

Kultúra, nemzet, identitás

**A VI. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson
(Debrecen, 2006. augusztus 23–26.)
elhangzott előadások**

Szerkesztette:

**Jankovics József
Nyerges Judit**

ISBN 978-963-87595-6-6

Nemzetközi Magyarstudományi Társaság
Budapest, 2011

TARTALOM

Plenáris előadások

BARNA Gábor: Népi kultúra – nemzeti kultúra – nemzeti identitás. A népi kultúra szerepe a nemzeti kultúra és a magyar identitás megszerkesztésében

KECSKEMÉTI Károly: A magyar történelem megértésének kulcsszava: a pluralizmus

Nemzeti filozófia

KISS Endre: A homo aestheticus útja a vasfüggöny két oldalán. Identitáskonstrukció a differencia hatalma alatt

KOVÁCS Gábor: What was the Hungarian in 1939 and what is it in 2005? The problem of national characterology yesterday and today

MESTER Béla: A Marxist Canon of the History of Hungarian Philosophy

MÉSZÁROS András: Az úgynevezett nemzeti filozófia a magyar és a szlovák filozófiatörténet-írásban

PERECZ László: „Das ungarische Denken”: asiatisch oder versteckend? Sándor Karácsony und Lajos Prohászka über die „Nationale Philosophie”

SOMOS Róbert: Pauler Ákos magyarságképe

VERES Ildikó: Az abszolútum és „nemzeti filozófia”

Művészettörténet

BUGYA Brigitta: Wagnerschule

GULYÁS Borbála: A Horvát Műcsarnok az 1896-os ezredéves kiállításon

KÁICH Katalin: Színházi kapcsolatok a reformkorban a mai Vajdaság területén

MÁTÉ Zsuzsanna: Fülep Lajos nemzeti művészet-fogalmáról

MECSI Beatrix: A visegrádi esperesi templom freskódíszje és összefüggésrendszere

SAS Péter: Kós Károly életművének jelentősége

Paul STIRTON: The ‘Budapest School’ of Art History – from a British Perspective

SZABÓ Lilla: Zajti Ferenc festőművész és Medgyaszay István építész magyarságkutatásai

UHL Gabriella: A nagybányai festőiskola romániai recepciója

VARGA Emőke: A szarvas mint a kulturális azonosság szimbóluma. Juhász Ferenc Szarvas-éneke és Kass János illusztrációja

Kisebbségek múltja, kisebbségi közösség

BENCE Erika: Az áttételesség és a helyettesítés alakzatai. Történelmi emlékezet a vajdasági magyar irodalomban a XX. század utolsó évtizedében

FEDINEC Csilla: Magyar pártok Kárpátalján a két világháború között

FLEISZ János: Városok és a magyar kisebbség Erdélyben, a Partiumban és a Bánságban a két világháború között (1919–1940)

GYÖRFFY Gábor: A Romániai Magyar Szó sajtókampányai 1947–1949 között

HORNYÁK Árpád: A délvidéki magyarság a magyar külpolitikában a két világháború között (1919–1938)

ISPÁNOVICS CSAPÓ Julianna: Vajdasági magyar vonatkozású bibliográfiák a XXI. század elején

KOZMA Dezső: Regionalizmus és egyetemesség a változó világban. Irodalmi és művelődési törekvések Erdélyben a 19. század végén

MOLNÁR BODROGI Enikő: Felekezeti, kulturális és nemzeti identitásépítés a Keresztény Magvetőben

OLOSZ Katalin: Néphagyománygyűjtés és nemzeti elkötelezettség az önkényuralom idején Erdélyben

A. SAJTI Enikő: „Teljes szabadságot a népnek...” Hatalmi represszió és kisebbség Jugoszláviában – 1944/1945

SALLAI Gergely: Az autonómiától a revízióig. A csehszlovákiai Egyesült Magyar Párt politikai koncepciójának változása az 1938. évi müncheni válság hatására

VAJDA Gábor: Délvidéki civil szervezeteink szerepe

VALLASEK Júlia: Kultikus nyelvhasználat a Gheorghiu-Dej korszak gyermeklapjaiban

Magyarságkép

Anssi HALMESVIRTA: Reflections on the New Capitalist Culture and Identity

KOROMPAY H. János: Az École Normale Supérieure és az Eötvös József Collegium

MADÁCSY Piroska: Magyarságkép-változások (Babits, Illyés, Bernard Le Calloc'h)

MOHOS Mária: Kulturális együttműködések a magyar–szlovén határ mentén

NAGY Károly: „Éjjel-nappal, minden hullámhosszon”. Történelemhamisítás 1956-ról magyarországi történelemtankönyvekben évtizedeken át

Anu NURK: Magyarország képe az észet interneten 2000–2006

RADEK Tünde: Magyarságkép a középkori német nyelvű historiográfiában. Egy imagológiai kutatás eredményeiről

URBÁN Anikó: Határon kívüli és belüli magyarok nemzeti szimbólumai

VÁRADI Ildikó: Adalékok a két világháború közötti finn–magyar kulturális kapcsolatok történetéhez

VOIGT Vilmos: A magyar identitás jelképei – egy kézikönyv tervezete

Emlékezet, elbeszélés

JÁKFALVI Magdolna: Kié a tér?

KAPPANYOS András: Avantgárd és nemzetiség

LADÁNYI István: Az enumeráció mint az identitás problematizálásának alakzata a posztmodern narrációban

Kultúratudomány

BARTIS Imre: A kívülálló és a falu. Egyéni és kollektív identitás Mózes Attila *Egyidejűségek: Rendhagyó falumonográfia évszakokban* című regényében (1980)

FARAGÓ Kornélia: A geokulturális narráció kérdéstávlatai

HARGITAI Péter: From Stones to Towering Domes: Attila József and National Identity

Eeva HAVERINEN: Literature and Confessions – Sándor Márai as a Confessional Writer?

Zita VEIT: Übersetzungen ungarischer Dramen – Vermittler der ungarischen Kultur. Kulturvermittlung in Wien nach dem Ausgleich im Kontext ihrer Netzwerke

A magyar kultúra külföldön

KATUS Elvira: A magyar kultúra bulgáriai terjesztésének egyetemi műhelyei

Simona KOLMANOVÁ: Plagizálható-e a nemzeti identitás? Szempontok a magyar irodalom cseh fordításához az 1860-as években

SPICZÉNÉ BUKOVSKAI Edit: Miért magyar „Az angol beteg”? A magyar kultúra mint ihletforrás napjaink angolszász irodalmában

A. SZABÓ Magda: A nemzeti identitás és médiumai a XX. századi Franciaországban

Nacionalizmus

Andrea CARTENY: Romanelli ezredes katonai missziója Magyarországon (1919)

ÉLES Csaba: Remény és rezignáció. Az európai szétszakítottság és egységesülés tükröződései

GYÁNI Gábor: A nacionalizmus és az Európa-kép változásai Magyarországon a 19–20. században

KÁDÁR Judit: Otthonosan (Közép-)Európában: Imrik Margit memoárja a boldog békeidőkről

ZEIDLER Miklós: A revizionizmus hatása a magyar nemzeti identitásra

Nemzettudat, többes nemzettudat

BINDORFFER Györgyi: „Svábok is vagyunk, magyarok is vagyunk”. A kettős identitás összefüggései a patriotizmussal a magyarországi németeknél

GYENES Fruzsina: A Magyarországon tanuló határon túli magyar anyanyelvű diákok identitáskonstrukciói

PAULICS Petra: Bakonytól Brazíliáig

SCHELL Csilla: Kitelepített magyarországi németek kötődése egykori hazájukhoz

Politikai diskurzusok

BARTA Róbert: A bethleni konszolidáció konzervatív kormánypártja – az Egységes Párt létrejötte

KEREPESZKI Róbert: A bajtársi egyesületek tevékenysége a Debreceni Egyetemen (1921–1939)

MEDVECKY Zsuzsa: Dél-német államok megítélése a reformkori magyar útinaplók alapján. Az Augsburgi Általános Levelek rágalmai

MIRU György: A nemzet elve és a szabadság elve az emigráns Kossuth politikai gondolkodásában

PÁL Judit: Unió vagy „unificaltatás”? Elképzelések Erdély helyzetéről a kiegyezés körül

Történelmi portrék

H. KAKUCSKA Mária: Ki volt Franciscus Tolnay de Goellye?

SUDÁR Balázs: Egy török utazó a magyar Szent Koronáról

Xenológia

BÍRÓ Béla: Az asszimiláció bosszúja

Erdal COBAN: Egy balkáni eredetű népcsoport a koppányi szandzsákban: a vlahok. (Az 1570. évi török összeírások alapján)

Carla CORRADI MUSI: Hungary and its Culture in a Seventeenth Century Travel Report by Edward Browne

Film, Színház, Zene

BODOR Anikó: Egy szerémségi magyar szórvány népdalai

GRZEGORZ Bubak: Multikulturalitás és identitás. A zsidókérdés Andrzej Wajda *Nagyhét*, Roman Polański *A zongorista* és Szabó István *A napfény íze* című filmjében

P. MÜLLER Péter: Reinterpretation of 1956 in Hungarian drama and theatre

PAKSA Katalin: A pentatónia mint identitás-hordozó a magyar zenében

Matti VAINIO: Music, Nationalism and Identity in Finland and Hungary

Néprajz

BERTA Eleonóra: Halotti és temetkezési szokások az ugocsi Gyulán

FONT Márta: Keresztény krónikások – pogány hagyomány. A szemléletbeli ellentmondás feloldásának típusai a középkori történetírásban, közép-európai kitekintéssel

HOPPÁL Mihály: Magyar nemzeti jelképek és a kulturális identitás

Lee SANG-DONG: A magyar ballada és a koreai verses epikai formák

MARINKA Melinda: A szatmári svábok identitásának dilemmái. A folklór-hagyomány szerepe az önazonosság meghatározásában

NOVÁK László: Tót, tótok

ÖRSI Julianna: Identitás és modernizáció a Jászkunságban. Kistérségek identitáskeresése

PÓSÁN László: De origine gentis Hungarorum. Párhuzamok, analógiák a népvándorlás kori népek etnikai hagyományaiban

TATÁR Sarolta: Egy gyergyói monda a tatárokról

LOVAS KISS Antal: Lokális hagyományteremtés a XXI. Században. Két kis-sárréti társadalmi ünnep jellemzői

Plenáris előadások

BARNA GÁBOR

Népi kultúra – nemzeti kultúra – nemzeti identitás

A népi kultúra szerepe a nemzeti kultúra és a magyar identitás megszerkesztésében

Népi kultúra – nemzeti kultúra – nemzeti identitás, és alakulásuk/alakításuk folyamata; ezek előadásom kulcsfogalmai. Olyan összefüggésre utaló fogalmak, amelynek vitája fontos művelődéspolitikai kérdésként bő két évszázada van jelen a tudományos és politikai közbeszédben Magyarországon. A nemzeti kultúra különböző értelmezéseiben a nemzet-felfogások eltérő politikai és társadalmi felfogásai tükröződnek.¹ A néprajz, a folklorisztika és a kulturális antropológia az 1980–1990-es években, hazai és nemzetközi összefüggésekben, alapvetően máig érvényesen megfogalmazta véleményét erről a folyamatról. Előadásomban erre, hazai és külföldi kutatók munkáira támaszkodom.

Népi kultúra és nemzeti kultúra

A nemzeti kultúra logikája azon az előfeltevésen alapszik, hogy a nemzet egy minden társadalmi osztályt tartalmazó képződmény, történetileg jött létre, és ennek megfelelően egy természetes kulturális örökségbe ágyazódik. A nemzeti kultúra olyan fogalom, amely az összetartozás eszméjét kulturális alapon tartalmazza, s minden olyan kulturális formát átfog, amely ennek az összetartozásnak a kifejeződését szolgálja, illetőleg a „nemzeti” mibenlétét szimbolikusan kifejezi.²

A kultúráról – a nemzeti kultúráról is – többféle felfogás létezik. Az egyik nézet szerint a kultúrát közös társadalmi gyakorlatként értelmezhetjük, a nemzetet pedig egy kommunikációs közösségként.³ Egy olyan szimbolikus közösség megalkotásához, mint a nemzet, az összetartozás kulturális jegyeit és szimbólumait kell megformálni és egyidejűleg a külvilágnak megmutatni. Így keletkeznek a nemzetre jellemzőnek tartott jegyek, a sztereotípiák. Ebben a felfogásban a mindennapok jelenségei alkotják a nemzeti kultúrát, s ezáltal a nemzeti kultúra mint valami természetes dolog tűnik fel, szimbolikus karaktere azonban rejtve marad.⁴

Egy másik értelmezés szerint a nemzeti kultúra a nemzeti sajátosságok gyűjteményeként nem a mindennapokban, hanem mint örökség, mint emlékezet, mint a nemzeti múlt emlékműve lép elő, és közösségi rítusokban, kulcsszimbólumokban, társadalmi mítoszokban és történeti tudásban fogalmazódik meg.⁵

A harmadik értelmezés a nemzeti kultúrát konstrukciónak, innovációnak, szelekciónak vagy „kitalálásnak” tartja. Ennek során a társadalmi valóság elemeiből egy új, egy másik

¹ NIEDERMÜLLER 2002. 10.

² NIEDERMÜLLER 2002. 11. Lásd még: SMITH 1995. 155.

³ NIEDERMÜLLER 2002. 14.

⁴ NIEDERMÜLLER 2002. 15.

⁵ SMITH 1995. 56–57., utal más nemzetdefiníciókra is. Lásd még: NIEDERMÜLLER 2002. 16.

valóság keletkezik, ami azonban ebben a formájában korábban soha nem létezett, és mégis történetileg létező társadalmi és kulturális valósággént jelentkezik politikai, társadalmi és kulturális célok elérése érdekében. Szimbolikus valóságról van tehát szó.⁶

A nemzeti kultúrán mindig egy reprezentatív kultúrát értünk, amely politikai, társadalmi eszméket, jelentéseket, értékeket és ideológiákat gyárt, és ezáltal magába foglalja mindazokat a meggyőződéseket, értelmezési módokat és világképeket, amelyek a társadalmi és politikai cselekvést befolyásolják.⁷ Minden nemzeti kultúra arra törekszik, hogy a befolyása alá vont egyéneknek világos történeti tudatuk, közös kulturális viselkedésformáik, egyértelmű összetartozás-érzésük és sajátos személyiségstruktúrájuk legyen.⁸ Ehhez toposzokra, kulcsszimbólumokra van szüksége. Ilyen kulcsszimbólumként értendő a *népi kultúra* is.

A folyamat, azaz a *népi kultúra* jelenségeinek a *nemzeti kultúrába* beemelése a 19. század elején kezdődött. Olyan *kulturális jelenségekre* volt szükség, amelyek egy elmúlt, ősi világot reprezentáltak. A népi kultúrában találtak erre alkalmas jelenségeket, megkezdődött a „népi kultúra nemzetiesítése”.⁹ A felhasznált népi kultúra képe „visszatükrözte egyes korszakok, egyes ideológiai, művészeti, politikai irányzatok nemzetfelfogását, változó esztétikai ízlését”.¹⁰ Az alapkérdést Hofer Tamás abban látja, „hogyan kaptak eddig nemzeti szempontból közömbös jelenségek [...] nemzeti jelentést, ez a nemzeti jelentés hogyan változott, alakult, esetleg tűnt el” az idők folyamán.¹¹

A „népi kultúra nemzetiesítése” a népi kultúra külsődleges szintjén nyilvánult meg: a népművészetben, a viseletben, a szokásokban. A népi kultúra ebben az összefüggésben kizárólag esztétikai minőséget jelentett, amelyet természetes népi-nemzeti érzületként és szellemiség megtestesüléseként és lenyomataként értelmeztek Herder óta.¹² Ez a nemzetiesített népi kultúra a közösségi élet ünnepi szféráját mutatta be, és ezt a képet terjesztette el a népi kultúráról a társadalomban, ami sok esetben máig él.¹³

A népi kultúra egyes elemeinek bevonása a nemzeti kultúrába felhívta azonban a figyelmet a kultúrát hordozó rétegre, „a népre”, amely nálunk sokáig a parasztságot jelentette, valamint a vidékre, s a falura, ahol a „nép” élt. Felfedeztek bizonyos tájakat, településeket. S ez a falu, ez a táj a harmóniát és az ősiséget, a hagyományost és a természetest, egy „nemzetiesített népi kultúra” minden jellemzőjét megmutatta.¹⁴

Napjainkig több népi kultúrákép is forgalomban volt, illetve van Magyarországon. A felvilágosodás képviselői a népi kultúrában az elmaradottság, a tudatlanság, a babonáság tárházát látták. A romantika vette észre a benne rejlő ősiséget, esztétikumot, nem egyszer túl is hangsúlyozva azokat. A 19. század közepére megszületett a *folklór*, amely nem jelentett

⁶ Eric Hobsbawm és Terrence Ranger kutatásaira utalva NIEDERMÜLLER 2002. 17.

⁷ NIEDERMÜLLER 2002. 17.

⁸ NIEDERMÜLLER 2002. 18.

⁹ Uo.

¹⁰ HOFER 1991. 7. A népi kultúrának lényegében kétféle megfogalmazása létezik: 1. amely a hatalomból és az irányításból kiszorított rétegek kultúrájaként, egyfajta ellenkultúráként fogalmazza meg, a 2. pedig ennek kiegészítő (komplementer) jellegét hangsúlyozza.

¹¹ HOFER 1991. 8.

¹² NIEDERMÜLLER 2002. 22.

¹³ NIEDERMÜLLER 2002. 23–24.

¹⁴ NIEDERMÜLLER 2002. 25.

mást, mint a népi kultúra bizonyos kiválasztott elemeinek beemelését a nemzeti műveltségbe.¹⁵ Ez nem a népi kultúra egészének integrációja volt a nemzeti kultúrába, hanem a népi kultúra bizonyos jelenségeinek egyfajta „átstilizálása” nemzeti kultúrává, a domináns társadalmi érdek, a hatalom támogatása és legitimálása érdekében.¹⁶ Egy „domesztikált” népi kultúrát integráltak a nemzeti kultúrába.¹⁷ Egy társadalmilag semlegesített, politikailag idealizált népi kultúrát formáltak meg és használtak fel.¹⁸ A népi kultúra ebben az összefüggésben elsősorban mint a hatalomból kiszorítottak ellenkultúrája fogalmazódik meg.

A 17. és 18. század folyamán a felső osztályok visszahúzódtak a népi kultúrától, a „kishagyománytól”.¹⁹ A 19. századig az uralkodó osztály, az irányító réteg szemlélete és kultúrája, a „nagyhagyomány” – elsősorban az iskoláztatáson keresztül – sok tekintetben visszaszorította a „kishagyománynak” nevezett népi kultúrát. Egyidejűleg, a 19. század első felétől kezdve számíthatjuk azonban a népi kultúra felfedezését is. Megkezdődött a „felfedezett népi kultúra” megalkotása. És ez folytatódott a későbbi évtizedekben, eltérő időpontokban az irodalmi műveltség, a zene, a tánc, az építkezési kultúra és más területen. A két műveltség bonyolult kapcsolatát a 20. század közepének szaktudománya a *folklorizmus*, *neofolklorizmus* és a *folklorizáció* értelmező keretében igyekezett megragadni.

A népi kultúra értelmezése nem volt statikus, minden kor mást és mást értett rajta, másként és másként fogalmazta, szerkesztette meg.²⁰ Tanulságosan foglalta össze a 20. század első felének, s különösen a forrongó 1940-es éveknek a népi kultúráról alkotott felfogását, sajátosan a népi kultúrára alapozott magyar (nemzeti) kultúráról szóló véleményeket 1948-ban írott, de csak a közelmúltban megjelent könyvében Péter László.²¹ E nézetekben az elhatárolódás és az idealizálás különböző fokozatait látjuk, a megreformálás *populaire* és a megőrzés *völkisch* törekvéseit. Kétségtől mindkét viszonyulás kísértett és kísért máig a népi, a paraszti élet és kultúra megítélésében. Az idealizáló felfogást Hofer Tamás az „ökológus parasztember” mítoszaként fogalmazta meg, „a természettel szinte mitikus-vallásos egységben élő”, maga körül harmóniát kialakító ember mítoszaként.²² Andrásfalvy Bertalan ezt nem mítosznak, hanem történetileg a 19–20. századig nyomon követhető, szükségletek által meghatározott valóságos életszemléletnek tartja.²³

Mik voltak az említett, a nemzeti kultúrába átemelt, „átstilizált” elemek? Mindig az adott kor társadalmi céljának megfelelő kulturális jelenségek, részrendszerek. A 18–19. század fordulóján, a 19. század első felében, a herderi néplelket kifejező esztétikum volt a mérték és az érték. Ezért a 18. század végétől a népmesék, népdalok, népballadák, majd a népzene, a néptánc bizonyos motívumai alkották a folklórt. Hiszen a nemzeti irodalmat, a „nemzeti poézist” (Kölcsey) kellett akkor megalkotni, megújítani.²⁴ Ezért az *esztétikai értékeket fel-*

¹⁵ NIEDERMÜLLER 1989.

¹⁶ NIEDERMÜLLER 2002. 22.

¹⁷ NIEDERMÜLLER 2002. 20.

¹⁸ NIEDERMÜLLER 2002. 21.

¹⁹ BURKE 1991. 39–45.

²⁰ NIEDERMÜLLER 1991. 16.

²¹ PÉTER 2005.

²² HOFER 1989. 73.

²³ ANDRÁSFALVY 2004. 40–58., 58–64. s passim

²⁴ ANDERSON 1989. 9.

mutató szövegfolklór-alkotásokat keresték.²⁵ Hamarosan azonban erre épült rá a történetiség elve, amely a népköltészet egyes műfajaiban ősi történeti múlt emlékeit látta. Belőlük régmúlt korok műveltségét vélték rekonstruálhatónak. Egyik szép példája ennek Ipolyi Arnold *Magyar mytológiája*.²⁶ A nemzeti gondolata tehát a 19. század elejétől kezdve összefonódott a nemzeti múlt és kulturális ábrázolhatóságának a témájával.²⁷

A paraszti *tárgyi kultúra* iránti érdeklődés csupán a 19. század legvégén nőtt meg. Megjelenésében a történetiség mellett az esztétikai érték és értékelés szintén nagy szerepet játszott. A paraszti tárgyak divatja az országos általános kézművesipari kiállításokat követően nőtt meg (1885-től). Elsőnek a kalotaszegi varrottasokból és viseleti darabokból álló tárgy-együttes vált népszerűvé. Ennek hatására a 19. század utolsó harmadától Kalotaszeg lett a legismertebb magyar népművészeti táj. Fokozatosan lépett melléje Torockó, a Sárköz, majd az 1910-es évektől kezdve a Matyóföld, elsősorban Mezőkövesd. E népművészeti tájak felfedezése mögött szociális törekvések is meghúzódtak, hogy a megrendelések révén munkát, megélhetést biztosítsanak a helyben lakóknak. A két világháború között, Erdély, s benne Kalotaszeg elvesztése után Mezőkövesd maradt az egyeduralgó nemcsak a tárgyi kultúra, hanem egyáltalán a „magyar” népművészet megjelenítésében még az idegenforgalmi, turisztikai irodalom vonatkozásában is.²⁸ Napjainkban a domináns magyar tárgyi jelképek közé számít a székely kapu, amit ősinék, székelynek és magyarnak tartanak.

A népi kultúrának a nemzeti kultúrába való beépítése során bizonyos földrajzi és kulturális régiókat kiválasztottak tehát, hogy ezzel a népi kultúra ősiségét, eredetiségét megmutassák és szimbolizálják.²⁹ A „Vadrózsák” népe, a székelyek, a palócok, majd a matyók, azaz Kalotaszeg, Székelyföld és az Alföld történeti és földrajzi aspektust adtak a „mi a régi magyar” kérdésnek.³⁰ A tájak szimbolikus hierarchiájában egyes vidékek, különösen a peremvidékek, „nemzeti tájjá” váltak a nemzeti közösség részére, mint pl. Erdély a magyarok és párhuzamosan a románok számára is.³¹ A magyar nagytájak közül a Magyar Alföld az „igazi” magyar kultúra, áttételesen a magyar szabadságvágy, a keleti eredet és a keleti nomád történeti gyökerek szimbolikus kifejezője lett.³² Megjelent a puszta, a tanya, immár mint a „magyar táj” képe. Nem véletlen, hogy a Hortobágy előkelő helyen áll a magyarságismérvek sorában.

A *népi kultúra* a kora újkor politikai függetlenségi mozgalmában jelentékeny szerepet játszott, erősítette és támogatta azokat. A 19. század közepére ezt a szerepet a *nemzeti kultúra* vette át.³³ Györffy István híres vitairata és Bálint Sándor pedagógiai programja a néphagyomány alkalmazásának 20. századi lehetőségeiről szólt. Györffy a népi kultúra elemeiben, részeiben, de szemléletében és rendszerében is leginkább azt az alapot látta meg, amelyre

²⁵ NIEDERMÜLLER 1991. 21.

²⁶ IPOLYI 1854.

²⁷ NIEDERMÜLLER 2002. 9.

²⁸ FÜGEDI 1999.

²⁹ NIEDERMÜLLER 2002. 20.

³⁰ E tájak közismertté válásának egyik csatornáját a 19. századi népszínművek jelentették. (KOLTA 1991. 51–60.)

³¹ KÜRTI 2001. Lásd még: központ és periféria viszonyát, SMITH 1995. 60–62.

³² SINKÓ 1991. 83–89., NIEDERMÜLLER 2002. 26. Ugyanezt a keleti eredetet kívánta kifejezni a 19. század végén felsőbb ösztönzésre terjesztett ornamentika (Huszka József, Lechner Ödön), amely elsősorban a kerámiákon jelent meg. (FEJŐS 1991. 151–152.)

³³ NIEDERMÜLLER 2002. 20–21.

építve fel lehetett volna venni a küzdelmet a náciizmus, a kommunizmus, egyszóval a totalitárius ideológiák ellen, amely tehát közösséget teremt, megélhetést erősít és védelmet biztosít. Napjaink népi kultúra felé fordulása pedig egyrészt globalizációellenes, szolgálja a kultúra bizonyos elemeinek továbbélését, valamint visszatartását, másrészt pedig kihasználja a globalizáció kínálta lehetőségeket (fenntartható fejlődés). A valahova tartozás érzését keltve támogatja a helyi társadalmat.

A nemzeti kultúra megalkotása tehát folyamat. Lényegében „a modern társadalmak kulturális szerkezetének” megalkotási folyamata.³⁴ Ez azt is jelenti, hogy a modern társadalmaknak megfelelően ez a nemzeti kultúra rétegzett, különböző kulturális stratégiákat tartalmaz, amelyek közül egyik vagy másik meghatározó, domináns szerepet tölt be.³⁵ Ma, leegyszerűsítve, egy liberális és egy keresztény-konzervatív stratégia vitájának vagyunk tanúi Magyarországon.

A 19. század elején egy nemesi dominanciájú nemzeti kultúrakép volt a meghatározó, amelyhez később kapcsolódott a (jórészt idegen eredetű) polgárság, kispolgárság, munkásság nemzeti kultúra-felfogása. A nemzeti kultúra kialakításának folyamata azonban nem lezárt ma sem. Mi magunk is alakítói, formálói vagyunk. Gondoljunk csak a nemzeti történelmi emlékezetet hordozó és azt szimbolikusan kifejező állami ünnepek folytonos átszerkesztésére. Ennek során a nemzetközi munkásmozgalom és a szocialista/kommunista hatalom ideologikus ünnepeinek helyébe 1990 után az új rendszer éppen az alternatív emlékezet (Paul Ricoeur) szimbolikus ünnepét, október 23-át és a korábbi évtizedekben már konszenzusos március 15-ét, augusztus 20-át tette, részben tudomásul véve a keresztény ünnepi rend legnagyobb alkalmait (karácsony, húsvét, pünkösd, mindenszentek).³⁶ Néhány évtized alatti többszöri átszerkesztése, s a köröttük zajló ideológiai vita, valamint az erőteljes szekularizáció azonban megkérdőjelezte sok ünnepünk hitelességét, érvényességét.

Október 23-a megünneplésének rítusait, tárgyi és szövegi szimbólumrendszerét pedig csak most alakíthatjuk ki. Ennek érdekében az elmúlt másfél évtized ismét hangsúlyosan a népi kultúra felé fordult, s annak egyik elemét, a fejfát tette összetett értelmezésben október 23-a nemzeti szimbólumává. A legtöbb magyarországi településen ugyanis 1990 után úgynevezett *kopjafát* állítottak 1956-os emlékműként. Ebben a tárgy- és szimbólumválasztásban biztosan benne van a fejfa = sírjel azonosítás mellett a kopjafa = ősi, keleti harci eszköz = magyarság-szimbólum is.³⁷

Az identitás

A népi kultúra és a nemzeti kultúra az azonosságtudat felépítésében is fontos szerepet tölt be. Az identitás fogalma csak a mi/ők – én/ő ellentétpárban értelmezhető. Reflektáltsága csak bizonyos konfliktushelyzetekben erőteljes, amikor választ kell adni arra a kérdésre: ki vagyok én, mi vagyok én? A válasz legtöbbször a nemzeti kultúra kínálta mintákban fogalmazódik meg, amelyek sztereotípiákká váltak; például: „a református vallás = magyar vallás”. Az identitás azonban szintén nem állapot, hanem folyamat.³⁸ Szerkezete különböző jellegű és típusú motivációs erők hatása alatt állandóan alakul. Ha azonosságtudatomat illetően egyéni

³⁴ Orvar Löfgrent idézi NIEDERMÜLLER 1989. 77.

³⁵ NIEDERMÜLLER 1989. 77.

³⁶ Az emlékezés kultúrájáról lásd: ASSMANN 1999.

³⁷ BARNA 2006. (sajtó alatt)

³⁸ PATAKI 1987.

tapasztalatom negatív, akkor identitásválságba kerülhetek, ami identitásváltást eredményezhet. Új identitásminta keletkezik, amelynek egy másik társadalmi értékelésben akár egymást kizáró összetevői lehetnek. Ilyen példa a Kassa környéki magyar reformátusok nyelvvesztése, de a vallásukhoz való ragaszkodás révén református szlovákság jött létre, vagy az erdélyi református, illetőleg római katolikus románok egyre növekvő csoportja.³⁹

Ezek a példák azt mutatják, hogy a nyelvnek – szemben a belénk rögzült „nyelvében él a nemzet” sztereotípiával – változó szerepe lehet a nemzeti identitás megformálásában. Már Györffy István észrevette, hogy a magyar nyelv önmagában nem elég megtartó erő. Ezt bizonyítja a középosztály gyors asszimilációja a Trianont követő utódállamokban.⁴⁰ Vagy utalhatunk a nyelvüket vesztett skótokra, írekre, vagy az amerikai magyarokra, a magyarországi németekre.⁴¹ Más meghatározók vehetik át az identitás szerkezetében a domináns szerepet. Gyakran a vallás. Elég itt a moldvai csángó-magyarok önmeghatározását említeni: *római katolikusként* definiálják magukat.

Az identitás őrzéséhez azonban – ugyanúgy, mint a nemzeti kultúra fenntartásához és átadásához – intézmények kellene: „a templom és az iskola”, de család, folklór-csoport, párt, rádió, televízió, újság és egyebek. Ha ezek hiányoznak vagy elvesznek, az identitásőrzés nehezebb vagy egyszerűen lehetetlen. Ilyen helyzetekben hangsúlyosabb szerepet kaphat a népi kultúra egy vagy több eleme: a viselet, az ételek a táplálkozási kultúrában, vagy a vallással összefüggő számos kulturális megnyilvánulás, különösen az ünnepek szokásrendje. Kisebbségben túlhangsúlyozódik a folklór jellegű kultúra, mert az iskola közvetítette magas kultúra idegen, az uralkodó többségi nemzeté, vagy nemzetközi lehet.⁴² A csángók anyanyelvi kultúrája kizárólag a szóbeliségben él. Az írásbeliséghez kötött magas kultúra az iskolák révén román. A csángók népi kultúrájára két nemzeti kultúra, a magyar és a román is igényt tart.

Az identitásnak *külső funkciói* a területiség, a gazdaság és a politika. Jól körülhatárolható területet fogalmaznak meg, gazdaságilag e terület erőforrásainak ellenőrzését igénylik, politikailag pedig megalakítják az ezt szolgáló állam szervezetét.⁴³ Az identitás *belső funkciói* az egyénre és a közösségre vonatkoznak. Az egyént sokféle szállal kötik közösséggé.⁴⁴ Nálunk, magyaroknál, Trianon óta a területi és gazdasági összetartozás hiánya kikényszerítette a „haza a magasban” gondolat megalkotását, a kultúrnemzet fogalmának bevezetését.

Népi kultúra, nemzeti kultúra, nemzeti identitás kapcsolata a globalizáció korában

A globalizáció egyik következménye a kulturális konvergencia. Ennek a folyamatnak is megvan a maga tudománytörténetisége. A jelenséget a néprajzban és az antropológiában *transzkulturációnak*, *akkulturációnak*, *hibridizációnak* vagy *kreolizációnak* nevezték és nevezik.⁴⁵ Napjaink globalizálódó kultúrája a média és a példátlan nemzetközi mobilitás miatt keverék-

³⁹ BARNA 1996., ORBÁN–VETÉSI 2001.

⁴⁰ ANDRÁSFALVY 1991. 166. Ugyanezt mondja Bálint Sándor is: „Nemcsak nyelvében él a nemzet, de tradícióiban is.” (BÁLINT 1934. 9.)

⁴¹ ERB–KNOPF 2001.

⁴² FÁBIÁN 1994. Vagy gyakorlati példaként egyszer nézzük végig a magyarországi nemzeti kisebbségek önálló televízióműsorait. Dominál bennük a folklór-kultúra.

⁴³ SMITH 1991. 16.

⁴⁴ SMITH 1991. 16–17.

⁴⁵ HARING 2004.

kultúra, állapította meg Anthony Smith. Egy csomó ambivalens, vagy épp ellentmondó összetevőből, a hagyományos helyi, népi és nemzeti motívumok és stílusok utánzásából, a modern tudományos, kvantitatív és technikai közbeszédből, a tömeg-fogyasztás kultúrájából szerveződik, amely egyforma árucikkekből, képekből, gyakorlatból és jelszavakból áll. Ezek egymás közti kölcsönös függősége átfogja szinte az egész földkerekséget, s a globális telekommunikáció és a komputerizált információs rendszerek egységesítő nyomása alatt működik.⁴⁶ Eredménye az elismerésre számot tartó tömegkultúra, a szubkultúrák sokasága, amelyet Péter László „selejt kultúrának” nevezett 1948-ban.⁴⁷ Vele szembe a nemzeti kultúra állítható.

A globális kultúrának három jellemző jegye van: egyetemes, technikai és időtlen.⁴⁸ A globális kultúra is mesterséges kultúra,⁴⁹ ám kontextus- és idő nélküli.⁵⁰ Fő jellemzője az idő és a tér összesűrűsödése. A globalizáció elszakítja a helyet a tértől. „A helyek rögzítettek maradnak ott, ahol a ‘gyökereink’ vannak. A teret azonban egy szempillantás alatt át lehet szelni. Így semmisíti meg az idő a teret.”⁵¹ Így zsugorodik össze a világ, alakul ki „világfalu”.

A globális technológiák átlépnek az országhatárokon, és ebben a helyzetben nagyobb egységek jobban helytállnak a világot átfogó gazdasági versenyben. Az Európai Unió egyfajta gazdasági válasz a globalizációra.⁵² De vajon lehet-e a kultúra tekintetében is európaiságról beszélni, formálódik-e európai identitás, s mi történik a nemzeti kultúrákkal a globalizáció folyamatában?

Egy világméretű összehasonlításban valóban beszélhetünk európai jellemvonásokról, hiszen a zenében, a képzőművészetben, de az irodalomban is állandó és folyamatos csere, érintkezés történt az európai népek között.⁵³ Európát a görög-római gyökereken felépült keresztény kultúrán alapuló sokszínűség jellemzi.⁵⁴ A közeledés, a migráció ellenére azonban a mindennapi élet, a népi kultúra,⁵⁵ az etnikumok és a nyelvek⁵⁶ területén megmaradtak és megmaradnak a különbségek. A média által támogatott globalizáció tehát csak rész-globalizáció lehet. S ebben a helyzetben épp e különbségek, a regionális kultúrák értékelődnek fel. Ezt a folyamatot Herrmann Bausinger úgy értelmezi, hogy ha a nemzetállamoktól politikai jogokat vonnak el, abból a kultúrnemzetek profitálnak.⁵⁷ Az identitás külső funkcióiból a nemzetállamnak kisebb-nagyobb részt fel kellett adnia: a határok elválasztó/védő szerepe csökkent, a gazdaság nemzetközivé vált, a politika bizonyos döntési szintjeit is át kellett adni uniós intézményeknek.

⁴⁶ SMITH 1995. 20.

⁴⁷ PÉTER 2005.

⁴⁸ HALL 1997. 75–76., BAUMAN 1999. 21.

⁴⁹ SMITH 1991. 158.

⁵⁰ SMITH 1991. 21.

⁵¹ Harvayt idézi HALL 1997. 77.

⁵² BAUSINGER 2002. 151.

⁵³ BAUSINGER 2002. 151.

⁵⁴ KALLSCHEUER 1996., BROWN 1999.

⁵⁵ BAUSINGER 2002. 151.

⁵⁶ SMITH 1995. 133–141.

⁵⁷ BAUSINGER 2002. 152.

Ugyanakkor az unió nagy hangsúlyt fektet olyan kérdésekre, amelyek elsősorban helyi szinten valósíthatók meg: ilyen a határokon átnyúló eurorégiós együttműködés, a fenntartható fejlődés, a természeti környezet megóvása, a helyi hagyományok és kultúra megőrzése. Ez pedig nagymértékben erősítheti – ha van rá domináns politikai akarat – a lokális, s abban a népi kultúra pozícióit, s szolgálhatja a magyar nemzeti közösség (regionális) újraegyesítését is. A népi pedig ebben az összefüggésrendszerben ugyanazt jelenti, mint korábban a nemzeti kultúra megformálásánál: a gyökereket, az elődök életét és kultúráját, a tájat, s a megtartó közösséget. S itt kap esélyt a hagyomány mint a választás lehetősége.⁵⁸ A tradíció, az átadás folyamata arra hívja fel a figyelmünket, hogy egy lehetséges útját választottuk a megvalósítható és tetszetős, ismert vagy nem ismert utaknak. A hagyomány a gondolkodásról, következtetésről és indoklásról szól. A hagyomány felfogása, koncepciója tehát feladat megjelölésére született.⁵⁹ Az Eric Hobsbawm által bevezetett „kitalált (megalkotott) hagyomány” fogalma azt mutatja be, hogyan lehet felhasználni a múltat és annak kulturális reprezentációját arra, hogy közösséget formáljunk és összetartsunk.⁶⁰ Ilyen tipikusan kitalált hagyománynak minősíthető mai életünkben a nemzeti/állami ünnepek mellett az *aratóünnep és az új kenyér ünnepe*, a Debrecen nevével mára összeforrott *virágkarnevál*, vagy a Hajdúszoboszlón felújított *szilveszteri kongatás*, az ópusztaszeri *Nemzeti Történeti Emlékpark minden rendezvényével*, hogy csak néhány példát említsek.

Az elmúlt évtizedek totalitárius rendszerének elmúltával az emlékezet- és identitásépítés napjainkban nemcsak nemzeti (országos) szinten folyik, hanem a helyi közösségek szintjén is, hiszen a szocializmus elsősorban ezeket verte szét. A „helyi kulturális örökség” számos jellemzője tárgyiasul ebben a folyamatban. A *helyi kultúrából* merítenek, amikor a helyi ünnepeket és rítusokat, vagy a helyi gazdálkodás jellemző terményeit, s az arra alapozott táplálkozási kultúrát emelik a közösség szimbolikus megjelenítőjévé.⁶¹ A *helyi kultúráról* beszélünk elsősorban, amikor a *kulturális örökséget*, napjaink egyik kulturális-politikai kulcsfogalmát említjük. Ez a kultúra kiterjesztett értelmezését jelenti: benne foglaltatik a természeti környezet, az épített örökség, valamint a szellemi kulturális örökség is. Benne „a kulturális szerveződésnek a tudatos, szervezett elemei és mechanizmusai vannak túlsúlyban a spontaneitás felett. Jóllehet, a múlttal kapcsolatos kötelékei tagadhatatlanok, az örökség mégsem annyira a múltról szól, hanem a jelenről. Ennek talán két eleme van: egy a térrel, egy a múlthoz fűződő viszonytal kapcsolatos.”⁶² A lokalitás, a regionalitás ismét szimbolikus szerepet kaphat. A helyi népi-paraszti kultúra felé fordulás közösségformáló és megélhetést javító törekvéssé vált napjainkban. Ez pedig a globális szemlélet helyi megjelenése, az ökológiai gondolkodás, a fenntartható fejlődés uniós normájának is megfelel. A népi kultúra itt nem ellenkultúraként, hanem a nemzeti kultúra kiegészítőjeként fogalmazódik meg.

Nem hagyhatjuk figyelmen kívül tehát a mai magyar nemzeti identitás építésében, alakításában a globalizáció és az Európai Unió szerepét sem. A csatlakozással – egy időre – eldőlt, hogy Magyarország a nyugat-európai kötődést választotta. Ennek azonban nyilvánvaló ellenhatása a mai közbeszédben az uniópártiak és az euroszeptikusok vitája, ami mögött olyan régi ideológiai viták újultak meg, mint a keleti eredet versus nyugati kötődés, finnugor

⁵⁸ BAUMAN 1999. 132–133. Itt jegyzem meg, hogy hasonlóképpen értelmezte a hagyományt már Marót Károly is 1935-ben! Idézi: PÉTER 2005. 91–93.

⁵⁹ BAUMAN 1999. 132–133.

⁶⁰ BAUMAN 1999. 133., ANTONEN 2005.

⁶¹ COHEN 1985. passim

⁶² FEJŐS 2005. 73. A tanulmánykötet szerzői sokféle szempontból tekintik át a kulturális örökségfogalmat.

és török nyelvi rokonság. Az erről szóló vitában is identitások, ideológiák ütköznek, gondoljunk csak az uniós alkotmány körüli népszavazásokra. Az irányító uniós és nemzeti politikai elit intézményeket hoz létre és mozgósít az uniós szimbólumrendszer: uniós zászló, himnusz, uniós törvények, intézmények és támogatásaik népszerűsítése, az európai identitás formálása érdekében. Bálint Sándor fél évszázada írta le ezeket a gondolatokat: „Európa egyetlen útja az univerzalizmus, a népek és kultúrák mellérendeltsége és szövetsége, a nyelvi esetlegességeken fölülemelkedő szolidaritás, a keresztény hit és európai múlt közösségében való újjászületés”.⁶³ Kérdés, hogy a kereszténység cementje nélkül lesz-e, és mikor lesz európai identitás?

Záró gondolatok

Rövid előadásomban néhány mozaikkockán keresztül folyamatokat próbáltam vázolni: a nemzeti kultúra megalkotásának 19–20. századi történetét és állandó újraserkesztésének folyamatát, mai állapotát. A kultúrát, a nemzeti kultúrát, sokan – ma is – mint öröktől adottat, kortól független értéket, valami abszolút jót, nemest értelmezték, értelmezik. Láttuk azonban, hogy a kultúra megalkotása folyamat, amiben minden kornak megvan a maga feladata és felelőssége. A 19. század első felében a történeti és az esztétikai szempontok alapján válogatott kulturális jegyek kerültek be a nemzeti kultúrába. A nagy cél ekkor a magyar nemzeti nyelv, a magyar irodalom és a magyar történeti tudat megszerkesztése, a polgári nemzet megteremtése volt. A 19. század végi, 20. századi ipari társadalomban a nemzeti kultúrát és a nemzet közösségét a népi kultúra egyes kiválasztott elemével akarták megújítani. A létező szocializmus idején pedig – bár maga a hatalom is hivatkozási pontként emlegette – a népi kultúra az elgyökértelenedés elleni fellépés alternatív eszköze és forrása lett. A népi kultúrában organikus kultúrát feltételeztek, amely elveszett a modern ipari társadalomból. Ma azt látjuk, hogy a globalizáció folyamatában, amikor a nemzeti szuverenitás több területen veszít teljességéből, egyre fontosabbá válik a lokális hagyomány, a helyi kultúra rögzítése és megőrzése. A cél most inkább a helyi közösség-örzés és -teremtés, az érzelmi nevelés, az életminőség emelése lehet.

Egyetemi oktatóként elmondhatom, hogy a néprajz iránti érdeklődés folytonossága nagymértékben összefügg napjainknak azzal az igényével, amely szeretné megérteni a saját kultúrát. Szeretne valamit visszahozni a szervesnek vélt kultúrából. Szeretné a népi kultúra dalokban, táncokban, rítusokban, népművelésben stb. megnyilvánuló esztétikai értékeit és közösségképző erejét az életminőség emelésére és növelésére felhasználni. E szemlélet jeles képviselője napjainkban Andrásfalvy Bertalan. Munkáiban hangsúlyozza a helyi (paraszi, népi) kultúra szerepét az érzelmi nevelésben, a közösségformálásban, az identitástudat megerősítésében. Ahogy ő fogalmaz: a népi kultúra szerepét a közművelődésben.⁶⁴

Mind a 19–20. század, mind napjaink törekvéseit egyfajta kompenzációnak tekinthetjük. Valami nem létezőt akarnak létrehozni, valami elveszettet akarnak pótolni. A nemzeti kultúra megszerkesztése és a „helyi kulturális örökség megalkotása” egyaránt közösséget formált és formál: nemzetet mint elképzelt, ám mégis valós közösséget, illetőleg valóságos helybeli közösségeket, a nemzeti kultúra és identitás őrző közegeit.

⁶³ BÁLINT é. n., 115. Breviárium.

⁶⁴ ANDRÁSFALVY 1995., ANDRÁSFALVY 2004.

Irodalom

- ANDERSON, Benedict
1989 *Képzelt közösségek: megjegyzések a nacionalizmus eredetéről és terjedelméről*, Janus VI. 1. 3–12.
- ANDRÁSFALVY Bertalan
1991 *Diversity and Harmony*, in Teppo KORHONEN (ed.) *Encountering ethnicities. Ethnological aspects on ethnicity, identity and migration*, Suomalaisen kirjallisuuden seura, Studia Fennica Ethnologia 3. Helsinki.
2004 *Hagyomány és jövő. Népismereti tanulmányok*, Lakitelek.
- ANTTONEN, Pertti
2005 *Tradition through Modernity. Postmodernism and the Nation-State in Folklore Scholarship*, Finnish Literature Society, Studia Fennica Folkloristica 15. Helsinki.
- ASSMANN, Jan
1999 *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*, Budapest.
- BÁLINT Sándor
1934 *Néprajz és nevelés*, Szeged.
é. n. *Breviárium*. Szeged.
- BARNA Gábor
1996 *Vallás – identitás – asszimiláció*, in *Az interetnikus kapcsolatok kutatásának újabb eredményei*, szerk. KATONA Judit–VIGA Gyula, Miskolc, 209–216.
2006 *Rítus és emlékezet. Október 23-a megünneplése és a történelmi emlékezet megszerkesztése napjainkban. Egy kutatási és oktatási projekt, in 1956 – emlékezés és emlékezet*, Szeged. (sajtó alatt)
- BAUMAN, Zygmunt
1999 *In Search of Politics*, Polity Press, Cambridge.
- BAUSINGER, Hermann
2002 *Typisch deutsch. Wie deutsch sind die Deutschen?*, Dritte Auflage, München.
- BROWN, Peter
1999 *Die Entstehung des christlichen Europa*, München.
- BURKE, Peter
1991 *Népi kultúra a kora újkori Európában*, Budapest.
- COHEN, Anthony P.
1985 *The Symbolic Construction of Community*, London.
- EDGAR, Andrew
2002 *Culture*, in *Cultural Theory. The Key Concepts*, ed. by Andrew EDGAR and Peter SEDGWICK, London, 101–103.
- ERB Mária–KNIPF Erzsébet
2001 *Új lehetőségek és kihívások – új kommunikációs stratégiák? A magyarországi németek körében végzett nyelvismereti felmérés tanulságai*, in *Kárpát-medencei önismeret. Tanulmányok a régió kultúrájáról és történelméről*, szerk. CHOLNOKY Győző, Budapest, 145–161. (Kisebbségkutatás Könyvek)
- FÁBIÁN Ernő
1994 *A „mi” és „mások” identitása*, in *Az értelem keresése*, Budapest, 22–53. (Pro Minoritate)
- FEJŐS Zoltán
1991 *Népművészeti divat a múlt század végén és a századelőn*, in *Népi kultúra és nemzettudat*, szerk. HOFER Tamás, Budapest, 143–158.
2005 *A néprajz, antropológia – a kulturális örökség és az emlékezet kategóriái*, in *Kulturális örökség – társadalmi képzelet*, szerk. GYÖRGY Péter, KISS Barbara, MONOK István, Budapest, 2005, 69–76.

- FÜGEDI Márta
1999 „*Das unterhaltsame Exoticum*”: die Rolle einiger ungarischen Volksgruppen im Fremdenverkehr der Zwischenkriegsjahre, *Acta Ethnographica Hungarica* 44., 323–340.
- GEREBEN Ferenc
2001 *Az identitástudat és a vallásosság kapcsolata*, in GEREBEN Ferenc–TOMKA Miklós *Vallásosság és nemzettudat. Vizsgálódások Erdélyben*, Budapest, 53–85.
- HALL, Stuart
1997 *A kulturális identitásról*, in *Multikulturalizmus*, szerk. FEISCHMIDT Margit, Budapest, 60–85.
- HARING, Lee
2004 *Cultural Creolization*, *Acta Ethnographica Hungarica* 49. (1–2), 1–38.
- HOFER Tamás
1989 *Paraszti hagyományokból nemzeti szimbólumok – adalékok a magyar nemzeti műveltség történetéhez az utolsó száz évben*, in *Nemzeti kultúra*, szerk. NIEDERMÜLLER Péter, Janus VI. 1. 59–74.
1991 „*A népi kultúra*” örökségének megszerkesztése és használata Magyarországon. Vázlat egy kutató vállalkozásról, in *Népi kultúra és nemzettudat*, szerk. HOFER Tamás, Budapest, 7–13.
- IPOLYI Arnold
1854 *Magyar mythológia*, Pesten.
- KALLSCHEUER, Otto (Hg.)
1996 *Das Europa der Religionen*, Frankfurt a. M.
- KATONA Imre
1998 *A folklór és a folklorisztika általános problémái*, in *A magyar folklór*, szerk. VOIGT Vilmos, Budapest, 15–37.
- KISBÁN Eszter
1989 *Parasztéletről nemzeti jelkép: a gulyás esete 1800 körül*, Janus VI. 1. 53–58.
- KÜRTI László
2001 *The Remote Borderland. Transylvania in the Hungarian Imagination*, State University of New York Press, New York.
- LÖFGREN, Orvar
1989 *A nemzeti kultúra problémái svéd és magyar példákon szemlélve*, Janus VI. 1. 13–28.
- MARTIN György–PESOVÁR Ernő
1998 *Tánc*, in *A magyar folklór*, szerk. VOIGT Vilmos, Budapest, 540–601.
- MÜNCH, Richard–SMELSER, Neil J.
1992 *Theory of Culture*, University of California Press, Berkeley.
- NIEDERMÜLLER Péter
1989 *Paraszti kultúra, városi kultúra, nemzeti kultúra: antropológiai megjegyzések*, Janus VI. 1. 75–86.
1991 *A népi kultúra képének megszerkesztése. Adatok a magyar folklór szövegbázisának megkonstruálásához a 19. században*, in *Népi kultúra és nemzettudat*, szerk. HOFER Tamás, Budapest, 15–23.
2002 *Der Mythos der Nationalkultur: die symbolischen Dimensionen des Nationalen*, in *A nemzet antropológiája. (Hofer Tamás köszöntése)*, szerk. A. GERGELY András, Budapest, 9–28.
- ORBÁN Lajos–VETÉSI László
2001 *Magyar egyház, de milyen nyelven? Előzetes elemzés az erdélyi református gyülekezetek nyelvhasználati gyakorlatának felméréséből*, in *Kárpát-medencei önismeret. Tanulmányok a régió kultúrájáról és történelméről*, szerk. Cholnoky Győző, Budapest, 127–143. (Kisebbségkutatás Könyvek)

PAKSA Katalin

- 1991 *A népdal a 19. századi polgári életben és tudományban* in *Népi kultúra és nemzettudat*, szerk. Hofer Tamás, Budapest, 24–35.

PATAKI Ferenc

- 1987 *Identitás, személyiség, társadalom. Az identitáselmélet vitatott kérdései*, Budapest.

PÉTER László

- 2005 *A népkultúra értéke (1948)*, in Uő, *Néprajz, népműveltség. Két tanulmány 1948, 1949*, Szeged, 5–108.

SINKÓ Katalin

- 1991 *Az Alföld és alföldi pásztor, mint orientális téma a hazai és külföldi festészetben*, in *Népi kultúra és nemzettudat*, szerk. HOFER Tamás, Budapest, 83–89.

SMITH, Anthony D.

- 1991 *National Identity*, Penguin Books, London.

KECSKEMÉTI KÁROLY
(Párizs)

A magyar történelem megértésének kulcsszava: a pluralizmus

Sit venia verbo

Nem szerénység (nem is álszerénység) indított arra, hogy elnézést kérjek. Komolyabbak az okok. A cím sokkal többet ígér, mint az a néhány gondolat, amelyet felvetek. Talán kérdőjelet kellett volna tenni a cím végére – J. G. Droysen hívta fel a figyelmet arra, hogy a történetírás lényege a Kérdés. A cím talán félrevezető is. A pluralizmus nem a magyar történet különlegessége, valamilyen pluralizmus minden európai ország történetét végigkíséri. De, és ez az, ami a mai témát legitimálja, a Kárpát-medencében a pluralizmus nem egy az elég számos, állandó vagy tartósan jelenlévő, történelemformáló tényező közül – pl. a jog primátusa, a városiasodás deficitje, a katonai erények (a virtus) tisztelete vagy a határok mobilitása. Kulcsról van szó több okból.

A pluralizmus az ország életének minden vetületére kiterjedt: a lakosság soknyelvű, sokvallású, sok szokású, sok rétegű volt, végtelenül változatos kiváltság-elosztással. A közügyek alakulásába mindig beleszóltak egymással vetélkedő érdekcsoportok, a megyei és országos képviselői rendszer elég korán, feltehetően a 13. században kezdett működni, és a 15. század végétől adott állandó keretet a közéletnek. A magyar „karakterológiával” nem propagandisztikus céllal foglalkozó külföldi megfigyelők általában két vonást hangsúlyoznak: a vallási türelmet és a szabadságszeretetet. Mindkettő a megszokott pluralizmus szimptomája. Végül, a pluralizmus térvesztése, elgyengülése, vagy hatalmi szóval való megszüntetése mindig megbosszulta magát: vezethetett évtizedes krízishez, országvesztéshez vagy forradalomhoz, de sose maradt büntetlenül.

Nemzeti egység és széthúzás

Marc Ferro írja, hogy képünk más népekről, valamint önmagunkról, elválaszthatatlan attól a történelemtől, amelyet gyerekkorunkban hallottunk.⁶⁵ Ezzel a képpel éljük végig életünket. A mai magyar felnőttek gyerekkorukban, az iskolában, a nemzeti egység történetét tanulták, azt, hogy a nagy időket a nemzeti összefogás, a nehéz időket a széthúzás jellemezte. A felvilágosodás korának értelmisége fogalmazta meg az osztatlan haza és egységes nemzet követelményét, és ítélte el a „feudális viszonyokban gyökerező széthúzás bűnét”.⁶⁶ Ennek a felvilágosult gondolatnak a szellemében írta meg Szekfű *A magyar állam életrajzát*, a szüntelenül megújuló, tragikus következményekkel járó egységrebontó viszályok és az újból és újból helyreállított állami és nemzeti egység dialektikájának történetét.

A nemzeti egység nem jelenti azt az unanimitást, amelyet Robespierre úgy határozott meg, hogy „Franciaországban csak két párt létezik: a nép és az ellenségei”,⁶⁷ Németh László pedig,

⁶⁵ Marc FERRO, *Comment on raconte l’histoire aux enfants*, Paris, Payot, 2004, előszó.

⁶⁶ BÍRÓ Ferenc, *A felvilágosodás korának magyar irodalma*, Budapest, Balassi Kiadó, 1995, 340.

⁶⁷ Idézi LUDASSY Mária, in Benjamin CONSTANT, *A régiek és modernek szabadsága*, Budapest, Atlantisz Kiadó, 1997, bevezetés, 9.

elegánsabban úgy, hogy „kis népeknek csak egy útjuk van”. Kivételes pillanatokban vagy egyedi kérdéseket illetően persze előfordulhat, hogy az összes párt, érdekcsoport stb. azonos álláspontot foglal el. Hogy csak az országgyűlés elé került ügyeket érintsük, 1835 szeptemberében mindkét tábla, elenyészően kevés szavazat ellenében úgy döntött, hogy az I. Ferenc örökébe lépő Ferdinánd V.-ként kerüljön a magyar királyok sorába, azaz visszautasította az osztrák császári számozás átvételét. 1861 augusztusában, amikor világossá vált, hogy a kormány nem hajlandó az áprilisi törvények alapjára helyezkedni, szintén egyhangúlag fogadta el a két ház a második feliratot, vállalván az ezáltal elkerülhetetlenné váló feloszlatást. A nemzeti egység nem ilyen egyöntetűséget követel, hanem azt, hogy kormány és ellenzék, a politikai életben részt vevő vagy részt kérő valamennyi párt, szervezet, csoport stb. elfogadja a nézetek és programok pluralitásának létjogosultságát. A széthúzás tehát nem a pluralizmus szinonimája, hanem ellenkezőleg, azt jelenti, hogy a pluralizmus nem működik.

A széthúzáshoz vezető egyik elég gyakori újkori forgatókönyv Magyarországon azzal indul, hogy a kormány valamelyik pluralista szabályt áthágja (vallási üldözés, letartóztatások stb.) és ezzel fegyveres ellenállást hív ki. Ha nemzetnek a sok etnikumból álló történelmi hungarus nemzetet tekintjük, a hosszú 19. század egymást követő széthúzás-kríziseinek többségét a nemzetiségi pluralizmust megkérdőjelező, majd felszámolni kívánó magyarosítási intézkedések és a magyarosító politika, illetve az ez ellen fellépő nemzetiségi, pánszláv stb. propagandák által teremtett légkör váltották ki.

Elvont elméleti síkon az elemzés előbb-utóbb önellentmondásba ütközik. A pluralizmus elve azt jelenti, hogy az adott társadalom tagjainak, az adott állam polgárainak nem kell egyformán gondolkozniuk politikáról, erkölcsről és vallásról, hogy tehát minden nézet szabad. Következésképpen a pluralizmus mint káros elv megszüntetésének igénye is legitimnek tekintendő. John Gray szerint a gyakorlatban alkalmazott politikai pluralizmus nem más, mint a társadalom által elfogadott *modus vivendi*.⁶⁸ John Rawls nem tartja megnyugtatónak a *modus vivendi* formulát, tudniillik azt, hogy kinek-kinek meg kell elégednie a *második legjobb* lehetőséggel, mert az így kialakult bizonytalan állapot magában hordja a pluralizmust elvető párt vagy vallás győzelmének lehetőségét. A paradoxont az *overlapping consensus* tételével oldja fel: mindenki elfogadja a pluralizmus mellett szóló érveket, de más-más alapon fogadja el.⁶⁹

Az ideológiai diktatúrák korában és összeomlásuk után természetes, hogy mind a polgárok, mind pedig a történészek és politológusok a demokratikus berendezkedés ismervének tekintsék a pluralizmust. Ezt a felfogást támasztja alá a 19. századi liberális és forradalmi hagyomány, amely az abszolutizmussal és a bonapartizmussal szegezte szembe a pluralizmus követelményét. Talán optikai csalódás, talán félreértés, talán a demokratikus gőg öntévesztése a magyarázat, de pluralizmus és demokrácia nem szinonimák.

Haladás

Az európai, s ezen belül a magyar történelmi tapasztalat azt bizonyítja, hogy a politikai pluralizmus nem a polgárok egyenlőségére épülő demokratikus rendszer sajátja, hanem – tegyük hozzá, legalább 2500 év óta – az intézmények működésének, s ezen belül a haladásnak a feltétele. Eötvös e kérdést illetően kategorikus: „Akár az ó, vagy az új korra, akár azon népekre, melyek haladnak, avagy azokra, melyeket tespedni látunk, fordítjuk figyelmünket, mindenütt ugyanazon törvénnyel találkozunk: azzal, hogy különböző erők tevékenysége s azoknak ellentéte nélkül nincsen haladás. Ez ellentét, mely minden haladáshoz múlthatatlanul

⁶⁸ John GRAY, *The Two Faces of Liberalism*, Polity Press, 2000.

⁶⁹ John RAWLS, *Political Liberalism*, Columbia University Press, 1996.

megkíváncsit, lehet eredménye azon viszonyoknak, melyekben egy állam másokkal áll, avagy az államban egymás mellett létező különböző erők tevékenységéből fejlődhet ki: de mindkét esetben, mielőtt minden külső ellentét megszűnt, vagy az államban létező erők egyike a többi mind alávetette magának, vége a haladásnak is.”⁷⁰

A korabeli társadalomtudomány íratlan szabályainak megfelelően, Eötvös a tételt ókori görög, római, kínai és a francia forradalomból vett példákkal illusztrálja. A magyar történelem is bőven nyújt érveket a tétel igazsága mellett.

Legalább három, az eötvösi tételt alátámasztó konfliktus diktálta a szinte hihetetlenül gyors 11. századi haladás ütemét: a nyugati és keleti egyház (illetve birodalom) közötti rivalitás, a nyugati katonai kíséret és a régi törzsi arisztokrácia hatalmi harca, és a sorsdöntő keresztény–pogány küzdelem. A pogány és keresztény kultúra magyarországi együttéléséről és összeolvadásáról keveset tudunk.⁷¹ Kristó Gyula becslése szerint a régi áldozási és temetkezési szokások csak a 12. század vége, a 13. század eleje felé enyésztek el.⁷² A 13. században a kunok betelepülésével a probléma újjáéledt. A források bőven kommentálják IV. László elszakadását a kereszténységtől és csatlakozását a kun életmódhoz, de arra, hogy ezzel a 11. századi magyar hagyományhoz nyúlt volna vissza, nincs adat.

Az egész középkoron át minden jogi, intézményes, társadalmi és kulturális reformot, tekintsük bár mai szemmel „haladónak” vagy „reakciónak”, hosszú konfliktusok vagy hirtelen összecsapások, esetleg kül- vagy belháborúk előztek meg.

Gondolatmenetét Eötvös az 1850-es évek aktualitásához igazodva azzal zárja le, hogy a pluralizmus teljes elfojtása megállítja a haladást. Ilyen jégkorszak azonban ritkán köszönt be, a dolgok természetes menete más forgatókönyvet követ: mielőtt egy konfliktus akár az egyik fél (ügy) felülkerekedésével, akár kompromisszummal zárul, újabb összeütközés(ek) indul(nak). Magyarországon a primogenitúra csak többszáz éves permanens bizonytalanság és véres incidensek sora után váltotta fel véglegesen a királyság előtti korban természetes senioratust, amelynek értelmében a megüresedett trónt nem az elsőszülött fiú, hanem az uralkodóház legidősebb férfitagja öröklí. Ennek eldőltevel, háromszáz évig a választott és örökletes monarchia elvei kerültek szembe egymással, majd amikor győzött a dinasztikus öröklés, a magyar királyság Habsburg Birodalmon belüli státusa vált az ellentét tárgyává. II. Endre, IV. Béla, Károly Róbert, I. Lajos, Zsigmond és Mátyás évtizedekig uralkodtak. Mindegyikük uralma során egymást váltották a társadalmi-politikai konfliktusok, hogy végül megszilárduljon az a rendi társadalom, amelynek szokásjogát Werbőczy kodifikálta.

Toynbee kihívás–válasz-elmélete ugyanezzel a jelenséggel foglalkozik más megközelítésben. A történelemnek végül a Marx nevéhez kötődő osztályharc magyarázata két lényeges ponton tér el mind az eötvösi, mind a toynbee-i gondolattól. Egyfelől, a pluralizmus szereplőit leszűkíti az egymással szembenálló, a gazdasági rendszerben elfoglalt helyük által meghatározott társadalmi osztályokra. Másfelől, engedelmeskedve az így kialakított elméleti séma parancsának, osztálynyelvre fordít le egy társadalmon belüli minden konfliktust. Az európai marxista történetírás kritikája nem tartozik a mai témához. De alább még visszatérek a

⁷⁰ EÖTVÖS József, *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az álladalomra*, I–III, Budapest, Révai Kiadó, 1902, I, 368. (Br. Eötvös József összes munkái, XIII–XV.)

⁷¹ Ld. például: Carla CORRADI MUSI, *Reminiscenze pagane nella cultura ungherese*, in *A magyar művelődés és a kereszténység*, szerk. MONOK István–SÁRKÖZY Péter, Budapest–Szeged, 1998, I, 73–83.

⁷² KRISTÓ Gyula, *Vallási türelem az Árpád-kori Magyarországon*, in *A magyar művelődés és a kereszténység*, szerk. JANKOVICS József–MONOK István–NYERGES Judit, Budapest–Szeged, 1998, II, 485–496.

magyarországi pluralizmus megértését akadályozó, marxista és nem marxista, osztályokra épülő elemzésekre.

Terminológiai nehézségek

2006. június elején háromszor ütköztem bele ugyanabba az irritáló jelenségbe. A világháló egy olasz lapja Julius Schvarczot, azaz Schvarcz Gyulát német filozófusként említi, a *Le Monde* első oldala Ligeti György osztrák zeneszerző haláláról adott hírt és Emilio Gentile Polányi Károly osztrák történészt idézi. Polányi és Ligeti emigráltak, mint annak idején Alexander Herzen, Mihail Bakunyin és Ivan Turgenyev, akiket mégis oroszként tart számon az irodalom. Karl Marxból nem lett angol közgazdász, se Thomas Mannból svájci író. Ebben a kontextusban Schvarcz Gyula esete azért figyelemre méltó, mert ugyan sokat publikált németül, nem költözött Németországba.

Tévedés ne essék, nem sértett nemzeti hiúság késztetett e kérdés felvetésére. Fontosabb dologról van szó. A közép-európai kis nemzetek törökverő hadvezéreit és szabadsághőseit befogadta az európai panteon, de politikai kultúrájuk nem került be az összképbe. Bibó munkásságát húsz év óta méltatják politikusok, politológusok és történészek Párizsban, Londonban és Brüsszelben, de a bibói életmű háttérét, a felvilágosodás nemzedékével elinduló modern magyar politikai gondolkozást ezek a méltatások meg sem említik; Eötvös József nevét is hiába keressük a liberalizmus történetéről szóló könyvekben. 1843 szeptemberében a követi tábla megszavazta az akkor még mindenütt érvényben lévő halálbüntetés eltörlését. Az esemény nem maradt visszhang nélkül. A belga büntető-törvénykönyvet előkészítő bizottság 1849-ben írja: „Azon országok között, ahol megvitatták a halálbüntetés eltörlésének kérdését, Magyarország különös figyelmet érdemel a kriminalisták és törvényhozók részéről”.⁷³ A XX. században azután Nyugat-Európa ártértékelt Közép-Európa történetét, és az egykor tudott tényeket törölte.

A terminológiai nehézségek egyik oka, hogy a normatívvá vált nyugat-európai jog-, gazdaság-, társadalom- és intézménytörténeti fogalmakat kell alkalmazni. Ez általában lehetséges, de amennyiben az alkalmazás nehézségekbe ütközik, az ok lehet „késés”, „elhajlás” vagy „torzulás”, de a fogalomnak van igaza, nem a valóságnak. Néhány kivételtől eltekintve, pl. *határörvidék*, *megye* és *nádor*, a hungarus történelem fogalmai/műszavai pl. *jobbágy*, *alispán*, *táblabíró*, *hajdú*, *törvényhatóság*, szinte ezoterikusak. Minden ország kialakítja a saját intézményeinek működésével kapcsolatos fogalmakat jelző szókincset. Mivel a jelzett fogalmak (szokások, hivatalok, méltóságok stb.) országonként változnak, nem sikerül mindig megtalálni más nyelveken a fogalmat kielégítően tükröző szót. Hajnal István írta a legfontosabb tanulmányt erről a kérdéskörrel.⁷⁴ A magyar jogtörténeti teaurusz teljes egészében megvan latinul 1844-ig⁷⁵ és németül 1918-ig. A többi nyelven a szerzőtől vagy a fordítótól függ a megfelelő műszó kiválasztása. Francia könyvekben a főispán lehet *comte suprême* vagy *préfet*, az országbíró *Grand Juge*, *Grand Justicier* vagy *Juge du Royaume*, az angol monográfiák többnyire a latin változatot adják dőlt betűvel. Régi adósságot törlesztene a Magyarságtudományi Társaság, ha összeállítana és legalább a világhálóra tenne egy norma-

⁷³ Idézi Jean BÉRENGER, Charles KECSKEMÉTI, *Parlement et vie parlementaire en Hongrie, 1608–1918*, Paris, Honoré Champion, 2005, 325.

⁷⁴ A legfontosabb tanulmány erről a kérdéskörrel: HAJNAL István, *A kis nemzetek történetírásának munkaközösségéről*, in LAKATOS László, *Hajnal István*, Budapest, Új Mandátum Kiadó, 2001, 185–225. (Magyar Panteon)

⁷⁵ Persze a magyarországi latin műszavak elég jelentős részének megértéséhez a klasszikus latin nem elég: *processus*, *locus credibilis*, *Tavernicus* stb.

lizált soknyelvű magyar történelmi glosszáriumot. Nagy lépést jelentene a magyar történelem európai integrálása felé.

Hungarus nemzet

A fajelmélet tombolásának idején, 1939 és 1942 között jelent meg Domanovszky Sándor szerkesztésében a *Magyar Művelődéstörténet*. A megtelepedett magyarság népi alkatáról szóló fejezetet Kniezsa István írta. Érdekes néhány sorát idézni: „A honfoglaló magyarság faji összetételéről ma még alig lehet valami határozottat mondani. Ezen a téren a kutatás még mindig bizonytalan talajon mozog. Mivel tiszta fajú nép nincs ma, sőt ilyent a múltban sem lehet kétségtelenül kimutatni, a fajképletek voltaképpen csak elméleti konstrukciók, amelyek legfeljebb egyes egyedeknél lelhetők fel. Hiszen minden népvándorlás vérkeveredéssel jár, az őslakoságnál éppúgy, mint az új jövevényeknél; épp ezért szinte beláthatatlan az európai és ázsiai népek keveredésének mértéke. A magyarság esetében a nehézségek csak annyiban fokozódnak, hogy a magyar nép két legfontosabb összetevőjének, a finnugor és a török elemnek faji kialakulását még nagyobb homály fedi, mint a nyugat-európai népekét. Sem a finnugor népek, sem a törökök nem egységes fajúak, nem tudhatjuk tehát, hogy a különböző típusok közül melyik az ősi és melyik a későbbi keveredés eredménye”.⁷⁶

Az eredeti összetettség a továbbiakban szüntelenül komplikálódott, így például a 10. és 11. századi *fehér* és *fekete* magyarokról, ugyanúgy mint a székelyekről, mindmáig csak izgalmasabbnál izgalmasabb, de a kérdést végül is nyitva hagyó hipotézisek születtek.⁷⁷ A honfoglalást követő ezer év során, ellentétben az ezredforduló idején etnikailag megszilárdult Nyugat-Európával, népek, néprészek és kisebb-nagyobb betelepülő csoportok mind a négy égtájról érkeztek az országba, és változtattak lakhelyet az országon belül. Ez a szinte megállás nélküli diszkrét népvándorlás teremtette meg a soknyelvű, több vallású, de latinul törvénykező hungarus nemzetet, két egymással párhuzamos etnikai folyamat kíséretében.

Egyfelől, mind a kiváltságokkal rendelkező, mind a jogilag meghatározatlan, mind az őslakos, mind a később érkező etnikumok – a magyarságba olvadó sztyeppei nomád népek: kabarok, besenyők, úzok és kunok, valamint az örmény, vallon stb. szórvány-telepesek kivételével – megőrizték nyelvi identitásukat. A nacionalizmus korába Magyarország hat nemzeti léttel rendelkező, illetve nemzeti létre igényt tartó nemzetiség országaként lépett be, csak a hetedik nemzetiség, az ország egész területén szétszórt németek elégedtek meg a magyar politikai osztály által felajánlott egyéni jogokkal; a szintén szétszórt zsidó nemzetiség a vallási közösség státusát választotta, a romák pedig egyszersmind befogadott és kirekesztett elemként éltek a társadalom peremén.

Másfelől, az egyes nyelvek fennmaradása, terjeszkedése, illetve térvészése együtt járt az egymás mellett élő etnikumok keveredésével. Mind a hét történelmi nemzetiség olvadt és olvasztott, ez a kétirányú mozgás szilárdította meg az összes etnikumot és vezetett a történelmi Magyarország létét megkérdőjelező 19. századi nemzetiségi statisztikához.

Szent István I. törvényének híres mondatát tudományosan az egyes etnikumok foglalkozási monopóliumával magyarázzák. A közösségekhez kötődő szakmai specializálódás a hungarus nemzet állandó, a mindenkorhi szükségletekhez alkalmazkodó vonása maradt. Európa-szerte

⁷⁶ DOMANOVSKY Sándor (szerk.), *Magyar Művelődéstörténet*, I, Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 1939, 166–167.

⁷⁷ KÁLNOKY, Nathalie, *Les constitutions et privilèges de la noble nation sicule. Acculturation et maintien d'un système coutumier dans la Transylvanie médiévale*, Budapest–Paris–Szeged, 2004, 286 l. (Publications de l'Institut Hongrois de Paris, Dissertations II.) Bibliográfia: 267–273.

ismert volt a magyarok viszolygása a városi életformától: „Nem hajlandók sem kereskedésre, sem kézműiparra s így ezekkel a mesterségekkel egyedül a városban lakó németek foglalkoznak” – olvassuk Ungriáról egy 15. századi Heroldkönyvhöz valamikor 1540 körül csatolt spanyol leírásban.⁷⁸

Az ország minden utazót meghökkentő, végtelenül tarka nyelvi-etnikai összetételére számtalan írás utal, pl. Laskai Osvát, ferences rendfőnök 1507-ben Hagenauban kiadott *Gemma fideije*. A sok évszázados együttélés mindennapjairól azonban viszonylag keveset tudunk. A nacionalizmus korának történészei fontosabbnak tartották a területi igények és az egyes nemzetiségek ilyen vagy olyan felsőbbrendűségének bizonyítását. A hungarus-tudat és hazafiság témája csak a rendszerváltás után önállósodott.

Magyar kivétel

Sokkal gazdagabb a vallások együttélésének irodalma. Elfogadható hipotézisnek tűnik, hogy ebben a vonatkozásban volt „magyar kivétel”, a királyság megalapításától a történelmi ország összeomlásáig. A vallásbéke ugyanis nem csak kiváltságos periódusokban érvényesült, ez volt a rutin. A vallásbéke megszegése mindig ellenállást váltott ki, vallásháborús hangulat ritkán uralkodott el. Óvakodni kell azonban az anakronizmus csábításától. A „kivétel”, amennyiben volt, nem azt jelenti, hogy a 13., 16. vagy 17. századi magyarokban, szlovákokban és szepesi szászokban a felvilágosult deizmus, a radikális antiklerikalizmus vagy a harcos materializmus elődei, előkészítői fedezzük fel. A forrásanyag egyértelműen azt bizonyítja, hogy mint mindenütt másutt Európában, Magyarországon is, a nacionalizmus kora előtt, a vallás szolgált elsődleges egyéni identifikációs kritériumként, legalábbis a közrendűek körében. Hogyan látta önmagát 1590-ben egy dunántúli várban szolgáló katolikus horvát katona, egy lutheránus szász polgár vagy szlovák tanító, egy partiumi református magyar csizmadia vagy egy homonnai rutén görögkeleti jobbágy – biztos választ nem tudunk adni. Csak az sejthető, hogy a külföldön tanuló diákoktól és publikáló szerzőktől eltekintve az önmeghatározó hungarus ismerv az egyének többségénél legfeljebb ha a második helyre került.

Más képet mutat a nemesség. Az első számú ismerv, a „magyar nemesség” automatikusan magába foglalta a keresztény/keresztyén vallást, de az 1800-as évekig nem kötődött egyik hazai anyanyelvhez sem. A latinul politizáló és perlekedő nemesség alkotta, tudatosan és gögösen, a hungarus nemzet gerincét.

Úgy tűnik, hogy az 1568. évi tordai döntésre szívesebben emlékeznek angolul és franciául, mint magyarul, az internetről csak az angol szöveget sikerült lehívnom.⁷⁹ Az antitrinitárius prédikáció szabadsága Erdélyben, majd az 1608. évi, koronázás előtti I. tc. a vallás ügyében, elvont síkon azt jelenti, hogy az alkotmánynak nevezett kodifikált jog nem ismerte el államvallás szükségességét. Gyakorlati síkon nem hatalmazta fel az uralkodót, hogy alattvalóit a saját vallására kényszerítse, és megadta a vallásszabadságot a földesúri fennhatóság alatt álló mezővárosi és falusi jobbágyságnak is.

Ez a felvilágosodás előtti vallási pluralizmus a politikai pluralizmus szabályai szerint működött, szenvedélyes hitvitákkal és meggyőződés vagy érdek alapú áttérésekkel. Az 1568 és 1608 között kialakult, jogilag szabályozott vallásbékét szüntelenül fenyegették hitbuzgalmi

⁷⁸ NASCIMENTO, Aires Augusto, *Livro de Arautos. De Ministerio Armorum. Script. anno MCCCCXVI, ms. lat. 28, J. Rylands Library, Manchester, Lisboa, 1977, 283.*

⁷⁹ Ld. FÁBIÁN Ernő, *A hit szabadsága*, in *Az értelem keresése*, Budapest, Századvég Kiadó, 1994, 71–81. (Pro Minoritate Könyvek)

vagy politikai eredetű incidensek. Buda visszafoglalásával azután új korszakba lépett az ország. I. Lipót Justus Lipsius elveit követte. Az általa felélesztett államkatolicizmus programja nyíltan és következetesen törekedett, évtizedeken keresztül, a hol acatholicusnak, hol eretneknek nevezett protestáns felekezetek felszámolására. A vállalkozás kudarcba fulladt a hungarus nemesség, polgárság és parasztság ellenállásán. A magyarországi államkatolicizmus elképzelésének a közkeletű hiedelemmel ellentétben nem II. József vetett véget a türelmi rendelettel 1781-ben, hanem Mária Terézia 1777-ben, a Ratio Educationis-szal. A reformot három udvarhű felvilágosult tisztviselő, a katolikus Ürményi József és Kollár Ádám, és az evangélikus Tersztyánszky Dániel dolgozta ki.

Az 1526 november–decemberi kettős királyválasztástól kezdve a politikai pluralizmus a két, „nemzeti”, illetve „vallási” főtengely körül rendeződött. A szatmári béke majd kétszáz éves viharos korszakot zárt le, a Pragmatica Sanctio törvénybe iktatása pedig a két birodalom közötti szuverén magyar királyság helyreállítását vette le a napirendről. A pluralizmus két fő eleme továbbra is a kuruc–labanc és a katolikus–protestáns ellentét maradt a józsefi korszakig, de a hosszú béke, a demográfiai növekedés, a gazdasági fejlődés és a felvilágosodás terjedése egyre több elemmel gazdagította a közszellem palettáját.

II. József türelmetlenül és elszántan fogott hozzá a birodalom racionális kormányzásához, és ebben a szellemben akart radikálisan végezni a magyar elmaradottsággal. Az ország az ő kíméletlen, szokásokat félresöpítő reformpolitikájának köszönhetette, hogy elindult a modernizálás útján, hogy a *haladás* bekerült a közélet szókincsébe. De a magyar politikai osztály hangadó személyiségei, mind a dinasztia őszintén szolgáló vezető hivatalnokok (pl. Zichy Károly és Ürményi József), mind az ellenzéki patriotizmus felé orientálódó katolikus és protestáns szabadkőművesek (pl. Széchényi Ferenc, Haller József és Ócsai Balogh Péter) tudták, hogy a józsefi elképzelés kivihetetlen, hogy a képviseleti intézmények, megye és országgyűlés kikapcsolásával az ország kormányozhatatlan. Azt belátták, hogy erős fejedelmi akarat nélkül nem lehet kitörni a mozdulatlanságból, de arról is meg voltak győződve, hogy reformot csak országgyűlési szentesítés tehet legitimmé. Az európai intellektuelek körében akkor divatos, II. Frigyes, Katalin és II. József féle felvilágosult despotizmus helyett valami-féle alkotmányos abszolutizmusban reménykedtek. A remény nem volt abszurd, II. Lipót ebben a szellemben uralkodott két évig.

A vallási problémát II. József intézkedései kiiktatták a belpolitikai szférából. A dossziét azután a „magyar kivétel” szellemében és II. Lipót erőteljes támogatásával az országgyűlés zárta le 1791. február 8-án, amikor a két tábla elegyes ülése 291 szavazattal 84 ellenében jóváhagyta a protestáns vallásgyakorlat teljes szabadságát biztosító 1791:XXVI. törvény-cikket. Robert Townson angol természettudós 1793-ban járt Magyarországon. Nyilván az angol katolikusokat sújtó diszkriminációra gondolva hivatkozott könyvében az 1791. februári szavazásra, és fogalmazta meg azt a kérdést, amely a „magyar kivétel” kifejezést hitelesíti: „Hol van Európában még egy ország, amelyben a szakadár vallások az itteniek kiváltságaival rendelkeznek? Nyilvános istentiszteletet tarthatnak teljesen szabadon, saját templomaikban haranggal; iskoláik és lelkészképzőik vannak; joguk van minden közhivatalt betölteni és a törvényhozó tanácskozásban részt venni.” Townson annyira fontosnak tartotta az 1791:XXVI. törvény-cikket, hogy könyvében közölte angolul a teljes szöveget.⁸⁰

⁸⁰ Robert TOWNSON, *Travels in Hungary, with a short account of Vienna in the year of 1793*, London, 1797, 156–181.

Sok izgalmas, széles forrásanyagra épülő, jobbnál jobb könyv és cikk elemzi a magyar nemesség rendkívül bonyolult összetételét, elhelyezkedését az országban, kiváltságait és intézményeit, viselkedési normáit és életmódját, a földesúr–jobbágy kapcsolatot, és természetesen politikai működését, elsősorban viszonyát és konfliktusait az uralkodóval. Minél árnyaltabbak, gazdagabbak és alaposabbak az ismereteink, annál nehezebb meghatározni, hogy tulajdonképpen mi is ez a nemesség: rend, osztály, réteg, kaszt, közösség? Úgy tűnik, hogy egyik műszó sem alkalmazható fenntartások és korrekciók nélkül. Az Értelmező Szótár 1999-es kiadása megtartotta az első, 1972-ben készült kiadás meghatározását: „a jobbágyságot kizsákmányoló kiváltságos osztály”. Az igazi problémát nem a marxista hangvétel jelenti (annak idején ez volt a kötelező ideológia), hanem az, hogy 1790 és 1848 között a nemesség 75, usque 80%-ának nem voltak jobbágjai.

Talán elfogadható az a meghatározás, amely szerint a magyar nemesség *a gazdasági helyzetüktől és foglalkozásuktól függetlenül, az öt országos kiváltsággal (földtulajdon, hivatalviselés, adómentesség, habeas corpus és választójog) rendelkező, az illetékes megyében bejegyzett egyének rendileg tagolt konglomerátuma*.

A konglomerátum statisztikailag igen különböző súlyú rétegekre oszlott:

– Mánások	0,5%
– Bene possessionati (jómódú köznemesség)	2,5%
– Kisbirtokosok	24%
– Hivatalnokok, értelmiségiek, lelkészek, katonatisztek	10%
– Kisiparosok, kocsmárosok, urasági és megyei hajdúk	5%
– Földművelő (paraszt) nemesek	58%

Az ország összlakosságának mintegy 5-6%-át kitevő konglomerátum szélén helyezkedtek el a nem teljesen kiváltságos, de mégis a nemességhez számító kerületek (Báród, Túrmező, Vajka) és községek (pl. Szentgál).

Az utolsó 150 év minden befolyásos történelmi iskolája a politikai álláspontokat és pártokat a két felső nemesi réteghez köti, mind az 1790 előtti, mind az 1790 utáni korszakban. Ebben a megvilágításban III. Károly és Mária Terézia korában, a Habsburg-hű katolikus főúri (labanc) párt és az ellenzéki érzelmű, protestáns vezetésű köznemesi (kuruc) párt álltak egymással szemben, a reformkorban pedig a jobboldalon helyezkedett el a konzervatív kormányparti arisztokrácia, a baloldalon a haladó köznemesi liberális ellenzék.

Ennek a szociológiai megközelítésnek van valós háttere. Szijártó István írta le azt a sok évtizedes erőpróbát a mánások és köznemesség között, amelynek eredményeként a követi tábla vált az országgyűlési tevékenység igazi fórumává, a megyei nemesség pedig a politikai élet vezető erejévé.⁸¹ A valós háttérhez tartozik az is, hogy udvar és kormány bizton számíthatott a főrendi táblára 1848-ig, és hogy 1790-től kezdve, az ellenzék, majd baloldal országos tekintélyű vezetői egy-két kivételtől eltekintve a köznemesség soraiból kerültek ki. De e valós háttér ellenére a főúri és köznemesi párt szembeállítás optikai csalódás. A politikai hasítónalak nem horizontálisan, hanem vertikálisan szelték át az arisztokráciát és a birtokos, hivatalnok és értelmiségi, megyei és városi nemességet magába foglaló politikai osztályt. Valamennyi 1790 utáni országos és megyei adat cáfolja a rétegek szerinti általánosításokat.

⁸¹ SZIJÁRTÓ M. István, *A Diéta. A magyar rendek és az Országgyűlés, 1708–1792*, Budapest, Osiris Kiadó, 2005, 614 l.

Az 1790-es évek masszívan reakciós, csakúgy mint az 1830-as és 40-es évek egyöntetűen liberális nemessége történész-fantáziák terméke.

Érdekes gondolatot vetett fel Diószegi István 1975-ben, a francia–magyar nemesség konferencián, nevezetesen azt, hogy a feudalizmus 1830 körüli fellazulása, a gátszakadás felé vezető olvadás az 1790 utáni tömeges nemesítések következménye. Számítása szerint ugyanis a nemesség létszáma megkétszereződött, s ez nem maradhatott hatás nélkül.⁸² A számítás nem helytálló, a nemesség létszáma az említett periódusban 50-55%-kal emelkedett, alig haladta meg az összlakosság növekedési arányát.

A szatmári békét követő majd másfél évszázad során, a meg nem szűnő nemességadományozásoknak más volt a jelentőségük: gyakorlatilag tették lehetetlenné egy, a nemességgel szembeforduló, öntudatos polgári „negyedik” rend kialakulását. A megnesemesített orvos, mérnök, kereskedő, iparos, tudós, gazdatiszt, gyáros, katonatiszt és hivatalnok egyéni ambíciója kielégült, bekerült – ha konkrétan nem is, de elvileg bekerülhetett – a megye és az ország ügyeit megvitató és intéző politikai osztályba. A baloldali vezetők közül Vukovics Sebő apja 1792-ben, Klauzál Gáboré 1793-ban kapott nemességet. Első megközelítésre azonban úgy tűnik, hogy a délvidéki (Bács, Torontál, Temes és Krassó megyék) szerb, román és német újnemesek szívesebben csatlakoztak a kormánypárti oldalhoz. A késői nemesítések egyébként csak ezen a területen (és talán Baranyában és Mosonban) növelték meg statisztikailag mérhetően a nemesség arányát az összlakosságon belül.

Út a liberalizmus felé

A sajtót csak II. Lipót uralkodása alatt nem szorította korlátok közé a cenzúra. Hála ennek a rövid szabadságnak, a nézetek teljes skálája rekonstruálható a könyvek, röpiratok és folyóiratok alapján. Hatalmas anyagot állított össze 1790 és 1795 között az országgyűlés által kiküldött kilenc Regnicolaris Deputatio. Az úgynevezett Rendszeres Munkálatok keretében elfogadott jelentések zöme (Skerlec Miklósé a kereskedelem- és közlekedésügyről, Ócsai Balogh Péteré az országgyűlésről stb.) a reformista többség nézeteit tükrözi, de csatolták a jelentésekhez a konzervatív különvéleményeket, és az egész országból beérkezett adatokat és javaslatokat. Nyugodtan lehet állítani, hogy ekkor született meg a liberalizmus – óvatosabb kifejezéssel protoliberalizmus – első magyar szintézise.

Néhány dossziét kivéve az anyag mindmáig kiadatlan, és kiadatlan maradt az utóbbi évtizedekben írt két disszertáció is.⁸³ Így uralkodhatott el az a nézet, amely a Rendszeres Munkálatokat a gyökértelen és súlytalan magyarországi felvilágosodás korán elavult termékének, elhanyagolható epizódnak minősíti. Két ma használatos középiskolai tankönyvet (Történelem III) néztem meg. Egyik sem említi a Rendszeres Munkálatokat.

Szücs Jenő a Dózsa-parasztháború ideológiájával kapcsolatban jutott arra a következtetésre, hogy: „Általában is elmondható, de különösképpen áll a magyar historiográfiára, hogy ha valamely témakörben a történetírás »pozitivistá« vagy »liberális« korszaka bizonyos alap-

⁸² DIÓSZEGI István, La noblesse hongroise et la crise du féodalisme dans la première moitié du XIXe siècle, in Noblesse française, noblesse hongroise, XVIe–XIXe siècles, ed. KÖPECZI Béla, H. BALÁZS Éva, Budapest–Paris, Akadémiai Kiadó–Éditions du CNRS, 1981, 194.

⁸³ PAJKOSSY Gábor, *Az 1791/93-as közpolitikai bizottság javaslatai. Az országgyűlés, a közigazgatás és a cenzúra rendezése*, Budapest, 1978, (Bölcsészdoktori disszertáció, Egyetemi Könyvtár Kézirat-tár); HOÓS Éva, *Az 1790/91-es országgyűlésről kiküldött közművelődési bizottság tevékenysége az akadémiák, egyetem, népoktatás, konviktusok és leánynevelés kérdésében (1791–1793)*, Budapest, 1994, MTA Könyvtára, Kandidátusi értekezés. Kézirat.

műveleteket elmulasztott vagy ezeket tökéletlenül végezte el, az ellenőrizetlen megállapítások sorozata öröklődött át a jelenbe”.⁸⁴

A Habsburg-ház történetének felvilágosult korszaka II. Lipót halálával véget ért. A birodalmi politika 180 fokot fordult. Az új abszolutizmus a „jakobinus” terror-perrel és a szinte teljes jozefinista hivatalnok-gárda félreállításával félemlítette meg a magyar politikai osztályt. A továbbiakban a felforgató nézetek terjedését meggátolandó cenzúra és rendőrség volt hivatva az alattvalók hűségét biztosítani. Ezen a cenzúrázott Magyarországon persze tovább élt a pluralizmus, de a hosszú háború és Metternich első időt megállító kísérletének idején másként működött, mint az 1795-i fordulat előtt. Publikációs lehetőségek, megyei és országos fórumok híján a szilárdul meggyökeresedett felvilágosult politikai és szellemi kultúra visszaszorult az irodalmi, tudományos és magánéletbe. Mivel a hatósági ellenőrzés megakadályozta a könyvbehozatalt, az új generációk továbbra is a 18. századi műveket olvasták. Ezt a kultúrát szívta magába Széchenyi, Wesselényi és Kölcsey, Kossuth, Deák és Bezerédy István, Teleki László, Eötvös József, Szalay László és Szemere Bertalan.

Miskolczy Ambrus lenyűgöző adatgazdagsággal és érvrendszerrel mutatja ki 2005-ben megjelent cikkében, hogy a felvilágosult és a liberális nemzedék közötti folytonosság megszakításának dogmája tarthatatlan.⁸⁵

1825-ben a kormány irányt váltott. Újból életbe léptette a képviseleti rendszert annak érdekében, hogy az alkotmányosság nevében léphessen fel a fennálló rendet egész Európában veszélyeztető szubverzió ellen. Metternich valószínűleg elhitte (ahogy jónéhány történész is elhitte 150 év óta), hogy cenzúra és rendőrség sikeres munkát végzett, kijózanította a befolyásos rétegeket és megértette velük, hogy az alkotmányt fenntartani, ugyanúgy, mint a kívánatos reformokat bevezetni, csak az udvarral együttműködve lehet. Az 1825/27. évi diéta nem hazudtolta meg Metternich diagnózisát. A kormánypárt erős, átállásokkal megnövelt többséggel rendelkezett, a vezető nélküli ellenzék pedig az alkotmány körülsáncolására szorítkozott. Így történhetett meg, hogy a Rendszeres Munkálatok revíziójára kiküldött, szinte egységesen „jóérzésű” bizottság, az eredetnél jóval óvatosabb javaslatokat dolgozott ki a következő országgyűlés számára. A csonka pluralizmusnak Széchenyi *Hitele* és az 1832-i országgyűlést előkészítő megyei viták vetettek véget. 1832 végétől, a felvilágosodás eszméin nevelkedett, *érdekegyesítést* hirdető liberális „felekezet” vette kézbe az ellenzék irányítását.

A postai és könyvcenzúra következtében csak naplókban, a nem postán küldött, hanem „biztos alkalmak” révén eljuttatott magánlevelekben és a követutasításokat kidolgozó megyegyűlések jegyzőkönyveiben lehet követni az eszmék alakulását és terjedését. Úttörő munkát végzett Völgyesi Orsolya a Békés megyei vitákról írt, számos más megye állásfoglalását is idéző monográfiájával.⁸⁶ Ezeknek a levéltári forrásoknak a fontosságát azért érdemes kiemelni, mert a politikai gondolkodás történetével foglalkozó kutatók inkább a könyvtári nyomtatott és kéziratos anyagot tanulmányozzák.

A magyar liberalizmus árnyalatairól, vezető személyiségeiről és az 1840-es évek szenvedélyes vitáiról nem kell szólanom. A nagy idők emlékét ki-ki az általa választott nagy ember nevére gondolva őrzi. A reformkor adja még ma is a referenciát szinte minden mozgalomnak, talán még a huszadik századi totalitarizmusok utódpártjainak is.

⁸⁴ SZÜCS Jenő, *Nemzet és történelem*, Budapest, Gondolat Kiadó, 1974, 605.

⁸⁵ MISKOLCZY Ambrus, *Egy történészvita anatómiája, 1790–1830/1848: folytonosság vagy megszakítottság? (avagy „Mit üzent Kossuth Lajos?”)*, Aetas, 2005, 1–2, 160–212.

⁸⁶ VÖLGYESI Orsolya, *Politikai-közéleti gondolkodás Békés megyében a reformkor elején. A rendszeres bizottsági munkálatok megyei vitái 1830–1832*, Gyula, Békés Megyei Levéltár, 2002, 258.

A követi tábla (49 megye és a tulajdonképpen súlytalan kerületek, városok és egyházi rend) összetétele, vitái és szavazásai – 1832-től, amikor a bal- és jobboldal kifejezések bekerültek a szóhasználatba az utolsó diéta bezárásáig 1848 áprilisában – azt mutatják, hogy az erőviszonyok ez alatt a másfél évtized alatt nem változtak. Mindkét oldal bizton számíthatott hat-hat megyére, és az 1836 utáni három választás alkalmával mind az ellenzéki, mind a kormánypárti veszteségeket körülbelül ugyanannyi megszerzett megye kompenzálta. Ilyen vagy olyan fordulat sokhelyütt volt, sőt, vagy tíz megyében a többség választásonként változott. Mind a baloldalhoz, mind a jobboldalhoz 16, usque 20 megye tartozott a négy reformországgyűlésen, de a többséghez 25 szavazat kellett. A döntés a 10-14 ingadozó megyéből álló *Marais*-tól függött. Tartoztak ide konzervatív hazafiak, akik sérelmi ügyekben a baloldalt támogatták, de elleneztek a nemesi kiváltságokat fenyegető reformokat, és langyos meggyőződésű lojalisták, akik vegyes utasításaik szerint hol a liberális ellenzékkel, hol a konzervatív jobboldallal szavaztak.⁸⁷

A reformkori baloldal máig sugárzó szuggesztív erejét több, egymással összefüggő tényező magyarázza, elsősorban az, hogy mindenkinek jobb jövőt ígért ésszerű és kivihető reformok útján. A Tripartitum kiváltságai helyett az 1790 óta tisztelt felvilágosult értékek törvényesítését javasolta, a kuruc függetlenségi hagyományt a magyar nyelvi nacionalizmussal gazdagítva népi programmá alakította. A forradalom előestéjén, az Ellenzéki Kör, azaz a liberális párt tagja volt az országos és megyei politikusok mellett a szellemi élet szinte minden kiváltsága Erkel Ferentől Barabás Miklósig, Galgóczy Károlytól Lendvay Mártonig, a Pilvax Fiatal Magyarországtól a centralistákig.⁸⁸

A baloldali hegemoniát csak Dessewffy Aurél fantasztikus energiája ingatta meg 1839 és 1842 között. A konzervatív táborban ő volt az egyetlen alkotó és szervező elme, aki képes volt elvitatni a kezdeményezést a baloldaltól. Halála után visszaállt a kiábrándító rutin: a konzervatív vezetők a kormány nevében igazgatták az országot, és erkölcsileg vitatható módon próbáltak, sikertelenül, diétai többséget szerezni 1843-ban és 1847-ben.⁸⁹ Az 1848 előtti konzervatív passzivitás hosszútávú következményekkel járt. A kiegyezés után, Tisza István fellépéséig nem volt kormányképes jobboldal.

A forradalmaknak megvannak a maguk szabályai. A megdöntött rendszer exponenseinek félre kell állniuk, nincs helyük az új döntéshozó testületekben. Viszonylag simán érvényesült a szabály a forradalmi Magyarországon. A hatalomra jutott liberális ellenzék amúgy is a nemzet kizárólagos képviselőjének tekintette magát, és ehhez a gondolathoz szoktatta évek óta a közvéleményt. Helyet kapott a kormányban az 1840-es években egymással vitázó valamennyi liberális áramlat, s ez a kormányon belüli pluralizmus hitelesítette az új hatalom össznemzeti jellegét.

A rendi országgyűléssel eltűnt az a kétpólusú pluralizmus, amelyet a mérleg ingadozó nyelve, a „mocsár” tartott egyensúlyban. Néhány kerülettől eltekintve a konzervatív jobboldal nem indított jelöltet a júniusi népképviselői választásokon, s a mandátumok igazolása után

⁸⁷ A négy reformországgyűlés szavazásainak elemzését ld. KECSKEMÉTI, Károly, *La Hongrie et le réformisme libéral. Problèmes politiques et sociaux, 1790–1848*, Rome, Il Centro de Ricerca, 1989, 333–369.

⁸⁸ Az Ellenzéki Kör pénztárkönyve, OSZK, Fol. Hung. 980.

⁸⁹ „A conservativeknek ő az volt, mi Fülöp fia a macedoniaiaknak; utána a Ptolemaeusok jöttek” – írta Szalay László Dessewffy Aurélról, *Nyílt levél Considérant Victorhoz*, Pesti Hírlap, 1845. február 2.

alig maradt egy-két „pecsovics” a Házban. (A júliusban érkező 17 szász képviselő a szeptemberi válság után visszatért Erdélybe.⁹⁰) A közösen vállalt forradalmi legitimitás nem megszűntette, hanem átformálta a pluralizmust, s egyben a végrehajtó hatalmat ellenőrző parlamentáris rezsimet vezetett be. A három fronton harcoló forradalmi Magyarország elkerülte a diktatúrát.

1848 júliusában ült össze a Ház. A képviselőknek több mint háromnegyede a kormányhoz, pontosabban a Kossuth által javasolt kormánypolitikát támogató balközéphez tartozott. A Ház két szélén foglalt helyet a harminc egynéhány főt számláló szélsőbal és a majd Békepárttá alakuló, körülbelül ugyanakkora mérsékelt kör. Kritikus helyzettel kellett szembenéznie az országnak. A szélsőbal nap mint nap figyelmeztette a kormányt és a Házat, hogy kár óvatos és diplomatikus lépésekkel kísérletezni, a császári hadsereg támadására és a nemzetiségi felkelésekre kell felkészülni. A fő kérdés az ország függetlensége, ehhez hadsereg kell és államapparátus. Mivel tisztikart és tisztviselőket csak a nemesség tud nyújtani, tartózkodni kell minden olyan intézkedéstől, amely a földesúri réteget elidegenítené a forradalom ügyétől. Szeptemberben, a Ház többségével, a szélsőbal is a jobbágyfelszabadítást kiegészítő javaslatok ellen szavazott. (A mérsékelték támogatták a javaslatokat.) A debreceni 1849. április 14-e formálisan is a Habsburg Birodalomtól független Magyarország megvalósítását jelölte ki a haladó baloldal első számú céljaként.

Ekkor, 1848 nyarán és 1849 tavaszán dőlt el a dualizmus kori pluralizmus sorsa. 1875-ben, a fúzióval vált hivatalossá a balközép csatlakozása az egykori békepárti, illetve Felirati párti platformhoz. Tisza Kálmán és utódai komolyan vették a liberális állam kiépítésével járó feladatokat (közoktatás, egészségügy, büntetőjog, egyházpolitika stb.), de nem tűzték napirendre az európai demokratikus normák bevezetését, akkor sem, amikor Ausztria rátért erre az útra. A forradalmi baloldal örökébe lépő Függetlenségi- és 48-as pártok pedig megelégedtek az egyébként nem lebecsülendő liberális vívmányokkal, lemondtak a demokratikus jövőről. A kiegyezéstől az összeomlásig folyt a meddő közjogi vita.

Magyarok és nemzetiségek

A parlamenti jobb- és baloldal egyaránt a késhegyig menő, zajos csatákkal járó látszatpluralizmusra rendezkedett be, egyik sem vállalta a szembenézést a valósággal. Nacionalista ábrándokkal ámították magukat, miközben a demokratikus deficit tragikus méretűvé vált. 67-esek és 48-asok egyaránt azt hitték, hogy jogmegtagadással lehet az integer Magyarországot megmenteni. Tévedtek. Hivatalosan, eseménytörténetileg, az integer történelmi Magyarország 1920-ban szűnt meg a viláégés eredményeként. Az egykori hungarus nemzetet azonban a Trianont megelőző 100-120 év zúzta szét, és már 1910 körül nyilvánvalóvá vált, hogy a majd száz éve folyó propagandaháborút a magyar nacionalizmus elvesztette.

Kevés tanú figyelt fel a hungarus nemzetet leromboló folyamatra, megmentéséért kevesen vettek tollat kézbe. Aki megtette, mint Berzeviczy Gergely, Hoitsy Sámuel és Mocsáry Lajos, biztos, hogy ellenszenvvel, legjobb esetben meg nem értéssel találkozott. Hoitsy sorsa a legszomorúbb. Berzeviczy és Mocsáry életükben magukra maradtak, de az utókor nem felejtette el őket, nevüket beírták a történelembe. Hoitsy két szenvedélyes röpiratban követelte a szlovákok jogát, hogy szlovák nyelven vehessenek részt hazájuk, Uhorsko közéletében. 1848-ban a forradalom mellé állt, hét évet töltött börtönben. A magyarok elfeledkeztek róla, Szlovákiában, ha emlékeznek rá, a renegátok közé sorolják.

⁹⁰ Ld. *Az 1848–1849. évi első népképviselői országgyűlés történeti almanachja*, szerk. PÁLMÁNY Béla, Budapest, Magyar Országgyűlés, 2002, 1369 l.

1849 februárjában, Engels igen kemény szavakkal ostorozta az ellenforradalommal szövetkező magyarországi nemzetiségeket. Álláspontja érthető, hiszen a háborút valóban a reakció indította meg a magyar forradalom ellen. De a nemzetiségek körében a Habsburg-orientáció nem 1848-ban kezdődött. A szerbek Béctől kaptak, a románok Béctől kértek kiváltságokat a 18. században. A magyar hivatalos nyelv fokozatos bevezetése 54 évet vett igénybe (1790–1844). Abban senki nem kételkedett, hogy a latin menthetetlen, ideje lejárt, de a nem magyar elitek többségükben elutasították a latint felváltó magyar nyelvi monopóliumot. Mivel a birodalmi status quót egyedül a magyar liberális mozgalom veszélyeztette, udvar és kormány természetesen a nemzetiségi követelésekkel rokonszenvezett.

Az irodalom, különösen a magyar sovinizmust kipellengérező első világháború előtti, majd a Trianont igazoló külföldi irodalom úgy tudja, hogy mivel a soknemzetiségű ország nemessége magyar volt, a nemzetiségi konfliktus összefonódott az urak és parasztok közötti osztályharccal. A nagy- és középbirtokos családok zöme valóban magyar nemzetiségű volt, és ami ebben a vonatkozásban szintén figyelembe veendő, a 19. század első negyedében megindult magyarosítás jelentős sikereket ért el a régi és új nemes szerb, szlovák, román és ukrán földesurak, hivatalnokok és értelmiségiek körében. Tudtommal mindeddig nem készültek pontos felmérések a nemesi családok elmagyarosodásáról, de a kérdésről kiváló, a 2002 előtt megjelent irodalom bibliográfiáját feldolgozó elemzést adott Borsi-Kálmán Béla.⁹¹

A magyarosítást visszautasító nemzetiségi nemességről jóval visszafogottabb volt a kutatás. A magyarosítást pozitívan értékelő történészek és publicisták inkább az asszimiláció sikereivel foglalkoztak, a szerb, szlovák és román történetírás pedig nem szívesen gyengíti a „magyar úr–nemzetiségi paraszt” dogma erejét.

Tény az, hogy azok a nemzetiségi megyék, ahol a nemesség ellenezte a magyarosítási programot, a négy reformországgyűlésen a kormányt támogatták. Egyszer sem választott liberális követet Árva, Bács, Krassó, Szepes, Turóc és a három szlavón megye.

A nyelvi nacionalizmus korában, békés együttélés elképzelhetetlen a nemzetiségek autonómiája nélkül, azaz másként, mint federális típusú állam keretében. Hála a svájci példának, ezzel az igazsággal a legtöbb közép-európai politikus, politológus és történész tisztában van vagy 150 év óta. A nacionalizmus természetrajzához azonban az is hozzá tartozik, hogy célja nem a békés együttélés, hanem az osztatlan uralom. Magyar oldalról federációs tervekkel – Martinovics 1793-ban írt alkotmánytervétől eltekintve – csak bukás után vagy a bukás előtti utolsó pillanatban próbálkoztak, tehát akkor, amikor sikerre nem volt remény. A maguknak területi autonómiát és az ország federális átalakítását követelő nemzetiségek 1918 után a régi terveket azonnal ad acta tették. A megszűnt Monarchia örökébe nem federális, hanem magukat nemzetinek kikiáltott soknemzetiségű utódállamok léptek. Az azóta bekövetkezett tragédia-sorozat nem hozott gyökeres változást. Sem a történelem, sem a politika nem tudott Közép-Európában megszabadulni a nacionalizmus eszmerendszerétől.⁹²

⁹¹ BORSI-KÁLMÁN Béla, *Polgárosodott nemes avagy (meg)nemesedett polgár. Írások a „nemesi polgárosodás” témaköréből*, Pécs, Jelenkor Kiadó, 2002, 292 l.

⁹² Ld. ROMSICS Ignác, *Nation and State in Modern Hungarian History*, in *Hatalom és kultúra – Power and Culture. Plenáris előadások*, szerk. JANKOVICS József, Tuomo LAHDELMA, NYERGES Judit, Petteri LAIHONEN, Jyväskylä, 2002, 85–114.

A magyar kivétel vége

A felvilágosult Európa a zsidókat nem nemzetiségnek, hanem felekezetnek tekintette. 1792. november 12-én, a *Deputatio Regnicolaris in Publico-Politicis* elfogadta Haller József gróf tervezetét a zsidók jövőendő állapotáról. Haller *Planuma* és az elfogadott szöveg minden megkülönböztetés eltörlését javasolta, s azt a célt fogalmazta meg, „hogy a zsidók érezzék Magyarországot hazájuknak”. Magyarul egyik irat sem hozzáférhető, a latin eredetit is csak levéltárban lehet olvasni,⁹³ holott Haller *Planum*ával kezdődött az európai zsidóság történetének egyik szép és izgalmas fejezete, amelynek során egy több százezer főnyi zsidó közösség spontánul magyar anyanyelvűvé vált három generáció leforgása alatt. Érzelmi paktumot kötöttek a zsidók a magyar nyelvvel, mint annak idején Szeferadban a spanyollal, és Askenázban a később jiddissé vált némettel.

Minden kor gyárt közhelyeket, amelyeket nem illik kétségbe vonni. A 19. századi magyar–zsidó kapcsolat is egy ilyen típusú, forrásokkal keveset törődő absztrakt formula, az úgynevezett emancipációs alku áldozata néhány évtized óta. A klisé azt jelenti, hogy a politikai osztály jogokat ígért/adott, s ennek fejében a zsidóság üzleti szakértelmét és tőkéjét a magyar gazdaság szolgálatába állította, csatlakozott a magyar nacionalista ideológiához, és legalábbis neológ része, feladta a zsidó hagyományt. Sikerét a formula feltehetőleg annak köszönheti, hogy a zsidóságról lévén szó, üzletre, *business dealre* redukál egy sokrétű szellemi, társadalmi és politikai folyamatot, a magyar felvilágosodás és a zsidó haszkala összetalálkozását.

Az összetalálkozást megkönnyítette az etnikai és vallási pluralizmus hagyománya. Magyarország Szent István kora óta specializált etnikumokra bízta nem egy szakmai szükséglet kielégítését. A reformkorban felgyorsuló modernizálódás a zsidóktól kaphatta és kapta meg a hiányzó polgári szakértelmet. Vallásilag nem ütközött nehézségbe a „magyar kivétel” kiterjesztése a zsidóságra. Kölcsönös tisztelet és bizalom tette lehetővé az összetalálkozást, majd a liberálisok és a haladó zsidók közös harcát az 1849-ben szimbolikusan, 1867-ben pedig ténylegesen törvénybe iktatott emancipációért.

1800 és 1870 között egész Nyugat- és Közép-Európa megadta az egyenjogúságot a zsidóknak. Nyilvánvalóan ebbe a kontextusba tartozik a magyarországi folyamat, de olyan sajátos vonásokkal, amelyekkel nem találkozunk sem a Monarchia osztrák tartományaiban, sem a távolabbi Nyugaton. Sajátos volt az, hogy az emancipáció ügyét az ellenzék karolta fel, s így a hazai zsidóság az 1867-ig tartó osztrák–magyar konfliktusban automatikusan a magyar oldalon állt. Sajátos volt, hogy ez a zsidóság nem a Mendelssohn-i felvilágosodás által javasolt irodalmi németet, hanem a nehéz és a Habsburg Birodalom osztrák és cseh tartományaiban lenézett magyart választotta világi kultúrnyelvként. Sajátos volt a zsidóság integrációjának serkentő hatása a magyar gazdasági és szellemi életre. Végül sajátos volt az is, ahogy a magyar politikai osztály hangadó része elutasította az orosz és német kórnak tekintett antiszemitizmust az 1918 utáni radikális fordulatig.

A fordulat félelmetesen gyors és brutális volt. A „magyar kivétel” hirtelen megszűnt. A két háború közötti légkör szinte szuggerálta, hogy a régi Magyarország volt a judeofóbia és a pogromok egyik őshazája. A vészkorszak nemcsak hitelesítette ezt az elképzelést, hanem az egész emancipációs küzdelmet groteszk handabandázássá torzította. Nem lehet nem feltenni a kérdést: melyik az igazi Magyarország?

⁹³ A *Planum* francia fordítása: KECSKEMÉTI, Charles, *Présentation du Plan du comte Joseph Haller*, in *Les Églises et le Talmud, ce que les Chrétiens savaient du judaïsme (XVIe–XIXe siècles)*, ed. Daniel TOLLET, PUPS, 2006, 173–183.

Tizenkét, azt hiszem, nem lényegtelen kérdést érintettem vázlatosan, hogy illusztráljam az előadás címének jogosultságát. A tizenkét kérdés:

Mit jelent a nemzeti egység – A haladás feltétele a pluralizmus – Terminológiai nehézségek – A hungarus nemzet működése – A kivételes magyarországi vallási pluralizmus – A magyar politikai osztályon belüli pluralizmus – A folytonosság a 'cenzúrázott' Magyarországon – A reformkori erőviszonyok – A pluralizmus 1848/49-ben – A dualizmus kori látszat-pluralizmus – A hungarus nemzet megszűnése – A magyar felvilágosodás és a zsidó haszkala összetalálkozása.

Ez a *longue durée* megközelítés oda mutat, hogy az egykor az egész Kárpát-medencét betöltő, rendkívül bonyolult országot a tudatosan vállalt pluralizmus tartotta fenn és építette újjá a nagy válságok után. A megyei, országgyűlési és vallási pluralizmusra épülő magyar társadalom képtelen volt az újkori Európát átalakító abszolutizmushoz idomulni, ez vezetett a krónikus osztrák–magyar ellentétéhez. De a képviseleti rendszer tette lehetővé a hosszú ideig működő kompromisszumokat is. Az arisztokratikus pluralizmus teremtette meg 1790 és 1867 között a liberális, parlamentáris, gyorsan modernizálódó és polgárosodó jogállamot. A létét fenyegető nacionalista kihívással azonban nem tudott megbirkózni, a demokratikus pluralizmus rizikóját pedig nem vállalta. Aztán jött, ami jött.

Több kérdést illetően eltérek a magyar történetírásban meghonosodott látásmódtól. Valamennyi vitatott pontra felhívtam a figyelmet, abban a reményben, hogy a vita folytatódni fog.

A történelmi erudíciót politikai aprópénzre váltani elterjedt szokás. Talán e miatt a szokás miatt jutott Karl Popper⁹⁴ arra a következtetésre, hogy a történelemből semmit nem lehet tanulni. Popper szkepticizmusa nem győzött meg. A múlt szüntelenül üzen a jelennek, s a történész feladata, hogy az üzenetet elolvassa, akkor is, ha a szöveg homályos, elmosódott, hézagos vagy átfestett. A hosszú magyar történelem egyik üzenete, hogy a nemzet folytonosságát egyszersmind kifejező és biztosító, korról korra átívelő hagyományoktól eltérni súlyos, akár jóvátehetetlen következményekkel jár.

1956-ban, spontánul, felülről kiadott jelszó nélkül kísérelte meg a forradalom a visszatérést a pluralista hagyományhoz. A forradalom vérbefojtása után harminchárom évig kellett várni, hogy útjára indulhasson az új pluralizmus.

⁹⁴ Karl Raimund POPPER, *The Open Society and its Enemies*, Vol. I, *The Spell of Plato*, London and Henley, Routledge and Kegan Paul, 1977, xi–61. Ld. például a 25. fejezetet: Jelent valamit a történelem?

Nemzeti filozófia

KISS ENDRE

A homo aestheticus útja a vasfüggöny két oldalán

Identitáskonstrukció a differencia hatalma alatt

Wolfgang Kraus, a bécsi *Gesellschaft für Literatur* évtizedeken át működő irányítója a *homo aestheticus* ideáljának egyik újkori megtestesítője volt. Kosztolányi Dezső híres szembeállítás a maga korában gyakran paradox, sőt, abszurd formákban tör lándzsát a *homo aestheticus* mellett. A húszas és harmincas évek „totálisan” komorrá váló horizontja előtt történik ez, amelyben az igazi *homo aestheticus* mindenkor képviselt, soha fel nem adható öntörvényű etikáját és a *homo moralis* oly gyakran politikai álarcként lelepleződő „erkölcsösségé”-t állítja szembe, ily módon kétszeresen is felszínre hozza mindkét klasszikus álláspont szélsőséges belső differenciáltságát. Nem minden ok nélkül került ez a felfogás a szocialista realizmus kritikájának célkeresztjébe sem, hiszen a moralizálás mögötti politikai szándék leleplezése és a sajátosan és kizárólagosan csak az esztétikum médiumában realizálódó erkölcs lehetőségének önfeledt igénylése a szocialista realizmus megelőlegezett, de közvetlen s váratlanul látnoki leleplezését jelentette.

Az, hogy ez a Kosztolányi Dezső kidolgozta konfrontáció etika és esztétika között olyan tipológiához vezetett, amely Wolfgang Kraus személyiségét is segít értelmezni, minden valószínűség szerint az osztrák és magyar kultúra közötti rejtett hajszalcsövesség láthatatlan vakondok-munkájára vezethető vissza. Wolfgang Kraus teljes és klasszikus megtestesülése volt a *homo aestheticus* típusának, aki számára a világ eredendően a szép formájában létezett. Ezt az egzisztenciát Kraus azonban nem teljesen és maradéktalanul vette magára. Kívánczokra erre magyarázatként katolicizmusa, miközben Kraus minden volt inkább, mint *homo religiosus*-sá átlényegült *homo aestheticus*. Ehelyett Kraus *homo moralis*-sá vált, aki ezek után azonban a *homo moralis* összes, rendelkezésre álló erejét és lehetőségét ismét a *homo aestheticus* szolgálatába állította.

A *homo moralis* számára rendelkezésre álló erőforrások meglepő ugrásokra képesek a történelem fordulatai közepette. Az erkölcs hatalma a valóság fölött hol mindenható, hol a nevetségességig elenyésző. Amikor az esztéta a morált választotta és a morális erőt az esztétikum védelmezésére kezdte fordítani, annak hatalma alig volt több a semminél. A sorstól, de inkább a történelemtől, megadatott neki azonban a morál diadalának pillanata is.

Több ezért véletlen egybeesésnél, hogy Kraus *homo moralis*-nak megfeleltethető attitűdje tényleges közelségébe jut annak a történelemben aktívan működő *homo moralis* ideáltípusnak, akinek klasszicitását mára a legnemesebb szórakoztatás médiuma őrizte meg számunkra. Ez az ideális a Leslie Howard kitalálta és megvalósította *Pimpernel Smith*, a „modern” Pimpernel, aki a szellemileg és erkölcsileg legnemesebbek fizikai megmentésének szenteli önmagát. Közép-Európa kultúrájának mélyebb ismerője előtt nem maradhat feltáratlan ez az összefüggés, hiszen Leslie Howard, alias Steiner László ugyanolyan távolságban (vagy közelségben) élt a pesti Nyugati pályaudvartól, mint mondjuk Robert Musil a klagenfurti főpályaudvartól. A történelmi háttér kutatásának már jelenkori helyzetében is világos, hogy Kraus megváltozott korszakban, talán megváltozott módon is, de ugyanazt tette, amit Pimpernel Smith (vagy a film magyar változatának megfelelően kifejezve: a Modern Pimpernel) tett, értelmiségieket mentett egy diktatúra elől. Ebben sajátos elfogulatlanság, személyesség és

egyszerűség vezette, ami nem ritkán emlékeztetett naivitásra vagy akár még az uralkodó diszkusziótól való távolságra is. Önmagában tekintve a hatvanas években bizonyára nincs köze ártatlansághoz az olyan kijelentéseknek, hogy „valaki olyan termékeny, mint Balzac”. Ha azonban (egyrészt) a modern irodalom új rabulisztikáira, vagy (másképp) sztálinista irodalmi viták Balzac körül kialakult irathegyeire gondolunk (amelyek Engels, s kisebb részben Marx néhány Balzacról tett megjegyzéseire alapozódtak), lassan már kellő mértékben érzékeljük Kraus szellemi bátorságát, ami ebben az „ártatlan” kijelentésben fejeződött ki.⁹⁵

Amikor már nem költők vagy tudósok közvetlen megsegítéséről volt szó, Wolfgang Kraus akkor is „határjáró” „maradt”. Ez a határ egyrészt „Nyugat” és „Kelet” határa volt, olyan *limes*, amely az európai kultúra teljes történetén át e kultúra összes lényeges vonásában meghatározó szerepet játszott, hiszen ez a kultúra Kelet és Nyugat állandó ide-oda áramlásában, szakadatlan *shuttle*-funkcióban tudott csak a maga nagyságában kibontakozni. Mivel azonban ez a határ abban a korszakban két egymással élet-halál-harcban álló, állig felfegyverzett és ideológiailag a végletekig megszervezett világrész között húzódott, az, aki átgázolt a határon és e kultúra részének érezte magát, szükségszerűen vált megmentő Pimpernellé.

A szembenállásnak ebben a realitásában Wolfgang Kraus azonban lehetőségeket is megpillant, sanszokat a kultúra, de Ausztria számára is: „Bécs már a római korban is határváros volt és itt mindig mindkét tradíció érezhető volt, a nyugat-római, de a kelet-római is, Bizáncból... A tűzhányó lejtőin a talaj mindig jó volt, megtermett a legjobb bor, ezért Ausztria és ezzel Bécs mindig kedvező korokban élt, a kérdés csak az, meddig...”⁹⁶

Mint a történelem és az aktuálisan fennálló kettéosztás határain át ide-oda közlekedő Kraus minden szempontból szélsőséges helyzetben volt. Mi lehetett volna ugyanis magától értetődőbb, mint az, hogy Nyugat és Kelet ezeréves történetét szemlélve eleve működő elrendeléssel a Nyugatot részesítette volna előnyben. Bármennyire is tájékozott volt azonban Wolfgang Kraus Kelet-Európa tragikus örökségének hosszú listájában (leggyakrabban talán a „bizantinizmus” jelenségkörét emelte ki), ennek az akkoriban szinte természetes elvárásnak egyáltalán nem felelt meg.

Kraus fáradhatatlan annak a sokszor láthatatlan heroizmusnak szakadatlan felemlítésében, amelyet Keleten értelmiségiek és névtelen állampolgárok saját identitásuk és a kulturális hagyományok védelmében nem egyszer biztonságukat kockáztatva megnyilvánítottak. Mint a kultúra szervezőjét, az is nagyon érdekelte, milyen erőteljes értékteremtő képessége volt annak a tudatnak, amely egy-egy alkotóban vagy olvasóban egy-egy konkrét mű kapcsán a kultúra végső létének vagy nem-létének egzisztenciális, nem egy esetben zsigeri átélését hívta életre. A hidegháború befejezése még olyan dramaturgiai pillanatokat is elhozott, amikor a nyugati értelmiség (átmenetileg vagy véglegesen) dezorientálódott a fogyasztói társadalom diadalmas felemelkedésének szövegösszefüggésében, miközben Keleten ekkor indult be a kritikai mozgalmak második nagy hulláma.

Kelet morális erejének konkrét meghatározása, a nagyságrendek végső megállapítása természetesen késői korok vizsgálatainak eredménye lehet majd. Kraus a maga részéről csodálta és talán szerette is ezeket az embereket. Miközben Kelettel szemben szabad és nonkonformista álláspontot foglalt el, nem fukarkodott saját kora Nyugatjának bírálatával. Nyugatot – általánosságban, természetesen „önelégült”-nek látta, aki eszmei célokért semmi-

⁹⁵ Amíg Karl Kraus felülmúlhatatlan precizitással írta le azt a folyamatot, amelynek során a nyelv elvesztette azt a képességét, hogy ideális értékeket és tartalmakat öntsön legitim módon formába, Wolfgang Kraus magatartása időnként képes visszaadni szavak és fogalmak ideális jelentését.

⁹⁶ Wolfgang KRAUS, *Die verratene Anbetung. Verlust und Wiederkehr der Ideale*, München–Zürich, 1978, 12–13.

ilyen áldozatra nem képes már: „Ausztria félrevezető problémátlan létezése jól példázza az egész nyugati civilizáció önelégültségét, mely ismét kész eladni ideáljait illúziókért. A kultúrák belülről halnak meg, hiszen nem természetes képződmények. Bennük ölt testet az a munka, amellyel az ember a természetén túlra terjeszti ki teljesítményét”.⁹⁷ Egy másik helyen Keletet mint „hatalmas munkástelepek” együttesét állítja szembe a nagy „nyugati büfé”-vel.⁹⁸

Az a Kelet, amelyet lényegileg értelmiségi attitűdök határoznak meg és ahol az értelmiség eszméit némelykor valóságosan is realizálják, és az a Nyugat, amely önmagát mindenkor politikai és ideológiai kihívások célpontjának tekinti, és amely nem is mindig válaszolja meg ezeket a kihívásokat az ideálok elmélyült komolyságával, bizonyosan azonban a *homo moralis* víziójában jelennek meg ilyenek. Annak víziójában, aki kezdetben csak a szellemi alkotók kibontakozásának lehetőségében volt érdekelt, a későbbiekben azonban már nagyon is általános érvényű kérdésfeltevésekig jutott el. Ez az a pont, amelyen az értelmiség problémája, ahogy azt Kraus nevezi, az „ötödik rend” dimenziói immár megnyílhatnak előttünk.⁹⁹

Az irodalom (költők és írók mint a reprezentatív értelmiségiek) és a „ötödik rend” értelmiségije a legintenzívebben érintkeznek egymással mind időben, mind pedig szerkezeti-szociológiai szempontból. Egy alig érzékelhető finomságú és semmiképpen sem tudatos átmenetről volt ekkor szó. Nem mondhatnánk, hogy Kraus ne lett volna tisztában e folyamat történeti koordinátaival: „Aki ma a jelenkori művészetről és annak ‘új alkotásai’-ről nyilatkozik, akár akarja, akár nem, végig kell gondolnia Hitler, Sztálin egykori kultúrpolitikáját is, mert ők gigantikus nagyságú összegekkel és kevés sikerrel támogattak és támogatnak egy olyan művészetet, amelyet ‘az ember művészeté’-nek, humanistának és értékorientálnak adnak ki.”¹⁰⁰

Wolfgang Kraus *leltárt* vezet a valóságról, benne elsősorban a kultúra folyamatairól és azok jelentéséről. Előszeretettel választ triviális, majdhogynem közhelyszerű kiindulópontokat, amelyek látszólagos általános közérthetőségük maszkját viselve is váratlanul ismeretlenek, feltáratlanoknak mutatkoznak szemünkben. Így nézi Kraus azt a szerkezeti átalakítást is, amellyel nagy diktatúrák megtanulták az irodalom fölötti uralmat. Maga a kelet-európai társadalom egyfelől elszenvedte ennek az építménynek a társadalom fölé való magasodását, másfelől azonban belsőleg lenézte azt és egyáltalán nem hitt annak hosszú távú esélyeiben. Wolfgang Kraus a maga külső szemszögéből inkább egy harmadik módon viszonyult ehhez: szemlélte, értelmezte és tanulmányozta e rendszer „sikereit”, miközben természetesen ő is tudott különbséget tenni annak közép- és hosszú távú esélyei között.

Wolfgang Kraus (és az akkori Ausztria egésze) számára a valóságosan létező diktatúrák történeti korszakokon átívelő létezése természetesen minden volt, csak nem pusztán esemény vagy olyasféle tapasztalat, amelyet „csak” valamilyen szinten fel kell majd dolgoznia. Ez a létezés aktuális valóság, de egyben hatalmas kihívás is volt a csak 1955-től ismét önálló állammá váló semleges Ausztria számára. A határon való életnek ez a nemcsak földrajzi, de ideológiai és politikai színezete még radikálisabban változtatta át az eredetileg *homo aestheticus* *homo moralis*sá, mint ahogy ez az átváltozás más külső körülmények között nyilván amúgy is végbement volna.

⁹⁷ Uo., 13.

⁹⁸ Wolfgang KRAUS, *Nihilismus heute oder Die Geduld der Weltgeschichte*, Wien–Hamburg, 1983, 110.

⁹⁹ Wolfgang KRAUS, *Der fünfte Stand. Aufbruch der Intellektuellen in West und Ost*, Bern, 1966.

¹⁰⁰ *Nihilismus heute oder Die Geduld der Weltgeschichte*, 106,

Ebben a helyzetben a *homo moralis* aktuális feladatokat vállalt és ebből további legitimációkat nyert önmaga számára. A *homo moralis* feladata a szellemi alkotók védelme lett a vasfüggöny másik oldalán. Kraus-ban e határjárás megkerülhetetlen politikai dimenziói ellenére is vitathatatlan maradt az alkotó ember és az irodalom iránti elkötelezettség, az irodalom védelme nem vált felszínes ürüggyé a politikai cél megvalósítása számára.¹⁰¹

Wolfgang Kraus, a *homo aestheticus* szolgálatába került *homo moralis* határjáróvá vált, politikussá, olyan emberré, aki saját szemével látott olyan dolgokat, amelyeket mások nem akartak vagy nem voltak képesek meglátni. Nemcsak egy olyanfajta elnyomás valóságát látta, amelynek látványától mások talán féltek is, ő látta ennek az elnyomásnak a sikereit is. A hidegháború korában külön privilégiummá válhatott, hogy valaki a másik világnak ne csak az ideológiai ellenfényben beállított valóságából részesülhessen.

Nemcsak a reálszocialista Kelet sajátos és az irodalmi érintkezésben addig példa nélkül álló politikáját érzékelte és ismerte meg (az egyik oldalon „abszurd”, a másikon „normális”), de abból kellett kiindulnia is, hogy ez az abszurd-normális állapot győzött, s óvatos elgondolások szerint is még igen hosszú ideig fog fennállni. Nem elégedett meg az elűzött irodalmárok támogatásával, lehetőségei szerint meg akart ismerkedni az ily módon bezárt irodalom otthoni hétköznapi létezésével is. Belátogatott tehát az oroszlan barlangjába, ült az írószövegségek vendéglőjébe, lehetőségei szerint igyekezett megismerni a vasfüggöny mögötti irodalom életvilágát.

Wolfgang Krausnak meg kellett állapítania, hogy az irodalomnak ez az új típusú irányítása akár még funkcionálhat is. Hatalom és pénz ezen a módon is újraelosztásra kerülhet és a padlásszobák bulgakovi hőseinek közvetlen közelében azért minden nap megtelnek az Írószövetség éttermének helységei, ahol nem egy esetben a vezetés előtti hódolat egészen keleties változataival is találkozhatott a távoli látogató. A hajbókolás nem egyszer a szó szoros értelmében is színpadiasan valósulhatott meg (Kraus egy esetben egy az egyházi összefüggésen jócskán kívüleső kézcsofoknak is tanúja lehetett).

Az irodalmi és művészeti produkció értelelmadásának hatalma mindazonáltal politikai-hatalmi érdek a *demokratikus* berendezkedés játékosai számára is. Az értelelmadásban kialakítandó monopólium törekvése a politikai élet része, ami persze éles ellentétben áll a műalkotás komplexitásának és sokértelműségének azzal a meghatározó tényével, miszerint a műalkotás jelentései éppen ezért nem is redukálhatók egy, hegemon értelmezés megfogalmazásaira.¹⁰²

A tegnapi írókból, költőkből és kritikusokból a mai és a holnap értelmiségije váltak. Ez a transzformáció Wolfgang Kraus számára mélyen kétértelmű folyamatnak bizonyult.

Egyrészt, mint elkötelezett határjáró, szorgalmas szerző és okos analitikus, Wolfgang Kraus egyike volt a legelsőeknek, akik ezt a fordulatot látták, megértették és vele kapcsolatban állást is foglalhattak. Másrészt ugyanez a fordulat a felszínen alig látható, a mélyben azonban annál lényegesebb eltolódásokat hozott létre az „új rend” legfontosabb meghatározásaiban.

Wolfgang Kraus a szellemi alkotásnak és alkotónak azt a klasszikus felfogását juttatta érvényre, amely a huszadik század nagy diktatúráit követően már mintha az emberiség

¹⁰¹ Déry Tiborral való kivételes kapcsolata érdemileg például akkor indult be, amikor Déry a börtönből való kiszabadulása után a létező szocializmus híveként határozta meg magát.

¹⁰² Ld. erről a szerzőtől a következő előadást: „Le réalisme socialiste est toujours vivant. L’aspect politique des doctrines littéraires” an der Konferenz ‘Perspectives sur la critique’, Paris, 12–13 Juni 1998., majd a következő tanulmányt: *A posztmodern filozófiáról avagy az irodalomelmélet mint a filozófia titkos mozgatója*, in *Az irodalom visszavág*, 2000, tavasz–nyár, 70–81. Elektronikus változat: *Az irodalom visszavág*, IV, 06 (Új Folyam/6–2000). www.IV.hu Tavaszi

előtörténetéhez csapódott volna. Egy katolikus értelmiségihez képest meglehetősen váratlanul az értelmiség közelebbi meghatározásainál Kraus előszeretettel kölcsönzött Hegeltől, Marxtól vagy éppen Heinétől. Hegeltől azt citálta, hogy a „szellemi munka többet visz végbe a világban, mint a gyakorlati”, Heinétől azt, hogy „a világ az, amit a szavak jelei tesznek ki”, Marxtól pedig nem kevesebbet, mint azt, hogy a „filozófusok eddig a világot csak különböző módon értelmezték, most arról van szó, hogy megváltoztassák azt.”

Saját felfogását egy helyen így fejezi ki: „Az értelmiségi az, aki lennéne tehát, akik filozófusként és gondolkodó emberként kiléptek a dolgozószobákból és a könyvtárakból, vagy legalábbis időnként kilépnek azokból. Megpróbálják gondolataikat kipróbálni a valóságban, megismert igazságait a gyakorlati tevékenységben kipróbálni...”¹⁰³

Ezzel azonban még korántsem merülnek ki Wolfgang Kraus definíciós kísérletei. Egy további megközelítés például a következő: „...az értelmiségi olyan ember, aki számára első-sorban az értelem alkalmazása nyitja meg a világ átélését, és aki ennek folyamán ösztönzéseket nyer ennek az élménynek az elmélyítésére és más tárgyakra való átvitelére.”¹⁰⁴ Az értelmiségi Wolfgang Kraus-nál „Faust örököse”, többségükben meg is pillantja azt az alkotó erőt, hogy még a világ akkori átfogó kettéosztását is meg tudják szüntetni: „Ők, az értelmiségiak voltak azok, akik mozgásba hozták a ‘vasfüggöny’ kettéosztásban megmerevedett világát.”¹⁰⁵

A változások kezdetben nem is tűntek nagyon meghatározónak. A *szellem hőseiből* és „Faust örökösei”-ből *befolyásos új osztály* lett, éppen Wolfgang Kraus megfogalmazásában, az „ötödik rend” (der „fünfte” Stand).

Wolfgang Kraus tehát finom pszichológiája és a szellemi alkotó erő vallásos tisztelete vezette egy önmagában is jelentős szociológiai felismerés megtételére. Az új szociológiai alap-tény azután lényegileg változtatta meg a társadalom számos más alapösszefüggését. Az új „rend”-ben az ideális értékek képviselete mellett új kollektív érdekek is artikulálódtak, részben más értelmiségi csoportok ellen, részben az *establishment* ellen, részben más foglalkozási csoportokkal vagy nemzedékekkel összefüggésben. A szellem és intellektuális kreativitás rétegéből egy új érdekrendszer és érdekképviselő született meg, amelyik ráadásul, tehetjük hozzá Kraus kiindulópontjához, hatalmas misszionáló erőt sugárzott ki magából az ifjúság, de részben más csoportok felé is. Új hatalmi harc tört ki, ugyancsak váratlanul, amelyben az értelmiségi csoportként, „új osztály”-ként értelmezték önmagukat, intellektuális és erkölcsi legitimációjuk alapján pedig arra vállalkoztak, hogy megjósolják azt, mi fog várni a társadalomra. A szociológiai csoportképződés egy konkrét pontján azonban jelentős mértékben veszíteni kezdtek eredendően szabad és kreatív alaptermészetükből. A Wolfgang Kraus által megjövendőlt új osztály valóságosan megszületett, azonban nem úgy, *másként*, ahogy azt Kraus gondolta.

Wolfgang Kraus évtizedes szívós küzdelme a modern értelmiség problematikájával azonban közvetett módon még ezeket a módosulásokat is észreveszi. Ehhez fűzött reflexiói nem törhetnek teljességre. Azonban semmiképpen sem tévedett abban, ha az értelmiségiak „ötödik rend”-jére (der fünfte Stand) leselkedő legnagyobb veszélyt nem a negatív vonatkozásokban pillantja meg: „Az értelmiségre leselkedő legnagyobb veszély sikerének robbanásszerű dinamikája, amelyet nem követ a történések értelmes beépítése az emberi pszichébe.”¹⁰⁶ E

¹⁰³ Wolfgang KRAUS, *Rettung Kultur. Markierungen zu einem neuen Humanismus*, Wien–Köln–Weimar, 1999, 47.

¹⁰⁴ *Rettung Kultur*, 41–42.

¹⁰⁵ *Ebenda*, 39.

¹⁰⁶ Uo., 48.

mondatban a „siker” talán egynek tűnik a sok releváns tényező közül, akár még egy túl-erőltetett lényeglátás redukciójának is. A „siker” azonban egyidejűleg kivételesen komplex jelenség is, amelyik (vagy amelyik „médiuma”) nagyon is képes arra, hogy az egykor az intellektuális lelkiismeret vezette magatartásokat az egymást sajátos szabályszerűségek alapján követő hatalmi harcok tűzpróbájában alaposan vagy éppen teljesen megváltoztassa.

Ma már egy olyan történelmi korszak végén járunk, amely a hatvanas évek közepe óta az intellektuális lázadás formájában indult meg egy még élő, ugyanakkor már mégis halott diktatúra ellen és az olyan eseményekkel zárult le, mint a berlini fal 1989. évi leomlása. Az ebben a korszakban Wolfgang Kraus „ötödik rend”-jeként a történelem színpadára lépő értelmiség átalakulása befejezett tény. Csak az olyan történelmi szereplők, mint Bill Clinton, Joschka Fischer, Javier Solana vagy Otto Schily keltik fel bennünk egy más történelmi korszak bizonytalan és meghatározatlan érzését, az „ötödik rend”, egy új osztály emlékét, amelynek egyik korabeli leírása Wolfgang Kraustól származott.

A már említett és feltehetően Wolfgang Kraus katolicizmusából származó gondolkodói „ártatlanság” abban is megnyilvánul, hogy egyik kedves fogalma éppen a *paradicsom*. Ebben az összefüggésben is rendre megtörténik, hogy egy első pillanatra meglehetősen szimplának tűnő fogalom heurisztikus szempontból kivételesen produktív válik gondolatmeneteiben: „Senki sem cselekszik a Paradicsomnak egy mégoly elmosódott és halvány halk képze-tele nélkül... Az általunk formált valóságban paradicsomról alkotott képzetünk tragikus töredék-ként válik láthatóvá.”¹⁰⁷ Ez a metafora azért különlegesen termékeny, mert alapul vételével a társadalmi cselekvők univerzuma nehézségek nélkül osztható három csoportra. Egyrészt azok képe merül fel, akik, teremtményként, még egy hamis Paradicsom képére is rá vannak utalva. Másrészt egy olyan kritika lehetősége is felmerül, amelyik azok ellen harcolt a legélesebben, akik mások számára próbálkoztak hamis paradicsomok fabrikálásával. Végül ebben a kérdésfeltevésben kezdettől fogva bele van foglalva egy „igazi” Paradicsom víziója is, még akkor is, ha azt nem lehet közvetlenül konkretizálni és legfeljebb az ahhoz vezető út néhány elemét lehetséges felvázolni.

Wolfgang Kraus „hosszú, gyakorta visszaesésekben és katasztrófákban gazdag” fejlődés eredményének tekintette a liberális demokrácia intézményeit, ezzel együtt „a természet érzékeny és törékeny terméké”-nek is.¹⁰⁸ Olyan berendezkedésnek látta, ami éppen gyarapodó kelet-európai tapasztalatai alapján is veszélyeztetett volt. E berendezkedés 1989-es világtör-ténelmi győzelmét Wolfgang Kraus még teljes egészében megélte. Kritikai figyelmeztetései azonban e nagy győzelem után majdhogynem még aktuálisabbak, mint amilyenek a létező szocializmus fennállásának idején voltak. A modern demokráciákat egy olyan fejlődés eredményeként láttatta, amelynek során annak társadalmi először a vallási, majd az ideológiai alapozású értékektől szabadította fel magát. 1989 magával hozta e krausi tézis korábban rögzített folytatását is annak lehetőségéről, hogy egyszer akár még maguktól az értékektől is függetlenítheti magát.¹⁰⁹

¹⁰⁷ *Die verratene Anbetung*, 45

¹⁰⁸ Uo., 34 – Ld. még: „Ha a liberalizmus a maga a gazdasági egoizmus és a fogyasztó gondolkodás okozta elfajulásában elutasítja értelemmel teljes értékek bevezetését a gazdasági szabadság értékén kívül, ez a jövő megítélésében megnyilvánuló rövidlátásban és az egyes ember erkölcsi személyi-ségének félreismerésében mutatkozik meg.” (41) – Összegezően: „Az a veszély fenyeget, hogy a liberalitást az értékektől való irtózás fogja tönkre tenni...” (16)

¹⁰⁹ *Die verratene Anbetung*, 16.

What was the Hungarian in 1939 and what is it in 2005?

The problem of national characterology yesterday and today

The book entitled *Mi a Magyar? (What is the Hungarian, referring to character?)* was a counter-book. Gyula Szekfű, the well-known Hungarian historian who was the editor in-chief, wanted to refute the assertions of Lajos Prohászka's famous work on national characterology entitled *A vándor és a bujdosó (The Wanderer and the Hider)*. But it is more to it than meets the eye. These books took part in a great debate which was going on in the whole inter-war era on the problem of national character. Many influential Hungarian intellectuals involved in this debate: Mihály Babits, Lajos Fülep, Sándor Karácsony, László Németh, Károly Pap, Béla Hamvas and many others. But national characterology could not become scientific, in approach in the strict sense. Metaphysics, history of philosophy, critiques of modernity, history of literature were mingled with shallow psychology in this curious mixture. So, national characterology in some sense was the symptom of the distorted way of thinking and of the disturbed national consciousness in the inter-war period.¹¹⁰

But national characterology was an international phenomenon in Europe after the First World War. Especially German, Spanish and emigrant Russian Authors were interested in this topic. We can mention here among others Leo Frobenius, Herman Keyserling, Oswald Spengler, Ortega y Gasset, Salvador de Madariaga and Nikolai Berdyajev. We must not forget that important intellectual and ideological developments had preceded the emergence of national characterology. From this respect we can mention the crisis of liberalism, the emergence and strengthening of neo-conservatism and appearance of cultural morphology.

In Hungary the roots of national characterology grew from the climate of the turn of 19-20th centuries. But, now we are interested in the developments of the inter-war period, and especially in the intellectual framework which was the context for these developments. As a starting point I treat three famous books, which strongly influenced the intellectual public mood after the First World War: *Az elsodort falu (The Swept Away Village)* by Dezső Szabó, *Három nemzedék (Three Generations)* by Gyula Szekfű and the afore-mentioned *A vándor és a bujdosó (The Wanderer and the Hider)* by Lajos Prohászka. The authors represented different professions: Dezső Szabó (1879–1945) was a writer, Gyula Szekfű (1883–1955) a historian, Lajos Prohászka (1897–1963) was a philosopher.

In *Az elsodort falu (The Swept Away Willage)* the author did not produce positive national characterology but he described the characters of the Hungarian national middle class and set the stage for the later national character debate.¹¹¹ He strongly emphasized the motif of autochthonous, true-born Hungarian historical development and with it he associated anti-liberalism and anticapitalism.

Dezső Szabó and Gyula Szekfű occupied different ideological positions: the first was a radical anti-liberal author, the second a conservative anti-liberal historian. Szekfű's starting-point was the enumeration of the so called 'Hungarian national vices' which had been

¹¹⁰ LACKÓ Miklós, *Sziget és külvilág*, Budapest, MTA Történettudományi Intézete, 1996, 263–368.

¹¹¹ *Ibid.*, 290.

borrowed from Istvan Széchenyi, the 19th century reformer and thinker, that held back Hungarian Progress. It would not be too informative to take these ‘vices’ one by one because they were repeated in a boring manner during the national character debate, but it would be more interesting to look at the philosophy of history which emerged from this starting-point. These vices in Szekfű’s interpretations had been that of the nobility of the Hungarian nation, and later became consummated in the liberal capitalism of 19th century. This liberal capitalism from the Szekfű’s point of view was the engine of an inorganic historical development in Hungary as well throughout in Europe.¹¹² The greatest among the vices in Szekfű’s opinion was that the Hungarian political elites had been spoilt by liberalism and lowered the country into party bickering and sterile debates about public law.

Lajos Prohászka’s book, *A vándor és a bújdosó* (*The Wanderer and the Hider*) in its deeper structure was the continuation of the *Három nemzedék* (*Three Generations*). Both works were imbued with the critique of modernity denying the progress optimism of the 19th century. We can say that these writings were the typical products of the philosophy of crisis of the inter-war period. The starting point of Prohászka’s book is rooted in German *Geistesgeschichte*. Every nation has its own spirituality which means a special mode of existence as well. This spirituality predetermines the behaviour in concrete historical situations. The Hungarian national character is diametrically opposite to the German one.¹¹³ The most typical Hungarian national characteristic is the *seclusion* (finitizmus), which means inward looking behaviour and some kind of complacency. This is the root of other national vices, first of all of fruitless party debate and *short-lived enthusiasm* (szalmaláng).¹¹⁴

Mi a magyar? (*What is the Hungarian?*), which had been edited by Gyula Szekfű and appeared in 1939, did not give too many new ideas to the debate about Hungarian national character; its influential authors on the one hand rejected the approach of Prohászka’s book and on the other hand emphasized the independence of Hungarian culture from the German one. But these essays did not form a coherent book: they could not provide the basis for national characterology as a new discipline. In the writing of Mihály Babits (1883–1941), who was one of the greatest Hungarian poets of the 20th century, entitled *A magyar jellemről* (*On Hungarian Character*) we can find a curious ambivalence. In the first part of his essay, Babits explicated at length why it is almost impossible to create a valid national characterology yet, in the second part he laid down the maxims of his theory for Hungarian national character. In his conception the Hungarian national character is not an eternally existing immutable substance but a changing constellation of different elements evolving during the process of history. He rejected the theory of László Németh, who had constructed the oppositional notions of the ‘true-born Hungarian’ and the ‘foreigner’.¹¹⁵ But we can detect that Babits’ theory was undergoing modifications during the inter-war period. In an earlier essay, directly after the First World War, he had criticized the conservative features of Hungarian character, while in 1939, in the shadow of the nearing Second World War he evaluated this conservatism as the safeguard against devastating totalitarian ideologies.¹¹⁶

¹¹² SZEKFŰ Gyula, *Három nemzedék*, Budapest, ÁKV-Maecenes, 1989, 86.

¹¹³ PROHÁSZKA Lajos, *A vándor és a bújdosó*, Szeged, 1990, 84.

¹¹⁴ *Ibid.*, 224.

¹¹⁵ BABITS Mihály, *Esszék, tanulmányok*, szerk. BELIA György, Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1978, 617–618.

¹¹⁶ BABITS Mihály, *A magyar jellemről*, in *Mi a magyar*, szerk. SZEKFŰ Gyula, Budapest, Magyar Szemle Társaság, 1939, 84–85.

What was the conceptual framework behind national characterologies in the inter-war period? This is undeniably the most interesting question in this field. There is a common conviction that these theories had been rooted in *Geistesgeschichte*, but this opinion is only partly true. The national characterologies of Lajos Prohászka and Tibor Joó are truly based in this intellectual movement but *Geistesgeschichte* is not a common denominator of all works in this field. It seems to be a much more relevant approach to focus upon the essentialism of this way of thinking. The main concern of these theories is the searching for national essence. This essence can be eternal but can be changing, emerging in historical process. As Balázs Trencsényi pointed out, Carl Schmitt's theory of political romanticism can be used as a framework of interpretation for national characterology.¹¹⁷ The basic feature of political romanticism is the secularized occasionalism which identify one phenomenon with the appearance of the other, individual is just the instance of appearance of community. But the reverse is true: community is the case of the appearance of the individual. In traditional theological occasionalism, it is God who appears in worldly phenomena, but in political romanticism the subject of appearance is Humanity or History – respectively we speak on revolutionary or conservative romanticism.

The romantic Ego as a clairvoyant prophet is able to discern the values by which the sinking national essence can be saved and redefined, and moreover can be formulated as a common value-system for the members of national community. In Szekfű's theory – which aims at the reconstruction of the modernized Greater Historical Hungary – this clairvoyant politician is Count István Széchenyi of the 19th century, in Dezső Szabó's conception – which speaks the narratives of ethnopopulist national characterology and aims at the creation of ethnically homogenized elites and a new conquest of Hungary – the writer-prophet plays this historic role. In these concepts the national essence is an ahistorical entity and a subject of historical degeneration at the same time. The norm-giver clairvoyant prophet's or politician's task is to revitalize and actualize this potentially existing national essence. As Gyula Szekfű's intellectual carrier proved there was possibility for passage between afore mentioned theories. In the 1930s Gyula Szekfű took over from the populist tradition what had been established by Dezső Szabó, namely the thesis concerning the nation-regenerating potential of peasantry while by introducing the notion of the *neobaroque* order cautiously criticized the political structures and political elites of the inter-war period Hungary.

Németh László (1901–1975) accepted Dezső Szabó's theory of the relation of value-recognizing writer-prophet and value-accepting society, enlarging it with an eschatological dimension of degenerative narrative, referring to the notion of lowered in class status, true-born, 'deep-Hungarian' national character. In his theory, the new elites' – who are in the mainstream of European contemporaneous culture – main task is the elaboration of a cultural canon which gives an opportunity for creating new social-political structures based on regenerated Hungarian national character. This vision had been described in his utopian essay entitled *Kapások (Peasants working with hoe)*, (1935). Later he connected his conception of elites, based on Ortega y Gasset's theory, with the question of assimilation. This resulted in the theory of dissimulation, which appeared in his essay-pamphlet entitled *Kisebbségben (In Minority)* (1939) In this book the creative minority was replaced by the tragic eternal minority while the *revolution of quality* which had originally meant the autonomous action of this minority metamorphosed into some kind of transcendence revealing itself through the writer-prophet.¹¹⁸

¹¹⁷ TRENCSENYI Balázs, *Az 'alkat diskurzus' és Bibó István politikai publicisztikája*, in *Megtalálni a szabadság rendjét*, kiad. DÉNES Iván Zoltán, Budapest, Új Mandátum, 2001, 175–207.

¹¹⁸ *Ibid.*

The intellectual framework of the above mentioned inter-war national characterologies had been broken up by István Bibó who rejected a holistic approach along with the notion of national essence.¹¹⁹ His starting-point was not the national essence, but the autonomous individual of Kantian philosophy and the nation as the community of these autonomous individuals. Through political action the nation gets some kind of character, but this is not a super individual existing above real human beings.

Undoubtedly, the golden age of national characterology had been the inter-war period of Europe. After 1945, this approach did not disappear. Daniel Bell, the well-known American sociologist in his detailed essay of 1968 discussed this problem.¹²⁰ According to him the notion of national character has got a long history. This problem always appears when one has to face the reality of a foreign community. We can find the origins of notion in antiquity, but the modern conception of national character has its roots in the 19th century. This time, notions of race and nation were used as synonyms because the idea of race had not been burdened with horrible connotations which it gained in the biological racism of the 20th century Nazism. After the First World War, the modern social anthropology substituted the idea of culture for race; culture was defined as a set of behavioural patterns regulating social norms in a given community. It seemed to be a good term because it gave a chance for synthesis of biological, psychological and anthropological approaches. But the experiences of the Second World War needed a holistic concept for interpreting different – American, English, Japanese and German etc. – political practices. So the notion of nation gained ground once more. During the war and after it were published many works, which – similarly to the Hungarian national characterologies of the inter-war period – tried to define different national characters by peculiar symbols. As an example, Bell mentions Ruth Benedict's book entitled *The Chrysanthemum and the Sword*, in which the author described the Japanese nation as an aesthetically sophisticated but structurally rigid, strongly controlled community, with an inclination to brutality.

In Bell's opinion, moves such as mentioned above, have a common fault, namely they are unable to define the notions of nation and character in a satisfactory way. The main problem is here – argues Bell – that the nation as a social unit is a relatively young and mutable entity; this fact brings into question the existence of a durable character in this case. In the last analyse, this problem belongs to the field of empirical sociology. Notwithstanding, national character is not equal to specific behavioural patterns of the investigated social groups.

However, the main problem – says Bell – that the notion of national character has five different elements and the authors frequently do not make the necessary distinctions among them. These are: 1. *national creed*, 2. *national imagoes*, 3. *national style*, 4. *national consciousness*, 5. *modal personalities*. „The national creed is (...) the implicit or explicitly a set of values which tends to legitimate behaviour in a society and, when made conscious, to define its purposes. (...) National imagoes „are the diverse folk, historical, and literary characters who embody modes of response to life situations (...) the national style is often the political style of the leadership of a country. (...) National consciousness (...) is the self-conscious attachment of individuals to specific group symbols in an effort to differentiate themselves directly from other groups.”¹²¹ The last element of the definition of the concept for national character refers to modal personalities. Bell, following Ralph Linton's approach,

¹¹⁹ DÉNES Iván Zoltán, *Eltorzult magyar alkat*, Budapest, Osiris, 1999.

¹²⁰ Daniel BELL, *National Character Revisited. A Proposal for Renegotiating the Concept*, in Uő, *Sociological Journeys. Essays 1960–1980*, London, Heinemann, 167–183.

¹²¹ BELL, 181–183.

says that „a modal personality structure is one that appears with more considerable frequency than others, and thus there may be several modes in any distribution of variants.”¹²²

Now, we have arrived the second part of this paper. Is it possible now to talk about national character in historic-social-intellectual constellations which fundamentally differ from ones, that existed in 1939? A book, also entitled *Mi a magyar? (What is the Hungarian?)* has been published in recent times, in 2005. It has been edited by Ignác Romsics and Mihály Szegedy-Maszák. In its introduction András Gerő declares that the question appearing in the title emerges for every generation, so it is a meaningful question, but our answers to it are radically different from ones were possible in 1939. What mainly concerns us in the essays of this book is the special mode of approach and the intellectual framework hiding beyond the answers that are given to the question ‘what is the Hungarian?’

In the following train of thought I do not intend to analyse the all essays if this book. I can only deal with the writings which are the most important ones from the selected point of view. Already at first reading we can find a definite will of *deconstruction* for the notion of national character. The authors seem to be in consensus about the irrelevance of an essentialist approach. But, the degree of deconstruction is different author by author. At one end of the spectrum we can find Péter Esterházy, one of the most famous contemporaneous writers, who already in the title of his essay *Mi a mi? (What is the what?)* shows his ironical approach about the question. He declares that this problem is not important for him because what he is interested in is *individual* and not *collectivity*. Collectivity is unable to exist without individuals; individuals are prior to collectivity.¹²³ In Esterházy’s opinion the main problem of today is that the direction and the rhythm of the events in Hungary and in Europe after 1989 are totally different. 1989 for Hungary meant the recovery of its sovereignty; but the joining to EU meant to give up at least a part of this newly acquired sovereignty. We cannot even say – argues Esterházy – that the nation can be defined by a commonly shared culture. It was true maybe yesterday, but it is not true today. But there is nothing terrible in this new situation: the concept of nation is not a divine gift. It was the invention of the 19th century, as well the multitude of symbolic spaces ranging from the badge of ranks for soldiers to the national anthem. Now we have entered a new epoch, in which the main problem for the Hungarian nation is modernization and not the search for an alleged national character.

At another end of the spectrum, there is Bertalan Andrásfalvy, the ethnographer who is in a sense connected to the book of 1939. Of course it does not mean that he would be the direct follower of the inter-war narrative, but he does not intend to deconstruct the problem of national character. According to his starting point the definition of Hungarian national character embraces the wholeness of the process for Hungarian history. He emphasizes the plurality of Hungarian historic-cultural traditions, so refuses the idea of cultural homogeneity. At the same time he writes about constant Hungarian national features, e.g. the aptness for quarrelling and party debate.¹²⁴

Csanád Bálint, the archaeologist in his *Ki volt a „magyar” a honfoglalás korában és Szent István korában? (Who was ‘Hungarian’ in the age of Hungarian settlement and of King Saint Stephen?)* very convincingly argues that the Hungarian prehistory and archaeology is unable to contribute to get answer for the question „what is the Hungarian?’ Projecting back the conditions and the conceptions of the age of modern nation-building into the past we

¹²² *Ibid.*, 178.

¹²³ In: *Mi a magyar?*, kiad. ROMSICS Ignác, SZEGEDY-MASZÁK Mihály, Budapest, Habsburg Történeti Intézet–Rubicon, 2005, 59.

¹²⁴ *Ibid.*, 13–36

inevitably obtain ideological constructions. He in conclusion, refers to the Renan's famous definition: belonging to a nation means a plebiscite repeated day by day, it is a conscious decision on the side of a tradition.¹²⁵

Lajos Grendel, the writer living in Slovakia, in his essay rethinks the analysis of István Bibó, the great Hungarian thinker about the deadlocks of Hungarian history. In Grendel's opinion there is a close connection between Hungarian historical traumas and national consciousness. He emphasizes the plurality of national traditions and rejected the holistic approach, which characterized the national characterologies of the inter-war period. The main problem in Hungary is a deep discrepancy between modern democratic political institutions and anti-modern national consciousness after 1989. This phenomenon can be led back to the unsolved historic traumas. At the centre of Hungarian national consciousness has been the trauma of Peace Treaty of Trianon of 1920. As Bibó's follower, Grendel recommends a critical approach to Hungarian political traditions; a democratic nation cannot continue its antidemocratic traditions. He sharply rejects the third way theories, but strongly criticizes the East European political elites which in his opinion have not taken advantage of the historic opportunity arose in 1989. He agrees with Péter Esterházy that there is no such thing as a national essence, but he thinks – referring to Patocka, the Czech philosopher – that national role for a nation is a sensible notion. The national role of Hungary is to contribute to the dissolution of historic traumas and to the search of common solutions in this part of Europe.¹²⁶

In the opinion of Mária Ormos, the historian, old stereotypes of national character do not function any more. The members of the Hungarian cultural-linguistic nation are living in different countries, so the situation is the same as it was in the inter-war era after the partition of Historic Greater Hungary, but the self-reflection of the nation on this fact is basically different than it was in the inter-war period. Today – argues Ormos – public opinion in a general way accepts the existence of double identity, but there is an uncertainty in judging the status of ethnic and cultural or religious minorities, first of all the Gypsy and Jewish minorities, living inside the country. Public opinion on the one hand, in contrast to the situation of the inter-war era, has accepted the fact; there is no real possibility for the shifting of national boundaries, so the existing situation is permanent. On the other hand, the unsuccessful plebiscite on double citizenship in 2004 and its afterlife has proved that there are no solid and generally shared criteria for gaining consensus in national community in this question. Moreover – argues Ormos – the self-reflection of the Hungarian minorities living in the foreign language political communities of neighbouring countries has been changing since the 1920s–1930s: their 'we-consciousness' presumably has changed in some degree because of long-standing situation. There are some historically developed and fixed peculiarities of the Hungarian national community – e. g., self-pity and looking for the back door – but she does not intend to establish some kind of national characterology upon them. The only efficient medical treatment long run concerning the uncertainties of Hungarian national consciousness is to give up the conception of the nation-state – concludes Ormos her train of thought.¹²⁷

The last essay in the book has been written by László Végel, who is living as part of a minority in Northern part of Serbia, the district named Vajdaság. Entitled *Magyar labirintus* (*Hungarian Labyrinth*) Végel, similarly to the above-mentioned Lajos Grendel, gives a historical-sociological analysis of the history of the Hungarian minority in Vajdaság. Végel –

¹²⁵ *Ibid.*, 54–55.

¹²⁶ *Ibid.*, 91.

¹²⁷ *Ibid.*, 183.

following István Bibó – describes a long standing deadlock, which has been rooted in the Austro-Hungarian Monarchy of the second half of the 19th century. In Végel's opinion, it was the Hungarian gentry living in the periphery of the Historical Greater Hungary who played main role in establishing this historical deadlock, which was the local variant of the general Hungarian dead-lock of this time. The local Hungarian political elites were mainly recruited from this social stratum, which refuted and blocked modernization, constructed a rootless and stagelike hollow national consciousness. After the Trianon Peace Treaty of 1920, these local elites had left their communities in the lurch and escaped to Hungary. After the Second World War, this event was repeated but to a lesser degree. Paradoxically, the Hungarian communities of Vajdaság only one time had had modernizing, well-functioning elites and it was during the decades of Yugoslav socialism but, because of the disintegration of Yugoslavia the process of modernization was interrupted in the era of Balkan-wars of the 1990s.¹²⁸

So, what is the conclusion of comparing the two books of 1939 and 2005? Maybe we can risk a guess: the question 'what is the Hungarian?' cannot be answered in a scientific way and by the help of a scientific method. Today nobody believes any more in the possibility of scientifically based national characterology. But the question itself, as András Gerő rightly declared, remains meaningful.

¹²⁸ *Ibid.*, 2005, 283–284.

A Marxist Canon of the History of Hungarian Philosophy

The Communist rule and the aggressive and immediate reorganisation of the institutional network of culture and science between 1948 and 1950 had their institutional consequences in Hungarian philosophy since 1950. It was in this year that a new institutional network of Hungarian philosophy was built in place of its former but destroyed background at universities and in civil sphere.¹²⁹ The first volume of the new series of *Filozófiai Írók Tára* (*Writers of Philosophy Series*) was published with a new conception in the same year. Later it has appeared as a new official philosophical periodical of the Hungarian Academy of Sciences. Under the title *Filozófiai Évkönyv* (*Yearbook of Philosophy*) its edition started in 1952. The members of the *Yearbook*'s editorial board were the main representatives of the established Hungarian Marxism: Béla Fogarasi, György Lukács, László Mátrai, Erik Molnár, and József Szigeti.¹³⁰ Their conception and program had two characteristic but inconsistent elements: cultivating the history of philosophy in its traditional sense as well as the „progressive traditions” of Hungarian philosophy within it; and at the same time breaking with the (mainly neo-Kantian) traditions of the recent past of Hungarian philosophy. This double requirement of radical break with Hungarian philosophical tradition and cultivating its „progressive traditions” is only one of the consequences of – far from the most significant one – the debates within contemporary „official” Marxism. It reflects also the complicated and strained connection between Marxism and the history of Philosophy, and as well between Marxism and the particular disciplines. It would need much more space than I actually have here to explain these general problems in detail; so I will focus exclusively on the topics concerned with the related disciplines. I will show the consequences of the opinion of Hungarian „official” Marxism as regards the history of philosophy, especially the historiography of the earliest authors of Hungarian philosophy. The first step is an observation about historiographical traditions, used by Marxism in Hungary, working on a new canon.

Canon and Canon-breaking

The *Preface* of the first volume of *the Yearbook of Philosophy*, written by its editorial board and containing the board's program, defends at first the legitimacy of the history of philosophy within Marxist philosophy in general.¹³¹ The board on the basis of a usual and a usually boring report on a textbook of philosophy for the Soviet universities, written by Zhdanov,¹³² is going to defend the legitimacy of the history of philosophy and of the

¹²⁹ Philosophical education ended in its former system; Hungarian Society of Philosophy with its old traditions was dissolved.

¹³⁰ Fogarasi, Béla (1891–1959) was a Marxist philosopher, a member of Hungarian Communist Party since 1918, editor-in-chief of the theoretic periodical of this party titled *Társadalmi Szemle* (*Social Review*) since 1945. Lukács, György (1885–1971) one of the best known Hungarian philosophers, aesthetician. Mátrai, László (1909–1983) philosopher, historian of philosophy. Molnár, Erik (1894–1966) historian, politician. Szigeti, József (1921–) philosopher.

¹³¹ *Előszó*, in *Filozófiai Évkönyv*, Vol. 1. 1952, 3–8.

¹³² Zhdanov, Andrey Aleksandrovich (1896–1948) was an influential Soviet politician of culture.

institutional network of historians of philosophy against the more dogmatic branches of Marxism.¹³³ The institutional network of the historians of philosophy, defended by this *Preface*, was above all a workshop of translators and historians of philosophy forming a circle around the new *Series of Writers of Philosophy*, which was partly identical with the team of the historians of philosophy under the leadership of the founder of this series, Bernát Alexander.¹³⁴ The board emphasizes that „[their] most peculiar task within the framework of the history of philosophy is to deal with progressive traditions of Hungarian philosophical thought”.¹³⁵ Their unambiguous programme is to rewrite the canon of the history of Hungarian philosophy. I will outline the details of this new canon on the basis of two works of Ágnes Heller, a review and a treatise. Both published in the same volume.¹³⁶ (It must be noted here that the young Ágnes Heller’s views, who was at the starting point of her career – she was graduated in the year of question –, will be referred here just as a documentation of this epoch, not as a personal remark. It was not relevant to read to me these texts as the author’s free personal valuation only as far as they reflect her criticism on *Writers of Philosophy Series*. We would not be far from the truth, if we read these characteristic statements as a semi-official declaration aiming to make room for the different authors in a new canon. The context of the rulership and censorship is clear in parts of texts, anticipating long-distance research programmes for the whole community of Hungarian philosophers. According to Heller’s opinion, there are two objectionable characteristics of Hungarian philosophical tradition which must be eliminated from the new and transformed tradition. The first one is a *cosmopolitan, liberal* point of view concerned with the history of philosophy. This method neglects the problems of Hungarian society and the independency of Hungarian philosophy itself. To her the neo-Kantianism is the only noticeable philosophical tendency of this „bad” tradition of Hungarian philosophy within its unprincipled eclecticism. The second one is the underestimation of Hungarian philosophical tradition, neglecting the history of Hungarian philosophy, especially disregarding the „progressive traditions” of the recent past of Hungarian philosophy because of the *cosmopolitan* spirit of Hungarian philosophy. She thinks that a correction is needed: strengthening both of the materialistic and of the dialectic traditions in the history of philosophy. (Within the *Writers of Philosophy Series* it resulted in a disproportionate overrepresentation of Hegel’s works as well as some French materialistic writings of the XVIIIth century and a systematic repression of the Kantian tradition, which was very strong in Hungarian philosophical tradition before.) The reclassifying of the history of Hungarian philosophy and its works, suggested by Heller’s text, includes a hidden promise

¹³³ I have written in details about the defence of the history of philosophy in general in my treatise published in the first volume of the newest series of *Filozófiai Írók Tára (Writers of Philosophy Series)*, as a part of a history of this series. See: Béla MESTER, *Filozófiai Írók Tára (1881–1991)*, in: ARISZTOTELÉSZ, *Lélekfilozófiai írások*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 2006, III–XXVI. (*Writers of Philosophy Series* publish classical texts of philosophy in Hungarian since 1881, with different editorial policy in every epoch.)

¹³⁴ Alexander, Bernát (1850–1927) was a historian of philosophy and translator, the first Hungarian representative of history of philosophy as an independent, established discipline. Two important members of his ancient team were active in this time. Samu Szemere (1881–1978) a historian of philosophy, translator, Alexander’s personal disciple. Valéria Dienes (1879–1978) a philosopher, translator, Bergson’s disciple and his authorised Hungarian translator. She is the founder of studies, named „orchestrics”, on moving and gestures.

¹³⁵ See the above quoted *Preface*, 7.

¹³⁶ See: Ágnes HELLER, *Filozófiai Írók Tára (Új Folyam)* in *Filozófiai Évkönyv*, Vol. 1, 1952, 554–564.; HELLER Ágnes, *Erdélyi János*, in *Filozófiai Évkönyv*, Vol. 1, 1952, 403–476; Heller Ágnes (1929–) a philosopher, György Lukács’ disciple.

for the possibility of a serious edition program of classical Hungarian philosophical works. In her review Heller alludes to the publication of Apáczai's *Encyclopaedia* within the *Writers of Philosophy Series*, as a first volume of Hungarian texts.¹³⁷ Heller plainly speaks about a revaluation of the authors of the history of philosophy; she draws a scheme of a new canon of the history of Hungarian philosophy.

Maintainable and Restricted Elements of the Previous Canon

Heller discusses in details the need of a rediscovery of „progressive thinkers” of Hungarian philosophy, restricted in the recent historiography, in her essay on Erdélyi.¹³⁸ However, dealing with the crimes of „the damned regime” in the introduction is an obligatory topic of this epoch because of ideological censorship; this pattern of restriction in the present writing became a particular characteristic of the history of Hungarian philosophy. In spite of the emphasized restriction in the past, Heller's new canon is essentially identical with that of the XIXth century historiography: Apáczai, Bessenyei, a representative of the Enlightenment, and Erdélyi.¹³⁹ However, some philosophical trends, omitted from this new canon, were not the parts of traditional discussion of Hungarian historiography of philosophy since long time; their disregard for it has particular reasons and emphases in this new context.

The new canon conceals the whole of the very vast Hungarian positivist tradition with its all possible antecedents. For instance it makes the early reception of empiric tendencies practically invisible, among them the repeated, sometimes almost cultic Bacon-references of the important methodological debates of the XIXth century; moreover, it ignores the remarkable influences of Scottish *common sense*-philosophy and utilitarianism on the Hungarian philosophy. It is interesting that the rare texts and documents of Hungarian materialistic tradition escaped the attention of the creators of this new canon: for example József Hajós' booklet on Mentovich had almost zero reaction.¹⁴⁰ Some Hungarian thinkers of the XIXth century, who mentioned some names in addition of utopian socialists in their writings – for instance János Hetényi, or Péter Litkei Tóth, the later one was Hegelian, and able to shown as a revolutionist¹⁴¹ – were lauded for their topics on socialism, but actually did not become first-rate member of the new canon. Hungarian philosophers' community had enough sensibility for ratio and quality to avoid creating a new canon on the basis of persons of secondary importance, such Hetényi and Litkei were.

¹³⁷ Apáczai, Csere János (1625–1659) was a Cartesian philosopher. His *Magyar [Hungarian] Encyclopaedia* (Amsterdam, 1653 [1655]) is the first philosophical book written in Hungarian. Hungarian publishing houses planned vast projects of edition for the anniversary of three centuries (1653), but these projects mainly have perished.

¹³⁸ Erdélyi, János (1814–1868) poet, Hegelian philosopher.

¹³⁹ Bessenyei, György (1747–1811) a writer, thinker. The Hungarian Enlightenment began by his first work (1772), in Hungarian historiographical tradition.

¹⁴⁰ HAJÓS József, *Mentovich Ferenc*, Bukarest, Állami Tudományos Könyvkiadó, 1952. Mentovich, Ferenc (1819–1878). The most remarkable representative of Hungarian materialism in the XIXth century.

¹⁴¹ Hetényi János (1786–1853), a Calvinist clergyman, man of letters, philosopher. Litkei (Tóth), Péter (1814–1878) Calvinist clergyman, thinker.

In Heller's essays Gusztáv Szontagh¹⁴² had a definite rejection as Erdélyi's opponent, a much stronger one than a simple disregard. However, Szontagh was not part of the recent canon; Heller was arguing against him as a key-person of a previous canon and a negative picture of a new would-be one. In a hidden way Heller means to find the domestic central point of all the inimical philosophical traditions. In Heller's opinion, Szontagh is not needed by the new canon *because* his philosophy has a Humeian and Kantian foundation together with an anticipation of neo-Kantianism: „Szontagh is the first Hungarian neo-Kantian philosopher, the ancestor of the paulers and kornises”¹⁴³ Heller's verdict on Szontagh's position in the history of Hungarian philosophy become quite doubtful if we pay attention to the representatives of the referred philosophical tendency. Károly Böhm,¹⁴⁴ the greatest Hungarian neo-Kantian philosopher outlines his research- and editorial program on the pages of the first volume of his *Philosophiai Szemle* [*Philosophical Review*] by demarcating himself from Szontagh's tradition; and the above-mentioned Kornis as a historian of philosophy had similar opinions too on Szontagh in comparison with Erdélyi. Böhm, Kornis, and other Hungarian philosophers of the XIX-XXth centuries did not think about Szontagh as their ancestor, and their opinions on him were in accordance with these of Heller.

Rewriting Traditions – Why?

This newly established canon of Hungarian philosophy does not seem to be so new. It is silent about the classical topics of philosophy before Descartes, which is understandable if the circumstances of Hungarian philosophy are considered; then it follows the well-known tradition of Continental philosophy in outlines: Cartesianism (Apáczai), Enlightenment (Besenyei), and somewhat later Hegelianism (Erdélyi). (The topic of Cartesianism as a beginning of Hungarian philosophy appeared in János Erdélyi's history of Hungarian philosophy at first. Everything before Hungarian Cartesians is a part of the *prehistory* of Hungarian philosophy, real history of Hungarian philosophy begins only with the Cartesians, by Erdélyi's Hegelian system of history of philosophy.)¹⁴⁵ There are two remarkable characteristics of this canon. Firstly, it is not continued after Erdélyi. And it is perfectly understandable from the point of view of Marxism since after Hegel's philosophy only Marx's philosophy and the final accomplishment of philosophy in the Marxist canon of philosophy seem to them to exist. Consequently, following this structure, one must wait for the first Hungarian Marxists after Erdélyi's death in the Marxist canon of Hungarian philosophical tradition. Secondly, long and important „Hegel-free” and mainly Kantian epochs are absent from this canon, such as the history of the early Hungarian Reception of Kant before Hegel's lifetime and the continuous Kantian tradition of the „long XIXth century”, which extends from István Márton and Sámuel Köteles to Károly Böhm and his disciples.¹⁴⁶

¹⁴² Szontagh, Gusztáv (1793–1858) philosopher, man of letters.

¹⁴³ Ágnes HELLER, *Erdélyi János, i. m.*, 411. Pauler, Ákos (1876–1933), a philosopher. Kornis Gyula (1885–1958), a philosopher. Pejorative use of personal names with minuscule, in plural – „paulers, kornises” – was a characteristic of Communist rhetoric of this era in Hungary.

¹⁴⁴ Böhm, Károly (1846–1911). The greatest Hungarian neo-Kantian thinker and an institutor of a Hungarian school of philosophy.

¹⁴⁵ ERDÉLYI János, *A bölcsészet Magyarországon* [*Philosophy in Hungary*], Budapest, Franklin, 1885. First edition as a series of review-articles in *Budapesti Szemle* Vol. III–VII, 1865–1867.

¹⁴⁶ Márton, István (1760–1831), and Köteles, Sámuel (1770–1831) were Kantian philosophers.

It is János Erdélyi who is accepted to be the most modern Hungarian philosopher by Hungarian Marxism. He is considered this way for two reasons. Our domestic Marxism was in need of a substantive and collective history-maker for constructing its own tradition functioning similarly as Erdélyi's concept of nation. The concept of the history-maker of the Hungarian philosophies between the world wars, in spite of their Hegelian parallels, were not an acceptable one by Marxism because of their political burden; and the extreme individualism of Hungarian Neo-Kantians was quite far away from the thinking of our domestic Marxism. It is enough to mention Károly Böhm's philosophy, whose greatest dilemma was positioning sociability amongst the projections of the *öntét* („self-position”) as a special value, and it was solvable only with a problematic incorporation of utilitarianism into his axiology. (It must be noted here a political aspect of the issue. After the Second World War László Vatai's interpretation of Böhm appeared as a semi-official ideology of the biggest non-Communist political party, that of Smallholders' Party.)¹⁴⁷

Another, more important reason of the emphasis on Hungarian Hegelians amongst them János Erdélyi, is the context of the philosophy of science. It is based partly on an image of science from the XIXth century, deeply rooted in Marxism itself, and partly on the lack of serious interest in philosophy of science of the most of contemporary first-level Hungarian Marxists. (I have touched this problem in the context of the relative indifference of our domestic Marxism in the local materialistic tradition.) This problem was derived from a conception originated from the situation of German philosophy before 1848. By this opinion, the „scientific *Weltanschauung*” can exist only throw linking the Hegelian dialectics and materialism in the form it was formulated in Engels' *Dialectics of Nature*. Sciences, humanities and the philosophical thought reflecting on them had escaped this scheme in the disciplinarianisation process in Hungary and in other parts of the world in the middle of the XIXth century. The tendencies of philosophy expressing dilemmas of contemporary philosophy of science, e. g., different waves of positivism, neo-Kantianism, pragmatism, were not interpretable ones for Marxism. This form of helplessness is clear in Heller's essay on Erdélyi, too. By Heller's opinion, however, Hungarian Hegelianism was the winner of the Erdélyi–Szontagh debate, at the same time it was the end of Hegelianism when the Hegelian transformation of Hungarian scientific thought occurred. (Of course, for this Hegelian transformation of sciences we know examples nowhere in the XIXth century.) After that in Heller's narrative the dominant but valueless tendency of Hungarian philosophy was the very early-dated neo-Kantianism. And from Erdélyi's death to the beginning of „official” Marxism at about 1950 did not happened anything, excluding the early Hungarian Marxism, but it was ambiguous by political reasons in the fifties. The first reason of this evidently deformed image of Hungarian philosophy was a historical disorientation, excluding the evident influence of political-ideological censorship. Even the mere use of the name of some tendencies was taboo. It was a legitimate and merely historical point of view in philosophy the research of the (disappeared) XIXth reception of Hegel, rediscovered in the XXth century; but it is illegitimate to make Hegelianism the main and unique criterion of the existence of a philosophical culture. The second and main reason of this deformed image is the above mentioned old-fashioned attitude of Marxism toward sciences. My aim in the rested parts of my lecture is to investigate from two points of view in two epochs the relationship between the historiography of Hungarian philosophy and other disciplines. At first I will survey the contemporary relationship of history of philosophy and

¹⁴⁷ Vatai, László (1914–1993) a philosopher and a representative of the third generation of Böhm's school, one of the so-called „Böhm's grandchildren”, MP of Hungarian Parliament in the fraction of Smallholders' Party after 1945. His draft of a would-be ideology of his party, written in 1946, was based on his PhD treatise, titled *A szociális filozófia alapjai Böhm Károly tanában* [*Foundations of Social Philosophy in Károly Böhm's Doctrine*], Kolozsvár–Budapest, 1943.

other historical disciplines on the basis of the texts of a debate on Hungarian philosophical tradition in 1957. At second, I will quote instances of analyses of the same phenomenon by these different disciplines, without using results of each other, from the later decades with influences on our present.

Historiography of Hungarian Philosophy and its Historical Fellow-disciplines in 1957

We must take into consideration of the reorganized structure of Hungarian philosophical periodicals after 1956 in order to understand the background of debate in 1957. *Magyar Filozófiai Szemle* [Hungarian Review of Philosophy, March 1957], with the title of Károly Böhm's philosophical review, founded in 1882, was a special amalgamation of the above-mentioned *Filozófiai Évkönyv* [Yearbook of Philosophy], and *Filozófiai Értesítő* [Philosophical Bulletin]. The later one contained mainly translations from philosophical reviews of Communist countries as well as theoretical reviews of the Communist parties of Western Europe, but it had reserved room for Hungarian philosophical tradition in its every issue which was usually filled by fragments of ancient texts of Hungarian philosophy. (Historical analyse in bigger treatises has remained the task of the *Yearbook*.) However, these published fragments have been taken mainly from the „long XIXth century”, it appeared amongst them for instance a fragment of Pósaaházi's natural philosophy, originally published in Latin, translated and interpreted by László Mátrai.¹⁴⁸ The *Yearbook* sometimes analysed more modern topics, for example interpretations of Hungarian „*Geistesgeschichte*”. The analyses of modern topics generally use the data collected by the interpreted authors but their attitude and theory remain strange for the analysers. The editorial board of the *Hungarian Review of Philosophy* consciously tended keeping in touch with the philosophy's fellow-disciplines. (By the contemporary terminology, this was part of the revaluation of the connections between „philosophy and life”.) Their program marked for example the philosophy of physics amongst the preferred topics; the *Review* was actually orientated beside philosophy toward sociology and history of ideas. It was because of this program that analyses of Dezső Szabó's ideology¹⁴⁹ and Ákos Pauler's logic were published on neighbouring pages; and for the same reason it was arranged a debate upon the „causes of historical backwardness of Hungarian philosophy” by the editor of the former *Philosophical Bulletin* in *Club „Kossuth”*.¹⁵⁰ This debate – as we can see in its title, too – follows the patterns of Hungarian traditions of discourse on backwardness and consciously reflects on historiographical tradition of Hungarian philosophy. (There were mentioned the Academic award in 1831 and Pál Sándor's brochure

¹⁴⁸ See: János PÓSAHÁZI, *Természetfilozófia azaz bevezetés a természetnek színpadára* [Natural Philosophy, or an Introduction onto the Scene of Nature] (1667) Fragments. Translation, introduction, and notes by László MÁTRAI, in *Filozófiai Értesítő* Nr. 5. June, 1957, 79–85. Mátrai republished this text with some modifications and amplified his notes in a volume of extracts of Hungarian philosophy. See: László MÁTRAI (ed., pref., notes), *Régi magyar filozófusok XV–XVII. század.* [Ancient Hungarian Philosophers XV–XVIIth centuries], Budapest, Gondolat, 1961, 97–109. (Nemzeti Könyvtár. Filozófiatörténet) [Series: National Library. Subseries: History of Philosophy]. János Pósaaházi (?1628–1686) a philosopher, head of anti-Cartesians in the Hungarian Descartes-debate.

¹⁴⁹ Szabó, Dezső (1879–1945) writer, an influential man of letters of his epoch.

¹⁵⁰ A contemporary report on this debate see: József LUKÁCS, *Vita a magyar filozófia történelmi elmaradottságának okairól* [Debate upon the Causes of Historical Backwardness of Hungarian Philosophy], *Filozófiai Szemle*, Vol. 1, 1957, Nr. 2–4, 364–370.

in 1947 as the instances of this tradition in the debate.)¹⁵¹ It was strongly emphasized the need for linking the history of philosophy with histories of different disciplines in this debate too. Though the history of sciences was often and only generally mentioned, but the historians who participated in this debate emphasized the need for an analysis of methodological problems of Hungarian historiography, and particularly the task to clarify the different relationships between philosophical positivism and historiography from the point of view of the history of philosophy.¹⁵² It was another typical characteristic of this debate that it is strongly connected with the history of *belles-lettres* and at the same time it makes the claim on being emancipated from it. The first polemical essay was titled *Relationship between Poetry and Philosophy in Hungarian Ideology*.¹⁵³ But at the end of the debate István Hermann felt the need to „qualify as absurd the endeavour of those, who want Petőfi or Ady to create Hungarian philosophers, and find in their works Hungarian philosophy”.¹⁵⁴ It was László Mátrai who formulated his opinion in the debate most characteristically. By his expression our philosophy is not a „classical philosophy”. His statement means that there exists no important philosophical trend with Hungarian origin in the western philosophy – but we have our own important ones, which are worthy of research. Mátrai emphasized the need for the autonomy of the history of Hungarian philosophy in the framework of his field, early modernity.¹⁵⁵ This field is in need of such researchers who know well the special Latin of this epoch and the background of the history of sciences. It must be also an independent discipline, which is not researchable as a side-field of contemporary philosophies or as a historic discipline, that is for instance as the history of *belles-lettres*. According to Mátrai’s opinion it is possible to explain general theses on the history of philosophy by using Hungarian research material. However, the rhetoric form of his hypothesis in this topic mirrors a larger concept of the history of philosophy than the traditional ones; in details he returns to the above-mentioned and narrow-minded Marxist scheme of the history of philosophy. In his opinion, the history of Hungarian philosophy by showing the plurality of European philosophy „will help to confute a cardinal doctrine of the *bourgeois history of philosophy* that is the development of modern philosophy is identical with the meeting of Empiricism and Rationalism in Kantian Criticism”.¹⁵⁶ We can see in the publications on the history of philosophy, appeared in the next

¹⁵¹ Hungarian Academy of Sciences – in these years: Magyar Tudós Társaság [Hungarian Scientific Society] – offered „one hundred gold coins” as a prize for writing a history of Hungarian philosophy, in 1831. The question itself, formulated by the Academy, contained the expression of „causes of our philosophical backwardness”. PÁL Sándor’s (1901–1972) brochure see: *Filozófiai hátramaradottságunk okairól* [On the Causes of Our Philosophical Backwardness], Budapest, Európa Könyvtár, 1947.

¹⁵² This approach was realized only by Ágnes R. Várkonyi’s great monograph on history of Hungarian historiography. See: Ágnes R. VÁRKONYI, *A pozitivisták történelemszemlélete a magyar történetírásban* [Positivist View of History in Hungarian Historiography], Vol. 1–2, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1973.

¹⁵³ See: János BÉRI, *Költészet és filozófia a magyar ideológiában*, Társadalmi Szemle, Vol. 11, 1956, Nr. 5, 59–77. Other polemical essays, reflecting on this writing, in the same periodical: István FENYŐ, *Hozzászólás Béri János...* Vol. 11, 1956, Nr. 5–6, 120–125; László FORGÁCS, *Költészet és filozófia dialektikája reformkori és forradalmi kritikánkban*, Vol. 11, 1956, Nr. 9, 131–143.

¹⁵⁴ József Lukács’ above quoted report, p. 369. István Hermann (1925–1986) philosopher, György Lukács’ and Samu Szemere’s disciple.

¹⁵⁵ An important sign of Mátrai’s interest in the early modernity is his above quoted volume of extracts. This kind of interest was very rare in the contemporary historiography of Hungarian philosophy, so his book remained the only volume of this *subseries*, edited by his initiative.

¹⁵⁶ See: József LUKÁCS’ above quoted report, 366.

decades in Hungary, the endeavour of Hungarian Marxists that as historians of philosophy they were going to demonstrate Mátrai's thesis on bourgeois history of philosophy by neglecting the Empiricist and Kantian elements of the tradition, and not by showing its plurality.

The Relationship with the Fellow-disciplines in the Last Decades and Nowadays

The demand to collaborate with the historiography of Hungarian philosophy expressed by different disciplines in this debate has not been fulfilled until recently; and acceptable definition of the subject of the history of Hungarian philosophy as a research-field which is different from that of the history of *belles-lettres* is not yet evident until now. I will quote an instance of this phenomenon in the last part of my lecture. My example shows different interpretations formulated by different disciplines about the same historical phenomenon. It casts light on as well the lack of the needed point of view of historiography of philosophy.

The phenomenon is illustrated by the so-called „debate on science, particularly on Hungarian science”, and later the Erdélyi–Szontagh-debate, in relationship with the former one.¹⁵⁷ To analyse in detail the texts and contexts of these debates would need another treatise; so I will confine myself to show in only some tendencies of these debates in detail here. Heller's interpretation was already mentioned above. Her essay has exerted a remarkable influence on the discourse of Hungarian philosophy even as late as 1986. For example Erzsébet Ladányiné Boldog, despite of her real topic, follows strictly Heller's opinion. (The history of Hungarian Hegelianism did not play the role of a prehistory in the history of Hungarian Darwinism.)¹⁵⁸ Péter Dávidházi begins his own interpretation of Erdélyi by a criticism of Heller's text. According to Heller, Erdélyi never was a positivist, but by Dávidházi, he incorporated into his Hegelian system of thought the main elements of positivism.¹⁵⁹ We can see here a gradual rehabilitation of the positivism, formulated by historians and historians of *belles-lettres*. The motives of this endeavour are rooted deeply in the results of Ágnes R. Várkonyi's above-mentioned monograph. Várkonyi in her work avoids to detect positivist elements in Erdélyi's *oeuvre*. She recurs to an earlier discourse by showing the Hungarian prehistory of positivism in Szontagh's works.¹⁶⁰ The same debates were discussed by László Vekerdy from the point of view of the history of science.¹⁶¹ Vekerdy considers the

¹⁵⁷ The former debate started by Szontagh's polemical essay in Új Magyar Museum, in 1850. Reflections on it were published at the end of this decade, yet. The last debate started with Erdélyi's criticism of Szontagh's philosophy in 1856, and ended with Szontagh's death in 1858.

¹⁵⁸ See: Erzsébet LADÁNYINÉ BOLDOG, *A magyar filozófia és a darwinizmus XIX. századi történetéből 1850–1875* [From the XIXth Century History of Hungarian Philosophy and Darwinism 1850–1875], Budapest, Akadémiai Kiadó, 1986.

¹⁵⁹ Péter DÁVIDHÁZI, *Ismeretelmélet és irodalomkritika Erdélyi János gondolatrendszerében* [Epistemology and Literary Criticism in János Erdélyi's System of Thought], Irodalomtörténeti Közlemények, Vol. 88, 1984, 1–21.

¹⁶⁰ Hungarian sociology discovered Szontagh as its ancestor in the beginning of the XXth century, based on his Comte-references in the thirties of the XIXth century. See: Károly PEKRI PEKÁR, *Az első magyar sociologus* [The First Hungarian Sociologist], Magyar Társadalomtudományi Szemle, Vol. 4, 1911, Nr. 10, 751–766. (Ágnes R. Várkonyi has a needed critical approach in discussion this tradition of historiography, too.)

¹⁶¹ László VEKERDY, *A Tudománynak háza vagyon. Reáliák a Régi Akadémia termeiben és működésében* [„The Science Has a House” Natural Sciences in Rooms and Working of Old Academy], Piliscsaba–Budapest, Magyar Tudománytörténeti Intézet–Tájak–Korok–Múzeumok Egyesület, 1996.

discussions between Szontagh and his different partners as a „debates of two cultures”. He values them to be quite important ones in the foundations of Hungarian science.¹⁶²

Researchers of all historical disciplines analyse the texts of these debates, value them to be important ones. During their researches they need and use the results of their fellow-disciplines as a methodological aid. They would need knowledge about the context of the history of Hungarian philosophy too, but the analyses of our philosophical historiography do not seem to be useful ones for our fellow-disciplines. I am afraid it happens because of the general state of our research field including our tradition of problems and our methodology. Our main question is remained to be answered: Was it Szontagh or Erdélyi more closely related to the modern philosophical tendencies of their epoch? Or, in other words, which one of them was the most modern philosopher according to our philosophical standards in the XXIth century. In fact, their argumentation has only secondary importance in comparison with the point of view of the history of reception. Disinterestedness of our fellow-disciplines in the results of our research can show for us that we may seem to be missing the proper formulation of the *question itself*.

¹⁶² One of Vekerdy's statements is an interesting sign of the lack of communication between Hungarian historians of science, and Hungarian historians of philosophy. However, Szontagh's attitude is a well-known fact in the history of Hungarian philosophy, for as excellent historian of science, as Vekerdy is, was a surprise Szontagh's position in his debates on the scientists' party, against the historians, and men of letters. (Szontagh is a „former Hegelian” by Vekerdy's information, which is an aggressive insult for captain Szontagh, head of Hungarian anti-Hegelians.)

Az úgynevezett nemzeti filozófia a magyar és a szlovák filozófiatörténet-írásban

A magyar filozófiatörténet-írás akkor, amikor az úgynevezett nemzeti filozófia történetének a magyar nyelvűséget megelőző szakaszát, illetve az iskolai filozófia funkcióit tematizálja, elkerülhetetlenül beleütközik abba a ténybe, hogy ugyanazok a szerzők vagy művek egy más – esetünkben a szlovák – filozófiatörténet tárgyát is képezhetik. Az ebből adódó problémák komoly módszertani kérdéseket vetnek fel. Az előadás ezeket próbálja megfogalmazni.

Az említett tény maga még nem probléma, hiszen a közös múlt, valamint az, hogy a XVI. századtól a XVIII. század második feléig a magyarországi filozófia súlypontjai Felső-Magyarországon, illetve Erdélyben voltak, kézenfekvő módon nyújtja a szlovák kutatóknak, hogy Felső-Magyarország filozófiai hagyományait saját kultúrtörténetük szempontjából is megvizsgálják. Hiszen ha csak az iskolai filozófiát tekintjük, és az adott filozófus nemzeti filozófiába való besorolását származásához kötjük, akkor kétségtelen, hogy a felső-magyarországi filozófiatanárok jelentős része szlovák nemzetiségű volt. Ugyanakkor tudjuk azt is, hogy az iskolai filozófiának a nemzeti filozófiához való tartozása csupán fenntartásokkal és magának a nemzeti filozófiának a meghatározásától függően tartható. Nem szólva arról, hogy egyrészt a hungarus-tudat a XIX. század elejéig szubjektíve is gátat szabott a nemzeti besorolásoknak, másrészt pedig a mai értelemben vett Szlovákia az adott korban nem létezett, azaz egységes és intézményesült szlovák kultúráról sem beszélhetünk. Nem véletlen, hogy a Ch. A. Heumann művének hatását tükröző XVIII. századi magyarországi „historia litteraria” darabjai¹⁶³ nem is foglalkoznak a felvett szerzők műfaji és nemzetiségi besorolásával. Nem feledkeznek meg viszont az iskolai és felekezeti meghatározottságról. Amiből az következik, hogy a nemzeti filozófia kérdése Magyarországon a XIX. században veszi kezdetét, párhuzamosan azzal, ahogyan az irodalomtörténetben is az eredeti „államközösségi” paradigmát fokozatosan felváltja az „eredetközösségi” és a „hagyományközösségi” paradigma.¹⁶⁴

Ebből kiindulva az alábbiakban a következő problémakörökön keresztül próbálok választ adni a vázolt dilemmára: 1. a nemzeti filozófia történetének értelmezése a magyar filozófiában (ezt itt csak röviden mutatom be, hiszen ismert és nagy részben feldolgozott témáról van szó); 2. a szlovák megközelítés; 3. a kettő összevetéséből levonható konklúziók.

1. A magyar értelmezés nem az első magyar nyelvű – és a magyarországi filozófia történetét is felvevő – filozófiatörténetben,¹⁶⁵ hanem az akadémia nevezetes és ismert 1831-i pályakérdésre adott és győztes műben¹⁶⁶ jelenik meg. Most elhagyhatjuk az eredendő probléma-

¹⁶³ WALLASZKY, Paulus, *Conspectus Reipublicae Litterariae in Hungaria...*, Posonii et Lipsiae 1785; Budae 1808; FELKER, Andreas, *Res Literariae Hungariae*, Cassoviae 1735; ROTARIDES, Michael: *Historiae Hungaricae Litterariae...*, Altonaviae et Servestae 1745; HORÁNYI, Alexius, *Memoria Hungarorum et Provincialium Scriptis* I-II, Viennae 1775–1776, III, Posonii 1777; BELNAY, Georgius, *Historia Literarum bonarumque artium in Hungaria*, Posonii 1799.

¹⁶⁴ Lásd ehhez S. VARGA Pál invenciózus művét: *A nemzeti költészet csarnokai. A nemzeti irodalom fogalmi rendszerei a 19. századi magyar irodalomtörténeti gondolkodásban*, Balassi Kiadó, Budapest 2005.

¹⁶⁵ RUSZEK József, *A Filozofiának rövid históriája*, Veszprém 1811.

¹⁶⁶ ALMÁSI BALOGH Pál, *Felelete...*, in *Philosophiai Pályamunkák*, I. k., Buda 1835.

felvetést – a hazai filozófia időbeli inkongruenciáját az európai filozófiával szemben – és Almási Balogh új gondolatára, a „nemzeti szellemű filozófiára” figyeljünk.¹⁶⁷ Ennek első összetevője a saját filozófiai terminológia, amelynek nemcsak az a funkciója, hogy gazdagítsa a fogalmi apparátust, hanem az is, hogy orientáljon bennünket. Azzal ugyanis, hogy az új fogalmak bekerülnek az anyanyelv vérkeringésébe, az eredendő filozófiai rendszer is a hazai kultúra részévé válik. A „nemzeti szellemű filozófia” másik funkciója a nemzeti identitás kifejezése és formálása. Ez a funkció lesz majd mindenfajta nemzeti filozófia neuralgikus pontja, habár itt még nem jelent ideologikus, hanem csupán nyelvészeti problémát. Hiszen az egyezményesek is hangsúlyozzák filozófia és irodalom szimbiózisát. Közvetlenebbül: a filozófia magyarosságát, világosságát és érthetőségét.¹⁶⁸ Szontagh a létező filozófiai rendszerek adaptálásának és adoptálásának szükségessége mellett ezért már kiemeli a filozófia önálló fejlesztésének programját is, sőt, ezt tartja követendő feladatnak. Szontagh már romantikus gondolkodó, aki a filozófia általánosságának felvilágosodás kori eszméjét úgy modifikálja, hogy az önmagában vett filozófia csupán eszmény, nem pedig létező valóság. Az egyes nemzeti kezdeményezések ezért egyenrangúak, és a nyelvi hordozó alapján joggal nevezhető a magyar nyelvű filozófia magyar filozófiának. Vagyis Szontagh az érthető nyelvezet és a társadalmi konszenzus (egyezmény) követelményével egészítette ki Almási Balogh Pál értelmezését.

Bizonyos szempontból ezt a Szontagh-féle felfogást bontakoztatja ki szociológiai értelemben Szilasy János 1847-ben az akadémia filozófiai osztályának ülésén.¹⁶⁹ Közismerten ő a filozófiának négy típusát különbözteti meg: az iskolai, az egyéni, a nemzeti és az úgynevezett világfilozófiát, amelyek között történeti-hierarchikus viszonyt lát. Vagyis a nemzeti filozófia a filozófia fejlődésének természetes stádiuma. Tudjuk azt is, hogy Szilasy előadása nagyon gyér vitát váltott ki, és hogy Schedius ellenvetése az általános emberi ráció felvilágosodás kori értelmezésére támaszkodott, amelynek ekkor már Magyarországon csak a hagyományos hungarus-tudatú gondolkodók voltak a követői. Ha eltekintünk a Szilasy és Szontagh értelmezése közötti finom eltérésektől, akkor a következő meghatározáshoz jutunk el: a nemzeti filozófia tükrözi és elemzi a nemzeti szellemet, az így nyert elveknek és a világfilozófia eredményeinek figyelembe vételével pedig meghatározza az adott nemzet kulturálódásának irányait és módozatait. Logikus, hogy ennek alapján Szontagh a common sense alapján kidolgozott pragmatikus (gyakorlatias) „társasági” filozófiát helyezte előtérbe. A későbbiekben szólok arról, hogy a Stúr-generáció tagjai identikusan képzeltek el az úgynevezett szláv tudomány mibenlétét. Amiben az a poén, hogy a szlovák gondolkodók Hegelt követve jutottak el arra az álláspontra, amelyre Szontagh a maga Hegel-ellenességével és J. F. Fries szubjektív teleológiájának és Gemeingeist-fogalmának elfogadásával helyezkedett.¹⁷⁰

Erdélyi János ismert reakciója bennünket most csak Szontagh azon pozitivistá tétele szempontjából érdekel, miszerint az egyes nemzeti filozófiák mögött az adott nemzetek eltérő

¹⁶⁷ A nemzeti filozófia értelmezéstörténetéhez lásd: PERECZ László, *Változatok a magyar filozófiára. A nemzeti filozófia toposza a magyar filozófiatörténetben*, Magyar Tudomány, 2002, 9. sz., 1242–1251.

¹⁶⁸ Lásd: SZONTAGH Gusztáv, *Propyleumok a magyar philosophiához*, Buda 1839, 289.

¹⁶⁹ Magyar Akadémiai Értesítő, VII. évf., Pest 1847, 152–154.; ennek a vitának az értelmezését lásd PERECZ László tanulmányában: *A nemzeti filozófia születése (Egy 1847-es akadémiai vitáról)*, Gond 1992, 2. sz., 29–35.

¹⁷⁰ Ennek kifejtését lásd: MÉSZÁROS András, *Jakob Friedrich Fries hatása a magyarországi filozófiára*, Magyar filozófiai Szemle, 1995, 3–4. sz., 481–498.

szemlélete húzódik meg. Ezt Erdélyi az ismert módon elutasítja.¹⁷¹ Fentebb azt állítottam, hogy az iskolai filozófia csak fenntartásokkal tartható nemzeti filozófiának. És ez itt bizonyítást is nyer, hiszen az európai filozófiai áramlatok importálásánál – ami az iskolai filozófia egyik jellemző tulajdonsága – mindig változnia kellett volna a nemzeti szemléletmódnak. Ami pedig nem történt meg. Vagy pedig – saját témánkat illetően – a magyar, illetve a szlovák befogadás között találnánk eltéréseket. És kiderül, hogy ez sem ilyformán történt, hanem a határvonalak – főként az iskolai filozófia esetében – a felekezeti különbségeket másolják le. Nagyon jó példa erre három friesiánus felső-magyarországi evangélikus filozófiatanár – a szlovák Ľudovít Šuhajda, a magyar Vandrák András és a német Johann Samuel Steiner esete – akik teljesen identikus filozófiát műveltek. Az úgynevezett nemzeti jelleg tehát kimutathatatlan. Felmutathatók viszont a különbségek a „nemzeti küldetés” esetében, vagyis ott, ahol a filozófiának az alkalmazott, esetleg ideologikus funkciója emelkedik ki. Erre pedig példának az evangélikus Štúrék hegelianizmusa hozható fel, ami az evangélikus iskola-filozófiában elképzelhetetlen lett volna, de mivel itt Hegel gondolatainak politikai töltete volt a fontos, fel sem merültek a filozófia rendszerproblémái.

Kicsit előrefutva a kifejtésben, már itt leszögezhető, hogy az egyik alapvető különbség a téma magyar és szlovák kezelésében a XX. század közepéig abban van, hogy a nemzeti filozófia értelmezéséhez a magyaroknál már a XIX. században két feladat kapcsolódik: az egyik a terminológia magyarítása, a másik pedig a filozófiai múlt feltárása. Ennek a különbségnek a hátterében intézményi okok is meghúzódnak: a magyaroknak voltak, a szlovákoknak nem voltak olyan intézményeik, amelyek a filozófia professzionalizálódását támogatva felkarolták volna az említett feladatokat. Tudjuk, hogy a XIX. század végén mindkét magyar filozófiai folyóirat, a Magyar Philosophiai Szemle és a Bölcséleti Folyóirat is megfogalmazta a filozófiatörténet kutatásának szükségességét. Böhm Károly ezt a lap programnyilatkozatában tette meg,¹⁷² katolikus oldalról pedig Notter Antal tett közzé hasonló jellegű felhívást.¹⁷³

Alexander Bernát 1893-as inaugurációs előadásának egyik tézise az, hogy a filozófia a kor öntudata, vagyis mindig a művelődés része.¹⁷⁴ Azaz a filozófia is a nemzeti szellem fejlődésének egy bizonyos stádiuma, amelyik feltételezi a vallás kontroll-szerepének elhalványulását és az egzakt tudományok meglétét. Ha elfogadjuk ezt a tételt, akkor megismételhetjük a fentebb már megfogalmazott állítást, miszerint *a szlovák nemzeti filozófiai megkérdettség a magyarral szemben a vallásnak a kultúrában való hegemóniájával, a tudományosság hiányával – illetve annak nem szlovák nyelvűségével –, valamint az illető intézmények abszenciájával magyarázható*. Tény, hogy a szlovák filozófia fő iránya a XX. század folyamán is vallásfilozófiai volt, és csak a harmincas–negyvenes években formálódott ki mellette egy szcientikus irányzat.

Alexander aztán csaknem húsz évvel később¹⁷⁵ újraéleszti Szontagh nemzeti küldetésű filozófia-értelmezését és az Erdélyi-féle befogadás-elméletet, sőt a magyar filozófia jellegét is

¹⁷¹ Erdélyinek a nemzeti filozófiához fűződő kapcsolatát illetően elfogadom Percz László újabb értelmezését: PERECZ László, „Nemzeti filozófia”: Saját vagy idegen? Erdélyi János és a „magyar filozófia” gondolata, Irodalomtörténeti Közlemények, 2004, 5–6. sz., 541–558.

¹⁷² Magyar Philosophiai Szemle, 1. évf., 1882, 7–8.

¹⁷³ Bölcséleti Folyóirat, 1893, 789–790. (Notter a középkori, az újkori és a XIX. századi filozófia történetét jelölte meg a kutatás tárgyaként. Ugyanakkor fontosnak tartotta annak megállapítását is, hogy mely elméletek voltak egyszerű importtermékek, és melyeket tarthatjuk eredetieknek.)

¹⁷⁴ ALEXANDER Bernát, *Nemzeti szellem a filozófiában*, Budapest 1893, 36.

¹⁷⁵ ALEXANDER Bernát, *Magyar filozófia*, Athenaeum, Új Folyam, I. k., Budapest, 1915, 1–21.

megpróbálja meghatározni.¹⁷⁶ Ismeretes az általa adott negatív meghatározás: hogy a skolasztika Magyarországon nem élte túl a középkort; hogy nem gyökerezett meg sem az angol utilitarizmus, sem pedig a francia, majd német materializmus; hogy sem a szkepticizmusnak, sem a miszticizmusnak nem voltak nálunk követői.

Joó Tibor volt az, aki bizonyos szempontból meghaladta Alexander deduktív módszerét, mert szerinte a nemzeti filozófiáról csak akkor mondhatunk valamit, ha mindenfajta szintézist szigorú faktográfia előz meg. Ugyanakkor úgy vélte, hogy a nemzet nemcsak saját nyelvében él, azaz a nemzeti filozófiai hagyomány részét kell hogy képeznie a latinul írt bölcsészetnek is, valamint, hogy el kell vetni olyan művek és szerzők egyoldalú (néha sovíniszta) értelmezését, amelyek esetében az úgynevezett tiszta nemzetiség kérdése.¹⁷⁷ Ezzel egyértelmű választ adott arra a kérdésre is, milyen szerepe van egy gondolkodó nemzetiségének egy adott nemzeti filozófiába való besorolás esetében. Ennek háttérében megtalálható Joó „korszellem” fogalma,¹⁷⁸ valamint a filozófiát a kultúra egészében való szintetizáló értelmezése, amelyet ő maga „szinoptikus” szemléletnek nevezett.¹⁷⁹ Nézetem szerint ez a szemlélet produktív lehet a magyarországi filozófia története XIX. század előtti szakaszának tekintetében, amelyet a magyar filozófia előtörténetének nevezhetünk, és amikor ennek a filozófiának a mozgása elválaszthatatlan az egyház- és iskolatörténettől, a teológiai és felekezeti viszályoktól stb.

A szellemtörténeti iskola kezdeményezései azonban, néhány tanulmánytól eltekintve, nem jutottak el összefoglaló feldolgozásokig. Megakadályozta ezt a marxizmus második világháború utáni térnyerése is. Általánosságban elmondható, hogy a marxista történészek a „nemzeti” fogalmát az „osztályharc” fogalmával cserélték fel, és bevezették a materializmus progresszivitásáról szóló tételt. Ugyanakkor visszatértek a magyar filozófia elmaradottságáról szóló korábbi tézishoz és ahhoz az „egyezményes” követelményhez, miszerint a „fejlett filozófia” mindenkor kapcsolódik a társadalmi gyakorlathoz. Mivel ezzel a kérdéssel Mester Béla csatlakozó előadása foglalkozik, az itt megjelenő problémákkal majd a szlovák filozófiatörténet marxista korszakának bemutatásakor térek vissza.

A huszadik század hatvanas éveiben a magyar filozófiatörténészek többsége eltekint a materialista hagyományok erőszakolt keresésétől.¹⁸⁰ Résztanulmányoktól eltekintve azonban nem született meg összefoglaló filozófiatörténet. Kivételt csak Horkay Lászlónak a magyar nyelvű filozófia történetét tárgyaló dolgozata jelentett,¹⁸¹ amelyben érvényesítette a nemzeti

¹⁷⁶ Szontagh és Alexander felfogásának rokonságáról ír Percz László és Mester Béla is. Lásd Percz László: *Két kísérlet: Az egyezményesek és Alexander Bernát a „nemzeti filozófiáról”*, in: Gond, 1994, 104–128.; Mester Béla: *Szontagh Gusztáv és a magyar filozófia fogalmai*, in: Mester B. – Percz L. (szerk.): *Közelítések a magyar filozófia történetéhez*, Budapest 2004, 38.

¹⁷⁷ Lásd pl. JOÓ Tibor recenzióját DORMÁNDI László „*Kis Enciklopédia*” (Budapest 1938) című művére: *Faji filozófiát?*, *Protestáns Szemle*, 48. évf., 324–326.

¹⁷⁸ JOÓ Tibor, *A korszellem mint történetfilozófiai kérdés*, *Athenaeum* 1933, 1–20.

¹⁷⁹ JOÓ Tibor, *Újabb felfogások a barokkról*, *Magyar Szemle*, XIX. évf., 1933, 146–156.

¹⁸⁰ Példaként három tanulmányt hozhatunk fel: TORDAI Zádor, *A magyar karteizmus történetének vázlatja*, *Magyar Filozófiai Szemle*, 1962, 1. sz., 54–79.; MÁRKUS György–VAJDA Mihály, *Haladás és reakció a filozófiában*, *Magyar Filozófiai Szemle*, 1967, 6. sz., 1074–1105.; HORKAY László, *A hegeli viták szerepe az egységes magyar filozófiai műnyelv kialakításában*, *Magyar Filozófia Szemle*, 1970, 5. sz., 925–935.

¹⁸¹ HORKAY László, *A magyar nyelvű filozófia története a XVII. század közepétől a XIX. század végéig*, *Theológiai Tanulmányok. Új Folyam*, 7. k., Budapest 1977.

filozófiáról szóló korábban megfogalmazott felfogását is.¹⁸² Ennek alapján a nemzeti nyelv elkerülhetetlen, de nem elegendő feltétele a nemzeti filozófia meglétének, ugyanis Horkay szerint az a nyelvnek és a szellemnek az összekapcsolódásával jön létre. Az első klasszikus, és ezért magyar filozófiai rendszert létrehozó gondolkodó az ő felfogásában ezért Böhm Károly. Horkay mellett a másik kivételt Larry Steindler¹⁸³ és Hanák Tibor¹⁸⁴ német nyelvű feldolgozásai képezik. De mivel Hanák munkásságával külön konferencia¹⁸⁵ foglalkozott, most erre nem térek ki. Gyümölcsözőnek tűnik ugyanakkor a magyar és a német filozófiai hagyomány összevetése az adott téma tekintetében.¹⁸⁶

A magyarországi és magyar filozófia történetével foglalkozó kutatók között fennáll jelenleg valamiféle konszenzus abban a tekintetben, hogy a magyar filozófia története elválaszthatatlan a magyar filozófiai műnyelv kialakulásától, a befogadáshoz kapcsolódó vitáktól, az intézményesüléstől és a magyar kultúra egészébe való beágyazódástól.¹⁸⁷ Úgy is mondhatnánk, hogy szociológiai-leíró szempontból közelítünk a témához, és elhagytuk a „nemzeti filozófia” hagyományos, metafizikai („szubsztantív”) és axiológiai jellegű meghatározását. A periodizáció is ezt a megfontolást követi.¹⁸⁸ Lehetséges, hogy ez az az út, amely elvezet bennünket az előadás elején felvetett dilemma megoldásához. Előbb azonban lássuk a szlovák értelmezéseket.

2. A reformkorban, amikor a nemzeti filozófia Almási Baloghnál és Szontaghnál tételeződik, a szlovák gondolkodók egy része ugyancsak a nemzeti küldetésű filozófia mellett áll ki. Jozef Miloslav Hurban szerint a filozófia azért fontos az ébredező szlovák nemzet számára, mert „általa közelít annak megismeréséhez, hogy mivé kell válnia, hogy mi a küldetése a szellem terén”.¹⁸⁹ A filozófiának ezért gyakorlatinak kell lennie és a nemzeti kultúrát kell kultiválnia, vagyis „élettudomány”, „cselekvéstudomány”. Samuel Ormis szintén elutasítja a katedrafilozófia élettelenségét, és Thomas Reid filozófiáját emeli ki mint követendő példát.¹⁹⁰ Ebben nagyon közel áll Szontagh gondolkodásához. Eltávolodik azonban tőle a lengyel messianisztikus filozófia iránti lelkesedésében, akárcsak Pavel Hečko is, aki első bölcséleti tanulmányát Trentowsky gondolatrendszeréről magyarul publikálta.¹⁹¹ Hečko saját rendszerét mint „való-eszmei” („reálno-ideálny”) rendszert képzelte el, ami rokonságot mutat sok XIX. századi magyar gondolkodó (Greguss Mihály, Szontagh Gusztáv, Purgstaller József, Horváth Cyrill) elképzelésével. Azzal a különbséggel, hogy míg a magyar filozófusok ezt a „való-

¹⁸² HORKAY László, *Van-e magyar filozófia?*, Szellem és élet, 1939, 1. sz., 3–9.; Uő, *Böhm és a német idealizmus*, Theológiai Tanulmányok, 55. sz., Debrecen 1938

¹⁸³ Larry STEINDLER, *Ungarische Philosophie im Spiegel ihrer Geschichtsschreibung*, Freiburg/München, 1988.

¹⁸⁴ Gondolunk itt főként *Geschichte der Philosophie in Ungarn*, München 1990 című könyvére.

¹⁸⁵ Miskolc, 2004.

¹⁸⁶ Vesd össze: PERECZ László, *Nemzet és filozófia: a német példa*, Világosság XLV, 2004, 6. sz., 99–110.

¹⁸⁷ Lásd ehhez főként a *Közelítések a magyar filozófia történetéhez. Magyarország és a modernitás*, szerk. MESTER Béla, PERECZ László, Budapest 2004 című kötet egyes írásait.

¹⁸⁸ Vesd össze HELL Judit–LENDVAI L. Ferenc–PERECZ László, *Magyar filozófia a XX. században I–II*, Budapest 2000–2001 című műve előszavában megfogalmazottakkal.

¹⁸⁹ Jozef Miloslav HURBAN, *Slovensko a jeho život literárny*, Bratislava, 1972, 13.

¹⁹⁰ Samuel ORMIS, *Filozofické úvahy*, Letopisy Matice slovenskej, 1869, 33.

¹⁹¹ Új Magyar Múzeum, 1854, II. k., 361–383.

eszei” viszonyt gnoszológiai értelemben fogták fel, Hečko értelmezése ontológiai. Ami – Trentowsky hatása mellett – a miszticizmus és a messianizmus felé mutat. A XX. századi cseh filozófus, Josef Tvrďý szerint a cseh és a szlovák filozófia közti különbség is abban jelentkezik, hogy a szlovák (valamint az általános értelemben vett szláv) gondolkodás inkább érzelmi jellegű, a cseh pedig racionálisabb. Ugyanez elmondható lenne a magyar és a szlovák filozófia viszonyáról is, ha a XIX. században nem jelenne meg mind a szlovák, mind a magyar friesiánusoknál a közvetlen megismerés tétele, amelyik feloldja a határokat a racionalitás, az esztétikum és a hit között.

Tényszerűen kimutatható viszont az a különbség, hogy míg Szontagh a gyakorlatiasság követelményével a forradalom utáni időkben már csak utóvédharcokat folytat, Ormis és Hečko csak ekkor alakítja ki saját álláspontját. Még fontosabb az az eltérés, ami abban mutatkozik, hogy a szlovák nyelvű filozófián belül ekkor meg sem fogalmazódnak a terminológiai és filozófiatörténeti tennivalókat illető feladatok. Itt visszautalhatunk Alexander Bernát megállapítására, hogy a filozófia önállósodása feltételezi a vallás kontrollszerének gyengülését és az egzakt tudományok meglétét. Nos, az említett szlovák gondolkodók túlnyomó részben lelkészek voltak, akik nem véletlenül hangsúlyozták ki a filozófia „szolgáló” szerepét. A szlovák nyelvű filozófiának a magyarral szembeni megkésettisége – az intézményesülés és professzionalizálódás szempontjából – ekkor tény.

A változás a XX. században következik be. Talán az sem véletlen, hogy evangélikus környezetben. A magyar filozófiában is mindig a protestánsok viseltettek nagyobb empátiával a nemzeti filozófia kérdései iránt, hiszen még a periodizációt is a nemzeti nyelv használatához kötötték. Samuel Osuskýnak a Štúr-nemzedék filozófiáját feldolgozó művében fogalmazódik meg elsőként az, hogy „beszélhetünk *a szlovák filozófia* vagy a szlovákiai filozófia szerény történetéről”.¹⁹² Osuský nem véletlenül szól „szerény történetről”, hiszen előtte senki sem foglalkozott ezzel a témával. Ezért aztán ő maga volt az, aki következő dolgozatában¹⁹³ megtette az első lépéseket ebben az irányban. Tárgya módszertani kérdései azonban egyáltalán nem foglalkoztatják őt, és korábbi dilemmáját – szlovák vagy szlovákiai filozófia? – elhagyva már egyértelműen szlovák filozófiáról beszél. Vagyis például azokat a XVII. századi, latinul író protestáns vagy katolikus gondolkodókat is ide sorolja, akik esetében feltételezhető vagy bizonyítható volt a szlovák etnicitás. Ugyanazt az elvet használta, mint két évvel korábban Josef Král, aki a csehszlovák nemzet eszméjéből kiindulva írta meg a „csehszlovák filozófia” történetét.¹⁹⁴ Ő így definiálta könyve tárgyát: „...etnikai, nemzeti és állami értelemben vett csehszlovák filozófia. Főként a cseh bölcsészeti gondolkodás történetét vázolja fel, de – még ha nem is akarja alábecsülni azokat – ide sorol egyedi jellegű vagy kevésbé fontos szlovák gondolkodókat is (...) A cseh filozófiába soroljuk mindazon filozófusok műveit, akik csehek voltak vagy annak számítottak, írtanak volt bármilyen nyelven”.¹⁹⁵ Tárgyi szempontból Král műve máig használható, de a „nemzeti filozófia” meghatározása enyhén szólva is vitatható: csehszlovák filozófiáról beszél, de a cseh gondolkodókkal foglalkozik, akik közé beenged egy-egy „szlovákot” is; etnikai kritériumot használ, amelyik a legtöbb esetben labilis és megkérdőjelezhető; a két háború közötti csehszlovák állam létét vetíti vissza a múltba; a nyelvformától eltekint.

Erre a műre reagált Jozef Dieška, aki a legpontosabban fogalmazta meg a huszadik század negyvenes éveinek szlovák filozófia-felfogását. Megállapította, hogy az addig publikált

¹⁹² Samuel OSUSKÝ, *Filozofia štúrovcov I. Štúrova filozofia*, Myjava, 1926, 8.

¹⁹³ Samuel OSUSKÝ, *Prvé slovenské dejiny filozofie*, Liptovský sv. Mikuláš, Tranoscius, 1939.

¹⁹⁴ Josef KRÁL, *Československá filosofie*, Praha, Melanchton, 1937.

¹⁹⁵ Uo., VIII.

dolgozatok nélkülöznek mindenfajta „elméleti spekulációt”, a szlovák filozófia története ezért valóban problémává vált. Nála találkozhatunk először azzal a gondolattal, amelyik – paradox módon – az ötvenes évek marxista diskurzusaiban ismétlődik meg, miszerint a nemzeti filozófia esetében a filozófiát tágabban kell értelmeznünk, és olyan formáit is fel kell vennünk, amelyek a filozófián kívül – főként az irodalomban – keletkeztek. Ugyanakkor figyelmeztet arra is, hogy körültekintően kell eljárunk, hogy meg tudjuk különböztetni a filozofikumot a filozófián túli alakzatoktól. Beszél a szlovák filozófia jellegéről is, amelyik egyrészt *a nemzetre irányuló, és ezért nemzeti filozófia*, másrészt pedig *spiritualista és idealista irányultságú*.¹⁹⁶ Mintha megismétlődnének a XIX. századi magyar meghatározások a nemzeti filozófia funkciójáról és jellegéről. Dieška mindkét összetevőt beveszi a saját nemzeti filozófia-meghatározásába, akárcsak korábban Szontagh vagy Alexander. És ha elfogadjuk Alexander valamint Dieška jellemzését, akkor akár arra is következtethetünk, hogy a szlovák filozófia közelebb áll a magyarhoz, mint a cseh bölcelethez. (Egyébként a két háború közti cseh filozófiatörténészek is ezt állították.) A szlovák filozófia küldetését is azokból a feladatokból vonhatjuk el, amelyeket a múltban teljesített: a nemzeti lét és a vallás védelme, valamint a nemzeti kultúra művelése. Ami azt jelentené – habár erről Dieška nem vall –, hogy a filozófia nemzeti funkciója határozza meg ennek a filozófiának a jellegét. Metodológiai szempontból az a dolgozat legjelentősebb része, ahol Dieška felsorolja a filozófiatörténészek előtt álló feladatokat: elsősorban összeállítani a szlovák filozófia teljes történetét, azaz alapos és kimerítő levéltári, könyvtári kutatásokat végezni; másodsorban helyesen, azaz a filozófiatörténet-írás általános szabályainak megfelelően osztályozni és értékelni a hatásokat, valamint elutasítani a felekezeti egyoldalúságokat. Megválaszolatlan marad azonban a kérdés: ki vagy mi a szlovák filozófia szubjektuma. Král művileg konstruált „csehszlovák filozófiáját” Dieška jogosan utasította el, de ő sem hozott fel filozófiai érveket saját alapállása mellett.

Ez előtt a tisztázatlan helyzet előtt álltak a szlovák filozófiatörténészek a huszadik század ötvenes éveiben, amikor először kezdtek programszerűen foglalkozni a nemzeti filozófia történetével. Egyrészt tematizálatlan maradt a „szlovák filozófia” fogalma,¹⁹⁷ másrészt a marxista paradigma teljesen más irányba vitte a nagyon gyér vitákat. Ezek alapirányultsága megegyezett a magyarországi polémiákkal, hiszen a zsdanovi minta alapján a „materialista – idealista” ellentét és az úgynevezett haladó hagyomány kérdései körül forogtak. Alapjában véve három álláspont alakult ki. Az első abból indult ki, hogy a hazai filozófia története alig ismer materialista hagyományt, vagyis hogy a filozófia történetét az idealista táboron belüli „haladó kontra reakciós” irányzatok harca határozta meg. A második mindehhez hozzátette, hogy csak abban az értelemben beszélhetünk a materializmus és az idealizmus harcáról, hogy a materialista irányzatok külföldön léteztek. A harmadik, doktrinér nézet, a megelőző kettőt tudománytalannak és idealistának bélyegezte. A huszadik század hetvenes éveinek politikai és ideológiai viszonyai között ezek a vádak még – bár enyhébb formában és komolyabb következmények nélkül – megismétlődhettek. Adódik egy sajátos történelmi párhuzam: ahogyan a levert szabadságharc után a XIX. század ötvenes éveiben a magyar filozófusok többsége a filozófiatörténet sáncai mögé húzódott, a szlovák filozófusoknak a filozófia autonómiáját védő csoportja is az úgynevezett nemzeti filozófia történetével foglalkozott az ötvenes évekkel kezdődően. A Teodor Münz és Elena Városová vezette akadémiai

¹⁹⁶ Uo., 152.

¹⁹⁷ Vesd össze Ján Kocka állításával, miszerint a módszertani kérdések megválaszolatlansága az ötvenes években is olyan szinten volt, mint Osuský idejében: Ján KOCKA, *Odkaz Osuského „Prvých slovenských dejín filozofie”*, in *Dejiny filozofie na Slovensku v XX. storočí*, ed. A. KOPČOK–K. KOLLÁR–T. PICHLER, Bratislava, 1998, 114.

kutatócsoport két, egymásra épülő kötetben mutatta be a „szlovák filozófia történetét”.¹⁹⁸ Az első könyv előszavában, valamint a második könyv utószavában is ugyanaz a módszertani elv fogalmazódik meg: a filozófia története nem írható meg a zsdanovi követelmények alapján. A következtetés tehát hasonló a magyarországi viták végkicsengésével. A nemzeti filozófia mivolta azonban nem tételeződik, csupán az fogalmazódik meg, hogy a „nemzeti filozófia történetének” ismeretére azért van szükség, hogy a szlovákság teljesebben megismerhesse saját múltját és szellemi fejlődését.¹⁹⁹

A szintetikus feldolgozás igényével 1987-ben megjelent kötet²⁰⁰ a címében hordozza a változást: nem a szlovák filozófia, hanem a „szlovákiai filozófia” történetével foglalkozik. Ennek a szemantikai változtatásnak a buktatói azonban már az előszó megfogalmazásaiban is megjelennek. Az első ezek közül nem az úgynevezett nemzeti filozófia léte, hanem a periodizációra és a „kezdet”-problémára utal: „Az a kérdés, hogy a szlovák filozófia vagy a szlovákiai filozófia történetét írjuk-e meg, a nálunk művelt filozófia kezdeteinek kérdésével függ össze.”²⁰¹ A válasz tehát az, hogy nemcsak a szlovák nyelvű bölcselet képezi a kutatás és a bemutatás tárgyát, hanem minden filozófiai produktum, ami ezen a területen megjelent. Ami hasonló a „magyar – magyarországi” megoldáshoz. Csakhogy a huszadik századi Szlovákia vetül vissza a történelembe, ami aztán olyan furcsa dilemmákat is szül a kötet előszavát fogalmazó Ján Bodnár számára, mint például, hogy mit lehet kezdeni a XIX. századi szlovák materialista és ateista Ján Horárikkal, aki „külföldön” (sic!), értsd: Pesten működött. Vagyis elsikkadnak azok a művelődésbeli, egyház- és iskolatörténeti összefüggések, amelyek a közös magyarországi háttér figyelembe nem vételével egyoldalú képet vázolnak fel a nemzeti filozófia történetéről.

A szlovák filozófia történetének elvi megalapozásával a legkövetkezetesebben Vladimír Bakoš próbálkozott meg.²⁰² Egyértelműen úgy határozza meg a szlovák filozófiát, mint a nemzeti nyelv használatával és „a XIX. századi, ún. nemzetteremtés időszakában megjelenő konkrét nemzet- és történetfilozófiában” megjelenő bölcseletet. Ugyanakkor azt is állítja, hogy mind a klasszikus iskolafilozófia, mind pedig az alkalmazott vagy implicit formában megvalósuló és szélesebb értelemben vett filozófiai gondolkodás a szlovák filozófia történetének részét képezi. A feltétel az, hogy mindezek a formák az itteni kulturális környezetben jelentek meg. „Vagyis a ‘szlovák filozófia’ elnevezés mindazokra a filozófiai módozatokra vonatkozik, amelyek a jelenlegi Szlovákia által behatárolt területi és művelődéstörténeti keretekben jelen voltak” – állítja Bakoš.²⁰³ A meghatározás első felével aligha kell és lehet vitatkozni, hiszen a szlovák nyelven művelt és a szlovákság létét értelmező történetfilozófia valóban nemzeti filozófia. Az implicit – azaz az irodalmi és egyéb művek tartalmazta – filozófia felvétele a filozófia történetébe bizonyos módon megengedhető a múltban saját intézményeket nélkülöző szlovákság esetében. Habár ennek az eljárásnak a veszélyeire már Dieška is figyelmeztetett. Mert akkor fel kell tenni azt a kérdést is, hogy filozófiatörténetet vagy pedig eszmetörténetet művelünk? Kérdéssé válik Bakoš tétele az iskolafilozófiát

¹⁹⁸ *Kapitoly z dejín slovenskej filozofie*, Bratislava, 1957; *Prehľad dejín slovenskej filozofie*, Bratislava 1965.

¹⁹⁹ Vesd össze: Elena VÁROSSOVÁ, *Doslov, Prehľad dejín slovenskej filozofie*, Bratislava, 1965, 517.

²⁰⁰ *Dejiny filozofického myslenia na Slovensku*, szerk. Ján BODNÁR, Bratislava, 1987.

²⁰¹ *Dejiny filozofického myslenia na Slovensku*, Úvod, 9.

²⁰² *Otázniky nad dejinami slovenskej filozofie*, *Filozofia* 58, 2003, 10. sz., 671–683.; *Slovenské (filozofické) myslenie medzi tradíciou a modernou*, *Filozofia* 59, 2004, 10. sz., 727–739.

²⁰³ *Otázniky nad dejinami slovenskej filozofie*, 674.

illetően. Fentebb már említettem Ľudovít Šuhajda, Vandrák András és Johann Samuel Steiner esetét, akik kortársak voltak, és mindhárman a Fries-féle filozófiát művelték. Ugyanakkor mindhárman evangélikus iskolákban oktattak, de nemzeti-kulturális orientáltságuk szlovák, magyar és részben magyar, részben német volt. Ami oda mutat, hogy az „itteni kulturális környezet” (Bakoš) nem homogén, hanem – minimálisan a XX. század elejéig – heterogén és multikulturális volt. Abban teljesen igazat kell adnunk Bakošnak, hogy az iskolai filozófia nyújtotta mindenfajta bölcselkedés eszmei háttérét. Általánosságban az is igaz, hogy az iskolai filozófia és a szlovák nemzetfilozófia a XIX. század folyamán elválnak egymástól. De ezt a szétválást nem előzte meg semmilyen korábbi szimbiózis, ahogyan az sem állítható (mint Bakoš teszi), hogy a magyar oldalon az iskolai filozófia alkalmazkodott a nemzetformáláshoz. Hiszen egyrészt 1842-ig – a hitoktató intézményekben pedig sok tantárgy esetében a XIX. század végéig – a latin volt az oktatás hivatalos nyelve, másrészt pedig a filozófiai propedeutika (amelyről Felső-Magyarország esetében szó lehet) nem tartalmazott ideológiai jellegű diszciplínákat. Nem is beszélve arról, hogy a nyilvánosság előtt megjelenő magyar filozófiai viták időben is megelőzik a magyar nyelvű iskolai filozófiát. Az, hogy a filozófiai tankönyveket a XIX. század második felétől magyar nyelven adták ki, nem elegendő érv az úgynevezett nemzeti filozófia esetében.

Mindezek mellett felmerül a „retroaktivitásnak” egy sajátos problémája is: a jelenlegi Szlovákia múltba való visszavetítése. Ennek legalább két összetevője van. Az egyik az, hogy a „szlovák filozófia” és a „szlovákiai filozófia” amúgy sem tisztázott viszonya tovább bonyolódik és újabb dilemmákat vet fel. A másik, mondhatnók, filológiai kérdés: mivelhogy Szlovákia mint önálló képződmény a XX. századig nem létezett, és a történeti elnevezések is különböztek a jelenlegiektől, a tudományos tisztesség megköveteli a nevek és elnevezések pontos és korhű adatolását. (Csupán zárójelben jegyzem meg, hogy a múltnak és a jelennek ez a keveredése megjelenik a magyar historiográfiában is. A különbség a kettő között talán abban van, hogy a szlovák szemléletben a jelen vetítődik vissza a múltba, a magyarban a múlt prolongálódik a közelmúltba és a jelenbe.) Az eredmény azonban mindkét esetben megegyezik: *a heterogenitás helyett egy megkívánt homogenitás, a szukcesszivitás helyett művileg kialakított kontinuitás, a multi- vagy interkulturalitás helyett monokultúra jelenítődik meg.* Bakoš ugyan megjelöli azokat a jelenségeket (nemzeti és felekezeti eltérések és szembenállások), amelyek mentén kommunikációs diszkontinuitások alakultak ki a filozófiában, de ez nem jelenti azt, hogy az iskolai filozófián belül (amelyről beszél) a katolikus és a protestáns eszmék nem konfrontálódtak volna. Gyakran történt meg, hogy az egymással vitázó jezsuita és protestáns gondolkodók metafizikai nézetei megegyeztek – gondoljunk csak a XVII. századi protestáns skolaszticizmusra²⁰⁴ – csupán teológiai és vallásfilozófiai meggyőződésükben ellenkeztek egymással. Ami pedig a nyelvi eltéréseket illeti: ez nagyon későn, magyar–szlovák viszonylatban csak a XX. században tetőződött. Mindaddig a latin összekapcsolta a filozófusokat, és a XIX. század első harmadáig a hungarus-tudat is egy egységes politikai nemzet tagjaiként értelmezte őket. Vagyis, ha a szlovák – és a magyar filozófia – történetében kontinuitást keresünk, akkor azt a két nemzeti filozófia közös előtörténetében lelhetjük fel.

3. És ezzel eljutottam az általam felvázolt harmadik témáig: miképpen léphetünk túl a magyar és a szlovák nemzeti filozófia történetének dilemmáin? Azzal, hogy a két dilemmát egymás mellé helyezem, előre jelzem kiinduló pontomat is: *mind a magyar, mind a szlovák filozófia egy közös gyökérből fakad.*

²⁰⁴ Vesd össze: Max WUNDT, *Die deutsche Schulmetaphysik des 17. Jahrhunderts*, Tübingen 1939; Ulrich Gotfried LEINSE, *Das Ding und die Methode. Methodische Konstitution und Gegenstand der frühen protestantischen Metaphysik*, T. 1-2, Augsburg, 1985.

Ennek a közös múltnak, a két nemzeti filozófia előtörténetének a hordozó pillére és állandó meghatározó háttére az *iskolai filozófia* volt, amely a XVI–XVII. századi civilizációs lemaradás ellenére lépést tartott az európai filozófia változásaival. Erről a lépéstartásról beszél Erdélyi János is. Ugyanakkor ez az iskolai filozófia semleges volt a nemzeti kérdés iránt, hiszen amikor a modern nemzeti ideológiák a nyilvános diskurzus részét kezdi képezni, az iskolai filozófia Felső-Magyarországon csupán propedeutikai szerepet játszott. Sajátságos esettel állunk szemben, hiszen a magyar filozófia korábban kezdődik, mint ahogyan az iskolai filozófia magyar nyelvűvé válik. Vagyis a felső-magyarországi iskolai filozófia a XIX. század második felében csupán nyelve révén válik a magyar filozófia részévé. A szlovák filozófia ugyancsak az iskolai filozófiától rugaszkodik el, de rajta kívül valósul meg. Szigorúan véve tehát *az iskolai filozófia nem nemzeti filozófia*.

Ami különbség a magyarokat és a szlovákokat is érintő iskolai filozófia vonzatában kimutatható, az leredukálható a felekezeti viszonyokra. A magyar kultúra esetében ez egy sajátságos katolikus–református-viszonyban, a szlovák kultúra esetében viszont katolikus–evangélikus-kontrapozícióban jelentkezett. Konkrétságában ez azt is jelentette, hogy míg Descartes filozófiája a XVII–XVIII. században a református iskolákban meghatározó szerepet játszott, a felső-magyarországi evangélikus iskolákban szinte híre sem volt. Ellenkezőleg: a nagyszombati és a kassai egyetem jezsuita tanárai nyúlnak a karteizianizmus fizikai tanulságaihoz. Kant filozófiája pedig a XVIII. század végétől és a XIX. század folyamán az evangélikus iskolákban oktatott bölcsélet kvintesszenciája. Az csak „hab a tortán”, hogy Štúr alighanem nemcsak ideológiai okokból fordult Hegel elméletéhez, hanem azért is, hogy elhatárolódjon a „hivatalos” iskolai filozófiától. Ennek a művelődésbeli felekezeti determináltságnak az ismerete azért fontos, mert a XX. századig árnyalta – és árnyékolta – a szlovák filozófia önismeretét. Jó példa erre az 1940-ben beinduló első szlovák filozófiai folyóirat, a *Filozofický zborník* túlnyomórészt katolikus szellemisége, valamint a lapjain lefolytatott vita Osuský filozófiatörténetéről és Štefan Polakovič gimnáziumi filozófia-tankönyvéről. A polémia háttérében kimondva, kimondatlanul ugyanis állandóan ott lappang a katolikus–protestáns ellentét, amelynek akkor erős politikai és ideológiai töltete is volt.

A nemzeti filozófiáknak a közös háttérrel való leválása a *nemzeti nyelv* használatával kezdődik. Az eltérés a magyar és a szlovák filozófia között itt abban van, hogy a hiányzó intézmények miatt is a szlovák bölcsélet leragad a történetfilozófia és a nemzetfilozófia mellett, és nem jut el a klasszikus filozófiai diszciplínákhoz. Vagyis az egyezményesekhez hasonlóan a szlovák filozófia is a nemzet felemelését kívánja szolgálni, és ehhez keres filozófiai érveket. A magyar filozófia ugyanezt teszi, de párhuzamosan foglalkozni kezd saját történetével, formálja saját terminológiáját, és az akadémia révén intézményesül is. A szlovák filozófia a XIX. század első felében inkább nemzetpolitikailag instrumentális szerepet játszik, a magyar viszont – eltekintve az egyezményesektől – inkább „akadémikus”.

Ha a nemzeti filozófiák immanens összefüggéseiről beszélünk, akkor valamiféle kontinuitást feltételezünk ezen nemzeti filozófiák mozgásában. Ezt a problémát Bakoš is felveti idézett tanulmányaiban. A szlovák vagy a magyar filozófia kontinuitását szerinte értelmezhetjük az eszmék és elméletek láncolataként, az egyes filozófusok egymásra való hivatkozása-ként, vagy pedig egy konkrét filozófia jelenléteként az egyes közösségeken belül. Az első és második módosatra alig van példánk a magyarországi filozófia történetében. A harmadik kimutatható például az eperjesi evangélikus kollégiumban a XIX. század folyamán, ahol demonstrálható a kanti ismeretkritika erkölcsfilozófiáján keresztüli átalakulása axiológiává. Csakhogy ez a példa nem nyúlik túl az iskolai filozófia területén, még annak ellenére sem, hogy ezt az értékfilozófiaként művelt bölcséletet oktatták az eperjesi és a pozsonyi teológushallgatóknak is.

A kontinuitás kérdését, nézetem szerint, csak úgy válaszolhatjuk meg, hogy az úgynevezett kulturális környezetet azzal az intézményrendszerrel identifikáljuk, amelyen belül a filozófia megjelenik. Valami hasonlót állít Bakoš is, amikor „a szlovák filozófia 20. századi professzionalizálódásáról” beszél.²⁰⁵ Mire gondolok? Arra, hogy a filozófiának a „kulturális környezetbe” való beágyazódása vagy úgy történik, hogy a filozófiai eszmék valamiképpen domesztikálódnak a kultúra többi alrendszerében, vagy pedig úgy, hogy a filozófia kialakítja saját intézményeit, amelyek révén az adott nemzeti kultúra objektivizált részterületévé válik. Az első lehetőséget a szlovák filozófiában a Štúr-generáció valósította meg, de tudjuk, hogy ez időleges tett volt, és a hegeli filozófiáról később már viták nem folytak. Mivel intézmények nélkül zajlott le, az egész kezdeményezés önmagába zárult. Nézetem szerint az institucionalizálódás révén sorolódik be a filozófia a kultúra alrendszereként a társadalomba, és válik autonóm valamint professzionális tényezővé.

Ha ebből a szemszögből tekintünk a magyar és a szlovák filozófia történetére, akkor bizonyos időbeli eltolódással találkozunk. A magyar filozófia mögött ott volt a Magyar Tudós Társaság (a későbbi Magyar Tudományos Akadémia), a XIX. század végétől a filozófiai folyóiratok, az európai filozófia legjelentősebb műveinek fordításai, a pesti, majd pedig a kolozsvári egyetem filozófiai tanszékei stb. A szlovák filozófia ilyen jellegű professzionalizálódása csak a XX. század folyamán, a két világháború közötti időszakban zajlott le, főként a pozsonyi egyetemen cseh tanárok segítségével, valamint a szlovák állam megalakulása után az első szakfolyóirat beindulásával. Ekkor vált nyilvánvalóvá az is, hogy a szlovák filozófia két alapvető – szekularizált versus vallásos – irányban kezdett fejlődni. Ennek megvoltak a belső okai, de talán nem érdemtelen utalni arra, hogy a XIX. és a XX. század fordulóján létező két magyar filozófiai folyóirat közül az egyik pozitivista, a másik pedig neotomista irányultságú volt. Vagyis a közös múlt és háttér itt sem elhanyagolható.

²⁰⁵ V. BAKOŠ, *Slovenské (filozofické) myslenie medzi tradíciou a modernou, i. m., 731.*

LÁSZLÓ PERECZ

„Das ungarische Denken”: asiatisch oder versteckend?

Sándor Karácsony und Lajos Prohászka über die „Nationale Philosophie”

„Die ungarische Philosophie strebt auch vom praktischen Sein der Dinge in die Richtung des wirklichen universalen Daseins, wendet dann, dreht sich eigentlich einmal um die Unendlichkeit und ist dann „wahr”, wenn sie zum praktischen Sein zurückfindet, es deuten und bestätigen kann. Dies ist eine objektive und primitive Philosophie.”

(KARÁCSONY 1990 [1939], 343.)

„Ungarns Grund und Boden verträgt das menschliche Leben eines großzügigen, universalen Horizontes nicht. Der Ungar spürt das pausenlos und die Irrealität, oder vielmehr Derealisation ist auch nur Schutz, Kompensation, ein verzweifelter Versuch gegen das erdrückende Schicksal, das in sein Blut geschrieben steht. Hungaria abscondita.”

(PROHÁSZKA 1936, 99.)

Unser Vortrag – der unmittelbar an die Thematik des philosophischen Symposiums anschließt – vergleicht die Konzepte der Verfasser der zwei Leitsprüche, Sándor Karácsony und Lajos Prohászka.

Die zwei Denker sind wohlgerne bedeutende Figuren der ungarischen Philosophiegeschichte der Zwischenkriegszeit. Sándor Karácsony (1891–1952) ist, allgemein formuliert, ein diffuse Rollen spielender Schriftsteller. Er ist Pädagoge, Glaubensprediger und Bildungspolitiker, Schriftsteller, Wissenschaftler und Weiser zugleich. Seine gelegentlichen Schriftstücke, in Bänden gesammelt, umschreiben ein großzügiges kollektivseelisches System: durch die Analyse verschiedener gesellschaftlicher und kultureller Sphären, bildet er eine eigensinnige, im Vergleich zur Ideengeschichte jener Epoche lebensphilosophisch orientierte, in einen geschichtsphilosophischen Rahmen gebettete Kulturphilosophie.²⁰⁶ Lajos Prohászka (1897–1963) ist eine deutlicher institutionalisierte Figur des philosophischen Lebens der Ära. Die bestimmende geistesgeschichtliche Einstellung wird von seiner Kulturphilosophie, die seine theoretische pädagogische Arbeit begründet, durch Hegelianismus ergänzt. Sein kulturphilosophisches Interesse führt ihn allmählich zu kulturkritischen Schlußfolgerungen: er wird durch seine moderne Kulturkrise erläuternden Essays zum umfassend bestrittenen Autor des Geisteslebens der Ära.²⁰⁷

²⁰⁶ LENDVAI L. Ferenc, *Egy magyar filozófus: Karácsony Sándor*, Budapest: Akadémiai Kiadó, 1993.; HELL Judit–LENDVAI L. Ferenc–PERECZ László (2001): *Magyar filozófia a XX. században*, 2. rész, Budapest, Áron Kiadó, 2001, 157–170.

²⁰⁷ HANÁK, Tibor, *Geschichte der Philosophie in Ungarn: Ein Grundriss*, München, Dr. Rudolf Trofenik Verlag, 146. (Studia Hungarica: Schriften des Ungarischen Instituts München, 36.); LACKÓ Miklós, *Egy nemes konzervatív. A kultúrfilozófus Prohászka Lajos*, in *Filozófia és kultúra. Írások a modern magyar művelődéstörténet köréből*, szerk. LACKÓ Miklós, Budapest, MTA Történettudományi Intézet, 2001, 92–111. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok, 28.)

Den Vergleich der Gedanken der beiden erleichtert zumal, dass sie durch mehrere Tatsachen miteinander verbunden werden: nämlich durch den Blickpunkt der Generationen, die disziplinäre Orientierung und das gedankliche Augenmerk.²⁰⁸ Beide, wie erwähnt, werden im letzten Jahrzehnt des 19. Jahrhunderts geboren, ihre Arbeit beginnt in den zwanziger Jahren und entfaltet sich im letzten Jahrzehnt des 20. Jahrhunderts; ihr Werk entsteht deshalb aus den zwischen den zwei Weltkriegen immer stärker werdenden nationalcharakterologischen Debatten. Beide sind, wie ebenfalls erwähnt, Kultivierer der Wissenschaft der Pädagogik: Während Karácsony, als praktisch denkender Mensch, ein gesellschaftsreformierendes Programm mit seiner Hilfe zu verwirklichen wünscht, begreift Prohászka als Theoretiker, seine eigene Disziplin als einen Teil der Kulturphilosophie. Schließlich strebt, wie wir sehen werden, beider Hauptwerk das ungarische Denken in Opposition zum Deutschen zu fassen an: Karácsony bemüht sich jedoch, das asiatisch/ungarische und das indogermanisch/deutsche Denken zu einem mit den zeitgemässen Strömungen bewusst zu brechen trachtendem, eigens „ungarischem“ System auszubauen. Der den deutschen Wanderer und den ungarischen „Verstecker“ einander gegenüberstellende Prohászka schafft jedoch im Grunde einen in den Rahmen der zeitgenössischen deutschen geisteswissenschaftlichen Diskurse passenden Essay.

Ihre von der ungarischen „Nationalphilosophie“ ausgearbeitete Konzeption des sich gegenüberstellenden Vortrags lässt sich in zwei Gedankengänge aufspalten. Zunächst versuchen wir kurz zu prüfen, wie die beiden Autoren zur traditionellen Nationalcharakterologie stehen: Welche alten Topoi benutzen oder weisen sie bezüglich des Nationalcharakters zurück, oder mit welchen neuen Charakterzügen experimentieren sie mit festzustellen? Zuletzt, versuchen wir zusammenfassend zu rekonstruieren, wie sie den nationalcharakterologischen Stoff in ihre eigene Konzeption bauen: mit Hilfe welcher Begriffe ordnen und innerhalb welchen Rahmens theoretischer Konstruktion passen sie die Stereotypen des Nationalcharakters an?

Nationalcharakterologie: kritische Umdeutung

Ihren Bezug zur nationalcharakterologischen Tradition, können wir zusammenfassend als eine kritische Umdeutung charakterisieren. Beide kennen und benutzen somit das Material des traditionellen Nationalcharakters. Im Gang ihrer Argumentation wenden sie oft sowohl die Heterostereotypen der fremden Charakterzüge an, wie auch die Autostereotypen der eigenen Charakterzüge. Die traditionellen Topoi behandeln sie zugleich beide reflexiv. Nur nach eigenem Umfunktionieren werden sie in ihre Argumentation eingebaut.

Karácsony reflektiert nicht selbständig über das Problem der theoretischen Leistungsfähigkeit der Nationalcharakterologie. Das ungarische Denken – anders formuliert, der Ausgangspunkt der Annäherung an die „ungarische Seele“, die „ungarische Denkweise“ – beginnt zugleich oft bei traditionellen Anschauungen. Diese nationalcharakterologischen Ansichten werden von ihm mal affirmativ zitiert, mal kritisch reflektiert: er sieht sie also als Sprungbretter zu seinen eigenen Lösungen.

²⁰⁸ *National Character and National Ideology in Interwar Eastern Europe*, ed. By BANAC, Ivo–VERDERY, Katherine, New Heaven, Yale Center for International and Area Studies, 1995; TRENCSENYI Balázs (2004): „A történelem rémülete. Eszmetörténeti vázlat a két világháború közötti kelet-európai nemzetkarakterológiai vitákról”, in *A szabadság értelme – az értelem szabadsága. Filozófiai és eszmetörténeti tanulmányok*, szerk. DÉNES Iván Zoltán, Budapest, Argumentum Kiadó, 2004, 299–324.

Ein typisches Beispiel des affirmativen Gebrauchs der Nationalcharakterologie ist das des „Gastes“ und das des einen Gast empfangenden „Hausherrn“.²⁰⁹ Demnach wird sowohl der den Fremden besuchende Gast, als auch der den Fremden gastlich empfangende Hausherr mit nationalcharakteristisch abweichendem „seelischen Benehmen“ charakterisiert. Hinter dieser, teilweise auf der Spur der mit geschichtlichen Wurzeln gemeinsam aufgezeigten Enumerationen der „seelischen Einstellungen“ improvisierten, Typologie ist es nicht schwer, die Wirkung der traditionellen nationalcharakteristischen Stereotypen zu erkennen. Die leicht dahingesagten Charakterisierungen zeigen klar; dass ihr Verfasser die Nationalcharakterologie als ein legitimes Wissenschaftsgebiet und ihre traditionellen Topoi als ohne Bedenken brauchbar, erachtet.

Markante Manifestationen der kritischen Reflexion der Nationalcharakterologie sind die über die „ungarische Seele“ mitgeteilten Überlegungen.²¹⁰ Im Gegensatz zu dem sich auf Charakteristika fremder Nationen beziehenden unreflektierten Gebrauch von Heterostereotypen treffen wir also im Fall des Gebrauchs der Autostereotypie des ungarischen Charakters auf eine bestimmte kritische Einstellung. Karácsony sieht die Nationalcharakterologie auch hier als nützliches, vielmehr notwendiges Unternehmen, unterwirft jedoch die innerhalb derer Rahmen formulierten, sich auf den ungarischen Nationalcharakter beziehenden traditionellen Topoi einer strengen Untersuchung. Er spiegelt den alten „Lajstrom“ der ungarischen „Tugenden und Sünden“ in einer die alte Nationalcharakterologie umbauenden neuen Erklärungstheorie wieder.

Die Nationalcharakterologie ist aber, wie die aufgezeigten Gedankengänge deutlich machen, eine auf ihrer eingenen Gesellschaftsphilosophie aufgebaute. Als solche unterscheidet sie sich von den naturalistisch-materialistischen Rassentheorien und den hegelianisch-idealistischen, also geisteswissenschaftlichen, Nationalcharakterologien.²¹¹

Das Experiment Prohászka baut ähnlich wie das Karácsonys auf der zum Wissensgebiet der Nationalcharakterologie gehörenden widersprüchlichen Beziehung auf.²¹² Einerseits auch er kennt und benutzt die nationalcharakterologischen Topoi, und steht ihnen ebenfalls kritisch gegenüber. Seine Kritik scheint jedoch im Vergleich zu Karácsonys deutlich herber. Einerseits übt er mit theoretischer Schärfe Kritik an jener in der Praxis der „jeglichen Charakterzug eines Volkes betonenden allgemeinen Volkscharakterisierung“ unumgänglichen „Schematisierung“.²¹³ Die traditionelle Formulierung des „Volkscharakters“ als eine schiere „Meinung“ charakterisierend, nimmt er mittels der auf der alten „psychologischen“ Betrachtungsweise gegründeten und auf eine „metaphysische“ Betrachtungsweise fussenden Methode Stellung.²¹⁴ Andererseits, bezeichnet er anhand seiner konkreten Analysen die

²⁰⁹ KARÁCSONY Sándor, *A spontán társadalom. A magyar vendéglátás lélektana, logikája és filozófiája*, in Uő, *Ocsúdó magyarság. Szokásrendszer és pedagógia*, Budapest, Exodus kiadás, 1942, 376–421.

²¹⁰ KARÁCSONY Sándor, *A magyar lélek*, Budapest, Exodus kiadás, 1938.

²¹¹ LÁNYI Gusztáv, *Magyarság, protestantizmus, társaslélektan. Hagyomány és megújulás konfliktusa Karácsony Sándor életművében*, Budapest, Osiris Kiadó, 2000. 159–165.

²¹² LACKÓ Miklós, *Bujdosó vagy szabadságszerető realista? Írások és viták a nemzeti jellemről*, in Uő, *Korszellem és tudomány, 1910–1945*, Budapest, Gondolat, 1988, 143–219.

²¹³ PROHÁSZKA Lajos, *A vándor és a bujdosó*, Budapest, Dunántúl Pécsi Egyet. Kiadó és nyomda, 1936. (Minerva-könyvtár, 50.) (Prohászka 1936. 7.)

²¹⁴ PROHÁSZKA Lajos, *Vallás és kultúra. Leopold Ziegler filozófiája*, Budapest, Dunántúl nyomda, 1928. (Minerva-könyvtár, 13.); PROHÁSZKA, *i. m.*, 15.

fremden Charakterzüge ausnahmslos als ungeeignet, in einer auf umgreifendere, selbstgebildete Betrachtungsweisen begründeten Methode zu funktionieren. Andererseits, beschreibt er mittels seiner konkreten Analysen die fremden Charakterzüge ausnahmslos als ungeeignet, allerdings bemüht er sich, die Autostereotypen seiner eigenen Charakterzüge in einem umgreifenderen, eigens gebildeten Charakterzeichen aufzulösen.

Das geschichtliche Kapitel seines berühmten Essays, in dem er auf historischem Weg die bestimmende Europäische „Volksgemeinschaft“ reflektiert, kann in dieser Form auch als anhand traditioneller nationalcharakterologischer Topoi unternommene durchgängige Debatte interpretiert werden. Die Erfassung der Typenbegriffe der „Seelen“ der einzelnen Volksgemeinschaften stützen sich nämlich betont nicht auf die traditionellen nationalcharakteristischen Topoi. Der Gedankengang bezeichnet bekannterweise den griechischen Geist als „ausdrückend“, den Römisch-Lateinischen als „organisierend“, den Mittelalterlichen als „wandernd“, den Spanischen als „quijotistisch“, den Französischen als „stilisierend“, den Englischen als „streunend, und den Deutschen schließlich wiederum als „wandernd“. Die gelegentlich aus der klassischen deutschen Philosophie und der zeitgenössischen deutschen Kulturwissenschaft stammende Begriffe gebrauchende Typologie bringt zugleich das geschichtsphilosophische und kulturphilosophische Augenmerk zur Geltung: Einerseits baut er also auf – hegelianische Geistesentwicklungsdiagnostik gebrauchende – Geschichtsphilosophie – andererseits stützt er sich auf die zur Unterscheidung einzelner Kulturgebiete bezogene Kulturphilosophie. Die Skizzierung benutzt, wie es scheint, zunächst vor der Moderne das Begriffsrepertoire der Geschichtsphilosophie, nach der Moderne das der Kulturphilosophie zur Bestimmung des „Geistes“ einzelner „Volksgemeinschaften“.

Die Skizzierung ungarischer Charaktereigenschaften jedoch benutzt bestimmt die traditionellen nationalcharakteristischen Topoi, zugleich trachtet sie sich in einen durch sich selbst erschaffenen umfassenderen Charakterzeichen aufzulösen. Dieses umfassendere Charakterzeichen – sogar der „sich versteckende“ Charakter – ist auch selbst der alte, auf den von der „Kurutzen“ – Tradition stammende Topos aufgebaute, doch seine umfassendere Rolle gewinnt er in der Opposition zum deutschen Charakterzeichen. Für Prohászka, wird der Ungar, vereinfacht gesagt genau deshalb „Verstecker“, weil der deutsche „Wanderer“ ein Gegensatz zu sein scheint.

Das Charakterzeichen des deutschen „Wanderers“ stammt bekanntlich von Leopold Ziegler. Prohászka übt zwar in seiner früheren Arbeit deutlich Kritik an Ziegler.²¹⁵ er akzeptiert den Radikalismus der Ziegler'schen Kulturkritik nicht, weist die in den Ziegler'schen Philosophien auftauchenden, sich präsentierenden Gedanken an die durch östlichen Religionen geschene Neugründung der Europäischen Kultur zurück. Den deutschen Nationalcharakter definierend erachtet er es dennoch als gut sich auf Ziegler's Gedanken, den Deutschen als „ewigen Wanderer“ zu sehen, zu berufen. Der Deutsche ist demnach ein „Wanderer“, der mit ewiger Unruhe stets in neue seelische, kulturelle und metaphysische Gegenden vordringt.

Der dem Deutschen gegenübergestellte Ungar ist der „Verstecker, der sich zwischen den Europäischen Völkern einsam und sich selbst überlassen zurückziehen und verbergen muss. Am Rand Europas sich versteckender, an der Grenze zu Ost und West kampierender, als erduldeten Ankömmling ohne Verwandte versucht er sich immer wieder auf das Neue Europa und dem Westen anzupassen, wird aber ebenso oft zurückgewiesen. Man bezeichnet ihn als Halbbarbaren, hat Mitleid mit ihm, erkennt ihn. Das Weggestossenwerden nimmt er einmal mit schamhaftem Minderwertigkeitsgefühl, einmal mit trotzigem Auflehnen an.

²¹⁵ PROHÁSZKA, *i. m.*

Die traditionellen ungarischen Sünden und Tugenden sind beachtlicherweise in dieser Konstellation aus dem sich versteckenden Nationalcharakter abgeleitete Eigenschaften. Alle entspringen derselben Quelle: und zwar aus dem Finitismus der Ungarheit. Die Ungarheit ist demnach ein Volk der Endlichkeit. Der Ungar versteckt und verschliesst sich also, er versucht sich zu verteidigen. Er richtet sich auf dem Schutz und der Aufrechterhaltung seines schmalen, aber sicheren, begrenzten, aber ständigen Lebens ein. Die Herausforderungen des Lebens sieht er nicht als Probleme, er erträgt sie, anstatt sie zu lösen.

In Porhászkas Konstruktion ergibt sich jede „Sünde“ und jede „Tugend“ aus der sich versteckend-finitistischen Identität. Die Argumentation leitet jede Autostereotypie des Nationalcharakters, vom Finitismus der Ungarheit her: die Freiheitsliebe ebenso wie den Unabhängigkeitswunsch, den Nationalstolz auf die bescheidene, kulturelle Leistung, die politische Neigung und den juristischen Formalismus, die ewige Opposition und die ständige Parteitreue, das Trauern und das Auflodern gleichermaßen.

Interpretation: Europäisches versus asiatisches Denken und „nationale Schicksalswissenschaft“

Die eigensinnige Leistung der beiden Denker reicht allerdings natürlich über die Nationalcharakterologie hinaus. In ihrer philosophischen Leistung ist beachtenswert, wie sie das nationalcharakteristische Material in ihre eigene Konstruktion einbauen: mit Hilfe ihres eigenen begrifflichen Apparats ergreifen und passen sie die Topoi der Nationalcharakterologie in den Rahmen ihres eigenen System, ein.

Drei Ebenen von Karácsonys Auffassung sind unserer Unterscheidung wert: die Typologie, die sich aus der Gegenüberstellung von Europa und Asien ergibt, das Postulat der Vermittlungsrolle der Ungarheit, und die Gedanken, die sich auf die „ungarische Philosophie“ beziehen.

Die Europa und Asien vergleichende Typologie fußt offensichtlich nicht auf Erfahrungsgrundlagen. Es verstecken sich auch traditionelle oppositionelle Topoi gebrauchende spekulative Annahmen. Die europäische und asiatische – oder, anders formuliert: das indogermanisch/deutsche und die ungarische Seele/Denkweise. (Karácsony verwendet auch diese Begriffe oft in wechselseitigem Austausch). Die gegenüberstellende Theorie stammt allerdings nicht einfach aus irgendeiner metaphysischen Überzeugung. Sie beruht vielmehr unmittelbar auf sprachwissenschaftlichen Grundlagen.²¹⁶ Im Verständnis dieser eminent sprachlichen Unterscheidung zeigt sich das „Europäische“ als subjektiv und kompliziert aus, das „Asiatische“ dagegen als objektiv und primitiv. Die europäische Seele/Denkweise ist, wie der Denker in den verschiedensten Zusammenhängen feststellt, also subjektiv und kompliziert, die asiatische jedoch objektiv und primitiv.

Die normative Vorschrift der Vermittlerrolle der Ungarheit beruht auf der Theorie, dass die Ungarheit sozusagen zugleich ein asiatisches und europäisches Volk ist. Seine geschichtlichen Wurzeln kann man als asiatisch, die Richtung seiner Entwicklung als europäisch betrachten. Die Form dieser Volksseele stammt von den geschichtlichen Wurzeln, deren Entwicklungsrichtung prägt hingegen ihren Inhalt. Die Ungarheit ist, allgemein formuliert, ist die Synthese asiatischer Form und europäischen Inhaltes. Um die Vermittlerrolle adäquat

²¹⁶ KOVÁCS Gábor, „Nép, nemzet, kultúra, nyelv a két világháború közötti nemzetkarakterológiákban“, in *Analitikus filozófia és fenomenológia*, szerk. NEUMER Katalin–LAKI János, Budapest, Gondolat Kiadó, 2004, 160–175. (Minden filozófia „nyelvkritika“, II.)

spielen zu können ist das Gleichgewicht der „Asiatischheit“ und der so begriffenen „Europäischheit“ notwendig.

Die Gedankengänge reflektieren diesen Zusammenhang auf drei Ebenen: einer soziologischen, einer kulturphilosophischen und einer geschichtsphilosophischen. Jene Ebenen formulieren gleichermaßen das normative Bild des zwischen Osten und Westen vermittlungsfähigen Ungarn. Die sich auf soziologischem Niveau ereignende Argumentation baut auf die „obere Volksklasse“ – die „Sofokratie“ – und die Gegenüberstellung der „unteren Volksklasse“. In dieser Skizzierung ist die „Sofokratie“ das Metier der „Europäischheit“, die „untere Volksklasse“ ist der Träger der „Asiatischheit“. Die Argumentation auf kulturphilosophischem Niveau beruht auf der „asiatischen“ Form im Gegensatz zum „europäischen“ Inhalt. Die ungarische „Seele“ ist voneinander untrennbar Form und Inhalt – Asiens und Europas Einheit. Die „asiatische“ Form und der „europäische“ Inhalt ist also nicht miteinander verwechselbar. Die „Überlegung“ auf geschichtsphilosophischem Niveau deutet schliesslich die vermittelnde Rolle der Ungarn einer eigenen Gesandtschaft gegenüber um. Der „ungarische Baum“ – gemäß der die Abgesandtschaft formulierenden Metapher – „atmet in Europa“ und „nährt sich in Asien“ – bzw. „als Asien“, sodass er dann für das Universum Früchte trägt”.²¹⁷

Das ausgearbeitete „gesellschaftsphilosophische“ System widmet sich auch dem „Kollektivseelischen“, und neben der „gesellschaftslogischen“ Annäherung spielt auch die „Gesellschaftsbeziehungsphilosophie“ eine deutliche Rolle. Die „Priori“ dieser so begriffenen „ungarischen Philosophie“ repräsentiert „Raum“ anstatt „des Unbegrenzten“, „Zeit“ statt „Zeitlosem“, „Ursachenbeziehungen“ statt des „Unfassbaren“, und anstelle des „Unerklärbaren“ das „Wunderbare“.²¹⁸ Die „objektive“ und „primitive“, also die asiatisch – ungarische Denkphilosophie ist demnach durch fünf Begriffe beschreibbar: „Objektivität“, „Primitivität“, „Grenzenlosigkeit“, „Zeitlosigkeit“ und „Unbegreifbarkeit“. Die ungarische Philosophie ist nach dieser Auffassung, kann man sagen, unmittelbare, zugleich dennoch im transzendenten Erleben bestimmbar.²¹⁹

Hinter der oberflächlichen, wiewohl in der Rezeption seiner Kunst zweifelsohne im Vordergrund stehenden, Gedankenschicht der Konstruktion Prohászka, der Nationalcharakterologie, verbergen sich zwei andere, tiefere Gedankenebenen, nämlich die geistesgeschichtliche Typentheorie und die volksgemeinschaftliche Schicksalsanalyse.

Die geistesgeschichtliche Typentheorie leitet die der Volksgemeinschaft einen metaphysischen Schwerpunkt gebende Essenz aus der Seele, beziehungsweise aus dem hegelianistisch-neohegelianistischen Weise interpretierten subjektiven Geist ab. Die Seele und der subjektive Geist scheinen als wechselseitig auf einander weisende Begriffe. Für die Geistesgeschichte ist der Typus nichts anderes, als das „charakterologische a priori“ der Seele/des subjektiven Geistes.²²⁰ Der so aufgefasste Typus erklärt die Seele/ den subjektiven Geist nicht in geschichtlicher Evolution, er begreift sie/ihn vielmehr in den charakteristischen Verhaltensweisen, in den Schnittpunkten der Wertbezüge. Die geistesgeschichtliche Typenbildung ist eine antinaturalistische Methode. Sie steht betont im Gegensatz zur Typenbildung

²¹⁷ KARÁCSONY Sándor, *A magyar észjárás és közoktatásügyünk reformja*, Budapest, Exodus kiadás, 1939. 224–225.

²¹⁸ KARÁCSONY Sándor, „*A magyar világnézet*“, in UÖ, *A magyar világnézet. Világnézeti nevelés*, Budapest, Exodus kiadás, 1941, XVIII.

²¹⁹ LENDVAI, i. m., 25.

²²⁰ PROHÁSZKA 1936, i. m., 24.

der naturalistischen Rassenlehre. Der Typ, zusammenfassend, ist das a posteriori erlangte Ergebnis von der Typenbildung der Rassenlehre, für die geistesgeschichtliche Typenbildung hingegen gilt das Prinzip des Verständnisses. Der Typus ist das Ergebnis der Erklärung: für die Typenbildung, für die geistesgeschichtliche Typenbildung hingegen gilt apriori das Prinzip des Verständnisses.

Gemäß der Schicksalsanalyse der Volksgemeinschaften kann das geschichtliche Schicksal in der Form dreier Versionen geschichtsformender Beziehungen und Kämpfe begriffen werden. Die erste Komponente ist das Grundverhalten der gegebenen Volksgemeinschaft, die formende Lebensaktivität der Seele, des subjektiven Geistes der Volksgemeinschaft. Der zweite Faktor ist die die Volksgemeinschaft bildende Reihe von fremden Wirkungen, in diese ist die Volksform das Ergebnis der Berührungen mit anderen Volksformen. Das Schicksal der Volksgemeinschaft wird also nicht nur von den eigenen Gemeinschaftsformen gebildet, auch ihn umgebende fremde Wirkungen formen ihn. Die dritte Komponente schliesslich ist die Gesamtheit der kulturellen Objektivierung der Volksgemeinschaft, ist die Wirkung der vom volksgemeinschaftlichen subjektiven Geist erschaffenen Kreationen des objektiven Geistes. Das nationale Geschick ist folglich aus der Verbindung dieser drei Auslegungen nicht das Gebiet der strengen Determination, auch die Freiheit kann einen Platz in ihr finden.

*

Die zwei Denker also, aus der kurzen Rekonstruktion herausragend, beziehen sich nicht in gleicher Weise auf ein eigenwilligeres engeres Verständnis angenommener Gedanken. Während es für den mit systematischen Ambitionen auftretenden Karácsony als selbstverständlich erscheint, dass das „ungarische Denken“ in der Reihe seiner verschiedenen Veräusserungen auch die „ungarische Philosophie“ zum Gegenstand einer selbständigen Reflexion macht, formuliert sich aus der Perspektive des eine betont essayistische Einstellung vertretenden Prohászka, dass er die Eigenheiten der „ungarischen Philosophie“ gesondert nennt. Karácsony bildet also, obwohl seine ordnenden Bemühungen sich nicht mit den Begriffen der Akzeptanz des Systembegriffs verbinden, ein System. Die Kategorien der traditionell bewusstseinsphilosophisch begründeten Individualpsychologie in Kategorien der „Kollektivseele“ umbauend macht er zahlreiche Probleme der Gesellschaftsphilosophie zum Gegenstand systematischer Reflexion. Die Frage des ungarischen „Kollektivphilosophikums“ wird notwendigerweise Teil seines Systems. Prohászka unternimmt die Skizzierung der „nationalen Schicksalswissenschaft“ in einer von Karácsony abweichenden Art. Seine Arbeit passt sich in den Rahmen des zeitgenössischen deutschen geisteswissenschaftlichen Diskurses. Obwohl in der kulturphilosophischen Annäherung die Volksgemeinschaften auch die Prüfung der kulturellen Objektivierungen in der Reihe der in Frage kommenden Volksgemeinschaften auch die Prüfung der Philosophie bieten würde, nutzt der Gedankengang des Essays diese Möglichkeit nicht, aus den einzelnen „Nationalphilosophien“ wird bloß an einige Hinweise erinnert, die „ungarischen Philosophie“ betreffend ist kein einziger Eintrag vorhanden.

Den Nationalcharakter und die Adequation des „nationalen Denkens“ annehmend, kommt Karácsony also bis zum Gedanken der „Nationalphilosophie“, Prohászka hingegen bleibt davor stehen. Zum Topos der seit einem guten Jahrhundert existierenden „nationalen Philosophie“, also der ungarischen Philosophiegeschichte (Perecz 2002, 2006a, 2006b), verhalten sich beide Ansätze nicht in gleicher Weise.

Literatur

- KARÁCSONY Sándor (1942): „A spontán társadalom: A magyar vendéglátás lélektana, logikája és filozófiája” (Die spontane Gesellschaft: Die Psychologie, Logik und Philosophie der ungarischen Gastronomie), in: Karácsony Sándor: *Ocsúdó magyarság: Szokásrendszer és pedagógia* (Das erwachende Ungartum: Gewohnheitssystem und Pädagogik), Budapest: Exodus kiadás. 376–421.
- KARÁCSONY Sándor (1990 [1939]): „»A magyar észjárás« című mű ismertetése: Autoreferátum” (Darlegung des Werkes „Die ungarische Denkgewohnheit”. Ein Autoreferat), *Magyar Filozófiai Szemle*, 1990/3–4. 323–352.
- PERECZ László (2002): „Változatok a magyar filozófiára: A »nemzeti filozófia« toposza a magyar filozófiatörténetben” (Varianten auf die ungarische Philosophie: Das Topos von „nationaler Philosophie”), *Magyar Tudomány*, 9. 1242–1251.
- PERECZ László (2006a): „Nemzet, filozófia, »nemzeti filozófia«: Adalékok a magyar filozófiatörténet »nemzeti filozófiai« toposzához” (Nation, Philosophie, „nationale Philosophie”: Zuschläge zum Topos von nationaler Philosophie der ungarischen Philosophiegeschichte), *Pro Philosophia Füzetek*, (46.), 129–141.
- PERECZ László (2006b): „Nemzet és filozófia: Kérdések a magyar »nemzeti filozófiáról«” (Nation und Philosophie: Fragen über die „nationale Philosophie”), *Debreceni Disputa*, 7–8. 113–117.

SOMOS RÓBERT

Pauler Ákos magyarságképe

1. A hungarológiai szempont

Dolgozatomban egy sajátos optikán keresztül szeretném láttatni Pauler Ákos filozófus tevékenységét. Ez az optika a hungarológiai szempontot kívánja érvényre juttatni, amelynek saját bejáratú értelmezését a következőképpen próbálom összefoglalni: Egy filozófus működése egy meghatározott kulturális közegben zajlik. E kulturális közeg – jelen esetben ez jó-részt a magyarországi szellemi miliő – természetesen rendelkezik olyan típusú szegmentumokkal, amelyek csupán egy bizonyos szaktudomány szempontjából érdekesek. Bár a filozófia nem szaktudomány, mégis, bizonyos belső problematikái önmagukban nem tarthatnak általános érdeklődésre igényt, ennek következtében egy filozófus működésének a politika-filozófiai esetleg történetfilozófiai vonatkozásokon túl a művelődéstörténeti aspektusai azok, amelyek ehelyütt inkább szót kaphatnak, mégpedig e művelődéstörténeti aspektusoknak a magyar mivolt szempontjából leginkább értékelhető vonatkozásai.

Ilyen magyar művelődéstörténeti vonatkozások – véleményem szerint – Pauler Ákos működésében a következők: Elsőként említendő az ideológiai természetű hatás. E pont alatt a keresztény nemzeti konzervativizmus ideológiájának, illetve a neonacionalizmus eszmerendszerének kiformalódásáról, és ezen belül Pauler Ákos szerepéről beszélhetünk. Ezen ideológiai jellegű hatásnak azután vannak konkrét történeti, például egyetemtörténeti, oktatástörténeti, kultúrpolitika-történeti aspektusai, mint Pauler Ákos szerepe a Budapesti Egyetem forradalmi időkben lezajlott változásaiban, a Klebelsberg-kör kialakulásában, a *Napkelet* folyóirat létrejöttében, az 1924-es középiskolai törvény előkészítésében stb. Másodsorban szóba jön a filozófiai természetű hatás. Itt az általánosabb világnézeti-ideológiai befolyásokon túl szorosabb értelemben vett bölcséleti hatásokról is beszélhetünk. Ide tartozik Pauler hatásának kérdése tanítványaira, amennyiben őket nem kizárólag filozófusi mivoltukban tekintjük, pl. Kornis Gyulára, vagy éppen József Attilára – az utóbbi esetben persze a „tanítvány” szót már idézőjelbe tehetjük. Pauler óráira – saját kimutatása szerint – az 1931-es tanévben 1670 hallgató iratkozott be,²²¹ ezzel a számmal alighanem csúcstartó volt az egyetemen. Számos visszaemlékezés értékelése szerint a húszas években és a harmincas évek elején a Budapesti Egyetem legnagyobb hatású és legnagyobb érdeklődést kiváltó professzora volt Pauler Ákos. A memoárok szerint népszerűségben és tekintélyben csak Gombocz Zoltán vette fel vele a versenyt.

A fentebb vázlatosan felsorolt Paulerhez kötődő honi kultúrtörténeti mozzanatok a filozófus életének második felére esnek, arra az 1919-es évtől kezdődő időszakra, amely Paulernek a szakfilozófián túlterjedő hatását mutatja. Ezen a ponton pedig jelezniünk kell a pauleri filozófia főbb állomásait.

²²¹ PAULER Ákos, *Napló*, OSZK Kézirattára, Quart. Hung. 2612. 1931. október 26-i bejegyzés.

2. Pauler Ákos pályája

Pauler Ákos 1876. április 9-én született Budapesten neves tudóscsalád sarjaként, s már 15 évesen eldöntötte, filozófus lesz. Korán leszámolt ifjúkori metafizikus illúzióival. Ebben a folyamatos Kant-tanulmányok mellett egyre fontosabb szerepet kezdett játszani a pozitivizmus, majd meghatározó befolyásra tett szert. Ez a pozitivizmusnak az a vulgárisnak egyáltalán nem nevezhető formája volt, amely a kanti filozófiával való közös pontoknak kitüntetett jelentőséget tulajdonított, egy, az ismeretelmélet szempontjából nem elhanyagolható új tudományos diszciplína, a pszichológia segítségéhez fordult, s a modern empiriokriticizmust is igyekezett adaptálni. Paulernek az 1898-ban elkészült *A természetfilosophia fogalmáról és feladatairól* című doktori disszertációja a legjobb értelemben vett pozitivizmus hazai gyümölcse, megtalálhatók benne azok a stílusjegyek, amelyek későbbi munkáira is jellemzőek; a problémák világos explikálása, logikus, tiszta stílus, erős szisztematizációs törekvés, feszes kompozíció, önkorlátozó habitus. A lipcsei majd párizsi tanulmányút idején főleg kísérleti pszichológiai tanulmányokat folytat. A következő években a pozitivizmus és Kant egyeztetését célzó kísérleteiben egyre meghatározóbb összetevővé válik a kanti hagyomány. Munkásságában egyre távolodik a pszichologizmustól, melynek husserli és neokantiánus kritikája erős hatást gyakorol rá. 1906-tól a pozsonyi jogi akadémián kinevezett tanár, s a következő évben megjelent könyvében (*Az etikai megismerés természete*) a kritikai bölcsélet programját teszi magáévá, az értékek nem létező, de érvényes világát szembeállítja a tények világával, korábbi relativista felfogásával szemben az értékek abszolút voltát és objektivitását vallja. A kantiánus gyakorlati filozófiát Brentano, Husserl intencionalitáselméletével módosítva materiális értékelméletet hoz létre. Érdeklődése egyre inkább a logika problémái felé vonzza. A husserli *Logische Untersuchungen* pszichologizmus-kritikája meggyőzi, ugyanakkor Husserl prolegomenáit a tiszta logikához elégtelennek tartja azon oknál fogva, hogy a tiszta érvényesség logikai formáját pozitíve nem tárgyalja. Így Pauler figyelme Bolzano felé fordul, akire Husserl többször utal művében, s a neokantiánus faktor a következőkben folyamatosan veszít jelentőségéből Pauler számára, mert szerinte a kanti filozófia szubjektivistikus kiindulópontját nem sikerül levetköznie. 1910-ben az Akadémia levelező tagjává választják, több hónapos firenzei tanulmányútja során személyes kapcsolatba kerül Franz Brentanóval, s a következő év áprilisában megtartja székfoglaló előadását *A logikai alapelvek elméletéhez* címmel. Ebben az írásban megtalálható a későbbi Pauler filozófiájának magva; a három logikai alapelv (*principium identitatis, principium coherentiae, principium classificationis*) általános és logikai, ontológiai illetve matematikai megfogalmazása, a logikai előfeltevéseket nyomozó úgynevezett „reduktív módszer”, az igazság fogalma mint elemi kiindulópont. A tízes évek első felében ontológiai, vallásfilozófiai és esztétikai kutatásokkal is foglalkozik. Előbbi gyümölcse egy leibniziánus ihletésű metafizika, utóbbiaké szintén kéziratban maradt előadás-jegyzetek. Pauler 1915-ben a pesti egyetemre kap meghívást, s a következő évek a tiszta logika terén kialakított koncepciójának más területeken történő érvényesítése jegyében telnek, illetve a tiszta logikához társuló meinongi „tárgyelmélet” összefüggéseinek vizsgálatával. Ebből nő ki a pauleri „ideológia”, amely a „dolog” általános, minden ontológiai vonatkozástól független teóriája. Az 1914-ben kitört háború ugyan aggodalmakat keltett benne, mindazonáltal nem zökkentette ki életét a korábbi kerékvágásból. Ezzel szemben a Károlyi-kormány ideje alatt erősen fellép az egyetemi autonómiát sértő módon új oktatók kinevezését kierőszakoló minisztériumi döntések ellen, a Tanácsköztársaság ideje alatt pedig a közoktatásügyi népbiztos már 1919 márciusában betiltja oktatói tevékenységét. Augusztusban kerül vissza állásába, s ettől kezdve valamelyest változtat korábbi visszavonult életstílusán, minden erejével a magyar szellemi élet megújulását kívánja elősegíteni. Ezekben az években – főleg a forradalmak, Magyarország háborús veresége s a területvesztések hatására – a vallás felé fordul, több katolikus és nemzeti egyesület prominens tagja lesz, segíti a *Napkelet* című folyóirat köré csoportosuló

konzervatív, részben arisztokrata társaságot. 1920-tól a Magyar Filozófiai Társaság elnöke. A húszas évek elejétől életfilozófiai, történetfilozófiai kérdésekkel is foglalkozik. Erősen hangsúlyozni kezdi saját bölcselate tradícióba ágyazottságának tényét, ezt mutatják például Arisztotelész-tanulmányai és könyve. 1925-ben kerül kiadásra *Logika* című munkája, amely korábbi ez irányú nézeteinek differenciáltabb kifejtése, ugyanebben az évben jelenik meg az először 1920-ban publikált fő mű, a *Bevezetés a filozófiába* német fordításban *Grundlegung der Philosophie* címmel. Munkájára nemzetközi szinten főleg a konzervatív, skolasztikához valamilyen módon kapcsolódó filozófusok figyelnek fel, de pozitív visszhangra talál más beállítottságú orgánumok részéről is. 1925-ben több összeütközése van a kultuskormányzattal, oktatásügyi hivatalos funkcióiról lemond, egészsége megromlik; korábbi köszvényes panaszai mellett cukorbetegség nehezíti tevékenységét. Szűkebb és tágabb környezetével számos konfliktusa van, úgy érzi, mindenki félreismeri, mindenkit kisszerű motívumok mozgatnak, zárkózottsága tovább erősödik. Hosszú oktatói munkája eredménye egy sajátos Pauler-iskola, ami nem jelenti mester és tanítványok közvetlen kapcsolatát. Az első tanítványok közül Kornis Gyula, a későbbiek csoportjából Brandenstein Béla és Somogyi József álltak hozzá viszonylag közel. A húszas évek végén környezete Paulert szinte öreg embernek látta, holott 1931-ben, amikor a Magyar Tudományos Akadémia II. Osztályának elnökévé választják, csak 55 éves volt, s két évvel később 1933-ban is mindössze 57 évesen halt meg.

3. Magyarságkép vagy vízió

Már a felületes pályakép mutatja, Pauler Ákos a tudományos karakterű, sőt, rendszerszerű filozofálás híve volt, mégpedig a legelvontabb fundamentálfilozófia területén fejtette ki fő tevékenységét. Ebbe az érdeklődési spektrumba a magyarság kérdésének bölcselati feldolgozása nem fér bele, s ilyesmivel a szigorúan tudományos igényeket szem előtt tartó pauleri művekben nem is találkozunk. Sőt, továbbmehetünk, mert azt látjuk, hogy még a húszas évek életfilozófiai vonalvezetést nyújtó írásai sem tartalmazznak explicit képet a nemzet vagy a magyarság mibenlétéről, inkább programokat illetve víziót olvashatunk ki ezekből.

Mielőtt e víziót közelebbről megvizsgálánk, szeretném felhívni a figyelmet két másik olyan momentumra, amely szintén szerepet játszott abban, hogy Pauler a magyarság illetve nemzet problematikáját csak érintőlegesen veszi figyelembe, s nem beszélhetünk arról, hogy e kérdéskörrel kapcsolatban letisztult „kép”-pel rendelkezett volna. Az egyik Pauler fokozódó averziója a testiséggel szemben. Fiatal pozitivistaként sem a materialista változatát képviseli a pozitívizmusnak, hanem a test „mögötti” lelki realitások iránt vonzódik. Az ezt követő axiológiai, logikai, majd metafizikai idealizmusa pedig leplezetlenül a szellemi realitás prioritását hirdeti. A másik momentum az emberi viszonylatok kezelése terén az individuális előnyben részesítése a kollektívval szemben. Emberekről szólva Pauler majdnem mindig a „nagy ember” fogalmából indul ki, s annak szubjektív, önmagára történő vonatkozásai a lényegesek számára, ugyanakkor ezeket a vonatkozásokat egyszerre mutatja meg és rejtegeti. Rendszerint ez az ember önmagának egy kivetített változata, s egyik legjellemzőbb vonása a szélsőséges introvertáltság. A következő megnyilatkozás árulkodó ebből a szempontból: „Körülöttem ezren és ezren élhetnek, tudomást sem veszek róluk, ilyen a természetem. Csak ne szólítsanak meg, csak ne kényszerítsenek arra, hogy önmagamból föleszméljek, mert akkor minden el van rontva.”²²²

²²² SZKLADÁNYI Mária, *Pauler Ákos életművészete*, Budapest, 1938, 54.

Kezdetől fogva csak a Napló és szubjektív vallomás műfaji keretei között van szó magyarságról nála. Egyik korai, párizsi tanulmányai idejéről származó bejegyzése nemzet-karakterológiai jellegű: a magyart „lovagias” nemzetnek – zárójelben: főleg arisztokraták – és egyben „ázsiaiak” tartja.²²³ Nem fűz azonban semmilyen kommentárt hozzá, ami e közlés értékelése szempontjából alapvető lenne. Egy hasonlóképpen ifjúkori megnyilvánulását Szkladányi Mária őrizte meg számunkra: „Keresve-kutattam valaki után, akiben föllehetem a párizsi szellemi mozgalmasság teljességét, szinte mohó vággyal vettem bele magam a magyar lélek föl kutatásába, mert ígéretet akartam arról, hogy magam itthon mivé is lehetek.”²²⁴ E társ- illetve versenytárs keresési időszaknak sem látható az eredménye. Ami bizonyos, Pauler számára ugyanúgy, ahogy a többi korabeli filozófus számára a sajátos magyar dualisztikus államberendezkedés keretei között a nemzetileg elkötelezett politikai aktivitás útja elég világos volt: a keretek egészét megkérdőjelezni irreális elgondolásnak minősült volna, ugyanakkor a nemzeti polgárosulás modernizációs programja éppen elég konkrét lépés megtételét tette szükségessé, amelyek mintáit nem kellett újra kitalálni, mert a nyugati országokban már jórészt megvalósultak. Ezt a magyarországi filozófusok nagy része maga is felismerte, s nem jelent meg náluk az igény valamiféle eredeti nemzeti vagy politikafilozófiai reflexióra. Filozófusaink döntő része a polgári értelemben vett kulturális felzárkózás reális célkitűzését vallotta magáénak, és közéjük tartozott Pauler Ákos is. A magyar kulturális felzárkózás programjába beletartozott a nemzeti elmaradottságért részben felelős valláserkölcsei fundamentalizmus kritikája, a történeti-jogi tradicionalizmus és szalmaláng-lelkesedés bírálata, amelynek példáit megtalálhatjuk Paulernek *Az ethikai megismerés természete* című könyvében és a „Széchenyi István társadalmi erkölcstana” című tanulmányában.²²⁵

A századelő és a tízes évek idején Pauler fundamentálfilozófiai elgondolásai közül a kultúra fogalmával kapcsolatos elképzelése mutat jelentős kapcsolódást a magyarság ill. nemzet kérdésköréhez. Elgondolása szerint az erkölcsi értékek (igaz, szép, jó) abszolút jellegűek, s csak ezek megvalósítása nem vezet belső ellentmondásra. A legfőbb jó az igazi erkölcsiség, amely nem azonos sem az intellektualizmus, sem a hedonizmus, utilitarizmus, eudaimonizmus telosz-fogalmával, hiszen ezek mindegyike szembekerülhet az abszolút etikai értékekkel Pauler Ákos elemzése szerint. Az igazi erkölcsiségből fakadó eszmények a következők: a szeretetnek a humanizmus, az erőnek a kultúra, a tiszteletnek a becsület és a jog felel meg. A normák a következők: 1. Szeretnünk kell mindazt, ami valóban szeretetre méltó. 2. Minden erőnkkel törekednünk kell az abszolút értékek megvalósítására. 3. Tisztelnünk kell az embert úgy önmagában, mint másokban, nemcsak személyében, hanem igazságos igényeiben is. A humanizmus normája nem mások boldogságát, hanem a legfőbb jót, az erkölcsiséget valósítja meg, a humanizmus az embert nem önmagában, hanem az abszolút értékek szolgálatában álló tulajdonságaiért szereti.

A kultúra nemzeti kultúra, ám individuális jellegével kapcsolatban Pauler kétértelműen nyilatkozik. Egyfelől homogenizál, amennyiben szerinte egyetlen vágányon halad az emberiség

²²³ *Napló* II. 8. Bejegyzés 1900. november 6-án.

²²⁴ SZKLADÁNYI Mária, *i. m.*, 86.

²²⁵ Jellemző részlet az utóbbiból Széchenyi személyéről: „Nemcsak azért ellenszenves előtte a történeti múlton való merengés s annak oktalan dicsőítése, mert a *cselekvés* embere, ki *újat* akarván alkotni, szükségképpen kell, hogy romboljon, de talán azon oknál fogva is, amit az evangéliumi bölcsesség úgy fejez ki, hogy ‘aki az eke szarvát fogva hátrafelé tekintget, semmire sem megy az Isten országában.’ Konzervativizmusa azt mutatja, hogy ez elfordulás a múlttól nem a történet megértésére való képtelenség következménye, hanem *öntudatos program*, mely a magyar jogi gondolkodást a történeti idolátriától el akarja fordítani s a jognak külső és mulandó burka: a történeti tételes törvény helyett annak maradandó lényegére: az igazságosságra való törekvésre óhajtja terelni.” Magyar Társadalomtudományi Szemle VI, 1913, 170.

erkölcsi világnézete, mely iránymutató a kultúra vonatkozásában: „Az erkölcsi eszmények pedig, bármily különböző is legyen korok és népek szerint az emberek nézete arról, hogy mi a jó és mi a rossz cselekedet, mégis *ugyanazok* az egész emberiségre nézve, mert az emberi természet mindenütt egyforma s valamint értelmi téren, úgy az erkölcsi értékelés szempontjából is voltaképpen csak *fokozati* különbség van a különböző korok és népek erkölcsi világnézete között.”²²⁶ Másfelől ragaszkodik az egyedi vonásokhoz: „... az igazi kultúrélet egy nemzetnél csak úgy lehetséges, ha annak individualitása, tehát sajátos nemzeti jellege érvényre jut, s ezért még a kultúra alapjainak biztosítása szempontjából is inkább kell óvnunk a nemzeti jelleget, melyet ha egyszer elveszítünk, csaknem lehetetlen visszaszerezni, míg a nagyobb műveltség tán későbbben ugyan, de a nemzeti jelleg feláldozása nélkül is megszerezhető.”²²⁷ E kettősség a pauleri etika azon dualizmusából fakad, hogy egyszerre kíván fölülről lefelé abszolút elveket levezetni, és az apriorisztikus etikát materiális alapokra építve alulról fölfelé haladni. E kettősség később az elméleti-tudományos művekben – mint jeleztük – az előbbi szempont dominanciájává módosul, s a kultúrafogalom empirikus tartalma még az eddigieknél is ösztövérebbé válik, s jószerivel a „kép” helyett már csak a „vízióról” beszélhetünk.

4. Magyarságvízió 1919 után

A továbbiakban a pauleri bölcselet 1919 utáni, életfilozófiai motívumokat is mutató szakaszát vizsgáljuk meg, némileg szűkítve a bevezetőnkben fölmerült tematikus kereteket. Csak a keresztény nemzeti konzervativizmus ideológiájának illetve a neonacionalizmus eszmerendszerének kiformálódásáról és ezen belül Pauler Ákos szerepéről lesz szó, s ennek is csak a magyarsággal kapcsolatos vonatkozásairól.

Az 1918–1919-es forradalmi évek és a háború vége, a békeszerződések Pauler személyiségében jelentős változásokat okoztak. Lezárul a valláshoz, a katolicizmushoz való visszatérésének lassú folyamata. Pauler a forradalmak idején kilép a szakfilozófia nyújtotta szerepkörből. Trianont olyan súlyos csapásként éli meg, hogy a *Napló*ban felbukkannak a fohász-jellegű megnyilatkozások. Legjellemzőbb talán az 1920 szilveszterén kelt bejegyzés: „... Véget ért tehát ez az esztendő is sok-sok bánatával. De az isteni jószágba vetett hitünk megengedi, hogy bizalommal nézzünk a jövőre, mert hiszen ez az egyetlen dolog, ami sohasem múlik el.”²²⁸ Pauler egyetemi funkcióiból adódóan akkor, midőn a forradalmi politika betör az egyetem falai közé, kénytelen feladni a külső szemlélő pozícióját. Állást kell foglalnia, s ő állást foglal az egyetemi autonómia mellett, ezzel együtt a forradalmakat megelőző státus quo mellett. A Monarchia iránti lojalitásánál fogva elutasítja a forradalmi eszméket, s a kereszténységben véli felfedezni azt a megtartó erőt, amely reményt nyújt egy megcsonkított ország érdekében való erő kifejtésre. A nemzeti összeomlást követő új helyzet arra sarkallta, hogy a nemzet szellemi újjáépítésének közösséget feltételező programjából kivegye részét. Szkladányi Máriának a következőképp beszél erről: „Engem később arisztokrata-imádattal vádoltak egyesek. Miért? Csak érthető, hogy beálltam az ország szellemi építőinek sorába... Zichy Rafaelné meg tudta értetni velem minden különösebb magyarázat nélkül, hogy nem elégséges elszigetelt szellemi hatásokkal dolgozni akkor, amikor az ország sorsa lehanyatlik. Ez csak jól magyarázza, nemde,

²²⁶ „Széchenyi István társadalmi erkölczstana” *i. m.*, 166.

²²⁷ *I. m.*, 168.

²²⁸ *Napló* III, 214. Ne felejtjük el, Pauler életében magában a határon túlra került területek mint személyes terek játszottak szerepet; Pozsonyban és Kolozsvárott volt tanár pályája kezdetétől 1915-ig, nyári programjai pedig Fiuméből indultak ki.

hogy visszavonultságomból némi engedményt tettem.”²²⁹ E vallomásból látható, Paulernek a gyakorlati életben való részvétele az egyetemi környezetén túlmutatott, s az erősen vallási-katolikus egyházi alapon szerveződő arisztokrata szellemi körhöz kapcsolódott. A magyarság, Pauler és a filozófia helyzetét jól tükrözi a Magyar Filozófiai Társaság 1921. február 23-i közgyűlésének elnöki megnyitója, melyet „Bölcselkedés és élet” címmel tartott. „Az elmúlt esztendő mindnyájunk számára a gyász és a lemondás ideje volt. Nemcsak a hazáját szerető magyar ember, de az emberbarát is csak mélységes fájdalommal szemlélhette az utolsó közgyűlésünk óta lefolyt év eseményeit. A háború által okozott sebek nemhogy gyógyulnának, sőt elmérgesednek, s úgy látszik nagyon hosszú reconvalescentiára lesz szükség, míg Európa népei ismét megtalálják lelki egyensúlyukat.”²³⁰ Ezután Pauler részletezi a kultúra kétségbeejtő helyzetét, a tudomány művelése elé tornyosuló akadályokat, majd váratlan fordulattal a filozófia iránt megnőtt érdeklődés tényét állítja ezzel szembe. A könyvkiadás, a filozófiai előadások és a filozófiai tárgy egyetemi kurzusok iránti érdeklődés megnövekedését a nehéz időkben általános törvényszerűségként értelmezi. „Nem először találkozunk az emberiség történetében azzal a jelenséggel, hogy nagy társadalmi és állami katasztrófák idején a filozófia iránti érdeklődés csaknem elementáris erővel lép fel.”²³¹ Arra, hogy miért történik mindez, a válasza az, hogy az emberek vigaszt találnak „a legegyetemesebb igazságok keresésében a való élet nyomorúságaival szemben... És valóban: alig van valami vigasztalóbb nehéz időkben, mint kiemelkedni e világ tülekedéseiből az örök igazságok tiszta és békés légkörébe. Hiszen ott nincs harc, csak a logika csodálatos békéje és harmóniája, ahol önfeledten merülhetünk el annak szemléletébe, ami sohasem múlik el.”²³² A vigasztaló funkció mellett Pauler kiemeli a filozófia világnézeti útbaigazító szerepét is; a filozófia győz meg arról, hogy az a dezorientáltság, mely uralmat nyert a lelkek fölött, nem lehet tartós. „Kell, hogy lehiggadás, a nyugodt magábaszállás ideje következék, mely nem utópiák lázas hajszolásában, hanem a jelen fokozatos fejlesztésében, nemcsak gazdasági előnyökben, de a lelki gazdagodásban keresse örömét és boldogságát. Hiszen épp a lelki javak iránt lesz fogékonnyá az a szenvedés, melyben a mai emberiségnek... része van.”²³³ Ez a jövőbe vetett bizalom egyfajta vallásos hit jellegét ölti magára: „Talán ezt jelenti a kereszténység mély tanítása a szenvedés megváltó voltáról.”²³⁴ A filozófia vigasztaló funkciója tehát kiemelkedést jelent a hétköznapi világából – s e kiemelkedés és szemlélődés térénymaként kifejezetten a létezésről független érvényességvilág, Pauler saját világa jelenik meg – praktikus funkciója pedig a kultúra reformisztikus megújítását jelenti a kultúrát megalapozó filozófia révén.²³⁵ Mindkét funkció egy rezignált vallásos hit alapján látja el feladatát. Ezt a programot kívánja képviselni Pauler a Filozófiai Társaság elnökeként.

Hasonló alapállás jelenik meg Pauler „Classicus tanulmány és philosophiai műveltség” című előadásában, melynek kivonata a Budapesti Szemlében jelent meg.²³⁶ Jóllehet itt a téma más, a kereszténység bekapcsolása a par excellence filozófiai tradícióba itt is megtörténik.

²²⁹ SZKLADÁNYI Mária, *i. m.*, 97.

²³⁰ Athenaeum 1921, 1.

²³¹ *I. m.*, 2.

²³² Uo.

²³³ *I. m.*, 3.

²³⁴ Uo.

²³⁵ A műveltség, közművelődés kérdését tárgyalva még egyértelműbben vindikálja ezek megalapozásának feladatát a filozófia számára a „Filozófia és nemzeti közművelődés” című írásában (Új Magyar Szemle 1920, 36–41.).

²³⁶ 1920, 521–522. szám, május–június.

„Elmélkedésünk abból indult ki, hogy kultúránknak két forrása van: a görög gondolat és a keresztény hit. Íme, e kettő találkozik: a görög szellem legérettebb filozófiai alkotásában a keresztény hit legmélyebb tanításaival egyezik meg.”²³⁷ E konklúzió Arisztotelész *Metafiziká-*jának teológiai tanítását kapcsolja össze Augustinus bölcseletével, ezen összekapcsolás alapját pedig Arisztotelész teisztikus értelmezése teszi lehetővé. Pauler szerint a görög filozófia a filozófiai kutatás autonómiáját juttatja érvényre, racionalisztikus hajlandóságú, amelybe belefér egy pozitív értelemben vett misztika,²³⁸ objektivisztikus, optimisztikus és etikai célzatú, amennyiben aktívan át akarja alakítani a valóságot.

Azt látjuk tehát, hogy a magyar kultúra megújításának vonatkozásában, azaz a vízió kérdésében Pauler az antik örökségre kíván mindenekelőtt támaszkodni, az arisztotelészi filozófiára és a keresztény tradícióra. Ennek a programnak semmi köze sincs ahhoz a jobboldali populista, materialista és fajelméleti eszméket előtérbe állító radikalizmushoz, amely a két világháború közti időszak meghatározó iránya volt.

²³⁷ *I. m.*, 160.

²³⁸ Pauler szerint kétféle miszticizmus létezik. Az egyik a hanyatló kultúrákat jellemző álmodozó, szubjektív miszticizmus, mely a rejtelmeskedést olyan területre is kiterjeszti, ahol az egzakt és világos tudománynak van a helye, a másik viszont egészséges miszticizmus, mely „a világ és az élet nagy és megfejthetetlen rejtelmei előtt tisztelettel meghajlik” (156.), másutt viszont világos tudományt művel.

Az abszolútum és „nemzeti filozófia”²³⁹

Jövök, de nem tudom, honnan,
Vagyok, de nem tudom, ki,
Meghalok, ki tudja mikor,
Megyek, ki tudja hová;
Kész csoda, hogy oly
vidám vagyok.”²⁴⁰

Ha „itt-létemhez” köze van az Abszolútumnak, és ahhoz is, „ahova megyek”, akkor a ma lehetséges elvi és logikai-hermeneutikai elemzés szintjén valamiféle megnyugtató választ/válaszokat kellene találnunk a filozófiai szövegekben. A mindenkori konkrét interperszonális kapcsolatok a transzperszonális kapcsolódási pontokkal együtt határozzák meg az egyént. Ezek között van a nemzet és a nyelvi közösség.

Az előadás egyik lényegi kérdése: hogyan értelmezhető az Abszolútum hegeli értelemben vett fogalma és a „nemzeti filozófia” metaforájának kapcsolata, s ennek lehetséges beépülése a hazai filozófia egyik jelentős alakjának, Brandenstein Bélának a rendszerébe? Milyen logikai érvényességgel állítható, milyen érvek szólnak amellett, hogy a nemzeti közösség szellemi aurájában a filozófiának nevezett „valaminek” domináns szerepe van?

Az első hazai filozófiai rendszer alkotója, Böhm Károly milyen hozzáállást képvisel a probléma szempontjából?

A másik szegmens, amelyet a fenti vonatkozásban átgondolunk, a nem-Abszolútum filozófiák, az egzisztenciál-filozófiák felfogása. Így Camus és Hamvas Béla szellemre és a géniuszra irányuló elgondolásait értelmezzük.

1.

Az Abszolútum, a transzcendencia, az Egy, Isten – e fogalmakkal próbálja meg az emberi nyelv megközelíteni azt, amiről rejtjelekből alkot valamiféle képzetet. Az ember életének mindenkori alapproblémája az átmeneti és pillanatnyi „itt-lét”, s mindenkori kérdése: mi volt előtte és mi lesz utána? A transzcendencia „nyelvének” alkotóelemei a rejtjelek, amelyekből számtalan van, amelyeket használunk anélkül, hogy igazából ismernénk a tartalmát. Maga az Egy is rejtjel, mondja Jaspers. Az Egy, az Egyetlen a transzcendencia vonatkozásában, de gyakran köznapi viszonyokban is entitás, és nem numerikus jellegű. Így például az Egyetlen szerelem metafizikai értelmezése sem számszerűséget jelöl.²⁴¹

A filozófia történetében Hegel is azok közé tartozott, akik a véges kategóriákba próbálták a végtelent beszorítani.

²³⁹ A tanulmány az OTKA 046757 számú kutatás keretén belül készült.

²⁴⁰ Karl JASPERS, *A transzcendencia rejtjelei*, Budapest, Kairosz Kiadó, 2001, 15, 154.

²⁴¹ *I. m.*, 83–84.

Mielőtt a hegeli gondolkörben megnéznénk, hogyan is alakul a logikai lánc az Abszolútum és a nemzeti filozófia kapcsán, utalunk a szellemi előzményekre.

A *Fichte és Herder* nevével fémjelezhető „nation building” lényegét tekintve mintegy előkészíti a hegeli népszellem-felfogást. Fichte a német néphez intézett hetedik beszédében nyilvánvalóvá teszi a német nép és a német filozófia mindenek-fölöttiségét. Az, aki hisz a szellemiségben és a szellemiség szabadságában, az bárhol szülessen is, bármilyen nyelven beszéljen, „...a mi fajunkbeli, hozzánk tartozik és hozzánk is fog csatlakozni...” A német filozófia ellenáll minden külföldi és halál-filozófiának, s az egyetlen, amely az „...időt, örökkévalóságot és végtelenséget létesülésében pillantja meg annak az Egynek a megjelenéséből és láthatóvá válásából, amely önmagában egész egyszerűen láthatatlan, és csupán e láthatatlanságában lehet megérteni, valóban felfogni.”²⁴² A filozófia, amely a német filozófia, csupán eszköz a herderi felfogásban, amely mint ilyen segít az Abszolútum „rejtjeleinek” felfejtésében.

Hegel szellem-felfogásának sarkpontjai adhatnak egy lehetséges értelmezési háttérrel a 19. századtól elinduló „nemzeti filozófia” problémáinak elemzéséhez. A fichtei gondolkör kiteljesedik immár az Abszolútum fejlődésében, s a germán szellem a totalitást jelenti.

A koordinációs pontok és fogalmak: *népszellem és kultúra* mint az Abszolútum lényeges megnyilvánulásai. A népszellem fogalmához rendelhető problémák a nemzet és a nyelv fogalmának kibontását vindikálják.

E vonatkozásokban a világtörténet és a filozófiatörténet összefüggéseiben jelentkező hegeli megoldások lehetnek irányadók.

A világtörténetben uralkodó isteni akarat, az Abszolútum ésszerű, „... amely által értéke van mindennek. Különböző alakokat vesz fel. Egyikben sem világosabb cél-volta, mint abban, amikor a szellem kifejti magát és megnyilatkozik azokban a sokformájú alakokban, amelyeket népeknek nevezünk.”²⁴³ A hegeli szellemfilozófia az egyéni, cselekvő, teljes tudattal élő szellemet tételezi, amely mint ilyen, aktivitását, szabadságát, vágyainak kielégítését egy sajátos szellemi közegben fejti ki. Ennek egyik szintje a *nemzet, a nép*. A történelemben szereplő szellem lényegét tekintve „... olyan egyén, amely általános természetű, emellett azonban meghatározott valami, azaz egy nép általában; a szellem, amellyel dolgunk van, a népszellem. ... az egyén... különböztetik más egyes egyéntől, de nem a népszellemtől.”²⁴⁴ A világszellem, amely az isteni szellem, a Abszolútum ott van mindenben, minden emberi tudatban, így a különösség szintjén létező népben a mindenkori történeti szituációban. A népszellemek különböznek egymástól, tudásuk mindenkor attól függ, hogy mit tudnak Magukról. A népszellem tényleges működése folyamán az eseményekben, sorsokban, vallásban, tudományban bontakozik ki, azonban legfőbb tevékenysége a gondolkodás. E folyamatban eljut önmaga elgondolásához, saját szellemének elgondolásához, értelmezéséhez, így saját *filozófiájához*. A hegeli gondolatmenet a világtörténet filozófiájának feladatát a következőkben jelöli ki: „A legfőbb a szellem számára az, hogy tudja magát, hogy nemcsak önmagának szemléletéhez, hanem önmagának gondolatához is eljusson. Ezt véghez kell

²⁴² J. G. FICHTE, *Beszédek a német nemzethez. Hetedik beszéd. Valamely nép eredendőségének és német-ségének még mélyebb megragadása*, ford. RIGÁN Lóránd, Kellék, 2004, 25, 139–140; J. G. FICHTE, *Reden an die deutsche Nation*, in *Johann Gottlieb Fichte's sämtliche Werke*, dritte Abtheilung: *Popularphilosophische Schriften*, Zweiter Band: *Zur Politik, Moral und Philosophische der Geschichte*, Verlag von Veit und Comp., Berlin, 1846.

²⁴³ G. W. F. HEGEL, *Előadások a világtörténet filozófiájáról*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1979. 17.

²⁴⁴ *I. m.*, 40.

vinne és véghez is fogja vinni; de ez a véghezvitel egyúttal bukása, ez pedig egy másik lépcsőfok, egy más szellem fellépése. Az egyes népszellem akként viszi magát véghez, hogy átmenet egy másik nép elvéhez, s így adódik a népek elveinek haladása, keletkezése, leváltása. Hogy miben áll e mozgás összefüggése, ennek felmutatása a világtörténet filozófiájának feladata.”²⁴⁵ A mindenkori népszellem a vallásban, a művészetben és a filozófiában objektiválódik, a szellemi tevékenységekben, a műveltségben, mint a gondolkodás formájában, tehát a kultúra rendszerében van jelen. Vagyis Hegel szavaival: „A nép szelleme egy egyéniség, amelyet lényegiségében mint lényt, mint Istent, elképzelnek, tisztelnek és élveznek – a *vallásban*; mint képet és szemléletet ábrázolnak – a *művészetben*; s gondolatban megismernek és felfognak – a *filozófiában*.”²⁴⁶ Igen szemléletes e vonatkozásban Hegel példája Athénéről, akinek kettős jelentése (mondhatnánk Jasperssel: mint az Abszolútum egyik rejtjele ott és akkor) – a város és mint ezen istenség szellemisége – jelenti egyben a nép szellemét is. A szabad gondolkodás, a filozófia mint konkrétum a görögök után csak a kereszténységben lehetséges, a keletieknél elvontan létezik, mert nem tudnak eljutni a végesnek és a végtelennek, vagyis az Isteninek az egységéhez – véli Hegel.

A világtörténetben, a népek történetében az európai nagy népek szerepe mellett jelzi ugyan a nem germán népek, így a magyarok jelenlétét, de nem véli úgy, hogy a világsszellemből ténylegesen részesülnének. Bár a magyarság keresztény néppé válik, nem tartozik a hegeli vizsgálódás tárgyai közé, mert úgy találja, hogy szellemiségünk a korban az európai és az ázsiai között van. S hogy mi lesz később, az nem a történetírás, nem a múlt feltárásának feladata.

A Hegel utáni magyar művelődés, irodalom, művészet, tudomány és filozófia eddig feltárt története azt bizonyítja, hogy valamiféleképpen mégiscsak van valami közünk az Abszolútum fenti rejtjeleinek megfejtési kísérleteihez. Kérdés, hogy milyen szinten és mihez viszonyítva. (Itt jegyzem meg, hogy nem látom kellő érvekkel bizonyítottnak az elmaradottság toposzát, mert a „mihez képest” kérdése még mindig kérdés. Látni fogjuk, Hamvas sem a germán tradíciókat tekinti mérvadónak.)

Az világos, hogy Hegel ellentmondásba keveredik a fentiek és az ember általában vett definiálása közepette. Hiszen ha igaz, hogy a magyar is ember, és mint ilyen, szellem, akkor rá is igaz, amit Hegel e vonatkozásban a heidelbergi egyetemen tartott székfoglaló beszédében megfogalmaz: „Az igazsághoz való bátorság, a hit a szellem hatalmában a filozófia első feltétele. Az ember: szellem; ezért szabad és kell magát a legmagasabbra méltónak tekintenie, szellemének nagyságáról és hatalmáról nem lehet elég nagy véleménye... Az univerzum először rejtett és elzárkózott lényegének nincs olyan ereje, amely ellenállhatna bátorságának.”²⁴⁷

Ugyanakkor, amikor a filozófiáról mint az adott kor gondolatáról beszél, általánosan fogalmaz a népszellemről, s egyben sokféleségét emeli ki, s ezzel mintegy önmagában is feloldani próbálja a más népek kizárásának gondolatát a filozófiai megnyilatkozás lehetőségeiből. E vonatkozásban kiemelten fontosnak tartom a következőket: „De nemcsak általában eljön a filozofálás kora, hanem valamely népben egy meghatározott filozófia jelentkezik... Egy filozófia meghatározott alakja tehát egyidejű ama népek meghatározott alakjával, amelyek körében fellép, alkotmányukkal és kormányformájukkal, erkölcsiségükkel, társadalmi életükkel, ügyességeikkel, szokásaikkal... stb. Egy népnek ez a gazdag szelleme organi-

²⁴⁵ I. m., 45.

²⁴⁶ I. m., 91.

²⁴⁷ G. W. F. HEGEL, *Előadások a filozófia történetéből* I, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1958, 17.

záció... E sokféle oldalnak egyik formája a filozófia... Legfőbb virága, fogalma a szellem egész alakjának, az egész állapot tudata és szellemi lényege...”²⁴⁸

2.

A magyar filozófiában a 19. század második felében, *Böhm Károly* expressis verbis bejelenti igényét egy magyar filozófiai rendszer megalkotására, Magyarországon, magyar nyelven.²⁴⁹

A böhmi önéletrészben két momentum figyelemreméltó a fentiek vonatkozásában. Egyrészt az az elhivatottság, amellyel elkötelezi magát: „Teljesen a filozófiának szentelem magam... Dolgozni akarok. Legyen Magyarországnak is egy önálló filozófiai rendszere, amelynek eddig még hiányát érzi”.²⁵⁰ Mint tudjuk, ez a hatkötetes, monumentális *Az ember és világában* összegződik. Hogy ténylegesen mitől magyar ez a filozófia, azt itt most nincs lehetőségünk még csak a jelzés szintjén sem átgondolni, de Karácsony Sándor erre vonatkozó megállapítása jelzésértékű: „...van magyar filozófia, ha nincs is magyar filozófiai rendszer (mert a Böhm Károlyét nem tartom magyar filozófiai rendszernek).”²⁵¹

A másik lényeges szempont Böhmnél a világszellemhez kötődés annyiban, amennyiben az önéletrész annak érdekében is íródott, egy ünnepélyes baráti szerződés alkalmával, kinyilvánítsa, hogy részese akar lenni a „...világszellem megállíthatatlan előrehaladásának.”²⁵² Böhm az Abszolútum vonatkozásában megadja azt a teoretikus-rendszertani háttérrel, amelyből a vallásos élmény értelmezhető, hiszen alfája és omegája a Szellem. Makkai erről így ír: „...kritikai idealismusa és ‘subiectív’ rendszere predesztináltan alkalmas a vallásos élmény egész tartalmának egy az élet egészét átható és átfogó tudományos rendszerben való kifejezésére és ez a tudományos rendszer, amely nem kíván koncessziókat a vallástól, igazán feddhetetlenül tudományos és minden ízében modern, tapasztalati is... Filozófiájának végső szava az, hogy a legfőbb és egyetlen valóságérték a Szellem, melynek tulajdona a tisztaság, szabadság, igazság és szeretet.”²⁵³

Az egy igen izgalmas és a későbbiekben elemzendő kérdés, hogy az igazság kozmikus értékét hogyan foglalja magába az Én, a „Kis Lélek”, amely a „Nagy Lélek” projekciója. Az Én realitása – mondja Böhm – az „Atman projectiójától nyeri értelmét”.²⁵⁴ A Szellem, az Abszolútum itt az Atman, amellyel az én azonosul. „S akkor az Én egyetlensége abszolút

²⁴⁸ I. m., 59.

²⁴⁹ Itt jegyzem meg, hogy egyetértek L. Steindler filozófiatörténet-írással kapcsolatos azon megfogalmazásával, miszerint: „Elsődleges kritériumként az a nyelv szolgál, amelyen a vizsgált filozófus alkotott, valamint amelyen az olvasótábor recepciója az írásait. Így tehát mind az állampolgárság, mind a származás igen gyakran szegényes besorolási kritériumnak bizonyul.” *A nemzeti filozófiatörténet-írás általános feltételei*, Kellék, 2004, 25. sz., 147.

²⁵⁰ Dr. Böhm Károly élete és munkássága I. Madách Társaság, Besztercebánya, 1913. 78.

²⁵¹ KARÁCSONY Sándor, *A magyar észjárás*, Magvető Kiadó, Budapest, 1985, 416.

²⁵² Böhm Károly ifjúkori önéletrajza, kéziratból kiadta és bevezetéssel ellátta JOÓ Tibor, szerk. BUDAY György, Egyetemi Bethlen Gábor Kör (Kolozsvár–Szeged) kiadványai, Szeged, 1930. Lásd erről bővebben: UNGVÁRI ZRINYI Imre, *Öntételezés és értéktudat. Böhm Károly filozófiája*, Pro Philosophia, Kolozsvár–Szeged, 2002.

²⁵³ MAKKAI Sándor, *Az erdélyi református egyházi irodalom 1850-től napjainkig*, Kolozsvár, 1925, 33. skk.

²⁵⁴ BÖHM Károly, *Az ember és világa IV. A logikai érték tana*, Mikes International, Hága, 2006, 197.

egyetemességben tündöklük maga előtt, biztossága pedig az egyetemes projectio végső fényében nyeri végleges támaszát. S ebben rejlik a tudásnak önértéke, amely az Ént érdemes-sé teszi arra, hogy az élet örök forrásába felvétessék.”²⁵⁵

A böhmi alapállás végül is a keresztyén valláshoz való sajátos ambivalens viszony, amelynek háttere az adott életvilágból, életének magánjellegű fordulópontjából és a filozófusi attitűdjéből adódik.²⁵⁶

Böhm tanítványainak a múlt század húszas éveiben szükségképpen foglalkozniuk kellett mind elméleti–filozófiai és teológiai – mind a praxis területén a nemzeti és emellett a kisebbségi lét problémáival. Itt nincs módunkban részletesen kitérni a kor gondolkodói vonatkozó írásainak áttekintésére, csupán néhány lényeges gondolatot emelünk ki egyik kiváló tanítványa, a teológus-filozófus Tavaszy Sándor írásaiból.

Tavaszy kisebbségetikájának kérdésfeltevései a trianoni diktátum után a szükségképpen átrendeződött értékpreferenciák körül mozognak. Az elvont ember-kép mellett a kisebbségi veszélyeztetett lét dilemmái fogalmazódnak meg és ezek feldolgozásához keresi mind elméletileg, mind lekipásztori praxisában a megoldásokat, a járható utakat. A kor divatos individualizmusával szemben a közösségiség több szintű megvalósítását látja az önazonosság megtartásához járható útnak. Ezek: a falu-közösség, a nemzeti közösség és az Istennel való közösség. A falu adhatja azt a biztos hátteret, amire ráépülhet a nemzet és az egész európai kultúra. A nemzet reális alapja a nép, amely legegységibb vonásait a fajiságból meríti. Ezek valamiféle titokzatos vonásait jelentik egy-egy népek, s mint ilyenek egzisztenciális meghatározottsággal bírnak, s az erkölcsiség szintjére emelik a népet. Ilyen értelemben már a nép mint „eszmenyi élet-közösség” egzisztál. De mint mondja: „A nemzet soha sincs kész, a nemzet az az ideális kép, amelyet egy nép hosszú és küzdelmes történeti fejlődése folyamán alkot magáról... sohasem kész, ... mert nemzetté lenni annyit jelent, mint napról napra mélyebbnek, tisztábbnak, jobbnak, nemesebbnek, szentebbnek lenni.”²⁵⁷ S mit jelent számára az Istennel való közösség? Minden keresztyén embernek el kell jutnia oda, hogy belássa, a nemzet értelmét, tartalmát nem önmaga adja meg, hanem az Isten által adott adományokat fejti ki a nemzeti létben. Az anyanyelv, a nemzeti műveltségünk így maradhat meg és erősödhet, történelmi nagyjaink tisztelete csak az így szervezett közösségben jöhet létre, s ez lehet a stabil háttere bármiféle etikának és filozófiának ott és akkor.

Néhány évtizeddel később a Pauler-tanítvány, Brandenstein Béla az arisztotelészi-hegeli hagyományokon konstruál egy Abszolútum-központú rendszert és egy rendszerezett bölcséleti antropológiát, amelyben egyik elméleti alappillér a test-lélek-szellem egysége, s e vonatkozásban értelmeződik az ember mint mikrokozmosz, s három „életága”: *a mindennapi praxis*, *a művészi és a tudományos*, s az utóbbin belül *a filozófia*, amelynek fogalma: „...a végső elvek, a legegységesebb előfeltevések tudománya”, amelyen belül „...a metafizika, legfőképpen a szellem metafizikája értékkel telt létet talál.”²⁵⁸ Az értéktelítettség előfeltétele az „ősválóság” értékdimenzionáltsága, vagyis az igaz, a jó, a szép együttes léte az Abszolútumban.

Hogyan alakul a brandensteini térképen az Abszolútum és nemzet, s hogyan látja a szellem sajátos megjelenésének vonatkozási pontjait?

²⁵⁵ I. m., 197.

²⁵⁶ Lásd erről említett önéletrajzi írásait.

²⁵⁷ TAVASZY Sándor, *Az ethika mai kérdései*, Kolozsvár, 1939, 12.

²⁵⁸ *Mi a filozófia?* in *Athenaeum-tár, A Magyar Filozófiai Társaság vitaülései 1938–1940. Repertorium*, szerk. KÖSZEGI Lajos, Pannon Panteon, Comitatus Veszprém, 1998, 19–20.

Filozófiai rendszere a hegeli triadikus elv és a neoskolasztika szentháromság-felfogására épül. A teremtmény őse, az Abszolútum, amely önmagából létrehozza a másodrendű szellemi világot és lényeket, az ember hasonlóan működik, mint Hegel világszellem. Lényegét tekintve a „neobarokk” zárt rendszer nyitottá csak „felé”, az Abszolútum felé válik. A közösségi szellem és a történetiség hegeli értelmezése mellett Kierkegaard személyes szellem-felfogása, Dilthey, Husserl, de elsősorban Ágoston, a modern katolikus filozófiából pedig R. Guardini hatott rá. Igazából N. Hartmann szellem-értelmezését tartja a legteljesebbnek.

Az emberi szellem legfontosabb jellemzője a *tudatosság*, s ez az egyéni szellem személyességének az alapja. A személyes szellem tevékeny, aktív erő, amely tudataitásával létrehozza az öntudata mellett a tárgy tudatát, valamint expanzivitása miatt találkozik, egy *mezőben* van a Másik személyes szellemmel, hiszen kiegészítésre szorul minden tekintetben. Ezen kapcsolódási-kommunikációs mezőben a Másikkal közvetlen élményben találja magát, s ez a közösségi szellemet hoz létre. A közszellem és a közösségi szellem a tagok személyes szellemére épül, megjelenik benne a Mi-tudat, a közös élmények és lelki élet. „Egy család, egy nemzet, társadalmi rend közösségi szelleme az illető közösség tagjainak közszellem-vonatkozásaiból szövődik össze, de ezeknél több és éppen nemcsak közös gondolkodásuk, hasonló akarásuk, érzésük, hanem az ezen az alapon való közösségük, összetartozásuk, lelki egységük tudatát jelenti, azt, hogy mind *egy család, egy nemzet, egy rend vagyunk.*”²⁵⁹

A *nemzeti közösség* Brandenstein metafizikájában a cselekvő, az elméleti és a művészi szellemben jegecesedik ki, s történetisége miatt a hagyományban, a személyes szellemekben élő tradícióban találja meg gyökereit. A szellemi létezésben működik és tárgyiassága mindig határozott térben bontakozik ki. „Az anyag így a tárgyi szellem általános hordozója: és mivel az anyag téres, vele és rajta a tárgyi szellem térben jelenik meg, bár önmagában – pl. a gondolat tartalom, a zenei hangkép – korántsem mindig téres jellegű,”²⁶⁰ A nagy kultúrák léte a természeti keretek által is befolyásolt. Pl. Nílus völgye, Mexikó, Európa (különösen a görög, német, francia). A nemzet lényegét tekintve a brandensteini felfogásban elsősorban nem faji, földrajzi, nyelvi egység, hanem egy „... közösségi szellem jelenléte, amely a nemzet tagjaiban élve azokban egy mindenoldalú életközösségbe való tartozás tudatát kelti”,²⁶¹ és a közös magatartást és tárgyi kultúrájának szellemét többnyire a nyelvi egységgel alkotja meg. A nemzeti közösségi szellem természetes hordozója a nép, amely átfogó jellegű: „...közös »létezésben«, közös múltból, sorsközösségben, közös célokra törekszik, a földi létben egységes egészben kíván érvényesülni. Mindebben maradéktalanul szellemi jellegű maradhat a nemzeti közösségtudat és sajátos lehet más nemzettudatokkal szemben: a tiszta szellemi létben is lehet és van individuáció. Ezek a vonások azonban, amelyek a nemzeti szellem tartalmát alkotják, mélységes és szerves összefüggésben mutatják a szellemet nemzet előtti, sőt részben szellemelőtti, »természeti« alapokkal, amelyekből a nemzeti szellemiség kinő, kibontakozik.”²⁶² Vagyis Hegelhez hasonlóan nála is individuális karaktert ölt a nemzet, amelynek sajátos természetisége az antropológiai vonásokat jelenti, vagyis alapja a természetes, genetikai fejlődés révén a nép. Ebből alakulnak ki a nemzetteremtő géniuszok, akik a nemzeti közösségtudatot hordozzák, amelybe a szellemi alkotásokat is beleérti.

²⁵⁹ BRANDENSTEIN Béla, *Az ember a mindenségben* III, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1937, 190.

²⁶⁰ *I. m.*, 243.

²⁶¹ *I. m.*, 253.

²⁶² *Mi a nemzet?*, i. m., 520.

A magyar filozófiáról eléggé szűk körben gondolkodik, akkor, amikor egyáltalán beszél róla. Pauler Ákosnak, mesterének a munkásságát kiemelten kezeli. Bár a nemzeti szellemet világosan megfogalmazza, nem gondolkodik nemzeti filozófiában.

Ennek, úgy tűnik, egyrészt a filozófiának mint az Abszolútumnak és a végső elvek tudományának az elméleti „életágban” való értelmezése az oka, másrészt a neoskolasztika, a katolicizmus a szellem általános érvényűségét, Isten, az Abszolútum mindenre és mindenkire kiterjesztett hatalmát hirdeti mindenekfölött és mindenek előtt.²⁶³

3.

Gondolatmenetünkben ezek után forduljunk oda azokhoz, akik szintén egy-egy határozott szellemiség köreit próbálják megrajzolni, de nem a nemzet fogalmára és mibenlétére alapozva.

A hazai bölcselek közül *Hamvas Béla* írásai e vonatkozásban figyelemreméltóak. Brandenstein és Hamvas Béla bölcselete, gondolkodásmódja sok tekintetben élesen szemben áll, legyen az a filozófiai rendszerről vagy módszerről való felfogás, vagy a lét alapkérdéseinek megválaszolása. Az azonban tény, hogy mindketten az Abszolútum „rejtjeleit” keresik, azt, hogy mit jelent itt-létünkben az Egy, amely „tudja”, hogy honnan jövünk és hová megyünk. A filozófus éberségét mindketten olyan lényegesnek tartják, amely válságos korokban a leginkább nélkülözhetetlen. 1944-ben vagyunk!

Mi ez az éberség? A filozófus „Nem szabad, hogy szenvedélyeknek szolgáljon, hogy világ-szemléleteket hirdessen, hogy történeti irányzat rabságában legyen. Az egyetlen, amit a jövő filozófusától követelni kell, hogy legyen éber és ébresszen fel bennünket. Legyen, aki vigyáz. Aki az Olajfák hegyén, az utolsó éjszakán, amikor az áruló a fegyveresekkel már közeledik, nem képzelődéseivel és álmaival szundikáljon, hanem lássa azt, ami: van. Aki ismerje a valóságot. Tudja, hogy mi történt és mi történik. Ez az egyetlen igény, az egyetlen várakozás, az egyetlen követelés. Ez az egy szó: az éberség.”²⁶⁴

Hamvas azt a fajta gondolkodást képviseli a hazai szellemi szférában, amely mindenféle spekulatív rendszeralkotástól távol tartja magát, és az Egy, az Abszolútum rejtjeleinek megközelítésében és felfejtési kísérleteiben nem a germán hagyományokat, gondolkodás- és írásmódot, hanem az emberiség kultúráinak az egyes szent könyvek tanításaiban meglévő közös tartalmát, a „status abszolútust” tekinti a gyökereknek. A hagyományban egy sajátos tudás, metafizikai tudás rejlik, amely független kortól, néptől, nemzettől, s mint ilyen, az ember „antropológiai alapállásáról” tudósít. S melyek ezek a szent könyvek, a melyek a létezés eredetét jelzik számunkra? „Az őskor nagy könyvei közül a kínai Taoteking megőrizte az ősi emberiség nagy misztériumát; a Veda megőrzött olyan világosságot, amelyhez képest mindaz, amit azóta az ember gondolt, homály; Hermész Triszmegisztosz megőrzött olyan titkokat, amelyek első kibetűzéséhez is csak mostanában érkeztünk el. Henoch az őskorból valami egészen mást őrzött meg: az első patriarchális emberiségnek szigorú és tiszta egyszerűségét.”²⁶⁵

²⁶³ Ez egyértelműen megfogalmazódik Pál Galátzia-levelében (3. fejezet 28.): Nincs zsidó, sem görög; nincs szolga, sem szabad; nincs férfi, sem nő; mert ti mindnyájan egyek vagytok a Krisztus Jézusban.

²⁶⁴ *A filozófia jövője* in *Atheneum-tár* 663.

²⁶⁵ *Henoch Apoklipsis*, ford. és bev. HAMVAS Béla, Budapest, Bibliotheca, 1945, 26.

De Európa saját, „igazi vonalával” kell összekötni mindezeket; így: Pál apostol, Ágoston, Pascal, Kierkegaard, Nietzsche, Jaspers, Heidegger gondolatvilága, nyelvezete adja meg a lehetséges és járható utat a válság megoldásához. Az új filozófiai gondolkodás megjelenik a protestáns dialektikus teológiában (K. Barth), és a modern katolikus teológiában (R. Guardini), amelynek fő kérdése a szent élet egzsizisztencialitása, s amelyek szintén hatnak Hamvas szerint az európai válság megoldásának kérdéseire.

Az elsősorban ezekből nyert igazi, szent tudás eljuttat Isten fogalmának, az Egynek értéséhez és megéléséhez, aki úgy egy, „...hogya amikor lát, az már teremtés, és amikor tud, az már alkotás. A gondolat már megvalósulás. Az a lény, akiben minden egy: az Első lény – Első Lélek – minden lét gyökerében és eredetében levő legelső szikra, tudás, tett, akarat, élet, szenvedély.”²⁶⁶

De mi a különbség a hegeli, a brandensteini és a hamvasi Egy vagy Abszolútum vagy Isten között? Lényegét tekintve semmi. Csak a rejtjeleit fejtik fel különbözőképpen.

Az ember mint „mikrotheosz” létezik, mondja Hamvas, de a konkrét „itt-létben” gyökereivel mindig az adott helyhez, néphez is tartozik, s meghatározott *génuszokhoz*, s a kettő együttesen, összefonódva tagja a nemzetnek.

Mint tudjuk, a hamvasi terminológia sok tekintetben értelmezésre szorul egész bölcséleti munkájában. Itt most azokat gondoljuk át, amelyek témánk szempontjából relevánsak. Így a kollektív kategóriákat, az archetípust, a génuszt, a démon fogalomkörében megjelenő nép, hely és a nemzeti öntudat problémáit.

A kollektív kategóriák egyrészt *anyafofalmak*: nép, osztály, faj, kultúra; másrészt *konfliktusmezők*: ezen kollektívakon belül keletkeznek, nem az általános emberin belül pl. konkrétan a mindennapi létben a tótot, cigányt, parasztot szidalmazták sajátos megnyilvánulásukért; *a személyiség felépülése*: a típust teremtő kollektívum mellett a személyiségteremtést akkor egyre magasabb fokú, ha az individualizációban minél több kollektív kategóriát tudatosít. Mindezek mellett más kollektivizáció-képző egységeket is találhatunk. Ilyen mindenekelőtt a *génusz*.

Az alapvető hamvasi tétel, hogy: „Gondolkodásunk olyan értelemben, mint a nyugati filozófia, nincs”.²⁶⁷ Vagyis számomra ez úgy értelmezhető, hogy hagyományunkból következően nem épülhet ki/fel a nyugati génuszhoz hasonló filozófia, hiszen alapvetően mások a genetikai és a szociális-történeti fejlődésünk, hagyományaink. A hagyományban itt elvileg benne foglaltatnak az említett szent könyvek, a kereszténység, az európai hagyományok. E konklúzió a következő hamvasi gondolatmenet alapján is levonható:

A magyar társadalom Kelet és Nyugat között szellemi kaszt nélkül volt, mint az önmaga tudatára nem ébredt ember, s mint ilyen, hiába voltak kiemelkedő vezetői, írói, rendezett szellemi egységet nem tudott kialakítani. „A génuszok, amelyek egymáshoz tartoztak és tartoznak, egymástól független életet élnek, egymást nem felismerve, egymással szemben ellenségesen, mindig egymástól elválasztva és külön. Magyar földön nem volt egység.”²⁶⁸ A leginkább egység-ellenes az árulás, a másik elutasítása, tagadása, s mindezt a démonnak nevezett, kissé misztikusnak hangzó szellemiség irányítja, amely a génusz negatív töltésű jelenléte. Az ember objektív pszichéjéről beszélve az őt archetípust a következőkben határozza

²⁶⁶ HAMVAS Béla, *Wordsworth vagy a zöld filozófiája*, in Uő, *A láthatatlan történet*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1988, 49.

²⁶⁷ HAMVAS Béla, *Az öt génusz. A bor filozófiája*, Életünk Könyvek, 1988, 90.

²⁶⁸ *I. m.*, 72

meg, amelyeknek szerinte a magyar emberben, szellemben harmonikusan együtt kellene lenni. S az jelentené olyan közösség létrehozását, amelyben a szellem harmóniája uralkodik, megteremtve a magyarság szellemi, filozófiai auráját. Minden más európai népben kettő vagy három van a nyolc közül. Melyek ezek a génuszok?

„*Dél* – oldottság, derű, nyugalom, félálom, egyensúly, csökkent aktivitás, arany-kor ösztön (a történet küzdelmeiben nem részt venni), ritmikus életigény, idealitás, közvetlen életélvezet;

Nyugat – civilizáltság, fejlődésszeme, hétköznapi munkaétosz, szociális tagozottság, intenzív művelés, ráció, állandó tanulás, tevékenység, praktikum, lojalitás;

Észak – provinciális életrend, természetközelség, önálló kultúra nélkül, félműveltség, laza szociális kapcsolatok, melankólia, gyakorlatiatlanság, szekták, irrealitás;

Kelet – nomádság és állandó letelepedés között, szabadság-sóvárgás, letargia és kitörő indulat, tiltakozás minden ellen, ami nem ő, hiúság, kevélység, zaklatottság, irreligiozitás, bomlott szocialitás (egyénség-fragmentumok), a tanulás és az alkalmazkodás nehézsége, uralmi ösztön, lázongás, ellenkezés, ideiglenesség;

Erdély – szakadékoság, mély ellentétek és azok áthidalása, humor(groteszk), sokrétűség, kettősség, megalkuvás, bonyodalmak, okos gyakorlatiasság, magas életigény, ízlés, rafinéria.”²⁶⁹

A világban való benne-lét ténylegesen mindig egy közvetlen tevés-vevés Heideggerrel szólva. Sohasem teoretikus elsődlegesen, hanem bizalmas, konkrét, gyakorlati viszonyban vagyok vele. Épp ezt jelenti Hamvasnál is a génuszokkal való azonosulás, s heideggeri benne-lét alapvető struktúrái segítségével. Ezek: a hangoltság, megértés, az értelmezés, a kijelentés, a beszéd. S ha meggondoljuk a hamvasi élettér-értelmezésben mindezek jelen vannak. Hiszen ő maga az egyes génuszok jellemzését a fenomenális világból építi, a hely szellemiségét közvetítő tárgyakból, épületekből, a növények jellemző hatásaiból, a hegyvonulatok meghatározó jellegéből, a költők, írók (Horatius, Petrarca, Tasso, Berzsenyi, Zrínyi, Mikszáth) írásainak üzenetéből, a helyi emberek mentalitásából, beszédmódjából, helyi és lehetséges szabadság fokaiból és köreiből, és ami talán legfontosabb a konkrét génusz központjainak jellegzetességeiből: Róma, Pécs, Buda, Szentendre, Anglia, Belgium, Hollandia, Pozsony, Szilézia, Debrecen, Erdély, és még sorolhatnánk.

A Nyugat és a Kelet közötti harmóniát a hozott, hordozott hagyomány felhasználásával lehet tehát megteremteni, amelyhez a múlt-jelen-jövő dimenziójában fogalmazott horizontális történetírásra egy függőleges tengelyt jelentő, szavaival brahmani szemléletű történetírásra van szükség. Ez az ég-ember-föld „dimenziója”, amelynek metszéspontját üdvtörténetnek nevezi, ami azt jelenti, hogy feljegyezve lenni nem csupán az emberiség emlékezetében, hanem az örök emlékezetben.

Az individuum jelenti a létnek a magasabb fokát, s minél több individuumban valósul meg az öt génusz harmóniája, annál inkább megvalósul az egység és a rend.” Magyarnak lenni annyit jelent, mint az öt génusz világában rendet teremteni.”²⁷⁰

Végezetül csupán jelzésszerűen utalok Albert Camus gondolatvilágában az általa „déli szellem” fogalmának jellegzetességeire és működésére, amelynek jelentésköre az algériai évek meghatározó élményéből táplálkozik. A tenger, a mediterrán kultúra szellemiségében felnövő Camus gyökereiben hordozza az antiracionalizmust. Az igazi ellenszenves szellemi-

²⁶⁹ I. m., 65–66.

²⁷⁰ I. m., 61.

ség számára érthető módon Hegel. *A lázadó ember* című munkája végén derül fény ténylegesen a „déli gondolat”, a „napgondolkodás” értelmezésére.

Valójában a lázadást és a forradalmat állítja szembe, amelyben a lázadás a valóságra, a konkrét realitásokra, a dolgokra, az eleven emberi lelkekre támaszkodik, a forradalom felülről lefelé igazgatná a dolgok menetét. Azt mondja, hogy tulajdonképpen az I. Internacionálé története, „...melynek során a német szocializmus szüntelenül a franciák, spanyolok és olaszok anarchista gondolkodása ellen küzd, a német ideológia és a mediterrán szellem küzdelmének története.”²⁷¹

Végső konklúziója: Az ókortól fogva ez a szembenállás tartja életben a ma már világosan roncsaiban heverő nyugati világot.

²⁷¹ Albert CAMUS, *A lázadó ember*, Nagyvilág, 1999, 345.

Művészettörténet

Wagnerschule

Otto Wagner (1841–1918) 1894 októberében vette át Karl Von Hausenauer professzori helyét a Képzőművészeti Akadémia építész karán. Hausenauer Gottfried Semperrel dolgozott együtt Bécs fontos középületeinél, a Ringstrasse kialakításánál.²⁷² Személyében az Akadémián is a semperi neoreneszánsz kapott hangot, és a tanári testület ennek folytatása érdekében nevezte ki Wagnert, akiben a kiforrott historizáló építőművészt látta. Wagner korai munkái valóban ilyen orientációról tanúskodnak,²⁷³ azonban az akadémián „aligha ismerték fel, hogy Wagner ekkor már kezdett távolodni a történeti építészet egyedül üdvöztőnek gondolt és a társadalmi rend fenntartását segíteni hivatott formarepertoárjától, és mind határozottabban az útkeresők mellé állt” – írja Kubinszky Mihály.²⁷⁴ Székfoglaló beszédében már hangot adott annak, hogy ezen elvárásnak nem kíván megfelelni. Elveit, tantételeit később a *Moderne Architektur* című, tankönyvnek is szánt művében fejtette ki. A semperi gondolkodásnak nem fordított ugyan hátat, a stílusról és az építészetről alkotott elképzelései továbbra is támaszkodnak Semper, Riegl és a bécsi iskola művészeti gondolkodására, azonban a stílus másolása ellen hevesen tiltakozott, mivel szerinte az elmúlt korok építésze nem szolgálhatja kellőképp a modern ember igényeit.

Így amikor megkezdte tanári munkásságát, diákjait is abban a szellemben nevelte, hogy stílus-idézetek helyett az új igényeknek megfelelő építészet megalkotására törekedjenek. A hároméves mesteriskolai képzésre Wagner maga válogatta hallgatóit a felvételre jelentkezők közül, és azok iránt, akiket maga mellé vett, határtalan bizalmat mutatott, ami kölcsönös tapasztalatcserét eredményezett a későbbiekben.

A hallgatói munkák az első években (1899-ig) a historizáló felfogást tükrözték, neoreneszánsz és neobarokk elemek az uralkodók. Az áttörés 1900 körül történt, mikor a vas- és üvegszerkezetek felé, illetve a *Moderne Architektur*ban megfogalmazott nagyvárosi struktúrák, feladatok felé fordult az érdeklődés. Jó példák erre Karl von Kéler,²⁷⁵ Medgyaszay István²⁷⁶ és Max Joly lakó- és áruháztervei (mindhárom 1902-ből). Az áttörés a történeti formák végleges háttérbe szorulását is eredményezte, és az új anyag, a vasbeton építészeti lehetőségeinek kibontakoztatására is történtek kísérletek. Megmutatták az anyagot immár felvállalható szerkezeti elemként, amely már esztétikailag is önálló értéket hordoz. Az élenjáró technológiát is alkalmazták, szerkezeti modelleken kísérleteztek, amelyhez az Hennebique-betont használták.²⁷⁷

²⁷² Közös munkáik Bécsben: Hofmuseen (1872–1881), Burgtheater (1880–1886), Hofburg (1881–1913).

²⁷³ Többek között olyan bécsi bérházak, mint Universitätsstrasse 12 (1888), Lobkowitzplatz 1 (1884), Stadiongasse (1880–1881), vagy a Schottenring 23 (1877). Első terveit, munkáit közre is adta *Einige Skizzen, Projekte und ausgeführte Bauten* címmel (Bécs, 1890).

²⁷⁴ KUBINSZKY Mihály, *Otto Wagner*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988, 6.

²⁷⁵ *Der Architekt*, 1902/ 3, 22–23 tábla.

²⁷⁶ Az eredeti terv megtekinthető a Medgyaszay István Emlékházban.

²⁷⁷ Christop Stumpf munkáját érdemes itt megemlíteni, aki az 1903/04-es tanév során egy monumentális repülő-intézetet tervezett, automobil-versenypályával a szomszédságában. In: Franco BORSI–Ezio GODOLI, *Wiener Bauten der Jahrhundertwende. Die Architektur der habsburgischen Metropole zwischen Historismus und Moderne*, Deutsche Verlags-Anstalt, Stuttgart, 1985.

A képzés elveinek legtisztább forrása természetesen Wagner tankönyve, a *Moderne Architektur*, ezért a továbbiakban ennek tárgyalásával folytatom.

Moderne Architektur

A könyv négy kiadást ért meg²⁷⁸ – bár a negyedik, Hermann Muthesius hatására más címmel, *Die Baukunst unserer Zeit*ként jelent meg (1914) –, melyben Wagner összefoglalja elképzeléseit és elveit. Az elő kiadáshoz írt előszavában leszögezi, hogy a modern ember életvitelét, annak körülményeit, igényeit kell a tervezés során figyelembe venni. Könyvét öt fejezetre osztja.²⁷⁹ Az első fejezetben az építész személyével foglalkozik, akinek munkája szerinte az idealizmus és a realizmus boldog egyesítése. Az építész képességeit pedig két összetevő határozza meg: a veleszületett képesség (tehetség) és a tanulással elsajátított, szerzett tudás. A tehetség a fantáziából, az ízlésből és a kezűgyességéből tevődik össze. Míg a festőknél és a szobrászoknál e tényezők megléte is elegendő lehet, addig az építésznek hosszú évek alatt elsajátított tudás és tapasztalat is szükséges a művésszé váláshoz.

A tudás megszerzéséhez nélkülözhetetlen az utazás is, ám Wagner nem támogatta a két-éves római tartózkodást, amelyre az Akadémia ösztöndíjat osztott ki a végzős hallgatók között. Wagner túl korainak tartja közvetlenül az Akadémia utáni utazást, mivel ekkor még nem rendelkeznek a hallgatók kellő tapasztalattal, érettséggel. Szerinte a festői hatások megfigyelésére, a különböző épületek, épületrészek közti viszonyok értékeléséhez, a formateremtéshez, a karakteres egyéni megjelenítéshez gyakorlott szem szükséges. A térbeli gondolkodás kialakításához is hosszas gyakorlást ajánl. Azonban a római utazás ellen más kifogást is említ: eleve más helyszínt javasol, elsősorban nagyvárosok látogatását, ahol a modern élet luxusa jelen van, és ahol a modern igényeknek megfelelően kialakított környezet tanulmányozható.

A második fejezetben a stílusról alkotott véleményét fejti ki. Nem az élesen körülhatárolható művészeti stílusokról, hanem az építészet egészéről, annak fejlődéséről értekezik. Vitatja ugyanis az olyan fogalmak teoretikus definícióinak létjogosultságát, mint a stílus, szépség stb. A stílus-megnevezést, hasonlatával élve, nemcsak a hegy csúcsára, hanem az egész hegyre vonatkoztatja. Használatát tehát kibővíti a formákon túl az építészet alapjául szolgáló szerkezetekre is. A forma és a szerkezet egymásból fejlődnek ki, megszakítatlan láncolatot alkotva. „Minden új stílus a korábbiakból jön létre, az új konstrukciók, új anyagok, új emberi feladatok és szemléletek a meglévő formák változását vagy újjáalakulását igénylik. (...) A nagy szociális változások mindig új stílust szülnek.”²⁸⁰ Így szerinte az egyes formák az emberek kifejező- és felfogásmódjának megfelelően addig fejlődnek, míg meg nem felelnek az adott korszak szépségideáljának.

Wagner itt organikus, társadalomközpontú gondolkodásról tesz tanúbizonyságot. Elismeri a társadalom alakító erejét, hatását a művészetek alakulására, fejlődésére. Ez a felfogás megegyezik Semper teóriájával, aki az építészeti nyelv megújulását és a szerkezeti technika összefüggéseit az új anyagokkal és a változó szociális rendszerrel magyarázza.²⁸¹ Másrészt a stilisztikai formák és az anyagok tulajdonságai, illetve a felhasznált technika és az épület

²⁷⁸ Az első kiadás 1895-ben, a második 1898-ban, a harmadik 1902-ben jelent meg Bécsben.

²⁷⁹ Der Architekt, Der Stil, Die Komposition, Die Konstruktion, Die Kunstpraxis.

²⁸⁰ Idézet a könyv Der Stil című fejezetéből. 49.

²⁸¹ Gottfried SEMPER, *Az építészeti stílusokról* (1869), in Uő, *Tudomány, ipar és művészet*, vál., szerk. és előszó Hans M. WINGLER, Zádor Anna, Corvina, Budapest, 1980, 102–105.

funkciója közötti összhang szorgalmazásához Wagner azt is hozzáteszi, hogy az új szemlélet is szerepet játszik a formaalkotásban. Ebben Alois Riegl *Kunstwollen* fogalmára ismerhetünk. Wagner gyakran alkalmazza a *Kunst Können* és a *Kunst Wollen* kifejezéseket éppúgy, mint a *Schönheitsidealt*, amit Riegl szintén használ. A konstrukcióról szóló fejezetben ismét visszatér ehhez a gondolatkörhöz, a szerkezetet állítva előtérbe.²⁸² Az építészet és minden más művészet létrejöttének elsődleges feladata a környezeti viszontagságok elleni védelem, amely az idők során esztétikai igénnyel társult. Így hát minden műalkotásban a szükségszerűség valósul meg – „*Artis sola domina necessitas*”. „Igény, cél, konstrukció és idealizmus a művészet őscsírája.”²⁸³ Az első, aki ezt felismerte: Gottfried Semper – írja. Minden építészeti forma a konstrukcióból jött létre, és fokozatosan fejlődött művészi formává. Ehhez járul hozzá a korszak szépségideálja is. Új célok, új konstrukciók új formákat szülnék. A fejlődést tehát közvetlenül a szerkezet és a funkció változása mozditja elő, ez a forma előbb a divatban jelenik meg, majd később kikristályosodik a stílus.

„Semperé kétségtelenül az érdem, ő írta meg ezeket a *Der Stil* című könyvében – írja –, de nem volt olyan merész, mint Darwin, nem vitte végig teóriáját, a konstrukció szimbolikáját csak segítségként használta fel, ahelyett, hogy a konstrukciót magát mint az építészet őscsíráját jellemezte volna.”²⁸⁴ Ugyanis a művészi forma mindig a konstrukcióból fejlődik ki. Nemcsak itt, hanem az egész műben az a kritika érezhető a materializmusról és Semper pragmatista teóriájáról, amely azokban az években a bécsi művészetfilozófiai iskolát jellemezte.²⁸⁵

Igény, cél, konstrukció a realizmus fogalomköréhez tartoznak, míg a művészet az idealizmus kifejezője. Az építészet csak akkor tud művészetté válni Wagner szerint, ha a két pólus között hidat tud emelni.

A művész és a művészet feladata tehát az igényeknek, szükségleteknek megfelelő formák létrehozása, amelyek a mi tudásunkat, képességeinket, viselkedésünket reprezentálja, és mind a kor, mind a művész sajátos jegyeit magán viseli. A műalkotások korszakukat és megalkotójukat egyaránt reprezentálják. Így minden új alkotásnak az új anyagokról és a jelen elvárásairól kell szólnia, és éppúgy alkalmaznia kell a technikai, tudományos vívmányokat, mint a bevált, praktikus hagyományokat. Az építésznek új formát kell alkotnia, vagy olyan formát kell találnia, amelyek a legkönnyebben illeszthetők a jelen kor igényeihez. Az építész szabadon válogathat a hagyomány kínálta formák közül, azonban a másolás szóba sem jöhet. Wagner elismeri az elmúlt korok eredményeit, és megőrzendő értéknek tartja azokat, de a historizmustól kategorikusan elzárkózik az egész mű folyamán. A 19. századot elítéli, mivel nem tudott lépést tartani a kor gyors változásaival.

A kompozícióval külön fejezetben foglalkozik. Wagner szerint az építészet stratégiája a kompozíció. Noha pontos receptet nem ad, sok formai szabályt és egy általános gondolkodási módot tár az olvasó elé. Leszögezi, hogy ami nem praktikus, az nem lehet szép. A vázat ennek megfelelően az igények figyelembevételével kell kialakítani, s az így létrejövő végig-gondolt, áttekinthető, tiszta alaprajzból kell az egész kompozíciót megalkotni. Ha a tervezés folyamata fordítva történik, vagyis az előre elgondolt kompozícióhoz igazodik az alaprajz, az hazugsághoz vezet. A kompozíciót továbbá a felhasznált anyagoknak és az alkalmazott

²⁸² Noha Wagner könyvében nem ez a soronkövetkező fejezet, mégis itt térek ki tárgyalására, mivel témájában ide kapcsolódik.

²⁸³ Idézet a könyv *Die Konstruktion* fejezetéből. 95.

²⁸⁴ Uo., 99–100.

²⁸⁵ Erre a kritikára Godoli hívja fel a figyelmet a Wagnerschuléről írt tanulmányában, in BORSI–GODOLI, *i. m.*, 1985.

technikának is alá kell vetni, s a külső megjelenésnek tükröznie kell a belső szerkezetet. Az egyszerű, zárt alaprajzi forma, a szerkezet és a felhasznált anyagok megmutatása nemcsak az általa áhított őszinte építészethez vezet, hanem a gazdaságosabb kivitelezéshez is, aminek szintén szempontnak kell lennie a modern, nagyvárosi építkezésekben. Az ökológiai tényezőkre, a geográfiai fekvésre, az éghajlat figyelembevételére és az adott környezetbe való esztétikai beillesztésre többször felhívja a figyelmet. Fontosnak tartja a társművészetekkel kialakított összhangot is, azonban az alapgondolat érvényesülése érdekében az építészet vezető szerepét húzza alá.

Itt tehát megjelenik az őszinteség fogalma, amelynek a szerkezet megmutatásával és a felhasznált anyagnak megfelelő építészeti kialakításával kíván eleget tenni. (Ez a fogalom a 20. század más építészeti irányzatainak is fontos vezérmotívumává válik.) Az építészeti feladatok összetettségére hívja fel ezzel a figyelmet. A különböző épülettípusok funkciójuknál, rendeltetésükénél fogva más anyagokat, más léptéket követelnek. Az anyagot annak lehetőségei szerint, a saját esztétikai értékeinek megfelelően kell alkalmazni. A konstrukción túlmutató esztétikai értéket tehát a célnak megfelelően és a praktikum igényével kell megalkotni. A dekoráció így önálló hangsúlyt nem kaphat, az építészet rendjébe kell illeszkednie, és a konstrukciónak a művészi kialakítás után is érvényre kell jutnia.

A funkcionalizmus és konstruktivizmus irányába mutató elvek mellett azonban számos klasszicista és barokk kori elv felelevenítése, újragondolása is megjelenik könyvében. Ilyen a genius loci elvének figyelembevétele. Ezt a különböző országok különböző szépségideáljával magyarázza. Azonban az ebből adódó eltérések modern korunkban már nem lesznek olyan nagy mértékűek, a civilizált országok hasonló életmódja következtében.

A szimmetriára való állandó törekvés is Wagner klasszikus képzettségét tanúsítja. Az egyszerű, zárt alaprajz ugyanis a szimmetrikus elrendezés révén jön létre, ami megadja az épületnek a kívánt zártságot, kiegyensúlyozottságot, tovább nem növelhetőséget, valamint őszinteséget és méltóságot. Továbbá a perspektivikus hatás, az épület befogadhatóságát kellő távolságból biztosító nézőpont kijelölése, a vízszintes és függőleges látószög figyelembevétele, a vizuális fókuszpont megteremtése mind a klasszicista komponálási módokat folytatják.

Mielőtt rátérnék az utolsó fejezet tárgyalására, szükséges kitérni a konstrukció és a kompozíció fogalmának vizsgálatára, összevetésére. A Wagner által óhajtott realizmus és idealizmus egyesítése a két fogalom hordozta jelentés együttes alkalmazásával jöhet létre. Hiszen míg a konstrukció a felmerülő igényeknek, céloknak és funkcióknak tesz eleget, addig a kompozíció a kor szépségideáljának. Az alapgondolat, a funkció a szerkezetben, a tiszta és áttekinthető alaprajzban ölt testet. A felhasznált anyagok és a technika is ennek rendelődik alá. A művészi forma, az esztétikai tartalom, az összhang pedig a kompozícióban nyilvánul meg. A művészi forma, a szépség csak akkor jön létre, ha tükrözi az alapjául szolgáló konstrukciót, ha a külső forma tükrözi a belső szerkezetet. A konstrukció megteremti az építészeti rendező elvet. A kompozíció létrehozza az emberi környezetet, a modern kor által elvárt kényelmet és a praktikummal együtt járó esztétikumot.

Az utolsó fejezet a *Die Kunstpraxis* (A művészeti gyakorlat) címet viseli, és a formaalkotókésztséget értelmezi: Wagner számára az építészeti formálás az ornamenstől a várostervezésig terjed. A tervezés megjelenítésének, azaz a grafikai kidolgozásnak a problémájával kezdi a tárgyalást. Fontosnak tartotta, hogy egy tervrajz művészi ízlésről tanúskodjon, hogy az egyéni hangot az építész már itt meg tudja jeleníteni. Szegélyléceket és feliratokat ajánl a tervrajzok esztétikai értékének továbbnöveléséhez, s önálló műalkotássá formálásához. A magas szintű kidolgozottság elvárását azzal is indokolja, hogy egy, még gondolati szinten lévő, nem létező dolgot kell ábrázolnia.

A nagyvárosok a legmodernebbek modern építészetünkben, jelenti ki Wagner, amelyek számtalan új kérdést vetnek fel. A városrendezésnek két fő területe van: a növekvő külterületek kialakítása és a belső részek át-, újjáépítése, rendezése. Itt azokkal a problémákkal foglalkozik, amelyeket később a *Die Grosstadt*-ban²⁸⁶ részletesen is tárgyal. Wagner elfogadta az építészeti egyformaságot mint a nagyvárosi realitás értékét. Újfajta monumentalitás létrehozásának lehetőségét látta benne, ugyanis nem az egyes jelentősebb középületek szintjén, hanem a teljes nagyváros szövetében gondolkodott. Egy kevés formai elemből építkező raszter lehetőségét vázolta fel, amely nagyobb léptékben alkalmazható.

A városépítészet másik nagy témaköre a növekvő kertvárosok, villanegyedek, amelyek építésénél arra int, hogy temetőkertekhez (Villenfriedhof) fognak hasonlítani, ha a beépítési mód nem elég változatos, és ha mindenütt azonos típusú villák épülnek. A belvárosban ugyan kívánatosnak tartja az uniformizálódást, az egységes, áttekinthető összkép érdekében, ám a külterületeken kerülendőnek ítéli azt.

A zárszóban felteszi a kérdést: Hogyan építsünk? Elismeri, hogy erre nem lehet pontos választ adni, de felsorolja azokat a szempontokat, amelyeket követni kell a korszerű épület létrehozásához. A felületek táblaszerű kezelését, a legnagyobb egyszerűségekre való törekvést, a konstrukció energikus előretörését, a festészet érvényre jutását és a rendelkezésre álló anyagok, valamint a modern technika felhasználását említi.

Az építészek koruk gyermekei, munkáiknak azonban hordozniuk kell saját jegyeiket is. Alkotásaikban a világ tükörképét valósítják meg. Öntudatosság, individualitás minden korban a művész ismertetőjelei. Nem épülettípusokat és azok stílusjegyeit kívánja megalkotni, hanem mind magának, mind tanítványainak a teljes művészi szabadságot biztosítani, a tervezéshez útmutatót adni. A művésznek az emberi igényeket, szükségszerűségeket kell figyelembe venni, mivel a művészetnek ezeket kell szolgálnia, és a modern építészetet kell megteremtenie a modern szépségideálnak megfelelően.

De hogyan is értelmezhető voltaképpen Wagner modern szépségideálja az építészetben? Mindenekelőtt az egyszerűsége és a letisztult formákra való törekvéssel, amely a szerkezetből indul ki, abból építkezik és halad a finom, az egészbe illeszkedő részletek felé. Az összhang megteremtése minden szinten fontos. Az épületet annak környezetével, belső kialakításával együtt kell szemlélni. Egy kiegyensúlyozott, áttekinthető rendszerben, minden sallang mellőzésével kell egységbe fornia a résznek az egészhez. A megfelelő léptékben a nagyvárosi uniformizálódásnak és a kertvárosi változatosságnak egyaránt megvan a helye, rendeltetése.

A mediterrán hatás

A mediterrán és a népi építészet hatására a Wagnerschulén belül Ezio Godoli is kitér.²⁸⁷ Noha ez a két jelenség közös törőből fakad, tárgyalásukat külön fejezetre bontom, mivel a tervrajzokon két jól elkülönülő csoport körvonalazódik.

A mediterrán építészet egyszerűsége, tömegosztása nagy hatást gyakorolt a Wagnerschule diákjaira, ám nem Wagner, hanem két maga mellé vett növendéke, Olbrich és Hoffmann által.

²⁸⁶ Otto WAGNER, *Die Grosstadt*, Anton Schroll Verlag, Bécs, 1911.

²⁸⁷ Ezio GODOLI, *Die Wagnerschule. Der mediterrane Mythos und die Wiederentdeckung des „Volkstums“*, in BORSI–GODOLI, i. m., 1985.

Josef Maria Olbrich 1893-ban római ösztöndíjat kapott, és útja során meglátogatta Paestumot és Pompejit. Az őt itt ért benyomásairól Hoffmann-nal való levelezése tanúskodik.²⁸⁸ Úgy vélte, annak a szépségnek az eléréséhez, amit itt talált, elengedhetetlen a fantázia és az ízlés. Ezt a két tényezőt tartotta ugyanis fontosnak a praktikus és funkcionális gondolkodás megvalósításához. Azon a korszakoknak az építészetére hívta fel a figyelmet, amelyekben az ember az épületeket a természeti elemek elleni védelemként használta. Egy építőművészeti archetípus keresése érdekében, mely kizárólag a szükségszerűség törvényeit tartja szem előtt, Olbrich 1894-ben Észak-Afrikába utazott.

Josef Hoffmann 1895-ben és 1896-ban járt Itáliában, szintén ösztöndíjjal, s felkereste az Olbrich által bejárt területeket is. Ő elsősorban a vidéki építészetet vizsgálta. Úgy vélte, ott az anyaghasználat és az épületek rendeltetésének megfelelő igaz formák jöttek létre. Isztria valamint Pompeji és Szicília kis városait barangolta be, ahol megtalálta azokat az eredeti természetességükben fellelhető, az iskolázott műértő hozzáállástól mentes építómódokat, amelyeket aztán törekvései céljául jelölt ki. Benyomásait, megfigyeléseit az egyszerű, természetes építőművészetről rajzokban gyűjtötte össze, amelyeket a *Der Architekt*-ben publikált.²⁸⁹ Ezek a rajzok, amelyek szabad, aszimmetrikus kompozíciókat mutatnak, annak az építészetnek a jellemzői, amelynek sokrétűsége a szükségszerűségből fakad. A rusztikus egyszerűség, a formális hierarchia elvének hiánya, az építészeti tömeg aszimmetrikus felosztása, a monumentalitás kerülése ragadta meg Hoffmann Itália vidéki építészetében. Az épülettömeg tagolását építészeti motívumokkal – loggiák, külső lépcsők, szőlővel befuttatott pergolák és árkádok – oldották meg, s nem a falfelület dekorálásával igyekeztek hatásos összképet létrehozni. Építészeti szilletteket hoztak létre, nem felületi dísz. A kémények változatos, az épülettömegeből kibontakozó, külső falon elhelyezett voltára Hoffmann külön felhívta a figyelmet. A meghatározott oszloprend alkalmazása helyett összeválogatott egyszerű elemeket, tagozatokat talált. Úgy vélte, a szemnek kellemes tagolású épülettömegeket az esetlegesség, a szükségszerűségből fakadó formák, a motívumok gazdag változatossága teremti meg.

Ezek alapján az akadémiai képzés helyett az egyszerű építészeti hagyomány követésére törekedett, amely szerinte egy építészeti újjáéledés forrása lehet. De a népi építészetet nem közvetlen mintaképként, hanem módszertani végkövetkeztetésként értelmezi. Az osztrák építészet vidéki háztípusát hiányolta, amelynek nem a délen látott épületek másolatainak, hanem az ott tapasztalt építészeti gondolkodáshoz hasonlóan az adott, helyi viszonyokhoz, klímához, környezethez kellene igazodnia. Eleinte ennek a típusnak a keresésére törekedett, s útjai során gyűjtött tapasztalatainak stílári hatását néhány évvel később látjuk csak viszont munkáiban: a fehér, elemi formákból építkező épülettömegek alkalmazásában, amelyeket az árkádsorok árnyékos szillettei törnek meg (Henneberg-ház, 1902). A teraszok, pergolák által fellazított homlokzatok alkalmazása is erről a mediterrán hatásról tanúskodik (Heinrich Böhrer badeni villájának kerti háza, 1909).

Olbrich és Hoffmann lelkesedése a dél-itáliai építészet egyszerűsége iránt később sok Wagner-tanítványt megfertőzött, s római útjuk során mind felkeresték Caprit és az általuk bejárt dél-itáliai területeket. Mindenekelőtt 1900 és 1904 között gyakorolt majdnem kizárólagos hatást a mediterrán építészet a villák és vidéki házak tervezésénél. Terveikben kétféleképp jelentek meg a mediterrán építészet új interpretációi. A purista megoldás a csupasz, egyszerű épülettömeget ragadta meg. Erre a felfogásra jellemző példa Wunibald Deininger vidéki

²⁸⁸ Ugyanott. A leveleket a bécsi Archiv des Architekten őrzi.

²⁸⁹ Josef HOFFMANN, *Architektonisches aus der österreichischen Riviera*, *Der Architekt*, 1895, 37–38; UÖ, *Architektonisches von der Insel Capri*, *Der Architekt*, 1897, 13–14; UÖ, *Architekt-Skizzen*, *Der Architekt*, 1897, 78.

házterve,²⁹⁰ Karl von Kéler lakóházterve,²⁹¹ Otto Schöenthal villaterve,²⁹² Oscar Flegel vidéki házterve,²⁹³ Emil Hoppe „italiai ház” terve (1902), illetve Deininger „Villa am Meer” rajza (1903/04).²⁹⁴

A másik irány egy új, plasztikus hatás elérésén kísérletezett, amelynek lényegét a több, különálló épületrészt egy közös, laza szerkezettel való összefogás jelentette. Ez a törekvés 1901-ben kezdett kibontakozni. Négy terv, amely ezt a felfogást tükrözi: Alfred Fenzl vidéki házterve,²⁹⁵ Deininger nyári villához készített tanulmánya,²⁹⁶ Schöenthal nyári lakóháza,²⁹⁷ és egy nyaraló Lovranában Marcel Krammerertől, ahol az épülettömegeket a tetőszerkezettel fűzi össze.²⁹⁸

Összességében a mediterrán népi építészet hatását Wagner tanítványainak munkáiban az épülettömegek geometriai egységekben való kezelésével és azok változatos motívumokkal való tagolásával jellemezhetjük. Az egységes falfelületeket építészeti elemekkel lazítják a felületi dekoráció használata helyett. Külső lépcsők, teraszok, pergolák, erkélyek, hangsúlyos kémények jelennek meg. S az épületeket hosszan kinyúló lapos tető zárja. Ezen a ponton található a legszembevetőbb egyezés Wagner épületeivel. Wagner klasszikus képzettségéből adódó hármass homlokzati tagolását minden esetben széles kiülésű koronázópárkány zárja. Az összehatás hasonló, de kiindulópontja más. Wagner elméleti úton jut el az egyszerűsödés, a szükségszerűség gondolatához. Az ő kiindulópontja minden esetben a nagyváros és az ott élő emberek igényei. A geometrikus formákat, az egyszerű építészeti tagozatokat a modern kor szempontjai indokolják. Ezzel szemben Hoffmann és az ő nyomdokain haladó tanítványok a naiv, empirikus módon fejlődő, népi építészetből merítettek. Az esetlegesség, az építészeti elemekkel elért festői hatás, a cizellálástól mentes egyszerű formálás érintette meg őket.

A népi építészet hatása

A mediterrán építészet hatása mellett, amely ugyan szintén a népi építészet vizsgálatát jelentette, a helyi népi építészethez való visszatérés nyert nagyobb teret, melyben egy építészeti ábécé keresése rajzolódott ki. A törekvés lényege: visszatérés a tradícióhoz, az építészeti nyelv újraalkotása a fellelhető legősibb alapszabályokból. A Wagnerschule népiessége – noha Wagner internacionális szemléletével nem egyezik a nemzeti jelleg hangsúlyozása – a tanítványok révén mégis megnyilvánult. A helyi építészet hagyományaiból kívánták megalkotni a Hoffmann által hiányolt lakóház-típust, és ehhez próbálták felkutatni a forrásokat. Sok terven megtalálható a folklórhoz vonzódó szemlélet, amely sokkal inkább egy

²⁹⁰ Wunibald DEININGER, *Entwurf zu einem Landhause mit Krämerladen*, Der Architekt, 1900, 6. sz., 25., és 42. tábla.

²⁹¹ Karl von KÉLER, *Bau eines Wohn- und Geschäftshauses in Mödling*, Der Architekt, 1901, 3. sz., 19. tábla.

²⁹² Otto SCHÖENTHAL, *Villa in Hütteldorf (Wien)*, Der Architekt, 1901, 7. sz., 55. tábla.

²⁹³ Oscar FLEGEL: *Landhaus in Kärnten*, Der Architekt, 1902, 1. sz., 1., és 3. tábla.

²⁹⁴ A két utóbbit Ezio Godoli közli már említett könyvének 181. és 183. oldalán.

²⁹⁵ Alfred FENZL: *Landhaus für Meran*, Der Architekt, Der Architekt, 1901, 1. sz., 4. tábla.

²⁹⁶ Wunibald DEININGER: *Studie zur Sommer-Villa*, Der Architekt, 1901, 2. sz., 13. tábla.

²⁹⁷ Otto SCHÖENTHAL: *Ein Sommerwohnhaus in Eggenburg*, Der Architekt, 1901, 8. sz., 57. tábla.

²⁹⁸ Marcel KAMMERER: *Studie zu einem Wohnhaus in Lovrano*, Der Architekt, 1901, 8. sz., 62. tábla.

divat fellobbanása, mintsem a Heimatstilre való törekvés. A Heimatstil és a Jugendstil szimbiózisáról van itt szó valójában, mindkét stílus elemeiből építkezik egy sajátos vidéki hangulat megteremtéséhez. A Heimatstil, vagyis a népművészet, amelynek „a szokásoknak és a kultúrának egy organikus fejlődési folyamat eredményeként létrejött egyedisége alkotja”²⁹⁹ a fő vonzerőt a növendékek számára. Ennek alapján igyekeztek a Monarchia különböző térségeinek helyi, regionális jellegét hangsúlyozni.

A tanítványok tanulmányrajzai a különböző népi építészeti motívumokról már 1900-tól a *Der Architekt* hasábjain jelentek meg.³⁰⁰ 1904-ben Joseph August Lux megalapította a Hohe Warte című folyóiratot, amely az osztrák Heimatschutz-mozgalom lapjává vált.³⁰¹ A hallgatói rajzokon a városiasodás előtti idők nosztalgiaja is megfigyelhető, amely ellenszegül Wagner nagyvárosi ideológiájának, s a nagyváros antitéziseként az autentikus kultúra, a spontán építő hajlam kifejezőjévé vált. Erre a sok forrásból merítő szimbiózisra törekszik Olbrich,³⁰² Hoffmann³⁰³ és a nyomukban Oscar Felgel,³⁰⁴ Leopold Bauer,³⁰⁵ Hans Mayr,³⁰⁶ Dušan Jurkovič,³⁰⁷ Max Hegele,³⁰⁸ valamint többek között Max Joly³⁰⁹ is.

A házakon és a tervrajzokon a népi faszerkezetes építészet, a magas tetőzet, a tetőablakok, a nyitott lépcsők, verandák, erkélyek virágablakok által fellazított tömegképzés figyelhető meg. Vagyis az egyszerű, rendeltetésnek megfelelő építészeti formát itt is a különböző építészeti motívumokkal teszik mozgalmassá, de forrásként a saját, helyi hagyományait használják fel az angol építészet tapasztalataival kiegészítve. Az alaprajzon ugyanaz a többfunkciós hall kap nagy hangsúlyt, amelyre Hermann Muthesius³¹⁰ is felhívta a figyelmet az angol példák alapján. Az egybenyitott paraszti térből, a lakókonyhából származtatják a több funkció egy helységben való ötvözését, melyben a hagyományos tűzhely helyét most a kandalló vette át. Ugyanaz az akadémikus stílusvitától mentes építészeti hagyomány, őszinte, festői hatások ihlették meg a tervezőket, melyhez ezúttal a regionális tradíciókat vették alapul.

²⁹⁹ MORAVÁNSZKY Ákos, *Versengő látomások*, Vince Kiadó, Budapest, 1998, 202.

³⁰⁰ Néhány példa: Dušan JURKOVIČ, *Gartenportale in slavischem Holzstil*, (1900); G. MIRKOVSKÝ, *Die Grabhölzer von Jász-Kisér in Ungarn*, (1900, 8. sz., 31.); M. KAMMERER, *Typen von Bauernhäusern der Wiener Umgebung*, (1901, 8. sz., 35.); Ernst LICHTBLAU, *Studien und Skizzen aus Bosnien und Dalmatien*, (1908, 85.).

³⁰¹ A lap 1908-ig működött.

³⁰² OLBRICH, *Villa des Schriftstellers Hermann Bahr in Wien, Ober-St. Veit*, *Der Architekt*, 1900, 12. sz., 91–92. tábla.

³⁰³ J. HOFFMANN, *Villa des Herrn Dr. Spitzer auf der Hohen Warte, Wien*, *Der Architekt*, 1901, 7. sz., 50–51. tábla.

³⁰⁴ Oscar FLEGEL, *Studie zu einem kleinem Wohnhaus*, *Der Architekt*, 1900, 12. sz., 93. tábla.

³⁰⁵ Leopold BAUER, *Entwurf eines Wohnhauses „Der hohe Giebel“ in Brünn*, *Der Architekt*, 1902, 1. sz., 7–8. tábla.

³⁰⁶ Hans MAYR, *Villa Corra in der Brühl*, *Der Architekt*, 1902, 3. sz., 18. tábla.

³⁰⁷ Dušan JURKOVIČ, *Villa in Rezek*, *Der Architekt*, 1902, 6. sz., 44. tábla.

³⁰⁸ Max HEGELE, *Villa für Altenburg*, *Der Architekt*, 1902, 6. sz., 47. tábla.

³⁰⁹ Max JOLY, *Entwurf für ein Landhaus*, *Der Architekt*, 1902, 10. sz., 75. tábla.

³¹⁰ Hermann MUTHESIUS, *Das englische Haus I–III*, Wasmuth, Berlin, 1904–1905.

A Horvát Múcsarnok az 1896-os ezredéves kiállításon

Az 1868-as horvát–magyar kiegyezés az Osztrák–Magyar Monarchián belül önállóságot biztosított Horvátország számára. A két állam viszonya azonban ezt követően sem volt kiegyensúlyozott, állandósultak a politikai súrlódások.³¹¹ Horvátországban, amely gazdaságilag a Monarchia legelmaradottabb térségei közé tartozott, magyarelles megmozdulások is előfordultak. 1895 októberében például, Ferenc József zágrábi látogatása során, a horvát diákok Jelasics szobra előtt felgyújtották, majd összeszabdalták a magyar zászlót, másnap pedig összezsaptak a vasútállomás magyar munkásaival, akik az ottani magyar címet és zászlókat védték. A munkásokat ezután letartóztatták, a Budapesti Hírlap pedig gyűjtést indított a „zágrábi zászlóvédők” javára.³¹²

Az ellentmondásos magyar–horvát viszony nyomot hagyott az Ezredéves Kiállítás Horvát Múcsarnokának kiállításán is. Az egyik leghangsúlyosabb helyen, Ferenc József egészalakos portréja mellett a közönség éppen ez utóbbi, elhíresült látogatás reprezentatív, nagyméretű ábrázolásával találkozhatott, *Éljen a király* címmel.

A művet Zágráb akkori vezető festőegyénisége, a tárlaton a legtöbb képpel szereplő Vlaho Bukovac készítette. A kiállítás katalógusában³¹³ Bukovac művei között első helyen említett festményt³¹⁴ a magyar állam szerette volna megvásárolni, azonban nem adták el, azzal az indokkal, hogy a nemrég átalakított zágrábi Vallás- és Közoktatásügyi Hivatal palotájának Aranytermébe szánják. Helyette Bukovac *Raguzai nő (Dubravka)* című képét ajánlották fel, amely a Horvát Múcsarnokban szintén bemutatott Celestin Medovic-képpel (*Szerémi vértanúk a bíróság előtt*) együtt került megvételre (jelenleg mindkettőt a Szépművészeti Múzeum őrzi).³¹⁵ A két nagyméretű festmény eredetileg ugyancsak az Aranyterem horvát történelmet bemutató sorozatához készült, ráadásul az utóbbi kronológiailag éppen a ciklus nyitódarabja lett volna. Ehhez képest – érdekes módon – a horvátok inkább ezeket engedték át a magyar államnak, míg a királyt éltető zágrábi tömeg ábrázolását megtartották. Ami végül igencsak hangsúlytalan helyen, a terem egyik ablak melletti sarkában került elhelyezésre.

Horvátország mindenestre – a felszínen – lelkesen kivette részét az 1896-os millenniumi eseményekből. A hét ezredévi emlékmű egyikét, a „zimonyi ezredéves országos emléket” a város melletti, egykori Hunyadi-vár romjainak közepén építették fel. A „Belgrádból is szemlélhető”, 37 méter magas hármastorony kapuzata fölött Hungária alakja trónolt, a leg-

³¹¹ SZARKA László, *Horvátország és a horvátok*, in *Magyarok a Kárpát-Medencében*, szerk. GLATZ Ferenc, Budapest, Pallas, 1989, 173.; TARR László, *A délibábok országa*, Budapest, Magyar Helikon, 1976, 185.

³¹² *Az ezredév*, vál., bev., jegyz. TARR László, Budapest, Magvető, 1979, 317–319. (Magyar tallózó)

³¹³ A kiállításon szereplő művek jegyzékét a *Melléklet* tartalmazza.

³¹⁴ *Horvát- és Szlavónország a Magyarországgal ezeréves fennállásának megünneplésére Budapesten 1896. évben rendezett országos kiállításon* (későbbiekben: *HSz*), Zágráb, Narodne Noviine nyomdája, 1896, 1.

³¹⁵ MATITS Ferenc, *A Szépművészeti Múzeum 19. századi horvát festményeinek kapcsolata egy zágrábi képciklussal*, Pavilon, 1994, 39–47.

magasabb torony csúcsán egy kardot a szájában tartó turul volt látható.³¹⁶ Érdemes itt megjegyezni, hogy az emlékmű felállításának körülményei szintén többféle módon értelmezhetők. A Belgrádból valóban szabad szemmel is jól látható emlékmű Thaly Kálmán eredeti elképzelése szerint egyfajta figyelmeztetésként szolgált volna a szerbek számára. Az 1893-ban készült hivatalos programtervezet, majd a szeptemberi felavatási ünnepség azonban már a török elleni délszláv összefogás jelképeként, Hunyadi-emlékműként értelmezte az épületet. Ezt erősítette, hogy a hivatalos tervezet tíz évszázadra, azaz tíz jeles történelmi eseményre, illetve személyre fókuszáló eseménysorában helyet kapott a horvát–magyar összetartozás is: a 17. század Zrínyi Miklós koraként ezt volt hivatva kifejezni.³¹⁷

A Monarchia nemzetiségei közül – a bosnyákok mellett – egyedül a horvátok állítottak fel önálló, nemzeti pavilonokat a millenniumi ünnepségek legnagyobb eseményén, az 1896. május 2-án megnyíló Ezredéves Országos Kiállításon. Az október végéig tartó seregszemle több mint ötmillió látogatót vonzott. A Városliget területe megtelt különböző, nagyrészt ideiglenes építményekkel, amelyek kiállításai egymás mellett mutatták be a dicső magyar múlt emlékeit a gazdasági fejlődés legújabb eredményeivel. Már 1895-ben megkezdődtek a horvát előkészületek Jurikovics Miklós Pozsega vármegyei főispán, az erre a feladatra kinevezett kormánybiztos vezetésével. A rendezők a horvát–szlavón kiállítás helyszínéül egy igen jó fekvésű területet, az Alpár Ignác tervezte Történelmi Főcsoport mögötti részt jelölték ki, ahol 6000 m² állt rendelkezésükre. Emellett megszabták, hogy a horvátoknak a nagy kiállítás csoportbeosztásával megegyezően kell saját bemutatójukat elrendezniük.³¹⁸

A későbbiekben döntés született arról, hogy a horvát–szlavón, illetve a bosnyák kiállítás anyagát két külön zsűri bírálja majd, amelyben 2-2 magyar tag is részt vesz.³¹⁹ A képzőművészeti bírálók így szintén nem voltak azonosak a magyar, illetve a horvát–szlavón kiállítás esetében. A horvát zsűri tagja volt Pajacsevics Tivadar gróf, Bombelles Márk gróf, Vraniczany Lajos báró, Josip Vancaš építész, illetve magyar részről Nádler Róbert festő és Czigler Győző építész.³²⁰ Bár horvát festő nem szerepelt a zsűriben, mégis viszonylag nagy számban kaptak kiállítási elismerést a résztvevő képzőművészek.³²¹ A legmagasabb

³¹⁶ Kiállítási Újság, Az 1896-iki ezredéves országos kiállítás napilapja (későbbiekben: KÚ), 1896. szept. 21., 113. sz., 2–3.; Vasárnapi Újság (későbbiekben: VÚ), 1896. szept. 20., 38. sz., 633.; KÖVÁRY László, *A Millennium lefolyásának története s a millenáris emlékkalkotások*, Budapest, Athenaeum, 1897, 163.

³¹⁷ VADAS Ferenc, *Programtervezetek a millennium megünneplésére*, Ars Hungarica, 1996, 9. sz., 14.

³¹⁸ Az 1896-iki Ezredéves Országos Kiállítás Közleményei (későbbiekben: EOK Közl.), 1895. jan. 1., 19. sz., 739. A 6000 m²-nyi területből végül 11000 m²-nyi, beépített terület lett (EISLER G., *Az Ezredéves Kiállítás képes útmutatója*, Budapest, Eisler G., 1896, 54.; KÁLNOKI Izidor, *A kiállítás ismertetése*, in *Az Ezredéves Országos Kiállítás Kalauza, Hivatalos adatok alapján*, szerk. GELLÉRI Mór, Budapest, Kosmos, 1896, 175.), az Ezredéves Kiállítás teljes alapterülete mintegy 700000 m² volt. (MATITS Ferenc, *Megemlékezés a horvát Műcsarnokról*, in *Pavilon építészet a 19–20. században a Magyar Építészeti Múzeum gyűjteményéből*, szerk. FEHÉRVÁRI Zoltán, HAJDÚ Virág, PRAKFALVI Endre, Budapest, OMvH Magyar Építészeti Múzeum, Pavilon Alapítvány, 2001, 69.)

³¹⁹ EOK Közl., 1896. szept. 1., 30. sz., 1198–1199.; KÚ, 1896. júl. 3., 33. sz., 1., aug. 26., 87. sz., 1., szept. 5., 97. sz., 1. A horvát zsűri végül viszonylag későn, szeptember 11-én alakult meg (KÚ, 1896. szept. 11., 103. sz., 1.).

³²⁰ EOK Közl., 1896. okt. 22., 31. szám, 1211.; KÚ, 1896. szept. 11., 103. sz., 1.

³²¹ MATITS 5. j. i. m., 45. *Millenniumi nagy érmet* kapott a képzőművészek közül Bela Čikoš-Sesija („Csikós Béla”) „Tehetséges festőnek, szép munkáért”, Nikola Mašić („Mašić Miklós”)

kitüntetés, az állami arany-, illetve ezüstérmét horvát festő vagy szobrász azonban nem kapta meg (szemben például Madarász Viktorral, aki arany állami éremben részesült), több horvát építész, köztük Hermann Bollé viszont igen.³²²

A millenniumi év eseményeinek hivatalos összefoglalójában a következő áll: „A horvátok örömmel fogadták a kiállításon megjelenés gondolatát. Minden megyében, az egy likait kivéve, kiállítási bizottság alakult, s létrejött a külön horvát pavillon, közigazgatási és képzőművészeti színvonaluk feltüntetésével.”³²³ Azonban érdekes megjegyzést olvashatunk Czobor Bélától, a kiállításához kapcsolódó, általa szerkesztett kötet Bevezetésében: „Nem hagyhatjuk megemlékezés nélkül, hogy eredetileg Horváth–Szlavonország történeti emlékeit – már a Szent István koronája alá tartozóság dokumentálására is – szintén a mi csarnokainkban óhajtottuk kiállítani, de törekvéseink siker nélkül maradtak. Horvát testvéreink külön műcsarnokot emeltek, s ennek egyik szárnyában külön retrospectív kiállítást rendeztek.”³²⁴ Tehát az Ezredéves Kiállítás egyik csúcspontjának szánt Történeti Főcsoport kiállításán a horvátok tündetőleg nem vettek részt: történelmi emlékeiket, kincseiket saját Műcsarnokukban mutatták be a közönségnek.

Az Ezredéves Országos Kiállítást 1896. május 2-án ünnepélyes keretek között Ferenc József nyitotta meg. Ezután a király és kísérete közel kétórás szemlén tekintette meg a látnivalókat.³²⁵ Elsőként a nagy Iparcsarnokba, majd a Borászati Pavilonba látogattak el. Innentől idézzük inkább a Budapesti Hírlap tudósítását: „Andrássy Sándorné grófné remek mivű pohárban tokaji borral kínálta meg az uralkodót, a ki fenékig üritette a poharat, mire néhány percig társalgott a hölgyekkel. (...) A király rendkívül gyorsan ment a horvát pavillonba, úgy, hogy kísérete alig birt vele lépést tartani. Stefánia özvegy trónörökösné mögéje sietett, szólván: – Felség, talán egy kissé gyorsan is haladunk. A király visszafordult, mosolygott e szavak hallatára és meglapátolta lépteit (...) és a kiállítók és a közönség éljenzése között elhagyta a csarnokot. (...) A horvát pavillonhoz érve a zsivó és az éljen versenyezve iparkodott egymást túlhasogni. Jurkovich Miklós pozsegai főispán üdvözölte a királyt horvát nyelven, mire a király németül válaszolt. Horvátország részvétele a kiállításban – mondá – bizonyítéka annak, hogy a lakosság a Szent-István koronája többi országával való összetartozandóságának érzését táplálja. A pavillonban cerclet tartott a külföldi nagykövetekkel és Badeni osztrák miniszterelnököt is megszólította. Ezután Khuen-Hederváry gróf horvát bán és Jurkovich főispán kalauzolása mellett megtekintette a kiállítást, melyben főként sok a kétfejű sassal ékes zászló. A kézműipari kiállítás mellett a művészeti rész nyerte meg az

„Tehetséges festő, kiváló kitűnő munkáért”, Medović M. Celestin „Tehetséges festő, kiváló kitűnő munkáért”, Ivan Tišov („Tišov János”) „Tehetséges festőnek, szép munkáért”, Frangeš Robert „Tehetséges szobrásznak, kitűnő munkáért.” (EOK Közl., 1896. nov. 15., 32. sz., 1467–1469.); *Kiállítási érmet* adományoztak továbbá Anton Aronnak („Áron Antal”) „Igen szép és tehetséget mutató festményért”, Oton Ivekovićnek („Ivekovič Ottó”) „Igen szép festményért és akvarelért”, Pavačić Ferencnek „Tehetséges festőnek igen szép munkáiért” és Löwy Lajosnak „Igen szép szobrászati famunkáért” (EOK Közl., 1896. nov. 15., 32. sz., 1470., 1472–1473., 1475.)

³²² EOK Közl., 1896. nov. 15., 32. sz., 1231., 1235–1236.

³²³ KÖVÁRY 6. j., i. m., 270.

³²⁴ *Magyarország történeti emlékei az 1896. évi ezredéves országos kiállításon*, szerk. CZOBOR Béla, Budapest, Bécs, Gerlach Márton és Társa, 1897–1901., (<http://mek.oszk.hu/00900/00941>); SINKÓ Katalin, „A História a mi erős várunk”. *A millenniumi kiállítás mint Gesamtkunstwerk*, in *A historizmus művészete Magyarországon*, szerk. ZÁDOR Anna, Budapest, MTA Művészettörténeti Kutatóintézet, 1993, 136.

³²⁵ VÚ, 1896. máj. 10., 19. sz., 297–298.

uralkodó tetszését. Itt megszólította a király Bukovác festőt és Franges szobrászt, továbbá Bujnicsics orsz. levéltárost.”³²⁶ A szemle ezután a Történeti Főcsoport megtekintésével folytatódott.

A magyar Műcsarnok új épületét két nappal később, május 4-én – a művészek kérésére – maga az uralkodó nyitotta meg.³²⁷ Két nappal korábbi látogatásához hasonlóan itt is beszédbe elegyedett néhány művésszel, köztük Benczúr Gyulával és a fiatal Telcs Edével, akinek kiállított szobrát később meg is vásárolta.³²⁸ Úgy tűnik, a horvát képzőművészeti anyagból azonban nem vett egy alkotást sem.

Bár a horvát pavilonok megnyitásán Zágráb megye főispánja, Kovacsevics Miklós beszédében kiemelte, hogy „a horvát nemzet javát és szerencsáját csakis a magyar államban látjuk biztosítva, azon leszünk, hogy kölcsönös viszonyunk minél bensőbb, minél szívbelibb legyen”,³²⁹ a kiállítás sem volt mentes az apró incidensektől. Még a megnyitó előtt hívta fel rá a figyelmet a Budapesti Hírlap, hogy a horvát–szlavón pavilon címerén Horvátország, kifogásolható módon, Dalmácia és Szlavónia címere elé helyezte a sajátját, pedig az elsőség a dalmát címet illette volna meg. A hibás címet a későbbiekben – bár egy zágrábi lap szerint a horvát törvényeknek ez felelt meg – kicserélték.³³⁰ A pavilonok környékén egyéb elemek is hangsúlyozták Horvátország nemzeti identitását: „A főpavillon [a Horvát Iparcsarnok] homlokairól alálengő piros-fehér-kék nemzeti zászló már messziről hirdeti, hogy itt a Szent-István koronájához tartozó autonóm királyság van. Az egyes utvonalak a Zágráb melletti Ivaneből való vakító fehérségű dolomittal vannak kirakva s körülöttük tetszetős művészi formában a kertészet gazdag virágai diszlenek. A talajon elterülő dus virágszőnyegek eredeti és érdekes horvát nemzeti díszítések láthatók, melyek, mint a többi kertészeti elrendezés is, Zágráb város kertészenek, Jerabek Józsefnek a munkája.”³³¹

A horvát pavilonok

Horvátország és Szlavónia négy pavilonnal képviseltette magát az Ezredéves Kiállításon, összesen 9278 kiállítóval.³³² Az ipari és mezőgazdasági kiállításnak, és részben a horvát „Jelenkori csoport” darabjainak helyet adó Horvát Iparcsarnok volt a legnagyobb alapterületű (1800 m²), favázas épületét ifj. Alois Heinzel tervezte. Az 550 m²-es, vadászkastélyt mintázó, szintén favázas Horvát Erdészeti Pavilont az egyik legfoglalkoztatottabb zágrábi építés,

³²⁶ Budapesti Hírlap, 1896. máj. 3. (l.: Budapesti Negyed, 1996/1., <http://www.bparchiv.hu/magyar/kiadvany/bpn/11/index.html>)

³²⁷ VÚ, 1896. máj. 3., 18. sz., 292., máj. 10., 19. sz., 306. Részletes beszámoló: Nemzet, 1896. máj. 4. (l.: Budapesti Negyed, 1996/1.; REGÖS Andrea, *A Műcsarnok első évtizedei*, in *Műcsarnok 1996*, szerk. KESERÜ Katalin, Budapest, Műcsarnok, 1996, 44.

³²⁸ A király a magyar képzőművészeti kiállítás anyagából összesen öt festményt és egy szobrot vásárolt (KÖVÁRY 6. j., i. m., 214.; VÚ, 1896. nov. 1., 44. sz., 740.).

³²⁹ KÖVÁRY 6. j., i. m., 271.

³³⁰ 1896. jan. 22. és febr. 1. (idézi: TARR 2. j., i. m., 101–102.) Egy másik, feltűnést keltő eseményről szintén több lap beszámolt: a zágrábi kereskedelmi kamara visszautasította a magyar miniszter meghívását, és tüntetőleg távolmaradt a kiállításról (pl. KÚ, 1896. jún. 25., 25. sz., 2.). A Borsszem Jankó című élclap így kommentálta a történeteket: „Mi is voltaképen az ilyen kamara? Nem camera sinceritatis, hanem camera obscura.” (1896. júl. 5., 6.)

³³¹ KÁLNOKI 8. j., i. m., 175.

³³² HSz 4. j., i. m., 3–9., 13., 201–222.; KÚ, 1896. jún. 29., 29. sz., 2–3.

Hermann Bollé³³³ tervei alapján építették fel. A Hönigsberg és Deutch által megalkotott, 200 m²-es Ivócsarnok (Borászati Pavilon) 12 kóstoló-helyiségében a horvát borral, sörrel és pálinkával ismerkedhettek a látogatók. Emellett 3-4 magánpavilon egészítette ki a horvát kiállítást.³³⁴

Az Ezredéves Kiállításon – a magyar Múcsarnok, illetve néhány egyéni kiállító (például Munkácsy Mihály: *Ecce homo*, Feszty Árpád: *Honfoglalás*, *Pokol-körkép*, Thorma János Múcsarnokból „kimaradt” *Aradi vértanúk*-ja) mellett – egyedül a horvátok rendeztek képzőművészeti tárlatot. A másik nemzetiségi, bosnyák csoportban ugyanis az ottani Iparcsarnok, Erdészeti Pavilon, Közlekedési csarnok és Kávéház mellett csak egy kisebb néprajzi bemutató, az úgynevezett boszniai lakóház kapott helyet, képzőművészeti kiállítás azonban nem.³³⁵ A 800 m²-es Horvát Múcsarnok épületét Korb Flóris és Giergl Kálmán³³⁶ tervei alapján építették fel.

1895-ben Zágrábban tervpályázatot írtak ki a pavilon megvalósítására, amelyet a budapesti építészpáros nyert meg. Kettejük együttműködésének első megvalósult eredményei az Ezredéves Kiállításához kötődtek: közösen pályáztak 1893-ban a Városliget tereprendezésére, majd 1894-ben a Történelmi Főcsoport megvalósítására (ez utóbbiakat nem nyerték el), azonban a kiállítási híd és számos pavilon már az ő terveik alapján készült.³³⁷ A vasszerkezetes Horvát Múcsarnok kivitelezését a Danubius Hajó- és Darugyár Rt., illetve Neuschloss Ödön és Marcell cége végezte, az összeszerelt elemek közötti favázás falrészeket vakolattal töltötték ki. Az empire stílusú, gazdag külső és belső szobrászati dísszel (Morak Károly, Löwy Lajos) és belső festéssel (Harbich) ellátott épület világítását tetőablakokkal oldották meg: mind az oldalsó két szárnyba, mind a 13,5 m átmérőjű kupolába felülről érkezett a fény a kiállítótérbe.³³⁸

A Horvát Múcsarnok épületét a megrendelők eleve olyan anyagokból (szétszerelhető vasszerkezet) rendelték meg, amely a későbbiekben lehetőséget nyújtott a pavilon állandó épületként való hasznosítására. Zágráb folyamatosan bővülő belvárosának egyik fontos pontján, a Tomislav téren tervezték a pavilont újból felállítani.³³⁹ Az újbóli felépítés ötlete

³³³ Ő volt az építésze többek között a zágrábi Iparművészeti Iskolának és Múzeumnak, és az újonnan átépített zágrábi Vallás- és Közoktatásügyi Hivatalnak is. (Olga MARUŠEVSKI, *Budapesti és zágrábi kiállítások a 19. század végén*, in *Horvátország / Magyarország. Évszázados irodalmi és képzőművészeti kapcsolatok*, Zagreb, Biblioteka Relations, 1995, 423.) A „Jelenkori csoport” részeként munkásságát külön ismertették. (*HSz* 4. j., i. m., 5.)

³³⁴ BÁLINT Zoltán, *Az ezredéves kiállítás architektúrája*, Bécs, Schroll Antal és Társa, [1897], 46.; EISLER 8. j., i. m., 52–55.; KÁLNOKI 8. j., i. m., 175–181.; MATITS 8. j., i. m., 69.

³³⁵ BÁLINT 24. j., i. m., 46.

³³⁶ Korb Flóris (1860–1930) és Giergl Kálmán (1863–1954) 1893-ban vált ki Henszlmann építész-irodájából és alapított közös vállalkozást. Legnevesebb közös tervezésű épületeik: a két Klotild-palota (1901), a Zeneakadémia (1903). Munkásságukról l.: *Magyar művészet 1890–1919*, szerk. NÉMETH Lajos, Budapest, Akadémiai, 1981, I, 197–198. (A magyarországi művészet története)

³³⁷ Korb és Giergl épületei az Ezredéves Kiállításon: Kiállítási jegyiroda, Aranykönyv Pavilon, Gépcarnok, Bányászati és Kohászati Csarnok, Rimamurány–Salgótarjáni Vasmű pavilonja, Urikány–Zsilvölgyi Kőszénbánya Rt. pavilonja, Első Magyar Részvény Sörfőzde pavilonja. (BÁLINT 24. j., i. m., 13., 40–47., MATITS 8. j., i. m., 69.)

³³⁸ *Az Ezeréves Magyarország és a Milléniumi Kiállítás, Magyarország legszebb tájainak, városainak és műkincseinek valamint a kiállítás nevezetességeinek fényképgyűjteménye*, 1896 (reprint: Budapest, Kossuth, é. n.), 90.; KÁLNOKI 8. j., i. m., 176.; MATITS 8. j., i. m., 69.

³³⁹ EISLER 8. j., i. m., 53–54.; MATITS 8. j., i. m., 69.

egyesekek szerint Khun-Héderváry bántól, vagy Ivo Mallintól, mások szerint Vlaho Bukovactól származhatott.³⁴⁰ A Zágrábban Fellner és Hellmer cége által felállított, már tartós anyagokból épült Műcsarnok kiállítóhelyként végül 1898-ban nyitotta meg kapuit, még hozzá egy fontos eseménnyel: „Ez az épület lett a zágrábi művészeti forradalom központja, falai között ugyanaz a megújító mozgalom győzedelmeskedett, ami Bécsben a Secession épületében. Itt került megrendezésre a Horvát Szalon 1898-ban, itt állítottak ki a lázadó, az új művészeti stílusokat képviselő horvát művészek Vlaho Bukovac vezetésével.”³⁴¹ Az épületet felújították, 1994 óta – „Művészeti Pavilon” néven – ismét képzőművészeti kiállításoknak ad otthont.³⁴²

Horvát–magyar képzőművészeti kapcsolatok 1896 előtt

Horvátország már 1885-ben részt vett a magyar Országos Kiállításon. Főként gazdaságát mutatta be, emellett pedig az 1868-ban alapított Horvát Képzőművészeti Társaság az építéset, díszítő- és iparművészet emlékeivel, illetve népviseletekkel képviseltette magát.³⁴³

A következő állomás Zágráb volt, ahol a Horvát Gazdasági Társaság fennállásának ötvenéves évfordulója alkalmából, 1891-ben nagyszabású kiállítást rendeztek. Ennek részeként – történelmi, néprajzi, iparművészeti és építészeti bemutatók mellett – külön képzőművészeti tárlatot tartottak a nemrégiben megépült Ipariskola emeletén. Ennek a kiállításnak magyar szempontból különös jelentőséget az adott, hogy nem csupán az akkoriban Zágrábba érkező Vlaho Bukovac és a körülötte csoportosuló fiatal művészek, hanem magyar festők munkáit is megtekinthette a közönség. A Horvát Képzőművészeti Társaság felvette a kapcsolatot a magyar Képzőművészeti Társulattal, amelynek szervezésében a magyar festők – az összeségében több mint négyszáz alkotást bemutató kiállításon – száznál több művel képviseltették magukat.³⁴⁴ Ez az 1891-es kiállítás volt az első alkalom arra, hogy a horvát és magyar művészek egymás munkáit megtekinthessék. Továbbá „főpróbája” volt az Ezredéves Kiállítás horvát tárlatának: lényegében ugyanazok a művészek mutatták be műveiket Zágrábban, akik a Horvát Műcsarnok kiállításán is részt vettek 1896-ban.³⁴⁵

A Horvát Műcsarnok képzőművészeti kiállítása

Az Ezredéves Kiállítás Horvát Műcsarnokában először találkozhattak a magyar érdeklődők a horvát képzőművészet legújabb eredményeivel. Hevesi Lajos bécsi műkritikus szerint ez a tárlat volt „a kiállítás valódi szenzációja”, mert ott „az akadémizmussal való teljes szakítás” figyelhető meg és „a plen-air festészet igazi bőségével találkozunk két dalmátnak, Bukovac-

³⁴⁰ *Historicism in Croatia*, [Kiáll. katalógus.] Feb. 17.–May 28., Zagreb, Museum of Arts & Crafts, 2000, I., 255.

³⁴¹ GELLÉR Katalin, *Kivont kardú lovas*, Európai Utas, 2002/3.

³⁴² Az új múzeum honlapján az épület történetéről részletes leírás olvasható: http://www.umjetnicki-paviljon.hr/eng/povijest_uk.asp.

³⁴³ MARUŠEVSKI 23. j., i. m., 423.

³⁴⁴ Krunoslav KAMENOV, *München és a XIX. század második felének horvát festői*, in *Horvátország/Magyarország/Európa, Évszázados képzőművészeti kapcsolatok*, Zagreb, Horvátországi Magyar Tudományos és Művészeti Társaság, 2000, 478.; Krunoslav KAMENOV–SINKÓ Katalin, *Vita (levélváltás)*, in *Uo.*, 499.

³⁴⁵ KAMENOV 34. j., i. m., 477–478.; MARUŠEVSKI 23. j., i. m., 423–424.

nak és Medovičnak köszönhetően”.³⁴⁶ Szintén elismerésének adott hangot Keleti Gusztáv az Ezredéves Kiállítás képzőművészeti anyagáról szóló, hivatalos ismertetőjében. Viszonylag bőven foglalkozott a megjelenő művészekkel, majd összefoglalását a következőkkel zárta: „A horvát–szlapon műcsarnokban többször elgondoltuk: milyen kár, hogy a horvát testvérművészek termékei oly ritkán, jobban mondva, eddig még soha sem találtak utat a magyar főváros tárlataiba! Mily érdekes volna belőlük az ő színpoézisük árnyalatkülönbségeit a mienkkel összehasonlítva tanulmányozni.”³⁴⁷ A magyar érdeklődést emellett a kitüntetések száma,³⁴⁸ és a Magyar Állam által megvásárolt négy festmény és egy szobor is jelzi.³⁴⁹

A kiállítás napilapja, a Kiállítási Újság két-három naponta számolt be nagyobb horvát csoportok „tömeges felrándulásáról”, akik elsőként általában saját pavilonjaikat nézték meg. A tudósítások azonban egyszer sem említik a horvát kiállítás képzőművészeti részét, vagy annak valamiféle visszhangját.³⁵⁰ Kifejezetten a Horvát Műcsarnok látogatottságáról nincsenek tehát adatok, azonban feltételezhető, hogy a nagyközönség érdeklődése ugyanolyan csekély lehetett, mint a jóval nagyobb alapterületű³⁵¹ magyar Műcsarnok esetében. Ez utóbbiba, bár néhány hónap elteltével félárú jegyeket is forgalomba hoztak,³⁵² a több millió látogatóból mindössze kb. 100.000 váltott jegyet a hat hónap alatt.³⁵³ Az, hogy az épület kívül esett a kiállítás területén, ezért csak külön belépőjeggyel volt látogatható, még nem magyarázza a közönség érdektelenségét. Jellemző a helyzetre, hogy a művészek nyilvánosan tiltakoztak a miniszternél, mert még a hivatalos delegációk programjában sem szerepelt a magyar Műcsarnok megtekintése.³⁵⁴

Talán ennek köszönhető, hogy a nemzetközi sajtókongresszus egyik francia újságírója, betévedve a horvát kiállításra, arról tévedésből mint a magyar Műcsarnokról írt lekicsinylő véleményt a lapjának. Ez a félreértésen alapuló cikk indította arra Kézdi-Kovács Lászlót, a Pesti Hírlap műkritikusát, hogy részletesebb bemutatást készítsen a horvát képzőművészeti tárlatról.³⁵⁵ Főként Bukovac eleven, friss egyéniségét emeli ki, bár éppen Ferenc József-

³⁴⁶ KAMENOV 34. j., i. m., 479–480.

³⁴⁷ KELETI Gusztáv, *A festészet és szobrászat az 1896. évi Ezredéves Országos Kiállításon*, Budapest, Pesti Könyvnyomda Rt., 1898, 71. [Klly.: Magyarország közgazdasági és közművelődési állapota ezeréves fennállásakor és az 1896. évi Ezredéves Kiállítás eredménye, szerk. MATLEKOVITS Sándor, 1897–1898, IX.]

³⁴⁸ l. 11. jegyzet

³⁴⁹ A megvásárolt művekről részletesebben l. a *Melléklet* jegyzeteit.

³⁵⁰ Pl. KÚ, 1896. jún. 13., 13. sz., 2.: „rendkívüli módon lepte meg őket a gyönyörű rendezés és különösen a kiállított tárgyak tömege”.

³⁵¹ Vö.: a Horvát Műcsarnokban (800 m², 3 terem) 19 művész 119 alkotással szerepelt, míg a magyar Műcsarnok kiállításán (1713 m² falfelület a festmények, 459 m² a szobrok számára, 16 terem) 276 művész 1276 festménnyel, illetve szoborral vett részt (*Ezredéves Országos Kiállítás 1896, A Képzőművészeti Csoport képes tárgymutatója*, Az Országos Magyar Képzőművészeti Társulat Kiadványa, 1896; KÚ, 1896. aug. 3., 64. sz., 3–4.; Millenniumi Lapok, 1895. nov. 30., 2. sz., 12.)

³⁵² KÚ, 1896. aug. 1., 62. sz., 1.

³⁵³ Z. LÁNYI Vera a magyar Műcsarnok kiállítását mind a látogatók száma, mind a vásárlások mennyisége szempontjából „sikertelennek” nevezi (*Festőink az 1896. évi millenáris kiállításon*, Magyar Művészettörténeti Munkaközösség Évkönyve, 1953, 386.).

³⁵⁴ KÚ, 1896. jún. 28., 28. sz., 3., júl. 10., 40. sz., 1.

³⁵⁵ KÉZDI-KOVÁCS László, *A horvátok műcsarnoka*, Pesti Hírlap, 1896. júl. 13., 1–3.

portróját³⁵⁶ „nagyon rossznak” tartja. Emellett Medović, Čikoš, Aron, Mašić, Landsinger, Tišov és Iveković néhány festményét, továbbá a szobrász Frangeš emeli ki. Keleti Gusztáv ismertetéséhez hasonlóan lényegében a kapcsolatfelvételt és együttműködést szorgalmazza, hiszen a horvátok is „azon az egyedül létező világnyelven beszélnek, ami a művészkedést följe emeli minden nemzetiségi kérdésnek, aminek a hangsúlya a szín és formája a rajz – s a mit az eszkimo és kimbunda néger is csak úgy megért, akár a kis orosz vagy a nagy oláh.”

A horvát közvélemény passzivitását jól példázza, hogy az ottani lapok általában csak külföldi tudósítások alapján hoztak beszámolót saját művészeik magyarországi tárlatáról, a magyar művészeket pedig alig említették. A képzőművészeti kiállításon való részvétel, illetve a magyarokhoz való viszony a zágrábi művészek körében sem volt egyértelmű. A kiállítás egyik fő szervezőjének tartott Vlaho Bukovac, az *Éljen a király* festője éppen ez idő tájt nem vállalta, hogy megfesti *A tudomány és művészet fellendülése Kun-Héderváry bánsága alatt* című festményt a korábban már említett zágrábi Vallás- és Közoktatásügyi Hivatal Aranyterme számára. A Horvát Képzőművészeti Társaság elnöke, Franjo Rački pedig éppen az Ezredéves Kiállításon való részvétel miatt mondott le tisztségéről.³⁵⁷

A Horvát Műcsarnok a képzőművészeti alkotások mellett helyet adott a horvát „Történeti csoportnak”,³⁵⁸ illetve a „Jelenkori csoport” építészeti részének. A belső térről Klösz György négy fényképét ismerjük.³⁵⁹ Ezek alapján lehet tudni, hogy a jobb oldali szárny hátsó felében voltak elhelyezve a történeti kiállítás darabjai. A festmények és grafikák ugyanennek a szárnynak a kupolához közelebb eső részében, a kupolatér bejárat felőli oldalán, illetve a baloldali szárnyban voltak láthatók. A szobrokat a kupolatérben mutatták be.

A Horvát Képzőművészeti Társulat a párizsi tanultságú – Zágrábba Izidor Kršnjavi kérésére 1893-ban visszatért – Vlaho Bukovacra (1855–1922) bízta a tárlat válogatását és elrendezését. Visszaemlékezésében a művész arról írt, hogy amikor a rendezés kapcsán Medović és Čikos társaságában Budapesten járt, igazi baráti fogadtatásban volt részük.³⁶⁰

A kiállításon 19 művész 115 alkotással vett részt (l. *Melléklet*). Néhány idősebb, főként müncheni tanultságú festő mellett³⁶¹ a kiállító művészek legnagyobb csoportját a Vlaho

³⁵⁶ Egyébként mindkét Műcsarnokban a vezető művész által (Benczúr, illetve Bukovac) festett király-portré került a legelőkelőbb helyre (a magyar Műcsarnok előcsarnokába, a horvátoknál a baloldali szárny középső falára).

³⁵⁷ *Vita (levélváltás)* 34. j., i. m., 499–500. [KAMENOV]

³⁵⁸ A kiállításon szerepelt a zágrábi székesegyház kincstára (ötvösművek, miseruhák stb.), a horvát kolostorok művészete (kódexek, kegytárgyak stb.), régészeti leletek, a horvát levéltárak és könyvtárak kincsei (kódexek, oklevelek), történelmi személyek portréi, horvát iparegyesületek és céhek dokumentumai, zászlók.

³⁵⁹ A képek forrása Budapest Főváros Levéltárának Klösz-archívuma (<http://klosz.bparchiv.hu/klosz/app/index.fm>).

³⁶⁰ *Art Nouveau in Croatia*, [Kiállítási katalógus:] 15. Dec. 2003.–31. March 2004., Zagreb, Museum of Arts & Crafts, 2004, 116.; MARUŠEVSKI (23. j., i. m.), 425.; MATITS (5. j., i. m.), 45.

³⁶¹ Ferdinand Quiquerez (1845–1893) és Nikola Masić, Izidor Kršnjavival együtt (aki ekkorra már felhagyott a festéssel: a zágrábi művészeti élet vezető egyénisége, közoktatásügyi és vallási előljáró) a horvát festők első müncheni nemzedékéhez tartoztak. A második nemzedék tagjai közül (főként eszéki származású festők: „eszéki iskola”) kiállított Anton Aron (1858–1920), Sigmund Landsinger (1855–?), Italo Hochetlinger (1868–1923) és a jóval korábban Eszéken működő Konrad Hetzendorf (1809–1869). Továbbá a római tanultságú Pavačić (1862–1917?) (*Historicism* 30. j., i. m., I., 321–322., 325.; KAMENOV 34. j., i. m., 468–475.).

Bukovac köré csoportosuló fiatalabb nemzedék alkotta. Az ide tartozó festők általában Bécsben, vagy már a zágrábi Ipariskolában kezdték tanulmányaikat, majd rövidebb müncheni kitérő után ismét Zágrábban telepedtek le.³⁶² Szintén ez a csoport volt, amely – a budapesti kiállításon szereplő két szobrász: Robert Frangeš és Rudolf Valdec mellett – részt vett a Zágrábban újjáépített Vallás- és Közoktatásügyi Hivatal három reprezentatív termének díszítésében.³⁶³ Az egykori festő, Izidor Kršnjavi által megálmodott, historizáló, nagyszabású program a palota Aranytermében a horvát történelem nevezetes eseményeit mutatta be hét vásznon.³⁶⁴ Ebből három képet – V. Bukovac (*A raguzai nő / Dubravka, Éljen a király!*), Celestin Medović (*Szerémi vértanúk a bíróság előtt*) – a budapesti közönség is láthatott. Frangešnek az Aranyteremhez készített négy, allegorikus reliefje közül kettő (*Orvostudomány, Hittudomány*) a Horvát Műcsarnokban szintén bemutatásra került. Az Aranyterem mennyezetfreskóit („A Művészet-, a Tudás-, a Vallás- és az Oktatás allegóriája”) pedig az az Ivan Tišov festette, akinek *Művészetek* című, Budapesten bemutatott képe – bár erről nincs adat – talán egyik freskójának előtanulmányát jelenthette.³⁶⁵ Az Ezredéves Kiállítás horvát anyagában tehát túlsúlyban voltak a historizáló ábrázolások, amelyek nagy része ezen stílusirány egyik horvátországi csúcsteljesítményének – a zágrábi Aranyteremnek – a díszítéséből származott. Azonban nem szabad elfelejtkezni arról sem, hogy éppen ez a zágrábi csoport fogja Vlaho Bukovac és Bela Čikoš-Sesija vezetésével megalapítani 1897-ben a Horvát Művészek Társaságát.³⁶⁶ Egy évvel később pedig, szintén ugyanennek a pavilonnak a falai között – csak már Zágrábban – nyitják meg az első Horvát Szalont, amely már jelzi a szecesszió kezdetét, a horvát művészet akadémizmustól való eltávolodását.³⁶⁷

³⁶² Ide tartoznak: Menci Clement Crnčić, Bela Čikoš-Sesija, Oton Iveković, Ivan Tišov, Celestin Medović. Ez utóbbi a Budapesten is kiállított, *Áldozat Bacchusnak a keresztényüldözés korában* című vásznával már a müncheni Akadémián, majd 1893-ban a Glaspalastban nagy sikert aratott. (KAMENOV 34. j., i. m., 476–477.)

³⁶³ A palotát 1891-től Hermann Bollé tervei alapján építették át Izidor Kršnjavi elképzelése szerint. Az Aranytermen kívül volt egy ún. Reneszánsz Terem (ebbe a későbbiekben Bela Čikoš-Sesija öt táblája került pl. *Walpurgis éj, Dante a Purgatórium kapujában*), és az ún. Pompeii Terem (ide az előbb említett Čikoš, illetve Ivan Tišov és Oton Iveković pompeii-beli falfestményeket utánzó falképeket készített). (MATITS 5. j., i. m., 39–40.; *Historicism* 30. j., i. m., II., 624–627.)

³⁶⁴ A budapesti kiállításon nem szerepelt: Celestin Medović: *A horvátok bevonulása új hazájukba, A spalatói zsinat, Zvonimir fejedelem eljegyzí Ilona királylányt, Nápolyi László koronázása*; Bela Čikoš-Sesija: *A horvátok megkeresztelkedése*, illetve Oton Iveković: *A horvát főurak békecsókot váltanak Könyves Kálmán királlyal* (MATITS 5. j., i. m., 40–45.).

³⁶⁵ *Historicism* 30. j., i. m., II., 622–623.

³⁶⁶ MARUŠEVSKI 23. j., i. m., 426.

³⁶⁷ *Art Nouveau* 50. j., i. m., 118–120.

Melléklet
A horvát képzőművészeti kiállítás anyaga³⁶⁸

B. A jelenkor kiállítása

I. Festészet és szobrászat

1. Festészet

1. Ferenc József arcképe (V. Bukovac)

2. Aleksander, A.

(Zágrábban szül., bécsi Akadémián tanult és tanul még)

2. Zsuzsanna a fürdőben

3. Arckép

4. Önarckép

4.[3.] Áron Antal

(jelenkori festő, Eszéken szül., Piloty tanítványa Münchenben)

5. A vak lány a templomban

6. Falusi látogatás

4. Bukovac Vlaho

(szül. 1855., Cavtato (Ó-Dubrovnik), Párizs, Cabanel C. »École des Beaux Arts«, 1878. bejutott a párizsi Szalonba, ahol többször kitüntették)

7. Éljen a király

8. A raguzai nő

9. Gundulić Osmanjának tervét készíti

10. A horvát országos színház függönyének képe

11. Patricius nő

12. Diablotin

13. Leány (tanulmány)

14. Dr. Jurković[č] Miklós főispán arcképe

15. Egy pillanatnyi öröm

16. A görög nő viselete

17. Innocence

18. Önarckép

19. A diploma a. és b.-je

20. Strossmayer J. Gy. püspök arcképe

21. Bárá Vraniczay Lujo arcképe

22. Bárá Vraniczay Olgáé arcképe

23. Bárá Vraniczay Lujo gyermekeinek arcképe

24. Bárá Vraniczay Ivka arcképe

25. Vitéz Pongrácz Gusztáv arcképe

26. Pongrácz Zorka úrnő arcképe

27. Vitéz Pongrácz Gusztáv gyermekeinek arcképe

28. Medović Celestin úr arcképe

29. Dr. Siebenschnein Rob.[?] úrnő arcképe

30. Fischbach Rob. [?] úrnő arcképe

31. Jánusić úrnő arcképe

32. Farkas úrnő arcképe

33. Farkas úr arcképe

³⁶⁸ HSz 4. j., i. m., 1–3. alapján. A művek listája a forrás kivonata, annak szóhasználatát megőrizve, mai helyesírással készült.

34. Pongrátz Fanny arcképe

35. Pongrátz Muki kisasszony arcképe

5. Crnčić Kelemen

(szül. 1865., Eszék, bécsi és müncheni Akadémián Giesis tanítványa)

36–38. Rézmetszetek

6. Csikós Béla

(szül. 1865. Eszék, bécsi Akadémián Müller tanítványa)

39. A halottak őre

40. Penelope [Kirké?]³⁶⁹

7. Filip Konrád

(szül. Zágráb, Bécs, München, most »École des Beaux Arts«-ban Párizsban tökéletesíti magát)

41. Virágok

8. Hochetlinger Italo

(szül. 1866. Eszék, bécsi Akadémia)

42. Arckép

9. Hetzendorf Konrado

(szül. Eszék, működött ezen század elején, kitűnő tájképfestő)

43. Téli vidék (vízfestmény)

44. Régi várromok

45. Erdei tisztás

10. Iveković Ottó

(szül. 1870., Klanjecz, bécsi Akadémián tanára Eisenmeyer, müncheni és karlsruhei egyetem)

46. Svačić Péter halála

47–50. Tanulmányok

11. Kaltenecker N.[?]

(zenggi reálgimnáziumi tanár)

51. Crayon: Két női mellkép

12. Landsinger Zsigmond

(szül. 1858. Eszék, müncheni Akadémia)

52. Szapphó

53. Lukretia

54. Tavaszi hangok

13. Löwenthal Anna bárónő

(szül. Maroičić bárónő, Pro ecclesia et pontifice pápai rend tulajdonosa, jelenkori festőnő, született Károly-városban, bécsi Akadémia)

55. Madonna

56. Tanulmány

57–58. Arcképek

14. Mašić Miklós

(szül. Otoča, 1852., gimnáziumi tanulmányai után a müncheni Akadémiára ment, Lindenschmitt tanítványa, később Bougerereau [sic!] William tanítványa Párizsban, itáliai utazások: 1880., 1887., 1895.)

59. Gyík

60. Likai ember

61. Nyári idill

62. Lányok a kertben

³⁶⁹ Létezik a festőnek egy 1895-ben készített *Penelopé*-festménye (a kiállításvezető mellett KELETI 37. j., i. m., 70. is ezt a címet említi), azonban MATITS 5. j., i. m., 46. 5. j. szerint egy *Kirké* című festményt vásárolt a magyar állam tőle: ez ma a Magyar Nemzeti Galéria tulajdona (ltsz. 1521.).

15. Medović M. Celestin

(jelenkori festő, szül. Knin (Dalmácia), Rómában majd Münchenben festészeti tanulmányok)

63. Áldozat Bacchusnak a keresztény-üldözés korában

64. Négy szerémi vértanú a bíróság előtt³⁷⁰

65. Assisi Szent Ferenc

66. Szent Bonaventura

16. Mose Albert

(jelenkori festő, szül. Zágráb, bécsi Akadémián tanult)

67–68. Arcképek és arckép-tanulmányok

17. Pavačić Ferenc

(jelenkori festő, szül. Fiume, Rómában tanult festészetet, most is ott él)

69. Naplemenet

70. A barát

71. Pasztell (Víg pajtás)

72. Agg férfiú Capri szigetéről

73. Tér Rómában

74. Gyermeekjáték

18. Schmigoz Hermína bárónő

(jelenkori festőnő, bécsi Akadémián tanult)

75. Akvarell: Virágcsokor

76–77. Mezei virág

78. Tájkép

19. Quinquerec Ferdinand

(szül. 1845., Buda, festészetet Velencében tanult, meghalt 1893-ban Zágrábban, ahol élt)

79. Montenegrói férfi

20. Sunko Milan

(szül. Steinbrück, meghalt 1891-ben, bécsi festészeti Akadémián Klein tanárnál főképp címerfestéssel és akvarellel foglalkozott)

80. Címlevél

81. Kénfürdő (akvarell)

21. Tišov János

(1867, Vukaán szül. Diakovár mellett, elvégezve a zágrábi Királyi Országos Ipartanodát, valamint a Műipartanodát Bécsben, a festészetet Raessel és Mara tanároknál tanulta Münchenben)

82. Művészetek

Hazai képek

22. Csikós Béla

86. Susjedgrad

87. Izvor Une

88. Vrelo-Prozor

89. Nehaj

90. Švica

91. Jelengrad

92. Otočac

93. Zvonigrad

94. Sokolwac

³⁷⁰ Mivel Medović *Áldozat Bacchusnak...* című kompozícióját a horvát kiállítási bizottság nem adta el, ezért vásárolták meg ezt a másik festményt, amelyet eredetileg a zágrábi Aranyterembe szántak. Jelenleg a Szépművészeti Múzeum őrzi (Itsz. 441.B.). (MATITS 5. j., i. m., 40., 46. 5. j.)

- 95. Grižane
- 96. Korana
- 97. Dobra Kuća
- 98. Drivenik

23. Iveković Ottó

- 99. Slunj
- 100. Caprag
- 101. Dubovac
- 102. Bakar
- 103. Cetin
- 104. Sv. Ana Bastaji
- 105. Garićgrad
- 106. Tounj
- 107. Gvondansko
- 108. Topusko–Opatija
- 109. Klek–Ogulin
- 110. Trsat
- 111. Zrinj

24. Landsinger Zsigmond

- 112. Ilok
- 113. Erdut
- 114. Ružica
- 115. Šarengard

2. Szobrászat

25. Čop Alajos

(szül. 1867., M. Bisztrícán, Horvát-Zagoriában, fametszési iskolában tanult Villachban, majd a müncheni szobrászati Akadémián Helmet tanítványa)

- 1. Képzlet
- 2. Hírnök

26. Frangeš Robert

(szül. 1872. Mitrovicán, zágrábi Királyi Országos Ipariskola, szobrászatot Könignél a bécsi Akadémián és ausztriai múzeumban, Kundmann tanárnál tanult)

- 3. Hittudomány (relief)
- 4. Orvosi tudomány (relief)
- 5. Atléta
- 6. Kalapács
- 7. Aggastyán (tanulmány)³⁷¹
- 8. Szent Domonkos
- 9. Portré-relief

27. Löwy Lajos

(szül. 1869. Zágráb, a Királyi Ipariskolát elvégezve ugyanott a szobrászatban Budapesten (Szanház tanárnál), Bécsben és Németországban képezte magát)

- 11. A kút
- 12. Keret

28. Rendić János

(jelenkori szobrász, született Bracon (Dalmácia), velencei Mascotta tanítványa, tanult Firenzében és Itália más városaiban)

³⁷¹ Ez a szobor lehet a ma *Római polgár* néven ismert, magyar állam által megvásárolt szobor, a Szépművészeti Múzeum őrzi (ltsz. 1643.). (MATITS 5. j., i. m., 46. 5. j.)

- 12. Kurelac Ferenc mellszobra
- 13. Novica Berović
- 14. Hajnal hasad

29. Roksandić Simon

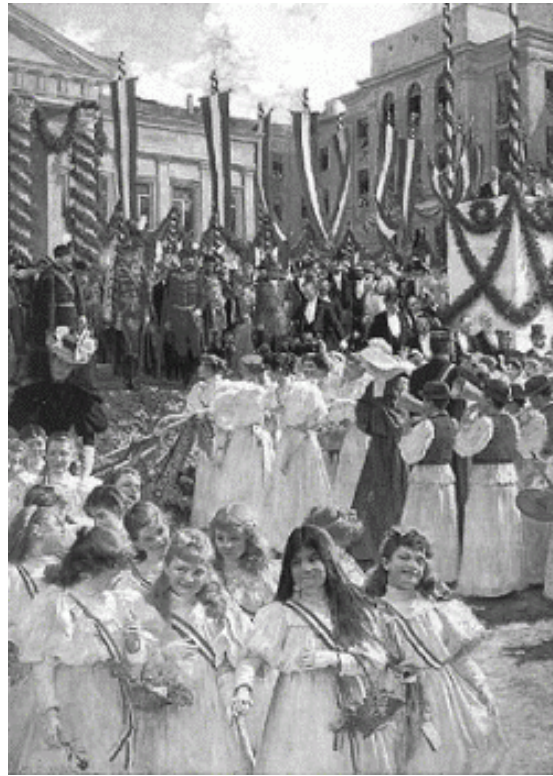
(szül. 1869., Zágráb, zágrábi Ipartanoda volt tanítványa, szobrászatot a müncheni Akadémián Riman-nál tanult)

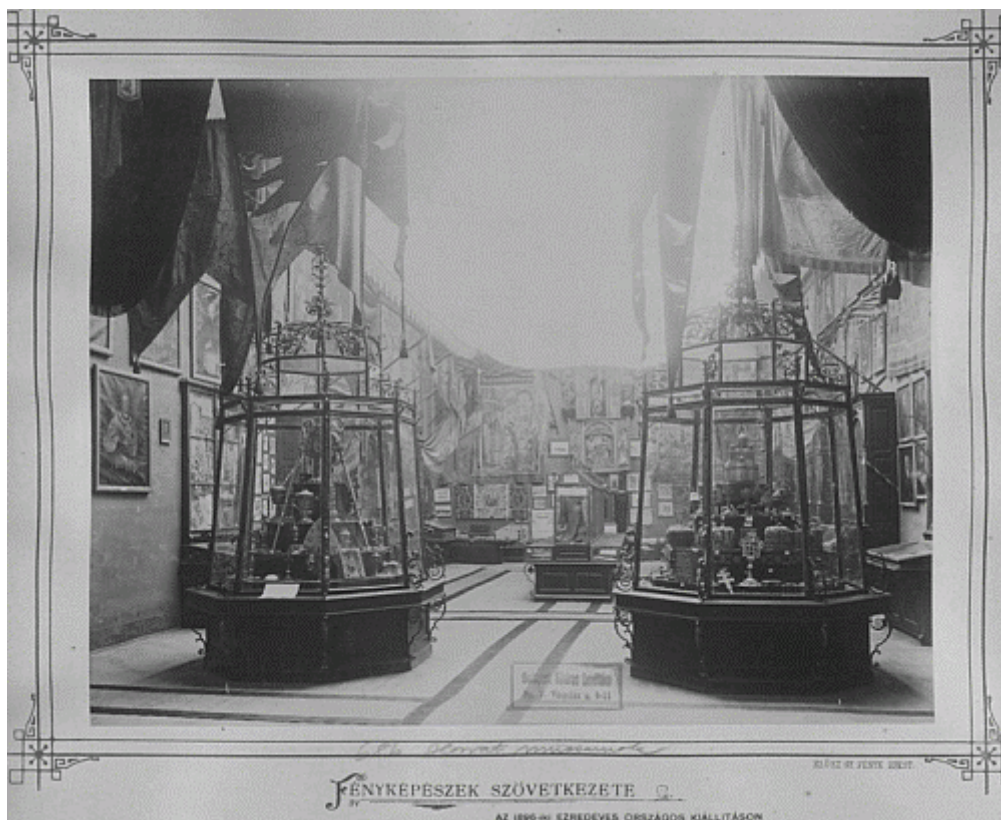
- 15. Rurik orosz herceg
- 16. Fejtanulmány (relief)

30. Valdec Rezső [sic! helyesen: Rudolf]

(szül. 1872., zágrábi Királyi Országos Ipariskola, majd Bécsben tanult)

- 17. Szerelem (relief)
- 18. Légy
- 19. Krisztus-karcolat

Színházi kapcsolatok a reformkorban a mai Vajdaság területén

„...hogy pedig a műveltségre törekedésnek legcsalhatatlanabb jele a játékszinnek pártolása és részvétel fogadtatása csak a világtalan kétli mert ki nem látja a művelt Német, Angol, Francia, Olasz és egyéb országoknak/: melyekben a faluk műveltsége s csinosága a Magyarországi városokéval is vetélkedik:/ ám hő részvétét, mellyel ott a Játékszínnek látogattnak s pártoltatnak, hogy továbbá a színészet a felvilágosodásnak, népi gyalulatnak leghatalmasb s közönségesen elismert eszköze, tanusítják azon szózatok is mellyek Magyarországon is az országgyűléseken a játékszin állandósítása mellett a legnagyobb áldozatok megajánlásával emelkedtek. Egy szóval a Játékszínnek világszerte kedveltetnek s pártfogoltatnak, csupán Zombor Városa az, melly a műveltség s a csinos társalkodás ezen érzék finomító eszközének magát mintegy ellenszegezi, s azt olyannak elesmérni nem akarja, millyennek a műveltek által tartatik”³⁷².

Az idézett sorokat egy 1841. április 14-én keltezett és a városi tanácshoz benyújtott levélben olvashatjuk, melyet Karácsony Leopold, Mrázovits Jakab, Michailovits Miklós, Doits Lázár és Kovatits Vladimir írt alá, s melynek létrejötte szoros összefüggésben állt azzal az elutasítást tartalmazó dokumentummal, mely a városatyák döntése következményeként fogalmazódott meg, s melynek lényege az volt, hogy a tanácstagok Gottfried Lange német vándortársulati igazgatótól minden különösebb ok nélkül megtagadták a játszási engedély kiadását, holott mind a társulat működési engedélye, mind pedig az úti okmányok rendben voltak.

1841-et írunk tehát, a reformkor, a nemzeti öntudatra ébredés eszméi, ha késve is, de Bács-Bodrog vármegye székhelyét is elérték, igaz, a helybeli Olvasókör megalakítására még várni kell, hiszen ez az intézmény majd csak 1844-ben nyitja meg kapuit, melyet magyar, szerb és német polgárok hoznak létre. Az volt az elképzelés, hogy a kör mindenekelőtt a művelődési élet beindításának, hatékonyabb kiépítésének szolgálatát vállalja fel, s mellőzi a nemzetiségi viszonyok alakulásának körülményeivel való foglalkozást, ám már a következő évben különvált a szerb és a magyar olvasókör, mintegy jelezvén: újrafogalmazódtak a célkitűzések, s ezek megvalósítása nem igényli a közös munkálkodást. Az esettel kapcsolatban a magyar politikai életben megnyilvánuló, nemzetiségek iránti türelmetlenség is hallatott magáról. Kossuth Lajos a Pesti Hírlapban élesen kifogásolta a szerb elnevezést az 1845. május 12-(25-)én megalkult Srpska Čitaonica viszonylatában. A válasz sem maradt el, hiszen a Serbske Novine 1845. május 28-i számában Aleksandar Stojaković reagált Kossuth cikkére, mondván, hogy „Ez a név (mármint a szerb) számunkra éppoly kedves, mint nekik a magyar. Amikor ők azt állítják, hogy a nemzet neve a nép legnagyobb kincsei közé tartozik, nem gondolják talán azt, hogy ez csak a magyarok joga, nem pedig a szlávoké is.”³⁷³

Az eset egyértelműen bizonyítja, hogy a soknemzetiségű vármegyében élő lakosság körében a nemzeti jelleg tekintetében megnyilvánuló különbözőség artikulációja immár folyamatban volt, a nemzeti hovatartozás mibenlétének megfogalmazása elsőrendű feladattá lépett elő, és a közös, például civilizációs polgári célkitűzések realizálásában ennek a másféleségnek

³⁷² KÁICH Katalin, *Egy fejezet a magyar–szerbhorvát irodalmi és kulturális kapcsolatok történetéből, Zombor 1875–1918*, Ravangrad, Zombor, 1975, 109.

³⁷³ KÁICH, i. m., 12.

ezentúl meghatározó szerepe lesz. Miközben az olvasókörök tevékenységében a nemzeti sajátosságok szempontjai érvényesültek, városunkban a színjátszás ez idő tájt, mint idézett levelünk is alátámasztja, az egyetemes emberi művelődés értékei érvényesítésének okán fogalmaztat meg tiltakozást, mert egy jobbára szláv lakosú szabad királyi városban és megyeszékhelyen, amelyben egyharmadot tett ki a magyarok száma, a városi vezetés elutasított egy német színtársulatot. Lényegében kettős irányultságú jelenségről van szó: egyfelől a színházi előadásokat az egyetemes emberi műveltséghez való tartozás letéteményeseként aposztrofálják a tiltakozást megfogalmazók, másfelől ugyanakkor a nemzeti nyelv és kultúra ápolásának, terjesztésének fontosságára is történik utalás.

A két esemény egy időben történő megnyilvánulása azt jelzi, hogy a megyeszékhelyen az egyetemes és a nemzeti iránti érzékenység párhuzamosan jelentkezik konkrét cselekvések formájában, a közös és az egymástól elkülönülő érdekek még nem teljesen a kizárólagosság ismérvei szerint manifesztálódnak a mindennapok hordalékaként, az éles elválasztódás pedig még nem árnyékolta be visszavonhatatlanul az egymás közti kapcsolatok alakulását, függetlenül attól, hogy azok gazdasági, társadalmi vagy művelődési jellegűek voltak-e.

Az alulírók, mint láttuk, zömében szlávok, tehát szerbek és úgynevezett bunyevácok, akik tisztában voltak azzal is, hogy a kor, melyben e „hallatlan” esemény lejátszódott, nem a német színészetet részesítette előnyben a birodalomnak ebben a részében, hiszen „fő tárgya a Magyar Nyelv virágoztatása” volt, annak terjesztése elsőrendű feladat lett ebben a városban is, de mint megállapították, ez nem lehetett oka az elutasításnak. Senki sem állíthatja azt, „hogy két nyelvet egy városban miveltetni nem lehet”, továbbá „a Német Nyelv haszna tagadhatatlan, s főleg a műveltekhez tartozást igénylő előbbkelőknél multhatatlanul szükséges annál is inkább, mivel ezen nevezett »műveltség« nem egy, hanem több nyelvnek tudását feltételezi.”³⁷⁴

Az öt aláíró azt is elmondta, nem tartozik a színjátszást kedvelők táborába, mégis arra kéri a nemes tanácsnokokat, vizsgálják felül a döntést, hiszen elutasító magatartásukkal szégyent hoztak a városra, melyet már egyéként is elkerülnek a vándorszínészek, az „élvezetekbeni szükkölködés s a műveltségbeli hátramaradás” pedig rossz hírért keltheti a megyeszékhelynek.³⁷⁵

Visszatérve a mai Vajdaság színjátszásának sajátos alakulástörténetére, a kezdetek a 18. század második felére vezethetők vissza, amikor a hivatalos betelepítési folyamatok eredményeként alakult ki a régió multietnikus, majd kétszáz évig érvényes demográfiai jellege.

Ákárcsak a Habsburg Birodalom többi részében, az első színházi előadásokat itt is német vándortársulatok honosították meg, miközben az ortodox és a katolikus egyházi alapítású iskolákban az iskolai színjátszás megjelenése is tetten érhető. A ferences rendiek irányításával Szabadkán 1747 és 1774 között például tíz előadást rendeztek latin, horvát és magyar nyelven, Zomborban 1779 februárjában és áprilisában adták elő a *Comoedia de adolescente* című darabot, melyet Boda Gerard tanított be, míg Vukovich Andrásnak, a szintaktus professzorának diákjai 1781. január 24-én a *Declamatio jovialist* mutatták be nagy sikerrel. Az ortodox egyház oktatási intézményei is ismerték az iskolai színjátszás jótékony hatását. Karlócán Emanuil Kozáčinski tanította be a *Traedokomediát*, melyet 1734. június 15-(26)-én mutattak be a diákok. A század végére Nagybecskerek és Versec is felsorakozott azon városok közé, amelyekben gyökeret vert az iskolai színjátszás. Ennek legismertebb szerb képviselője Emanuilo Janković volt, aki Goldoni *I[l] mercanti* című komédiáját fordította le és jelentette meg, és szerb színpadra alkalmazta többek között Johann Jacob Engel *Der*

³⁷⁴ KAICH, i. m., 109–110.

³⁷⁵ Uo.

Dankbare Sohn című egyfelvonásosát is, melyet 1793-ban adtak elő a verseci diákok. A 18. és 19. század fordulójára végül is a német vándortársulatok tevékenysége, valamint az iskolai színjátszás fokozatosan beépült a mai Vajdaság művelődési életébe, s a 19. század elejére megteremtette azokat az előfeltételeket, melyek elősegítették mind a magyar, mind pedig a szerb színjátszás kibontakozását.

Párhuzamosan kialakuló színházi kultúráról van szó, melyben a német teátrumi hagyomány követendő példaként jelenik meg, hogy azután a nemzeti öntudatra ébredés korában a nemzeti jelleg felerősödésének eredményeképpen a német által közvetített egyetemesség helyére fokozatosan lépjenek be a magyarosított, vagy szerbesített változatok, majd pedig az önálló magyar, illetve szerb drámairodalmi alkotások.

A 19. század első felében a többnemzetiségű térségekben, mint amilyen a mai Vajdaság területe volt, megkülönböztetett helyet foglalt el a Singspiel, ugyanis ez a műfaj alkalmas volt a nyelvi korlátok átlépésére, így a potenciális színházi publikumnak azt a részét is meghódíthatta, amelyik egyébként nem volt képes a színpad nyújtotta műélvezet befogadására. A későbbiek során az annyira közkedvelt *népszínmű*, illetve a szerbeknél a *narodni komad sa pevanjem* ennek a 19. század első felében térségünkben német közvetítéssel kialakult színházi ízlésvilágnak lett a továbbélője az egész évszázadban, és még később, a 20. században is. A két világháború között az elszakított területeken magyar identitásmegőrző szerepet kapott a népszínmű, s főleg az amatőr színjátszásban lett meghatározó szerepe.

A kialakult színházi kapcsolatok sokféleségét állapíthatja meg a mai kutató. Ezúttal nem térnénk ki a korabeli drámairodalom német, szerb és magyar érintkezési pontjainak taglalására, elemzésére, inkább a realizált színpadi produkciókban tetten érhető viszonyokról kívánunk beszélni. Számos vonatkozó forrás hívja fel a figyelmet olyan mozzanatokra, amelyek az együttműködés, az egymásra utaltság ismérveit foglalják magukba annak érdekében, hogy a kivitelezett színpadi előadások a vegyes ajkú lakosság körében létre tudjanak jönni, mind a vendégszereplő társulat, mind pedig a publikum megaláztatására.

Függetlenül attól, hogy a negyvenes években a német színjátszás mellé szorosan felzárkózott a kialakuló magyar és a szerb játékszín is, a német vándortruppok továbbra is jelentős szerepet tölthettek be a mai Vajdaság teátrumi életében, azzal a különbséggel, hogy gyakran kellett kenyérharcot vívniuk, immár nemcsak más német sorstársaikkal, hanem a magyar vándortársulatokkal, meg időnként a Joakim Vujić tevékenységével fémjelzett szerb színházi törekvésekkel is.

Tekintettel arra, hogy az országjáró színészek egyedüli kielégítő megélhetési forrását a jól látogatott színházi előadások jelentették, a publikum kegyeinek megszerzéséért mindent megtettek az ekhósszekéren vándorlók. A vegyes ajkú lakosság pártfogását különböző cselfogásokkal próbálták kiérdemelni. A leggyakoribb módja annak, hogy a nagyérdemű jóindulatát elnyerje egy társulat, az volt, hogy például egy magyar előadás során a primadonna, a nézők üdvöskéje néhány dalt a közönség körében lévő szerb érdeklődők kedvéért szerbül adott elő. Déryné nevéhez fűződik az első ilyen jellegű kísérlet. 1812-ben Budán a magyar társulat által előadott *Czerny Györgyben* – melynek megvalósításában a budai szerbeknek igen nagy szerepe volt – a Ruzsicát alakító, országszerte elismert, ünnepelt és szeretett énekesnő néhány dalt szerbül adott elő. Igen nagy jelentőséggel bíró eseményről lehetett szó, hiszen majd negyven évvel később, amikor Déryné visszaemlékezéseit írta, még mindig emlékezett a szerb szövegekre, s szó szerint idézte azokat emlékiratában:

Sto mi fajda od mladostzi
Kad prebivám i zsalosztzi
Sta ne mogu z drágim biti
Ni o danu ni o nótyi –

„Volt dicsőség, volt tapsvihar, én még kis életemben olyat nem kaptam, de akkoriban még tán senki sem” – jegyezte meg Déryné.³⁷⁶

E jól bevált gyakorlattal gyakran lehetett találkozni a 19. század elején a mai Vajdaság területén is. Hasonlóképpen járt el az Újvidéken 1842-ben vendégszereplő, Gottfried Lange vezette német társulat is. A Serbske Narodne Novine 1843 elején tudósította olvasóit, hogy a szerb újévkor adott német előadás megkezdése előtt a színészek két dalt szerbül énekeltek el. A helybeli Morfidis templomi karnagy dr. Petar Jovanović szövegére komponált zenét, melynek előadását igen nagy meglepéssel nyugtázták a szerb nézők. A színészek ezután a *Mnogaja ljeta* című kompozíciót adták elő, szünni nem akaró tapsot érdemelve ki ezzel.

A szerb polgárság a reformkor idején gyakran állt a magyar színészek mellé. A szerb kultúra Athénjének is nevezett Újvidéken eddigi tudomásunk szerint 1836 májusában járt először magyar vándortársulat Kőrösy Ferenc igazgatása alatt. Az eseményről a Honművész olvasóit a Péter és Pál aláírású referens tájékoztatta. Ugyanebben az időben Friedrich Goldheim német truppja is a városba érkezett, amely szintén megkapta a játszási engedélyt, így a két társulat egy ideig felváltva játszott. Vasa Stajić Újvidék művelődéstörténetével foglalkozva idézte a következőket: „Azonban a német igazgató látván a köz figyelmet, egészen a Magyarok részére hajolni, többet játszani nem tartván tanácsosnak, felváltva ítelt játszási jogát 10 ezüst forinton a magyar társaságnak eladta, s Pétervárra vonult játékszíni előadásainak folytatására.”³⁷⁷

Péter és Pál tudósításából azt is megtudhatjuk, hogy a nézőtérén ülő szerb és német polgárok szintén türelmetlenül várták a függöny felgördülését. A Fácánhoz címzett vendéglő színtermében május 21-én jól sikerült Kőrösyék bemutatkozása, s a dalokat nagy tetszéssel fogadta „a színteremnek azon része is, mely az előadást nem érté... Színészeink mind kitapsoltattak.”³⁷⁸

A *Cserni Györgyöt* is bemutatta a magyar társulat. A szerbek Joakim Vujić szerbesített változatát már ismerték, így nem csoda, hogy sokan beültek a magyar előadásra is, melyben Kőrösyné játszotta Ruzsica szerepét. Az eset kapcsán újra a Honművész színházi referensének beszámolóját idézzük, miszerint „a magyar és rácز énekkel” gazdagon teletűzdelt színpadi mű „csal-étek vala a művészetet kevésbé értő közönségünkre is. A színterem még soha illy tömve nem vala, ám bár a darab nem érdemlé.”³⁷⁹

Szuper Károly egykori színházigazgató társulatával sokszor járt a mai Vajdaság területén. 1847-ben Zombort, Bács-Bodrog vármegye központját látogatta meg színészeivel, s erről az eseményről is részletesen számol be naplójában. Előadásainak sorozatát, miután a városi kapitány kiadta a játszási engedélyt, meg is kezdte május 2-án Szigeti József *Jegygyűrű* című darabjával. Ezzel kapcsolatban a következőket írta Naplójában: „alkalom [volt] meggyőződni újra, hogy az egész közönség, legkivált pedig a *vagyonosabb szerb családok* keresve keresik az alkalmat, hogy egyik-másik színész iránti elösmerésüknek kifejezést adhassanak.”³⁸⁰

A „nemzeti színésztársaság”, melyet Jánosi János vezetett, 1834 februárjának közepén érkezett Nagykikindára. A Torontáli aláírású tudósító számolt be a három hónapig tartó

³⁷⁶ Déryné naplója I–III., sajtó alá rendezte BAYER József, Singer és Wolfner, Budapest, 1879, I., 141.

³⁷⁷ Vasa STAJIĆ, *Gradja za kulturnu istoriju Novog Sada*, Matica Srpska, Novi Sad, 1951, 280–281.

³⁷⁸ KÁICH Katalin, *Az újvidéki magyar nyelvű színjátszás története és repertóriuma 1836–1918*, A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete, Újvidék, 1983, 14.

³⁷⁹ KÁICH, i. m., 15–16.

³⁸⁰ KÁICH, *Egy fejezet...*, i. m., 4.

színházi eseménysorról. Egy írásából megtudhatjuk, hogy „tekintetes Ippi Bydeskúty Lajos úr, a királyi helyettes biztos – aki „különös szívességgel viseltetvén a társaság iránt” – minden alkalmat felhasznált arra, hogy a magyar színészek pártfogása töretlen maradjon a vendégjáték alatt. A trupp „magaviselete igen szilárd és szerény” volt. A Jelenkor tudósítója 1834. február 22-én arra hívta fel a figyelmet, hogy „a jó szívű szerbek s más oda való lakosok mind a mellett is, hogy közülök a nemzeti nyelvet csak kevés érti, és jámbor vándorinkat úgy fogadták, hogy három hónapig tartandó maradásuk biztosítva lenne.”³⁸¹ Márpedig Nagyikinda lakosainak nagy részét ekkor is a szerbek alkották.

A reformkorban, a mai Vajdaság területén járt vándortársulatok nyomán haladva megállapíthatjuk, hogy a vegyes ajkú lakosság körében a színházi kultúra alapjait mindenekelőtt a német színtársulatok, 1816-ot, illetve 1825-öt követően pedig a magyar színjátszás hőskorát fémjelző színészek fektették le, s mindezt az egyházi befolyás alatt álló szerb iskolai színjátszás, valamint Joakim Vujić színházi tevékenysége egészíti ki.

Ebben a kialakuló színházi kultúrában meghatározó szerepe volt az operának, de főleg a Singspielnek, hiszen a zenei műfaj megkönnyítette a nyelvi korlátok áthidalását, a színpadi produkció és a publikum között kialakítható zavartalan kapcsolatteremtést segítve elő, ami ebben az időben nagy fontossággal bírt, hiszen a társulatok megélhetési körülményeit döntően befolyásolta az előadások látogatottságának alakulása, lévén hogy egy-egy társulat jövedelmét mindenekelőtt az eladott belépőjegyek biztosították. A közönség, mint a korabeli forrásokból kiderül, igen kedvelte az akár német, akár magyar vagy szerb nyelven előadott zenés produkciókat, így ez a műfaj kulcsfontosságú feladathoz jutott a mai Vajdaság területén a színházkedvelők ízlésvilágának kialakításában. Nem csoda, hogy a későbbi műsorrendekben mind a magyaroknál, mind pedig a szerbeknél a népszínmű – *narodni komad sa pevanjem* –, úgy is, mint a nemzeti jelleg, de úgy is, mint a kapcsolatteremtés reprezentánsa, megkülönböztetett helyet foglalt el. A szerb fordítók már igen korán, azaz már 1848 előtt is előszeretettel dolgozták át, illetve szerbesítették meg a magyar népszínműveket.

A kibontakozás folyamán színházi kultúránk tehát kelet-közép-európai indíttatású volt, s ez az irányultság majd csak a 20. század közepétől kezdődően módosul a délkelet-európaiság irányába.

³⁸¹ KÁICH Katalin, *Jánosi János 1834. évi délvidéki körútja*, Tanulmányok (Újvidék), 2004, 57.

Fülep Lajos nemzeti művészet-fogalmáról

Fülep Lajos bajai református lelkész, a ciszterciták III. Béla Gimnáziuma és a polgári iskola vallástanára 1923 áprilisában írt barátjának, Elek Artúrnak. Levelének tárgya az Athenaeum Kiadónál ekkor megjelent első és egyben utolsó könyve, a *Magyar művészet*. Az a könyv, melynek fejezetei mint önálló tanulmányok – *Európai művészet és magyar művészet*, *Magyar építészet*, valamint a *Magyar szobrászat* címűek 1918-ban, majd 1922-ben *Magyar festészet* címmel a Nyugatban már megjelentek. E tanulmányok, illetve ezekkel megegyezően könyvének fejezetei a Vasárnapi Körből kinövő Szellemi Tudományok Szabad Iskolájában, 1916-ban elhangzott előadásaira épültek. Fülep Lajos idézett levelének néhány sora pillanatfelvételt ad számunkra a szellem emberének akkori bajai periférikus és kiszolgáltatott helyzetéről. Arról az emberről, aki nem a bécsi emigrációt választotta, ahogy a Vasárnapi Kör tagjainak többsége, hanem egyfajta belső emigrációt, a református lelkészséget:

„Kedves barátom – köszönöm szíves értesítését a könyvről: az átkot nem vonom vissza, sőt ráduplázok. Mert még nagyobb disznóság az Athenaeumtól, hogy ha megjelent a könyv, nekem nem küldött belőle. Ez már igazán mégiscsak sok, (...) tudtam én, hogy így lesz! Így van ez velem mindig, meg még az is lehet, hogy a Kurzus-lap rám mászik és elmond kommunistának, miegyébnek, akkor aztán jól nézek ki a gyülekezetem előtt. Nagyon kérem is, hogy ha a redakcióban lapokat nézegetve, lát valamit róla, legyen olyan jó, vágja ki és küldje el nekem. Úgy hallottam, a Pester Lloydban (legalább így mondják) jelent meg róla recenzió-féle: Ön nem látta s nem tudja, mikor volt? Önnek nincs kedve írni róla a Nyugatba vagy Az Újságba? Csak pénzt kapnék legalább!”³⁸²

Fülep Lajos *Magyar művészet* könyve többet érdemelt volna, mint az a három rövid recenzió, mely megjelenését követte,³⁸³ hiszen akkoriban ez volt az első, és sokáig az egyetlen művészetfilozófiai és elméleti háttérű művészettörténelmi összefoglalás és egyben művészetkritikai könyv magáról a magyar művészetről. Fülep Lajos, akit Lukács György Popper Leónak írt levelében „finom esztétá”³⁸⁴-nak nevez, 1907 és 1914 között, kisebb megszakításokkal külföldön élt, és éppoly otthonosan mozgott a párizsi Salon d’Automne kiállításain, mint a firenzei Biblioteca Filosoficában, a Circolo di Filosofico ülésein vagy a római antikváriumokban. Így érthető nézőpontja, az, hogy jobbára az első világháború alatt írt könyvében a magyar nemzeti művészetre az általa jól ismert, egyetemesnek kanonizált művészet felől tekintett, így a nemzeti művészetről csak az egyetemessel való korrelációban tudott gondolkodni. Talán ez a vékony kötet megérdemelte volna – Perneczky Géának, Fülep Lajos volt tanítványának sorait idézve – „hogy a zseniális kamasz, a tüdőbeteg Popper Leó életben

³⁸² Fülep Lajos levelezése II, szerk., jegyz. és mutató F. CSANAK Dóra, Budapest, 1992, 181.

³⁸³ Szilágyi Géza a Pesti Naplóban, Alexander Bernát a Pester Lloydban, Genthon István a Magyar Írásban írt róla ismertető jellegű, rövid összefoglalást.

³⁸⁴ Lukács György levelének részlete Popper Leóhoz: „Itt van Fülep. Okos, művelt, kulturált, jó utakon van, de kérdés, hogy lesz-e benne elég intenzitás. [...] Fülep, mint talán már írtam, nem ‘nagy ember’. Nem nagy és igazi az intenzitása. Baumgarten-típus, de keresztény. Tehát jobb a lelkiismerete az esztétasághoz is, a munkában is, mindenhez. Viszont: kisebb sokkal az erkölcsi értéke: hiú. Baumgarten gögös – és ezért van benne, ‘Demuth’ nagyságokkal szemben. Fülepben nem nagyon igazi: nagy embernek hiszi magát – pedig csak finom esztéta.” Fülep Lajos levelezése I, szerk., jegyz., mutató F. CSANAK Dóra, Budapest, 1990, 159.

maradjon, és felnőtté érve vitázzon vele a modernnek oldaláról”,³⁸⁵ és hozzáteszem, a forma problematikájáról, a befogadó és a műforma közötti szakadékról, arról, hogy a művészet fejlődésének fő tényezője talán nem kizárólagosan a művészetben belüli stílusfejlődés és a formai problémák egyre tökéletesebb megoldása, ahogy ezt Fülep Lajos vélte a kor stílustörténeti művészetfelfogásának paradigmájában állva, hanem éppoly jelentős tényező lehet az áthagyományozódás mikéntje is, azaz a különböző korok és a műalkotás, valamint a befogadó közötti, szükségszerűen meglévő félreértés, ahogy ezt Popper Leó gondolta.³⁸⁶ Hasonlóképpen megérdemelte volna ez a könyv a hajdani szerkesztőtárssal, az 1911-ben megjelenő Szellem folyóirat létrehozásában közreműködő Lukács Györggyel való dialógust is, hiszen az 1908–1909 óta meglévő analogikus gondolatmeneteiket nem számítva, így a hasonló pozitívizmus, relativizmus- és impresszionizmus-kritikájuk, a formaközpontú művészetfelfogásuk és metafizikus szemléletük kivételével³⁸⁷ minden bizonnyal az akkori magyar közvéleményt is felrázó vitát folytathattak volna a könyv legfontosabb központi tézisééről, a nemzeti művészet és az egyetemes művészet korrelációjáról, vagy arról, hogy milyen az egyetemesnek tekinthető magyar művészet és honi művészetünk mely képviselői tekinthetőek annak és milyen kritériumok alapján.

A valóságban a Nyugat, szinte érthetetlen módon, hallgatott, és az akkori szaktudományos közvélemény sem vett tudomást Fülep Lajos könyvéről. Majd több mint egy évtized múltán, ha nagyon lassan is, de gondolatai beszívárogtak a szakirodalomba, ahogy ezt Tímár Árpád – Fülep Lajos hagyatékának gondozója – a *Magyar művészet* hatástörténetét összegző tanulmányában meggyőzően bemutatja: „Nem kerülhették ki Fülep megállapításait azok a szakkutatások sem, amelyek Munkácsy, Izsó, Székely Bertalan vagy Lechner művészetével monografikusan foglalkoztak. Akár egyetértettek vele, akár cáfolni próbálták Fülep „túl szigorú” ítéleteit. Levelekből, emlékezősekből tudjuk, hogy számos kiváló képzőművésznek is meghatározó élményt jelentett a *Magyar művészet*, Rippl-Rónaitól Dési Huber Istvánon át Korniss Dezsőig. Írók, költők is haszonnal forgatták.”³⁸⁸

A *Magyar művészet* második kiadására Fülep Lajos halálának évében, 1971-ben került sor. Az egy évvel korábban írt előszavában a szerző mintegy fél évszázad távlatából úgy tekint első könyvének tanulmányaira, mint „történeti emlékek”-re, melyeknek „a maguk idején történeti funkciójuk volt, beleszóltak, beleavatkoztak a maguk területén a történeti folyamatba, harcoltak valamiért vagy valami ellen, (...) Ezt a funkciójukat elvégezték, és vele együtt elmúlt az aktualitásuk.”³⁸⁹ Fülep Lajos mégis büszke volt arra, hogy egyetlen könyve

³⁸⁵ PERNECZKY Géza, *Kis magyar epilógus – Művészet, ahogy Fülep Lajos és Kassák látta*, in [Esztetika.lap.hu](http://www.esztetika.lap.hu) vagy <http://www.c3.hu/~perneczk/articles/Fulep.html>.

³⁸⁶ „Theoréma: A művészet fejlődésének fő tényezője a félreértés. Demonstráció: A fejlődés a különböző emberek és korszakok egymásra hatásából (és ezen hatások továbböröklődéséből) áll. Mivel azonban az ember embert nem ismeri belülről, nem értheti meg, hogy mit akar, korszak előző korszakot még kevésbé (mert lehetetlen az „utánajárás”), ha azonban mégis átveszi, amit lát, hamisán veszi át, félreértve és – újabb félreértéseknek talajt készít elő. Tehát: a művészet fejlődésének fő tényezője a félreértés.” In: POPPER Leó: *Esszék és kritikák*, Magvető, Budapest, 1983, 116–117.

³⁸⁷ A további analógiákról, szemléletbeli azonosságokról vö. MÁTÉ Zsuzsanna, *A fiatal Fülep Lajos metafizikus művészetfilozófiájáról – különös tekintettel a Fülep–Lukács párhuzamokra*, in *Alternatív tradíciók a magyar filozófia történetében*, szerk. FEHÉR M. István, VERES Ildikó, Felsőmagyarország Kiadó, Miskolc, 1999, 273–299.

³⁸⁸ TÍMÁR ÁRPÁD, *A Fülep-irodalomról*, in *Tudományos ülésszak Fülep Lajos születésének századik évfordulójára*, szerk. NÉMETH Lajos, Pécs, 1986, 104–105.

³⁸⁹ FÜLEP Lajos, *Magyar művészet*, Corvina, Budapest, 1971, 7.

fél évszázad elteltével „keresett ritkaság” lett; hogy tézisei eredet és forrás megnevezése nélkül, idézem szavait: „középkori mintára a szellemi tulajdon fogalmának tudata nélkül vannak jelen mindenfelé.”³⁹⁰ „Lényeges változtatásra az ítéleteken, értékeléseken több mint fél évszázad után egyébként magam se látok okot ma sem.”³⁹¹

Az általa a „magyar művészet mérlegé”-nek nevezett könyv első fejezetében, az *Európai művészet és magyar művészet* címűben fejtette ki az egyetemes és a nemzeti művészet fogalmának korrelációját. Németh Lajos művészettörténész szerint³⁹² ez a tézis hatott a leginkább és ment át a köztudatba az 1970-es évekig.

Véleményem szerint e tézist a következő művészetfilozófiai alapelveihez kapcsolta Fülep Lajos: egyrészt a művészetet autonómnak tekintette, melyben minden „tartalmi anyag”, így például a világnézet, a vallás, a metafizika, az etika, vagy a „nemzeti tartalom”, az etnikai karakterjegyek csak olyan mértékben fordulhatnak elő, amilyen mértékben formává lettek, azaz művészetté váltak.³⁹³ Másrészt „a művészi alkotás helyzete paradox: önmagában befejezett, tökéletes és abszolút valami, mégis beletartozik a művészet nagy közösségébe, és csak benne válik érthetővé; hasonlóan a kor: művészete minden pillanatban célnál van, mert minden alkotása örök és időfeletti, mégis lemerül az idő sodró folyamába, minden pillanata más, mint az előző, s csak vele összefüggésben érthető. Az örök idea időben való megvalósulásának, az esztétikai abszolút és a történeti relatív korrelációjának a problémája ez. A közösség nélkül a művészet műtárgyak merő egymásmellettisége; az örök és az idő korrelációja nélkül a történet esetek merő egymásutánisága.”³⁹⁴ Az esztétikai abszolút és a történeti relatív korrelációja felől nézve így alapvető követelmény szerinte, hogy „minden művészi kor önmagában, önmagáért ítéltessék meg, mert minden kor, sőt minden igazi műalkotás önmagában befejezett tökéletes, mással össze nem mérhetően abszolút...”³⁹⁵ A művészettörténet számára ez többnyire nem evidencia, bizonyítják ezt szerinte a valamilyen szempontból félreértett korok művészetének igazságtalan értékelései más korok formájához viszonyítva.

Tehát az időbeli művészettörténeti folyamat egy pontját, korszakát sem szabad lebecsülni, mivel az örök idea időben való megvalósulásának más és más, különös formáját adják. Fülep Lajos metafizikus szemléletében a művészet története nem más, mint az örök ideák megvalósulásának folyamata. Felfogásában a művészet ontológiai alapja egy életszükséglet, a művészetten keresztül az élet önmagát akarja megismerni és megérteni „jelenét a múlton keresztül, s nem csupán a múltat önmagáért.”³⁹⁶ Dilthey ismert szellemtörténeti gondolatát – „a művészet az élet megértése”³⁹⁷ – fedezhetjük fel a háttérben.

Mindebből következően a művészetek közösségéről és folytonosságáról beszélhetünk szerinte: „Közösség a sok nemzet és folytonosság a korokra való szakadozottság dacára is.”³⁹⁸

³⁹⁰ FÜLEP i. m., 9.

³⁹¹ FÜLEP i. m., 10.

³⁹² NÉMETH Lajos, *Utószó*, in FÜLEP Lajos, *Magyar művészet*, i. m., 270.

³⁹³ FÜLEP i. m., 18–19.

³⁹⁴ FÜLEP Lajos i. m., 22.

³⁹⁵ Uo.

³⁹⁶ FÜLEP Lajos i. m., 23.

³⁹⁷ Wilhelm DILTHEY, *A történelmi világ felépítése a szellemtudományokban*, szerk. ERDÉLYI Á., Gondolat, Budapest, 1974, 23.

³⁹⁸ FÜLEP Lajos i. m., 24.

„A közösség elve azért fontos, mert csak belőle lehet megérteni a különöset. Község nélkül nincs különös és viszont.”³⁹⁹ E közösség-felfogás értelmében „egyetemes és nemzeti” művészet korrelatív fogalmak, egymással kölcsönös összefüggésben állnak, egymástól függnék és egymásnak való megfelelés köti össze őket. A művészetnek – Fülep Lajos hosszabban idézett gondolatmenetében – „Nem is az egyetemessége problematikus, hanem az egyetemességnek a nemzetihez való viszonya, az, hogy miként lesz az etnikaiból univerzális. Íme az alapvető kérdés. (...) Ha a művészetben van nemzeti, úgy magának a formának kell annak lennie, mert minden egyéb – kedély, temperamentum, életmód, környezet, stb. – a művészethez tartozik ugyan, mint etnikai anyag, de maga még nem művészet.(...) Az univerzálissal csak olyan valami lehet korrelációban, amiben már magában is megvan az univerzalitás, vagy a lehetősége, szándéka, követelménye. Ez a forma, mely ugyanakkor univerzális is, amikor nemzeti.” Tehát a forma az, amely az egyetemes és nemzeti művészet közötti vonatkozottatóság hídja. A forma „Nemzeti volta pedig – az etnikai anyagtól függetlenül tekintve – nem lehet más, mint sajátos fölvetése és megoldása a forma problémájának, ahogy valamely nép művészetében látható, a formai problémának az a speciális volta, amelynek speciális megoldására éppen annak a népnek, és csak annak volt küldetése.” Majd ezután a formai probléma megoldását háromféle úton határozza meg: 1/ „Ha ez a speciális formai probléma úgy oldódik meg, hogy megoldása közben a formába fölvetetik mindaz, ami a népben etnikai anyag van, szóval ha a formai probléma nem valami absztrakción demonstrálódik, hanem az etnikai sajátosságok anyagában ölt testet, akkor a létrejövő művészetben az egyetemesnek szférája teljesen fedi a nemzeti-etnikainak szféráját;(...)” Ennek lesz példája a görög művészet és ezt valósítja meg Lechner Ödön és Izsó Miklós, ahogy erre később utalok. 2/ „ha a formába nem vétetik föl vagy nem egészen az etnikai sajátosságok anyaga, akkor az egyetemes túlér a nemzeti-etnikai határain(...);”. Példaként Michelangelót hozza, illetve Szinyei Merse Pál festészetének kvalitásait így magyarázza a későbbiekben. 3/ „ha pedig a forma nem tud autonóm életre szert tenni, s nem tudja tiszta művészetté fölolvastani mind az etnikai anyagot, amelyhez hozzányúlt, akkor az etnikai-nemzeti alatta marad az egyetemes érvénynek, mert alatta marad a művészinak is.” Ez utóbbi kategóriába sorolja a magyar művészet képviselőinek legtöbbségét könyvének későbbi fejezeteiben.

Összegezve: „Valamely nép művészi küldetése valamely formai problémára szól, és ez a küldetés azért nemzeti, mert az illető probléma megoldása csak neki adatott meg, de szólhat annak a szorosabb problémának megoldására is, hogy mi módon veszi fel az etnikai-nemzetit a művészi-univerzálisba, vagyis miként oldja meg az egyetemes és nemzeti korrelációjának kérdését a maga sajátos etnikai anyagán. Nemzeti tehát: speciális nemzeti küldetés a művészet nagy egyetemén és teljességén belül a különös formának, vagy a különös nemzeti-etnikainak a különös formán keresztül egyetemessé tételére. Ebben az értelemben igaz, hogy a művészetben – élesen megkülönböztetve a művészi-nemzetit a merőben csak etnikai-nemzetitől – ami nemzeti, egyúttal egyetemes és viszont.”⁴⁰⁰

Az idézett fogalomkör egyben demonstrálja a fiatal Fülep Lajos többféle hagyományban gyökerező művészetfilozófiai szemléletét is. Ebben egyaránt helyet kap a művészet klasszicizáló és spekulatív felfogása, a művészet történeti folytonosságának szemlélete – „Winckelmann és Hegel öröksége”-ként.⁴⁰¹ Emellett a forma-központúság, a formai problémák fejlődéselvű felfogása, a metafizikus szemlélet, és a művészet küldetés feladatának messianisztikussága, a Vasárnapi Kör, valamint a fiatal Lukács György hatásaként, melynek irányultsága vitatott a

³⁹⁹ FÜLEP Lajos *i. m.*, 25.

⁴⁰⁰ FÜLEP Lajos *i. m.*, 27–28..

⁴⁰¹ PERNECZKY Géza, *i. m.*

forma-problematikát illetően. (Azaz egy Lukács irányából Fülepre tett művészetfilozófiai hatásról van-e szó vagy fordítva, Fülep Lajos művészettörténeti aspektusú forma-problematikájának elsőbbségéről, vagy egy kölcsönös, oda-vissza meglévő hatásról, egyfajta szellemi rokonságról a két diszciplína határterületén, melyet a közösen szerkesztett, 1911 februárjában megjelenő Szellem folyóirat is bizonyít.)⁴⁰² És mindezzel vegyült a szellem-történeti aspektus.

Az egyetemes és a nemzeti művészet korrelációjának tézisé a görög művészet példáján keresztül mutatja be Fülep Lajos, analogikusan a századforduló és századelő görögség-kultuszával. A görög művészet a legegységesebb, művészete maga a Művészet, ugyanakkor ez a legegységesebb művészet egyúttal a legnemzetibb is. A görög nép összes sajátos szellemi és morális energiájából; a nemzeti mitológiából, „az ideák szabad szellemvilágának ember-, faj-, korfeletti általánosságá”-ból; a nemzeti atlétikából, „a test anyagvilágának meghatározottsága”-ból; a „nemzetiben meghatározott emberformá”-ból építkezik e művészet. „A görög élet és életmód, a test kultuszának s a tökéletes szellem tökéletes testben való uralmának sajátlagos görög ideálja inkarnálódik bennük.” Görög atléta vagy mitológiai istenábrázolás együttlévősége, néhol eldönthetetlensége „az időből kiemelkedett idea általános érvényű megvalósulásának” következménye. Lét és levés korrelációjából a Kell-irányultságot hangsúlyozza Fülep Lajos: „Ami volt, s amivé minden ízében lenni akart a görög nép, – lelkileg és testileg – azt a művészetben állította maga elé kézzel fogható ideál gyanánt;”. A görög művészet „A korreláció két tagjának, az egyetemesnek és a nemzetinek soha nem látott teljes egymást-födése ez.”⁴⁰³

Fülep Lajos *Magyar művészet* könyvének problémafelvetése e tézisen alapulva fogalmazódik meg: a lokális jelentőségen túlemelkedve „*van-e a magyarnak valami sajátos történeti küldetése az európai művészetek egyetemes történetében?*” Van-e egyetemes magyar művészet?⁴⁰⁴ A könyv további nagy tanulmányai mint fejezetek ennek megválaszolására tesznek kísérletet a magyar építészetet, szobrászatot, festészetet vizsgálva. A továbbiakban kiemelem a sokak által túl szigorúnak vélt esztétikai értékeléseit és ítéleteit, mivel egyrészt az egyetemes és nemzeti művészet korrelációjának tézisé a magyar művészet pragmatikus vetületében mutatják be. Másrészt jelzik e tézis egyoldalúságát is, azt, hogy csakis a formai problémák fejlődéselvű megoldása az, ami e korreláció biztosítéka.

Fülep Lajos szerint az építészetben megnyilvánuló szellem a legadekvátabb és a legtisztább megnyilatkozása egy-egy nép, kultúrkör vagy kor közös világnézetének; magán hordja az általánosság, a megállapodottság jegyeit. A magyar nemzeti szellem ereje még nem volt eléggé kialakult ahhoz, hogy a múlt század elején Pest-Buda anyagi gyarapodásakor a fellendülő építészetben nyoma legyen. Hild József klasszicizáló, Ybl Miklós „második renaissance” formákat teremtő dekoratív ízlésű építésze után Lechner Ödön az igazán nagy mester szerinte, aki szembehelyezkedett minden stílusépígon követésével, és aki a magyar

⁴⁰² A hatások irányultságához egy művészettörténeti és egy művészetfilozófiai nézőpontot említenék: Keserű Katalin szerint Fülep Lajos a forma problémáját, ami a modern művészet alapvető jellemzője, mindenki más előtt fogalmazta meg igen hatásosan. Vö. KESERŰ Katalin, *Az Emlékezés a kortárs művészetben*, Noran Kiadó, Budapest, 1988. Művészetfilozófiai szempontból a forma-problematika megjelenése a fiatal Lukács György 1908–1909-ben publikált esszéihez köthető: Vö. MÁTÉ Zsuzsanna, *A fiatal Fülep Lajos metafizikus művészetfilozófiájáról – különös tekintettel a Fülep–Lukács párhuzamokra*, in *Alternatív tradíciók a magyar filozófia történetében*, i. m., 273–299.

⁴⁰³ FÜLEP Lajos i. m., 25–26.

⁴⁰⁴ FÜLEP Lajos i. m., 33., 36.

népművészet primitív nyelvét monumentális stílus nyelvéné fejlesztette. „A népművészet, amelyen Lechnernek állandóan rajta volt a szeme, sík művészet (...). A minden stílusban végtelenül jártas Lechner végre oda jutott, hogy elvetett minden stílust, el minden stílushoz való vonatkozást, el a primitív stílusokhoz szokásos visszatérést, hogy megkapja a síkot – a puszta falat. (...) hogy a fal sík elemében megszólalhasson a népies eredetű formanyelv. A nemzetit keresve, megtalálta a nemzetközit, az ázsiait keresve az európaiat, a sajátost keresve az egyetemeset, és az ősit keresve a modernet, az aktuálist.(...)Ez volt az ő sajátos föladata és benne megnyilatkozott sajátos küldetése a magyar építőművészetnek az európai művészet közösségében.”⁴⁰⁵ Sajnos e nagyszerű, „egyetemes” kezdet epizóddá zsugorodott a magyar építőművészet történetében, „s noha nemzeti volt Lechner útja, a nemzet nem tudta követni.”⁴⁰⁶

A magyar szobrászat Izsó Miklós művészetével kapcsolódik bele „az európainak hatalmas történetébe” – Fülep szerint. Szobrai, hasonlóan a görög szobrokhoz, az ellentétek egymással való kiegyenlítődései, kötöttség és szabadság, lét és levés korrelációjának megvalósulásai, ugyanakkor szobraiban az „abszolút plasztikai gondolat (a contraposto – a szerző) nemzeti formát ölt”.⁴⁰⁷ A magyar etnikum, a nép testi ideáljának megelevenítése közben Izsó Miklós eljut a szobrászat leglényegesebb formai problémáinak megoldásához: a contraposto, a kompozíció, a művészi formában megtestesült etnikai ideál plasztikusságáig. „A nemzetin és az etnikain keresztül elérte az európaiat és egyetemeset; rendkívüli tünemény, de európai jelentőségűvé nem válhatott, noha meg volt hozzá minden érték-adta joga. Izsó esete a magyar művészetnek nagy és szomorú epizódja a Lechneré mellett.”⁴⁰⁸

Fülep szerint azt a kérdést feltenni, hogy van-e magyar, nemzeti és egyetemes festészetünk – a közvélemény szemében egyenlő a hazaárulással. Vállalva e „veszélyt”, sorra bírálja a magyar festészet nagyjait: Markó Károlyt, Barabást, Madarász Viktort, Lotz Károlyt, Székely Bertalant, Munkácsy Mihályt, Paál Lászlót stb. Hasonlóan Lechnerhez és Izsóhoz, a magyar festészetnek is egy igazán nagy egyetemes és nemzeti mestere van: Szinyei Merse Pál. Szinyei a képírás egyetemes történetében – a franciákkal párhuzamosan – egy fontos formai és stílusproblémát oldott meg, az egyidejűség tényét. Szinyei *Majálisa* az optikai látszat piktúrája, fény-árnyék-szín egymásmellettsége és egymásmögöttsége révén az egyidejűség tényének ábrázolását nyújtja. A meg nem értettségbe azonban Szinyei belefáradt, így ez a „gyönyörű nekilendülés” „siralmas epizód”-dá zsugorodik a magyar festészet történetében.⁴⁰⁹ Szinyei problémájának megoldásán a nagybányaiak dolgoznak tovább, Hollósy Simon, Ferenczy, Grünwald, Csók, Réti, Thorma. Szinyei és a nagybányaiak fellépésével kettészakadt a magyar festőművészet, „fejlődésre képes ága levált a holt törzsről”; művészetük egy új korszak kezdetét jelentette. E korszak megoldotta a szín és valeur, az egyidejűség kérdését, és ez határozza meg pozitív helyzetét a művészet életének egyetemességében. „E korszak magyar művészete valóban nemzeti, mert valóban európai.”⁴¹⁰

A könyv utolsó fejezete – „A jövő felé” – ismét visszatér a könyv első fejezetének művészettörténeti-művészetfilozófiai fejtegetéseihez. Fülep Lajos kiindulópontja az, hogy a naturalizmusnak és az impresszionizmusnak a pozitív és negatív oldalával is egyaránt számot

⁴⁰⁵ FÜLEP Lajos *i. m.*, 50–53.

⁴⁰⁶ FÜLEP Lajos *i. m.*, 56.

⁴⁰⁷ FÜLEP Lajos *i. m.*, 60–64.

⁴⁰⁸ FÜLEP Lajos *i. m.*, 74.

⁴⁰⁹ FÜLEP Lajos *i. m.*, 101–103.

⁴¹⁰ FÜLEP Lajos *i. m.*, 107–108.

kell vetni. Pozitívum, hogy eljutottak a fejlődési ív végpontjához, az optikai látszat absztrakciójáig, hogy elvetettek minden hagyományt. Nálunk ez különösen értékelendő szerinte, hiszen az elvetett „hagyomány” az akadémizmus volt. Azonban ezek a pozitívumok magukban hordják negativitásukat is. Ennek bizonyítására Fülep Lajos egy nagy ívű történeti-filozófiai művészetfelfogást vázol.

Ismételten a kezdetekhez kanyarodik vissza. Az egyiptomi és korai görög művészet térbeli „egymásmellettség”-re, és az időbeli egymásutániségra épül.⁴¹¹ Amikor kialakul az a szükséglet (kb. az i. e. V. században), hogy egy cselekvést ugyanazon helyen egyszerre kell ábrázolni, akkor az időbeli egymásutániségot felváltja az egyidejűség, a térbeli egymásmellettséget az egymásmögöttiség, s az idő mintegy megteremti maga számára a harmadik tér dimenzióját, a mély-tér stádiumát. Ez a görögök „nagy forradalmi tette”.⁴¹² A festészet történetének további fejlődése a kompozíció problémáinak története: a térbeli elemek egymásrautaltsága és egyensúlya; az időbeli momentumok egyidejűsége mint a kompozíció dinamikai elemei; a tér statikai és mély-tér megoldásai. Az impresszionizmus nemcsak a tudottól a látszat felé ívelő vonal végpontja, hanem fellépésével „a tér egészen eltűnik és megmarad az abszolút idő: a matematikai időpont. ... egyetlen időpont megrögzítése. Ki van zárva belőle mind az egymásutániség, mind az egyidejűség, mert az egyidejűség már olyan időpontra redukálódik, melynek nincs kiterjedése.”⁴¹³ Ez az időtartam a pillanat, emellett az impresszionista látásmódnak nem a háromdimenziós tér felel meg, hanem a tér absztrakciója: a sík. A festészet kezdeti műalkotásain tapasztalható abszolút időnkívűliség ellentettje a vég impresszionizmusának abszolút pillanatnyisága. Az impresszionizmus „nagy jelentősége, hogy elment egész az abszolútig,”⁴¹⁴ megadva az emberi látásmód lehetőségének egy másik végletes pólusát: így egyértelművé válik a következtetés, az impresszionizmust nem lehet folytatni. „A két végletnek a művészet történetéhez való viszonyában ez a lényege: a kezdet éppoly kompozíció-ellenes princípium, mint a vég. Ez az impresszionizmus negatívumának leglényegében való meghatározása.”⁴¹⁵

Az impresszionizmus árnyalt, szellemtörténeti, a ciklikus fejlődésszemléleten belül való megközelítése során arról van szó, hogy az impresszionizmussal lezárult a művészet egyetemese fejlődésének egy több évezredes szakasza, de ezt úgy fejt ki, hogy nem kerül szembe a saját maga által felállított egyik alapkövetelményével, az esztétikai abszolút és a történeti relatív korrelációjával, azaz nem éréktelenebbnek véli az impresszionizmust más korok művészeténél, ahogy Fülep Lajos impresszionizmus-kritikáját általában értelmezik, hanem egyfajta lezárásnak látja. E lezárás szükségszerű szerinte, ha a jövő művészetében hinni akarunk. Az impresszionizmus nemcsak a tudott valóság és a látszat-kép, az időnkívűliségnek és az idő pillanatnyiságának vonalán végpont, lezárás; hanem hasonló vég egy korábbi tanulmányában is, az 1908-ban megjelent *Új művészi stílusban* is: az abszolút, a homogén stílusosság folyamatos feladásának, individualizációjának a végpontja is, hiszen a heterogén, a csak individuális, a csak egyéni – amely többek között az impresszionizmus sajátja – nem tud új, nagy művészetet teremteni.

A maga idején, 1923-ban Fülep Lajos *Magyar művészet* könyvének is volt küldetése, egyrészt a hazai akadémizmus „hagyományának” elutasításával, másrészt a nemzeti művészet

⁴¹¹ FÜLEP Lajos *i. m.*, 110.

⁴¹² FÜLEP Lajos *i. m.*, 111.

⁴¹³ FÜLEP Lajos *i. m.*, 112.

⁴¹⁴ FÜLEP Lajos *i. m.*, 113.

⁴¹⁵ FÜLEP Lajos *i. m.*, 114–115.

egyetemessé válásának, a 'hogyan'-nak a kifejtésével. Ezt egyetlen útban vélte felfedezni a kor stílustörténeti művészetszemléletével egybehangzóan: a forma valamely problémájának megoldásában, így a nemzeti művészi érték megjelenését az egyetemes művészet forma- és stílusfejlődésének történelmi folyamatán belül tudta elgondolni.

A visegrádi esperesi templom freskódísz és összefüggésrendszere

A magyarországi festészet történetének legkorábbi emlékei csak kevésbé ismertek a szélesebb közönség előtt, amelynek részben oka ezen emlékek töredékessége és a csak szűk szakmai körök által hozzáférhető szakirodalomban való publikálása, illetve ennek hiánya.

Az 1970-es években óriási szenzációt keltett, amikor a visegrádi Sibrik-dombon folyó ásatások nyomán előkerültek a 11. századi esperesi templom falmaradványai elképesztő frissességgel megfestett freskótöredékekkel. Erről az eseményről több napilap és ismeretterjesztő cikk is beszámolt,⁴¹⁶ azonban a szenzáció elmúltával a lelkesedés kissé elült, és elsősorban a konzerválási, műemlékvédelmi szempontok kerültek előtérbe, és csak az 1994-ben megrendezett *Pannonia Regia* című kiállításon kerültek ismét az érdeklődés középpontjába.⁴¹⁷

Az ásatásokból előkerült festészeti leletanyag tudományos feldolgozása jelenleg is folyamatban van, e cikk szerzője 1995 óta dolgozik az ásatásokból előkerült töredékek tudományos szempontok szerinti rendszerezésével. A munka nehézségét növeli, hogy a templom lábazatán viszonylagos épségben fennmaradt festményekeken kívül több ezer apró freskótöredék került elő az ásatási szelvényekből, amelyek összerakós-játék szerű összeállítása és tudományos szempontok szerinti feldolgozása igen nagy türelmet és odafigyelést igényel.

Előadásomban a még nem lezárult kutatásról kívánok egy rövid vázlatos beszámolót nyújtani, és felhívni a figyelmet Magyarország egyik legrégebbi freskóira, amelyek méltán érdemelnek nagyobb nyilvánosságot és ismertséget.

A visegrádi Sibrik-dombon 1977–1978-ban kiásott 11. századi templom falképei előkerülésük szempontjából két fő csoportra oszthatók.

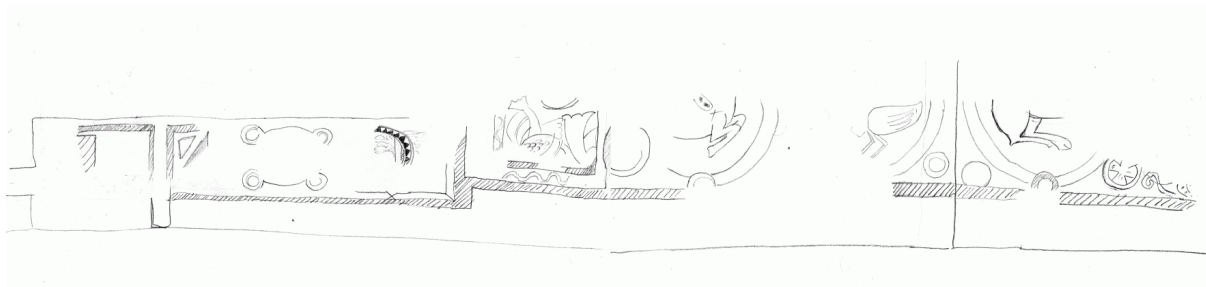
A leglátványosabb részletek a templom déli falának lábazati részén maradtak fenn körülbelül 1 méteres magasságban. A szentély déli falán 1,6 méter hosszan szintén festményeket láthatunk amelyek geometrikus mintákat mutatnak. A hajó déli, illetve kisebb részben nyugati falán 9 méter hosszan maradtak meg a lábazati képek festett részletei.⁴¹⁸

Ezek az in situ megmaradt falképtöredékek kerek, illetve négyzetes kereteléssel ellátott mezőkben állatalakokat (ugró őzre támadó tigris/oroszlán(?), madár, halak), illetve márványt utánzó felületeket mutatnak (1. rajz).

⁴¹⁶ SÁRVÁRI Márta, *Visegrád vallomása*, Delta 1979, 2. sz., 10–13; KISS Károly, *Dialektikus műemlékvédelem?*, Magyar Nemzet 1984. márc. 3., 10., és 1975 óta számos cikk a Magyar Nemzet hasábjain, 1982-ben rádiójegyzet (szerző hivatkozása az 1984-es cikkben); CSÁSZÁR László, *Nemzeti Kincseink sorsa*, Magyar Nemzet 1984. márc. 3., 10.

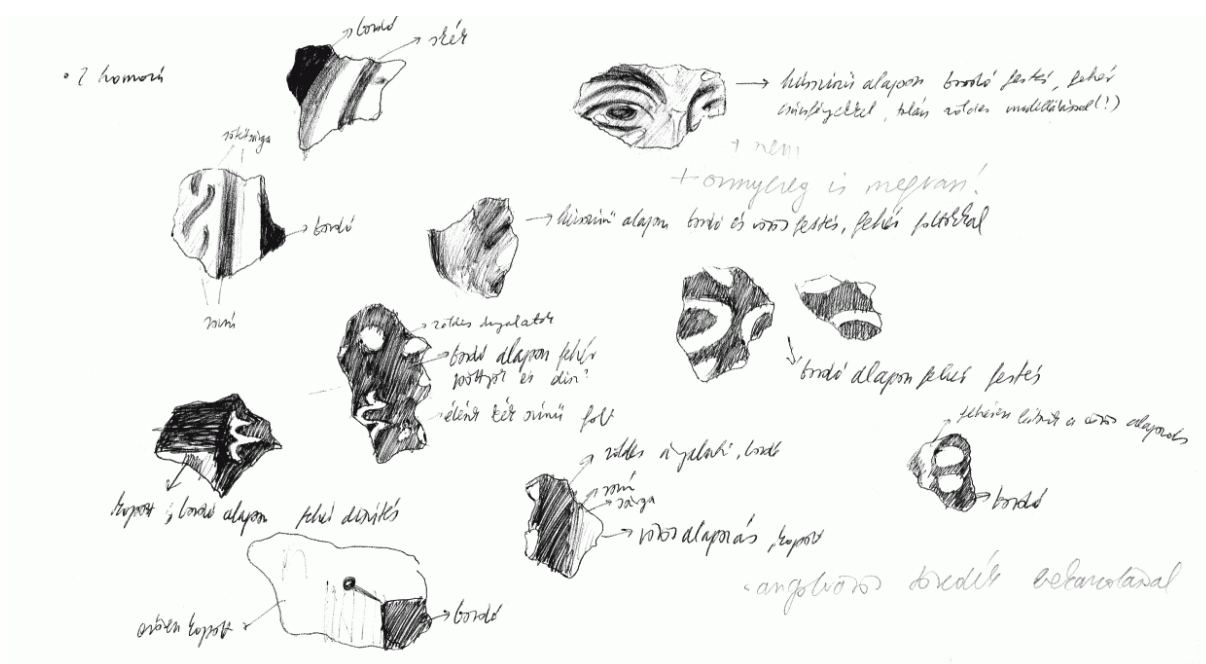
⁴¹⁷ TÓTH Melinda, III–1. katalóguscímszó. *Pannonia Regia. Művészet a Dunántúlon 1000–1541*, Magyar Nemzeti Galéria 1994. október–1995. február, 218.; TÓTH Melinda, *Falfestészet az Árpád-korban. Kutatási helyzetkép*, Ars Hungarica XXIII (1995), 2. sz., 139.

⁴¹⁸ SZÖKE Mátyás, *A visegrádi várispánsági központ kutatása*, in *Dunakanyar, A Dunakanyar Intéző Bizottság Tájékoztatója*, 1980 (XVII), 2. sz., 35–37.

1. rajz: lábazati falképek in situ (rajz: Mecsí Beatrix)

A leletanyag másik, sokkal izgalmasabb részét azok a falképtöredékek alkotják, amelyek a templom felmenő falainak magasabb regisztereiből származnak. Ezek a régészeti ásatásokból, a föld alól előkerült töredékek a festészeti program szempontjából a lábazati freskóknál jóval fontosabb, ikonográfiai jelentőséggel bíró részeinek számítanak. Azonban töredékességük folytán nagyon nehéz ezen ikonográfiai programot feltérképezni és rekonstruálni. (2. rajz)

2. rajz: az ásatásból előkerült freskótöredékek (rajz: Mecsí Beatrix)

Sajnálatos módon ebből a korszakból a környező országokban sem kerültek elő ilyen magas színvonalú, párhuzamként használható emlékek, így csupán a töredékekből összeállítható kisebb-nagyobb részletek sejtetnek valamit a program egykori nagyságáról és fontosságáról. A 3., 4., 5. rajzok három emberi arcot mutatnak, amelyek szépen összeilleszthetők voltak a fennmaradt töredékekből.

A *Pannonia Regia* című kiállításon (1994) a Magyar Nemzeti Galériában és a nemzetközi *Európa közepe 1000 körül* című vándorkiállításon (2000–2002) a Magyar Nemzeti Múzeumban, Krakkóban, Berlinben, Mannheimben, Prágában és Pozsonyban bemutatott női fej részletét további elemekkel tudtam kibővíteni (3. rajz). A nő alakja mögötti háttér dekoratív díszítése a ráfestett laza sárga ecsetvonásokkal nagy valószínűséggel függöny ábrázolása lehet.

3. rajz: női fej további részletekkel kiegészítve (Mecsi Beatrix)

4. rajz: idősebb férfi feje (Mecsi Beatrix)

Az idősebb férfi arcát mutató freskótöredéken szépen tanulmányozható a Bizánc közvetítette festészeti stílusra jellemző modellálás, a halványzöld és okker különböző árnyalataival érzékeltetett klasszikus „életszerűség” (4. rajz).

Egy másik női fej részlete leginkább gazdag hajdíszével vonja magára a figyelmet, arca sajnos nem volt eddig beilleszthető az előkerült töredékek arcrészleteiből (5. rajz).

5. rajz: női fej (rajz: Mecsi Beatrix)

A számos figurális részletet megjelenítő falképtöredékeken feliratok nyomai is előkerültek. Ezek értelmezése még nagyobb és koncentráltabb munkát igényel. Jelenleg az itt látható betűtípusok középkori betűtípusok táblázataival való összevetését végzem. Remélhetőleg ezek is közelebb visznek majd a freskók kapcsolatrendszerének feltárásához.

Hogy igen jelentős volt ez a templom, azt nemcsak az bizonyítja, hogy a templom méretéhez képest ilyen díszes és magas színvonalú kifestést kapott (ebben a korban ritkaságszámba ment egy templom teljes kifestése,⁴¹⁹ hanem az is, hogy szobrászati kőanyaga szoros kapcsolatban áll a királyi építkezésekkel, tehát valószínűleg ugyanazok a kőfaragók dolgoztak Tihanyban, Veszprémben és a pilisszentkereszti királyi építkezéseken.⁴²⁰

E jelentős emlékanyag stíluskapcsolatainak, történelmi vonatkozásainak feltárása jelenleg is folyik, remélhetőleg közelebb hozva minket e méltatlanul kevésbé ismert és ismertetett korszak festészeti emlékeihez.

Irodalom

Európa közepe 1000 körül, kiállítási katalógus, szerk. Alfried WIECZOREK, Hans-Martin HINZ, Stuttgart, Theiss, 2000.

KISS Károly, *A Sibrik-domb titka*, Magyar Nemzet 1982; Ua. KISS Károly, *Ebek harmincadján*, Szépirodalmi Kiadó, Budapest, 1982, 213–228.

RÁDY Ferenc, *The Decanal Church at Visegrád: Discovery and Removal of the Eleventh-century Frescoes*, é. n. különlenyomat restaurátori konferenciáról

SZŐKE Mátyás, *Visegrád. Ispánság Központ*. Budapest, 1986. (Tájak Korok Múzeumok kiskönyvtára 244.)

SZŐKE Mátyás–SOPRONI Sándor, *Archeologiai Értesítő* 105(1978), 287.

TÓTH Melinda, *Árpád-kori festészet*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1974.

TÓTH Sándor, I–9, 14, 17, 19 katalóguscímzavak, ill. 54. skk. Passim, in *Pannonia Regia. Művészet a Dunántúlon 1000–1541*, Magyar Nemzeti Galéria 1994. október–1995. február, 218.

⁴¹⁹ TÓTH M. 1994, *i. m.*, 139.

⁴²⁰ SZŐKE 1980, *i. m.*

SAS PÉTER

Kós Károly életművének jelentősége

Varjúvár. Mesébe illő, kicsi tornyos épület Kalotaszeg vidékén, az egykori sztánai üdülőtelepen. Megálmodója és létrehozója a 20. század elején a magyar építőművészet megújítójának indult sikeres tervező, Kós Károly, aki – saját akarátán kívül – a 20. századi Erdély politika- és művelődéstörténetének formálója, egyik meghatározó személyisége, emblematikus alakja lett.

*

Kalotaszeg lelki gyermeke 1883. december 16-án született Temesváron. Predesztinációs hite szerint sem lehetett véletlen, hogy 106 esztendő multával, éppen születésnapján s éppen szülővárosában történt a jeladás arra a törvényszerű rendszerváltó robbanásra, melynek lökéshullámai a mai napig sem csillapodtak le teljesen. Nem csak sikeresen induló életpályáját forgatták fel, későbbi családi életébe is minduntalan beleszóltak a történelmi események, lehetőségeit és feladatait meghatározta a mindenkori politika. Mégsem sodródott az árral, igyekezett a történések mentén haladni.

„Körömszakadtig hűségesek kell legyünk szegény Erdélyünkhöz, nemhogy megtagadjuk – gyáva és önző könnyebbségért, kényelemért és – konjunktúráért, ami önmagunknak való ostoba hazugság.” Ez a felfogása vezérelte, üzte, hajtotta a munkára, a harcra – kedvelt kifejezésével élve – az örökös tusakodásra. Ha kellett, templomot, iskolát, házat tervezett, ha kellett, novellát, regényt, színművet írt, ha kellett, sakkfigurákat faragott, könyvet tervezett, nyomtatott, illusztrált vagy plakátot festett, ha kellett, politikai pártot szervezett, népgyűlést tartott – mindig tette a maga dolgát. Minden alkotása, amit csak életében létrehozott, akár az építészetben, az irodalomban, a képzőművészetben vagy a közéletben, egy nagy és számára mindenkor szentnek tekintett cél érdekében született: az emberség és a magyarság összehangolásáért, az általános emberi értékek és a honi érdekek olyan formában való megjelenítésével, tükröztetésével, hogy mindkettő külön-külön is megfelelhessen súlyos elvárásainak.

Kós Károly nagyszülei és szülei Erdélyt tekintették hazájuknak, az otthon Kolozsvár jelentette számukra. Ez az erős kötődés benne is kialakult a Város iránt, önéletrészében így vallott erről: „...szüleim városa lett az én otthonom is, az én városom, a meleg, az egyetlen város...” Kolozsvár korán megismertette a türelem és megértés elvével, a másságnak a mindennapokban való elfogadásával. Találkozott, ismerkedett a különböző etnikumhoz tartozó városlakókkal, a monostori románokkal, a belvárosi szászokkal, a hídelvei örményekkel, a kétvízközi cigányokkal. Beszélhetett ortodox és neológ zsidókkal, akik gyermekkorában természetszerűleg vallották magukat magyarnak. Felismerte, hogy az ott élő embereket nem lehet egyszerűen és csak úgy csoportosítani, hogy magyarok, németek, románok, örmények vagy egyéb más náció tagjai, mert van egy mindegyikükre egyformán találó jelző: erdélyiek.

Innen eredeztethető szülőföldjéhez kötődő regionalista felfogása, melyet Kós transzilvanizmusaként szokás emlegetni. Ha az általa elképzelt erdélyiséget megpróbálnánk megfogalmazni, így lehetne jellemezni: az erdélyi tudat azoknak a népeknek a tudata, amelyek abban a meghatározott, zárt földrajzi egységben közös történelmi együttélésük során, egyedi jellemvonásaik megtartása mellett olyan, mindegyikre jellemző, azonos vonásokat vettek fel, amik végül különleges, csak az ott élő népekre jellemző gondolkodásmódot és szemléletet alakítottak ki.

A kolozsvári ősi református kollégium diákjának Budapesten tovább formálódott szellemi-erkölcsi arculata, mely a későbbi Kós Károlyt az erdélyi magyarság mindenésévé formálta. A budapesti Műegyetem építészhallgatója testestül-lelkestül az útját kereső magyar architektúra szolgálatába szegődött. A kor művészi forradalmi döntő hatást gyakoroltak kialakuló építészeti szemléletére. Az egyik a szecesszió világhódítása, a másik az angol preraffaeliták mozgalma. Ezeket kellene a hazai viszonyokban alkalmazni, általuk a magyar művészi formakincs elemeit felfrissíteni, megújításra kényszeríteni, a jövő nagy célja – az önálló magyar (nemzeti) architektúra megvalósításáért. Míg a Japán kávéházban Lechner Ödön előadását hallgatta a megteremteni vélt magyar stílus formakincséről, lélekben mindig otthon járt. Erdély, Székelyföld vidéke, főleg Kalotaszeg falvai, templomai, házai jelentek meg lelki szemei előtt. Nem hagyták nyugodni a honi tájak, a népi építészet évszázados emlékei. Úgy érezte, megtalálta azt a közeget, amelyből merítve megteremtheti a magyar nemzeti architektúrát. Érelődő gondolatainak, a nemzeti architektúráról kialakult véleményének méltó kifejezése az *Erdélyország népének építése* című tanulmánya, amely végső következtetésében megfogalmazta meggyőződését, művészi ars poeticáját: „Népművészetünk alapja a középkor művészete, nemzeti művészetünk alapja a népművészet.” Írása középpontjában Kalotaszeg állt, amely nemcsak befogadta a századelőn feléje zarándokló képzőművészeket, de megajándékozta őket pompás és fenséges világának felhalmozódott kincseivel. Ahogyan Kós Károlyt is: „És végre Kalotaszeg. És érzem, hogy itthon vagyok végre, hogy ilyen otthon még nem voltam sehol.” Annyira otthonának érezte már Kalotaszeget, hogy megindult benne a lelki azonosulási folyamat. Úgy gondolta, az a vidék az ő igazi hazája, az a nép az ő igazi népe, atyafia.

Természetesen nem csak a vasárnapi, díszes viseletében a templomba induló embereket vette észre és az általuk létrehozott építészeti formákat csodálta. Meglátta társadalmi érettségüket, a falvakat működtető több évszázados rendet is: „a kalotaszegi nagyon értelmes, művelt nép, itt minden faluban régóta van iskola. S a kolozsvári középiskolákba is be-beadták innen az apák a gyermekeket. Az iskola hozzánőtt az életükhöz. S aztán ezek az iskolázott emberek igényelték, hogy községtanácsban és presbitériumban maguk intézzék dolgaikat. Ők őrizték a falu rendjét, erkölcsét, a közös javakat. Vigyáztak legelőre, erdőre. Papnak, jegyzőnek csak úgy volt maradása közöttük, ha ezt az igényüket, a maguk dolgainak intézéséhez való jogukat respektálta.”

A Varjúvár csendjében született meg legszemélyesebb, legintimebb alkotása, a *Régi Kalotaszeg*. A gyertya sárga fényénél, a cserepes vörös lángjánál díszes iniciálékát, színes kódexbetűket vetett avas hártýára. A sorokból kiolvasható teljes azonosulása Kalotaszeggel, a kalotaszegi néppel. „Én közülük való vagyok, tudom, az ő folytatásuk vagyok. Mert én csak folytatása akarok lenni apáimnak, és munkám folytatása az ő munkájuknak.” Mintha megérezte volna a jövőt, úgy tett hitet választott szülőföldje mellett. „Az én lábam nyomát pedig eltemetheti a hó, de síromon sohasem lesz korhadt a fejfa, de a felém boruló domb virágos lesz mindig, tudom. És emlegetni fognak engem is és apáimat is az én véreim. [...] Az én munkámat folytatják ők, és az én életem örökkévaló lesz bennük. Mert én itthon maradtam.”

A múltba-álmodása nem tette vakká, elfogulttá. Fiatalkorának komoly és riasztó tapasztalatai tanították meg erre. A maguk nyers valóságában látta és láttatta az erdélyi viszonyokat. A friss és fürge román állam bankjai pénzelték új honfoglalást, a felelőtlen magyar földbirtokpolitikát, az ortodox egyház szerepét, a Memorandum-per ellen tüntetőket és az ellenük vezényelt lovasrohamot – egyszóval a lenézett és számításán kívül hagyott legnagyobb kisebbség nekifeszülését a román Erdély megteremtésére. Erre figyelmeztetett a Budapesti Hírlapban megjelent *Levél a balázsfalvi gyűlésről* című, Sztánáról keltezett írásában. Közbevetőleg megjegyzem, Kós Károlyt soha nem tartották jó politikusnak. Lehet, hogy ebben a megállapításban van némi igazság. Sőt, a politikusokról általa használt meghatározás szerint

neki nem lehettek meg az ehhez szükséges sajátos jellemvonásai. De a szeme éles volt és jól látott. Ha gyógyításra nem volt is lehetősége, de helyes diagnózisokat állított fel. Úgy tűnhet, mintha nem is ő, hanem most valaki írta volna ezeket a kilencven esztendővel ezelőtt keletkezett sorokat: „Láttam azt az ünnepet és tudom, hogy az Erdély románságának győzelme volt az rajtunk. Ez a sok különböző ember mind lelkesedésből, saját jószántából jött oda... Ezt mi magyarok nem tudjuk utánuk csinálni. Mi erdélyiek már fáradtak vagyunk, a magyarországi közvéleményt pedig most nem érdekli a magyarság sorsa, de fontos az ott mostan, hogy piszkolódásból élő újság terjesztheti-e szabadon a mocskot a magyar nép között a sajtószabadság szentségének védelme alatt vagy sem. Beksics Gusztáv megjövendölte egykoron, hogy mihelyst az erdélyi románság kultúráilag, vagyoniilag és társadalmilag konszolidálódik, abban a pillanatban kérdésessé válik a magyar Erdély léte. Mai helyzetünk az, hogy a zárt sorokban, egységes vezetés alatt és öntudatosan előrenyomuló románsággal szemben az erdélyi elszegényedett, fáradt és reményvesztett magyar társadalom lépésről-lépésre, lassan de folytonosan kénytelen visszavonulni minden téren. Sorsunkat előre látjuk, és csodára nem számíthatunk.”

1912-ben felébresztette Kalotaszeg nagyasszonya, Gyarmathy Zsigáné Hory Etelka egykori lapját Csipkerózsika-álmából. Az újraindított *Kalotaszeg* szűkebb hazája életét volt hivatva bemutatni. A szerkesztőség Kós szótári lakása, a kiadóhivatal a szótári vasútállomás irodája, a nyomda pedig Bánffyhunyardon, Diamanstein Nándor könyvnyomdája lett. Ez a lapalapítás igen fontos állomása művészi-politikai fejlődésének. Teljes egészében Kalotaszeg megismerésének szentelhette tevékenységét. Már nemcsak az építészeti emlékek nyíltak meg számára, de az itt élő emberek élete is kitarulkozott vizsgáló tekintete előtt. Ismertetőket írt a vidék népművészetéről, kulturális emlékeiről, tanácsokat adott a Gazda rovatában. A lapból nem hiányzott az irodalom sem. Megjelent első ízig-vérig kalotaszegi novellája, az *Ember a havas alatt*. A lapban persze politizált is, főként keserű, Habsburg-ellenes kifakadások formájában. Kalotaszeg vegyes lakosságú falvai a magyar-román együttélés kérdéseire irányították figyelmét. Az *Erdély és a pesti közvélemény* című írásában transzilvanizmusa csírái is benne foglaltattak. Keményen ostromozta a korabeli budapesti felfogást, mely nem ismerte fel Erdély jelentőségét. Egy Kolozsváron felállítandó múzeum elképzelése kapcsán felhívta a Budapest-centrikusok figyelmét, hogy „Erdély földrajzilag, történelmileg, sőt jogilag, s ami a legfontosabb, a köztudatban igenis van és lesz.” A *nagypetri református templom* című cikkében megjelent az Erdélyben lakó népek mértékadó együttéléséről vallott nézete, amikor felidézte a múltat: „1848-ban [...] Nagypetri lakói szövetséget kötöttek egymással, hogy akármiféle ellenség támadná meg a falut, ők együtt fogják azt megvédelmezni.” Ezt tartotta a jövő egyetlen lehetséges útjának, az itt élő és egymásra utalt népek közös célért való összefogását.

Az időközben kitört nagy háború – az első világháború – először Kós Károly szépen ívelő szakmai sikerét akasztotta meg, majd eltérítette eredeti pályájáról.

Az őszirózsás forradalom hírére Pestre utazott, ahol az Iparművészeti Főiskolán tanári állás s újabb komoly építészeti feladatok kecsegtették. 1918 decemberében hazasietett családjához, hogy velük tölthesse a karácsonyt. A csucsai állomáson már a román királyi hadsereg katonái fogadták a megérkezett vasúti szerelvényt. Innen már csak a masiniszttával kettesben folytatta útját otthona felé. A román Erdélynek ez a képletes elfogadása később tudatos elhatározássá vált. Hiába várta Budapesten az Iparművészeti Főiskola kényelmes és biztos tanári állása, a várható bizonytalanságokkal és nehézségekkel együtt szülőföldjét választotta, otthon maradt. Az egész család – felesége és négy gyermeke – további sorsát befolyásoló döntéséről így vallott 1957-ben írt önéletrajzában: „Választanom kellett tehát: a biztos és szép professzori egzisztenciát, építészeti tevékenységem újrafelvételét és a Budapestre való áttelepedést, vagy a teljes életbizonytalanságot, a magam és családom és népem ismeretlen sorsában való oszto-

zást az itthonmaradással. A döntés nehéz volt. Végül is ezt írtam az Iparművészeti Főiskola néhai igazgatójának, Gróh Istvánnak: Erdélyben bizonyára nagyobb szükség lesz reám, mint Budapesten. És itthon maradtam.”

Az 1919 címet viselő írásában a széppróza eszközeivel írta ki magából a családjával együtt átélt eseményeket. Amikor a háború vihara átzúgott a Pojánán, s a katonák is elvonultak, Kós hőse – Gál Jankó –, otthon maradt. Feleségével folytatott rövid kis párbeszéde egy hosszú történelmi értekezést helyettesít: „Mi az ott? Hunyad. És azon túl, az a bevágás a hegyek között? A Körös torka. És azok a hegyek: Az a régi erdélyi határ. És ez? Itt köröskörül mindenütt? Ez? Ez Erdély... És ez a föld, amit szánt? Ez? A mi földünk ez, Anna.”

Erdély és a Kós család további sorsát eldöntő események gyorsan követték egymást. Jászi Oszkár aradi tárgyalásainak meghiúsulása után Gyulafehérváron 1918. december 1-jén nemzetgyűlésre gyűltek össze az erdélyi románok. Itt, az erdélyi püspöki székhelyen mondotta ki 1228 képviselőjük Magyarország románlakta területeinek feltétel nélküli egyesülését Romániával. Medgyesen a szászok is csatlakoztak a gyulafehérvári határozathoz. Viszontválaszul december 22-re Apáthy István egyetemi tanár, Erdély –, hivatalosan Kelet-Magyarország – főkormánybiztosa népgyűlést hívott össze a kolozsvári Ipartestület nagytermébe. A főtéri épület előtt befejezett gyűlésen ötvenezer ember előtt olvasták fel a határozati javaslatot: „kijelentik a Wilson-féle elvek értelmében gyakorolt önrendelkezési joguk alapján, hogy Magyarországgal egyazon népköztársasági állami közösségben kívánnak élni és az egységes és csonkítatlan Magyarország keretein belül követelik minden itt lakó nemzet számára a teljes egyenlőséget, szabadságot és önkormányzatot.” Mindez későn és hiába történt. A két nappal később, karácsony vigiliáján a román csapatok élén bevonuló Neculcea tábornokot Kolozsvár utolsó magyar polgármestere, dr. Haller Gusztáv és a Keleti Újság sokat sejtető vezércikke fogadta: „Fehér zászlóval állunk előtted, Ismeretlen Végzet...”

Az erdélyi magyarság teljes tájékozatlanságban szemlélte az eseményeket. Abban reménykedtek, hogy bizonytalanságuk a békekonferencia végére megszűnik. Voltak, akik nem tudták elviselni a passzív várakozás légkörét. Ezek közé tartozott Kós is. Erdély Cavourja a wilsoni önrendelkezési elvek alapján negyvenezer emberrel megszervezte az erdélyi Piemont mini-államát, a bánffyhungyadi székhelyű kalotaszegi köztársaságot. A legendák világába illő történetben állítólag Kós a köztársaság lobogóját, pénzermét és bélyegét is megtervezte. Az idők vihara aztán ezt az elméleti vállalkozást is szétfújta.

Az 1920. június 4-én aláírt trianoni békeszerződés Erdélyt Romániához csatolta. A román kormány következetesen nem tartotta be a kisebbségeknek Gyulafehérváron tett ígéreteit. Ezzel kapcsolatban maradt fenn egy ma is tanulságosnak tetsző történet. Sztánán vásárolt magának egy kisebb földterület és épített arra nyaralót a hírhedt „magyarfaló”, Onisifor Ghibu kolozsvári egyetemi tanár, aki minden erejével támadta az erdélyi magyarság Reményik Sándor megverselte bástyáit, a templomot és az iskolát. Sztánai házában többedik alkalommal politizálni kezdett Kós Károllyal, aki határozottan kérdőre vonta a kormány kisebbségekkel szembeni magatartásáért. Azzal érvelt, hogy a magyar világban sokkal több lehetőségük volt a nemzetiségeknek – így a románoknak is – mint az erdélyi magyaroknak új hazájukban. Ghibu érthetően – társalgási nyelvük mindig a magyar volt –, célzatosan és tömören csak annyit mondott: „Harcoljátok ki ti is!”

A román közigazgatás hamarosan berendezkedett Erdélyben. A magyar középosztály tagjait – a hivatalnokréteget – hűségeskü letételére kötelezték. Egy formanyomtatványt kellett aláírniuk, mely szerint hűséget esküsznek I. Ferdinánd királyra és az ország alkotmányára. Akik ezt megtagadták, azokat elbocsátották vagy kiutasították az országból. A fogadalomtételre kötelezetteket még azzal is szorították, hogy két éven belül vizsgát kellett tenniük román nyelvből. Az elkeseredett és hitüket veszített emberek egyetlen megoldást láttak maguk

előtt: az elvándorlást. Reménytelennek bizonyult a tollforgatók – írók, költők, újságírók – visszatartó szándéka. A küszöbön álló tragédia „muszáj Herkuleseket” teremtett. Ekkor jelent meg a Végvári álneven alkotó Reményik Sándor egyik azóta fogalommal vált verse, az *Eredj, ha tudsz*. A reményvesztetteket azonban már senki és semmi sem tarthatta vissza. A magyar tisztviselői kar óriási többsége nem tette le az erőszakolt esküt, és így tömegesen állás nélkül maradtak. Csakhamar százakra emelkedett a kereset nélkül maradt magyar családok száma. A beszállásolási és kilakoltatási rendeletek mindenre lehetőséget adtak: „...lakásaikból nemcsak kilakoltatandók, de a határon is átteendőek mindazok az idegenek, akik Erdélybe 1914. augusztus elseje után költöztek be és annak egyetlen közösségében sem bírnak illetőséggel. Továbbá átteendőek azok a személyek, akik írásban, szóban vagy cselekedetekben jelét adták annak, hogy nem akarnak román állampolgárok lenni.” Tömegek hagyták el otthonukat, szülőföldjüket, és települtek át Magyarországra: a repatriáló vonatok 1918 és 1924 között csaknem 200.000 magyart szállítottak át. „A régi állam gazdájuk vesztett, utcára került páriái, a tisztviselők, éhesen, kétségbeesetten, utolsó reménységükkel sűrű, szürke rajokban szállták meg nap-nap után a hosszú-hosszú repatriáló vonatokat.” – írta láttató erővel Kós. Ezért történhetett meg, hogy az erdélyi magyarság legerőteljesebben politizáló rétege, a közép-osztály roppant össze.

Kós Károly az erdélyi népek összetartozását kifejező transzilvanizmus szellemében politizált a főhatalom-változást megelőzően és azt követően is. 1921. január 23-án jelent meg a Kós Károly, Paál Árpád és Zágoni István jegyezte *Kiáltó Szó. A magyarság útja. A politikai aktivitás rendszere* hármas címet viselő röpirat. Kós a *Kiáltó szó* című írásában olyan alapot akart adni, melyen az önazonosság-tudat feladása nélkül lehetne beilleszkedni a megváltozott feltételek közé. „A régi Magyarország nincs többé a számunkra, de Erdély, Ardeal, Siebenbürgen, Transsilvania, vagy bármi nyelven nevezte és nevezi a világ, feltámadt és van. [...] Kiáltom a jelszót: építenünk kell, szervezkedjünk át a munkára. Kiáltom a célt: a magyarság nemzeti autonómiája.” Ugyanakkor természetesen várta lojalitása ellenértékét is: „az impériumváltozás valóságának tudomásul vételével egyidejűleg bejelentette a Romániához csatolt magyarság igényét a maga emberi és nemzettársadalmi életjogának elismertetésére és megvalósítására.” – fogalmazott Kós Károly. Megrázó erejű írása nem egyszerűen kiáltott, hanem harsogott. Beleharsogta abba a tehetetlen, dermedt ájulásba a követendő utat, a jövő, a megmaradás egyetlen lehetséges feltételét: munka és autonómia.

Kós nem akarta hogy kiáltó szava pusztába kiáltott legyen csupán, ezért hozzálátott a röpiratában foglaltak gyakorlati megvalósításához. Ahogyan Reményik Sándornak írt levelében megfogalmazta: „mi kevesen, néhányan megmarkoltuk a dolgot: belülről, alulról felépíteni – Erdélyt.” Gyalog bejárta szűkebb páttriáját, „hosszában Magyarókerékétől Gyaluig és Szucságtól egészen Hunyadi és keresztbe Középlaktól Győrmonostorig.” Megszervezte az első erdélyi magyar politikai szervezetet. 1921. június 5-én vasárnap, Kalotaszeg harmincöt magyar közösségének képviselőjében Bánffyhungad piacán „Erdély az erdélyi nemzeteké!” jelszóval zászlót bontott az Erdélyi Néppárt.

Az erdélyi magyarság érdekét egyedül képviselni akaró Magyar Szövetség politikájában csalódott néppárti vezetők új, önálló országos pártot alakítottak. A bánffyhungyadi gyűlés egykori programjának felújításával és nevének Magyar Néppártra való módosításával Kolozsvárt, 1922. január 15-én tartott gyűlésükön hangsúlyozták: „A mi politikánkhoz hozzá kell simulniuk az európai eszméknek, aminthogy mi is hozzásimulunk a haladás nagy gondolataihoz.” Tízpontos munkatervükben hangsúlyozottan szerepelt Erdély védelme „az erőszakos és sovinszta román törekvések ellen”, hogy Erdély „az erdélyi nemzetiségeké legyen”. A gyulafehérvári határozatokra való hivatkozással akarták megvalósíttatni „az erdélyi nemzetek és egyházak autonóm jogait”, valamint a „közoktatás ügyének és a kulturális intézményeknek nemzeti autonóm keretekbe való helyezését”.

Az erdélyi magyarság egysége jelszavával folytatott tárgyalások után megalakult újabb, a román kormánnyal paktáló politikai szerveződések elszigetelték, majd kibuktatták a vezetőségből a néppártiakat. A sorozatos kudarckok és kiábrándulások a politikai élettől való visszavonulásra készítették Kóst, aki 1944-ig nem is foglalkozott pártpolitikával.

Szülőföldje jövőjével kapcsolatos elképzeléseit irodalomszervezőként próbálta megvalósítani. Az Erdélyi Szépmíves Céh alapítása, az Erdélyi Helikon folyóirat szerkesztése talán legismertebb és legalaposabban feldolgozott szakasza életének. A helikoni íróközösség álláspontját tükrözte lapjuk programja: „Erdélyisége világfigyelő tető, nem szemhatárszűkítő provincializmus.” Ezzel is bizonyítani kívánták, hogy az európaiság és a regionalizmus – adott esetben a transzilvanizmus – nem egymást kizáró fogalmak. Ugyanez a gondolat fogalmazódott meg Kós Károlyban Tamási Áron *Énekes madár* című drámája kapcsán: „amelyben titokban erős és kételkedés nélküli hitünk volt: a maga lábán megálló és a maga útját járó erdélyi magyar írás európai mértéke és teljessége.”

Kós is tollat ragadott, novelláiban, regényeiben igyekezett nézeteit terjeszteni. A *Varjú nemzetség* című regényéből transzilvanizmusának talán legszebb, legművészebb megfogalmazása csendült ki: „Lehet ma Erdélyben úr az, aki holnap elbukik, a Bethleneket követhették Rákócziak és Barcsayak, a török hatalom belefulladásnak német erőszakba, de túl a vér, a politikai erőszak határain megmaradt egy diadalmas erdélyi igazság: ez a föld egymás mellett ugyanis megtartja örökös tarka virágzásban a népeket, akik rajta és érette munkálkodnak”. *Erdély* című kultúrtörténeti vázlatában örök időkre szóló figyelmeztetést, próféciaát adott: „De amely nép valaha is elejtette Erdélyt, az a nép és kultúrája elesett itt a múltban, és el fog esni a jövőben is menthetetlenül.”

Kós Károly sokféle tevékenységgel szolgált a népét. 51 éves volt, amikor az erdélyi református egyház megbízásából a kalotaszegi egyházmegye főkurátorának nehéz és áldozatkész tisztét elvállalta. Egyházához való kötődése már korábbi építőművészi tevékenysége során is nyilvánvaló volt. A főgondnok tisztét senki sem viselte Erdélyben a 16. század óta olyan sokáig, mint ő: 1934-től egészen 1965-ig, 82 éves koráig.

A második világháború ismét fordulópontot hozott: az 1940. augusztus 30-án kihirdetett második bécsi döntés kettévágta Erdélyt.

Kós elítélte, cinikusnak nevezte az Erdélyt megosztó nagyhatalmi döntést. Csalódottan vette tudomásul a helyi viszonyokat nem ismerő, kívülről odahelyezett, ejtőernyősöknek titulált közigazgatási vezetők kinevezését. Az *Ezerkilencszáznegyven* című szimbolikus értelmű írásában mutatta be azt a Sors által hajszolt szekeret, melynek gyeplőjénél az utat nem ismerő kocsis ül. Aki tudná mutatni az utat, azt durván félrelökik. „Mire vártok itt, erdélyi emberek? A szekeret várjuk, a magyar szekeret, aki minket idehozott és innen tovább viszen. Ne várjátok azt – felelte a Sors –, mert azt régen útjára indítottam és most messze jár bizonyára. Hát mi lesz akkor mivélünk?” A Költő utánuk indul, ha kell, segítsen, ha kell, utat találjon. Kós Károly mindig szembeszállt az erdélyi érdekeket veszélyeztető politikával.

1944 őszén a kolozsvári Mezőgazdasági Főiskola kiköltözött Keszthelyre. Kós Károly számára a történelem megismételte önmagát. Akárcsak 1919-ben, most is választania kellett, a biztonságosnak tűnő professzori egzisztencia Magyarországon vagy ismét a bizonytalanság, a mindent előlről kezdés árnyképe Erdélyben. Nem kellett hosszasan gondolkoznia, mit is tegyen: „Nekem életprogramom volt, hogy innen nem tágitok” – vallotta.

Az átzúduló front és a nyomában kavargó szennyes áradat, a „dél-erdélyi zsandárok meg a gárdák” kifosztották, feldúlták szótári házát és tanyáját. A gondosan őrzött emlékeket, a múlt megannyi tanújelet a Dimbu Crucii Varjú-tanyával együtt elmosta a vak gyűlölködés. 1944 őszén, 62. életévében kellett szinte mindent előlről kezdenie. *Ezerkilencszáznegyvennégy*

című írásában érzékletesen mutatta be a létbizonytalanság szülte hangulatot, az örökös retteget mindenkitől, aki fegyverével az élet és halál urának képzelte magát. Egy utazás közbeni vacsora-beszélgetés során kitűnt, hogy a román szállásadó és magyar vendége egyformán szenvedett a háborútól, „melynek csak vak eszközei voltak...”

Mikor látta a meginduló munka lehetőségét és értelmét, engedett Balogh Edgár hívásának. Ismételten bekapcsolódott a politikai, kulturális és művészeti életbe. Részt vett a Romániai Magyar Írók Szövetségének megalakításában, elnökkölt a romániai magyar sajtó világháború utáni első szabad értekezletén, a Magyar Dolgozók Szövetségének kolozsvári alakuló gyűlésén. 1946-tól 1948-ig Benedek Marcellel és Kacsó Sándorral munkatársa volt a Magyar Népi Szövetség hivatalos lapjának, a Világosságnak. Az egykori nagy ideológiai ellenfél, Gaál Gábor kérésére megtervezte az Utunk napilap fejlécét. Az erdélyi magyarság politikai képviselőjébe is bekapcsolódott. 1945 májusától tagja volt a Romániai Magyar Népi Szövetség országos vezetőségének (százas intézőbizottságának), elnöke a Kolozs megyei szervezétének, tagja a Műemlékvédő Bizottságának, elnöke a Romániai Magyar Képzőművész Szövetségnek, az újjászervezett Erdélyi Magyarok Gazdasági Egyesületének. 1946-tól 1948-ig, „a királyság megszüntetéséig, illetve a Népi Köztársaság megalakulásáig” a Magyar Népi Szövetség Kolozs megyei országgyűlési képviselője.

Akkor is csalódnia kellett, akár a húszas évek nagy változásai után. Az erdélyi magyarság akkor sem vehette kezébe sorsa irányítását, mert a megválasztott vezetők elfelejtették ígéreteiket. A demokratikus kibontakozás elmaradása miatti reményvesztettsége a kolozsvári Mezőgazdasági Főiskola katedrájához való visszavonulásra, majd 1953-ban nyugállományba kényszerítette. Mégsem pihenhetett, örökös, haláláig tartó feladat hárult rá, az erdélyi magyarság tanácsadójának, élő lelkiismeretének hivatása.

1973-ban, születésének 90. évfordulóján, családján, barátain kívül ünnepelték mindazok, akik szerették, becsülték személyiségét és tisztelték életművét. A magyar állam is megemlékezett róla, a Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsa a gyémántokkal ékesített Zászlórend I. fokozatával tüntette ki. Köszönőbeszédében fontosnak tartotta kihangsúlyozni: „A történelem tanúsága szerint az igaz embernek, de mindenekelőtt az igaz művésznek – írónak, építő-, képző- és zeneművésznek – mindenütt a világon, minden időben és minden körülmények között a Sors által rendeltetett kötelezettsége volt, van és lesz, hogy a maga népének és szülőhazájának sorsát vállalja és élete munkájával szülőhazáját és annak népét, megbecsült hagyományait szellemében, hűségesen szolgálja. Ezt vállaltam és cselekedtem, nem mást és nem többet.”

Életének hátralevő részében – 1977. augusztus 25-én bekövetkezett haláláig – figyelt, levelezett, diskurált. És hagyományozott. Egész életre szóló, örök emberi értékeket.

Kós Károly megpróbáltatásokkal terhes, nehéz tusakodásokkal tarkított élete mindenki számára tartalmazhat tanulságot és hordozhat üzenetet. Egy hosszú életet leélt, bölcs öregember egyszerűnek tűnő, de filozófiai mélységű mondatát: „És megtanultam megelégedni azzal, amit a sors számomra juttatott: az egészséget, a családomat és az Úristennek azt a sok-sok szépségét, amit az emberek nem tudnak elrontani és megcsúfolni, s ami ingyen ajándékként jut minden embernek, csak a szemét kell kinyitnia a látásra, fülét a hallásra és lelkét a befogadásra...”

Erdélynek ez az érdek nélküli vállalása és szolgálata: ez Kós Károly életművének legfőbb jelentősége és reánk hagyott, folytatásra váró öröksége.

*

Varjúvár. Mesébe illő kicsi tornyos épület Kalotaszeg vidékén, az egykori szótári üdülőtelepen. Megálmodója és létrehozója Kós Károly építőművész, a 20. századi Erdély polihisztori sokszínűséggel munkálkodó mindenese. A mérnöki pontossággal kiszámított helyszínről – ahol régen a gyorsvonat is megállt – minden lényeges dolgot el lehetett érni: munkát, hivatalokat, barátokat és ellenfeleket. Az örök hűség erdélyi szimbólumává vált Kós Károly egykori lakóháza a Kárpát-medencét behálózó nemzeti identitástudat megerősítendő, 21. századi útvonalából sem hiányozhat.

PAUL STIRTON
(University of Glasgow)

The ‘Budapest School’ of Art History – from a British Perspective

This paper seeks to explore a paradox, or perhaps a contradiction, that emerges when comparing Hungarian and British approaches to the practice of art history. The paradoxical nature of the relationship is further emphasised when one recognises how closely the two intellectual traditions are intertwined and yet, as I hope to indicate, how they remain essentially different and perhaps irreconcilable. In preparing this paper, I am aware of being an outsider to many of the values and approaches I am addressing. My grasp of Hungarian language is limited and, to that extent, what I am writing depends as much on anecdotal evidence as verifiable published sources. Nevertheless, I have been observing the development of differing trends in art history during the last 20 years in a series of collaborative projects and exchanges with Hungarian colleagues. To be specific, for over a decade now I have been researching the contacts and mutual influences operating between Britain and Hungary in the visual arts. At the core of this was a 3-year collaborative research project with the Iparművészeti Főiskola (now the Magyar Moholy-Nagy Egyetem) and the Institute for Art History of the Hungarian Academy of Sciences.⁴²¹ I have also published articles, contributed to books and exhibitions on Hungarian art and design both in Britain and Hungary. So, I feel as if I have some experience of patterns in research that might be said to characterise the practise of art history in the two countries.

The 3-year joint project between four separate academic institutions proved to be very rewarding in terms of the research undertaken and the outcomes, which included a series of conferences, exhibitions and publications. The participants would also agree, I am sure, that the process of collaboration and the assisted access to new and unexpected sources led to a surprisingly wide range of new interests. Alongside this, however, it was methodological issues and the differences between our national and institutional traditions in scholarship that were made clearer through the process of collaboration. The awareness of this contrast in approaches and priorities has been reinforced by my more individualised exchanges with Hungarian art history students and colleagues over the years.

Engaging with Hungarian art and design certainly made the members of the British team of scholars re-think the canon of art history as it is taught in Britain and America. I am not merely talking about Anglo-American perceptions of Hungarian art, but the excavation of Hungarian intellectual traditions that have become embedded, seamlessly, in British intellectual life and, more specifically, in the writing on British art and design. As a way into this field, I want to recall my own early experience of art history.

As a student in Edinburgh University and the Courtauld Institute of Art in London during the 1970s I found myself most impressed by the writings of Frederick (Frigyes) Antal on Italian art of the 14th and 15th centuries, and on French art of the early 19th century. At the same time I was being guided towards an understanding of Venetian Renaissance art by Giles Robertson, a

⁴²¹ Britain and Hungary: Contacts in Architecture and Design, a collaborative research project supported by the Hungarian Ministry of Culture and the British Council between 1996 and 1999 involving scholars from the Iparművészeti Főiskola, Glasgow School of Art, the University of Glasgow and the Institute for Art History of the Hungarian Academy of Sciences. Three volumes of essays growing out of the project were edited by G. ERNYEY and published by the Hungarian University of Craft and Design in 1999, 2003 and 2005.

friend and collaborator of Johannes (János) Wilde. I had a vague conception of Antal and Wilde as coming from Central Europe, but so did virtually all the leading art historians of the early to mid 20th century. Only later did I recognise that they emerged from a distinctively Hungarian context; albeit one shaped by their training in Vienna. From this network of interests I have suggested the concept of a ‘Budapest School of Art History’; something related to, but distinct from, the Vienna School.⁴²² This title or denomination is not recognised by British scholars although it assumes some coherence from a British point of view because the main figures established their shared identity and character only when exiled in Britain.

The ‘Budapest School’ of art historians made a seminal contribution to the development of the discipline of art history in Britain yet their role remains almost invisible in the larger historiography of the subject. Frederick Antal and Johannes Wilde were both students of Max Dvořák (1874–1921) in the celebrated Institute for Art History in Vienna.⁴²³ Although clearly inspired by Dvořák’s teaching, I think it is important to recognise that they each had a dynamic, not a passive, response to the methods of their mentor. Even Wilde, who was instrumental in shaping Dvořák’s posthumous reputation⁴²⁴ went on to develop his own distinctive approach to art historical research and methodology. What gives the ‘Budapest School’ its identity, however, is not the shared national origins of the protagonists, but the events and influences they experienced after leaving Vienna. This is best defined by their association with Georg (György) Lukács in the years during and after the First World War. Antal, Wilde, and Arnold Hauser (a Hungarian pupil of Wölfflin in Berlin) were all active members of the Sunday Circle (Sonntagskreis) in Budapest between 1916 and 1918 and contributors to the Free School of the Humanities 1918-19 alongside Lukács, Béla Balázs and Karl Mannheim. The overriding concern of this group was to imbue concepts of consciousness with a historical and social basis; in essence, an attempt to explain how ideas reflect both the period and social position from which they are generated. The key texts which emerged from this period were Lukács’ *Geschichte und Klassenbewusstsein* (1923; English translation as *History and Class Consciousness*, 1973) and Mannheim’s *Ideologie und Utopie* (1929; English translation 1936), the latter forming the basis of a new area of scholarship known in Britain as ‘the sociology of knowledge’.

Defined by their attempts to create a ‘social history of art’ based on the ideas of Lukács, each of Frederick Antal, Johannes Wilde and Arnold Hauser pursued careers as scholars, editors and curators in Central Europe until the rise of Nazism in the 1930s forced them to emigrate to Britain. Thereafter, their paths diverged; Hauser became a lecturer in the University of Leeds, Wilde a lecturer then Professor and finally assistant Director of the Courtauld Institute of Art in London where he taught successive generations of students in Italian art of the High Renaissance. It was Antal, however, who never occupied a formal position in any British museum or university, who moved to the heart of British intellectual life. He is acknowledged by each of Anthony Blunt, John Pope-Hennessy and John Berger to have been the key influence in their development as art historians. In the small book *Art Theory in Italy 1450-1600* Blunt gives a fulsome tribute to Antal whose methods were the inspiration for his approach to the subject.⁴²⁵ In addition, Antal, who is best known for his work on Italian painting of the trecento and quattrocento, was one of the first scholars trained

⁴²² P. STIRTON, ‘Frederick Antal and the Social History of Art in Britain’, in G. ERNYEY, *Britain and Hungary*, vol. 2, Budapest, 2003.

⁴²³ Kunsthistorische Institut des Instituts für Oesterreichische Geschichtsforschung in the University of Vienna.

⁴²⁴ K. SWOBODA & J. WILDE (eds), *Kunstgeschichte als Geistesgeschichte; Studien zur abend-landischen Kunstentwicklung*, Munich, Piper Verlag, 1924.

⁴²⁵ A. BLUNT, *Art Theory in Italy, 1450-1600*, Oxford, 1940.

in the classic techniques of Central European art history to turn his attention to British art. His books on Hogarth and Fuseli, both published posthumously, were instrumental in making British art a serious area of academic study.⁴²⁶ In the main, however, all three of these scholars made the social history of art and the interpretation of primary documents the central features of art history as practised in Britain. In doing so, they laid the foundations of an approach to the subject which embraces historians as diverse as Francis Haskell, Michael Baxandall and T. J. Clark.⁴²⁷ It is not overstating the case to suggest that the most innovative art history produced in Britain during the latter stages of the twentieth century was, to a greater or lesser extent, motivated by the ideals of a social history of art that traces its origins to a combination of the Hungarian scholars and those associated with the Warburg Institute.⁴²⁸

Having suggested something of the role that Hungarian scholars played in establishing art history as an academic discipline in Britain, I would now like to turn to the later history of the subject to compare how art history has developed over recent years in the two countries. For my starting point, I take the essay written by, T. J. Clark in 1974 entitled *The Conditions of Artistic Creation* which has become a landmark among English speaking art historians.⁴²⁹ In this polemical text Clark set out to provide a brief history of the discipline of art history and to describe both its current state and the immediate problems it faced. Although it is now over 30 years old, there are two points that I want to take from this essay which may help to introduce the main thrust of my paper.

The first of these is that, for Clark and increasingly for many other art historians in Britain and America in the 1970s, art history had reached an impasse or a sort of debased condition. The remedy proposed was to return to, and reinterpret, the pioneering figures who had developed the fundamental principles of art history as a coherent academic subject. By re-reading Wölfflin, Riegl, Dvořák and Warburg, Clark suggested, art historians could again begin to ask the large questions that had been posed by historians of the late nineteenth and early twentieth centuries. Over the last 30 years this call for a return to first principles has been manifested in a heightened concern among English-speaking art historians for problems of historiography and methodology. There is hardly an art history course in Britain and North America now that does not have a compulsory element exploring the origins and significance of iconography, style, cyclical theories of history and concepts of Idealism, Marxism, Feminism and Structuralism. It has also made English-speaking scholars appreciate what they had previously lacked in a clear understanding of the classic early theoretical texts. As a result, many of those texts are now being translated into English for the first time. Above all, it is the writings of the Vienna School which have proved to be the most engaging. Virtually all of Riegl's writings are now translated and there is a small industry among scholars and postgraduate students in analysing the sources, deeper meanings and posthumous significance of texts such as *Stilfragen* (1893), *Spätrömische Kunstindustrie* (1901) and *Das Holländische Gruppenporträt* (1902).⁴³⁰ It is perhaps significant that British and American scholars have

⁴²⁶ F. ANTAL, *Fuseli Studies*, London, 1956; *Hogarth and his Place in European Art*, London, 1962.

⁴²⁷ See also P. STIRTON, *Frederick Antal*, in A. HEMINGWAY (ed.), *Marxism and the History of Art*, London, 2006, 45–66.

⁴²⁸ This point is made emphasised when one remembers the extent to which Panofsky's iconographic approach dominated in North American universities after World War 2. Despite Gombrich's opposition to the relationship, the Warburg Institute and the social history of art have been touchstones for British art historians.

⁴²⁹ T. J. CLARK, *The Conditions of Artistic Creation*, Times Literary Supplement, 24 May 1974, 561–562.

⁴³⁰ *Stilfragen*, translated by E. KAIN as *Problems of Style* (Princeton, 1992); *Spätrömische Kunstindustrie*, translated by R. WINKES as *Late Roman Art Industry* (Rome, 1985); *Das Holländische*

been instrumental in tracing the later history of the Vienna School, notably in the work of Hans Sedlmayer and Otto Pächt, when it became mired in the politics of the Nazis, an area that many German-speaking or Central European scholars found too problematic to explore in a purely scholarly manner.⁴³¹

Now, we can perhaps understand the Anglo-American interest in this body of ideas. After all, these younger art historians coming to prominence in the 1960s and 1970s were uncovering a world-view and set of issues which had been submerged in the imported art history of people like Fritz Saxl, Edgar Wind, Ernst Gombrich, Rudolf Wittkower and Erwin Panofsky. Many have suggested that the essentially empirical tradition which dominated British and American intellectual life (especially in the field of history) was antithetical to the Idealist tradition of history that lay behind early pioneering art historical theories.⁴³² When Gombrich wrote that the father of art history was not Vasari or Winckelmann, but Hegel, he was not suggesting that Hegel's writings should be read as art history; but that Hegel's theories of historical process were the fundamental building blocks of Wölfflin, Riegl and Warburg.⁴³³ The next generation (Saxl, Wind, Gombrich, Wittkower and Panofsky), the transmitters of the Central European tradition to the Anglo-Saxon world, understood this from their basic education. But, as refugees in an unfamiliar environment, they tempered their art historical writings and teachings to be accessible to their new colleagues and students. What we in British universities ended up with, therefore, was a watered-down, utilitarian art history that avoided deeper philosophical speculation and ignored some of the curious side-issues, like psychoanalysis, philology and anthropology, that were part of the larger intellectual worlds of the early scholars.

This may explain why the present generation of Anglo-Saxon scholars are fascinated by the complex and richly diverse set of ideas that emerged from the late Austro-Hungarian empire. We could also suggest that they do not fully understand it. British and American culture is fundamentally different from that of Central Europe, before we add the 100 years and numerous regime changes that stand between an art history professor in 21st century London or New York, and the Vienna of 1906.⁴³⁴

No British or American scholars attended the Institute for Art Historical Research in the University of Vienna. But several Hungarians did. What country or community of scholars is in a better position to assess and interpret the Vienna School than those who were partners in

Gruppenporträt, translated by E. KAIN and D. BRITT as *The Group Portraiture of Holland* (Los Angeles, 1999); the most recent addition to Riegl's publications in English is *Historical Grammar of the Visual Arts*, translated by J. E. JUNG, (New York 2004). A selection of recent monographs in English on Riegl includes R. WOODFIELD (ed.) *Framing Formalism: Riegl's Work* (London, 2001); M. IVERSON, *Alois Riegl – Art History & Theory* (new ed. MIT, 2003); M. GUBNER, *Time's Visible Surface: Alois Riegl and the Discourse on History and Temporality*, (Wayne State U. P. 2006).

⁴³¹ C. WOOD (ed.), *The Vienna School Reader*, New York, 1999.

⁴³² The Empirical Tradition can be traced back to Locke and Hume in the eighteenth century. The latter's *History of England* (1754–1764) is regarded as the first rounded example of empirical history, an approach that was still current in British universities in the early twentieth century.

⁴³³ E. H. GOMBRICH, The Father of Art History; a Reading of the Lectures on Aesthetics of G. W. F. Hegel', in *Tributes*, Oxford, 1984, 51–70.

⁴³⁴ It is a commonplace to state that British and Central European intellectual traditions are fundamentally different. See, for example, E. H. Gombrich, in *Search of Cultural History*, in *Ideals and Idols*, Oxford, 1979, 24–59. Or, with direct relevance to this paper, G. LICHTHEIM, *Lukács*, London, 1970, 9–11 and 23–30.

the Empire and who took from Riegl, Dvořák, Schlosser and even Strzygowski, ideas and approaches that they could apply to their own national art? And yet, there seems to be an absence of interest in this legacy among modern Hungarian art historians. Most of the great Hungarian art historians who came to the west in the 1930s were steeped in the principles of the Vienna School and did not regard it as a gospel to be followed but a liberating set of ideas and tools that invigorated their own ideas and interests.⁴³⁵ They were, in short, inspired by it, taking these central principles and applying them to new interests and theories to test their usefulness and, where problems arose, developing new ways of working and new theories to extend and elaborate these principles.

This brings me to the second point in Clark's 1974 essay. When trying to suggest how vital art history was to the intellectual world of the early twentieth century, Clark cited the Hungarian Marxist philosopher Georg Lukács; not as an example of an art historian, but as an interested thinker who saw in art history some of the great issues of his day being addressed. Who nowadays, if asked to name some of the great thinkers of our age – thinkers who had shaped the world view and intellectual problems that confront us – would name an art historian? But this is precisely what Lukács did. In 1922, when asked to name three vitally important historians of the recent past, he cited two art historians (Riegl and Dvořák) alongside Wilhelm Dilthey. For Clark, this indicates just how important art history was as an intellectual force, that leading scholars in other areas of history and philosophy would look to art historians as inspiring figures who influenced the cultural life, the intellectual character of their age, not merely the study of art works. That, however, is not the real point that I want to make here. It is in Clark's choice of Lukács as a representative of the sophisticated Central European world of ideas. The three Hungarian art historians who came to Britain in the 1930s and who did so much to establish art history as a serious activity were aware of the pioneering work of the Vienna School and had also known Lukács closely.

This association of individuals, theories and methods, that brings together Lukács, Antal, Wilde and Hauser, seems a rich basis for the kind of art history that seeks to address the major forces at work in society and culture. At its heart is an acceptance of theoretical speculation and of rigorous analysis and criticism of the very principles that underpin art history. But it appears, at least to an outsider, that this is the very activity that is avoided in much current Hungarian scholarship in the visual arts. In collaborative research, as much as in recent exhibitions and publications, one finds the principal aim to be the establishment of key facts relevant to the artists and art works, and the construction of a chronology within which historical sequences can be fixed. These are laudable aims in themselves, but they restrict art historical thinking to a fairly basic level. Such empirical or positivist pursuits can also be used as a diversion, drawing attention away from the deeper and more problematic activities of theoretical and methodological speculation.

Recent books on the history of Hungarian art do not claim to be restoring the Romantic notion of art as the expression of the 'spirit of the nation' (or the nation state). But there is a clear sense in which their aim is to establish a clear factual or documentary basis from which to define Hungarian art.⁴³⁶ As is sometimes made explicit, such histories are intended to be as broad and inclusive as possible, but they also renounce any claims on interpretation or

⁴³⁵ See also A. KORBER, *Lányi Jenő 1902–1940*, *Ars Hungarica*, Vol. 31, 2003, part 2, 281–298.

⁴³⁶ For this trend in scholarship see, for example: ANDRÁSI, G. et al, *Magyar képzőművészet a 20 században*, Corvina Kiadó, Budapest, 1999 (translated as *The History of Hungarian Art in the twentieth Century*, 1999). GALAVICS, G. et al, *Magyar művészet a kezdetektől 1800–1900*, Corvina, 2001; BEKE, L. et al, *Magyar művészet 1800-tól napjainkig*, Corvina, 2002.

historical meaning. While admitting that complete objectivity is impossible, the authors of one volume state that their aim has been to avoid ‘one sided emphasis on movements we consider salutary, or to declare any concatenation of trends or certain individuals oeuvres to be the mainstream of Hungarian art’.⁴³⁷ In other words, the ideal being strived for is an objective narrative which embraces diversity (‘the colourful spectrum of diverse movements branching out in many directions’), while establishing a canon or core of reliable information. This is hardly contentious and the books will be very useful in introducing Hungarian art to students and interested outsiders. The problem arises when one sees this as part of a larger trend in modern Hungarian scholarship.

The questions raised by this line of enquiry are simple but far-reaching. Is there an aversion to larger theoretical problems in current Hungarian art historical scholarship? And, if so, why has this arisen? I am not in a position to write authoritatively on this, but the question has been posed by others. Several writers in both the west and the former Communist countries have attempted to trace the change in intellectual climate since 1989 which presents obstacles to the restoration of grand theoretical projects in the humanities.⁴³⁸ In particular, there is a belief that one of the legacies of communism in Central Europe is a fear of the more speculative art history that is concerned with ideology.⁴³⁹ In this reading, ideology itself has become stigmatised because it was once allied to a political doctrine or dogma that is now anathema. What has arisen to replace it is a tradition of scholarship that attempts to remain neutral by ascertaining facts and organising taxonomies or narrative sequences. In turning away from the problems of ‘ideology’ in favour of the empirical gathering of data and verification of facts, Central European historians would appear to have returned to an approach that was once associated with English liberalism – the ‘Empirical tradition’ of English historical scholarship, and counterpart to the so-called ‘common-sense’ school of philosophy. But this tradition was always distrustful of, and possibly incompatible with, the core values of art history as it was originally conceived. It is perhaps no accident that the last major European country to develop a concept of ‘art history’ was Britain, and the discipline that they imported in the 1930s was brought there by Central European emigrés.

There is an alternative set of questions that could be asked. Is the British view of art history in Hungary biased towards a particular set of ideas since it is shaped only by the scholars who left the country and ultimately came to Britain? Or, to put this another way, did an alternative tradition of art historical theorising develop in Hungary after the Second World War? If this were the case, one would look perhaps to figures like Lajos Fülep and Lajos Németh who are regularly cited and clearly exerted a great influence through both their writings and teaching. Their work has only rarely been translated but, from these available texts, it does not appear that either regarded the process of art history as one of uncovering a set of pre-existing facts and patterns. One senses that both these figures were equally resistant to the claims of empiricism, but this remains to be explored in a way that would reveal the extent to which their ideas engaged with the larger ideas and ideologies of art history in general.

⁴³⁷ ANDRÁSI, G. et al, op. cit. 7.

⁴³⁸ See, for example, J. HELD, *Von der Ideologiekritik zur Akklamation der freien Marktwirtschaft*, Kritische Berichte, 3/1990, 21–26; or J. BAKOS, *From the Ideological Critique to the Apologia for the Market*, in J. BAKOS (ed.), *Artwork through the Market*, Bratislava, 2004.

⁴³⁹ The exception to this is Ernő MAROSI whose edition *A magyar művészettörténet-írás programjai; Válogatás két évszázad írásaiból*, Budapest, 1999, is one of very few attempts to address methodology and historiography in this field.

Critics of the Empirical tradition point out that there is no objective truth of facts and the aim to write a history of art that is somehow a 'truthful' sequence will always be compromised. We cannot escape ideology because writing a narrative reflects a point of view; the viewpoint of the writer or group that he/she represents. As Wölfflin put it, the disinterested accumulation of facts, without an organising principle, is not 'history'.⁴⁴⁰ More importantly, however, the empirical project suggests that history is a set of related events that exist independent of the historian, and which are waiting to be restored to their proper pattern of relationships. It goes without saying that such an approach would have been despised by Antal and Hauser. As Marxists, they saw themselves as outside the bourgeois intellectual world, and therefore all forms of intellectual engagement were problematic and ideological. It could equally be said, however, that Wittkower, Gombrich and Panofsky, as well as Wilde and Lányi, would have found the empirical approach questionable. The art historians admired by Lukács, (Riegl and Dvořák) were those who asked big questions about how art connected with the deep structural forms of their age. The real problem for them, it could be claimed, was how art related to ideology. By taking art history away from the aesthetes and collectors these early shapers of the discipline turned the study of art works in history into something intellectually challenging, and revealing of profound insights into the nature of society and the individual psyche. This is what Anglo-Saxon historians of art are just realising, while the Central Europeans appear to be abandoning.

To restate my opening remarks, I have been considering a paradox in British and Hungarian intellectual traditions. The Anglo-Saxons in the late twentieth century have been trying to grasp Central European theory and ideology related to the history of art, while the Central Europeans, the intellectual heartland of these theories, seem to be diverging from them and in some cases tending to reject ideology. I emphasise that I am making fairly general comments but my aim here is characterise or contrast the state of the discipline of art history in these two regions rather than focus on specific scholars or books. The paradox becomes an irony when we recognise that the scholars of the English-speaking world and those of Hungary and many former Communist-bloc countries seem to be moving in opposite directions. Each group wants what the other previously had in the early 20th century: the liberal Empiricism of the English tradition or the post-Hegelian ideological history of Central Europe.

⁴⁴⁰ H. WÖLFFLIN, *Kleine Schriften*, ed. J. Gantner, Basel, 1946.

SZABÓ LILLA

Zajti Ferenc festőművész és Medgyaszay István építész magyarságkutatásai

„Hiszen Csoma maga sem tudott többet mondani erről, mint hogy reméli: valahol, valamikor rátalál valamire, ami fényt deríthet nemzete eredetének odáig megoldatlan kérdéseire.”⁴⁴¹

A keleti hatások elemzésének sokrétű és sokféle aspektusú, igen terjedelmes (szak)irodal-mában⁴⁴² külön fejezetnek tekinthetők a hazai, magyarországi kutatások.

A mi Kelet iránti érdeklődésünk a 19. század közepétől intenzívvé vált Európáinál jóval korábban kezdődött el, és más népektől jelentősen különbözik abban, hogy nálunk ez a „magyarság öskeresésével” kapcsolódott össze. A magyar nyelv és nép eredetének, származásának kérdésével. Kőrösi Csoma Sándortól (1784–1842) kezdődően, illetve az ő „nevében” sokan indultak el e rejtelmes utakon.⁴⁴³

Az alábbiakban a két világháború közötti időszak két különös egyéniségének, Zajti Ferenc festőművésznek (Újfehértó, 1886–Budapest, 1961) és Medgyaszay István építésznek (szül. Benkó István, Budapest, 1877–Budapest, 1959) magyarság-eredet vizsgálatával mint kultúrtörténeti ténnyel és jelenséggel kívánunk foglalkozni.⁴⁴⁴

Mindketten megközelítően egy időben, abban a korban születtek, amikor ifjúkorukra – szellemi tájékozódásuk idejére – „kerülhettek” a magyar népművészet „formakeresői” nagy generációjának (Huszka József, Lechner Ödön, Malonyay Dezső) hatásáramlatába.

Különböző végzettségük ellenére egyéni pályájukat a magyar nép eredetének kérdése és „kutatása” kapcsolta (és kapcsolja) össze és lettek életre szólóan közeli barátok. Bár

⁴⁴¹ BAKTAY Ervin, *Kőrösi Csoma Sándor*, 4. kiad., Talentum Kft., Budapest, 1999, 131.

⁴⁴² Összefoglalóan értékeli a keleti témájú képzőművészeti alkotásokat Christine PELTRE, *Orientalism* című tanulmánykötete (Paris, 2004). Szűkebb területre vonatkozóan dolgozta fel ezt a kérdést az 1997-ben Salzburgban rendezett kiállítás, amely az Osztrák–Magyar Monarchia területéről származó képzőművészek, megrendelők és gyűjtők keleti műveit mutatta be. Az orientalizmus fogalmának sokrétű jelentését és tartalmát elemzi Edward W. SAID, *Orientalism* című, 1978-ban megjelent könyvében (magyarul: *Orientalizmus*, Budapest, 2000).

⁴⁴³ Baktay Ervin Kőrösi Csoma Sándorról írott munkájában összefoglalóan szólt a „Szkander bég”-ről és az őt kutatókról (dr. Duka Tivadar 1825–1908, Vámbéry Ármin 1832–1913, Stein Aurél 1862–1943). Duka Tivadar életéről és Kőrösi Csoma Sándor emlékének megőrzése érdekében kifejtett munkásságáról Terjék József írt részletesen (TERJÉK József, *Kőrösi Csoma-dokumentumok az Akadémiai Könyvtár gyűjteményeiben*, Budapest, MTA Könyvtára, 1976.)

⁴⁴⁴ Zajti Ferenc életéről és tevékenységéről dokumentumfilmet készítettek unokái, Zajti Ferenc és Gábor, valamint Somogyvári Rudolf. (VIDEANT Film Produkció, 2001). Medgyaszay István életével és életművével foglalkozó monográfiák: KATHY Imre, *Medgyaszay István*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1979; *Medgyaszay István*, válogatta és összeállította POTZNER Ferenc, Budapest, Holnap Kiadó, 2004; *Medgyaszay István – Építészet és ornamentika*, kiállítás. Ernst Múzeum, 2006; *Az építészet Bartókja – Medgyaszay István*, dokumentumfilm, rend.: ZAJTI Ferenc, ZAJTI Gábor, 2003–2005.

meglepőnek tűnhet, hogy egy festőművész, illetve egy jelentős megrendeléseket egymás után elnyerő építész időt és anyagi ráfordítást nem sajnálva „kutatja”, vizsgálja a magyar történelem őskorát, de a hasonló kérdésekkel foglalkozó képzőművészek egész sorát találjuk meg a századfordulón és az utána következő évtizedekben. Általában a magyar népművészetből és az ornamentikából, mint a jellegzetes ősi motívumkincset megőrző, konzerváló emléktárgyból indultak ki, s vagy megmaradtak a széleskörű gyűjtésnél, vagy annak nyomán további „messzemenő” következtetések levonásáig mentek el.⁴⁴⁵ Jellemző rájuk, hogy felsőbb tanulmányaik alatt néprajzot, régészetet, művészettörténetet hallgattak, esetleg összehasonlító nyelvtudománnyal is foglalkoztak. Ornamentika-„kutatásaikról” elmondható, hogy valamennyien az erdélyi népművészetet, az évszázadok alatt legérintetlenebbül maradt emléktárgyat vették alapul.

Vizsgálataik eredményének megítélése nélkül, csupán, mint Zajti Ferencnek és Medgyaszay Istvánnak a magyarok rokonait, eredetét kereső erőfeszítésének „előhírnökeit, előzményeit” kívánjuk őket felsorolni, és tevékenységüket röviden ismertetni. Hozzátennénk viszont, hogy jelen tanulmányunk írásakor magunkénak is érezvén a 2005-ben, a Néprajzi Múzeumban Huszka József rajzaiból és akvarelljeiből rendezett kiállítás szempontját, rájuk vonatkozóan (is) idézzük: „Elméletével – a magyar népművészet ornamentikáját keleti, perzsa, indiai gyökérűnek vélte, s ezt bizonygatta – hamarosan szembekerült a néprajzkutatókkal. Ezért fogalmazták meg a kiállítás rendezői, hogy a múzeum Huszka József helyszíni kutatásainak és gyűjtőmunkájának rekonstrukciójával nem elméleteit akarja rehabilitálni, példáján azonban jól be lehet mutatni azt a folyamatot, ahogyan a XIX. század utolsó harmadában megélénkült az érdeklődés a paraszti-népi tárgykultúra s a vidéki élet megannyi színhelye iránt, az „ornamentika”, a „szép”, az „ízlés”, a „stílus” eszméi és fogalmai mentén.”⁴⁴⁶

A legutóbbi évtizedig meglehetősen némasággal övezett Huszka József (1854–1934) 1874-től az Országos Mintarajziskola növendéke volt. Tanári képesítése a figurális ékítményes és építészeti rajzolás oktatására szólt. Désen, Zentán majd Sepsiszentgyörgyön működött rajztanárként. Tanárkodása idején, az 1880-as években, Orbán Balázs nyomában bejárta a Székelyföld falvait, ahol a Műemlékek Országos Bizottsága megbízásából megörökítette az egyházi emlékeket. Mellette másolta a régi ornamenseket az épületekről, népi tárgyakról, szöttesekről stb. *A magyar díszítő stíl* című munkája 1885-ben, *A magyar ornamentika* című műve 1898-ban jelent meg. 1879-ben kapcsolatba került a Magyar Nemzeti Múzeumban Rómer Flóris Ferenc (1815–1889) mellett dolgozó Nagy Géza régésszel, aki 1881–1889 között a Sepsiszentgyörgyön létrejött Székely Nemzeti Múzeum őre volt.⁴⁴⁷ Komoly hatással voltak rá Nagy Gézának a szkíták és magyarok rokonságáról vallott őstörténeti nézetei. 1893-

⁴⁴⁵ SINKÓ Katalin, *Die Entstehung des Begriffs der Volkskunst in den Kunstgewerbemuseen des Zeitalters des Positivismus. Ornament als Nationalsprache*, Acta Historiae Artium XLVI (2005), 205–259. SINKÓ Katalin, *The Creation of a National Style of Ornamentation at the End of the Nineteenth Century*, in *Hungarian ceramics from the Zsolnay Manufactory, 1853–2001*, szerk. CSENKEY Éva, STEINERT Ágota, The Bard Graduate Center for Studies in the Decorative Arts, Design, and Culture, New York, Yale University Press, New Haven and London, 2002., 45–55.

⁴⁴⁶ *Huszka József a rajzoló gyűjtő. Kiállítási katalógus*, Néprajzi Múzeum, 2005. május–2006. március.

⁴⁴⁷ Nagy Géza (1885–1915) múzeumőr, történész. Budapesten a piaristáknál végezte a gimnáziumot, majd a budapesti tudományegyetemen történelmi, régészeti, oklevéltani, irodalomtörténeti, összehasonlító nyelvészeti, földrajzi tanulmányokkal foglalkozott. Rómer Flóris jelentősebb tanítványai, Hampel József (1849–1913), Csetneki Jelenik Elek (18??–1889) mellett említik Nagy Gézát, aki elsősorban a magyarság ős- és államalapítás előtti történetével foglalkozott.

ban jegyezte le Huszka: „Háromszék-, és Csíkmegye szép völgyeiben a régi magyar kultúra, az ősi magyar civilizáció megkerülhetetlen kincseire találtam, melynek még emlékezete is kiveszett a magyar Alföldön.”⁴⁴⁸

Huszka József szerint a magyar nép művészetének bölcsőjét Keleten kell keresni, s ő utalt először a magyar ornamentika indiai kapcsolataira. Lechner Ödön (1845–1914) építész keleti formák és motívumok iránti érdeklődése az ő hatására alakult ki. Huszka József 1887-ben, Németországban, 1888-ban Franciaországban járt tanulmányúton. Tanulmányozta más népek ornamentikakincsét és a magyar, valamint a külföldi régészeti ásatások illusztrációit, illetve fel is dolgozta azokat. 1891-től a budapesti piarista gimnázium tanára lett.⁴⁴⁹ Itt diákja volt az a Hevesy Vilmos, aki az indiai hun kapcsolatokat vizsgálta és *Munda – Magyar – Maori* címmel, Uxband név alatt, 1928-ban jelentette meg erről szóló tanulmányát. Állításait, mint tudjuk, később (beismerve, hogy a Mohenjo-Daron felfedett írásnál sem találtak semmi összefüggést a sumér nyelvvel) visszavonta. Hevesy Vilmos levelezésben állt Zajti Ferencsel és Medgyaszay Istvánnal is.

A néprajztudomány területén később több hasonló, párhuzamos gyűjtés és feldolgozás is elindult (Hermann Ottó (1835–1914), ifj. Jankó János (1868–1902), Bátky Zsigmond (1874–1939).⁴⁵⁰ Gróf Zichy Jenő (1837–1906) és Posta Béla (1862–1919) is ebbe az irányba indultak vizsgálataik során.⁴⁵¹

Az ősi magyar művészet utáni kutatás céljából Horti Pál (1865–1907) festő- és iparművész, 1890-től a Fővárosi Iparrajziskola tanára, Keletre utazott (és eközben halt meg). Dr. Tóth Jenő (1882–1923) népművészeti gyűjtést folytatott Indiában.⁴⁵²

A néprajzi emlékek és az ornamentika gyűjtésének kiemelt helye volt Erdély. A Székelyföldön járt gyűjtőkörúton Thoroczkay Wigand Ede (1870–1945) is már 1902-ben.⁴⁵³ Ugyan-

⁴⁴⁸ HUSZKA József, *Székely művészet*, 1893, 2. 1. 20–24.

⁴⁴⁹ Huszka József munkásságát a *Huszka József a rajzoló gyűjtő* című kiállítás mutatta be (Néprajzi Múzeum, 2005. május–2006. március). Huszka József írásai: *Magyarische Ornamentik*, Verfast und gezeichnet von Deutsche Übertragung von Willibald SEMAYER, Budapest, Pátria, 1900; *Honfoglaló őseink ornamentikája*, Budapest, Pátria, 1910; Ua., Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye, 1910, 5–6. füz.; *A szemdész*, Budapest, Pátria, 1916. Ua., Építőipar – Építőművészet, 1916, 12–19. sz.; *A magyar turáni ornamentika története*, Budapest, Pátria, 1930. Huszka József publikációival és azok 19. századi művészettörténeti, kultúrtörténeti vonatkozásaival is foglalkozik SINKÓ Katalin, *Die Entstehung des Begriffs der Volkskunst in den Kunstgewerbemuseen des Zeitalters des Positivismus. Ornament als Nationalsprache*, Acta Historiae Artium XLVI (2005), 205–259, aki tanulmányában hivatkozik az 1873-as bécsi világkiállításon bemutatott, az Osztrák–Magyar Monarchia területéről begyűjtött népművészeti emléksanyag, köztük a magyar tárgyak sikerére.

⁴⁵⁰ ÖRINÉ NAGY Cecília, *Népművészeti témák a gödöllői művésztelepen*, in „...csak néztem és gyönyörködtem”. *Népművészet a gödöllői művésztelepen*, Időszaki kiállítás a Gödöllői Városi Múzeumban, 2004. kiáll. kat. 24.

⁴⁵¹ Gróf ZICHY Jenő főbb művei: *Kaukázusi és közép-ázsiai utazásai*. I–II. Budapest, 1897; *Oroszországi és keletázsiai expedíciójának beszámolója*. Budapest, 1899; *Harmadik ázsiai utazása*. I–IV. Székesfehérvár, 1900–1905.

⁴⁵² Dr. Tóth Jenő 54 db Indiában készített, az ottani népművészetet bemutató akvarelljeit említi Zajti Ferenc *India történetének ethnographiai problémái* című tanulmányában. *Zajti Ferenc indiai gyűjteményének kiállítása*. Kiáll. katalógus. 13. Országos Iparművészeti Múzeum 1929. november–december.

⁴⁵³ Thoroczkay Wigand Ede és a gödöllőiek kapcsolatáról írt: KESERŰ Katalin, *A „gödöllői építészek”*, in *A gödöllői művésztelep 1901–1920*, szerk. GELLÉR Katalin, G. MERVA Mária, ÖRINÉ NAGY Cecília, Gödöllő, 2003, 71–76.

ebben az időben Erdélyben gyűjtötte az élő magyar népművészetet Malonyay Dezső (1866–1916). Nagy volumenű vállalkozásában a gödöllőiek nyújtottak neki segítséget. Az 1907 és 1922 között megjelent *A magyar nép művészete* című ötkötetes művét Nagy Sándor, Körösfői-Kriesch Aladár (1863–1920), Undi Mária (Mariska, 1877–1959) és mások illusztrálták.

Malonyaytól és a gödöllőiektől függetlenül Medgyaszay István építész Juhász Árpáddal gyűjtött tárgyi- és építészeti népművészeti „emlékeket” 1904-ben Kalotaszegen és Székelyföldön.⁴⁵⁴ Medgyaszay egész építész-mérnöki pályafutását meghatározta ez a közvetlenül a tanulmányai befejezése (1904) után végzett gyűjtőkörút. Malonyay említett nagy művének első két kötete Medgyaszay népi építészettel bemutatkozó rajzaival jelent meg, s e munkája jól kiegészítette a gödöllőiek gyűjtését.⁴⁵⁵ Az építésznek a népművészettel való találkozása később viszont a gödöllőiektől teljesen eltérő irányban haladt tovább.

Medgyaszay István alkotóművészetében két párhuzamosan futó, az építészettét meghatározó érdeklődési vonalról beszélhetünk. Az egyik maga az építészet: a modern építészeti megoldások vizsgálata és az építészeti formák megújulásának kérdése.

A másik a magyar népi építészet és ornamentika vizsgálatán és alkalmazásán messze túlmutató „elméleti síkú” következtetések levonása volt. Jelesül a népi építészetben megőrzött – a szerkezetekben és a díszítőelemekben évszázadokon át hagyományozódott formák *eredetének* a kérdése foglalkoztatta.

Pályája kezdetétől megfigyelhetően ugyanabba az irányba terelték szellemi érdeklődését és tervezői alkotóművészetét az építészeti emlékek, valamint az építészeti anyagok, elsősorban a beton felhasználhatóságának vizsgálata. Legelső munkáitól felismerhető egyéni szemléletének a gyakorlatba való „átültetése”. A régi, jól bevált építészeti megoldásoknak a modern architektúrában történő alkalmazása. Kijelenthetjük, hogy tervező építész-ként vizsgálódásainak „módszertana” és célja eredendően Bartók és Kodály példájához állt közel. Az építészet megújítására, a praktikus, harmonikus formák és stílus kialakítására törekedett, amit elsősorban a népi építészet tanulságai – a régi építészeti szerkezetek, struktúrák, valamint díszítő-művek mintául vételével szándékozott elérni. A célszerűség (az építészeti funkcionalizmus) és esztétikum, illetve az építészeti anyag (hármassal) együttesének harmonizáló megvalósítása elsőrendű elv volt számára. Éppen ezért vizsgálta az új építészeti anyagok (beton) új építészeti szerkezeteken és formai megoldásokon való felhasználásának lehetőségeit. A tervezői felkészültségét kiegészítő néprajzi gyűjtés, majd később, annak mintegy folytatásaként a keleti architektúra (azon belül a „szerkezetiségek” és a részlet-elemek) elemzése és a beton szerkezeti és formai lehetőségeinek kiaknázása nem különültek el nála egymástól.

Medgyaszay István építészeti fejlődésére és gondolkodására inspirálóan hatott Lechner Ödön építészeti szemlélete és (Huszka J. nyomán) keleties ízű, a magyar népművészeti formakincséből merítő építészete és díszítőművészete. Sok tekintetben folytatója Lechner építészetének, de határozottan el is tér tőle egyéni stílusa.

Medgyaszay tanulmányait Bécsben, a Művészakadémián Otto Wagnernél (Spezialschule für moderne Architektur, 1903) és Budapesten, a Műegyetemen végezte (1904).⁴⁵⁶ Wagner

⁴⁵⁴ 1905-ben még Benkó István név alatt a Művészetben jelent meg *Körösfő* című írása. Művészet, 1905, 250–251.

⁴⁵⁵ MALONYAY Dezső, *A magyar nép művészete*, I., *A kalotaszegi magyar nép művészete*, Budapest, Franklin-Társulat, 1907; II., *A székelyföldi, a csángó és a torockói magyar nép művészete*, Budapest, Franklin-Társulat, 1909.

⁴⁵⁶ Az Akademie der bildenden Künsten belül működő Spezialschule für moderne Architektur, és 1900-tól a bécsi műegyetem, a K. K. Technische Hochschule hallgatója volt.

iskolájában találkozott az európai építészetben akkoriban dívó keleti hatásokkal. Legkorábbi, a lengyel Czernowitz helység nevét feltüntető „*Forrástemplom*” című, majd Budapesten, a Gellérthegyre tervezett nemzeti *Panteon* terveit is ebben a keleti hatásokat felhasználó hazai és európai építészeti stílus felfogásban készítette el.

A Panteon mind építészeti, mind eszmei-tematikai szempontból egyaránt monumentális tervéről leolvashatók Medgyaszay szemléletbeli magatartása, s nem különben magabiztos építészeti ambíciói. Legelső jelentős munkája gyanánt nem középületet, iskolát, vagy templomot tervez, hanem egyből az ország és a magyarság, jelentésében is legnagyobb emlékművét – és azt is a főváros fölé emelkedő Szent Gellért hegyre tervezi (1900–1903). Az általa elkészített nemzeti Panteon terve, már a helyszín kijelölésénél fogva is, szimbolikus és szakrális egyben. Az emlékmű nem készült el. Az eredeti tervét később átdolgozott formában Budapesten, a Múcsarnokban, majd pedig Párizsban mutatta be.

Ez a magában is szimbolikus „jelentésű” épületterv – szintén, mintegy szimbolikus értelemben – végigkíséri egész pályafutását és válik majd egy másik, szintén szimbolikus jelentésű épületegyüttes terv, a Turán–Irán Társaság székházának kiindulási „alaptervévé”.⁴⁵⁷

Medgyaszay keleties ízű nemzeti Panteon-terve illeszkedett korának nemzetközi, mindekelőtt az Otto Wagner iskola stílusához. Másfelől viszont műve folytatója volt az Iparművészeti Múzeummal és Lechner Ödön nevével fémjelzett magyar építészeti szecessziónak. Építészeti érdeklődését nyilvánvalóan befolyásolta továbbá apja, Benkó Károly munkássága, aki szintén építész volt és a modern építészeti anyagokkal (cement) foglalkozott. Tehát Medgyaszay István már pályája indulásakor tudatosan foglalkozott a század eleji építőművészet két lényeges elemével: a modern építészeti stílussal és az új építészeti anyagok kínálta új eljárások és módszerek, valamint technikák (beton- héjszerkezetek, szellőzés, fűtés, ablak-konstrukciók stb.) vizsgálatával és felhasználásával (pl. ráosmulyadi [Muľa, Szlovákia] templom kupolájának héjszerkezete, a veszprémi színház szellőztetése stb.). Az építészeti terveiben és kivitelezésükkor az új szerkezeti anyagok (az acél és a vasbeton) további lehetőségeit vizsgálta és alkalmazta. A célszerűség, az épületek formai és használati funkcionális egyszerűsége, a felhasznált anyagok természetes szépsége, és az anyagok tulajdonságainak megfelelő formaadási és szerkezeti módok érdekelték. Egységében szemlélte az épületet. Az épület funkciója határozta meg számára az épület struktúráját: úgy a belső elrendezés, mint külső megjelenés tekintetében. A célszerűség (funkcionalizmus), az esztétikai kivitelezés és az építészeti anyag megválasztása közötti összhang nyújtja köz- és lakóépületeinek, templomainak és egyéb terveinek (pl. hadi kiállítás pavilonjai) jellegzetes harmóniáját.

Az építészet-mérnöki felkészültsége mellett fontos szerepet játszottak a régi korok, egyiptomi, arab, indiai stb. építészetével kapcsolatos kérdések. Építészettörténeti vizsgálatai egyszerre irányultak a múlt tapasztalatainak az újragondolására és az ebből levont következtetéseknek felhasználására a modern, új tervek esetében. Ugyanez mondható el az (építészeti) díszítő formanyelvre, köztük az ornamentika funkciójára vonatkozó szemléletéről.

Kiemelkedő jelentőségű korai tervei, Nagy Sándor és Belmonte Leo számára készült gödöllői műteremházak (1904–1906) e tekintetben meglepően kiforrottak. Az épületek hangsúlyos vízszintes tagolása, az erkélyek rendszere, az ablakok sora, azaz a műteremházak külső és belső tervezése alapján viszont akár azt is feltételezhetjük, hogy már tanulmányai során találkozott Medgyaszay az indiai kolonialista építészettel. Kapcsolata a gödöllői művészekkel továbbra is fennmaradt. A Nagy Sándorral közösen elkészült munkájuk, a Velencei Világ-

⁴⁵⁷ A nemzeti Pantheon, a Baár Madas Református Leánynevelő Intézet (1929) és a Turán–Irán Múzeum (1929) ugyanabba a külső homlokzati és alaprajzi elrendezésű rendszerbe tartozó épület-tervek.

kiállítás Magyar Pavilonja (1906), majd a veszprémi színház (1908) a magyar népi építészet és formakincs stílussteremtő erejét és megújulási lehetőségeit mutatták be.⁴⁵⁸

A magyar népművészeti gyűjtésben és annak a saját alkotói művészetükben történő felhasználásában és értékelésében ugyanakkor alapvető különbség rejlik Medgyaszay István és a gödöllőiek között. A gödöllői művésztelep tagjai, mindenekelőtt Nagy Sándor és Körösfői-Kriesch Aladár a magyarok ősi mitológiájával foglalkoztak, így őket a historikus festészettel kapcsolatban, nem pedig, szűkebb értelemben vett, a magyarok eredetének kérdését elméleti szinten vizsgáló művészek között lehet/kell említenünk. Annak ellenére, hogy közeli kapcsolatban álltak egymással, a gödöllőiek érdeklődése és szemlélete más indítékú volt, mint Medgyaszayé. Jellemzően írta például Körösfői-Kriesch Aladárról Dénes Jenő, hogy művészetében „új életre kelti a régi magyar legendákat és szimbolikus jelentésű alakokat kreál”.⁴⁵⁹

A gödöllőiek életvitelének és művészi tevékenységének alapelve a paraszti életformához és a természetbe való visszatérés volt és így szemléletük szerint alakították közvetlen környezetüket és készítették használati tárgyaikat. A kézműipari eszközökkel előállított termékeikhez a mintát a paraszti kultúrából, a népművészetből vették – és ehhez találták meg forrásként az erdélyi településeket, falvakat. A népművészetben van náluk a hangsúly – és ezen keresztül „indirekten” merül fel az ősiség, a magyar nép keleti származásának a kérdése. Az ősi (és a középkori) magyar múltat feldolgozó témáik feltehetően a nazarénus hatásokkal hozhatók közelebbi összefüggésbe. Sajátos, a teozófiához, a nazarénusokhoz, a természetgyógyászathoz egyaránt közel álló szemléletükkel külön csoportot is alkotnak a Kelet iránt, „kutatás” szintjén érdeklődő képzőművészeink között. A gödöllőiek nem is folytattak a rokon népekkel, és az eredettel kapcsolatos „kutatásokat”, vizsgálódásokat, hanem alkotó művészként témákban dolgozták fel a magyar őstörténet motívumait. Így jelenik meg például a hun-magyar monda-körből Nagy Sándor, *Hunor és Magor* című nagyméretű munkája, a veszprémi színház főhomlokzatán, vagy Körösfői-Kriesch Aladár *Aquileja ostroma*, az *Isten kardja* című 1909-ben készült sgraffitója a velencei kiállítás Magyar Pavilonján.⁴⁶⁰

A korábban felsorolt „elődjéinél” Medgyaszay István – a gyakorlati tervezői-kivitelező tevékenysége folytán – „továbbment” a népművészetben keresztül értelmezett ősi magyar formakincs kutatásánál. Nem csupán a népművészeti motívumokban „öröszött”, megöröszött ősi formakincseket, -elemeket, hanem magát az építészeti gyakorlatot –, az építészeti forma és

⁴⁵⁸ Az Esposizione Internazionale delle Arti-n a „*Művész ember otthona*” címmel a belső tereket Medgyaszay István, a bútorokat Nagy Sándor, a textíliákat Nagy Sándor felesége, Kriesch Laura tervezte. A tervet aranyéremmel díjazták. SÜMEGI György, *Magyarország állandó Műcsarnoka Velencében és a gödöllői művészek*, in: *A gödöllői művésztelep 1901–1920, i. m.*, 77–86; KESERŰ Katalin, *A „gödöllői építészek*”, in: *A gödöllői művésztelep 1901–1920, i. m.*, 71–76.

⁴⁵⁹ DÉNES Jenő, *Körösfői-Kriesch Aladár*, Budapest, 1939, 115–116; ZICHY István, *Hunor és Magyar*, 1905, színes litogr., 600x455/650x490 mm, MNG ltsz.: 1906-131; UNDI Mariska, *Magyar eredetmonda I–II.*, 1921, akv., diófpap, pap., 220x275 mm, MNG ltsz.: F 94.29; F 94.31. Lásd továbbá: BASICS Beatrix, *Az eredetmonda feldolgozásai Székely Bertalannál és a „gödöllői iskolában”*, in: *Gödöllőiek, szentendreiek. Művészettörténeti tanulmányok*, Szentendre, 1982, 51–70. (Studia Comitatensia 10.)

⁴⁶⁰ Nagy Sándor és Körösfői-Kriesch Aladár „történelmi tárgyú” képeivel kapcsolatban lásd SINKÓ Katalin értékelő elemzését: *Historizmus – antihistorizmus*, in: *Történelem – Kép. Szemelvények múlt és művészet kapcsolatából Magyarországon*. Kiáll. kat. Magyar Nemzeti Galéria kiáll. 2000. március–szeptember, 103–115. Valamint ugyanezen tanulmányán belül hivatkozását Werner HOFFMANN, *A földi paradicsom* című (Budapest 1987), a 19. század eszméit összefoglaló művére.

struktúra egészét kutatta.⁴⁶¹ A tornácos erdélyi parasztházak, a fa-architektúra és az erdélyi templomok építészeti tanulmányozása – természetesen a wagneri építészeti iskolai tanulmányok, a lechneri örökség, illetve az európai, a francia és az angol modern építészet úttörőinek az ismerete nyomán jutott el a keleti építészethez, s abból mindenekelőtt az indiai ősi architektúrához. A magyar népi építészetből levont tapasztaltok – a sík falfelületek, a vízszintes tagolás hangsúlyozása, a teraszok, a sátor-tető stb. meghatározó elemekké váltak építészeti tervei, másrészt elméleti következtetései számára.

1906–1907-ben Medgyaszay hosszabb európai tanulmányúton járt (München, Berlin, Párizs), amelynek során a keleti gyűjteményeket (Guimet-gyűjtemény) is kutatta. Párizsban François Hennebique francia építész tervezőirodájában dolgozott.⁴⁶² Érdekes számunkra az a tény is, hogy 1907-ben, Párizsban a Salon őszi kiállításán újra bemutatta *A Szt. Gellért-hegy kiképzése és a nemzeti Pantheon* címet viselő tervét, melyet a Société des Artistes Français éremmel tüntetett ki.⁴⁶³

1908-ban, Bécsben, a VIII. nemzetközi építészeti kongresszuson a *Die künstlerische Lösung des Eisenbetonbaues* című előadásában kapcsolta össze érdeklődése két területének, a modern építészet és az építészeti emlékek kérdését. A nagy történelmi korszakok, az antik görög-római-, a gótikus-, az indiai építészetét, valamint a vasbeton új formai (és formálási) lehetőségeit az építőanyagok szilárdságtani tulajdonságai tükrében elemezte. Előadását az akkor megépült veszprémi színházon (1908) alkalmazott új szerkezeti-formai megoldásait bemutató fotókkal illusztrálta. Előadásának konklúzióként jelentette ki, hogy az építészet története során évszázadokra volt szükség ahhoz, hogy egy-egy új szerkezeti rendszer – a benne rejlő sajátos erőviszonyok miatt – tökéletes formai megjelenést nyerjen. Vonatkoztatta ezt a vasbetonra is: „Addig [azaz a tökéletes forma kikristályosodásáig, megvalósulásáig] pedig törekedjünk arra, hogy az új anyagok szilárdsági viszonyait minél világosabban jellemezzük, műveink a mi népünk formanyelvén beszéljenek és azokban a mi korunk gyermekeinek a lelke, a mi világnézetünk tükröződjék.”

Amennyiben előadásáról lefejtjük a különböző korok építészeti stílusára vonatkozó eszmetörténeti futtatásait – illetve, ha csupán szigorúan az építészeti megoldásokat vesszük ki belőle –, a következetes építésszel állunk szemben. Nemcsak a bemutatott veszprémi színházára, hanem további munkáira is a legteljesebb mértékig ráillik, amit zárszóként mondott arról, hogy az új anyagok szilárdsági viszonyai ne rejtetten (pl. a díszítőelemek mögött), hanem minél világosabban jellemezzék az épületet.

Ebből az aspektusból az ősi indiai építészet nemcsak a magyar építészeti formákkal történő rokonítás szempontjából érdekelte őt, hanem az indiai emlékek a modern építészet általános törvényszerűségei vizsgálatához is például szolgáltak számára.

⁴⁶¹ Azt, hogy mindenekfelett az architektonikus szerkezetek megoldásaira fektetett hangsúlyt, jól jelzi, hogy erdélyi vándorlásain feljegyezték róla, hogy egy-egy faluba megérkezvén legelőször az épületek ács-szerkezetét figyelte meg. NAGY V., *A nép művészetének keresése*, in: „...csak néztem és gyönyörködtem”. *Népművészet a gödöllői művésztelepen*, időszaki kiáll., Gödöllői Városi Múzeum, 2004, 12.

⁴⁶² François Hennebique (1842–1921) építész a vasbeton szerkesztő elveit kidolgozó építész volt. Választása a jó hírű építész mellett nem lehetett véletlen; Medgyaszay István apja, Benkó Károly építész alapította Magyarország első cementgyárát Nyergesújfalun. A gyártást saját új rendszere alapján dolgozta ki. Az 1872-től működő gyár 1873-ban a bécsi világkiállításon diplomát nyert.

⁴⁶³ *A Nemzeti Panteon* eredeti tervét 1900–1903 között készítette, mellyel az Akadémia Gundel-díját nyerte el 1903-ban. Átdolgozott formában 1904-ben, Budapesten a Műcsarnokban mutatta be először.

Vizsgálódásainak világos célja a merev beton-szerkezetek lágyabb, plasztikusabb építészeti megoldásokhoz való alkalmazhatósága volt. Az építészeti szerkezetek valamennyi fontos pontja érdekli: az ívek, a héjalások, áthidalások, boltozati kiképzések, a terek kialakítása stb. Figyelme mindeközben a beton anyagára összpontosul, amely a puritán, letisztult megoldásokat diktálja. (A rárosmulyadi templom szinte ennek a felfogásának a kísérleti „példája”. Falai betonból épültek, kupolája betonhéjalású. Az épület külsején a kupola egyes cikkelyeinek felfekvési pontjait Sidló Ferenc betonból készült angyal szobrai hangsúlyozzák.) Bécsi előadásából, de még inkább később megvalósult épületeiből világosan látható, hogy Medgyaszay egyszerre kereste a beton mérnöki lehetőségeit és az új építészeti stílust. Ebben van, és ebben kell keresnünk elsősorban Medgyaszay István újszerűségét és építészeti – statikai, formaújító jelentőségét. Ez a stílus – az ő stílusa – ismeretlen volt korábban a magyar építőművészetben. Színház és lakóépület tervei nagyszerűségét leginkább „monumentalitás” kifejezéssel illethetnénk.

Elődeivel, mindenekelőtt Lechner Ödönnel összehasonlítva, nála átértékelődik a díszítőmotívumok és a népművészeti díszítések (ornamentika) felhasználása. Építészeti tervein az épület puritánabb szerkezeti megjelenítése (szerkezetisége) a domináló. Megőrzi a az egyensúlyt a szerkezeti felépítés és a díszítés között – nem veszik el a díszítőmotívumok halmazában, azok nem „takarják el” épületei fő tagolását. Az építészetben a fő elvet a praktikum jelenti számára: tervein az épületek praktikus, funkcionális célszerűsége a fontos.

Hogy akkor, 1908-ban még mi volt számára a dominánsabb probléma? Az építészeti szerkezetiség, a beton felhasználása, vagy inkább a stilisztikai szempontokat jelentő „formanyelv”? S mennyire fordítható meg ez a kérdés: a „formanyelv” mennyire hat vissza a mérnöki tervre, beleértve az új anyag felhasználását is –, arra a választ bécsi előadásának idézett kijelentése hordozza valójában magában.⁴⁶⁴

A Bécsben elhangzott előadásában tehát felfigyelhetünk arra a már említett kettősségre, amely az egész pályáját jellemzi. Az egyik oldalon a nagyszerű és újító „racionális” építész és statikust látjuk, akit az építészet története a formák fejlődése szempontjából érdekel. S a másikon pedig azt a „filológus-embert”, akinek ez az érdeklődése másfelé, más irányba visz: az architektúra, és az adott épületet építők szellemiségének, hitének, vallásának, történelmi kapcsolatainak a kérdéséhez. Az 1909-ben, Rómában rendezett IX. Nemzetközi Építészeti Kongresszuson (IX. Congresso internazionale degli architetti), a *L'architecture moderne en Hongrie (Modern magyar építészet)* címmel tartott előadásában már egyenesen kijelenti: „Nekünk, magyaroknak csak az ázsiai kultúrák formakincséből lehet a modern értelemben vett művészetünket fejleszteni. Ezt az elvet igazolták az elfeledett kis völgyekben talált népművészet keleties művei.”⁴⁶⁵

⁴⁶⁴ Magának a kérdés felvetésének és megválaszolásának megértéséhez ugyanakkor utalnunk kell a század elejétől, lényegében Lechner Ödön Iparművészeti Múzeumának megépülése óta folyó építészeti vitákra. A vita 1913-ban, az új Nemzeti Színház pályázatával kapcsolatban érte el tetőpontját. A kérdés továbbélését, aktuálisként való újbóli felvetését tapasztaljuk 1933-ban az Építőművészet című lap hasábjain.⁴⁶⁴ A *Lehetséges-e nemzeti stílus* címmel indított vitára felkértek között (Jánszky Béla, Kotsis Iván, Lechner Jenő, Thoroczkay Wigand Ede) szerepelt Medgyaszay István is. A bécsi építészeti konferencián résztvevő magyar építészek névsora impozáns: Alpár Ignác, Hauszmann Alajos, Jámor Lajos, Lechner Jenő, Málnai Béla, Möller István (Károly), Nagy Virgil, Pogány Móric, Sándy Gyula, Töry Vidor, Wellisch Alfréd.

⁴⁶⁵ KATHY Imre, *Medgyaszay István*, Budapest, 1979, 42.

Jó három évtized múltán, a templomépítészeiről szóló, *Templomstílusok* című, 1942-ben megjelent tanulmányában⁴⁶⁶ kanyarodik majd vissza a bécsi és a római előadás építészettörténeti részéhez. A különböző korok templomépítését és építészeti stílusát – az általa felállított történelmi fejlődés szempontjából – valamint a funkció, az épület alaprajzi elrendezése, az építészeti anyag és az ember harmonikus „együtthatását” hangsúlyozva elemezte. A nagyszerű épületek egész sorozatát megalkotó építés⁴⁶⁷ meglepő, számunkra elfogadhatatlan történelmi, építészettörténeti következtetésekig jutott el a negyvenes évek elejére. Fejtegetésében az ősi indiai és a magyar építészeti elemek „rokonságát” és annak levezetését adta elő, s vont le ezekből messzemenő következtetéseket.⁴⁶⁸

A magyar és az indiai építészet közötti analógiák sorában az indiai terraszoknak, a széles kapuzatoknak elméletében a székely házak tornácai és a székely-kapuk felelnek meg. Az ősi indiai templomok megemelt lépcsős építése pedig szerint a mi templomaink kiemelkedőbb helyekre, dombokra való telepítésén „köszön” vissza. Kijelentéseihez illusztrációkat mellékel Medgyaszay. Az általa felsorakoztatott, mint bizonyítást nyert példák nyomán további következtetéseket vont le a magyar nép származására vonatkozóan.⁴⁶⁹

A templomstílusokról tanulmányának kiindulási gondolatát Vitruvius *De Architectura III.* kötete képezte. Vitruvius híres antropomorf szemléletét, mely az emberi test felépítéséhez hasonlította –, és arányította – az építészetet, Medgyaszay István továbbvitte azzal, hogy a stílusok kialakulásán és fejlődésén keresztül (át) az emberiség fejlődésének „tükröképeként” szemlélte a templomépítészetet. Vitruvius példájára rendet és szabályszerűségeket próbált felállítani, majd ezek nyomán próbálkozott a magyarok lehetséges őshazáját és rokonai kapcsolatait felvázolni.⁴⁷⁰

⁴⁶⁶ MEDGYASZAY István, *Templomstílusok, templomvilágítás, templomkertek. Jövőbeni templomépítészeti irányelvei*, in *Magyar református templomok I–II*, Budapest, 1942. Újra megjelentetve a Pannon Panteon sorozatában kiadta a Veszprém Megyei Múzeumok Igazgatósága és a Comitatus Könyv és Lapkiadó, 1993, összeállította KÖSZEGI Lajos.

⁴⁶⁷ Veszprémi Színház (1906–1908), Soproni Színház (1909), Állami Elemi Iskola, Moson (1909), Római Katolikus templom és mauzóleum, Ráosmulyad (1909–1910), Római Katolikus Templom, plébániahivatal, paplak, Ógyalla (1912), Gyöngyösi Mátra-Egylet Menedékháza, Mátraháza (Sport-Szálló, 1927), Baár-Madas Református Leánynevelő Intézet és Internátus, Budapest (1928–1929) stb.

⁴⁶⁸ „A szumér nép művelődése Közép-Ázsiából származott le a Kétfolyam országába. Ugyancsak innen származhatott le Délre Indiába és keletre, Kínába az ünnepélyes terrasz és nagykapu építése. Sok adatunk van arra is, hogy a Kr. e. I. évezredben és utána a hunok mindkét birodalom népével időnként történeti és művelődési közösségben éltek. Ha ezután a hunoknak Ázsiából Európába vonulására és utána vagy száz évvel (528-ban) Mihirgula indiai hun királynak szétszéledő fehérhunjaira gondolunk, akkor az ősi keleti terrasz és kapu vándorlását egészen Erdélyig követhetjük. És Erdélyben meg is találjuk az ősi terrasz hagyományát a templom köré ...feltöltött templomkert – a „cinterem” – alakjában.” (MEDGYASZAY I., *Templomstílusok, i. m.*, 1993, 11.)

⁴⁶⁹ A Tigris és az Eufrátesz völgyében, a „Kétfolyam országában” az amerikai Hilprecht-expedíció ásatásainak 1903-ban kiadott jelentésére hivatkozva írja, hogy a „legősibb művelődésű nép a szumér nép volt. Nyelve ural-altáji népcsaládba tartozó, ragozó nyelv és a ma élő nyelvek közül a magyar áll hozzá a legközelebb (...) nyelvet azonban különböző eredetű fajok is felvehetnek. Az eredethez más bizonyító adat is kell, ami megvan a szumér rétegből – a negyedik évezredből – megmaradt királyok és papfejedelmek szobraiban: nem hosszúfejűek, mint a szomszédos népek legtöbbje, hanem kerekfejűek (brachicephalos), ami ugyancsak altáji-turáni-népcsaládunk jellemzője.” (MEDGYASZAY I., *Templomstílusok, i. m.*, 1993, 8.)

⁴⁷⁰ Uo. 19.

Bár a *Templomstílusok*-ról szóló tanulmánykötetét mindjárt az első oldalon Vitruvius szavaival vezette be, egész elméletének és gondolkodásának a háttérében Josef Strzygowski (1862 – 1941) nézeteit fedezzük fel. Medgyaszaynak úgy az építészeti szerkezetek, megoldások elemzése (pl. a sátor, sátoztető), mint az ornamentika típusának (egyenes vonal, farkasfog-sorminta, állatmotívumok, növényi ornamentika) a jellemzése és fejlődésének értékelése arról árulkodik, hogy ismerhette J. Strzygowski műveit, legfőként az 1930-ban megjelent, *Asien bildende Kunst in Stichproben, ihr Wesen und ihre Entwicklung. Ein Versuch* című, addigi elméletét összefoglaló terjedelmes könyvét.⁴⁷¹ „Árulkodó”, hogy mindkettőjüknél feltűnik a mazda vallás és kor tárgyalása. Szintén Strzygowskira utal, ahogyan a régi emlékek és a magyar művészet összefüggéseiről ír. A közép-európai művészettörténeti és régészeti kutatásokra nagy hatást gyakorló bécsi egyetem, az I. Kunsthistorische Institut der Universität Wien professzora (1909 – 1933) az európai művészet gyökereit –, az ókeresztény és a középkori művészetet keletről és nem az antik hellenisztikus majd a római kultúrából történő közvetlen „fejlődés”-ből vezette le. Medgyaszaynak az alkotások és a népek „összekötését”, és ebből az építészeti stílus jellegének a levonását, illetve annak alapján az egyes népek rokonságával (rokon kapcsolataival) összefüggő stílusfejlődés elméletének gyökereit Strzygowskinál találjuk.

A *Templomstílusok* című könyv 19. oldalán közvetlen egyszerűséggel és természetességgel vezeti be Medgyaszay a magyar hun rokonságról szóló megállapításait: „Indiában jártamban hindu történettudósok közölték velem, hogy Észak-Indiában volt a legelső nagyobb ókeresztény gyülekezet. Alapítása jóval előbbi, mint a római gyülekezete.”

Medgyaszay 1932-ben járt Indiában. Ahhoz képest elég későn, hogy már a legelső munkái közt készült Nemzeti Pantheon tervét indiai hatásokat jelző munkaként aposztrofálja a szakirodalom. Ugyanez a megjegyzés szerepel más épületeivel, így a gödöllői műteremházakkal, színházterveivel, a mátraházi sportszállójával, stb. kapcsolatban.⁴⁷² Dolgozatunk elején említettük, hogy Medgyaszayt már tanulmányai és nyugati útjai alatt bőven érték és érdekelték a keleti és köztük az indiai stílushatások. Mégis feltűnő, hogy a különböző építészeti stílus ismeretek további, elméleti következtetésekig vezették el. A kérdés vizsgálatának a háttérében egy folyamatosan élő, állandó „ösztönzést” találunk, amely egyre inkább ebbe az irányba

⁴⁷¹ Josef STRZYGOWSKI, *Asiens bildende Kunst in Stichproben, ihr Wesen und ihre Entwicklung. Ein Versuch*. (Arbeiten des 1. Kunsthist. Inst. Der Universität Wien, Bd. 45.) Augsburg, 1930. Korábban megjelent írásai részleteiben tárgyalják fő munkájának egyes kérdéseit. (*Orient oder Rom*, Wien, 1888; *Kleinasien. Ein Neuland der Kunstgeschichte*, Leipzig, 1903; *Die Baukunst der Armenier und Europa*, I–II, Wien, 1918; *Die Stellung des Islams zum geistigen Aufbau Europas*, Åbo, 1922.) Strzygowski az összehasonlító kutatás megteremtője volt. Az elsők között foglalkozott szisztematikusan a keleti művészetekkel. Az *Asiens bildende Kunst* (1930) című könyvében több esetben elemezte a magyar vonatkozású régészeti emlékeket (szilágysomlyói lelet, tápiószentmártoni szarvas, nagyszentmiklósi aranylelet stb.). Hivatkozik Fettich Nándorra is. Elmélete hatással volt a magyar művészettörténetre, de elsősorban a régészetre. Tanítványa volt Hampel József és Supka Géza. Fettich Nándor és László Gyula professzor (is) Strzygowski hatására kezdtek a honfoglaló magyarok keleti kapcsolataival foglalkozni.

⁴⁷² Kathy Imre, Medgyaszay István Nemzeti Pantheon tervének elemzésekor megjegyzi, hogy „az épületegyüttes egészen és részletein érződik az a keleties jelleg, amely ettől fogva minden épületének sajátja”. (KATHY, *Medgyaszay István, i. m.*, 14.) Az 1927-ben elkészült Mátraházi Sportszállóról szintén kiemeli: „A keleti kapcsolatok iránti fokozottabb érdeklődése meglátszik az épületen. Hiszen már akkor felmerült a lehetősége annak, hogy Indiába látogat. Ezért még behatóbban foglalkozott az indiai művészettel.” (Uo., 26.) A Baár-Madas Református Leánynevelő Intézet épületén Kathy hangsúlyozza a modern, a népi művészet mellett a keleti hatásokat.

hajlamosította érdeklődését. Ez az állandó ösztökélés pedig valószínűleg nem máshoz, mint barátja, Zajti Ferenc személyéhez köthető.

Éppen Zajti barátságának köszönhetően jutott el az architektúra erdélyi népi építészeti motívumainak a gyűjtésén túl(mutató) – Indiai felé mutató –, a magyarság eredetének kutatásához.

1932. február 29-én Bombay-ban az ottani művésziskoláról írva jegyzi fel naplójába Medgyaszay István: „A mennyezet alatt örömmel látom viszont ifjúkorom kegyeletes olvasmányának, a Baghavad Gita-nak főalakját: Ardzsunát, a küszködő örökembert és az őt segítő Krisnát, az örök megváltót.”⁴⁷³ Ami tehát arra is mutatna, hogy maga az indiai irodalom és szellemiség, a vallások nagyon korán felkeltették érdeklődését.

Kettőjük közül Zajti Ferenc a kevésbé ismert. Nem volt kiemelkedő festőművész. Arcképeket és tájképeket, keleti témájú olaj- és pasztellképeket festett. (A MNG gyűjteményében 8 képe található. Életrajza feldolgozatlan. Zajti Gábor, a festőművész unokája, 2005-ben dokumentumfilmet készített életéről és művészetéről.)⁴⁷⁴

Képzőművészetünkben a crocei és a bergsoni szubjektív idealizmus intuíció elméletének képviselői közé (Mednyánszky László, Csontváry Kosztka Tivadar, Hollósy Simon, Réti István) tartozik. Mednyánszky László nagy tisztelőjeként ő is a táj lelkét akarta megfesteni. Mednyánszky modorában több képet is festett. Szoros barátság fűzte Rudnay Gyulához (1919-től látogatta műtermét) és Csontváry Kosztka Tivadarhoz.⁴⁷⁵

A magyar festészet ismeretlen alakja, először Bosznay Istvánnál négy évig, majd Münchenben, Hollósy Simonnál (és Kubinyi Sándornál) tanult. Zajti „Kelet” iránti érdeklődése minden bizonnyal innen eredeztethető. Hollósy a buddhizmus érdekelt, és tanítványait is beavatta a keleti vallás ismereteibe.⁴⁷⁶ A müncheni és a mester körül kialakult szellemi

⁴⁷³ „Művész-iskola Indiában.” Medgyaszay István útvázlata. *Keletre magyar! Medgyaszay István 1932-es indiai útja során készített fotóinak kiállítása*, kiállítást rend. HADIK András és RITOÓK Pál, Budapest, Magyar Építészeti Múzeum, 1997. (Az Országos Műemlékvédelmi Hivatal kiállítás katalógus, 57.)

⁴⁷⁴ Halála előtt a szabadság és a rend, a káosz és a rend, illetve a kétely kérdése, továbbá az autonóm egységek feltárása és ennek nyomán az új, szabad struktúrák kialakításának a módozatai érdekelték. 1945 után a belügyi hatóságok ezért és korábbi tevékenységért szigorúan figyelték személyét.

⁴⁷⁵ Dózsa György út 17. szám alatti műteremében gyakran járt Csontváry. Zajti beszélgetéseit Csontváryval „közvetlen élmény alapján Békessy Leó rajztanár lejegyezte” (MDK –C – I – 7/1-5. 1–2; 7/4). Szemléletük sok mindenben egyezett: Csontváry hitt abban, hogy Indiából vagy Közép-Ázsiából jöttünk, *Árpád bejövetele* című képvázlata is ezen nézetének megfelelően dolgozza fel a témát. Kevésbé ismert, hogy Zajti magyarázatai nyomán festette meg Csontváry az évezredek fáját szimbolizáló cédrust (*Egy cédrusfa Libanonból – Magányos cédrus*, 1907; *Zarándoklás a cédrusoknál Libanonban – Zarándoklás a cédrusoknál*, 1907, Pécs, Janus Pannonius Múzeum). Ugyanezen okból festette meg Zajti is a cédrust. A kép az 1929-ben rendezett kiállításának 721. számú tétele alatt szerepelt. Ezenkívül szintén a 721. tétel alatt olvashatjuk: „A párszi tűztemplomban használatos cédrusfa és illatozó áldozati anyag.” Zajtinak a Magyar Nemzeti Galériában található *Indiai típus* (pap. pasztell, 69,5x50 cm, MNG ltsz.: F. K. 2217) és az *Indiai típus* (pap. pasztell, 70x51 cm, MNG ltsz.: F. K. 2220) című művein és Csontváry Kosztka Tivadar festményein látható nőalakok között feltűnő a festésbeli hasonlóság.

⁴⁷⁶ BINCSIK Mónika, *Hollósy József*, in *Nagybánya művészete*. Kiállítás kat. Magyar Nemzeti Galéria, 1996, 121–125.; Hollósy Simon tanítványa, Felvinczy Takács Zoltán a Hopp Ferenc Kelet-Ázsiai Múzeum első igazgatója volt.

közegről Zajti kortársa, a szintén Hollósynál tanuló Baktay Ervin írt színesen az *Indiai éveim* című könyvében.⁴⁷⁷ „Az elméleti teozófia mesterkélte, üvegházi légkörét elfűjta felőlem a Hollósy mellett töltött négy esztendő, de az egyszer felébredt vágyódás nem hallgatott el többé. Még pictornak tudtam magam és a keleti tanokkal való foglalkozás csak műkedvelő időtöltés szerepét játszotta üres óráimban. Ekkor újabb, közvetlenebb kapcsolat jött létre köztem és India közt, rokoni és baráti kapcsolat olyan emberrel, aki India szülötte és India bölcsességének felkészült ismerője volt. Most már a megfelelő irodalom is megnyílt előttem... hozzáálltam, hogy a szanszkrit nyelv alapelemeivel is megismerkedjem. Lassanként kezdett feltárulni előttem India igazi szellemi világa, a maga közvetlen, eredeti mivoltában, nyugati gondolatrendszerek hozzáadása nélkül és fokozatosan megértettem, miben különböznek az eredeti indiai tanok a teozófiától, amely látszólag ugyanazokat a szellemi elveket hirdeti...”⁴⁷⁸

Zajti Ferenc müncheni évek utáni pályája szintén érdekesen alakult. Az általa kitöltött kérdőíven⁴⁷⁹ életrajzi adatai közt említi Zajti, hogy München után, 1907-ben Budapest Székesfőváros mérnöki osztályán nyert alkalmazást. Az építészeti tervtár rendezőjeként a pesti és budai tervtár egyesített anyagát rendezte. 1914 – 1918-ban a *Cél* című lap műkritikusaként a Kelet ókori művelődéstörténete köréből több dolgozata jelent meg.

1919-ben lefordította magyarra, és saját költségén jelentette meg Zarathustra Zendavestáját. A könyvet illusztrálta is. A fordítás pontossága és a kifejezések helyessége érdekében elvégezte a református teológiát. Egyházi szolgálatot sohasem vállalt, de *A képzőművészet és vallás* címen három éven át előadott a református teológián.

1924 szeptemberében a Nemzeti Szalonban rendezett XL. Csoportkiállításon bemutatta a Zarathustra Zendavesztájához készült 21 darab illusztrációját.⁴⁸⁰ A kiállítás katalógusában művészetét a következő sorokkal jellemezték: „Zajti a belső élményeknek, a dolgok mélyén rejtőző lelki területnek megértő, igaz tolmácsolója. Határozott törekvése a művésznak: a pszichikum legjellemzőbb karakterét minél könnyebbül adni vissza... Egy finom tónusú Krisztus-fej, néhány megkapó hangulatú tájkép és megannyi karakteres tanulmányfej jellegzetes darabjai gyűjteményének.” De hogy Zajtit miért érdekelte Zarathustra Zendavestája, a Kelet és a cédrusok, arra magyarázatot a katalógus lejjebbi sorainál találunk: „Zendaveszta egykor a magyarok bibliája volt. Az Indiában élő Parszok (az Aveszta népe) ugyanis a legközvetlenebb alapon tartják a magyarság őseivel a rokonságot, hogy t. i. az Aveszta (törvénykönyv) iratása idejébeli Hunok testvér nép voltak az Aveszta ősi népével, – egy ugyanazon valláson voltak, amely vallást a magas Zarathustra reformálta volt meg. A fennálló rokonság igazolására az indiai Parszok egész kis könyvtárt küldtek Zajtinak ajándékba.” Tehát nemcsak a festő Zajtit nem ismertük, de még kevésbé tudhattunk arról, hogy a legfőbb képviselője és hirdetője volt a turáni elveknek, és a magyar őstörténettel foglalkozott.

⁴⁷⁷ BAKTAY Ervin, *Indiai éveim*, Budapest, 1938, 7–21. Ebben a könyvében Baktay név nélkül, meglehetősen elítélően írt egy magyarságkutatóról, akivel Bombay-ben találkozott, s aki a leírás alapján esetleg Zajti Ferenc lehet (*i. m.*, II, 200).

⁴⁷⁸ Uo., 15.

⁴⁷⁹ Zajti Ferenc kézírásával kitöltött kérdőív. MTA Műv.tört. Kut. Csop. MKD – C – T – 57/1453 – 1. A kérdőív kitöltésének idején Zajti Ferenc saját bejegyzése alapján a Budapest Székesfővárosi Könyvtárnál (Keleti gyűjtemény) könyvtári felügyelőként dolgozott évi 7. 200 Pengő javadalmazásért.

⁴⁸⁰ A katalógus 150. tétele alatt a félig magyar származású indiai festőnőről, Baktay Ervin unokahúgáról, Amrita Sher-Gilről készült portréja szerepel (*Schergil Umraoshing of Majitha* lánya címmel).

1925-ben Zajti Ferenc szerepelt azon a Magyar Tudományos Akadémián rendezett konferencián, amelyen az Indiából érkező Dr Jivanji Jamshedji Modi is előadott. A párszi származású professzor *A hunokról, akik meghódították Indiát* című előadását Zajti Ferenc jelentette meg.⁴⁸¹ A konferenciáról az *Új Nemzedék* is beszámolt, közte arról a viharról, amit Zajti előadása kavart. „Modi párszi tudós megtartotta első előadását a hun-magyar kapcsolatokról... Jivanji Jamshedji Modi már 36 évvel ezelőtt járt Budapesten, hogy közvetlen tapasztalatból megismerje a magyar népet, amely feltevése szerint a hunok leszármazottja... immár kétségbevonhatatlan tényné teszi a hunok és magyarok közös eredetét. Az MTA nagytermében tartott előadást a Turáni Társaság rendezte. Megjelentek: Bárczy István és Kaán Károly államtitkárok, Magyar Zoltán osztálytanácsos és kultuszminiszter, valamint József Ferenc királyi herceg, és Pekár Gyula, a Turáni Társaság elnöke. Erődi-Harrach Béla nyug. tankerületi főigazgató, mint a Turáni Társaság alapító tagja, saját nyelvén, perzsául üdvözölte Modit. Modi előadását Józan Miklós (unitárius püspökhely.) fordította angolról magyarra. Zajti is tartott előadást „*A hunok az Aveszta szakirodalomban*”. Támadta Karácsonyi János tudományos felfogását és ezért botrány tört ki.”⁴⁸² A cikkből értesülünk arról, hogy Karácsonyi János nagyváradi püspök és Pekár Gyula, a Turáni Társaság elnöke nem azonosították magukat Zajti nézeteivel. Modi előadását övező figyelem és nem kevésbé a megjelentek hivatali tisztsége, hűen kifejezik az ország politikai „helykeresését” a Trianon utáni magára maradt helyzetben. 1925-ben Horthy Miklós kormányzó is fogadta Modit.⁴⁸³

1926-tól húsz éven át a Budapest Székesfőváros Könyvtár Keleti gyűjteményének a szakreferense volt Zajti. 4000 kötetnyi ritka becsű könyv, és megannyi irat, továbbá kódexmásolat felkutatását és rendszerezését végezte el. Megvásárolta a veszendőbe kerülő magyar irodalmi hagyatékokat is.⁴⁸⁴

Zajti nevéhez fűződik a Magyar Indiai Társaság megalapítása, melynek 17 éven át az elnöke volt. 1926-ban ez a Társaság hívta meg Magyarországra Rabindranáth Tagore-t.⁴⁸⁵

A hun-magyar szittya elmélet megszállottjaiként Zajti kutatta a szasszanida, a keleti-fekete hunok és a parszik (parduszok) földrajzi helyét (földjét). Elmélete szerint a magyarok Biharból jöttek a mai hazába. Az ezen irányú kutatások végett 1928 – 1929-ben fél évet töltött Indiában (pontosabban Biharban) „művészeti, művészettörténeti és kulturhistoriai tanulmány-

⁴⁸¹ Jivanji JAMSHEDJI MODI, *About the Huns who Conquered India. What was the Religion of the Huns?*, fordította ZAJTI Ferenc, Budapest, 1926. A Magyar Tudományos Akadémián tartott előadást Józan Miklós fordította angolról magyarra.

⁴⁸² *Új Nemzedék*, 1925. augusztus 25.

⁴⁸³ Ismerjük, hogy 1926-ban Rabindranath Tagorét is személyesen fogadta Horthy Miklós. (WOJTILLA Gyula, *Rabindranath Tagore in Hungary*, Hungarian Information and Cultural Centre, New Delhi, 1983.)

⁴⁸⁴ Zajti szerzeményei részben a Petőfi Irodalmi Múzeum, a Magyar Tudományos Akadémia, az Iparművészeti Múzeum és a Hopp Ferenc Kelet-ázsiai Művészeti Múzeum gyűjteményeiben található.

⁴⁸⁵ Rabindranath Tagore magyarországi látogatásáról Wojtilla Gyula írt tanulmánykötetet, melyben hosszú idő után elsőként foglalkozott Zajti Ferenc személyével (WOJTILLA, *i. m.*, 12–14). Valószínűleg téves az az információ, hogy Tagore látogatásának fő oka szívbajának kezeltetése lett volna a balatonfüredi kórházban. Egyéb dokumentumok mellett erre utal a Magyar Nemzet 1946. szeptember 15-i számában közölt rövid írás: „Zajti Rabindranath Tagorenak volt a barátja, aki az ő meghívására érkezett Magyarországra és akivel Balatonfüreden 4 hetet töltött el. Ez a barátság is magyarázatát adja annak, hogy a kitűnő festőművész megérti, megérzi és ki tudja fejezni a „risik” és „jogik” országának rejtélyeit.”

úton”, „különösebben a skytha-hún történelem gazdag indiai anyagának tanulmányozása céljából”.⁴⁸⁶ Indiában publikálta a *The Zend-Avesta and the Magyars. The development of the Magyar psyché. The effects of the Avesta* című tanulmányát.⁴⁸⁷ A Perzsiából a 9. században Indiába, elsősorban Bombay és környékén letelepedett párszik lakta területeken járt. Radzsputanában, Gudzsaratban, Pandzsáb-ban és Biharban, de ellátogatott Kalkuttába (feltehetően elment az onnan kb. 200 km-re fekvő Sántiniketánba, Tagore egyetemére is ellátogatott). Meglátogatta az Ahmedabad melletti Sabarmatit, Gandhi ashramát is. Útja során feltehetően találkozott a barodai maharadzsával, akinek 1938-tól a II. világháború elején, a Himalájába történt internálásukig a két magyar festőnő, Sass Brunner Erzsébet és lánya, Brunner Erzsébet is a vendégei voltak. Tudjuk, hogy találkozott a bainsor-i, és az udaipúri fejedelemmel, akiről portrét is készített. Az udaipúri maharadzsza múzeumának részére festett műveiből itthon, Magyarországon 1947-ben külön kiállítást rendezett, ami arra utalna, hogy Indiába ismételt látogatást is tervezett volna.⁴⁸⁸

Hazatérte után 1929 őszén kutatásainak eredményét, a magával hozott 960 tételt számláló tárgyi és dokumentum gyűjteményét az Iparművészeti Múzeum Kupolatermében mutatta be. E kiállítás katalógusában jelent meg az *India történetének ethnographiai problémái* című írása, melyben kifejtette, hogy „India őslakói kétségen kívül szittyák voltak. Ez nem valami új felfedezés. Briggs tábornok már 77 évvel ezelőtt ezen a véleményen volt az ő »Races of India« című munkájában, amikor mondja: az őslakosság mind közös eredetű, nyelvük, arcvonásaik, szokásaik a nagy szittyá család egy ágának mutatják őket, mely időről időre aláhúzódott kelet felől a Himalaja hegységből és benépesítette Indiát, mielőtt a nyugati vagy árja faj oda megérkezett és azt hódította volna.”⁴⁸⁹ Dolgozatában szolt a mazdaizmusról is. „Ismert dolog, hogy Indiában a lakosságot vallása szerint osztályozzák. Miután a hinduizmus, mohamedánizmus és parszizmus a fő vallásformák, – Bráhma, Vishnu, Siva, illetve Krishna valamennyi hívőjét: indo-árjának tekintik nagy általánosságban, ugyanúgy Zarathustra minden követőjét: perzsának.”⁴⁹⁰ Néhány oldallal tovább olvashatjuk további következtetését: „Ahogy jóformán mai napig az ősi turáni lakosokat, vagy bevándorlókat árjáknak tartották, mert felvették a hindu vallást, úgy a parszikat is tiszta perzsa származásúaknak vélték Zarathustra, vagy Macdayasnan vallásuk miatt. Kétségtelen tény, hogy a modern parszik ősei kb. a Kr. u. VIII. század kezdetén vándoroltak be előbb a gudsarati félszigetre, későbbben más-hova is és leginkább Bombaybe.”⁴⁹¹ De Zajti megemlíti azt is, hogy útja során meglátogatta a magukat *magaráknak* nevezett törzset. „Ott tipikus példányait láttam – írja, a fehér és fekete húnoknak. Nyelvükben, a magaraka-boliban tekintélyes számú ősmagyar szó van.”⁴⁹² A tárgyi katalógus XI – XXI. (115 – 169.) tétele alatt (vastagon szedett betűkkel) tünteti fel az: „Indiának a magyarral egyeztethető jellegzetes népművészeti motivumai. Dr. Tóth Jenő vízfestményei (54 darab), melyeket hatévi indiai tartózkodása idején készített volt. A magyar

⁴⁸⁶ MTA Művészettörténeti Kutató Intézet Adattár, MDK-C-I-7/1-5. 1-2; 7/4

⁴⁸⁷ Cama Oriental Institut 1928, 2. Bombay, 238–268.

⁴⁸⁸ 1947-ben a Szalmássy Galériában mutatta be az udaipuri fejedelem múzeuma részére készült festményeit és akvarelleket. A katalógus 22. tétele alatt *Szakuntala őzikéjével* című pasztell szerepel.

⁴⁸⁹ ZAJTI Ferenc, *India történetének ethnographiai problémái*, in *Zajti Ferencz Indiai gyűjteményének kiállítása, Kiáll. kat.*, Országos Magyar Iparművészeti Múzeum, 1929, 4.

⁴⁹⁰ Uo. 3.

⁴⁹¹ Uo. 9.

⁴⁹² Uo. 8.

díszítőművészet szempontjából nagyon fontos anyaggyűjtés”-t, mint ismeretlen adatot adja közre Zajti.⁴⁹³

Az Iparművészeti Múzeumban rendezett tárlaton fotókon bemutatta a Bombay-ban épülő Turán-Irán Testvériség Múzeumát is, melyről szintén kiemelt betűkkel szedett szöveg nyújtott felvilágosítást: „A parszik költsége és rendelkezése folytán Indiában, Bombayban épülő Turán-Irán Testvériség Múzeuma, külső és belső magyar stílusú kiképzéssel, Medgyaszay István egyetemi tanár tervei szerint. A múzeum építését a parszik Zajti Ferenc javaslatára határozták el.”⁴⁹⁴ A felvételeken részleteket voltak láthatók a régi Tűz-templomról, „amelyet a parszik a Turán-Irán Testvériség Múzeumává építtetnek át.”⁴⁹⁵

Ugyanebben az évben, Budapesten, jelentette meg Zajti a *Kapcsolataink Indiával* című írását a Magyar Nemzeti Szövetség Kiadásában. „A magyar fajtával közel rokon, India földműves népét alkotó jat-okra és a közel 100 milliót kitevő indiai ősi ugor és skytha fajú népek ismertetésére most nem térek ki” – majd mondanivalóját felépítve folytatja: „De meg kell emlékezni a nagyszerű parszi népről, akik a VII. század óta, tehát 1200 éven át indiai települők s ma India pénzfejedelmek. A sajtó, a bank, a kereskedelem az ő kezükben összpontosul. Vallásuk a Zarathustra. Ez a Zarathustraizmus. Ebből merített hajdan India, a görög filozófia (Pythagoras és mások) s a babilonai fogság idején az ótestamentum népe és Fechneren át a modern filozófia. Hatással volt az iszlám vallásra és a manicheizmusra. Ma a kereszténység után legértékesebb vallás.”⁴⁹⁶

Ezek után az általa szorgalmazott indiai kapcsolatokkal összefüggésben felteszi a kérdést: „Hogy mi haszon háromolhat mindebből Magyarországnak? A bekapcsolódás India történelmébe és kultúrájába a magyar nép lelki megújulását jelenti. Öntudatot és bizalmat önt a jövő küzdelmeibe, melyből Magyarországnak győzedelmes harcoként kell kikerülnie. Dr. Modi párszi professzor itt időzése alkalmával, a megcsontított ország térképét szemlélve mondotta: »Magyarországnak nemcsak az a vége, hogy elvett területeit visszaszerezze, – ez a nemzet, Magyarország sokkal többre hivatott, nyújtani Európának azt a keleti kultúrát, amely az elsajátított nyugati kultúra mellett mint plusz mindig sajátja maradt a magyaroknak.«”⁴⁹⁷ – idézte Modi 1925-ben tartott előadásából. Tanulmányában a szerző megemlíti Ajit Gosh kalkuttai műgyűjtő és kritikus 1929. szeptember – októberben Budapesten megrendezendő kiállítását, továbbá, hogy ehhez kapcsolódóan 3-4 vetített előadást is tartanak Indiáról és művészetéről. Hazánkban Indiával való kapcsolatáról megemlíti még, hogy Indiát a Népszövetségben ugyanaz a patialai fejedelem képviseli, aki 1928 őszén Budapesten járt, és aki Apponyival is szeretett volna ekkor találkozni.⁴⁹⁸

⁴⁹³ Uo. 13.

⁴⁹⁴ Uo. 229–303. tétel 15. A „*Keletre magyar!*” Medgyaszay István 1932-es indiai útja során készített fotóinak kiállítása. A katalógus szerint az építész „bizonyára Zajti biztatására megtervezi Bombay-be az Irán–Turáni Testvériség Múzeumát” (6). A terv kezdeményezője bizonyíthatóan Zajti Ferenc volt.

⁴⁹⁵ Uo. 304–306. tétel

⁴⁹⁶ ZAJTI Ferenc, *Kapcsolataink Indiával*, Budapest, 1929, 7.

⁴⁹⁷ Uo. 7.

⁴⁹⁸ A patialai maharadszáról Radnay Miklós készített portré-vázlatot (*A patialai Maharadzsza*, arcképvázlat), amit a Nemzeti Szalon 1928 szeptemberében rendezett Őszi Tárlatán mutatott be (131. tétel). Ugyanezen a tárlaton szerepelt (az 1930-tól Indiában élő) Sass Brunner Erzsébet és férje, Brunner Ferenc.

Zajti megjegyzéseiből és hivatkozásaiból pontosan, jól kiérezhető az, hogy érdekelt a politika. Kulturális érdeklődését át- és áthatotta az ország helyzete. Kutatásai, egész ténykedése folyamán mindig kiolvasható, amint az ország érdekében kiépítendő kapcsolatokat szorgalmazza és ápolja. Ebből az aspektusból hihetetlen az az egyszemélyes aktivitása, amellyel nemcsak személyes kapcsolatokat épített ki, de magasabb szinten befolyásos személyiségeket is meg tudott nyerni az ország érdekében.

Teherbírására jellemző, hogy még ugyanabban az évben, 1929-ben sikerült kiadnia Ipolyi Arnold *Magyar Mythologia* című könyvét, amely kimerítően foglalkozik az ősi magyar fogalmakkal és azok eredetével.⁴⁹⁹

Medgyaszay indiai útjával közel egy időben, 1931–1932-ben Kemál Atatürk elnök meghívására Zajti Ankarában és Konstantinápolyban járt. Előadásokat tartott a Török Történelmi Társaság csoportjában, melynek az elnöke maga Kemál Pasa volt. 1931-ben Rudnay Gyulával rendezett közös kiállításon mutatta be műveit Törökországban (Konstantinápoly). (Rudnay Gyulához haláláig mély barátság fűzte.) Törökországból hazatérte után Zajti Ferenc a Fővárosi Könyvtárban dolgozott, közben, mint maga írta: „Állandóan fokozott művészeti tanulmányokat végez.”

1943-ban jelent meg újra a *Magyar évezredek. (Skytha – hun – magyar faj azonosság.)* című könyve 350 illusztrációval, mű és térképmelléklettel.⁵⁰⁰

Ha arra a kérdésre keressük a választ, hogy a Hollósy hatására a tanítványok körében terjedő buddhizmus, vagy kelet iránti érdeklődés miként „nőtt át” Zajtinál a magyarság eredetének és származásának kérdéséhez, illetve Medgyaszay-val való szellemi találkozására miként került sor, magában a korban és a különböző európai népek eredetének iránti érdeklődésben találjuk meg a választ. Az építész és a festőművész életének részletesebb ismeretében felismerjük azokat a közös érdeklődési és szemléletbeli pontokat, amelyek szinte determinálták találkozásukat. Ilyen például, hogy müncheni tanulmányai után Zajti éppen a főváros mérnöki osztályán, az építészeti tervtár vezetőjeként dolgozott, ahol módjában volt/lehetett nemcsak a nagynevű elődök, de a kortárs építészek terveivel megismerkedni és azok sajátkezű terv-leírását tanulmányozni.

A festőművész és az építész akár a Turáni Társaság összejövételein is megismerkedhettek személyesen. A Magyar–Indiai Baráti Társaság egyik alapítója Zajti Ferenc volt. És Zajti Ferenc szorgalmazta ebben az időben a legjobban az indiai magyar közvetlen kapcsolatokat. Neki, az ő személyének volt a legnagyobbbrészt köszönhető a két ország közt megélénkült kulturális kapcsolat. 1926-ban az ő meghívására érkezett Magyarországra Rabindranáth Tagore. Zajti meg volt győződve nemcsak arról, hogy a magyarok Keletről származnak és hogy a rokonainkat ott kell keresni, de arról is, hogy ennek érdekében többek közt Indiában kell helyszíni kutatásokat végezni. Ezért szorgalmazta e téren a kétoldalú kapcsolatokat, illetve a magyarok származására vonatkozó kutatások kétoldalú közelítését. Ennek legfontosabb biztosítékát pedig egy Indiában létesítendő kulturális központ kiépítésében látta. Erre bőven láthatott példákat itthon; a hazai kulturális kormányzat Klebelsberg Kuno minisztersége alatt egymás után alapította meg idegenben a magyar kulturális intézményeket a magyar kultúra terjesztése érdekében. Így, ez alapján gondolt/gondolhatott Zajti Ferenc Kőrösi Csoma Sándor „útvonalt” követve egy indiai, bombay-i kulturális intézményre, mely az ősi kapcsolatokat lett volna hivatva kutatni. Erről a tervéről indiai útja kapcsán a *Magyarország*

⁴⁹⁹ IPOLYI Arnold, *Magyar Mythologia* I–II, Pest, 1854. Második kiad.: Budapest, 1929, kiadja ZAJTI Ferenc.

⁵⁰⁰ ZAJTI Ferenc, *Magyar évezredek. (Skytha–hun–magyar faj azonosság)*, 2. kiad., Budapest, 1943. A szerző arcképével.

című lap be is számolt. „Modi professzor és több indiai fejedelem meghívására megy ki Indiába Zajti. Hosszabb ideig Bombay-ban Modi professzor főiskoláján tartott előadásokat. Indiában kutató ifjú magyar tudósok részére Modi szárnyai alatt tervbe vették egy ún. „Magyar Kollégium” megszervezését is, amely felől most Zajtival véglegesen megállapodnak.”⁵⁰¹

Vendéglátóinak Indiában Zajti Ferenc kész tervekkel állt elő. 1928. december 25-én Bombay-ból Medgyaszay Istvánnak írt levele alapján magával vitte barátja elkészült építészeti tervét is. Mint írja, „Itt Indiában óriási elismerést arattál magyar Pantheon terveddel. Egy jeles párszi építész [M. Franji] itt a jelenkor legnagyobb építészenek tart. Arról beszélt, hogy mozgalmat indítanak, hogy itt a parszik szent hegyén építenéd meg – és Budapesten a Gellérthegyen.”⁵⁰² Aztán kissé Csontváry stílusában befejezésül meg hozzáteszi: „Ezt említsd meg a Fenséges Úrnak (Dr. József Ferenc offensege). Ugyanazt Indiában! és ugyanazt a Gellért hegyen! Óriási jelentőségű dolog. Néhány bőkezű magnásnak kezdeményezésével hatalmas kapcsolatot teremthetnél India és Magyarhon között.” Saját levélcímeként a „Káma Oriental Institute, Bombay, Dr Modi”-t adja meg.⁵⁰³

Így tervezte meg Zajti biztatására a már létező intézmény és a párszik Tűz temploma helyére és helyszínére az eredeti Pantheon tervének módosításával a bombay-i Iráni-Turáni Testvériség Múzeumát Medgyaszay István.⁵⁰⁴ Hogy már indiai útja előtt (1932) jóval korábban felmerült Medgyaszay kiutazása, arra az 1927-ben elkészült mátraházai Sportszálló és más épület tervei utalnak. Zajti közeli és hosszú távú elképzeléseire és terveire reagálva még behatóbban foglalkozott Medgyaszay az indiai ősi művészettel, és a keleti kapcsolatok iránti fokozott érdeklődése meglátszik az épületein.

Zajti terveinek volt köszönhető az építész 1932. évi indiai útja, melynek során bejárta Indiát és megismerte építészeti remekműveit.⁵⁰⁵ Bombay-ban előadást is tartott a Royal Asiatic Society meghívására *Evolution of Architecture of Indian Art. Exchange of Great Cultures*. – *Az indiai építőművészet evolúciója. Nagy kultúrák váltakozása* címmel, melyen Modi professzor elnökölt. Záróbeszédében Modi az Attila – hunok hatalmára utalt, amely egykor a kínai faltól – kis túlzással – Páris városáig terjedt.

Medgyaszay tulajdonképpen ebben az előadásában lépett rá – feltehetően Zajti hatására – a magyar nép származásának és rokon népekkel való kapcsolatának eszmei, nyelvészeti, történelmi fejtegetésének (sok veszélyt magába rejtő) az útjára. Természetesen ezen kijelen-

⁵⁰¹ Magyarország, 1928. november.

⁵⁰² „Keletre magyar!” Medgyaszay István 1932-es indiai útja során készített fotóinak kiállítása. Katalógus, a kiállítást rendezte és a katalógust szerk. HADIK András és RITOÓK Pál. Országos Műemlékvédelmi Hivatal Magyar Építészeti Múzeum, Budapest, 1997. Jelen tanulmányukkal és témájával kapcsolatban számunkra is fontos a katalógus szerkesztőjének kijelentése: „Medgyaszay indiai útjának felmutatásával két dologra kívántuk felhívni a figyelmet: 1. Medgyaszay kiváló és sajátos, de korában gyökerező építészetére és 2. az út kultúrtörténeti, tudománytörténeti és kapcsolattörténeti vonatkozásaira.”

⁵⁰³ „Keletre Magyar!” (1997), 41.

⁵⁰⁴ Kathy Imre Medgyaszay Istvánról írt monográfiájában említi, hogy Medgyaszay kéziratában szerepel egy adat, mely szerint az 1909. évi londoni művészeti kiállításon bemutatott műveinek jellege keltette fel a figyelmet (26). Ezzel kapcsolatban felmerül a kérdés, hogy köztük volt-e a Nemzeti Pantheon terve is? És amennyiben igen, akkor abban az esetben kik figyeltek fel rá, netán az ott élő indiaiak is?

⁵⁰⁵ 1932. január 14-én érkezett meg Indiába. Útja során számos fotót készített, amelyekből a „Keletre Magyar!” (1997) című kiállítás mutatott be először válogatást.

téseit nem saját „kútfőből” merítette, hanem másoktól, korának hatalmas szakirodalmából – és mindenekelőtt a Zajti birtokában lévő komoly, erre vonatkozó könyvtár segítségével – véve át.⁵⁰⁶ Medgyaszay István előadásáról a *Times of India* című lap is beszámolt.⁵⁰⁷ Az írásokból, cikkekből kiderül, hogy Zajti Ferenc és Medgyaszay István tervei kölcsönösen fontosak voltak, az indiaiakat épp úgy érdekelte országunk, mint bennünket India.

A Turán-Irán Testvériség székházának tervei nem valósultak meg.

⁵⁰⁶ Napilapok híradásából ismerjük, hogy közvetlenül Zajti Ferenc halála után a Dózsa György (akkor Aréna) út 17. szám alatti lakását és műtermét kifosztották, és a benne lévő könyveket, dokumentumokat (könyvtárának kötetei, indiai és törökországi kutatásainak kéziratai, értékes fotói, köztük pl. a Feszty-körkép eredeti negatívjai, festményei, alkotásai) ismeretlen helyre szállították. „A tavaly elhunyt Zajti Ferenc festőművész, az ismert őstörténet kutató – aki Gandhinak és Rabindranáth Tagorénak jó barátja volt – kultúrtörténeti szempontból értékes hagyatékának megdézsmálása miatt büntető eljárás indult... Az őstörténeti kutatásból származó mintegy öt mázsányi anyagot a házkutatás során megtalálták... de egy sereg régi újságot és könyvet, melyek közt feltételezhetően a kutatás szempontjából értékes és felhasználható anyag volt, nem sikerült előkeríteni, mert a könyveket és újságokat eladták – a MÉH-nek, Zajtinak Gandhiról festett, dedikált képét kettészakítva találták meg...” Népszava, 1962. március 9.

⁵⁰⁷ *Times of India*, 1932. május 28. A cikk a Bombay-ban, a Millar's Timber Trading Co Ltd.-nél alkalmazásban lévő, és a Malabar villas-ban élő neves Kolár Pál mérnök ismertetésében jelent meg.

UHL GABRIELLA

A nagybányai festőiskola romániai recepciója

Nagybánya mítosza

„Eltekintve minden modern iránytól, Nagybányának van egy speciális kialakult művészete, ennek az istápolása kell hogy legyen a mi legfőbb gondunk. Nincs szükségünk idegen palántákra, van nekünk gyökeres életerős művészetünk, amely ebben a talajban magától nő és virágzik. Ennek a megvédésére és fenntartására kell fordítanunk minden erőnket. Mi örömmel látjuk ezeket és ha nem akarnak bennünket elnyomni és a mi területünket elfoglalni. Nagybánya elsősorban Nagybánya művészete, csak azután következik minden más művészet.”⁵⁰⁸

Mire gondolunk, ha meghalljuk ezt a szót: Nagybánya? A festőtelepre? A szabadiskolára? Egy stílusra? Hosszabb-rövidebb ideig itt tartózkodó alkotókra? Mindez (bár egyes részletei dokumentumok alapján elkülöníthetők, adatolhatók) összemosódik a magyar művészeti (művészettörténeti) beszédben, kialakítva egy sajátos „nagybányaiság” legendát, amely az egyedülálló történeti kontextusban nyeri el különös jelentőségét. Dolgozatomban arra keresem a választ, hogy a területileg Romániához csatolt művésztelepnek milyen helye lett, lehetett a romániai művészeti, művészettörténeti gondolkodásban, hogyan határozták meg, és építették be a saját hagyományukba, illetve hogyan viszonyultak e különleges képződményhez. Vizsgálódásomat a történelmi idő periodizálja, értve ezen a kronológiai sorrendet, és egy olyan nagyobb léptékű történeti periodizációt, amelynek sajátos politikai–nemzeti–morális aspektusa mind magyar, mind román részről meghatározta Nagybánya konnotációját.

Nagybánya (Baia Mare) erdélyi kisváros, amely szerényen meghúzódik a Kárpátok festői hegycsúcsai között. A jórészt magyar ajkú bányászváros éppen csodálatos természeti környezetének köszönhet, hogy bekerült a művészettörténet-írás kánonjába. Művésztelep létesült itt a 19. század utolsó éveiben. A kezdetben ideiglenes jelleggel működő szabadiskola művészi ereje és a fordulatosan alakuló történelmi események következtében időben és jelentőségében is többletjelentéssel telítődött. A területet a trianoni békeszerződés Romániának adta, s a rövid, a második világháború idejére eső visszacsatolástól eltekintve azóta is Románia része. Ennek következtében Nagybánya a magyar nemzettudat részévé vált, úgy mint a magyar kultúra és szellem őrzője és fenntartója az idegen környezetben.

Művészeti jelentőségét a magyar művészettörténet-írásban Réti István (a nagybányai iskola festőként és elméletíróként is hírnevet szerzett tagja) alapozta meg, számos kiadást (utánnymást) megért monográfiájában,⁵⁰⁹ illetve könyvének előtanulmányaiban.⁵¹⁰ Az iskolát lelkesen támogató Lyka Károly, majd Genthon István, Aradi Nóra, Németh Lajos nagybányai

⁵⁰⁸ Thorma János naplója 1927, szerk. RÁCZ Aladár, Korunk, 1979, 3. sz., 207.

⁵⁰⁹ RÉTI István, *A nagybányai művésztelep*, Budapest, 1954. Ekkor jelent meg először csonka kiadásban, majd 1994-ben Csorba Géza és Szücs György gondozásában az eredeti kézirat nyomán és számos adattári kiegészítéssel látott ismét napvilágot, s ez a változat több utánnymást megélt.

⁵¹⁰ RÉTI István, *Tizennégy év a nagybányai festőkolónián*, Nagybánya és Vidéke, 1909. okt. 24.; RÉTI István, *Harminc éves Nagybánya*, Magyar Művészet, 1926, 305–316, 365–384.

mestereket bemutató monográfiái bővítették a képet, majd az 1990-es években a miskolci MissionArt Galéria állt a kutatások mögé, és számos forráskiadványt, művészmonográfiát jelentetett meg. Ne feledkezzünk meg az erdélyi magyar művészettörténészek: Murádin Jenő és Banner Zoltán kutatásairól sem.⁵¹¹ Ha végigtekintünk a romániai recepción, akkor ott a viszonylag folyamatos magyar érdeklődéssel szemben azt mondhatjuk, hogy az, ami a „Nagybánya mítoszba” tartozik (egy süppedős talajra épített stílusegység és művésztelep-kép), az az 1920-as, 30-as években és legközelebb az 1990-es években került valamelyest a figyelem középpontjába. Ennek okaira, érvrendszerére mutat rá a következőkben néhány csomóponton a dolgozat.

I. A kezdet (1896–1919)

Nagybányán, az akkor még az Osztrák–Magyar Monarchiához tartozó településen a Münchenben szabadiskolát vezető Hollósy Simon 1896-tól tartotta nyári festői gyakorlatait. Az akadémiai kötöttségektől elszakadó Hollósy itt a plein air festészet rejtelseibe vezette be tanítványait. A szabadiskola alakulásakor nem különbözött a korabeli nyári alkalmi táboroktól, művészi vidéki szigetekről (pl. Németországban Dachau, Worpswede, Franciaországban Pont Aven), ahol a természet elmélyült szemlélésére és művészi látvánnyá formálására gyűltek össze a diákok. Hangsúlyozni kell, hogy ekkor kifejezetten nemzetközi, müncheni kötődése volt az iskolának, s nem a budapesti akadémia függvényében működött. Magyar, német, osztrák, lengyel, cseh, szlovák, orosz, szerb, de még francia és spanyol növendékei is voltak, akik a mesterhez való személyes kötődés miatt látogatták a nyári nagybányai iskolát.

Román növendékei is voltak ekkor az iskolának. Réti még csak egyet említ, de az újabb kutatások már háromra növelték a számukat.⁵¹² Diamant Mac Lazar 1897-ben látogatta az iskolát, a későbbiekben azonban nincs adat további művészi tevékenységéről. Vasile Ravici festészeti munkái elkallódtak, később Iaşiban tűnt föl műkritikusként (az *Arta Romanesca* című lapban publikált).

Hollósy román növendékei közül a Nagybányát is látogató (1896–1897) Artur Verona (1868–1946) lett ismert festővé. A számos magyar festőre (Thorma János, Ferenczy Károly, Iványi Grünwald Béla, Csók István) is jellemző müncheni és párizsi tanulóévek után tért vissza hazájába, ahol a modern irányzatokhoz kapcsolódó, a Grigorescu-Antonescu tekintélyét és kánonját megtörő Fiala Művészek csoportjának (*Tinerimea Artistica*) lett egyik vezető tagja (társai: Luchian, Petrascu, Pallady, Mirea, Ressu). A szinkronításra kell itt rámutatni a magyar és román festészet között (még akkor is, ha az ihletettsége a magyarnak inkább müncheni, a románnak pedig franciás). Mind a nagybányai szabadiskola alapítói, (Réti, Ferenczy, Csók, Thorma), mind a román festőcsoport tagjai modern festészetet akartak teremteni, s végül egy olyan festői nyelvet alakítottak ki, amelyben a „finom naturalizmus” és a zsánerképszerű szociális érdeklődés kapott hangsúlyt. 1939-ben írt visszaemlékezéseiben⁵¹³

⁵¹¹ A témáról részletesen: CSORBA Géza, *A Nagybánya-kép száz éve*, in *Nagybánya művészete. Kiállítás a nagybányai Művésztelep alapításának 100. évfordulója alkalmából*. Magyar Nemzeti Galéria, 1996. március–október, Katalógus, szerk. CSORBA Géza–SZÜCS György, Magyar Nemzeti Galéria, 1996, 15–47.

⁵¹² VIDA, Gheorge, *Román művészek Nagybányán a két világháború között*, in *Nagybánya-konferencia, 1997. február 27–28.*, Szombathely, Szombathelyi Képtár, 1998, 54–57; *Centrul Artistica Baia Mare, 1896–1996*, Baia Mare, 1997, Tiberiu ALEXA tanulmánya.

⁵¹³ Tiberiu Alexa idézi a *Centrul Artistica Baia Mare* katalógusának *A. Verona* címszavában.

Verona nagy szeretettel ír mesteréről, Hollósyt nevezve meg egész későbbi világszemléletének legfőbb formálójaként, aki nemcsak festői látásmódjára volt hatással, hanem klasszikus műveltségét is elmélyítette. Hollósy tehát tanáregyeniségként volt meghatározó a román diák számára, aki az 1920-as években Bukarestben a Hollósyéhoz hasonló elvekre épített szabadiskolát hozott létre. S, hogy mennyire mesteréhez és nem az akkor még csak alakuló nagybányai iskolához kötődött, mi sem bizonyítja jobban, mint hogy Hollósy távozása után, őt követve Técsőn látogatja meg nyaranta.

1918-ig nincs más román nemzetiségű növendéke a nagybányai szabadiskolának. Ekkor az iskola, a művésztelep az egyre ritkábban fel-felbukkanó kelet- és közép-európai (orosz, lengyel, cseh, szlovák, német) növendékektől eltekintve, „magyar ügy”. Ezekben az években játszódik le legfontosabb művészi konfliktusa, a neósok megjelenésével (pl. Ziffer Sándor, Bornemisza Géza, Czóbel Béla, Perlott Csaba Vilmos, Tihanyi Lajos), amikor a Matisse-nál és a fauvokon iskolázott festők erőteljesebb színekkel és formákkal ábrázolnak (Nagybányáról induló szecessziójuk hozta létre a kecskeméti művésztelepet 1909-ben). Az 1900-as évek első két évtizedében sokat formálódik Nagybánya mint kulturális centrum. Nemcsak a nyári szabadiskolai gyakorlat állandósul, hanem kialakul az állandó művésztelep (Réti és Ferenczy családok megtelepedésével), érdekvédelmi intézményként létrejön a Nagybányai Festők Társasága, bejáratoznak a kiállítóhelyek (István szálló, Berger cukrászda), a város és a művészek közötti együttműködés keretében műtermek létesülnek. A város befogadja, sőt büszke művészeire.

II. A román képzőművészeti főiskolák nyári telepe (1920–1930)

Az első világháborút lezáró békeszerződések Erdélyt (s vele Nagybányát is) Romániához csatolták. A művésztelepen élő festőkben felmerült a kérdés, mi legyen a kolónia további sorsa. Szerették volna a szabadiskolát tovább működtetni, ez az új politikai szituációban csak úgy volt lehetséges, ha bekapcsolódnak a román művészeti képzésbe.

A román festészet elismert alakjai külföldi tanulmányaik során megismerkedtek már a festőtelepi, szabadiskolai léttel, a klasszikus triász: Grigorescu–Abrudan–Antonescu közül a két előbbi alkotott Barbizonban. Ezért kerülhetett sor Thorma ösztönzésére és a román miniszteriális emberek hatékony támogatásával arra a döntésre, hogy a romániai képzőművészeti főiskolák (Bukarest, Iași, Kisinyov és az 1926-ban megalakult kolozsvári) növendékei nyaranta két hónapot Nagybányán töltsenek. 1930-ig hol jobban, hol rosszabbul csordogáló kormánytámogatással számos romániai művészdiák szerzett itt tapasztalatokat elsősorban a plein air festés terén. Hangsúlyozni kell, hogy a szakítást Nagybányával nem a szabadiskolai nyári gyakorlati oktatási forma megszűnése jelentette, hiszen a diákok 1930-tól a fekete-tengeri Balcicon töltötték a nyarakat, hanem a döntés mögött esztétikai, művészi viták húzódnak meg (Thorma visszavonulásával egy nagyformátumú tanár távozott). Balcic szervezésében, oktatási elveiben nagyon közel állt a nagybányai hagyományokhoz, már 1923-ban is felmerült egy plein air irányzatú művésztelep létrehozásának gondolata. Murádin Jenő még a román politikán belüli sovíniszta nézetek megerősödését is kiemeli,⁵¹⁴ de ezt a román művészettörténet-írás vitatja.⁵¹⁵

Érdekes rámutatni arra, hogy a magyar és a román művészettörténet-írás másként értékeli Nagybánya és a román főiskolák fúziós kísérletét. A magyar szakirodalom és leginkább az

⁵¹⁴ MURÁDIN Jenő, *Erdélyi festőiskolák*, Kriterion, Kolozsvár–Bukarest, 1997, 32.

⁵¹⁵ Tiburiu ALEXA, in *Centrul Artistică Baia Mare*, 55.

erdélyi kutató, Murádin Jenő,⁵¹⁶ Thorma érdemét hangsúlyozza, míg a bukaresti, magyar származású professzor, Gheorge (György) Vida⁵¹⁷ már Hyppolit Strambu (Strîmbu) művésztanár jelentőségét emeli ki,⁵¹⁸ a sokszor idézett nagybányai muzeológus Strambu és a román kulturális minisztérium érdemeit állítja előtérbe.⁵¹⁹

1920–1921-ben folyik a konkrét szervezeti keret kialakítása, az ösztöndíj-rendszer megszervezése, s ebben példás az együttműködés a román hatóságok, a szabadiskola tanárai és a városvezetés között. Thorma vállalja, hogy nyaranta ingyen korrigál a román növendékeknek, ehhez a kétnyelvű tanítványok segítségét veszi igénybe. 1925-től – elhatalmasodó betegsége miatt – Rétit is meghívja tanárként a nyári kurzusokra. A Hollósy-tanítványból a mester pedagógiai útját követő tanáregyeniség válik, aki a román növendékek előre haladásában fontos szerepet játszik. Pedagógusi érdemei hivatalos elismeréseként megkapja a Bene merenti aranyérem első fokozatát (1925). Zsűritagként és kiállítóként is meghívták a bukaresti hivatalos művészeti szalon (Salonul Oficial) kiállítására 1925-ben. Bukaresti úttörő volt román diákjai nagy ovációval fogadják, vállukon viszik a mestert.⁵²⁰

A román diákok hivatalos kísérője Hyppolit Strambu, a bukaresti akadémia rajztanára, aki bukaresti és müncheni (Bajor Királyi Akadémia) tanulmányok után 1901-től oktat, és a már említett Fiatal Festők csoportjához tartozott. A minisztérium azzal a szándékkal küldte, hogy felügyelje Thorma munkásságát, de inkább ő inspirálódott a nagybányai nyaralkból. Nem szól bele tanártársa korrigálásába, sőt megjelentet egy tankönyvet *Rajz és festészet természet után* címmel, amelyben a festészeti nézetei nagyon hasonlóak Thormáékhoz. Strambunak 1920–1921-ben számos beadványa születik, amelyben szeretné nemzetközivé (elsősorban kelet-közép-európaivá) bővíteni az iskolát, ám erre sajnos nem került sor.

A román együttműködési szándékot a nagybányai festőiskolával hivatalos részről kiemelkedő politikusok, közéleti emberek támogatták. Octavian Goga,⁵²¹ az akkori román vallás- és közoktatásügyi miniszter és államtitkára, Cioflec. Goga, Ady Endre jó barátja és verseinek román tolmácsolója, elkötelezett híve a Kárpát-medence népei megbékélésének. Goga és államtitkára 1921-ben távoztak a kormányból, valószínűleg Strambu tervei ezért maradtak megvalósíthatatlanok.⁵²²

⁵¹⁶ MURÁDIN Jenő, *Helyszínek, sodró idő*, in BAY Zoltán–BOROS Judit–MURÁDIN Jenő, *Thorma*, Körmendi Galéria, Budapest, 1997, 38.; Uő, *A nagybányai festőiskola 1919–1944 között*, in *Nagybánya művészete, i. m.*, 179.

⁵¹⁷ A nagybányai művésztelepet látogató Kádár Géza festő unokája és Vida Géza szobrász fia.

⁵¹⁸ VIDA, G., *i. m.*, 55.

⁵¹⁹ Tiburiu ALEXA, in *Centrul Artistică Baia Mare* 45.

⁵²⁰ RADOCSAY Dénes, *Thorma János*, in *Magyar Művészettörténeti Munkaközösség Évkönyve*, Budapest, 1953.

⁵²¹ Goga, Octavian (1881–1938), költő, publicista, politikus. Budapesten szerzett filológus diplomát. A Luceafarul című folyóirat első nagy korszakának jeles személyisége, ideológusa. Az első világháború után több ízben vállalt miniszteri funkciót a román kormányban, rövid ideig (1937–38 fordulóján) miniszterelnök is volt. Ady, Petőfi, Madách román fordítója.

⁵²² Pedig a pedagógia együttműködés ötletét igen magas rangú látogatások követték, amely szintén jelzi hivatalos szinten a jó kapcsolatok ápolására való törekvést. 1922 júliusában Petru Groza (a néppárti politikus, későbbi miniszterelnök) és Octavian Goga Nagybányára látogattak feleségeikkel és vásároltak is a helyi festőktől. (In *Dokumentumok a Nagybányai művésztelep történetéből IV. A nagybányai művészet és művésztelep a magyar sajtóban 1919–44*, szerk. MURÁDIN Jenő, Miskolc, 1999, 37–38, Nagybánya könyvek 10.)

Még egy jeles író, Emil Isac,⁵²³ történetesen éppen Erdély kulturális felügyelője járt közben a nagybányai szabadiskola hivatalos elismertetéséért.⁵²⁴ Nagybánya-recepcióját leg-tömörebben egy költeményében fogalmazta meg (Dsida Jenő fordítása):

Nagybánya

Kis házak és terek és ódon kapuboltok.
A zöld, selyemfüves kertekben csupa gyermek.
A szarvas a szagos völgyben bolyongva boldog,
A patakban a kövek, mint holt szívek hevernek.

Az agg, özvegy torony töprenkedően mered le,
A nyárfa és a nyírfa egymást köszöntve borzan.
Szerelmek emlékétől zenél a lányok keble,
S galambok csókolóznak, fehérek, hosszan, hosszan.

Másutt pokol a föld, itt édenkerti jóság.
Kapujában a vén Idő merengve áll ma,
Kutakban víz csobog és örökkévalóság –
Nász és esküvő a holt menyasszony álma.

Isac és Thorma János 1921 és 1936 közötti intenzív levelezéséből kirajzolódik a kolónia 15 évének mozgalmas, gyakorta feszültségekkel teli élete.⁵²⁵ Isac állandóan érdeklődik Thormától a román diákok előmeneteléről, ám ő csak szűkszavúan, általánosságokban válaszol. A később ismert festővé lett tanítványai közül csak Alexandru Ciucurencut említi név szerint. Festésetpedagógiai és stíluskritikai szempontból érdemes idézni egyik levelének részletét: „Idejövetelük elején a festményeik barna, sötét tónusának megváltoztatása adott dolgot, kevés színnel inkább rajzhoz hasonló tanulmányokat festettek. Itt sikerül megszínesíteni festményeiket és rajzaikat megpuhítani és felfogásban művésziesebbé tenni.”⁵²⁶ A részlet rávilágít arra, hogy mit adhatott a nagybányai nyári szabadiskola a román növendékeknek. Elsősorban egy más, a jóval hagyományosabb romániai akadémiák módszerétől eltérő tanítási modellt. A bukaresti és iași-i iskolák még az akadémiák jól kitaposott útján jártak, gipszmodell után rajzoltak. A bukaresti iskola szellemiségét mutatja be az egykori nagybányai diáklány (1925–1927 között járt a festőiskolába), Mándy Laura visszaemlékezése, aki a Zagyva partról a bukaresti főiskolára ment (1927-ben): „...amikor először léptem be az Akadémiára, feltűnt nekem, hogy a pódiumon nem élő modellek álltak, hanem gipszből öntött görög istenek. A növendékek ezeket rajzolták, festették. Hát a fővárosi akadémián is ilyeneket rajzolnak? Nagyon csalódott voltam. Ha már ide jöttem, én is feltettem a rajzpapíromat és hozzákezdtam a rajzoláshoz. [...] Amikor a hétvégén jött a tanár korrigálni és odalépett mellém, csodálkozva nézte a munkámat és kérdezte, hol tanultam. Megmondtam, hogy Bányáról jöttem és kik voltak a mestereim. Erre ő azt kérdezte, hogy miért jöttem el abból a híres festőiskolából?”⁵²⁷

⁵²³ Emil Isac (1886–1954) költő, prózaíró, jó kapcsolatokat tartott fent mind a nyugat-európai, mind a magyar írókkal, elsősorban a Nyugat-körével, magyar lapok is közölték írásait (Világ, Huszadik Század). Ady általa ismerte meg a kiváló román drámaíró, Caragiale munkásságát.

⁵²⁴ Isac Károly trónörökösnek is elismerően szólt a nagybányai művésztelepről, valószínűleg ennek köszönhető, hogy a román trónörökös és Pál görög herceg 1924-ben júniusában ellátogatott a kolónián rendezett retrospektív tárlatra. In *Dokumentumok ...* IV, 38. és 83–84.

⁵²⁵ MURÁDIN Jenő, *Forrásértékű Thorma–Isac levelezés*, Korunk, 1966, 12. sz., 1757–1761.

⁵²⁶ Ua. 1759.

⁵²⁷ ALMÁSI Tibor, *Epizódok a román akadémiák növendékeinek nagybányai továbbképzése történetéből*, in *Nagybánya művészete, i. m.*, 199.

Elena Chieffa (1890–1971) román festőnő, a szabadiskola egykori növendéke (1923–1924) szükségzavú kéziratos naplójában is az élő modell használatát és a természetben való festés lehetőségét hangsúlyozza: „Néhány éven át részt vettem 120 bukaresti, iași-i diákkal együtt azokon a nyári tanfolyamokon, amelyeket Thorma János és Réti István tanárok vezettek. Itt egész nap intenzív munka folyt. Sok modellünk volt, főleg cigány nők. 20 lejt fizetnek nekik négy órai ülésért. Kirándultunk Thormával a Virághegyre, ahol igazi gesztenyefák voltak. Sokszor festettem a Ligetben is.”⁵²⁸ Hogy a nagybányai szabadiskola módszerei szükségesek voltak a romániai képzőművészeti akadémiai képzés megújításához, a híres festő, Nicole Tonitza⁵²⁹ éles, indulatos kritikája is alátámasztja: „Közülük egyik sem szolgálja azt a célt, amiért elképzeléseink szerint létrehozták őket. Szomorú semmittevés lágerei. Mint sok más intézményünk, egyszerű civilizációs fitorok... [Ezekben az iskolákban] jó eredménnyel végzők kevesen vannak. Hosszú évfolyamokon keresztül egy. Megállsz és csodálkozva nézed: hogyan tudott ebből a pedáns lepárlóból és összetoldozgatott hivatalos programból – a többségében kiszáradt agyú és élősködő professzorok pedagógiai sajtolójából – épen kikerülni...”⁵³⁰

Sok, később hírnevet szerzett román festő töltött néhány nyarat Nagybányán: Alexandru Phoebus, Horia Igirosanu, Lucia Demetriade-Bălăcescu, Micaela Eleuteriade, Lucian Grigorescu, Alexandru Moscu, Romulus Ladea (szobrász), Alexandru Ciucurencu, Ion Musceleanu, Tasso Marchini, Letitia Munteanu, Emil Cornea, Octavian Angheluta. A nagyobb romániai művészettörténeti összefoglalások⁵³¹ egyikük neve mellett sem említik meg a nagybányai tanultságot, csak kizárólag (ha voltak) nyugat-európai (elsősorban franciaországi) iskolaéveket említenek, s bár munkásságukat tekintve igen szerteágazó művészegyéniségek, az impresszionista jelző (legalább bizonyos korszakuk említésekor) nem maradhat el mellőlük. A Thorma szerint is tehetségesnek tartott művész – A. Ciucurencu, akinek munkásságát több monografikus feldolgozás is értékelte,⁵³² – életrajzi adatainak ismertetése közé ékelődik be a nagybányai szabadiskola látogatása, de hogy ennek bármilyen hatása lett volna későbbi festészetére, azt egyik feldolgozás sem elemzi. Mindegyiknél elsősorban a bukaresti főiskola tanára, Camil Ressu hatását és a párizsi Julian Akadémia látogatásának és Andre Lothe iskolájának jelentőségét hangsúlyozzák művészeti fejlődésében. Gheorghe Oprescu Ciucurencu könyvében Nagybánya bemutatásaként lábjegyzetben ismerteti az iskolát: 1896-ban Észak-Erdélyben alapított iskola, amelynek kiemelkedő pedagógusa Hollósy, ez volt az első iskola, amely elhatárolódott a budapesti akadémizmustól.⁵³³ Ugyanő egy 1935-ben angolul (tehát kifejezetten külföldieknek) publikált, a romániai művészetet összefoglaló munkájában⁵³⁴ egyáltalán nem említi meg, hogy létezik egy nagybányai művésztelep vagy szabadiskola. Összefoglalásában korszerű szemlélettel értékelte hazája művészeit, művészetét, kiemelte például kortársi női festők eredeti látásmódját. (Kritikusi munkásságáról még a későbbiekben

⁵²⁸ MURÁDIN Jenő–SZÜCS György, *Nagybánya 100 éve*, Miskolc–Nagybánya, 1996, 69.

⁵²⁹ N. Tonitza (1886–1940) román festő, a Ciupe által is kiemelt, a román festészet megújítására törekvő Négyek Társaságának tagja.

⁵³⁰ Idézi ALMÁSI Tibor, in *Nagybánya művészete, i. m.*, 196.

⁵³¹ DRAGUT, Vasile–FLOREA, Vasile–GRIGORESCU, Dan–MIHALACHE, Marin, *Pictura romanesca in imagini*, Editure Meridiane, Bucuresti, 1976 (és ennek tömörített magyar változata: *A román festőművészet képcsarnoka*, Meridiane Könyvkiadó, Bukarest, 1979.); FLOREA, Vasile, *Rumanian Painting*, Bucuresti, 1983.

⁵³² JIANU, Ionel, *Alexandru Ciucurencu*, Bucuresti, é. n.; OPRESCU, Gheorge, *Alexandru Ciucurencu*, Bucuresti, 1962.; IONESCU, Radu, *Ciucurencu*, Editure Meridiane, Bucuresti, 1987.

⁵³³ OPRESCU, *i. m.*, 44.

⁵³⁴ Uő, *Roumanian Art from 1800 to Our Days*, Malmö, 1935.

szólok, a romániai nagybányai kiállítások tárgyalásakor.) Visszatérve még Ciucurescu saját nagybányai tanulóéveinek értékeléséhez, amelyből Almási Tibor idéz tanulmányában. Miután elismeri, hogy volt mit tanulni Thormától és Ziffertől, a következőként értékeli: „zöld zöld volt, a kék kék, Nagybányán bőven akadt festenivaló, hiszen a hegyvidékre jellemző erős fényben minden lépésnél egy-egy motívummal találtad magad szemben. Ennek ellenére a nagybányai festészettel, a nagybányaiak festészetével nehezen tudtam megbarátkozni. Zöldet tettek lila mellé, narancssárgát kék mellé [...] miközben rólunk azt mondták, nincs élet a színeinkben.”⁵³⁵ Válasz lehetne ez Thorma megjegyzésére, aki éppen a színeket kérte számon a román növendékektől.

A nagybányai kolónia az 1920-as 30-as években igen nagy viharokat ért meg (erre most nem térek ki részletesen). Csak annyit emelnék ki, hogy Thorma 1926-os visszavonulása után még egy jelentős tanáregyéniség tűnik fel a végnapjait élő szabadiskolában: Ziffer Sándor, aki szintén elsősorban tanári működésének köszönhetette, hogy bekerült a hivatalos román művészettörténet-írás kánonjába. Az a Ziffer Sándor, aki a neósokkal érkezett, amely irányzattól Thorma óvta az iskola szellemiségét, s a neósok képviselték azt az erőteljesebb színvilágot, amely oly furcsán hatott az idézett Ciucurencura, és mint még a kiállítás-kritikák kapcsán látni fogjuk, a korabeli esztétákra is.

Nagybánya mint festőiskola a romániai recepcióban jelesre vizsgázott, tanáregyéniségeit elismerték, a diákok melegen értékelték. Még akkor is igaz ez, ha az egyes festők rövid biográfiájában nem szerepel az itteni tanulóév, a külön Nagybányának szentelt rövid ismertetés az említett nagyobb áttekintő munkákban Hollósy–Thorma–Réti–Ziffer, vagyis a jelentős tanáregyéniségek nevének említésével jellemzi az iskolát, kiemelve, hogy a budapesti(!) akadémizmustól elhatárolódó irányzat képviselőiről van szó. Ez a passzus valószínűleg az Oprescu-szövegek hagyományaként élt tovább egészen napjainkig, s csak a legújabb, Arthur Veronát újra felfedező szakirodalom (pl. Tiburiu Alexa írásai) hangsúlyozza a müncheni kapcsolatot.

A fejezet zárásaként még egy hivatalos elismerő dokumentumból idézek: „A hivatalos tárlat zsűrije [...] mindinkább arra törekszik, hogy a kisebbségek szívesen látott vendégnek érezzék magukat ezeken a kiállításokon. [...] A minisztérium és személy szerint magam is nagyra becsüljük a nagybányai iskola törekvéseit és nyári kurzusait. Nagybányának néhány igazán kiváló művészt köszönhetünk. Sajnálom, hogy nem ismerjük egymást eléggé, románok és magyarok”.⁵³⁶ Minden „megbarátkoztatás” (ahogy ezt Thorma értelmezte⁵³⁷) ellenére nem volt kihagyható Nagybánya értékelése szempontjából a nemzeti(ségi) tényező.

III. Nagybányai festők romániai kiállításai

Mielőtt sorra vennénk néhány csoportos kiállítást, a Nagybánya romániai recepciójában egy igen fontos írást szeretnék ismertetni. Aurel Ciupe⁵³⁸ 1929-ben a Korunkban közölte két

⁵³⁵ ALMÁSI, *i. m.*, *Nagybánya-katalógus*, 199.

⁵³⁶ Teodorescu Sion, festő, kultúrpolitikus nyilatkozata az 1929-es Salonul Official tárlatáról, in BAY–BOROS–MURÁDIN, *Thorma, i. m.*, 40.

⁵³⁷ Thorma írja Isachoz egy levelében: „Megismerkedtettem őket és megbarátkoztattam. Ez körülbelül a legfontosabb, amit tenni tudtam társadalmi téren.” In MURÁDIN, *Forrásértékű Thorma–Isac levelezés, i. m.*, 1760.

⁵³⁸ Aurel Ciupe (1900–1988) nagybányai (1916), párizsi (Julian Akadémia), bukaresti és iasi-i tanulóévek után az 1925-ben Kolozsváron alapított Szépművészeti Iskolának lett festőtanára. A 20-as évek közepén élénk kapcsolatot ápolt a nagybányai festőteleppel. Egy ideig a Bánsági Múzeum igazgatója, majd a kolozsvári főiskola rektora lett. Művészetszervező tevékenysége is igen jelentős.

részletben *Az ó-romániai és erdélyi képzőművészet* című írását.⁵³⁹ Talán ez a tanulmány alátámaszthatja azt, a mai magyarországi művészettörténeti értékeléstől eltérő román álláspontot, hogy miért távoztak a romániai diákok Balcicra Nagybányáról. Bár a kérdés összetett és számos művészi és pragmatikus oka van, közelebb áll hozzám az a feltevés, amelyet Tiburiu Alexa képvisel,⁵⁴⁰ miszerint elsősorban esztétikai okok vezettek a szakítás-hoz, ami csak a hivatalos összeköttetést szüntette meg, hiszen a szabadiskola még fennállt, és számos, inkább már erdélyi születésű román festő tanult falai (fái) között. Ciupe észrevételei előljáróban érdekesek lehetnek abból a szempontból is, hogy miért volt ambivalens a nagybányai festők csoportos tárlatának fogadtatása Romániában.

Cikkének első részében az erdélyi képzőművészeti élet szervezetlenségére hívja fel a figyelmet, és hangsúlyozza, hogy a kisebbségek (magyarok, szászok) „az új életkeretek közt még mindig nem találták meg a maguk elhelyezkedését”.⁵⁴¹ Pedig szerinte éppen a beszélt nyelvi keretektől független és fölötte álló egyetemes festői kifejezőkészség lehetne a legjobb területe a nemzetiségek együttműködésének. Hogy ez nem történt és történik meg, annak legfőbb oka a bizalmatlanság és a tudatlanság: az erdélyi magyar és szász festők úgy gondolták, nem is érdemes bekapcsolódni a „primitív”-nek titulált bukaresti művészeti életbe, s a romániaiak sem igen hívták ó-romániai tárlatokra az erdélyieket. (Vagyis a politikailag összekovácsolt, ám kulturálisan eltérő szinten lévő tartományok között a falak igen nehezen bonthatók le. Olyan ember megállapítása ez, aki kolozsváriként mindhárom nemzetiség nyelvét kitűnően beszélte, kiváló kapcsolatokat ápolt az erdélyi nemzeti értelmiségi körökkel, és egész szervezői munkájával a megismertetésen, a kiegyenlítésen fáradozott.) Itt, cikke első részében a 19. századi ó-romániai festészet rövid, tömör összefoglalását adja. A számba vett festők (művészcsoportok) jellemzésekor mindig franciás tanultságukat, igazodásukat emeli ki, a nagy elődök mellett (Grigorescu, Lucian, Andreescu) nem feledkezik meg a kortárs absztrakt művészekről (Brăncuși) sem. Tanulmányának második részében kerül sor a kisebbségi művészek csoportosulásainak, illetve művészeinek részletesebb bemutatására, s itt elsősorban a magyar alkotókra tér ki, mivel a szászok közt kevésre lelt. (Írásában Mattis-Teutsch szászként soroltatott be, az az alkotó, akit nemzeti művészének vall hazánk és Románia is.) „Itt van, illetve itt volt pl. a magyarok Nagybányája. Csupa kellemes és nagy emlék, ha az ember az erdélyi magyar festőművészet lapjai közt motoz. S azonkívül egy igazi szervezet, amely 1906 óta – sokáig – forrása volt egy történelmi erejű mozgalomnak. Nagybánya azonban ma már valójában csak emlék és múlt. Szervezeti ereje ugyanúgy megfogyatkozott, mint művészi sugárzásának hatása. Az a művészi meggyőződés, amely életre hívta, ma már a múlté. Egykori forradalmisága és újszerűsége programszerű célkitűzéseivel egyetemben akademizmussá és sablonná merevedtek. A naturalizmus, a plein-air s a természet ama mély és átható szeretete, amely Bastine Lepage világából szállott fel színesen, ma már nem feladat az időben, Nagybánya egykori célkitűzései, melyek fénykorát és dicsőségét jelzik, ma már alkonyi erények: a hanyatlás erényei. Nagybánya elérte célját s ezáltal megszűnt a program érvénye is. Befejeződött a mozgalom. A történelem lapja egyet megint fordult. Pedig milyen komoly és szép nevek állnak ezen az oldalon. Hollósy, Réti, Ferenczi, Csók, Thorma, Iványi-Grünwald, Ziffer és még páran. Ők a nagybányai mozgalom hajtóerői. Ők adják a mozgalom célkitűzéseit és értékeit. Ők a harci-, az arató- s részben a feloldást véghez vivő gárda, mert Thorma, Réti és Ziffer kivételével ők egyszersmind azok is, akik újabb célkitűzéseikkel ki- és túlnőnek Nagybányán.”⁵⁴²

⁵³⁹ Korunk 1929/1, 16–21; 1929/2, 9–103.

⁵⁴⁰ In *Centrul Artistica Baia Mare*, 44.

⁵⁴¹ Korunk 1929/1, 16.

⁵⁴² Aurel CIUPE, *Az ó-romániai és erdélyi képzőművészet*, Korunk 1929/2, 12.

Nagybánya feloldódásához, illetve leszerepléséhez természetesen hozzájárultak egyéb okok is. Bármik voltak is azonban ezek az okok, a mai számvetés számára tény, hogy kivénült, harcképtelenné lett, nem diktál és nem vezet. Nagybányának ma nincsenek fiataljai, akik új szempontok és új célkitűzések mellett súlyt és értéket jelentenének a mai festőművészeti problematikákban. Nagybányán ugyan még ma is van valaminő élet. Ez az élet azonban tele van dilettánszal és kontárral, akik a horizontot nem emelik, hanem süllyeszti.” A szövegből kitűnik, Nagybányáról nem lehetett és nem lehet (?) nemzetiségi kitétel nélkül beszélni („magyarok Nagybányája”). Esztétikai érvelésében pedig a népszerű kultúrákra és stílusok életére vonatkoztatott születés–csúcspont–hanyatlás koncepciót használja, ezzel magyarázva Nagybánya szükségszerű „halálát”. Nagybánya tehát már nem „korszerű” művészeti hagyományt követ (írja ezt az Emil Isac által avantgardistának nevezett Ciupe),⁵⁴³ népszerűségének elvesztéséhez tehát mindenképpen stílusbeli, művészi felfogásbeli változások vezettek. Ciupe tehát Thormával szemben (aki az állandóságban, a ragaszkodásban látja a legfőbb értéket) a változásra, a megújodási képességre koncentrált és ezt helyezi művészetkonceptiója középpontjába. Ebből a szempontból érdeklődik és citálja elő a nem nagybányai magyar alkotókat (Nagy István, Nagy Imre, Szolnay Sándor), akik szerint az erdélyi magyar progresszív művészet képviselői.⁵⁴⁴ Ciupe Nagybánya vénülő korszakát már akkorra regisztrálja, amikor egyáltalán megindult a hivatalos kapcsolat a román diákok nyári gyakorlatával. A tanulmány gondolatmenetéből következően már csak Nagybánya hanyatló szellemével találkoztak a kibontakozás szakaszában levő román festőgeneráció tagjai, legfőképpen a fáziseltolódás adja a más-más fejlődési szakaszban levő művészek értetlenségét egymás iránt. Ciupe is gondnak látja azt, amitől már Thorma is óvta az iskolát, a dilettánsok számának megnövekedését. Ciupe Nagybányát mint szervezeti formát nagyon fontosnak tartja, s a későbbi román művészettörténet-írásban is hangsúlyozódik ez, erőteljesebben, mint a magyar szemléletben.

Kanyarodjunk vissza 1921-be, amikor a háború után, immár Romániában az első jelentős erdélyi kiállítást rendezték. A Collegium Artificum Transylvanicorum⁵⁴⁵ megszületésénél ott bábáskodik a már említett Emil Isac és Bacaloglu ezredes, egykori nagyváradai prefektus, zenész. A négynyelvű (román, magyar, német, francia) katalógus, melynek szerzője Isac, 80 alkotó 327 alkotását mutatja be. A kiállításon 19 nagybányai festő mutatkozott be, külön teremben, külön csoportként jelentkezve. Kolozsváron először mutatkoztak be ilyen nagy számban és koncentráltan a nagybányai kolónia tagjai. Az ünneplő magyar kritikával szemben⁵⁴⁶ a román megosztottabb. Az Infrățirea című lapban két írás jelent meg, az egyik, N. G. T. jelzésű, Ziffer képeit a legsikerültebbekként említi⁵⁴⁷ (a vezető mesterek közül Thorma nem állított ki, csak zsűritag volt), míg a már idézett Gheorghe Oprescu a következőket írja: „Ziffer úr, akiről sok jót hallottunk, teljesen kiábrándított bennünket. Ellentétben azokkal, akik a hegyeket úgy adták vissza a kép háttérében, mint valami tömörséget nélkülöző függönyöket, ő egymásra torlódott fatömbökként ábrázolja. A Leány macskával sikerültebbnek tűnik: hideg, merev, fénytelen, bár a kép egész háttérét egy hatalmas ablak tölti ki.”⁵⁴⁸

⁵⁴³ Aurel CIUPE, *i. m.*, a 102. lapon található jegyzet szerint.

⁵⁴⁴ Az 1920-as évek román művészettörténet-írására (s nem csak Ciupe egyéni ízlésére) jellemző az avantgárd törekvések előtérbe helyezése. George Oprescu kritikus már az 1921-es nagy, erdélyi művészeket felsorakoztató tárlaton sem az akkor a kiállítás középpontjába állított „klasszikus” nagybányaiakra, hanem a modern törekvéseket nagybányai tanultsággal ötvöző nagyváradai csoportra, Mund Hugóra és Tibor Ernőre figyelte fel.

⁵⁴⁵ MURÁDIN Jenő, *Collegium Artificum Transylvanicorum*, Művészet, 1971/3, 16–18.

⁵⁴⁶ MURÁDIN, *i. m.*, 18.

⁵⁴⁷ BORGHIDA István, *Ziffer Sándor*, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1980. 43.

⁵⁴⁸ BORGHIDA, *i. m.*, 43.

Oprescu recenzíójában a szinte önálló kamara-kiállítással jelentkező Aurel Popp polgárpukkasztó tematikájú képeire, az induló Szolnay Sándor műveire és a nagyváradi festőkre (Mund Hugó, Tibor Ernő) figyelt fel.⁵⁴⁹

A pedagógia kapcsolatok sikeres felvétele után hivatalosan is kezdeményezték egy átfogó nagybányai kiállítás bukaresti megrendezését. A Nagybányai Festők Társasága határozatot hozott a tárlat szervezéséről,⁵⁵⁰ amely azonban anyagi okok miatt megghiúsult, de Thorma javasolta társainak, hogy a következő évi Salonul Official kiállításán vegyenek részt. Ezeken a hivatalos tárlatokon nemcsak Thorma, hanem Ziffer Sándor, Glatz Oszkár, a szobrász Gallasz Nándor is sikerrel szerepelt.

Végül 1939. március 5-én (alig egy évvel a II. bécsi döntés előtt) nyílt meg a csoportos nagybányai tárlat Bukarestben a Szépművészetek Szindikátusa termében. A megnyitón részt vett a kultuszminiszter, a szindikátus titkára, Minulescu,⁵⁵¹ aki a beszédet is tartotta. Nagybányai részről Petre Abrudan köszöntötte az érdeklődőket és mutatta be a tárlatot.⁵⁵² A kiállító festők a következők voltak: Petre Abrudan, Deák Ferdinánd, Gyarmati Ferenc, Gyimes Gábor, Kádár Géza, Kiss Károly, Kováts Géza, Mezey Elemér, Sheip Károly, Shakirov Sebestyén, Raoul Sorban, Sztelek Norbert, Lula Gassert Uica, Ziffer Sándor, a szobrászok közül: Gheorge Manu és Peer Merlöe.

A kiállítás romániai fogadtatásáról néhány kritikából tájékozódhatunk. Az Universal kritikusa V. B. jelzettel a következőképpen értékeli a tárlatot: „...a kollektív kiállítás a festészetet illetően olyan iskolát mutat be, amelyik lényegesen eltér attól, amihez mi hozzászoktunk, nemcsak a mi festőinktől, de az idegenektől is, akik nálunk kiállítottak régebben és újabban, ez az iskola általában olyan túlzottan kiabáló színeket fogad el, amilyenekhez a mi szemünk nem szokott hozzá, a színek természetellenesek, mesterkéltén nyersek, távol az igazságtól”.⁵⁵³ A már többször idézett Gheorge Oprescu műkritikus, miután Petre Abrudan képeit méltatta, Zifferről így ír: „Ziffer ért hozzá, hogy előadjon egy témát. Rajza biztos, de micsoda megengedhetetlen színek! Minden rikító, agresszív és közönséges.”⁵⁵⁴ Akad azonban elismerő szó is, Silviu Cernea tollából.⁵⁵⁵ A román kritika ugyanúgy a színhasználatot bírálta a nagybányaiak művészetében, mint ahogy azt már a romániai diákok sem értették és fogadták be (el) a nyári gyakorlatok alatt.

A csoportos kiállítás idején azonban Nagybánya már haldoklik. 1927-től, Thorma visszavonulásától kezdve az „örökösödési” harc felemészti a kolóniát. A személyes belső ellentétek, a várossal való konfliktusok⁵⁵⁶ vezettek el végleg a szervezeti felbomláshoz. Ezen nem

⁵⁴⁹ MURÁDIN, *i. m.*, 18.

⁵⁵⁰ Nagybánya 100 éve, 64–65.

⁵⁵¹ Minulescu, román költő, még 1927-ben mint a művészetügyi minisztérium titkára látogatott Nagybányára, s Zifferrel megrendelte saját portréját. Az elkészült képet a festő tudta nélkül beküldte 1928-ban a Hivatalos Szalon tárlatára, ahol sikert aratott. (BORGHIDA, *Ziffer Sándor, i. m.*, 1980, 52.)

⁵⁵² *Dokumentumok...*, IV, 417.

⁵⁵³ BORGHIDA, *i. m.*, 54.

⁵⁵⁴ BORGHIDA, *i. m.*, 55.

⁵⁵⁵ BORGHIDA, *i. m.*, 54.

⁵⁵⁶ Az 1920-as, 30-as években a város jó kapcsolatokat tart fenn a kolóniával, büszke az itt élő művészekre, kihasználja mint idegenforgalmi vonzerőt. Ioan Bohatiel és Teofil Dragos polgármesterek idején harmonikus az együttműködés, Mikola András még alpolgármesteri címet is szerez. Dragos halála után (1935) azonban már nincs, aki hivatalosan megakadályozná a művésztelep városi kézbe vevésének, önállóságának megszüntetésére tett kísérleteket. (Bővebben ld. Murádin tanulmányát a Nagybánya katalógusban).

változtat az a rövid periódus sem, amikor 1940–1944 között a II. bécsi döntés értelmében Nagybányát ismét Magyarországhoz csatolták, s mint az idegenben, megpróbáltatások közt a magyar kultúrát éltető helyként ünnepeltetik. A tervezett reformokból és pénzsegélyből a háborús időszakban nem is lehetett feltámasztani a művésztelepet.

Hogy Nagybánya mítosza a csetepaték közepette is élt, mi sem bizonyítja jobban, mint hogy Aurel Popp (1879–1960)⁵⁵⁷ 1936-ban Nagybányára hívta össze az erdélyi művészek kongresszusát, amely egy egyetemes művész szakszervezet létrehozására tett (sikertelen) kísérlet volt.⁵⁵⁸

IV. Nagybánya értékelése a második világháború utáni román művészettörténet-írásban

Nagybánya mint művésztelep nem tűnik el teljesen a második világháború után sem, egyes korábban ott élt művészek, mint Petre Abrudan, Vida Géza, Agricola Lídia helyben maradnak, folytatják az alkotást. És jönnek újak, akik a korábbi nagybányai hagyományoktól elszakadva alkotnak e tájon, elsősorban a népi hagyományokra támaszkodó stílusban (például Mihail Olos szobrász). Az újító hagyomány jegyében gyűlnek össze nyaranta Nagybányán a romániai képzőművészet fiataljai, az 80-as évek nemzedéke, az Atelier 35 néven is ismert csoport (I. A. Negrean, A. Lucu, V. Nimigenau).

A már részben ismertetett romániai összefoglaló művészettörténeti munkák⁵⁵⁹ rövid összefoglalást közölnek Nagybánya történetéről, kiemelve Hollósy szerepét és az alapító nemzedék elhatárolódását a budapesti akadémiizmustól. A nagybányai iskola természetfelfogását, naturalista (impresszionista!) stílusát dicsérik. 1927-et mint fordulópontot jelölik meg a kolónia életében, s 1936-ban befejezettnek tekintik működését. A festők életrajzai és jellemzése között azonban nem fordul elő, hogy hivatkoznának nagybányai kapcsolataikra. Kanonizált román művészként olvashatunk Ziffer Sándorról (nevét említik a nagybányai iskola ismertetésekor mint reprezentatív alkotóját), de stílusának elemzésekor már csak erőteljes színeiről, konstruktív téralkotásáról írnak, kiemelve párizsi megjelenését a Függetlenek Szalonjában. Tehát sem pedagógiai, sem esztétikai értékelése nem történik meg Közép-Európa leghosszabb kort megélt művésztelepének.

Az 1960-as, 80-as években a már többször említett Gheorge Oprescu kritikus mellett a festőből művészettörténésszé lett Raoul Sorban⁵⁶⁰ dolgozta fel kismonográfiáiban (*Aurel Popp*, Meridiane, Bukarest, 1968; *Aurel Ciupe*, Meridiane, Bukarest, 1976) néhány Nagybanával kapcsolatba került alkotó munkásságát. Tanulmányaiban a művészek értékelésénél

⁵⁵⁷ Szatmári festő, aki nagybányai iskolázottságot is magába szívott, ám tematikájában eltért a művésztelep hagyományától (határozottan társadalmi, harcos jellegű). Emellett megfordult Münchenben, Párizsban is. Már 1920–21-ben ott bábáskodott a romániai diákok nagybányai nyarainak megszervezésénél is. Munkásságának jelentős részét a művészeti élet szervezése kötötte le.

⁵⁵⁸ BANNER Zoltán, *Erdélyi magyar képzőművészet a XX. században*, Budapest, 1990, 65.

⁵⁵⁹ DRAGUT, Vasile–FLOREA, Vasile–GRIGORESCU, Dan–MIHALACHE, Marin, *Pictura romanesca in imagini*, Editure Meridiane, Bucuresti, 1976 (és ennek tömörített magyar változata: *A román festőművészet képcsarnoka*, Meridiane Könyvkiadó, Bukarest, 1979.); FLOREA, Vasile: *Rumanian Painting*, Bucuresti, 1983.

⁵⁶⁰ Az 1939-ben Bukarestben tartott nagybányai csoportos kiállításon még a festők névsorában szerepel. Az Astra, az erdélyi románok képzőművészeti egyesületének tagja, és szerepelt egy tájképével az egyesület 1939-es kolozsvári kiállításán (M. R. PARASCHIVESCU, *Az Astra képzőművészeti emlékkiállítása*, Korunk, 1939/10, 881.)

sehol sem kap helyet nagybányai kapcsolatuk, csak az életrajzi adatok közt bújik meg az utalás, egyéb iskoláik említésekor. Aurel Popp esetében pedig az 1936-os kongresszus szervezésekor említi Nagybányát mint helységnevet, mellőzve minden szimbolikus jelentésének tárgyalását.

A romániai Nagybánya-kutatás az 1990-es években élénkült meg. A kapcsolat kölcsönössé vált a magyar művészettörténészekkel, amelyet több kötet demonstrál.

1993-ban Szolnokon rendeztek kiállítást a Nagybányai Múzeum anyagából, amelynek alkalmából vékony katalógus jelent meg.⁵⁶¹ Tömör előszavát a nagybányai múzeum két munkatársa, Mihai Musca és Tiberiu Alexa jegyzi. Nagybánya története szempontjából München szerepét emelik ki, s felvetik, hogy a román kritikának újra kell gondolnia München alaposabb vizsgálatával olyan művészeinek munkásságát (Nicole Vermont, Ipolit Strambu, Artur Verona), akik Münchenen és Hollósyn keresztül Nagybányával is kapcsolatba kerültek. Hollósy pedagógiai munkásságát igen nagyra becsülik. A kolónia megújulási képességére koncentrálnak, ezért nem találják értelmét, hogy valami sajátos nagybányai stílusról beszéljenek.⁵⁶² A kiállítást is e csomópontok köré építették fel. S ebbe a kontextusba helyezve értékelik és emelik ki Nagybánya 1945 utáni művészetét. A katalógus az alkotókról rövid életrajzokat is közöl, legtöbbször román szerzők tollából, de a kiragadott részek oly töredékesek és adatolatlanok, hogy ezért sajnos értékelhetetlenek a recepció szempontjából.

A *Tanulmányok a nagybányai művészet köréből* című kötetben⁵⁶³ román szerző tanulmánya is olvasható: Mihai Musca *Pásztk Jenő rajzai*. Cikkében nagyra értékeli azt a nagybányai szellemiséget, amely bölcsője volt az avantgárd felé tájékozódó Pásztk munkásságának.⁵⁶⁴ (A kötetben publikált még Gheorge Vida, nagyapja, Kádár Géza életútját ismertette.⁵⁶⁵ A román–magyar szerző kulcsfigurája a romániai magyar vonatkozású kutatásoknak, sok esetben helyreigazítja még az erdélyi magyar művészettörténészek írásait, nézőpontját is,⁵⁶⁶ egy egyetemesebb szellemiségre hivatkozva.)

Amelia Pavel *Pictori evrei din Romania* (Romániai zsidó festők) című kötete 2003-ban sajátos nézőpontból közelít a festészethez. Az 1920–30-as évek romániai és európai festészetével foglalkozó kutató a korábbinál erőteljesebben hangsúlyozza München hatását a romániai művészetben. A magyar nemzetiségű művészek közül Ziffer Sándor, Tibor Ernő és Jándi Dávid kapott helyet a kötetben. Ziffer jellemzésekor kifejezetten hangsúlyozza nagybányai gyökereit és kiemeli Ciucurencura tett erőteljes hatását.

A Nagybánya fennállásának 100. évfordulójára rendezett Magyar Nemzeti Galéria-beli jubileumi kiállítás katalógusában román szerző is publikált: Negotia Laptoiu (aki korábban a kolozsvári és temesvári képzőművészet körében kutatott) *Tasso Marchini, a modern művészet egy erdélyi előfutára* címmel. Tanulmánya bevezetőjében kiemeli, hogy feltáratlan terület még a közép-európai régióban a modern művészetek elsajátításának menete.⁵⁶⁷ A háborúban

⁵⁶¹ *A nagybányai művésztelep. Válogatás a Nagybányai Múzeum gyűjteményéből. Katalógus*, szerk. ZSOLNAY László, Szolnok, 1993.

⁵⁶² *I. m.*, 4.

⁵⁶³ *Tanulmányok a nagybányai művészet köréből*, szerk. JURECSKÓ László, KISHONTHY Zsolt, Miskolc, 1994. (Nagybánya könyvek 3.)

⁵⁶⁴ *I. m.*, 77–83.

⁵⁶⁵ *I. m.*, 59–69.

⁵⁶⁶ Gheorge VIDA, *Román művészek Nagybányán a két világháború között*, in *Nagybánya-konferencia*, i. m., 54–57.

⁵⁶⁷ *Nagybánya katalógus*, i. m., 334.

Szerbiából Romániába sodródott művész (1907–1936) életútjának ismertetésekor felfedi nagybányai kapcsolatait (a kolozsvári akadémián Bogdan tanítványa volt és elsőként a nyári gyakorlatok alkalmával ismerkedett Bánya színeivel, s kötött barátságot Ciucurencuval és Anghelutával, a később jelentőssé vált román festőkkel). Perlott Csaba Vilmos, Szolnay Sándor, Ferenczy Noémi, Jándi Dávid hatottak rá elsősorban. A művészettörténész véleménye szerint: „Természetes volt, hogy Marchini gondolatai, esztétikai nézetei és alkotói kiteljesedése közelített más nagybányai művészek felfogásához. Egymást folyamatosan alakítva valamennyien hozzájárultak a művészet modern vonulatának megerősödéséhez és a kortárs művészi befogadóképesség növeléséhez.”⁵⁶⁸

Romániában Nagybányán is megemlékeztek a kolónia születésének 100. évfordulójáról. A kiállításához értékes katalógust szerkesztettek, amely minden eddiginél pontosabb listát közöl a Nagybányán megfordult művészekről.⁵⁶⁹ Tiberiu Alexa tanulmánya pedig a magyar kutatás számára is figyelemreméltó szempontokat vet fel. Nagybányát mint kulturális központot elemzi a centrum–periféria viszonylatában az Annales iskola módszerei szerint. Arra a következtetésre jut, hogy a Nagybányán kiépült korszerű művészi intézményrendszer (szabadiskola, művésztelep, művészek érdekvédelmi szervezete, kiállítóhelyek és időszakos tárlatok) volt a kulcsa annak, hogy ilyen sokáig fent tudott maradni, és a körülötte dúló személyes és művészi viharoknak ellent tudott állni. A struktúra maga volt elég elasztikus ahhoz, hogy a változásokra megfelelő válaszokat adjon, eléggé stabil ahhoz, hogy intellektuális értékeket közvetítsen környezetébe, ez tartotta meg az irányzatoktól függetlenül is az ISKOLÁT. S ez a nagyon fejlett rendszer biztosította a centrum-szerepet, annak ellenére is, hogy földrajzilag periferiának bizonyult is (Hollósy idején abszolút centrum, utána másodlagos). Nagybánya teljes művészeti életet élt, olyan közös művészeti örökséget hagyva maga után, amely az egész régiót reprezentálja.

⁵⁶⁸ *Nagybánya katalógus, i. m., 339.*

⁵⁶⁹ *Centrul Artistic Baia Mare, 1896–1996, i. m., Baia Mare, 1997.*

A szarvas mint a kulturális azonosság szimbóluma

Juhász Ferenc Szarvas-éneke és Kass János illusztrációja

Előadásunkban Juhász Ferenc Szarvas-éneke és Kass János illusztrációja közti intermediális átfedések számbavétele a célunk. Elsősorban a dialógus megszakítottságának és a térirányok ábrázolásának, továbbá a szarvas-téma verbális és képi kontextusainak kérdését vizsgáljuk. S bár a téma olyan kitekintéseket is igényelne, mint a költői és az illusztrátori életmű szarvas-motívum rendszerének és ezzel kapcsolatos kompozíciós elveinek feltérképezése, a kronotopikus elemek és a szarvas/csodaszarvas szinkretizmusok értelmezési lehetőségei a két oeuvre viszonylatában, terjedelmi okokból csak a felsorolt kérdéseket érintjük.⁵⁷⁰

Témánk körvonalazása mellett fontosnak látszik szemléleti-metodikai elvünk megjelölése, előrevetése is, ennek lényege, hogy értelmezési eljárásunkban igyekszünk Kass János rézkarcát és Juhász Ferenc eposzát valóban az analógiák, a verbális és a vizuális médium közti átfedések nézőpontjából vizsgálni, vagyis annak a meggyőződésünknek hangot adni, hogy egy irodalmi alkotás és annak illusztrációja mindenkor interreferenciális viszonyban van, egymásra vonatkozik.⁵⁷¹ Ebből pedig magától értetődően következik, hogy a befogadó csakis a nézés-olvasás egymásra ható tevékenységében, tehát csakis a szövegtől a képig, a képtől a szövegig és vissza, egy oszcilláló természetű folyamat során formálhatja meg a saját értelmet.

A dialogicitás megszakítottságai

Ha értelmezésünk kiindulópontjaként Juhász Ferenc hosszú versének alapszituációját a kritikai hagyománynak megfelelően úgy határozzuk meg, mint Anya és Fia kölcsönös aposztrofikus viszonyát,⁵⁷² akkor ezt a kijelentést nemcsak a verset illusztráló képnek, de

⁵⁷⁰ A témához lásd: ORDASI Péter, *Csodafiú-szarvas. A verbális és a képi összetevőből felépített kommunikátumok tipológiájához*, in *Szemiotikai szövegtan. A szövegtani kutatások általános kérdései. Kép és szöveg. Kommunikáció a médiában*, Juhász Gyula Tanárképző Főiskola, Szeged, 2001, 67–88.

⁵⁷¹ Juhász Ferenc verse először az Új Hang 1955. októberi számában jelent meg „Bartók” címmel, majd 1956-ban gyűjteményes kötetben, végleges formáját a „Harc a fehér báránnyal” (1965) verseként nyerte el. A vers és az illusztráció együtt-kozlései: JUHÁSZ Ferenc, *A szarvassá változott fiú*, Szépirodalmi Kiadó, Budapest, 1971; KASS János, *Ötven év képen és írásban*, Szeged, 1997. Kass János rézkarcának eredeti címe, *Cantata profana* (1966) kétségtelenül jelzi a bartóki inspirációt, bennünket azonban – mint ezt a képre applikált Juhász-verssorok önmagukban is indokoltá teszik – csak a verbális és a vizuális médium kölcsönviszonyai foglalkoztatnak.

⁵⁷² Bonyhai Gábor koncepcióját, mely szerint a költemény egy drámai dialógus, retorikai formáját tekintve hívogató, Madocsay László összefoglalója a Magyarantológia 1985. 1. számában továbbhagyományozza. Vasy Géza szerint „Az emberi hang számára legyőzhetetlen távolságokat áthidaló párbeszéd ekkor (tudniillik éjszaka) létrejöhet, anya és fia meghallják egymást, kölcsönösen értik az ember- és a szarvas-hangot.” Másutt viszont hozzáteszi, hogy az édesanya mindazt, ami fiával történik, csak „sejtheti” (VASY Géza, *A Szarvas-ének – és a hozzá vezető út*, A Tiszatáj diák-melléklete, 2003. január, 12.).

magának a szövegnek a szempontjából is mindjárt az elején pontosítanunk kell. A kölcsönösség kérdése forog itt kockán, mégpedig azért, mert bár az aposztrófé alanya és tárgya valóban folytonos (kölcsönös) szerepcserében vannak egymással, a dialógus mégis szimulált. Mégpedig azért, mert bár a kommunikáció auditív kölcsönössége kétségtelenül mindvégig fennáll, az értelemképzés azonban gátolt, hiszen az Anya „nem érti” Fia válaszait.⁵⁷³

A vers nyelvi reprezentációját senki más nem érzékelheti tényleges párbeszédként (nyilván a válaszoktól megfosztott Szarvasfiú sem), csakis a mindenkori befogadó. Az ő szempontjából viszont kétségtelen, hogy a vers egy magasabb esztétikai rendezettség síkján a szereplők egymásmelletti „elbeszéléseit” képes „beszédmódok rokonságaként”,⁵⁷⁴ illetve valamiféle kérdés-felelet struktúra részeként elfogadtatni. Bonyhai Gábor kimutatta, ez a struktúra „az ősi hívogatók logikai-retorikai vázához hasonló”, elemei: „hívás – tagadó válasz – kérdés – magyarázó válasz stb.”⁵⁷⁵

Az aposztrófé szereplői közt megszakadt kölcsönviszonyt, ugyanúgy, ahogy a befogadó extrémperspektivikus szerepét, az illusztráció a vershez hasonlóan határozottan deklarálja, mégpedig a síkszegmensek viszonya által. Az illusztráció nem konstituál teret (igaz, a szarvas teste térbeli, de nincs perspektivikus távlat), a testek viszonyai irracionálisak, ezért összetartozásukat fel sem tételezhetjük másnak, mint a nézőnek beállított valamiként. Megállapításunkat igazolni látszik a tekintetek egymást elkerülő, illetve felénk irányuló volta is, melyet a kép minden egyes elemére kiterjedő frontális ábrázolás még tovább erősít. Ezen kívül, a redukált perspektivikus eszközök nem oldják föl a hátulsó képi síkot, az elülső sík viszont nem jelenti a képi világ lezárulását, ezért az nyitva áll a szemlélő „beleérzése” számára. Mindezekből következően tehát, a mi lehetőségeinkhez képest az Anya és a Szarvas lehetőségei gátoltak, hiszen ahogy a vers megvonja az értelemképzés lehetőségét a „szarvas-hangot” nem értő Anyától, a kép is háttérbe, takarásba helyezi őt, a fiú nem fordul felé. Ezért Anya és Fia tekintete a képen, csakúgy mint szavaik értelme a versben, nem találkozhatnak. Az Anya figurájának nemcsak takarásban történő, de ezen felül heterotopikus elhelyezése (fekvő/lebegő helyzet) a szóban forgó figurális (megszakított) kölcsönösség kérdését csaknem szcenikusan, a nézőnek beállítva tárja elénk. Azzal ugyanis, hogy a figurák síkszerűek és egész síkszegmenseket töltenek ki, s főként amiatt, hogy egymással fedésbe csak egyetlen helyen, nevezetesen, e heterotópia által képzett helyen kerülnek, ezt az egyetlen helyet, szinte minden mást megelőzve, direktén kínálják föl az értelmezésnek. Ez különösen akkor szembeötlő, ha olyan dialógus-ábrázolásokat helyezünk képzeletben Kass János képe mellé, melyeken a művész két egymással párbeszédet folytató embert ábrázol és magától értetődőnek tetszik, hogy ezt többnyire tekintetük egymásra irányításával, beszédre utaló gesztusok megrajzolásával fejezi ki. A beszélők a köztük lévő teret igénybe veszik, mégpedig a vagy az egyikükben, vagy a másikukban „immanensen létrejövő mozgás vagy módosulás” által, a „térbeli közzel lépés értelmében”. Létezik persze olyan „pusztán funkcionális kölcsönösségeként felfogott »között«” is, „melynek tartalmi személyes hordozóin belül maradnak”. A kölcsönösség „itt valóban a köztük fekvő tér igénybevételével valósul meg”.⁵⁷⁶ Kass János rézkarcán pontosan ez utóbbi, az alakok viszonyát a tárgyak viszonyához

⁵⁷³ A „rá vissza-felelt, szólva az anyja” verssor csakis a kapcsolattartás auditív jellegére utalhat, hiszen lejjebb ezt olvashatjuk: „Nem értem én, nem értem én a te különös, gyötrött szavadat, fiam, / szarvas-hangon beszélsz, szarvasok lelke költözött beléd, boldogtalan”.

⁵⁷⁴ VASY Géza, *i. m.*, 16.

⁵⁷⁵ BONYHAI GÁBOR, *A Szarvas-ének szerkezetelemei*, Kritika, 1968, 1. sz., 35.

⁵⁷⁶ A figurák kölcsönhatása által konstituálódó térrel kapcsolatban a Georg Simmelre hivatkozó Wolfgang Kempet idéztük. KEMP, Wolfgang, *A festők terei. A képi elbeszélés Giotto óta*, Kijárat Kiadó, Budapest, 2003, 11.

közelítő, a síkelemek montázsszerű tárgyas elrendezése tapasztalható. Ez a viszony pedig itt egy többszörösen „igénybevett” szimbolikus, fentebb a heterotópia pontjának nevezett helyet képez, amely Anya és Fia külön világának kereszteződési pontjaként értelmezhető. Az Anya és a Fiú alakjának ez a figurálisan keresztként megjelenő egyidejű elválasztottsága és összekötöttsége az előtte és a mögötte, a fent és a lent absztrakt térirányait hozzák játékba.

A planimetrikus-téri elrendezés előtt-mögött viszonylata a képen belül szelektív láthatóságot hoz tehát létre, így az „előtte-mögötte” térvizonylata szimbolikus jelfogóként működik egy olyan rendszerben, világban, melyben a kommunikáció lehetősége a dialógusban résztvevők hatáskörén kívüli tényezőknek van alávetve.

A térirányok, a Fent és a szelektív láthatóság

A tér(sík)-irányok értelemképző szerepének kérdése visszavezethet bennünket az „eredethez”, ahogy Baetens fogalmaz a „bekapcsoltság módusába” helyezve, vagyis oszcilláló befogadásra nyitottá téve a szöveget,⁵⁷⁷ amely pedig, ha a lessingi dichotómiára hagyatkozunk, mediális sajátosságainál fogva inkább az idő mint a tér közege. Mégis, a kép kíváncsivá teszi a műveket transzformatív visszacsatolások mentén „olvasó” befogadót, vajon a versben is fellelhetjük-e a térképzés, illetve a tér értelemképzésének olyan absztrakcióit, melyek a képéhez hasonlatosak?

A térre vonatkozó diszkurzív utalások, a képen a következők: tájelemek, állatok, növények, kozmikus elemek. E képi minimumnak a versben a természet és a bioszféra különféle elemeinek sokasága mond ellent, melyek mintegy berendezve a teret, annak három szegmensét alakítják ki.

Vasy Géza megállapítása szerint „a vers tere a ház-erdő-város hármában képződik meg. Az anya a ház előtt áll, a fiú a titkok kapujában”.⁵⁷⁸ Kétségtelen, a nyelvi reprezentációk hosszú sora szolgálhat bizonyítékkul e megállapításhoz, például: édes fiát az anyja hívta, / messziről kiáltott, / a ház elé ment, onnan kiáltott (...) Jaj anyám, jaj anyám, én jó édesanyám / a szülői házban nincsen maradásom, / nekem a zöld erdő lehet csak lakásom (...) minden csigolyám nyüzsgő nagy-város (...) minden sejtem nagy gyár” stb. A „titkok kapujának „látványi reprezentálhatatlansága”, továbbá a dolgok látványi leképezhetőségét állító, deskriptív részekhez reflexíven és tagadó módon viszonyuló monológok azonban, úgy vélhetjük, felülírják a mindennapi tapasztalat számára adott térképzetet. Egy konkrét ház konkrét előterének mentális képétől már akkor megfoszt minket a vers, amikor az első szerkezeti egységben ezt olvassuk: „ujjait csillag-kacsokba fonta, / arcát a hold habja bevonta”. S bár itt a metaforák még csak a jelölők szintjén vonják be a kozmikust a virtuális világ valóságába, az Anya „fölkiáltása” után azonban már ebben a „valóságban” jelölik ki a ‘fölfelé’ irányát mint domináns térirányt: „hallgassatok, mert fölkiáltok, / fölkiáltok az én fiamnak! / Édes fiát az anyja hívta, / gyűrűzve szállt föl sikoltása”. A fölfelé irányuló tekintet ugyanakkor nem nyugodhat meg a tér egyetlen pontján sem, a vers a fent szférájában nem építi ki a dolgok viszonyrendszerét, az Anya szimbolizálta földi-mindennapi dimenzió folytatásának vagy analogonjának értelmében legalábbis nem. Amit a fent világára bíz rá a költő, az nem vagy nem pusztán topikus, inkább kronotopikus, ezt jelzik az Anya szófordulatai is („én csak

⁵⁷⁷ BAETENS, Jan, *Un dessinateur qui pense. A propos de Martin tom Dieck*, <http://www.imageandnarrative.be/inarchive/illustrations/janbaetens3.htm> (Image [&] Narrative: Online Magazine of the visual narrative)

⁵⁷⁸ VASY Géza, *i. m.*, 15.

révülök, / szikáran betölt a benti-látomás”, „csak arc-nélküli két óriás-szem vagyok / és nem-földi dolgokat látok ezekkel”), és a versegész temporálisan megnyíló, topikus átmeneteinek részleges kiépítettségei. A fönt absztraktsága nem egyeztethető össze a konkrétan beállított ház-erdő-város térszegmensének egyikével sem, még akkor sem, ha ez a fönt látszólag helyként funkcionál, mégpedig a szarvassá változott Fiú rejtekeként: „Ott állt az idő hegygerincén / ott állt a mindenség torony-csücskén / ott állt a titkok kapujában / szarva hegye a csillagokkal játszott”. Ez a fönt ugyanis nem realisztikusan motivált tér, vagyis a cselekvés, mozgás számára nem nyitott, itt inkább történések vannak, olyanok, melyeknek érzékelésében a két médium, a vers és az illusztráció, teljesen konfiguratív. A Fiú ugyanis mind a verbális, mind a vizuális reprezentáltságban eggyé válik a magassággal s ezért testén viseli a maga történetét és terét. A grafikán a Nap, a csillagok, növények gyökérzete, gyertyák jelennek meg a Szarvas testén, a versben villanyoszlopok, áramvezeték, kikötők, vashidak stb., az egész naprendszer és a galaktika. A fönről, a tőle érkező első „visszakiáltás” („a fiú most vissza-kiáltott / elbődült nyakát kinyújtva”) dominálja és retrospektíven rendezzi a verstér vertikálisát és az idő dimenzióit. Az anya beszédhelyzetének ‘itt és most’-ja a „messziről kiáltó” Fiú szavaitól távolivá és múltbelivé válik. Azon a ponton pedig, ahol az első kérdés elhangzik, ahol az eltávolodás folyamata megállhatna és reflektálódhatna, nemcsak hogy nem jön létre semmiféle egyensúly, de a szétvált téridő még tovább bomlik. A lent világa alatt egy még mélyebb térdimenzió, a múlt mögött a régmúlt ideje mutatja meg magát. Anya és Fia aposztrofé helyzetének csúcspontja ez a pillanat, melyet a kérdő modalitás megjelenésén kívül az Anya emlékezésre késztető, többször ismételt szavai is jeleznek: „emlékszel-e még?”

Az eddigiek alapján megállapíthatjuk, hogy a párbeszéd kölcsönösségének kérdése, mint értelmezésünknek a médiumok közti átfedések mezejében formálódó entrópiája, tehát függvénye a térdimenziók töredezettségének és absztrahálódásának. De van a versben egy olyan, kvázi téren kívüli tér, az absztrakt térdimenziók mögött megnyíló hely, amelyet az idő, az emlékezés (melyre az Anya szólít fel) ideje nyit meg. A vers itt a látszólagos konkrétság ellenére olyan, a szövegvilágból kivezető emblematikus elemeket tartalmaz (a harmadik „szereplő”, az Apa alakjához kapcsolódó történeteket), melyeknek működését épp a tér (és az idő) koordinátáinak megváltozása teszi lehetővé.

A szarvas-téma kontextusai a képi hagyományban

A Szarvas-ének szövegelőzményeinek kutatására már többször is tett kísérletet a kritika, és rámutatott a Bartók *Cantata profanájának* szövegével, az egyetemes és a magyar mítoszkincs számos elemével, a magyar népballadák, mondák, a szarvas kolindák műfajával való textuális összefüggésekre.⁵⁷⁹ Terjedelmi okokból ehelyütt ezért nem bizonyítjuk, csupán megállapítjuk, hogy a genotextusnak a megújulással, kiválással, beavatással kapcsolatos szimbolikus jelentései, csakúgy, mint a mind ezzel összefüggő nemzeti és individuális identifikációs kérdések Juhász Ferenc művében újra kontextualizálódnak. Ugyanakkor Kass János rézkarca és a képhagyomány összefüggéseinek részletesebb bemutatására – tudomásunk szerint – ez idáig még nem került sor, ezért a továbbiakban evvel, tehát a tradicionális képelemek asszimilációjának kérdésével foglalkozunk.

A Szarvas-ének illusztrációja a keresztény ikonográfia és a magyar népművészet figurális ábrázolásainak olyan magas fokú asszimilációját nyújtja, amely analogikus módon, méltán

⁵⁷⁹ Vö. TALLIÁN Tibor, *Cantata profana – az átmenet mítosza*, Magvető Kiadó, Budapest, 1983; BONYHAI Gábor, i. m.; VASS László, *Megjegyzések szövegek mikroorganizációjával kapcsolatban*, <http://www.jgytf.u-szeged.hu/~vass/vpportrea.htm>.

hasonlítható az „eredet” struktúrájának asszimilációs teljesítményéhez, vagyis ahhoz az originális szintézishez (a ballada és a hívogató szerkezet asszimilációja), melynek jelentőségét a kritika Bonyhai Gábor tanulmánya óta külön kiemeli. „A ballada és a hívogató alapstruktúrája közötti viszony megjelölésére a szerkezetek asszimilációja kifejezés látszik a legalkalmasabbnak. Ebben ugyanis benne van, hogy a két forma nem geometriailag, hanem bonyolult organikus összefüggésben »csúszik« egymásba. (...) Ezt a kifejezést csak olyan esetekben alkalmazzuk, amikor alapstruktúrák teljes egészükben olvadnak össze”.⁵⁸⁰ Ami tehát az „eredetben” bizonyos verbális hagyományok szintézisével valósulhatott meg, az, úgy véljük, a képen – az interreferenciális viszony egy egészen mély rétegében megteremtve az analógiát – a képi hagyományok asszimilációja, „organikus összefüggésrendszerbe” állítása révén jön létre.

Szóltunk már Anya és Fia (a szöveg és a kép szempontjából is) extrémperspektivikus nézőpontból értelmezhető kapcsolatáról. Ez a nézőpont pedig emlékeztet bennünket arra a nézőpontra és beállításra, amelyet a keresztény ikonográfia egyik legismertebb képtípusa, a „Madonna gyermekkel” témájú kép kínál. Az illusztráció ezeknek a képeknek a figurációjára játszik rá, mégpedig úgy, hogy az alakoknak a planimetrikus rend segítségével létrejött függőségi viszonyát megtartja (az Anya ölében fekszik a gyermek), ugyanakkor mégis átrendezi azáltal, hogy a „heterotopikus pont” körül derékszögben elforgatja. Ettől az Anya térbeli helyzete szokatlanná, definiálhatatlanná válik, a Fiú alakja pedig a madonnás képektől eltérően, olyan szimmetrikus frontnézetet kap, amely éppen határon van, hogy kellő rálátást engedjen önmagára. Az átrendezésből következően a kép aposztrofikus viszonyba helyezi a nézőt, ám a megszólítás direktsége a kommunikáció erőteljes, de nem személyes voltát eredményezi. Mindehhez a kontraktív síkkezelés is hozzájárul, a képet egy összevonó, összehúzó, ezért intenzív képtárgynak érzékelhetjük és nem pedig egy eleve létező folyamatból kimetszett fenoménnek. A kontraktivitást a feliratok, a kőtáblát imitáló vignette elhelyezése is megerősíti, elsősorban azáltal, hogy minden, ami a képkereten kívül esik, idegenné, elhatárolttá, „eldefiniált külsővé” válik. A befogadó tehát egyszerre érezheti magát a betekintésre, tapasztalásra jogosult, sőt felszólított szemlélőnek és az eldefiniált, kívül rekesztett világ részének. Ám ez a megállapítás csak horizontálisan látszik igaznak, a transzcendens irányt jelképező vertikális és a hátsó síkszegmens, a kvázi mélytér vektorában, éppen ellenkezőleg, extenzívnek, kifelé terjedőnek mutatja magát. A fölfelé-lefelé iránypár diffúz és destruáló jellegéről már volt szó, a mélytér kapcsán viszont fel kell idéznünk azt a középkorban általánossá vált eljárási módot, mely a Madonna mögött úgynevezett backdrop-ot vagy camp-ot hozott létre, vagyis az alakok mögötti részt drapériával, tróntámlával, paravánnal, apszisokkal vagy éppen dicsfényrel töltötte ki. Nos, ez utóbbit, a végtelent megnyitó dicsfényt látjuk ragyogni Kass János rézkarcán is, az agancsai közt Napot hordozó Fiú figurája körül. A hasonlóság még abból a szempontból is áll, hogy a rézlemezre finoman felhordott aranyréteg ugyanúgy, a szemet kissé hunyorgásra kényszerítőn ragyog, mint a régi képeken, a színek szimbolikájának nyelvén kifejezve a transzcendencia erejét és látványi-tapasztalati úton való megközelíthetetlenségét. Abban viszont kétségtelenül más ez a kép, mint a régi mesterek művei, hogy a ragyogás által magát a médiumot engedi ragyogni (inkább az ortodox ikonokhoz hasonlóan) a kép a síkfelület jogán „beszél”, mivel a fény-hatások nem a látványi tapasztalásainknak megfelelő reprezentáltságban jönnek játékba. Amennyiben ugyanis azt feltételezzük, hogy a Nap a Szarvas háta mögött süt, úgy a Szarvasfiú arcának árnyékban kellene lennie, ha viszont azt, hogy ő maga sugároz, akkor pedig az arcnak, mindennek előtt a legfénylőbbnek kellene lennie. Ehelyett egyenletes, a figuráktól függetlenített, egynemű síkfelületet látunk, a médium önmaga-ragyogtatását.

⁵⁸⁰ BONYHAI Gábor, *i. m.*, 35.

Ez az önreflexiós játék, a kép önleplezése a destruktív figurációkkal együttesen a médiumok közti különbségképző folyamatok meglétét erősíti, annál is inkább, mert a szövegben a képéhez hasonló „eredménnyel járó” mediális (verbális-retorikai) játékot nem tapasztalhatunk. Ami miatt azonban mindennek felemlgetése fontos, az – mint már jeleztük – a játék „végeredménye”, vagyis az asszimiláció megképzése révén, a vizuális sajátosságoknak az illusztráció diszkurzív teljesítményébe történő „visszaforgatása”.

Visszajáról nézve az előbbi ikonográfiai kérdést, megállapíthatjuk, hogy az Anya és a Fiú egymást mereven keresztező teste, az ölelő mozdulat hiánya nem felel meg a nyugati képhagyománynak, ugyanúgy az arany szín felhasználásának módja, és természetesen mindaz a magától értetődő különbség is ide kívánczik a sorba, ami a „Gyermek” metanoiás, animális ábrázoltságból adódik.

Észre kell vennünk, hogy itt a nyugati ikonográfia kereszt formájára rámontírozódik egy olyan szintén kereszteződésként figurálódó szimbólum, amely Bonyhai Gábor kifejezésével élve, „organikus összefüggésben” asszimilálódik az előbbivel, és éppen differenciái révén hívja fel magára a figyelmet. Hogy felismerjük e mögöttes vizuális tradíció mibenlétét, nem kell mást tennünk, mint engednünk a heterotopikus elhelyezés centripetális erejének, és elkezdenünk az óramutató járásával ellentétes irányba forgatni a képet. Így olyan lehetséges befogadói nézőpontokra találunk rá, melyek a képértelmezés új perspektíváit nyitják meg.

A Szarvasfiú attributív napkoronája lebukó Napként, agancsa és a gyertyák burjánzó vegetációként, az oltár-testű, halottnak tetsző Anya egy kapuban álló „csillag-kacs” kezű öregasszonyként, a kéz áldó Atyai kézként, a jobboldali ellipszis egy tő tükreként (de)formálja a képszintaxist. Ilyesféle képi rejtettséggel, gyakran a forma negatívját is kihasználó képrejtvennyel nem másutt, mint a szarvast ábrázoló népművészeti alkotásokon, elsősorban körbe forgatható tárgyakon találkozhatunk. A különféle használati tárgyak díszítő motívumaiban jellegzetes testtartásban, hátraforduló fejjel (ezért erősen megnyúlt nyakkal) és szökellő, illetve roggyantott vagy hátrafelé rúgó mozdulattal ábrázolják a szarvast, azt is mondhatnánk, természetellenes pozícióban. Ebből is látszik, hogy reprezentációja a vizuális hagyományban hosszan formálódó, úgynevezett „típussá fejlődött ábrázolás”, amellyel az alkotó nem valamely cselekvő, hanem inkább valamiféle „kifejező mozdulat”⁵⁸¹ megjelenítését intencionálja. A tipikusságok között felsorolhatjuk még a nyitott száját (belőle leveles ág nő ki), a szarvas – fa, szarvas – Nap / csillagok / Hold együttes ábrázolásait. A kutatások szerint ezek az évszázadok, sőt évezredek óta formálódó, több kontinensre kiterjedő reprezentációs sémák – a nekik megfelelő verbális-kinetikus hagyománnyal együtt (kolindák, regösénekek, gyermekmondókák, rituális játékok, stb.) – azért válhattak ennyire ismertté és elterjedtté, mert az „alapsémát” nem más kínálta, mint a természeti látvány, a csillagos ég. „A mítoszok égre «írásának» elvi alapja az állócsillagok emberi mértékkel mérve változatlan elrendeződése, amibe tetszés szerint sok mindent beleláthat az ember. A csillagnézés arra való (volt), hogy az égbolt éves körforgása szerinti változásaiban az embert tennivalóira emlékeztesse (az égitegek járására épül az előrejelzés, a tervezés, a naptár és az óra működése); továbbá arra, hogy ég és föld egységet alkot, ugyanazon törvényeknek engedelmeskedik (mint a mennyben, úgy a földön is – imádkozzuk a Miatyánkban). Ég és föld között e felfogás szerint megfelelés, párhuzamosság, egyszersmind folytonosság van, ami «képszerűen» a csillagok és földi jelenségek közti analógiákban ragadható meg”.⁵⁸² A csillagos ég nevezetes

⁵⁸¹ Aby Warburg gesztusnyelv-kutatásaira támaszkodva és a bikával való emberi küzdelem ókori ábrázolásaiból kiindulva, Saxl megállapítja: „A »keresés« során létrejött ábrázolások inkább a cselekvést, míg a típussá fejlődött ábrázolás inkább a kifejező mozdulatot jeleníti meg”. SAXL, Fritz, *Kifejező mozdulatok a képzőművészetben*, Enigma, 46. sz. (2006), 26.

⁵⁸² JANKOVICS Marcell, *A Szarvas könyve*, Csokonai Kiadó, Debrecen, 2004, 44.

asztrálmítosza, mely a „természeti és kozmikus létezés nagy átmeneteinek szerkezeti azonosságát”⁵⁸³ hivatott a világot analogikus jelentés-sémákkal megközelítő ember számára modellálni, a vadásztól (Bootes vagy Ökörhajcsár csillagkép) üzött szarvast (Cassiopeia, Perseus és Auriga csillagkép együttese) helyezi a középpontba, aki a napi és évi körforgással ősztől tavaszig újra és újra feltűnik, feltámad az égbolton és a vágta közben „megroggyant” lábakkal (Perseus) átszeli a Tejutat „éppen ott, ahol az eget kettéosztó csillagfolyam gázló-szerűen elkeskenyedik”.⁵⁸⁴ Kass János rézkarcán a heterotopikus pontnak/helynek nevezett kereszteződés ezt a nevezetes asztrálmítoszi helyet reprezentálja, újra felhasználva a tradicionálisan öröklődő „kifejező mozdulatot”, a rogggyantott lábakat és részben figurálisan, részben kompozicionálisan az átkelés mozzanatát is. A mítoszkritika egyébként a Tejút-Világfa-anyaistennő-szarvas analógiásort is ismeri,⁵⁸⁵ így a rézkarc Tejút-Anyá figurációs szintézise is a hagyományba integrálódik.

Megállapíthatjuk tehát, hogy az individuális kifejezés-fantáziára jelentős hatással voltak a régóta kialakított formák, hogy a „saját belső nem közvetlenül, szabad kifejezésmozgásokban beszél ki magát”, hanem „a tradíciótól függően már jó előre kialakított kifejezésformákkal van kölcsönhatásban”.⁵⁸⁶ Ám mégsem mondhatjuk, hogy nekik alávetve, inkább saját szükségletei alá gyűrve őket. A „saját” alatt nemcsak a huszadik századi expresszív formanyelvnek és az oeuvre motívumrendszerének működésbe hozatalát érthetjük, hanem ami ennél most lényegesebb, azt a diszkurzivitás érdekében tett tudatos választást, amely a mítoszvariánsok közül épp arra esett, amely a leginkább hordozza egy új nemzeti és nemzedéki identifikálás lehetőségeit.

A szarvas-mítosz, mint az átmenet (beavatás, átváltozás) nagy asztrálmítosza (variációs formákban) szerte a világon ismeretes, és az olyan, korábban specifikusan a magyar mítosz-hagyomány részének tűnő elemekről, mint a gázlón átkelés vagy a szarvas csodafiúszarvasként való megjelenése, bizonyosodott be, hogy nemcsak nálunk folklorizálódott.⁵⁸⁷ Az egyes elemeknek a kulturális azonosság megteremtésében betöltött szerepe azonban ettől függetlenül, nyilván lehet olyan kiemelkedő, hogy áthagyományozása az individuum, a nemzedék, a nemzet számára az identitás alakulásának, a „világban-benne-lét idői eseményének”, szimbolikus értelemben, az etalonját képezi. A híd például, amely a honfoglalás-mondánkban a Maeotis vidékének a külvilág felé ki- és bejárást biztosító gázlója, Bartók Béla kantáta-librettójában a csodaszarvas nyomát rejtő hely („És addig vadásztak, / Addig-addig, míg nem / Szép hídra találtak, / Csodaszarvasnyomra”) Kass Jánosnál is kiemelt szerepű, hiszen a történetüket testükön viselő figurák kompozicionális kereszteződési pontjaként, világaik átjárhatóságának (múlt és jelen találkozásának) helyeként határozható meg.

Mindenesetre annyit most is megállapíthatunk, hogy Kass János a csodaszarvas népi ábrázolásainak hátratekeredő nyaktartását és a beszélőképessegre, az isteni küldetésre utaló nyitott száját (a hosszan bodorodó szakáll a növényi indák ornamentikájára is rájátszik), továbbá a szarvas testének és agancsának a világfa törzseként és koronájaként történő megjelenítését mint ősi kifejezésformákon alapuló kollektív kulturális szimbólumokat használja

⁵⁸³ TALLIÁN Tibor, *i. m.*, 143.

⁵⁸⁴ JANKOVICS Marcell, *A Nap könyve*, Csokonai Kiadó, Debrecen, 1996, 35–40.

⁵⁸⁵ Uo. 45.

⁵⁸⁶ A harmincas évek pszichológiai irányzatainak az „objektív megjelenésről azonnal a szubjektív tudatra következtető” eljárásait bírálva jut Saxl a fenti általánosan érvényes következtetésre, melyet mi a szarvas-mítoszok új prezentációjára vonatkoztattunk. SAXL, Fritz, *i. m.*, 31.

⁵⁸⁷ JANKOVICS Marcell, *A Szarvas könyve*, *i. m.*, 9.

fel az illusztráción. És mivel a szarvas-mítoszban lappangó passió-szerűség eleve lehetővé tette az egykori pogány elemek (beavatások, újév-köszöntők) és a későbbi keresztény nativitásünnep kontaminációját (így vált a csodafiúszarvas Jézus, a szarvasünő Mária szinkretizmusává) ezért az illusztráció a maga képnyelvi szinkretizmusát már ennek a történeti kontextusnak megfelelően hozta létre. Mint tapasztalhattuk, pozicionális szempontból a Szarvas (apa és fiú metamorfózisa, csodafiúszarvas, világfa) Jézusként, az Anya (hazahívó asszony, Tejút) Máriaként is megjelenítődik: a népi és a keresztény ikonográfia formái „egymásba csúsznak”, mégpedig olyan kétséget kizáró mértékben, hogy – mintegy esszencializálva a vizuális előképet – maga a szerkezet, a kettős kereszt kompozíció válik a szarvas-mítosz szimbólumává, leképező modelljévé.

A csodaszarvas-motívum mint az identitás verbális és vizuális szimbóluma

A költő és az illusztrátor egy látvány- és szöveg univerzumból kivilágló képek és megszólaló beszéd függvényében alakították ki a Szarvasfiú figuráját. Ez a szarvas-arc ezért individuális és kollektív egyszerre, úgy saját, hogy mindig a magától-elkülönböztetés létmódjában teremődik meg, és úgy kollektív, hogy az ismerősséget vágyottként és elidegenültként egyszerre képes tükrözni.

A szarvas tradicionálisan jelképe mindannak, ami a megújulással, a kiválással, a beavatással kapcsolatos. „Megmutatja egy látszólag kilátástalan helyzet megoldását, kitör a világ zártságából, és útnak indulva az ember számára is lehetővé teszi az átmenetet a felsőbbrendű életmódhoz”.⁵⁸⁸ Juhász Ferenc és Kass János generációja számára a jelképnek ez a finalitáshoz kötött ősi dinamizmusa és pozitivitása ellenpontosodik a temporális tényezőkhöz kapcsolódó fájdalommal, sőt tragikussággal (gondoljunk csak a verszárás halálképére, az illusztráció merev vonalvezetésére és az arcok gyötörtségére). Ebben az interreferenciális szimbólumképzésben, szöveg és kép egymást erősítő jelképiségében, úgy reprezentálódik az ősi, hogy azt érezzük, bár a „felidézők” a szarvas szimbólum mágikus eleveenségében már nem hisznek, a hozzá való ragaszkodás mégis olyan intenzív, mely az identitásképzés folyamatát elkülöníti azoktól a (poszt)modern kori eljárásoktól, melyek a szimbólumban az összehasonlítás „mint” mozzanatát félreérthetetlenül felismerhetővé teszik.⁵⁸⁹ Ezért van az, hogy a Szarvas-ének tárgyas-történeti indexeit folyton áttöri a vallomástevés szubjektív hangja (különösen jól érzékelhető ez az Apa temetése történeténél), hogy a kép szinte bántón frontális nézetet nyújt, egészen kevés rálátással.

A szarvas-szimbólumban mindig van valami szükségszerűség, az elérkezett, a betelt idő kényszere, a mindenkor saját (a szülők, a falu világa) elidegenedésének megkerülhetetlenségéből adódó frusztráltság. Az a művész, aki ebben a szimbólumban mint „más módon uralhatatlan elemek erőterében”⁵⁹⁰ képzi meg a maga és nemzedéke, vagy egy még

⁵⁸⁸ Eliadet idézi TALLIÁN Tibor, *i. m.*, 163.

⁵⁸⁹ Vischer a kép és a jelentés összekapcsolódásának három típusát/fokozatát különíti el: a „homályos-cserélődő (mágikus-összekapcsoló)” típus a teljes azonosságon alapul, a „fenntartásos” típusnál a képek eleveenségében már nem hisznek, ugyanakkor azonban ragaszkodnak hozzájuk, a „logikus-elkülönítő” típusnál az összehasonlítás „mint” mozzanata félreérthetetlenül megmutatkozik (WIND, Engar, *Warburg kultúratudomány-fogalma és jelentősége az esztétika számára*, Enigma, 46. sz. (2006), 38–39).

⁵⁹⁰ Wind szerint a szimbólum „a más módon uralhatatlan elemek erőterében képződik, és az idő múltán is őrzi ennek jelét, mint igazságot”. Windet idézi BACSÓ Béla, *„Érzéki ráeszmélés” és a kifejezés megértése – Mit értünk, amikor látunk valamit?* Enigma, 46. sz. (2006), 71.

tágabb kollektívum történetének, kultúrájának jelentéseit, nemcsak a múlt elértéktelenedtségét kénytelen kifejezésre juttatni, de a jelenbeli önmagára-utaltságot is. A magány, az önmagára utaltság érzékeltetésének szándéka nyitja meg például a Fiúhoz kötött főt perspektíváját a versben, és rendeli alá testívének maximálisan a planimetrikus projekciót a képen.

A vers a városban sehogy máshogy, csak pars pro toto megőrizhető, ott mégis idegenként megmutatkozó falusi, a kozmikusban megőrződő és elidegenedő emberi, a művésziiben megőrződő, de elidegenedő mindennapi megképződésének kényszeréről, tragikusságáról tesz tanúbizonyságot. Ezt megerősítve a kép, az egymástól elváló világok történetét a testekbe írva, a testrészek szétválasztottsága által teszi láthatóvá.

Az interreferenciális viszonyba helyezett vers és kép tehát maximálisan együttműködnek abban, hogy ez az ősi, egyszerre egyetemes és nemzeti, kollektív és individuális világok ellentmondásait hordozó jelkép a „szarvasos nemzedék” (melyben a költő és a grafikus személyes vallomása szerint a folytonos megújulásra és kiválásra késztetettségé a fő hangsúly) a kulturális emlékezet médiumaként tovább hagyományozódhasson.

„A szarvassá változott fiú költeménye a kiválás verse is... A vers szükségképpen hordozta annak a történelmi kornak jegyeit, erőit és ellentmondásait, akaratát és ellenakaratát is... Azt a nemzedéket mely ezt megélte, szokták »szarvasos nemzedéknek« nevezni. Felröpült egy raj, egy nagyszámú csapat... megélték a kiválás, a metamorfózis kínjait, azt a próbát, melynek visszahúzó ereje a szülői ház, a faluközösség makacs magzatburka, lendítője pedig a megváltozott társadalom elképzelt lehetősége... Hitünket éltette, hogy nem lehetünk olyan kiszolgáltatottak, mint elődeink voltak...” – vallja Juhász Ferenc.⁵⁹¹

„A Szarvasénekhez készített rézkarcom mottója lehetne: »Naponta lerogyok«. De az is, hogy »Naponta felkelek«. S úgy gondolom, ez lehetne nemzedékem, e »szarvasos« nemzedék jelszava is” – vallja Kass János.⁵⁹²

⁵⁹¹ Juhász Ferencet idézi TANDI Lajos, *Az igazság is egyedül az ember fejében él. Tíz jegyzetlap Kass János képei alá*, in Kass János. *(Kiállítási katalógus)*, Magyar Nemzeti Múzeum Rákóczi Múzeuma, Múzsák Temploma, Sárospatak. 2003. május 23.–december 31., Magyar Nemzeti Múzeum Rákóczi Múzeuma, Sárospatak, 2003, 11.

⁵⁹² KASS János, *kézirat*, [é. n.] 2.

Kisebbségek múltja, kisebbségi közösség

BENCE ERIKA

Az áttételeesség és a helyettesítés alakzatai

Történelmi emlékezet a vajdasági magyar irodalomban a XX. század utolsó évtizedében

A XIX. századi magyar történelmi regény utóéletét feltáró kutatások során felmerült egy olyan vizsgálat szükségessége, amely a XIX. századi történelmi regény applikációját értelmezné a jugoszláviai/vajdasági magyar irodalomban. A magyar irodalom XX. század végi történetének sajátos jelensége ugyanis a történelmi regény műfajának újjáalkotása, pl. Darvasi László, Márton László, Háy János vagy Láng Zsolt regényírása, amely mintegy újraolvassa és -írja a XIX. századi történelmi regényhagyományt. A történelmi emlékezet a vajdasági magyar irodalomban című dolgozat felvázolja azokat a prózaírói tradíciókat, amelyekre a jugoszláviai magyar történelmi regény és a történelemről szóló XX. század végi térségi beszédmódok „ráíródhattak”.

(Tudományos és fikcionális narráció)

A történelem fogalma *diszciplináris* jelenségeket, míg az emlékezeté *kollektív tudatformákat* jelöl.

A történelem mint diszciplína azt az elvárást idézi fel bennünk, miszerint pontosan meghatározhatók határai, fogalmi rendszere, módszerei, alkalmazott eszköztára és nyelve. A történelemtudomány eszerint nem más, mint az idő tudományos alapokra helyezett olvasata, míg a róla szóló beszéd szaknyelvi formuláknak felel meg.

Az emlékezet képzete a folytonosság, a számontartás, a megtartó tudás, az elmúlás és a kitörlődés folyamataiból kiemelő tisztelet jelenségére reflektál: a megtörténtekekre való emlékezéstől a kultusz kialakulásáig vonhatók meg határai.

Azonban: a kutatásának tárgyát és eredményeit (a történelmet és értelmezését) leíró történelemtudománynak e folyamatban nincs hathatósabb kifejezőeszköze a nyelv narratív struktúráinál. Azaz: „...a történelemről való beszéd olyan képződmény, amely maga is a narrativitás és – ezt magában foglalva – a diszkurzivitás mechanizmusaival képes csupán a múlt megjelenítésére.”⁵⁹³ Az elbeszélés és a diszkurzivitás jelensége viszont szükségszerűen vonja maga után a többértelműség alakzatait, s csak egyetlen vonásnyira van – vagy még annyira sem – a fikciótól. Ebből viszont a történelem mint diszciplína és a történelmi fikció, azaz a történelemről szóló irodalom közötti határelmosódás jelensége következik.

Fokozódnak dilemmáink, ha a történelemről alkotott tudás képlékenységét vesszük számba. Egy történelmi regényként identifikált mű újraolvasása kapcsán állapítja meg a tanulmányíró, miszerint „...nem lehet vitatni, hogy a megértés létezési módjától elválaszthatatlan a történetiség, csakhogy a különböző olvasókban más és más történelem képzete él.”⁵⁹⁴ Ehhez kapcsolódik a történelemről szóló beszéd ideologikus befolyásoltsága, a hatalmi érdekek

⁵⁹³ TÖRÖK 2001, 249.

⁵⁹⁴ SZEGEDY-MASZÁK 1998, 75.

hatása, a kollektív identitáskereső folyamatok (pl. a hősképteremtés, a kultuszalkotás) irányai és olyan rögzült tévedések, mint a régít a történetivel azonosító történelemkép.

Ugyanakkor a *történelem* mint képzet élő és tudatalkotó fogalom. A különböző (pl. nemzeti karakterisztikák vagy térbeli koordináták meghatározta) közösségek rendre létrehozták a maguk történelemről alkotott elképzeléseit. Még az olyan szubkulturális megnyilatkozásokban is, mint amilyen egy belgrádi graffiti lehet („Könnyebb bejutni a történelembe, mint a Városi Közlekedési Vállalat autóbuszába”), mélyül egyfajta térspecifikus történelemkép, illetve -ismeret. Természetszerű, hogy egy térségi – mint amilyen a vajdasági magyar – irodalom alakulástörténetére is hat valamilyen közmegegyezéssel történelem-elképzelés, amelyek alapján a történelmi fikció felismerhetővé válik a műfajelméleti kérdésekkel nem foglalkozó befogadó számára is, illetve kutatói körökben vizsgálhatók műfajkonstruáló aspektusai.

(Történelmi emlékezet és epikus beszédmód)

A történelmi emlékezet jelenlétét az irodalomban többnyire epikai beszédmódokkal (a történelmi elbeszélés és a regény eljárásaival) kapcsoljuk össze, hiszen az emlékezés folyamatot, egy eseménysor felidézését feltételezi. Emellett a történelmi fikció háttérnarratívái között olyan hagyományalkotó szövegformákat, illetve reprezentáns epikai műfajokat tartunk számon, mint a természetes időrendet és ok-okozati összefüggéseket fenntartó történelmi krónika, illetve a nemzetkép-, sőt nemzeti hősképalakító eposz. Az eposz „világtörténelmi műfaj, amelyben költőileg megfogalmazódik a világtörténelem szubjektumának, a nemzetnek a születése és felnövekedése a szülés fájdalmaival és a gyermekbetegségek kríziseivel együtt” – olvasható egy, a történelmi regény eposzi hagyományalapját vizsgáló tanulmányban.⁵⁹⁵ A történelmi regény a múlt tapasztalatait esztétikai igénnyel faggató „jelen érdekű kérdezés” – olvasható egy másik értekezésben,⁵⁹⁶ továbbá, hogy „elsősorban társadalmi, politikai, nemzeti jellegű kérdésekre keres választ a történelmi múlt utánképzése révén.”⁵⁹⁷ Természetesen kutakodhatnánk még abban az elméleti/történeti szövevényben, műfajelméleti „dzsungel”-ben,⁵⁹⁸ ami a történelmi fikciós próza műfajelméleti vizsgálatát jelenti, két nagyon fontos mozzanat azonban már e vázlatos áttekintés során is nyilvánvalóvá vált előttünk. Az egyik, hogy a történelmi fikció szükségszerűen összekapcsolódik az (érték)teremtődés/alkotás mozzanatával, azzal az egységes, teremtésre alkalmas korszak „utánképzésével”, visszaállítással vagy „jelentésadás szolgálatába állításával”,⁵⁹⁹ amelyben a haza, a nemzet, az egyéniség, az irodalom, a költészet, vagy a műfaj kiemelt jelensége megszülethet. S ebből törvényszerűen következik a másik lényegi, típus- és nyelverteremtő mozzanat: a történelmi fikció identifikációs ereje. A nemzet, a haza, az irodalom, a költészet, vagy a műfaj legitimációját adó, kifejező nyelv. Pl. a klasszikus történelmi regényben a hős küzdelme töredékeiben, feltételesen és rövid időre visszaállítja az ember és a világ történései közötti organikus kapcsolatot. Az elbeszélői kérdezés és körüljárás a hiányállapot keletkezésére, a kultivált (mert egységesnek és teljesnek tartott) múlt mibenlétére világít rá. Jelen idejű rákérdezés a múlt tapasztalataira.

⁵⁹⁵ IMRE 1996, 92.

⁵⁹⁶ BÉNYEI 1999, 442.

⁵⁹⁷ BÉNYEI 1999, i. h.

⁵⁹⁸ POSZLER 1983, 49.

⁵⁹⁹ BÉNYEI 1999, i. h.

Nem véletlen jelenség a magyar irodalom alakulástörténetében, hogy az autentikus magyar regény a XIX. század első felében történelmi fikcióként lép elő, s a múltnak azokat az eseményeit „írja újra” megfelelő stratégiák, „szövegszervező eljárások” és „nyelvi-poétikai eszközök”⁶⁰⁰ által, amelyek az önálló magyar államiság, az erdélyi fejedelemség vagy a Rákóczi-kor idejére esnek. Idézem: „A jelen érdekű kérdezés és a múlt másságának (...) jelentésképző szerepe a történelmi regény két fő műfajkonstituáló tényezője és az egyes szövegek hatásstruktúrájának az alapja.”⁶⁰¹

A történelmi emlékezet egy közösség életében olyan szellemi energia, amely irodalmának identitásképző, önidentifikációs eljárásaihoz teremt lehetőséget.

(Történelmi emlékezet a vajdasági magyar irodalom kontextusában)

A vajdasági magyar irodalom történetének vizsgálata természetesen nem ad magyarázatot a történettudomány és a történelmi fikciós próza közötti nyelvi analógiákra és differenciákra, mint ahogy a vajdasági magyar történelmi regény (ha van!) diszkurzív-, interkulturális kontextust is jelölő létformájának kutatása sem ad válaszokat a műfajtypus indukálta elméleti/történeti kérdésfeltevésekre: azaz a térségi kisebbségi irodalmi reprezentáció sem alkothatta meg a maga történeti irodalomdefinícióját, s egyetlen, a múlt valamely korszakát horizonttá emelő mű sem mutathatja fel az egynemű és egyértelmű műfaji rendbe/sorba tartozás, a múlt eseményeit megjelenítő egységes nyelv kritériumait. Ugyanakkor a kisebbségi létformából következő peremkultúra kialakulása, irodalmának köztessége olyan állapotnak felel meg, amely a múlt eseményeire vonatkozó jelen érdekű kérdezés és a jelen eseményeit (is) megvilágító „válságszituációk”⁶⁰² irodalmi modellálásának igényét szükségszerűen hívja életre. Különösen vonatkozik ez a XX. század utolsó évtizedére, a kilencvenes években született irodalmi művekre.

A történelemről vagy a történelemről is beszélő irodalom rugalmas műfaji konstellációként való értelmezése „mindig másra”, egyszerre több műfajra, műfajtypusra mutató olvasási stratégiát igényel. A kilencvenes évek térségi kisebbségi irodalmának alakulástörténete ugyanis nem mutat fel egyetlen olyan művet sem, amely egyértelműen történelmi epika volna, ugyanakkor még a líra is erőteljesen referenciális vonatkozásúvá vált, példa erre Jung Károly, Harkai Vass Éva vagy Böndör Pál költészete. A történelemről (is) beszélő irodalom többször az esszé és a klasszikus elbeszélés köztes terében jön létre (mint pl. Végel László *Peremvidéki élet* [2000] című kötetének kilencvenes években keletkezett szövegei). Máskor a történelmi múlt eseményei kulisszaként, parabolaként, epizódként, utalásként iktatódnak kortörténetekbe, családtörténetekbe, látomásos rövidtörténetekbe, várostörténetekbe, démonológiai tanulmányokba stb. Ezeknek az eljárásoknak felelnek meg pl. Gion Nándor történelmi regényei, Németh István, Vasagyi Mária családtörténete, Lovas Ildikó, Szathmári István, Balázs Attila urbánus novellái, Kontra Ferenc Baranya-története, Lovas Ildikó városregénye, Bognár Antal, Majoros Sándor ironikus-démonikus prózája, Német István szociografikus ihletettségű szövegei, de Herceg János kései esszéírása és novellisztikája is.

A XX. század kilencvenes éveiben létrejött, történelmi diskurzust is felvállaló vajdasági magyar irodalom kutatásában – a kulturális együttthadások és interetnikus diskurzusok

⁶⁰⁰ BÉNYEI 1999, i. h.

⁶⁰¹ BÉNYEI 1999, i. h.

⁶⁰² BÉNYEI 1999, i. h.

jelenlétéből következően – szükségszerűen vetődik fel a jelenség tágabb kontextusba (a magyarországi, illetve a térségi más nyelvű irodalmak fénykörébe) helyezésének igénye. Jelen dolgozatunkban csak néhány – a vajdasági magyar történelmi fikció beszédmódbeli különbözőségeit és hasonlóságait (egyediségét) jelző mozzanatra világítunk rá. A magyarországi, illetve a vajdasági magyar történelmi irodalom között a legfontosabb eltérés a hagyományra íródás eljárásaiban mutatkozik meg. Míg az előző esetében a XIX. századi történelmi regényhagyományt megújító, újraértelmező és -író törekvések a frekvenciátalabb eljárásmodok (pl. a Darvasi-, a Háy-, vagy Láng-regényekben), addig a Vajdaságban – a történelem kiválasztott eseményének vagy jelenségsorozatának nagy ívű meséje és a jelenre vonatkozó jelentés szolgálatába állítása helyett – a történet „szétszedésének”, az elbeszélés motivikussá, mozaikszerűvé alakításának eljárásmodja gyakoribb. Az itteni beszédmódokat a történelmi mozaik összerakása helyett annak szétszedése, töredékessé tétele, utalásszerűvé, másra utaló vagy helyettesítő alakzatokkal való felcserélése alakítja, teszi elkülönbözővé. Ilyen különbség legalábbis a vajdasági szerb és magyar próza között nem mindig áll fenn: Boško Krstić regényei éppúgy a parabolaalkotás eljárásai szerint épülnek fel, mint Lovas Ildikó vagy Szathmári István városregénye. (E sorok írója a XIX. századi történelmi regényhagyományra reflektáló irodalomnak egyetlen példáját azonosította e térségi és kisebbségi irodalmi koordináták között. Ez pedig Majtényi Mihály a *Császár csatornája* című, 1943-ban megjelent regénye. Későbbi újráirása már nem e törvények szerint alakult. Az *Élő víz* [1951] megírásakor a történelemről szóló beszédmódok nem az esztétikai világalkotás törvényszerűségeinek, hanem az aktuális ideológiák legitimációs igényeinek rendelődnek alá.)

A történelmi emlékezet kiemelte eseménysorok, történések esztétikai kiválasztása és „utánképzése” a történelmi félmúlt eseményeit érinti leginkább a vajdasági magyar irodalomban. A kollektív elgondolások és elképzelések (a kollektív történelmi emlékezet) szerint ugyanis ezeknek az eseményeknek a modellálása adhat leginkább választ a kilencvenes évekből jelen idő válságaira, a bizonyosság megszűntére, a hontalanság, periferikusság viszonyrendszerének felállítására, a peremkultúra, a peremirodalom és specifikus műfajok (pl. a látomásos rövidtörténet) létrejöttére. A kilencvenes évek irodalmi folyamataival analóg múltbeli példa, miszerint az idegen kontextusba került, perifériára szorult vajdasági magyar irodalom legitimációját 1921 után a térségi írók – többek között Szenteleky Kornél – is a történetiség viszonyrendszereit értelmező epika megszületésében látták. E sorba illeszthető például Szenteleky *Isola Bella* (1931) című késő szecessziós regénye, amely az idegen tér és eltérő hagyomány tükrében állítja fel a síkvidéki élet kor- és körtörténetét.

(A történelmi fikció nyelvét [is] helyettesítő tropikus alakzatok)

A kilencvenes évek peremkultúrájában, -irodalmában a térségi, közösségi és egzisztenciális változásokra vonatkozó tapasztalatokat a korszak írói is a múlt tükrében, az irodalmi hagyományok tropikus alakzataiban; a „tegnap egyszerűbb volt” szentenciájában, az egykor „volt tengerünk”, vagy a „szirmaiszerű lett a világ” metaforájában találták meg. Ezen a ponton jelenthet problémát a bevezetőben taglalt más-más történelmi tapasztalat és a térségi irodalmi helyismeret jelensége; a Tolnai-féle mondat ugyanis nem szükségszerűen idézi fel minden potenciális olvasóban ugyanazt a jelentést, sőt, nemzedéki értelemben is jelentős értelmezési különbözőségek mutatkoznak. „A *Kitömött madár* idejében a tenger még nem volt metafora, mert a valóságban is létezett, ezért nem is csaphatott vissza, egész egyszerűen a

regény helyszíne volt, a tengeren, a tengerparton történt minden, ami megtörtént a regényben, és amit a megtörténtből el lehetett mondani.”⁶⁰³

Majdnem négy évtized telt el a térségi (akkor) új regénynyelvet legitimáló első tenger-regény (Domonkos István, *Kitömött madár*, 1969) és a vele szembeszegülő (jobb híján ellentengerregénynek nevezhető) új mű, Lovas Ildikó *Kijárat az Adriára* (2005) című regényének megjelenése között. Noha a Lovas-regény már ennek az évtizednek az irodalmába sorolható, a kilencvenes évek hiány-történeteire, tragikus létformáira keresi az irodalmi válaszlehetőségeket. A regény alcíme: James Bond Bácskában. A *James Bond*-legenda a befogadó előtt nyíló lehetséges értelmezési horizont. „*My name is Bond. James Bond.*” Magyar fordításban kissé sután hangzik a szállóige a regény kezdőmondataiként, ugyanakkor a séma lebontását jelző első nyelvi megnyilatkozás. Az író ugyanis a filmipar teremtette szuperhős legendájának valóságra fordításával, objektív kötődéseinek megteremtésével alkotja meg a jelen (vagyis a kilencvenes évek) történeteinek múltbéli értelmezési távlatát. Ezt a távlatlehetőséget is irodalmi műfajok és művek, elsősorban a legenda, de regények, elbeszélések és a magánmitológia beszédformái (pl. családi emlékek, történetek) kínálják. Miként a kritika állapítja meg róla: „James Bond nevén kívül a »mindennapi életünket«, az egyetlen, amiről tudható valami, a regényt, az irodalmi emlékezet kontextusa is nyomja.”⁶⁰⁴ Vagy: „Lovas Ildikó művében egy utat jár be, megmutatja a lehetőséget az irodalmi nyelv keresésére. A nyelvkeresés által megtalálja saját irodalmi nyelvét.”⁶⁰⁵ A térségi történelmi emlékezet tehát egyértelműen textuális alapú; a történelmi fikció műfaj- és szövegvonzatok hálójában értelmezhető. Nyelve több szövegből, beszédtrövedékből építkező mozaik-nyelv, műfajok diszkurzív együtthatása, amelyből nemcsak a történelmi múlt vagy félmúlt (mint a vajdasági magyar irodalom és a vizsgált regény esetében a második világháború) jelenre utaló tapasztalata szűrhető le, hanem az itteni irodalom léte vagy – mint a Lovas-regényben – nemléte ismerhető fel.

A Szathmári-próza értelmezői konzekvenciája sem alakulhat a „szirmaiszerűség” élményévé Szirmai Károly látomásos rövidtörténeteinek, illetve a harmincas években keletkezett vajdasági magyar rövidprózai beszédmodok ismerete nélkül. Az sem véletlen talán, hogy Szirmai 1910–1944-ig keletkezett elbeszéléseinek és novelláinak gyűjteményes kiadására épp 1990-ben, az egzisztenciális (és a vele együtt ható kulturális és irodalmi) válságszituáció kezdetének évében jelent meg. Hiszen a történelemről szóló diszciplináris és irodalmi beszédmodok – megállapítottuk már – szükségszerűen szövegtapasztalaton alapulnak: „A műfajiságra reflektáló mozzanatok közül kiemelt szerepet kap a kritikai állásfoglalásokban a szövegalkotó eljárásoknak azon sajátossága, amely az intertextualitást a történelem tapasztalatának horizontjaként jeleníti meg.”⁶⁰⁶

Azt a horizontot, amelyet a jelen viszonylatában a felidézhető múlt képe jelent a vajdasági magyar irodalomban, a hiány effektusának – vagy miként egy róla szóló tanulmányban olvastam – Tündérlak-effektusnak nevezhetjük: „A mítoszból kiszakadt ember ugyanis mítoszt teremt. A szülőföldjén veszélyhelyzetet, veszteséget, bizonytalanságot, ingatagságot megtapasztaló szerző-én a múlthoz, az emlékekhez fűződő szülőföld- és család-mítoszba, a fohász, az ima gesztusába, a mitológiai motívumokba, polémikus mozzanatokba mélyed bele, ily módon keresi nemzeti és lokális identitását, kialakul pedig mindez egy tágabb nemzet-állam keretében, illetve annak felbomlása következtében, amely megteremtette a maga

⁶⁰³ BÁNYAI 2006, 106.

⁶⁰⁴ BÁNYAI 2006, 105.

⁶⁰⁵ KOVÁCS 2006, 107.

⁶⁰⁶ TÖRÖK 2001, 247.

kizárólagos monomitosztát.”⁶⁰⁷ A Tündérlak-effektus jelentette múltkép textuális eredete nem kétséges. Amit a kilencvenes évek térségi történései ehhez hozzákapcsoltak, az a bizonytalanság érzete, az átváltozás fenyegetettsége, illetve a távolra eső, emlékező, kívülről nézőpont: a lokális otthontalanság és az interkulturális hontalanság kódjai.

Németh István 1996-ban megjelent családtörténete, a *Házioltár* még a magánmitológia megtartó, identifikáló erejét reprezentáló alkotás az alcímszerűen kiemelt *krónika* lineáris időkezelésével és ok-okozati megfeleltetéseivel, hogy a következő könyvbe (új kontextusba) átcsúszott/átcsúsztatott folytatás már az *ima*, a haza-, a nemzet-, az otthon-, az irodalmi életmű-jelentésként megnyilatkozó család fenntarthatóságáért, történetének folytonosságáért esdeklő *fóhász* fogalomkörében képezzen jelentéseket. Egyébként is: a tündérlak/tündérhon keresésének motívuma a vándorlás, a keresés, a bizonytalanság jelentéseire reflektál irodalmunkban.

A család mint sziget jelenti a történelem beláthatóságának nézőpontját Gion Nándor *Ez a nap a miénk* (1997) című regényében is, ahol a nemzeti identitás megingása a családtörténet felbomlásával esik egybe, s ahol a szereplők helyzete a bomló identitáson belüli elszigeteltséget, míg a narrátoré a kívülről szemlélő szempontját képviseli. Az elbeszélő történet helyétől (a családtól, az otthontól és a szülőföldtől) távol van Bognár Antal regényeinek és novelláinak író-énje, Balázs Attila novelláinak elbeszélő énjé, Majoros Sándor novelláinak narrátora.

A kilencvenes évek eseményeit és azok XIX. századi következményeit történeti perspektívába állító művek és szövegek hosszú felsorolása és idézése helyett a térségi irodalom még néhány jelentős metaforájára szeretnék jelzésszerűen utalni. Az egyik ilyen metafora a vajdasági *város* jelentéseiből építkezik. A volt, egykori város átalakulásával (Lovas Ildikó, Szathmári István novelláiban), irodalmilag (pl. Kosztolányi, Csáth vagy Jász Dezső életműve által) hitelesített képének és jeleinek eltűntével az összezavarodott világ és kizökkent idő, a veszélyeztetett lét momentumai válnak legfőbb irodalmi és létezői jelentéssé, amihez képest a múltbeli város átlátható képe a bizonyosság érzetét kelti. A *börtön* mint konkrét és elvont jelentés egyaránt teremtő mozzanata irodalmunknak. A hatalmi erőszak és a helyi viszonyok közötti bezártság érzetét közvetíti felénk. „Már jó ideje / ismét ez a legtisztességesebb foglalkozás / – börtöncellában ülni” – hangzik egy 1994-es versmondattól.⁶⁰⁸ A köztes lét állapota viszont a *határregény*, a határszöveg jelenségét hívta életre (pl. a korábban térségi kortörténetet író Apró István újabb szövegeiben vagy Juhász Erzsébet regényírásában).

(A múlt és a jelen együtt ható történelme)

A történelmi perspektíva jelenvalóságát kutatva a múlt század kilencvenes éveiben keletkezett térségi irodalomban az lehet az érzésünk, hogy szinte minden jelentős irodalmi szöveget „banális múltjával a város, a vidék” (Géber László) ihletett. Az lehet az érzésünk, hogy minden irodalmi mű egyben a történelemről szóló beszéd egy lehetséges változata is, s hogy ennek ellenére egyik sem teljesen történeti fikció. Ennek az irodalomértésnek és -érzésnek a magyarázata a jelen idő történéseiben rejlik. A történelemalkotó idő viszonylataiban. A sorsfordítónak, történelmivé vált jelen idő kérdéseiben. A „múlttá válni nem akaró jelen” (Lovas) s a „történelmi tél” (Harkai Vass Éva) világában. A magyarázatot emblematikus (pl. a „melyik háború”-val kezdődő) kérdések vagy a történelemben való bejutás esélyeinek könnyedségét taglaló belgrádi graffiti térségi, jelen idejű hitelessége sugallja.

⁶⁰⁷ HÓZSA 2004, 89.

⁶⁰⁸ GÉBER László, *Jó szöveg szalonna*, in Uő, *Szöveg szalonna*, Újvidék, 1994.

Irodalom

- BÁNYAI János (2006), *Kijárat a regényre. Lovas Ildikó: Kijárat az Adriára*, Híd [2006] 1. sz., 99–106.
- BÉNYEI Péter (1999), „El volt tévesztve egész életünk!” *Esztétikai alapú létértelmezési kísérlet a történelmi regény műfaji konvenciói alapján (Kémény Zsigmond: A rajongók)*, Irodalomtörténet [1999] 3. sz., 441–465.
- HÓZSA Éva (2004), *A hiány szociográfiája irodalmunkban és a Tündérlak-effektus*, in Uő, *Idevonzott irodalom*, Szabadka, 89–93.
- IMRE László (1996), *Műfajok létformája XIX. századi epikánkban*, Bp.
- KOVÁCS Flóra (2006), *Lovas Ildikó irodalmi nyelve (Lovas Ildikó: Kijárat az Adriára)*, Híd [2006] 1. sz., 106–107.
- POSZLER György (1983), *A kétségektől a lehetőségekig*, Bp.
- SZEGEDY-MASZÁK Mihály (1998), *Az újraolvasás kényszere (A rajongók)*, in Uő, *Irodalmi kánonok*, Debrecen, 71–93.
- TÖRÖK Lajos (2001), *A történelem (félre)olvasása (Jókai Mór: Erdély aranykora)*, in *Romantika: világkép, művészet, irodalom*, szerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály–HAJDU Péter, Bp., 242–259.

Magyar pártok Kárpátalján a két világháború között

Az első és legfontosabb kérdés, hogy mi a párt és mire való? A két világháború közötti Kárpátalján a magyar pártok önmaguk feltalálásán, önértelmezésén nemigen jutottak túl. A kárpátaljai magyar pártpolitizálás három jól elkülöníthető periódusa a vizsgált időszakban: 1918–1920, 1920–(1927)–1936, 1936–(1938)–1940. 1927-től már nem léteztek sajátosan kárpátaljai pártok, hanem csakis a (csehszlovákiai) országos párt kárpátaljai kerületeként működtek az 1938-as fordulatig, majd következett a betiltás, végül a „felvidékievé” válás. A sarokpontok: 1920 – a már nem magyar, hanem csehszlovákiai/kárpátaljai magyar pártok elindulása, 1936 – az egypártrendszer, 1940 – a végleges megszűnés.

A podkarpatszka ruszi időszakban a magyar pártok: a Magyar Jogpárt, az Őslakosok Autonóm Pártja, a Keresztényszocialista Párt, a Kisgazda-, Kisiparos és Földműves Párt, későbbi nevén Magyar Nemzeti Párt, melyek önállóan, illetve pártszövetségben fejtették ki tevékenységüket. Valamennyi nemzeti, jobboldali beállítottságú. Tevékenységük egymásba fonódó, gyakran nehezen szétválasztható. A vezető pártpolitikusok politikai pályafutásukat a fordulat után kezdték, az egyetlen kivétel Egry Ferenc. Például Árky Ákos katonatiszt, Hokky Károly, R. Vozáry Aladár tanár, Rácz Pál tanító, Kerekes István, Nagy Kálmán orvos, Korláth Endre ügyvéd volt, arról nem tudni, hogy korábban aktívan politizáltak volna. A választásokon elért eredmények: 1924 – 11% („Rusinszkoí Őslakosok Pártja”; képviselő – Korláth Endre, szenátor – Egry Ferenc), 1925 – 11,8% („A gazdák szövetsége, a német iparospárt, a szlovenszkoí németek és magyarok nemzeti politikai pártja”; (képvisező – Korláth Endre, szenátor – Egry Ferenc), 1929 – 11,4% („autonomista pártszövetség”; képviselő – Hokky Károly, szenátor – Korláth Endre), 1935 – 10,6% („Az Országos Keresztényszocialista Párt, a Magyar Nemzeti Párt, az Őslakos Németek Pártja Szlovenszkon és Podkarpatszka Ruszban, Szudétanémet Választási Szövetség”; képviselő – Korláth Endre, szenátor – Hokky Károly). A népszámlálási adatok alapján Kárpátalján a magyar lakosság lélekszáma 1921-ben 102.144 (17,35%), 1930-ban 109.472 (15,44%). Egyébként a képviselőház 300, a szenátus 150 tagú volt. Kárpátaljáról 9 képviselőt és 4 szenátort választottak be, ebből minden alkalommal egyet-egyet adtak a magyar pártok. (Országosan a magyar ellenzéki pártok 9-10 mandátummal rendelkeztek.) Ez jelzi politikai súlyukat.

A fenti pártokkal szemben a baloldal politikájának fontos eleme az internacionalizmus, így a magyar kérdés is, sőt a mindenkori szavazati arányok elemzéséből az derül ki, hogy a lakosság többnyire baloldali érzelmű, illetve etatista. A nem magyar pártok meghatározó eleme a politikai irányultság („ruszin”-, „orosz”-, „ukrán”-párti vagy éppen részben magyarbarát, amelyeken természetesen az adott anyaország felé orientálódást értjük).

Egyéb jelentős kárpátaljai pártok:⁶⁰⁹ Autonóm Földműves Szövetség – ellenzéki, autonomista párt, mely Kurtyák Iván vezetésével ruszinoofil irányvonalat képviselt, majd 1933-as halálával a pártot Bródy András vette át, aki ruszofil irányba terelte, ám mindkettőjük idejében erős volt a magyar orientáció, a pártot Magyarországról is pénzelték (szereplése a parlamenti-szenátusi választásokon: 1924 – 8,4%, 1925 – 11,6%, 1929 – 18,2%, 1935 – 13,9%); Agrárpárt (Kárpátorosz Köztársasági Földműves Párt) – ruszofil irányvonalú párt volt, melynek minden etnikai csoportban voltak támogatói, több szakszervezetet és szövetkezetet hozott létre, minden ciklusban volt képviselője a törvényhozásban (1924 –

⁶⁰⁹ Vö. Поп И., *Энциклопедия Подкарпатской Руси*. Ужгород, 2001.

6,4%, 1925 – 14,2%, 1929 – 29%, 1935 – 19%), magyar nyelvű lapja a *Köztársasági Magyar Híradó*; Kárpátorosz Munkapárt – ruszofil, autonomista irányvonalat képviselő agrárpárt volt, 1924-ben és 1925-ben a csehszlovák Nemzeti Szocialista Párttal szövetségben szerzett 8%-ot, illetve 6,4%-ot, 1929-ben létrehozta az Orosz Blokkot, mely szövetségben a csehszlovák Nemzeti Demokrata Párttal 18,3%-ot ért el; Kommunista Párt – magyar kommunisták közvetítésével, a moszkvai Komintern pénzén 1920-ban alakult meg Ungváron Podkarpatszka Rusz Nemzetközi (Internacionalista) Szocialista Pártja, mely a következő évben beleolvadt a Csehszlovák Kommunista Pártba, s annak helyi szervezeteként működött tovább. A Kommunista Internacionálé elveit követte, ellene volt az autonómiának, szociális követelésekkel lépett fel, ifjúsági szervezetek, „vörös szakszervezetek” tartoztak hozzá, a ‘30-as évek elején éhséglázadásokat szervezett, a Komintern VII. kongresszusa (1935) után antifasiszta lózungokat hirdetett, az 1938-as válság idején a köztársaság védelmében lépett fel, a Szovjetunió felé orientálódott. Az egyetlen párt volt az országban, amely minden etnikumot átfogott. Magyar nyelvű sajtóorgánuma a *Munkás Újság*. Szereplése a parlamenti-szenátusi választásokon: 1924 – 39,4%, 1925 – 30,8%, 1929 – 15,2%, 1935 – 24,4%; Podkarpatszka Ruszi Földműves Szövetség – ruszinofil, autonomista, parasztpárt volt, mely 1923-ban részben beolvadt a Kárpátorosz Köztársasági Földműves Pártba, az ezzel egyet nem értők 1924-ben beléptek az Autonóm Földműves Szövetségbe; Keresztény Néppárt – az 1920-ban alakult ruszinofil, autonomista Orosz Kisgazda (Földműves) Pártból szerveződött 1925-ben, mint keresztény-klerikális, ukrán irányvonalú, az autonómiával egyetértő párt, melynek élén Avgusztin Volosin állt. Az elődpárt az 1924-es választásokon nem szerzett mandátumot. A KNP is igen csekély támogatottsággal bírt, de a Csehszlovák Néppárttal kötött szövetségnek köszönhetően Volosin 1925-ben és 1929-ben is mandátumhoz jutott; Podkarpatszka Rusz Szociáldemokrata Pártja – a Csehszlovák Szociáldemokrata Párt tagszervezete, autonomista, ukrainofil, gazdasági követelésekkel lépett fel, minden választáson 10% alatti eredményt ért el, de mindig tudott képviselőt küldeni a törvényhozásba, munkásakadémiát, munkás érdekvédelmi szervezeteket, sportegyesületet alapított, a Csehszlovák Szakszervezeti Egyesületre támaszkodott. Magyar nyelven is megjelentetett lapot Szabadság címmel.

Az államfordulat (1918–1920)

1918 vége felé a lakosság súlyos teherként élte meg az elhúzódó háború következményeit, főleg az ellátási gondok következtében. Az élelmiszerekből fejadagok voltak, a cukor nagy részét „Galíciából csempészik”, kevés a zsír, az „aratási szalonna”, a „hadikávé”, a mosószer stb.⁶¹⁰ Faluhelyen próbálkoztak dohánytermesztéssel, de ezt, mint törvénytelen vállalkozást a pénzügyőrség szigorúan büntette.⁶¹¹ A hatóságok egy új rendelettel betiltották a házilagos „kisüstön való főzést” is.⁶¹² Az embereket leginkább a halálos áldozatokat is követelő „spanyoljárvány” nyomasztotta.⁶¹³ Emiatt tanítási szünet is volt.⁶¹⁴ Az úgynevezett politikai kérdés ekkor még nem a háborúval, hanem a közigazgatással kapcsolatos. A *Határszéli Újság* előveszi a világháború miatt elaltatott problémát a közigazgatás átszervezéséről és Ung megye megnagyobbításáról ábrándozik, azzal a konklúzióval, hogy: „Készületlenül ne találjon bennünket az új reform, mert ha nem emeljük fel szavunkat, hanem hallgatunk, elmúlik felettünk a

⁶¹⁰ *Határszéli Újság* [HÚ], 1918. szeptember 1.; HÚ, 1918. szeptember 15.; HÚ, 1918. október 13.

⁶¹¹ HÚ, 1918. szeptember 1.

⁶¹² HÚ, 1918. szeptember 8.

⁶¹³ HÚ, 1918. szeptember 29.; *Ungvári Közlöny* [UK], 1918. december 10.

⁶¹⁴ HÚ, 1918. október 6.

közigazgatási reform is anélkül, hogy régi vágyunk, aspirációnk a területi növekedést illetőleg megvalósulna.”⁶¹⁵ Októberben kiderült, hogy Magyarország elvesztette a háborút. Ekkor azonban ez még nem tűnt tragikusnak. „Az Isten végzetével nem szállunk perbe” – írta a lap.⁶¹⁶

A budapesti forradalom hírére a katonaság körében is eluralkodik a háborúellenes hangulat.⁶¹⁷ A nemzeti tanácsok mellett sorra alakultak az új pártok, például: az Ung megyei Nemzeti Szociáldemokrata Szövetség,⁶¹⁸ az ungvári Nemzetközi Szociáldemokrata Párt,⁶¹⁹ az Ungvári Függetlenségi Párt,⁶²⁰ Ungváron a Károlyi Párt,⁶²¹ az Ungvári Polgári Radikális Párt,⁶²² a Beregszászi Polgári Radikális Párt⁶²³ stb. Összességében úgy tűnik, hogy a hirtelen megszaporodott pártokat sokkal inkább a helyi hatalom megszerzésének kérdése foglalkoztatta, nem pedig a Kárpátalját, mint sajátos (nemzetiségi-vallási) térséget, feszítő problémák megoldásának gondolata. Pedig ekkoriban a kormány éppen előkészíti, majd törvénybe foglalja a ruszin autonómiát.

Decemberben a fő hír: megszállják-e a „cseh-szlovákok”⁶²⁴ a régiót vagy sem? Az ungvári Határszéli Újság ezt írta: „Csehszlovákok! Lehet, hogy pár nap múlva itt lesztek. Úgy halljuk, parancsotok van reá, nem is Prágából, hanem Párisból, hogy megszálljátok városunkat is. [...]

⁶¹⁵ *A nagy Ungmegye.* = HÚ, 1918. szeptember 1. Alig telt el két év, s a kérdés ismét napirendre került, csak egészen más értelemben. Problémát okozott, hogy az egykori Ung megyét a csehszlovák közigazgatás megosztotta Kárpátalja és Szlovénia között. A kialakult helyzet lényegét jól érzékelteti a *Rusinszkói Magyar Hírlap*ból vett idézet: „Az Ung megyei kérdés állandóan foglalkoztatja a közvéleményt, jóllehet egyelőre a régi értelemben vett egységesítésről nem lehet szó. Van egy mozgalom, melynek célja az egész Ung megyének Rusinszkóhoz csatolása, ezzel ellentétben áll a másik mozgalom, mely Ung megyét Szlovénia javára szeretné kiegészíteni.” = *Rusinszkói Magyar Hírlap* [RMH], 1921. március 18. Itt csak közigazgatási értelemben vett egységesítésről volt szó. A ruszin pártok viszont nemzetiségi alapon tartottak igényt szlovéniai területekre, az autonóm terület határát a Poprádig akarták kiterjeszteni.

⁶¹⁶ HÚ, 1918. október 27.

⁶¹⁷ HÚ, 1918. november 7.

⁶¹⁸ Elnök: Gaar Iván. Társelnökök: Egry Ferenc, Flach Jakab. Alelnökök: Bobulsky Antal, Szántó István. Titkár: Rácz Pál. A programból: 1. „kihúzni a munkásosztályt, a cseléd és önálló földművest a maga szörnyen elhagyatott állapotából” 2. „az iparos osztályt az őt megillető élethez juttatni” 3. harcolni „a közvetítő kereskedelem” ellen 4. erősíteni „a szellemi erők, az erkölcs, a hit és hazafiasság hatalmát”. = HÚ, 1918. november 24.

⁶¹⁹ Elnök: Juszko János. Titkár: Bánó József. = Uo.

⁶²⁰ Elnök: Kerekes István, ügyvezető: Guttman Sándor, titkár: Zombory Dezső. = HÚ, 1918. december 22.; UK, 1918. december 14.

⁶²¹ Elnök: Minay István. Alelnökök: Gutman Sándor, Volosin Avgusztin, Sejkó Viktor. Titkárok: Korláth Endre, Fencsik István. Gutman Sándor megfogalmazása szerint ez a párt „nem az egyező elvűek tömörülése”, az összekötő fonal Károlyi Mihály személye, „aki körül csoportosulni kell mindnyájunknak”, mert „csak ő mentheti meg hazánkat [értsd: Magyarországot] a szétforgácsolástól”. = HÚ, 1918. december 29.; HÚ, 1919. január 5.

⁶²² Elnök: Reisman Henrik. = HÚ, 1918. december 15.

⁶²³ Elnök: Polchy István. = *Az Őslakó* [Ö], 1936. december 22.

⁶²⁴ Felmerülhet, hogy ennek a kifejezésnek a kötőjeles formában történő használata azt jelentené, az ungváriak esetleg nem tudtak különbséget tenni csehek és szlovákok között, ami a szomszédság miatt is nehezen elképzelhető. Valóban nem ez a helyzet, hanem meglátásom szerint arról van szó, hogy azt nem tudták, miként azonosítsák be a közeledő hadsereget, egy új államét, amelyik ráadásul egy más egyenruhát, az olaszt viseli.

Kérünk tehát benneteket azon szeretet alapján, amelyet keresztény nép keresztény nép iránt érezni köteles, hogy e fegyverrel védjétek meg városunk minden polgárát kivétel nélkül és mi ígérjük, hogy ellenünk fordítani nem lesz okotok!” A laptulajdonos-kiadó Földesi Gyula, aki az Autonóm Földműves Szövetség egyik vezetője lesz. A felelős szerkesztő Magyar Bálint, az Ungvári Nemzeti Tanács tagja, később a Keresztényszocialista Párt egyik vezetője, és a társszerkesztő Rácz Pál, a Nemzeti Szociáldemokrata Szövetség titkára, az Ungvári Nemzeti Tanács tagja, később a Ruszinszói Magyar Hírlap, a Magyar Jogpárt, a Magyar Pártszövetség hivatalosának vezető újságírója. Az Ungvári Polgári Radikális Párt elnöke, Reisman Henrik által szerkesztett Ungvári Közlöny viszont a rémhírterjesztéstől óvott: „Ma mindenkinek egy kötelessége van: nyugalommal bevárni a fejleményeket. Aki okatlanul izgat és rémhíreket terjeszt: bűnt követ el a forradalom és a köztársaság ellen. A hazafiság azt követeli minden ungvári polgártól ma, hogy bizalommal és hidegvérrel várja az eseményeket.”⁶²⁵ Az újság szerint: „A békekonferencia elvben elfogadta a népek szövetségének megalakítására vonatkozó javaslatot [...] Nem lesz titkos diplomácia és nem lesz háború!”⁶²⁶

A Határszéli Újságból programszerűen kiemelhetők az ungvári magyar közszereplőket foglalkoztató legfőbb kérdések. Magyar Bálint keresztényszocialista ünnepségen fogalmazta meg a magyarok számára új helyzetet: „Volt idő, amikor mikivülünk tulajdonképpen más nem is volt. Csináltuk a kultúrát, az ókor sötét éjjele után hirdettük a »szabadság«, »testvériség« eszméjét [...] de jött az ellenség és azt mondta: ő hozza az igazi szabadságot, ő hozza az igazi testvériséget, ő az igazi kultúrát”.⁶²⁷ A politikát a ruszinok csinálják, a magyarok csak oldalról szemlélődnek, mondja Magyar. „Szerettünk volna bele nézni abba a politikába, amelyet a ruszinok egy év óta folytatnak [...] fölkerestük a ruszin politika egyik képviselőjét, akitől egyes kérdéseinkre szíves felvilágosítást kértünk.”⁶²⁸ Megindult – a saját meghatározásomban, később is annyira jellemző – homályba veszés; már nem tudják, mikor is volt az az esemény, amihez egy évvel korábban még a hatalomváltást kötötték: „Városunk, mint olyan, utoljára akkor szerepelt a politikában, amikor azon a bizonyos ezerkilencszáz-tizenkilencediki januári vagy februári napon Moys zsupán megjelent a városházán”.⁶²⁹ Az idézetben, illetve annak folytatásában benne van a következő elem, a politikai életnek a magyar politikai személyiségekhez való kötése: „E fenti esemény óta városunk életében politikai vonatkozású dolog nem igen történt. Úgy látszik most következett be az újabb fázis”⁶³⁰ azzal, hogy a polgármesteri székben az 1916-tól hivatalban levő Berzeviczy Istvánt kormánybiztos váltotta fel. (Miközben a lap januárban folyamatosan közölte Gregory Zhatkovych kormányzó 30 pontos politikai programját.)

A bűnbakkeresés konkrét csoportot tett felelőssé a Magyarországtól való elszakíttottságért. „[...] a volt Magyarország egyes népeit tulajdonképpen az tette államgyűlölökké és magyar-
gyűlölökké, mert meggyűlöltek a magyar kormányok azon politikáját, amely a zsidókat az ő kárunkra támogatta, erősítette, befolyáshoz engedte.”⁶³¹ „Kell nekünk a minket megértő és bár saját jóvoltukért, de nem ellenünk, nem a mi kárunkra fáradozó zsidóság, amely zsidó vallása mellett magyarnak meri magát vallani, de nem kell nekünk a konjunktúra zsidóság és ennek

⁶²⁵ UK, 1918. december 26.

⁶²⁶ UK, 1919. január 29.

⁶²⁷ HÚ, 1920. január 4.

⁶²⁸ HU, 1920. február 29.

⁶²⁹ HU, 1920. április 11.

⁶³⁰ Uo.

⁶³¹ HU, 1920. január 18.

segítségére sem reflektálunk, mert úgy sem lenne soha áldás és eredmény azon. Nem kell nekünk a bolsevikiekkel kacérkodó, nem kell nekünk [...] a zsidóság, hogy úton-útfélen hazug rágalmakat terjeszt a magyarországi állapotokról [...] mi [...] ha talán kevesebben is, de becsülettel akarunk itt jogainkhoz jutni.”⁶³² Sajátos módon a csehszlovák időszaki két népszámláláshoz kapcsolódóan a kortárs magyar visszhangok szerint a magyarság számának csökkenését nem annyira a népszámlálás meghamisítása, hanem sokkal inkább a zsidóság elkülönülése eredményezte.⁶³³

Megindult az elvándorlás. Ungváron „szomorú emberek jöttek-mentek [...] készülődtek, búcsúztak [...] Budapestre mentek.”⁶³⁴ Találunk példát a múltba révedésre, az ősök felmagasztalására: „Elmentem a temetőbe a magyarokhoz. [...] Ezek már ártalmatlan magyarok minden e világi élő nép számára, akiktől nem kell félni a mai idők ingatag emberének.[...] A hajdani urakból koldusok lettek, más világszellem asztaláról életet tengetők.”⁶³⁵ Ezt a fajta siránkozást a trianoni béke vezeti át a megváltoztathatatlan tudatosításából eredő új gondolkodás felé: „A trianoni béke ratifikálva van. A határok kölcsönösen el vannak ismerve. A légmentes elzárásra nem látunk okot. Követeljük a kínai falak lebontását, amelyek bennünket szereteteinktől s anyagi érdekeinktől elválasztanak s követeljük legalább a postaforgalom megindítását.”⁶³⁶ Az új időszámítás elkezdődött.

Magyar Jogpárt (1920–1922)

A sajtó híradása szerint 1920. június 1-jén Ungváron megalakult a Ruszinszkói Magyar Jogpárt Korláth Endre helyi ügyvéd elnökletével.⁶³⁷ A keresztényszocialista és a kisgazdapárthoz intézett átirat kimondta: „Bejelentjük, hogy Ruszinszkó területén Ruszinszkói Magyar Jogpárt

⁶³² HU, 1920. február 1.

⁶³³ Korláth Endre a Magyar Pártszövetség nevében így nyilatkozott: „lehet-e itt szó zsidó nemzeti kisebbségről? Nemzet-e itt a zsidóság, vagy csupán vallás? Véleményünk szerint itt a zsidóság csupán vallás [...] s nem külön nemzet” = RMH, 1920. november 7. Szintén Korláth fejtette ki az Egyesült Zsidópárt vezetőihez intézett levélben, hogy „a zsidópártok felállítása óta a zsidók közül sokan úgy vélik, hogy magukat zsidó nemzetiségűeknek kell a népszámlálásnál vallaniuk.” Ez a körülmény a magyarság számarányának „károsodását eredményezné s nagyon sok helyen a magyar nyelvnek a közigazgatásban, bíraskodásban, sőt iskolákban való érvényesítését akadályozná.” = RMH, 1921. február 13. „Az itteni magyar nemzet élet-halál harcot folytat fennmaradásáért, gazdasági értékeinek és kultúrájának fejlesztéséért. Ez a küzdelem most nehézségekkel van egybekötve és áldozatokat követel. De ez nem ok arra, hogy valaki megtagadja kötelességeit azzal a kényelmes és nem erkölcsös tétellel, hogy ma már nem magyar, hanem zsidó vagyok és nincs közöm a magyarsághoz.” = RMH, 1923. május 10. A kérdésre vonatkozó további forrásokat lásd.: FEDINEC Csilla: *Iratok a kárpátaljai magyarság történetéhez 1918–1944. Törvények, rendeletek, kisebbségi programok, nyilatkozatok*. Fontes Historiae Hungarorum 2. Somorja–Dunaszerdahely, 2004. [2004a]

⁶³⁴ HÚ, 1920. július 25.

⁶³⁵ RÁCZ Pál: *Magyarok közt, a temetőben*. = HÚ, 1920. május 9.

⁶³⁶ RMH, 1920. november 26.

⁶³⁷ RMH, 1920. június 3.; 9994/20. számmal kelt levél Korláth Endre ügyvédhez a Ruszinszkói Magyar Jogpárt működésének engedélyezéséről. = FEDINEC (2004a) i. m., 71.; Ó, 1928. október 21. Nem volt közvetlen kapcsolatban az 1921 őszi Kassán létrejött Szalay László-féle Magyar Jogpárttal. Ez utóbbiról lásd. ANGYAL Béla: *Érdekvédelem és önszerveződés. Fejezetek a csehszlovákiai magyar pártpolitika történetéből 1918–1938*. Galánta–Dunaszerdahely, 2002. 73–74..

néven új politikai magyar pártot alakítottunk. Ezen politikai párt alakításával azonban nem a tovább tagozódás volt a célunk, hanem a területen élő magyarságnak lehetőleg egy tömegben való tömörítése. – Ezen célból a párt politikai, társadalmi és kulturális programját már úgy dolgozta ki, hogy abban mindkét testvérpárt tagjai helyet foglalhassanak. A programja mindkét magyar testvérpárt programjával megegyezik. A gazdasági programunk ugyan nem öleli fel a két testvérpárt gazdasági programját, de az ellentétek nem olyanok, hogy azok áthidalhatók ne volnának.” A jogpárt „fő célja a ruszinszkói magyarságnak egy tömegben való egyesítése minden tekintetben, mert csak az ilyen nagy tömeggel lehet a kormányzattal szemben a magyarság jogait megvédelmezni.”⁶³⁸ A párt programja kimondta többek között politikai téren a ruszinszkói autonómia támogatását, valamint követelte a vármegyei, községi és egyházi autonómiák visszaállítását, gazdasági téren az adórendszer, a földbirtokreform rendezését, a kártalanítást a gazdasági veszteségekért, kulturális téren a megszüntetett iskolák visszaadását.⁶³⁹ „[...] zászlónk alá hívunk rang-, vallás- nemi és osztálykülönbség nélkül mindenkit, ki Podkarpatszka Ruszban magyarnak vallja magát. Az új államban – s itt Podkarpatszka Rusz területén sem üzhet a magyarság luxuspolitikát. Nem lehetünk tékozlók, hogy magyarjainkat pártokra hagyjuk szétfecsérelni.”⁶⁴⁰

Augusztus elején a párton belül jogvédő liga alakult, ugyancsak Korláth vezetésével. A szervezet célja „a magyarság közjogi, politikai és közérdekű magánpanaszainak védelme a hatóságok előtt s szükség esetén a sajtó útján és a parlamentben.”⁶⁴¹

Június 3-án Ungváron megjelent a Ruszinszkói Magyar Hírlap első száma. A fejléc szerint a Ruszinszkói Magyar Jogpárt politikai napilapja. Felelős szerkesztő: Zombory Dezső. Szerkesztők: Boldizsár Boldizsár és Rácz Pál. A kiadásért felelős: Lapkiadó Vállalat Rt. Ungvár. 1921. július 5-től a Ruszinszkói Magyar Hírlap a Ruszinszkói Magyar Pártok Szövetségének hivatalos napilapja lett. Helyette a Ruszinszkói Magyar Jogpárt hivatalosa az Ungvári Közlöny.

1921. november 4-én további rendelkezésig a rendőrség betiltotta a Ruszinszkói Magyar Jogpárt működését.⁶⁴² Fő feladatát, „a magyarok jogsegélyezését” ideiglenesen átvette a Ruszinszkói Magyar Pártok Szövetsége.⁶⁴³ Korláth Endre pártvezért a kassai börtönbe szállították, ahonnan két hét múlva szabadult.⁶⁴⁴ Ezt követően lemondott a Ruszinszkói Magyar Jogpártban és a Ruszinszkói Magyar Pártok Szövetségének betöltött ügyvezetői tiszteréről, „mert ildomosnak tartotta, hogy bár alaptalan, de mindenesetre megtörtént meghurcoltatása után a pártvezetőségekre bízva, hogy a jövőben is alkalmasnak tartják-e az ő személyét a politikai vezetésre”.⁶⁴⁵ 1921. december 31-én Ungvárra érkezett E. Beneš miniszterelnök, akinek a magyar pártok képviselői memorandumot nyújtottak át, melyben többek között követelték a Ruszinszkói Magyar Jogpárt betiltásának visszavonását.⁶⁴⁶

⁶³⁸ RMH, 1920. augusztus 14.

⁶³⁹ A Ruszinszkói Magyar Jogpárt programja. = FEDINEC (2004a) i. m., 72–74.

⁶⁴⁰ Az Ungváron megjelenő *Ruszinszkói Magyar Hírlap* szerkesztőségi cikke *Szózat a magyarsághoz!* címmel Trianon hatásáról a podkarpatszka ruszi magyarokra. = FEDINEC (2004a) i. m., 75.

⁶⁴¹ RMH, 1920. augusztus 7.; A Ruszinszkói Magyar Jogpárt szervezete. = FEDINEC (2004a) i. m., 77–78.

⁶⁴² RMH, 1921. november 5.

⁶⁴³ RMH, 1921. február 9.

⁶⁴⁴ RMH, 1921. november 5.; RMH, 1923. augusztus 23.

⁶⁴⁵ RMH, 1921. november 20.

Februárban a keresztényszocialista és a kiskgazdapárt parlamenti klubja is szorgalmazta a Ruszinszkói Magyar Jogpárt újbóli engedélyezését.⁶⁴⁷

1922. április 11-én Ehrenfeld Péter kormányzó aláírta a statáriumot megszüntető rendeletet.⁶⁴⁸ Huber rendőrigazgató tájékoztatása: „a pártéletet korlátozó intézkedések terén mai nappal a még itt fennálló magyar törvények lépnek életbe. [...] a statárium megszüntetésével a politikai pártok működéséhez nem lévén szükség engedélyre, természetesen a Magyar Jogpárt is programjának bejelentésével megkezdheti működését.”⁶⁴⁹ A Ruszinszkói Magyar Hírlap hírül adta: „feltámadt” az a párt, amely „elsőnek merete hirdetni, hogy csak magyarok vagyunk, s minden magyarnak legyen az bármilyen rendű, rangú, foglalkozású vagy vallású, ebben a pártban helye van.”⁶⁵⁰

1922. november 4-én az ungvári rendőrség ismét betiltotta a Ruszinszkói Magyar Jogpárt működését és hivatalos lapját, az *Ungvári Közlönyt*. A párt ezzel lassan elenyészik. Az 1923. augusztusában Ungváron létrejövő Podkarpatszka Ruszi Polgári Pártba (mely, a sajtó szerint, a kárpátaljai magyar zsidók pártja) a Magyar Jogpártból kivált tagok is beléptek. Árkó Ákos, az Őslakosok Autonóm Pártjának elnöke úgy nyilatkozott, hogy szerinte az új párt „a magyarság megbontására hivatott”.⁶⁵¹ Korláth Endre úgy vélte, „az a körülmény, hogy a Magyarországon dúlt áldástalan felekezeti tusakodás ide nem hatolt át, s a keresztény és zsidó felekezetek közötti esetleges differenciák mindig békésen lettek elintézve, a Ruszinszkói Magyar Jogpárt programjának, pártvezetőségének és így jelentékeny részben énnekem is eredményül tudható be. Azok tehát, akik pártomból kiválva ma hátba támadnak engem, s új pártot létesítenek, ezt a békét veszélyeztetik.”⁶⁵²

Őslakosok Autonóm Pártja (1921–1927)

A Ruszinszkói Őslakosok Autonóm Pártja működését a hatóságok 1921. december 7-én engedélyezték hivatalosan, bár már az év folyamán kifejtett tevékenységet. Megvalósította azt a forgatókönyvet, amit a többi magyar párt is: döntöttek a létrehozásáról, elfogadták az alapszabályát, programját, majd úgymond előírászerűen megalakult, a törvényi jóváhagyásnak megfelelően, mindez akár több hónapos különbséggel. A párt „*Ruszinszkó összes lakossága*” érdekében, gazdasági, szociális követelések mellett, többek között szorgalmazta a „béke-

⁶⁴⁶ RMH, 1922. január 4.

⁶⁴⁷ RMH, 1922. február 22.

⁶⁴⁸ RMH, 1920. április 26. A román hadsereg kivonulása szakaszosan 1920. február 24-től augusztus végéig tartott, amikor csehszlovák minisztertanács 2616. sz. határozatával Kárpátalján szükségállapotot vezettek be, amely 1922. április 26-ig volt érvényben. Vö. FEDINEC Csilla: *A kárpátaljai magyarság történeti kronológiája 1918–1944*. Galánta–Dunaszerdahely, 2002. (Nostra Tempora 7.)

⁶⁴⁹ RMH, 1922. április 23.

⁶⁵⁰ RMH, 1922. május 22.

⁶⁵¹ RMH, 1923. augusztus 26.

⁶⁵² Korláth Endrének, a Ruszinszkói Ellenzéki Magyar Pártok Szövetsége ügyvezetőjének a Ruszinszkói Magyar Jogpárt elnökének üzenete Ruszinszkó városainak, különösen Ungvár polgárságának. = FEDINEC (2004a) i. m., 80.

szerződésben biztosított” autonómia megadását, „a vármegyei, városi, községi, és egyházi autonómiának” visszaállítását és tiszteletben tartását.⁶⁵³

A párt első nyilvános szereplésére 1921 májusában került sor, amikor a ruszinszkói magyar pártok nagy létszámú küldöttséget menesztettek Prágába, hogy illetékes helyen adják elő panaszukat. A köztársasági elnök betegsége hivatkozva elhárította a küldöttséget, mely május 6-án járulhatott E. Beneš külügyminiszter elé. Az előterjesztésből: „Podkarpatska őslakos autonóm pártjának és az autonóm területen lakó magyar pártok szövetségének 250 tagú küldöttsége élénk bizalommal és reménységgel eltelve jelentünk meg külügyminiszter úr, mint az entente hatalmak és a cseho-szlovák állam között létrejött St. Germaini békeszerződés hivatott végrehajtója előtt oly célból, hogy legelőször követelményünket előterjesszük. – Két év óta élünk a cseho-szlovák állam impériuma alatt és másfél év előtt jött létre az a szerződés, mely Podkarpatska Rus részére az autonómiát a nagyhatalmak tekintélyével biztosítja. – Bár e szerződés ratifikálva van, mégis szomorúan kell látnunk, hogy annak végrehajtása felé egyetlen lépés sem történt”. E. Beneš válaszából: „Kárpáto Russia kérdése adminisztratív és civilizáció kérdése. Eddig a reánk bízott kérdéseket mi megoldottuk. Figyelembe kell venni Önöknek, hogy a románok csak hónapok múlva vonultak ki egyes részekből, másrészt hogy a magyar kormány elhanyagolt állapotban hagyta vissza a nekünk ítelt területeket s óriási munka volt az elhanyagolt iskola ügyét és a higiéniai kérdéseket megoldani. – Kezdet kezdetétől kellett újjáépítési munkát végeznünk. Hozzájárult még az a körülmény is, hogy az autonóm területünkön nem volt intelligencia és így a magunk erejével kellett e munkát végeznünk. [...] Természetes, csak fokozatosan építhetjük ki e tartomány autonómiáját [...] az autonómia kiépítésének nincsenek elvi, csupán technikai akadályai.”⁶⁵⁴

Árky Ákos pártelnök szívügyének tartotta Ungvár iskolaügyét. 1921. július 28-án az ungvári magyar gimnázium szervezésére alakult bizottság jóváhagyta az új magyar gimnázium szervezeti szabályzatát és döntött arról, hogy a tanintézményt javarészt gyűjtésből (adományokból) fogják fenntartani. A felügyelő bizottság elnökévé Árkyt választották meg.⁶⁵⁵ A szervezőket a Ruszinszkói Magyar Hírlap augusztus 1-jei számában „új Drugethek”-nek nevezte (a XVII. században keletkezett tanintézet alapítója a Drugeth-család volt). Augusztus 2-án Árky az alábbi felhívást tette közzé: az ungvári gimnáziumban szeptember 1-jén csak egy ruszin nyelvű első osztály indul, oda is ruszin nyelven kell felvételizni; ezzel „kezdetét veszi a jövő magyarság elnemzetietlenítése, ha idejében nem védekezünk ezen erőszakos intézkedés ellen. [...] A jövő magyar nemzedék nevében kérünk mindenkit [...] támogassa anyagilag az új magyar reálgimnáziumot.”⁶⁵⁶ A következő év áprilisában Árky elnökletével megkezdte munkáját az ungvári magyar gimnázium szervező bizottsága.⁶⁵⁷ Augusztusban a pártelnök személyesen járt Vavro Šrobár iskolaügyi miniszternél, hogy tőle az ungvári ruszin reálgimnáziumban magyar osztályok megnyitásának engedélyezését kérje.⁶⁵⁸ Az eredménytelen küzdelemben a gimnázium ügye végül megrekedt.⁶⁵⁹

⁶⁵³ A Ruszinszkói Őslakosság Autonóm Pártjának programja. = FEDINEC (2004a) i. m., 86–87.

⁶⁵⁴ FEDINEC (2002) i. m., 84–85.

⁶⁵⁵ RMH, 1921. július 31.

⁶⁵⁶ ÁRKY Ákos: *Kérelem és felhívás a kárpátaljai ruszin terület magyarságához!* = RMH, 1921. augusztus 5.

⁶⁵⁷ RMH, 1922. április 24.

⁶⁵⁸ RMH, 1922. szeptember 6.

⁶⁵⁹ Az ungvári gimnáziumról: FEDINEC Csilla: *Az ungvári gimnázium vázlatos története.* = *Acta Hungarica*, Ungvár–Debrecen, 1998. 124–129.

1922. október 7-én megalakult Antonín Švehla (agrárpárti) politikusokból álló kormánya. Árky pártelnök a következő felhívást tette közzé: „A memorandumozás, a kérvényezés ideje már lejárt, Ruszinszkó őslakosságát boldogító kormányhatalom és exponenseinek erkölcsi értéke már annyira ismeretes, hogy jogaink többé nem kérés, hanem határozott követelés alakjában hozandók a jelenleg hatalomra jutottak tudomására.”⁶⁶⁰ 1924-ben letette az asztalra Podkarpatszka Rusz alkotmányának tervezetét.⁶⁶¹ Az első kárpátaljai választásokra készülve, a Ruszinszkói Szövetkezett Ellenzéki Pártok Szövetsége beregszászi ülésén úgy döntött, hogy Ruszinszkói Őslakosok Autonóm Pártja néven állít listát, amire a magyarság szavazhat a március 16-i választásokon. (A szavazás listákra történik, az egyes listákra leadott szavazatok mennyisége alapján lehet bekerülni a törvényhozásba. A magyar lista a 4-es számú.) Az ülésen elfogadott határozatból: „a Ruszinszkói Magyar Pártok Szövetségének Elnöki Tanácsa mint az itteni magyarság eddig alkotmányos szerve elhatározza, hogy a Ruszinszkói Őslakosok Autonóm Pártjának listáján szereplő összes jelölteket az itteni magyarság megválasztott képviselőinek kell tekinteni, akik együttvéve – szám szerint 18-an és azonkívül a Szövetség kebelébe tartozó pártok elnökei – alkotják a ruszinszkói magyarság tágabb értelemben vett parlamenti klubját. A klub tagjainak száma szükség szerint kiegészíthető a magyar közélet terén szereplő más személyekkel. A klub tagjai útján érintkezést tart fenn a magyarság különböző pártjainak vezetőségeivel és magával a tömeg-magyarsággal. Ennek következményeképpen a ruszinszkói szövetkezett magyarság megválasztott képviselői a fontosabb parlamenti kérdésekben respektálni tartoznak a klub határozatait. – A képviselő- és szenátorjelöltek a jelöltséget elfogadó nyilatkozattal egyidejűleg egy lemondó nyilatkozatot is kötelesek aláírni az esetre, ha a pártfegyellemmel ellenkezésbe jutnának. [...] A klub székhelye Ungvár.”⁶⁶² A Ruszinszkói Őslakosok Autonóm Pártja nagyszülősi választási nagygyűlésén Nagy Kálmán, a kárpátaljai keresztényszocialista párt ügyvezetője többek között kijelentette: „Ruszinszkó autonómiáját föladni nem lehet soha. A ruszinszkói magyarság megtanulta szeretni más nemzetiségű testvéreit és ez az érzés szülte meg benne az őslakosság autonóm pártjának gondolatát.” Hasonló szellemben szólalt fel Körmeny-Ékes Lajos szlovénországi keresztényszocialista parlamenti képviselő.⁶⁶³

Március 16-án Kárpátalján megtartották az első parlamenti választásokat. (Pótválasztások Csehszlovákiában.) A tizenhárom pártlistáról 9 képviselőt és a 4 szenátort választottak meg. Az Őslakos Párt listájáról Korláth Endre lett parlamenti képviselő és Egry Ferenc szenátor.

Pártjának aktuális programját Árky a pozsonyi Magyar Újságban így foglalta össze: „A Csehszlovák Köztársaság keretében levő ellenzéki politikában és különösen a magyarság táborában, főként két irányzat alakult ki. Az egyik a nemzet, a másik a keresztények tömörítését célozza. Ruszinszkóban e két irányzat fölött áll az Őslakosok Autonóm Pártja, melynek programja az ellenzéki küzdelmet egységes és kizárólag az autonómia alapján álló programra helyezni. – Ez a politika több mint nemzeti és mint keresztény politika. És mert több, alkalmasabb is arra, hogy az őslakosság ellenzéki küzdelmének méltó bázisa legyen.” „Sajnos, nem értünk még el odáig, hogy az egységes országos ellenzéki politika küzdő vonalát kiépíthettük volna. [...] A reális élet fogja [...] meghozni azt, amit ma sokan lehetetlennek tartanak, hogy keresztényszocialista és magyar kiskazda, szlovák és ruszin, német és román mind mind egy táborba kényszerülten válllvetve dolgozzék azon, hogy az elmúlt 6 esztendőnek a pártokra szakadásból származó minden csorbáját kiküszöbölhesse. [...]

⁶⁶⁰ RMH, 1922. október 28.

⁶⁶¹ ÁRKY Ákos: *Podkarpatszka Rusz alkotmányának tervezete*. = RMH, 1924. február 17.

⁶⁶² RMH, 1924. február 28.

⁶⁶³ RMH, 1924. március 13.

Parancsoló szükség, hogy addig is, amíg az őslakosság össze nem forr, legalább a magyarság tábora járjon elől saját jól felfogott érdekében [...] Kell hogy a keresztényszocialista és a magyar kiscgazda pártok vezérffiai megértsék, hogy úgy szolgálják nemzetünk érdekét, ha egységes pártban folytatják tovább a küzdelmet. – Lehet, hogy az egység nem teljesen ideális és nem is örök, de a parancsoló szükség komoly követelése. Ha elértük a közös célt, ha az autonómiánkhoz [lásd. Kárpátalja autonómiájához] és ezzel kapcsolatban egyéb jogainkhoz hozzájutottunk, ha segítségünkkel a prágai kormányba oly férfiakat juttattunk, akik ennek a köztársaságnak demokrata berendezését nemcsak frázisként kezelik, de komolyan is veszik, akkor ismét ráérünk azt a luxust üzni, amely a különféle világnézetek és elvek külön kultiválásának gyönyörűségéből áll, mert nem fogja többé se magyar életünket, se gazdasági és kulturális helyzetünket a hatalom elnyomó tendenciája fenyegetni. – Az ellenzéki pártok jelenlegi külön politikáját luxuspolitikának tartom.”⁶⁶⁴

Az 1925. évi választásokra való felkészülés alkalmával Beregszászban a kárpátaljai magyar pártok közös választási bizottsága döntött arról, hogy a kárpátaljai őslakospárti magyar listát egyesítik a szlovenszkói német–magyar listával („A gazdák szövetsége, a német iparospárt, a szlovenszkói németek és magyarok nemzeti politikai pártja”).⁶⁶⁵ Korláth és Egry is megőrizte mandátumát. Árky úgy vélte: „nekünk magyaroknak elsősorban az eddigi iskolai törvények megváltoztatását és az erre vonatkozó rendelkezéseknek revokációját kell követelnünk”; „a cseh polgári pártokkal vagy esetleg a kormánnyal kötendő megállapodás csak úgy lehetséges, ha eddig ért fájó sebeink előzőleg okvetlen gyógyulást nyernek, ha legalábbis teljes kulturális autonómiával bírunk és erre nemcsak tárgyi, de személyi biztosítékot is nyújtanak.”⁶⁶⁶

1926. február 2-án a kárpátaljai Kisgazda-, Földműves és Kisiparos Párt átalakult Magyar Nemzeti Párttá, melynek elnöke Egry Ferenc, ügyvezetője pedig Korláth Endre lett. Ez utóbbit a továbbra is fennmaradó pártszövetség élén Árky váltotta.⁶⁶⁷ 1926. július 3-tól a Ruszinszkói Magyar Hírlap megszűnt a kárpátaljai magyar pártszövetség hivatalosa lenni, megvált a laptól Zombory Dezső főszerkesztő. Az újság magántulajdonba került. Laptulajdonos: Kováts Miklós.⁶⁶⁸ Főszerkesztő: Árky Ákos („a magyar nemzeti egységen is túlmenő „őslakos egység” eszméjének nagytekéntélyű képviselője”). Szerkesztők: Rác Pál és Kováts Miklós.

1927. február 12-én a Ruszinszkói Magyar Ellenzéki Pártok Szövetségének beregszászi ülésén Árky bejelentette lemondását – hátrahagyva elképzeléseit a régió autonómiájára vonatkozó elképzeléseit⁶⁶⁹ – és átköltözött Budapestre, ahol 1942-ben halt meg (sz. 1858, Ungvár). Ungvártól a volt katonatiszt (nyugalmazott ezredesként érte a fordulat Ungváron 1919-ben), pártvezető így búcsúzott: „Úgy látom, politikai ideám megvalósíthatásához erőm gyenge volt. A feladatot mint katona precízen kijelöltem, a stratégiai megoldáshoz azonban mint politikus tájékoztatlannak bizonyultam. Nem tudtam, hogy a politika stratégiája nem számokkal, de egyénekekkel dolgozik. Nem tudtam, hogy ez egyének emberek, kik között vannak, akik a legnagyobb célokat is csak önzésük szemüvegén át nézik. Nem tudtam, hogy

⁶⁶⁴ ÁRKY Ákos: *Egységes pártot*. = RMH, 1925. március 29.

⁶⁶⁵ RMH, 1925. október 25.

⁶⁶⁶ (Árky Ákos vezércikke.) RMH, 1926. november 26.

⁶⁶⁷ RMH, 1926. február 7.

⁶⁶⁸ Korláth unokahúgának férje.

⁶⁶⁹ A mintát „a Horvát–Szlavón–Dalmát autonómia történelmi alakja” adta. Lásd. ÁRKY Ákos: *A ruszinszkói magyarság és Ruszinszko autonómiája*. Budapest, Sylvester Rt., 1927.

az első mindenben az érvényesülés, a hatalom enyhet nyújtó árnyéka: az állás, a vagyon, a társadalmi bizonyosság, az elhelyezkedés, a közéleti nagysággá való emelkedés. Nem tudtam, hogy mindez a törekvés a legkülönbözőbb világszemléleti eszmék büvködébe van beburkolva s hogy az érvényesülést keresőkre nézve e büvködők – az ukrajinizmus, a kommunizmus, a cionizmus, a szocializmus, a kis- és nagyorosz irányzat s mindezek szolgálója a sajtószabadság, éppen olyan megváltást hozható eszmék hirdetőik részére, mint nekem, az álmodozónak, az őslakosság egyesítésének gondolata.”⁶⁷⁰ Pártja, az Őslakosok Autonóm Pártja vele együtt eltűnt a politikai palettáról.

Keresztényszocialista Párt (1920–1936)

A Magyar Jogpárt és az Őslakosok Autonóm Pártja specifikusan kárpátaljai pártok voltak. Ezzel szemben a keresztényszocialisták és a kiscsángok az ún. országos párt ruszinszkói kerületeként működtek, igyekezve megtartani önállóságukat. Az 1920-tól Lelley Jenő, 1925-től Szüllő Géza, 1932-től Esterházy János vezette Országos Keresztényszocialista Párt ruszinszkói kerülete hivatalosan 1920 augusztusától működött. A párt 1919-ben kiadott programja⁶⁷¹ szociális és gazdasági követeléseket fogalmazott meg, a keresztény szellemiség jegyében. A párt szervezőbizottságát Magyar Bálint irányította, elnöknek Kerekes István orvost (sz. 1858, Kereknye) választották meg, aki ezt a tisztét végig megtartotta, az ügyvezető Nagy Kálmán (korabeli általános struktúra, hogy van „politikai elnök” és „ügyvezető elnök”). Az OKP kárpátaljai kerülete az 1924-ben a párton belül kirobbant csatározás során, mely a magyarországi kormánykörök utasításának megfelelően a keményebb ellenzéki vonalat követő keleti csoport és a Prágával szembeni politika enyhítése mellett hitet tevő nyugati csoport között robbant ki, az utóbbiakkal, azaz Lelley Jenővel szemben foglalt állást,⁶⁷² bár Korláth megfogalmazta különvéleményét, miszerint a Szentiványi által szorgalmazott magyar egység kívánalma nem elégséges, hanem őslakos egységre kell törekedni, azaz „a szlovénországi és ruszinszkói őslakók pártjainak egységét” kell megteremteni.⁶⁷³

A párt hivatalos lapja a Kárpáti Napló volt, mely 1921 április végén megszűnt, helyébe május 8-tól a Határszéli Újság lépett, melyet Magyar Bálint laptulajdonostól megvásárolt a Ruszinszkói Keresztényszocialista Párt.⁶⁷⁴ A pártlap felelős szerkesztője Hokky Károly. Hokky (Abaújszépsi, 1883 – Cleveland 1971) Kolozsváron és Budapesten végezte a bölcsész-kart, középiskolai tanári oklevelet szerzett Budapesten, majd Kassán volt tanár, 1919-ben elbocsátották. 1921-től Nagyszőlősen a Keresztényszocialista Párt főtitkára, 1928-tól a párt ügyvezetője – miután Nagy Kálmán lemondott. A keresztényszocialisták kapcsolatokat tartottak fenn a szakszervezetekkel, illetve a magyarokon kívül ruszin és román tagokkal is rendelkeztek. A Ruszinszkói Keresztényszocialista Párt „központja” Nagyszőlős, ahol párt- napokat tartottak. Az 1929-es parlamenti és szenátusi választások alkalmával a kárpátaljai „magyar listá”-ról jelöltje, Hokky Károly nyeri el a parlamenti széket, 1935-től pedig szenátor. (1938 őszén a Kárpátaljai Magyar Nemzeti Tanács vezetőségének lett a tagja, 1939-től a magyar parlament képviselője, a háború végén a tengerentúlra emigrál.)

⁶⁷⁰ Árky Ákos (Őslakos Autonóm Párt) búcsúja Ruszinszkótól. = FEDINEC (2004a) *i. m.*, 184.

⁶⁷¹ *A Keresztény Szocialista Párt programja*. Kiadja az užhorodi Ker. Szocialista Párt. Užhorod, 1919.

⁶⁷² ANGYAL (2002) *i. m.*, 112–118.

⁶⁷³ Korláth Endre (nemzetgyűlési képviselő) cikke az Ungváron megjelenő *Ruszinszkói Magyar Hírlapban* az őslakos egységről. = FEDINEC (2004a) *i. m.*, 147–149.

⁶⁷⁴ RMH, 1921. november 8.

Hokky a prágai törvényhozásban elsősorban a magyar iskolaügyet szorgalmazta. Felpanaszolta többek között, hogy Kárpátalján kevés a magyar óvoda, azok többsége is felekezeti fenntartású,⁶⁷⁵ a magyar iskolák száma nem felel meg az magyar lakosság népszámlálás szerinti arányának,⁶⁷⁶ szövé tette, hogy csupán a beregszászi ruszin gimnáziumnak van magyar tagozata,⁶⁷⁷ interpellált a volt ungvári katolikus magyar gimnázium visszaadása,⁶⁷⁸ a nagyszőlősi magyar polgári kör megnyitása ügyében,⁶⁷⁹ aláírásgyűjtést szervezett annak érdekében, hogy magyar tanítóképző nyíljon „arra alkalmas városban Szlovénzkó vagy Kárpát-alja területén.”⁶⁸⁰ Szerinte a kárpátaljai magyarság már azzal is elégedett lenne, ha annyi magyar óvodája, elemi, polgári és középiskolája lenne, mint ahány cseh/szlovák van a tartományban.⁶⁸¹ Ezenkívül foglalkozott a nyelvi jogok kérdésével több ízben,⁶⁸² valamint a máramarosi csehszlovák–román határkérdés rendezésének ügyével,⁶⁸³ védelmébe vette a megélhetési csempészt: „A kárpátaljai magyar határmenti lakosság ínsége közzismert tény. Az esztendőket óta ismétlődő rossz termés folytán a lakosság megélhetése nincs biztosítva. [...] a munkanélküliek hatalmas tömege [...] a legsúlyosabb nyomorral küzd. Kárpátalja népének harmadrésze ellátatlan, akik minden igyekezetük mellett sem képesek munkához, keresethez jutni [...] a [...] lakosság egy része [...] a szükség kényszerének nyomása alatt a szomszédos magyar területekről hoz át élelmiszereket [...] Elismerem, hogy a kárpátaljai ínségesek, amikor ily módon gondoskodnak magukról, nem járnak a törvény útján, de cselekedetük nem jelent oly veszélyt az állam érdekeire, hogy ezért életükkel kelljen fizetniük. Márpedig a kárpátaljai határmenti lakosság ínségesei közül nem egy nyomorgó életét oltotta ki a pénzügyőrök golyója.”⁶⁸⁴ Bár pártja a csehszlovák időszakban fontosnak tartotta az autonómia ügyét, a Teleki Pál-féle autonómiaviták során az egyetlen volt az érintett kárpátaljai politikusok, közéleti személyiségek között, aki nem nyilvánított véleményt.⁶⁸⁵

A keresztényszocialisták „testvérpárt” volt a kisgazdákkal, „a két párt tulajdonképpen egymást kiegészíti”, állította a kortárs vélemény.⁶⁸⁶

⁶⁷⁵ *Kárpáti Magyar Hírlap* [KMH], 1933. január 25.

⁶⁷⁶ 1930. február 20. MTI. Magyar Országos Levéltár [MOL], K. 428. (sajtólevéltár, MTI könyomatosok), 709. csomó (Csehszlovákia 1930).

⁶⁷⁷ KMH, 1933. november 19.

⁶⁷⁸ KMH, 1933. január 27.

⁶⁷⁹ KMH, 1934. december 5.

⁶⁸⁰ KMH, 1935. augusztus 9.

⁶⁸¹ 1936. december 16. MTI. MOL, K. 428., 715. csomó (Csehszlovákia 1936–1937).

⁶⁸² Vö. FEDINEC (2002) *i. m.*,

⁶⁸³ 1932. január 21. MTI. MOL, K. 428., 711. csomó (Csehszlovákia 1932).

⁶⁸⁴ Hokky Károly (országgyűlési képviselő) interpellációja a csehszlovák pénzügyminiszterhez a pénzügyőrök fegyverhasználata tárgyában a kárpátaljai magyar határ mentén. = FEDINEC (2004a) *i. m.*, 341–342.

⁶⁸⁵ VASAS Géza: *Egy félbehagyott alkotmány. Kárpátalja autonómiájának ügye 1939–1940-ben.* = FEDINEC Csilla (szerk.): *Kárpátalja 1938–1941. Magyar és ukrán történeti közelítés.* Regio Könyvek. Budapest, 2004. [2004b] 176.

⁶⁸⁶ Jaross Gyulának, a ruszinszkói Kisgazdapárt titkárának nyilatkozatát lásd. RMH, 1921. szeptember 15.

Kisgazda-, Kisiparos és Földműves Párt (1921–1926)

1920. február 17-én Komáromban megalakult az Országos Magyar Kisgazdapárt. Az első közgyűlésre 1920. május 24-én került sor, amikor új nevet fogadtak el: Országos Magyar Kisgazda-, Földműves és Kisiparos Párt. Elnök: Szentiványi József.

A párt kárpátaljai kerületének létrejöttéig sajátos út vezetett, amely nem követte a keresztényszocialista forgatókönyvet: megalakult 1920. júniusában Ungváron az Ung Megyei Kisgazdapárt (elnök: Egry Ferenc kisgejőci harangöntő),⁶⁸⁷ júliusban pedig Beregszászban a Bereg Megyei Kisgazdapárt (elnök: Rátz Miklós badalói református lelkész).⁶⁸⁸ Októberben az országos párt pöstyéni vezetőségi ülésén Szentiványi kijelölte a követendő utat: „hogy a szlovenszkói és ruszinszkói magyar politika szakítson az eddigi gondolkodással s helyezkedjék reális alapra [...] az ábrándok szövése helyett a komoly munka vegye kezdetét és a magyarság létérdekében kifejlesszük az önvédelmet. A párt minden erejével és a pártagitáció összes eszközeivel igyekezni fog a köztudatba belevinni az önvédelem szükségességének gondolatát s ennek érdekében szükségesnek tartja az összes szlovenszkói és ruszinszkói magyar polgári pártok egységes munkáját. Mint a szélső keresztény és liberális-radiális irányzatok között álló középpárt feladatának tekinti, hogy az eddig szétagolt és külön akciókat végző magyar polgári pártok között igyekezzen megteremteni az együttműködést”.⁶⁸⁹ November 18-án Egry nyílt levélben fordult a Bereg megyei kisgazdákhoz, melyben többek között kifejtette: „A magyar pártok ungvári vezetősége máris megmutatta az utat. Együtt ülnek, együtt tanácskoznak Ungváron a Gazdapárt, a Keresztényszocialista Párt s a Jogpárt megbízottai. – Kövessétek példájukat és értsük meg egymást mindenütt, ahol egynél többen megjelenünk a magyarság javára és mindannyiunk boldogságára.”⁶⁹⁰ Ilyen előzmények után 1921. január 16-án Beregszászban tanácskoztak a beregi, a máramarosi és az ugocsai küldöttek. Megjelent többek között Szentiványi József, valamint Egry Ferenc. Az ülésen kimondták az Országos Kisgazda-, Földműves és Kisiparos Párt ruszinszkói kerületének megalakulását, amelybe azonban az Ung megyei kisgazdák nem léptek be, mindazonáltal elnökké Egry Ferencet választották meg, aki a fordulat előtt a Függetlenségi Párt aktivistája volt. A pártprogram többek között kimondta: támogatni kívánják a kis- és középgazdákat, követelik a szabad kereskedelem visszaállítását, a határok megnyitását a kereskedelem céljaira, felvállalják a falu kulturális felemelésének ügyét, erőfeszítéseket tesznek, hogy szövetkezeti úton mezőgazdasági hitelhez juthassanak. Határozatban mondták ki, hogy mozgalmat indítanak az Ung vármegyéből Szlovenszkóhoz csatolt községek (Kárpátaljához történő) visszacsatolása érdekében azzal a céllal, hogy megszüntessék az ebből keletkezett káros gazdasági helyzetet.⁶⁹¹ A kárpátaljai kisgazdapárt sajtóorgánuma a Beregi Hírlap, 1922 májusától a Kárpátaljai (1926-tól Ruszinszkói, 1930-tól Kárpáti) Magyar Gazda (Beregszász).

1921 februárjában Egry arról beszélt a Ruszinszkói Magyar Hírlapban, hogy: „Az együtt élők és egymással karöltve haladni akarók csak úgy lehetnek békében, ha magát mindegyik egyenlőnek érezheti, csak úgy élhetnek békében, ha nincs anyag a keserűségre, az összeveszésre.”⁶⁹² Szentiványi és Körmendy-Ékes Lajos személyesen utaztak Ungvárra, hogy „az

⁶⁸⁷ Ő, 1928. október 21.

⁶⁸⁸ RMH, 1920. július 28.

⁶⁸⁹ RMH, 1920. november 4.

⁶⁹⁰ RMH, 1920. november 18.

⁶⁹¹ RMH, 1921. január 18.

⁶⁹² RMH, 1921. február 1.

Ung Megyei Magyar Kisgazdapártot újra szervezve bekapcsolják az Országos Magyar Kisgazda, Földműves és Kisiparos Pártba, amely párt magába foglalja Szlovénia összes magyar kisgazda, kisiparos és földmunkás népét és Ruszinszónak Bereg, Ugocsa, Máramarosban lakó, magát magyarnak érző közönségét. – Egyedül Ung megye van még hátra, hogy ezen csatlakozással az egész magyar társadalom egybeforrasztását betetőzze.”⁶⁹³

A rábeszélés hatott, ám rögtön utána megkezdődött a ruszinszói kerületen belüli tagozódás, ellentétben a keresztényszocialista (és a többi magyar) párt struktúrájával, ahol csak települési alapszervezetek léteztek, az országos párt kárpátaljai kerülete nem tagozódott további alkerületekre. 1921 júliusában az ungi szervezet (elnök: Isaák Imre),⁶⁹⁴ 1922 novemberében Nagyszőlősen a máramaros–ugocsai szervezet (elnök: Peleskey Sándor)⁶⁹⁵ mondta ki létrejöttét. Ez a strukturális elem átörökítődött a Magyar Nemzeti Pártba is. A kisgazdapártnak több alelnöke, valamint főtitkára volt. A párton belüli területi tagozódást visszatükrözte a választói magatartás is. 1923. évi községi választások alkalmával Egry Ferenc *Pár szó a magyarokhoz* című közleményében kifejtette: a községi választásokon az ungi magyarság elismerésre méltó összefogásról tett tanúbizonyságot, ám a bereg-ugocsai magyarság sajnos hitelt adott a magyarellenes agitációnak (arra utal, hogy szimpatizált a Kárpátorosz Köztársasági Földműves Párttal). Egry fájlalja, hogy „csak a magyar az, amely nem tart össze.”⁶⁹⁶ Törésvonal a magyar pártok között is fennállt; Korláth Endre, a Szövetkezett Magyar Ellenzéki Pártok Szövetségének ügyvezetője egyik felszólalásából: „ha bizonyos tekintetben talán ellentétesek is gazdasági érdekeink, mégis legyünk mindig egyek [...] Ne hallgassunk azokra az uszítókra, akik azt mondják, hogy a kisgazdapárti magyar nem lehet együtt a keresztényszocialista magyarral, vagy hogy a kisgazdapárti magyar nem lehet együtt a liberális jogpárti magyarral, vagy – amint azt különösen szeretik az uszítók hangoztatni – a liberális magyar nem férhet meg abban a Szövetségben, amelyben a keresztényszocialista magyar van.”⁶⁹⁷ Másutt: „ma nem az a fontos, hogy ki melyik magyar pártban van, hanem az, hogy mindenki, aki magyarnak vallja magát, benne legyen valamelyik magyar pártban.”⁶⁹⁸

Egry Ferenc kisgazdapárti elnökként a helyben politizálást helyezte előtérbe: közbenjárt és megállapodásra jutott a kárpátaljai kormányzóval a gabonarekvirálás ügyében,⁶⁹⁹ folyamatos törekvése volt az egykori Ung vármegye egységének megbontásából eredő lehetetlen gazdasági helyzet orvoslása, amelynek más megoldási módja nem lehet, mint az, hogy a Kaposi járást Szlovéniahoz csatolják át Kárpátaljához („Ung megye az ungiaké!”),⁷⁰⁰ tiltakozott az ellen, hogy cseh telepéseket hozzanak a bátyui Lónyai-birtokra és a tiszasalamoni Odescalchi-birtokra,⁷⁰¹ hogy Ungvárhoz csatolják a környező településeket, nevezetesen Radváncot, Alsódomonyát, Gerényt⁷⁰² stb. A kisgazdapárthoz fűződik, hogy 1923-tól kezdő-

⁶⁹³ RMH, 1921. február 13.

⁶⁹⁴ RMH, 1921. augusztus 3.

⁶⁹⁵ RMH, 1922. november 22.

⁶⁹⁶ EGRY Ferenc: *Pár szó a magyarokhoz*. = RMH, 1923. szeptember 27.

⁶⁹⁷ RMH, 1924. január 17.

⁶⁹⁸ RMH, 1921. augusztus 3.

⁶⁹⁹ RMH, 1920. szeptember 14.

⁷⁰⁰ RMH, 1920. december 22.

⁷⁰¹ RMH, 1921. június 14.; RMH, 1921. augusztus 3.; RMH, 1924. február 17.

⁷⁰² RMH, 1922. december 16.; RMH, 1922. november 25.; RMH, 1925. augusztus 2.

dően minden év elején Beregszászban Országos Magyar Bált rendeztek (ez volt „a kárpátaljai magyarság legnagyobb és legjelentősebb társas összejövétele”⁷⁰³). A hagyományt átvette a Magyar Nemzeti Párt. Az utolsó bálra 1937-ben került sor (1939-ben és 1940-ben Tiszaháti Magyar Bál volt a városban).

Korábbi mozgolódások után 1925. április 8-án a beregszászi kisgazdapárti vezetők írásban jelentették be csatlakozásukat Szentiványi mozgalmához azon a gyűlésen, amelyre azonban nem hívták meg Egryt. „Mi a ruszinszkói keresztényszocialista párttal engedmények, sokszor önfeláldozás árán is, mindig testvéri jó viszonyt igyekeztünk fenntartani, de azért már most ki kell jelentenünk, hogy aki nem lesz benne az egységes magyar pártban, ebben a minden jó magyart befogadni kész és hivatott szent hajlékban – azokban mi politikai ellenfelet fogunk látni akkor is, ha keresztényszocialistának hívják őket.”⁷⁰⁴ Április 18-án Ungváron a Ruszinszkói Magyar Pártok Szövetségének vezetősége és az Őslakosok Autonóm Pártjának parlamenti klubja kimondta: a kárpátaljai magyar pártok szövetsége tiszteletben tartja az ún. érsekújvári egyezményt, s egyedül az ennek alapján létesített pártközi Vezérő Bizottságot tartja illetékesnek a magyar politika irányításában. Ezért a kárpátaljai magyar pártok szövetsége nem foglal állást az egységes magyar párt ügyében, hanem mindenben a pártközi Vezérő Bizottság döntésének és irányításának veti alá magát. Az ülésen vendégként részt vett Szentiványi József kisgazdapárti elnök, aki kifejtette, hogy „csak erős és nemzeti alapon való tömörüléssel lehet az idezárt magyarság kulturális megmaradását biztosítani.”⁷⁰⁵ Április 26-án Egry Ferenc, az országos kisgazdapárt kárpátaljai kerületének elnöke „megnyugtató szavakkal” fordult pártja alapszervezeteihez: „meg lehet állapítani, hogy válság nincs, nem is volt. Talán lehetne mondani, hogy az egész félretörés jórésztben az egyéni türelmetlenség és kisebb részben az egyéni önérdék szüleménye. [...] Az ungvári gyűlés [lásd. 1925. április 18-án] mintaképe volt a meggondoltságnak.”⁷⁰⁶

Magyar Nemzeti Párt (1926–1936)

1925. október 13-án az országos kisgazdapárt felhívással fordult Szlovénia és Kárpátalja magyarságához, hogy „alkossák meg azt a pártot, mely minden magyar befogadására alkalmas” függetlenül társadalmi vagy felekezeti hovatartozásától, azaz támogassák Szentiványi József kezdeményezését a Magyar Nemzeti Párt létrehozására. Ez a párt a magyarság politikai egységének szilárdítására hivatott, s továbbra is fent kívánja tartani a pártszövetségi viszonyt a keresztényszocialista párttal.⁷⁰⁷ Október 18-án Érsekújváron az országos kisgazdapárt Magyar Nemzeti Párt néven alakult újjá Szentiványi elnökletével. Az egyik alelnök Egry Ferenc lett. Az ülésen felolvasták Korláth Endre, a kárpátaljai magyar pártszövetség ügyvezetője támogató levelét.⁷⁰⁸ Az új párt létrehozásával a fő cél a magyar egység megteremtése volt, miután a keresztényszocialista párt belső válságot élt át és érezhetően csökkent az egyetlen társadalmi réteget képviselő kisgazdák befolyása is. Szentiványi József

⁷⁰³ KMH, 1937. január 1.

⁷⁰⁴ RMH, 1925. április 12.

⁷⁰⁵ *Kárpáti Híradó*, 1925. április 22.

⁷⁰⁶ EGRY Ferenc: *Megnyugtató szó a ruszinszkói kisgazdapárt szervezeteihez!* = RMH, 1925. április 26.

⁷⁰⁷ RMH, 1925. október 18.

⁷⁰⁸ RMH, 1925. október 25.

az egész magyarság érdekeit védő párt elé kettős célt helyezett: a német orientációt és a reálpolitikát, azaz bizonyos előnyökért a kormánypártokkal is együtt kell működni. Bár Szentiványi a keresztényszocialistákat is az új táborban akarta tudni, de Lelley ellenkezett. A két párt a választási együttműködésről sem tudott egyezsége jutni – bár Budapest ezt szorgalmazta. Az MNP és az OKP külön indult. A Szepesi Német Párttal szövetező MNP szerzett több mandátumot, s ennek a klubnak lett tagja a ruszinszkói magyar pártok közös képviselője is: Korláth a Ruszinszkói Magyar Pártszövetség jelöltje volt.⁷⁰⁹

1925. október 21-re a kárpátaljai kisgazdapárt Beregszászba tanácskozásra hívta egybe a magyar pártok vezetőit. Korláth Endre nemzetgyűlési képviselő kifejtette, hogy „az egységes, vállvetett munka érdekében, de meg a választási harc sikeres lefolytatása céljából is, szükséges, hogy a ruszinszkói ellenzéki pártok, a keresztényszocialista párt kivételével, a nemzeti gondolat alapjára helyezkedve Ruszinszkói Magyar Nemzeti Párt név alatt menjenek a választási küzdelembe”, „a keresztényszocialista párttal továbbra is pártszövetséget alkotva haladjon azon cél felé, amely az itt élő magyarság és őslakosság minden irányú érvényesüléséhez vezet.”⁷¹⁰

1926. február 2-án a kárpátaljai kisgazdapárt választmányi gyűlést tartott Beregszászban. Korláth Endre képviselő előterjesztette a Szentiványi Józseffel folytatott tárgyalások eredményét a kárpátaljai Magyar Nemzeti Párt megalakítására vonatkozóan. A választmány kimondta, hogy „a ruszinszkói kerület az országos magyar kisgazda, földműves és kisiparos párt programjának, szervezeteinek, címének fenntartása mellett politikai küzdelmét az országos politikában a magyar nemzeti párt lobogója alatt viszi tovább, mint annak ruszinszkói kerülete, mert szükségesnek látja a városi iparosság és kereskedővilág erejének felhasználásával politikai hatalmát nagyobbítani, küzdelmét hatékonyabbá tenni.” A kárpátaljai Magyar Nemzeti Párt vezetősége: Egry Ferenc elnök, Korláth Endre ügyvezető. A párt alkerületei („körzetei”): ungi, alsóberegi, felsőbereg, ugcasai, máramarosi, saját elnökökkel, ügyvezetőkkel. A választmány úgy döntött, hogy az MNP továbbra is együttműködik a keresztényszocialista párttal, fent kívánja tartani az addigi pártszövetségi keretet.⁷¹¹ A „ruszinszkói Magyar Nemzeti Párt” és a „szlovenszkói Magyar Nemzeti Párt” megállapodott abban, hogy az előbbi szabad kezét kap az autonómia és a kárpátaljai adminisztrációs ügyekben.⁷¹²

1926. szeptember 4-én Beregszászban tartották a Magyar Nemzeti Párt kárpátaljai kerületének választmányi ülését. Tárgy: a párton belüli szembenállás tisztázása. A helyszínválasztás oka, hogy az MNP ellenzéke Beregszászban alakult ki. Két elkülönülési kísérlet történt: első alkalommal a legutóbbi parlamenti választásokat megelőző időszakban, amikor a beregszásziak a választási szövetséggel nem értettek egyet; másodszor a nyár folyamán a Kárpátaljai Magyar Gazda, a párt hivatalos sajtóorgánuma körül alakult ki vita. A laptulajdonos Bakó Gábor, a beregszászi pártszervezet elnöke nem fogadta el a választmánynak azt a döntését, hogy a megjelenés helyszínét tegyék át Ungvárra. Erre a kerületi vezetés júliusban kimondta, hogy a lap beleolvad a Ruszinszkói Magyar Hírlapba. Augusztusban ismét megindult Beregszászban a Kárpátaljai Magyar Gazda Kovách Béla szerkesztésében, de ellenzékben Egry Ferencel, Korláth Endrével, mint akik nem a Szentiványi-féle program képviselői. Most, a gyűlés alkalmával a jelen levő Egry és Korláth azt bizonygatták, hogy Szentiványival a legnagyobb egyetértésben vannak. Ibrányi György kerületi ügyvezető lemondott, Kovách Béla revideálta korábbi álláspontját, Bakó Gábor betegsége hivatkozva egy éves szabadságot

⁷⁰⁹ ANGYAL (2002) *i. m.*, 120–128.

⁷¹⁰ RMH, 1925. október 25.

⁷¹¹ RMH, 1926. február 7.

⁷¹² RMH, 1927. február 16.

kért, helyette a párt körzeti ügyvezetője Polchy István lett.⁷¹³ Nem sokkal ez után a kormánnyal tárgyalásokat folytató MNP⁷¹⁴ nemzetgyűlési képviselői úgy döntöttek, hogy a költségvetés elleni szavazással nem akarják befolyásolni a tárgyalások menetét, ezért a szavazáson nem vesznek részt. Korláth egyedüliként az MNP képviselői közül részt vett a költségvetés végyszavazásán és ellene szavazott. Eljárását a Prágai Magyar Hírlapban azzal indokolta, hogy „a kormány eljárásában pártunk követeléseinek honorálása tekintetében komolyságot nem láttam.”⁷¹⁵ Az MNP-en belül Korláth volt az egyetlen, aki ellenezte az aktivista politikát, ami végül is kudarca fulladt. Az ok, hogy a német pártok a választásokon szövetséges magyaroktól függetlenül beléptek a kormányba, és maga a kormány is óvatos volt egy olyan magyar párttal, amelyik Budapestről instruáltak. A Rothemere-akció is ellene dolgozott annak, hogy egy utódállamban magyar aktivista párt működjön.⁷¹⁶ Egyértelmű volt, hogy Korláth a keresztényszocialistákhoz húz. „[...] a Magyar Nemzeti Párt kizárólag a magyarság saját erejére támaszkodva akarja elérni, vagy megközelíteni a közös nagy célt, míg a Keresztényszocialista Párt az összes elnyomottak tömörítésével akar ugyanezen célhoz eljutni.” Intranszigiens ellenzékiesség vagy kormányba lépés? Kossuth vagy Deák elve? Korláth szerint „nincs itt még a kiegyezés ideje.”⁷¹⁷

Az 1929-es parlamenti és szenátusi választásokra a két magyar pártnak sikerült szövetséget kötni, s közös listát indítani a Szepesi Német Párttal.

A gazdasági válság időszaka az irredenta mozgalmak megerősödését hozta.⁷¹⁸ 1932. júniusában a Magyar Nemzeti Párt kárpátaljai kerületének beregszászi gyűlésén 38 község 120 küldöttje vett részt. Korláth Endre kijelentette: „minden jó szándékú ember a béke érdekében a /béke/szerződések revízióját tartja szükségesnek”.⁷¹⁹

1935-ben a Kárpáti Magyar Hírlap felhívást adott közre, melyben többek között ez olvasható: „Testvéri szavunk a kárpátaljai zsidó vallású magyarsághoz!” „Zsidó vallású magyar testvérek! Itt az utolsó óra! Térjete vissza abba az őslakos közösségbe, amely a ti éltető elemetek is! Helyezkedjete vissza a Magyar Nemzeti Párt politikájának alapjára!”⁷²⁰

A kisgazdapárt, majd az MNP elnöke Egry Ferenc (Kisgejőc, 1864 – Dunántúl, 1945) kisgejőci harangöntő mester volt, akinek műhelye 1793-ban lett alapítva. Harangjai a köztársaság egész területére eljutottak, Magyarországról is számos rendeltetést kapott. A kiállításokon rendszerint aranyérmet nyert. Keresetéből adományozott pártcélokra, kultúraszolgálatra, megesett, hogy a harangot ingyen adta valamely kárpátaljai egyházközségnek, felekezeti

⁷¹³ RMH, 1926. szeptember 8. Szentiványi nyilatkozata: „a Kárpátaljai Magyar Gazda körül csoportosult urak sem tudtak rávenni arra, hogy pártom ruszinszkói körzetének adminisztratív ügyeibe beleavatkozzam, még kevésbé arra, hogy Korláth vagy az ottani alkotmányos pártvezetőség ellen valamit tegyek.” = RMH, 1927. január 23.

⁷¹⁴ A Magyar Nemzeti Párt kormánytámogatásának feltételei. = FEDINEC (2004a) i. m., 179.

⁷¹⁵ (Korláth Endre nyilatkozik parlamenti szerepléséről.) *Prágai Magyar Hírlap*, 1926. december 1.

⁷¹⁶ ANGYAL (2002) i. m., 151–152.

⁷¹⁷ Korláth Endre cikke az Ungváron megjelenő *Ruszinszkói Magyar Hírlapban Ne viaskodjunk!* címmel az egységes magyar politizálásról. = FEDINEC (2004a) i. m., 180–182.

⁷¹⁸ A ‘magyar irredentizmus’ összefoglalása ukrán szemszögből: Вегеш М. М.–Гиря В. І.–Король І. Ф.: *Угорська іредента на Закарпатті між двома світовими війнами (1918–1939)*. Ужгород: Вид-во УЖДУ, 1998. A kérdés szakirodalma uo. 122–128.

⁷¹⁹ 1932. június. (nap nincs feltüntetve) MTI. MOL, K. 428., 711. csomó (Csehszlovákia, 1932).

⁷²⁰ KMH, 1935. május 5.

megkülönböztetés nélkül. Róla, Egry Ferencről, aki a két világháború között Kárpátalja talán legnagyobb köztisztviselőjének örvendő férfinak volt, „váltott egymással verset” az ungvári Ruszinszkói Magyar Hírlap hasábjain Mécs László és Reményik Sándor.⁷²¹ 1924-es és az 1925-ös választásokon szenátori mandátumot nyert. Első szenátusi beszédében sajnálatosnak nevezte, hogy a kormány még mindig nem váltotta be az autonómiára vonatkozó ígéretét, Kárpátalja határait nem a megállapodások értelmében vonták meg, földrajzi és néprajzi értelemben hozzá tartozó területeket vettek el, a rossz erdőgazdálkodás karsztosítással fenyeget, felvetette az állampolgársági ügyek rendezetlenségét, az elbocsátott alkalmazottak és a nyugdíjasok problémáját, a magyarság nehéz gazdasági helyzetét, rámutatott a vallási élet kuszaságára.⁷²² A Csehszlovákiai Magyar Népszövetségi Liga kárpátaljai elnöki tisztét is betöltötte.⁷²³ Egry névnapjára negyed századon át minden évben Kiscegyőre zarándokoltak a kárpátaljai magyarok fontos személyiségei. 1934-ben 70. születésnapján mint „a kárpátaljai magyarság őszbeborult, de még mindig daliás vezéré”-t ünnepelték.⁷²⁴ 1939-ben még elvállalta a Baross Szövetség ungvári szervezetének,⁷²⁵ majd Ung vármegye Mezőgazdasági Bizottságának vezetését.⁷²⁶

Magyar pártszövetség (1920–1936)

A kárpátaljai magyar pártok – a Jogpárt, a Keresztényszocialista Párt és a Kisgazdapárt – 1920. november 30-án Ungváron megalakította a Ruszinszkói Magyar Pártok Szövetségét. A határozat szerint: „a pártereket fenntartva egymással szövetségre lépnek s egységgé váltan, egységes irányítás alatt harcolnak a magyarság jogos törekvéseiért.”⁷²⁷ Elnöknek Korláth Endrét, titkárnak Paulik Jánost választották meg. Korláth szerint „ma nem az a fontos, hogy ki melyik magyar pártban van, hanem az, hogy mindenki, aki magyarnak vallja magát, benne legyen valamelyik pártban.”⁷²⁸ A *Ruszinszkói Magyar Hírlap*, ekkor a Jogpárt hivatalosa, így kommentálta az eseményt: „Nem egészen úgy, ahogy mi szeretnénk volna, de megszületett [...] a ruszinszkói magyarság egysége. – A Ruszinszkóba szorult négy megszabdalt vármegye magyarsága végre egybefogott s kéz a kézben megy a küzdelem felé, mely reá itt a nehéz napokban vár. – Mi többet szeretnénk volna, mint kéz a kézben. Mi egy kezet akartunk, mely nyíltan mutassa a magyarság útját. Mi a „pártok” jelzőit le akartuk mosni a magyarság lobogójáról s a pártok kereteit ledöntve, egységes táborban tudni a magyart. – Fenséges gondolat volt számunkra s hittel szolgáltuk megmozdulásunk óta annak eszméjét. Hitünk alapja, eszménk tartalma ama parancsa volt: nem kisgazda, nem keresztényszocialista, nem szociáldemokrata, nem cionista itt ma a magyar, hanem csak magyar. – A „jogpárt” szava is csak azért jelző számunkra, mert veszendőbe indult jogaink megmentésében a jog szó kapcsol és nem bont. De célunkért külön pártunkról is lemondunk volna, csak együtt legyünk, csak egy kéz mutassa, merre menjen a magyar. Nem így lett. Egy kéz helyett csak

⁷²¹ RMH, 1925. május 10.; RMH, 1925. május 24.

⁷²² RMH, 1924. április 10.

⁷²³ RMH, 1925. március 29.

⁷²⁴ Ö, 1934. január 28.

⁷²⁵ KMH, 1939. március 30.

⁷²⁶ KMH, 1939. október 18.

⁷²⁷ RMH, 1920. december 2.; Ö, 1928. október 21.

⁷²⁸ RMH, 1921. augusztus 3.

kéz a kézben.”⁷²⁹ Paulik szerint a ruszinszkói magyar pártok együttműködésére azért van szükség, mert ebben rejlik „a forrása annak az erőnek, amely képessé teszi a magyarságot arra, hogy a rá kényszerített gazdasági és kulturális harcban győzelemre vihesse a magyarság lobogóját.”⁷³⁰ Úgy gondolom, a valamiféle egység megtestesítője nem annyira a Párt-szövetség, hanem Korláth személye volt. A Szövetség sosem valósította meg a teljes egységet. „A külön álló pártok ráeszméltek arra, hogy csak együttesen lehet sikerrel nekivágni a jövőnek s ez élő gondolatot, a külön államokba szórt magyarságok közül először Ruszinszkóban valósították meg. – Nehezen ment s a szervezkedésnek még ma is vannak hiányai. De hiába, emberek s ezenkívül magyarok vagyunk. A magyarnak pedig sok kiválósága mellett két rossz tulajdonsága: egyik a „széthúzás ősi átka”, a másik a mindent örökké „csak bíráló” természet.”⁷³¹ Korláth akkor is a Pártszövetség nevében beszélt, amikor a csak két létező pártból az egyik külön véleményen volt, mint például az 1925. évi nemzetgyűlési választások előtt: „az egységes, vállvetett munka érdekében, de meg a választási harc sikeres lefolytatása céljából is, szükséges, hogy a ruszinszkói ellenzéki pártok, a keresztényszocialista párt kivételével, a nemzeti gondolat lapjára helyezkedve Ruszinszkói Magyar Nemzeti Párt név alatt menjenek a választási küzdelembe”, „a keresztényszocialista párttal továbbra is pártszövetséget alkotva haladjon azon cél felé, amely az itt élő magyarság és őslakosság minden irányú érvényesüléséhez vezet”.⁷³²

1921. július 5-től a Szövetség hivatalos lapja a Ruszinszkói (1930-tól Kárpáti) Magyar Hírlap, 1922-ben pedig elindította a Kárpátaljai Magyar Gazda Naptárat „Ruszinszkó és Zemplén magyarsága” számára.

1920. december 7-én Ótátrafüreden létrejött a Szlovénországi és Ruszinszkói Ellenzéki Pártok Közös Bizottsága. Az egyeztető fórumban az Országos Keresztényszocialista Párt, az Országos Kisgazdapárt, a Szepesi Német Párt, és ami számunkra különösen fontos, a Ruszinszkói Magyar Pártszövetség képviseltette magát. 1921. február 14-én Pöstyénben megalakult a csúcsszerv, a Vezérőlbizottság Körmendy-Ékes Lajos elnökletével, akit 1925-ben kiutasítottak az országból, utóda Bittó Dénes.⁷³³ A Vezérőlbizottság elhatározásából 1922 februárjában létrejött a Központi Iroda, Losonc székhellyel, Petrogalli Oszkár igazgatása mellett, akinek halála után, 1925-től az Iroda Prágába tette át székhelyét, az igazgató Flachbarth Ernő lett 1929-ig, amikor külföldre távozott, utána az Irodát felszámolták.⁷³⁴

A kárpátaljai magyar pártok igényt tartottak arra, hogy a helyhatóságokkal való egyeztetésekre ne csak mint pártszövetséget hívják meg őket, hanem hallgassák meg minden résztvevő párt véleményét.⁷³⁵ Korláth óva intette a kárpátaljai magyar sajtót, hogy véleményt nyilvánítson a magyarországi politika bármely megnyilvánulása tekintetében.⁷³⁶ Valamiféle naiv hittal azt gondolta, hogy a köztársasági elnök az, akihez bizalommal fordulhatnak

⁷²⁹ RMH, 1920. december 2.

⁷³⁰ RMH, 1921. szeptember 15.

⁷³¹ Az Ungváron megjelenő *Ruszinszkói Magyar Hírlap* cikke *A magyarságért* címmel a Ruszinszkói Magyar Pártok Szövetségének szerepéről. = FEDINEC (2004a) i. m., 97.

⁷³² RMH, 1925. október 25.

⁷³³ ANGYAL (2002) i. m., 72–73.

⁷³⁴ Uo. 93.

⁷³⁵ RMH, 1921. április 20.

⁷³⁶ KORLÁTH Endre: *Kérelem az Új Közlönyhöz és a Határszéli Újsághoz*. = RMH, 1922. április 30.

sérrelmeik orvoslása ügyében.⁷³⁷ Ezért a trianoni szerződés becikkelyezése kapcsán is annak a véleményének adott hangot, hogy „megadjuk az államnak, ami az államé, de nemzeti öntudatunk birtokában megköveteljük és meg is fogjuk követelni azt, ami a miénk”.⁷³⁸ A kiábrándulás, a jó államba vetett hit elvesztése a köztársaság fennállásának 10. évfordulója kapcsán vált nyilvánvalóvá, amikor az ungvári főpolgármester ünnepi meghívójára Korláth a magyar pártszövetség nevében azzal válaszolt, hogy: „az a felszabadulás, és az azt követő államalkotás, amely a csehszlovák nemzet újraéledésének alapját adta meg, a nagy nemzettesttől elszakított és akarata ellenére ez állam határai közé zárt magyarság számára súlyos kisebbségi sorsot eredményezett. [...] Ha [...] tiszteletben tartja a világháború után vesztes magyarság nemzeti érzéseit, ne kényszerítse a cseh nemzeti dicsőség ünneplésére és ne sokszorozza a magyarság fájdalmaival azzal, hogy kisebbségi sorsa 10 éves gyászában örömmünnetet kelljen ülnie.”⁷³⁹

1923. május 6-án a Ruszinszkói Magyar Pártok Szövetsége Munkácson rendezte meg a korszak egyetlen „Magyar Nemzeti Kongresszusnak” titulált eseményét. A kongresszus jelentősége, hogy: „A történelmi Magyarország megszaggatása, az új államalakulatok összeállítása óta a Podkarpatszka Rusz területére zárt magyarság egyetemének első ízben van alkalmát, hogy nem pártokra szakadva, hanem együttesen jött légyen össze kinyilvánítani akarátát itteni jövő életére vonatkozóan.”⁷⁴⁰ Korláth Endre többek között kijelentette: nem ruszin, hanem ruszinszkói autonómiára van szükség; a zsidóság magyarellenese, amikor elszakadni kíván tőle.

Szentiványi pártegyesítési törekvéseivel kapcsolatban a Ruszinszkói Magyar Pártok Szövetsége 1925 áprilisában Ungváron tartott ülésén úgy határozott, hogy tiszteletben tartja a két nagy párt – az OKP és az OKGP – által megkötött ún. érsekújvári egyezményt, s egyedül az ennek szellemében működő Vezérőlbizottságot tartja illetékesnek – szemben a Körmeny-Ékes és Petrogalli által Ótátrafüreden kezdeményezett Intéző Bizottsággal – a magyar politika irányításában. Ezért nem foglal állást az egységes magyar párt ügyében, hanem mindenben a pártközi Vezérőlbizottság döntésének veti alá magát. Az ülésen résztvevő Szentiványi kifejtette: „csak erős és nemzeti alapon való tömörüléssel lehet az idezárt magyarság kulturális megmaradását biztosítani.”⁷⁴¹

A Szövetség által napirenden tartott kérdések: az autonómia, az állampolgárság rendezése, a földreform revideálása, az iskolaügy, a '30-as évek elején az inség. A Szövetség 1934 októberi ungvári nagygyűlésén Korláth arról beszélt, hogy lehetségesnek tartaná „a Kárpátalján szórványban élő magyarság és a békéscsabai szlovákok kicserélését”. Ez ügyben felkereste Szeberényi Lajos békéscsabai evangélikus esperest, aki a terv ellen erőlesen tiltakozott.⁷⁴²

⁷³⁷ „Van még a helybeli kormányzóságon kívül egy magasabb fórum is, ahol a tisztultabb politikai belátás és elfogulatlanabb ítélet nekünk, Ruszinszkó öslakosainak föltétlenül igazságot fog adni. Ez a Köztársasági Elnök személye!” = RMH, 1921. március 24.

⁷³⁸ KORLÁTH Endre: *Szózat 1922. július 26-án a Ruszinszkóba zárt magyar nemzethez!* = RMH, 1922. július 27.

⁷³⁹ A Ruszinszkói Ellenzéki Magyar Pártok Szövetségének egységes állásfoglalása a Csehszlovák Köztársaság 10 éves jubileumának megünneplése tárgyában. = FEDINEC (2004a) i. m., 237.; 1928. május 10. MTL MOL, K. 428., 707. csomó (Csehszlovákia 1926–1928); *Magyarság*, 1928. május 11.

⁷⁴⁰ FEDINEC (2004a) i. m., 99. A kongresszuson elhangzott felszólalások szövegét lásd. ugyanitt a 99–114. oldalakon.

⁷⁴¹ RMH, 1925. április 26.

⁷⁴² KMH, 1934. október 19.; *Magyarság*, 1934. november 8.

A Szövetség a két magyar párt egyesítésére vonatkozó törekvést úgy értelmezte, hogy „az egységes szlovéniai magyar párt” megalakítására vonatkozik.⁷⁴³ 1936 januárjában Korláth még azt nyilatkozta, hogy: „Ezen elgondolás nálunk, Kárpátalján már régen nem aktuális, mert nálunk az egységes párt gondolata a pártszövetségi szervezet alakjában már [...] kifejezésre jutott.”⁷⁴⁴ Úgy vélte, nem lenne helyénvaló a Pártszövetséget az egységes párttal felcserélni. „Éspedig azért nem, mert mi itt Kárpátalján nemcsak a magyar nemzeti gondolatot, de a szélesebb körű őslakos gondolatot is képviseljük. – Azt a gondolatot, mely bennünket az évszázadok óta együtt élő többi kárpátaljai néppel összeköt [...] Nekünk szélesebb körű és az egész Kárpátaljára kiterjedő őslakos gondolatot azzal megbontani, hogy kifejezetten bárhogyan vesszük, mégiscsak szűkebb körű magyar nemzeti alapra helyezkedni nem szabad! – Nekünk inkább áll érdekünkben e föld népeinek őslakos egysége politikailag és gazdaságilag is, mert ez nagyobb erőt jelent az annyira szent magyar egység gondolatánál is, amely a pártszövetségben amúgy is teljes mértékben kidomborodik. [...] Kárpátalja autonómiáját csakis az őslakos egység harcolhatja ki. Most pedig többek között ez is a legfőbb feladatunk.”⁷⁴⁵ A Szövetség hivatalosa azonban azt írta: „A magyar pártok szövetsége, megalakulása első pillanatától kezdve a kárpátaljai autonómia alapján állott, de sohase kezdeményezett semmiféle szövetkezést semmiféle politikai párttal ennek az autonómiának a kiharcolása végett, mert tisztában volt először azzal, hogy Kárpátalja autonómiáját a békeszerződések biztosítják, ezt az autonómiát a prágai kormánynak előbb vagy utóbb, jószántából vagy inkább a külföld nyomására életbe kell léptetnie, másodszor mindenkor meg akarta szabad kezét e kérdésben őrizni.”⁷⁴⁶ Nem változott meg az a hozzáállás, amiről Korláth már a kezdetekkor, 1922-ben azt nyilatkozta, hogy „fontosnak tartják az autonómia ügyét, a ruszin pártvezetőkkel azonban nem keresik a kapcsolatot, mert biztosak abban, hogy így is „e terület autonómiája keretében a ruszin nép részéről biztosítva lesznek a magyarság jogai”.”⁷⁴⁷

A hivatalos magyar kormányzat a '20-as években a Társadalmi Egyesületek Szövetségének Központján, a '30-as években közvetlenül a miniszterelnökségen és a külügyminisztériumon keresztül juttatott pénzek révén gyakorolt befolyást a Felvidéken a magyar politizálásra. Kárpátalján önálló tételként szerepeltek a kiskgazdák és a keresztényszocialisták, illetve külön támogatásban részesültek a szepességi németek és Kurtyák pártja (majd Bródy is). Kárpátalja finanszírozási különállását a két világháború közötti időszakban végig megőrizte.⁷⁴⁸ A ruszinszkói támogatásokat általában Korláth Endre vagy közvetítője vette át.⁷⁴⁹ Korláth szerepelt a Rákóczi Szövetség által összeállított listán, akik garanciát kaptak, hogy ha

⁷⁴³ KMH, 1936. január 17.

⁷⁴⁴ Uo.

⁷⁴⁵ Uo.

⁷⁴⁶ KMH, 1935. július 12.

⁷⁴⁷ Korláth Endrének, a Ruszinszkói Magyar Pártok Szövetsége elnökének nyilatkozata Kárpátalja politikai helyzetéről. = FEDINEC (2004a) *i. m.*, 93–95.

⁷⁴⁸ L. erről részletesen: ANGYAL Béla: *A csehszlovákiai magyarság anyaországi támogatása a két világháború között.* = *Regio*, 2000, 3. sz. 133–178. A különállás a párttevékenységre is vonatkozott. Az Egyesült Magyar Párt 1936. június 21-i érsekújvári alakuló ülésén például Hokky Károly így fogalmazott: „A kárpátaljai országos magyar pártszövetség részéről ünnepélyesen jelentem be csatlakozásunkat az egységes politikai vezetés kimondásához és elfogadásához annak biztosítása mellett, hogy Kárpátalja eddig elismert és gyakorolt belső adminisztratív és szervezeti autonóm önállóságát továbbra is az egységes keretben minden vonatkozásban fenntartja.” = KMH, 1936. június 25.

⁷⁴⁹ ANGYAL (2002) *i. m.*, 104.

csehszlovák területről kiutasítják őket vagy menekülniük kell, Magyarországon azonnal állást kapnak.⁷⁵⁰ Amikor Teleki Pál miniszterelnökként szorgalmazta a ruszin autonómia ügyét, a később az első kormánybiztosnak kinevezett Perényi Zsigmond már az első értekezleten kijelentette: „igaz, hogy biztattuk őket autonómiával és csináltunk tervezeteket is, de ezt a csehekkel szemben csináltuk”.⁷⁵¹ Teleki szavai a soros tervezetet megvitató 1940. április 25-i miniszterelnökségi értekezleten: „a mi segítségünkkel jöttek létre és részben itt is szerkesztődtek – magunk között vagyunk, ma már beszélhetünk róla – azok az autonómia-javaslatok és követelések, amelyekkel Kárpátaljának, Ruszinszónak népe Csehszlovákiával szemben előállott.”⁷⁵² A miniszterelnök szerint ez erkölcsi felelősséggel is jár a kérdés végleges megoldása tekintetében. Ebben azonban azok a politikusok sem támogatták, akik a ‘20–30-as években a kérdés exponensei voltak.

Korláth Endrét (Botfalva, 1881) „az elbocsátott Ung vármegyei tiszti ügyészből” lett pártvezért a visszacsatolás után Ung vármegye főispánja lett, behívták a magyar parlamentbe. Az autonómia-ellenes kárpátaljai magyar lobbi vezető figurájaként tartották számon. Korláth-ról és köréről Kozma Miklós úgy beszélt, mint rövidlátó és „soviniszta határszéli magyar intelligenciáról”. Korláth az autonómiát csupán a kultúrára, a nyelvre, az egyházi életre és a helyi igazgatásra szerette volna korlátozni. Ráadásul mindezt olyan előfeltétel teljesüléséhez kötötte, mint a „veszélyes ruszin” intelligenciának Kárpátaljáról történő eltávolítása, melynek tagjait átnevelés végett szerinte négy-öt évre az ország belsejébe kell helyezni. Szerinte az autonómia problémájának megoldása korántsem társadalmi, az ígéretek miatt legfőbb politikai követelmény.⁷⁵³ Teleki Pál miniszterelnök súlyosan megfenyegette Korláthot, azzal, hogy ha tiltakozásul lemond az ungi főispánságról, akkor „azonnal föbelöveti”.⁷⁵⁴

Egyesült Magyar Párt (1936–1940)

1936. március 10-én az OKP Pozsonyban, az MNP pedig érsekújvári gyűlésén döntött az egyesítésről (azaz a keresztényszocialistákkal való egyesülésről), amit Budapest már régóta szorgalmazott. Az egyesülést ellenző Szüllő Gézának is ezért kellett távoznia pártja éléről, amit a magyarországi anyagi támogatás megvonásának kilátásba helyezésével kényszerítettek ki. A tárgyalásokon Kárpátalja részéről Korláth Endre vett részt, akivel közölték, hogy vagy csatlakozik, vagy buknia kell.⁷⁵⁵ Március 18-án Beregszászban a Kárpátaljai Magyar Pártok Szövetsége hozott határozatot arról, hogy a csatlakoznak a szlovenszlovák pártegyesítési törekvéseihez és e célból egyeztető bizottságot hoznak létre. Korláth Endre felszólalásában kifejtette, hogy a magyar pártok Kárpátalján nem folytattak egyoldalú politikát, hanem teljes erővel küzdöttek a ruszin, a román és a német lakosság érdekeiért is.⁷⁵⁶ Az Egyesült Országos

⁷⁵⁰ Uo. 88.

⁷⁵¹ Egyed-iratok. MTA Kézirattár, Ms 10-734/25.

⁷⁵² Uo. Ms 10-734/20.

⁷⁵³ VASAS i. m., 180.; egy cikk címe *Az Őslakó* 1939. április 23-i számában: *A ruszin népet öleljük a keblünkre, de a ruszin intelligenciával szemben legyünk óvatosak!*

⁷⁵⁴ TILKOVSKY Loránt: *Revízió és nemzetiségpolitika Magyarországon 1938–1941*. Budapest, 1967. 167.

⁷⁵⁵ ANGYAL (2002) i. m., 204.

⁷⁵⁶ Ő, 1936. március 21.; 1936. március 20. MTI. MOL, K. 428., 714. csomó (Csehszlovákia 1935–1936).

Keresztényszocialista és Magyar Nemzeti Párt, röviden: az Egyesült Magyar Párt létrejöttét június 21-én Érsekújvárott mondták ki. A párt célja harcolni Szlovenszko és Kárpátalja autonómiájáért oly módon, hogy azon belül biztosítani kívánja minden nemzet külön nemzeti önkormányzatát. A párt négy alapelve: nemzeti eszme, keresztény valláserkölcsei felfogás, szociális igazságosság, demokrácia. Hokky Károly beszédéből: „A kárpátaljai országos magyar pártszövetség részéről ünnepélyesen jelentem be csatlakozásunkat az egységes politikai vezetés kimondásához és elfogadásához annak biztosítottasága mellett, hogy Kárpátalja eddig elismert és gyakorolt belső adminisztratív és szervezeti autonóm önállóságát továbbra is az egységes keretben minden vonatkozásban fenntartja.”⁷⁵⁷ A párt elnöke: Jaross Andor. Ügyvezető: Esterházy János. Kárpátalja részéről az alelnök: Korláth Endre nemzetgyűlési képviselő. A párt kárpátaljai kerületének elnöke Kerekes István, ügyvezetője Korláth Endre, főtitkára Köszörű Károly.

Az Egyesült Magyar Párt kárpátaljai kerületének 1937 szeptemberi beregszászi gyűlésén a vidék magyar kisebbségének gazdasági, kulturális és szociális problémáival, valamint időszzerű politikai kérdésekkel foglalkoztak. Az elfogadott határozatból: fokozottan szolgálni a munkásság („a nemzeti közélet egyik legjelentősebb tényezője”) érdekeit, egyetértésben és megértésben élni a más nemzetiségű öslakosokkal, tiszteletben tartani nemzeti törekvéseiket, „magyarnak csak az tekinthető, aki nem támogat a magyarság ellen irányuló törekvést, politikai irányzatot”, továbbra is megmaradni az ellenzéki úton, a párt nem fogadja el a prágai parlament által a kormányzói hatáskör kibővítéséről hozott törvényt, „az autonómia kenyeret, megélhetést jelent, annak elmaradása pusztulást és tönkremenést”, fokozott figyelemmel kell kísérni a kárpátaljai magyar iskolaügyeket.⁷⁵⁸ 1938 nyarára, a külpolitikai tényezőktől is befolyásolva, megérett a (magyar) nemzeti autonómia követelésének gondolata.⁷⁵⁹

Nyilvánvalóan megváltozott az autonómia kezelésének kérdése. Korábban a hivatalos magyarországi kormányzati politika „két évtizeden keresztül hol nyílt, hol titkos eszközökkel arra törekedett, hogy a szláv népek közötti közeledést megakadályozza, illetve a nyelvi, vallási különbségeket elmélyítse és ezzel megingassa az államot. Ehhez igyekezett felhasználni a szlovák és a ruszin autonómia törekvéseket.”⁷⁶⁰ Gömbös Gyula magyar miniszterelnök részére 1934. november 24-i keltezéssel készített bizalmas jelentésben például ez állt: „Kurtyák Iván huszti rutén képviselő halálával [1933. január 2.] a Magyarországhoz való csatlakozás gondolata meggyengült a rutén nép között.” A „rutén földön” az alábbi három mozgalom él: 1. „pravoszláv nagyorosz mozgalom”. Ezt „görögkeleti pravoszláv papok” és „nagyorosz emigránsok” irányítják. A levontéhez hasonló intézménybe tömörítik az ifjúságot, az irányítók közt sok a volt cári tiszt. Fő törekvésük az Oroszországhoz való csatlakozás. 2. „ukrán–kisorosz mozgalom”. Különösen az értelmiség és a tanulóifjúság körében terjed. Célja

⁷⁵⁷ Ö, 1936. június 27.; KMH, 1936. június 25.

⁷⁵⁸ Az Egyesült Magyar Párt kárpátaljai kerülete beregszászi országos gyűlésének határozata. = FEDINEC (2004a) i. m., 408–416.

⁷⁵⁹ *Nemzeti önkormányzatot a magyarságnak – Szlovenszko és Kárpátalja autonómiájának keretében!* = KMH, 1938. július 7.; „ha Kárpátalja területi autonómiájának ügyét nélkülünk akarják megoldani, előtérbe tolul a nemzeti autonómia kérdése, mint amely a kárpátaljai, nemkülönben a szlovákiai magyarság önkormányzati törekvéseinek jobban megfelel.” = KMH, 1938. július 10.; az EMP hivatalos álláspontja: „a nemzeti önrendelkezés elvi álláspontján állunk. [...] A nemzeti eszme követeli, hogy Szlovákia és Kárpátalja területén a nemzeti önkormányzat érvényesüljön. [...] Az egyes nemzetek saját önkormányzatukat országgyűlésük által gyakorolják. – Az itteni magyarság ezt a hatalmi jogkört Szlovákia és Kárpátalja keretében a magyarlakta területen gyakorolja.” = *Budapesti Hírlap*, 1938. augusztus 27.

⁷⁶⁰ ANGYAL (2002) i. m., 135.

az önálló ukrán államon belül egyesíteni az összes „kisoroszt”. 3. „kommunista mozgalom”, ami a leginkább a szegény nép körében van elterjedve. „[...] egy esetleges későbbi időpontbani népszavazásnál a magyarhű lakosság kisebbségbe kerülhet”.⁷⁶¹ Megítélésem szerint az „öslakos egység” gondolatának szorgalmazása is azt szolgálta, hogy a magyarok természetes hajlandósága mellett a többi nemzetet is Magyarország felé hajlítsák (nem utolsó sorban területi megfontolásból).

Az EMP ehhez képest más irányba fordult. Kerekes István a következőket nyilatkozta a Kárpáti Magyar Hírlapnak: „Kárpátalján az öslakos ruszinok az utóbbi időben légmentesen elzárkóztak a magyarságtól [...] A közös és életbevágó ügyeket, mint amilyen az autonómia is, a magyarság nélkül készülnek elintézni.”⁷⁶² Rácz Pál írta a Kárpáti Magyar Hírlapban: „ha Kárpátalja területi autonómiájának ügyét nélkülünk akarják megoldani, előtérbe tolul a nemzeti autonómia kérdése, mint amely a kárpátaljai, nemkülönben a szlovákiai magyarság önkormányzati törekvéseinek jobban megfelel.”⁷⁶³

1938. március 28-án a prágai parlamentben Szüllő Géza az Egyesült Magyar Párt nevében a következő nyilatkozatot olvasta fel: „A képviselőház nyilvánossága előtt szögezem le, hogy ebben a köztársaságban nemcsak szlovák, német, rutén, hanem magyar kérdés is van [...] a magyarság pártjai már megalakulásuk óta Szlovákia és Kárpátalja autonómiájáért harcoltak [...] Az autonómia alapját a pittsburgh-i szerződés teremtette meg, a Kárpátalja önkormányzatát maga a békeszerződés írta elő. Egyik feltételnek sem tesz eleget a kormány és ez az oka mostani megrendült helyzetének. [...] Meg kell hogy értse a kormány, hogy másként itt boldogulást nem tud elérni, mintha a teljes jogegyenlőség alapján állva megadja minden itt élő nemzetnek, ami őt isteni és emberi törvény alapján megilleti.”⁷⁶⁴

Az Egyesült Magyar Párt kárpátaljai kerületének június 26-i munkácsi kongresszusán 124 tagszervezet képviselői és kárpátaljai németek, ruszinok és románok több mint 600 küldöttje vett részt. A kongresszus megállapította: a kárpátaljai magyarság politikai képviseletére kizárólag az egyesült párt képviselői jogosultak. A gyűlésen határozatban mondták ki: követelik Kárpátalja önkormányzatát, a tartománygyűlési választások azonnali kiírását, a rendszertelen erdőirtások beszüntetését, a végrehajtott földreform kiigazítását, a kártalanítást az autonómia bevezetésének 19 év óta tartó halasztgatása miatt stb. (Az EMP 81 pontjának kiegészítése.) Korláth Endre nemzetgyűlési képviselő az autonómiával kapcsolatban kifejtette: „Kárpátalja autonómiája kérdésében továbbra is ragaszkodunk ahhoz az álláspontunkhoz, hogy az autonómia minket is megillet, mert a békeszerződés szerint nemcsak a rutén népet illeti meg, hanem a Kárpátok alatt lévő, többségében rutén területen élő összes öslakos népeket. E megvalósítandó autonómia keretében meg fogjuk találni a megegyezést a rutén néppel”.⁷⁶⁵

Június 29-én Milan Hodža miniszterelnök fogadta az Egyesült Magyar Párt képviseletében Szüllő Gézát, Jaross Andort, Esterházy Jánost és Korláth Endrét, akik átnyújtották a magyarság követeléseit, melyek leglényegesebb pontja a nemzetiségi önkormányzat megadásának

⁷⁶¹ MOL, K. 28. (Miniszterelnökség), 156. csomó, 322. tétel (ruszinok Csehszlovákiában).

⁷⁶² KMH, 1936. október 24.

⁷⁶³ (RÁ CZ Pál írása.) KMH, 1938. július 10.

⁷⁶⁴ 1938. március 29. (1938. március 28.) MOL, K. 609. (Külügyminisztérium, sajtóarchívum), 99. csomó, 1. dosz. (kisebbség 1938)

⁷⁶⁵ KMH, 1938. június 9; KMH, 1938. június 22.; KMH, 1938. június 29.; Az Egyesült Magyar Párt kárpátaljai kerülete munkácsi magyar kongresszusának határozata. = FEDINEC (2004a) i. m., 446–449.; *Pesti Hírlap*, 1938. június 28.

követelése.⁷⁶⁶ Az MTI szerint ugyanezen a napon a miniszterelnök külön fogadta a kárpátaljai magyarság részéről Korláth Endrét, Hokky Károlyt, R. Vozáry Aladárt és Köszörű Károlyt, akik átnyújtották a kárpátaljai magyarság külön kívánságait tartalmazó memorandumot, ismertették a június 26-i munkácsi nagygyűlés határozatát.⁷⁶⁷

1938. október 7-én Pozsonyban az Egyesült Magyar Párt szenátorai, nemzetgyűlési, tartománygyűlési képviselői megalakították a Magyar Nemzeti Tanácsot, mint a cseh-szlovákiai magyarság legfőbb nemzeti szervét. Időközben Kárpátalján a Volosin-kormány betiltotta az összes politikai pártot, közte az Egyesült Magyar Pártot.⁷⁶⁸ 1939. január 28-án Hokky Károly kárpátaljai szenátor interpellációt jegyeztetett be az Egyesült Magyar Pártnak Kárpátukrajnában történt betiltása és a magyarságnak a választásokból való erőszakos kirekesztése miatt. Az ügyben Esterházy János országos elnök – elődje, Jaross Andor tárca nélküli felvidéki miniszter lett az Imrédy-kormányban – is tiltakozott Hácha Emil köztársasági elnöknel.⁷⁶⁹ E naptól az ungvári Kárpáti Magyar Hírlap „Ung–Bereg–Ugocsa egyesített vármegyék és a Felvidéki Egyesült Magyar Párt Kárpátaljai Kerületének hivatalos lapja”-ként jelent meg Kováts Miklós szerkesztésében. A lap egyik felhívása: „Lépjen be minden magyar a Felvidéki Egyesült Magyar Pártba! – A volt kárpátaljai, ma felvidéki magyarsághoz szól ez a felhívás!”⁷⁷⁰ 1940. március 15-én kimondták az Egyesült Magyar Párt (volt Keresztényszocialista Párt és Magyar Kisgazda, Földműves és Kisiparos Párt, későbbi nevén Magyar Nemzeti Párt) feloszlását, illetve a Magyar Élet Pártjába történő beolvadását. (A MÉP-et Teleki Pál hozta létre 1939-ben, s 1944 márciusáig volt kormányon.) Korláth Endre már a magyar parlament képviselőjeként kijelentette: „akik nem az Egyesült Magyar Pártnak, hanem csehszlovák pártoknak voltak tagjai, nem voltak sem nemzethűek, sem tisztességes magyarok.”⁷⁷¹

Összegzés

Kárpátalja politikai régióvá szerveződése nyomán az elsősorban ruszin kérdésként jelentkező hivatalos politikai történésekkel párhuzamosan a helyi magyar közösség is sajátos utat járt be. Hosszú időt vett igénybe annak a ténynek a tudatosítása, hogy az új határok nem ideiglenes állapotot jeleznek, hanem véglegesek. A magyar közösségen belül az első lépések között szerepelt saját politikai szervezeteinek létrehozása. Ebben a korai időszakban megalakult kárpátaljai magyar pártok: Magyar Jogpárt, Őslakosok Autonóm Pártja, Keresztényszocialista Párt, Kisgazda-, Kisiparos és Földműves Párt. Kezdetől nagy befolyása volt a lakosságra a Csehszlovákiai Kommunista Párt magyar tagozatának. A magyar pártok közül a '20-as évek második felére megszűnt a Magyar Jogpárt és az Őslakosok Autonóm Pártja. A Kisgazda-, Földműves és Iparos Párt átalakult Magyar Nemzeti Párttá, amely a Keresztényszocialista Párttal kötött az együttműködést lehetővé tevő szövetséget. A magyar pártok választások alkalmával a német pártokkal kötöttek szövetséget. Az időszakban Magyarország hivatalos

⁷⁶⁶ MOL, K. 609., 99. csomó, 1. dosz.

⁷⁶⁷ Uo. 2. dosz. (kisebbség 1938)

⁷⁶⁸ VEGESH, Mykola: *Kárpáti Ukrajna belpolitikai helyzete, 1938–1939.* = FEDINEC (2004b) *i. m.*, 30–32.; KMH, 1938. október 27.; KMH, 1938. október 29.; KMH, 1939. január 25.; 1939. január 15., 1939. február 3. MOL, K. 428., 1078. csomó (Ruszinszky 1938–1939).

⁷⁶⁹ MOL, K. 609., 100. csomó, 2. dosz. (kisebbség 1939–1941)

⁷⁷⁰ KMH, 1939. december 9–10.

⁷⁷¹ KMH, 1939. december 15.

körei e pártokat, valamint azon ruszin pártokat, amelyek az autonómia követelését helyezték előtérbe, rendszeres anyagi támogatásban részesítette. Számottevő szerepet játszott a Kommunista Párt (Csehszlovákiában az egyetlen minden etnikumot összefogó párt). A választási eredmények tanulsága szerint a '20-as években Kárpátalján a lakosság 70 százaléka támogatta a munkáspártokat (az országban ennek körülbelül fele), illetve a centralista pártok fölényben voltak az autonómiát követelőkkel szemben, s ez a helyzet később sem változott lényegesen. A magyarlakta járásokban a kommunisták mindig több szavazatot kaptak, mint a magyar pártok. A visszacsatolás után a helybeli lakosság körében visszatetszést keltett többek között a liberális csehszlovák demokráciához képest a véleményszabadságot sokkal inkább kordában tartó Horthy-rendszer. Ez azonban nemcsak a rendszernek tudható be, hanem közrejátszott az is, hogy határterületről, katonai szempontból kiemelt területről volt szó. A „húszéves küzdelemben kivívott” intézmények megszűntek, köztük a politikai szervezetek is.

Városok és a magyar kisebbség Erdélyben, a Partiumban és a Bánságban a két világháború között (1919–1940)

1. A városfejlődés általános feltételei a két világháború között

Az első világháborút követő nagyhatalmi döntések nyomán kialakult helyzetben Erdély, a Partium és a Bánság városainak fejlődési lehetőségei lényegesen megváltoztak. Az általános körülmények ismertek, emiatt csak néhány jellegzetességet kell aláhúznunk.

A szóban forgó, több mint 102.000 km² nagyságú területen fekvő városok fejlődési lehetőségei eltértek, ennek történelmi, politikai, gazdasági, társadalmi okai voltak, de ezek mellett megjelentek a demográfiai, település-földrajzi és helyi okok is. E városok nagy hagyományokkal és bonyolult fejlődéssel érkeztek el a 20. század elejéig. Az impériumváltás után a számos korlátozás fékezte e városok haladását és leállította hosszú időre a beindult felzárkózási folyamatot.

A Partium és részben a Bánság városai, amelyek addig a történelmi Magyarország csaknem közepén helyezkedtek el, a határszélre szorultak és rövidesen halmozottan hátrányos periférikus helyzetbe kerültek. Ez érvényes Máramarossziget, Szatmárnémeti, Nagykároly, Nagyvárad, Arad és részben Temesvár esetében is. A helyzeti, fejlettségi és hatalmi periféria egyaránt jelen volt.

A történeti Erdély városai közül a román politika által regionális fővárosnak kiszemelt Kolozsvár helyzete a legellentmondásosabb. A többi város esetében is bonyolult képpel találkozunk, de általában kizökkentek a normális demográfiai ciklusból és számottevő átalakuláson mentek keresztül. A korlátozó intézkedések gyengítették e városok lehetőségeit, alárendelve őket az integrálási és homogenizálási céloknak.

A városok jelentősége szempontjából fontos kérdés a rangsor és ennek változása. A leg-egyszerűbb hierarchia a népességszámon alapul. Érdekes módon az 1910-es magyar népszámlálás statisztikai adatai szerinti sorrend első 10 helyezettje, egy kivétellel, megegyezik az 1930-as román népszámlálás adatai szerintivel. Az egyetlen változást Kolozsvár negyedik helyről első helyre való kerülése jelenti, országosan is legnagyobb – húsz év alatt közel 40.000 lakossal való – gyarapodásával. Íme az 1930-as népességszám szerinti rangsor: 1. Kolozsvár, 2. Temesvár, 3. Nagyvárad, 4. Arad, 5. Brassó, 6. Szatmárnémeti, 7. Nagyszeben, 8. Marosvásárhely, 9. Máramarossziget, 10. Lugos.⁷⁷²

A funkcionális és komplex típusok alapján 1910-ben a tárgyalt területen teljes körű regionális központnak volt tekinthető Kolozsvár és Temesvár, valamint hiányos funkciókkal Nagyvárad. A részleges regionális központok között Arad és Brassó foglalt helyet.⁷⁷³ Fejlett megyeszékhelyek voltak Nagyszeben, Szatmárnémeti, Marosvásárhely és Máramarossziget.⁷⁷⁴

⁷⁷² *Recensământul general al populației României din 29 decembrie 1930*, vol. I., București, 1938.

⁷⁷³ BELUSZKY Pál–GYÖRI Róbert, *Magyar városhálózat a 20. század elején*, Budapest–Pécs, 2005, 185.

⁷⁷⁴ Uo. 197.

1930-ban teljes értékű regionális központnak csak Kolozsvár tekinthető, míg részleges regionális központ Temesvár és Brassó volt. A fejlett megyeszékhelyek közé esett vissza Nagyvárad és Arad, ebben a csoportban maradt Nagyszeben és Marosvásárhely, a részleges szerepkörűek között pedig Szatmárnémeti.⁷⁷⁵ 1930 után lényeges elmozdulás a sorrendben már nem történt.

2. A város a román köztudatban és településtörténetben. Konceptiók, szemszéletek

A román lelki alkathoz, hagyományos mezőgazdasági irányultsághoz a falusi település állt közelebb, ezért a köztudat sokáig az úgynevezett falusi községet felsőbbrendűnek tartotta a városi községgel szemben, emiatt a figyelem is az előbbi felé fordult.

A két világháború között megnagyobbodott ország településszerkezete is számos kérdést vetett fel, ezek egyike volt a városokkal összefüggő szemlélet. A román városok eredetével kapcsolatban az ismert román történész, Nicolae Iorga kijelentette: „Semmi kétség ma afelől, hogy városainkat nem románok alapították”.⁷⁷⁶ Hasonló véleményt fejtett ki Ion Nestor történész is, aki szerint: „A moldvai városok nagy része német eredetű, mások a román falvakból fejlődtek ki, melyekbe fokozatosan leheltek városi életet, megint mások szász, székely településeken jöttek létre, a kikötőknek pedig genovai jellegük volt”.⁷⁷⁷

Virgil N. Madgearu román szociológus 1927-ben megjelent tanulmányában kifejti: „A történelem viszontagságai eredményeként, amelyeken nemzetünk Erdélyben, Bánságban, Besszarábiában és Bukovinában keresztülment, városok fejlődtek ki, amelyek idegen szigetek voltak a nemzeti román lakosság között”.⁷⁷⁸ Majd hozzáteszi: „Nyilvánvaló városaink nacionalizálása nem beteljesült tény, csak akkor valósulhat meg, ha folyamatos kulturális munkánkkal egy olyan erős román civilizációt valósítunk meg, amely valós vonzási pont, asszimilációs központ lehet az idegenek számára”.⁷⁷⁹

A településfejlődéssel foglalkozó szakirodalom is kitér az erdélyi (partiumi) és bánáti városok helyzetére, kiemelve a románosítás sürgősségét. Ennek két formáját tartották megfelelőnek: az egyik a vidéki lakosság beözönlése a városokba, a másik a románok politikai-gazdasági támogatás általi megerősítése. Amíg az elsőt annyira sikeresnek ítélték, hogy egyfajta román honfoglalásról beszéltek, a másodikat kevésbé látták hatásosnak.⁷⁸⁰ Mivel a falvaikat is féltették, az egyik javaslat a városok és falvak közötti ozmóvizt helyezte előtérbe.⁷⁸¹

Mások, kiemelve az erdélyi városok szépségét, megállapítják: „Nem elég, hogy a város nevét Nagyváradról Oradea-Mare-ra változtassuk, és az sem, hogy ott büszke szobrokat emelünk. Minden erővel azon kell lennünk, hogy a város – a kultúra által – a (román) nemzet védőbástyájává váljon a Pusztá ellen”.⁷⁸²

⁷⁷⁵ Saját kutatások alapján összeállított hierarchia.

⁷⁷⁶ *Román eszmetörténet 1866–1945. Önismeret és modernizáció a román gondolkodásban*, h.. n., 1994, 148.

⁷⁷⁷ Uo.

⁷⁷⁸ Uo. 157.

⁷⁷⁹ Uo. 158.

⁷⁸⁰ NEMOIANU:, P., *Ardealul si Banatul după Unire*, Cluj, 1925, 9–11.

⁷⁸¹ Uo., 53.

⁷⁸² SIMIONESCU, I., *Orașe din România*, ed. a II-a Buc., 1929, 204.

A román értelmiség folyóirataiban visszatérő téma az erdélyi városok kérdése. Így évről évre figyelemmel kísérték a városi román elem térhódítását és szorgalmazták a városok gyarmatosítását.⁷⁸³ Mivel a régi városok központja már foglalt volt, így a román betelepedés csak a városok környékén válhatott tömegessé. Ennek leküzdésére javasolták a román többségű kisvárosok, vásárhelyek fokozott fejlesztését.⁷⁸⁴

1927-ben ankétot szerveztek, amelynek következtetéseiből csak egyet idézünk: „Az erdélyi városok nem a mieink, sem gazdaságilag, sem demográfiaiilag. A városok meghódítása nem politikai probléma, hanem a gazdasági és kulturális harcé...”⁷⁸⁵

A később megjelent írások, mintegy 15 év elteltével nem voltak megelégedve a románosítás előrehaladásával, s egyenesen ennek válságáról beszéltek. Elégedetlenek voltak mind a menetével, mind a ritmusával és hatásfokával, sőt félelmeket fogalmaztak meg azzal kapcsolatban, hogy a folyamat megfordulhat, vagy hogy a románok mindössze csak a városi proletariátus számát növelik.⁷⁸⁶

Az 1920-as évek végétől főleg a településföldrajzzal foglalkozók értették meg a városok jelentőségét, hangsúlyozva, hogy a városok és a civilizáció között szoros a kapcsolat és hogy a város a haladás fő tényezője. Persze itt is előkerül a románok és az etnikai kisebbségek közötti arány kérdése, kiemelve, hogy a románok előretörése lassú volt és a magyarok növekedése még mindig számottevő, a repatriálások ellenére is.⁷⁸⁷ Azt azért elismerik, hogy a politikai változások következtében a románok száma lényegesen megnőtt, és hogy a románosítás természetes úton is végbe fog menni, de az államnak minden politikai és gazdasági eszközt be kell vetni ennek gyorsítása érdekében.⁷⁸⁸

Egy-két írásban felsejlik a városok kulturális és civilizációs szerepe is, melyet éppen a tömeges betelepítésekkel kapcsolatban vetnek fel: „Mit ér, ha van egy jól kövezett utunk, ha a város lakói ennek tönkretételét keresik”.⁷⁸⁹

E néhány példán keresztül igyekeztünk a Nagy-Romániába került városokkal kapcsolatos néhány román elgondolást ábrázolni. Ezekből több alapelem emelhető ki, ebből kihangsúlyozzuk: a románok a községeket, falvakat magukénak érezték, a város számukra sokáig idegen terepet jelentett. Emiatt Nagy-Románia létrejötté számos addig tisztázatlan kérdést vetett fel, amelyet a román politika és társadalom a saját nemzeti érdeke mentén akart megoldani.

A történelmileg kialakult, számukra kedvezőtlen viszonyok megváltoztatása érdekében kidolgozták a városok úgynevezett nacionalizálásának egyfajta forgatókönyvét, amely a két világháború között irányadóvá vált, de a későbbi politikai rendszerek is lényegében ezekre az alapokra építették fel várospolitikájukat.

⁷⁸³ Societatea de Măine. Anul I. nr. 4 din 4 mai 1924, 87–88.

⁷⁸⁴ Societatea de Măine, nr. 26 din 12 octombrie, 1924. 517.

⁷⁸⁵ Societatea de Măine, Anul IV. nr. 10–11 din 13 și 20 martie 1927, 135–137.

⁷⁸⁶ Revista Fundațiilor Regale, Anul II. nr. 2. februarie 1935. Buc., 368.

⁷⁸⁷ Uo. 30.

⁷⁸⁸ Manuilă, SABIN, *Evoluția demografică a orașelor și minoritățile etnice din Transilvania*, Buc., 1929, 114–119.

⁷⁸⁹ Mihai BERCEANU, *Rolul cultural al orașelor din România*, Buc., 1927.

3. A városokkal kapcsolatos román jogi, közigazgatási és regionális politika

Nagy-Romániában a közigazgatás terén az alapokat az 1925. június 14-i, a közigazgatás egységesítéséről szóló törvény rakta le. Eszerint „Románia területe közigazgatási szempontból megyékre, a megye községekre oszlik.”⁷⁹⁰ Utóbbinak két csoportját különböztették meg, a falusi (vidéki) és városi községet. A törvény módot adott az addigi történelmi alapokon nyugvó közigazgatási beosztás politikai megfontolások szerinti megváltoztatására, egyes megyeszékhelyek román többségű városokba való áthelyezésére.⁷⁹¹

Az 1929. augusztus 3-i közigazgatási törvény hatályon kívül helyezte az előzőt, de az általa megvalósított helyi önkormányzat és decentralizáció csak látszólagos volt. Valódi választott tanácsok csak kivételesen, rövid ideig tevékenykedtek, gyakorlatilag kinevezett időközi bizottságok vezették a városokat.⁷⁹²

Az 1936. március 27-i közigazgatási törvény a városok szempontjából nem sok változást hozott.⁷⁹³

Az 1938. augusztus 14-i közigazgatási törvény új közigazgatási egységet állít fel a tartományt (ținut), a megye pedig elveszti jogi személyiségét.⁷⁹⁴ A törvény rendezi a városok törvényhatósági jogát. Eszerint municípiumok a tartományok székhelyei és az 50.000 lakosnál többel rendelkező városok. E kitétel által municípium lett Kolozsvár és Temesvár mellett Nagyvárad, Arad, Brassó, Nagyszeben, de – mint tartományi székhely – az időközben román többségű várossá vált Gyulafehérvár is. A magyar többségű Marosvásárhely és Szatmárnémeti viszont elvesztették ezt a minőségüket.⁷⁹⁵

Nagy-Románia 172 városát a szakemberek nagyságuk és jelentőségük szerint három csoportba osztották: a municípiumok, az egyszerű megyeközpontok és a nem megyeközpont városok. Az 1930-as népszámlálás népességi adatai szerint a 20 municípium lakossága volt a legnagyobb, mindegyik 30.000 lakos fölötti. Itt kaptak helyet Kolozsvár, Temesvár, Nagyvárad, Arad, Brassó, Szatmárnémeti, Nagyszeben, Marosvásárhely. A második csoportba további 51 megyeszékhely város következett. Ezek közé került például Máramarossziget, Lugos, Torda és Dés. A harmadrangú, nem megyeszékhely városok közt 101-et jegyeztek fel, ezek között a legnagyobb volt Resicabánya, de ide tartozott még másokkal együtt Nagy-károly, Nagyszalonta, Belényes stb. A városi lakosság száma és aránya összességében is megnőtt.⁷⁹⁶

A különböző hagyományú, jellegű és lakosságú országrészek miatt a regionális politika Nagy-Romániában kezdettől fogva sok szempontból előrehaladott volt. Mivel ezek befolyásolták a városok súlyát, helyét és szerepét, röviden szükséges érintenünk a regionalizmus kérdését.

⁷⁹⁰ NAGY Lajos, *A kisebbségek alkotmányjogi helyzete Nagyromániában*, Kolozsvár, 1944. Reprint. 17.

⁷⁹¹ Uo.

⁷⁹² Uo. 179–180.

⁷⁹³ Uo. 180–181.

⁷⁹⁴ Uo. 182.

⁷⁹⁵ Uo. 183.

⁷⁹⁶ *Buletinul Statistic al României*, nr. 1 martie, 1932. Buc.

Nagy-Románia megalakulása után rövid ideig az egyes új tartományok bizonyos önkormányzati jogokkal rendelkeztek, illetve módosításokkal ezek esetében az addig hatályos törvények maradtak érvényben. Az 1925-ös törvényt kiegészítő 1926. februári határozat a 71 megyét 9 közigazgatási kerületbe (circumscripție) osztotta, ebből Erdély, Partium és Bánság 21 megyéje az I. (Kolozsvár központú), a II. (Temesvár központú), a III. (Nagyszeben központú) kerületbe lett beosztva, Brassó és Csík megye viszont az V. (Ploiești központú) kerületbe került. Mivel két év alatt sem sikerült ezeket felállítani, 1927 novemberében a regionális közigazgatási kerületeket átszervezték, előbb számukat 10-re növelve, majd 1928-tól ismét 9-re csökkentve. A tárgyalat terület 23 megyéjét a VII. (Brassó központú), a VIII. (Nagyvárad központú) és a IX. (Kolozsvár központú) kerületbe osztották be. Ezzel véget ért az új állam közigazgatási egységesítése.⁷⁹⁷

Az 1929-es törvény a decentralizációt és a helyi önkormányzat kiépítését irányozta elő, ennek megfelelően 7 közigazgatási központot és helyi felügyeletet hoztak létre, amelyeket helyi minisztériumi igazgatóságoknak neveztek el. E 7 igazgatóságot a történelmi tartományok szerint csoportosították. A IV-es számú az Erdély nevű, központja Kolozsvár volt, és 18 erdélyi és partiumi megyét tömörített. A VII-es számú, Bánát nevűbe Temesvár központtal 5 megye tartozott.⁷⁹⁸ Ez a beosztás is rövid életűnek bizonyult, mivel az 1931-es kormányváltás következtében megszüntették.⁷⁹⁹

Az 1938-as közigazgatási törvény a 71 megyét 10 tartományba (ținut) csoportosította. A Maros nevet viselőhöz Gyulafehérvár központtal 9 megye, a Szamoshoz Kolozsvár központtal 7 megye, a Temeshez Temesvár központtal 5 megye tartozott.⁸⁰⁰ Ez a beosztás sem érte meg a két évet, mivel a politikai és határmódosítások miatt 1940 szeptemberében Antonescu a megmaradt román területeken visszaállította a megyerendszert.⁸⁰¹

4. Erdély, Partium és Bánság városainak etnikai-nemzeti sajátosságairól

Az első világháborút követően Magyarország és benne Erdély, Partium és Bánság magyar lakta sávjainak, városainak, megszállása előrevetítette a gyökeres változásokat. 1919 áprilisától – Trianonon át – a létrejött kényszer-kisebbségek közül a legjelentősebb lélekszámú Nagy-Romániába került. A terület városainak nagy része Trianonig etnikai tekintetben egyértelműen magyar (kisebb mértékben német) többségű volt, román többség csupán néhány kisebb városban alakult ki, például Abrudbányán, Hátszegen, Karánsebesen, Szászsebesen stb.⁸⁰²

Lényegében már 1919-től elkezdődött az a politika, amely fő stratégiai célként hivatalosan is a városok nacionalizálását, vagyis románosítását tűzte ki. Ezt a kérdést a tanulmány más részében érintjük.

A Nagy-Romániába került különböző múlttal és fejlettségi szinttel rendelkező területek közül közismerten az erdélyi, a partiumi és a bánáti részek voltak a legfejlettebbek. Emiatt az ottani városok is nyilvánvalóan többet teljesítettek gazdaságilag az ország többi területén

⁷⁹⁷ NISTOR, Ioan Silviu, *Comuna și județul. Evoluția istorică*, Cluj-Napoca, 2000, 169–173.

⁷⁹⁸ Uo. 124.

⁷⁹⁹ Uo.

⁸⁰⁰ Uo. 125.

⁸⁰¹ Uo. 126.

⁸⁰² *Magyar Statisztikai Közlemények*, Új sor, 42. köt., Budapest, 1912.

fekvő városánál, ez kimutatható például a jövedelem és az egy lakosra jutó bevételek tekintetében is. E gazdasági-strukturális fölény az évek során az ennek lebontására irányuló politika dacára sem csökkent számottevően. Így az 1938–1939-es gazdasági évben, az összes városi bevétel alapján a főváros, Bukarest után országosan a második legnagyobb jövedelemmel Temesvár rendelkezett, Brassó a harmadik, míg Kolozsvár a hetedik volt. Az egy lakosra jutó bevételek alapján még előkelőbbek a helyezések: Brassó első, Temesvár második és Kolozsvár a hetedik.⁸⁰³

1939-ben, Bukarestet 100-nak tekintve, az életszükségleti költségek aránya százalékban a szóban forgó terület városaiban a következő volt:

- 2. Brassó 87, 6
- 4. Kolozsvár 84, 4
- 6. Arad 77, 7
- 7. Nagyszeben 75, 5
- 12. Nagyvárad 73, 9⁸⁰⁴

Mindez egyértelműen, azt bizonyítja, hogy a terület nagyvárosai minden megszorító intézkedés és a számukra végig hátrányos gazdasági rendszer ellenére az időszak végéig, többé-kevésbé meg tudták tartani gazdasági fölényüket.

Ami a városok etnikai-nemzeti összetételét illeti, román elemzések szerint a magyarok térvészése már a világháború idején elkezdődött és ez a háború, majd az azt lezáró békeszerződések után, főleg a tömeges repatriálás által valóban súlyosbodott.

1923-as román becslések szerint az erdélyi, partiumi és bánsági 8 legnagyobb város lakosságának etnikai-nemzeti összetétele a következőképpen alakult:

- román 26,13%
- magyar 42,69%
- német 14,65%
- zsidó 14,59%,
- egyéb mindössze 1,94%.⁸⁰⁵

Ugyanez a terület többi 32 kis és középvárosában így mutat:

- román 36,30%,
- magyar 35,44%,
- német 13,05%,
- zsidó 13,52%,
- egyéb 1,69%.

A községekben viszont az adatok már jelentős román többséget mutatnak ki.⁸⁰⁶ A számok ugyan nem megbízhatóak, mégis a megfogalmazott általános következtetéssel nagyrészt egyetérthetünk: a románok aránya a városi lakosság keretében, a városok nagyságával csökken, illetve, minél kisebb egy város lakossága, annál jobban megnövekszik a román lakosság aránya.⁸⁰⁷

⁸⁰³ *Enciclopedia României*, Vol. IV., Buc., 1938.

⁸⁰⁴ *Anuarul Statistic al României 1939 și 1940*, Buc., 1940, 656–657. A sorszámok természetesen az országos rangsorban elfoglalt kiemelkedő helyet mutatják.

⁸⁰⁵ MANUIȚĂ, S., Uo. 57.

⁸⁰⁶ MANUIȚĂ, S., Uo. 58–60.

⁸⁰⁷ Uo.

A román források, vizsgálva az etno-demográfiai folyamatok alakulását a városokban az 1910 és 1923 közötti időszakra, kiemelik a románok fokozatos térnyerését. A fent már idézett elemzés az erdélyi magyarságot 4 részre osztja: első rész a városokban lakó (szerinte 30%), a második a határmenti (20%), a harmadik a székelyföldi (40%), a negyedik az erdélyi falvakban szétszórt magyarság (10%).⁸⁰⁸

Az írás egyben felhívja a figyelmet, hogy a román kormánynak nem kell mesterséges eszközökhöz nyúlnia a románosítás (máshol „vissza-románosítás”) érdekében, mert ez természetes úton is végbe fog menni, békés asszimiláció által. Ebben az állam feladatait többek között az alábbi problémák megoldásában látja:

- egészségügyi ellátás falun és városon
- népmozgalom állandó figyelemmel követése
- a belső kolonizáció, új városok és ipari központok létrehozása
- a falusi lakosság városokba irányítása és tömörítése.⁸⁰⁹

Érdekesekek a konklúziók is:

- a városi lakosság biológiai ereje alacsony, a falusi lakossáé általában magas
- a városi lakosság néhány évtized múlva eltűnik, az alacsony születési arány miatt
- a városokba tömörülő lakosság első generációja a városkörnyéket foglalja el
- a falvaktól függ a városok jövőbeni etnikai összetétele
- a városok a falvak lakosságát annál jobban vonzzák, minél közelebb van az illető falu a városhoz
- az etnikai kisebbségek – a zsidókon kívül – csak akkor fognak létezni, ha rendelkeznek jelentős számú falusi lakossággal
- az államnak állandó védelmet kell nyújtana az emberi tőkének (ma emberi erőforrásnak mondanánk) főleg a falvakon
- az erdélyi demográfiai politikának különbözőnek kell lennie a Regátitól, mivel ott az urbanizáció jóval alacsonyabb szintű
- meg kell oldani majd a kisebbségi kérdést is.

A végkövetkeztetés pedig: a román népelem megerősítése a határokon, a centrifugális tendenciákat mutató elemek gyengítése nemcsak jog, amelyet el fog ismerni az egész civilizált világ, hanem kötelessége is a mindenkori román kormánynak.⁸¹⁰

Ez a szemléletmód és megközelítés jellemző az egész időszakra, de kiindulási alapul szolgált a későbbi koncepciók kidolgozásához, amelyek a 20. század második felében nagy hatásokkal érvényesültek.

⁸⁰⁸ Uo. 94.

⁸⁰⁹ Uo. 118.

⁸¹⁰ Uo. 119.

5. A városi magyar közösségek helyzete, a közösségépítés lehetőségei, kisebbségi alternatívák

A romániai magyar kisebbség helyzete a két világháború között általában ismert, emiatt csak néhány fő kérdést szükséges érintenünk. Az általunk kutatott területen megállapíthatjuk, hogy a magyarság helyzetét kezdettől fogva hátrányosan befolyásolta az addig kialakult településszerkezet. A sok esetben idegen nemzetiségi környezetben elhelyezkedő városi magyar közösség ki volt téve egyrészt az országos szintű megszorításoknak, de ki volt téve az asszimilációs hatásoknak és a hatalom manipulációinak is.⁸¹¹ Ráadásul az ilyen környezetben fekvő városok gyakran el voltak zárva a magyar anyanyelvű utánpótlástól, és így „elkezdődött az a folyamat, mely végső soron a nagy múltú és kultúrájú magyar városok jellegének lassú megváltozásához vezetett”.⁸¹² Ennek alapját a számos korlátozó intézkedés és törvénysértés adta. Anélkül, hogy kitérnénk a részletekre, megemlíjük, hogy a városok magyar közösségét is erősen érintették a jogi rendelkezések hiányosságai, valamint azok be nem tartása vagy figyelmen kívül hagyása.

Az egyik súlyos rendelkezés, amely a városok magyar közösségét nyomorította, az állampolgársághoz való joggal kapcsolatos. Az állampolgárság megadásának elutasításával vagy megnehezítésével próbálták elérni a kisebbség létszámának csökkenését.⁸¹³ 1939-ig e megszorítás által a magyarok tömegesen kényszerültek a helyi társadalom periferiáján élni, vagy az országot elhagyni. Ezen az alapon (is) sokakat távolítottak el állásukból, fosztottak meg egzisztenciájuktól, vagy hontalanként nem kaptak nyugdíjat. A nyelvhasználatot a városokban is évről évre korlátozták, igyekezvén az összes feliratokat román nyelvre változtatni, az intézményekben pedig csak a román nyelvet lehetett használni.

Az oktatásügy volt az, ahol a két nemzetépítő stratégia, a román és a magyar a legjobban összeesapott. A román iskolarendszer a sorozatos hivatalos rendelkezések hatására állandóan bővült a fontosabb városokban, a magyar (és persze a többi kisebbség) iskolarendszere pedig mind jobban visszaszorult, az erős ellenállás dacára. Ezzel egy időben a magyar történelmi egyházak is meggyengültek a magyarság intézményrendszerével együtt.

A helyzet kedvezőtlen volt a politikai jogok terén is, mivel a választási törvény elkobozta a városok külön képviselő-küldési jogát. Európában páratlan módon, a városi központok a megyében lévő községekkel alkottak közös választókerületet, emiatt a városok a politikai képviselet szempontjából az egész periódusban alulreprezentáltak voltak.

A helyi önkormányzat – egy rövidebb időszak kivételével – voltaképpen egyáltalán nem működött, hiszen a városvezetőséget állandóan lecserélték, a decentralizációs kísérletek pedig rendre kudarcot vallottak.

A hátrányos megkülönböztetések másik formája az úgynevezett kultúrzóna felállítása volt, amely nemcsak a tisztán magyar lakta megyéket érintette, hanem az összes azon megyéket is, amelyekben jelentős számú magyar kisebbség volt.⁸¹⁴ Mindezek mellett a gyakori statáriumiak, a cenzúra, a gyülekezési tilalom és a törvények kijátszása, ellehetlenítette a városokban élő magyarság életét.

Ilyen körülmények között a városokban élő magyarok közösségépítésének lehetőségei erősen korlátozottak voltak. Ennek legfontosabb területei az egyházi-vallási élet, a politikai képviseletre való törekvés, a társadalmi szervezetekben való tevékenység stb. voltak. Mind-

⁸¹¹ Ld. *Hetven év. A romániai magyarság története 1919–1989*, Budapest, 1990, 18–19.

⁸¹² Uo.

⁸¹³ Uo. 21.

⁸¹⁴ NAGY L., *i. m.*, 122–123.

ezek az erőfeszítések természetesen főleg a városokban összpontosultak, hiszen ezek képezték a legfontosabb csomópontokat. A nagyobb városokban a közművelődési szükségleteket a különféle egyesületek, a magyar sajtó, a feltörekvő magyar irodalom és a színházi előadások próbálták kielégíteni. A más területeken igen eredményes román elnyomás ezeken a területeken kevésbé tudott érvényesülni. Máig elismerésre méltó a szélesebb értelemben vett Erdélyben az a mennyiségi és minőségi teljesítmény, amelyet az irodalom, a sajtó, a színművészet és a tudományos-kulturális egyesületek értek el. Ezekhez kötődtek a két világháború közötti magyarság kisebbségi alternatívái, amelyek módosulásokat szenvedtek az általános helyzet, illetve a változó lehetőségek függvényében.

Az egyes városokat érintő 1919-es román megszállás idején a magyar lakosság eleinte beletörődéssel, de egyúttal reménykedve fogadta az új helyzetet. Általános volt az a vélekedés, hogy a háború után kialakult állapot csak időleges és rövidesen kedvezőbb változások fognak bekövetkezni. 1920. június 4-e után látva, hogy a folyamat iránya nem változik, elkezdődött a magyar közösségekben az útkeresés. Az egyik első lépés ebben a politikai aktivitásra való áttérés volt. Amikor kiderült, hogy ennek rendkívül alacsony a határfoka, kezdtek nagyobb hangsúlyt fektetni a magyar kultúrára, a nemzeti önértékelés és öntudat fenntartására, az értékek és hagyományok őrzésére. Ezeknek a törekvéseknek lett eredménye az a páratlan teljesítmény, amelyet e közösség 1935 táján, másfél évtized elteltével, elért. Az 1930-as évek végén, a városok magyar közössége megpróbált alkalmazkodni és ismét várakozó álláspontra helyezkedett, azt remélve, hogy az európai nagyhatalmi erőviszonyok megváltozása kedvező eredményeket hozhat.

*

A két világháború közötti időszakban Erdély, a Partium és a Bánság városainak magyar lakossága ki volt téve Nagy-Románia nacionalista politikájának. Mivel ez egységes nemzetállamban, az új területek teljes asszimilációján alapuló integrálásban gondolkodott, a magyar társadalom alapjában véve minden tekintetben elkülönülve próbálta elérni saját, elsősorban megmaradását célzó nemzetstratégiáját.⁸¹⁵ Ez vagy defenzív hagyományörző, vagy érdekérvényesítő alternatívát eredményezett, melyek ugyan tekintélyes veszteség mellett, de elérték, hogy e közösségek mintegy 21 év után is megmaradjanak, sőt fejlődési lehetőségei és perspektívái is életben maradtak. Ilyenformán az egész tárgyalt időszakot tekintve kisebbségi alternatívaként jelen volt a kialakult helyzet elutasításából fakadó kiváráó és a kitörést előkészítő válaszút mellett, a lehetőségeket mérlegelő, a román politikai-társadalmi rendszerbe integrálódni próbáló alternatíva is. Gyakran ezek keveredése is nyomon követhető, de összességében megmaradt az egymástól válaszfalakkal elkülönült, párhuzamosan létező és ellenkező irányú tendenciáktól vezérelt román és magyar nemzeti társadalom.

A második világháború idején végbement határ- és erőviszony-módosulások ezt a helyzetet csak tovább bonyolították anélkül, hogy lényegi megoldást hoztak volna. Ennek elemzése azonban már meghaladja jelen tanulmányunk időrendi határát.

Végezetül csak annyit szükséges aláhúzni, hogy az erdélyi, a partiumi és a bánsági városok sorsa hűen tükrözi mindazokat a változásokat, amelyek e területen a két világháború között végbementek. Emiatt e kérdéskör várostörténeti nézőpontból való vizsgálata számos fontos, gyakran figyelembe nem vett következtetés és tanulság megfogalmazásához vezet, amely számottevő adalékot szolgáltat a kisebbségtörténeti és egyéb hasonló kutatásoknak.

⁸¹⁵ Vö. SZARKA László, *Védtelen védhatalom. A magyar kisebbségek Magyarország 1919–1920. évi békepolitikájában*, in *Kárpát-medencei önismeret. Tanulmányok a régió kultúrájáról és történelméről*, Budapest, 2001, 191–192.

A Romániai Magyar Szó sajtókampányai 1947–1949 között

A központi magyar nyelvű sajtóorgánium

A romániai kommunista hatalom megszilárdulásával a sajtórendszer is jelentős változáson ment keresztül. A propaganda hatásos terjesztésére Bukarestben szerkesztett központi lapok indultak, melyek irányadó politikai szempontokat tartalmaztak a helyi újságok számára. A magyar nyelvű politikai propaganda céljait elsősorban az 1947 őszétől megjelenő Romániai Magyar Szó szolgálta. Szerepe kezdettől fogva az RKP hivatalos lapja, a Scânteia által megjelentetett pártpropaganda magyar nyelvű terjesztése volt. Ezért a helyi újságokhoz képest nagyobb terjedelemben és részletesebben közölte a pártdokumentumokat, illetve tudósított a párt különböző szintű gyűléseiről, konferenciáiról és kongresszusairól. Az egész országra kiterjedően tájékoztatót a „szocialista építés eredményeiről”, mozgósított az aktuális politikai és gazdasági feladatok teljesítésére; a külpolitikai helyzet bemutatása során a lap kizárólagos szempontja a nemzetközi imperializmus leleplezése, illetve a Szovjetunió által vezetett béketábor harcának bemutatása volt.

Sajtókampányok a Romániai Magyar Szó hasábjain

A kommunista sajtó kampányai azon politikai mítoszok⁸¹⁶ mentén bontakoztak ki, amelyek a hatalom átvételét és gyakorlását voltak hivatottak legitimálni; szerkezetüket a hivatalosan elfogadott duális tagolás jellemzi, amely a Jó és a Rossz kategóriái szerint jött létre: a propaganda haladó és reakciós erők, dolgozó és zsíros parasztok, proletárok és burzsoák, népi demokráciák és imperialista hatalmak, béketábor és háborús uszítók ellentétét jelenítette meg. Az ennek megfelelő társadalom ábrázolása a negyvenes évek végére már kanonizált formában jelenik a sajtóban.⁸¹⁷

A második világháború utáni sajtókampányok közvetlen módon a politikai élet eseményeinek hatására jelentek meg és a megszilárduló kommunista hatalom diskurzusát követték. Az népi demokratikus sajtó első éveinek legjellemzőbb vonása a reakcióellenes harc volt. Mivel a kommunista rendszer teoretikusai szerint a forradalmi átalakulás megköveteli a kapitalizmus bukását és a szocializmus győzelmét, illetve ezáltal teljesül a meghirdetett történelmi fejlődés, a reakciós magatartás vádja bárkit érhetett, aki nem csatlakozott feltételek nélkül az új társadalmi rendhez. Ennélfogva a szocialista hatalom ellen, illetve a hatalommal azonosított nép ellen tevékenykedő reakció olyan gyűjtőfogalommá vált, amely magába foglalhatta a vezető szerepet betöltő párt összes valós és vélt ellenfelét. A történelmi román pártokat érő támadások, a hagyományos magyar intézményekben megkövetelt tisztogatás és az egyházak elleni kampányok ugyanazon szlogen, a reakcióellenes harc jegyében folytak.

⁸¹⁶ A fogalom tekintetében lásd Harold LASSWELL, *A hatalom nyelve*, in *Szövegváltozatok a politikára. Nyelv, szimbólum, retorika, diskurzus*, szerk. SZABÓ Márton, KISS Balázs, BODA Zsolt, Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2000, 18.

⁸¹⁷ L. GAGYI József, *A magyar kisebbségi elit társadalomképének változása Erdélyben az ötvenes-hatvanas években*, Látó, 2005, 5. sz.

Az ideológiai harc irányvonala 1947-től kezdve lényegesen differenciálódik; az ellenséges külföldi reakció a kapitalista országok törekvéseit tükröző imperializmus fogalma révén mutatkozik meg. A katolikus egyházak ellen folytatott kampányokhoz az „imperializmus szolgálatában álló Vatikán” befolyásának megszüntetése szolgáltat ürügyet. A kommunista párt politikai ellenfeleinek felszámolását az „áruló jobboldali szociáldemokrácia” és a „nemzetközi imperializmus” tevékenysége indokolja. A „titoista elhajlás” fogalma 1948 nyara után kerül be a kommunista propaganda szótárába, miután a Tájékoztató Iroda antimarxista és szovjetellenes politikával vádolja meg a Jugoszláv Kommunista Pártot.

A leleplezések sorozata a cionista mozgalmat érő támadásokkal folytatódik. Valójában a kommunizmus ideológusai nem tudták pontosan meghatározni a cionizmus fogalmát, illetve körvonalazni ennek demokráciaellenes jellegét; ezért a meglehetősen homályos értelmezések úgy jelenítik meg, mint a nemzetközi imperializmust szolgáló, a burzsoá zsidósággal kapcsolatban álló, reakciós elemeket támogató és a népi demokráciára veszélyes irányzatot.

A kozmopolitizmus elutasítása 1949-től kezdődően a fokozódó hidegháború légkörében következik be, a két világhatalom és az általuk képviselt társadalmi berendezkedések között egyre inkább elmélyülő ideológiai ellentétek folytán. A kommunista propaganda ugyanakkor a proletár internacionalizmust hirdeti, amely megköveteli a munkásosztály nemzetközi egységét az imperialista törekvések ellen folytatott harcban.

Az ideológiai kampányokból nem hiányozhatott másfelől a Szovjetuniót és kommunista pártját dicsőítő, Sztálin személyes kultuszát megteremtő propaganda. Az RKP és vezetői szintén kiveszik részüket a népi demokrácia történelmi jelentőségét és eredményeit bemutató sajtókampányokból. A háborúra uszító imperializmus ellentétéként megjelenik a békeharc eszméje, amely a legváltozatosabb összefüggésekben hirdeti a szocialista országok és békeszerető népeik azon törekvéseit, hogy megakadályozzák az újabb háborút és biztosítsák a világbékét.

A reakcióellenes sajtókampányok

A kiépülőben levő kommunista rendszer számára a reakció ellen folytatott harc megfelelő propagandaeszköz volt arra, hogy leszámoljon a hatalom összes ellenfelével. Kezdetben a fogalmat a sovinizmussal és fasizmussal kapcsolja össze a sajtó, majd 1947-től kezdődően elsősorban az imperializmussal társítja.

Az 1947 szeptemberében induló Romániai Magyar Szó első száma az erdélyi magyarság életében tapasztalható népellenes irányzatok szempontjából készíti el az elmúlt három év mérlegét. Csákány Béla cikke az éberség hiányát rója fel, az aktív részvételt a politikai életben, ami elősegítette, hogy a „nemzetközi politika reakciós áramlata” és az „az egyház palástja alatt megbújó reakció” teret hódítson a romániai magyarság körében. A megfogalmazások rávilágítanak arra, hogy a kommunista párt elsősorban a nyugati államok és a független egyház befolyásában látta a legnagyobb veszélyt, amely saját hatalmának kiépítését meggátolhatta volna.

A kommunista hatalomnak egyértelműen útjában álló monarchia kérdését viszont nem meri feszegetni a romániai sajtó. Egészen 1947. december 30-ig, a népköztársaság kikiáltásáig a király személye kedvező fényben jelenik meg; a lapok hangsúlyozzák, hogy jelentős szerepet játszott a fasizmus feletti győzelem kivívásában, majd ezt követően együttműködött a demokratikus erőkkel. A monarchia létjogosultsága ellen egyetlen negatív cikk sem jelenik meg 1944–1947 között. Ellenben az 1948. január elején megjelenő lapok már megengedhetik

maguknak, hogy visszamenőleg is elítéljék a monarchiát, a „főúri és földesúri reakció utolsó bástyáját”, amelynek fennállása végig gátolta a „polgári demokratikus forradalom beteljesedését” Romániában. A király lemondását és a Román Népköztársaság kikiáltását a nép akaratának megfelelő, természetes történelmi folyamatként mutatják be a lapok, mellőzve bármilyen utalást arra vonatkozólag, hogy a trónfosztás erőszakos módon történt volna. A korabeli propaganda a népi demokratikus forradalom kezdetét látja a monarchia megdöntésében; általa egy új rendszer csírái bontakoznak ki a román történelemben, amely a reményt jelképezi a dolgozó nép számára. Eszerint a népköztársaság kikiáltása egy forradalmi ciklus beteljesülésének, a kizsákmányoló osztályok feletti győzelemnek tekintendő.⁸¹⁸

Habár 1948 elejére már szinte teljes mértékben felszámolták az úgynevezett reakciós politikai pártokat és intézményeket, az osztályharc fokozódása következtében a sajtóra további feladatok vártak. A demokrata sajtónak harcos, haladó szellemben kell nevelnie a tömegeket és élére kell állnia az imperialista- és reakcióellenes harcnak, a legnagyobb figyelemmel kell elzárnia az utat minden „reakciós ideológiai beszüremelés elől, bármilyen formában rejtőzzék is”.⁸¹⁹

3.2. Sajtókampány az imperializmus és ügynökei ellen

Az imperializmus ellen folytatott sajtókampányok a reakciót megbélyegző hadjáratokból bontakoznak ki a Truman-doktrína és a Marshall-terv 1947-es kihirdetését követő időszakban. A reakció és az imperializmus fogalmi kezdettől fogva szoros kapcsolatban állnak egymással: az amerikai terjeszkedési politika a szocialista fejlődést akadályozó maradi erőkkkel kerül összefüggésbe. Az imperializmus érdekkörei szerte a világon a reakció erőit támogatják, ugyanakkor veszélyt jelentenek a világbékére.

A lapértelmezések szerint Truman elnök a reakciós görög kormánynak akar támogatást nyújtani, Törökországban pedig a reakció közel-keleti bástyáját építi ki. Valójában az amerikai külpolitika célja az volt, segínyt nyújtson a görög és török demokratikus kormányoknak, és ezzel elejét vegye a szocializmus balkáni terjeszkedésének. Erről azonban az olvasó vajmi keveset tudhatott meg, mivel a szocializmus és demokrácia fogalmait a kommunista sajtó egyenértékű fogalmakként kezelte, a nyugati demokráciákat pedig egyszerűen a kizsákmányolás és a háborús propaganda eszközeként mutatta be.

Ezzel szemben a Szovjetunió és a többi szocialista ország által folytatott békeharcról szóló jelentések folyamatosan a napilapok első oldalára kerülnek. Ugyanakkor az imperializmus és a reakció érdekeit szolgálják mindazok az államok, amelyek nem léptek a szocialista fejlődés útjára, és kapcsolatban állnak a Egyesült Államokkal. A Pravda és egyéb szovjet lapok nyomán számos külpolitikai elemzés jelenik meg a romániai magyar sajtóban. Ezek lényegében azt sulykolják az olvasóba, hogy a Marshall-terv Európa kettészakítását eredményezi, miközben a tervhez csatlakozó európai államok függetlenségük feladására kényszerülnek. A szocialista országok ellenben képesek arra, hogy függetlenségüket megőrizve, önerejükkel építsék újra gazdaságukat, ezért határozottan visszautasítják az imperialista tervet.

A sajtóban megjelenő cikkek szerint Románia az antiimperialista harc aktív tényezőjévé válik. Ennek a kampánynak részei azok a megnyilvánulások, amelyek 1948 nyarán a katolikus egyház ellen irányulnak. A sajtó arról biztosítja az olvasókat, hogy „a demokratikus

⁸¹⁸ Gh. Gheorghiu DEJ, *Raport politic general la Congresul PMR*, Editura PMR, Bucuresti, 1948, 15.

⁸¹⁹ L. az MNSz sajtóértekezletéről szóló beszámolót a Világosság 1948. január 31-i számában.

román állam jelentékenyen segíti működésükben az egyházakat”,⁸²⁰ azonban azt nem tűrheti el, hogy „a felekezeti iskolákban kormányellenes politikát folytassanak”.⁸²¹ Számos cikk jelenik meg az „imperialista érdekeket szolgáló Vatikán” tevékenységéről, amely korlátozza a népi demokrácia országaiban a vallásszabadságot. A katolikus reakció és a vatikáni imperialista politika leleplezése elsődleges céljává válik a sajtónak, amely az egyházi és vallási palástban jelentkező népellenes irányzat mögött felismerni véli a „volt tőkés és földesúri elemek reakciós ármánykodását.”⁸²²

A sajtókampány a Vatikánnal 1927-ben kötött konkordátum felbontását készítette elő. Valójában a lépés politikai jelentősége abban rejlett, hogy kivonta a katolikus egyházat a pápai oltalom alól, és ezzel kiszolgáltatotta a kommunista hatalom önkényének. A propaganda viszont egészen másképp értelmezte a történeteket: „A konkordátum egyrészt visszaadja a katolikus híveknek a teljes lelkiismereti szabadságot, másrészt megveti az alapjait annak, hogy [...] a katolikusok is önmaguk irányítsák egyházi életüket. Véget vetett ez a határozat annak, hogy az imperialista zsoldban álló Vatikán, amely ellenségesen viseltetik a dolgozó demokratikus államhatalommal szemben, területen kívüli előjogait a demokráciaelleni uszításra, a béke megbontására használja fel.”⁸²³

Az egyházellenes sajtókampányok az ateista kommunizmusnak ellenálló egyházfőkre is kiterjedtek, akiknek tekintélyét az új hatalom rágalmozgások sorozatával próbálta aláásni, majd azokat, akik nem voltak hajlandók együttműködni a rendszerrel, erőszakkal eltávolították az egyház éléről. Magyarországon Mindszenty József bíboros, Romániában pedig Márton Áron katolikus püspök ellen folytak a leghevesebb hadjáratok.

A romániai sajtó terjedelmes anyagokat közölt Mindszenty bíborosról, akit a legkülönbébb vádakkal illettek. A Romániai Magyar Szó sorozatosan közli az újabb és újabb „megdöbbentő részleteket” a bíboros kémtevékenységéről, majd hozzáfűzi: „Mindszenty pontosan ugyanazokra a bűnökre vetemedett, mint a romániai összeesküvők [...] Kémkedésre, hazaáruló összeesküvésre. Emellett valutázása.”⁸²⁴ Pár nappal később Kacsó Sándor tollából jelenik meg *A Magyar Népi Szövetség új feladatai* című írás, amely programszerűen fogalmazza meg a katolikus egyház elleni harc irányelveit: „az imperialistákkal szövetséget kötő Vatikán utasításait követő római katolikus egyház [...] a félrevezetés, az ámítás, fenyegetés, valamint a babonákba fulladó vallási miszticizmus eszközeivel el akarja szakítani a rétegeket a népi demokrácia fejlődéséért és megerősítéséért vívott küzdelmektől.”⁸²⁵

Mindszenty perének lefolyásáról 1949 februárjában áradatos címek tanúskodnak: *Mindszenty József a népbíróság előtt beismerte hazaárulását, A nemzetközi reakció csatavesztése a Mindszenty-perben, Életfogytiglani fegyházra ítélték Mindszenty Józsefet.*⁸²⁶ Ezzel egy időben célzott sajtókampány folyik annak érdekében, hogy az emberi jogok megsértése

⁸²⁰ Romániai Magyar Szó, 1947. december 9. Vásárhelyi János erdélyi református püspök nyilatkozata az állam és egyház viszonyáról.

⁸²¹ Romániai Magyar Szó, 1947. december 4.

⁸²² Romániai Magyar Szó, 1948. július 4. KURKÓ Gyárfás, *A katolikus egyháznak is a nép szolgálatába kell állnia.*

⁸²³ Romániai Magyar Szó, 1948. július 19. *Felmondtuk a konkordátumot!*

⁸²⁴ *A főpapi hazaáruló*, Romániai Magyar Szó, 1949. január 7.

⁸²⁵ KACSÓ Sándor cikke a *Scânteia*-ban jelent meg 1949. január 7-én, a Romániai Magyar Szó január 10-én közölte fordításban.

⁸²⁶ Romániai Magyar Szó, 1949. február 5–10.

miatt tiltakozó nyugati közvélemény megnyilvánulásait ellenséges rágalommaként mutassák be. A Romániai Magyar Szó átveszi a francia szocialisták orgánuma, a L'Humanité cikkét, amely kifejti, hogy a „reakciós hírverés a Mindszenty-ügyet politikai célokra használja fel”, majd közli a Magyar Újságírók Országos Szövetsége felhívását, amely – az egész újságíró társadalom nevében – tiltakozik „az ellen a rágalomhadjárat ellen, amelyet az imperialista sajtó folytat Magyarország ellen a Mindszenty-perrel kapcsolatban.”⁸²⁷

A Márton Áron ellen folytatott sajtóhadjárat 1949. május 30-án kezdődik, amikor a Romániai Magyar Szó hírül adja, hogy „demokráciaellenes magatartásuk miatt töröltek a költségvetésből több római katolikus egyházi személyt”, köztük Márton Áron gyulafehérvári püspököt is. Júniusban majdnem naponta jelennek meg a püspököt rágalmazó hírek és cikkek: *A papi palást nem nyújthat menlevelet népellenes tevékenységre* (június 1.); *Márton Áron a vallásszabadsággal súlyosan visszaél...* (június 4.); *Márton Áronnak sikkasztó zsírosparasztos palástolása miatt menekülnie kellett a katolikus tömegek elől* (június 6.); *Márton Áron püspöki palástját változatlanul arra használja fel, hogy a falusi dolgozó népet kizsákmányoló, kiraboló zsírosparasztokat, üzérkedő kereskedőket palástolja, ugyanakkor pedig a háborúra uszító angol-amerikai imperialisták érdekeit szolgálja* (június 9.); *Márton Áron gyimesvölgyi cinkosai: feketézők, gabonaüzérek, zsírosparasztok, volt vasgárdisták és imrédisták pártvezetők* (június 13.); *A nemzetközi imperializmus zsoldjába szegődött Vatikán parancsait hajtván végre, Márton Áron bérmakörútját demokrácia-ellenes bujtogatásra és aknamunkára használja fel* (június 19.). A hatalomnak ellenszegülő püspököt június 21-én letartóztatják és köztörvényes bűnözőként tartják fogva. Ezt követően egyetlen megbízható hír sem szivárogtat ki sorsáról, egyes források halálhírét terjesztik.⁸²⁸ Márton Áron pere csak két évvel később, 1951. július 30-án kezdődik el a bukaresti katonai bíróságon. Miután többször is megváltoztatták az ellene felhozott vádak – kezdetben az ügyészek a Rajk-ügy romániai szárait keresték – végül hazatérésért és összeesküvésben való részvételért életfogytiglani börtönbüntetést kapott; 1955-ben mégis szabadon engedték és 1967-ig házi őrizetben maradt.

Koncepciók perek a romániai magyar sajtóban

Miután a szovjet–jugoszláv kapcsolatok 1948 elején látványosan megromlottak, Sztálin utasítására az összes szocialista országban elindul a „titoista elhajlók” elleni harc, majd a helyi sajátosságoknak megfelelően elkezdődik a kirakatperek sorozata. Magyarországon Rajk László külügyminiszter, Bulgáriában Trajco Kosztov miniszterelnök-helyettes kerül bíróság elé; Romániában a Tito-ellenes kampány első áldozata a már régóta idegen elemnek tekintett Lucrețiu Pătrășcanu igazságügy-miniszter.

Az ellene folytatott sajtókampány azonban nem lehetett annyira hatásos, mint a Rajk- és Kosztov-perek során folytatott ideológiai hadjárat, mivel az elkészített vádiratot nem sikerült meggyőző módon alátámasztani. A sajtóhírek hiányos és inkohérens képet nyújtanak bebörtönzésének okairól. Elítélésének ellentmondásosságát azt is bizonyítja, hogy kivégzése csak évekkel később, 1954-ben következett be.

A Pătrășcanu ellen eszközölt lépések forgatókönyve arra utal, hogy Moszkvából irányított kampányról volt szó, amelynek az volt a célja, hogy egybehangolja a „titoista összeesküvők” eltávolítását az egész szocialista táborban. A pártvezetésből való kizárása a Román Munkáspárt 1948. február 21–23-a közötti kongresszusán következett be. A Romániai Magyar Szó

⁸²⁷ Romániai Magyar Szó, 1949. február 21.

⁸²⁸ Free European Press Service, 1952. február 8.

február 27-én csupán arról ad hírt, hogy lemondott az Igazságügyi Minisztérium éléről, és lemondását a minisztertanács elfogadta. Ámde már április 28-án őrizetbe veszik, a tényleges vádak csak június 25-én hozzák nyilvánosságra, miután a Kommunista és Munkáspártok Tájékoztató Irodájának bukaresti ülése „forradalmi pártokra jellemző bátorsággal” trockista renegátként bélyegzi meg a Jugoszláv Kommunista Pártot. A Romániai Magyar Szó majdnem kéthetes késéssel közli a Román Munkáspárt Központi Vezetősége 1948. június 10–11-i plenáris ülésének határozatát, amely szerint Pătrășcanu „ellenforradalmi elméletei az osztály-ellenség ideológiáját és érdekeit szolgálták”, a „sovén nacionalista politika vonalán haladt” és „meghamisította a romániai munkásság és Pártja hősi harcának történetét, rágalmazó módon írt a proletariátus befolyásának hiányáról”. Hivatalosan csak két hónappal később, augusztus 24-én tartóztatják le, perének lefolytatása bizonyítékok hiányában pedig még évekig váratott magára. „Bűnös tevékenységének” leleplezése elmaradt, neve csak elvétve tűnik fel a sajtóban, különböző alkalmak kapcsán, ahol személyét negatív eszmékkel lehet társítani. Ilyen alkalom a Román Munkáspárt határozata a nemzeti kérdésről, ahol megemlítik, hogy „sovinizta befolyás megnyilatkozása Pătrășcanu esete is, aki a román polgárság ideológiájának és érdekeinek szószólójává vált és a nemzetiségekkel szemben a régi viszálykeltő politikát folytatta.”⁸²⁹

A jugoszláv kommunisták lapja, a *Borba*, 1950. március 4-én hozza nyilvánosságra, hogy Pătrășcanu hamarosan bíróság elé kerül, titoista összeesküvés vádjával.⁸³⁰ A bírósági tárgyalás végül négy évvel később, 1954. április 6–13. között zajlott. A sajtó nem tudósított a peréről, csak a Legfelsőbb Törvényszék vádiratát jelenteti meg, amely szerint Pătrășcanu „akciókat folytatott a faszizmus ellen harcoló hazafias erők megbénítására, [...] a kormányban betöltött szerepét felhasználva államellenes összeesküvő csoportot szervezett a hatalom megszerzésére, a burzsoá-földesúri rendszer és a Románia feletti imperialista uralom visszaállítására”.⁸³¹

A sajtó, mind Pătrășcanu, mind Rajk és Kostov esetében is vigyázott arra, hogy egyetlen hír se szivároгjon ki róluk, ameddig az illető kommunista pártok nem fogalmazták meg az ellenük felhozott vádakát és nem zárták ki őket tagjaik közül, még a bírósági tárgyalás előtt. Ezzel azt a látszatot igyekeztek fenntartani, hogy a pártok rögtön lecsapnak a soraikba befurakodott, imperialista érdekeket szolgáló elemekre; azt semmi esetre sem lehetett nyilvánosságra hozni, hogy párttagot tartóztatnak le a biztonsági szervek, vagy párttag kerül bíróság elé, hiszen először az „éberem örködő párt” kellett, hogy kivesse soraiból az „árulókat”.

A romániai sajtó propagandisztikus célokra használta fel a szomszédos országokban zajló, titoizmussal leszámloló kirakatpereket is. Rajk László őrizetbe vételét 1949. május 30-án a magyarországi sajtóhoz hasonlóan Romániában sem adják hírül. Sőt, az ÁVH őrizetében levő Rajkról olyan hírek jelennek meg Magyarországon, amelyek azt a látszatot keltik, hogy a külügyminiszter szabadon jár-keel és dolgozik. A Szabad Nép június 4-én első oldalon közöl jelentést a Minisztertanács üléséről, amelyen „Rajk elvtárs” javaslatot tesz a Kultúrkapcsolatok Intézetének létesítésére. Végül a Szabad Nép június 16-án közli *Trockista kémcsoport leleplezése* címmel a Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőségének határozatát, amely „Rajk Lászlót és dr. Szőnyi Tibort mint idegen imperialista hatalmak kémeit és trockista

⁸²⁹ *A Román Munkáspárt Központi Vezetősége Politikai Irodájának határozata a nemzeti kérdésben*, Romániai Magyar Szó, 1948. december 15.

⁸³⁰ Dennis DELETANT, *Teroarea comunistă în România. Gheorghe Gheorghiu-Dej și statul polițienesc, 1948–1965*, Polirom, Iași, 2001, 143.

⁸³¹ *A Román Népköztársaság Legfelső Törvényszékének közleménye*. Előre, 1954. április 18.

ügynököket a Magyar Dolgozók Pártja tagjainak soraiból kizárta.”⁸³² Két nappal később a Romániai Magyar Szó MTI közleményként jelenteti meg a hírt.

A romániai sajtó 1949 szeptemberében részletekbe menően ismerteti a budapesti államügyészség vádiratát Rajk László és társai ellen, egyúttal azt igyekszik belesulykolni az olvasóba, hogy a halálos ítélet a magyar nép egybehangzó akaratát fejezi ki.⁸³³ A vádirat szövege ugyanakkor kiváló indokot szolgáltatott a román kormány számára, hogy érvekkel támassza alá a Jugoszláviával kötött államközi szerződés felbontását. A Romániai Magyar Szó október 3-án közli az RNK kormányának jegyzékét a jugoszláv kormányhoz: „A Rajk és bűntársai összeesküvési és kémperre teljes egészében leleplezte azt, hogy a jugoszláv kormány ezen ténykedését a tőkés uralomnak a népi demokratikus országokban való visszaállítása céljából folytatja és az idegen imperialista körök és háborúra uszítók eszközeként tevékenykedik. [...] Ennek folytán a román kormány kijelenti, hogy az RNK ezentúl mentesnek tekinti magát az 1947. december 19-én Jugoszláviával megkötött barátsági, együttműködési és kölcsönös segélynyújtási szerződésből folyó kötelezettségek alól.”

⁸³² SOLTÉSZ István, *Rajk-dosszié*, Láng Kiadó, Budapest, 1989.

⁸³³ L. a *Romániai Magyar Szó* 1949. szeptember 24-i számában: *A magyar nép halálbüntetést követel a hazaáruló Rajk-bandára.*

**A délvidéki magyarság a magyar külpolitikában
a két világháború között (1919–1938)⁸³⁴**

A Párizs melletti Trianonban 1920. június 4-én aláírt békeszerződés szentesítette az ország 2/3 részének és a történeti Magyarország lakosságának hasonló arányban történő elcsatolását. Az elcsatolt területeken élő magyar nemzetiségűek száma mintegy 3 millióra rúgott, több mint fél millió került Jugoszláviához. A magyar külpolitika fő célja a két világháború közötti időszakban mindvégig a revízió és ezzel összefüggésben a kisantant felbomlasztása volt. Az ehhez vezető útnak volt fontos köve a kisebbségi kérdés rendezése. Fontos, de nem a legfontosabb.

A magyar külpolitika számára fontossági sorrend létezett az egyes magyar kisebbségek tekintetében. Nyilvánvaló, hogy a „rangsor” meghatározásában döntő szempont volt az elszakított területen élő magyarság lélekszáma. Önmagában e kvantitativ mutató is indokolhatja a Romániában élő magyar kisebbség első helyezését, amely mellé azonban érzelmi és nagyon is racionális társadalmi, gazdasági okok is sorakoztak, amelyek együttesen a képzeletbeli rangsor 3., utolsó előtti helyét biztosították a délvidéki magyarság számára. Az említett okokon túl szerepet játszhatott e nem túl előkelő hely kialakulásában az is, hogy feltehetően helytállóak voltak azok a Magyarországról készült jugoszláv hangulatjelentések, amelyek szerint Magyarországon általános volt az a vélemény, hogy az elcsatolt területek magyarjai közül elsőként a Jugoszláviában élők fognak behódolni az államalkotó többség befolyásának.⁸³⁵

*

A magyar kormány hivatalos, de titkos csatornán keresztül tartotta a kapcsolatot a délvidéki magyar kisebbséggel.⁸³⁶ A csatorna a Teleki Pál irányításával létrehozott Társadalmi Egyesületek Szövetségének Központja volt, amelynek működési alapelveit a magyar minisztertanács 1921. augusztus 12-én fogadta el.⁸³⁷ A TESZK csúcsszervezetként funkcionált a félig legális és teljesen bizalmas kisebbségi és propagandaszervezetek munkájának összehangolására.⁸³⁸ Központi apparátusát közvetlenül a miniszterelnök alá rendelték, költségvetését pedig a nemzetgyűlés kikerülésével csak a kormánynak kellett jóváhagynia. E szervezeten belül megalakították a Szent Gellért Társaságot, amely a délvidéki magyarsággal tartotta a kapcsolatot. A Szent Gellért Társaság elnöke, a korszak „írófejedelmeként” számon tartott, verseci származású Herczeg Ferenc lett.

⁸³⁴ A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

⁸³⁵ Arhiv Jugoslavije, (AJ) 395-9-94. Pov. Dok. Br. 10659. A szabadkai titkos állambiztonsági hivatal 1923 májusára vonatkozó jelentése a belügyminisztériumnak.

⁸³⁶ A belgrádi magyar követnek, Hory Andrásnak a külügyminisztérium egyenesen megtiltotta, hogy kapcsolatban álljon a délvidékiekkel, nem is volt igazán kapcsolata velük. HORY András, *Bukarest-től Varsóig*, sajtó alá rendezte, bevezető tanulmányt írta, jegyzettel ellátta PRITZ Pál, Gondolat, Budapest, 1984.

⁸³⁷ ABLONCZY Balázs, *Teleki Pál*, Osiris, Budapest, 2005, 226.

⁸³⁸ ZEIDLER Miklós, *A revíziós gondolat*, Osiris, Budapest, 2001, 92.

Az elszakított területeken alighanem a jugoszláviai magyarság körében folytak a legkomolyabb belső viták arról, hogy milyen magatartást tanúsítsanak az új államhatalommal szemben. A két szembenálló tábor közül a passzivisták szerint még nem érkezett el az idő az önálló magyar párt megalakítására, és aktivisták viszont önálló magyar politikai párt megalakítása mellett emelték fel szavukat. A magyar kormány az utóbbit támogatta. Olyannyira, hogy kilátásba helyezte minden anyagi és erkölcsi támogatás megvonását azoktól, akik nem engedelmeskednek az egységes kisebbségi magyar politikai párt létrehozását szorgalmazó anyaországi utasításoknak.⁸³⁹ Bár 1922. május 8-i debreceni beszédében Bethlen a magyar külpolitika egyik prioritásának nevezte az elszakított területeken élő magyarok helyzetének javítását, a kisebbségi kérdés mégsem került a kormány érdeklődésének homlokterébe. Érdemi eredmények elérésére nem sok lehetőség kínálkozott. Maga a kérdés nemzetközi szabályozása sem tette lehetővé a magyar kormány fellépését, miután nem az anyaországnak, hanem az érintett területek kisebbségeinek volt joga panasszal élni.

A magyar külpolitika Jugoszlávia és a másik két kisantant-állam felé mindvégig hangsúlyozta, hogy kapcsolataik javításában a továbblépéshez az országaikban élő kisebbség helyzetének megnyugtató módon történő rendezése az előfeltétel. Ezt azzal indokolták, hogy a magyar közvélemény nem tolerálná a kormány közeledését a másik államhoz, amennyiben ez a kérdés nincs megoldva. A valóság azonban az, hogy Budapest – legalábbis Jugoszlávia esetében – még ettől is hajlandó lett volna eltekinteni, ha a másik oldalon komoly fogadókészség mutatkozik a kapcsolatok valóban baráti(bb) alapokra helyezésére, s a továbblépés érdekében több alkalommal is megelégedett volna tényleges engedmények helyett pusztán gesztusokkal.⁸⁴⁰

Belgrád részéről azonban ritkán volt tapasztalható őszinte hajlandóság a kapcsolatok rendezésére, különösen, ha ennek a kisebbségeknek nyújtandó kedvezmények voltak a feltételei. A jugoszláv kormány számára a magyar kisebbség amellet, hogy nyilvánvaló

⁸³⁹ A. SAJTI Enikő, *A sérelmi politikától az együttműködésig. A délvidéki magyarok kisebbségstratégiái (1918–1947)*, in *Integrációs stratégiák a magyar kisebbségek történetében*, Fórum Kisebbségkutató Intézet, Somorja, 2006, 12. (Disputationes Samarienses, 7.). A két világháború közti magyar kormányzati támogatási rendszerről lásd BÁRDI Nándor, *A Keleti akció*, in *Magyar-ságkutatás 1995–1996*, szerk. DIÓSZEGI László, Teleki László Alapítvány, Budapest, 1996, 143–190.

⁸⁴⁰ Az ezt alátámasztó források a harmincas évek második felében készültek, de a rendelkezésünkre álló dokumentumok és az események ismeretében nincs okunk feltételezni, hogy a magyar kormányok a húszas években gyökeresen eltérő álláspontot képviseltek ebben a kérdésben. Gömbös Gyula 1935. szeptember 29-én von Neurath német külügyminiszter előtt hangot adott meggyőződésének, hogy Magyarország nem tudja minden igényét egyszerre érvényesíteni vagy elérni (igaz, erről vagy két éve folyamatosan gyözködtek német részről – H. Á.). „A Szerbia javára történt területfeladások voltak a legkisebbek, ezért ezeket lehet a legkönnyebben kiheverni” (vagyis adott esetben lemondani róluk – H. Á.). Ezért mind az ő, mind a kormányzó politikai vonalának megfelelni, ha Jugoszláviával kibékülést érnének el. (*A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról 1933–1944*, szerk. RÁNKI György, PAMLÉNYI Ervin, TILKOVSKY Lóránt, JUHÁSZ Gyula, Kossuth Kiadó, Budapest, 1968, 109–110. Három évvel később, 1938 januárjában, amikor a magyar kormány arra törekedett, hogy német garanciát szerezzen a magyar-jugoszláv határra, és így biztosítson magának szabad kezet, sokkal nyersebben fogalmaztak. Kánya kabinetirodájának vezetője, Csáky István kijelentette: a jugoszláviai magyar kisebbség meglehetősen szétszórtan települt, és nem olyan mértékten fontos. Mi több, Magyarországnak évtizedig semmi kilátása sincs arra, hogy e területeket visszaszerezze, ezért reálpolitikai okokból is kész lemondani a rájuk vonatkozó minden igényéről. *Documents on German Foreign Policy*, London, HMSO, 1953. D/V 241.

veszélyeket hordozott magában, jó kifogás is volt a rendszerint magyar oldalról szorgalmazott kapcsolatjavítás effektív alapokra helyezését célzó javaslatok elhárítására. A délszláv állam vezetése ugyanis valahányszor Budapestről felvetették a kapcsolatok javítását, aminek első feltételül a magyar kisebbség helyzetének pozitív irányú változtatását szabták, mindannyiszor azt a választ adta, hogy nem teheti, mert ügyelnie kell a kisantant államok érzékenységre. Az igazsághoz hozzátartozik, hogy a nemzetiségi ellentétekkel terhelt jugoszláv belpolitikában valóban ritkán voltak adottak a feltételek a magyar kisebbség irányában teendő engedményeknek. Mindezt tetézte a magyar revizionizmus egyre erősödő hangja a húszas évektől, ami a jugoszláv közvéleményt nyilvánvalóan szembeállította a magyarokkal, *de facto* a Magyarországgal szembeni engedmények politikájával.

Nem szabad elfeledkeznünk azonban arról, hogy a közhangulat befolyásolására Jugoszláviában éppúgy megvoltak az eszközök, mint a többi kelet-közép-európai államban, tehát az, hogy tesz-e lépéseket a közeledésre, elsősorban politikai akarat hiányán vagy meglétén múlt. Ennek ellenére Magyarországon többnyire akceptálták Jugoszlávia kifogásait, bel- és/vagy külpolitikai nehézségekre való hivatkozásait e lépések elmaradásáért. Ennek magyarázata az, hogy a kisebbségi kérdés a magyar–jugoszláv kapcsolatok alakulásában a 20-as években többnyire csak másodlagos jelentőséggel bírt. A jugoszláviai kisebbség számára kieszközölendő kedvezmények kívánalma csak egy eleme volt a magyar külpolitikának. A délszláv államhoz került magyar kisebbség csak eszköz volt Budapest számára legfontosabb külpolitikai célja eléréséhez, a kisantant felbomlasztásához. A határon kívülre került délvidéki magyarság sorsa javításának kérdését fel lehetett használni a Jugoszláviához való közeledés demonstrálására, így sorsuk javulása elsődlegesen azt a célt szolgálta, hogy általuk Magyarország külpolitikai helyzete javuljon, hiszen az feltételezte, hogy valamilyen szinten rendeződött a kapcsolat Jugoszláviával.

Általában tehát Budapest vetette fel a kapcsolatok javítását, aminek feltételül a kisebbségi kérdés rendezését szabta. Másrészt viszont a kisebbségi kérdés összességében marginális szerepet játszott a magyar külpolitika irányítói szemében. A két megállapítás közötti ellentmondás csak látszólagos. A magyarázat az, hogy a kisebbségi kérdés rendezésének előfeltételül szabása valóban csak akkor került komolyan számításba Budapesten, amikor Magyarország külpolitikai helyzete olyan kedvező volt, hogy az tényleg a siker esélyével és a fő cél veszélyeztetése nélkül előtérbe kerülhetett, vagy akkor, amikor Budapest egyáltalán nem akart megegyezni Belgráddal. Az előbbire példa az 1937–1938 fordulójától kezdődő időszak, ekkor szinte biztosra volt vehető a kisantant bomlása. A magyar külügyminiszter, Kánya Kálmán megengedhette magának azt a „luxust”, hogy Jugoszláviától a kisebbségeknek tett lényeges engedményeket követeljen, mielőtt továbblépnek a kapcsolatok javítása felé vezető úton. Az utóbbira pedig példa az 1926 ősztől folytatott magyar politika, amikor már eldőlt, hogy a jugoszlávokkal nem lehet megegyezni (a kisantant államok nélkül), és helyette a magyar külügyi vezetés az olaszokkal igyekezett valamilyen egyezményt összehozni.

1926 tavaszától enyhülési és közeledési folyamat kezdődött Magyarország és Jugoszlávia között, ami úgy tűnt, elvezethet a magyar külpolitika fő céljának eléréséhez, a kisantant-gyűrű fellazításához. Budapest azonban, látva a Belgráddal való kapcsolatait által kiváltott élénk olasz érdeklődést, „ejtette” Belgrádot és a Jugoszláviához való közeledést, s helyette Róma támogatását próbálta megnyerni maga számára. Ekkor, 1926 októberében bukkant fel első ízben hivatalos diplomáciai iratokban (legalábbis az általam vizsgált források szerint) a jugoszláviai magyar kisebbség sorsa javításának igénye magyar részről. Amikor a magyar kormány már tisztán látta, hogy a magyar–jugoszláv külön megegyezésből nem lesz semmi, Budapest felvetette a kisebbségi kérdés rendezésének lehetőségét. De ezt nem szerződés vagy egyezmény, vagy bármilyen más írásos formában, akár csak formális tárgyalások keretében, hanem baráti beszélgetések során kívánta megvalósítani. A magyar kormány tisztában volt

azzal, hogy a kisebbség-ügy rendkívül kényes kérdés, és a jugoszláv kormánynak tekintettel kell lennie közvéleményére, amely „a nemzeti fellángolás korszakában kisebbségi vonatkozású ügyekben érthetően igen érzékeny.”⁸⁴¹ Ezért a magyar kormány, belátva a jugoszláv kormány nehézségeit, nem gondolt arra, hogy a magyar kisebbség ügyét egyezmény útján szabályozzák, vagy bármi olyat kérjen, amit a jugoszláv közvélemény az ország belügyeibe való beavatkozásnak minősíthet. Jelezte viszont, hogy a jugoszláviai magyarok elnyomásáról érkező panaszok izgatják a magyarországi kedélyeket, és ilyen körülmények mellett aligha lehet megvalósítani a két ország között a nép széles rétegeiben gyökerező őszinte megértést. A jugoszláv kormány spontán lépései a magyar kisebbség sorsának javítására – vélték Budapesten – jelentős mértékben hozzájárulnának a viszony javításához szükséges „atmoszféra” kialakulásához. A magyar külügyminiszter leszögezte: kormánya álláspontja az, hogy a Jugoszláviában élő magyarok legyenek lojális polgárai új hazájuknak, a délszláv állam viszont adja meg nekik a számukra nemzetközi szerződésileg biztosított jogoknak azt a minimumát, hogy nyelvüket megtarthassák és biztosítsa részükre a kulturális fejlődés lehetőségét.⁸⁴²

A kisebbségi kérdés rendezésének lehetőségeit a két állam teljesen eltérően ítélte meg. A magyar kormány a kisebbségi kérdés rendezését alapvetően két módon látta elképzelhetőnek: ha az illető államok a területükön élő kisebbségek képviselőivel egyeznek meg úgy, hogy azok elégedettek legyenek, és ennek a megegyezésnek a betartását valamely más állam szavatolja; vagy úgy, hogy Magyarország köt kisebbségi szerződéseket a szomszédos államokkal, amelyek beletartoznak a döntőbírósi egyezménybe, és annak hatásköre alá tartoznak.⁸⁴³ Jugoszlávia számára azonban egyik opció sem volt elfogadható. Belgrád megítélése szerint ugyanis mindkét módszer külső beavatkozást jelentett volna belügyeibe (zárójelben jegyzem meg, hogy a magyar politika hasonlóan vélekedett a saját kisebbségeit érintő kérdések esetében). A jugoszláv álláspont ezzel szemben az volt, hogy kisebbségi kedvezmények kizárólag egyoldalúan képzelhetők el, miután a kisantant államok nem állnak közvetlen szerződéses kapcsolatban ebben a kérdésben Magyarországgal. Igaz, hogy mindhárman aláírták a kisebbségi szerződést, de azt nem Magyarországgal kötötték, hanem a nagyhatalmakkal. Következésképpen – szölt a jugoszláv érvelés – a magyar kisebbség élvezheti a szerződésben garantált kisebbségi jogait, azonban ezek védelme nem Magyarországot, hanem az aláíró nagyhatalmakat, vagyis a Népszövetség Tanácsát illeti.⁸⁴⁴

⁸⁴¹ MOL K64-16t-1927-667. A magyar külügyminiszter, Walko Lajos tájékoztatója Hory András belgrádi magyar követnek 1926. október 16.

⁸⁴² Uo.

⁸⁴³ Magyar Országos Levéltár Külügyminisztérium (MOL K) 64. res. pol. 1926–17–2. 527/res. Feljegyzés Bethlennek Chamberlainnel folytatott beszélgetéséről. 1926. december 12.

⁸⁴⁴ Jellemző például, hogy 1922-ben, amikor a Népszövetség májusi ülészekán a napirendi pontok között eredetileg szerepelt a genovai konferencia közleménye, amely tartalmazta a magyar és a bolgár kormány kisebbségi konvencióval kapcsolatos javaslatait, a jugoszlávok azonnal reagáltak. Úgy vélték, ez a napirendi pont azt a látszatot keltheti, hogy közvetve elismerik a magyar és a bolgár kormány jogát, hogy az elfogadott kisebbségi konvenciók vonatkozásában érintettek érdeklődhetnek, és kezdeményezően léphetnek fel. Jugoszlávia szerint ezeket a konvenciókat, mint az állami presztízst és szuverenitást érintő egyezményeket a legszűkebb határokon belül kellett értelmezni. Éppen ezért a jugoszláv képviselő azonnal közbenjárt a Népszövetség Titkárságánál, ahol megígérték neki, kiveszik a közleményből a magyar és bolgár szavakat, és csak a kisebbségek szót hagyják bent a közleményben. A jugoszláv képviselő azonban ezzel sem elégedett meg, és a megfelelő osztály vezetőjének részletekbe menően kifejtve kormánya álláspontját elérte, hogy a napirendi pont úgy hangozzon: „A genovai konferencia közleménye” AJ 395-7-78 M. Bošković külügyminisztériumi tisztviselő feljegyzése a külügyminiszter részére

Mindennek köszönhetően a jugoszláviai magyar kisebbség sorsának javítását célzó szervezett magyar fellépésről igazából csak 1929-től beszélhetünk, amikor hivatalos fórumokon a Népszövetségnél, a nemzetközi szervezethez benyújtott petíciók formájában vetették fel a kérdést. De ekkor sem a magyar kormány, hiszen neki erre nem volt meg a jogosítványa, hanem Prokopy Imre, Bács-Bodrog vármegye utolsó magyar főispánja, aki magánemberként, de természetesen a magyar Külügyminisztériummal egyeztetve és annak utasításai szerint készítette panasz-beadványait. A magyar kormány nem hirtelen felindulásából döntött úgy, hogy a nemzetközi szervezethez fordul. Egy átgondolt, hosszú távú terv részeként már 1928-ban elhatározta, hogy a Népszövetségtől kéri a délvidéki magyar kisebbség panaszainak orvoslását.⁸⁴⁵ Az akció hátterében meghúzódó egyik cél az lehetett, hogy végre rávegyék a délvidéki magyarság képviselőit, hogy nyíltan megjelenjenek nemzetközi fórumokon, illetve, hogy alátámasszák az egyre erősödő revíziós propagandát és ezzel összefüggésben dokumentálják a Népszövetségnél a kisebbségi jogtiprást, aminek mindaddig jóformán semmilyen nyoma nem volt a nemzetközi szervezetnél.⁸⁴⁶

A magyar kormány a Prokopy Imre nevével fémjelzet „petíció-akció” megkezdése előtt fontosnak tartotta előkészíteni a Népszövetségnél a terepet. Ennek érdekében Bethlen a kisebbségi panaszok népszövetségi procedúrájának megváltoztatását szerette volna elérni. A magyar miniszterelnök három elv megvalósulását tartotta alapvetőnek: a) a kisebbségi panaszokkal olyan állandó bizottság foglalkozzon, amely nem az egyes államok képviselőiből áll, hanem pénzügyi és szakbizottságok mintájára alakítják ki, vagyis a panaszok kivizsgálása egy szakértői bizottság hatáskörébe kerüljön; b) a kisebbségi ügyekben kontradiktórius eljárás legyen rendszeresítve, vagy ha ez nem lehetséges, legalább az a lehetősége legyen a peticionálóknak, hogy ügyeikhez másodszor is hozzászólhassanak; c) végezetül, hogy a kisebbségi panaszok ügyében folytatott eljárás nyilvánossága biztosítva legyen.⁸⁴⁷

A délszláv államban 1929. január 6-án bevezetett királyi diktatúra kisebbségeket is hátrányosan érintő rendelkezései kedvező hátteret biztosítottak a magyar akció megindításához. 1929. november 20-án a Népszövetségnél iktatták az első magyar petíciót. 1929 novembere és 1933 februárja között Prokopy 20 petíciót és 3 kiegészítést juttatott el a Népszövetséghez, zömmel iskolai, nyelvi, kulturális sérelmek és köztisztviselők elbocsátása miatt.⁸⁴⁸ A népszövetségi „petíció-akció” természetesen nem talált kedvező fogadtatásra Belgrádban, s bár általa a kisebbségi kérdés látszólag a két állam kapcsolatainak homlokterébe került, valójában sokkal inkább a gazdasági kérdések határozták meg a magyar–jugoszláv kapcsolatok alakulását.⁸⁴⁹ A búza- és kukoricaexport összhangba hozása, hogy az eladásnál ne támasszanak konkurenciát egymásnak, hanem igyekezzenek egymásnak a világparitási árat biztosítani, fontosabb kérdésnek bizonyult a magyar kisebbség helyzeténél.

*

⁸⁴⁵ Bethlen már 1928 decemberében előre jelezte a német külügyminiszter-helyettesnek, Schumannak, hogy a következő évben a kisebbségi kérdésben több petíció fog magyar részről a Népszövetség elé kerülni. *Iratok az ellenforradalom történetéhez 1919–1945*, IV, összeáll. és jegyz. KARSAI Elek, Kossuth Kiadó, Budapest, 1967, 242. Bethlen feljegyzése Gustav Stresemannal folytatott megbeszéléséről. 1928. december 13.

⁸⁴⁶ A. SAJTI Enikő, *Impériumváltások, revízió, kisebbség. Magyarok a Délvidéken 1918–1947*, Napvilág Kiadó, Budapest, 2004, 115.

⁸⁴⁷ *Iratok... i. m.*, IV, 289. Bethlen beszélgetéstervezete a Briand-nal való találkozásra. 1929. május 28.

⁸⁴⁸ A kérdésről bővebben lásd SAJTI Enikő, *i. m.*, 108–119.

⁸⁴⁹ Vuk VINAVER, *Jugoszlavija i Mađarska 1918–1933*, Institut za savremenu istoriju, Beograd, 1971, 551.

A kisebbségi kérdés előtérbe kerüléséről az 1930-as évek derekától beszélhetünk. A háttérben a kettősbirtokosok ügye állt. A trianoni határvonallal kettészelt földbirtokok tulajdonosainak, a kettősbirtokosoknak a helyzetét Jugoszlávia vonatkozásában az 1926-ban Belgrádban megkötött kereskedelmi szerződés egyik melléklete rendezte. Eszerint a kettősbirtokosok szabadon átlépheték a határt és minden korlátozás nélkül vihették át gazdasági terményeiket a határon. E rendelkezés érvénye azonban 1932 májusában lejárt, és a magyar kormánynak minden erőfeszítése ellenére sem sikerült elérnie Belgrádban az egyezmény meghosszabbítását. A belgrádi vezetés célja ugyanis a kettősbirtokos intézmény megszüntetése volt, amit igyekezett közvetett eszközökkel a magyar féllel is tudatosítani.⁸⁵⁰ A szigorúbbá vált jugoszláv határőrizet miatt egyre gyakoribbá és mind súlyosabbá váltak a határincidensek. 1930. február 5. és 1933. október 20. között 20 komolyabb és 9 halálos áldozattal járó fegyveres incidens történt a határon, amelynek áldozatai magyar vagy magyar nemzetiségű jugoszláv állampolgárok voltak. Mindez a magyar kormányt arra bírta, hogy a Népszövetséghez forduljon. A nagyhatalmak nyomására a két állam küldöttsége 1934. június 20-án Belgrádban tárgyalásokba kezdett a vitás kérdések tisztázása érdekében.

Ezt követően a magyar kisebbségi kérdés egyre gyakrabban és mind nagyobb súllyal jelent meg a magyar–jugoszláv kapcsolatokban. Első alkalommal a Marseille-i merénylet kapcsán, amikor Budapest igen kényelmetlen helyzetbe került mint a merénylethez segédkezet nyújtó állam, amely felelősségének kivizsgálását a jugoszláv kormány kezdeményezte a Népszövetségnél. Belgrád ezzel egyidejűleg megkezdte a Jugoszláviában dolgozó magyar állampolgárok és állampolgársággal nem rendelkező személyek kiutasítását az országból. Mintegy 3000 főt toloncoltak át a határon. Ekkor merült fel a magyar kormány részéről annak a lehetősége, hogy ha nem állítják le a Magyarország ellen folyó jugoszláv propaganda-hadjáratot, felelevenítve a Prokopy-féle petíció-akciót, panaszt nyújt be a Népszövetséghez a magyar kisebbségek védelme érdekében, illetve szóvá teszi a Jugoszláviából kiutasított magyarok ügyét.⁸⁵¹

Belgrád és Budapest is egy darabig várakozó álláspontra helyezkedett kapcsolataik alakításában. Változást a nyugalmi helyzetben Milan Stojadinović kormányra kerülése hozott, aki 1935 júliusában felvetette a magyar–jugoszláv viszony javításának a lehetőségét.⁸⁵²

Bár a hajlandóság a kapcsolatok javítására mindkét fél részéről észlelhető volt, a közeledés konkrét lépéseivel mindkét állam várt, amíg az Aix-en-Provence-i per lezárulásával a Marseille-i merénylet szálait nem varrták el véglegesen. Az első lépést ismét Stojadinović tette azzal, hogy megígérte: a marseille-i ügy végleges lezárása után a két ország megindult közeledését „par étapes” továbbfejleszti; ennek egyik első lépéseként elfogulatlan tanulmányozás tárgyává teszi a magyar követ által felvetett, a jugoszláviai magyarok hátrányos helyzetére vonatkozó kifogásokat.⁸⁵³

⁸⁵⁰ Purić külügyminiszter-helyettes az 1934. május 9-i beszélgetés során elismerte Alth Waldemár magyar követnek, hogy végképp likvidálni kívánják ezt a kérdést, mert a jelenlegi állapot azt a fikciót kelti, mintha a határ nem volna véglegesen megállapítva. MOL K69–671–193410 1481/pol.

⁸⁵¹ MOL K63–132–1935–16/1 299/935

⁸⁵² Budapesti követén keresztül tájékoztatta Kányát, hogy a hangulat Jugoszláviában Magyarországgal szemben lényegesen javult, és elismerte, hogy a Marseille-i ügy kapcsán nemcsak a magyar politikusok és a magyar sajtó, de a jugoszláv politikai és sajtótényezők is túlzásokba estek. MOL K63–137–1935–16/7 2345. sz.

⁸⁵³ MOL K63–137–1936–16/7. 42/pol.–1936. A belgrádi magyar követ beszélgetése Stojadinovićyal 1936. február 28-án.

A magyar–jugoszláv kapcsolatok javítását célzó gesztusok háttérében egy nagyhatalom, Németország rejtőzött, illetve nem is nagyon bujkált. Berlin külpolitikai céljai megvalósítása érdekében igyekezett közelíteni a két kormányt. A magyar kormány kész volt a viszony javítására, de a német kormány közvetlen közvetítése helyett célszerűbbnek tartotta, hogy Németország hasson oda a jugoszláv kormánynál, hogy az megértőbb legyen a magyar kívánságokkal, különösen a kisebbségi kérdésekben. A németek nem zárkóztak el ez elől, ám előbb ismerni kívánták a magyar kívánságokat. Göring 1936. január 27-én nyomtatékosan kérte a magyar követet, hogy a magyar kormány pontokba szedve közölje velük a jugoszlávokkal szemben támasztott kívánságait, oly mértékre redukálva, amelyek teljesíthetősége a valószínűség határain belül van, ő pedig meg fogja kísérelni, hogy ilyen értelemben hasson a jugoszlávokra.⁸⁵⁴

A magyar kormány fontosnak tartotta, hogy a magyar kisebbség sérelmeit orvosolják, és megszüntessék azt az óriási megkülönböztetést, amely a német és román kisebbséghez viszonyítva a magyarság hátrányára mutatkozik. Budapest ezt legcélszerűbben egy kisebbségi szerződéssel vélte megoldhatónak. A korábban részletezett jugoszláv álláspont ismeretében, amivel a magyar kormány is teljesen tisztában volt, nyilvánvaló, hogy politikai ballonról volt szó. Ezt a jugoszláv fél is tisztán látta, s a javaslatot Stojadinović tréfával ütötte el: „minek a szerződés, a németekkel is jóban vagyunk, azokkal sincs szerződésünk.”⁸⁵⁵ Ilyen jellegű szerződésre még nem értek meg a feltételek.

Magyarország 1937-től viszonylag kedvező külpolitikai helyzetben volt. Még akkor is igaz ez, ha az utókor, és bizonyos mértékben egyes kortársak is tisztában voltak a Német Birodalom egyre inkább testet öltő fenyegető árnyékának kockázataival. Tagadhatatlan tény ugyanis, hogy Berlin, Magyarországhoz hasonlóan, a kisantant felbomlasztásán dolgozott, és legalább egy irányban, Csehszlovákiával szemben, támogatta a magyar revíziót. A másik két állam vonatkozásában pedig megegyezésre ösztönözte Budapestet. Ugyanerre biztatta egyébként Belgrádot és Bukarestet is. Az olasz kormány a némethez hasonló állásponton volt Magyarország „szomszédságpolitikáját” illetően, azzal a különbséggel, hogy Mussolini a Bukarest és Budapest közötti megegyezést fontosabbnak tartotta, mint a Belgráddal való megbékélést. Nem elhanyagolható tényező volt Nagy-Britannia sem, amely, nem téve különbséget a kisantant államok között, Magyarországot mindhárom szomszédjával való megegyezésre és barátságos viszony kialakításra biztatta, és vice versa. London jóindulata pedig mindegyik állam számára különösen fontos volt. Mármint, abból adódóan, hogy igazán Magyarországnak voltak komoly területi igényei, még ha a revízió és a terület-visszaadás nem képezhette is e tárgyalások témáját, Budapest előnyös, de korábbi helyzetéhez képest mindenképpen jobb helyzetbe került. Csak arra kellett vigyázni, nehogy olyan színben tűnjön föl, mint akivel túlzott követelése miatt lehetetlen a megegyezés.

A fentiek figyelembevételével lehet értékelni az 1937-től elkezdődött magyar–kisantant tárgyalásokat. 1937 elején a kisantant államok képviselői külön-külön felkeresték a magyar külügyminisztert, és az államaikkal való tárgyalásokra szólították fel Magyarországot.⁸⁵⁶

⁸⁵⁴ MOL K63–137–1936–16/7 400/pol.–1936. Sztójay március 6-án adta át Göringnek a kért összeállítást, melyben felsorolta mindazokat a pontokat, amelyek „súrlódási felületet képeznek” Magyarország és Jugoszlávia között. Német feljegyzés szerint ezek a követelések főleg kisebbségi, útlevel és határ (átlépési) kérdésekre vonatkoztak, és semmilyen területi követelés nem szerepelt benne.

⁸⁵⁵ DIMK II, 185–186. Külügyminisztériumi feljegyzés a magyar–jugoszláv közeledésről, 1937. január.

⁸⁵⁶ A magyar kormány az egyes, hasonló tartalmú megkeresésekre először elutasító választ adott. Majd némi mérlegelés és tájékozódás után, annak függvényében mutatott hajlandóságot a tárgyalásokra, hogy az ajánlattevő országgal szemben revíziós törekvései megvalósításához milyen mértékben bírta Németország támogatását. DIMK II, 183–209.; JUHÁSZ Gyula, *Magyarország külpolitikája 1919–1945*, Budapest, 1988, 164–167.

Jugoszláviával, a kisantant államok közül egyedülként, tárgyalásokba is kezdett. A tárgyalásokon a jugoszláviai magyar kisebbség kérdése is szóba került. Felmerült, hogy a magyar kormány kiad egy deklarációt, amellyel megteremti az alapot arra, hogy Stojadinović gesztust tehessen a magyar kisebbség irányában. A magyar kormány elkészítette összefoglaló feljegyzését a kisebbségi kívánságokról. A memorandumban kiemelt helyen szerepelt a magyar iskolaügy helyzetének rendezése, valamint az, hogy a magyarság a községi és a városi képviselő-testületekben számarányának megfelelően legyen képviselve.⁸⁵⁷ A jugoszláv miniszterelnök kész volt a magyar kisebbségnek lépésről lépésre könnyítést adni, azt azonban határozottan elutasította, hogy a magyar kormánynak a kisebbségi kérdésbe beleszólást engedjen. Ehhez ragaszkodott. Hiába hívta fel a két felet közelíteni próbáló német külügyminiszter, Neurath Stojadinović figyelmét arra, hogy a kisebbségi kérdésekben is helye van az államok közötti megbeszéléseknek, és hogy az ilyen tárgyalásoknak is vannak fokozatai és árnyalatai. A jugoszláv politika mindenkor elvetette, hogy akár csak a látszata is felmerüljön külső hatalmak beleszólásának a belügyének tekintett kisebbségi kérdésbe. A jugoszláv álláspont a kisebbségek tekintetében továbbra is az volt, hogy a kisebbségekről nem tárgyal a magyar kormánnyal, miután az nem jogosult képviselni a jugoszláviai magyar kisebbség érdekeit.

A kisantant–magyar tárgyalások 1937 nyarán élénkültek meg, a téma továbbra is a fegyverkezési egyenjogúság elismerése, illetve Magyarország felvetésére, új elemként, immár hivatalos formában a magyar kisebbség helyzetének rendezése volt. Miután a fegyverkezési egyenjogúság el vagy el nem ismerése gyakorlatilag túlhaladottnak volt tekinthető,⁸⁵⁸ a tárgyalások elsősorban a kisebbségi kérdés körül folytak. Budapest igyekezett meggyőzni tárgyalópartnereit, hogy a viszony javulásához nem elegendő a fegyverkezési egyenjogúság elismerése, és cserébe a magyar kormány nyilatkozata az agresszióról való lemondásról szomszédjai irányában. Kapcsolatuk továbbra is feszült maradna, miután a feszültséget köztudomásúan nem a fegyverkezés kérdése okozza, hanem leginkább az utódállamokban élő kisebbségekkel szemben tanúsított bánásmód. Következésképpen, amíg ez a bánásmód nem változik meg gyökeresen, vagy a magyar kormány nem kap garanciát a kisebbség sérelmeinek orvoslására, addig a magyar közvélemény sem tűrné, hogy a kormány az utódállamokkal szemben bármilyen gesztust tegyen. A kisantant álláspontja ezzel szemben az volt, hogy a kisebbségi kérdés rendezéséhez előbb az ő közvéleményüket kell megnyugtatni. Ennek viszont feltétele a barátságos atmoszféra megteremtése.⁸⁵⁹ Vagyis a „22-es csapdjához” hasonló helyzet alakult ki.

A tárgyalások megszakadást követően Budapest 1937 késő őszén ismét a jugoszláv szílat szerette volna felvenni, német segítséggel. Felmerült annak a lehetősége, mint arról a bevezetőben szoltam, hogy Magyarország, a kisantant államok közül egyetlenként, Jugoszlávia vonatkozásában elismeri a határokat.⁸⁶⁰ Hogy miért éppen a ezeket a határokat ismerte volna el a magyar kormány, csak részben magyarázható azzal, hogy Belgrád kormányzása alá került a legkisebb elszakított terület és a legkevesebb magyar. Vélhetően nagy súllyal szerepelt ennek a döntésnek a meghozatalában az a német közvetítéssel szerzett értesülés, mely szerint

⁸⁵⁷ DIMK II, 215-216. A kisebbségi kérdésre vonatkozó magyar memorandum.

⁸⁵⁸ DIMK II, 234. Bárdossy jelentése Antonescuval folytatott beszélgetésről. 1937. augusztus 31.

⁸⁵⁹ Stojadinović maga is azon a nézetten volt, hogy nem sok értelme van hangzatos kisebbségi nyilatkozatokkal bajlódni. Fogadják el azt a megegyezést, ami elérhető, és utána a megegyezés kedvező hatásaként a kisebbségekkel kapcsolatos bánásmód is meg fog változni. DIMK II, 356. Bárdossy jelentése Kányának. 1938. május 05.

⁸⁶⁰ *Wilhelmstrasse...*, i. m., 243. Weizsäcker német külügyminisztériumi osztályvezető feljegyzése Bakach-Bessenyei követségi tanácsossal folytatott megbeszéléséről 1937. november 24.

Stojadinović a kisantant fennállásának egyetlen céljaként a Magyarország elleni védelmet jelölte meg, s már 1937. június elején úgy nyilatkozott Neurath előtt, hogy amennyiben Magyarország felhagy minden irányban fennálló revíziós igényével, megszűnik a kisantant létjogosultsága.⁸⁶¹ Mihelyt Magyarország megegyezik Jugoszláviával, Stojadinovićnak nem fűződik majd több érdeke a kisantanthoz – adta tovább a hírt Budapesten Neurath.⁸⁶² Vagyis a magyar külügyminisztériumban joggal gondolhatták, hogy helyes úton járnak, amikor szinte a kezdet kezdetétől, a kisantant megalakulásának pillanatától a jugoszlávokon keresztül kívánták megbontani a kisantant egységét.

Kánya kész volt arra is, hogy Jugoszlávia számára megtegye azt az engedményt, hogy területi kívánságait nem teszi háborús cselekmények tárgyává, amennyiben Jugoszlávia kulturális autonómiát ad a magyar kisebbségnek.⁸⁶³

A magyar–kisantant tárgyalások 1938 áprilisában kaptak ismét nagyobb lendületet. A magyar kormány az újabb tárgyalási szakaszban is elsősorban Romániával és Jugoszláviával kívánt tárgyalni és megegyezni, az esetleges megállapodás életbeléptetését pedig Csehszlovákia utólagos csatlakozásától szerette volna függővé tenni. E törekvés jegyében egyre gyakoribbá váltak az eszmecserék Budapest és Belgrád, illetve Bukarest között, amelyek leginkább a kisebbségi kérdés körül forogtak, s aminek végkifejlete, vagy inkább egyik csomópontja az 1938. augusztus 22-én aláírt bledi egyezmény volt. A kisebbségi kérdésben Romániával és Jugoszláviával *gentlemen's agreement* formájában szinte végleges megegyezés született.⁸⁶⁴ A fegyverkezési egyenjogúság elismeréséről szóló hivatalos nyilatkozat mellett Magyarország, Románia és Jugoszlávia egy külön kommunikét is aláírt. Ebben a felek vállalták, hogy saját elhatározásukból minden intézkedést megtesznek a baráti kapcsolatok továbbfejlesztése útjában álló akadályok elhárítására.⁸⁶⁵ A kisebbség kifejezés tehát ebben a nyilatkozatban sem szerepelt. Ennek dacára mindenki pontosan tudta, mi a legnagyobb akadálya a „baráti kapcsolatok továbbfejlesztésének”.

A bledi egyezmény katonai, politikai és diplomáciai jelentőségéről, a hozzá fűzött magyar és kisantant várákozásokról és szándékokról megoszlanak a vélemények.⁸⁶⁶ Kisebbségi

⁸⁶¹ Aligha véletlen, hogy a kisantant kormányok közül éppen a jugoszláv nyilatkozott így. Jugoszlávia ugyanis összehasonlíthatatlanul jobb pozícióban volt, és sokkal nagyobb külpolitikai mozgástérrel rendelkezett, mint kisantant szövetségesei.

⁸⁶² *DGFC* C/6. 834–835. Neurath feljegyzése 1937. június 7.; Göring egyébként már 1936 októberében arról tájékoztatta Kányát, hogy Stojadinovićnak feltett szándéka idővel kilépni a kisantantból. *DIMK* I, 280. Napijelentés Kánya és Göring beszélgetéséről 1936. október 11.

⁸⁶³ Kánya Kálmán a határ-elismerési javaslatot egy későbbi, a varsói magyar követségre küldött utasításában úgy írta le, hogy a jugoszláv–magyar határ végleges elismeréséért cserébe Jugoszlávia semlegességét kérték Magyarországnak egy másik szomszédjával való esetleges konfliktusa esetére; ezenfelül bizonyos koncessziók biztosítását a jugoszláviai magyar kisebbség részére. *DIMK* II, 519. Kánya utasítása a varsói magyar ideiglenes ügyvivőnek. 1938. augusztus 4.

⁸⁶⁴ Az egész megállapodás-komplexum véglegesítése azonban Csehszlovákia miatt függőben maradt. Prágával a kisebbségi kérdés ottani különleges jelentősége folytán megfelelő nyilatkozat-szövegben nem tudtak megegyezni. A kisebbségi kérdés csehszlovákiai rendezésére magyar álláspont szerint csak akkor kerülhetett volna sor, ha az ottani magyar kisebbség sorsát megnyugtató módon „intern” rendezik, vagy megegyeznek egy, a román és a jugoszláv nyilatkozatnál messzebbmenő nyilatkozat-szövegben. *DIMK* II, 552–553. Kánya számjeltávirata valamennyi magyar követségnek. 1938. augusztus 23.

⁸⁶⁵ *DIMK* II, 557.

⁸⁶⁶ Az egyezménynek/nyilatkozatnak a magyar külpolitika taktikai, illetve stratégiai elképzelésekben betöltött lehetséges szerepével Pritz Pál és Ádám Magda foglalkozott részletekbe menően.

kérdést illetően azonban vitathatatlan az egyezmény óriási elvi jelentősége. A kisantant államok az egyezménnyel gyakorlatilag elismerték azt, amit korábban semmi áron nem akartak elfogadni, hogy magyar kisebbségük ügyében nem kizárólag saját hatáskörükben, esetleg a kisebbséggel egyeztetve döntenek, hanem Magyarország is jogosult beleszólni a kérdésbe.

Vajdasági magyar vonatkozású bibliográfiák a XXI. század elején

A tanulmány áttekinti a vajdasági magyar bibliográfia XXI. század eleji állapotát, kitér a bibliográfiakészítés színtereire, megkísérli összefoglalni a vajdasági magyar vonatkozású bibliográfiák típusait, a kiadás helyét, a kiadót, a kiadás évét, a szerzőt, a megjelenési formát, valamint a kiadvány típusát tartva szem előtt. A tanulmány gerincét az egyes kurrens és retrospektív nemzeti jellegű, szak-, intézményi-, helyismereti/helytörténeti-, személyi-, illetve perszónalbibliográfiák, folyóiratrepertóriumok, sajtóbibliográfiák rövid leírása, elemzése alkotja. A szöveg zárógondolata: hol is tartunk a nyomtatott anyag digitalizálása, illetve az új, kizárólag elektronikus adatbázisok létrehozása terén?

A zürichi szörmekereskedő fia, a nürnbergi ötvöscsalád sarja, Conrad Gesner (1516–1565) tanári munkája és orvosi praxisa mellett „világbibliográfiájával” a modern bibliográfia előfutáraként Frédéric Barbier⁸⁶⁷ meglátása szerint újradefiniálja a tudás, a tudományos információ fogalmát. Manapság talán furcsán hat, de a svájci tudós *Bibliotheca universalis*ának (1545) elsődleges célkitűzése (háromezer szerző tizenkétezer munkájának felsorolásával) már akkor könnyebben és gyorsabban lehetett tájékozódni az egyre növekvő könyvtermés egyik szegletében, a tudományos források között. Amennyiben egyetértünk Barbier-vel, konstatálhatjuk, a születőben lévő új műfaj, a bibliográfia a tudományos információ definiálása mellett a kutatómunka menetét, irányultságát is megváltoztatja, hiszen hozzájárul az olvasási szokások, a forrástanulmányozás megváltozásához, amennyiben „az extenzív olvasás és a célratörő, gyors »betekintés« kiszorítja az intenzív olvasást és a kommentárt (...) Gesner munkája jól illusztrálja, hogyan vezet az adatok gyűjtése, szabványosítása és rendszerezése a tudás definíciójának módosulásához és alapvető kategóriáinak megváltozásához.”⁸⁶⁸ Állandó szerkezetű és rendszerbe szerkesztett szócikkek, komplex és megbízható mutatórendszerek, mindez a svájci bibliográfus nem előzmények nélküli, de újragondolt „leleménye”. Ugyanakkor a születő műfaj olyan újfajta tudományos tárgyilagosságot teremt meg, amelynek köszönhetően a mindenkori szerző munkája könnyen ellenőrizhető, hiszen az olvasó bármikor visszakeresheti az egyes állítások, elméletek, modellek forrását, ihletőjét.

Gesner színre lépése óta elmúlt néhány évszázad, s a nyomdaipar rohamos fejlődésének köszönhetően a megbízható források gyors és könnyű felkutatása manapság egyre sürgetőbb igény. A tudományos kutatás rendkívüli tempóban fejlődött az elmúlt időszakban, írja Vajda Ferenc a Magyar Tudományban,⁸⁶⁹ majd hozzáteszi, a tudományos kutatás témakörére vonatkozó információmennyiség az utóbbi tizenkét év alatt megduplázódott. Hogyan lehet tájékozódni az egyre gyorsabban és egyre nagyobb mennyiségben áramló információk zuhatagában? Elegendőek-e a teljes szövegű adatbázisok és az internet? Amíg nem olvasható (hallható és nézhető) minden dokumentum CD-ROM formájában is, amíg túl sok a „szemét”, a fölösleges, haszontalan információ a világhálón, addig marad Gesner „találmánya”, a modern értelemben vett bibliográfia. Különösen igaz ez azokban a társadalmakban, régiókban, amelyekben még mindig a nyomtatott dokumentumé a vezető szerep, amelyekben még

⁸⁶⁷ Frédéric BARBIER, *A könyv története*, Osiris Kiadó, Budapest, 2005.

⁸⁶⁸ *I. m.*, 137.

⁸⁶⁹ *Tudományos kutatás és együttműködés informatikai bázison*, Magyar Tudomány, 1999, 4. sz., 459–463.

éppen hogy elkezdődött vagy folyamatban van a számítógép „beilleszkedése”, a világot átfogó hálóra való rákapcsolódás.

A vajdasági magyar tudomány eredményeinek számbavétele, áttekintése, feldolgozása és értékelése tehát valahol a bibliográfiai adatnál kezdődik. Vannak-e bibliográfiáink? Mi az, ami van? És mi az, ami hiányzik?

Bibliográfiai kutatás (kurrens és retrospektív) Vajdaságban több helyen is folyt/folyik (az újvidéki Magyar Tanszéken, az újvidéki Szerb Matica Könyvtárában, a zentai Thurzó Lajos Közművelődési Központban, a Vajdasági Magyar Művelődési Intézetben, a szabadkai Városi Könyvtárban, az újvidéki Jugoszláviai Magyar Művelődési Társaság felkérésére). Ezeknek a kutatásoknak köszönhetően különböző típusú, magyar vonatkozású bibliográfiák állnak a kutató rendelkezésére.

A térség magyar vonatkozású bibliográfiáit osztályozhatjuk a kiadás helye, a kiadó, a kiadás éve, a szerző, a megjelenési forma, valamint a kiadvány típusa szerint. A kiadót tartva szem előtt általában állami tudományos/kutató, oktatási intézmény (Hungarológiai Intézet, Magyar Tanszék, a becsei Városi Múzeum és Képtár), könyvkiadó (Forum Könyvkiadó, szabadkai Szabadegyetem), könyvtár (a Szerb Matica Könyvtára, a szabadkai Városi Könyvtár), esetenként civil szervezet (Jugoszláviai Magyar Művelődési Társaság), egyházi kiadó (Agapé) dönt úgy, hogy vállalja a kevésbe eladható, de értékes és hasznos publikációk megjelentetését. A kiadás helyét tekintve a legtöbb bibliográfia Újvidéken készül, utána következik Szabadka, újabban hallat magáról Zenta, egy esetben pedig Becsén is publikálnak könyvjegyzéket. Bibliográfiáink megjelenési idejét tartva szem előtt elmondhatjuk, hogy folyamatos a produkció. Helyszín és kiadó, amint láttuk, akad, de mi van a szerzővel? A kép egy kissé tarkább, mint gondolnánk, hiszen a hivatásos bibliográfusok mellett egyetemi hallgató/abszolvens, informatikus, irodalomtudós, művelődéstörténész, történész is vállalkozik bibliográfiakészítésre. Kutatási segédleteink eleinte önálló kötet, füzet formájában kerültek a használó kezébe, később szakfolyóiratban láttak napvilágot (Új Symposion, Üzenet, Hungarológiai Közlemények, Létünk, Híd, Új Kép, Bácsország, Aracs). Rejtett bibliográfiák (gyűjteményes munkákban, antológiákban, lexikonban, monográfiákban) természetesen folyamatosan készültek és készülnek Vajdaságban is. Bibliográfiáink sokfélék. Vajdaság nemzeti bibliográfiája magyar anyagban gazdag, tovább tipologizálva szak(irodalmi), néprajzi, könyvtörténeti, személyi, kiadói, intézményi, helytörténeti/helyismereti, sajtóbibliográfia, sajtórepertórium (cikkbibliográfia) dokumentálja a régió hungarológiai kutatásait.

A vajdasági hungarikakutatás segédeszközeit Csáky S. Piroska is áttekintette egyik tanulmányában.⁸⁷⁰ Az általa bemutatott és leírt bibliográfiák nemzeti bibliográfiák, illetve annak is tekinthetők, hiszen nem egyetlen szakterület eredményeit követik, hanem a vajdasági magyarság egészét (művelődési, kulturális, tudományos eredményeit) érintik, több szempontból (vagyis gyűjtenek mindent, amit a térség jeles személyiségei írtak vagy róluk jelent meg, ami velük történt országhatártól, esetenként nyelvtől függetlenül).

Bibliografija Vojvodine címmel az 1981-es tárgyévvel, az ISBD nemzetközi szabványát követve indul Vajdaság kurrens nemzeti bibliográfiája az újvidéki Szerb Matica Könyvtárának gondozásában. Az egyelőre csak a monografikus kiadványokat felölelő bibliográfia a tartományban élő nemzetek és nemzetiségek/nemzeti kisebbségek nyelve szerint (szerb, horvát, magyar, szlovák, román, ruszin, albán, újabban roma), ezen belül betűrendben tagolja a begyűjtött tételeket. Mi rejlik a monografikus kiadványok megjelölés mögött? A bibliográfiában fellelhetjük az adott térségben publikált magyar és két-, illetve többnyelvű könyvek

⁸⁷⁰ CSÁKY S. PIROSKA, *Hungarika-kutatás Vajdaságban*, in: Uő, *Könyv, könyvtár, olvasó*, Jugoszláviai Magyar Művelődési Társaság–Magyar Tanszék, Újvidék, 1997, 177–189.

(tankönyvek, antológiák, gyűjteményes munkák), füzetes kiadványok, brosrák, katalógusok adatait is. A gyűjteményes kiadványok, antológiák, verses- és novelláskötetek, tanulmány-, esszé-, kritika-, konferenciakötetek esetében a bibliográfia részletes tartalmi feltárással szolgál. Az annotált bibliográfiák körébe sorolható tehát, az információ értékelésére azonban nem vállalkozik, ehelyett pontos tartalommutatók révén maximálisan tájékoztat a többszerzős kiadványok tartalmáról, s ez sem kevés. A vaskos kötetek végén található mutatók sokrétű, több szempontú keresést tesznek lehetővé. Ezen a téren Vajdaság bibliográfiája egyaránt túlszárnyalja a magyar és a szerb nemzeti bibliográfiát is, hiszen a szerzői név- és tárgymutató mellett szakrendi (ETO), földrajzi (a kiadás helye szerinti), nyomda, sorozat, nyelvek szerinti index áll a használó rendelkezésére. Kurrens bibliográfia lévén illene az adott tárgyévek teljes anyagát közölnie, a kötelezpéldány-rendszer azonban ebben az esetben sem működik kifogástalanul, másrészt, úgy tűnik, a gyorsan és egyre nagyobb mennyiségben áramló új információkat a könyvtár bibliográfiai, illetve beszerző részlege sem győzi mindig követni. A bibliográfia készítői ezt a fogyatékossgát az egyes kötetek végén közölt folyamatos frissítésekkel igyekeznek pótolni, ami bevett gyakorlatnak számít, gondoljunk akár a szerb, akár a magyar nemzeti bibliográfiára.

Marija Čurčić és Vida Zeremski készítette el a könyvtár számunkra is nagyon fontos kutatási segédletét, az akkor még autonóm tartomány délszláv–magyar, magyar–délszláv (magyar–román, szlovák, ruszin vonatkozásban is) műfordítástörténeti bibliográfiáját **Bibliografija međusobnih prevoda književnih dela naroda Jugoslavije i narodnosti Vojvodine 1945–1980**⁸⁷¹ címmel. Ez a monografikus kiadványokat (önálló köteteket, antológiákat, kétnyelvű könyveket) számba vevő segédlet egyedülálló próbálkozás, s a kapcsolattörténeti, hatástörténeti kutatások fontos eszköze lévén mindenképpen folytatásra vár, hiszen az utóbbi 26 év anyaga válna így könnyebben kutathatóvá.

Csáky S. Piroska retrospektív bibliográfiát⁸⁷² az egyházi kiadványok kivételével a vajdasági magyarság könyvtermését sorakoztatják fel 1918-tól a hetvenes évekig. Az első bibliográfia 2340 tételt közöl tárgyi/tematikus rendben (ez áll időben közelebb hozzánk), a másodikban 433 könyv adatait olvashatjuk szerzői betűrendben. **A jugoszláviai magyar könyv** című kötet a II. világháború utáni könyvtermést regisztrálja 1970-ig. A szerző a bibliográfiát megelőző 30 oldalnyi bevezető tanulmányban röviden vázolja azt, amit a bibliográfia dokumentál, vagyis az ebben az időszakban működő újvidéki Testvériség–Egység Könyvkiadó Vállalat (1951), a Magyar Szó (1947-től), a szabadkai Minerva Lap- és Könyvkiadó Vállalat (1954-től könyveket is ad ki), az újvidéki Progres kiadóvállalat (1955–1959), a Forum Könyvkiadó (1957), a Tartományi Tankönyvkiadó (1965), a Híd folyóirat, a Jugoszláviai Magyar Kultúrszövetség, a belgrádi magyar nyelvű könyveket (főleg politikai kiadványokat, brosrákat) is kiadó intézmények (a JSZNK Újságíró Egyesületei Szövetségének Sajtó- és Kiadóvállalata, a Tájékoztató Iroda, a külügyminisztérium), a Budućnost könyvkereskedés, a zágrábi Mladost, Epoha, a belgrádi Nolit könyvkiadói tevékenységét. **A Vajdasági magyar könyvek** című bibliográfia és tanulmány a két világháború közötti (1918–1941) könyvkiadás helyzetképe, a kor magánkiadóinak, a régió könyvkiadása első intézményesítési kísérleteinek (Kalangya Könyvtár, Jugoszláviai Magyar Könyvtár, Délszláv Nemzeti Könyvtár, A Munka

⁸⁷¹ *Bibliografija međusobnih prevoda književnih dela naroda Jugoslavije i narodnosti Vojvodine 1945–1980 / A jugoszláv népek és vajdasági nemzetiségek kölcsönös műfordításainak bibliográfiája*. Matica srpska, Újvidék, 1982.

⁸⁷² CSÁKY S. Piroska, *A jugoszláviai magyar könyv 1945–1970*, Forum Könyvkiadó, Újvidék, 1973; CSÁKY S. Piroska, *Vajdasági magyar könyvek 1918–1944*, Forum Könyvkiadó, Újvidék, 1988.

Olcsó Népkönyvtára) a felidézője. *A két kötet fontos kiegészítője a Létünk*⁸⁷³ c. társadalomtudományi folyóiratban megjelent, a vajdasági magyar egyházi kiadványok adatait leíró bibliográfia. Készítői Csáky S. Piroska és Csapó Julianna. Hogy miért maradtak ki, hogy miért nem kerülhettek bele ezek a dokumentumok a jugoszláviai, illetve vajdasági magyar könyv „lettáraiba”, azt, úgy hiszem, nem kell magyarázni, hiszen a mindenkori aktuális politikai helyzet kényszerítő erejével, a cenzúra fogalmával mindenki tisztában van. Az említett könyvek legfrissebb, igen fontos kötetpárja⁸⁷⁴ Kókai Sándornak (1953–2002) az 1980-as évek végén megkezdett gyűjtésére vezethető vissza. Kókai a délvidéki egyházi jellegű műveket, hungarikákat gyűjtötte egybe, tekintet nélkül a felekezeti hovatartozásra. A bibliográfia első része (1815–1918) kizárólag az ő gyűjtése, az 1918–1944-es periódus vonatkozásában a szakmai irányító, Csáky S. Piroska is közli az általa gyűjtött anyagot, az 1945 utáni részt pedig Csáky S. Piroska készítette. Ő volt az, aki Kókai Sándor halála után, meghagyva az alapszerkezetet (időrend, azon belül betűrend), kiegészítette, egységesítette a bibliográfia anyagát.

Hiánypótló vállalkozásba kezdett az 1990-ben újvidéki székhellyel alakult **Jugoszláviai Magyar Művelődési Társaság**, amikor kiskönyvtárában megjelent az első ***visszapillantó exteriorika bibliográfia Hírünk a világban***⁸⁷⁵ címmel. A jugoszláviai magyar szerzők

⁸⁷³ CSÁKY S. PIROSKA–CSAPÓ JULIANNA, *Magyar nyelvű egyházi kiadványok Jugoszláviában 1945–1994*, Létünk, 1995, 1–2. sz., 85–125.

⁸⁷⁴ CSÁKY S. PIROSKA–KÓKAI SÁNDOR, „Az írás szavai szerint”. (*Bibliográfia*), Forum Könyvkiadó–Agapé, Újvidék, 2006.

⁸⁷⁵ HÍRÜNK A VILÁGBAN

Hírünk a világban : jugoszláviai magyar exteriorika [I.], 1945–1990 : az ország határain kívül megjelent primer közlések s a jugoszláviai magyar szellemi élet külföldi recepciója : 1989–1990. évi kötet / az anyaggyűjtést végezte Gál Júlia (számítógépes válogatás), Hargitai Gáborné, Orvos Mária, Szerb Judit ; szerkesztette Orvos Mária. Újvidék, 1993

HÍRÜNK A VILÁGBAN

Hírünk a világban : jugoszláviai magyar exteriorika [II.], 1945–1990 : az ország határain kívül megjelent primer közlések s a jugoszláviai magyar szellemi élet külföldi recepciója : 1987–1988. évi kötet / az anyaggyűjtést végezte Hargitai Gáborné, Orvos Mária, Szávuly Mária, Szerb Judit ; szerkesztette Orvos Mária. Újvidék, 1996

HÍRÜNK A VILÁGBAN

Hírünk a világban : jugoszláviai magyar exteriorika [III.], 1945–1990 : az ország határain kívül megjelent primer közlések s a jugoszláviai magyar szellemi élet külföldi recepciója : 1984–1986. évi kötet / az anyaggyűjtést végezte Hargitai Gáborné, Orvos Mária, Szávuly Mária, Szerb Judit ; szerkesztette Orvos Mária. Újvidék, 1997

HÍRÜNK A VILÁGBAN

Hírünk a világban : jugoszláviai magyar exteriorika [IV.], 1945–1990 : az ország határain kívül megjelent primer közlések s a jugoszláviai magyar szellemi élet külföldi recepciója : 1981–1983. évi kötet / az anyaggyűjtést végezte F. Gaál Kinga, Hargitai Gáborné, Orvos Mária, Szávuly Mária, Szerb Judit ; szerkesztette Orvos Mária. Újvidék, 1999

HÍRÜNK A VILÁGBAN

Hírünk a világban : jugoszláviai magyar exteriorika [V.], 1945–1990 : az ország határain kívül megjelent primer közlések s a jugoszláviai magyar szellemi élet külföldi recepciója : 1976–1980. évi kötet / az anyaggyűjtést végezte F. Gaál Kinga, Hargitai Gáborné, Orvos Mária, Szávuly Mária ; szerkesztette Orvos Mária. Újvidék, 2002

külföldön megjelent műveinek összegyűjtéséről és leírásáról van szó. A hiánypótló segédlet anyagi támogatója eleinte a Soros Alapítvány New York-i igazgatósága, később az Illyés Közalapítvány, a Művelődési és Közoktatási Minisztérium, végül a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma, az Arany János Közalapítvány és a Tartományi Oktatási és Művelődési Titkárság (Újvidék). A vállalkozás két kötet után az akadozó alapítványi támogatás miatt elakadni látszott, de a társaság kiskönyvtára szerkesztőjének, Bosnyák Istvánnak köszönhetően sikerült kiadni a teljes bibliográfiát. Az egyes szponzorok, alapítványok ugyanis nem mutattak túl nagy hajlandóságot a teljes sorozat támogatására, ezért valóban nagy kitartás és akaraterő kellett az újabb és újabb pénzforrások felkutatásához. Az exteriorika készítői az OSZK bibliográfusai, a könyvtár Hungarika Dokumentációs Osztályának munkatársi köre, élükön Orvos Máriával, a hét kötet szerkesztőjével. A bibliográfia célja „...a jugoszláviai magyarság társadalmi, tudományos, irodalmi, művészeti megnyilvánulásainak és azok külföldi fogadtatásának feltárása az 1945–1990 közötti években.”⁸⁷⁶ A gyűjtés köre a jugoszláviai magyar alkotók önálló, időszaki kiadványokban (hírlapok, folyóiratok, évkönyvek stb.) megjelent alkotásait és egyéb, különböző témájú és műfajú publikációit (cikkek, tanulmányok, interjúk, recenziók, grafikák, fotók stb.), valamint tanulmánykötetekben, antológiákban közreadott írásait öleli föl. A gyűjtés köre nyelvektől független, más szerzőknek a jugoszláviai magyarságot érintő vagy a vonatkozó személyiségek munkásságával foglalkozó közlemények is bekerültek a bibliográfiába, amely egyúttal a témát érintő híryanagot is közli. A tételek szerkezete a bibliográfiai leírás megfelelő szabványain alapul, ha szükséges, annotáltak. A bibliográfia szakrendje az ETO egyszerűsített változata, azaz a MNB. Külföldön megjelenő hungarikumok szerkezetét követi. A vajdasági magyar bibliográfia fontos darabjai ezek a lila színű könyvecskék. A már említett nemzeti vagy nemzeti jellegű bibliográfiáinkhoz kapcsolódva a „vajdasági hungarikum” fogalomkörét alakítják ki.

A vajdasági magyar szakbibliográfiakészítés impozáns képviselői **A jugoszláviai magyar irodalom éves bibliográfiai füzetei**. A Bibliográfiai Füzetek sorozatát az egykori Hungarológiai Intézet indította útjára. Három évtized irodalmi és bibliográfiai termését rejtik magukba ezek a kiadványok.

„Ezideig a jugoszláviai magyar folyóiratok és lapok magyar irodalomtörténeti repertóriumra önálló közlemény formájában nem jelent meg. Az alábbi munka az első próbálkozás.” – írja Pastyik László,⁸⁷⁷ a füzetek elindítója. A szerző⁸⁷⁸ előszavából az is kiderül, hogy a

HÍRÜNK A VILÁGBAN

Hírünk a világban : jugoszláviai magyar exteriorika [VI.], 1945–1990 : az ország határain kívül megjelent primer közlések s a jugoszláviai magyar szellemi élet külföldi recepciója : 1971–1975. évi kötet / az anyaggyűjtést végezte F. Gaál Kinga, Hargitai Gáborné, Hoffer Rezsőné, Orvos Mária, Szávuly Mária ; szerkesztette Orvos Mária. Újvidék, 2005

HÍRÜNK A VILÁGBAN

Hírünk a világban : jugoszláviai magyar exteriorika [VII.], 1945–1990 : az ország határain kívül megjelent primer közlések s a jugoszláviai magyar szellemi élet külföldi recepciója : 1961–1970. évi kötet / az anyaggyűjtést végezte Hargitai Gáborné, Hoffer Rezsőné, Orvos Mária, Szávuly Mária ; szerkesztette Orvos Mária. Újvidék, 2006

⁸⁷⁶ ORVOS Mária, *Előszó*, in: *Hírünk a világban* VII, Jugoszláviai Magyar Művelődési Társaság, Újvidék, 2006, IX.

⁸⁷⁷ PASTYIK László, *A jugoszláviai magyar folyóiratok és lapok 1968. évi magyar irodalomtörténeti repertórium*, Hungarológiai Intézet, Újvidék, 1970.

⁸⁷⁸ Topolyai születésű irodalomtörténész, bibliográfus, publicista. 1969–1987-ig a Hungarológiai Intézet, később a Magyar Tanszék kutató asszisztense, 1987-től az Újvidéki Rádió lektora, munkatársa.

vállalkozásnak előzményei is vannak. 1950 óta a Bibliografija Jugoslavije (Jugoszláv bibliográfia) C sorozata közli a magyar és a jugoszláviai magyar irodalomra vonatkozó cikkeket, tanulmányokat. Mivel a jugoszláv nemzeti bibliográfia adatközlései és -feldolgozásai gyakran hiányosak és pontatlanok, az újvidéki Hungarológiai Intézet vállalkozott a megfelelő szaksegédlet elkészítésére. Az első füzet (1968-as tárgyév) vékonyka (31 oldal, a tételek számozatlanok), mindössze az újvidéki Dolgozókat, az újvidéki Bölcsészeti Kar Évkönyvét, a szabadkai 7 Napot, az újvidéki Hidat, Képes Ifjúságot, Magyar Szót, a szabadkai Školski život magyar cikkeit, az újvidéki Savremeno obrazovanje magyar vonatkozású anyagát és az újvidéki Új Symposiont dolgozza föl (9 forrás). A repertórium szerkezete, anyagelrendezése tematikus, a magyar irodalmi bibliográfiák kialakult gyakorlatát követi. Ennek értelmében a kiadvány általános részében a könyvkiadással, könyvterjesztéssel, könyvtárüggyel, sajtóval, nyelv- és irodalomtudománnyal, folklórral, színművészetrel, filmmel, televízióval kapcsolatos cikkek, közlések adatai találhatók meg. Antológiák, gyűjteményes munkák cím alá a második rész bibliográfiai egységei vannak besorolva, végül az egyes szerzőkkel kapcsolatos írások, tanulmányok, kritikák, könyvismertetések, interjúk, beszélgetések azonosító adatai alkotják a segédlet harmadik részét. A tételek esetenként, ha szükséges, rövid annotációval vannak ellátva. A témán belül időrendben sorakoznak a dokumentumleírások. A tételek számozatlanok, hiszen nem készült névmutató. A feldolgozott közlemények jellege, műfaja, terjedelme másodlagos, jelzi Pastyik – könyv, tanulmány, cikk, recenzió, hír egyaránt információs értékkel bír. Az 1969-es tárgyévben a repertórium anyaga az akkoriban induló Tanulmányok (az újvidéki Magyar Tanszék évkönyve) és a Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményeinek anyagával bővül. A repertórium rövid ideig a Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményeinek a mellékleteként jelenik meg, 1974-től pedig önálló bibliográfia. Az 1971-es esztendő a címváltozás éve. A kiadvány A jugoszláviai magyar irodalom 1970. évi bibliográfiájaként kerül ki a nyomdából. A cím tartalmi okokból változik, az anyag a jugoszláviai magyar irodalom könyvészeti adataival bővül. A sorozat formai változása legalább ennyire lényeges. A 745 tétel ezúttal számozott, mert ettől az évtől végre névmutató is készül a bibliográfiához, így a nyomtatvány használhatóbb kutatási segédeszközzé válik. Az 1971. tárgyév terjedelmi növekedést mutat: 53 oldalas füzet (846 tétel), tizenhét lap, folyóirat és évkönyv adatai, ebben az évben indul két fontos szabadkai folyóirat, az Üzenet és a Létünk, a Jugoszláviai Magyar Nyelvművelő Egyesület pedig útjára bocsátja a Magyar Szó társlapját, a Nyelvművelőt. A tételek között felfedezhetjük a 20. évfolyamába lépő zágrábi-eszéki Magyar Képes Újság és a 12. évfolyamát kezdő muraszombati Népújság cikkeinek adatait is. Túllépve vajdasági jellegén ettől lesz igazán jugoszláviai magyar a bibliográfia. Az 1973-as tárgyév újabb gazdagodást mutat. A bibliográfia 977 egysége között rábukkanhatunk a hosszas vajúdas után megszülető Oktatás és Nevelés című szabadkai szellemi műhely, pedagógiai folyóirat anyagára. 1977-ben, az 1975-ös tárgyév elkészülésének évében változik a sorozat címe. Ettől kezdve Bibliográfiai Füzetek felirat jelenik meg a fedőlapon. A címváltozást az Intézet átszervezése teszi szükségessé. Az kutatóintézet egyesül a tanszékkel, az új intézmény neve Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete lesz. A fenti tárgyév 22 lap, folyóirat évkönyv anyagáról informálja az érdeklődőket. Új lappal gazdagodik Vajdaság szellemi élete, sajátos színfoltja lesz a Misao – Gondolat című ötnyelvű lap, amely ettől kezdve gazdagítja a bibliográfus gyűjtését. Az 1978. év anyaga újabb gazdagodást jelez: 1183 tétel 55 oldalon. Az 1979-es év anyagát a Horvátországi Magyarok Szövetsége Évkönyv címmel induló kiadványának írásai bővítik. Ez a tárgyév 1408 tételt tartalmaz. A következő évek rohamos mennyiségi gyarapodást jeleznek (1984-es tárgyév: 1604, 1985-ös év: 1986 egység), irodalmi, szellemi éltünk egyre lendületesebben gazdagodó korszaka ez. Az 1985-ös tárgyév a formátumváltás éve is. Nyilván a füzetek kezelhetőségét kívánta fokozni a szerző és a kiadó, midőn a kisebb, füzetszerűbb méret mellett döntött, habár a 107 oldalas nyomtatványt már

inkább könyvnek kellene neveznünk. Az 1986. tárgyévtől Pohárkovics Elvira⁸⁷⁹ készíti a bibliográfiát. Egyéb változások is történnek: többé nem a Tartományi Tudományi Öngazgatási Érdekközösség az anyagi támogató, hanem a Magyar Köztársaság Művelődési és Köznevelési Minisztériuma és Vajdaság Tartományi Tudományügyi Alapja. Az impresszum kiadváltozást jegyezték: a Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete mellett társkiadóként az újvidéki Forum Könyvkiadó tűnik föl. A sorozat szerkezete változatlan marad. A cikkek feldolgozása azonban másképpen történik. A fenti tárgyévtől kezdődően a cikkek és a könyvek bibliográfiai leírása az ISBD szabvány szerint készül. A gyűjtőkör kiegészül: „A jugoszláviai magyar szerzők munkásságának teljesebb bemutatása érdekében szükségesnek látszott szerzőink idegen nyelven (Jugoszláviában vagy külföldön) megjelent köteteinek a begyűjtése is, ha erre alkalom adódott.”⁸⁸⁰ Újdonság az is, hogy a gyűjteményes tanulmány-, illetve esszékötetek analitikus annotációt, azaz tartalomleírást kaptak. A szerzőn kívülről okok miatt az 1986. évi bibliográfia elkészítésére csak az 1987. évi füzet befejezése után kerülhetett sor. „Így, bár néhány dolgot szívesen változtattunk volna, a már elkészült következő évi füzethez kellett szorosan igazodnunk. Egy dologban mégis vállaltuk a következetlenséget: ebben az évben ugyanis felvettük a jugoszláviai magyar szerzőknek a világirodalomra és a jugoszláv népek és nemzetiségek irodalmára vonatkozó írásait, kiegészítve a hazánkban megjelent magyar nyelvű fordításkötetekkel a világirodalom ill. a hazai irodalom tárgyköréből. Mivel az ilyen jellegű anyag eltér a bibliográfia eddigi koncepciójától és zavarná az anyag elrendezését, függelékként illesztettük a bibliográfiához.”⁸⁸¹

Az 1988. tárgyévtől jómagam vettem át a sorozat anyagának begyűjtését, szerkesztését. Elsődleges szempontom a sorozat jellegének, egységének a megőrzése. Ezért az újabb füzetek külseje a régi formátumhoz igazodott. A tételek leírásakor Pohárkovics példáját követtem, megmaradtam a nemzetközi szabvány mellett. A tételek annotálása terén inkább Pastyik gyakorlatához igazodtam, annotáció ott jelenik meg, ahol szükséges, a gyűjteményes köteteknél és antológiáknál van ugyan analitikus annotáció, de nem olyan részletes, mint Pohárkovicsnál. Ezt azért sem tartottam indokoltnak, mert a Matica srpska könyvtárának monografikus kiadványokat közlő kurrens bibliográfiájában mindez megtalálható (Pohárkovics a Matica gyakorlatát mentette át a Bibliográfiai Füzetekbe). A könyvek bibliográfiai leírása mellett a periodikumok anyagának repertorizálását tartom igazán jelentősnek, hiszen ezt az anyagot egyelőre csak a tanszéki sorozat dolgozza föl. Szerencsés döntés volt Pohárkovics részéről a bibliográfia hungarika jellegének fölerősítése. A lehetőségektől függően jómagam is igyekeztem begyűjteni a jugoszláviai magyar szerzők más nyelven (Jugoszláviában vagy külföldön) megjelent köteteinek adatait. A világirodalomra vonatkozó cikkek rögzítése hasznos lenne, de ez már egy másik bibliográfia anyaga. Az elmúlt tíz év során olyan észrevételek is megfogalmazódtak, hogy hasznos lenne a periodikumokban közölt szépirodalmi anyag repertorizálása. Igen, ez egy újabb segédkönyv tárgya lehet.

Az elmúlt tíz év bibliográfiai gyűjtőmunkája során kissé tágabban értelmeztem az irodalom fogalmát, mint elődeim. Igyekeztem egybefogni könyvészeti, irodalmi, nyelvészeti, folklóriskutató, művelődéstörténeti, színházi, televíziós, rádiós és filmművészeti életünk minden jelentős és adott pillanatban jelentősnek tűnő történéseit, eseményét. A középpontban természetesen mindvégig a szépirodalom volt és van, egyre táguló, bővülő világával, szellemi,

⁸⁷⁹ Zentai születésű bibliográfus, könyvtáros, szerzetes nővér, 1971-től iskolai könyvtáros, majd a Matica srpska könyvtárosa, illetve a Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék könyvtárában dolgozott, 1992-ben bencés kolostorba vonult, 1993-ban beöltözött, Angelika nővérként Nonnbergben él.

⁸⁸⁰ POHÁRKOVICS Elvira, *A jugoszláviai magyar irodalom 1986. évi bibliográfiája*, Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete–Forum Könyvkiadó, Újvidék, 1992, 5.

⁸⁸¹ *I. m.*, 6.

kulturális kapcsolataival. A háborús évek bibliográfiája érdekes mozgásokat mutat. Sajtónk alakulása meglepő módon mindvégig élénk, lapok, folyóiratok szűnnek meg, jönnek létre. Nyelv- és irodalomtudományunk, irodalmi életünk a mostoha körülmények ellenére folyamatosan gyarapszik, életben tartja díjait, rendezvényeit, intézményeit. A folklorisztikai kutatás hol nekilendül, hol szerényebb ütemben követi a népeletet. Művelődéstörténetünk viszont valósággal felvirágzik: gazdag helytörténeti anyag gyűlik össze időszaki kiadványainkban, végre beindul az egyháztörténeti kutatás, iskola-, művészet-, zene-, tudomány- és sporttörténetünk szintén értékes publikációkkal gyarapszik. Színházi berkekben nagy az akarás. Nemcsak a hivatásos vajdasági magyar teátrumok környékén zajlik az élet, öntevékeny színjátszóink is tartják a frontot. Az elmúlt tíz év mennyiségi mutatóinak rohamos gyarapodása tehát nem csupán a bővített gyűjtőkör eredménye, hanem irodalmi, művelődési életünk lendületvételének a jele is. Az 1988-as tárgyév 2344 bibliográfiai egységet foglal magába 143 oldalon, 25 feldolgozott periodikummal. A további gyarapodásról beszéljenek a számok: 1990: 28 feldolgozott periodikum, 3256 tétel, 184 oldal; 1991: 31 feldolgozott periodikum, 3065 tétel, 180 oldal; 1992: 26 feldolgozott periodikum, 2082 tétel, 134 oldal; 1993: 26 feldolgozott periodikum, 2168 tétel, 155 oldal; 1994: 27 feldolgozott periodikum, 2685 tétel, 186 oldal; 1995: 31 feldolgozott periodikum, 3318 tétel, 255 oldal; 1996–97: kettős szám, 35 feldolgozott periodikum, 6415 tétel, 386 oldal; 1998–1999: kettős szám, 36 feldolgozott periodikum, 5528 tétel. Az adatok által is jelzett információbőség tehát mindenképpen irodalmunk, irodalmi életünk, kultúránk gyarapodását⁸⁸² jelzi.

A fenti irodalmi szakbibliográfia mellett *Pató Imre*⁸⁸³ és *Bosnyák István*⁸⁸⁴ publikált még irodalmi, illetve folklorisztikai bibliográfiai összeállítást.

*Káich Katalin intézményi*⁸⁸⁵ *repertórium, bibliográfiája* nagyon jól hasznosíthatók a néhai Hungarológiai Intézetben folyó kutatások, illetve az itt működő szakemberek munkásságának, tudományos eredményeinek áttekintése során. Az **intézeti kiadványok repertórium**a 1968-tól, a tanszéki kiadótevékenység megindulásától, az intézmény működésének 25. évfordulója alkalmából tekinti át az 1969-ben alakult Hungarológiai Intézet publikációit, melyek az adott periódusban (1968–1983) folyó hungarológiai és kapcsolattörténeti kutatások maradandó dokumentumai. „Ez a kiadvány” – írja a szerző a Bevezetőben – „az Intézetünk Tanulmányok című évkönyveiben, valamint a Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei, illetve a Hungarológiai Közlemények című folyóiratában közzétett cikkek, tanulmányok, dokumentumok, könyvismertetések és egyéb publikációk, továbbá az egyedi kiadványok repertóriumát tartalmazza. A Tanulmányok tizenöt füzeté és a Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei, illetve a Hungarológiai Közlemények ötven száma került feldolgozásra, az egyedi kiadványok közül pedig mindazok, melyek 1968. és 1983. között a Tanszék, a Hungarológiai Intézet és a Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások

⁸⁸² ISPÁNOVICS CSAPÓ Julianna, *Egy sorozat nyomában. A jugoszláviai magyar irodalom bibliográfiájának évi füzetek 2002-ben*, Tanulmányok, 2002.; ISPÁNOVICS CSAPÓ Julianna, *Egy szak(irodalmi) bibliográfia tanulságai*, Könyvtári Figyelő (Budapest), 2003, 2. sz., 373–381.

⁸⁸³ PATÓ Imre, *A Kanizsai Írótelep bibliográfiája*, Hungarológiai Közlemények, 1984, 3. sz., 1075–1106.

⁸⁸⁴ BOSNYÁK István, *Jugoszláviai magyar népköltészeti kalauz (tanulmány, bibliográfia)*, Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete, Újvidék, 1991.

⁸⁸⁵ KÁICH Katalin, *Az intézeti kiadványok repertórium 1968–1983*, Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete, Újvidék, 1983. (A Hungarológiai és Komparatiztikai Kutatások Jugoszláviai Bibliográfiája 1.); KÁICH Katalin, *Az intézeti dolgozók válogatott bibliográfiája 1959–1984*, Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete, Újvidék, 1990. (A Hungarológiai és Komparatiztikai Kutatások Jugoszláviai Bibliográfiája 2.)

Intézete⁸⁸⁶ kiadásában (esetleg társkiadó részvételével) láttak napvilágot.”⁸⁸⁷ **Az intézeti dolgozók válogatott bibliográfiája** az 1959–1984 közötti időszak publikációinak az útmutatója, vagyis az újvidéki Magyar Tanszék megalakulásának a pillanatától dokumentálja a vajdasági magyarság tudományos kutatóintézményében folyó hungarológiai és komparatistikai kutatások eredményeit. A tematikus elrendezésű bibliográfia a területi elvet követve csak a Jugoszláviában megjelenő/megjelent magyar nyelvű periodikumok adatait dolgozta föl. Mindkét bibliográfia egy induló sorozat része, első, illetve második kötete. A hungarológiai és komparatistikai kutatások jugoszláviai bibliográfiája Bosnyák István sorozatbevezetője szerint összesen négy kötetből állt volna. Az ütemterv harmadik kötete „...összegezhetné a jugoszláviai magyar lapokban, folyóiratokban és kiadóházakban 1945-től 1985-ig más szerzők tollából megjelent hungarológiai és kapcsolattörténeti munkákat. Végül, negyedik kötetként, a jugoszláv nemzetek és nemzetiségek nyelvén a felszabadulás óta megjelent ugyanilyen tárgyú cikkek, tanulmányok bibliográfiai feldolgozása zárhatná sorozatunkat.”⁸⁸⁸ Csak sajnálni lehet, hogy a vállalkozás befejezetlen maradt. A harmadiknak tervezett kötet anyaga jórészt felbukkan irodalmi szakbibliográfiánkban is, a negyedik összeállításán, a témára vonatkozó délszláv, illetve kisebbségi (szlovák, román, ruszin) nyelvű közlemények begyűjtésén viszont talán ma is érdemes lenne elgondolkodni.

Vajdaság bibliográfiájában a tartomány területén megjelent/megjelenő tankönyvek is szerepelnek. Ám ha valaki a vajdasági magyar nyelvű tankönyvek története iránt érdeklődne, annak számára mégis gyorsabb és eredményesebb, s talán legmegbízhatóbb kutatási segédlet az első kézből vett információ, azaz az **újvidéki Tankönyvkiadó Intézet** három kötetnyi **kiadói bibliográfiája**⁸⁸⁹ lenne, amely a teljesség igényével prezentálja az intézmény könyvtermését (időrendben, iskolatípusok és fokozatok szerint), számba véve ezen belül a magyar nyelvű oktatást segítő publikációkat is.

A vajdasági magyar könyvkiadók, nem tudni miért, nem tartják túl fontosnak a reklámanyag (katalógusok, röplapok) készítését, nem szólva a bibliográfia műfajáról. A Tankönyvkiadón kívül csupán három kivételről szólhatunk. Az újvidéki **Forum Könyvkiadó** két átfogó retrospektív, leíró **bibliográfiáját**⁸⁹⁰ Csáky S. Pirooska, az újvidéki Magyar Tanszék könyvtár-tudományi szakembere, bibliográfusa készítette el. A segédkönyvek az intézmény teljes, nem csak magyar nyelvű kiadványtermését mutatják be időrendben, azon belül szerzői

⁸⁸⁶ A Hungarológiai Intézet, valamint a Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék 1976-ban egyesült, így jött létre az új intézmény Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete névvel, a Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei című folyóirat pedig Hungarológiai Közlemények címmel jelent meg a továbbiakban.

⁸⁸⁷ KÁICH Katalin, *Bevezető*, in: Uő, *Az intézeti kiadványok repertórium*a, Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete, Újvidék, 1983, 9.

⁸⁸⁸ BOSNYÁK István, *Egy bibliográfiai kissorozat elé*, in: KÁICH Katalin, *Az intézeti kiadványok repertórium*a 1968–1983, Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete, Újvidék, 1983, 8.

⁸⁸⁹ Библиографија / Bibliográfia / Bibliografia / Bibliografie / Библиография – Tankönyvkiadó Intézet 1965–1985, szerk. Stojadin LJUBENKOVIĆ, Zavod za izdavanje udžbenika, Novi Sad, 1985.; Библиографија – Bibliografija – Bibliográfia – Bibliografia – Bibliografie – Библиография – Tankönyvkiadó Intézet 1986–1990, Zavod za izdavanje udžbenika, Novi Sad, 1991.; Библиографија – издања завода за уџбенике и наставна средства 1993–1997, szerk. Petar PIJANOVIĆ, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 1997.

⁸⁹⁰ CSÁKY S. Pirooska, *A Forum Könyvkiadó bibliográfiája 1957–1983*, Forum Könyvkiadó, Újvidék, 1984.; CSÁKY S. Pirooska, *A Forum Könyvkiadó bibliográfiája 1984–1999*, Forum Könyvkiadó, Újvidék, 2000.

betűrendben. A fenti két segédlet az 1957-ben alakult kiadó kiadványtermésének műfaji gazdagságáról tanúskodik, a kötetek folyamatos tételszámozása nyomán pedig megtudhatjuk, hogy 1957–1999 között a Forum Könyvkiadó 2041 könyvvel, nyomtatvánnyal gazdagította a vajdasági magyar kultúrát. A szintén újvidéki székhelyű, 1977-ben alapított **Agapé Katolikus Egyházi Lap- és Könyvkiadó** időrendbe (azon belül szerzői betűrendbe) rendezett kiadványjegyzékét⁸⁹¹ Kókai Sándor kezdte el, és Szabó Judit, a kiadó történész munkatársa fejezte be. Az Újvidéken működő civil szervezet, **Jugoszláviai Magyar Művelődési Társaság (JMMT)** teljes könyvtermését bemutató legfrissebb **bibliográfia**⁸⁹² a szabadkai Új Kép című folyóirat részpublikációjaként került az érdeklődők kezébe. Vajon mikor lesz a fentiekhez hasonló kiadói összegzése az újvidéki Vajdasági Magyar Tudományos Társaságnak, a Családi Kör (Újvidék) című hetilapnak, a szabadkai Szabadegyetemnek (két ismert sorozata: Életjel Könyvek, Életjel Miniatűrök), a szabadkai Grafoproduktnak, a tóthfalusi Logosnak, a szabadkai Magyarságkutató Tudományos Társaságnak, a zentai Thurzó Lajos Közművelődési Központnak, a Dudás Gyula Múzeum- és Levéltárbarátok Körének, a kanizsai Cnesának...?

Nemzeti, szak-, intézményi, kiadói bibliográfiáink sorába szerény számban illeszkednek a régió magyar vonatkozásokkal is bíró **helytörténeti/helyismereti** könyvészeti összefoglalói. Páll Sándor a szerzője a **Becse bibliográfiája**⁸⁹³ c. kiadványnak, amely egy nyomdászat-történeti tanulmány kíséretében területi elv alapján, nyelvtől és szerzőtől függetlenül, a teljesség igényével kíván begyűjteni minden becsei, Becsével kapcsolatos monografikus és időszaki kiadványt, kis- és aprónyomtatványt. A segédkönyv szerkezete kronologikus, további bontásban a szerzők betűrendjében közli a címleírásokat. A dokumentumok leírása a kiadványok kézbevételel történt, s ehhez kapcsolódóan a szerző lelőhelyjegyzéket is kreált, hiszen minden tétel után jelzi, hol, melyik könyvtárban, múzeumban, levéltárban található a vonatkozó dokumentum. **Szabadka helytörténeti bibliográfiája**⁸⁹⁴ a fentitől sokkal impozánsabb vállalkozás. A három kötetnyi bibliográfia nem egy szerző munkája. Munkatársai: Szentgyörgyi István [1921–2004], Eva Bažant, Nevenka Bašić Palković, Kiss Gusztáv, Katarina Čeliković. A bibliográfia gyűjtőköre Szabadka-centrikus, az első két kötet időrendet követve, azon belül betűrendben közli a könyvek, gyűjteményes munkák, antológiák, tankönyvek, évkönyvek, kis- és aprónyomtatványok láttamozás alapján történő leírását. Külön fejezetben jelennek meg az iskolai értesítők, naptárak, időszaki kiadványok adatai. A „trilógia” harmadik kötete a monografikus kiadványok címleírásaiban a használhatóság terén modernebb szempontokat érvényesít: a bibliográfiai tételek szerkezete az ISBD (M) ajánlásait

⁸⁹¹ KÓKAI Sándor–SZABÓ Judit, *Az Agapé kiadványainak könyvjegyzéke / Lista knjiga u izdanju Agapéa / List of Agapé Books*. Agapé, Újvidék, 2003.

⁸⁹² A Jugoszláviai Magyar Művelődési Társaság *bibliográfiája 1993–2000*, összeáll. ISPÁNOVICS CSAPÓ Julianna, in: *Önmagunk nyomában. A JMMT jubiláris évkönyve 1990–2000*, Jugoszláviai Magyar Művelődési Társaság, Újvidék, 2000, 299–331.; ISPÁNOVICS CSAPÓ Julianna: *A Jugoszláviai Magyar Művelődési Társaság Kiskönyvtára 1990–2005 (bibliográfia)*, Új Kép, 2005. 9. sz., 39–46.

⁸⁹³ PÁLL Sándor, *Бечевска библиографија / Becse bibliográfiája*, I. füzet, 1805–1944, Városi Múzeum és Képtár, Becse, 1989.

⁸⁹⁴ SZENTGYÖRGYI István [1921–2004]–Eva BAŽANT–Nevenka BAŠIĆ PALKOVIĆ, *Subotička bibliografija / Szabadka bibliográfiája 1764–1869*. Monográfia, Szabadka, 1988.; SZENTGYÖRGYI István [1921–2004]–Eva BAŽANT, *A szabadkai kiadványok bibliográfiája*. II. füzet, 1870–1918., Forum Könyvkiadó–Városi Könyvtár, Újvidék–Szabadka, Monográfia, 1993.; KISS Gusztáv–Eva BAŽANT–Katarina ČELIKOVIĆ, *Subotička bibliografija*, Sveska 3. svezak, 1918–1944, deo 1 dio. Monografske publikacije / *A szabadkai kiadványok bibliográfiája*, 3. füzet, 1918–1944, 1. rész, monografikus kiadványok. Városi Könyvtár–Hrvatska čitaonica, Szabadka, 2003.

követi, s nem mellékes, hogy a segédkönyvet, akár Vajdaság bibliográfiáját, több mutató (személynév, cím, kiadó, nyomda, szerb/horvát/magyar nyelvű tárgymutató) teszi használhatóbbá.

A *személyi, illetve perszónálbibliográfia* terén is akad még bőven tennivaló. Az első *önálló kötet* formájában közreadott ilyen jellegű munka a vajdasági magyar kultúra, irodalom történetében 1977-ből való: Dér Zoltán **Csáth Géza**-bibliográfiájáról⁸⁹⁵ van szó. Időrendben haladva Bosnyák István készített egy füzetnyi bibliográfiai tájékoztatót **Sinkó Ervinnek**⁸⁹⁶ a horvát irodalomban elfoglalt helyéről, ugyanő állította össze **B. Szabó György** irodalomtörténésznek, az újvidéki Magyar Tanszék egykori tanárának a bibliográfiáját⁸⁹⁷. Vékás János **Szeli István**⁸⁹⁸ műveit és a róla szóló szakirodalmat gyűjtötte egybe száz oldalon, Györe Géza **Fehér Ferenc**-bibliográfiájának⁸⁹⁹ viszont sajnos, csak az első kötete jelent meg. Csáky S. Piroska **Bori Imre**-bibliográfiája⁹⁰⁰ zárja a sort. A terjedelmes, akkor még lezáratlan életmű 139 oldalon 2403 bibliográfiai egységet számlál, s ékes bizonyítéka irodalmunk legtermékenyebb alkotói magatartásának. A vajdasági magyar vonatkozású személyi bibliográfiák másik csoportja *időszaki kiadványokban, folyóiratokban* látott napvilágot. Az újvidéki Létünkben adta közre Bosnyák István **Sinkó Ervin**⁹⁰¹ műveinek bibliográfiáját, a Hídban jelent meg 1979-ben Fehér Ferentől **Heller Ágnes** műveinek jegyzéke⁹⁰², ugyanitt publikálta Csáky S. Piroska **Edvard Kardelj** és **Tito**⁹⁰³ magyarul megjelent munkáinak adatait, valamint Pastyik László **Tóth Ferenc** biobibliográfiáját⁹⁰⁴. Mák Ferenc⁹⁰⁵ a szabadkai Üzenet c. irodalmi folyóiratban közölte **Herceg János** pályakezdésének és írói működése első korszakának bibliográfiáját, ugyanitt tanulmányozhatjuk **Jámbor Pál**⁹⁰⁶ szabadkai lapokban megjelent írásainak jegyzékét. **Bányai János** műveinek válogatott bibliográfiáját (1961–1999)⁹⁰⁷ Csáky S. Piroska összeállításában tekintheti át az érdeklődő, Csapó Julianna:

⁸⁹⁵ DÉR Zoltán, *Csáth Géza-bibliográfia*, Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete – Forum Könyvkiadó, Újvidék, 1977.

⁸⁹⁶ BOSNYÁK István, *Sinkó Ervin a horvát irodalomban (bibliográfiai tájékoztató) 1945–1959*, Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete, Újvidék, 1979.

⁸⁹⁷ B. Szabó György *munkásságának szelektív bibliográfiája*, Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete, Újvidék, 1990.

⁸⁹⁸ VÉKÁS János, *Szeli István-bibliográfia*, Forum Könyvkiadó, Újvidék, 1989. Előzménye: PASTYIK László: *Szeli István élete és munkái (biobibliográfia)*, Hungarológiai Közlemények, 1981, 4. sz., 529–546.

⁸⁹⁹ GYÖRE Géza: *Fehér Ferenc-bibliográfia* 1., Jugoszláviai Magyar Művelődési Társaság, Újvidék, 1991.

⁹⁰⁰ CSÁKY S. Piroska, *Bori Imre bibliográfia (1950–1992)*, Forum Könyvkiadó–Magyar Tanszék, Újvidék, 1994.

⁹⁰¹ BOSNYÁK István, *Sinkó Ervin 1914–1975 (bibliográfiai vázlat)*, Létünk, 1977, 3–4. sz., 190–240.

⁹⁰² FEHÉR Ferenc [1933–1994], *Heller Ágnes műveinek bibliográfiája*, Híd, 1979, 6. sz., 796–801.

⁹⁰³ CSÁKY S. Piroska, *Adalékok egy életműhöz. Edvard Kardelj magyarul*, Híd, 1979, 3. sz., 330–342.; *Tito művei magyarul a Vajdaságban*, összeáll. CSÁKY S. Piroska, Híd, 1980, 5. sz., 673–696.; *Tito művei és a magyar olvasóközönség*, összeáll. CSÁKY S. Piroska, Híd, 1981, 5. sz., 620–625.

⁹⁰⁴ P. L. [PASTYIK László], *Tóth Ferenc*, Híd, 1981, 1. sz., 87–89.

⁹⁰⁵ MÁK Ferenc, *Herceg János pályakezdésének és írói működése első korszakának bibliográfiája (1927–1944)*, Üzenet, 1989, 7–9. sz., 576–588.

⁹⁰⁶ KASZA Ibolya, *Jámbor Pál művei a szabadkai lapokban*, Üzenet, 1997. 7–8. sz., 499–520.

⁹⁰⁷ *Bányai János műveinek válogatott bibliográfiája 1961–1999*, összeáll. CSÁKY S. Piroska, Híd, 1999, 11. sz., 828–839.

Penavin Olga⁹⁰⁸ - és **Juhász Erzsébet**⁹⁰⁹ -bibliográfiája a Tanszék folyóiratában, a Hungarológiai Közleményekben, valamint ugyanennek az intézménynek a Tanulmányok című évkönyvében lapozható föl. Végezetül 2000-ben láttak napvilágot egy **Németh István-bibliográfia**⁹¹⁰ előmunkálatai az újvidéki Hídban. Egyedülálló vállalkozás **Jung Károly** biográfiával ellátott „autobibliográfiája”⁹¹¹, melyet maga a szerző állított össze hatvanadik születésnapja alkalmából, s amely a Létünk című folyóirat szeparátumaként is eljutott az érdeklődőkhöz. Szelektív segédletről van szó, amely csak a szerző néprajzkutatói–folklorisztikai munkásságának könyvészeti adatait sorakoztatja föl: „Egy–egy tárgyéven belül először a Szerző önálló monográfiái és kötetei, az általa válogatott, szerkesztett vagy közreműködésével készült más könyvek, ezután tanulmányai, cikkei és esszéi, szakmai publicisztikája és ismertetései következnek. Itt szerepelnek még népköltészeti műfordításai és néhány fontosabbnak vélt interjú. A bibliográfia tartalmazza az önálló és közreműködésével készített kötetek ismertetéseinek adatait is. E bibliográfiát a Szerző állította össze, több okból is: elsősorban azért, mert igény mutatkozott rá, másrészt mindössze egy vérszegény korai előzménye létezik. Harmadsorban pedig azért, mert buzgó kortársakra nem számított, s a hálás utókorba vetett bizalma igen nagy mértékben megkérdőjelezhető.”⁹¹² A buzgó kortársak hiánya és Jung Károly pesszimista világlátása ellenére annyi jó is van a dologban, hogy a szerző e részben kényszerűnek tűnő vállalkozás realizálása közben akaratlanul is számot ad a bibliográfia tudománya terén való közismert jártasságáról is.

Fontos és nagyon hasznos fejezetei a vajdasági magyar bibliográfiai kutatásoknak a repertóriumok, illetve cikkbibliográfiák. 1976-os keltezésű Pató Imre **Híd-repertóriuma**⁹¹³, amely a közismert folyóirat korai, 1945 előtti időszakának a tartalmát tárja föl. Az első nyolc évfolyam feldolgozása során a szerző először időrendben sorolja föl a bibliográfiai egységeket, majd az analitikus részben téma szerint csoportosítja az írásokat, a lap jellegét, s nem az ETO szakrendjét tartva szem előtt. Ugyanő állította össze a **Hétről-Hétre** (1934–1935) című szabadkai, magazinszerű hetilap repertóriumát⁹¹⁴. Az **Új Symposion**⁹¹⁵ reperto-

⁹⁰⁸ CSAPÓ Julianna, *Penavin Olga tiszteletére. Adatok Penavin Olga bibliográfiájához*. Különlenyomat a Hungarológiai Közlemények 1996. 4. számából, 101–135.

⁹⁰⁹ CSAPÓ Julianna, *Adatok Juhász Erzsébet bibliográfiájához*, Tanulmányok–Studije, 1998, 31. füzet, 10–39.

⁹¹⁰ KOPILOVITY Hajnalka, *Előmunkálatok Németh István műveinek bibliográfiájához*, Híd, 2000, 8. sz., 515–532.

⁹¹¹ Jung Károly hatvanéves. *Életemről. Folklorisztikai munkásságának bibliográfiája 1972–2004*. Különnyomat a Létünk 2005. 3. számából. Létünk, Újvidék, 2005.

⁹¹² *Folklorisztikai munkásságának bibliográfiája 1972–2004, i. m.*, 75.

⁹¹³ PATÓ Imre, *A Híd repertóriuma (1934–1941)*, Hungarológiai Intézet–Forum Könyvkiadó–Híd, 1976.

⁹¹⁴ PATÓ Imre, *A Hétről-Hétre repertóriuma*, Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete, Újvidék–Munkásegylet, Szabadka, 1983.

⁹¹⁵ *Az Új Symposion 50 számának bibliográfiája*, összeállította THOMKA Beáta, Új Symposion, Újvidék, 1970.; *Az Új Symposion repertóriuma [1961–1964] (1965–1975) I–II*, készítette POLYÁK Márta, SILLING István, SZABÓ Márta, Újvidék, 1976.; *Az Új Symposion repertóriuma (1976–1979) I–II*, készítette PAPP József, Újvidék, 1980.; *Az Új Symposion repertóriuma (1980–1981)*, készítette PAPP József, Újvidék, é. n.; *Az Új Symposion repertóriuma (1982–1983)*, készítette KÁNTOR Csilla, Újvidék, é. n.; *Új Symposion: bibliográfia [1984–1992]*, készítette: CSAPÓ Julianna és JABLONSZKY Ildikó (RAFFAI Éva és TAKÁCS Ilona munkáinak a felhasználásával). Forum, Újvidék, 1992.

rizálása időről időre, retrospektív füzetek formájában történt. Az 1961–1975-ös tárgydőszak feldolgozója Polyák Márta, Silling István, Szabó Márta (szerkezete tematikus, tagolása a folyóirat jellegéből adódóan: szépirodalom, értekező próza, mellékletek). Az 1976–1979-es időszak tartalmát Papp József (ma muraszombati bibliográfus-könyvtáros) tette könnyebben kutathatóvá a fent említett füzetek szerkezeti megoldásaihoz igazodva. A harmadik tárgydőszakot (1980–1981) feldolgozó füzet szerzője szintén Papp József, az 1982–1983-as évek anyagát Kántor Csilla repertorizálta, az utolsó periódus (1984–1992) feltárója Csapó Julianna és Jablonszky Ildikó (Raffai Éva és Takács Ilona munkáinak felhasználásával). Nem kevésbé fontos az újvidéki Magyar Szó **Kilátó** című kulturális mellékletének repertórium⁹¹⁶, amely az újvidéki Magyar Tanszék folyóiratában, a Hungarológiai Közleményekben jelent meg két részben. Szerzője Csanyiga Mónika, a Tanszék abszolvense. A Farkas Attila informatikus és Kiss Gusztáv bibliográfus nevével fémjelzett **Üzenet**⁹¹⁷ és **Híd-repertórium**⁹¹⁸ adatbázis-kezelő program segítségével készült. A szabadkai Üzenet című irodalmi, művészeti, kritikai és társadalomtudományi folyóirat retrospektív repertórium „...áttekintést nyújt a folyóirat megjelenésének gyakoriságáról, a szerkesztők és szerkesztőbizottságok változásairól, a szerzőkről és írásaikról, a fordítókról és fordításairól, a folyóirat lapjain kibontakozó vitákról és kérdésekről.”⁹¹⁹ A 491 oldalon elrendezett 7166 tétel bibliográfiai leírása az ISBD nemzetközi szabványa szerint készült, s ahol szükséges, a tételek annotáltak. A repertórium szerkezete követi a magyar irodalomtörténeti bibliográfiák kialakult gyakorlatát, az újvidéki Magyar Tanszéken készült repertórium, szak(irodalmi) bibliográfia elrendezését, vagyis az előbbieknél megfelelően egy kronologikus részben képet kaphatunk a folyóirat egyes évfolyamainak, számainak tartalmáról, illusztrációiról, a tematikus számok felépítéséről. A második rész az általános és személyi rész tematikus blokkján keresztül ugyanennek az anyagnak a műnemi/műfaji, tematikus elrendezését nyújtja. Mindezt név- és a fordítók mutatója egészíti ki, s így négy szempont szerint is kereshetünk a repertóriumban. Az újvidéki Híd című irodalmi, művészeti és társadalomtudományi folyóirat visszapillantó repertórium a folyóirat 70. Évi jubileumára készült el. A jóval nagyobb anyag (638 oldalon 12115 tétel, 1976–2001-ig terjedő tárgydőszak) egybeszerkesztése az Üzenet repertóriumához hasonlóan szintén műnemi/műfaji, tematikus elrendezés szerint (a folyóirat jellegéből adódóan módosított szakrendben, akár Pató Imre repertórium) kínálja az információkat, a kronologikus rész azonban, nyilván terjedelmi okokból, kimaradt. A kötetet ebben az esetben is személynévmutató és a fordítók indexe egészíti ki. A kutató tehát három szempont szerint kereshet. A Híd bibliográfiai leírásától szintén eltekintettek a szerzők, pedig hasznos lett volna egy ilyen rész is, hiszen egy hosszú időn át folyamatosan megjelenő folyóirat esetében különösen hasznos lenne tudni a kiadvány címváltozásairól, szerkesztőváltásairól, a szerkesztőbizottság összetételének az alakulásáról, az alapító és kiadó változásairól, a nyomdaváltásokról, a terjesztési adatokról stb.

⁹¹⁶ CSANYIGA Mónika, *Kilátó (1961–2001). Repertórium I., Szépirodalom*, Hungarológiai Közlemények, 2002, 3. sz., 15–91.; CSANYIGA Mónika, *Kilátó (1961–2001). Repertórium II., Kritika*, Hungarológiai Közlemények, 2002, 4. sz., 115–169.; CSANYIGA Mónika, *Kilátó (1961–2001). Repertórium III.*, Hungarológiai Közlemények, 2003, 1. sz., 79–114.; CSANYIGA Mónika, *Kilátó (1961–2001). Repertórium IV., Nyelvtudomány*, Hungarológiai Közlemények, 2003, 2. sz., 140–175.

⁹¹⁷ KISS Gusztáv–FARKAS Attila, *Üzenet (1971–1997) (bibliográfia)*, Szabadegyetem, Szabadka, 1998.

⁹¹⁸ KISS Gusztáv–FARKAS Attila, *A Híd repertórium 1976–2001*, Forum Könyvkiadó, Újvidék, 2005.

⁹¹⁹ KISS Gusztáv, *Bevezető*, in: KISS Gusztáv–FARKAS Attila, *Üzenet (1971–1997)*, i. m., 5.

Végezetül Szabó József **Bácsország**⁹²⁰, Kiss Gusztáv **Aracs**⁹²¹ és Kiss Piroska **Új Kép**⁹²²-repertóriumát illik megemlítenünk. Mindhárom segédlet a vonatkozó folyóiratban látott napvilágot.

Vajdasági magyar **sajtóbibliográfiák** nem túl nagy számban készültek. S ez nem csoda, hiszen a bibliográfiai kutatásnak és adatfeldolgozásnak talán a legnehezebb, a legaprólékosabb, a legtöbb időt és terepmunkát igénylő műfaja ez, s ezen a tényen majd csak egy behálózott könyvtári világ, egy közvetlen hozzáférhetőségű katalógusrendszer segíthet. **Újvidék** sajtótörténetét két nyomtatott segédlet is áttekinti. **Bogdan T. Stanojev** katalógusa⁹²³ az 1825–1975-ig, **Milana Bikicki** és **Ana Kaćanski** bibliográfiája⁹²⁴ pedig az 1824–1918-ig terjedő időszak teljes, nyelvektől független (magyar, német, szlovák, román, izraelita) sajtó-körképét kívánja megrajzolni. Mindkét kiadvány közöl lelőhelyjegyzéket is. Nem bibliográfiák ugyan, de fontos munkák (s esetleg a jövőben bibliográfiává is fejleszthetők) **Kolozsi Tibor**⁹²⁵ két vaskos monográfiája, amelyek a **szabadkai sajtó történetét** dolgozza föl, **Németh Ferenc nagybecskereki sajtótörténete**⁹²⁶ (szintén közöl egyféle, de nem bibliográfiai jegyzéket), valamint **Simonyi Máriának a vajdasági politikai sajtót** bemutató könyve⁹²⁷. Fontos vállalkozás a szabadkai **Új Kép** című pedagógiai szakfolyóiratban publikált, a **régió iskolai értesítőit leltározó bibliográfia**⁹²⁸, melynek készítője Kiss Gusztáv, a szabadkai Városi Könyvtár bibliográfusa. Hiánypótló munka **Pejin Attila** zentai történész **zentai sajtóbibliográfiája**⁹²⁹, amely a teljesség igényével dolgozza föl a zentai sajtótörténet 1875–1962 közötti időszakát.

A XX/XXI. század fordulója fokozatosan újraszüli, átalakítja, továbbfejleszti a bibliográfiát, amely lassan az információkezelés egyre fontosabb forrásává növi ki magát. A hagyományos bibliotéka az állomány köré szerveződik, gyűjti, megőrzi, rendszerezi és hozzáférhetővé teszi a dokumentumokat. A jó könyvtár sok és sokféle dokumentumot gyűjt, ideális körülmények között tárolja őket, naprakészen rendszerezi, katalógusai, raktári

⁹²⁰ SZABÓ József, Repertórium, Bácsország (melléklet), 2000. jan–febr., I–VIII.

⁹²¹ KISS Gusztáv, *Az Aracs eddigi számainak tartalomjegyzéke*, Aracs, 2003, 1. sz., 103–120.; KISS Gusztáv, *Az Aracs 2003. évi tartalommutatója*, Aracs, 2004, 1. sz., 90–95.

⁹²² KISS Piroska, *Az Új Kép I–II. évfolyamának (1997, 1998) repertórium*a, Új Kép (Tanármelléklet), 2001. dec., 1–28.; KISS Piroska, *Az Új Kép III–IV. évfolyamának (1999–2000) repertórium*a, Új Kép (Tanármelléklet), 2002. ápr., 1–28.

⁹²³ Bogdan T. STANOJEV, *150 година новосадске штампе (каталог) / 150 éves az újvidéki sajtó (katalógus)*, Narodna biblioteka, Novi Sad, 1976.

⁹²⁴ Milana BIKICKI–Ana KAĆANSKI, *Библиографија новосадске штампе 1824–1918*, Biblioteka Matice srpske, Novi Sad, 1977.

⁹²⁵ KOLOZSI Tibor, *Szabadkai sajtó (1848–1919)*, Munkásegyletem, Szabadka, 1973.

KOLOZSI Tibor, *Szabadkai sajtó (1919–1945)*, Forum Könyvkiadó, Újvidék, 1979.

⁹²⁶ NÉMETH Ferenc, *A nagybecskereki sajtó története 1849–1918*, Forum Könyvkiadó, Újvidék, 2004.

⁹²⁷ SIMONYI Mária, *A magyar politikai sajtó története 1918-ig a mai Vajdaság területén*, Logos, Tóthfalu, 2003.

⁹²⁸ KISS Gusztáv, *A magyar nyelvű értesítők a Vajdaságban I.*, Új Kép (Tanármelléklet), 2001. ápr., 1–28.; KISS Gusztáv, *A magyar nyelvű értesítők a Vajdaságban II.*, Új Kép (Tanármelléklet), 2001. máj–jún., 1–48.

⁹²⁹ PEJIN Attila, *A zentai hírlapok történeti bibliográfiája (1875–1962)*, Thurzó Lajos Közművelődési Központ, Zenta, 2004.

rendszere, olvasószolgálatára révén könnyen és gyorsan hozzáférhetővé teszi az állomány egységeit. Az olvasó nem léphet teljesen tudatlanul ebbe a világba. Ismernie kell a könyvtári rendszer működését (könyvtártípusok, könyvtárközi kölcsönzés, katalógusok használata), ha gazdaságosan akar bánni a könyvtári kutatásra szánt idővel. A modern könyvtár továbbra is dokumentumokat gyűjt, tárol és dolgoz föl, a kliensnek/olvasónak azonban, mint minden tisztességes információforrás, nem dokumentumokat, hanem információkat bocsát a rendelkezésére. A XXI. századi könyvtár egyre többféle adathordozót tárol (kéziratos, nyomtatott, auditív, vizuális, audiovizuális, digitális, virtuális), s ez a gyarapodás, sokrétűség a hagyományos rendszeren belül egyre nehezkesebbé teszi a dokumentumokban rejtőző tudás elérését. Ezen a ponton lép be a képbe a bibliográfia, az információfeltárás tudománya, eszköze, ennek is legmodernebb, legpraktikusabb formája, a közvetlen hozzáférhetőségű elektronikus könyvtári katalógus, bibliográfia.

Szerbia épülő elektronikus katalógushálózatában a vajdasági magyar, illetve hungaricumot is őrző könyvtárak katalógusai jórészt még nem hozzáférhetőek. Kivételt képez a Matica srpska Könyvtárának katalógusa, amely egyben a nemzeti bibliográfia alapja is, s amely a maga kb. 40.000 magyar címszával 1990 óta készül számítógépes adatbázis formájában. Hálózatra kapcsolódott a zombori Városi Könyvtár, s remélhetőleg az itt őrzött magyar anyag is hamarosan elérhető lesz az interneten keresztül. A szabadkai Városi Könyvtárba nemrég érkeztek meg a számítógépek, a könyvtár munkatársai az újvidéki Matica srpska munkatársainak segítségével már elvégezték az első számítógépes adatfeldolgozáshoz szükséges tanfolyamot. Zentán a Vajdasági Magyar Művelődési Intézet önálló vajdasági magyar hungarika-adatbázist épít, ami jelen pillanatban is elérhető... Valami tehát kezd történni Vajdaságban is a könnyebb, gyorsabb információcsere érdekében, s talán nem indokolatlan a magunkévá tenni Pejin Attila optimizmusát, aki bibliográfiájának előszavát az alábbi gondolatokkal zárja: „Vitathatatlan, hogy az elektronikus sajtó és az egyéb média lassú, de biztos halálra ítélte a nyomtatott hírlapot. Akik mellette nőttek fel, bizonyára még éltetik majd egy ideig, de az új generációk a reggeli kávé már az Interneten szörfözve fogják elfogyasztani. Így van ez jól, hiszen a régi után illik is vágyakozva sóhajtozni, de visszasírni értelmetlen. S a régi és az új valahol találkozik, ha másképp nem, úgy az ilyen bibliográfiák lapjain, amelyek majd szintén rákerülnek az Internetre, s rekordidő alatt közkinccsé válnak.”⁹³⁰

⁹³⁰ I. m., 5.

KOZMA DEZSŐ
(Kolozsvár)

Regionalizmus és egyetemesség a változó világban

Irodalmi és művelődési törekvések Erdélyben a 19. század végén

Azt hiszem, nem tévedek, ha azt mondom: *regionalizmus és egyetemesség* sokféleképp értelmezhető, már csak azért is, mert koronként mást-mást jelentenek. Szerencsés esetekben erősíthetik, kiegészíthetik egymást. Sőt a táji, regionális elemek sem nélkülöznek egyfajta – egyedi ízekből, színekből kialakított – egységet, általánost. Miként az is előfordul, hogy az egyetemesnek vélt szemléletmód sem terjed túl a nagyváros íróinak, művészeinek törzsasztalánál.

Az egymást kizáró szembesítések helyett tehát inkább – egy elkoptatott metaforával élve – az alábbiakban a sajátosság méltóságára figyelek.

Művelődésünknek, irodalmunknak egy rövid időszakáról szeretnék szólni: az 1867-es kiegyezést követő negyedszázad erdélyi szellemi műhelyeiről. Azokról a próbálkozásokról, amelyeknek elsődleges célja: a megváltozott körülmények közepette megteremteni a vidéki szellemi törekvések kereteit, lehetőségeit. Valahogy olyanképpen, ahogy a magyarság és európaiság szerves egymásra találását kereső Németh László később igényként megfogalmazta: „Nincs barbárabb, mint a külföld szempontjait fordítani a magyar irodalom ellen”, de „nincs sürgetőbb, mint olyan értelemmel gondolkozni magyar alkotásokon”, ahogy idegen művekről is gondolkozunk.

Ezeknek az elképzeléseknek a jegyében születik meg Erdélyben a 19. század utolsó két évtizedében számos *tudományos, művelődési intézmény, irodalmi társaság, lap*: Kolozsváron a *Magyar Királyi Tudományegyetem* (később *Ferenc József Tudományegyetem*), az *Erdélyi Múzeum-Egyesület (EME)*, a *Protestáns Teológia*, az *Erdélyi Közművelődési Egyesület (EMKE)*. Ezekben az években lát napvilágot az *Erdélyi Múzeum-Egyesület* folyóirata, az *Erdélyi Múzeum*, a tudományágban úttörőnek számító *Összehasonlító Irodalomtörténelmi Lapok*, a *Petőfi Múzeum*, és jelenik meg több, irodalmat rendszeresen közlő, a régió határait túllépő újság. Köztük rangos kolozsvári lapok (*Magyar Polgár*, *Kelet*, *Ellenzék*, *Kolozsvári Közlöny*, *Kolozsvár*), illetve a marosvásárhelyi *Kemény Zsigmond Társaság* első korszakának kiadványai (*Erdélyi Figyelő*, *Figyelő*, *Marosvásárhelyi Füzetek*).

Természetes, hogy ennek a szellemi útkeresésnek Erdély fővárosa, Kolozsvár lesz a központja. Csaknem háromszáz évvel Báthory István és Bethlen Gábor egyetemalapítása után itt, az iskolák városában kerül sor 1872-ben az ország második egyetemének megszervezésére.

A négy karral induló intézmény története ismert, az egyetem csaknem negyven *oktatójának tudományos munkássága* talán kevésbé. Ezért idéznék emlékezetbe néhány nevet, lexikon-szerű szűkszavúsággal.

Elsőként a magyar nyelv és irodalom professzorát, Imre Sándort. A frissen kinevezett vallás- és oktatásügyi miniszter, Trefort Ágoston volt az, aki a debreceni Református Kollégium tudományos körökben is megbecsült tanárának felajánlotta az egyetemi tanszéket.

Imre Sándor tizennégy év alatt a magyar irodalom különböző korszakát adta elő, Kazinczyról és Aranyról külön előadássorozatot tartott. Írásait Arany színvonalas folyóiratai (*Szépirodalmi Figyelő*, *Koszorú*), a Gyulai Pál szerkesztette *Budapesti Szemle* és a *Magyar*

Nyelvőr is közölte, a magyar nyelv és irodalom történetét összefoglaló munkája több kiadást megért, válogatott tanulmányainak kétkötetes gyűjteménye a *Kisfaludy Társaság* gondozásában jelent meg 1897-ben.⁹³¹ Előadásaiban, tanulmányaiban különös szerepet szán a népi kultúrának mint a „nemzeti lét gyökerei”-nek, ugyanakkor egyik szorgalmazója a „külföldi és hazai” higgadt „összemérésé”-nek, és elsőik között figyelt fel Walt Whitman verseire, Petőfi és az európai költészet (Leopardi, Burns, Heine) rokonvonásaira. Aranyt pedig azért dicséri, mert „nemcsak magyar, hanem emberiségi húrokat is penget”.

A régi magyar irodalom és a magyar történelem forráskutatójáról, Szabó Károlyról érdemes azt is megjegyezni, hogy Euripidész- és Szophoklész-drámákat fordított, hogy ezekben az években jelentette meg a *Székely Oklevéltár* két kötetét, és hogy ő volt az *Erdélyi Múzeum-Egyesület* és az *Egyetem* egyesített könyvtárának értő vezetője. (Jakó Zsigmondtól tudjuk, hogy a székelyudvarhelyi könyvtár szakszerű átrendezése is neki köszönhető).

Neveléstudományunk sokáig kellőképp nem méltatott művelőjének neve ugyancsak idekíváncozik: Felméri Lajos hazai (sárospataki) és külföldi tapasztalatai nyomán készült könyveiben, egyetemi előadásaiban egy korszerűbb oktatási szemlélettel kísérletezik a vidéki városban. Nem egyszer heves viták közepette. *Az iskolázás jelene Angolországban* (1881) című kétkötetes munkájának Kolozsváron keltezett, a miniszternek címzett ajánlásában olvashatjuk: „A nagy nemzetek élete mindig tanulságos, s kétszeresen tanulságos ma, midőn a nemzetközi ismerkedés korát éljük.” Ismereteit – igen jó érzékkel – főleg olyan városokban, tanintézetekben igyekezett gyarapítani, amelyeknek tanulmányozását a legalkalmasabbnak vélte az otthoni oktatás megreformálására. Az olvasás, az ifjúsági irodalom, a nőnevelés gondjait-bajait és azok vélt okait („fél tudás”, „felületes tanulás”) fejtegető írásait jórészt a korabeli napilapok (*Erdélyi Híradó*, *Magyar Polgár*) őrzik. Neveléstannak tekinthető, 1890-ben Kolozsváron (saját költségén) megjelentetett csaknem hétszáz oldalas munkáját, *A neveléstudomány kézikönyvét* is csak újabban kezdi értékelni a szakirodalom.

Az egyetemen bölcsészetet tanító Szász Bélának (a híres nagyenyedi *Bethlen Kollégium* jogtudós tanárának fia) neve ma még kevésbé hangzik ismerősen. Pedig igen hathatósan vett részt a 19. század végi erdélyi művelődési, tudományos életben, püspökként az erdélyi református egyház ügyeiben. Előbb a marosvásárhelyi *Székely Hírlap*, majd a kolozsvári *Kelet* szerkesztője, munkatársa számos más újságnak, folyóiratnak, közben német, angol költők verseit ülteti át magyarra. Akadémiai székfoglalójával egyik korai méltatója a magyar irodalomban Longfellow költészetének (*A reflexiv és a valláserkölcsei elem a költészetben s Longfellow*, 1884).

Elodázhatatlanná vált tehát egy olyan *tudományos folyóirat indítása*, amely lehetővé teszi a rendszeres közlés lehetőségét a tudomány vidéki művelői számára. Így születik meg 1874-ben a még 1859-ben Mikó Imre alapította Erdélyi Múzeum-Egyesület folyóirata, az *Erdélyi Múzeum*.

⁹³¹ Imre Sándor *Irodalmi tanulmányai* 1–2, Budapest, 1897; Arany és Arisztophanész összehasonlításával csaknem kétszáz oldalon foglalkozik, a második kötetet egészében a magyar irodalom és a külföldi irodalmak, művek összehasonlítására szenteli. (Az olasz költészet hatása a magyarra. Petőfi és némely külföldi költők I, Petőfi és a franciák II, Whitman és Petőfi III, Petőfi és Heine IV, Petőfi és Burns V, Petőfi és Leopardi.) Imre Sándor után Széchy Károly lesz a magyar irodalomtörténet előadója. Irodalomtörténeti-filológiai munkássága a kolozsvári évtizedek alatt bontakozik ki. Itt jelenteti meg *A magyar nemzeti irodalom története* (1899) című összefoglalóját. Egyik jelentős filológiai teljesítménye Zrínyi műveinek ötkötetes kiadása: *Gróf Zrínyi Miklós (a költő) 1620–1664* 1–5, Kolozsvár, 1896–1902. 1905-ben ő lesz Gyulai Pál utóda a budapesti egyetemen.

A tapasztalatokkal már rendelkező egyetemi tanár, Finály Henrik szerkesztésében havonta (szeptember és október kivételével) megjelenő folyóirat – a címe is jelzi – elsődleges feladatának az erdélyi szellemi örökség feltárását, az elmélyültebb önismeretet tekinti. A megvallott szándékot azonban ügyel-bajjal és csak részben sikerült valóra váltania. Az anyagiakon kívül ugyanis nem kis gondot jelentett a színvonal biztosítása, a szerzők és az olvasók megnyerése. A munkatársak valóban úgy érezhették, hogy egy „tengődő vidéki folyóiratban rejtik el nevüket” (György Lajos). Az aggályokat más is táplálta. „Legelőbb is megvalljuk, hogy nyom minket a fővárosi lapok versenyzése; még pedig nem avval, hogy elhorgásszák előfizetőinket, még avval sem annyira, hogy szándékosan hallgatnak rólunk, hanem főleg avval, hogy elvonják tőlünk azoknak az öröknek nagy részét, amelyek közreműködésére számítva mertük megindítani vállalatunkat. Hiába! Emberi dolog még a komoly munkában is a könnyebb végit keresni a dolognak” – hangzik el panaszként az első évek tapasztalatai után.

A folyóirat majd csak a 80-as évektől veszíti el fokozatosan muzeális jellegét, válik elevenebbé, sokszínűbbé: az elkövetkező másfél évtized alatt több mint 1200 magyar és világirodalmi, történelmi tárgyú, művelődéstörténeti, néprajzi, nyelvészeti, esztétikai, színháztörténeti közlemény jelenik meg benne.⁹³² A 90-es évek végére a példányszám is eléri a félezeret. (De ez már egy új szakasza a későbbi évtizedekben újra- és újrainduló, ma is megjelenő folyóirat történetének).

Közben a kolozsvári egyetem két tanára különös vállalkozásba kezd. A polihisztorként emlegetett, már idős Brassai Sámuel és a külföldről akkor hazatérő fiatal Meltzl Hugó (a német tanszék professzora) több nyelvű folyóirattal szeretnének segíteni az „izoláltságon”. Az 1877–1888 között megjelenő *Összehasonlító Irodalomtörténelmi Lapok* (a harmadik évfolyamtól: *Acta Comparationis Litterarum*) a nemzeti irodalmak közötti „minél sűrűbb érintkezési pontok” keresését hirdeti meg programként. Úgy kísérli meg „nemzetközivé tenni” a különböző népek szellemi kincseit, hogy azok „nemzeti zamatja”, „lokális kolorítja” ne vesszen el, hogy az egyes nemzeti irodalmak sajátos ízeikkel, színeikkel válhassanak a goethei értelemben felfogott világirodalom (Weltliteratur) részévé. Ezért többnyelvű a folyóirat, és fordítások esetén ezért ragaszkodik a befogadó nyelv szelleméhez (sőt olykor nyelvjárásban ültetnek át egy-egy alkotást), és ezért van állandó rovata a nemzeti jelleget erőteljesen őrző népköltészeti alkotások számára.

Egyik német nyelvű közleményben olvashatjuk: az összehasonlító irodalomnak nincs mit kezdenie a „ködös kozmopolitizmussal”.

Ezeket az elveket azonban csak részben sikerült a folyóiratnak gyakorlatba átültetnie. Szemléleti egyoldalúságai és módszerbeli fogyatékoságai ellenére mégis elmondhatjuk: új megközelítő szempontokat kínált irodalmunk megítéléséhez. Pontos Poszler György megfigyelése: „Nem kozmopolisztikus ábrándokról és humanisztikus légvárakról van szó. Hanem az irodalmak nagy egyetemes összetartozásán belül megnyilatkozó, a nyelven és kultúrán, a népköltészen is, folklóron is alapuló korszerű és igazi nemzeti szellemről.”⁹³³

A nemzeti és egyetemes értékeket kínáló magyar klasszikusok öröksége, főleg *Petőfi* és *Madách* életműve különösképpen fontossá válik ezekben az években Erdélyben. A német anyanyelvű Meltzl Hugó a goethei világirodalom apostolaként Petőfi világirodalmi helyéről tart előadást az egyetemen, folyóiratában külön rovatot indít *Petőfiana* címmel, vitába száll

⁹³² A folyóiratnak ezt az időszakát egy régebbi, három és fél évtizeddel ezelőtti tanulmányomban kíséreltem meg röviden bemutatni: KOZMA Dezső, *Az Erdélyi Múzeum első két évtizedének történetéből*, Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények [Kolozsvár], 1971, 1. sz., 113–121.

⁹³³ POSZLER György, *Házsongárdi bolyongás*, in *Kulcsok Kolozsvárhoz: a föl nem adható város*, szerk. KÁNTOR Lajos, KOVÁCS KIS György, Kolozsvár–Szeged, 2002, 182.

Gyulai Pál 1854-es Petőfi-portréjával,⁹³⁴ a *Reszket a bokor, mert...*több mint harminc fordítását teszi közzé a *Magyar Polgárban*. Magyar és német nyelvű tanulmányaiban Petőfi és a német költészet „rokon helyei” foglalkoztatják, átülteti németre és megjelenteti a *Felhők* hatvanhat darabját, sőt Lipcsében fel is olvas belőlük a fiatal, zenét kedvelő Nietzsche-nek, aki néhányat megzenésít. (Egyik ilyen kottára sikerült rábukkannom.)

Petőfi megítélésében nemegyszer leegyszerűsítően sarkít, túloz. Felfigyel ugyan a Petőfi-irodalom egyik értékes darabjára, Eötvös József 1847-es Petőfi-tanulmányára, de nem veszi észre, illetve nem tulajdonít kellő jelentőséget annak, hogy a jeles kortárs író-kritikus szemében Petőfi „kitűnően magyar”, ami nemcsak korabeli hatását magyarázza, hanem – ahogy Eötvös írja – „legfőbb irodalmi érdeme”. Mint ahogyan elkerüli Meltzl figyelmét az is, hogy Gyulai számára „a nemzeti nem korlátozó kategória”, s mint ilyen „önmagá saajtszerűségét fejleszti a lehető legművészebb szintre”.⁹³⁵

A Ferenczi Zoltán és Csernátóni Gyula szerkesztésében induló és nyolc éven át (1888–1896) megjelenő *Petőfi Múzeumot* nem szükséges itt bemutatnom, hisz eredményeit a szakirodalom jórészt felhasználta. Elég, ha Ferenczi Zoltán 1897-ben megjelent pályadíjas Petőfi-életrajzára gondolunk, amelyre Illyés Gyula is mint egyik fő forrására hivatkozik Petőfi-könyvében.

Jóval kevesebbet tudunk viszont a kolozsvári Petőfi-iskola többi tudós tanáráról. Például Csernátóni Gyuláról, aki elsősorban az egyéniség, a „benső élet”, kor- és személyes élmények felől közeledik az életműhöz – némiképp rendhagyó módon. Az egykori Petőfi-epigonokat csak azért bélyegzi meg, mert nem értették Petőfit, mert elsekélyesítették, viszont az 50-es évek Petőfi-kultuszát mint „helyes ösztönből” fakadót, a nemzeti önbecsülést erősítőt fogja fel. A híres nagyenyedi Bethlen Kollégiumban tanító Farnos Dezső Petőfit a művészi megformálás egyedisége alapján hasonlítja európai társaihoz. A német irodalomban otthonos, a magyar költőt németül is méltató kolozsvári gimnáziumi tanár, Barabás Ábel tágabban értelmezi ezt a „belső világot”, szerinte Petőfi a „nemzeti lelkiület” költője. Kéziratban maradt jegyzetei arról árulkodnak, hogy öt kötetre tervezett munkájában (amelyből csak egy kötet készült el és jelent meg 1907-ben) külön foglalkozott volna a magyar költő külföldi példaképeivel, követőivel. Ugyancsak jegyzeteiből derül ki, tervezte a Nietzsche által megzenésített Petőfi-versek kiadását is.⁹³⁶

Emlékeztetnék Madách később is eleven erdélyi utóéletének kezdeteire is. Arra például, hogy alig öt hónappal *Az ember tragédiájának* budapesti ősbemutatója után, 1884. február 27-én – a jeles színész és rendező, Ecsedi Kovács Gyula jóvoltából – a Kolozsvári Nemzeti Színházban is előadásra kerül Madách műve. Sőt Ecsedi Kovács Gyula az, aki először alkalmazza színpadra a *Csák végnapjait* (1886), a *Férfi és nő*t (1892) és a jutalomjátékául választott *Mózes*t (1892). Ez utóbbit az Erdélyi Híradó azért dicséri, mert benne – úgy mond – egymásra lel a „magyar szabadságeszme” és az európai rokonaira emlékeztető gondolatiság.

⁹³⁴ MELTZL Hugó, *Gyulai Pál mint a Petőfi-irodalom megalapítója*, Magyar Polgár, 1876. jan. 26.–ápr. 6.

⁹³⁵ S. VARGA Pál, *A nemzeti költészet csarnokai. A nemzeti irodalom fogalmi rendszerei a 19. század magyar irodalomtörténeti gondolkodásában*, Budapest, 2005. 496, 506.

⁹³⁶ A három erdélyi Petőfi-kutató ilyen tematikájú munkáiból csak néhányat említek itt meg: CSERNÁTÓNI Gyula, *Petőfi kutatásának pár titka*, Kolozsvár, 1884; *Petőfi*, Kolozsvár, 1900; FARNOS Dezső, *Bonyodalom és megoldás, jelesen Goethe és Petőfi, valamint a nép lírájában*, Kolozsvár, 1882; *Aesthetikai tanulságok Petőfi költészetéből*, Lugos, 1884; *Kritikai észrevételek Petőfi eltűnésének irodalmához*, Kolozsvár, 1889. Farnos Dezső kéziratosa hagyatéka megtalálható a nagyenyedi Bethlen Kollégium könyvtárában. BARABÁS Ábel, *Petőfi*, Budapest, 1907.

De megemlíthetünk két korabeli erdélyi Madách-magyarázatot is. A francia irodalom egyetemi oktatója, Haraszi Gyula még 1882-ben Kolozsváron kinyomtatott, füzetnyi terjedelmű kiadványa azok közé az elfeledett Madách-méltatások közé sorolható, amelyek az életmű egészében, világnézeti alapon kísérelik meg értelmezni a *Tragédiát*.⁹³⁷ Morvay Győző 1897-ben (saját költségén) Nagybányán kiadott, több mint félezer oldalas, ritkán idézett könyve a Madách-irodalom egyik alapműve, valójában a *Tragédia* első összefoglaló magyar-
rázata. Egyike azoknak az értelmezéseknek, amelyek *Az ember tragédiájának* eszmevilágát nem szakítják el a nemzet 1849 utáni állapotától, miközben a szerző különös figyelmet szentel a drámai költemény világirodalmi társainak, főleg Milton *Elveszett paradicsomának*.⁹³⁸

Közhely: ezekben az években íróink jórésze a több lehetőséget kínáló fővárosban keresi a jobb érvényesülés lehetőségeit. A rövidebb-hosszabb ideig *vidéken alkotó írókról*, a vidékről mint irodalmi élményforrásról mégse feledkezhetünk meg.

A Móricz és Ady által lelkes szavakkal méltatott Tolnai Lajos írói szemléletét például döntő módon meghatározta a több mint másfél évtizedes (1868–1884) marosvásárhelyi időszaka. A hitvitázókra emlékeztető heves közéleti és egyházi csatározásai elsődleges ihletőivé válnak sodró erejű regényeinek, és azt is tudjuk, milyen lelkesedéssel lát hozzá új környezetében az irodalom-, illetve a művelődésszervezéshez. Gyulai Pálnak 1870-ben arról ír, hogy *Erdély* címmel lapot szeretne indítani, hogy „megismertesse Erdélyt önmagával, társadalmi, műveltségi helyzetével”. Hogy aztán egy „irodalmi téren működni kívánó társulat”, a *Kemény Zsigmond Társaság* megszervezésével (1876), a Társaság kiadványaival, előadásokkal, Kemény Zsigmond műveinek kiadásával kísérelje meg felrázni az egykori álmos kisvárost.

A századforduló magyar novellisztikájának korszerű változatait művelő Petelei István nem tudott megválni „hegyes hazájá”-tól. Novelláiban, karcolataiban a hajdani erdélyi kisváros és az egykori patriarkális falu „belső történeteit” írta meg. Lelki válságba jutott, tört hitű kisemberek – vágyakat hiába dédelgető hivatalnokok, iparosok, kereskedők, nagyzó polgárok – sorsának avat részesévé bennünket. A székely népballadákra, a regényeit az erdélyi múlt válságos korszakaiból szövő Kemény Zsigmond emberlátására és az európai irodalom korszerű áramlataira figyelő író lélektani igényével, művészi eszközeivel. Az erdélyi lapokban eltemetett közéleti publicisztikai írásával, szociográfiai látteleleteivel, irodalmi, színházi és zenekritikáival, színvonalas napilapok (*Kolozsvári Közlöny*, *Kolozsvár*) szerkesztésével, az *Erdélyi Irodalmi Társaság* megszervezésével, a korszerű városrendezés és műemlékgondozás szorgalmazásával, kiterjedt levelezésével – ahogy ő mondta – a „helyi ügyeket”, az erdélyi „irodalmi és széptani érdekek istápolását” kívánta szolgálni. „Minél több helyt gyúlnak ki a tüzek az oltáron, annál nagyobb lesz a világosság” – vallotta művelődési programcikkeinek egyikében a *Kolozsvár* 1888. február 25-i számában.

Műveltsége, világlátása, műgond-igénye megóvta a provincializmustól. „Vágy, reménység, csalódás, küzdelem, bűn és jószág nincsenek külön vidékenként elrendezve” – medítál egy másik alkalommal (*Kolozsvári Közlöny*, 1885. dec. 20.). A virtuózkodó székelykedés, a „furcsaságok” helyett a „magasabb nézőpontot” kéri számon író társaitól. Vidéki történeteiben, az élet keresztjét viselő alakjaiban ott szunnyadnak az el nem némítható örök emberi vágyak. Barta János fél évszázaddal ezelőtti minősítését kölcsönözve: Peteleinek és jó tollú író társainak „sikerült a regionális elemet magasabb művészi színvonalra emelni vagy esetleg

⁹³⁷ HARASZI Gyula, *Madách Imre*, Budapest, 1912. Az előszóban olvashatjuk: „E Madáchról szóló dolgozatom 1882-ben nyomattam ki Kolozsvárott. Forgalomba ugyan nem bocsátottam, mindazonáltal többször található rája utalás.”

⁹³⁸ MORVAY Győző, *Magyarázó tanulmány „Az ember tragédiájá”-hoz*, Nagybánya, 1897.

kiemelkedni belőle”.⁹³⁹ És talán nem érdektelen az sem, hogy kolozsvári szerkesztőként az új nemzedék sokat ígérő novellistájának, Thury Zoltánnak az útját Petelei egyengette, hogy a merész életlátású Bródy Sándort ő csalta le Kolozsvárra, és hogy az elsők közt figyelt fel Krúdy Gyulára, akit „fiá”-nak nevezett.

A század fordulójára a vidék elveszti még azt a közvéleményformáló erejét is, amit az előző másfél évtizedben kiverekedett magának. Az *Erdélyi Múzeum* 1891-ben ilyenképpen panaszkodik: „A politikai és kereskedelmi központosításnak meglehet a maga jogosultsága, de a tudományos központosítás káros. Egy pillantás Európa művelt népeire meggyőző bennünket az igazságról, hogy a tudományos és közművelési gócok számarányának megfelel az illető népek és nemzetek jelentősége, befolyása a tudományok egyetemes fejlődésére.” Három év múlva, az *Erdélyi Híradó*-ban olvashatjuk: sokakat „megigézett” a nagyváros s „a vidéki élet iránt teljesen elhidegedett a közönség érdeklődése” (1894. szept. 24.).

Az első világháború után, a megváltozott történelmi léthelyzetben a kibontakozás lehetőségeit kereső erdélyi (romániai) magyar irodalom mint egyik közvetlen előzményéből merített ezeknek az éveknek irodalmi, művelődési törekvéseiből. Okkal érezhette a kor ismert író-szerkesztője, Szentimrei Jenő az erdélyi író-nemzedék „felmenő rokonának” Petelei Istvánt. A novellistaként ugyancsak a század végén jelentkező Kovács Dezsőt (a kolozsvári *Református Kollégium* későbbi tanáregyéniségét) az erdélyi érzékeny esszéíró Jancsó Béla a csendes hűség hőseként búcsúztatta az *Erdélyi Fiatalok* hasábjain. Abban a folyóiratban, amelynek szellemi irányítója, László Dezső egyetemes mércével mérhető „erdélyi magyar életlátást” várt el az 1930-as években jelentkező fiatal erdélyi írótól.

De megidézhettek olyan író-utódokat is, mint a magyar prózát megújító Krúdy, aki a korabeli Erdély jeles újságírójáról, a Június álneven ismert Zilahi Kiss Béláról írta: „Tudós ember volt, amint a jó hírlapírót Kemény Zsigmond elképzelte [...] Erdélyi hazájából, a Bolyaiak, Brassaiak tudós szomjúságát hozta e városba.” Szabó Dezső önéletrajzi regényében mint „védszellemére” gondol vissza kedves magyartanárára, Kovács Dezsőre. Az erdélyi hagyományokat – Apáczai, Szenci Molnár Albert, Tótfalusi Kis Miklós, Mikes Kelemen, Wesselényi és a „harcos” Gyulai Pál szellemi örökségét – ébren tartó, költészetét a Szilágyság ízes szavaival ékesítő Ady a *Debreceni Hírlap*-ban (1899) nagy jövőt jósol a fiatalon elhunyt Thury Zoltánnak, Peteleit (a konzervatív ízléssel hadakozva) Jókaiival és Mikszáthtal együtt emlegeti a kolozsvári *Újság*-ban 1916-ban.

Olyan igénnyel, ahogy valamikor Goethe epigrammai tömörséggel megfogalmazta:

*Hogy fölfrissülj a nagy Egészben,
lásd meg az Egészben minden kicsi részben.*
(Rónay György fordítása)

⁹³⁹ BARTA János, *A realizmus kérdései a magyar irodalomban*, Budapest, 1956, 193.

Felekezeti, kulturális és nemzeti identitásépítés a Keresztény Magvetőben

0. Előjáróban

Dolgozatom egy nagyszabású kutatási terv első fázisának eredményeit kívánja bemutatni, egy olyan kutatását, amelynek tárgya a Keresztény Magvető című unitárius folyóirat szerkesztőinek és szerzőinek kollektív identitása, illetve annak szövegszinten kifejezett formái 1861-től, a lap útnak indulásától napjainkig.

Tekintettel az anyag rendkívül terjedelmes voltára, első lépésként a trianoni békekötésig tartó időszak vizsgálatára összpontosítottam, amely a lap életében a kialakulás, a megerősödés és a tartalmi-szerkezeti letisztulás fázisa volt.

1. Elméleti alapvetés

Amikor identitásról beszélünk, akár személyes, akár kollektív szinten, azt mindig az *én versus más/ők*, illetve *mi versus mások/ők* konstellációjában határozzuk meg. Lényegében azt keressük, hogy mitől vagyok én *én*, illetve mi tesz minket *mi*-vé máshoz, illetve másokhoz viszonyítva. Elvont szinten úgy ragadhatjuk meg, mint egy önmagunkról kialakult tudattalan kép tudatosulását.⁹⁴⁰ Egy másik meghatározás szerint olyan képet jelent, amelyet mások látnak valakiről, vagy amelyet valaki láttatni szeretne magáról.⁹⁴¹ Identitásról beszélhetünk az *én* és a *mi* szintjén, azaz vizsgálhatjuk az *egyéni* és *személyes*, valamint a *kollektív* identitást. Dolgozatomban az utóbbival foglalkozom. *Kollektív identitásnak* azt a képet szokás tekinteni, amelyet egy csoport önmagáról alkot, és amellyel ennek tagjai azonosulnak, azaz ebben a megközelítésben a kollektív identitás tudatosult társadalmi hovatartozás.

Komoróczy Géza leegyszerűsíti a probléma vizsgálatát, amikor úgy véli, hogy az identitás csak a szociológia kontextusában releváns fogalom. Ebben az értelemben az identitást a társadalomban való lét egyik tényezőjeként értelmezhetjük, egy nagyobb csoporttal vagy ennek tagjaival való szolidaritásként „pusztán azon az alapon, hogy ők is ugyanahhoz a szolidaritási csoporthoz tartozónak tekintik magukat, s ennek a szemléleti ténynek az alapján hajlandók közös akciókra.”⁹⁴² Amit a szerző az etnikai csoportokról mond, az lényegében másfajta (pl. a vallási) közösségekre is igaz: a vállalás, az elkötelezettség szervezi őket csoporttá, pontosabban az, hogy tagjai az illető csoporthoz sorolják magukat, a kívülállók is oda tartozónak tekintik őket, és hogy részt vesznek a csoport életében és tevékenységében. Komoróczy viszont eltekint attól az alapvető igazságtól, hogy az identitás lélektani probléma, olyan vetületei vannak, amelyek csakis a pszichológia kontextusában ragadhatók meg.

⁹⁴⁰ ASSMANN, Jan, *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*, Atlantisz, Budapest, 1999, 129.

⁹⁴¹ COHEN, Anthony P., *A kultúra mint identitás egy antropológus szemével*, in *Multikulturalizmus*, szerk. FEISCHMIDT Margit, Osiris. Budapest, 1997, 101–108. (Láthatatlan Kollégium)

⁹⁴² KOMORÓCZY Géza, *Meddig él egy nemzet? Nemzeti identitás vitáinkhoz: Egy másként gondolkodó nézetei az ókori Keletről*, in *Bezárkózás a nemzeti hagyományba*, Osiris. Budapest, 1995, 294.

Jan Assmann felhívja a figyelmet arra, hogy az identitás, *pluralia tantum* lévén, további identitások meglétét feltételezi.⁹⁴³ Ez azt jelenti az egyén szempontjából, hogy egyidejűleg több csoporthoz is tartozik, a családtól a párton, a foglalkozási csoporton stb. keresztül a hitközösségig és a nemzetig.⁹⁴⁴ Komoróczy ugyanezt a gondolatot úgy fogalmazza meg, hogy minden embernek egyidejűleg több szolidaritási csoporthoz is van kötődése.⁹⁴⁵

A társadalmi hovatartozás tudata, vagyis a kollektív identitás alapja a közös tudásban és a közös emlékekben való osztozás. Ez a beszéd közvetítésével, egy közös szimbólumrendszer használata révén valósul meg.

Ricoeur a kollektív tudat fogalmát operatív fogalomként használja. Kollektív emlékezés-szubjektum, mint olyan, nem létezik, mivel az emlékeim mindig az én saját tudatomhoz tartoznak, viszont az ember nem egyedül emlékezik, hanem a másoktól hallott elbeszéléseket is saját emlékeiként kezeli, így az, amit kollektív tudatnak nevezünk, interszubjektíve konstituálódik.⁹⁴⁶ „Csakis az individuális tudathoz és az individuális emlékezethez mért hasonlóságában lehet a kollektív emlékezetet úgy felfogni, mint egy bizonyos csoport történelme szempontjából a jellegzetes események emléknymainak összességét, és csak így lehet azt a képességet tulajdonítani neki, hogy ezeket a közös emlékeket az ünnepek, a rítusok és a nyilvános ünnepségek alkalmával ismét fel tudja éleszteni.”⁹⁴⁷

Összefügg a fentiekkel David Carr ama kijelentése, amely szerint a történelem szerepe a közösség számára ugyanaz, mint az emlékezeté az egyén számára. A történelmet ebben az értelemben a társadalom emlékezetének nevezhetjük. „Ahogy az individuum implicit vagy explicit módon identitást konstituáló élettörténetet alkot, úgy alkotja meg a közösség is saját életrajzát a történelem révén, melyet önmaga számára ír.”⁹⁴⁸ A történelem mindig a múlt és a jelen közötti folyamatosságot biztosítja, s az emlékezetet lényegében a jövő felől építjük fel. Emiatt a múltbeli események értelme nem adott eleve és mindenkorra, hanem újabb és újabb értelmezéseket nyer annak függvényében, hogy milyen céllal és milyen narratívába építi bele az emlékező közösség.

Az identitás megőrzése nem valami magától értetődő, „megtörténő” folyamat, hanem olyasmi, aminek érdekében cselekedni kell, sőt, sok esetben meg kell harcolni. Különösen igaz ez egy olyan csoport esetében, amely kisebbségi helyzetben él. Az erdélyi unitáriusok pedig kettős kisebbségi helyzetben vannak: egyrészt a magyarságon belül, keresztény felekezetként (akár a római katolikus, akár a többi protestáns egyházhoz viszonyítjuk lélekszámukat), másrészt, Trianon óta, egy nemzeti kisebbségen belüli kisebbséget alkotnak.

Az unitárius egyház egész története tulajdonképpen arról szól, hogyan lehet különböző többségek mellett az elfogadni és elfogadtatni elvének megfelelően élni, úgy alkalmazkodni másokhoz, hogy saját identitását megőrizze a csoport, illetve egyszerre gazdagítani másokat saját értékeivel és magának is gazdagodni általuk. A különböző idők különféle társadalmi-történelmi kontextusának megfelelően más-más stratégiákra volt szüksége identitásának megőrzésére. Komoróczy Géza mind az egyéni, mind a kollektív identitásra igaznak tartja,

⁹⁴³ ASSMANN *i. m.*, 134.

⁹⁴⁴ UŐ, *i. m.*, 138.

⁹⁴⁵ KOMORÓCZY *i. m.*, 292.

⁹⁴⁶ RICOEUR, Paul, *Emlékezet – felejtés – történelem*, in *Narratívák 3. A kultúra narratívái*, szerk. THOMKA Beáta, Budapest, 1999, 55.

⁹⁴⁷ UŐ, *i. m.*, 56.

⁹⁴⁸ CARR, David, *A történelem realitása*, in *Narratívák 3. A kultúra narratívái*, *i. m.*, 77.

hogy a tudatosság nem feltétlenül szükségszerű annak fenntartására, így az alkalmazott stratégiák sem mindig jelentenek előre kiszámított, tudatos viselkedést, van, amikor ösztönös reakcióként nyilvánulnak meg. Arról sem szabad azonban megfeledkeznünk, hogy „a csoport vagy az egyén magatartását a másokkal való érintkezésben (szociális interakció) tartósan befolyásolja az önmagáról kialakított kép, önnön kilétének és helyzetének tudata, a csoport vagy a család hagyományai szerint – a szocializáció során – elsajátított viselkedési minták.”⁹⁴⁹ Az identitás megőrzésének közösségi stratégiái mindig arra irányulnak, hogy fennmaradjon a csoport kohéziója, és szabályozzák a másokkal való kapcsolatokat. E stratégiák lényege pedig a hagyomány fenntartása és továbbadása, azé a közösségi hagyományé, amely nem valamiféle változatlan, lezárt egészként létezik, hanem szüntelenül megújul, és a közösség számára fontos tapasztalatokkal gazdagodik.

2. Az unitárius egyház története, mint a felekezeti identitás alapja

A jelen dolgozat keretében nem vállalkozhatom arra, hogy az unitárius egyház történetét, akár nagy vonalaiban is, bemutassam, jóllehet ez lényeges lenne abból a szempontból, hogy a felekezeti identitás alapjában erre épül. Hadd idézzem ifj. Bartók Bélát, aki nagyon velősen, a következőképpen foglalja össze az unitárius vallás sorsát:

„A magyarság számára talán a legszomorúbb, hogy az egyetlen magyar alapítású egyház, az Erdélyben a XVI-ik században született unitárius – amely humanizmusával, a vallásszabadság 1568-ban kimondott törvényesítésével és haladó szellemével kiemelkedő lehetne – állandó szállka volt a többi keresztény felekezet szemében. Ez gyakran ma is tapasztalható, és kis létszámuk miatt igen sokan nem is ismerik őket, és az időnként nyilvánosságra kerülő híradásokat idegenkedve vagy értetlenül fogadják.”⁹⁵⁰

Tény, hogy amikor az unitarizmusról beszélünk, sokak számára ismeretlen területen mozgunk. Többnyire annyit tud róla a hétköznapi ember, hogy a Szentháromságot tagadó felekezetről van szó, így eleve adott a negatív hozzáállás ehhez a kis közösséghez, és ez végigkísérte az egyházat megalakulásától fogva. Sőt, épp emiatt a viszonyulás miatt volt (s talán még ma is) mostoha testvére a keresztény egyházaknak az unitárius. Aki viszont szellemileg kellőképpen nyitott arra, hogy alaposabban megismerje, az előtt egy olyan egyszerű, humánus, keresztény erkölcsiségen alapuló világ nyílik meg, amely sokkal inkább vonzó, mint idegenkedést, elutasítást kiváltó. Minden valószínűség szerint a történelem során átért sokféle krízishelyzet is hozzájárult, hogy az unitárius hit alapköveivé a szabad akarat, az állandó tökéletesedés és a szolgáló szeretet kristályosodjék ki.

3. A Keresztény Magvető

Dolgozatom primér anyagát a Keresztény Magvető című unitárius folyóirat alkotja. A lap 1861 óta jelenik meg Kolozsváron, és Erdély legrégebbi teológiai folyóirata. Rendkívül nagy jelentősége van az erdélyi unitárius egyház történetében, és ugyanakkor a magyar kultúrtörténetben betöltött szerepe sem elhanyagolható. A lap első számának előszavában a szerkesztők, Kriza János és Nagy Lajos, akkori kolozsvári lelkészek és tanárok megfogalmazták a

⁹⁴⁹ KOMORÓCZY Géza, *A babilóni fogság. Egyéni és közösségi stratégiák az identitás megőrzésére kisebbségi helyzetben*, in *Bezárkózás a nemzeti hagyományba*, Osiris, Budapest, 1995, 216.

⁹⁵⁰ ifj. Bartók Béla, idézi TÖRÖK Tamás, *Unitáriusok. Vallomások, emlékezések*, Budapest, 1992, 7.

kiadvány elsőrendű céljait. Elérkezettnek látták az időt arra, hogy mindazt, amit eddig csak szóban és így óhatatlanul szűkebb körben hirdetett az unitárius egyház, azt most már írásban is megtegye, és szélesebb körben tegye ismertté: a keresztény eszméket, „és általában az erkölcsileg Szép, Jó és Igaz” eszméit.⁹⁵¹ A lap tehát, bár elsősorban az unitárius hívekhez szól, az egyetemes kereszténység ügyét kívánja előmozdítani. Ugyanakkor magyar egyházként a nemzeti érdekeket is szem előtt tartja, és a maga partikuláris értékeivel az összmagyar szellemi gazdagságot akarja gyarapítani. „[...] neki indultunk e szükség- és célszerűnek hitt munka megkísérlésének, inkább csak mint közvetítői s egybegyűjtői a közhaszonra gyümölcsöztethető különféle talentumoknak. Éreztük, hogy egyházunkban, úgy is mint egyikében a magyar egyházaknak, szükséges, sőt halaszthatatlan ideje valamit irodalmi úton nemcsak különleg, hanem szellemi erőtként tervszerű összpontosítása által is tenni, s hogy itt nem egyesek önértékének, hiúságának kielégítése, hanem a mi közös érdekünk, becsületünk forog fenn; arról van a kérdés: a legjobb erők s buzgó jóakarát egyesítése által bizonyosságát adni annak, hogy hitfelekezetünknel életrevalóság, némi tudományi és erkölcsi súly s tevékeny közszellem van.”⁹⁵² Fontos megjegyeznünk tehát, hogy bár a lap céljai mindenekelőtt egyháziak és teológiaiak, túlmutatnak azok körén, mivel a szerkesztők felvállalják olyan erkölcsi, tudományos és kulturális célok szolgálatát is, amelyek a magyarságot a fejlett európai nemzetek sorába kívánják állítani.

4. A kollektív identitás formái a Keresztény Magvetőben

4a. A vallási identitás

Ami a lap közleményeiben tetten érhető kollektív identitás formáit illeti, mindenekelőtt a vallási (ezen belül az unitárius, a protestáns és a keresztény) identitás képviseltetik a leghangsúlyosabban, ami nyilvánvaló, mivel egyházi folyóiratról van szó. Eddigi kutatásaim alapján úgy vélem, hogy a vallási identitás komponensei közül egyforma jelentősége van az egyetemes kereszténységnek és az unitárius megkülönböztető sajátosságoknak. Ennek az okát mindenekelőtt az unitarizmus történetében tartom érdemesnek keresni. Gondoljunk csak arra, hogy a többi felekezet hívei évszázadokon keresztül elutasítóan viszonyultak az unitáriusokhoz, mintha azok nem is tartoznának a kereszténységhez. Emezek pedig mintegy rákényszerültek egy olyan defenzív álláspontra, amelynek lényege annak a bizonygatása, ami számukra magától értetődő: hogy ők igenis keresztények. Tulajdonképpen a Keresztény Magvető megindulása utáni évtizedben különösen hangsúlyos ez a téma a folyóiratban, s legtöbbször egymás megismerésére és szeretetben való elfogadására buzdítják a szerzők a keresztényeket. Amikor az egyazon közösséghez való tartozást kívánja igazolni, akkor például Goró István abban találja meg a közös nevezőt a más-más felekezetekhez tartozók között, hogy mindannyian hiszik az alábbi három igazságot: 1. van Isten, 2. van erkölcsi viszony Isten és ember között, s ennek közbenjárója Jézus, aki által az Atyához mehetünk, 3. a szentlélek segíti a mi erkölcsi jóra való törekvésünket”.⁹⁵³ Úgy véli, ez elég szilárd alap ahhoz, hogy a keresztények békességben és szeretetben éljenek egymással. Azokban a szövegekben, amelyekben a protestáns identitás domborodik ki, a viszonyítási alap, amellyel szemben a másságot képviseli, a katolicizmus. Íme, hogyan látja Kozma Ferenc a protestantizmus legfőbb feladatát: „A protestantizmus legelső feladata tehát a hit- és tanszabadságot

⁹⁵¹ KerMagv 1861, I.

⁹⁵² KerMagv 1861, I.

⁹⁵³ GORÓ István, *Valódi műveltség vallásosság nélkül nem lehet*, Keresztény Magvető 1863, 20.

teljes érvényre juttatni, egyházat és tudományt egymástól függetleníteni, s így leküzdven a saját kebelében levő katolikus elvet [...], a dogmatizmus és hierarchizmus uralmát, az alakot a lényeghez idomítani, a protestáns felekezetek egyesülése és képviseleti egyházkormány felállításával.”⁹⁵⁴ A katolicizmusról lényegében nem mint felekezetről, hanem mint elvről, szellemiségről beszél, amelynek legfőbb jellemzőjeként a maradiságot határozza meg.

Már a lap első évfolyamaiban hangsúlyosan megfogalmazódik, és a későbbiekben csak részleteiben gazdagodik, hogy mi a felekezeti identitás alapja. Szinte bármilyen jellegű közleményt olvasunk, megtaláljuk benne, hogy mi jellemzi az unitárius vallást. Az identitás formálásában fontosnak tartom, hogy milyen sokféle műfajban és milyen változatos témájú cikkekben és tanulmányokban találkozunk ezzel: prédikációkban, imákban, alkalmi egyházi beszédekben, bel- és külföldi unitárius szerzők hittani, filozófiai és történelmi dolgozataiban, a nevelésről szóló munkákban, az egyház kiemelkedő eseményeiről és alakjairól való megemlékezésekben, irodalmi szövegekben stb. Érdemes röviden összefoglalnom, mit emelhetünk ki ebben a vonatkozásban. Kulcsszavakként ismétlődnek olyan szavak és kifejezések, mint: erkölcsiség, józan vallásosság, értelem, tudomány, ésszerűség, tökéletesedés, a hitelvek egyszerűsége és tisztasága, a szabad szellem küzdelme az elavult formák ellen, szellemi felvilágosultság, szeretet, a szabaddá tevő igazság, Jézus példáját követni, önerőre támaszkodni, áldozatkészség. A felekezeti identitás építése szempontjából igen fontosnak tartják a lap szerzői a külföldi unitáriusok és más szabadelvűek bemutatását, megerősítve ezáltal az itthoniakat afelől, hogy nincsenek egyedül a nagyvilágban, és ha más, fejlettebb országokban is élnek hasonló hitet vallók, akkor mindannyian, együtt, büszkék lehetnek hitükre. A büszkeség⁹⁵⁵ érzése más kontextusokból is kiolvasható, például akkor, amikor az egyistenhit európai kialakulásáról a következőképpen ír Jakab Elek: „A reformációnak mindjárt a kezdetén, Zwingli és Calvin úrvacsorai tanai mellett, azokkal csaknem egyszerre, s minden mivelt népnél a legkiválóbb elméket s legnemesb szíveket ragadta meg egy, amazokénál sokkal intenzívebb tartalmú s magasabb értékű eszme: az Isten lényi és személyi egységének eszméje.”⁹⁵⁶ Az unitárius öntudat részeként fogalmazódik meg több helyen is az, hogy az unitarizmus a józan, értelmes emberek vallása.

Különösen érdekesnek, és a közlemények többségétől eltérőnek tartom Gyöngyösi István 1855. szeptemberi papszentelésen elhangzott beszédét. Ami eltér az átlagtól, az egy olyan fajta párhuzamos szerkesztésmód, amelyben explicite kimondatlanul bár, de benne van az unitáriusok és más felekezetek közötti különbség, és ezáltal nagyon jól kidomborodik az identitás poláris (MI-ŐK) struktúrája. Nézzünk néhány példát a szövegből. „Szomorú látni a kereszténység világában embereket, kik örömet megnyugosznak a vakhit állításain, futnak a bigottság lobbanásai után, s szegődnek a türelmetlenség, térítés vagy üldözés zsoldjára is.” Ezzel szemben: „Szabad akarat kell a józan meggyőződésre, szabad akaratot teremtett Isten a kebelbe.”⁹⁵⁷ Egy másik helyen szembeállítja egymással a hamis tanítók sokaságát (ŐK), akik erőszakkal próbálnak téríteni, valamint azokat, akik kevesen vannak, és szelíden eltűrik a

⁹⁵⁴ KOZMA Ferenc, *Protestáns theologiai és egyházi törekvések Németországon*, 1868, 195.

⁹⁵⁵ Általában elmondható, hogy bizonyos helyzetekben, pl. a háttérbe szorított kisebbségi létben (legyen szó etnikai, vallásos, kulturális stb. kisebbségről) a büszkeség az identitás egyik meghatározó tényezője. Ez egyfajta kompenzációs gesztusként értelmezhető, amelyben a csekély lélekszám, mint kiválasztottság, értéként tételeződik.

⁹⁵⁶ JAKAB Elek, *János Zsigmond választott magyar király s erdélyi fejedelem élete és uralkodása*, Keresztény Magvető 1863, 240. – Kiemelés tőlem, M. B. E.

⁹⁵⁷ GYÖNGYÖSI István, *Az Isten országa: alapjában, törvényében és szívében*, Keresztény Magvető 1861, 95.

bántalmazást, mert biztosak a maguk hitében (MI): „Bár sokan jöjjenek e világra a csalárdok, kik Istenről, Krisztusról, Szentlélekről, a vallás külszínéről s öltözetéről ferde kérdésekkel s támadó eszmékkel mesterkedjenek zavarni [...] vonuljunk szelíd tűréssel az Isten országának védbástyája alá”.⁹⁵⁸ Megállapíthatjuk, hogy kisebbségi heroizmusnak gondolata is végigkíséri a felekezeti identitást megfogalmazó szövegeket.

4b. A nemzeti identitás

A nemzeti identitás a vallással szoros összefüggésben jelenik meg a Magvető írásaiban, néha attól csak mesterségesen választható el. Isten kegyelmét a haza és a nemzet történetében látja legjobban megragadhatónak az egyik könyörgés szerzője: „végtelen Isten! mégis nagyságod és csodálatos dolgaidd, léted és bámulandó intézeteid jelenségeit és bizonyosságait leginkább látják szemeink, legmélyebben érzik és imádják lelkeink hazánk és nemzetünk történetében”.⁹⁵⁹ A nemzetet a 19. században, illetve 1918-ig inkább államnemzet értelemben használják a lap szerzői, ami általában jellemző a korabeli magyar felfogásra. Például Kriza János püspök, amikor áldást kér a hazára és a nemzetre, ezen az ország különböző etnikumú és hitű lakosait érti: „S ha a szent lélek ihletéséből különböző nyelveken szólnak is e haza népei, mint hajdan az apostolok, ha különböző hitet és színt vallanak is: add, hogy mindenkor egyek legyenek az akaratban: a közhaza épségét, jóllétét és dicsőségét minden magán érdeknek elébe tenni, s annak szent igazait teljes áldozatkészségökkel védelmezni.”⁹⁶⁰

Részben a nemzeti, részben a vallásos identitással függ össze, hogy az erdélyi unitáriusoknak nagyon erős a történelemhez való kötődésük. Megmutatkozik ez mindenekelőtt abban, hogy a múlt bizonyos, számukra (nemzeti vagy vallásos szempontból) fontos eseményekre igen nagy gyakorisággal hivatkoznak, illetve azokból egy hagyományozható és hagyományozandó narratívát építenek fel. A múltjához ragaszkodó közösség gyakorlati célja tulajdonképpen az, hogy egyfajta időbeli keretbe helyezze magát, megőrizve ily módon identitását a szétszilárdolás ellenében. Ennek részét képezi az is, hogy a közösségi emlékezés gondozása során az idő orientálása mindig a jövő érdekében történik.

4c. Az értelmiségi identitás

A Keresztény Magvető szerzői és szerkesztői egy olyan narratívát építenek föl, amelyben az értelmiségi identitásnak is fontos szerepe van. Az iskolaügy, és általában a művelődés szükségessége az unitáriusok gondolkodásának egyik kulcskérdése volt az egyház megalakulása óta. Nagy Lajos például a tudományt, a tanultságot az ország kővárainak nevezi, a tudatlanságot pedig veszélyesebbnek tekinti a hazára és az egyházra nézve, mint a fegyveres elleniséget.⁹⁶¹ János Zsigmond érdemeit tárgyalva Jakab Elek azt emeli ki egyik legmaradandóbb cselekedetként, hogy előmozdította a nemzet művelődését, aktívan támogatta a nevelésügyet, a tudományt, az irodalmat és a művészeteket.⁹⁶² Arra vonatkozóan is sokat olvashatunk a lapban, hogy milyen módon érdemes és kell hozzájutni ahhoz a tudáshoz, amely valóban műveltekké tesz bennünket. Ennek lényege „az ítélő erő kifejtésére alapított értelmes tanulás”, amely egybecseng a felekezeti identitásnál kiemelt józansággal, ésszerűséggel.⁹⁶³

⁹⁵⁸ Uő, i. m., 103.

⁹⁵⁹ ALBERT János, *Könyörgés*, Keresztény Magvető 1861, 135.

⁹⁶⁰ KRIZA János, *Ima*, Keresztény Magvető 1868, 10.

⁹⁶¹ NAGY Lajos, *Suki László élete és alapítványa*, Keresztény Magvető 1867, 115–116.

⁹⁶² JAKAB Elek, *János Zsigmond*, i. m., 274.

⁹⁶³ JAKAB Elek, *Fejér Márton életrajza*, Keresztény Magvető 1867, 11.

4d. Az erdélyi identitás

Az erdélyiség gondolata, amelyet nevezhetünk lokális identitásnak is, már a Magvető korai számaiban tetten érhető. Erdély úgy jelenik meg ezekben az írásokban, mint a vallásszabadság bölcsője, amelyre gyönyörű természeti adottságai miatt is büszkék lehetnek, akiknek itt adatott élniük. „Hazánk távol esik ugyan a hitújítás eredeti színhelyétől, de a felkelt szellemi mozgalom Erdély bércei közé is hamar elhatott.”⁹⁶⁴ Ugyanabban a szövegben (de sok ebben is) megfogalmazódik, hogy Erdély szellemi felvilágosultságban túlhaladta a maga korát, és a vallási szabad meggyőződés és a lelkiismereti szabadság bölcsője lett, ennek pedig az alkotmányos szabadság volt a legfőbb oka. (uo. 2.) Az értékek hierarchiáján Erdély még magasabbra kerül Trianon után, amikor a magyarságot ért trauma kompenzálásának a funkcióját is el kell látnia.

Erdélyiség és nemzeti kisebbségi identitás szorosan összefonódik a két világháború között megjelent lapszámokban. Az erdélyiségen belül pedig hangsúlyosan kiemelt helyet kap a székelység, egyrészt, mivel a Székelyföldön jelentős lélekszámú unitárius él, másrészt, mivel úgy tűnik, lelkülete, „vérmérséklete” szempontjából a magyarságnak ez a része meglehetősen sajátos (gondoljunk csak a Tamási novelláiból jól ismert „székely virtusra” vagy furfangra). A Keresztény Magvetőben kiemelten pozitív minősítésként olvashatjuk azt, hogy ha valaki „Székely fajának s az unitárius egyszerűségnek tipikus képviselője”.⁹⁶⁵

Ami a nemzeti kisebbségi azonosság kifejezését illeti, itt a MI–ÖK poláris struktúrájában a másik felet nyilvánvalóan a román többség alkotja. Amikor a kisebbségi sorsról szóló közleményeket tanulmányozunk, minden esetben a jogtalanul és nagyon sokféleképpen megsértett fél megszólalásaival találkozunk. Az igazságtalanságok megfogalmazása mellett ott van viszont az a hősies elszántság is, amely önmagával szembeni kötelességének tekinti, hogy ellenálljon a megaláztatásnak, kiálljon a jogai mellett. Ez általában szélmalomharcnak bizonyul, de az erkölcsiség síkján igenis pozitív teljesítmény. Sokszor harcos, elszánt hangnemben jut kifejezésre ez az ellenállás: „Nem! Mi nem kérünk kegyelmet, hanem igazságot, azon jogokat, melyeket a trianoni béke és a békével alkotott nemzetközi szerződések minden nemzet számára biztosítottak. Mi lojális román állampolgárok vagyunk, mint azt már gyakran kinyilvánítottuk és kívánunk lenni ezután is, ha nekünk a mód erre megadatik, de amellett hű magyarok maradunk. [...] Még élő nemzet vagyunk – csak a halottak nem reagálnak a kapott sérelmekre.”⁹⁶⁶

5. Összegezés

Jelen dolgozat összegezéseként megállapíthatjuk, hogy a Keresztény Magvető szerkesztői és írói a lap megindításától kezdve céltudatosan törekedtek építeni unitárius olvasóik felekezeti, illetve tágabb olvasóközösségük vallási, kulturális és nemzeti identitását. A lap legfőbb célkitűzései (a keresztény eszmék, az erkölcsi Szép, Jó és Igaz hirdetése, az összmagyar szellemi tőke gyarapítása) lényegében nem változtak az idők során, csak pontosabb megfogalmazásokat nyertek és újabb jelentésekkel gazdagodtak. Jelentősebb változást a Trianon utáni időszak hozott, amikor is az identitás új összetevőjeként megjelent a nemzeti kisebbségi azonosság, és ezzel egyidőben felerősödött a lokális (erdélyi) öntudat. Bár dolgozatomban

⁹⁶⁴ KerMagv 1868, 1.

⁹⁶⁵ KerMagv 1921, 65.

⁹⁶⁶ P. HORVÁTH Kálmán, *Gondolatok*, Keresztény Magvető 1921, 56.

erre nem tértem külön ki, tetten érhetők a lap publikációiban az identitás megőrzésének közösségi stratégiái is, amelyek mindig arra irányulnak, hogy fennmaradjon a csoport kohéziója, és szabályozzák a másokkal való kapcsolatokat. E stratégiák lényege pedig a hagyomány fenntartása és továbbadása, azé a közösségi hagyományé, amely nem valamiféle változatlan, lezárt egészként létezik, hanem szüntelenül megújul, és a közösség számára fontos tapasztalatokkal gazdagodik.

Néphagyománygyűjtés és nemzeti elkötelezettség az önkényuralom idején Erdélyben

Elöljáróban a kor hangulatának megidézésére egy korabeli versből idéznék egy strófát:

A toronyban ringy-rongy zászlók lobognak,
Az alatt a magyar népek zokognak.
Kérdik egymást: jó barátom, mi újság?
– Elment Kossuth, s odavan Magyarország.

Ez a négy sor, melyet az önkényuralom korszakának politikai közköltészetéből idéztem, s amelyet egy kőröspataki énekeskönyvbe 1854-ben írt be egy íráshoz nem szokott, nehéz kezű közrendű székely,⁹⁶⁷ elképesztően pontos látteleletet adja mindannak, ami Világos után a magyarokra szakadt. Az idegen fegyverek segítségével vérbefojtott szabadságharc után az osztrák császári hatalom minden igyekezetével azon fáradozott, hogy Magyarországot eltörölje Európa térképéről. A katonai kerületekre szabdalta Magyarországot és Erdélyt osztrák tartománnyá degradálta, melyet amellet, hogy a rebellióért példásan meg kell büntetni, gyarmati sorba kell taszítani. Miután Haynau a hóhért munkát elvégezte, a kivérzett magyar társadalomra további megtorló intézkedések végeláthatatlan sora szakadt: börtönbüntetések, erőszakos besorozások, elviselhetetlen adóterhek, katonai megszállás, osztrák törvények. A megnyomorított magyarságra magyarul nem tudó hivatalnokhadat, csendőrséget szabadítottak, besúgók, ügynökök, kémek légiója buzgólkodott szerte az országban, melynek hivatalos nyelve a német lett. A nemzeti irodalmi–kulturális–tudományos intézmények működésére engedélyt nem adtak, az iskolákban német nyelven folyt az oktatás, azzal a nem titkolt szándékkal, hogy egyszer s mindenkorra felszámolják a magyar nyelvet, a magyarul gondolkodó értelmiséget. Csaknem végveszélybe került nemzeti létünk nemzeti nyelvünkkel együtt.

A császári kormány németesítő politikája, a magyar nemzeti függetlenség elleni intézkedéssorozata olyan nyílt hadüzenet volt a magyar nyelv és a magyar függetlenség ellen, hogy a lakosság kénytelen volt rá válaszolni, ha fenn akart maradni. „Új háború kezdődött a császári ház és Magyarország között [...] – jellemzi az önkényuralmi korszak első évtizedét Nemeskürty István. – Új és sokszor láthatatlan, titkosan vívott, de véres és kemény háború, a létért folytatott könyörtelen függetlenségi harc kezdődött. Vívták ezt fegyverrel, de vívták szóval, nyomtatott betűvel, mezőgazdasági kiállítással, vallásos zárandoklattal, festményekkel és női karperecekkel is. Vívták színházakban, vívták a piacon, vívták templomokban, vívták a tőzsdén és a párizsi, londoni, hamburgi újságok hasábjain. Főnemesség és parasztság, polgárság és értelmiség, itthoniak és az emigráció java összefogott”⁹⁶⁸, hogy a legkülönbözőbb utakon, a legkülönbözőbb eszközökkel juttassa kifejezésre a nemzeti függetlenség és megmaradás iránti vágyát. Fegyverré vált a nyelvért folytatott küzdelem, mert – amint Szilágyi Sándor fogalmazott 1850-ben – ápolni, védeni kell „édes hazai nyelvünk”-et, „nemzeti létünk egyetlen palládiumát”.⁹⁶⁹ És fegyverré vált az anyanyelvű irodalom is, melynek nemzetfenntartó szerepét a közvélemény hamar felismerte. S túl az irodalmon mint művészetén, a

⁹⁶⁷ KÖLTŐ Sámuel, *Világi Énekes Könyv*. Kőrös Patakon, 1854. 8. lap. Kézirat. Akadémiai Könyvtár, Kolozsvár. Jelzete: Ms.U. 1128/A

⁹⁶⁸ NEMESKÜRTY, 1998, 18.

⁹⁶⁹ Idézi NEMESKÜRTY, *i. m.*, 1998, 30.

köznapi beszélt nyelv is harci eszközzé vált: egy naptár vagy ponyvanyomtatvány, egy magyarul kinyomtatott árjegyzék is a birodalmi beolvasztó politikával feszült szembe.

A nemzeti megmaradásért folytatott küzdelem eszköztárában természetszerűen kapott helyet és szerepet a népi hagyományok feltárása és megismertetése. Természetszerűen, hiszen a nemzeti kultúra népi forrásokból való feltöltődése a polgári forradalom előkészítő korszakának is alapvető célkitűzése volt. Része annak az eszmerendszernek, amely a társadalmi harcok csomópontjába a parasztkérdést helyezte: a jobbágyság felszabadítását, a parasztság társadalmi, gazdasági, kulturális fölemelésének feladatát. S ezzel együtt életének, múltjának és jelenének tanulmányozását.

A forradalom és szabadságharc bukása után ez a szemlélet némiképp módosult: bizonyos vonatkozásban szegényedett, más vonatkozásban viszont bővült. Szegényedett abban az értelemben, hogy a néphagyományok gyűjtése és megbecsülése már nem kapcsolódott a parasztság felemelésének szándékához, a népköltészet megismerésétől pusztán a nemzeti művelődés gyarapodását remélték. A nemzeti művelődés gyarapításának szándéka azonban az önkényuralom idején magába foglalta a nemzeti tudat fenntartásának és erősítésének akaratát is. A Világos utáni magyar társadalom a nemzeti múlt hagyományainak feltárásával, az anyanyelvű műveltség, a népi-nemzeti kultúra megismerésével és megismertetésével igyekezett fenntartani és erősíteni a nemzeti identitástudatot, kívánt szembeszegülni a germanizálással, a birodalmi beolvasztással. A népköltészetre, s egyáltalán a népi hagyományokra úgy tekintett az abszolutizmus korának felelősen gondolkodó embere, mint – Kriza János szavával élve – „saját nemzeti lényünk” erősítését szolgáló elemekre, olyan forrásra, melyből erőt meríthet az alélt nemzeti tudat.

Nemzedékének vélekedését e tekintetben a történész Jakab Elek fogalmazta meg legtalálébban 1854-ben. A húsvéti határkerülés szentgericei (Nyárad menti) szokását ismertetve hangot adott azon óhajának, hogy „bár mások is tennének hasonlót vidékeiken divatozó népszokásukkal”, mert – ahogy Jakab fogalmaz – „minden benső beccsel bíró népszokás a nemzet múltjának s jövőendő életrealóságának egy-egy bizonyítéka. Napfényre hozván, megismertetvén ezt, azon fajnak jelentékét emeljük, tekintetét munkáljuk elő. Alsóbb és felsőbb, munkás és mívelt osztály egymást ismerni, becsülni tanulják.”⁹⁷⁰ Jakab Elek ez utóbbi mondata rávilágít arra is, hogy a népi hagyományok megismertetése nemcsak a nemzeti önbecsülés ébrentartásának hathatós eszköze, de hozzájárulhat a nemzeti egység megteremtéséhez is. Mindezekért gondolja úgy, hogy a szülőfaluja szokáshagyományát ismertető írás „közlését most és inkább, mint valaha, szükségesnek láttam”.

Jakab Elek, noha felismerte a népszokások gyűjtésének fontosságát, csak véletlenszerűen foglalkozott a népi kultúra jelenségeivel. Vele ellentétben kortársa, a neves erdélyi történész és statisztikus, Kőváry László érdeklődése a néphagyományok iránt maradandóbbnak bizonyult: népdalokat, népballadákat gyűjtött és publikált 1852-ben, abból a meggondolásból, hogy a nemzeti költészet meríthessen e tiszta forrásból. „A népköltészet a korallhegy – vallja Kőváry –, melly körül a nemzeti költészet drágagyöngyei teremnek. Ide kell a költőnek bűvárharangját irányzani, ha lantját örökbecsű kövekkel kívánja ékesíteni.”⁹⁷¹ Kőváry *Hölgyfutárban* közölt kis népköltészeti sorozatát az ötvenes évek végén, a hatvanas évek elején több olyan kötet követte, melyek – eredeti érdeklődésének megfelelően – az erdélyi történeti mondákat, anekdotákat, és szokásokat gyűjtötték csokorba. Kőváry a nemzeti önbecsülés és öntudat erősítésének jegyében fordult a történelmi néphagyományok felé: *A Száz történelmi*

⁹⁷⁰ AGRICOLA 1854, 141

⁹⁷¹ KŐVÁRY, 1852, 563

rege,⁹⁷² a Történelmi adomák,⁹⁷³ A magyar családi és közéleti viseletek és szokások a nemzeti fejedelmek korából⁹⁷⁴ úttörő jelentőségűek olyan szempontból, hogy a történész Kőváry minduntalan szembesíti a történelmi forrásokban fellelhető tényeket, adatokat a szájhagyományban megőrzött mondai elemekkel és történelmi tudással, felmutatva azt a kétségbevonhatatlan igazságot, hogy egy nép kollektív történelmi tudatából nem lehet karhatalommal vagy tilalmakkal kisöpörni nemzeti múltjának eseményeit, azok a történelmi emlékek, melyek a társadalom életét alapvetően meghatározták, évszázadokon át nemzedékről nemzedékre szívósan átöröklődnek.

A népköltészet nemzeti műveltségben betöltött szerepének felismerését és felértékelődését követhetjük nyomon Gáspár János, a kiváló erdélyi pedagógus kisgyermekek számára összeállított meséskönyvének egymást követő három kiadásában. Az először 1848-ban közzétett *Csemegék* hetven történetét Gáspár Curtmanból fordította vagy dolgozta át, s kénytelen volt megjegyezni, hogy verseket a hazai gyermekirodalom szegényessége miatt nem tartalmaz a kötet. Megjegyzését a mai olvasó kissé kételkedve fogadja, tudván azt, hogy a negyvenes évek közepén Gáspár János tanuló társaival intenzív népdal- és tájszógyűjtést folytatott, melynek sikerességéről húsz teleírt füzet tanúskodott.⁹⁷⁵ A gyűjteményben minden biztonnal gyermekmondókák, gyermekdalok is felbukkantak, a *Csemegék* összeállítójának azonban 1848-ban eszébe nem jutott, hogy „verscsemegéket” a magyar népköltészet tárházából válogasson gyűjteményébe.

Az önkényuralom idején viszont, amikor a nemzeti jellegű gyermekirodalom tiltakozást jelentett az osztrák hatalom elnemzetietlenítő törekvéseivel szemben, Gáspár János nemcsak kora jeles költőitől kért és kapott gyermekverseket a *Csemegék* második kiadása számára, de kiterjesztette folklórgyűjtő munkáját a népmesékre, gyermekdalokra, mondókákra, kiszámolókra is. Az 1854-ben második kiadást megért *Csemegék*ben a maga gyűjtötte népköltészeti szövegeken túl Kriza Jánostól, Erdélyi Jánostól, Gyulai Páltól is kapott folklórszövegeket, mi több, Arany László *Eredeti népmeséinek* megjelenése előtt olyan állatmeséket közölt, melyeket maga írt le Nagyszalontán jártakor, feltehetően Arany Laci vagy Juliska elmondása nyomán. Céltudatos törekvéséről maga vall a második kiadás utószavában: „Mindenek előtt a magyar nép gyermekvilágához fordultam: főlelevenítettem emlékeimben a gyermekkoromból még megmaradt kedélyes dajkarímeket, meséket, puhatolóztam hazám különböző tájain minden ilyes iránt, s csak ezen az úton sikerült az itt nyújtott becses apróságok egy részét összeállítanom. Hogy legelőször is eme népies formából meríték, különös ok bírt reá, mert meg voltam győződve, miszerint gyermekköltészetünk eredeti csirái is, úgy, mint a nemzeti nyelv és költészetéi, a népnél keresendő; s aztán átláttam, hogyha mind késünk összegyűjtésekkel, maholnap édes nyelvünknek, magyar kedélyünknek ezen talán még Ázsiából szakadt eredeti virágai s egy tűnni kezdő magyar regevilág becses ereklyéi, műveltségünk mái irányánál fogva talán végképp elenyésznek.”⁹⁷⁶

Az 1864-ben megjelent harmadik kiadásban Gáspár tovább bővítette a *Csemegék* népköltészeti anyagát. A *Vadrózsákból*, Erdélyi János, Arany László gyűjteményéből válogatott szövegek mellett sok újonnan gyűjtött népköltészeti darabot vett fel a *Csemegék*be. Saját gyűjtőmunkájáról röviden csak annyit jegyzett meg a kötet utószavában, hogy „ezeknek nagyobb része csak most lát először világot Erdély különböző, de leginkább Háromszék

⁹⁷² KÖVÁRY, 1857a

⁹⁷³ KÖVÁRY, 1857b

⁹⁷⁴ KÖVÁRY, 1860.

⁹⁷⁵ Vö. BERDE Mária 1917, 207, 219 – Gáspár népdalgyűjteménye más kézirataival együtt elveszett.

⁹⁷⁶ Idézi VITA 1968, 270.

vidékéről”.⁹⁷⁷ A harmadik kiadásban Gáspár 476 verset, mondókát, beszédgyakorlatot és találós kérdést közölt, ezekből mintegy 260 játékdalt, kiszámolót, állathívogatót, mondókát, találós kérdést maga gyűjtött, vagy esetleg írt le és alakított ki ő maga hallomás alapján. „Népi eredetű dajkarímei, hangutánzó versei, játékrímei és találós kérdései – értékeli Vita Zsigmond Gáspár folklórgyűjtő tevékenységét – a népköltészetnek egy addig meglehetősen elhanyagolt területét nyitották meg az érdeklődők, szakemberek és az óvodák számára.”⁹⁷⁸

Jakab Elek, Kövály László magányosan gyűjtött, a *Csemegek* második, harmadik kiadását előkészítő Gáspár Jánosnak sikerült ugyan egy-két munkatársat megnyernie az ügynek (pl. Szabó Sámuel), alapjában véve azonban ő is egyedül szedte össze a *Csemegek* gyermek-folklór-anyagát. A magányos gyűjtők mellett az önkényuralmi korszak szűk két évtizedében több gyűjtőmozgalom is kibontakozott, melyek az erdélyi népköltészet addig nem látott gazdagságát tárták fel, bizonyossággá annak, hogy a nemzeti kultúrának kiapadhatatlan tartalékai rejtőznek a paraszti társadalom tudatában.

E mozgalmak közül legismertebb a Kriza János által szervezett és irányított székelyföldi gyűjtőhálózat munkája, lévén, hogy ennek eredményeként megszületett a székely népköltészet reprezentatív gyűjteménye, a *Vadrózsák*.

Közismert tény, hogy Kriza jóval a negyvennyolcas forradalom előtt hirdette meg előfizetési felhívását a *Vadrózsákra*, felhívása azonban akkor nem talált pártolókra. Az önkényuralom éveiben aztán, a nemzeti nyelv, a nemzeti kultúra őrzése, ápolása, gyarapítása érdekében csaknem kényszerítően vetődött fel a munka folytatásának gondolata. Íme, miként vall erről maga Kriza: „Idő multával, midőn az újra föleszmélt nemzet lelke mélyebben szállott önmagába, hogy saját nemzeti lényét romboló vészek ellenében minden gyökszálaiban erősítse és megszilárdítsa, s e célból egyedül vérehez való, saját idomot és üde színt adó népi elemekkel táplálja: magam is újult ügyekezettel fogtam hozzá a székely népelve virágainak, vagy ha úgy neveznem szabad lesz, vadrózsáinak gyűjtéséhez.”⁹⁷⁹ A megváltozott történelmi körülmények között a gyűjtőmunkát Kriza nemcsak azért sürgette, mert tapasztalata szerint rohamosan pusztul a népköltészet, de azért is, mert a nemzeti művelődés gazdagodását remélte a néphagyományok feltárásától. „Nagy ideje hát – vallja a *Vadrózsák* előszavában –, hogy minden nyelv- s irodalombarát ennek a nép szívében termett kincsnek fölkeresése- s öntudatos megőrzésében annál inkább buzgólkodjék, minél ritkábbak lesznek a nép soraiban, akik azt ösztönszerűleg tovább őrizni s ápolni képesek, hogy így a kevésből is, mi még menthető, gyarapodást nyerve nemzeti művelődésünk, annál sajátabb, nemzetibb erőben s színben haladhasson előre.”⁹⁸⁰ A világosan megfogalmazott célkitűzés érdekében Kriza jelentős gyűjtőhálózatot szervezett barátai és ismerősei köréből. Levelek sokasága jött és ment Kolozsvár és a kisebb-nagyobb székelyföldi települések között, melyek egyfelől Kriza szelíd kéréseit, útbaigazításait, elvárásait, s a beérkezett anyag nyugtázását vitték unitárius parókiákra, tanári otthonokba, falusi értelmiségiek portáira, másfelől pedig újabb és újabb gyűjtéseket, feleletre váró kérdéseket tartalmazó leveleket hoztak a kolozsvári püspök irodájába. Lelkesedésben, egyszerűségben nem volt hiány, a gyűjtemény kiadásához azonban ez nem volt elég. Jellemző az önkényuralmi korszak mentalitására, hogy a főnemes Mikó Imre nyújtott anyagi támogatást a *Vadrózsák* első kötetének kiadására, s Gyulai Pál „barátságos zaklatásai” és hathatós közreműködése folytán jelenhetett meg 1863-ban a székely népköltészet első nagy, reprezentatív gyűjteménye. Ez a gyűjtemény valóságos reveláció volt, hiszen a székely

⁹⁷⁷ Idézi VITA 1968, 274.

⁹⁷⁸ VITA 1968, 275.

⁹⁷⁹ KRIZA 1863, V–VI.

⁹⁸⁰ KRIZA 1863, VI.

népköltészetéről addig jóformán semmit sem tudott az irodalmi közvélemény. Különösen a népballadák hozták lázba a magyar társadalmat, melyeknek az angol–skót népballadákhöz fogható szépsége, nagyszerűsége a porig alázott magyarság öntudatát, önbizalmát erősítette. Talán ezért is élte meg olyan elevenbe vágó fájdalommal a magyar társadalom a Vadrózsapörként elhíresült Grozescu-féle támadást.⁹⁸¹

Kriza János mozgalma mellett az önkényuralom idejéből két másik kezdeményezésről is számot adhatunk, melyek ugyan mind területi, mind társadalmi vonatkozásban kisebb hatósugarú körben indították meg a gyűjtést, de eredményességük és jelentőségük így is kétségbevonhatatlan. Annál is inkább, mivel a kollégiumi diákság figyelmét irányították szülőföldjük rejtett kincseire.

Először Gyulai Pál tett kísérletet tanítványai folklór-érdeklődésének felkeltésére kolozsvári tanárkodásának négy éve alatt (1858–1862). Kísérlete sikerrel járt, hiszen az Erdélyi Múzeum-Egylet 1860. február 25-i tudományos ülésén tartott előadását⁹⁸² saját gyűjtésén kívül a tanítványai által gyűjtött népköltészeti adatokra építhette. Gyulai előadása önmagában is jelentős: az első tudományos igényű híradás az erdélyi népköltészetéről. S ami talán még ennél is fontosabb: Gyulai előadása adta meg az utolsó lökést a töprengésre hajlamos Krizának, hogy tető alá hozza a *Vadrózsák* évek óta tervezgetett kiadását.

A kolozsvári diákokéval csaknem egy időben, a hatvanas évek elején bontakozott ki a marosvásárhelyi református kollégium diákjainak folklórgyűjtő mozgalma. Szervezője, irányítója a kollégium vegytan- és természettan tanára, Szabó Sámuel volt, aki a folklór-hagyományok gyűjtésének fontosságáról így vallott 1863-ban: „Műköltészetünk, prózánk emelkedése, az európai művelt népek közt elfoglalandó állásunk, fennmaradásunk a nyelv, a nemzeti jellem megőrzésétől, fejtésétől függ; mindennek alapja pedig a magyar nemzet közös szellemi kincseinek öszege: népkölteményeink.”⁹⁸³ E meggyőződés jegyében Szabó Sámuel hat tanéven át irányította a marosvásárhelyi diákok folklórgyűjtő tevékenységét, melynek eredményeképpen mintegy 900 darabot számláló hatalmas gyűjtemény jött létre. A tekintélyes mennyiségű folklóranyagból azonban az önkényuralom idején csak elenyészően kevés látott nyomdafestéket: annyi, amennyit őt közleményben Szabó Sámuel nyilvánosságra hozott Arany János *Koszorújában*.⁹⁸⁴ Sajnos, a marosvásárhelyi diákok kollektív gyűjteménye az idők folyamán elkallódott, kéziratban maradt töredékeiből, a későbbi szétszórt közlésekből azonban egy rendkívül gazdag és jelentős gyűjtemény körvonalai rajzolódnak ki.

A Világos utáni tizenennyolc esztendő úgy vonult be történelmünk lapjaira, mint az abszolutista és centralizáló politika kíméletlen végrehajtásának ideje, amelyben nemzeti létünk nemzeti nyelvünkkel együtt csaknem végveszélybe került. A gyarmatosítással, németesítéssel, mindenfajta megsemmisítő törekvéssel szemben a költészet, az anyanyelv lett a fegyver: a nyelvért, a nemzeti kultúráért vívott küzdelem tulajdonképpen a megmaradásért folytatott kemény harc volt. És nem volt hiábavaló ez a küzdelem. Az önkényuralom ideje, minden gyötrelmével, szörnyűségével, nyílt és alattomos beolvasztási kísérletével egyetemben mégis csak – Nemeskürty István szavával élve – „egy nemzet vereség utáni feltápáskodásának, önjelétől való megújulásának”⁹⁸⁵ példaértékű időszaka volt. Példaértékű, mert a megmaradásért folyó küzdelem szorításában olyan értékeket győngyözött ki magából az erdélyi társadalom,

⁹⁸¹ A Vadrózsapörőről l. ALEXICS 1897; FARAGÓ 1964; NÉMET G. 1982; OLOSZ 2003.

⁹⁸² GYULAI 1860.

⁹⁸³ F. SZABÓ 1863, 482–483.

⁹⁸⁴ F. SZABÓ 1863, 1864a, 1864b, 1864c, 1865.

⁹⁸⁵ NEMESKÜRTY 1998, 285.

melyek létéről, nagyszerűségéről addig sejtelve sem volt. Az abszolutizmus kora nemcsak a tobzódó önkény, nemcsak a hóhérok, zsandárok, besúgók kora, de a székely népköltészet felfedezésének, megismertetésének, köztudatba való diadalmas bevonulásának is az ideje.

Felhasznált irodalom

AGRICOLA (JAKAB Elek)

1854 *Húsvéti határkerülés Székelyföldön*. Hetilap, III. évf. 35. sz. (május 3.), 141.

ALEXICS György

1897 *Vadrózsapör*. Ethnographia, VIII. évf. 73–88, 184–192, 279–290, 362–377.

BERDE Mária

1917 *Gáspár János hagyatékából*. Budapesti Szemle, 171. kötet, 488. sz. 207–226.

FARAGÓ József

1964 *A százéves „Vadrózsapör” s mai tanulsága*. Korunk, XXIII.évf. 12. sz. 1722–1726.

1979 *Kőváry László székely balladagyűjtése 1852-ben*. Ethnographia, XC. évf. 382–387., Ua. in Faragó József 2005, 19–127.

2005 *Ismét a balladák földjén. Válogatott tanulmányok, cikkek*. Kriterion Könyvkiadó, Kolozsvár

GÁSPÁR János

1848 *Csemegék olvasni még nem tudó gyermekek számára*. Kolozsvár

1864 *Csemegék*. 3. kiadás, Kolozsvár

GYULAI Pál

1860 *Adalék népköltészetünkhöz*. Budapesti Szemle, IX. kötet, XXX. füzet, 272–299.

JAKAB Elek lásd: Agricola

KŐVÁRY László

1852 *Székely népköltészet*. Hölgyfutár, III. évf. 140. sz. 563; 142. sz., 577–578; 146. sz. 589–590; 150. sz. 605–607; 154. sz. 622–623.

1857a *Száz történelmi rege*. Összegyűjtötte Kőváry László. Kolozsvár

1857b *Történelmi adomák*. Kolozsvár

1860 *A magyar családi és közéleti viseletek és szokások a nemzeti fejedelmek korából*. Kolozsvár

KRIZA János

1863 *Vadrózsák*. Székely népköltési gyűjtemény, I. kötet. Kolozsvártt

NEMESKÜRTY István

1998 *Parázs a hamu alatt. Világostól Solferinóig*. 3. kiad. Yurtha Könyvműhely, H. n.

NÉMET G. Béla

1982 *A Vadrózsa-pör és Arany*. In: Kriza János és a kortársi eszmeáramlatok. Szerk. KRIZA Ildikó, Budapest, 69–78.

OLOSZ Katalin

2003 *Szabó Sámuel és a Vadrózsapör*. In OLOSZ Katalin: *Víz mentére elindultam. Tudománytörténeti, népismereti írások*. Mentor Kiadó, Marosvásárhely, 125–142

F. SZABÓ Sámuel

1863 *Székely népköltemények*. Koszorú, I. évf. első félév, 21. sz. (május 24.) 481–486.

1864a *Székely népköltemények*. II. Koszorú, II. évf. első félév, 23. sz. (jún. 5.) 547–550.

1864b *Székely népköltemények*. III. Koszorú, II. évf. első félév, 26. sz. (jún. 26.) 614–615.

1864c *Székely népköltemények IV. Egyszersmind adalék a „Vadrózsa” hadjárathoz*. Koszorú, II. évf. második félév, 2. sz. (júl. 10.) 40–43.

1865 *Székely népköltemények*. V. Koszorú, III. évf. első félév, 11. sz. (márc. 12.) 257.

VITA Zsigmond

1968 *Gyermekirodalmunk bölcsőjénél*. In: VITA Zsigmond: *Tudománnyal és cselekedettel. Tanulmányok*. Irodalmi Könyvkiadó, Bukarest, 243–281 és 299–301.

A. SAJTI ENIKÓ

„Teljes szabadságot a népnek...”

Hatalmi represszió és kisebbség Jugoszláviában – 1944/1945

A hazai és a nemzetközi történetírásban a Délvidék 1944 őszén történt jugoszláv visszafoglalásával kapcsolatban eddig alapvetően két megközelítés létezett. Egyrészt „a győzelem mindent igazol” tételéből kiindulva a politika által szoros pórázon tartott jugoszláviai történetírás letagadta, egyes esetekben (németek kitelepítése) szükséges igazságtétellként állította be a történeteket, illetve marginalizálta („magyarok elleni kilengések”) a korszakról szóló történeti diskurzusban a megtorlásokat (kivégzések, kitelepítések, vagyonekobzások, a munkatáborok rendszere, katonai bírások bevezetése a civil lakosság felett stb.). Ez az évtizedekig uralkodó, számos elemében a szerb történetírásban mindmáig fellelhető álláspont lehetővé tette, hogy átrajzolják, meghamisítsák az új partizán elit hatalomra kerülésének és kisebbségpolitikájának keletkezéstörténetét. Ennek az álláspontnak az volt a kiindulópontja, hogy a rendszertől ab ovo idegen volt a bosszú és a megtorlás, amennyiben ilyen volt, az csak a tényleges háborús bűnök igazságos retorziójaként volt jelen, és „Jugoszlávia népeit szolgálta”. Az 1945 utáni jugoszláv állam, s benne a magyarokkal kapcsolatos kisebbségpolitika keletkezéstörténete tehát „tisztá fogantatású”. A másik álláspont, amely jórészt a jugoszláv állam széthullása után vált dominánssá, mintegy az előző nézőpont érthető reakciójaként, a Tito nevével fémjelzett korszak differenciálatlan feketére festésére törekszik, és kizárólag a kommunista rendszer bűneinek felkutatására és ábrázolására koncentrálna. Művelői komoly szakmai erőket mozgósítottak például a horvátokat, a szlovéneket, a szerbeket, valamint a magyarokat ért megtorlások bemutatására. A vajdasági kutatók (akiknek csak kisebb része történész) különösen a magyar áldozatok *létszámának* kérdésére koncentráltak. Ezek a kutatások azonban, úgy tűnik, egy bizonyos ponton túl, éppen a források hiánya miatt, már nem hoztak új eredményeket. Az előadásom alapját képező forráskötet egyik dokumentuma azonban e kérdésben is fontos, új adatokkal szolgál, bár az erről szóló vitát korántsem zárja le.

Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944–1946. (Partizán és kommunista megtorlások és büntettek Horvátországban 1944–1946) címmel 2005 végén jelent meg egy 110 eredeti, eddig ismeretlen iratot tartalmazó dokumentumkötet, amelyek zömmel az OZNA (Népvédelmi osztály) és a katonai bíróságok horvátországi tevékenységére vonatkoznak. A Horvát Történeti Intézet Slavonski Brodban működő kutatóintézetének négy munkatársa, két történész és két levéltáros, Zdravko Dizdar, Vladimir Geiger, Milan Pojić és Mate Rupić sokéves kutatómunkájának eredménye ez a mindmáig egyedülálló kötet. A Horvát Állami Levéltár mellett számos vidéki levéltárban végeztek kutatásokat, és sikerült a belgrádi Jugoszláv Levéltárban, valamint az ugyancsak Belgrádban található Hadtörténeti Levéltárban őrzött iratok egy töredékéhez is hozzáférniük. A közölt források azonban már így is lehetővé teszik, hogy kétséget kizáróan bizonyítsuk, hogy 1944/45-ben a hadsereg által megtestesített Tito-féle katonai rendszer *tudatosan, meghatározott céllal* használta a terrort, tudatosan nyúlt a társadalom megfélemlítéséhez – amit a nép nevében gyakorolt, s a megtorlást a népnek adott „teljes szabadság” részeként kommunikálta a társadalom felé. A népet az adott korban és helyen egy erőteljesen leszűkített fogalomként kell elképzelnünk, amely a „mieinket” (naš), azaz kizárólag a partizánokat és az őket aktívan támogató embereket jelentette, akiknek a teljes lakossághoz viszonyított aránya területenként radikálisan eltérő volt.

A 110 korabeli irat elolvasása után a figyelmes olvasó előtt feltárul a rendszer egyik fontos sajátossága: a „Halál a fasizmusra, szabadságot a népnek” jelszó, amely az ellenállásban valós tartalmat hordozott, majd az új hatalmi elit hamisan fényesre csiszolta, valamint a hatalmi gyakorlat közötti *éles dichotómia*, és az *állami terror* nagyon is *tudatos alkalmazásának* igénye és gyakorlata. A források válogatása sajnos, igazodva a mai kor politikai és közízlést kiszolgáló igényéhez, túlságosan is horvát központú, ezért viszonylag kevés szerbiai, boszniai, vajdasági stb. vonatkozású irat került a kötetbe. De mivel az új rendszer egyik jól ismert sajátossága a centralizált hatalomgyakorlás volt, a közölt dokumentumok e horvát aspektussal együtt is országos tendenciákat tükröznek. A kötet alapján egyértelműen a történetírás lomtárába dobható például az a korábbi legenda, hogy a legfelsőbb parancsnokság és pártvezetés mit sem tudott a megtorlásokról, rosszabb esetben tudott ugyan róla, de az ilyen hírek hallatára szigorúan összeráncolták a szemöldöküket és rendbe tették a dolgokat. Az igaz, hogy még mindig nem került elő egy mondjuk Tito által aláírt, erre vonatkozó parancs, de az említett horvát kollégák jóvoltából már ismerjük Aleksandar Ranković belügyminiszternek, az új Jugoszlávia „második emberének”, a párt szervezőtitkárának a főparancsnokság nevében 1945. május 15-én, a horvátországi OZNA-hoz intézett 124. számú táviratát, amelyben „nem kielégítőnek” nevezte az OZNA munkáját, mivel, mint e táviratban olvashatjuk, „10 nap alatt a felszabadított Zágrábban mindössze 200 banditát lőttek agyon. (...) Utasításaink ellenében tevékenykedtek, mivel mi azt mondtuk, gyorsan és eredményesen dolgozzatok és az első napokban végezzetek velük. (...) Ugyanakkor a zágrábi OZNA 2. osztálya (civil kémelhárító osztály – S. E.) vezetőjének saját álláspontja van. Őt egyébként is leváltjuk posztjáról, javasoljatok valaki mást.”⁹⁸⁶

Különösen érdekesek a partizánháború során kialakuló úgynevezett „forradalmi bíraskodásra” vonatkozó iratok, a hadifoglyokkal történő bánásmódot merőben eltérő módon szabályozó belföldi és külföldi „fogyasztásra” szánt parancsok és utasítások, az OZNA megalakítását és feladatait tükröző feljegyzések, valamint a partizánok által visszafoglalt területeken „a csetnik, az usztasa és egyéb népellenes elemek likvidálását” végző OZNA egységek parancsnokainak jelentései – hogy csak néhányat említsek.

Mielőtt a rendelkezésemre álló rövid időben ezek magyar vonatkozásait elemezném, engedjék meg, hogy a represszió ekkor formálódó intézményi háttéréről szóljak néhány szót.

Az OZNA-t (Népvédelmi osztály), amely Jugoszlávia Népfelszabadító Bizottságán (kormány) belül a belügyi feladatokat látta el, Josip Broz Tito főparancsnok 1944. május 13-án kiadott parancsa alapján hozták létre. Feladata a külső és belső ellenség felderítése és elhárítása volt a polgári lakosság körében, illetve a hadseregen belül. 1944/45-ben négy ügyosztálya működött: a felderítő és a kémelhárító, a katonai kémelhárítás, illetve a negyedik, az úgynevezett statisztikai-technikai ügyosztály. 1944 augusztusában, kifejezetten a „nép ellenségeinek likvidálására” létrehozták a híres-hírhedt OZNA-hadtestet, amelynek 7 hadosztálya és számos brigádja működött Jugoszlávia szerte.⁹⁸⁷ Jugoszlávia Legfőbb Parancsnoksága (legfőbb parancsnok Tito volt) ugyancsak 1944 májusában (24-én) rendelte el az egész országra kiterjedő katonai bíraskodás bevezetését.

Az OZNA IV. statisztikai-technikai osztályának itt közölt iratai, és annak megalapozott reménye (az év elején a szerb belügyminisztérium átadta a nála lévő OZNA iratokat a Belgrádi Városi Levéltárnak, ahol a kitűnő történész-levéltáros hírében álló igazgatónő vezetésével megkezdődött az anyag rendezése, kutathatóvá tétele), hogy ezek szerbiai vonatko-

⁹⁸⁶ *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944–1946. Dokumenti*, prired. Zdravko DIZDAR, Vladimir GEIGER, Milan Pojić, Mate RUPIC, Slavonski Brod, 2005, 28. sz. irat, 113.

⁹⁸⁷ *I. m.*, 16.

zásban is megmaradtak, új megvilágításba helyezik a terror mélységéről, az áldozatok létszámáról folytatott egyre terméketlenebbé váló vitát. A kötetből kiderül, hogy az OZNA helyi IV. osztályai minimum havi rendszerességgel statisztikai kimutatásokat, listákat készítettek az általuk elvégzett „munkáról” a köztársasági és szövetségi OZNA számára (letartóztatások, kivégzések, szabadon bocsátások, bírósági eljárások stb. E listák létezését korábban sokan kétségbe vonták.) Feladatuk fontos részét képezte a „nép ellenségeinek” és a háborús bűnösöknek különböző metódusok révén történő regisztrálása (ilyen módszer volt például a lakosság kikérdezése, a Jugoszlávia területén a háború alatt berendezkedett „ellenséges államok” közigazgatási iratainak és sajtójának tanulmányozása stb.), az e listákra felvett személyekről szóló kartonok kiállítása. Ennek célja, mint ismeretes, a különféle típusú perek előkészítése és lebonyolítása volt. Például: a zágrábi területi OZNA IV. osztályának egyik 1945 áprilisában készült jelentése szerint ekkorra átnézték már a bjelovári, a varazsdini, azaz muraközi levéltár iratait. Az átvizsgált usztasa sajtó alapján regisztrált „nép ellensége” listán szereplők létszáma e körzetben már 437 fő volt, a kivégzettek létszáma az előző havi jelentés óta pedig 156 fővel gyarapodott, és ezzel áprilisra már 801 főre emelkedett.⁹⁸⁸

A katonai bíraskodás nem csupán a bűncselekményt elkövető katonai személyekre és a háborús bűnösökre terjedt ki, de lényegében az egész civil lakosságra, ezen belül is főként a „nép ellenségeivel” szemben alkalmazták. Azt eddig is tudtuk, hogy a „nép ellensége” egy bármeddig tágítható politikai fogalom volt, de most rendelkezésünkre áll a nép ellenségének korabeli hivatalos meghatározása is. Eszerint nem csupán az „aktív usztasák, csetnikek és más ellenséges fegyveres alakulat” aktív tagjai tartoztak e kategóriába, hanem mindenki, aki „bármilyen módon segítette és segíti az ellenséget”.⁹⁸⁹ A sebtében felállított katonai bíróságok ítéletei a szigorú megrovástól, a pénzbüntetésen, vagyonelkobzáson és száműzetésen át a halálbüntetésig terjedtek. Már ott, ahol ilyen ítéletekre egyáltalán sor került. Több OZNA jelentés szól arról, hogy számos esetben, még jóval a háború befejezése, illetve az 1945. augusztusi amnesztia-rendelet után is tömegesen került sor bírói eljárás és ítélet nélküli kitelepítésekre, vagyonelkobzásra és kivégzésekre.

A zágrábi területi OZNA 1944. szeptember 14-én kelt havi politikai jelentésében olvashatjuk: a Moslavina és Bjelovár környéki magyarok között Magyarországra történő áttelepülési láz alakult ki, de az OZNA szervek „kézbe vették az ügyet”. Azoknak a magyaroknak, akiknek valamelyik hozzátartozója belépett a jugoszláv hadseregbe, folytatódik a szöveg, ha akarnak sem engedik meg, hogy átköltözzenek Magyarországra, de nem kobozzák el a vagyonukat. Azoktól a magyar családoktól viszont, akiknek rokonai valamelyik ellenséges hadseregben szolgáltak, minden vagyonukat elkobozzák és akkor is átteszik őket Magyarországra, ha nem kívánnak áttelepülni⁹⁹⁰ – zárja az áttelepítés „kézbevételeéről” szóló tudósítását a jelentés készítője.

Egy másik OZNA jelentésben fontos adatokra bukkanunk a magyarok kitelepítéssel szembeni *ellenállásáról*, amiről eddig jószerivel semmit nem tudtunk. A zágrábi területi OZNA 1944. december 1-jén kelt jelentése arról tudósít, hogy egy bizonyos Keselica Jenőt (Eugen) azért tartóztatták le, mert azzal fenyegetőzött, ha kitelepítik, felgyújtja a házát. A zárkából megszökött, de ismét elfogták, és átadták a bjelovári katonai bíróságnak. A bíróság, annak ellenére, hogy az OZNA halálos ítéletet kért az ügyben „mindössze” öt év kényszermunkára ítélte. Keselica azonban igazságtalannak érezte büntetését, és nyíltan bírái szemébe vágta, hogy megszökik a kényszermunkából. Erre ügyét átadták a zágrábi 10. hadtest bíró-

⁹⁸⁸ I. m., 14. sz. irat, 91–92.

⁹⁸⁹ I. m., 1. sz. irat, 36.

⁹⁹⁰ I. m., 3. sz. irat, 45–46.

ságának, amely, mint a jelentés írója fogalmaz, „végre kiszabta rá a megérdemelt büntetést”, azaz halálra ítélték.⁹⁹¹ A kitelepítéssel szembeni ellenszegülés, úgy tűnik, nem volt egyedi eset. A djakovói járási pártbizottság egyik 1944. december 1-jén kelt jelentése említi, hogy a kitelepítéssel szembeni ellenállás miatt „az egyik elvtárs puskával lelőtt egy magyart.”⁹⁹²

Idézett forrásgyűjteményünk, mint címe is jelzi, *Partizán és kommunista represszió...* éppen a megtorlások mértéke, okai, hogyanja, célja, az érintett társadalmi csoportok milyensége tekintetében, valamint a társadalom és a hatalom viszonyának, az új hatalom gyenge társadalmi beágyazottságának vonatkozásában nyújtja a legtöbb új információt.

A délvidéki magyarokkal szembeni megtorlás vonatkozásában a kötet egyik legértékesebb dokumentuma kétség kívül az utolsó, 110-es számú irat.⁹⁹³ A vajdasági OZNA II., civil kém-elhárító osztálya vezetőjének egy 1946-ban készített jelentéséről van szó (sajnos pontosabb dátum nem szerepel az iraton), amely összesítő adatokat tartalmaz az OZNA Vajdaságban (a Szerémséget is beleértve) végrehajtott letartóztatásairól, a szabadon bocsátottak és kivégzettek létszámáról, ezek nemzetiségi összetételéről, a munkatáborokba hurcoltakról, valamint a börtönökben fogva tartottakról, de fontos adatokat tartalmaz a csetnikekkel, azaz a szerbekkel szembeni, Vajdaságban történt retorziókról is. A dokumentum az OZNA felépítésének rekonstrukciójához is hasznosítható: az adatokat készítője a vajdasági OZNA 3 területi ügyosztályának tevékenysége köré csoportosította, úgymint a szerémségi ügyosztály, a Bácskára, a Bánátra és Szabadkára kiterjedő ügyosztály, valamint a két nagyobb vajdasági települést, Újvidéket (Péterváraddal együtt) és Becskereket (Zrenjanin) magába foglaló részleg. A válogatás horvát látószöge e forrás közlésénél okozza a legtöbb szakmai kárt: a két utolsó ügyosztály részletes adatait, arra hivatkozva, hogy a Bánát és a Bácska ma nem tartozik Horvátországhoz, kihagyták a szerkesztők. (!) Szerencsére a Vajdaság egészére vonatkozó összesítő adatok benne maradtak a szövegben. De lássuk a számokat, annál is inkább, mivel ezek hozzájárulnak a Délvidéken kivégzettek, köztük a bírói ítélet nélkül „likvidált” magyarok sokat vitatott létszámának realisabb megítéléséhez is.

Sajnos forrásunk értékét nemcsak a horvát aspektusú szerkesztési elv csökkenti, de az is, hogy a szövegből nem állapítható meg minden kétséget kizáróan, hogy az adatok mely időszakra vonatkoznak. Én egyébként azt valószínűsítom, hogy az 1944. őszi adatokat semmiképp nem tartalmazhatják, de kizárnám azt is, hogy kizárólag az 1946. évre vonatkoznak. Legvalószínűbbnek azt tartom, hogy a számok az 1945/46-os esztendőк együttes adatait tartalmazzák.

A jelentésben a következő adatokkal találkozunk. 1. Ügyosztályonként (azaz területenként), majd a Vajdaság egész területére vetítve, összesítve adja meg a letartóztatottak létszámát – ez a Szerémségben 846 + 117 csetnik = 963 fő, az egész Vajdaság területén pedig 5.025 + 295 csetnik = 5320 fő. (Szerepel az iratban egy sajátos, de a korra jellemző vizsgálati szempont is. A statisztika készítője mind a letartóztatottak, mind a kivégzettek esetében kettébontja a számokat „a börtönt megjártakra”, és az azt „elkerülőkre”. (Idő hiányában ennek ismertetésétől eltekintek.) 2. Szabadlábra helyezettek, akik például a Szerémségben a letartóztatottak durván 2%-át tették ki, egész Vajdaság tekintetében sajnos csak a „csetnikek”, azaz a szerbek vonatkozásában vannak adataink. A 295 letartóztatott csetnik közül 91 főt, azaz mintegy 30%-ukat engedték szabadon. 3. Akik ügyét az OZNA átadta a bíróságnak – ez a Szerémségben 13 esetben, a vajdasági csetnikek esetében pedig 32 alkalommal történt meg.

⁹⁹¹ I. m., 4. sz. irat, 46–47.

⁹⁹² I. m., 6. sz. irat, 51.

⁹⁹³ I. m., 110. sz. irat, 324–326.

4. A hadseregbe kényszerrel besorozottak létszáma az előzőekhez képest lényegesen magasabb volt, a Szerémségben 138 fő, összesített vajdasági adatunk nincs. 5. Kényszerszolgálatára ítélték a szerémségi letartóztatottak közül 14 főt, összesített vajdasági adatunk nincs. 6. S végül a „likvidáltakról” közölt adatok azt bizonyítják, hogy a letartóztatottak döntő többségét kivégezték. A Szerémségben $639 + 33$ csetnik = 672 főt, azaz a letartóztatottak 60%-át. A börtönt megjárta letartóztatottak száma a Vajdaság területén a jelentés szerint 5025 fő volt (+ 295 csetnik), míg ennek csaknem kétszeresét (!), 9.668 főt végeztek ki. A kivégzettek vajdasági összesített adatai nemzetiségi megoszlásban a következő arányokat mutatják e forrás alapján: 6763 német, 1776 magyar, usztasa (horvát) 436, egyéb nemzetiségű 693 fő. Ehhez, mint már említettem hozzá kell számolnunk a 295 csetniket, azaz szerbet, közülük 88-at, vagyis nem egészen 3%-ukat végezték ki, ami a sokkal kisebb arányt jelenti például a kivégzett usztasákhoz képest, a németek és a magyarok, de különösen a németek fentebb említett döbbenetes kivégzési és letartóztatási arányáról nem is szólva.

Engedjék meg, hogy előadásom végén idézzem a horvátországi OZNA első számú vezetőjének, Ivan Krajačić-Stevo tábornoknak, a HKP KB tagjának a horvátországi OZNA vezetőinek első, 1945 júliusában megtartott értekezletén elmondott szavait: „Eltársak, végleg vessetek véget a likvidálásoknak! Nem azért, mert sajnáljuk az ellenséget, én még a saját apámat sem sajnálom, hanem mert a nép forrong, lázadozik ellenünk. Arra kell törekednünk, hogy megtaláljuk azokat az új eszközöket, amellyel legyőzhetjük ellenségeinket. Nekünk vannak katonai bíróságaink, nemzeti becsületbíróságaink. Megvan annak a módja, hogyan találjuk meg az ellenséget, hogyan épülünk be soraikba, hogyan győzzük le őket legális eszközökkel, hogy győztesen kerüljünk ki ebből a helyzetből.”

A háború Jugoszlávia területén történő lezárulása, az új rendszer konszolidációja, a hatalom társadalmi támogatottságának kiszélesítése tehát, mint Krajačić idézett szavaiból is kiderül, nem jelentették a társadalom széles rétegeivel szemben alkalmazott hatalmi erőszak, önkény végét. Egy év alatt azonban sikerült a „teljes szabadságot a népnek” sokak számára vonzó jelszavával „megszelídíteni”, jogi, intézményes keretek közé szorítani a társadalom eddig meglehetősen anarchisztikus „szőnyegbombázását” (Hankiss Elemér).

SALLAI GERGELY

Az autonómiától a revízióig

A csehszlovákiai Egyesült Magyar Párt politikai koncepciójának változása az 1938. évi müncheni válság hatására

A csehszlovák állam megszületésekor létrejött magyar kisebbségi közösség viszonylag rövid idő alatt képes volt felmérni megváltozott helyzetét és megkezdte alkalmazkodását az új helyzethez. E közösség politikai reprezentánsainak döntő többsége a passzivitás helyett az önálló magyar politikai szervezkedést választotta. Hasonlóan a többi határon túli magyar nemzeti közösséghez, a csehszlovákiai magyarság reménye is a területi revízió lehetőleg integrális, de legalább néprajzi alapon történő megvalósulása maradt. Számolva azonban az evidens politikai lehetőségekkel, a magyar kisebbségi politikai erők, mint a politikai, gazdasági, társadalmi önmeghatározás és elkülönülés letéteményesét, egyben a nemzeti közösségként történő megmaradás egyetlen zálogát, az autonómia valamely formájának megteremtését követelték.

Minthogy a prágai központi kormány a köztársaság megalakulásától kezdve a nemzeti kisebbségekkel szemben majd minden téren negatív diszkriminációt alkalmazott, a húszas évek első felére a magyar lakosság körében meghatározó befolyásra szert tevő két magyar párt, az Országos Keresztényszocialista Párt és a Magyar Nemzeti Párt egyaránt ellenzéki álláspontot foglalt el. Tekintve, hogy az új állam létrejötte után hamarosan nyilvánvalóvá vált: Csehszlovákia vezetői a centralista államigazgatási elvekkel nem kívánnak felhagyni, a magyar pártok Szlovákia – a szlovák lakosság körében hamar a legnépszerűbb párttá vált Hlinka Szlovák Néppártja által követelt – autonómiájának szükségessége mellett foglaltak állást, és e követelésük mellett következetesen kitartottak az 1938. évi szudétanémet válságig. A kérdést mindkét párt vezetői pragmatikus alapon közelítették meg. Magyarország revíziós külpolitikájával összhangban Szlovákia és Kárpátalja autonómiáján belül követelték a magyar kisebbség számára az önrendelkezés jogát, számolva azzal, hogy a nemzetközi politikai helyzet esetleges kedvező alakulása lehetővé teszi az említett autonóm régiók számára az önrendelkezés jogának kinyilvánítását, amely a Magyarországhoz történő visszatérés felé vezető lépés lehet. (A magyar diplomácia a magyarlakta területsáv közvetlen visszacsatolását, a Magyarországtól Csehszlovákiához csatolt egyéb területekre vonatkozóan népszavazást követelt, miközben korszakunkra már belátta, hogy Szlovákia egész területének visszatérése irreális elképzelés.) A magyar pártvezetők egyáltalán nem voltak meggyőződve arról, hogy Szlovákia autonómiájának megvalósulása esetén a szlovákok szabadabb nemzeti életet biztosítanak a magyarságnak, mint Prága, de önálló magyar autonómia megteremtésére a központi kormányok magatartása következtében nem láttak reális lehetőséget. Mindemellett világos volt az a tény is, hogy egy autonóm Szlovákiában a magyarok számaránya jelentősen megnőtt volna, önmagában is növelve e nemzeti közösség súlyát.⁹⁹⁴

⁹⁹⁴ MOLNÁR Imre, *Esterházy János*, Dunaszerdahely, Nap Kiadó, 1997. 17–18. Az Országos Keresztényszocialista Párt esetében szempont volt a Hlinka Szlovák Néppártja keresztény világnézetén alapuló felfogása is, amely az összefogás lehetőségét növelte e párt politikai vezetőinek szemében, és főként Esterházy hangoztatta gyakran annak jelentőségét.

A magyar pártok vezetői az említett célkitűzés megvalósítása érdekében a területen élő népek összefogásának szükségességét hangsúlyozták.⁹⁹⁵ A magyar politikai erőknek az eredetileg szlovák pártok által létrehozott autonomista blokkhoz, valamint a 3.5 milliós német kisebbség nagyobb részének politikai képviselőjét ellátó Szudétanémet Párthoz történő közeledése azonban az egész korszakon keresztül lényegében sikertelen maradt. A harmincas évek ilyen irányú közeledései, amelyet a magyar kormányzat is folyamatosan szorgalmazott, megtörték a Szlovák Néppártban egyre jelentősebb befolyással rendelkező új nemzedék ellenállásán, amely a tekintélyelvű, autoriter kormányzási módszer iránti vonzalmán túl erősen nacionalista, magyar- és csehellenes beállítottságú volt.⁹⁹⁶ A párt vezetői emellett nem kívánták kitenni magukat a magyarok közeledésének legcsekélyebb elfogadásában is magyar irredenta mesterkedést szimatoló központi kormányzat vezgatúrájának.⁹⁹⁷ A német lakosság körében egyre népszerűbb, az 1935. évi csehszlovákiai parlamenti választásokat megnyerő ellenzéki Szudétanémet Párttal történő szorosabb együttműködéstől a magyar politikai erők az általunk tárgyalt korszakban már vonakodtak. Ebben lényeges szerepet játszott az a tény, hogy a magyar pártok vezetői távol álltak a totalitárius hitleri–henleini politikai ideológiától. Álláspontjuk szerint a magyarság nemzeti alapon, de csakis a jog és a demokrácia eszközeivel kívánt küzdeni az őt megillető kisebbségi jogokért.⁹⁹⁸ Az ideológiai ellentétek mellett az „egységfront” létrehozását akadályozta a német pártnak a szlovákiai németek körében terjesztett erőszakos propagandája, amely főként az OKP érdekeit sértette, hiszen a szepességi és részben a Bódva-vidéki német lakosság hagyományosan az említett magyar párt szavazótáborát gyarapította.

A harmincas évek második felében a nemzetközi politikai helyzet fokozatosan megváltozott, a Csehszlovák Köztársaságra Németország részéről egyre fokozódó nyomás kezdett nehezedni. A német birodalom erkölcsi és anyagi támogatását elnyerő, katonai erejét pedig maguk mögött érző szudétanémet politikai vezetők⁹⁹⁹ a Berlinnel folytatott folyamatos konzultáció szellemében a korábbi évek hasonló törekvései után 1938 tavaszán határozottabb követelésekkel léptek fel. A Szudétanémet Párt 1938. április 23–4-én, Karlsbadban (Karlovy Vary) megtartott kongresszusán egy nyolc főbb programpontról álló követelést fogadott el, amelyet a párt vezetői június 8-án memorandum formájában terjesztettek Milan Hodža

⁹⁹⁵ MOLNÁR, *Esterházy, i. m.*, 23. „Csak úgy tudunk eredményt elérni, ha mindazok, akik szívükön hordják az őslakosság érdekeit, összefognak egy közös platformon.”

⁹⁹⁶ Dušan KOVÁČ, *Dejiny Slovenska*, Praha, Nakladatelství Lidové Noviny, 1998, 189. A párt egyik, Karol Sidor névvel fémjelzett szárnya a lengyelekkel folytatandó – nem pontosan körülhatárolt mértékű – szorosabb együttműködés alternatíváját is felkínálta a magyar fennhatóság lehetőségén túllépve és a „cseh uralomból” erősen kiábrándult nézetekkel szemben.

⁹⁹⁷ ANGYAL Béla, *Érdekvédelem és önszerveződés. Fejezetek a csehszlovákiai magyar pártpolitika történetéből 1918–1938*, Galánta–Dunaszerdahely, Fórum Intézet–Lilium Aurum, 2002, 191–192.

⁹⁹⁸ Prágai Magyar Hírlap, 1934. április 25. 7. A Magyar Nemzeti Párt párkányi körzetének 1934. április 22-én megtartott értekezletén maga Jaross Andor; a párt elnöke fejtette ki, hogy „a kisebbségek általában, és így sajátosan a magyarság nem tartozik a külföldi nacionalizmusok, a fasiszmus vagy hitlerizmus rajongói közé”. Prágai Magyar Hírlap, 1936. január 26. 3. „Magyar nemzetiségünket véka alá rejteni nem szabad, de tisztában kell lennünk azzal, hogy mi Hitler-epigonok nem lehetünk” – szögezte le Porubszky Géza, az Országos Keresztényszocialista Párt nemzetgyűlési képviselője.

⁹⁹⁹ BRÜGEL, Johann Wolfgang, *Czechoslovakia before Munich. The German minority problem and British appeasement policy*, Cambridge, Cambridge University Press, 1973, 132.

miniszterelnök elé.¹⁰⁰⁰ Az 1936-ban Egyesült Magyar Pártként fuzionált egykori OKP és MNP vezetői 1937–1938 folyamán több alkalommal is összefoglalták követeléseiket, részben az államelnöki és a kilátásba helyezett miniszterelnöki meghallgatásra, részben a változó kül- és belpolitikai helyzetre reflektálva. Az 1938 elején közölt nyolcvanegy pontos memorandum, ha lehet, még hangsúlyosabban követelte az autonómia megadását.¹⁰⁰¹ A prágai kormányzat, amely 1938 első felében is az úgynevezett aktivista pártokkal együttműködve, látszatengedményekkel kívánta „rendezni” a helyzetet, a Szudétanémet Párt Karlsbadi pontjait elfogadhatatlannak ítélte. A nemzetközi helyzet, nem utolsósorban Csehszlovákia szövetségesei sürgetése Prágát azonban lassan a kisebbségi kérdés valamiféle újragondolására készítette.¹⁰⁰²

Milan Hodža miniszterelnök már 1938. március 28-i rádió beszédében kilátásba helyezte, hogy a kormány nemzetiségi státútumba kívánja foglalni az ország nemzeti kisebbségeinek jogait. A tervezet első változatát a kormányzat 1938. május 19-én fogadta el. Ezt a javaslatot még továbbiak követték, amelyek a kisebbségek követeléseinek közül egyre többnek a megvalósítását ígérték, de a főbb pontokat illetően (autonómia, nemzeti közösségek kollektív jogainak elismerése stb.) nem hoztak áttörést.¹⁰⁰³ Prága politikája mindinkább a kapkodás jeleit mutatta. Szembe kellett néznie a Németország részéről érkező egyre komolyabb fenyegetéssel, amelyre időnként mozgósítással válaszolt. A kisebbségi kérdés rendezési javaslatainál az idő gyorsabban haladt, miközben a köztársasági elnök és a miniszterelnök, valamint a koalíciós pártok álláspontja e tárgyban szinte összeegyeztethetetlen volt.¹⁰⁰⁴

Az EMP elnöke, Esterházy János először 1938. március 10-én találkozott a miniszterelnökkel, majd konkrétabb megbeszélésekre ez év június 29-én került sor a kormányfő és a magyar kisebbségi politikusok között, ahol a magyar memorandum megvitatása mellett¹⁰⁰⁵ Jaross Andor a területi autonómiát nevezte megnyugtató megoldásnak. A magyar politikusok mindezt megismételték az 1938. július 20-i újabb találkozón is, ahol Hodža a nemzetiségi státútum elfogadását a közeljövőre ígérte.¹⁰⁰⁶

¹⁰⁰⁰ Jindřich DEJMEK, *Historik v čele diplomacie. Kamil Krofta*, Praha, Karolinum, 1998, 223. A memorandum főbb pontjai a következők voltak: az egyes nemzetek és nemzetiségi csoportok egyenjogúságának közösségeként történő elismerése, nemzetek és nemzetiségi csoportok jogalanyiségének elismerése, nemzetek és nemzetiségi csoportok saját képviselői szerveinek megalakítása, a községi autonómia 1918. előtti formában történő visszaállítása, az államterület nemzeti és regionális decentralizáció elve alapján történő átszervezése, a nemzetiségek területi autonómiája, törvényes védelem az elnemzetietlenítés ellen, nemzeti kataszter lefektetése, megfelelő részvételi arány az állam irányításában, a központi nemzetgyűlés mellett nemzeti törvényhozó testületek megalakítása, stb.

¹⁰⁰¹ Új Hírek, 1938. augusztus 14. 2. „Ma itt valamennyi nemzet nemzeti mivoltának teljes kiépítését követeli, és ennek elengedhetetlen feltétele az autonómia megszerzése. E nélkül lehetetlen az itteni viszonyok konszolidálása.”

¹⁰⁰² BRÜGEL, *Czechoslovakia before Munich. i. m.*, 203.

¹⁰⁰³ MOLNÁR, *Esterházy, i. m.*, 71.

¹⁰⁰⁴ Új Hírek, 1938. szeptember 4. 2., 1938. szeptember 9. 1.

¹⁰⁰⁵ Esterházy János, Jaross Andor, Szüllő Géza, Korláth Endre. OSZK – Kézirattár – Szüllő Géza hagyatéka. X/25. A csehszlovákiai magyar politikai élet meghatározó személyisége, a „veterán” Szüllő Géza úgy vélte, hogy a nyelvi jogok bővítése terén (is) nehezen lehet konkrét eredményeket elérni. „A németek (azaz a szudétanémetek – a szerző megj.) nélkül semmit sem lehet elérni, de a németekkel sem” – jegyezte fel a politikus.

¹⁰⁰⁶ Prágai Magyar Hírlap, 1938. július 21. 2.

A nemzetiségi státútum végső változatát a kormány végül 1938. július 26-án hagyta jóvá. Ez a változat a csehszlovák államnyelvet fenntartotta, vagyis nem szüntette meg a nemzetiségi lakosság 20%-os hányadához kötött kisebbségi joggyakorlás elvét. A tervezet lépéseket tett az önkormányzatiság megvalósítása felé, és lényegében elfogadva a szudétanémetek ide vonatkozó elképzeléseit, az Osztrák–Magyar Monarchiában már létezett önkormányzati rendszert kívánt kialakítani, kilátásba helyezve járási és tartományi képviselő testületek létrehozását. A tartományi képviselő testületek, illetve tartománygyűlések azonban csak az országos törvények végrehajtására alkothattak volna jogszabályokat. A javaslat, amely végül három törvénytervezetet tartalmazott (nemzetiségi státútum, nyelvtörvény, nemzetiségi autonómia) továbbra sem lépte át a „rubicont”, és gyakorlatilag egy olyan kerettörvény-tervezet lett, amely a későbbi hónapokban a további „kötélhúzás” tárgyát képezte a kormány és a kisebbségek között, miközben a miniszterelnök és az ügyek irányításában meghatározó szerepet játszó köztársasági elnök között is folyamatos volt a nézeteltérés. Beneš számára ugyanis a nyugati szövetségesek és az ország kisebbségeinek mindegyike által elégtelennek minősített tervezet is túl ment minden határon.¹⁰⁰⁷ Mindehhez hozzájárult a halogatásnak a kisebbségi vezetők által már ismert gyakorlata is, amely megkérdőjelezte a csehszlovák kormány problémamegoldó szándékának őszinteségét. Az 1938. augusztus 2-ára összehívott képviselőház ülését végül berekesztették, miután a kormány nem terjesztette be javaslatait, hivatkozva London szándékára, amely egy brit közvetítőt kívánt küldeni az országba. A csehszlovák diplomácia ezért ezekben a napokban hallhatta először francia szövetségese kertelés nélküli álláspontját: „A csehszlovák kormánynak pontosan ismernie kell a francia álláspontot. Franciaország nem háborúzik a szudétakérdés miatt!”¹⁰⁰⁸

Egy nem hivatalos személy közvetítő tevékenységének hasznosságát Halifax már 1938 júniusában fontolgatta. Jóllehet egyes források szerint a „nemzetközi diplomáciában párját ritkító közvetítő tevékenységnek” minősített lehetőséget Prága fenntartásokkal fogadta,¹⁰⁰⁹ Lord Walter Viscount Runciman a brit titkos királyi kabinettanács elnöke (1938–1939), aki nem hivatalos különmegbízottként a Szudétanémet Párt vezetése és a prágai kormány közötti közvetítéssel lett megbízva, 1938. augusztus 3-án mégis megérkezett Prágába. A lord misszióját a Prágai Magyar Hírlap másnapi számának címdoldala magyar és angol nyelven üdvözölte, és egyben megpróbálta felhívni a figyelmét a magyar kérdés létezésére is.¹⁰¹⁰ Az EMP vezetői mindent megtettek annak érdekében, hogy találkozót eszközöljenek ki a magyar kérdés érdemi figyelembevételét mellőzni kívánó brit különmegbízottal.¹⁰¹¹ A csehszlovák kormány képviselői a szudétanémet politikusokkal folytatott 1938. augusztus 11-i, majd 17-i tárgyalásai alapján úgy vélték, hogy a német kisebbségi vezetők nem törekszenek megegyezésre, ennek ellenére a kormány Runciman missziójának javaslatai alapján újabb státútumtervezeteket készített. A 1938. május 19-i első, és az augusztus 2-án el nem fogadott második változat után a Runciman misszió marienbadi (Mariánské Lázně) tárgyalásairól Prágába

¹⁰⁰⁷ GYÖNYÖR József, *Terhes örökség*, Pozsony, Madách–Posonium, 1994, 201.

¹⁰⁰⁸ DEJMEK, *Krofta*, i. m., 265.

¹⁰⁰⁹ BRÜGEL, *Czechoslovakia before Munich*, i. m., 230.

¹⁰¹⁰ Prágai Magyar Hírlap, 1938. augusztus 4. 1. Magyar és angol nyelvű üdvözlésben hívták fel a lord figyelmét a magyar kérdésre. „Húsz év államalapító tevékenysége egyetlen célt ismert: a többség erejével megalapozni és kiszélesíteni a csehszlovák nemzet életterét a német, magyar és lengyel élettér rovására. Ez a fejlődés egészségtelen és természetellenes volt, és konfliktushoz kellett vezetnie. /.../ Nem csak német–csehszlovák, lengyel–csehszlovák, sőt szlovák–csehszlovák és rutén–csehszlovák, hanem magyar–csehszlovák probléma is van. /.../ húsz évvel ezelőtt megtagadtak tőlünk egy jogot /.../ a népek önrendelkezési jogát.”

¹⁰¹¹ MOL – K – 64 – 1938 – 7/a – 80. csomó.

eljuttatott, és 1938. augusztus 23-án Runciman által Benešnek személyesen is átadott tervezet képezte a harmadik nemzetiségi státútum lényegi elemeit.¹⁰¹² Ennek főbb célkitűzései között szerepelt három önkormányzattal bíró német járás megszervezése önálló költségvetéssel és a cseh államrendőrség kivonása az érintett területekről. Beneš „augusztus 27-én délután fél 4-kor fogadta Runcimant, a megbeszélésről a következőket mondta nekem: Lord Runciman kifejtette neki, hogy a helyzet háború felé hald, amelyet minden áron meg kell akadályozni; utasítást kapott Londonból, hogy mindkét félnél ebben a szellemben lépjen fel” – jegyezte fel egy csehszlovák külügyi tisztviselő.¹⁰¹³ Az államfő és a szudétanémet párt két mérsékeltebb vezetője (Kundt, Sebekowski) között folytatott megbeszélés után a kormány által kidolgozott tervezetet augusztus 29-én mind a német kisebbségi párt, mind Runciman küldöttsége megkapta.¹⁰¹⁴ A harmadik tervezet megismerése után a prágai angol követ elégtelennek minősítette a csehszlovák kormány által tett engedményeket, Halifax brit külügyminiszter pedig látszatengedményeknek nevezte azokat. Hodža miniszterelnök szeptember 7-én nyújtotta be a negyedik, egyben utolsó nemzetiségi státútumot.¹⁰¹⁵ A kormány továbbra sem fogadta el a nemzetiségi közösségek jogalanyiságának megteremtésére vonatkozó szudétanémet követelést. Egyes cseh források Runciman egyetértését hangsúlyozzák,¹⁰¹⁶ tény azonban, hogy ez a tervezet sem felelt meg sem a németeknek, sem a szlovák Néppártnak.¹⁰¹⁷ Igaznak tűnik viszont az is, hogy Berlin ebben az irányban kifejtett nyomása nélkül a szudétanémet vezetők talán nem utasították volna vissza Prága ajánlatait.¹⁰¹⁸ A német kisebbségi politikusok negyedik tervezetét illető érdemi állásfoglalását azonban megakadályozta a szeptember 7-i ostravai incidens, amely azt követően robbant ki, hogy a tüntető tömeg azoknak a német nemzetiségű csehszlovák állampolgároknak a szabadon engedését követelte, akiket a csehszlovák hatóságok fegyvercsempészet vádjával tartottak fogva. Bár az incidens megfelelő ürügy volt a szudétanémet vezetőknek ahhoz, hogy megszakítsák a kormánnyal folytatott tárgyalásokat, a csehszlovák hatóságok brutális fellépése tovább élezte a helyzetet.

Ami a magyar kisebbség vezetőit illeti, Esterházy végül is 1938. augusztus 10-én folytatott előzetes megbeszélést a lorddal, aki kérte a magyar párt álláspontjának írásba foglalását és elfogadta a magyar politikus újabb, további magyar személyiségek bevonásával létrehozandó találkozóra irányuló kérését. Az augusztus 12-ei találkozón,¹⁰¹⁹ ahol Esterházy János, Jaross Andor és Szüllő Géza vett részt, a magyar küldöttség az egyenlő elbánás elvének fontosságát hangsúlyozta, valamint átadta azt a memorandumot, amely a magyarság lényegesebb problémáit tartalmazta, és amelynek tartalma lényegében megegyezett a néhány hónappal korábban

¹⁰¹² GYÖNYÖR, *Terhes örökség, i. m.*, 195.

¹⁰¹³ *Československá zahraniční politika v roce 1938*, szerk. Jindřich DEJMEK, Praha, Karolinum, 2001, II., 508. vö. Archiv Ústavu Tomaša Garriga Masaryka (AÚTGM) – Praha – E. Beneše – Republika. 248.

¹⁰¹⁴ DEJMEK, *Krofta, i. m.*, 276.

¹⁰¹⁵ *Československé dějiny v datech*, Praha, 1986. 414–415.

¹⁰¹⁶ KROFTA, Kamil, *Z dob naší první republiky*, Praha, Laichter, 1939, 310–311.

¹⁰¹⁷ MOLNÁR, *Esterházy, i. m.*, 78. Vö. Slovenský týždenník, 1938. július 7. 2. A magyar és a lengyel vezetők is többször találkoztak Hodžával – eredménytelenül. vö. MOL – K 64 – res. pol. – 1938 – 65 – 571.

¹⁰¹⁸ Archiv Ministerstva Zahraničních Věcí (AMZV) – Depeše – 1938 – Došlé – 706/38.

¹⁰¹⁹ MOL – K 74 – számjel – 1938 – Prága – bejövő – 5969/ 97. Vö. Prágai Magyar Hírlap, 1938. augusztus 13. 1. MOL – K 74 – számjel – 1938 – Prága – bejövő – 5969/ 97.

a prágai kormánynak készített hasonló dokumentummal.¹⁰²⁰ A magyar kisebbségi vezetők kifejtették, hogy Hodža kisebbségi státútumában nem látják a garanciát sérelmeik orvoslására, de leszögezték, hogy az EMP-nek szándékában áll a csehszlovák kormánnyal történő meg egyezés, az államkeretek tiszteletben tartásának alapján.¹⁰²¹ A lord ígéretet tett, hogy amely jogokat a németek megkapnak, azt a magyarok is elnyerik.¹⁰²² A magyar kisebbség politikai vezetőinek nyugalomra intő megnyilvánulásai bizonyos tekintélyt is kölcsönöztek számukra a nemzetközi tényezők előtt. 1938. szeptember 8-án Runciman, mint megfelelő súlyú, ugyanakkor kellően mérsékelt politikust, Esterházyt kérte fel arra, hogy tolmácsolja a misszió álláspontját a szudétanémet vezetőknek, akik az említett ostravai konfliktus után nem kívántak tárgyalni. Ez volt egyébként Runciman és Esterházy utolsó megbeszélése.

Miután a brit közvetítéssel létrehozott újabb nemzetiségi státútumot 1938. augusztus 29-én mind a német kisebbségi párt, mind Runciman küldöttsége megkapta, Hodža miniszterelnök újabb – az utolsónak bizonyult – találkozóra invitálta az EMP vezetőit.¹⁰²³ A német kérdés fontosságához kévéssé mérhető magyar problémák esetleges közös tárgyalások megtartásával történő összekötése – amelyet a magyar vezetők szorgalmaztak – azonban nem állt Prága érdekében, így a tárgyalások nem hoztak érdemi eredményt. A csehszlovák diplomácia irányítását gyakorlatilag teljesen kézben tartó Beneš a magyar kérdést mindenképpen le kívánta választani a német kérdés megoldásáról, ezért a csehszlovák vezetés nemcsak hogy nem osztotta a magyar politikusok álláspontját, de arra törekedett, hogy az EMP álláspont-jával ellentétes magyar véleményt prezentáljon a nemzetközi tényezőknek. Egyes források rámutatnak, hogy a csehszlovák kormány megfelelő engedmények nyújtásával 1937-ben, de még 1938 elején is megtarthatta volna a német nemzetiségű lakosság nagyobb részének államhűségét, sőt talán Henleinét is, Prága nemzetállami koncepcióhoz történő ragaszkodásával és az autonómia-gondolat elutasításával azonban elmulasztotta ezt az esélyt.¹⁰²⁴ Tekintve a szudétanémet kérdés eszkalálódását, a csehszlovák politikai vezetőknek, minden erőfeszítésük ellenére 1938 nyarán már a történelmi, földrajzi és gazdasági érvelésnek Csehszlovákia megteremtői és szövetségesei által történő figyelmen kívül hagyásának következményeivel és a valós etnikai viszonyokat jobban tükröző, redukált államkeret „rémképével” kellett szembesülniük.

¹⁰²⁰ DEÁK, Ladislav, *Slováci v mad'arskej politike v r. 1918–1939*, Bratislava, Veda, 1996, 41. Vö. MOLNÁR, *Esterházy, i. m.*, 75. A magyar nyelvhasználat korlátozása a hivatali élet minden területén. A cseh tisztviselők aránytalanul és indokolatlanul nagy száma és ezzel párhuzamosan a magyar tisztviselők hiánya a magyar lakta területeken. Ipari és mezőgazdasági problémák. Az állampolgárság megszerzésének még meglévő akadályai. A magyar közoktatás hiányosságai. A háború óta a magyar nyelvterületen elszenvedett károk jóvátételének hiánya. A magyar területek aránytalanul nagymértékű adóztatása.

¹⁰²¹ MOL – K 64 – res. pol. – 1939 – 7/a – 719.

¹⁰²² MOL – K 64 – res. pol. – 1938–7/4–72 (2396).

¹⁰²³ MOL – K – 64 – res. pol. – 1938 – 75. csomó. (1938. szeptember 1.) „Esterházy szóvá tette a miniszterelnöknek, hogy ugyanakkor, amikor a köztársasági elnöktől kezdve az összes hivatalos tényezők a németekkel tárgyalnak, a magyar párt vezetősége a készülő javaslatokról csak megbízhatatlan újsághírek alapján értesül, amit sérelmezni kell és föltétlenül elvárjuk azt, hogy ugyanakkor, amikor a németekkel tárgyalnak, bennünket, magyarokat is kapcsoljanak be ezekbe a tárgyalásokba.”

¹⁰²⁴ ROBBINS, Keith, *Munich 1938*, London, Cassell, 1968, 239.

Runciman lord missziója szeptember közepére tehát sikertelenségbe fulladt, ennek egyik okát a különmegbízott a prágai politika makacsságával magyarázta.¹⁰²⁵ Hathetes prágai tartózkodása után jelentésében arról is beszámolt, hogy Henleinék követelései helytállóak, csupán a módszerekkel nem tud egyetérteni.¹⁰²⁶ A tárgyalások megszakadásáért Henleinéket okolta, de hozzátette, hogy az elmúlt húsz évben a cseh igazgatás intoleráns magatartásával a lázadás szélére sodorta a helyi német lakosságot. A csehszlovák kormány a nemzetiségeknek tett ígéreteit soha sem tartotta be, ezért sem kell csodálkozni a Benešsel szembeni nyílt bizalmatlanságon. „Ha bizonyos terület-átcsatolások elkerülhetetlenek – és azokat annak tartom –, azokat haladék nélkül, azonnal végre kell hajtani. Azokra a területekre nézve, ahol a német többség nem ilyen túlnyomó, helyi autonómiát javaslok a negyedik tervben foglaltaknak megfelelően.”¹⁰²⁷ A közvetítő tevékenység sikertelenségét követően elmélyülő szudétanémet krízis idején az EMP, Magyarország diplomáciai tevékenységével összhangban továbbra is a német kérdés megoldásával azonos elbánást követelt a magyar kisebbség számára, miközben nemzetiségi jogainak bővítését – a szudétanémetektől eltérően – kizárólag békés úton igyekezett elérni,¹⁰²⁸ mindvégig nagy hangsúlyt helyezve a nyugalom megőrzését célzó nyilvános fellépésekre és sajtóközleményekre.¹⁰²⁹ A kérdés eskalálódása ebben az időszakban természetesen a kisebbségek vezetőit közös állásfoglalásokra ösztönözte.¹⁰³⁰

Az 1938. év nyarán egy igen fontos belpolitikai esemény is lezajlott, ekkor rendezték meg ugyanis az első köztársaság történetének utolsó kommunális választásait. E választások, parlamenti választások hiányában, az egyre képlékenyebb belpolitikai viszonyok és a nemzetiségi kérdés kiéleződése időszakában a lakosságnak a pártok programjával kapcsolatos felfogását és így a csehszlovák államhoz fűződő viszonyát fejezték ki. A kormányzat által különböző ürügyekkel 1937 ősze óta többször elhalasztott választások megtartását főként a szudétanémet vezetők követelték (nemzetközi fórumokon is), hisz ekkor már a német lakosság szavazatainak döntő többségére biztosan számíthattak. Tekintettel a nemzeti alapon szerveződő pártok érzékelhető előretörésére, Prágának nem állt érdekében a választások kiírása, így hosszas habozás után csak az április 22-i minisztertanácson jelölték ki a végleges időpontokat.¹⁰³¹ A csehszlovák belügyminisztérium rendelkezése szerint 1938. május 22-én, május 29-én és június 12-én tartották meg a választásokat, amelyek a magyarlakta községek esetében főként június 12-én zajlottak le.¹⁰³² Országos szinten helytálló becslésnek tűnik az, hogy az EMP a magyar szavazásra jogosult lakosság szavazatainak 80–85%-át megszerezte, így az a tény mindenesetre igazolhatónak tűnik, hogy az 1938. évi községi választások eredménye a csehszlovákiai magyar nemzeti közösség legitim képviselőjévé avatta az EMP-t

¹⁰²⁵ *Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához (DIMK)*, szerk. ZSIGMOND László, 2. köt., Budapest, MTA, 1965, 297, 550–552. Runciman 1938. szeptember 16-án utazott el Prágából.

¹⁰²⁶ PACNER, Karel, *Osudové okamžiky Československa*, Praha, 1997, 150.

¹⁰²⁷ MOLNÁR, Esterházy, i. m., 79. Vö. DEJMEK, Krofta, i. m., 323–324.

¹⁰²⁸ ESTERHÁZY Lujza, *Szívek az ár ellen*, Budapest, Püski, 1991, 86–87.

¹⁰²⁹ Új Hírek, 1938. június 11. 1. Vö. ESTERHÁZY Lujza, i. m., 86–87.

¹⁰³⁰ Prágai Magyar Hírlap, 1938. augusztus 26. 3. A csehszlovákiai nemzeti kisebbségek képviselőinek 1938. szeptember 9-i prágai találkozóján a résztvevők leszögezték: „Az állam sürgősen szükséges átépítésének alapkérdéseire és a nemzetiségi kérdés rendezésére vonatkozó nézetekben teljes az egyöntetűség”.

¹⁰³¹ SIMON Attila, *Az 1938-as községi választások Csehszlovákiában és a szlovákiai magyar politika*, Fórum Társadalomtudományi Szemle, 2006/1. 111–134. 115.

¹⁰³² SNA – ku – prez. 1938. K. 243 – 24 459.

e sorsdöntő hónapokban.¹⁰³³ A magyar párt jó eredményei mögött a magyar lakosság húsz év alatt felhalmozott tapasztalatait is látni kell. E tapasztalatok ugyanis meghatározó tényezői voltak annak a tendenciának, amelynek során az EMP által kommunikált nemzeti alapú célkitűzések egyértelműen vonzóbbak voltak a kormánypártok két évtizede hangoztatott, de soha meg nem valósított nemzeti egyenjogúság jelszavainál.¹⁰³⁴ Fontosnak tartjuk megjegyezni, hogy a választások időpontjában az EMP úgy folytatta kampányát, hogy a csehszlovák államkereteken belül, a nemzeti sérelmek Prága általi orvoslását kikényszeríteni kívánó politika megvalósítását képviselte választói előtt. Az a tény, hogy a nemzetközi események néhány hónap múlva jelentősen meghaladták e célkitűzéseket, ekkor nem hagyott nyomot a párt retorikájában, a határrevízió bármilyen szempontú említése a választások során tabunak számított.¹⁰³⁵

Az 1938 elejére kialakult német–csehszlovák szembenállás fegyveres konfliktus kirobbanásával fenyegetett, amelyet végül a brit diplomácia erőfeszítései akadályoztak meg. Neville Chamberlain brit miniszterelnök kezdeményezésére Hitler hajlandó volt tárgyalóasztalhoz ülni, tárgyalási alapja azonban ekkor már az etnikai alapú határmódosítás volt. E külpolitikai események hatására az Egyesült Magyar Párt parlamenti klubja mint a csehszlovákiai magyarság törvényes képviselője 1938. szeptember 17-én határozatban mondta ki a magyar kisebbség önrendelkezési jogát és népszavazást követelt.¹⁰³⁶ Mint az közzismert, az 1938. szeptember 29–30-án megtartott müncheni konferencián Nagy-Britannia és Franciaország miniszterelnökei, Chamberlain és Daladier, a Duce és a Führer vett részt. A résztvevők megállapodtak a (1910. évi népszámlálás szerint) több mint 50%-ban német nemzetiségű népesség által lakott csehszlovákiai területek Németországhoz csatolásának pontos menetrendjéről, és a végleges határmegállapítás német–csehszlovák bizottság létrehozásával történő rendezéséről. Mussolini felvetése nyomán a magyar és lengyel kisebbségi kérdés rendezésének szándéka is az egyezmény függelékébe került. A csehszlovák kormány képviselői nem lehettek jelen az eseményen.

A müncheni döntés és Szlovákia autonómiájának 1938. október 6-án, Zsolnán történt kikiáltása kapcsán a csehszlovákiai magyar kisebbség vezetői ismét kifejezték véleményüket. Esterházy János a pozsonyi rádióban október 7-én este 6³⁵-kor elmondott beszédében üdvözölte a müncheni döntést, amely az egyenlő elbánás elvének megfelelően „felszabadulásunkhoz hathatósan hozzásegített. Tudom és érzem, hogy rövid pár napon belül a magyarság egyesül” – mondotta. „Boldogan, hálátelt szívvel várjuk visszacsatolásunkat” – jelentette ki, egyúttal kezét nyújtott a szlovák nemzetnek is. „Ha országhatár is lesz közöttünk, mégis szeretettel fogjuk kísérni szlovák testvéreink sorsát, és velük együtt óhajtunk működni”.¹⁰³⁷ Ezen a napon a magyar párt megalakította a Magyar Nemzeti Tanácsot is, és kiáltványban ter-

¹⁰³³ SNa – ku – prez. 1938., K. 243. – Výsledky obecných volieb. Vö. Prágai Magyar Hírlap, 1938. június 14. 1.

¹⁰³⁴ SIMON, *Az 1938-as községi választások, i. m.*, 128. Az EMP a választások előtti rövid kampányidőszakban a nemzeti egység elsőrendű fontosságára apellált, „korparancsnak” tekintve a társadalmi és vallási különbségek félretételét.

¹⁰³⁵ SIMON, *uo.*, 129.

¹⁰³⁶ Prágai Magyar Hírlap, 1938. szeptember 18. 1. „A csehszlovákiai magyar népcsoport önmaga kívánja kezébe venni sorsának intézését, e célból szüksége van arra, hogy biztosíttassék részére az a jog, amellyel 1918-ban csak egyes nemzetek élhettek: az önrendelkezés joga. A magyarság azonban mélyen meg van győződve róla, hogy itt olyan sorskérdésekről van szó, amelyhez minden itt élő magyar embernek szava kell, hogy legyen. Adassék meg a lehetőség arra, hogy a magyar népcsoport népszavazással dönthesse el, miként kíván elhelyezkedni a közép-európai térben.”

¹⁰³⁷ MOL – K 27 – Minisztertanácsi jegyzőkönyvek. 1938. október 7.

jesztette elő legfontosabb követeléseit.¹⁰³⁸ Az EMP parlamenti klubjának eme határozatát Jaross Andor, az EMP alelnöke Esterházy beszédét követően olvasta be a pozsonyi rádióban.¹⁰³⁹

A magyar kisebbség vezetői tehát a müncheni egyezményt követően az etnikai elvű határrevízió alapjára helyezkedtek. A hamarosan megkezdődő komáromi tárgyalásokon nem lehettek jelen, ugyanis azt sem a magyar, sem a csehszlovák kormány nem preferálta. A München hatására aktivizálódó szlovákok zsolnai manifesztumának hangvétele ugyanakkor önmagában is jelezte a magyar diplomáciának és a magyar kisebbségi politikusoknak, hogy a német orientáció mellett a magyar nem jelent alternatívát.¹⁰⁴⁰ A szlovákság és a szlovákiai magyarság útja a területi revízióról folytatott tárgyalások megkezdésével véglegesen elvált, hiszen a magyar kormány diplomáciai törekvéseivel (amellyel a magyar kisebbség azonosult) szemben a szlovák nemzeti területet „védelmező” autonóm szlovák kormány állt. Pozsony a független Szlovákia megteremtésének irányába indult, és ehhez a nemzeti szocialista Német Birodalom védelmére és segítségére kívánt támaszkodni.

Az említettek alapján célszerűnek látszik néhány, a szlovák szakirodalom által a magyar kisebbség politikai képviselőjének szerepét bíráló állítást megvizsgálni. Annak a szlovák szakirodalomban erőteljesen jelenlévő álláspontnak, miszerint a magyar kisebbség számára identitásának megőrzéséhez messzemenően adottak voltak a feltételek, ám annak politikai reprezentációja magát a kisebbségi léthelyzetet nem tudta elfogadni,¹⁰⁴¹ az első részével nem tudunk egyetérteni, ebből következően úgy véljük, hogy az állítás második része egyebek mellett éppen a diszkriminatív kisebbségpolitika következtében lehet helytálló. A korabeli kormányzati felfogás, valamint nyomában a cseh és szlovák szakirodalom nagyobb része azon az állásponton volt, amely szerint a magyar kisebbséget annak vezetői elidegenítették az államtól, hisz állandóan ébren tartották benne a reményt, hogy a kisebbségi lét csupán ideiglenes. A szlovák szerzők azt is kiemelik, hogy a magyar pártok, majd fúziójuk után az Egyesült Magyar Párt nem dolgozott ki önálló politikai koncepciót, hanem Budapest irányelvei szerint revizionista célokat szolgált,¹⁰⁴² amelynek érdekében szoros kapcsolatot tartott fenn a magyar kormánnyal.¹⁰⁴³ Véleményünk szerint a magyar párt elsősorban a csehszlovákiai magyarság érdekeit képviselte, politikai koncepciót a pártnak ez az alapvető feladat adott. A magyar vezetők Budapesttel fenntartott kapcsolatai közismert tények voltak, amit maguk is nyíltan vállaltak. A korszak politikai viszonyai között ez természetes és általános jelenség volt.¹⁰⁴⁴ Az eredetileg szlovák pártok által létrehozott, és több-kevesebb intenzitással működő, általunk már említett autonomista blokk, a válság során is csupán néhány sajtónyilatkozatot produkált.¹⁰⁴⁵ A Henlein–Sidor–Esterházy nevével fémjelzett úgynevezett autonomista blokk

¹⁰³⁸ OSZK – Kézirattár. Szüllő Géza hagyatéka. X/1.

¹⁰³⁹ MOL – K 27 – Minisztertanácsi jegyzőkönyvek. 1938. október 7.

¹⁰⁴⁰ LIPTÁK, L'ubomír, *Slovensko v 20. storočí*, Bratislava, Kalligram, 1998, 162–163. A müncheni egyezmény szellemében élnek önrendelkezési jogukkal, és a párt vezetésével a nemzet csatlakozik a marxista-zsidó ideológia ellen harcoló népekhez. A szlovák autonóm kormány betiltotta a kommunista pártot és a nemzetiségi nyelvoktatást.

¹⁰⁴¹ DEÁK, *Slováci v mad'arskej politike, i. m.*, 39.

¹⁰⁴² VÁVRA–EIBEL, *Viedenská arbitráž*, Bratislava, Osveta, 1963, 16.

¹⁰⁴³ DEÁK, *Slováci v mad'arskej politike, i. m.*, 39–40.

¹⁰⁴⁴ POPÉLY Gyula, *Esterházy János gróf pályaképe*, Valóság, 1995. 12. sz. 60.

¹⁰⁴⁵ A nyilatkozatokat közli: Slováč, 1938. február 27. 1.; Új Hírek, 1938. március 1. 1. Vö. MOL – K 64 – res. pol. – 1938 – 65 – 179. Esterházy beszámolója szerint az autonomista blokk a szlovák vezetők megbízhatatlansága miatt már a múltban is megghiúsult.

állítólagosan nacionalista és a náciizmust majmoló, ugyanakkor úgymond a magyar érdekeket eláruló politikájának fikciója a kommunista párt politikai agitációjának volt része, főként az 1938. évi választások során. Ezt az elmélkedést „fejlesztette” a magyarok kollektív bűnösségét igazoló „történeti érvvé” a szlovák történetírás nemzeti szárnya a második világháború után.

A szlovák felfogással ellentétben a magyarok nem fokozták követeléseiket, hogy ezzel lehetetlenné tegyék a csehszlovák kormánnyal a megegyezést,¹⁰⁴⁶ hanem haladtak az eseményekkel, és a németekkel azonos elbánást igényeltek a maguk számára a nemzetközi tényezőktől és a csehszlovák kormánytól.¹⁰⁴⁷ Ez az 1938. év közepén még mindig az autonómia követelése volt, de szeptember közepén már az önrendelkezési jog kimondása (amely ugyancsak nem volt új keletű követelés), amely a nemzeti kisebbségek által lakott területeken követelt népszavazással öltött gyakorlati jelleget. Az egyenlő elbánás elve végül München után már az etnikai alapú területi revíziót jelentette. A magyar politikai reprezentáció idézett lépéseire a szlovák szakirodalom a jogtalan szeparatizmus megnyilvánulásaként tekint.¹⁰⁴⁸ A magyar kisebbség és annak vezetői többnyire úgy vélték, hogy „identitásuk megőrzésének feltételei” nagyon kevésbé vannak biztosítva a Csehszlovák Köztársaságban. Ez a kisebbség gyakorlatilag nem kapta meg azokat a jogokat, melyeket a békeszerződés biztosított és a Népszövetség garantált számára. A két világháború között a magyarság hosszú távú fennmaradásának zálogát az ottani magyarság legitim politikai vezetői (az adott keretek között elérhető maximumként) Szlovákia és Kárpátalja autonómiájának létrehozásában látták. Az érte folytatott, hosszabb távon legalább némileg reálisnak ítélt küzdelem sem váltotta be azonban a hozzá fűzött reményeket, mivel Prága annak elutasítását illetően hajthatatlan maradt, és csupán a nemzetközi politikai helyzet kritikussá válása kényszerítette ki a csehszlovák vezetőkől ilyen irányú elmozdulást. A krízishelyzet kényszere alatt is vonakodva tett engedmények azonban ekkor már nem tudták elejét venni az állam felbomlásának. A csehszlovákiai magyar kisebbségtől a csehszlovák állam ugyan elvárt, de nem feltételezett lojalitást, hiszen a magyarságtól hiányolt hazafias viselkedéshez mindvégig hiányzott az állam „jó szándéka”. Korszakunkban ezért a magyar kisebbség csak részben integrálódott az államba, mivel általában igazságtalannak tekintette a trianoni területi rendezést, amely a Magyarország és új szomszédai közötti feszült viszony következtében ráadásul fizikailag is elvágtatta e közösséget az anyaországtól.¹⁰⁴⁹ A köztársaság válságának, majd felbomlásának időszakában ugyanakkor egy további fontos szempont is szerepet játszott a magyarság magatartásában, éspedig az, hogy 1938 októberében számára az alternatívát már nem a demokratikus Csehszlovákia, vagy a kevésbé demokratikus Magyarország jelentette, hanem a rohamosan Németországhoz igazodó, önállóságra törekvő Szlovákia, vagy az anyaország.¹⁰⁵⁰ A Csehszlovák Köztársaságban eltöltött húsz év tapasztalatai és a nemzeti együvé tartozás érzésének nagyon is valóságos ténye alapján a csehszlovákiai magyarság vezetői az adott történelmi korban aligha irányíthatták volna másfelé a magyar kisebbséget, mint vissza az anyaországba. Mindezt azonban ragaszkodva a békés eszközökhöz, mérsékelt módon tették. E vezetők többsége akkor úgy vélte, hogy egy etnikailag korrektebb határmegvonás hosszú távon megteremtheti a visszatérő magyarság számára a megmaradás feltételeit, egyúttal biztosíthatja a szlovák és a magyar nemzet békésebb egymás mellett élését.

¹⁰⁴⁶ DEÁK, *Slováci v mad'arskej politike, i. m.*, 40–41.

¹⁰⁴⁷ OSZK – Kézirattár. Szüllő Géza hagyatéka. X/1.

¹⁰⁴⁸ DEÁK, *Slováci v mad'arskej politike, i. m.*, 42.

¹⁰⁴⁹ SZARKA László, *Dunatáji dilemmák*, Budapest, Ister, 1998, 160.

¹⁰⁵⁰ JANICS Kálmán, *A hontalanság évei*, h. n., Hunnia Kiadó, 1989, 32.

VAJDA GÁBOR
(Szabadka)

Délvidéki civil szervezeteink szerepe

A nemzeti identitásvédelem szempontjából egyértelműen hasznos munkát elsősorban a civil társulatok végzik a Délvidéken. Mindenekelőtt az Újvidéken székelő Vajdasági Magyar Tudományos Társaság és a szabadkai Magyarországtudós Társaság révén, valamint az Aracs Társadalmi Szervezet folyóiratának tevékenysége által. Ez nem utolsósorban azért lehetséges, mert míg politikai pártjaink évek óta úgyszólván késhegyre menő harcot folytatnak a hatalomért és a tekintélyért, addig az említett (és az említetlen) polgári szövetségek, ahelyett, hogy rivalizálásra és anyagi gyarapodásra pocsékolnák erejüket, egymás munkáját kiegészítve teszik a magukét. Hogy nincsenek közöttük kicsinyes torzsalkodások, az annak is köszönhető, hogy saját választott területüket művelik. Míg a Magyarországtudós Társaság elsősorban a délvidéki magyarság jelenének társadalomtudományi megismerésére összpontosítja figyelmét, addig a Vajdasági Magyar Tudományos Társaság tankönyv-kiegészítő tevékenysége mellett a történelmi múlt eddig eltakart fehér foltjainak föltárásában jeleskedik. Az Aracs Társadalmi Szervezet viszont egyfelől a magyarság sürgős művelődési gondjait próbálja enyhíteni a szellemi és tanügyi javak behozatala által, másfelől folyóirata révén a köztudatba és a politikusi lelkiismeretbe igyekszik becsempészni nemcsak a saját szociográfiai föltárásait, hanem az említett két társszervezet kutatási eredményeit is. Nem egyszer fordult már elő, hogy az Aracsban – mivel évente négyszer jelenik meg – előbb látott napvilágot valamely tudományos beszámoló, mint annak az egyesületnek a közlönyében, amelynek keretében készült.

Az említett egyesületek együttműködéséhez fűződik az az akció (petíció) is, amelyet a diplomahonosítás ügyében kezdeményeztünk az e kérdést politikusainkkal együtt mind a mai napig gondosan elszabotáló Magyar Tanszék bürokratikus magatartása kapcsán.

Visszont az, hogy a Tartományi Képviselőház nemrég egyöntetűen a második világháború áldozatai magyar kivégzettjeinek neveit is tartalmazó listájának hitelességére, vagyis a kollektív bűnösség vádjá alóli fölmentésre szavazott, az elsősorban a Vajdasági Magyar Tudományos Társaság történészeinek meggyőző munkáját dicséri. A Magyarországtudós Társaság pedig eddigi kimutatásai által a remélhető oktatásügyi és gazdasági változásokat, valamint a szabadkai egyetem megalapítását készítette elő. Hogy azonban lesz-e ennek igazán emberi jellege (azaz megéri-e a föltételezett gazdasági-anyagi nyereség), annak előzetes mérlegelése az Aracs folyóirat munkatársainak is feladata. Mi azzal vagyunk, hogy a nem kellő átgondoltsággal vállalt multikulturális célok csupán fokozzák a délvidéki magyarság lelki gettósodását, ami sokkal nagyobb veszély annál, mintha a jövőnek továbbra is hasított tudatú magyarja nem eléggé gördülékenyen és idegen hangsúllyal fejezné ki magát az államalkotók nyelvén, s ha a saját anyanyelvének minél tökéletesebb elsajátítását az európai nyelvek tanulása alapfeltételének tekintené.

Civil társaságaink jövőbeli feladatait és módszereit mérlegelve nem szabad megfelelkezünk az Európai Unió céljai és taktikája kínálta lehetőségekről.

Az említett kontinentális intézmény az alapítóknak, majd a hozzájuk csatlakozó tagállamoknak mindenekelőtt honvédelmi biztonságát, megtervezhető gazdasági fejlődését és együttműködését, végül pedig kulturális tapasztalatcseréjét szolgálja. Az Európai Uniónak ezt

az alapérdekét föltétlenül ki kell használnia a kisebbségbe szorult magyarság másodrendűsége megszüntetésén dolgozó civil szervezeteinek.

Ez a lehetőség egy ideig megnöveli délvidéki civil szervezeteink felelősségét, s a dolgát is megnehezíti. Abból a föltevésből kell kiindulnunk, hogy a magyarságot elnyomó államalkotó nemzetnél a rendeződés vágya, az életszínvonal növelésének igénye és a biztonság óhaja az Európai Unióba való betagozódást az ország stratégiai céljának tekinti, s ezért, akár a saját előítéleteit – ha nem megszüntetve is, de legalább – fölfüggesztve, igyekszik eleget tenni a követelményeknek.

Működjenek azonban bármennyire bátran és elmélyülten polgári szervezeteink, akkor sem befolyásolhatják közvetlenül az államnak nyelvünket nem ismerő politikusait, ha a biztonsági szolgálat megkülönböztetett figyelemmel kíséri is tevékenységünket. Ezért a mi egyesületi munkánknak elsősorban saját „kisebbségi” politikusainkra kell hatnia. Lelkiismeret-ébresztő – ha kell: leleplező – tevékenységünkkel annak belátására kell rábírunk őket, hogy a térség biztonságát és jólétét (tehát végső soron a szerbség érdekeit is) hosszabb távon nem az ő megalkuvó, látszathalmozó magatartásuk szolgálja, hanem a gerinces, tényföltáró ellenzékiesség, amely a normális, egészséges szellemű ifjúságnevelés eszményéből kiindulva jöttányit sem enged a teljes egyenrangúvá válás céljából. Vagyis az önrendelkezésében szuverén, saját korszerű szükségleteinek és belátásának megfelelően, tehát a szó európai értelmében lojális, őslakos voltában államalkotó számbeli kisebbség emberi méltóságából. Következőleg abból az igényéből sem, amely önmegvalósításunknak alapjait és falait teremtené meg az eddig részben már fölépített tetőzet alatt. Mert pl. a Magyar Nemzeti Tanács műve, a szabadkai, illetve zentai tehetséggondozó gimnázium tetőzetnek tekinthető. Méghozzá lebegőnek. Mindaddig, amíg meg nem teremtjük a teljesen önálló magyar iskolarendszert. Ennek érdekében civil szervezeteink már eljuttatták Brüsszelbe az egyébként a strasbourgi bíróságnak címzett folyamodványunkat.

Szerencsére olyan helyzetben vagyunk, hogy problémáink megoldásának internacionalizálása révén jóra zsarolhatjuk az ország többségi nemzetének demagógiájában veszteglő politikusainkat. Viszont egyesületeink munkájának eredményét, fölméréseiken alapuló jogos követelését a meglevő s még kialakítandó nyugati kapcsolataink révén az eddigieknél rendszerebben kellene eljuttatnunk az európai és óceánon túli politikai, emberjogi és kulturális fórumokhoz, tekintélyes politikai testületekhez. Nem alkalom diktálta tűzoltó jelleggel, ahogyan érdekeiknek megfelelően ezt eddig politikusaink tették. Ők például azt is csak a közelmúltban kezdték komolyan venni, hogy a Délvidéken – leginkább gyáván aljas módon – verik a magyar fiatalokat, s hogy ezen a helyzeten – most, amikor már-már végzetesen elharapózott a jelenség – sürgősen segíteni kell.

Azzal a ténnyel viszont még mindig nem hajlandók szembesülni, miszerint a főleg Szabadkán elszaporodott, rendszerint testi sértéssel járó betöréses rablások áldozatai többnyire magyarok. Példaként hadd hivatkozzam a Gubás-házaspárra, az Aracs Társadalmi Szervezet vezetőire, akik esetében a feleséget a tolókoksihoz kötött férj szeme láttára kínozták meg a gonosztevők. Ennek és sok hasonló esetnek dacára vezető politikusaink nem tiltakoztak nyomatékosan, nem buzdították polgári engedetlenségre megfélemlített lakosságunkat a nyomozást szabotáló rendőrség munkájának serkentése érdekében. A tettesek kézre kerítése és példás megbüntetése nélkül pedig a magyarverések számának csökkenése nem több főntről irányított látszatértékű átmeneti helyzettől.

Az újvidéki és a szabadkai rádió, televízió, attól eltekintve, hogy a nemzeti évfordulók megünnepléséből s a kommunizmus éveiben elhallgatott történelmi tények ismertetéséből kiveszi a részét, az életrendet alapvetően meghatározó mindennapokban többnyire a VMSZ, illetve a szerb államvédelem napi érdekeihez igazodik. Leginkább tartózkodik az önálló

véleménynyilvánítástól. Ez, alkalmankénti kivételektől eltekintve, a sajtónkra, folyóiratainkra és a könyvkiadásunkra is vonatkozik. S ami a legfájóbb: ennek az álságos helyzetnek elsősorban az ifjúság issza meg a levét.

Ez a fiatalok politikai visszahúzódásában is tükröződik, amelyről kutatásai alapján Diósi Viola a következőket állapítja meg: „A megkérdezettek 68,2%-a vallotta magáról, hogy nem tagja semmilyen pártnak, civil szervezetnek vagy mozgalomnak. ...a legfiatalabb korosztály (tizenévesek és az egyetemisták egy része) nagyobb számban csatlakozik nem magyar pártokhoz, mint a magyar érdekképviseltekhez. Az idősebb korcsoportnál (24–28 év között) egyre magasabb a magyar pártokban aktív fiatalok száma, és csökken a nem magyar pártokban való tagságuk.”¹⁰⁵¹ Vajon föltételezhető-e, hogy az iskolában és otthon jelentős számban szerb beállítottságúvá nevelt fiatalok magatartása megváltozik a náluk idősebbek példájára, amennyiben a VMSZ nem változtat totalitárius jellegű pártpolitikáján? Aligha, de különben is csak az autonómia által teremtett feltételek segíthetnének a magyar fiatalon. Tudniillik a jelenlegi helyzet szerint „...a szerencsés szerb fiatal sokkal jobban kiismeri magát a túlélés zeg-zugaiban, a maffiózás labirintusaiban. (...) Közéjük magyar fiatal, ha elfogadná is a viselkedésüket, nem kerülhet be. A szerb fiatalok megkaparintanak minden lehetőséget a magyar fiatalok elől a munkavállalás és vállalkozás terén ezekben a mindig képlékeny, nem szabályozott, kaotikus és értékvesztő társadalmi viszonyokban. Hiába jobb, tehetségesebb és törekvőbb munkás a mi fiatalunk, ha még mindig nem ez számít. Az a mérvadó, hogy ki a tagja valamilyen formális és nem formális, intézményesített vagy szabad akaratú szerb érdekcsoportnak.”¹⁰⁵²

Iskoláink mindmáig többnyire félrenevelik, félretanítják a fiatalokat, ha az utóbbi időben enyhült is némileg az uralkodó nemzet nacionalizmusa a tankönyvekben. A probléma az, hogy sem a jugoszlávósítottan diplomázott, anyagi nehézségekkel küszködő pedagógusok, sem a problémák érdemi megoldását halasztgató, és asszimilációnk ellen szólamszerűen tiltakozó, gyermekeiket nem ritkán az anyaországban taníttató politikusok nem érdekeltek a délvidéki magyar iskoláztatás autonómiájának megteremtésében. Pedig még mindig főleg azoknak a lefordított tankönyvei vannak használatban, akik nem eléggé vagy egyenesen rosszul ismerik régióink emberét, annak múltját, jelenét s neveltetési-ismereti igényeit. A magyarországi tankönyvek behozatala rendszertelen, csak alkalmasszerűen engedélyezett, tehát használatuk sem egyértelműen ajánlott. Küldetéstudat és kurázi kell hozzá. Azonban ez is kevés. Mert akárhány gyönyörű művelődési otthont kapjunk is ajándékba anyaországunktól, s bármennyi tankönyv behozatalára és használatára kérelmezzünk is a ki tudja meddig érvényes engedélyt a belgrádi minisztériumtól, ha a tantervek az új nemzedéket annak legfogékonyabb időszakában nem kevés fölösleges, sőt olykor kifejezetten káros ismeretekkel terhelik. Miközben a fiatalok idejekorán olyan távolságra kerülnek saját nemzeti kultúrájuktól, hogy a közöttük így keletkező lelki-szellemi szakadéknak a civil szervezetek segítségével való áthidalására csupán kevésnek jut ideje és energiája.

Marad a beletörődő magatartás kialakításának kényszere. A szülők szeretnék volna, „ha a gyermekük gimnáziumba vagy szakközépiskolába kerül – írja Mirnics Károly –, de nem tudták, mit kellett volna tenni ennek érdekében. Tehetetlenségükben állandóan csökkentették az igény szintjüket és a gyermekekkel szembeni elvárásukat. Párhuzamosan azzal, hogy rádöbbentek, gyermekük képtelen versenyhelyzetben megállni a helyét a szerb gyermekekkel

¹⁰⁵¹ DIÓSI Viola, *A fiatalok és a közélet*, in *Holnaplátók, ifjúsági közérzetmérés*, szerk. GÁBRITYNÉ MOLNÁR Irén, MIRNICS Zsuzsa, Szabadka, 2002, 107.

¹⁰⁵² MIRNICS Károly, *Meglopott nemzedék*, in *Térfoglaló. Ifjúsági szerep- és közösségvállalás*, szerk. MIRNICS Zsuzsa, Szabadka, 2003, 43.

szemben, nem is tehettek mást, minthogy elálljanak elvárásaiktól.”¹⁰⁵³ Ez lappang G. Molnár Irén megállapításának háttérében is: „a magyarok általános iskolavégzettsége meghaladja a szerbekét, de már a középiskolai, főiskolai és egyetemi végzettségük elmaradt a többségi nemzetétől.”¹⁰⁵⁴

Mindez azt jelenti, hogy polgári egyesületeink azokat a súlyos hibákat próbálják kijavítani, amelyeket a média és az iskoláztatás napról napra elkövet.

A politikusaink által elgondolt, Szabadkán megalapítandó egyetem is csak tetézné bajainkat. A Magyar Nemzeti Tanács ugyanis a többségi nemzet kényelmi és fölényföltő érdekeinek megfelelően a multikulturális oktatásformához ragaszkodik. A távlatilag és lényegében a szerb államérdeket szolgáló VMSZ az európaiság és a globalizmus, valamint az új diplomások könnyebb érvényesülésének jelszavait szajkózza, nem kétséges azonban, hogy anyanyelvünknek a felsőoktatásban való háttérbe szorulása ezután méginkább a provincializmusunk és a többségi nemzet önmagára nézve is káros felsőbbrendűségi érzésének, s így a mi asszimilációnknak fokozódásával jár majd együtt. Ez utóbbi érdekében került sor több ízben is a szabadkai Magyar Tannyelvű Tanítóképző Kar beindulásának újabb elhalasztására – állítólag a dokumentumok rendezésének elhúzódása miatt. Anélkül, hogy emiatt politikusaink megbotránkoztak volna. Mellesleg: a most ősszel végre kiteljesedni látszó általános iskolai „magyar tannyelvű” pedagógusképzés a neve alapján sem lesz magyar szellemű.

A schengeni határ átmeneti megerősítésének még inkább fokoznia kell polgári egyesületeink nemzeti önmegőrző, ifjúságunk normális, egészséges tanítását és nevelését előkészítő munkáját. Csak távlatilag lesz mindnyájunknak haszna abból, amiből most nagy kárunk van. Ez a kár erkölcsi és lelki, hiszen – remélnünk kell: csak átmenetileg – saját anyaországunk viselkedik úgy, mint a korábbi évtizedekben azok, akik több mint nyolcvan éve elszakítottak bennünket egymástól. A vezető magyar politikusok nem gondolnak arra, hogy (az állampolgárság kérdéséről nem is beszélve) nem elég csupán nekünk, ügyintézőknek megadni például az egy évig érvényes vízumot, hiszen mi érző és gondolkodó emberek között működünk, az ő támogatásukkal és értük. Vajon komolyan vesznek-e ők bennünket, egyesületeket, ha anyaországunk talán hosszú évekre is méginkább elsáncolja magát tőlük?

Mindez arra mutat, hogy az Európai Unió kínálta lehetőségeket szem előtt tartva, a civil egyesületek kutatásaival összefüggésben, nyílt és becsületes eszmecserék kialakulására van szükség a Délvidéken. Annál is inkább, minthogy a termékeny vitákra való ösztönzés – a politikusok, a lelkiismereti terheltségüket egyelőre ügyesen elleplezők átmeneti öröme – még csak az Aracs folyóiratban jelentkezik. Remélem, hogy ez nem sokáig lesz így.

¹⁰⁵³ MIRNICS Károly, *A magyar kisebbség iskolázottsági szintje a Vajdaságban*, in: *Vajdasági útkereső. Kutatások, tanulmányok, jelentések*, szerk. GÁBRITYNÉ MOLNÁR Irén, MIRNICS Zsuzsa, Szabadka, 1998. 87.

¹⁰⁵⁴ G. MOLNÁR Irén, *Az értelmiségpótlás körülményei*, in *Kisebbségi létjelenségek. Szórvány- és szociolingvisztikai kutatások*, szerk. GÁBRITYNÉ MOLNÁR Irén és MIRNICS Zsuzsa, Szabadka, 2003, 299.

Kultikus nyelvhasználat a Gheorghiu-Dej korszak gyermeklapjaiban

1. Gyermekirodalom és propaganda

A gyermekirodalom szerepe hagyományosan az, hogy értelmezési technikákat, tájékozódási pontokat biztosít a fiatal olvasó számára, amelyek segítségével az felismeri a világában uralkodó rendet, és megtanul tájékozódni e rend sajátos szabályai között. A nevelődés eszközeként és a pihenés, szórakozás egyik módjaként egyaránt felfogható irodalomolvasás nemcsak a gyermekolvasó világképének tágitásában játszik szerepet, hanem az adott világkép aktuálisan hatalmi, célirányos formálásában, sőt akár szűkítésében is. „Miközben látszólag tiszteljük a differenciálatlan gyermeki látásmódot, amely képtelen meglátni a császár új ruháját, az ipari forradalomtól napjainkig számtalan olyan könyv íródott, amely elnyomja a gyermeki látásmódban rejlő anarchiát, és helyette arra tanít, hogyan ismerjük fel a császár hatalmát.”¹⁰⁵⁵

A gyermekirodalomban spontán mód benne rejlő propagandisztikus lehetőségek kiaknázása nem a kommunista hatalom találmánya, a didaktikus vonatkozásoktól el nem választható (mert a világot – vagy akár még annak nyelvét is – tanuló, megismerő, formálódásban levő olvasónak szánt) gyermekirodalom tekintélyes hányadában kimutathatók propagandisztikus-ként is értelmezhető vonások. (Isaac Kramnick egyik tanulmányában például azt vizsgálja, hogyan jelenik meg a ipari kapitalizmus és a polgári rend ideológiája a kora tizenkilencedik századi népszerű gyermekirodalmi munkákban.)¹⁰⁵⁶

Propaganda és (gyermek)irodalom kapcsolatának vizsgálatában különbséget kell tennünk az agitációs és az integrációs propaganda között.¹⁰⁵⁷ Míg az előbbi szubverzív módszerként egy adott rendszer megdöntését, a mozgósítást tűzi ki céljául, az utóbbinak elsősorban az a célja, hogy a már kialakult rendet megőrizze, azt automatikusan elfogadtassa. Ezért lesz a forradalmakat követő korok jellemzője az egyszerűségekre való törekvés, a komplex formák, nyelv és képi világ elvetése, a saját mítoszok megteremtése, a művészet szubverzív erejének felismerése, s ennek kordában tartására a cenzúra megerősítése.

Az, hogy egy rendszer mennyire tekinti propagandaeszköznek a gyermekirodalmat, gyakorlatilag azon mérhető le, hogy a klasszikus ellentétpárokból (*dulce et utile, delectare et educare*) leírható vonások közül milyen szerepet biztosít a gyermekirodalom didaktikus vonásának. Minél erősebben támaszkodik az irodalom tanító/nevelő jellegére, annál inkább fontosnak tartja az olvasóhoz eljutó információ célzatos szűrését, az olvasmányokból körvonalozódó eszmények, követendő és elrettentő példák adott doktrínába illeszkedő válogatását.

Az alábbiakban a Napsugár című gyermeklapban közölt irodalmi anyagot vizsgálva próbálom körvonalazni azt a kultikusnak is tekinthető nyelvhasználatot, amely a korszak irodalmi megszólalásmódját jellemezte.

¹⁰⁵⁵ FOULKES, A. P., *Literature and Propaganda*, Methuen, London and New York 1983, 45.

¹⁰⁵⁶ KRAMNICK, Isaac, *Children's literature and bourgeois ideology*, in Perez ZAGORIN (ed.) *Culture and Politics From Puritanism to the Enlightenment*, Berkeley, California, 1980, 203–240.

¹⁰⁵⁷ ELLUL, Jacques, *Propaganda: The Formation of Men's Attitudes*, New York, 1973, 81.

2. A Napsugár szerkesztési koncepciói

A kisiskolások számára szerkesztett irodalmi folyóirat első száma 1957 januárjában jelent meg Kolozsváron, de megalapítását néhány hónappal korábban, 1956 tavaszán-nyarán felvetették. Az erről szóló határozatot 1956 szeptemberében olvasta fel egy kolozsvári írógyűlésen Fazekas János,¹⁰⁵⁸ az Asztalos István vezette szerkesztőség¹⁰⁵⁹ is ekkor alakult meg. Megjelenése mögött nyilván taktikai okok álltak (az 1956-os magyarországi forradalom körüli/utáni forrongó, nyugtalan helyzet csillapítása), de kétségtelen, hogy megjelenésével a Napsugár a magyar nyelvű lapkínálat egyik szembetűnő hiányosságát szüntette meg. Az 1950-től megjelenő Pionír elsősorban a 10-14 éves gyerekeknek szolt, mozgalmi lap lévén, csupán mellékesen közölt irodalmat. A pionírszervezetbe még be nem lépett, vagy frissen bekerülő, de immár az állami oktatás kötelékeibe, az új ember formálásának mechanizmusába jutott kisiskolásoknak más fórumra volt szüksége. E szerep betöltésére hívták létre a Napsugarat,¹⁰⁶⁰ amely immár nem mozgalmi, hanem elsősorban irodalmi lap. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy függetleníthette magát az uralkodó kommunista ideológiától, hiszen a Pionírhoz hasonlóan a Napsugár is az Ifjú munkás Szövetség Központi Vezetőségének lapja (1967-től a Pionírszervezetek Országos Tanácsa veszi át a védnökséget), amely voltaképpen szigorú cenzúrát jelentett. A cenzúra ellenére az a tény, hogy kisgyerekeknek szolt és irodalmi lap volt, a Pionírnál lényegesen nagyobb mozgásteret engedélyezett. Asztalos István igényes lapot kívánt létrehozni, s ennek érdekében a korabeli irodalmi élet legjobbait vont be a Napsugár munkatársai közé. Külön odafigyelt arra, hogy a fiatal (sokszor még egyetemista) szerzők (pl. Lászlóffy Aladár, Szilágyi Domokos stb.), képzőművészek (pl. Cseh Gusztáv) munkái is jelen legyenek a lapban. Az első évfolyamokban pedig a két világháború közti erdélyi irodalom ekkorra már az irodalmi élet peremére szorított szerzői is megjelentettek írást (pl. Kemény János verses állatmeséket, vadásztörténeteket, Szentimrei Jenő verseket).

Nemcsak a lapban közölt írárok színvonalára, hanem a vizuális megjelenítésre fogékony gyermekolvasó számára különösen fontos minőségi illusztrációs anyagra is gondot fordítottak, a szövegeket a kor számos kiváló képzőművészeinek színes rajzai kísérik. A képzeletet megragadó, fantáziadús illusztrációk ugyanakkor kétes szerep betöltésére is kényszerültek, egyrészt kárpótolták az olvasót az igénytelenebb, irodalmi álcát öltő ideológiai tanmesékért, ugyanakkor mintegy „figyelmébe ajánlották”, „reklámozták” is azokat. A többnyire szép, harmonikus vonású (1960-tól kezdve egyre inkább pionírnnyakkendőt viselő) gyermekfigurák körül kirajzolódó idilli világ akarva-akaratlanul az integrációs propaganda eszközeként is szolgált.

A mind tartalmi, mind pedig vizuális-tipográfiai szempontból igényes gyermeklap szerkesztésének kezdeti szándéka Asztalos 1960-ban bekövetkező halála után is megmaradt. „...olyan irodalmi gyermeklapot igyekeztünk szerkeszteni, amelyik rászoktatja a gyermeket az olvasásra, megkedvelteti vele a verset, miközben az első oldalakon igyekeztünk »megadni a császárnak, ami a császáré«, nehogy az Istenét is magának követelje.”¹⁰⁶¹ Ennek volt fenntartott helye a gyermeklapban kissé különösnek tetsző, a szerkesztők által váltásban írott

¹⁰⁵⁸ Lásd Farkas János kiegészítését Balázs Imre József Fodor Sándorral készített interjújához. „A gyerek nem a legigényesebb, de biztos, hogy a legőszintébb olvasó.” *Korunk* 2002/10, 27–34.

¹⁰⁵⁹ Az alapító szerkesztőség tagjai voltak: Asztalos István, Farkas János, Bajor Andor, Fodor Sándor, Méhes György, Hervay Gizella, Tamás Mária, illetve Soó Zöld Margit és Kádár Tibor képzőművészek.

¹⁰⁶⁰ Az *Óvodások négy oldala* című mellékletnek köszönhetően az óvodások is beszámíthatók a Napsugár olvasótáborába.

¹⁰⁶¹ FODOR Sándor, *Kortársuk voltam, kortársaim voltak*, Pro-Print, Csíkszereda, 2003, 17.

vezércikk, ahol az aktuális események, évfordulók ideológiailag helyes értelmezése olvasható, többnyire rövid tanmese formájában.

A korabeli lapszerkesztés jellegzetes vonása az „évforduló-érzékenység” és a „jeles napok” hangsúlyozása. Ennek elsősorban az volt az oka, hogy a berendezkedő új hatalom a korábbi, többnyire nemzeti/vallásos ünnepeket megszüntetve saját mitológiát, és saját, a nemzeti jellegzetességet nemzetközire váltó (pl. március 8, „a nők nemzetközi napja”), illetve a kommunizmus hatalomra jutásának fontos eseményeihez kötődő ünnepkört teremtett magának. A Napsugár esetében a kiemelkedő eseményről való megemlékezés vagy az évforduló ünneplése általában tematikus blokk megjelenítését feltételezte, amelyhez a vezércikk kínált interpretációs stratégiákat. Az évi tizenkét szám megoszlása a következő módon történt: január: évindítás, pionírfogadalmak; február: grivikai sztrájk emléke; március: Nőnap, Anyák napja; április: Lenin születésének évfordulója; május: Május 1; június: év végi vizsgák; július: vakáció, kalászszedés, táborok, „készülődés a Felszabadulás Ünnepére”; augusztus: Augusztus 23-a ünneplése; szeptember: iskolakezdés; október, november: a Nagy Októberi Szocialista Forradalom, szovjet katonák. (A naptári eltolódásnak köszönhetően ez mindkét hónapban központi téma); december: Köztársaság ünnepe. Az évi tizenkét számból tehát csupán kettő (a júniusi és szeptemberi) kínált a lap profiljába és a gyermekolvasók életrendjébe illeszkedő tematikus összeállítást. A gyermeklapokban hagyományosan fontos szerepet játszó keresztény ünnepkörbe tartozó ünnepek (karácsony, húsvét stb.) természetesen számúzve vannak a Napsugárból, viszont a decemberi számokban rendszeresen szerepel egy-egy „angyalmesét” leleplező, megbélyegző rövid vers, elbeszélés, mese (pl. Létay Lajos, *Új angyalok*, Benedek Fülöp, *Angyalok* stb.). A klerikális erők és a babona elleni küzdelem érdekében végzett „felvilágosítás”, „leleplezés” többnyire hosszas, didaktikus ízü, múltat és jelent, gazdagok és szegények világát összevető történet formáját ölti, ritka az, hogy a szerző frappánsan, egyetlen mondattal oldja meg a kérdést, mint például Kányádi Sándor versében (*Télapó válasza egy kíváncsi gyermek kérdésére*), ahol az ajándékok sokaságán csodálkozó gyermeknek a Télapó csak annyit mond: „Munkás vagyok, mint az apád.”

A vezércikkek, tematikus összeállítások így évről évre újraírják a kommunista hatalomra jutás narratíváját, néhány jellegzetes esemény kiemelésével és tendenciózus értelmezésével (pl. parasztlázadások, sztrájkok, második világháborús katonai történetek stb.) megkonstruálják a hivatkozási alapnak tekinthető saját történelmi hagyományt. Az üdvtörténet gyermeklapban is megjelenített szimbolikus stációi egy kommunista megváltás-történet eseményeit elevenítik fel, amely a grivikai sztrájkok szenvedéseitől indul, a Munka Ünnepén keresztül jut a Felszabadulás pillanatához, hogy a szovjet Hadsereg és a Nagy Októberi Szocialista Forradalom segítségével megteremtődjön az új rend világa, a Népköztársaság. Ennek a tematikus érzékenységnek lenyomata Szilágyi Domokos *Gyermek-naptár* című versösszeállítása (1964/1), amely a fenti rendszert követő tizenkét rövid versben foglalja össze, melyik hónapban mivel foglalkoznak a gyerekek. Az év kiemelkedő, legfontosabb eseménye természetesen itt is az augusztus 23-i ünnepség, amelynek megjelenítésében itt az egyéni fejlődés, növekedés lendülete az aktuális úrkutatás, űrutazás iránti lázas érdeklődéssel összefonódva teremti meg a kollektív győzelem pillanatának euforikus hangulatát. „Ezer nyakkendőt / cibál a szellő, / nicsak, apa vállán, / Petike is eljő, / kezéből galamb száll / fellegekig – húsz év múlva a rakéta / ezerszerre magasabbra / röpíti Petit.”

Jóllehet a továbbiakban egy korszakként tárgyalom az 1957–1964 közötti időszakot, bár a társadalomra és ezen belül a magyarságra és annak kulturális intézményeire nehezedő nyomás ez alatt a nyolc esztendő alatt nem volt azonos, és ennek hatása a különböző évfolyamokban is tükröződött. Az 1957-es, illetve 1958-as évfolyamok tanúsága szerint a későbbiekhez képest érezhetően nagyobb mozgástérrel rendelkezettek a szerkesztők. A kötelező téma-választás elvárása ekkor még csupán egy-egy vezércikk, esetleg egy, az első oldalakon elhe-

lyezett vers erejéig érvényesül. Az indulás lendülete mellett az igényes klasszikus és kortárs magyar gyermekirodalom hagyományának megőrzésére, továbbvitelére való próbálkozások is érezhetők a lapban (Benedek Elek által gyűjtött és más népmesék, Andersen-, Grimm-, La Fontaine-mesék, Petőfi Sándor, Lévy József, József Attila, Szabó Lőrinc, Illyés Gyula, Weöres Sándor versei stb.) E szűk két év alatt jelenik meg a legtöbb, nem rendelésre írott, nem a fent említett hatalmi narratíva valamely epizódját, hanem a gyermekvilág jellegzetes tárgyait, eseményeit, játékait, érzéseit megéneklő vers, mese. Ezek közül több szöveg (Szilágyi Domokos, Kányádi Sándor, Veress Zoltán, Bajor Andor jónéhány műve) máig szerves része az összmagyar gyermekirodalmi kánonnak. Itt még megjelenik a magyarság (többségi nemzetétől eltérő) nemzeti jellegű ünnepe, az 1848-as forradalom. Elsősorban a történelmi eseménysor regionális jelentőségű, erdélyi színterekhez köthető epizódjait elevenítik fel. Az 1957. októberi lapszámban Kiss Jenő verse (*Október 6*), és Fodor Sándor rövid története emlékezik meg az aradi vértanúk kivégzéséről, az 1958. márciusi lapszám pedig Petőfi *Az erdélyi hadsereg* című versét, Fodor Sándor Bem-portróját, és Cezar Bolliac népek összefogását hirdető *Testvéri Románia* című versének részletét közli. A regionális/nemzeti jellegű ünnepek azonban nem épülhetnek be a romániai népuralom hatalomra kerülésének hagyományába, a következő évektől megszűnik minden sajátos, magyar jellegű történelmi eseményre utalás.

Az indulás lendülete azonban hamar megtörik, az 1959–1964 közötti, az erdélyi magyar értelmiséget és intézményeit érő fokozódó politikai nyomás a lap színvonalán is nyomot hagy. Egyre erőteljesebbé válik a didaktikus hangnem, a tréfás csalimesék helyét átveszik a nevelő célzatú, sokszor lapos cselekménybonyolítású pionírtörténetek. A magyar vagy a klasszikus gyermekirodalom szerzői helyett mind gyakoribb lesz a román, illetve szovjet szerzőktől való fordítás. Megjelenik a verses termelési riport, ahol a költő a szocialista ipar valamely megvalósításáról, egy-egy gyárról vagy vízierőműről közöl verscsokrot (Pl. Lászlóffy Aladár *A Tehnofrig üzemben*).

Az alábbiakban a Napsugár irodalmi anyagát három csoportra bontva vizsgálom annak függvényében, hogy mennyire és milyen módon jelentkezett benne a fennálló hatalmi rendszer érdekében kifejtett propaganda, illetve az azt aláaknázni próbáló szubverzivitás. Az első csoportba tehát a mozgósító jellegű írások kerülnek, amelyek közvetlenül élnek az agitációs propaganda eszközeivel, hogy valamilyen tevékenységre (pl. közmunka, tanulási verseny, pionírtvékenységek, ünnepeken való részvétel) buzdítsák az olvasót. A második csoportba olyan írások, amelyekben a propagandisztikus cél leplezettebb, inkább a szereplők környezetéből, tárgyi világából, a felmerülő konfliktusokból és azok rendezési módjából körvonalazhatók az integrációs propaganda eszközei. Az utolsó csoportban pedig olyan műveket tárgyalok, amelyek (noha többnyire csak a kettős kóddal történő olvasás során) megpróbálják felülírni azt a hatalmi struktúrát, amelyet a lapban közölt írások tetemes hányada kisebb-nagyobb mértékben kiszolgál.

(Természetesen a vizsgált időszakban számos olyan vers, mese stb. jelent meg a Napsugárban, amelyek nem értelmezhetők az ideológiai propaganda vagy az annak való ellenszegülés mentén. Jelen dolgozatomban kifejezetten az „új ember formálásának” irodalmi megoldásait vizsgálom, ezért számos, jobb-rosszabb, akár a gyermekirodalom kanonikus darabjává lett mű értelmezésétől eltekintek.)

3. A munka és a hős kultusza

A Napsugár propagandisztikusnak nevezhető irodalmi anyagát ugyanaz a kötött téma-választás, ugyanazok a retorikai megoldások (ellentétezés, múlt és jelen összevetése), ugyanaz a hőskultusz és militarista felhang jellemzi, mint a Pionírt.

A szülő-szerepet játszó Párt, illetve Vezető figurája itt is központi helyet foglal el, mind a szülői, gondoskodó-védő, mind pedig a tanítói attribútumokat magába olvasztja: „Szíve, édesanyám szíve, / értünk dobog, óvva félt. (...) Szelíd, mint az édesapám / de irgalmat nem ismer. (...) Hasonlít a tanítónkhoz: / Úgy nevel és úgy tanít, / hogy a világ megcsodálja / okos munkás fiait” (Tamás Mária *A Párthoz* 1959/8).

A kommunista eszme prominens figurája, a Párt megtestesítője a Napsugár versanyagában Lenin, aki egyszerre jelenik meg gyermekszerető jóságos apafiguraként és mindenütt jelenlevő, az élet minden területét szemmel tartó elvont „erkölcsi imperatívusként”. Gondoskodó szerepkörét általában naiv-rajongó gyermeki nézőpontot imitálva rajzolják meg: pl. almát ad az éhes kislánynak és segít megoldani a matematika házi feladatát (Bajor Andor: *Vologya bácsi*, 1958/11), vagy „Száz harc között ő faragott / bölcsőnkre egy piros virágot” (Létay János: *Lenin* 1960/4). Lenin figurája szakrális szerepet tölt be, az ő alakja köré épül a gyermekolvasó felé közvetített kommunista ideológia, és az ennek megfelelő viselkedési kódex. A sikeres indoktrinációt példázza Marton Lili *Lenin hangja* című meséje, amelyben a szovjet falusi fiúcska, Petya életének legnagyobb élménye, amikor a leningrádi múzeumban felvételtől meghallgatja Lenin hangját. A mese zárata a hangfelvétel közönségre tett hatását jeleníti meg: a felvétel lejátszásakor a jelenlevők automatikusan cselekednek: „állnak, kalaplevéve, csendben és halkán utána mondják: Éljen a szocialista forradalom!” (1961/4).

A különböző ünnepek alkalmával kötelező, himnikus jellegű versek mellett a mozgósító, közmunkára, tanulásra buzdító versek képezik a direkt propaganda eszközeit. A munka kultusza jellegzetes eleme a makarencói pedagógia-eszménynek. A gyermekek iskolai tevékenysége, a tanulás ugyanolyan keretek közt zajlik, mint a felnőttek termelő munkája. A gyermekkor szükséges átmenet a nem felnőtté, hanem dolgozóvá váláshoz, a tanulás pedig nem az én kiteljesítésének, hanem a közösség érdekében végzendő munkához szükséges ismeretanyag megszerzésének eszköze „A munka nevel őriássá – / Tanulj, mert hív az új világ – / hogy hű lehessél harcainkhoz, / piroslobogós ifjúság!” (Csávossy György: *Bíztató* 1960/9). A tanulás maga is „sztahanovista” mintára zajlik: a gyárakban zajló munkaversenyek mintájára állandóan tanulási versenyeket szerveznek. A javuló eredményeket különböző események, évfordulók tiszteletére ajánlják fel. „Már egy hete csupa tízes, / gyűl az osztálykönyvbe fel. / Osztályunkban minden gyermek / Szorgalommal ünnepel” (Horváth István: *Hazánk születésnapjára* 1964/10). A kolorádóbogár-szedéstől az iskolaépítésig az élet megannyi területén bevetett gyermekmunkát pattogó ritmusú vidám munka-versek népszerűsítik. Pl. „Lánc-lánc gyermeklánc / emeletnyi létra / kézből-kézbe repül a / pengő-piros téglá. // Markold meg és add tovább! / – Új házat, új iskolát, / falazzon a téglá! (Kányádi Sándor: *Tégla-adogató* 1960/8).

A munka kultusza ugyanakkor összefügg a közösség kultuszával, hiszen az egyéni teljesítmény is csupán a közösség érdekében végzett munka formájában fogadható el hiteles értéknek. A munka tehát úgy jelenik meg, mint a valós életben tapasztalható különbségeket, szembenállásokat feloldozni képes utopisztikus közösségi idill megteremtője. Kányádi *Aranyvirág* című versének második szakasza az első szakaszban líraian megragadott természeti idill pillanata után a méh/kaptár metaforának köszönhetően a falanszter közösségi idilljét formálja képbe: „Egyetlen nagy aranyvirág / az ország s a mézet róla / Egy közös kaptárba gyűjti / minden szorgos dolgozója” (1964/10).

4. Metamorfózisok

A gyermekirodalom szocializációs funkcióval is rendelkezik, a mesékből, versekből az olvasó konfliktushelyzetekkel és megoldási módokkal, világának működési elveivel, hatalmi viszonyaival, az egyén számára adott mozgástérrel és szerepekkel ismerkedik meg. A Napsugár

irodalmi anyagának tekintélyes hányadát azok az írások képezik, amelyek anélkül, hogy közvetlen propagandát folytatnának, a gyermekolvasó számára megközelíthetővé, sőt kíváncsiá teszik azt a fiktív világot, amit a kommunista propaganda valóságként tételez. (Természetesen e szimulált valóságnak elsősorban a gyermeket érintő, számára fontos szférájáról van szó, a különböző szövegekben leggyakrabban megjelenített színtér ezért az iskola.)

Az integratív propaganda elemei figyelhetők meg a gazdagságot, bőséget megjelenítő művekben. Lászlóffy Aladár *Szüret* című versében például a tárgyi világ ismert elemei, a termés gazdagságának felsorolásszerű leírása, a lelkendező felkiáltások, a jelzők halmozása megfelelő kontextusba állítva, didaktikus jellegű csattanóval hangsúlyozva népszerűsíti a kollektivizálást, a munkás világot, a közös (köz)munka és az ezzel (és nyilván csak ezzel) járó anyagi biztonság gondolatát: „Mitől dobog úgy a szív ma? / Szüretel a kollektíva. / Mennyi dió, szilva, alma! Lila, arany, piros halma, / Magaslik a zöld fűvön. / Sok-sok dolgos család jön, / csikos zsákkal, cekkerekkel / nagy klotyogó szekerekkel: / jut belőle minden házba, / Felcipelik a padlásra. // Mikor jön a fagyos tél / Munkásember már nem fél!” (1959/10).

Míg az első évfolyamokban még a rurális témájú, falusi világban játszódó írások dominálnak, a hatvanas évektől fokozatosan erősödik az urbánus/munkás tematika aránya, egyre határozottabban körvonalazódik a gép/gépesítés kultusza. A rurális témák fokozatos háttérbe szorulásának két oka van: az első évfolyamok még viszonylag gazdagon merítenek az erdélyi népmese hagyományából, a népmesék cselekménye pedig elsősorban falusi környezetben játszódik. Az ekkor zajló kollektivizálási folyamat megjelenítésére tett próbálkozások ismét a rurális témák jelenlétének kedveznek. A kollektivizálás befejeztével (1962) a figyelem áthelyeződik a gyárakra, a városi munkásvilág eseményeire. A gép sokszor nem is eszközként, hanem már-már mitikus figuraként, a kommunista emberideál tökéletes megtestesítőjeként jelenik meg.

A gépek/gépesítés kultusza összefüggésben áll az élet minden területén szorgalmazott sztahanovista termelési mód népszerűsítésével. Ez a törekvés fonódik egybe játékos, humoros formában a természet átformálásáért vívott harccal¹⁰⁶² Csávossy György *Tojásgyári riport*-jában: „Jártál, pajtás tojásgyárban? / Crevedicán bíz én jártam. / Nincsenek ott tojógépek, / tyúkuk tojnak, mint a gépek: / ötvenezer kotkodács, / mindegyikre egy tojás (...) így megy egész esztendőben, / esztendőben háromszázszor, / s azon felül is egy párszor!” (1964/4).

Ugyancsak az új világhoz való igazodást szolgálják azok a népmese-átdolgozások, amelyek egy-egy ismert mese szüzességét alkalmazzák változott körülmények között. Román Viktor meséi (*Árva Zsóka*, 1958/7, *Traktoros Jancsi* 1959/3) például a szerencsét próbálni induló, próbákat kiálló árva fiú történetét dolgozzák fel újra egy aktuálpolitikai jelenség, a kollektivizálási folyamat egyes elemeinek hasznosításával. Csakhogy a táltos paripa szerepét itt a traktor tölti be, a próba természetesen egy nagy földterület minél rövidebb idő alatt történő felszántása, és a munkát akadályozó szereplők közt megjelenik a magát kollektivistának álcázó, de voltaképpen a közösség érdekei ellen dolgozó, a főhős által végül leleplezett, a közösség által pedig megbüntetett kulák. A mese végkifejlete gép és főhős apoteózisa a kollektív gazdaság díszletei között: „Az öreg traktor díszhelyet kapott a kollektív gazdaságban, Jancsiból meg olyan traktorista lett, hogy hetedhét országra eljutott a híre.”

A Napsugár prózaanyagának túlnyomó részét a különböző „megtérés-történetek” teszik ki, melyekben a főhős hiúságból, tudatlanságból, rosszul értelmezett ambícióból stb. hibát követ el, majd hibáját felismerve, bűnét (többnyire nyilvánosan) megvallva feloldozást nyer a közösség valamely fontos képviselőjétől (tanár, kollektív gazdaság vezetője, mester a gyárban stb.), majd javulást fogadva ismét a közösség teljes rangú tagja lesz. Ezek az integrációs

¹⁰⁶² Vö. BOIA 2005, 171–202.

történetek a legalkalmasabbak arra, hogy kijelöljék azokat a határokat, amelyek között az új ember mozoghat, hogy megismertessék vele a hatalmi viszonyokat, és elsajátíttassák azt a viselkedésmódot, amely a lehető leginkább alkalmazkodik ezekhez. Gyermekhősökről lévén szó, az elkövetett vétségek is gyermekleptékűek, és többnyire szorosan kötődnek az iskolai élethez (pl. csavargás, rossz tanulás, padfaricskálás, hazugság stb.) A hibák lehetőleg nyilvános megbánása a közösségbe való visszafogadtatás elsőrendű feltétele: az osztályközösség, illetve a pionírosztag tagjai öntudatos kis funkcionáriusként viselkedve szankcionálnak és mentenek fel. (Pl. Fodor Sándor *Táborozók* című, több folytatásban megjelent történetében, 1958, 1959.) A túlzott buzgalom is vétségnek minősül, Bálint Tibor *A földalatti város* című meséjében az ötödikes Andriska titokban belopódzik a bányába, mert „pionírbányász” akar lenni, aztán eltéved és sírva elalszik, míg végül a bányászok rátalálnak és hazaviszik, nem feledkezve meg arról, hogy figyelmeztessék, a bányász munka legfontosabb velejárója a fegyelem.

Bonyolultabb történetek azok az ideológiai tanmesék, amelyekben a főhős olyan etikai konfliktusba kerül, hogy kénytelen érzései ellenére cselekedni. Fodor Sándor *Bátran becsülettel* című meséjében a fiúcska előbb elrejtí veszettséggyanús kedves kutyáját a hatóságok elől, majd miután a tanácselnök lelkére beszél („bátran, becsülettel helytállsz, ha a szocializmus ügye úgy kívánja”), végül mégis átadja a sintéreknek. Ezek a történetek arra nevelnek, hogy a családhoz vagy a szeretett lényekhez való ragaszkodásnál magasabb rendű az eszméhez való hűség. Nagy István *Teri és Feri meg a pionírnyakkendő* című tanmeséjében a későbbi *Ácsék táborát vernek* hősei közt éppen ezen a ponton adódik nézeteltérés, mind a pionír nagyfiú, mind az apa azt állítja, hogy a pionírbecsület előbbre való a testvéri összetartásnál. Ennek nevében egyenesen elvárható, hogy a testvére nézve kompromittáló, a közösség számára hozzáférhetetlen, bizalmas információkat is azonnal jelentse a pionír (pl. hogy a kislány hazudott és rendetlen volt). Ámbár ezek a történetek nem jutnak el a hagyományos családi kapcsolatok oly mértékű lerombolásáig, mint V. Gubarev (házi olvasmányként is népszerűsített) *Pavlik Morozov* című írásában, ahol a tizenhárom éves főhős saját apját jelenti fel a titkosrendőrségen, mégis a tradicionális emberi kapcsolatok leértékelésének szándéka érzékelhető bennük.

A Napsugár irodalmi anyagából voltaképpen a makarenkói modellnek megfelelő autoritárius család és iskolakép körvonalazódik.¹⁰⁶³ A jobb-gyengébb színvonalat képviselő „tanmesék” az állampolgárrá nevelés feladatában játszanak szerepet, példázatokon keresztül tudatosítva az olvasóval, hogy a szabályok áthágása szankciókat von maga után, a szabályoknak való megfelelés viszont mind kicsiben, a gyermek életében, mind pedig nagyban, a felnőttek általa is érzékelhető világában jutalmakat feltételez. Az írásokból egy olyan idilli világ rajzolódik ki, amelyben a kis pionírnak könnyű tájékozódni. A gyermekek közt ritka a feloldhatatlan konfliktus (ha mégis akad, az a megtérés-történetek forgatókönyvének köszönhetően rövidesen rendeződik), a pionírszervezethez való tartozás ténye mintegy transzcendens valóságként minden (életkori, nyelvi, nemzetiségi stb.) ellentétet elsimít. (Fodor Sándor *Új barátok* című, folytatásokban közölt történetében a Tulceára utazó kolozsvári magyar fiúcska pillanatok alatt barátkozik össze egy román és egy lipován fiúval, csupán azért, mert mindhárman pionírnyakkendőt visel.) A felnőttvilág alakjai többnyire a kommunista korszakban fokozott jelentőséggel bíró szakmák képviselői. Értelmiségi szülő alig akad (az értelmiséget általában az uralkodó ideológia szellemében cselekvő, azt képviselő tanárok, tanítók, ritkán a gyári gyakorlaton megismert mérnök képviselik). Az apák tehát általában vasgyári munkások, vasutasok, traktoristák, kollektív gazdaságban dolgozó földművesek, az anyák pedig többnyire gyári munkásnők. A kommunista ideológia kifejezetten szorgalmazza, és az

¹⁰⁶³ BOIA 2005, 143.

értelmiségi/irodai munka fölé helyezi a kétkezi munkát, ezt az értékrendet tükrözik az írások is, jóllehet egy-egy elszólás formájában megjelenik a reális rangsor is. Egy apa például így szidja hazugságon kapott fiát: „Hazug emberből fiam, itt nálunk nemhogy párttitkár, *de még csak munkás, mozigépész, vagy kollektivista sem lehet*” (Fodor Sándor, *Büntetés* 1961/2) (kiemelés tőlem V. J.).

A kommunista hatalmi struktúrával szemben igencsak korlátozott mértékben voltak tematizálhatók a központosító hatalom (román) nyelvétől eltérő, regionális (erdélyi) és kisebbségi (magyar) vonások. Erre nyújtott lehetőséget egyfelől a népi kultúra és hagyomány hangsúlyozása, másfelől pedig, a transzszilvanista eszmét a kommunista internacionalizmus irányába kiterjesztő megközelítésmód. Míg a Pionír a MAT korszakában hangsúlyozza a jellegzetes magyar népviseleti, kulturális elemeket, addig a Napsugár ezt az indulás lendületét és szabadabb légkörét hordozó első két évfolyamban teszi. Itt van a legtöbb klasszikus magyar irodalmi hagyományból átvett mese, vers, de szinte számonként közölnek népi mondókákat, találós kérdéseket, népi gyermekjátékokat, jellegzetesen magyar népviseleteket ismertetnek. Ez a fajta, a nemzetiségi vonásokat a folklór elemein keresztül kultiváló megközelítés '59-től átadja a helyét „a népek testvérisége” eszme hangsúlyozásának, amely egyfelől lehetővé tette ugyan a másság megfogalmazását, ugyanakkor határozott propagandisztikus szerepet is játszott. A mesékben, történetekben már-már sablonszerűen visszatérő elem, hogy az egyik gyermekhős román, a másik pedig magyar, és nem egy történet kiemeli, hogy szívesen tanulják egymás nyelvét. A nemzeti vonások háttérbe szorítására szorgalmazott internacionalizmus a behelyettesíthetőség és az egységesítés elvét valósítja meg: „Húsz kerek esztendővel ezelőtt, (...) Bukarest valamelyik külvárosában, Pascaniban, Craiován vagy Brassóban vagy Nagyenyeden”. A főszereplő kislányt „lehet, hogy Floricának hívták, de az sincs kizárva, hogy Gretchennek vagy Ildikónak” (Fodor Sándor, *Boldog újesztendőt*, 1961/4. 1–3.). A szereplők lokalizáltsága, nemzeti/nyelvi hovatartozása tehát feloldódik, hogy felismerhetőbbé váljon a kommunista hatalmi narratíva.

5. A szubverzivitás lehetőségei

A fennálló rendszert, illetve annak bármilyen szeletét nyíltan bíráló írás nem jelenhetett meg egy olyan kiadópolitikát folytató országban, ahol a publikálás és terjesztés hivatalos lehetőségei mind állami kézben voltak. Ugyanakkor kialakult a kettős kóddal történő olvasásra való érzékenység, amely a szövegeket eleve „áthallásosan”, értelmezve kezelte.

A gyermekirodalom, lévén az új ember formálásának eszköze, természetesen nem függetleníthette magát a cenzúra alól, sajátosságainak köszönhetően mégis nyújtott néhány kibúvót. A gyermeki/kiskamaszi gondolkodás eleve szubverzív, hiszen a világgal ismerkedő gyermek számára a világ számos eleme, azok működésének szabályai stb. megkérdőjelezhetők. A különböző publikációs elvárások és a cenzurális tiltások közt dolgozó szerzők számára a gyermekirodalom a maga kvázi-szabadabb légkörével ezért sokszor vonzó lehetőségnek tűnt. Az ötvenes évek fordulója, a hatvanas évek egy új, nyelvében, szemléletében modern, esztétikailag hiteles gyermekirodalom megszületésének kora a teljes magyar nyelvterületen.

Nyíltan kritikus, a rendszert bíráló szöveg nem volt a Napsugárban, egyes írásokban mégis érzékelhető a szubverzív jelleg. Egy olyan kontextusban, ahol a lap tekintélyes hányadát a közepes minőségű „ideológiai tanmesék” és propaganda-versek teszik ki, az esztétikai minőség és az eltérő témaválasztás önmagában is olyan distanciát teremt, amelyben ezek a szövegek mintegy kiemelkedhetnek a többi közül. Szilágyi Domokos, Kányádi Sándor, Lászlóffy Aladár és mások ilyen versei poétikai megoldásaiknak köszönhetően például az

irodalmi hagyomány háttérbe szorított szeleteivel (nyugatos modernség, avantgárd, az Újhold tárgyias költészete) létesítenek kapcsolatot.

A mesevilág fantázia kormányozta mozgástere és a humor, illetve a paródia biztosít kedvező lehetőséget arra, hogy olyan mondatok, részletek is leíródjának, amelyek szubverzív-ként (is) olvashatók. Veress Zoltán *Tóbiás és Kelemenje*, illetve az *Irgum Burgum Benedek* Napsugárban olvasható változata (amely lényegesen eltér a későbbi, könyv változatban ismerttől) a megtéréstörténetekkel szemben olyan csetlő-botló komikus hősöket mutat be, akik nem tanulnak a hibáikból, és nem változnak meg. Ráadásul individualista alkatú hősök, akik teljesen alkalmatlanok arra, hogy beilleszkedjenek valamilyen közösségbe, elkövetik mindazokat a vétéseket, amelyekért a gyerekszereplőket szigorúan büntetik az „ideológiai tanmesék” (pl. verekednek, torkosak, árulkodnak stb.). Azzal, hogy mégis ép bőrrel kerülnek ki minden kalandból, végső soron jutalmukat is elnyerik, ugyanakkor ironikus fénybe állítják a példaképként felkínált hősök szervilis alkalmazkodását. Az *Irgum Burgum Benedek* lustácska medvehősenek próbálkozásai például, hogy valamilyen fontos tevékenységet találjon, sorozatosan kudarcot vallanak, mégpedig a mackó hibájából (pl. figyelmetlen, buta, és többször is leissza magát!). A közösséggel szembeforduló, szubverzív egyéniség diadala az *Irgum Burgum Benedek* zárófejezete, amelyben a mackó iskolába viszi a kakasokat, hogy ott „derék medvét” neveljenek belőlük. Természetesen a kakasok a szidás, fenyegetés, verés ellenére sem tanulnak meg brummogni úgy, ahogy azt elvárnák tőlük.

Bajor Andor többnyire abszurd elemeket tartalmazó meséiben a hősök „megjavulnak” ugyan, tévelygéseik közben azonban olyan észrevételeket, összehasonlításokat tesznek, amelyek megkérdőjelezzik a propagandisztikus vonásokkal rendelkező írásokból körvonalazódó viselkedésmoделlek érvényességét. A feltételezett gyermeki naivitás, illetve a főhős tudatlansága teremt lehetőséget például a Garázda Karcsi történetekben arra, hogy a történelmi leckék sablonjai nem valóságként, hanem sablon voltukban mutakozzanak meg. Garázda Karcsi tipikus „rossz gyerek”, „Ha tőle függ, bezáratta volna a múzeumot, a kardokat pedig kivitte volna az erdőbe rablóbandúrt játszani”, aki egy múzeumlátogatáson elcsavarog a tanár magyarázatát figyelmesen hallgató csoporttól, bebújik egy vértbe, és barátjával együtt hosszú utazást tesz a múltban. Természetesen Karcsi soha nem tud kiigazodni a múlt viszonyai között, a barátjára hárul az a szerep, hogy viszontagságaikat mindig a szegénység történelmi elnyomásának kontextusába helyezze, és a tanulságokat levonja. A tanulatlan főhős a történelmi lecke evidens tanulságait minduntalan tovább fokozza, valamilyen triviális részlettel, ezzel újra és újra aláássa annak hitelét. A Tudor Vladimirescu vezette lázadás idejébe kerülve például arra a következtetésre jut, hogy az aszfaltozott út hiánya „a hűbériség műve”, ráadásul cipőjét sem tudja megtisztítani, mert „kiderült, hogy a hűbériség nem ösmeri a cipőpasztát sem!”

A Gondoskodó Haza sztereotípiáját ugyancsak a gyermeki naivitást imitáló gondolatmenet helyezi humoros kontextusba, és ezáltal hitelteleníti. A beteg kisfiú szerint „nehéz megérteni, hogy a mi országunk, amely annyi jóval lát el bennünket: iskolával, fénnyel, játékkal, szép ruhával és táborral, időnként doktorokat is küld hozzánk, akik szűrnak, mint a darázs. Mert őket is a mi hazánk küldi, ez kétségtelen, csak éppen nem lehet megérteni.”

Az ilyen ártatlan fricskának tetsző megállapítások alkalmasak voltak arra, hogy sztereotípiaként, sablonként, és akár valótlanságként leplezzék le azt az ideológia által közvetített valóságot, amellyel a gyermekolvasó akarva-akaratlanul lépten-nyomon szembesült. A görbe tükör mechanizmusának köszönhetően, egy-egy apró részlet kifigurázása teljes gondolatmenetek magától értődőségét aknázza alá.

Végül, de nem utolsósorban maga az esztétikai minőség is válhatott, ha nem is kifejezetten szubverzív tényezővé, de legalábbis a szubverzivitásra érzékeny olvasatnak kedvező erővé. Bajor Andor *Egy bátor egér viszontagságai* című meséje, Hervay Gizella minimalista eszközökkel dolgozó, gyermeki látásmódot játékba hozó *Kobak*-meséi, Fodor Sándor *Csipikéje*, és Kányádítól Szilágyi Domokosig számos költő számos verse, noha ideológiailag semlegesek voltak, de esztétikai minőséget képviseltek a nagy mennyiségben publikált, gyenge vagy közepes színvonalú ideologikus irodalommal szemben. Ezáltal segítettek gyengíteni annak propagandisztikus hatását, autentikus esztétikai élménnyel ismertetve, ajándékozva meg az olvasót.

Magyarságkép

Reflections on the New Capitalist Culture and Identity

This article deals with the issue of identity from a sociological point of view. Its argument runs against the current since most of the contributions to the discussion of changes in identity in Eastern Central Europe seem to concentrate on finding and preserving some idealized image of identity in the great canons of literature and history. This is naturally also the case with the Hungarian identity or identities. Here, instead, the focus is on the contemporary developments dating from the change of system in the region since 1989. It hypothesizes that the reality of identity does not match with the idealized image; post-modern identity is malleable, strained and at times utterly questioned, especially among the people who live in peripheries and disadvantageous situations.

The displacement of people is partly caused by the way the states of the region are ruled and economically reorganized to meet the demands of market economy. Today the ruling elites are intent on taking rigid bureaucracies apart and on letting private businesses reform and run them. The object lesson is: if socialism suffocated under the weight of bureaucracy, it cannot be allowed to happen to capitalism. The slogan goes: Let us demolish bureaucracies and age-old institutions that obstruct the onslaught of neo-liberalism.

This dismantling has begun to undermine the welfare system wide across Europe and continues to do so. Although the advent of a new, non-military bureaucratic system and outsourcing has not statistically abolished jobs in large numbers, welfare and safety nets have become more short-term and erratic. Pulling down of such big systems as social services has left many people's lives in a fragmented, dislocated state. For one ominous instance, one-parent families and children join the army of poor people¹⁰⁶⁴. The prospect of drifting in isolation and alienation threatens the people living in peripheral situations, especially in the easternmost corners of Europe. The aggressive expansion of cutting-edge capitalism¹⁰⁶⁵ to the East has caused greater economic inequality as well as social instability. The rosy picture painted, for example, by Ormos Mária of „the simple Hungarian people”¹⁰⁶⁶ in her contribution to the collection of self-reflections titled *Mi a Magyar?*, can be seriously contested. Studies of the International Labour Organization show: as income inequality increased during the 1990s, the loss of wealth share was markedly acute among part-time and underemployed workers who nowadays make up c. 20% of the workforce. Traditional working-class people, once protected by pyramidal unions or state employers, have less room for manoeuvre. In the middle classes, people fear being displaced, sidelined, or underused. Their income has stagnated but the super-elites of the societies get richer with very high speed. Many a middle-class person has had to recast her/his career feeling that her/his live is adrift: one can really do very little about such basic shifts like the expansion of the new capitalism, particularly if they hurt you deeply. Increasing inequality also hits the elderly population, and all the heavier in the Eastern Europe. In one form or another, this leads to the development of the so called

¹⁰⁶⁴ Anthony Giddens in an interview for the Helsingin Sanomat 4th of June, 2006.

¹⁰⁶⁵ A dynamic, invigorating, or incisive factor or quality, esp. one that delivers a decisive advantage. Hence: the latest or most advanced stage in the development of something; the forefront, e.g. of a movement.

¹⁰⁶⁶ ORMOS Mária, *Magyarok, itthon, otthon, tegnap és ma*, in *Mi a Magyar?*, szerk. ROMSICS Ignác, SZEGEDY-MASZÁK Mihály, Habsburg Történeti Intézet–Rubicon, 2005, 178–179.

refusal-identity¹⁰⁶⁷ as the people turn away from the authorities and embark on anti-social or unsocial life-style.

Concomitantly with these phenomena, a new idea of meritocracy is being put forward: in place of craftsmanship it celebrates potential ability rather than past achievement so highly praised in the 'old social system'. Workers have to face a dire situation: what one had once achieved, let us say, during thirty years of working career, does no longer count and one has to go or try to retrain oneself. This also enhances the migratory instincts and causes a lot of damage to communal identities. Sustainable life narratives are being replaced by broken pieces of adverts drawn by image-makers of the 'liquid modernity'. Local and regional attempts to revive e.g. minorities' cultural institutions have remained side-tracked emergency operations financed largely from private sources, charity organisations and various foundations. In the ensuing situation, the feeling of community barely survives. This was also the personal impression of the author of this article gathered among the Hungarian minority in Banat during field-work in the years 1999–2001.¹⁰⁶⁸ The most basic cultural problem remained unsolved: much of the modern social reality was and is illegible and unintelligible to the people there trying to make sense of it. It seems that the 'change of the system' in the East has not set people free, although at the beginning it promised to do so. Some do not want to be 'free' in the sense of finding a new, better job as it is now more insecure. It was a common situation that unhappiness with an institution or work place could coexist with strong commitment to it. Certainly there were young people, for instance such intellectuals as teachers, journalists and researchers, who were ready to move over the borders, but they cherished the idea of return. It was the middle-aged who had learned how to tame the beast of ambition – they had already found a lot of other reasons to live for even when in dire straits.

In contrast, despite the Nordic tendency to gloomy introspection and complexes of inferiority, the people there seem to have managed to combine relative stability with growth and have preserved a more equitable distribution of health and a generally higher standard of living than the Easterners. In the East, the people are not so used to being supported in goal-setting, let alone being helped if a misfortune hits them.

Which processes are there at work today? The modern economy, as Joseph Schumpeter used to put it, feeds on the unstable energies of 'creative destruction' emerging from the global spread of production, markets, and finance and from the rise of new technologies. This has gradually affected the economies of the Eastern European countries, too, and begun to transform the identities of the people facing the Western ways of capitalist economic order which spreads neo-liberal ideology and business-mindedness first into government and then into nascent civil society.

The definition of labour has changed: it is more task-oriented than the traditional, fixed-function labour which used to be in great demand in both in old capitalism and socialism. With it, increasing and fast developing technological capacity means that inclusion of the masses has withered. Temporary, casual labour is soon the fastest growing sector of labour also in the Eastern Europe. The most vulnerable members of society, those with the desire to work but without specialized human skills, are likely to drop or be left out. They float. Many

¹⁰⁶⁷ This is Richard Sennett's useful term.

¹⁰⁶⁸ See, Anssi HALMESVIRTA, *Ideology and Argument. Studies in British, Finnish and Hungarian Thought*, SKS, Helsinki, 2006, 270–306. The results of anthropological, ethnological and social-linguistic and political science studies as well as analyses of religious customs and of political culture were published in *Ethnic Minorities and Power*, eds. Pasi HANNONEN, Bo LÖNNQVIST and Gábor BARNA, Fonda Publishing, Helsinki, 2001.

are already living outside the society altogether, as do, for instance, the Gipsies in the outskirts of the Banatian and Transylvanian towns. New identities if any are about to be formed: if one wants to survive and prosper in such milieus, one must have a high tolerance for ambiguity and suspicion. People are expected to be proactive when faced with ill-defined circumstances. In such fluid structures as new capitalist companies and enterprises are, sensitivity replaces duty. The Easterners are not adapted to it, yet. The language of neo-liberal economy does not speak to them.

In contrast, in centres the new work system produces high levels of stress and anxiety among workers as the stakes are raised in winner-takes-it-all markets. Anxiety attaches to what might happen; dread attaches to what one knows will happen. It seems that anxiety is one of the keys to new identities, since when firms and offices are re-organised employees frequently have no idea of what will happen to them. And this predicament is exacerbated in peripheries. The centre governs the periphery (Bucharest governs Arad) in a specific way. On the periphery people are left on their own in the process of labouring, and without much interaction up and down the chain of command those in local government are answerable only to the centre for results. What do they receive in exchange? For instance, in Arad less than 2% of the value of taxes paid accrued back in 2000. There inequality translates into distance; the greater the distance the greater the social inequality. Human disconnections in the midst of the Great Change dramatically increased employees' or officials' feelings of anxiety. In the long-term the sheer disconnection between centre and periphery dispels the belief, at the periphery, that a particular human being or a reliable authority in general, is really in charge. However, for instance, in Romania, the loss of authority has not led to loss of centralized power. To face it, revivalism based on local resources, regional co-operation and foreign (European Union) aid in stead of transactions with the not receptive centre seemed to be the solution.¹⁰⁶⁹

New capitalism and the structural changes it has brought about in Eastern Central Europe have generated three kinds of deficits: (1) lower institutional loyalty, (2) diminishment of informal trust among workers, and (3) weakening of institutional knowledge.¹⁰⁷⁰ For employees and officials, deficits of loyalty increase stress, especially when working long hours. If there is, as it is usual in cutting-edge firms or outsourced social services, low social capital, employees cannot bear stress and pressurising, and are far more likely to become alcoholic, to divorce, or to exhibit poor health than people working in high-loyalty firms or offices. In such cases usually also the feeling of trust has weakened since the workers do not know each other and their bosses, relations at work place are a lot more impersonal and opaque than in institutions in which people make long-term careers. One outcome is that also institutional knowledge is wanting. We know that building loyalty, trust and institutional knowledge takes time but in contemporary world in which work relations are strained and temporary, it is not available. Social capital remains very poor or lacking altogether. When interviewing Hungarians in Banat¹⁰⁷¹, it leaked out that the culture of work depended on how

¹⁰⁶⁹ BODÓ Barna, *Talpalatnyi régiók*, Compress, Kolozsvár, 2003.

¹⁰⁷⁰ Cf. Richard SENNETT, *The Culture of the New Capitalism*, Yale Univ. Press, New Haven & London, 2006, 63.

¹⁰⁷¹ The proportion of Hungarians in Banat stood at c. 13% of the total 470.000 in 1997 and has since then steadily decreased hand in hand with the loss of total population reaching 12.5% in 2003. In the county capital, Arad, the Hungarians numbered in 1992 29.828 of the total of 190.114 (15.7%) but in 2002 the figure was 22.492 of the total of 172.827 (13%). In villages and smaller towns like Pécska and Lippa the situation resembled the overall trend: in 1992–1997 the loss in the former had been 395 and in the latter the number of deaths among Catholic Hungarians surpassed the number of births by the ratio of 2.5–3:1 in the 1990s and the people in general were ageing and

ordinary workers made sense of their position, not on the explanation which the bosses or authorities gave of it. It was evident that working on such a self-interpretation of identity became more and more arduous. But it is just that interpretation which is most important for building of a work identity in firms and offices.

It is a commonplace to say that individuals attach immense value to being able to categorize themselves in a satisfactory manner. It is an anchor of identity. It concerns not so much what you do as where you belong and where you come from. In the older bureaucracies and work hierarchies, social pyramids ordained relatively clear and stable identities, and this mattered a lot to workers and officials as they built a sense of themselves. Well-run companies and offices provided a sense of pride and poorly run ones provided at least some orientation. Even if frustrated or angry, people could feel they were somehow socially included. The mass, however, usually has thin and weak networks of informal contact and support, and so remains more institution-dependent. Inequality becomes increasingly tied to isolation and enhances the tendency to refusal-identity. It is as if power itself forced people to it. And this amounts to a deep distrust in economic policy.

Nowadays access to secure work constitutes the single greatest life goal for disempowered minority people and drifting unemployed, underemployed and floating immigrants. When it comes to unskilled young people, access to paid job is a positive marker but they are troubled if they move only very slowly upward. Labour for them seems a dead end even when it initially just opens a door. Work on lower ladders of state bureaucracies seems to have become infected with the same stain of lack of moral prestige, so much so that manual service jobs are no longer attractive to many youngsters. This is a sector increasingly left to young immigrant workers all over Europe as they are both cheaper and cause less trouble. Young middle-class people, in their turn, seek jobs in 'business' even with a risk; an increasing number of young people respond to that appeal at the expense of careers, for instance, in education or other civil service jobs. For them it takes some time to realize that also they want someone to want them permanently; in the end participating in a social structure comes to matter more than personal mobility.

One handicap lies in the educational systems: they turn out large numbers of unemployable, educated young people, at least unemployable in the domains for which they have trained. As the old socialist countries gradually become to resemble skills societies, a smaller number of educated is needed to run the economic machine, and the labour market seeks talent on the cheap. This enhances the spectre of uselessness already to be detected among the educated young. In some areas of Banat, where our team made interviews-in-depth, this uselessness intersected with the fear of foreigners, which, beneath the crust of simple ethnic prejudice, is impregnated with the anxiety that foreigners may be better armed for the tasks of

their morbidity rising. In the county of Arad the number of children in Hungarian-speaking families remained between one and two which is below the critical 2.2. Dire living conditions and inadequate social and health services in general increased mortality in the area. The death rate was markedly higher than the birth rate (14.8/1000 resp. 9/1000). The decrease of Hungarian-speakers is also due to emigration of the young in particular and the fact that mixed Hungarian-Romanian families are inclined to become Romanian. The situation was different in larger towns such as Arad in which the Hungarians had better opportunities to education and the number of school-goers increased. See BODÓ Barna, *Azonosulás, elitek, peremlét*, Kisebbségkutatás, 1997, 4. sz., 441–442; NAGY István, *A pécskai magyar(os) családról*, Pécskai Újság, 1994. április 6; *Halottak könyve* (Lippa); Interview A2, 2000; VARGA Árpád E., *Fejezetek a jelenkori Erdély népesedéstörténetéből*, Püski, Budapest, 1998, 267–268. Cf. BODÓ Barna, *Talpalatnyi régiónk, i. m.* The number of interviewed was more than sixty. The alliterations are deposited in the Dept. of History, University of Jyväskylä.

survival in *egzisztencia*. That anxiety has a certain firm basis in reality. And this appears to hold true also of elder workers and officials who have realized that as working experience increases it loses value. Cheap, flexible and mobile young talent is preferred by the cutting-edge capitalism. It has been found out that if dismissed these youngsters do not take it so hard, they just move on.

In this connection, it may be emphasized that one source for erosion of identity is that underemployed or temporarily employed people are at loss in rapidly developing societies. Many need help but they do not know in what form it could come. Public institutions are ill-adapted to deal with the increasing numbers of the downwardly mobile. The welfare state provides for the absolutely unemployed but leaves many, e.g. c. 20 % of men in their fifties, to suffer from underemployment. This goes a long way to show that cutting-edge firms and flexible organisations need only such people who can learn new skills rather than cling to old competencies. They seek potential ability, not experience. The response to this demand is resignation and refusal: if people who have worked in a steady job for decades are told „now you lack potential”, they may be badly hurt and turn back to their home-based resources and find some sort of *egzisztencia* there. For some it may mean utter desperation and untimely death. They have been conveyed the message of uselessness in a profound sense. And these ‘untalented’ become invisible, they simply drop from the view in institutions covertly evaluating ability higher than achievement. More and more people are disempowered by these means. The new ideal self, new identity of working well with others in short-lived teams, does not suit them. For them, the pressures to produce results quickly are too intense; in the workplace time-anxiety causes people to skim rather than to dwell. The new culture of capitalism gives talent a cast which is akin to the self-consuming passion, sometimes named as ‘liberty’. This leaves many people wondering how they have been prevented from developing their ‘own’ skills.

All this breeds resentment, engendered by the realization of betrayal. People who have played by the rules realize that they have not been dealt with fairly. There was a deep resentment among the Banatian educated Hungarians at being patronized by the elite, or indignation at majority climbers who seem to steal social prizes to which they have no right. For many, religion and local patriotism become the only weapons of defence or counterattack. In the extremes, the other, the foreigner has become a symbolic site on which to project all sorts of anxieties. This grows occasionally into hate which is directed at all the seductive tricks of advertising and propaganda deployed to market personalities and visions of politicians. In Banat, this was highlighted by the loss of local, mediating politics. In these gloomy circumstances, political ideas of one retired officer remained offensively backward-looking and his ideals were no more than an impotent regret vented on the ‘Yellow Scourge’. At the same, the seeking of an anchor in Hungarian history in Banat, rehabilitated in challenging the Romanian, nationalist interpretations, was in place. This new juxtaposition of ‘histories’ was the result in a country in which Plato’s logic did not count much: ‘economy operates on need and greed, while politics should operate on justice and right’.

What is most disconcerting in the latest developments is that as in business, so in politics bureaucracies increasingly centralize power while refusing to take responsibility for their citizens. This means divorce between power and authority, and is anything but politically ‘progressive’. The glut of information machines of bureaucracies produce and broadcast threatens to make its receivers passive and indifferent, and some choose to remain so or disengage themselves from all politics since the issues have become quite difficult or resistant. This is due to the fact that since the change of the political system from 1989 on, new policies kept coming but the public’s trust in them eroded quite soon. It dawned to the populace that governments lacked commitment to any particular course of action. Sudden

lurches in public policy produced insecurity and free-floating anxiety. People quite logically took their suspicions and uneasiness about economic change into the political sphere, inferring that politicians are rudderless or eschew commitment. The brutal culture of new capitalism in the East is attuned to singular events, one-off transactions, interventions, not to sustained effort to create relationships and accumulate experience. Its institutions are not really much more democratic than the old ones were; centralized power has again been split off from authority. The new institutions inspire only weak loyalty, they diminish participation and mediation of commands, and they breed low levels of informal trust and high levels of anxiety about uselessness. What does this do to human identity (dignity)?

The people we interviewed in Banat were worried and disquieted, some alienated and resigned to their own uncertain fate under the aegis of some unfathomable change. Only people in far-off villages, who live in near isolation, are dislocated and survive almost totally by subsistence economy, just mind their own businesses, caring not a straw of the national politics. These people have localised the need and sense of narrative movement, so that they could connect events in time within the borders of immediate vicinity and accumulate experience at the home-base. In short, they had regained the power to interpret what is happening to them but only in a very small, local scale. Of course, there are some voluntary cultural associations, foundations and charity societies at work which give meaning to some enterprising peoples' lives. However, most of them needed also 'real' work. If one may suggest something, a truly progressive policy would seek to strengthen the State as an employer, rather than hive off public services to private companies and political adventurers. In these jobs, there would possibly grow new professionalism and craftsmanship. And only that kind of disinterested commitment can lift people up emotionally, too. Otherwise, they succumb in the struggle to survive. Since people can anchor themselves in life only by trying to do something well and good for its own sake, the triumph of superficiality at work, schools and in politics seems fragile, and cannot be a firm basis for 'long-lasting development' and formation of respectable identities.

Az École Normale Supérieure és az Eötvös József Collegium

Az Eötvös József Collegium története mindmáig nincsen megírva, bár kezdettől fogva sok cikk, visszaemlékezés, önéletrajzi regény, a közelmúltban pedig két tanulmánykötet is jelent meg róla.¹⁰⁷² Ez a hiány a XX. századi művelődéstörténet mindenképpen helyrehozandó mulasztása, hiszen a feldolgozatlan és kéziratban maradt anyag mennyisége jelentősen meghaladni látszik azt, ami publikus, s a kor nem jellemezhető a Collegium ismerete nélkül. A választott modell, a száz évvel idősebb École Normale Supérieure e tekintetben is kedvezőbb sorsot ért meg: mind a centenáriumi, mind a bicentenáriumi ünnepségek olyan szintézisekkel tisztelték meg az évfordulót, amelyek összehasonlításra adnak lehetőséget a két intézmény között.

Az École történetírói és évfordulójának ünneplői öntudattal hangsúlyozzák, hogy az intézményt a forradalom hozta létre 1794. október 30-án; ez az (akkori időszámítás szerinti) dátum és a „Liberté, Égalité, Fraternité” felirat szerepel az Ulm utcai épület bejárata fölött. Ezt látta 1874-ben az Eötvös Collegium létrehozásában kulcsszerepet játszó Eötvös Loránd, egy évvel később az első komoly híradást író művészettörténész, Pasteiner Gyula, 1897-beli tanulmányútján Bartoniek Géza, az első igazgató, s az összes magyar normalien is.

Mit jelenthet a „liberté”, „égalité” és „fraternité” ennek a két intézménynek a történetében? Nem a forradalmi jelszavak filozófiai, még kevésbé politikatörténeti jelentésének elemzésére vállalkozunk, sem annak tárgyalására, hogy ezeket az elveket mint kezdte ki a francia történelemben, már rögtön, a guillotine-ok valósága, vagy hogy a magyar XX. század közepén a magát forradalminak hirdető hatalom miért szüntette meg egy forradalomban létrehozott kollégium magyar utódát. Fő kérdésünk az, hogy a szabadság, egyenlőség és testvériség fogalmai a maguk változó jelentésében mint váltak jellemzőjévé az École működésének, s a „Normale” szó értelmében mint vált mindez normájává, mintájává a magyar oktatásnak; milyen felfogás hozta létre ezt az elitiskolát.

Joseph Lakanal, az École alapító javaslatának előadója ezekkel a szavakkal élt 1794 őszén: „Azok az emberek, akik legkiválóbbak a tudomány és tehetség valamennyi ágában, azok, akik mindeddig a nemzetek és századok tanítói voltak csupán, ezek a lángeszű emberek, első alkalommal, legjobb iskolamesterei lesznek egy népnek.”¹⁰⁷³ A Convention intézményalkotó dekrétumának első cikkelye így hangzik: „Párizsban egy École normale hozatik létre, ahová a Köztársaság minden részéből olyan polgárok hívatnak meg, akik jártasak a hasznos

¹⁰⁷² *Tanulmányok az Eötvös Kollégium történetéből*, szerk. NAGY József Zsigmond, SZIJÁRTÓ István, kiadja az Eötvös József Kollégium, Budapest, 1989, Eötvös-Füzetek, Új folyam X. (A továbbiakban: *Tanulmányok...*); *Szabadon szolgál a szellem. Tanulmányok és dokumentumok a száz esztendeje alapított Eötvös József Collegium történetéből. 1895–1995*, szerk. KÓSA László, Budapest, 1995. (A továbbiakban: *Szabadon...*). Vö. még: *Az Eötvös József Kollégium történetének bibliográfiája és levéltári anyaga*, szerk. dr. TÓTH Gábor, Kiadja az Eötvös József Kollégium, Budapest, 1987, Eötvös-Füzetek, Új Folyam VI.

¹⁰⁷³ „Pour la première fois, les hommes les plus éminents, en tout genre de sciences et de talents, les hommes qui jusqu’ici n’ont été que les professeurs des nations et des siècles, les hommes de génie, seront les premiers maîtres d’école d’un peuple.” Idézve: *Allocution de M. Philippe Seguin*, in *L’apprentissage du savoir vivant. Bicentenaire de la fondation de l’École Normale Supérieure*, szerk. Paul VIALLANEIX, Paris, PUF, 1995. (A továbbiakban: *L’apprentissage...*) 263.

tudományokban, hogy a valamennyi nemből legügyesebb tanárok segítségével megtanulják a tanítás mesterségét.”¹⁰⁷⁴ Lakanal és munkatársa, a Condorcet-tanítvány Dominique-Joseph Garat kezdeményezése tehát összeköti a központosítás elvét és a felsőfokú tanítást, amely által el lehet és el kell kezdeni a közoktatást.¹⁰⁷⁵

Ennek az elvnek a megvalósítása akkor nem volt lehetséges. Franciaország egészéből 1400 hallgató gyűlt össze; tucatnyi nagynevű tudóst választottak ki tanárnak egy négyhónapos kurzusra. Az eszmék és a gyakorlat között nagy volt a különbség, s a 25 és 66 év közötti hallgatók többsége nem értette, nem is érthette meg az elhangzottakat. A kollégium 1795 áprilisában szűnt meg, s fő törekvése idő előtinek és utópisztikusnak nevezhető;¹⁰⁷⁶ megteremtette viszont az École működésének alapjait.

A nép tanítása az egyenlőség programjának alapja volt; ahhoz azonban, hogy ez megvalósulhasson, ki kellett választani a legjobbakat: a demokrácia feltétele tehát, ennek értelmében, a legkiválóbb tudós tanárok kiválasztása. Tudós tanárok képzése lett az École és az Eötvös Collegium feladata.

„Legkiválóbbak”, „legjobbak”, „legügyesebbek”, sőt „lángeszű emberek” („hommes de génie”) – a tanárképzésnek e tervében már ott rejlik az elitképzés paradoxona: ők tanítanak és kutassanak, mert ez felel meg azoknak is, akik tanulnak és a kutatás eredményeit élvezik. Másrészt, s erről tanúskodik mindkét intézmény története: a kiválasztás a diákok szempontjából is arisztokratikus, a szó eredeti, ‘legjobb’ értelmében; a kiválasztottak közössége azonban, tudjuk, demokráciában élt (az Eötvös Collegiumban a gólya- és főgólya-korszak, tehát az első két év utáni alapvizsga után). A demokrácia feltétele tehát három értelemben is arisztokratikus volt: csak a legjobb tanároktól kitűzött magas vizsgaszintet teljesítő legjobb diákoknak járt; ebből is következett a megítélés örök kettőssége, aszerint, hogy a hangsúly melyik szóra, a kiválasztásra vagy az egyenlőségre került. Innen is fakadtak azok a kísérletek, amelyek el akarták törölni a szakmai szempontokat s ezzel, kellő ürügyet találva, 1950-ben megszüntették a Collegiumot, s helyette bevezettek egy másik szelekciót, nem tudván elviselni az érdem és az értelem arisztokráciáját, illetve annak a demokráciával való sajátos keverékét, hiszen az megkérdőjelezte volna az új hatalom alapelveit. Egyik méltatója szerint „Az École Normale Supérieure olyan nagy iskola, amely francia módra jött létre: az ide való belépés érdem szerint történik, s azok a szinte arisztokratikus kiváltságok, amelyek a bentlakóknak megadatnak, olyan szigorú feladatokkal párosulnak, amelyek közül az első a tudás szabad kifejlesztése és átadása”.¹⁰⁷⁷ De már Condorcet tudta, hogy „A szellem és a tanítás

¹⁰⁷⁴ „Il sera établi à Paris une École normale où seront appelés de toutes les parties de la République des citoyens déjà instruits dans les sciences utiles pour apprendre, sous les professeurs les plus habiles dans tous les genres, l’art d’enseigner.” Paul DUPUY, *L’École Normale de l’An III*, in *Le Centenaire de l’École Normale (1795–1895)*. Paris, Hachette, 1895, 48. (A továbbiakban: *Le Centenaire...*); Nicole MASSON, *L’École Normale Supérieure. Les chemins de la liberté*, Paris, Gallimard, 1994, 10.

¹⁰⁷⁵ „Lakanal associe niveau supérieur et centralité étatique. Il faut commencer par »le degré le plus élevé de l’instruction publique«”. Jean STAROBINSKI, *Le partage des savoirs*, in *L’apprentissage...* 23.

¹⁰⁷⁶ *Pour une histoire de l’École Normale Supérieure. Sources d’archives (1794–1993)*, szerk. Pascale HUMMEL, Anne LEJEUNE, David PEYCERÉ, Paris, Archives Nationales, Presses de l’École Normale Supérieure, 1995, 13.

¹⁰⁷⁷ „[L]’École normale supérieure est une Grande École à la française, c’est-à-dire que l’on y entre au mérite et que les privilèges quasi aristocratiques conférés à ses pensionnaires sont assortis de devoirs rigoureux dont le premier est de développer librement un savoir et de le transmettre”. *Allocution de M. Roger Fauroux*, in *L’apprentissage...*, 267.

egyenlősége: agyrém. Keresni kell tehát annak módját, hogy hasznossá tegyük ezt a szükség-szerű egyenlőtlenséget”.¹⁰⁷⁸

A szabadság jelentése itt elsősorban a tudáshoz való hozzáférés lehetősége és kötelessége, a tudás átadásának vállalása s ennek feltétele: a gondolkodás szabadsága és függetlensége volt, az a kritikai szellem, amelynek kifejlesztése érdekében 1795 tavaszán a tanár nem csupán előadta, hanem a hallgatókkal meg is vitatta az anyagot.¹⁰⁷⁹ Relatív tehát, hiszen csak a kiválasztottak élvezhetik, a kiválasztottság tudatában és abban a bizonyosságban, hogy mindez továbbadható. Az egyenlőség ára a teljesítményelvű kiválasztás, mind a tanárookra, mind a tanítványokra vonatkozólag, a „fraternité” pedig mint a kiválasztottak szolidaritásának, öntudatának és felelősségének kifejezése, az együttélés és az együttműködés során kialakult és öröklődött rítusokban nyeri el majd egyedi és összetéveszthetetlen formáit.

Eötvös Loránd, aki haláláig a kurátori teendőket látta el, 1911. október 26-án az új, Ménesi úti épület felavatásakor azt fejtette ki, hogy a Collegium létrehozásának két fő célja van: egyrészt a jól képzett tanári gárda kialakítása (amelyre már a kiegyezés óta nagy szükség volt¹⁰⁸⁰), másrészt a hazai tudomány helytállása a nemzetközi versenyben.¹⁰⁸¹ A kiválasztás tehát nem csupán a legjobb tanárookra és diákokra vonatkozott, hanem a nemzetekre is: a legműveltebbekkel versenyezve kell egyszersmind tanulnunk tőlük; ez is indokolta azt, hogy az École, mint az egyik, ilyen vonatkozásban mintául szolgáló nemzet tanárképző intézménye lehetett követendő modell.

A függetlenségre törekvés és a kritikai szellem, a dogmaellenesség és a vita voltak az École Normale Supérieure és az Eötvös Collegium legfőbb erényei. Keresztury Dezső, az Eötvös Collegium szellemének meghatározását keresve, így írt: „Azt hiszem, ez a legfontosabb tulajdonsága, ez a hajlékonyság, dogmanélküliség, sőt dogmaellenesség. Semmit se higj el, legfeljebb olyan tekintélynek, akinek tudása, ítélőereje, s jelleme meggyőzőtt.”¹⁰⁸²

1808. március 17-én Napóleon dekrétuma, tizenhárom éves szünet után, a forradalom kezdeményezését folytatva olyan kollégiumot alapított, ahol a literatúra és a természettudományok leendő tanárai folytatták tanulmányaikat, igaz, a szabad republikánus fórum helyett két-, majd 1815-től hároméves, kaszárnyai pontosságú fegyelemben, császári ellenőrzés alatt és tízéves tanítás kötelezettségével. Módszertanilag a vita („*débats ou conférence*”) volt a legnagyobb jövőre számító újítás, amely a császárság alatt s később is folytatódott, előzményeként annak a családi jellegű és kölcsönös tanulásnak, amely az École-t a XIX. század végén is jellemezte.

Ezt a példát átvette a Collegium is. A magyar irodalmat itt elsőként tanító Riedl Frigyes az 1895–1896-os tanévből fennmaradt, Eötvös Lorándhoz írt jelentésében órái műfaját a „conferentia” szóban jelöli meg. Így számolt be működéséről: „Egyáltalán azon voltam, hogy ne előadásokat tartsak, hanem tanítványaim önműködését fokozzam és őket a tárggyal való foglalkozásra és róla való elmélkedésre rábírjam.”

¹⁰⁷⁸ „L'égalité des esprits et celle de l'instruction sont des chimères. Il faut donc chercher à rendre utile cette inégalité nécessaire”. Idézi Jean STAROBINSKI, *Le partage des savoirs*, in *L'apprentissage...*, 26.

¹⁰⁷⁹ Pierre JEANNIN: *Deux siècles à Normale Sup'. Petite histoire d'une Grande École*, Paris, Larousse, 1994, 20.

¹⁰⁸⁰ Lásd erről KOSÁRY Domokos, *Az Eötvös Collegium történetéből. Az első évtizedek: 1895–1927*, in *Tanulmányok...* 10.; TÓTH Gábor, *Az Eötvös József Collegium előtörténete*, in *Szabadon...* 13.

¹⁰⁸¹ Szövetségi Évkönyv I, 1921–1922, 6.

¹⁰⁸² KERESZTURY Dezső, *Az Eötvös Collegium*, in *Emlékezéseim. Szülőföldeim*, Budapest, Argumentum, 1993, 101.

1822-ben a restauráció, a liberális ellenzéki gondolkodástól való félelmében, megszüntette az École Normale Supérieure-t, 1826-ban azonban, École préparatoire néven, újjászervezte; régi nevét 1830-ban a júliusi monarchia kormánya adta vissza. Az intézetbe való felvétel 1831-ig, a későbbi szigorú előírásokhoz képest, meglehetősen szabálytalan volt: a formálisan működő írás- és szóbeli versenyvizsga mellett inkább az iskolai rektorok és a főfelügyelők választottak, az eredmények tanúsága szerint igazságosan. Ez a kezdeti, inkább véletlenszerű és informális kiválasztás az Eötvös Collegium felvételi rendszerére emlékeztet, amely az érettségi eredmények és a tanári javaslatok alapján történt, s amelyet Bartoniek Géza így jellemzett: „Oly vonzó ereje volt a fiatal intézetnek, hogy minden üresedett helyre 6–10 jelesen érett pályázó jelentkezett. Ez a nagy szám nehezítette a legérdemesebbek kiszemelését, melyet – mi tagadás benne – az igazi morbus hungaricus: a protectio is akadályozott.”¹⁰⁸³

Az École-ban a tanítás „lettres” és „sciences” szekcióban folyt (ezt a megosztást a Collegium is átvette, azonban a bölcsész-képzés itt túlsúlyban volt a természettudományos – úgynevezett „dögész” – képzéssel szemben). Az Ulm utcai, ma már klasszikusnak számító épületbe 1847-ben költözhetek be.

Aki nem esküdött föl 1852-ben III. Napóleonra, elbocsátották; a független gondolkodókat kizárták, még az olvasmányokat is ellenőrizték.¹⁰⁸⁴ Kritikai szelleme miatt majdnem megszüntették az intézetet; tekintélyelvű nevelést vezettek be, az agregációt korlátozták, s az intézetbe való jelentkezések száma is lényegesen csökkent. Látnivaló, hogy az École, történetének első századában, szüntelenül birkózott a politikai hatalommal: azonban csak rövid időszakokra tudták megszüntetni, mert az államnak, formájától függetlenül, a köztársaságtól a monarchián át egészen a császárságig, szüksége volt rá.

1857-től az École megint fejlődésnek indult: a kollégium, Pasteur irányításával, kutatási központtá vált, igaz, katonás rendben és fegyelemmel. 1870 után virágzott ki: ebben az időszakban figyelt föl rá Eötvös Loránd és jellemezte, Trefort javaslata nyomán, Pasteiner Gyula 1875 augusztusában. Meglátta azt, amire Magyarországnak is szüksége volt; felmutatta azt a normát, amelynek elérésére az École alapításától fogva törekedett. Ismertetésének végkövetkeztetése egyszersmind javaslat is: „Kétséget nem szenved, hogy a tudományos haladásnak lényeges föltétele a szellemi fegyelmezettség, azt pedig a jó vezetésen kívül, mint külső körülmény a zavartalan, szerény, de rendezett anyagi lét, a környező nyugalom biztosítja leginkább. [...] Fegyelmezett ész, rendezett kedély és összpontosított munkásság: ez életadó elve a tanárképezdének”.¹⁰⁸⁵

Az 1870-es évektől az École katonás napirendje is emberségesebb lett, s a centenárium idejére felszabadult a csütörtök délután és a vasárnap, s a korábban ritka esti eltávozás is gyakorivá vált.¹⁰⁸⁶ (Ezt a beosztást követte a Collegium is.¹⁰⁸⁷) Az együttlakás szoros barátságokat teremtett a diákok között, s tanáraikkal, igazgatójukkal is mindennapos, már-már családi viszonyt alakítottak ki.¹⁰⁸⁸ 1877-ben létrejött az Association: a régi normalienek szövetsége, és évkönyvet jelentettek meg.¹⁰⁸⁹ Ez volt a kollégiumi fraternité teremtette

¹⁰⁸³ Szövetségi Évkönyv I, 1921/1922, 21.

¹⁰⁸⁴ Georges PERROT, *L'École Normale et son centenaire...* XXVII, XXIV.

¹⁰⁸⁵ *L'École normale supérieure*, Magyar Tanügy 1874, 605–617.

¹⁰⁸⁶ Georges PERROT, *i. m.*, XL.

¹⁰⁸⁷ Az első fennmaradt collegiumi időbeosztás és házirend 1899 szeptemberéből való. Lásd *Dokumentumok az Eötvös József Collegium történetéből*. In *Szabadon...* 178.

¹⁰⁸⁸ Georges PERROT, *i. m.*, XXXIX.; Paul Viallaneix: *Deux siècles après*. In *L'apprentissage...* 5.

¹⁰⁸⁹ Georges PERROT, *i. m.*, XLI.; Pierre Jeannin: *i. m.* 112.

rituálék virágkora: a felvett diákok beavatása a könyvtárat díszítő történelemelőtti csontváz segítségével; előadások és dalszövegek komponálása, s a ma is létező intézeti zsargon.¹⁰⁹⁰

A Collegiumban meghonosodott beavató rítus a lehúzás volt: az elsőéves gólyákat az idősebbek színlelt vizsgáztatással, tőlük követelt produkciókkal felvették tagjaik közé, s ennek megerősítéseképp lehúzták, azaz asztalra fektetve elfenekelték őket, akik ezáltal váltak egyenrangúvá a többi kollégistákkal.¹⁰⁹¹ Másik hagyományuk a család közössége: „A lakosztályok első szobájában laktak a gólyák s a legbelsőben a negyedévesek. Minden lakosztály neve hivatalosan »család« volt. S a család választott magának a negyedévesek közül egy családfőt, vagyis családapát, aki az igazgatóval szemben képviselte a lakosztályt, és egy családanyát, aki a lakosztály belső rendjéről gondoskodott.”¹⁰⁹²

A Collegium nem járta végig az École évszázados történetének fázisait, múltjában nem volt olyan örökség, amely a francia forradalomhoz köthette volna. Létrehozása mégis forradalmi jelentőségű volt, legalábbis művelődés-, tudomány- és oktatástörténeti értelemben: mint a nemzeti pedagógiai terv hordozója, teljesítményelvű sziget volt egy hierarchikus társadalomban. A Collegium a tervezetekben „Budapesti középiskolai tanárjelöltek bennlakó intézete” volt; 1895 májusában Beöthy Zsolt javasolta, hogy az első magyar kultuszminiszterről, Eötvös Józsefről nevezzék el.¹⁰⁹³

1919 nyarán a proletárdiktatúra be akarta olvasztani a Collegiumot az új Középiskolai Tanítóképző Főiskolába, más források szerint viszont Lenin Kollégiumnak kívánta átnevezni,¹⁰⁹⁴ minden bizonnyal azokat az intézet arisztokratizmusával és polgári jellegével kapcsolatos vádakát előlegezve, amelyek 1946-tól a bezárás évéig, 1950-ig oly gyakran elhangzottak. Mindez a szellem és a tanítás már Condorcet által agyremnek tartott egyenlőségét képviselte a kollektizmus jegyében, szemben a Collegiumnak az École-tól örökölt kritikai szellemével és dogmaellenességével s azzal az igazsággal, hogy: „A demokráciának olyan elitre van szüksége, amelyik az általa elismert egyedüli felsőbbiséget, a szellemét képviseli.”¹⁰⁹⁵

Egy másik átkeresztelési szándékról is tudunk, Szabó Dezsőtől, az 1940-es évek elején: „nevezzék el emlékemre az Eötvös-kollégiumot az én nevemről. Eötvösre ez nem bántás, hiszen az ő nevét sok más egyéb dolog őrzi. És talán nevem lelket és programot is fog jelenteni az intézetnek.”¹⁰⁹⁶ Ez a kívánság a másik végletet képviseli: a mindenk fölé emelt közösség után a nagybetűs Én megalomániáját.

Eötvös 1887-ben Treforthoz intézett nyílt levelében ezt írja: „Bizonyos dolog, hogy csak az lehet jó tanár, aki maga a tudománnyal foglalkozik, mások eszméit is csak az képes hirdetni, akinek magának eszméi vannak.”¹⁰⁹⁷ Az École tudós tanár-eszménye volt ez, s a „diák-

¹⁰⁹⁰ Pierre JEANNIN, *i. m.*, 277–284.

¹⁰⁹¹ Vö. Szabó Miklós jelentése Hóman Bálintnak a miniszter által a Collegium ellen vádaskodó névtelen levél nyomán elrendelt vizsgálat eredményéről. 1939. nov. 15. Lásd *Dokumentumok az Eötvös József Collegium történetéből*, in *Szabadon...* 213.

¹⁰⁹² LACZKÓ Géza, *Királyhágó*, Budapest, Szépirodalmi, 1971, 302.

¹⁰⁹³ Szövetségi Évkönyv I, 1921/1922, 18.; TÓTH Gábor, *i. m.*, 22.

¹⁰⁹⁴ KOSÁRY Domokos, *i. m.*, 27.

¹⁰⁹⁵ „La démocratie a besoin d’une élite, qui y représente la seule supériorité qu’elle reconnaisse, celle de l’esprit.” Georges PERROT, *i. m.*, XLV.

¹⁰⁹⁶ SZABÓ Dezső, *Életeim* I, Budapest, Szépirodalmi, 1965, 810.

¹⁰⁹⁷ TÓTH Gábor, *i. m.*, 18.

ház”, az internátus létesítése mellett 1891-ben többen állást foglaltak a középiskolai tanáregylet közgyűlésén,¹⁰⁹⁸ ahol Rombauer Emil így foglalta össze felfogását: „középiskolai törvény, tanterv, utasítás, de még radikális újjászervezésnél is sokszorta többet ér a jó tanár, s hogy egyedül a tanár kvalitásától függ, jó vagy rossz-e az iskola”.¹⁰⁹⁹

A Collegium kezdettől fogva közömbös volt a hivatalos ranglétra iránt, s „évtizedeken át hivatalosan még a főiskola kategóriájába sem tartozott”.¹¹⁰⁰ 1895 szeptemberében elkezdhette tanulását az első 31 növendék. Kosáry Domokos összefoglalása szerint a Collegium működésének fő feltételei és íratlan szabályai ekkor alakultak ki a szabadságot és a fegyelmet egyszerre biztosító irányítás, a szaktanulmányok, a könyvtárhasználat és a közösségi élet tekintetében.¹¹⁰¹

Bartoniek Géza Eckhart Ferenc visszaemlékezése szerint „azt a ma már elfelejtett elvet vallotta, hogy egész tudományos életünk középiskolai tanáraink tudományos képzettségén, szellemi nívóján és anyagi megelégedettségén alapszik, hogy a tanárok tudományos irodalmunk legfontosabb író elemét és olvasóközönségét alkotják, annak legbiztosabb támaszai, legmegbízhatóbb őrserege.”¹¹⁰² Pedagógiai jelszavát a következőképpen fogalmazta meg: „És nem feledik el egy pillanatra sem, hogy az az idő, melyet a tanítási órán eltöltenek, nem egyszerűen az órarend parancsára adott óra, hanem tanítványaik életének egy része. Ennek minden pillanata drága.”¹¹⁰³

Jó lenne, ha ma sem felejténék el ezeket az alapelveket.

¹⁰⁹⁸ Uo. 18–19.

¹⁰⁹⁹ Uo. 19.

¹¹⁰⁰ KOSÁRY Domokos, *i. m.*, 12.

¹¹⁰¹ Uo. 13.

¹¹⁰² Eckhart Ferenc megemlékezése az Eötvös-Kollégium Volt Tagjainak Szövetsége IX. évi közgyűlésén (1930. dec. 11.). Szövetségi Évkönyv IX, 1930, 10.

¹¹⁰³ Szövetségi Évkönyv I, 1921/1922. 25.

**Magyarságkép-változások
(Babits, Illyés, Bernard Le Calloc'h)**

A Mi a magyar? Milyenek vagyunk? Mit jelent magyarságunk – kérdések akkor foglalkoztatnak bennünket leginkább, mikor történelmi sorsfordulatok következtében elfog bennünket a bizonytalanság, a kilátástalanság érzése, mikor gyökereinket érezzük veszélyben, mikor helyünket keressük a világban, s még mindig – nem találjuk.

Magyarságképünk vizsgálata történt és történhet kívülről és belülről, egy kívülálló szemzőgéből, idegen fölénnnyel vagy rokonszenvvel, illetve magunkból kiindulva önelemzéssel, önismeretre törekedve, elfogultan vagy elfogulatlanul, elmélyülten vagy felületesen. De sohasem azonos módon. Mert magyarságképünk nem független az idő múlásától, a történelem változásaitól. Teljességében van jelen mindig, benne van múltunk, jelenünk és jövőnk. S a sors néha különös játékot űz velünk – végzetesen ismétlődő és visszatérő jelenségek figyelmeztetnek, mely image-unkat karakterizálja.

Babits *A magyar jellemről*¹¹⁰⁴ és Illyés Gyula: *Magyarok*¹¹⁰⁵ című esszéjének újraolvasata, újraértelmezése kézenfekvővé teszi a kérdést: vajon hogyan változott magatartásunk, jellemünk, magyarságképünk megítélése az 1930-as évek végétől, akár napjainkig? Vajon árnyaltabb, igazabb lett-e egy tudós francia értelmiségi, Bernard Le Calloc'h véleménye rólunk, a magyar lélekről mintegy 50 év alatt, egy 1948-ban írt elemzése óta?

Babits szerint a tényekből adódik a magyarság életrajza, történelmi és lelki eseményeink naplója – az irodalom. Illyés az író felelősségével vall magyarságáról, annak lelkiállapotáról. Babits és Illyés 1938-1939-es elemzése a magyarság karakterét, mentalitását vizsgáló fejtegetések. A II. világháború küszöbén mindketten mélyen átérzik – újabb, talán végzetes sorsfordulat előtt állunk, de hinnünk kell megmaradásunkban. S bármilyen furcsa, túléltek 1945-öt is, sőt hittünk az újrakezdésben.

Önelemzéseik megrázóan őszinték. Sok-sok hasonló elemmel, szemponttal. Mégis, Babits szinte élete végén, érett, tapasztalt történelem-szemlélettel, a megmaradás érdekében a „magunkhoz való visszatérést”, a „magunkba szállást” hirdeti, Illyés pedig a fiatalság erejével előretökint, messzire néző hittel vall magyarságáról: jövőnk a remény!

Babits tanulmánya, mint egy impresszionista költemény: színek, hangok, érzések, hangulatok. Illyés a naplóműfajban, vagy a későbbi esszészerű vallomás-naplójegyzetben hasonlóan költői, okos és ellágyuló, hisz előtte az élet: talán tehet valamit a magyarság jövőéért. Dacosan, makacsul hisz ebben. Nézzük, milyenek látjuk magunkat 1939-ben.

Általános vélemény rólunk, hogy vendégszeretőek, harciasak, büszkék, bátrak és nyíltak vagyunk. – Babits szerint sajnos ez nem igaz. Egy nemzet lelkének képzeletvilágát „egy ország, egy föld, egy éghajlat színei, egy történet viszontagságai alakítják ki [...]” – Változékonyak, vagyunk, flegmák, egyben méltóságteljesek, nyugodtak. A táj szürke, kékes, barna, nyájas és zord, elegáns és barbár – sokféle, az időjárás szeszélyes, a nyelv heterogén, a

¹¹⁰⁴ BABITS Mihály, *A magyar jellemről* (1939), in *Arcképek és tanulmányok*, Szépirodalmi, Budapest, 1977.

¹¹⁰⁵ ILLYÉS Gyula, *Magyarok*, Nyugat kiadó és Irodalmi R. T., Budapest, 1938.

magyar sok fajból keveredett.¹¹⁰⁶ Rossz helyen vagyunk, ezért vagyunk harciasak. A magyar képzeletvilága gazdag, sokszínű, de gyakran felületes. Szereti a pompát, a csillogást, az életörömet. De nem éli át mélyen a különböző helyzeteket. Egy kicsit „szalmaláng”.¹¹⁰⁷

Lassan, talán kényszerítetten alakult ki világszemléletünk: „Ő az, aki nyugodtan és szinte fölénytel jár Európa nagy diplomáciai termeinek parkettáján, ámbár távoli, kis nemzet gyermeke, melynek sorsa többnyire a nagyobb és boldogabb nemzetek politikájától, gyakran csak jóindulatától függ.”¹¹⁰⁸ Életünket talán a megalkuvásoknak köszönhetjük? Babits tehát mentalitásunk egyik fő jellemző vonását a józan szemlélődésben látja, de érzi ennek rejtett veszélyeit is. A szemlélődés gyakran nemtörődomséggé, „úgyis mindegy” filozófiává, lusta mélabúvá, kételkedéssé alakul. De pesszimizmusunk nem a csüggedés, hanem az élet feszítő rugója. Mindezt olyan szuggesztíven hirdeti, hogy elhisszük neki.

Szinte Babits önelemző tanulmányával egy időben jelenik meg Illyés: *Magyarok* című naplója, Babits elismerően hivatkozik rá többször is. Illyést 20-as évekbeli európai tartózkodása, Párizs-élménye készíti a későbbi önvallomásra, hihetetlenül érzékeny és okos észrevételekre.

Bár 1933–1938 a naplójegyzetek időpontja, megállapításai időtlenek, mankának szólnak. Mi a magyarság hivatása Közép-Európában? Tanulnunk kell történelmünkben. E hivatást csak lojalitásunk erősítésével tudjuk betölteni.¹¹⁰⁹ De legyünk türelmetlenek is, öntépj magyar intellektüelek, mint Kölcsey, mert az élet fő célja a tett.¹¹¹⁰ Legyünk, bár kis nép vagyunk, nagy nemzet, a történelmi feladatokat fel kell ismernünk és azonosulnunk kell vele. Irodalmunk nagy eszményei ma is időszerűek, nekünk üzen Zrínyi, Kölcsey, Vörösmarty, Ady – mert nemzeti helyzetünk alig változott, a nemzet lelke, magatartása ugyanaz. De milyen is ez a nép? Illyés szerint, Magyarország „Európa közepén egy árva kis földdarab, két folyó nyúlik föl belőle, mint börtönrács mögött két segélyre tárt kar.”¹¹¹¹ Önmagából kiindulva vallja: „A magyar mindenütt megállja a helyét, bár legszívesebben otthon maradna, [...]”.¹¹¹² Minden gondolat mögött ott van a gond-élmény. Milyenek lettünk? Hallgatagok, bizalmatlanok, majd kitörők. Türelmesek, majdnem közönyösök – mintha eleve elfogadnánk a lehető legrosszabbat, vagy valóban ázsiaiak? Éleselméjűek és belátók, de makacsok is.

Megrázó Illyés vallomása népének lelkéről, szelleméről és hazaszeretetről. Mert ezt jelenti a magyarságtudat belülről. Ismernünk kell, felfedeznünk önmagunkat, hogy tanulhasunk hibáinkból, hogy a későbbi nemzedék jobban élhessen. Illyés már ifjúságában tudja, hogy az embereknek jövője legyen, „hogy a helyes jövő felé haladhassak minden akadályon át, célul eszményt kell kialakítanom róluk...” S nem szabad eltávolodni ettől. „Beleszólhatok-e népem sorsába?”¹¹¹³ A költők feladata ez. Illyés felismerése hihetetlenül felkavaró: emlékei a hazafelé útról: készülődés a feladatokra, nemzeti elkötelezettség és kérdések feltevése. Mi lesz a sorsunk Európa népei között? Aki a hazáját szereti – elárulja az emberiséget? Szabad-e túlságosan magasra tenni a mércét? S a válasz messzenéző: szükség van a szavak teremtvő varázserejére. A jelen csak átmenet, azért jöttünk, hogy továbbmenjünk, bennünk van

¹¹⁰⁶ Vö. BABITS, *i. m.*, 167–171.

¹¹⁰⁷ *I. m.*, 173.

¹¹⁰⁸ *I. m.*, 176, 177.

¹¹⁰⁹ ILLYÉS, *i. m.*, 297.

¹¹¹⁰ ILLYÉS, *i. m.*, 353.

¹¹¹¹ *I. m.*, 446.

¹¹¹² *I. m.*, 451.

¹¹¹³ *I. m.*, 459–460.

múltunk, jövőnk – a remény. Meg kell jegyeznünk, hogy Illyés magyarságképe az 1940-es években már mélységesen kritikussá és pesszimistává válik. Felejtsük el illúzióinkat – Európa sem Kossuthot, sem Rákóczit, sem ezeréves múltunkat nem becsüli, „hírünk a világban riasztó... Nyugaton a magyar név korcs, sunyi, hazug, gyáva és hatalmaskodó, kérkedő és műveletlen nép-egyveleget idéz”. Ezt a XX. század nemzetközi politikájának nagy döntései bizonyítják – figyelmeztet Illyés a szembenézésre, az önkritikára 1943 decemberében.¹¹¹⁴

A *Magyarok* befejező része nagyon hasonlít az idős Sauvageot magyarországi emlékiratának búcsúsoraihoz – csak ő elhagyja Budapestet, hogy visszatérjen Franciaországba. De ugyanúgy félti Magyarországot, mint Illyés.¹¹¹⁵ Ugyanakkor valami hiányzik magyarságképeiből – ez a lelkiismeretfurdalás és az önmarcangolás. Kívülről nézve ugyanis nem szükségszerű a felelősségérzet, csak játék, bár érdekes játék az egész.

A franciák véleménye rólunk évszázadokon át nagyvonalúan felületes és hiányos volt: de bizonyosan egy általános történelemszemléletből alakult ki, mely hazánkat mindig szembeállónak vagy idegennek tekintette. De a legrosszabb, mikor bizonytalan és közömbös volt. A XVI–XVII. századi francia enciklopédiákban elsősorban történelmi és földrajzi leírásokat találhatunk, többnyire pontatlan adatokkal és nevekkal. Kezdetben ez a föld mesés gazdagság és virágzás, majd később kietlen pusztaság és egészségtelen viszonyok, a betegségek hazája. Sötét és ragyogó színek tehát, de általában kedvezőtlen kép. A magyar ember elsősorban katona, ezzel jár féktelen, indulatos természete, szabadságszerető, jogait makacsul védi, gyűlöli az idegen uralmat, jellemzi a pompaszeretet és büszkeség, de erkölcsileg gyenge és jellemhibája a viszálykodás. Európától elmaradott.¹¹¹⁶ Érdekes, hogy később Kölcsey is így jellemzi a magyart: „Éjszaki konokság, ázsiai fényűzés”, szokása a vándorlás, s „küzdés a szabadság felé, de köznek részvétele nélkül”.¹¹¹⁷

A 19. században árnyaltabb lesz a franciák rajzolta kép, de nem lesz általánosan ismert. 1848 bizonyára kelt bizonyos rokonszenvet (Lamartine, Antoine de Gérardo), de főleg a század vége felé tapasztalunk némi változást. Amadée Saissy (1844–1901) ír a magyarokról. Hírlapíróként 1874-ben jön Magyarországra. A pesti egyetemen francia lektor, majd magántanár, Magyarországot második hazájának tartja. Mit mond a magyar mentalitásról? „A magyar büszke a múltjára, nyugodt a jelenben, gondoskodó a jövőre nézve, de nem érti eléggé, hogy az indogermán népek között eltévedve, Nyugaton kell kapcsolatokat és rokonszenvet keresnie.”¹¹¹⁸ Úgy érzi, a franciák némileg ismerik a magyar történelmet, de a magyar nép lelke majdnem teljesen ismeretlen! Ezért tart előadást a franciáknak Balassiról, Zrínyiről, Csokonairól, Berzsenyiről, Vörösmartyról.¹¹¹⁹ Milyen a magyar? Lelkesedő, gyors felfogású, jó csevegő, szereti a fényűzést, a lovakat és a szórakozásokat. Álmodozó, de nem germán módon, hanem keletiesen; szelleme a franciákéhoz áll közel, politikai törekvései az angolokéihoz hasonlítanak és fatalizmusa vagy álmodozó búskomorsága a Keletet idézi fel.”¹¹²⁰

¹¹¹⁴ ILLYÉS Gyula, *Hírünk a világban*, in *Iránytűvel I.*, Szépirodalmi, Budapest, 1975.

¹¹¹⁵ Aurélien SAUVAGEOT, *Souvenirs de ma vie hongroise*, Corvina, Budapest, 1987, 300.

¹¹¹⁶ Lásd részletesen Joseph BÁRDOS, *La Hongrie dans les Encyclopédies Françaises (XVIIe et XVIIIe siècles)*, Szeged, 1939. (Études Françaises 20.); Julianne BÍRÓ: *La Hongrie et les Hongrois vus par les français du XVIIe siècle*, Institut Français de l'Université de Pécs, Pécs, 1939. 23.

¹¹¹⁷ KÖLCSEY Ferenc, *Magyar*, in *Kölcsey Ferenc összes művei*, Franklin, Budapest, é. n., 1275.

¹¹¹⁸ 1881. május 19. *Revue Hongroise* 3.

¹¹¹⁹ Gazette de Hongrie, 1880. ápr. 8. Szerkeszti: Amadée Saissy.

¹¹²⁰ Gazette de Hongrie, 1881. ápr. 7. in Kozma ANTAL, *Pázmándy, Saissy, Riedl és a magyar szellemi élet francia szócsöve*, Különlenyomat a Debreceni Szemle 1941. évfolyamából.

Erről Jules Romains is ír: „Le seul pays d’Europe où j’ai vu une amertume profonde, confinant au désespoir, c’est la Hongrie”.¹¹²¹

S már itt vagyunk Sauvageot véleményénél – a XX. század tanulságainál, a tragikus magyar sors megközelítésénél.¹¹²²

Talán nem igaz ez a megjegyzés Bernard Le Calloc’h-ra,¹¹²³ aki ugyancsak nagyon jól ismer bennünket, nyelvünket, történelmünket. Kutatásai a magyarokhoz kötődnek, senki sem élte át úgy Kőrösi Csoma Sándor útját, vagy Rákóczi Ferenc sorsát, a magyar–francia kapcsolatok.¹¹²⁴ Sokat tartózkodik Magyarországon – elhagyja hazánkat, majd mindig visszatér, minden esztendőben, így a magyarság pszichológiájáról írt elemzései kivételes értékűek és optimisták. De – kívülről szemlélődik mégis, nem tehet mást.

A magyar nép pszichológiai elemzése című tanulmánya 1948-ban jelent meg a *Revue de Psychologie des Peuples* című szociológiai folyóiratban.¹¹²⁵ Bernard Le Calloc’h 1947–1948-ban a gödöllői premontrei francia gimnáziumban tanít. Tulajdonképpen ez az év az ismerkedések, a találkozások esztendeje, Magyarország felfedezése.¹¹²⁶ Valójában a trianoni és párizsi békeszerződések igazságtalanságai utáni magyarság-problémák, történelmünk, földrajzunk, homályos eredetünk is érdekli a finnugor és földrajz szakos nyelvészt. Tudjuk, ez az esztendő fordulópont történelmünkben, hisz 1947-ben még lehet hitünk és reményünk a demokrácia létében, de 1948-tól a sztálinista önkény sötétsége szakad ránk.

Le Calloc’h tanulmánya izgalmas kaland, hogy behatoljon lelkünkbe, hogy jobban megismerjen bennünket. Célja, hogy hangja áttörjön a vasfüggönyön, hogy megszakítsa a csendet, és közelebb hozza a francia olvasók számára ezt a távoli népet, akik ott, „là-bas” élnek, a

¹¹²¹ Jules ROMAINS, *Impressions de Hongrie*, La Nouvelle revue française, 1916.

¹¹²² Lásd részletesen: MADÁCSY Piroska, *Aurélien Sauvageot magyarságélménye*, in *Francia szellem a Nyugat körül*, Antológia Kiadó, Lakitelek, 1998, 287–296.

¹¹²³ Bernard Le Calloc’h, az ismert Kőrösi Csoma Sándor-kutató 1925. november 2-án született Le Havre-ban. 1945 után Gödöllőn a premontreiek gimnáziumában tanított, majd az iskola megszűntetése után a budapesti Francia Követségen teljesített szolgálatot. 1953-ban tért vissza Franciaországba. Egy évvel később, szerb-horvát nyelvtudására való tekintettel Jugoszláviába, Belgrádba küldték, ahol egy évig maradt. 1956 és 1958 között tolmácsként, fordítóként működött a Miniszterelnöki Hivatalban. 1958-ban De Gaulle kabinetfőnöke lett. 1960-tól Georges Pompidou haláláig (1974) a gaullista párt központi hivatalában dolgozott, a nemzetvédelmi miniszter mellett is működött mint tanácsadó. 1974-ben, miután Jacques Chirac lett a miniszterelnök, visszakérült a miniszterelnöki hivatalba (Hôtel de Matignon), és René Tomasini államtitkár bizalmasa lett. Egy évre rá kinevezték a Conseil Supérieur de l’Électricité (Villamossági Művek felső tanácsa) igazgatójává. 1985–1995-ig a szenátusnál külügyi tanácsosként dolgozott. 1995-ben, hetvenéves korában vonult nyugdíjba. Bernard Le Calloc’h a franciaországi Finnugor Társaság alelnöke, az Ázsiai Társaság, az Írók Szövetsége, a francia Földrajzi Társaság választmányának tagja, történész, író. Kiválóan beszél magyarul és finnül. A Magyar Orvostörténeti Társaság és a Magyar Földrajzi Társaság tiszteletbeli tagja.

¹¹²⁴ Bernard LE CALLOC’H, *Magyarok Franciaországban, franciák Magyarországon*, Vác, 2005.

¹¹²⁵ Bernard LE CALLOC’H, *Esquisse d’une psychologie du peuple hongrois*, *Revue de Psychologie des Peuples*. Institut Havrais de Sociologie, Économique et de Psychologie des Peuples. 3e année, n°2, avril 1948.

¹¹²⁶ Érdekes és hangsúlyozandó, hogy az első magyar író, akivel a párizsi Institut Hongrois-ban megismerkedik és aki felkelti érdeklődését, éppen Illyés Gyula volt. B. LE CALLOC’H, *Gödöllői emlékeim avagy hogyan lettem magyarbarát*. A gróf Klebelsberg Kunó Alapítvány Füzetei, 7. szám. 6.

szovjet megszállástól elzárva.¹¹²⁷ A tanulmányt néhány hónapja küldte el számomra. Elolvasása kapcsán számos kérdés merült fel bennem, melyek mindannyiunkat foglalkoztatnak nap mint nap.

Kérdéseim (melyek önkéntelenül is egy újabb elemzést, szubjektív állapotrajzot adtak), az előző tanulmány megállapításai kapcsán a jelenre vonatkoznak. M. Le Calloc'h 2005-ös válaszaival (levelében)¹¹²⁸ együtt próbálom most közreadni.

A vállalkozás. 1948-ban őszintén és objektíven kívánja megismertetni a franciákkal a magyar valóságot, a magyar nép mentalitását. Úgy érzi, ez szükséges ebben a megosztott, kettévágott világban, hogy közelebb hozza egymáshoz a jószándékú embereket. Magyarországon a 3 millió határon túli magyart is érti, akiket az emberi jogok semmibe vételével szakítottak el az anyaországtól. Ma is úgy érzi, tehát 2005 nyarán: szükség lenne egy ilyen mentalitás-elemzésre, amikor már Magyarország is az Európai Unió tagja, szinte testvére Franciaországnak, és már 15 éve független az oroszoktól? Még mindig egységes magyar nemzetről szólna, a határon túli magyarokkal kapcsolatos sikertelen népszavazás ellenére? Ismernek-e már bennünket a franciák?

„A pszichológiai elemzés mindig izgalmas vállalkozás. És különösen hasznosnak tűnik ez Magyarország európai uniós csatlakozásának másnapján. Első alkalom ez évszázadok óta, hogy elfogadják a magyarságot, hogy megszólalhat az európai népek koncertjében. Arra viszont nehéz válaszolni, hogy most jobban ismerik-e a franciák a magyarokat, mint a múltban... Hiszen a franciákat elsősorban az Európán kívüli, távoli nélkülözö népek érdeklik, emberbaráti szeretetből. Magyarország pedig már kivételezett – egy az Európai Unió tagjai között.”

Helyünk Európában. Beszél nyelvi és faji különbözőségeinkről, hogy ezer éve érkezünk a Kárpát-medencébe (a szlávok, germánok és a románok közé), és nem találjuk helyünket Nyugat és Kelet között. Vajon változott most már a helyzet, európaiak, vagy még mindig betolakodók vagyunk?

„Elmúlt már az az idő, amikor a magyarok Európán kívülnek érezték magukat, hisz már kitűnően integrálódtak. Egyszer és mindenkorra európaiak akarnak lenni, és nem kétséges, hogy azok. Ezért e kérdés, hogy a Nyugat elfogadja-e őket, már nem kérdés többé – ők maguk Európa, Nyugat-Európa határai a muzulmán világnál vannak már, messze Keleten.”

„Tragikus magyar sors”. Tanultunk-e tragikus történelmünkből? „A magyarok állva halnak meg”! Majd újra talpra állnak. Elfogadjuk, hogy hiába minden, a „tragikus magyar sors” újra beteljesül? És az utolsó pillanatban újra elrontunk mindent? Igazolja ezt az utóbbi 15 év?

„Jelenleg nincs ok a pesszimizmusra és a rezignációra. A határok – a politikai és erkölcsi határok lassan eltűnnek, és a nagy nemzetek, melyek annyira féltékenyek voltak szuverenitásukra, lassan egységes nemzetté válnak, [...]”.

¹¹²⁷ Elzártságunkról, nemzeti számkivettségünkéről Illyés is ír Tristan Tzarával való beszélgetése kapcsán, aki nem érti a magyar nemzet problémáit: „Rajta mérhetem a jóakaratók felé is milyen iszonyú falat kell áttörnünk: milyen messzeségben, milyen kivettségben élünk, milyen mélyre röptettünk arról a helyről, ahol most száz éve – 48 idején – álltunk a Nyugat tudatában. Bár akkor sem voltunk olyan magasan, mint hisszük.” ILLYÉS Gyula, *Franciaországi változatok*, Nyugat, Budapest, 1948. (*Az új feladat*, 35.)

¹¹²⁸ Lásd a mellékletben Bernard Le Calloc'h leveleinek néhány sora (2005. május 24-én és július 21-én írt francia nyelvű válasza).

Vajon érdekli-e a mai magyarságot Trianon, gyászoljuk-e még június 20-án hazánk szétदारabolását? Mi történt velünk közel 60 év alatt?

„Természetesen Trianon még mindig egy gyógyíthatatlan seb a magyarok számára. Minden egyes magyarországi látogatásom erről győz meg még inkább, holott már lassan egy évszázada e szörnyű diktátumnak. Egyedül Európa lesz képes orvosolni ezt a problémát – hiszen célja eltörölni az igazságtalan határokat. Mindenesetre minden európai nemzetnek vannak határon túli honfitársai (pl. a franciáknak a vallonok), de már nincsenek politikai és gazdasági határok, az elkülönülés érzése elhalványul. Ez az, ami a magyarok számára is bekövetkezik az eljövendő 10 évben. És senkit sem lehet többé elítélni nemzetisége, nyelve, vallása alapján. Mint Mitterand mondta: „il faut laisser du temps au temps”.

Nemzeti identitás, nyelv. Milyenek ma nemzeti ünnepeink egy kívülálló szemével? Megmaradt még nemzeti tudatunk, vallásunk, méltóságunk?

„A magyar nemzeti ünnepek, hasonlóan, mint Franciaországban és másutt, sajnos nagyrészt elvesztették szimbolikus értéküket. Ma csupán alkalmat jelentenek a szórakozásra vagy a pihenésre. Ugyanaz a helyzet a nemzeti érzéssel, mely veszített erejéből, s ez természetes, hiszen a szomszédok többé nem ellenségek. Erre jó példa a német–francia közeledés, s mi úgy érezzük, hogy az egykori sajnálatos ellentétek lassan eltűnnek egy újabb össz-európai nacionalizmus javára.” „A magyar nemzettudat gyengült a kommunista propaganda megújuló csapásai alatt, de még mindig erős, főleg amikor a trianoni béke igazságtalan döntéséről vagy a szovjet megszállásról van szó. Mindenesetre a nemzeti identitás főleg a nyelvben van jelen. »Nyelvében él a nemzet«”. A finnugor nyelv sajátossága elpusztíthatatlanul a magyar nép egységes személyiségét jelenti, de a vallása több irányú, több felekezetű.”

Nyelvünk megőrizte-e harmóniáját, tisztaságát, nyugalmaát? „A magyar nyelv sokat változott azóta, hogy elkezdtem tanulni, de kétségkívül nem jobban s nem kevésbé, mint minden más nyelv. Ez a mentalitások átalakulásának következménye, és az újabb gondolkodásmód. Nincs ebben semmi felháborító (meglepő): a nyelvek élő jelenségek (fenomének), melyek azokkal a népekkel változnak, akik beszélik. A magyar nyelv semmit sem veszített harmóniájából, de tagadhatatlanul szegényebb lett és néha csúnyább, köszönhetően a triviális kifejezések használatának (de ez jellemzi a francia nyelvet is).”

Kultúra. 1948-ban hangsúlyozta: „legnagyobb kincsünk a zene és a költészet. A művészi gondolkodás, a magyar nyelv magas szintű kifejezőmódja.” És ma milyen súlya van a költészetnek és a költő szavának? Ki figyel oda? Visszhangozza-e még a költő az egész magyar nemzet gondolkodását, érzelmeit? És a zene autentikus kifejezési eszköze maradt-e a magyarságnak és a magyar tájnak, ismerjük-e még a népdalokat, a népzene: a magyar büszkeséget?

„A költészet még ma is fontosabb szerepet játszik Magyarországon, mint Nyugat-Európában, de az elmúlt 50 évben sokat veszített presztízséből. Ugyanez nem érvényes a zenére, akár klasszikus, akár nem. Magyarország a muzsika királysága maradt, s nemcsak a cigányzenét illetően.”

Mentalitás, életmód. És milyenek ma a magyar nők és férfiak? Többet mosolyognak-e? Így írta 1948-ban: „Magatartásuk hideg, szinte visszataszító, elrejtik szívük titkait, s bár szenvedélyesek, nem látszik rajtuk. És az utca embere? Nem gesztikulál, nem kiabál, nyilvános helyeken nincs zaj, nincs családi veszekedés. És a gyerekek az iskolában nyugodtak, nem zajosak, az egyetemisták pedig tisztelik professzoraikat.” „A magyar úgy tűnik, sohasem ideges, soha nem siet.” Megváltozott-e mindez?

„A magyarok megőrizték viszonylagos hidegségüket – mint ahogy tapasztaltam már 1948-ban. Kevesebbet gesztikulálnak, mint a déli népek. A tömeg se olyan zajos, mint a francia. S van bennük egy bizonyos tartózkodás, ami talán ma nem tűnik olyan valódinak, mint 58 éve.”

A nyugalom azonban visszafojtott – mit eredményezett mindez? S mi az oka? „Amit 1948-ban mondtam a magyarokról, ma is érvényes: a magyar az sohasem siet, jellemzi egy bizonyos passzivitás a tények elfogadásával.”

Változott-e a pesti lakások hangulata? Valamikor úri-konzervatív hangulatúnak, túl tágasnak találta azokat. Mi a véleménye a budapesti lakótelepekről? „Az egykori nagy lakások ma már egyre ritkábbak és a lakosok elvesztették régi, kissé sznob magatartásukat. 1948-ban még találkoztam olyan budapestiekkel, akiknek a »gentri magatartás« volt az ideális. De fél évszázados szovjet elnyomás után ebből semmi sem maradt. A lakosság nagy része uniformizált lakótelepeken él, kecsesség és szépség nélkül. Talán a vidéki életben lehet újra fellelni a szépséget és a bájat. De ez semmiben sem különbözik Nyugat-Európa népeinek világától.”

Egykor, a tradícióknak megfelelően, a pesti kabarék éjszakáról éjszakára megteltek, a magyarok itt lelték kedvüket és vigasztalódtak. Vajon milyen szórakozást választanak ma a fiatalok? Érezteti-e hatását az amerikai globalizáció? Kabaré helyett disco, drog és alkohol? És érvényesül-e még az „Ex Hungariam non est vita”?

„Természetesen a mai magyar fiatalság sem ugyanúgy szórakozik, mint elődei. Ez az általános európai magatartás, melyhez Magyarország eddig kevésbé idomult – az amerikai módi már jóval 1990 előtt elterjedt. A »Magyarországon kívül nincs élet« szállóige már 1990 óta nem helytálló.”

A nők helyzete. Hogyan változott a nő helyzete, megítélése a magyar társadalomban? Megvan-e még a lovagiasság, a hevület, a gálánsság, a bátorság, a régi értékrendszer? A házasság és a szerelem? Megvan-e még a családok stabilitása? És a barátság? Fontosabb még, mint a szerelem? Vagy minden devalválódott?

„A magyar nők már 1948-ban megleptek engem nagyobb szabadságukkal, mint a franciák, hiszen pl. többet dohányoztak, mint a férfiak, még az utcán is. S ez ma is igaz. Ugyanúgy emancipálódtak, mint mindenütt Nyugaton, főleg a városokban. Talán vidéken, mint az természetes, kissé konzervatívabbak. A házasság nélküli együttélés a rendszerváltás óta egyre divatosabb. De természetesen, a szerelem mindig szerelem lesz, s ez nem csak a szexualitást jelenti.”

Gondolkodásmód. Milyennek érzi ma a magyar gondolkodást? Reálisabb, logikusabb, elemzi és levonja a tanulságokat, vagy nem tanult semmit a történelem folyamán?

„Igen, a magyar szeret álmodozni, majd csalódni a rideg valóságban, azaz semmit sem számontartani. De ez ugyanígy volt 58 éve, s ez cigányzene hallgatása nélkül is lehetséges.”

Megmaradt-e még a közösségi szerep, a szociális elkötelezettség, az egyén önzetlensége? „A magyar általában boldogtalan, nem szereti a pénzt, bár mindent megtesz érte, mert dolgozik, de a pénz kifut a markából. Mi a legfontosabb számára? Nem a szerencse vagy a takarékoság, inkább a rang és hatalom, a társadalmi funkció, a társadalmi szerep. Még ha szegény is, nagynak érzi magát és nagylábon él. Képtelen a kapitalista közepszerűsége” (1948). És ma? a bankok és a pénz világában? Még mindig képtelen adósság nélkül élni? Pazarló nemzet vagyunk-e még mindig?

„A magyar ma, 2005–2006-ban kétségkívül egoistább lett. De szeret nagylelkűnek látszani még akkor is, ha nincsenek meg a lehetőségei. Ez egy régi mentalitásbeli örökség, melyet még a kommunizmus sem tudott kiölni.”

Úgy gondolta: „És mégis szeretjük a munkát és fáradhatatlanok vagyunk, bár keveset keresünk.” És mire mentünk a nagy lelkesedésünkkel?

„A magyar ma mérsékelten szereti a munkát. Ősei kötelességtudóbbak, dolgozóbbak voltak. Itt láthatjuk a kommunizmus hatását, amely minél inkább forszírozta a munka dicséretét, annál inkább kiábrándított abból. Annál is inkább, mert a minta az orosz modell volt és mindenki tudta, hogy az oroszok mint régi szolga nép, notórius munkakerülők.”

A fentebb vázolt magatartás rezignált tudatra, beletörődésre, depresszióra utal. A végzet arra kényszerített bennünket, hogy örökösen újrakezdjük. Változott-e mindez, vagy csak még rosszabb? Miben hiszünk ma? Hiszünk-e valamiben?

1948-ban még azt írta, a magyarok hisznek abban, hogy végül a létért folytatott küzdelemből az ember kerül ki győztesen. „Ember küzdj és bízva bízzál”. És ma?

„A magyarok rezignált magatartása! Ez nem új! Ennek a népnek már annyi kudarca, annyi keserű csalódása volt, hogy nem lehet ezen meglepődni. De ez a rezignált magatartás a végzetszerűen, szinte állandóan rákényszerített kihívások fényében nem nevezhető depressziónak. Ez a tudat, mely gyakran nem képes pozitívan reagálni az eseményekre. S ez az állapot nyilván nem készíti a ma élő magyarokat a cselekvő küzdelemre. Madách szavai, a „Küzdj és bízva bízzál” igazából ma nem aktuálisak. Hiszen ott van az emlékezetükben: azokat, akik harcolni akartak, meggyilkolták vagy száműzetésbe kényszerítették.”

És Európa? Jóvá tette-e hibáit velünk szemben, és megadta-e a lehetőséget a boldogulásra? Vagy csak kihasználta, kifosztotta, megalázott újra?

„Európa 2005-ben már nem jelent földrajzi fogalmat, elsősorban politikai tartalmat nyert abban az értelemben, hogy népei és államai elhatárolták: segítik egymást, megértik egymást, elismerik egymást. A múlt idők régi ellentétei eltűntek. Ezt akarja minden európai, ezt jelenti ez az új geo-politikai egyesülés, amely egyedül teszi lehetővé számára a hanyatlás elkerülését vagy a nagyok közötti összeroppanást (lásd USA, Oroszország, Kína, India stb.) Európa mindenki számára egy nagy szerencse: sem a magyaroknak, sem a franciáknak nincs más választásuk, még akkor is, ha az utóbbi időben a fejlődésben sajnálatos válság következett be.”

Együttérzés. Sauvageot sokat írt rólunk, félig magyarnak érezte magát. Mi az, amit másképpen lát, mint Sauvageot, és most a 21. században kérdezne, nekünk tanácsolna, mint „majdnem-honfitársunk”, magyar-francia, akinek sorsa hozzánk kötődött.

„Mintegy 60 éve érzek mély, bizonyítottan rokonszenvet a magyarok iránt, amelyet, azt hiszem, tanúsítottam írásaimban és vallomásaimban. Mindebben úgy gondolom nagyon közel vagyok Sauvageot-hoz. Legyen az bármi, ami a magyarság számára bekövetkezik, jó vagy rossz, nem hagy engem érintetlenül. És ezt jelenti ez a kifejezés: együttérzés, szimpátia, barátság.”

Konklúzió: A fenti eszmefuttatások elgondolkodtatóak, újabb önelemzésre készítetők. Mikor Bernard Le Calloc'h megírta első magyarság-elemzését, éppen hogy ismert bennünket, a találkozás frissessége, a fiatalság lelkesedése, és az átélt történelmi traumák fölötti megrendülése ott van gondolataiban. De főleg az az élmény: túléltek, megmaradtunk mi – franciák és ti – magyarok. Akkor még nem tudta, nem tudhatta, hogy ők – valóban élhetnek európai szinten, de minket 50 évig vasfüggöny fog elválasztani Európától.

Mostani levelében a 80 éves Bernard Le Calloc'h bölcs élettapasztalattal és tudással felvértezett történelmi leckét ad nekünk: európaiságból, francia identitásból, diplomáciai érzékből. Nem véletlenül – hiszen De Gaulle kabinetfőnöke, belső tanácsadója volt.¹¹²⁹ Ő hisz az Európai Unióban, az egyesülés eszméjében – ami meggyőződése –, hiszen így kerülhet el a

¹¹²⁹ Diplomataként dolgozott a budapesti és a belgrádi francia nagykövetségeken is. (1948, 1954)

háború, s azt akarja: higgyünk benne mi is. Ismer bennünket, mindent tud rólunk – történelmünket, kultúránkat, irodalmunkat, nyelvünket. De mégis – kívülről figyelve, kívülről analizálva. Látja erényeinket és hibáinkat: a passzivitást, az álmodozást, az egoizmust és a felelőtlen költekezést, az összefogás hiányát. Látja, de nem érti már, nem tudja megérteni pesszimizmusunkat, szemlélődő magatartásunkat, kételkedésünket. Hiszen elértük, amire annyira vágytunk: Európa befogadott bennünket az Unió tagjaként. Miért nem ujjongunk hát? Nem tudja, hogy az elmúlt 15 év nem hozott számunkra semmit, csak csalódást, az egy szovjet megszállás megszűnését kivéve. Érdeklődéssel átgondolja, de nem érzi át, mert nem érezheti, hisz ő francia, egy a győztesek közül, amit Babits üzen, amit Illyés mond: mi csak akkor tudunk igazán európaiak lenni, ha megmaradunk magyarnak, csak azért is.

„Egyszóval a magyar lét nem kilátástalan és nem gyümölcstelen. Talán éppen nehézségeinkből és gyötrelmeinkből fakadnak erőink. Külső dolgokban nem sokat bízhatunk. Lehet, hogy elkerül bennünket a »hatalom és a dicsőség«. A villámok az Isten térdein fekszenek. A cselekvés útja megnyílhat, vagy elzárulhat...

Nemzet vagyunk, a szó régi, szellemi, jogi, erkölcsi értelmében; nem pedig faj a tülekedő fajok között, se nem valami nyomorult, kicsiny erőlködés a nagy erők félelmetes csataterén. Csak nem akarunk ilyenné válni? Meg kell maradnunk nemzetnek, léleknek, szabadnak, nemesnek, alkotónak, keleti nyugalomban, mely mindenkivel dacol, szellemi erőben, mely senkinél sem érzi hátrább magát. Nem átváltozásra, magunkból való kikelésre van szükségünk. Inkább magunkhoz való visszatérésre. Magunkba szállásra.”¹¹³⁰

Melléklet:

2005 május 24-én

BERNARD LE CALLOC'H
110, RUE DE MONTREUIL
75011 PARIS
TÉL. 01 43 73 79 76

Kedves Piroska! Május 4-i levele felvétel után, gondolkodtam, hogyan tudnék segíteni Önnek és magyarság-keper kiegyezésében. Behatóra ártam az irataim között és a mellékelt címet találtam, mely talán érdekes lehet, mikor bizonyosan eléggé elavult annyi év és esemény után. Tessék elolvasni és esetleg hivatolni belőle lényegét, a "substantifique moëlle-t", ahogy Rabelais mondott volna.

Kézírásaimat küldöm szeretettel.

Bernard

¹¹³⁰ BABITS Mihály, *A magyar jellem*, i. m., 198–199.

Kulturális együttműködések a magyar–szlovén határ mentén

A magyar–szlovén kulturális együttműködés egyaránt fontos államközi, regionális és települési szinten. Meghatározó jelentőségű a szlovéniai magyarok esetében Magyarországgal, a magyarországi szlovén kisebbség esetében az anyanemzettel való kapcsolattartás.

1. Magyarok Szlovéniában

Az a terület, amelyen az önálló szlovén állam az 1991-ben létrejött, etnikai szempontból sohasem volt egységes. A nem szlovén etnikai közösségek tarka együttesét két csoportba: a *klasszikus (területi) kisebbségekre* és az *újkori nemzeti közösségekre* (zömük a volt közös jugoszláv állam nemzeteinek tagja) lehet osztani.

A *klasszikus (területi) nemzeti kisebbség* tagjait az állam „nemzeti közösség” státussal ismerte el, és biztosítja számukra a közösségi és egyéni jogok teljes védelmét. „Az olasz és magyar nemzeti közösségnek és tagjainak a Szlovén Köztársaságban biztosítva van a Szlovén Köztársaság alkotmányából és a hatályban lévő nemzetközi szerződésekből eredő valamennyi jog” (Szlovén Köztársaság Hivatalos lapja, 1991). Biztosítja a nemzeti szimbólumok szabad használatát, lehetővé teszi a nemzeti azonosságuk fenntartására szolgáló szervezetek alapítását kulturális, oktatási, tudományos, gazdasági és könyvkiadási területen. A közösségek tagjainak joga van saját anyanyelven történő nevelésre és oktatásra, s ezen területek fejlesztésére. Törvény állapítja meg azokat a területeket, amelyeken a kétnyelvű oktatás kötelező. A kisebbségek korlátlanul tarthatnak mindenféle kapcsolatot az anyaországukkal. Azokon a területeken, ahol a közösségek élnek, tagjaik saját jogaik megvalósítása érdekében önkormányzati közösségeket alapíthatnak. Javaslatukra az állam e nemzeti önkormányzati közösségeket felhatalmazhatja az állam hatáskörébe tartozó bizonyos feladatok ellátására, valamint biztosítja az ezek megvalósításához szükséges eszközöket. A közösségek tagjainak jogai létszámuktól függetlenül biztosítottak. A nemzeti közösségek képviselőinek beleegyezése nélkül nem változtathatók meg a róluk hozott törvények és rendeletek.

A nemzetiségileg vegyesen lakott területen a kollektív jogok a nemzeti közösséget objektíven megilletik, s az érintettek döntenek el, hogy ezekből a lehetőségekből mennyit vesznek igénybe. Új elem a szlovén szabályozásban, hogy a vegyesen lakott térségekben nem határozták meg a jogok érvényesítéséhez szükséges számbeli határt. Közép-Európában egyedülálló módon néhány fő is igénybe veheti a nemzeti közösséghez tartozásból eredő különleges jogokat és támogatásokat, de erről nyilatkoznia kell.

A vegyes lakosságú településeken a kétnyelvűség kötelező, s a községek statútumai – alaptörvényei – rendelkeznek a nyelvhasználatról. A saját anyanyelv használata szóban és írásban minden hivatalos szinten biztosított, az okmányok is kétnyelvűek.

A helyi önkormányzatokról szóló törvény előírja, hogy a nemzetiségileg vegyesen lakott területen a nemzetiségi közösségnek a községi tanács munkájában legalább egy képviselővel részt kell vennie.

A Szlovén Parlamentben 1-1 választott képviselője van az őshonos (magyar és olasz) kisebbségnek, akikre az országban bármely választási körzetben lehet szavazni. Az országgyűlésben működik egy nemzetiségi bizottság, amely a négy állandó testület egyikeként minden őshonos kisebbségi ügygel hivatalból foglalkozik.

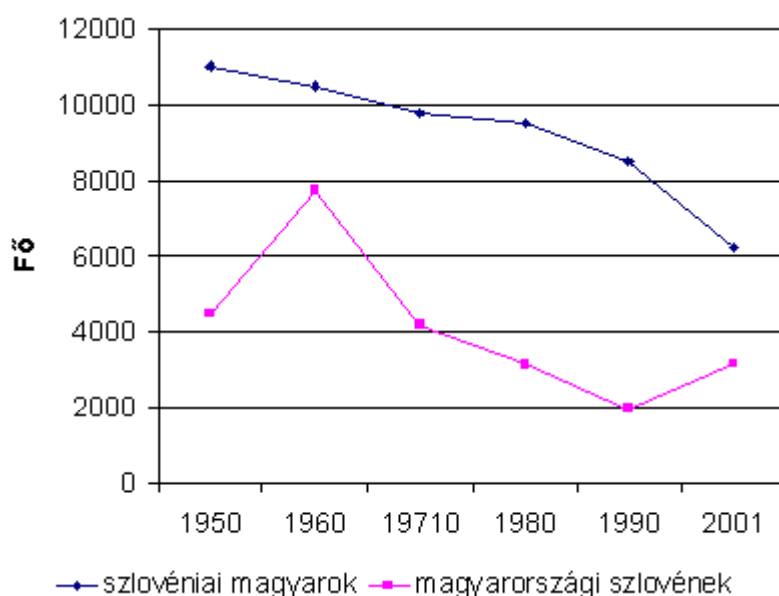
A Magyar Nemzeti Közösség a Szlovéniában őshonos magyarságot fogja össze. A közösséghez tartozók döntő többsége a szlovén–magyar határ mellett fekvő területen él. A terület nagysága összesen 195 km², melyet a Kobilje, Stehovci, Bukovci szlovén falvak északi és déli részre vágnak. Az északi – goričkói – részen 8 magyarok lakta település fekszik 65 km² területen, míg délen 22 település 130 km²-en.

A magyar lakosság száma Szlovéniában a második világháború utáni időszakban fokozatosan és folyamatosan csökkent: a magyar nemzetiségűek száma az 1953. évi 11 000 lakosról 1991-re 8 503 főre, majd 2002-re 6 243 főre apadt, ez az ország népességének 0,32%-a.

A magyar kisebbség által lakott településeken négy kétnyelvű általános iskola működik, s a lendvai középiskolában is kétnyelvű oktatás folyik. A maribori egyetemen magyar szakos diplomát szerezhetnek a hallgatók.

Az 1959-től jellemző kétnyelvű oktatás hatására az asszimiláció és az elvándorlás a szlovéniai magyarság körében felgyorsult. A többség nyelvét is beszélő fiatalok nagyobb arányban tanulhattak tovább a közép- és felsőfokú oktatási intézményekben, könnyebben vállaltak munkát a családi gazdaságokon kívül. Körükben növekedett a vegyes házasságok aránya is, amely szintén az asszimiláció erősödését segíti.

A független szlovén állam jelentős támogatást nyújt a területén élő magyar kisebbségnek. A Lendván működő Magyar Nemzetiségi Művelődési Intézeten keresztül finanszírozza a Muratáj című folyóirat, a Naptár című évkönyv, valamint a Lendvai Füzetek megjelentetését. Biztosítja, hogy a városban lévő könyvtár állománya magyar nyelvű kötetekkel gyarapodjon. Hozzájárul magyar nyelvű könyvek kiadásához, kulturális programok, konferenciák, szakmai találkozók szervezéséhez. Minden évben támogatja a muravidéki magyar lakosságú falvakban működő citerazenekarokat (10), népi együtteseket (16), valamint népdalköröket (13), lehetővé teszi számukra a magyarországi fesztiválokon való részvételt. Ezzel a támogatással segíti a területén élő magyar nemzeti kisebbség identitásának megőrzését.

1. ábra: A két kisebbség létszámának alakulása 1950–2001 között anyanyelv szerint (KSH és szlovén népszámlálási adatok alapján szerk. Mohos M.).

2. Szlovének Magyarországon

A magyarországi szlovén kisebbség döntő többsége Vas megyében, a Rábától délre, a Vendvidék területén él. A Vendvidék a történeti Magyarországon Vas megye szentgotthárdi és muraszombati járásához tartozott.

Az első világháború után kialakított új határok kettészakították a területet. A határ kijelölése során nem vették figyelembe a tradicionális etnikai-gazdasági kapcsolatokat, így a csaknem homogén szlovén-vend tömb déli fele a Szerb-Horvát-Szlovén Királysághoz került, az északi Magyarország része maradt. A Vendvidék északi része három ország határai közé ékelődött be, s magyar fennhatóság alá került nyolc település: Alsószölnök, Apátistvánfalva, Felsőszölnök, Orfalu, Permise, Rábatótfalu, Ritkaháza és Szakonyfalva. A falvak közül később Permisét és Ritkaházát Kétvölgy néven összevonták, Rábatótfalut pedig 1983-ban Szentgotthárdhoz csatolták. A Vendvidék falvai közül négy – Apátistvánfalva, Felsőszölnök, Kétvölgy és Orfalu – közvetlenül a magyar-szlovén határ mellett fekszik.

A szlovén anyanyelvű népesség száma Magyarországon 1900 óta a negyedére csökkent, 1990-ben már csak 1 945 fő volt. A szlovén népesség fogyása hazánkban – csakúgy, mint a szlovén többségű falvakban – 1970 és 1990 között gyorsult fel. A 2001. évi népszámlálás során szlovén/vend nemzetiségűnek vallotta magát 3 025 fő, illetve ehhez a kulturális értékekhez, hagyományokhoz kötődőnek 3 429 fő. A szlovén/vend anyanyelvet 3 180-an vallották magukénak, s valamivel kevesebben, 3 108-an beszélik családi-baráti körben

Az 1993-ban megszületett kisebbségi törvény a 13 támogatott kisebbség közé sorolja a magyarországi szlovénokat, akik a törvény értelmében az államtól anyagi támogatást kapnak, helyi és országos kisebbségi önkormányzatot hozhatnak létre.

Az anyanyelven való tanulás csak az óvodában és az általános iskolában lehetséges a szlovének számára Magyarországon. Szlovén tanítási nyelvű középiskola nincs – német, szerb, horvát, román, szlovák és cigány van –, a szentgotthárdi Vörösmarty Gimnáziumban a nyelvet tanítják. A felsőoktatást a szombathelyi Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskola Szlovén tanszéke képviseli. Korlátozott számban van lehetőség szlovéniai felsőfokú képzésre állami ösztöndíj segítségével, de középiskola hiányában az irodalmi nyelv tudása nélkül a hátrány alig leküzdhető.

Az anyanyelv használata szempontjából, valamint a szlovén identitás megőrzése miatt a kisebbség tagjainak életében fontos szerepe van annak, hogy vallásukat anyanyelvükön gyakorolhatják-e. Felsőszölnökon vasárnaponként szlovén nyelvű mise van, a katolikus pap Szlovéniából jön át. Alsószölnökon évente egyszer, karácsonykor szlovén nyelvű, Apátistvánfalván a nagyobb ünnepeken kétnyelvű mise van, holott az ott szolgáló tisztelendő szlovén anyanyelvű.

3. A magyar-szlovén határmenti kapcsolatok a 20. század utolsó évtizedében

Szlovénia önálló állammá válása után már 1992 novemberében aláírta azt az egyezményt Magyarországgal, amelyben a felek megállapodtak az országukban élő magyar nemzeti közösség és szlovén nemzeti kisebbség külön jogainak biztosításáról. A két ország 1993 júniusában barátsági és együttműködési szerződést kötött, amely többek között a nemzeti kisebbségek kölcsönös elismerését és támogatását is tartalmazta.

Az egyezmény és a szerződés aláírása után gyors és pozitív változások következtek be a határmenti településeken. A feltételek megteremtését követően új határátkelőhelyek nyíltak a magyar–szlovén határon, amelyek a határszakasz déli részén a szlovéniai magyarok és az anyaország, az északi részén a magyarországi szlovének és anyanemzetük közötti kapcsolatok erősödését segítették.

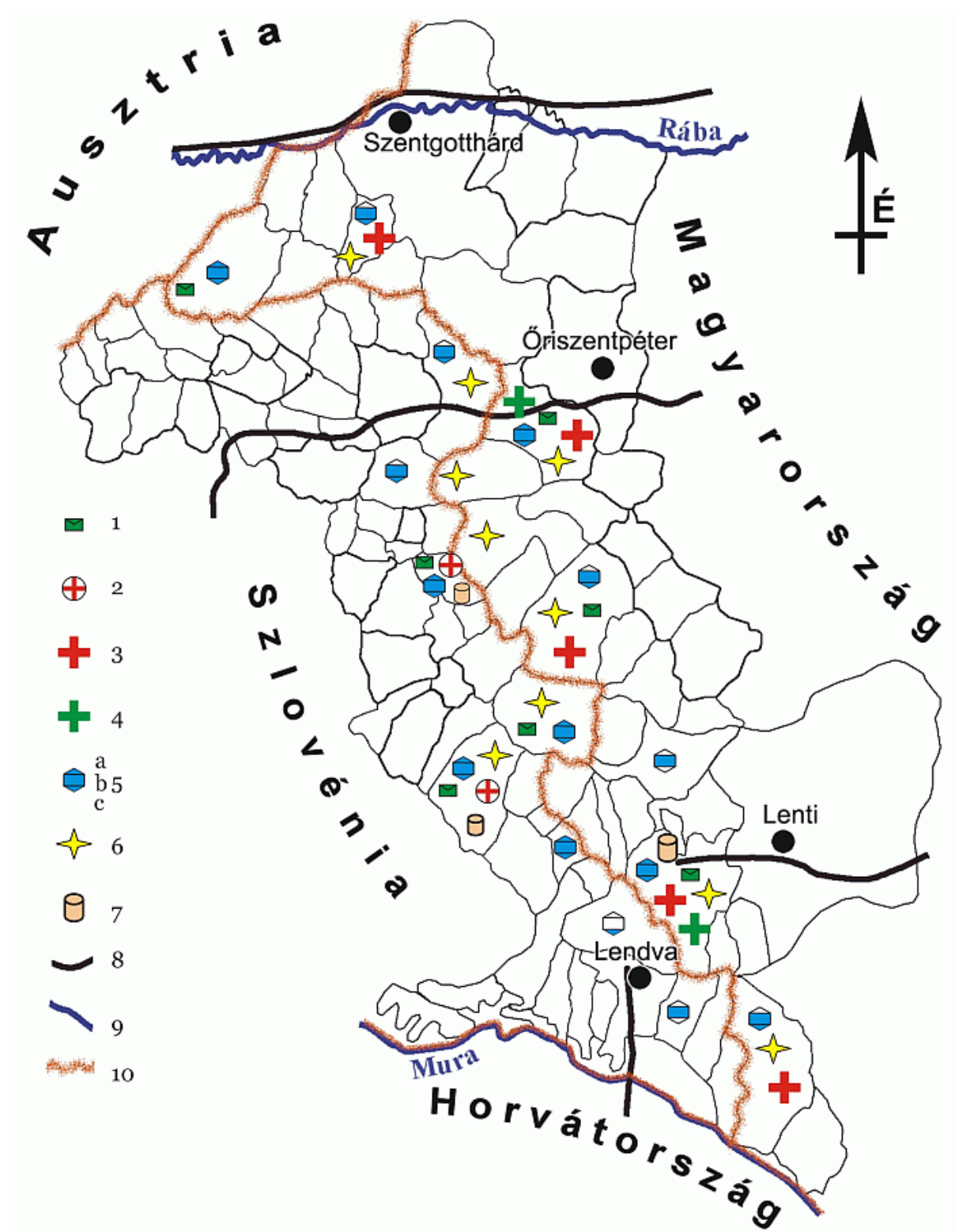
A 20. század utolsó évtizedében feléledtek azok a kapcsolatok, melyeknek alapja az ezeréves történelmi múlt során a megyei és táji kötődés volt. A volt muraszombati járás települései (Muraszombat község) Vas megyével, a volt Alsólendvai járás falvai (Lendva község) Zala megyével keresték az együttműködés lehetőségét, és a megyei önkormányzatokkal évente megállapodtak a közösen szervezett és támogatott programokban.

Szlovéniában korábban, Magyarországon néhány évvel később teremtdött meg az az intézményi háttér, amely részben a kisebbségek támogatásában, részben a kulturális együttműködésben a koordinátor szerepét tölti be. Lendván/Lendaván már 1993-ban megalakult a Magyar Nemzetiségi Művelődési Intézet (MNMI), melyen keresztül a szlovén állam a magyar nemzeti közösséget támogatja. Szentgotthárdon 1998-ban kezdte meg működését a Szlovén Kulturális Központ (SZKK), amely Magyarországon az előző intézethez hasonló feladatokat lát el.

A rendszerváltás után már 1990. október 27-én megalakult Felsőszölnökön a Magyarországi Szlovének Szövetsége (MSZSZ). Az Országos Szlovén Önkormányzat (OSZÖ) a kisebbségi törvényt követően 1994-ben jött létre, ugyanabban az évben 10 szlovén önkormányzat alakult. Budapesten 1991-től működik a Szlovén Egyesület, Szombathelyen 1999-től a Pável Ágoston Szlovén Kulturális Egyesület. Szentgotthárdon szerkesztik a Prorabje című kéthetente irodalmi nyelven és helyi nyelvjárásban megjelenő lapot, amelyet az MSZSZ ad ki. Az OSZÖ szlovén nyelvű könyvek kiadásával segíti az anyanyelv ápolását. A városban 2000. június 23-tól heti 8 órában sugároz műsort a Radio Monoster, melynek stúdióját a Szlovén Kulturális és Információs Központ épületében rendezték be. A közszolgálati Magyar Televízió havonta kétszer 25 perces szlovén nyelvű magazint sugároz. Muraszombatról háromhetente bibliobusz érkezik Felsőszölnökre, Apátistvánfalvára és Szentgotthárdra 2000-től.

A június utolsó hétvégéjén Őrszentpéteren megrendezett Őrségi Vásár, valamint a szeptemberi Lendvai Szüret a határ másik oldalán működő hagyományörző csoportoknak, kézműveseknek is kínál bemutatkozási, árusítási lehetőséget. A hasonló programok sora bővíthető hetési, vendvidéki rendezvényekkel. Lentiben is szeptemberben zajlik a Nemzetközi Vásár, amely a határ menti gazdasági kapcsolatok fejlődését segíti.

Összegzésként elmondható, hogy a politikai életben bekövetkezett változások pozitívan hatottak az államközi kapcsolatokra. Bár gyors ütemben fogy a határ mindkét oldalán élő kisebbségek száma, ennek ellenére az érintett települések, kulturális intézmények, személyek közötti kulturális kapcsolatok intenzitása nem csökken.

2. ábra: A vizsgált települések intézményei és ellátottsága 2001-ben (szerk. Mohos M.).

1 = postahivatal, 2 = orvosi rendelő, 3 = orvosi rendelő helyben lakó orvossal,
 4 = gyógyszertár, 5a = óvoda, 5b = általános iskola alsó tagozat, 5c = általános iskola felső tagozat, 6 = körjegyzőségi székhely, 7 = benzinkút, 8 = vasútvonat, 9 = folyó, 10 = államhatár

Irodalom

- Érintkező kultúrák, kisebbségi értékek. Identitás, kultúra, kisebbség, szerk. SÁNDOR László, MTA Pécsi Akadémiai Bizottsága, Pécs, 2001.
- GÖNCZI L., *A muravidéki magyarság 1918–1941*, Lendva, 2001, 367.
- A határ, amely elválaszt és összeköt*, szerk. MOHOS Mária, Pécs, 2002. (A tanulmányok: MOHOS Mária, *A szlovén–magyar nyelvhatár térségének tudományos feldolgozásai*, HAJDÚ Zoltán, *A közigazgatási határok változásai a Kárpát-medencében*, FERENCZY Gábor, *Zala megye közigazgatási térszerkezetének változásai 1989-ig*, MAJDÁN János, *Egy rég-új vasút szerepe a szlovén–magyar határ mentén*, MOHOS Mária, *Kisvárosok a határ mentén*, MUNDA HIRNÖK Katalin, *A rábavidéki szlovének szerepe a határokon átnyúló kapcsolatokban*, KOZÁR Mária, *A szlovén szervezetek törekvései a megmaradásért*, KOBOLKA István, *Legális és illegális határátlépők a szlovén–magyar határon*, ZÁMBÓ Péter, *A „vasfüggönytől” a schengeni határellenőrzésre való felkészülésig és a Magyar Határőrség részvétele a közbiztonság fenntartásában*, GYURICZA László, *A turizmus lehetőségei a szlovén–magyar határ mentén*)
- KLEMENČIČ, V.–PAKK M., 1970: *Demografska struktúra narodnostno mešanega ozemlja v Prekmuru*, in *Inštitut za geografijo*, Ljubljana, 1970, 8.
- KOMAC, M., *A nemzeti közösségek védelme a Szlovén Köztársaságban*, Nemzetiségi Intézet, Ljubljana, 1999.
- KOVACSICS J., *Szentgotthárd és környéke. Szentgotthárd környéki, dél-burgenlandi, őrségi és vendvidéki falvak és nemzetiségek (1183–1995)*, Budapest, 2000.
- KOVÁCS A., *A magyar–szlovén nyelvhatár és a trianoni határ*, Lendvai füzetek 17. Lendva / Lendava, 2000, 113.
- KOZÁR MUKIČ M., *Slovensko Porabje – Szlovénvidék*, Ljubljana–Szombathely, 1984.
- M. KOZÁR M., *A magyarországi szlovének demográfiai sajátosságai, Magyarország nemzetiségeinek és a szomszédos államok magyarságának statisztikája (1910–1990)*, Budapest, Központi Statisztikai Hivatal, 1992, 333–338.
- Magyarország és Szlovénia. Úton az Európai Unió felé. 1991–97*, KSH, Budapest, 1998.
- MOHOS M., *A határ túlsó oldalán*, Muratáj 1996/2, 1996, 96–104.
- MOHOS M., *Népességföldrajzi vizsgálatok a magyar–szlovén határmentén*, in *Határon innen – határon túl*, szerk. Pál Ágnes–Szónokyné Ancsin Gabriella, Szeged, 1996, 313–318.
- MOHOS M., *A szlovén–magyar nyelvhatárról készült adatfelvétel, tudományos feldolgozások és kutatások*, Muratáj 2000/1–2, 168–174.
- MOHOS M., *Közigazgatási változások a magyar–szlovén határ menti térségben*, in *Érintkező kultúrák, kisebbségi értékek – identitás, kultúra, kisebbség*, fel. szerk. SÁNDOR László, Pécs, 2001, 189–204.
- MOHOS M., *A határ elválasztó és összekapcsoló szerepe a magyar–szlovén határszakaszon*, in „...Ahol a határ elválaszt”, szerk. Pásztor Cecília, Balassagyarmat–Várpalota, 2002, 548–558.
- MOHOS M., *A magyar–szlovén nyelvhatár változásai 1900–2000*, in *Etnikai kölcsönhatások és konfliktusok a Kárpát-medencében*, szerk. Kozma István, Papp Richárd, Budapest, 2003, 89–122.
- MUNDA HIRNÖK K., *Vzroki in razvoj poljedelskega sezonskega zaposlovanja med porabskimi Slovenci na Madžarskem*, in *Razprave in gradivo* 26–27. Ljubljana, Inštitut za narodna vprašanja, 1992, 238–248.
- MUNDA HIRNÖK K., *Šolstvo v zamejstvu. Madžarska*, in *Enciklopedija Slovenije*, 13. zv., Ljubljana, 1999, 95–96.

MUNDA HIRNÖK K., *A magyarországi (Rába-vidéki) szlovének kutatására irányuló törekvések Szlovéniában*, in *Érintkező kultúrák, kisebbségi értékek, i. m.*, 161–167.

Népek a Mura mentén – Ljude ob Mure – Völker an der Mure – Ljudi uz Mure, szerk. Janez BALAŽIC és VÁNDOR László, Murska Sobota–Zalaegerszeg, 1996.

Tanulmányok a szlovéniai magyarság köréből, szerk. JUHÁSZ Gyula, Budapest, 1994.

NAGY KÁROLY

„Éjjel-nappal, minden hullámhosszon”

Történelemhamisítás 1956-ról magyarországi történelemtankönyvekben évtizedeken át

A két világháború között keletkezett európai diktatúrák többnyire abban excelláltak, hogy a történelmet erőszakos eszközökkel átírták. E törekvésben mindegyik jeles eredményeket mondhatott a magáénak, a történelemhamisításnak azt a szintjét azonban, amelyet a sztálinizmus idején produkáltak, valószínűleg egyik sem érte el.¹¹³¹

*Ahol a nemzeti múlt értékeinek elhallgatása lesz a történészek és az iskola feladata, ott hamis, torz nemzettudat alakul ki.*¹¹³²

Az identitástudat része a történettudat is. Ahhoz, hogy kik vagyunk, az is hozzátartozik, hogy kik voltunk. Ahhoz, hogy ki a magyar, mi a magyar ma – és következésképpen: holnap – azt is tudnunk kell, hogy kik voltunk, mik voltunk tegnap.

Az 1956-os magyar forradalom drámai napjai, órái néhány legkatartikusabb percét akkor éltük át, amikor az állandóan nyitva tartott rádióból egyszer csak ezt a reveláció erejű vallo-mást hallottuk október 30-án délután 2 óra 6 perckor:

„Kedves Hallgatóink!

Ebben az órában új fejezetet nyitunk a Magyar Rádió történetében.

A Rádió hosszú évekig a hazugság szerszáma volt. Parancsokat hajtott végre. Hazudott éjjel, hazudott nappal, hazudott minden hullámhosszon. Még a minap, hazánk újjászületésének órájában sem bírta abbahagyni a hazugságot. De az a harc, mely az utcán kivívt a nemzet szabadságát és függetlenségét, a Rádió falai közt is fellángolt. Akik a hazugság hirdetői voltak, e perctől fogva nem munkatársai többé a Magyar Rádiónak, mely ezentúl joggal viselheti Kossuth és Petőfi nevét.

Mi, akik itt állunk a mikrofon előtt, jórészt új emberek vagyunk ezen a helyen. A jövőben a régi hullámhosszokon új hangokat fognak hallani. Ahogy a híressé vált régi eskümintá követeli: az igazságot, a teljes igazságot és semmi mást, csak az igazságot akarjuk elmondani. [...]

Mi az egész forradalmi mozgalom szószólóinak valljuk magunkat és a magyar nemzet hangját akarjuk hallatni ország-világ előtt. [...]

Kelt Budapesten, 1956. október 30-án.

A Rádió Forradalmi Bizottsága”¹¹³³

Az igazság nyilvános kimondhatósága a forradalom egyik vívmányává vált. Csakúgy, mint ahogy kimondhatatlansága volt a forradalom kitörésének egyik oka is.

¹¹³¹ ORMOS Mária, *Hatalom és történelem*, in *A történelem vonatán*, Budapest, 2005, 55–56.

¹¹³² ANDRÁSFALVY Bertalan, lásd *Mi a magyar?*, szerk. ROMSICS Ignác, SZEGEDY-MASZÁK Mihály, Budapest, 2005, 34.

¹¹³³ TÓBIÁS Áron, *Két októberi kedd* című írása (Magyar Nemzet, 1991. október 29.) szerint a szöveget Örkény István írta és Basa György olvasta fel a Rádióban.

Ahogy egy tizennyolc éves diáklány vallotta az ENSZ különbizottságának 1957-ben: „Szabadságot akartunk, nem jólétet. Lehet, hogy kenyérünk se volt, és sokunknak nem volt megélhetési lehetőségünk se – de mi szabadságot akartunk! Hazugságok között nőttünk fel. Állandóan hazudnunk kellett. Egy ép gondolatunk nem lehetett, mert mindent belénkfojtottak. Gondolatszabadságot akartunk!” Az ENSZ különbizottság jelentése a tanúvallomáshoz ezt a megjegyzést fűzte: „A fiatal diák szavai a lehető legtömörebben fejezték ki azt az eszményt, ami az országos felkelést elindította.”¹¹³⁴

A tényfeltáró ENSZ különbizottság – Dánia, Ausztrália, Ceylon, Tunézia és Uruguay képviselőinek vezetésével – a bizonyítékok megvizsgálása, a dokumentumok tárgyilagos elemzése és a 111 tanú meghallgatása eredményeként összeállított zárójelentése többek között a következő „alapvető tényeket” („the essential facts”) sorolja fel az 1956-os magyar forradalomról:

„Ami Magyarországon 1956 októberében és novemberében történt, spontán nemzeti felkelés volt, amit a népből régóta háborgó sérelmek okoztak. Ezek egyike Magyarország Szovjetunióhoz alárendelt helyzete volt, a másik az, hogy a kormányzó rendszert az ÁVH, vagyis a politikai rendőrség terrorja tartotta fenn.

Az október 23-i tüntetések kezdetben teljesen békés természetűek voltak. A tüntetők egyikénél sem volt fegyver. A tüntetést fegyveres felkeléssé [...] az ÁVH fokozta, amikor tüzet nyitott a népre a Rádió épülete előtt. Néhány órán belül szovjet tankok vonultak fel a magyarok ellen. Ez méginkább hozzájárult a nép egységbe kovácsolásához.

A felkelést elejétől végéig diákok, munkások, katonák és értelmiségiek vezették.

A forradalom alatt kinyilatkoztatott politikai követelések legtöbbje között az a kikötés is szerepelt, hogy a demokratikus szocializmus legyen a magyar politikai struktúra alapja.

Az a néhány nap szabadság, amelyet a magyar nép élvezhetett, bőségesen igazolta a felkelés közakarátú mivoltát. Országszerte szabad sajtó és rádió kelt életre, és az ÁVH feloszlata általános megelégedést és örömet váltott ki, ami nyilvánvalóvá tette, hogy mennyire egységessé vált a nép, mielőtt a rettegettség súlya alól felszabadulhatott.

Ellentétben a szovjet kormány állításaival, amelyek szerint a magyar forradalmat Magyarországon kívüli kapitalista elemek sugalmazták, a bizottság csak azt a következtetést vonhatta le, hogy a második szovjet intervencióval szemben tanúsított magyar ellenállás a magyar nép abbéli akaratának hősiesség megnyilatkozása volt, hogy küzdjön nemzeti függetlenségéért.”¹¹³⁵

Az 1956-os magyar forradalom leverése alatt és után a szovjet haderő quisling kormányt állított fel és tartott uralomban Magyarországon harminchárom évig, Kádár János vezetésével. Ez a kormány árulásban és hazugságban fogant és született. Az 1956. november 4-i, megsemmisítő erejű szovjet őrjárat hajnali óráiban Kádár János és Münnich Ferenc egy Ungváron – tehát a Szovjetunió területén – leadott, később Szolnokról sugárzott nyilatkozatot olvastatott fel a magyar rádió hullámhosszán. E nyilatkozat néhány részlete így hangzott: „Az alulírottak: Apró Antal, Kádár János, Kossa István és Münnich Ferenc miniszterek, Nagy Imre kormányának volt tagjai bejelentjük, hogy 1956. november 1-jén, megszakítva ezzel a kormánnyal minden kapcsolatunkat, kiléptünk a kormányból és kezdeményeztük a Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány megalakítását. Erre a felelős lépésünkre annak felismerése késztetett, hogy a reakció nyomása alá került és tehetetlenné vált Nagy Imre kormányán belül nem volt semmi módunk cselekvésre a népköztársaságunkat, a munkás-paraszt hatalmat,

¹¹³⁴ United Nations, *Report of the Special Committee on the Problem of Hungary*, (Az Egyesült Nemzetek Szervezete különbizottságának jelentése) General Assembly, Official Records: Eleventh Session, Supplement no. 18 A/3592, New York, 1957, 68.

¹¹³⁵ Uo. 137–138.

szocialista vívmányainkat megsemmisítéssel fenyegető, mind nagyobb erővel jelentkező ellenforradalmi veszéllyel szemben. Nem nézhettük tovább tétlenül, a cselekvésre képtelenné vált kormány tagjaiként, hogy a demokrácia leple alatt ellenforradalmi terroristák és banditák állati módon gyilkolják le legjobb munkás és paraszt testvéreinket. Elhatároztuk, hogy minden erőnkkel küzdünk a reakció, a fasizmus fenyegető veszélye és azok népgyilkos bandái ellen.

A Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány azzal a kéréssel fordult a szovjet hadsereg parancsnokságához: segítsen népünknek a reakció sötét erőinek szétverésében és abban, hogy helyreállíthassuk a rendet és nyugalmat hazánkban.”¹¹³⁶

A quisling Kádár-kormány 1957-től kezdve visszaállította a forradalom előtti kommunista totalitárius rendszert a szovjet-megszállta Magyarországon. Hét éven keresztül különös kegyetlenséggel végrehajtott megtorló kormányprogramja során 349 embert kivégeztek és több tízezer embert letartóztattak, bebörtönöztek, deportáltak. Elindított – és az 1989-es rendszerváltoztatásig nagy erőszakkal igyekezett hatályosítani – egy olyan „agymosó” programot is, amely azt a hazug propagandát sulykolta éjjel-nappal, miszerint az 1956-os forradalom ellenforradalom volt, a forradalmárok gyilkos fasiszták voltak, a szovjet hadsereg tömegpusztító agressziója baráti segítségnyújtást képviselt, és a kommunista egypártrendszerű totalitárius rendőrállam a magyarországi népakarat legitim, demokratikus képviselője.

Miért?

2006. június 7-én, Nagy Imre születésének 110. évfordulója alkalmából a Magyar Tudományos Akadémia emlékülésén mutatták be romániai, snagovi fogsága alatt írott jegyzetei történelmi jelentőségű első kiadását *Gondolatok, emlékezők 1956–1957* címmel. Erről szóló tudósításában – Nagy Imrét idézve – ezt írja Kő András:¹¹³⁷ „Nagy Imre szerint Kádár János és a kommunista pártok vezetői azért hazudják ellenforradalomnak a magyar forradalmat, mert Magyarország a szovjet érdekszférába tartozik, ami azt jelenti, hogy ‘nemzeti függetlenségi jogaival nem rendelkezik.’ Nagy Imre így ír: »Magyarországon most az a helyzet, hogy Kádár személyében az ország és a párt élén olyan vezetés áll, amely [...] teljes mértékben aláveti magát, a pártot és az országot a szovjet hatalmi érdekeknek, azt azonban nem tudja érvényesíteni a Szovjetunió fegyveres beavatkozása nélkül.«”

Orwell ezt írta 1984 című regényében: „Azt tartják, hogy aki meghatározza a múltat, az meghatározza a jövőt, és aki a jelen ura: az határozza meg a múltat.”¹¹³⁸

Az 1956-os forradalomról hamisított propaganda-özön különösen a forradalom kerek évfordulóin árasztotta el az újságokat és folyóiratokat, a könyvüzleteket és könyvtárakat, a rádió- és a TV állomásokat.¹¹³⁹

¹¹³⁶ Egy népfelkelés dokumentumaiból, 1956, szerk. Korányi G. Tamás, Tudósítások Kiadó, Budapest, 1989, 113–116.

¹¹³⁷ Kő András, „Veszélyes gondolatok”, Magyar Nemzet 2006. június 7., 4.

¹¹³⁸ George ORWELL: 1984, New York, Harcourt Brace, 1949, 35.

¹¹³⁹ A hatalmas mennyiségű publikációt hadd példázza itt csak e tíz tétel: MOLNÁR János, *Ellenforradalom Magyarországon 1956-ban*, Akadémiai, Budapest, 1967; HOLLÓS Ervin, *Kik voltak, mit akartak?*, Kossuth, Budapest, 1967; BEREZ János: „1956 – negyedszázad távlatából”, Társadalmi Szemle, 1981, 8–9. sz.; *Ez történt*, szerk. PINTÉR István, RÉNYI Péter et. al., Népszabadság–Kossuth, Budapest, 1981. (A Népszabadság cikksorozata 1956-ról); HOLLÓS Ervin–LAJTAI Vera, *Hidegháború Magyarország ellen / 1956*, Kossuth, Budapest, 1982; a *Historia* című folyóirat (szerk. GLATZ Ferenc) számos évfolyamának számos cikke, pl. 1982. 1, 6; 1983. 2.; *A néphatalom védelmében*, szerk. BEREZ János et. al., Budapest, Zrínyi, 1984; GERÉB Sándor, HAJDU Pál, *Az ellenforradalom utóvédharca, 1956. november–1957. március*, Budapest, Kossuth, 1986; SZABÓ Bálint, *Az ötvenes évek*, Kossuth, Budapest, 1986; *Magyar történelmi kronológia*, szerk. BENCZÉDI László, GUNST Péter, L. NAGY Zsuzsa, Tankönyvkiadó, Budapest, 1987.

A három „T” korában (tiltott, túrt, támogatott információ, téma, mű, adat, dokumentum) az 1956-os magyar forradalom valóságai a tabuként tiltottak közt váltak majdnem teljesen elérhetetlenné az átlagember számára. Bárminemű publikálásukat büntető cenzúra tette lehetetlenné, könyvtári olvasásuk csak külön kutatói engedéllyel volt lehetséges néhány könyvtár zárolt részlegében, külföldről bejuttatásukat határőrségi és postai elkobzások veszélyeztették, a külföldi rádióadásokat zavaróállomások tették nehezen hallhatóvá.

Ezt írta erről nemrégiben Gróh Gáspár irodalomtörténész: „A mai magyar társadalom három és fél évtizeden át élt úgy, hogy a fölötte uralkodó hatalom a maga legitimitását nem teljesítményével, hanem az általa letiport szabadságharc gyalázásával akarta bebizonyítani. Kötelező hűségeskünek számított 1956 ‘le-ellenforradalmazása’. Enélkül senki előtt nem nyílt szabad pálya. A forradalom megvallása bűncselekményszámba ment: ahhoz, hogy valaki ne szenvedjen üldöztetést, hallgatnia kellett. Így épült fel a hazugság vára...”¹¹⁴⁰

Szigethy Gábor irodalomtörténész erre így emlékezik: „1956 árnyékában éltünk. Megoldatlan, borzalmas emberi tragédiákat rejtő történelmi mocsár. Boldog lehet mindenki, akinek legalább a magánéletében nem kellett hazudnia, csalnia, megtagadni önmagát még a családja előtt is.”¹¹⁴¹

A pszichológiai hadviselés legalantasabb és legkövetkezetesebb kormányprogramja a magyar ifjúság történettudatának – és ezzel nemzeti önismeretének, identitástudatának – megnyomorítását, deformálását, fogyatékosná csonkítását tűzte ki célul. Az 1956-os magyar forradalomról kreált történelemhamisító hazugság-csomagot a diktatórikus rendszer beleíratta az általános és a középiskolások, sőt az egyetemisták tankönyveibe is kötelező tananyagként, évről évre minden újabb kiadásban nagyjából azonos szöveggel.

A tizennégy-tizenöt éves nyolcadikos általános iskolásoknak például így szólt a szöveg a történelemkönyvükben huszonöt éven át: „A szocializmus építését egy időre megakasztotta az 1956-os évi ellenforradalmi lázadás. Kitörésének több oka volt. A nyugati imperialista körök és a külföldre emigrált ellenforradalmárok állandóan uszítottak népünk, rendszerünk ellen. Ők készítették elő titkos hazai központok segítségével az ellenforradalmat. Nyugat felől fegyveres ellenforradalmárok rajzottak be hazánkba. Az ellenforradalmárok a népi demokrácia megdöntésére törekedtek. Gyilkolták a kommunistákat, a haladó gondolkodású embereket. Több ezer hazafit zártak börtönbe. Olyan volt a helyzet, mint Horthy fehérterrorja idején. A Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány összefogásra szólította fel az igazi hazafiakat. Segítést kért a szovjet csapatoktól és felszámolta az ellenforradalmat.”¹¹⁴²

A középiskolások tananyaga a negyedik osztályban írta elő e történelmi esemény tárgyalását. A tankönyv erről szóló fejezetének címe ez volt: „Az ellenforradalmi támadás és levereése” (1961, 1965) máskor: „A fegyveres ellenforradalom” (1968); „Ellenforradalmi támadás az épülő szocializmus ellen” (1976); „Az 1956-os ellenforradalom” (1983). E fejezetek rendszerint a következő szövegeket is tartalmazták: „1956. október 23-án a revizionista uszítók megszervezték az egyetemi hallgatók tüntetését, majd este ellenforradalmi felkelést

¹¹⁴⁰ GRÓH Gáspár, *A besározott csoda*, Magyar Szemle, 2005. október 5.

¹¹⁴¹ *Új Horizont*, 2006, 2. sz., 108.

¹¹⁴² Köszönöm Nagy Piroskának, az American International School of Budapest tanárának, hogy elküldte számomra a korabeli általános és középiskolai tankönyvek megfelelő részleteit: CSISZÉR Béla, SÁRI Gusztáv, *Történelem az általános iskolák 8. osztálya számára*, Tankönyvkiadó, Budapest, 1966, 191–193, 205.; *i. m.*, 1968.; *i. m.*, 1973, 28–30, 37.; *i. m.*, 1983, 131–133.; – *i. m.* 1961. 77–279, 285.; *i. m.*, 1965. 344–346, 358.; *i. m.*, BALOGH Endre, 1968, 300–302, 317.; *i. m.*, 1976, 317–321, 333.; *i. m.*, JÓVÉRNÉ SZIRTES Ágota, 1983, 87–90, 223.

robbantottak ki. Fegyveres támadást intéztek a Rádió, a József Távbeszélő Központ, a Szabad Nép székháza és más fontos középületek, továbbá fegyverraktárak ellen.

Október végén visszaállították a többpártrendszer, s a koalíciós kormányzati formát. Megalakult számos szélsőjobboldali párt, még a nyilaskeresztes mozgalom is szervezkedni kezdett. A tökéletes rend visszaállításának veszélye valóban fennállt. Nagy Imre kormányába egyre reakciósabb politikusokat vont be, szélesre tárva a kapukat a kapitalista, nacionalista és fasiszta áradat előtt. Az utcákon véres fehérterror bontakozott ki.

November 3-án Szolnokon Kádár János vezetésével új Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormányt alakítottak. 4-én Kádár János bejelentette, hogy az ellenforradalom leverésére segítséget kértek a Szovjetunió Vörös Hadseregétől. A Szovjet harcosok másodszor szabadították meg népünket, saját vérük hullatásával a fasiszmus rémtetteitől.”¹¹⁴³

Az egyetemi hallgatók sem mentesülhettek a dezinformációs kampánytól. 1986-ban például, a minden felsőoktatási intézményben kötelezővé tett *Magyarország története 1918–1975* című tantárgy egyetemi tankönyve ezt tartalmazta az 1956-os forradalomról: „A magyar ellenforradalom célja a kapitalista-földesúri rendszer visszaállítása volt. Az ellenforradalmi lázadók megtámadták a Magyar Rádió Székházát, a Dózsa György úton pedig – a tömeghisztéria fokozására – ledöntötték a Sztálin-szobrot. Sikerült több száz diákot, ipari tanulót és felnőtteket is bevonniuk a fegyveres csoportokba. Nagy Imre és csoportja felbátorította a reakció erőit. A nemzetközi imperializmusnak Magyarországon az ellenforradalom nyeregbe segítségével egy új háborús tűzfészek létrehozása volt a célja.”¹¹⁴⁴

Hány magyar fiataalt érinthetett a kommunista diktatúra harminc éve alatt ez az „agymosó” kampány?

Az évről évre kimutatható statisztikai adatoknak megfelelően az 1956-os forradalom történetét meghamisító, hazug propagandát 1957 és 1988 között közel hétmilliónyi ember – az ország 67 százaléka – tanulta kötelező tananyagként az általános és középiskolákban, több mint kétfélszázszor, az egyetemisták háromszor.¹¹⁴⁵

Az ezek közül ma is élő 30, 40, 50, 60 éves emberek némelyike vezető, mások tudatát is befolyásoló pozíciókban tevékenykedik. Revidálta-e ez az embercsoport az 1956-os forradalomról tanult információit azóta, és milyen mértékben? Vagy okozott-e nemzettudatában komoly károkat, nemzeti közössége iránti közömbös, netán negatív érzéseket ez az évtizedeken át folytatott, történettudatot roncsoló kormányprogram?

Számos gondolkodónak manapság erről komor a diagnózisa. Jankovics Marcell például ezt írta nemrégiben: „Az országlakosoknak nem elhanyagolható része – ‘köszönhetően’ a kommunista uralom évtizedeinek – közönyössé vált a nemzeti sorskérdések iránt. Nem hazafi, vagy honleány, csupán lakos. Nem kevesen kifejezetten ellenséges érzületet táplálnak magyar ügyek iránt.

A magyar romlásnak századai sok magyart tettek öngyűlölővé, s szolgáltattak sokak számára elegendő okot ahhoz, hogy szabadulni akarjanak magyarságuktól. Mert, hogy nem jó

¹¹⁴³ RÁNKI György, *Történelem az általános gimnáziumok IV. osztálya számára*, Tankönyvkiadó, Budapest, 1960, 265.

¹¹⁴⁴ *Magyarország a 20 században*, írták BALOGH Sándor, GERGELY Jenő, IZSÁK Lajos, JAKAB Sándor, PRITZ Pál, ROMSICS Ignác, Kossuth, Budapest, 1985, 402–420.

¹¹⁴⁵ Köszönöm Vizvári Erzsébetnek, az Oktatási Minisztérium munkatársának, hogy történelmi statisztikai adatokat juttatott el számomra az ország oktatási intézményeiben évente végzetek létszámáról.

magyarnak lenni. Ilyen rossz történelemmel... Elhitték, hogy ez a csodálatos történelem rossz... Elhitték, hogy 1848, 1956 hiába és értelmetlen volt, elhitték, hogy a történelem és a hagyomány tehetetlenség, amit le kell dobunk a vállunkról. Elhitték, hogy könnyebb lesz a lelkük, ha megtagadják magyar voltukat...”¹¹⁴⁶

Az 1989. évi rendszerváltoztatás, az 1990-es szabad választások és az 1991-es szuverenitás-visszanyerés – június 19-én hagyta el az ország területét a megszálló szovjet hadsereg utolsó katonája – óta nem kell hazugságokat tanulniuk a magyar fiataloknak 1956-ról. A forradalom ötvenedik évfordulója évében, 2006 tavaszán konferenciát szervezett Fehérvár-csurgón több alapítvány, tanszék, intézet és egyesület, tucatnyi ország történésze és történelemtanára részvételével e címmel: *1956 az európai tankönyvekben*. Az erről hírt adó tudósítás kiemeli, hogy Magyarországon „az 1991-től használt tankönyvek már forradalom és szabadságharc néven említik 1956-ot, de kevés teret szentelnek a számunkra sorsdöntő napoknak. A téma 1995-ben lett kötelező érettségi anyag”. Sok ország sok előadója biztatónak, de jelentősen hiányosnak diagnosztizálta országa tankönyveinek a magyar 56-ról tanított történetét.¹¹⁴⁷

A jelenlegi magyarországi tankönyvek 1956-ról szóló részeit így bírálja Kondor Katalin újságíró: „Kinek is áll érdekében, hogy ‘kilúgozottan’ szóljunk 1956-ról? A tankönyvírók többségének bizonyára, hiszen átlapoztam az 1990 óta megjelent történelem tankönyvek forradalmi fejezeteit. Immáron sok oldal – s tömény unalom. Nesze nektek, fiatalok!”¹¹⁴⁸

A mai magyar fiatalok nyolcvan százalékanak tragikusan hiányosak az ismeretei az 56-os magyar forradalomról. Egy erről szóló legújabb tudósítás ezt írja: „Egy felmérés szerint a magyar diákoknak csak húsz százaléka nyilatkozott úgy, hogy tanult az 1956-os forradalomról. A tudatlanság oka, hogy a tanmenet végén már nincs idő a világháború utáni események tanítására, de szerepe van benne a tanárok bizonytalanságának és az érdeklődés hiányának is.”¹¹⁴⁹

Hogyan is írta Santayana? „Akik nem tudnak emlékezni a múltra, arra ítéltetnek, hogy megismételjék”.¹¹⁵⁰

¹¹⁴⁶ JANKOVICS Marcell, *Jó magyarnak lenni*, Új Horizont, 2006, 1. sz., 4.

¹¹⁴⁷ FERCH Magda, *Az igazság fele. Emlékezet és felejtés – Ezerkilencszázötvenhat forradalma az európai tankönyvekben*, Magyar Nemzet, 2006. május 6.

¹¹⁴⁸ Új Horizont, 2006, 2. sz., 187.

¹¹⁴⁹ GRÉCZY Zsolt, *Alig tudnak a diákok a forradalomról*, Népszabadság, 2006. augusztus 11.

¹¹⁵⁰ George SANTAYANA: *The Life of Reason*, I., 1905.

ANU NURK
(Tartu)

Magyarország képe az észti interneten 2000–2006

Korábban az észtiországi sajtóban 1940-től 1944-ig napvilágot látott cikkekkel foglalkoztam (Nurk 1994),¹¹⁵¹ mostani írásomban pedig a 60 évvel későbbi eseményeket tárgyalom. A Magyarországgal kapcsolatos cikkek a Postimees című újság on-line verziójából származnak (www.postimees.ee). Az 1857 óta folyamatosan megjelenő Postimees a legnagyobb észtiországi napilap, amelynek on-line verziójában minden közlemény szabadon, névtelenül kommentálható. Ezért állandó figyelemmel kísérem a hozzájuk kapcsolódó kommentárokat is. Ezek alapján lehet ugyanis megtudni, mi az olvasók véleménye bizonyos közlésekről, valamint hogy milyen témájú hír keltette fel az olvasók érdeklődését.

A tárgyalta, 2000 és 2006 közé eső időszak érdekes mindkét ország történelmében: Magyarország 1999. március 12. óta, Észtország pedig 2004. március 29. óta a NATO tagja. Az EU tagjai ugyanazon a napon, 2004. május 1-jén lettünk. A viszonylag hosszú időszak során, amit Magyarország és Észtország közösen töltött az EU-hoz csatlakozó államok listáján, az észti újságírás külügyi hírei közé a közös európai értékek felé irányuló magyar törekvések is bekerültek. E folyamat során Magyarország fejlődését gyakran hozták példaképül az észteknek. Ugyanebben az időszakban a Postimees hetente közvetítette a 2004 elejéig működött Szabad Európa rádióadó budapesti tudósítójának híreit. A Bereczki András által összeállított heti összegzések megfelelően tájékoztatták az észti olvasót a magyarországi napi eseményekről. A rádióadó észti adásainak megszűnte után azonban a magyar hírek száma a Postimeesben némileg csökkent, és témakörük is szűkülte.

A Postimeesben hat és fél év alatt összesen több mint 200 olyan publikáció jelent meg, amely konkrétan magyar témával foglalkozik. A megjelent írásokat évenkénti bontásban tárgyalom.

2000

2000-ben nem túl sok magyar vonatkozású cikk jelent meg, de ezek alaposak voltak. Erre az évre esett két fontos állami látogatás is: Orbán Viktor miniszterelnök május végén, Mádl Ferenc köztársasági elnök pedig december közepén látogatott Észtországba. Orbán látogatásával kapcsolatban az újságból kitűnik, hogy ez az első miniszterelnöki látogatás a majdnem 80 éves diplomáciai kapcsolatok történetében. Az újság szintén elárulja, hogy Orbán Viktor Tartuban ünnepelte 37. születésnapját. (Ungari peaminister Viktor Orbán pidas Tartus sünnipäeva. 01.06.2000)

2000-ben Észtország külpolitikájának legfontosabb kérdései a NATO- és az EU-csatlakozás tárgyalásai voltak. Észtország mindig számított Magyarország támogatására a NATO-kérdésben. Mádl köztársasági elnök látogatásával kapcsolatban a Postimees megjelentette Erkki Bahovski újságíró exkluzív interjút a köztársasági elnökkel, amely alapján Magyarország támogatását adja Észtország NATO-ba lépéséhez (Ungari annab Eesti NATOsse

¹¹⁵¹ Anu NURK, Ungarn als Thema in der estnischen Presse 1940–1944, *Hungarologische Beiträge* 7., Jyväskylä, 1996, 79–84.

saamisel oma panuse. 15.12.2000). Mádl Ferenc megerősítette, hogy a magyarok mély szimpátiát éreznek az észtek iránt, tartui látogatásakor a magyar elnök szavai szerint öröm volt látni, milyen sok magyar tanított és tanult a Tartui Egyetemen, és hogy mekkora érdeklődést mutatnak az egyetemen a magyar nyelv és kultúra iránt. „A Tartui Egyetemen való látogatás meggyőzőtt, hogy a finnugor együttműködés nem pusztán üres szó” – mondta Mádl Ferenc.

Néhány cikk foglalkozik a magyar mezőgazdaság tapasztalataival a piacgazdaságra való áttérés során, például *A Magyar Vörös Csillag nem fél Európától* (Ungari Punane Täht ei pelga Euroopat. 27.10.2000) című beszélgetésben Csirkés László, a nádudvari Nagisz Rt. igazgatója arról mesél, milyen nehézségeik voltak a rendszerváltás idején, és hogyan sikerült a szocialista időszakból való gazdaságnak az új gazdasági viszonyok között életben maradni. Magyarország valószínűsíthető EU-taggá válása az igazgatóban mégis ambivalens gondolatokat támasztott. Véleménye szerint a magyar mezőgazdaság az elmúlt tíz évben elmaradt, és az Európai Unió nehézségeket fog jelenteni számára. Csirkés hozzáteszi, hogy az utóbbi négy év a magyar mezőgazdaság számára katasztrófa volt, ugyanakkor mégis optimista. „Most jobb” – mondja.

2000-ben jelent meg Észtországban Andreas Oplatkának, a Neue Zürcher Zeitung újságírójának *Lennart Meri – Észtországért élt élet* című könyve. Meri elnök maga mondja a könyv utószavában, hogy ez a könyv elsősorban az olyan közép-európai olvasóknak íródott, akik számára Észtország éppoly ismeretlen, mint az észtek számára a Dominikai Köztársaság. Az újság megemlíti, hogy Oplatka magyar származású, aki az 1956-os események miatt távozott hazájából. Észtországban először 1970-ben járt. A Neue Zürcher Zeitung külügyi szerkesztőjeként a keleti blokk országai érdekelték különösen. (President Meri: Tahtsin Eestit maailmale kodusemaks muuta. 14.12. 2000)

Az egyik legérdekesebb szöveg november 27-én jelent meg, amelynek címe „Magyar forradalmárok aknája robbant Rein Raudsepp alatt” (Ungari ülestõusnud panid Rein Raudsepale miini. 27.11. 2000). Rein Raudsepp a Suvorov Tiszti Főiskola végzőseként 1956. november elején kapott táviratot, amely szerint azonnal vissza kellett térnie szabadságáról Kijevbe. A Tisza határfolyónál rájött, hogy Magyarországon valódi háború folyik. A Tiszán át jöttek a sebesülteket szállító járművek, ellenkező irányba pedig a tankok mentek. A tisztek feleségei sírtak, hogy miért kell a férjüknek ilyen fiatalon háborúba menni. Raudsepp első állomáshelye Debrecen volt, utána Miskolc, végül pedig Szombathely. Ezekről az emlékepekről, amelyek Raudsepp emlékezetébe vésődtek – a miskolci villanyoszlopokon sárgacsizmás ávosok lógtak, megkínzott magyarok kiáltásai, tüzharcok –, ő sohasem mesélt a későbbiekben Magyarországon, amikor ott tudományos kutatásokat végzett. „Ez arcuköpiés lett volna számukra.” De amikor a Mafilm tanúkat keresett egy dokumentumfilmhez, Raudsepp jelentkezett, és szerepelt a filmben. Az első tiszti fizetéséért Raudsepp 1956 novemberében öltönyt vett, amely szavai szerint jobban védte a golyóktól, mint egy golyóálló mellény. Ebben az öltönyben Raudsepp táncolni is járt, mellzsebében TT-pisztollyal. Egy magyar szóra is emlékszik – »Kiz-länd« –, amely szerinte kislányt jelent. Arra a kérdésre, hogy gondolt-e Szombathelyen szökésre, azt válaszolta, hogy őt figyelmeztették: „Ne is gondoljon ilyesmire, magának Észtországban családja van.” Raudsepp azt mondja, hogy bizonyos értelemben hálás is a magyar szabadságharcosoknak, mert attól az aknától, amely felrobbant a harcocsija alatt, megsérült a lába, ezért 1958-ban le tudott szerelni a szovjet hadseregből, és civil életet kezdeteként vegyészként. Egyetemi diplomáját 1963-ban ugyanabban a sötétkék divatos öltönyben vette át, amelyet 1956-ban Magyarországon vett magának. De a 60-as években gyakran rémálmokat látott, ezek az ő magyarországi álmai voltak.

2001

A 2001-ben megjelent közlések túlnyomó részben kulturális témájúak. Az olvasókat tájékoztatják a Budapesten zajló Észti Filmnapokról, egy textilkiállításról, valamint az észti témájú kiállításról a Kalocsai Kulturális Központban. Megtudjuk, hogy a Tallinni Művészeti Akadémia hallgatói tanulmányi úton jártak az erdélyi magyaroknál. Észtországban fellépett a Ghymes együttes, tagjai egy interjúban megjegyzik, hogy a Viljandi Zenei Folklórfesztivál Európa legszínvonalasabb, népi kultúrával foglalkozó rendezvényei közé sorolható.

Az év végén, a téli hónapok alatt két magyar filmklasszikus filmjeit mutatták be. Novemberben Jancsó Miklósnak, az egyik legkiemelkedőbb és legegységibb magyar filmrendezőnek négy filmjét játszották. (Tallinnban máától magyar filmklasszikusokat láthatunk, Tallinnas näeb tänasest Ungari filmiklassikat. 21.11. 2001).

December elején a Tallinni Moziházban Makk Károly filmjeit vetítették. (A magyar film felébresztette az észtek szabadságvágyát, Ungari film ärgitas Eesti vabadusmõtet 02.02. 2001). „A magyar filmeknek mára talán feledésbe merült szerepük van az észti szabadságvágy kifejlődésében. Ha az úgynevezett peresztrojka előtti időszakra gondolunk, a 80-as évek elejére, a stagnálás időszakára, akkor a magyar filmek előtt a szólásszabadság hordozóiként nagy feladat állt az egyetemi és más filmklubokban, valamint az alkotói tevékenységgel foglalkozó szövetségek tagjainak rendezett zárt filmnézéseken. A magyar filmkészítők – úgy tűnt – megengedhették maguknak azt, amiről nekünk, a gondosan ellenőrzött provincián még beszélni sem volt szabad, és amelynek bemutatását sem tették lehetővé, vagy mert nem merték, vagy talán mert nem is akarták. Érdekes, hogy néhány magyar film véletlenül hivatalosan is forgalomba került, bár a kartoték regisztrációs kártyáján ez a megjegyzés szerepelt: „csak zártkörű előadáson való bemutatás megengedett”. Szabó István *Apa* című filmje például egy volt ezek közül. Makk Károly *Szerelem* és *A másik út* című filmjeit a filmklubokban és zárt előadásokon pedig különösen gyakran mutatták be az úgynevezett glasznoszty időszakában.”

Szintén decemberben Észtországba látogatott a Romano Drom együttes, amely a Postimees kulturális rovatában kiemelkedően dicsérő recenziót kapott (A cigányok felpezsdítik a vért, Mustlane ajab vere käima 11.12. 2001). Az értékelő kritikában megjegyzik, hogy az együttes által bemutatott műsor még az érett középkorú, nyakkendőös férfiakat is elismerő bekiabálásra és lábbal dobolásra ösztönözte. A cikk szerzője azt írja, hogy „a magyar cigányok nem kérték, hogy nézzem és hallgassam őket. Kényszerítettek rá. Behatoltak hideg belső világomba, mindent felolvasztottak benne, és aztán ropogó tűzön megsütöttek. Ha a koncert két óra helyett négy-öt óráig tartott volna, biztosan megpörkölődtem volna. A lábam az erkély padlóján dobolt, a hangom berekedt a kiabálástól, a kezem piros volt a tapsolástól. Minél több szám jött, annál nagyobbá tágult a lelkem. Köpni szerettem volna a saját kulturális kasztom értékes korlátaira, lovakat akartam volna lopni és száguldozni...”

2002

A 2002-es év a megjelent írások száma szerint a leggazdagabb – 77 magyar témájú hír jelent meg. Különösen egy témakör szembeötlő: a magyar parlamenti választások. A Postimees hétről hétre kiegyensúlyozott hangú tudósításokban számolt be a választási kampányról. A cikkek szerzője Bereczki András volt.

Hosszú cikk foglalkozik a Budapesten megnyílt Terror Házával (Magyarországon megnyitották a kommunizmus és náciizmus áldozatainak múzeumát, Ungaris avati kommunismi ja natsismi ohvrite muuseum. 25.02. 2002). Az újság elmondja, hogy nyolc háztömbnyi hosszúságú sorok álltak a múzeum látogatására várva.

A kulturális hírek köréből megtudjuk, hogy a Tallinni Művészeti Akadémia falán leleplezték id. Jakó Géza, az észt kerámiaművészet alapítójának emléktábláját, aki 1923–1933 között az Állami Iparművészeti Iskola kerámia tanműhelyének vezetőjeként tevékenykedett. (A Művészeti Akadémia emléktáblát szentel a magyar kerámikusnak, Kunstiakadeemia avab mälestustahvli Ungari keraamikule 24. 09. 2002). Jakó Géza alapozta meg a hivatásos kerámiatanítást Észtországban. Az emléktáblát Jávorszky Béla, magyar nagykövet leplezte le.

Különös cikk jelent meg az újságban azután, amikor Mádl Ferencnek, a magyar köztársasági elnöknek vissza kellett fordulnia a szavazási bizottság előtt, mivel nem volt nála személyi igazolványa (Kultúrák különbsége, Kultuuride erinevus. 22. 04. 2002). Mai Vöormann újságíró arra emlékeztet ezzel kapcsolatban, amikor 1999-ben Észtországban Lennart Meri elnök ment el először a helyi választásokra új otthonában, Viimsiben, és igazolványát a Kadrioriban lévő kastély szélfjében felejtette. Meri elnök is feszengett, de nem ment haza. Sőt elmosolyodott és megkérdezte: „Nem tetszik engem ismerni?” A választási bizottság tagja pedig törvényt sértett azzal, hogy megengedte neki a szavazást a ház tulajdonjogi papírjának bemutatásával. Az újságíró azt kérdezi, hogy az észt elnökre talán nem vonatkozik a törvény?

Hosszabb gazdasági cikkben fejezi ki a Postimees afeletti csodálkozását, hogy a magyar állampolgároknak joguk van eldönteni, hogy hová irányítják adójuk egy százalékát. (A magyar állampolgárok forgalmi adójuknak egy százalékát egyesületeknek adhatják, Ungari kodanik võib määrata protsendi tulumaksust ühinguks. 22. 03. 2002). Megemlítik, hogy Magyarországon minden adófizető adójának egy százalékát valamely nonprofit szervezet részére ajánlhatja fel. A törvény hatásait kutató Vajda Ágnes és Kúti Éva tudósok magasra értékelik a törvény élénkítő hatását az emberek állampolgári érzelmeire. Annak tudata, hogy az adója egy százaléka fölött az ember maga dönthet, növeli a felelősséget, és érdeklődést kelt az egyesületek tevékenysége iránt. A magyar 1%-törvényt – amelyet nem az egyesületek kezdeményeztek, hanem a szabad demokraták fogalmaztak meg választási programjukban – az egész világ csodálja. A múlt évben a törvényt elfogadta Szlovákia, több állam pedig, köztük Litvánia is mérlegeli.

2002 októberében nyilvánosságra hozták a Nobel-díjasok névsorát, és az irodalmi díjat váratlanul egy magyar nyerte (Az irodalmi Nobel-díjat meglepetésre magyar nyerte, Nobeli kirjanduspreemia võitis üllataja Ungarist. 11. 10. 2002). Az újság azt írja, hogy a Nobel-bizottság kihúzta a pakliból a soros meglepetést, Kertész Imrét, aki az első irodalmi Nobel-díjat kapott magyar. Jávorszky Béla, magyar nagykövet és irodalmár elmondta a Postimeesnek, hogy a Svéd Akadémia eljárása meglepő volt, mivel Kertész nincs annyira a magyar irodalom előterében, mint néhány más író. Ezért a magyar nyilvánosság titokban egyenesen Csoóri Sándor költő győzelmét várta. „Mégis hízelgő, hogy Magyarország végre a Nobel-díjasok sorában van” – mondta Jávorszky.

Az egyik novemberi számban hosszú interjú jelent meg Jávorszky Bélával, a távozó magyar nagykövettel (A távozó magyar nagykövet veszélyt lát az amerikanizációban, Ungari lahkuv suursaadik näeb ohtu amerikaniseerumises. 04. 11. 2002). Válaszolva arra a kérdésre, hogy véleménye szerint mi Észtország legnagyobb problémája, Jávorszky azt mondja, hogy a legnagyobb probléma – és ez nemcsak Észtországra vonatkozik, hanem minden posztkommunista országra – az az űr, ami a szovjet korszak után maradt. Más szóval: az emberekből hiányzik az értékek folytonossága, ami ahhoz kell, hogy egy nemzetnek jövője legyen. Az emberek üzlet- és pénzközpontúak lettek, folyik az amerikanizáció, elfelejtették a régi európai

értékeket, és ez nagy veszélyt jelent. Arra a kérdésre, hogy mi a legnagyobb előnye, azt válaszolja, hogy Észtország nulláról kezdte a szovjet korszak után, és átvette az egész társadalmi rendszert Európától, elsősorban Finnországtól. Ezért a változás könnyebb és gyorsabb. Jávorszky szerint sok dolog jobban működik, mint Magyarországon, például a pénzügyi terület.

2003

Már 2003 márciusában megjelent egy fényképes interjú Nikicsér Lászlóval, az új magyar nagykövettel. Az interjú címe „A magyar nagykövet másodjára született Észtországban” (Ungari suursaadik sündis Eestis teist korda. 17. 03. 2003). Ugyanis 1999 nyarán éppen a lett–észt határátkelőhely után, Häädemeeste falunál, 1700 km-es kociút után szívrohamot kapott. A mentők a tartui kardiológiai osztályra szállították. „Észt doktorok és ápolónők segítségével ott születtem meg másodjára.” Nikicsér László azért is „rendkívüli” nagykövet, mert felesége az állomásozó ország képviselője, tehát észt asszony, Nikicsér úr pedig kiválóan beszél észtül. A házaspárt Mall Hellam, annak idején az ELTÉ-n tanuló észt diák, jelenleg az Észt Soros Alapítvány igazgatója hozta össze. Mall Nikicsér Ingridet egy kollégiumi bulira hívta, amelyen jelen voltak a Moszkvában a Nemzetközi Kapcsolatok Intézetében tanuló magyar fiúk is. Ingrid asszony arra a kérdésre válaszolva, hogy nem tartja-e problémának, hogy túl szoros kapcsolatai vannak Észtországgal, azt mondta, hogy egyáltalán nem, mivel ő már annyi évet élt Magyarországon, és annyi országban képviselte férje mellett Magyarországot (Párizsban, Tuniszban és Cipruson), hogy nem történhet meg, hogy elfelejti Magyarország érdekeit. A nagykövet úr pedig hozzátette, hogy felesége 18 évesen eljött Észtországból, de minden nyáron együtt térnek vissza.

Az április 12-én Magyarországon rendezett EU-szavazásról négy közlemény jelent meg. Az egyik interjú Fekete Gyárfás Judittal, a külügyminisztérium EU-osztályának igazgatóhelyettesével, valamint Urkuti Györggyel, a Világgazdaság szerkesztőjével és Somody Imrével, az EU Információs Alapítvány alelnökével készült. (Magyarország az Európai Unióhoz való csatlakozásról szavaz ma, Ungari hääletab täna maa astumist Euroopa Liitu 12. 04. 2003). A Postimees beszámol arról is, hogy a népszavazási honlap 19 nyelven, köztük észtül is közvetíti az EU-val kapcsolatos információkat (A magyar népszavazás honlapja észtül is kínál információkat, Ungari rahvahääletuse võrgulehekülg pakub uudiseid ka eesti keeles. 09. 04. 2003). Erre a cikkre reagálva egy észt olvasó azt írja, hogy ez példa lehetne az észt web-esztergályosoknak is, hogy nemcsak néhány nemzetközi nyelven, hanem mindenki a saját nyelvén is kaphasson információt. Egy másik kommentátor pedig azt mondja: „Tisztelet Magyarországnak.”

A szavazás utáni hétfőn a Postimeesben két cikk jelenik meg. Erkki Bahovski újságíró Budapesten a Roosevelten személyesen követte figyelemmel az eseményeket (Kihívás a Duna-partról. Väljakutse Doonau kallastelt. 14. 04. 2003), ahol „fehéremberek pezsgőztek és néhány méterre a Duna-parton egy hajléktalan alvóhelyet készített magának”. A másik cikk a szavazás adatairól számol be (A magyar „igen”-t beárnyékolta az alacsony szavazási aktivitás. Ungari »jah«-i tumestas madal hääletusaktiivsus 14. 04. 2003).

A kulturális élettel kapcsolatban arról tudósítanak, hogy Tallinnban Csontos Róbert magyar rendező a Lovasmalom-színházteremben Shakespeare *III. Richárdját* rendezte meg modern felfogásban (Shakespeare magyar rendező tolmácsolásában a Lovasmalom Színházban. Ungari lavastaja tõlgendab Hobuveskis Shakespeare. 05. 06. 2003); valamint hosszú recenzió jelenik meg Hoppál Mihály sámankönyvének észtre való fordítása alkalmából. A cikk szerzője szerint ez a legjobb említett témájú áttekintés észtül (Társalgás a természetfeletti másvilággal. Vestlusi üleloomuliku teispoole maailmaga. 04. 11. 2003).

2004-ben két kiemelkedő esemény volt: a IV. Finnugor Népek Világkongresszusa Tallinnban és az Athéni Olimpiai Játékok.

A IV. Finnugor Népek Kongresszusával kapcsolatban két hosszabb cikk jelenik meg, az egyik hosszabb interjú Mádl elnökkel (a kongresszuson részt vett három finnugor ország elnöke is). A magyar elnök közreműködést vár az EU-tól az oroszországi finnugorok védelmében (Ungari president ootab ELilt tööd Vene soomeugrilaste kaitseks. 17. 08. 2004) és Pusztay János professzor plenáris előadása körül keletkezett orosz nagykövetségi heves reagálással kapcsolatban. Mindkét cikk sok kommentárt váltott ki. Mádl elnök elmondja, hogy a három finnugor országnak – Észtországnak, Finnországnak és Magyarországnak – közös erőfeszítéseket kell tenni abban az irányban, hogy az oroszországi finnugorok helyzete tudatosuljon az EU szintjén is. Az elnök szavai szerint Magyarország fő céljai a világkongresszuson az Oroszországban élő finnugorok helyzetéről való információszerzés, a problémák meghatározása ezek alapján, és a segítség módjának kidolgozása.

Az egyik kommentáló olvasó „mugri” (17. 08. 2004. 04:14) álnéven hozzászól, hogy „a magyar elnök ezt legalább kimondta, a mi főkánk pedig ezekre a dolgokra nem gondol. [...] A világnak meg lehet magyarázni, hogy ki az őshonos nép és ki a megszálló, és milyen irányban folynak ezek a megszorítási és diszkriminációs folyamatok. A mugriktól (= finnugoroktól) elveszik a kőolajat és a ruszkik jogokat követelnek maguknak.”

„Ungari” álnévvel az egyik hozzászóló (17. 08. 2004. 13:13) azt mondja: „A Magyarország által kimondott álláspont IGEN nagy dolog, mivel korábban e témáról semmit se mondtak. Tátva marad a szám...”, „see” álnévvel (17. 08. 2004. 14:19) egy olvasó hozzáteszi, hogy „ez az igazi férfi, nem olyan, mint a miénk.”

Persze vannak másfajta kommentárok is, például „Büääk !...” névvel (17. 08. 2004. 18:49): „Miért kell a saját pénzünket az idegeneknek csak azért odaadni, hogy a nyelvük egy kicsit hasonlít a miénkhez. Semmi közünk nincsen egymáshoz, és nem vagyunk rokonok. A nyelvészek hadd élvezzék a kapcsolataikat és iszogassanak a kongresszusokon stb., de miért kell ilyen »barátságot« ránk kényszeríteni, nem értem. Undorító!” Erre az „ungeest” álnéven hozzászóló (20. 08. 2004 00:20) pedig azt kérdezi: „a Büääk magyarul azt jelenti B. U. É. K?”

Pusztay professzor előadása (Egy magyar tudós megsértette Oroszországot. Ungari teadlane pahandas Venemaad. 17. 08. 2004) igen szomorú fejlődéstendenciákat vázolt fel, valamint néhányszor használta az oroszosítás szót is. Ez felháborodást keltett Konstantin Provalov, orosz nagykövetségben, aki dühösen elmondta Pusztaynak, hogy előadása Oroszország ellen irányult, és a következmények nem maradnak el.

Május 2-án a Postimees tudósítja olvasóit, hogy Sztálintól elvették Budapest díszpolgárának címét (Sztálin már nem Budapest díszpolgára. Stalin pole enam Budapesti aukodanik. 02. 05. 2004). Az „Ungeest” álnéven kommentáló olvasó hozzáfűzése (02. 05. 2004) így hangzik: „Talán fontosabb lenne, hogy a budapesti városi önkormányzat az első 2004-ben született kisbabának 2004 eurót adjon! (kb. 30.500 észt korona), Who cares about Stalin on 2 May, 2004?”

November végétől a kettős állampolgárságról való népszavazás áll a középpontban (A magyarok a kettős állampolgárságról szavaznak. Ungarlased hääletavad topeltkodakondsuse üle. 24. 11. 2004; A magyarok ma döntenek a kettős állampolgárságról. Ungarlased otsustavad täna topeltkodakondsuse üle. 05. 12. 2004; A magyar állampolgársági referendum megbukott. Ungari kodakondsusreferendum kukkus läbi. 06. 12. 2004), három cikk jelenik meg e témában. Ezek sok kommentárt váltanak ki, a kommentátorok pedig főként párhuzamokat húztak az észt állampolgársági törvénnyel, valamint az észt alkotmánnyal.

A Postimees beszámol a vajdasági magyarellenés akciókról is (A magyar ellenzék követeli a határon túli magyarok védelmét, Ungari opositsioon nõuab rahvuskaslaste kaitsmist 26. 04. 2004). A cikk idézi Kasza József és Balogh László véleményét. Balogh László egyébként háromrészes dokumentumfilmet forgat a baltikumi erdei barátokról (metsavennad).

Szintén sok párhuzamot mutatott ki az észti és a magyar fejlemények között a „Magyarok le akarják leplezni a KGB ügynököket” című (Ungarlased kavatsevad paljastada KGB agendid. 18. 12. 2004). (Észtországban a rendszerváltáskor elfogadott törvény szerint minden ügynök neve titkos marad, ha bizonyos időhatárig önkéntesen jelentkezett beismerő vallomással a KAPO-nál – a Nemzetbiztonsági Hivatalnál, a fontosabb dossziékat pedig a KGB a rendszerváltás előtt elszállította Észtországból az oroszországi Tverbe, és ezek nem hozzáférhetők.)

Természetesen a Postimees hosszasan beszámol a paprikabotránnyról (A magyarokat megijesztette a mérgező paprika. Ungarlasi ehmatas mürgine paprika. 16. 11. 2004). Erre az egyik, különös humorérzékkel rendelkező olvasó, aki magát Tenkes kapitánynak nevezi, így reagál: „kögörikmögörikökkadikökk!”

A finnugor szerelemmel és vággyal című cikk (Soomeugri armastuse ja kirega. 18. 11. 2004) arról számol be, hogy az Estonia Színház színpadra viszi a „Szerelemmel és vággyal” című rövidbalett estjét, amelynek koreográfusai a magyar Egerházi Attila, a finn Jorma Elo és az észti Tiit Härm. Egerházi korábban már együttműködött Jorma Elóval a Pécsi Balettben. Egerházi rendezésében Igor Sztravinszkij *Tűzmadara* kerül színpadra. A cikk arról is tudósít, hogy a darab díszlet- és jelmeztervezője az észti származású, Magyarországon élő Andrea T. Haamer.

Andrea Tyintya Haamerről bővebben egy másik szöveg is beszámol (aa mint HAAmer, nem Hammer. aa nagu HAAmer, mitte Hammer. 09. 06. 2004). Andrea nagyapja, Eerik Haamer híres észti festő volt, aki 1944-ben Svédországba emigrált. Andrea nem tud észtil, édesanyja magyar, a családban svédül beszéltek. Nagyapja és apja egymás közt észtil beszéltek, de amikor Andrea a szobába lépett, rögtön svédre váltottak át. Andrea Budapesten végezte el a Képzőművészeti Főiskolát, és sok díszletet készített a Pécsi Balettnek.

Ebben az évben jelent meg Észtországban a XX. század második felének magyar költészetét bemutató antológia: „Anyám fekete rózsá” (az észti cím, valamint a címadó vers címe egyébként hibásan van észtre fordítva: „Az anyám fekete rózsája”). Livia Viitol, költő és kritikus Herzeg Balázssal polemizál, és azt mondja, hogy e kötet sokat ad az észti olvasónak (A költemény visszhangja Magyarországtól a távoli Északig. Luuletuse mälukaja Ungarist kauge Põhjalani. 08. 10. 2004). Viitol azt mondja, hogy ezt a kötetet a magyarok érzelmi emlékei történetének lehet nevezni. Mind a tíz költő emlékekkel foglalkozik, amelyek elől nem lehet menekülni, és nem lehet elrejtőzni. A legfontosabb szó e kötetben az „anya”, az anya, mint „a fiú tevékenységének folytatója”, az örök megbocsátó, a bűn hordozója, aki elvesztett fiát várja haza. Az anya alakja vallási-misztikus értelemben is kiemelkedik, az észti olvasót a nálunk is ismert Szűz Mária jelenéseit feldolgozó legendákra emlékeztetve, amelyek történelmi okokból a dél-észti írók művészetében hagytak jelentősebb reminiscenciákat. A „Fekete rózsá” minden költője arra az általános emberi igazságra emlékeztet, hogy az emlékezés eltörli a határt az élet és a halál között. A cikkből kiderül, hogy Viitol szerint a két leghatásosabb költemény Illyés Gyula *Egy mondat a zsarnokságról* és Csoóri Sándor *Anyám fekete rózsá* című költeménye.

A sport hírek központjában természetesen az olimpiai események állnak. Fazekas Róbert doppingbotránnya következtében az észti Aleksander Tammert kapott bronzérmet. (Fazekas arany nélkül marad, Tammert pedig megkapja a bronzérmet. Fazekas jääb kullast ilma ja Tammert saab pronksi 24.08.2004). Erre a cikkre 75 kommentár érkezett.

Igen érdekes kommentárok jöttek arra a rövid közlésre, amely a pozsonyi Új Szóra hivatkozva értesített Kiss Balázs kalapácsvető döntéséről, amely szerint a sportoló abbahagyja a sportot (Kiss, a magyar kalapácsvető sztár abbahagyja az élsportot. Ungari vasaraheitekuulsus Kiss otsustas tippspordist loobuda. 30. 06. 2004). Igen érdekes, hogy az erre a közlésre érkezett kommentárok váltása nagyrészt magyarul történt.

Idézem: ungest 01. 07. 2004. 01:11

Tisztelt Kalvet Úr!

Örömmel nyugtázom, hogy a pozsonyi Magyar Szóból rendszeresen idéz, de nem lehetne ezt a magyarországi lapokkal is megtenni, ha már lehetősége van írni az észt lapokba?

Tõnu Kalvet 01. 07. 2004. 11:38

Válaszul Ungestnek, Vastuseks Ungest-ile, 01:11:

Tiszta lelkiismerettel állíthatom, hogy a pozsonyi Magyar Szóból soha nem idéztem. Már csak azért sem, mert a pozsonyi magyar napilapot nem Magyar Szónak, hanem az Új Szónak hívják. Ha nem hiszi el, nézze meg, az újság weboldala a következő címen megtalálható: <http://www.uj szo.com>.

A Magyar Szó c. hírlap tudtommal csak a Délvidéken és Erdélyben van, belőlük csak nagyon ritkán szoktam idézni. (Ugyanakkor az utóbbinak már 2001 óta észtországi tudósítója vagyok, rendszeresen cikkezek neki az itteni fejleményekről.)

A magyarországi lapok weboldalai rendszerint nem valami emberbarátiak, mivel túl tarkák, bővelkednek a reklámban; ott böngészve hamar fárad el az ember szeme. Továbbá az Új Szó adatai legtöbbször pont elegendőek az érdeklődő számára ahhoz, hogy kielégítő áttekintést kaphasson a dolgok állásáról, na meg hitelesek. A magyarországi lapokat csak akkor szoktam felhasználni forrásanyagként, amikor kiegészítő információra van szükségem. Máskor nem nagyon.

Ungest 05. 07. 2004. 11:44

Válaszul TK-nak, Vastuseks TK-le:

„A magyarországi lapokat csak akkor szoktam felhasználni forrásanyagként, amikor kiegészítő információra van szükségem. Máskor nem nagyon.”

Tisztelt Kalvet Úr!

A fenti szavai önmagukért beszélnek.

Sajnos Kahjuks....

2005

A 2005-ös cikkek természetesen a magyar elnökválasztásról szólnak (Sólyom László lett a Magyar Köztársaság elnöke. Ungari presidendiks sai Laszlo Solyom. 08. 06. 2005). Sólyom László győzelmét az egyik kommentátor így értékeli: összehasonlítás, võrdlus 07. 06. 2005. 17:41: *Úgy tűnik, hogy magyar rokonaink tiszteletreméltó elnököt választottak. A miénktől eltérően egyenesen kommunizmusellenest.*

Az egyik cikk beszámol a traktorblokádról, arról, hogyan harcolnak a magyar parasztok az EU-segélyek kifizetéséért (A magyar parasztok segélyért harcolnak. Ungari põllumehed võitlevad abiraha eest. 14. 03. 2005). A tRak nevű kommentátor (14. 03. 2005. 10:32) így

reagál: „Tanulságos történet a mi mezőgazdászainknak. Látjátok, így kell cselekedni, nem pedig könnyes arccal vinnyogni meg panaszkodni.”

Természeti jelenségekkel két cikk foglalkozik, az egyik arról számol be, hogy Magyarországon tavaszi vándorútja közben több mint száz Észtországban és Finnországban fészkelő daru pusztult el (Magyarországon több mint száz észti és finn daru pusztult el. Ungaris hukkus üle saja Eesti ja Soome päritolu sookure. 09. 04. 2005). Másik cikk pedig a romániai aranybánya-tervvel foglalkozik (A magyarok a román aranybánya projektje ellen harcolnak. Ungarlased võitlevad Rumeenia kullakaevandusprojekti vastu. 31. 01. 2005).

Az AFP-t idézve furcsa cikk jelenik meg: „A hunok követelik az EU-ban a kisebbségi nemzet státuszát” (Hunnid nõuavad ELis vähemusrahvuse staatust. 24. 03. 2005). A cikk Novak Josua Imrének, a Magyar Hunok Szövetsége elnökének szavait idézi, amely szerint a hunok 400 évvel Attila uralkodása után beolvadtak a honfoglaló magyarságba. A cikkekre 22 komolyabb és viccesebb kommentár érkezett:

icccc 24. 03. 2005. 11:14: nemsokára már a kutyagumik is létrehozzák a parkban a saját államukat, és elismerést várnak!

Muinasrahvad (ősnépek) 24. 03. 2005. 11:47: Oroszországban is vannak olyanok, akik magukat a szkíták, a polovecek, a besenyők, a kazárok, stb. utódainak tartják. A neten van valamilyen honlapjuk is. A népszámlálás során egy férfi azt mondta, hogy ő szkíta nemzetiségű. A népszámláló nem is vágott hozzá semmilyen arcot, így írta be!

Vannak azonban hozzáértőbb kommentárok is: pontosítás 24. 03. 2005. 11:52: Az Attila hunjaival való kapcsolat keresése Magyarországon hagyományosan népszerű volt, de ennek semmilyen valódi alapja nincs. Egy középkori magyar krónikában azt állították, hogy amikor a magyarok Közép-Európába, a mai hazájukba jutottak, akkor állítólag találkoztak többek között egy kis csoportnyi emberrel is, akik értették a nyelvüket. [...] Attila halála után a magyar Alföldet tudvalevőleg a keleti gótok (germánok), utánuk az avarok (a mai oszétok elődei), aztán a szlávok hódították meg, és csak utánuk jöttek a magyarok. A hunok egy korai török nyelvű nép volt. A mai népek közül a hunokhoz származásukat tekintve a legközelebb állók a csuvasok és a bolgárok, mindketten a volgai-bolgáron keresztül.

Az egyik kommentátor hosszasan foglalkozik a kisebbségek kérdésével: Raps 24. 03. 2005. 12:08: A kisebbségi népek jogai nagyon kiterjednek és messzire nyúlnak. Ahogyan a cikk mondja, a kisebbségi népek elismerése gazdasági szempontokkal van összefüggésben. Ahhoz, hogy egy kisebbségi nép művelhesse a saját kultúráját, nyelvét, szokásait és hagyományait, támogatások útján elég sokat kell fizetni. Az EU-nak és tagállamainak (mint ahogy más államoknak is) nagyon pontosan át kell gondolniuk, hogy az állítólagos kisebbségi nép valójában létezik-e, és hogy milyen kilátásai vannak ennek a népnek a továbbélésre. [...]

2006

Putyin orosz elnök magyarországi és csehországi látogatása után nemsokára Sólyom László tett hivatalos látogatást Észtországban. A Putyin látogatásáról szóló cikkekre 15 kommentár érkezett (Putyin sajnálkozását fejezte ki Magyarországon és Csehországban Oroszország bűnei miatt. Putin kahetses Ungaris ja Tšehhis Venemaa patte. 03. 03. 2006). A jóakarát jeleként visszaadott sárospataki könyvekről az egyik kommentáló, „sus” azt írja: „a jóakarát jele, először ökölrel az arcba, aztán jön a simogatás, bolond, aki hisz neki ... (03. 03. 2006).

06:48), „mees maalt” (vidéki ember) pedig azt kérdezi: „az ellopott dolgok visszaadása a jó-akarat jele?” (03. 03. 2006. 09:48). A legtöbb kommentár azzal foglalkozik, milyen lehet Putyin közép-európai látogatásainak hatása Észtországra és általában az észt–orosz kapcsolatokra.

Kaputt 03. 03. 2006. 08:28: *Észtországnak nemsokára annyi – lejátsszák a pályáról. Oroszországnak már csak Lengyelországgal kell jó kapcsolatokat kialakítani. Nyugat-Európában úgyis nagy az oroszzeretet, és ha már a szocialista tábor nézetei is eltérnek az Észtországitól, akkor mi lesz Észtországgal? [...] A második világháborúban a legnagyobb vesztesek nem Franciaország, az Egyesült Királyság, Dánia, Finnország stb. voltak, hanem éppenséggel 1) Lengyelország, 2) Észtország.*

Enn 03. 03. 2006. 12:59: *Igen, valóban úgy tűnik, hogy az orosz külpolitika a Baltikumra összpontosít. A Baltikumot politikailag izolálni próbálják. [...] Ha már egy büntettet megbocsátanak, furcsa lenne a többit megbocsátás nélkül hagyni. Logikusabb lett volna a bocsánatkéréssel innen kezdeni. Putyin azonban nem tartja a Baltikumban tudvalevőleg lezajlott orosz okkupációt és repressziókat büntettnek.*

Sólyom László elnök Észtországi látogatásával három cikk foglalkozik (Sólyom támogatja az alkotmányos megegyezés ratifikálását Észtországban. Sólyom toetas pöhiseadusliku leppe ratifitseerimist Eestis 27. 03. 2006; A magyar elnök Tartuban járt. Ungari president käis Tartus. 29. 03. 2006; A magyar elnök szívesen látja a finnugor népek együttműködését. Ungari president ihkab näha soome-ugri rahvaste koostööd 27. 03. 2006). A tartui látogatáson a magyar elnök reményét fejezte ki, hogy 2011-ben Tartu legyen Európa kulturális fővárosa, mint ahogy szülővárosa, Pécs lesz 2010-ben. Sajnos, ez a remény nem vált valóra. A finnugor együttműködés fontosságáról szóló hosszabb cikkben Sólyom hangsúlyozza a három finnugor ország együttműködésének fontosságát az Oroszországban élő kisebb finnugor népek kérdésében.

A magyar parlamenti választásokkal két cikk foglalkozott (A magyar választásokon a szocialisták győzedelmeskedtek. Ungari valimistel võidutsesid sotsialistid 24. 04. 2006; Magyar reformszelek. Ungari reformituuled 25.04.2006).

Szomorú tartalmú történelmi cikk tárgyalja a tallinni Endla utcai 286-os számú hadifogolytábor életét, ahol a II. világháború után 1944. október 16-ától 1949. május 14-ig német, osztrák és magyar foglyokat tartottak (Endla tänava laagris peeti saksa, austria ja ungari sõjavange 13. 01. 2006).

Áprilisban a Postimees is beszámol a magyar árvízveszélyről (A Duna és a Tisza százezrek otthonát veszélyezteti Európában. Doonau ja Tisza ohustavad sadade tuhandete eurooplaste kodusid. 20. 04. 2006).

Nagyon érdekes portré jelenik meg Natalie Trofimováról (A magyar orvosnő észteket gyógyít a természet segítségével. Ungarlannast arst ravib eestlasi looduse abil 10. 01. 2006). Natalie 1957-ben Munkácson született, 1975-ben jött Tartuba orvostudományt tanulni. A második évfolyamon ismerkedett meg az építésmérnök Imantsszal, akivel házasságot kötött. Férjével és gyerekeivel oroszul beszél, bár gyerekei észt iskolát végeztek. Most Natalie nem „hagyományos” orvosként tevékenykedik, hanem 2000 óta a Tartu melletti Luunjában panziót vezet, ahol természetgyógyászati módszereket alkalmaz, tavasz óta Tartuban, a Raatuse utcában is működik egy természetgyógyászati részlege.

Június 13-án az újság szomorú hírt hoz Ligeti György távozásáról (Meghalt a „2001: kozmoszodüsszeia” c. film zeneszerzője. Suri filmi «2001: kosmoseodüsseia» helilooja. 13. 06. 2006). Sajnos Ligetiről nem mint nagy zeneszerzőről, hanem inkább mint Stanley Kubrick „2001: kozmoszodüsszeia” című filmjének a megzenésítőjéről írtak.

Bozsik Yvette észtországi turnéjáról „A magyar tánc bemutatja egyik lányát” című cikk számol be (Ungari tants näitab üht oma tütardest. 30. 03. 2006).

Puskás Ferenc 79. születésnapja alkalmából hosszabb, az egész életpályát bemutató cikk jelenik meg (Puskás: Magyarország és a Reál Madrid csodaembere. Puskas – Ungari ja Madridi Reali imemees. 05. 04. 2006).

Gyenesei Leiláról, a Magyarországot a Torinói Téli Olimpiai Játékokon képviselt sífutóról két cikk jelent meg (A magyar síszépség észt színekben versenyez. Ungari suusamagnet sõidab Eesti värvides. 06. 01. 2006; A magyar síszépség besíelte magát az eszméletvesztésbe. Ungari suusailudus sõitis end mäluauku. 17. 02. 2006).

A világbajnokság észtországi versennyel kapcsolatos cikkében azt írják, hogy Gyeneséből Észtországnak köszönhetően lett sífutó. Edzője az észt Kalmer Tramm, ezért Leila gyakran jár Otepääben sítáborban. A torinói játékokkal kapcsolatban arról számolnak be, hogy Gyenesei a finis után eszméletét veszítette. Mindkét cikkhez sok kommentárt fűztek a Postimees olvasói. A kommentálók egyrészt azzal foglalkoztak, hogy szépség-e Gyenesei (mindkét cikk címében erősen van hangsúlyozva a szépsége: suusamagnet, suusailudus; valamint a cikkhez tartozó fénykép), de azzal is foglalkoztak, hogy hogyan kell a nevét kiejteni:

aga... 06. 01. 2006. 11:32

De hiszen Gyeneseit [djenešei]-nek ejtik.

Eelmisele 06. 01. 2006. 11:39

Ő maga egészen világosan gjeneshei-nek ejtette, többször kértem, hogy mondja ki hangosan a nevét, és ugyanígy írta le papírra is. Azt gondolom, hogy mégis jobban bízhatok benne, mint másban.

Bár Otepääben Gyenesei nem is állt rajthoz, szurkolói azért jelen voltak:

ungarlane 06. 01. 2006. 12:27

Magyarországról – tegnap – voltunk Otepääben, és szurkoltunk neki, bár valami miatt nem futotta a 10 km-es távot. Még egy nagy magyar zászlónk is volt. Magyarországon (már most is) vannak síszurkolók, a jövőben is lesznek (remélhetőleg) síszépségek is (mint Gyenesei Leila), és még mások is.

A fent elmondottak áttekintést adnak a 2000. év kezdetétől a 2006. év nyaráig az egyik észtországi napilapban megjelent magyar vonatkozású írásokról. Essék ezek szerzőiről is néhány szó: a legfontosabb események idején (például az EU-szavazás) a Postimees Magyarországra küldte tudósítóját. Bereczki András, a Szabad Európa budapesti tudósítója 2004 elejéig a Postimeesben hetente egyszer beszámolt a magyarországi életről, a szabadfoglalkozású Tõnu Kalvet főként a pozsonyi Új Szót használja forrásként, a tartui diák, Siiri Erm pedig alapos elemzéseket írt a magyar újságok alapján. A Postimees forrása gyakran az Agence France-Presse volt.

Tematikailag azt lehet mondani, hogy a választék sokoldalú: politikai események (népszavazások, parlamenti választások, traktorosok tüntetése stb.), az elnökök látogatásai, amelyekkel kapcsolatban mindig hosszabb exkluzív interjú is megjelent. A magyar nagykövetség érkezése, illetve távozásakor is mindig külön cikk jelent meg. Ez értékes, mert más országok nagyköveteinek életéről nem sokat lehet olvasni. Persze kulturális események (filmek, kiállítások, koncertek, színházi élet, észtül megjelent magyar könyvek) majdnem mindig helyet kaptak az újságban. A magyar sportéletről a Postimees akkor szól, ha a sportoló kapcsolatban van az észtekkel vagy Észtországgal. A könnyebb, szenzációs cikkek forrása mindig az Agence France-Presse volt.

E sorok megírásakor jött hír arról, hogy meghalt Zenthe Ferenc (Meghalt a Tenkes kapitányaként ismert Zenthe Ferenc. Suri kapten Tenkešina tuntud Ferenc Zenthe. 03. 08. 2006). Erre sok kommentár érkezett, amelyekben a kommentátorok visszaemlékeznek az ifjúkori iskolai szünetekre, amikor az észt TV mindig a *Tenkes kapitányát* vetítette.

Összegezve azt mondhatnánk, hogy az észt olvasó elég árnyaltos képet kap rokon népünk kiemelkedő eseményeiről, valamint mindennapi életéről. De mindig többet lehet kívánni, hogy ne történjen úgy, mint például, amikor a kolléganőm megkérdezte 12-éves fiától, mit gondol a fiú arról, hogy édesanyja pályázna az észt lektori állásra Magyarországon, és családja Magyarországra költözne, azt a választ kapta: „De hiszen ott négerek élnek!”

RADEK TÜNDE
(Budapest)

Magyarságkép a középkori német nyelvű historiográfiában

Egy imagológiai kutatás eredményeiről

Mint ismeretes a középkori historiográfia német nyelvű elbeszélő forrásai hosszú időn át az egyes tudományterületek határmezsgyéjén „parlagon” heverték: A történettudomány ugyanis a hitelesség elvére hivatkozva velük szemben sokkal nagyobb jelentőséget tulajdonított az úgynevezett dokumentum értékű forrásoknak, az irodalomtudomány pedig a régi irodalomfogalom értelmében nem tekintette őket (szép)irodalmi műveknek. Paradigmaváltásra e téren tulajdonképpen csak a II. világháború után került sor.¹¹⁵²

A középkori német nyelvű historiográfia magyarokkal kapcsolatos számos információt is tartalmaz, melyek közül némelyik már képezte részkérdések tárgyát Magyarországon, elsődlegesen történettudományi¹¹⁵³ és etnográfiai,¹¹⁵⁴ részben pedig irodalomtörténeti¹¹⁵⁵ tanulmá-

¹¹⁵² A történettudományra vonatkozóan megfogalmazott ez irányú elveket lásd Johannes SPÖRL, *Das mittelalterliche Geschichtsdenken als Forschungsaufgabe*, Historisches Jahrbuch, 1933, 281–303; gyakorlati megvalósításukat pl. Helmut BEUMANN, *Widukind von Korvei. Untersuchungen zur Geschichtsschreibung und Ideengeschichte des 10. Jahrhunderts*, Weimar, Hermann Böhlau Nachfolger, 1950 (Abhandlungen über Corveyer Geschichten, 3); majd az úgynevezett Annales-iskola, illetve a mentalitástörténeti kutatások törekvéseit (összefoglaló áttekintésüket lásd Hans-Henning KORTÜM, *Menschen und Mentalitäten: Einführung in Vorstellungswelten des Mittelalters*, Berlin, Akademie Verlag, 1996, 19–24; a mentalitástörténet kialakulásához, terminológiájához, bibliográfiájához lásd *Europäische Mentalitätsgeschichte: Hauptthemen in Einzeldarstellungen*, Hg. v. Peter DINZELBACHER, Stuttgart, Kröner, 1993 (Kröners Taschenausgabe, 469), XV–XXXVII). Az irodalomfogalom változásához, az úgynevezett bővített irodalomfogalom (erweiterter Literaturbegriff) kialakulásához lásd Friedrich SENGLE, *Die literarische Formenlehre: Vorschläge zu ihrer Reform*, Stuttgart, Metzler, 1967 (Dichtung und Erkenntnis, 1); a germanisztikai medieviztika 1960-as években kialakuló, majd általánosan elfogadott kutatási irányvonalaira, az egyes szakterületeken, szakmákban keletkezett szövegek (orvosságos könyvek, receptek, prédikációk, útleírások stb.) vizsgálatára vonatkozóan lásd Gerhard EIS, *Mittelalterliche Fachliteratur*, Stuttgart, J. B. Metzlersche Verlagsbuchhandlung, 1967, 2. Aufl. (Realienbücher für Germanisten. Abteilung D: Literaturgeschichte. Sammlung Metzler, 1682) valamint Peter ASSION, *Altdeutsche Fachliteratur*, Berlin, E. Schmidt, 1973 (Grundlagen der Germanistik, 13) illetve a középkorkutatás 20. század végi tendenciáiról összefoglalóan a *Stand und Perspektiven der Mittelalterforschung am Ende des 20. Jahrhunderts*, Hg. v. Otto Gerhard OEXLE, Göttingen, Wallstein-Verlag, 1996 (Max-Planck-Institut für Geschichte. Göttinger Gespräche zur Geschichtswissenschaft, 2) című kötetben megjelent tanulmányokat.

¹¹⁵³ A teljesség igénye nélkül az utóbbi húsz évben pl. SZÉKELY György, *Egy elfeledett rettegés: A második tatárjárás a magyar történeti hagyományokban és az egyetemes összefüggésekben*, Századok 1988, 52–85 (Stájeri Rimes Krónika); BINDER Pál, *A „Siebenbürgen” fogalom jelentésváltozatai: A „comitatus Cibiensis”-től Erdély német nevéig*, Századok 1992, 355–379 (Stájeri Rimes Krónika); KOSZTOLNYIK Zoltán, *III. András és a pápai udvar*, Századok 1992, 646–659 (Stájeri Rimes Krónika); Kun László emlékezete, szerk. KRISTÓ Gyula, Szeged, Szegedi Középkorász Műhely, 1994 (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár, 5) (Stájeri Rimes Krónika); ÁGOSTON Magdolna, *Mátyás király és kora Jakob Unrest Osztrák krónikájában*, Életünk, 1990, 666–670 – aki korábban szintén Jakob Unrest „Osztrák krónikájával” foglalkozott disszertációjában: ÁGOSTON Magdolna, *A rendi struktúra és társadalomszemlélet Jakob Unrest Osztrák*

nyokban, de teljes feltárásuk és különböző szempontok szerinti vizsgálatuk¹¹⁵⁶ a mai napig adóssága a kutatásnak. Disszertációm, melynek témája a középkori német nyelvű historiográfia magyarsággépének imagológiai vizsgálata volt, ennek az űrnek a betöltéséhez kíván hozzájárulni.¹¹⁵⁷ Jelen tanulmányomban ezen imagológiai kutatás eredményeinek főbb vonalait vázolom.

Közismert, hogy a középkori német nyelvű krónikairodalom rendkívül gazdag. Ebből fakadóan a vizsgálatba bevont művek számát korlátozni kellett: Így csak a világ-, a tartományi/területi, a kolostori/apátsági és a városkrónikákat elemeztem. Az efféle korlátozás természetesen önkényes és nyilvánvaló, hogy más egyéb krónikák is fontos adalékokkal szolgálhatnak még a középkori historiográfia német nyelvű elbeszélő forrásainak magyarsággépéhez – ezek azonban további kutatások tárgyát képezhetik. Emellett szükséges volt az időbeli szűkítés is: Itt a határt 1526-nál, a mohácsi vésznél húztam meg, hiszen ez jelentette a középkori magyar királyság szétesését. Szintén a gazdag forrásanyag miatt volt szükség térbeli

krónikájában, Bölcsészdoktori értekezés, Szeged, 1979; BINDER Pál, *Havaselve vajdaság megalakulásának dél-erdélyi előzményei és következményei (13–14. század)*, Századok 1995, 1123–1153 (Stájeri Rimes Krónika, Rudolf von Ems „Világkrónikája”); VESZPRÉMY László, *Attila, a magyar király?* História, 2004, 18–22 (pl. Regensburgi Császárrónika, Szász Világkrónika).

¹¹⁵⁴ Pl. GÁBORJÁN Alice, *Középkori magyar szürkeruhák*, Ethnográfia, 1985, 212–250 (Stájeri Rimes Krónika); GÁBORJÁN Alice, *Honfoglalás kori elemek a magyar ruházatban, különös tekintettel a magyar népviseletre*, Ethnográfia 1996, 189–206 (Stájeri Rimes Krónika); MAGYAR Zoltán, *Táltosló-motívum a Szent László-hagyományban*, Ethnográfia 1997, 111–121 (Heinrich von Mügeln „Magyar Krónikája”).

¹¹⁵⁵ Legutóbb pl. VIZKELETY András, *Béla hercegnek, IV. Béla király fiának menyegzője*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1993, 571–584 (Stájeri Rimes Krónika); TÜSKÉS Gábor, KNAPP Éva *Magyarország – Mária országa. Egy történelmi toposz a 16.–18. századi egyházi irodalomban*, Irodalomtörténeti Közlemények, 2000, 573–602 (Stájeri Rimes Krónika); VIZKELETY András, *Zur Überlieferung der Weltchronik des Johannes de Utino – Wirkungen des Buches im 15. und 16. Jahrhundert – dargestellt an ausgewählten Handschriften und Drucken*, Hg. v. Wolfgang MILDE, Werner SCHUDER, Berlin–New York, Walter de Gruyter, 1988 (Sonderdruck), 289–309 (Johannes de Utino Világkrónikájának magyar történeti függeléke); RADEK Tünde, *Johannes de Utino: Weltchronik in deutscher Übersetzung. Anhang über die ungarischen Könige*, Diplomarbeit, 1994, Debrecen (Johannes de Utino Világkrónikájának magyar történeti függeléke); RADEK Tünde, *Das Kreuz unserer Christlichkeit: Das Symbol des Kreuzes in der deutschsprachigen Historiographie des Mittelalters (anhand ausgewählter Werke) – Kreuzwege der Literatur: Beiträge zum Symposium ungarischer Nachwuchsgermanisten an der Universität Veszprém vom 27.–28. September 2002*, Hg. v. Terrance ALBRECHT, V. Szabó LÁSZLÓ, Veszprém, Universitätsverlag, Wien, Edition Praesens, 2003 (Studia Germanica Universitatis Veszprimensis. Supplement 2), 13–30 (Heinrich von Mügeln „Magyar Krónikája”, „Krónika Augsburg város megalapításától az 1468-as esztendőig”, Johannes de Utino „Világkrónikájának magyar történeti függeléke”, Jakob Unrest „Magyar Krónikája”).

¹¹⁵⁶ Hogy csak néhányat említsünk: az illuminátorok kéziratokban fellelhető, magyarokkal kapcsolatos munkáinak vizsgálata az ikonográfia és ikonológia módszereivel; a krónikákban használt magyar személynevek, topográfiai megjelölések, magyar nyelvű kifejezések vizsgálata; a krónikások által használt retorikai eszközök vizsgálata; vagy éppen a magyarokkal kapcsolatos krónika szövegrészek recepciójának vizsgálata (esetlegesen latin stb. forrásokra visszamenőleg), melynek első „lépéseit” tartalmazza a disszertációhoz csatolt recepció táblázat.

¹¹⁵⁷ A disszertáció Prof. Dr. Vizkelety András irányításával az ELTE BTK Irodalomtudományi Doktori Iskola Germanisztika Irodalomtudományi Programban készült „Das Ungarnbild in der deutschsprachigen Historiographie des Mittelalters” címmel.

szűkítésre is, e tekintetben csak a középkori Németország területén keletkezett írásműveket vizsgáltam.¹¹⁵⁸

A korpusz¹¹⁵⁹ összeállításához Gombos Albin Ferenc „Catalogus fontium historiae Hungaricae. Aevo ducum et regum ex stirpe Arpad descendetium ab anno Christi DCCC usque ad annum MCCC”¹¹⁶⁰ (1937/38) és August Potthast „Bibliotheca Historica medii aevi. Wegweiser durch die Geschichtswerke des Europäischen Mittelalters von 375–1500”¹¹⁶¹ (1862) gyűjteménye szolgált alapul, amelyek közül utóbbinak újabb kiadása 1962-ben kezdődött meg.¹¹⁶²

A szövegek kiválasztása két kritérium alapján történt, egyrészt a népnyelv¹¹⁶³ használata, másrészt tartalmi szempontok szerint, vagyis hogy a források tartalmazznak-e valamilyen információt a magyarokról. A fent említett kritériumok alapján az első forrást a XII. század közepe táján keletkezett úgynevezett „Császárkrónika” (Kaiserchronik)¹¹⁶⁴ képezi. Az utolsó forrás tekintetében a választás az 1534-ből származó Hans Haug zum Freystein „A Magyarok

¹¹⁵⁸ A középkori „Németország” ugyanúgy, mint minden más ország ebben a korban az erőviszonyoknak megfelelően állandóan alakuló képződmény volt, így – a korpusznak megfelelően a XII. század közepétől a XVI. század 30-as éveinek közepéig – t.k. Ausztria, Karintia, Stájerország, Csehország, Svájc területeit, illetve azok egyes részeit is magában foglalta. A történelmi Magyarország területén keletkezett német nyelvű historiográfiai források nem kerültek bele a vizsgálatba.

¹¹⁵⁹ Összesen 40 krónika került a vizsgálat látókörébe.

¹¹⁶⁰ GOMBOS Albin Ferenc (1937/1938): *Catalogus fontium historiae Hungaricae. Aevo ducum et regum ex stirpe Arpad descendetium ab anno Christi DCCC usque ad annum MCCC*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

¹¹⁶¹ August POTTHAST (1862): *Bibliotheca Historica medii aevi. Wegweiser durch die Geschichtswerke des Europäischen Mittelalters von 375–1500*, Berlin, Hugo Kastner & Co. [Neubearb. v. Potthast seit 1962: *Repertorium fontium historiale medii aevi. Primum ab Augusto Potthast digestum, nunc cura collegii historicorum e pluribus nationibus emendatum et auctum. I. Series collectionum.* (Istituto storico italiano per il medio evo. Unione internazionale degli istituti di archeologia, storia e storia dell’Arte in Roma). Romae MCMLXII apud Instituto storico italiano per il medio evo].

¹¹⁶² A dolgozathoz az új kiadásnak a 2003-ban megjelent (N-P) kötetét tudtam még figyelembe venni.

¹¹⁶³ A nép nyelvén íródott szövegek a tekintetben jelentenek többletet az elemzések szempontjából, hogy azok többek között a laikus körökből kikerülő krónikásoknak/mecénásoknak/megbízóknak köszönhetően több olyan információt tartalmaz(hat)nak, amelyek a latin nyelvű szövegekbe – mindenek előtt a valóság ábrázolására törekvő elvek miatt – nem kerülhettek be. Példaként itt első sorban a nép nyelvén íródott krónikák mondaanyagait, anekdotáit, exemplumait emelném ki. A középkori historiográfiai szövegek a valóság ábrázolására való törekvésének problematikájával Vizkelety András foglalkozott behatóbban (VIZKELETY, András (1990): *Megjegyzések a latinitás és az anyanyelv szerepéhez a középkori historiográfiában*, Vigilia 9, 682–684) a nyelv (latin versus anyanyelv/nép nyelve) és a forma használatára (próza versus kötött beszéd) vonatkozóan: Példaként többek között az Albertus de Constantia-nak tulajdonított prózában íródott latin nyelvű világtörténeti összeállítást (1427) hozza, amelynél megállapítható, hogy Albertus egy német nyelvű rimeskrónikára (a „Császárkrónikára”) támaszkodott s a *brevitas* elvére hivatkozva a legendás, mondai, anekdotaszerű elemeket elhagyva lerövidítette azt. Másrészt Vizkelety megemlíti Johannes de Utino „Világkrónikáját” (1344–1349 között keletkezett és több kéziratban maradt fenn), amelyet a XV. század közepén fordítottak le németre s a fordításnál a szöveget éppen legendás, mondai és anekdotaszerű elemekkel egészítették ki.

¹¹⁶⁴ „Die Kaiserchronik eines Regensburger Geistlichen”, hg. v. Edward SCHRÖDER (kritische Ausgabe nach der Vorauer Handschrift (Hs. 276/1), in: *Monumenta Germaniae Historica* (a továbbiakban: MGH), *Deutsche Chroniken und andere Geschichtsbücher des Mittelalters* (a továbbiakban: *Deutsche Chroniken*) I,1. 1892 (Neudruck 1964), Hannover: Hahn, 79–392.

Krónikája” (Der Hungern Chronica...) ¹¹⁶⁵ című művére esett, amely még a tradicionálisan középkori történetírói feldolgozás eszközeivel operál, s így egyfajta határkövet képez az ebben a korban kifejlődő kozmogafikus, humanista irányba elmozduló történetírói művek előtt.

A dolgozat célja a középkori historiográfia német nyelvű elbeszélő forrásaiban az említett krónikairódalomban fellelhető információk alapján a két nép érintkezéséből fakadó és a krónikairódalomba bekerülő magyarokról alkotott kép s megjelenési formáinak feltárása volt. Mindezek kidolgozásához az imagológia módszere szolgált alapul, amelynek központi vizsgálati tárgyát olyan nemzetekre/népekre vonatkoztatott képek (image) alkotják, amelyek a szövegekben vagy explicite jutnak kifejezésre, vagy implicite vannak jelen, és amelyek nemzetek/népek tipizálásának lehetőségét hordozzák magukban (imagotype Elemente [imago típ elemek]). ¹¹⁶⁶ Mindezek figyelembe vételével került sor a magyarokra vonatkozó imago típ elemek feltárására és kigyűjtésére, majd az imagológiai vizsgálat deskriptív munkafázisaként azok rendszerezésére és tematikus feldolgozására. A német nyelvű népek és a magyarok találkozásainak fő típusai a forrásszövegek alapján (1) olyan háborús összeütközések, amelyekben a magyarok vagy az ellenséghez tartoztak (a nagyobb háborúkon kívül gondoljunk itt a számos határvillongásra is) vagy szövetségesként működtek közre, (2) azon keresztes hadjáratok, melyek során különböző keresztes seregek a Szentföldre tartván Magyarországon átvonultak és számos konfliktus előidézői lettek, illetve azon keresztes hadjáratok, melyeken maguk a magyarok is részt vettek, (3) olyan háborús szituációk, amelyek kapcsán követek/követségek küldésére és fogadására, illetve tárgyalások lefolytatására került sor, (4) olyan szertartások, mint a koronázások vagy esküvők és az azokat megelőző tárgyalások, illetve békekötések, (5) különböző alkalmak/helyzetek, amelyek szükségessé tették, hogy bizonyos személyek hivatalból vagy más okból Magyarországon tartózkodjanak. A krónikások ezek kapcsán leírásaikban a magyarok származásával, a királykoronázásokkal, a hadsereggel, a magyarok külső és belső tulajdonságaival, étkezési szokásaival, (jog)szokásaival, nyelvével, illetve a római császárok alatti korszakkal, a honfoglalással és a kalandozó hadjáratokkal, valamint a magyar uralkodókkal foglalkoztak. A forrásszövegeknek végeredményben két nagy csoportja különböztethető meg egymástól: Egyrészt azok a forrásszövegek, amelyek a világ- vagy német történelem tárgyalásán belül térnek ki a magyar történelem ese-

¹¹⁶⁵ Hans HAUG ZUM FREYSTEIN, *Der Hungern Chronica inhaltend wie sie anfengklich ins land kommen sind / mit anzeygung aller irer Ko'nig / und was sie namhafftigs gethon haben. Angefangen von irem ersten Ko'nig Athila / und volfu'et bis auff Ko'nig Ludwig / so um 1526 jar bey Mohatz vom Tu'rcken vmbkomen ist.* [A Magyarok Krónikája, mely tartalmazza honfoglalásuk történetét, bemutatja összes királyukat és azt, hogy milyen nevezetes dolgokat vittek véghez. Első királyuktól, Attilától kezdődően egészen Lajos királyig, aki 1526-ban Mohácsnál lelte török általi halálát.] 1534 Wien [Nürnberg], Göttingen, Niedersächsische Staats- und Universitätsbibliothek (a továbbiakban: SUB), Sig.: HSD: 4 H HUNG 4005 RARA. Az első kiadás nyomdász-kérdésének összefoglalóját adja Borsa (BORSA Gedeon, *Adalékok a „Hungern Chronica” 1534. évi kiadásának történetéhez*, Magyar Könyvszemle, 1961, 287–289). A Freystein-féle krónika újabb kiadása 1536-ban látott napvilágot Augsburgban, Philipp Ulhart műhelyében. A Freystein-krónika mindkét kiadásából számos példányt őriznek még ma is a világ könyvtárai – ezek feltárása folyamatban van.

¹¹⁶⁶ A komparatiztika elveihez és fő problémaköreihez illetve az image-kutatás kérdéscsoportjainak rendszerezéséhez lásd Dyserinck munkáját (DYSERINCK, Hugo (1977): *Komparatistik. Eine Einführung*, Bonn, Bouvier. (Aachener Beiträge zur Komparatistik; 1.). A komparatiztikai imagológia átfogó történeti áttekintését adja Steins disszertációjában (STEINS, Martin (1972), *Das Bild des Schwarzen in der europäischen Kolonialliteratur 1870–1918. Ein Beitrag zur literarischen Imagologie*, Frankfurt a.M. Thesen. (Vergleichende Literaturwissenschaft; 1), az imagológia belső fejlődéstörténetét pedig Fischer foglalta össze (FISCHER, Manfred S. (1981), *Nationale Images als Gegenstand vergleichender Literaturgeschichte. Untersuchungen zur Entstehung der komparatistischen Imagologie*, Bonn, Bouvier. (Aachener Beiträge zur Komparatistik; 6.).

ményeire, másrészt pedig azok a forrásszövegek, amelyek kimondottan a magyar történelmet tárgyalják. Ez utóbbi forráscsoport természetesen sokkal nagyobb információs anyaggal és szélesebb látókörrrel rendelkezik. Mindkét forráscsoportra jellemző viszont, hogy szerzőik egyetlen ingrouphoz, vagyis a német nyelvű népekhez (sváb, bajor, frank stb.) tartoznak, míg az outgroupot a magyarok testesítik meg, vagyis vonatkoztatási pontként a német nyelvű népek szolgálnak.¹¹⁶⁷ Általánosan megfigyelhető az, hogy az önábrázolásnál és az idegen/más ábrázolásánál a saját (nemzet/nép) szolgál vonatkoztatási pontként, sőt kizárólagos jelleggel (etnocentrizmus), vagyis a saját (nemzetnek/népnek) a elvárásáról (Autoimage/Eigenbild) és annak mértékével értékeli az idegent, a más, az idegen/más népet (Heteroimage/Fremdbild), ez pedig egymással ellentétes fogalompárok kialakulásához vezet(het). Ha mindezt egy képzeletbeli értékelési skálán ábrázolnánk, akkor azt látnánk, hogy a saját (nemzet/nép) mindig magasabb pozíciót tölt be, és ha nem is mindig, de legtöbbször pozitív tartalommal, tulajdonságokkal, asszociációkkal telítődik meg, tehát minden a pozitív önkép irányába hat; ellentétben az idegen/más nép ábrázolásával, ahol sokkal inkább a negatív elemek dominálnak. A feltárt imago típ elemeket alapul véve Reinhart Koselleck „aszimmetrikusan kontrér fogalompárok”-ról¹¹⁶⁸ szóló elméletét adaptálva az imago típákat tekintve három aszimmetrikus és egymással ellentétes fogalompár létezése rajzolódott ki: mégpedig a nyugati–keleti, keresztény–pogány és morális–amorális fogalompár.

A nyugati–keleti fogalompárnál megemlíthetjük a genealógiai, illetve a magyarok őshazájának földrajzi elhelyezkedéséről írt fejtegetéseket. Míg ugyanis a német nyelvű népek származásukat tekintve, vagy akár a német városok alapítását tekintve magukat, illetve városukat a trójaiaktól, a rómaiak elődeitől, vagy olyan híres elődöktől, mint Nagy Károly, származtatják, addig a magyar uralkodóház tagjait közvetlenül a hunok urától, Attilától vagy a hun kapitánytól, Almostól származtatják, vagy ha családfát nem írnak is le, de Attilát a magyarok királyának nevezik és a magyarok ősatyjává teszik meg. Hogy mennyire szorosan fonódik össze Attila neve a magyarok történetével, rendkívül jól szemlélteti a már XVI. századi, az 1534-ből származó Hans Haug zum Freystein „Magyar Krónikájának” (Der Hungern Chronik...) frontispiece-e, amelyen egy Attila-portrét láthatunk ATILLA FLAGELLVM DEI felirattal.¹¹⁶⁹

Ugyanakkor fellelhető a magyar uralkodóház totemisztikus származáselmélete is Emese álmával és a turulmadárral (*in gestalt eines Habichs* [egy ,héja’ alakjában]).¹¹⁷⁰ A totemisztikus származáselméletek pedig, mint tudjuk, az ázsiai nomád népek sajátjai. A magyarok őshazáját pedig szintén keleten, egészen pontosan Szkítiában lokalizálják, s ugyanakkor

¹¹⁶⁷ Az ingroup-hoz való tartozás, a vonatkoztatási pontok/„rétegződések” kialakulásának jellemzőit tárgyaltam egy korábbi tanulmányomban is: A berlini Humboldt Egyetem és az ELTE közös projektjében került sor 2003. szeptember 26–27-én egy konferencia megrendezésére Budapesten a „Regionalität und Fremde(s) in der Literatur und im literarischen Leben” [Regionalitás és idegenség az irodalomban és az irodalmi életben] címmel. Előadásomban Európával mint középkori régióval, a régió-fogalom legfontosabb összetevőivel illetve az ezzel kapcsolatos idegenség-érzékeléssel foglalkoztam („Europa als Region im Mittelalter. Zu den Konstitutionsmerkmalen des Region-Begriffs und zu ihren Erscheinungsformen in der mittelalterlichen Fremdwahrnehmung”).

¹¹⁶⁸ Reinhart KOSELLECK (1995): Semantik asymmetrischer Gegenbegriffe. In: UÖ, *Vergangene Zukunft: Zur Semantik geschichtlicher Zeiten*. 3. Aufl. Frankfurt a.M.: Suhrkamp. (Suhrkamp-Taschenbuch Wissenschaft; 757), 211–259.

¹¹⁶⁹ Hans HAUG ZUM FREYSTEIN: *Der Hungern Chronica...1534*, Wien [Nürnberg], Göttingen SUB, Sig.: HSD: 4 H HUNG 4005 RARA, frontispiece.

¹¹⁷⁰ Hans HAUG ZUM FREYSTEIN: *Der Hungern Chronica...1534*, Wien [Nürnberg], Göttingen SUB, Sig.: HSD: 4 H HUNG 4005 RARA, d^f. Fordította R. T.

különbséget tesznek *Scythia Asiatica* (ahonnan a magyarok kiözönlöttek) és *Europisches Scythia* (ahonnan a magyarok a gótokat elűzték) között.¹¹⁷¹

A nyugati–keleti fogalompárnál megemlíthető még a magyaroknak mint egykori nomád népnek a számontartása, amely tehát hatalmas területek használatához szokott hozzá, s amely nehezen viseli, ha mozgásszabadságában korlátozni akarják. A nomád lét meghatározó eleme a lótarás, illetve a lovaglás, a lónak a haderőben betöltött szerepe,¹¹⁷² illetve a lónak mint értékmérő eszköznek a szerepe, olyannyira, hogy a fogságba került magyarok életben hagyásukért/szabadon bocsátásukért lovakat ajánlanak fel ellenfeleiknek. Egyéb helyzetekben is nagy elismerést, megtiszteltetést jelentett mindkét félnek a ló/lovak ajándékozása, illetve ajándékba kapása. Még a XV. század végén keletkezett „Oszták Krónika” (Österreichische Chronik) szerzője, Jakob Unrest is figyelmet szentel a Mátyás király idején folyó magyar–török háborúk leírásánál annak, hogy egy foglyul ejtett vagy a csatában elesett magyar mennyi lóval rendelkezett: *Do wardt unter den Vngrischen erschossen eyn machtiger lanndtherr, der het 40 phardt [...]*¹¹⁷³ [Ekkor a magyarok közül agyonlőttek egy tehetős főurat, akinek 40 lóva volt ...]¹¹⁷⁴

A haderővel kapcsolatban kiemelendő az íjászok szerepe, illetve a foglyokkal való bánásmód – akárcsak a hunok, tatárok, kunok, a magyarok is kötélen vezették el a foglyokat és rabszolgaként kezelték őket. Ennek megfelelően más keleti népekhez hasonlóan a magyarok többször is megkapják a „vad”, „vérengző”, „kegyetlen” jelzőt. De a harcmodort tekintve (ellenség közelébe lovaglás, nyilazás, megfordulás, hátra nyilazás, az ellenséges alakulatok fellazítása, újratámadás, ellenséges csapatok körülzárása és lenyilazása) is a hunok, tatárok, kunok körébe tartozónak sorolják a magyarokat. Itt megjegyzendő, hogy a források némely esetben a harcmodor leírásánál nemcsak a negatívumokat, hanem éppenséggel a pozitívumokat is kiemelik, mégpedig elsősorban a magyarok nyilazásban való jártasságát, hősiességét, sőt egyszer-egyszer a vívásban mutatott ügyességét – főleg akkor, amikor a magyarok a „német”¹¹⁷⁵ sereg oldalán harcoltak. Ilyen dicséretet találunk Ottokar aus der Geul „Stájeri Rímes Krónikájában” (Steirische Reimchronik):¹¹⁷⁶

¹¹⁷¹ Hans HAUG ZUM FREYSTEIN: *Der Hungern Chronica...1534*, Wien [Nürnberg], Göttingen SUB, Sig.: HSD: 4 H HUNG 4005 RARA, aij^r.

¹¹⁷² Természetesen tisztában vagyunk azzal, hogy a ló a többi középkori országban (s annak haderejében) is rendkívül nagy szerepet játszott.

¹¹⁷³ Jacob UNREST, *Österreichische Chronik*, hg. v. Karl Grossmann, in: MGH *Scriptores rerum Germanicarum. Nova Series* (a továbbiakban: SrG NS), XI., 1957, Weimar: Hermann Böhlau Nachfolger, 108,27k. Jakob Unrest „Oszták Króniká”-ját 1480 előtt kezdte el írni [1466?], először 1493-ban zárta le, majd folytatta 1499-ig. A krónika az 1435–1493/1499-ig tartó események leírását öleli fel.

¹¹⁷⁴ Fordította R. T.

¹¹⁷⁵ A német szót itt jogosan tehetjük idézőjelbe, mert ahogy Jans Enikel „Világkrónikájának” kis nyelvi tükrében is olvashatjuk – de mindezt az egész középkorra vonatkoztathatjuk –, sokkal inkább beszélhetünk sváb (*Swaben*), frank (*Franken*), szász (*Sahsen*), türingiai (*Dürgen*), meißeni (*Michsner*), tiroli (*Tyrol*), bajor (*Beiern*), karintiai (*Kerndner*), stájeri (*Stirer*) és oszták (*Esterich*) identitástudatról (Jans ENIKEL, *Weltchronik*, ed. Philipp STRAUCH. In: MGH, *Deutsche Chroniken*. III/1.k., Hahn, Hannover, 1891, v. 27396–27652).

¹¹⁷⁶ *Steirische Reimchronik/Österreichische Reimchronik*, amely 1246/1250–1309-ig tartó időszak eseményeit foglalja magában (Nach den Abschriften Franz Lichtensteins hg. v. Joseph SEEMÜLLER, in: MGH *Deutsche Chroniken*. V, 1–2, Hannover: Hahn, 1890/93 (Nachdruck: Dublin/Zürich: Weidmann, 1974, v. 16244–16247, illetve v. 16260–16265).

[...] von Ungern ich nie gehört
weder vordes noch sit,
die in deheinem strit
so menlich waeren gewesen. [...]

illetve

[...] si belibent ungezalt,
die die Unger valten nider.
si dructen hin und herwider
in dem strit so hurticlichen,
als si datze Francrichen
hieten vekten gelernt. [...]

[...] a magyarokról soha nem lehetett hallani
sem annak előtte sem pedig annak utána,
hogy bármilyen csatában is
olyan vitézül küzdöttek volna. [...]

illetve

[...] számtalan maradt olyan a földön,
akit a magyarok vertek le,
olyan ügyesen és fűrgén bántak [a magyarok]
a csatában kardjaikkal,
mintha franciahonban
tanulták volna a vívást [...].¹¹⁷⁷

A kutyára tett esküre vagy nyilván a vérszerződés nyomaira utaló vérivás többszöri megemlézése is a magyarok keleti népekhez való kötődését jelzi. A kutya mint a hunok/magyarok attribútuma jelenik meg Hans Haug zum Freystein „Magyar Krónikájában” (Der Hungern Chronica...), amelyben Attila harcosait „dühös kutyáknak” (*wu^etende hundert*)¹¹⁷⁸ nevezik. Egy „teljesen fekete” kutyát (*alswarzer hunt*)¹¹⁷⁹ hoznak összefüggésbe a magyarokkal mind a „Császárkrónikában” (Kaiserchronik), mind pedig Jakob Unrest „Magyar Krónikájában” (Ungarische Chronik)¹¹⁸⁰ Konrád király álomlátása kapcsán. Ugyancsak a „Császárkrónikában” (Kaiserchronik) Konrád király megkönyörül a hitvány zsákmányon (a foglyokon) s otthagyja a „nyomorult kutyanépet” (*daz smaehe gehunde*), azaz a legyőzött magyarokat a csatamezőn. Nem ritka az, hogy az egyik nép – esetünkben az egyik keleti nép – tulajdonságai egy másik (keleti) nép tulajdonságaiként tűnnek fel. Egy példa erre Jakob Unrest XV. századi „Osztrák Krónikája” (Österreichische Chronik), amelyben a magyarok már egyértelműen keresztény népként jelennek meg s a törökök azok, akik az „ádáz/gonosz kutya” *die possen hundert*¹¹⁸¹ szerepét „töltik be”.

¹¹⁷⁷ Fordította R. T.

¹¹⁷⁸ Hans HAUG ZUM FREYSTEIN: Der Hungern Chronica...1534, Wien [Nürnberg], Göttingen SUB, Sig.: HSD: 4 H HUNG 4005 RARA, bii^v.

¹¹⁷⁹ Die Kaiserchronik eines Regensburger Geistlichen, hg. v. Edward SCHRÖDER (kritische Ausgabe nach der Vorauer Handschrift (Hs. 276/1), in: MGH, Deutsche Chroniken I,1. 1892 (Neudruck 1964), Hannover: Hahn, v. 16309–16316.

¹¹⁸⁰ Adolf ARMBRUSTER: Jakob Unrests Ungarische Chronik. In: Revue Roumaine d'histoire. Académie Roumaine, Section des Sciences Historiques et d'Archéologie, XIII, 3, Bucarest: Ed. de l'Acad. 1974, 493k.

¹¹⁸¹ Jacob UNREST, Österreichische Chronik, hg. v. Karl Grossmann, in: MGH SrG NS, XI., 1957, Weimar: Hermann Böhlhaus Nachfolger, 29.

Ugyancsak a keleti népekhez való tartozást sugallja a magyarok haj- és szakállviselete, mely utóbbira az jellemző, hogy – ünnepélyes alkalmakkor – tatár szokás szerint drágaköveket és gyöngyöket fontak a szakállba.

Nyelvi hovatarozás alapján a magyarok a keleti nyelvek csoportjába (*osterzungeln scare*)¹¹⁸² kerülnek, s ezt erősíti meg az is, hogy a magyarokat mint népet többször is keleti (pogány) népek közé sorolják.

A keresztény–pogány fogalompár esetében szintén megemlíthetjük a származást, de itt a bibliai származáselméleteket.¹¹⁸³ A vizsgált krónikák alapján a magyar nép származását tekintve kettősséget figyelhetünk meg: Egyrészt ugyanúgy, mint más európai népeket, Jáfettől származtatják a magyarokat is. Ez azonban csak részben igaz, ugyanis a következő származtatási „táblát” találjuk még a forrásokban: Noé–Jáfet–Kána–Nimród, – mindez azonban ellentmond a Nemprot/Nimród tényleges bibliai származtatásának, mert Nimród a Noé–Hám–Kus származási vonalnak felelne meg. Nimród alakja pedig nyomban negatív konnotációkat sugall a magyarok tekintetében is. De ugyanúgy megemlíthetjük itt a pogány hunoktól való származtatást, illetve azok üdvtörténeti szerepének translációját a magyarokra többek között Heinrich von Mügelin „Magyar Krónikájában”, amikor a kalandozó hadjáratok leírásánál *Leel* [Lél] és *Bulchu* [Bulcsú] a német császár foglyaiként annak kérdésére így válaszolnak:

*In dem selben streit worden gevangen Leel und Bulchu, die edeln haubtlewte, und wurden gefurt fur den kayser. Do sprach der kayser Cunrad: warumb sie der cristenheit so gar mortlich weren. Des antwurten die Vngern und sprochen: „Wir sein ein rach des hohsten gotes und sein von im gesant, daz wir schullen ein wer geysel sein und schullen euch martern; und wenn wir euch niht peynigen, so peinigt uns got.”*¹¹⁸⁴

[Ugyanebben az összeütközésben foglyul ejtették a két nemes kapitányt, Lél és Bulcsút és a császár elé vezették őket. Ekkor Konrád császár megkérdezte: miért olyan kegyetlenek a keresztényekkel szemben. Erre a magyarok illetén választ adtak: „Mi a legfőbb Isten bosszúja vagyunk, Ő [Isten] küldött bennünket, hogy ostorotok legyünk és sanyargassunk benneteket; s ha nem mi sanyargatnánk titeket, akkor Isten tenné azt velünk.”]¹¹⁸⁵

Nagy érdemnek számít aztán a pogány magyarok keresztény hitre térítése. Arnulf például azzal érdemi ki a császári címet, hogy mint *guot rihtare die Hune fluhtec twanc*, vagyis „mint jó uralkodó megfutamatotta/elűldözte a magyarokat”.¹¹⁸⁶ [I.] Henriket pedig a magyarok felett

¹¹⁸² Braunschweigische Reimchronik, hg. v. Ludwig WEILAND: In: MGH. Deutsche Chroniken II., Hannover: Hahn, 1877, v. 8130k. A „Braunschweigi Rimeskrónika” valószínűleg 1279–1292 keletkezett (illetve kiegészítéseket az 1298-as esztendőig találunk), s a 768–1279 tartó eseményekre tér ki.

¹¹⁸³ Lásd Gen. 9, 10 – a földkerekség egyes területeinek Noé fiaihoz való hozzárendelésről a Bibliában még nem találunk konkrétumokat, ez csak a VII. századi exegézis eredménye lesz, mely szerint Sém Ázsiát, Hám Afrikát, Jáfet pedig Európát kapta.

¹¹⁸⁴ Eugenius TRAVNIK: Chronicon Henrici de Mügelin Germanice conscriptum. In: Scriptores rerum Hungaricarum, tempore ducum regnumque stirpis Arpadianae gestarum, vol. II, Nr. III. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1938, 142. Heinrich von Mügelin német nyelvű krónikája 1358–1365 keletkezett s az özönvíztől 1333-ig tárgyalja az eseményeket.

¹¹⁸⁵ Fordította R. T.

¹¹⁸⁶ Die Kaiserchronik eines Regensburger Geistlichen, hg. v. Edward SCHRÖDER (kritische Ausgabe nach der Vorauer Handschrift (Hs. 276/1), in: MGH, Deutsche Chroniken I,1. 1892 (Neudruck 1964), Hannover: Hahn, v. 15552k. A „Császárrónikát” 1126 után kezdték írni, 1147 után, de 1172 előtt fejezték be. A „Császárrónika” Julius Caesar korától 1147-ig tárgyalja a világtörténelmi eseményeket. Fordította R. T.

aratott nagy győzelme után „a fejedelmek és minden német úr császárnak és augustusnak kiáltotta ki és az ország atyjának nevezte” (*van den vorsten unde van allen Dudischen herren keiser unde augustus [beropen] unde des landes vader geheten*).¹¹⁸⁷ [II.] Henrik császár tetteinek leírásánál a szlávok majd a magyarok megtérítése fáradságos keresztény cselekedetnek számított. Összességében azonban megállapítható, hogy a magyarok és/vagy más népek keresztény hitre térítését a mindenkori krónikában mindig annak/azoknak az uralkodónak/uralkodóknak tulajdonítják, akit/akiket a krónikás/ok valamilyen okból követendő példaképként kezel/nek, mint ahogy például Nagy Károly vagy [II.] Henrik a „Császárkrónikában” (Kaiserchronik) a *rex justus et pacificus* ideálját testesíti meg.

A magyarokat ugyan keresztény hitre térítik, de a magyarok kereszténység és pogányság közötti ingadozásának szintén külön figyelmet szentelnek a krónikaírók. Így megemlítsre kerül András, majd [I.] Béla király is, akik engedélyezik a nép kérésére a pogány életmódhoz való visszatérést. A Vata-féle és a Vata fia János-féle pogánylázadás kegyetlenkedéseit, de Levente pogány beállítottságát szintén kiemelik a krónikások. [II.] István és [IV.] László tetteinek leírásánál nagy hangsúlyt kap a kunok túlzott előnyben részesítése a magyarokkal szemben és pogány életmódjuk: [II.] István például nem akart megházasodni, „hanem meglegedett a hajadon nőkkel” (*sonder begnu^egt sich allein mit den ledigen weibern*),¹¹⁸⁸ [IV.] László szintén „megvetette a házasság intézményét” (*verschmacht den eelichn stant*) és pogány ágyasokat vett magához,¹¹⁸⁹ vagyis nem különböztek Attilától, aki maga is *ein grosser weibler*,¹¹⁹⁰ nagy nőcsábásznak számított. Egyébként [IV.] László egész uralkodása negatív exemplumként szolgál, főleg abban a tekintetben, hogy hova vezethet egy uralkodó nem keresztényi életmódja, s mindez milyen hatásokkal bírhat az egész ország életére vonatkozóan. Szintén pogány tulajdonságnak minősül a *superbia*, amely ugyancsak Attilától kezdve majd minden magyar királynak tulajdonsága.

Kiemelendő az is, hogy ellentétben más keresztény országokéval a pápa magyarországi törekvései sikertelenek, parancsai teljesítetlenek maradnak: A magyarok nem fogadják el a pápa által állított királyokat (pl. [IV.] László halála után, vagy Károly Róbert tekintetében), a pápai legátusoknak pedig sorra dolguk végezetlenül kell visszatérniük a magyarok földről.

¹¹⁸⁷ „Szász Világkrónika” – (Sächsische Weltchronik. Hg. v. Ludwig WEILAND. In: MGH, Deutsche Chroniken II,1. Hannover: Hahn, 1876, 1–384 samt Anhängen und Fortsetzungen der Sächsischen Weltchronik (Neudruck 1971), 160,23k.

¹¹⁸⁸ Hans HAUG ZUM FREYSTEIN: Der Hungern Chronica...1534, Wien [Nürnberg], Göttingen SUB, Sig.: HSD: 4 H HUNG 4005 RARA, hj^v. Fordította R. T.

¹¹⁸⁹ Erről olvashatunk Jakob Unrest „Magyar Krónikájában” (Ungarische Chronik), amely 417-től 1490-ig foglalja össze az eseményeket (Adolf ARMBRUSTER: Jakob Unrests Ungarische Chronik. In: Revue Roumaine d'histoire. Académie Roumaine, Section des Sciences Historiques et d'Archéologie, XIII, 3, Bucarest: Ed. de l'Acad. 1974, 497), Heinrich von Mügelin „Magyar Krónikájában” (Eugenius TRAVNIK: Chronicon Henrici de Mügelin Germanice conscriptum. In: Scriptores rerum Hungaricarum, tempore ducum regnumque stirpis Arpadianae gestarum, vol. II, Nr. III. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1938, 209), Johannes de Utino világkrónikájának magyar függelékében, amely Géza fejedelemtől 1458-ig tárgyalja az eseményeket (Országos Széchényi Könyvtár (Bu2), Sig.: Cod. germ. 53, illetve Staatsbibliothek Preußischer Kulturbesitz (Be), Sig.: Ms. germ. fol. 947; RADEK, Tünde (1994): *Johannes de Utino: Weltchronik in deutscher Übersetzung. Anhang über die ungarischen Könige*. Diplomarbeit. Debrecen, 26), és Ottokar aus der Geul „Stájer Rímes Krónikájában” (Steirische Reimchronik/Österreichische Reimchronik), amely 1246/1250–1309-ig tartó időszak eseményeit foglalja magában (Nach den Abschriften Franz Lichtensteins hg. v. Joseph SEEMÜLLER, in: MGH Deutsche Chroniken V, 1–2, Hannover: Hahn, 1890/93 (Nachdruck: Dublin/Zürich: Weidmann, 1974, v. 24408–24425).

¹¹⁹⁰ Hans HAUG ZUM FREYSTEIN: Der Hungern Chronica...1534, Wien [Nürnberg], Göttingen SUB, Sig.: HSD: 4 H HUNG 4005 RARA, iij^v.

S ugyancsak megemlíthetjük itt a hadseregben szolgáló, illetve a magyaroknál élő sokféle népet (kunok, besenyők, székelyek, görögök, rutének stb.), akik között szép számmal akadnak pogányok is, még azt követően is, hogy a magyarok már keresztény hitre tértek:

[...] *inrehalp ir kluse zil*
Kotziler und Koltzil sint
und manege unkristenlichu kint
in vromdin sundir sprachin,
Valwen und wilde Vlachin [...] ¹¹⁹¹

A kunokon (*Valwen*) és vad vlahokon/oláhokon (*Vlachin*) kívül mohamedán kálizok és más izmaeliták (*Kotziler und Koltzil*) is élnek a magyar országhatárokon belül, vagyis a legkülönbözőbb származású és hitű, valamint a legkülönbözőbb sajátságos nyelvet beszélő népek.

A keresztény–pogány fogalompárral kapcsolatban kiemelendő még Jans Enikel XIII. század utolsó harmadában keletkezett „Világkrónikája” (*Weltchronik*), amelyben a krónikaíró a 12 keresztény nyelvet beszélő nép között – ha csak a 12. helyen is – de a magyarokat is felsorolja. ¹¹⁹²

A morális–amorális fogalompárnál a legszembevetőbb komponens a magyarok hűtlensége, illetve eskü- és szerződésszegése –, ellentétben a nyugati népekkel, akik többnyire minden áron tartják magukat az ígéreteikhez, megállapodásaikhoz.

Nagyon sokszor előkerül a magyarok széthúzása – akár királyjelöléseknél, királyválasztásoknál, de máskor is, ahol is többnyire a magánérdek kerül előtérbe s nem a királyság, az ország érdeke. Sőt a magyarok sokszor nem tisztelik királyukat, nem engedelmeskednek neki, s az egyik krónikás szerint még a királygyilkosság is a magyarok találmánya. Ugyanakkor több magyar király iszákos és még házasan sem veti meg az asszony népet. Viszont a magyarok szent királyai rendkívül tiszteletre méltók, s példás keresztény életet élnek. Szintén pozitív a magyarok királyaira nézve a *milte* – a bőkezűség, az adakozás tulajdonsága.

A hadviselést tekintve is – ahogy fent már említettük – vegyes képet kapunk: egyrészt a leírások szerint a magyarok ügyes katonák, jó taktikájuk van, sokszor folyamodnak cselekhez (ezeket a cseleket a krónikások hol pozitívként hol negatívként értékelik), ugyanakkor a harcmodoruk meglehetősen *unritterlich*, vagyis nem felel meg a nyugati lovagi elvárásoknak (pl. nem vállalják fel sokszor a közelharcot vagyis a vívást, hanem helyette íjjal harcolnak lóhátról). Kőszegi Iván gróf például „szakadatlan nyilazással” (*mit emzigen schiezen*) ¹¹⁹³ akarja legyőzni ellenségeit, az osztrákokat és a stájermarkiakat:

wold niht erlaeben,
daz in iemen kaem so nahen,
den si möhten mit slahen
erreichen oder mit stechen ¹¹⁹⁴

¹¹⁹¹ Rudolf von Ems „Világkrónika” (Rudolf von EMS: *Weltchronik*: aus der Wernigeroder Handschrift. Hg. v. Gustav EHRISMANN, 1915 Berlin: Weidmann. (Deutsche Texte des Mittelalters; 20), v. 2553–2568k. Rudolf von Ems krónikája 1250–1254 között keletkezett. Kiemelés: R. T.

¹¹⁹² Jans ENIKEL, *Weltchronik*, ed. Philipp STRAUCH. In: *Monumenta Germaniae Historica, Deutsche Chroniken*. III/1.k., Hahn, Hannover, 1891, v. 27396–27652.

¹¹⁹³ Ottokar aus der GEUL: *Steirische/Österreichische Reimchronik*. Nach den Abschriften Franz Lichtensteins hg. v. Joseph SEEMÜLLER, in: *MGH Deutsche Chroniken V*, 1–2, Hannover: Hahn, 1890/93 (Nachdruck: Dublin/Zürich: Weidmann), 1974, v. 25488.

¹¹⁹⁴ Ottokar aus der GEUL: *Steirische/Österreichische Reimchronik*. Nach den Abschriften Franz Lichtensteins hg. v. Joseph SEEMÜLLER, in: *MGH Deutsche Chroniken V*, 1–2, Hannover: Hahn, 1890/93 (Nachdruck: Dublin/Zürich: Weidmann), 1974, v. 25491–25494.

vagyis „nem akarta a maga közelébe engedni ellenfeleit, hogy azok ne tudják elérni őt ütéseikkel vagy szúrásaikkal”.

Az imagotíp elemek s így az imagotípiák varianciájának és konstanciájának kérdését helyhiány miatt itt most nem érintjük. Megemlítendőek azonban még a forrásszövegek közötti recepciós kapcsolatok, vagyis azon kérdések, hogy mely latin/német nyelvű forrásokból merítettek a krónikák, milyen kapcsolatok fedhetők fel az elemzett krónikaszövegek között, illetve mely irodalmi források használtak fel valamit a krónikák anyagából és milyen összefüggésben –, amelyek még további vizsgálatokat igényelnek.

Határon kívüli és belüli magyarok nemzeti szimbólumai

A kultúra története az egyén és a közösség önképének fő forrása, innen erednek az individuális és közös nemzeti célok, szimbólumok, előítéletek, tulajdonságok, melyek a nemzeti kultúra szoftverét belülről alkotják és egy olyan belső erőt alakítanak ki, amely képessé teszi a nemzeti érdekek kifelé, az országon/nemzeten kívülre való érvényesítését.

Charles Hampden-Turner (1994) szerint a kultúra emberekből fakad, emberek hozzák létre, hogy jutalmazza azt a szellemi képességet, amely mindnyájunkban közös. A kultúra folytonosságot és identitást ad a közösségnek. A kultúra információrendszer, nagymértékben segíti az embereket egymás megértésében.

Foglalkoztatott minket az a kérdés, hogy vajon azok a magyar emberek, akik annak idején arra kényszerültek, hogy határainkon túli országokban folytassák életüket, mennyire őrzik a magyarság szimbólumait, mennyire erős a nemzettudatuk, a magyarsághoz való tartozásuk, egyáltalán rokonszenvesnek találják-e az itthoni magyarokat, vagy sem.

Azóta több mint 85 év telt el, ami azt jelenti, hogy több olyan generáció született az akkor a határon túli országokba szorult szülők gyerekeiként, akik valószínűleg teljes mértékben az adott ország (mármint lakóhelyük) normáinak, elvárásainak, kultúrájának megfelelően nevelkedtek, az ottani társadalom elvárásainak kellett megfelelniük. Felmerül a kérdés, hogy ebben a nevelésben helyet kapott, illetve kaphatott-e pár olyan tény, motívum, ami a magyarságukra emlékezteti őket.

Szerettünk volna választ kapni arra a kérdésre, vajon lehet-e, és ha igen, hogyan, egy kultúrát átalakítani vagy megreformálni?

Most itt egy olyan kérdőíves vizsgálatról szeretnék beszélni, melynek folyamán ezt a jelenséget próbáltuk tetten érni. A vizsgálatot hallgatókkal végeztük szlovákiai, romániai és ukrain magyarok, szlovákok, románok és ukránok körében, valamint Magyarországon.

Feltételezésünk az volt, hogy a bekövetkezett változások miatt jelentős különbségek lesznek tapasztalhatók a magyarság szimbólumainak a vizsgálatokor a határon túli és az itthoni magyarok véleménye között.

A kérdőívben megadott válaszlehetőségek a Reformkor és az Osztrák-Magyar Monarchia időszakában ismert magyar írók, költők ismert műveinek korpuszaiból kiválasztott olyan motívumok, kulturális reáliák, amelyek a mai Magyarországon is azonos jelentéstartalommal bírnak. Ilyen kiválasztott költők voltak Arany János, Petőfi Sándor, Tompa Mihály, Madách Imre, Ady Endre, Vörösmarty Mihály. Az adott időszakban alkotó legismertebb írók közül Jókai Mór, Kemény Zsigmond, Krúdy Gyula, Mikszáth Kálmán, Móricz Zsigmond regényeit vettük alapul.

A kérdőív

A kérdőív egyrészt a mindennapi élet szimbolikus magyarságtudatának elemeire, másrészt rokonszenvi-ellenszenvi típusú kérdésekre keresi a választ. Kétfajta kérdéstípus található meg benne. Az ún. zárt kérdésekre meghatározott válaszlehetőségek közül kell kiválasztania azt, amelyre Ön gondol, míg a nyitott kérdéseknél a saját véleményére lennének kíváncsiak. Együttműködését előre is köszönjük!

1) Válasszon ki hármat az alábbi elemek közül, amelyeket a legjellemzőbben magyaros ételeknek tart!

• Halászlé	• Bableves	• Gulyás
• Lebbencsleves	• Paprikás krumplic	• Töltött paprika
• Rántott hús	• Töltött káposzta	• Disznótoros
• Rétes	• Lángos	• Palacsinta
• Túrós csusza	• Szilvás gombóc	• Egyik sem

2) Válasszon egyet az alábbi italok közül, amelyet a legjellemzőbben magyaros itálnak tart!

• Bor	• Sör	• Pálinka

3) Ha magyaros viseletre gondol, mely öltözeti elemek jutnak leginkább az eszébe? (Válasszon hármat!)

• Cifraszűr	• Huszármante	• Bőszárú gaty
• Székely harisnya	• Hímzett ing	• Bocskai-sapka
• Fejkendő	• Párta, főkötő	• Csizma
• Sarkantyú	• Egyik sem	

4) Melyik domborzati egység, táj jut eszébe leginkább a magyarságról? (Válasszon kettőt!)

• Mátra	• Bakony	• Tokaj-hegyalja
• Badacsony	• Kárpátok	• Hargita
• Dunakanyar	• Alföld	• Hortobágy
• Egyik sem		

5) Melyik folyó, tó jut eszébe leginkább a magyarságról? (Szintén két választ jelölhet meg!)

• Duna	• Duna -Tisza - Dráva-Száva	• Tisza
• Maros és Körös	• Balaton	• Szent Anna tó
• Egyik sem		

6) Melyik állatot tartja leginkább jellemzően magyar állatnak? (Válasszon hármat!)

• Ló	• Puli	• Magyar vizsla
• Kuvasz	• Turul	• Fecske
• Gólya	• Daru	• Egyik sem

7) Ön szerint hogy néz ki egy tipikusan magyar ember?

8) A magyarság eredetére vonatkozó felfogások közül melyik áll Önhöz a legközelebb? (Egyet választhat)

• Hun rokonság	• Finnugor rokonság	• Török rokonság
• Sumer rokonság	• Kevert eredet	• Egyik sem

9) Melyik ünnep a legjellemzőbb a magyarság szempontjából?

• Március 15.	• Augusztus 20.	• Április 4.
• Október 23.	• Egyik sem	

10) Mely írókat, költőket érzi a magyar irodalom legjellegzetesebb képviselőinek?

11) Kiket érez a magyar történelem legjellegzetesebb nagy alakjainak?

12) Milyen a magyar ember? (Helyezze el egy 5 fokú skálán az alábbiak szerint):

• Modern	• ódivatú	• eredményes	• eredménytelen
• okos	• buta	• pesszimista	• optimista
• hangos	• csendes	• lassú	• gyors
• férfias	• nőies	• barátságos	• barátságtalan
• komoly	• vidám	• toleráns	• intoleráns
• békeszerető	• harcias	• konzervatív	• haladó
• céltudatos	• tervek nélküli	• rokonszenves	• ellenszenves

13) Milyen az ukrán ember?

• Modern	• ódivatú	• eredményes	• eredménytelen
• okos	• buta	• pesszimista	• optimista
• hangos	• csendes	• lassú	• gyors
• férfias	• nőies	• barátságos	• barátságtalan
• komoly	• vidám	• toleráns	• intoleráns
• békeszerető	• harcias	• konzervatív	• haladó

14) A következő négy állítás közül melyiket érzi önmagára jellemzőnek?

• Nagyon büszke a magyarságára	• Módjával büszke a magyarságára
• Nem nagyon büszke a magyarságára	• Egyáltalán nem büszke a magyarságára

15) Bármelyik alternatívát választotta a 14. kérdésben, kérjük, indokolja választát!

16) Mely népek rokonszenvesek az Ön számára?

17) Melyek azok a népek, etnikumok, nemzetiségek, akik jelenléte, magatartása ellenszenves az Ön számára?

18) Melyek azok a népek, nemzetiségek, etnikumok, amelyek tagjait nem szeretné közvetlen szomszédjának?

19) Ha anyagilag nehéz helyzetbe kerülne, kitől kérne segítséget egy magyar barátjától, vagy valamilyen más nemzetiségű rokonától, vagy ismerőstől?

20) Szeretne Magyarországon élni? (Miért, miért nem?)

A kutatás

A kérdőíves kutatásban 125 fő vett részt, 25 ukrán, 25 szlovák, 25 román állampolgárságú, köztük fele-fele arányban ukrán, szlovák, román, illetve ottani magyar nemzetiségű és 50 itthoni magyar ember. Egy kérdőíves felmérés eredménye 50-60 főtől reprezentatívnak tekinthető, tehát úgy gondoljuk, hogy a megkérdezett 125 fő eleget tesz ennek az elvárásnak. Gyakorlatilag 18-tól 75 évig minden korosztály képviselteti magát ebben a felmérésben.

A kérdésekre adott válaszokat, választásokat sorban elemeztük, minden esetben a magyarok véleményével, illetve választásával kezdtük a vizsgálatot, majd összehasonlítottuk ezeket az ukrán, román és szlovák kérdőívekben kapott válaszokkal.

Néhány válasz a zárt kérdésekre:

1. gulyás (26.7%–27.3%) – töltött káposzta (21.2%–22.9%) – halászlé (19.8%–22.2%)

3. Huszármente – hímzett ing – cifraszűr

4. Hortobágy – Kárpátok–Tokaj–Hegyalja (Magyarországon)

Tokaj–Hegyalja – Kárpátok – Hortobágy (Ukrainai magyarok)

Tokaj–Hegyalja – Hortobágy – Kárpátok (Szlovákiai magyarok)

Kárpátok – Tokaj–Hegyalja – Balaton – Hargita (Romániai magyarok)

8. Magyarság eredete: Finnugor (Szlovákia 72% – Kárpátalja 60%) – hun (Kárp. 34% – Mo. 19%) – egyéb (Mo.) – vegyes (Szlovákia, Kárpátalja, Románia)

10. Mely írókat, költőket érzi a magyar irodalom legjellegzetesebb képviselőinek?

Magyarország

	Nők	Férfiak	Összesen
Arany János	13,5%	7,89%	11,4%
Petőfi Sándor	21,05%	21,05%	21,05%
Vörösmarty Mihály	5,26%	5,26%	5,26%
Kölcsy Ferenc	2,63%	2,63%	2,63%
Ady Endre	15,78%	10,52%	14,03%
Radnóti Miklós	5,26%	-	3,5%
Juhász Gyula	1,31%	2,63%	1,75%
Móra Ferenc	1,31%	2,63%	1,75%
Mikszáth Kálmán	6,57%	10,52%	7,89%
Illyés Gyula	1,31%	-	0,87%
Móricz Zsigmond	3,94%	7,89%	5,26%
Fekete István	1,31%	-	0,87%
Madách Imre	1,31%	2,63%	1,75%
Jókai Mór	9,21%	18,42%	12,28%
József Attila	9,21%	5,26%	7,89%
Zrínyi Miklós	1,31%	-	0,87%
Kosztolányi Dezső	1,31%	-	0,87%
Kazinczy Ferenc	-	2,63%	0,87%

Ukrajna

	Nők	Férfiak	Összesen
Kölcsy Ferenc	9,6%	12,5%	10,5%
Petőfi Sándor	25,8%	25%	25,6%
Arany János	14,5%	12,5%	13,9%
József Attila	6,4%	16,5%	9,3%
Mikszáth Kálmán	1,6%	4,2%	2,3%
Jókai Mór	9,6%	4,2%	8,1%
Ady Endre	6,4%	4,2%	5,8%
Gárdonyi Géza	1,6%	4,2%	2,3%
Tompa Mihály	1,6%	8,3%	3,5%
Balassi Bálint	-	4,2%	1,2%
Vörösmarty Mihály	4,8%	4,2%	4,7%
Fekete István	1,6%	-	1,2%

Szabó Magda	1,6%	-	1,2%
Móricz Zsigmond	8%	-	5,8%
Babits Mihály	1,6%	-	1,2%
Madách Imre	1,6%	-	1,2%
Móra Ferenc	1,6%	-	1,2%
Illyés Gyula	1,6%	-	1,2%

Szlovákia

	Nők	Férfiak	Összesen
Petőfi Sándor	33,33%	30%	32%
Kölcsey Ferenc	26,66%	16,66%	22,66%
Arany János	20%	20%	20%
Vörösmarty Mihály	2,22%	3,33%	2,66%
Ady Endre	11,11%	16,66%	13,33%
Móricz Zsigmond	-	3,33%	1,33%
Illyés Gyula	2,22%	-	1,33%
Kálmán Mikszáth	4,44%	3,33%	4%
Móra Ferenc	-	3,33%	1,33%
Gárdonyi Géza	-	3,33%	1,33%

Románia

	Nők	Férfiak	Összesen
Petőfi Sándor			30%
Kölcsey Ferenc			15%
Arany János			20%
Vörösmarty Mihály			2 %
Ady Endre			23%
Wass Albert	-		10%
Illyés Gyula		-	5%
Mikszáth Kálmán			2%
Móra Ferenc	-		2%
Gárdonyi Géza	-		1 %

11. Kiket érez a magyar történelem legjellegzetesebb nagy alakjainak?

Magyarország

	Nők	Férfiak	Összesen
II. Rákóczi Ferenc	8,06%	3,13%	6,38%
István király	17,74%	25%	20,21%
Mátyás király	11,29%	15,62%	12,76%
Dózsa György	1,61%	-	1,06%
Kossuth Lajos	14,51%	12,5%	13,82%
Széchenyi István	17,74%	15,62%	17,02%
Andrássy Gyula	1,61%	-	1,06%
Deák Ferenc	9,67%	6,25%	8,51%
Árpád fejedelem	4,83%	6,25%	5,31%
IV Béla	1,61%	6,25%	3,19%
Kádár János	3,22%	3,13%	3,19%
Hunyadi János	1,61%	-	1,06%
Nagy Imre	3,22%	-	2,12%
Könyves Kálmán	1,61%	-	1,06%
Károly Róbert	-	3,13%	1,06%
Horthy Miklós	-	3,13%	1,06%
Bethlen István	1,61%	-	1,06%

Ukrajna

	Nők	Férfiak	Összesen
Árpád fejedelem	2,27%	7,14%	4,16%
István király	13,63%	17,85%	15,27%
Mátyás király	13,63%	10,71%	12,5%
II Rákóczi Ferenc	18,18%	14,28%	16,6%
Kossuth Lajos	18,18%	14,28%	16,6%
Széchenyi István	11,36%	14,28%	12,5%
Deák Ferenc	4,54%	7,14%	5,55%
Hunyadi János	-	7,14%	2,77%
Aradi vértanúk	-	3,57%	1,38%
Szent László	-	3,57%	1,38%
Dózsa György	2,27%	-	1,38%
IV Béla	6,81%	-	4,16%
Zrínyi Ilona	9,09%	-	5,55%

Szlovákia

	Nők	Férfiak	Összesen
Széchenyi István	1,2%	20%	20%
Kossuth Lajos	15,55%	13,33%	14,66%
Szent István	13,33%	16,66%	14,66%
II Rákóczi Ferenc	15,55%	16,66%	16%
Mátyás király	8,88%	10%	9,33%
Hunyadi János	6,66%	3,33%	5,33%
Kádár János	4,44%	6,66%	5,33%
Deák Ferenc	8,88%	10%	9,33%
IV Béla	2,22%	-	1,33%
Szent László	2,22%	-	1,33%
Könyves Kálmán	2,22%	3,33%	2,66%

14. Büszke-e magyarságára?

Magyarország

	Nők	Férfiak	Összesen
Nagyon büszke	27,27%	33,3%	29,72%
Módjával büszke	68,18%	60%	64,86%
Nem nagyon büszke	4,54%	-	2,7%
Egyáltalán nem büszke	-	6,66%	2,7%

Ukrajna

	Nők	Férfiak	Összesen
Nagyon büszke	6,66%	10%	8%
Módjával büszke	66,66%	40%	56%
Nem nagyon büszke	13,33%	50%	28%
Egyáltalán nem büszke	13,33%	-	8%

Szlovákia

	Nők	Férfiak	Összesen
Nagyon büszke	20%	30%	24%
Módjával büszke	26,66%	30%	28%
Nem nagyon büszke	33,33%	30%	32%
Egyáltalán nem büszke	20%	10%	16%

16. Mely népek rokonszenvesek?

Magyarország

	Nők	Férfiak	Összesen
angol	12,5%	6,66%	10,25%
spanyol	10,41%	3,33%	7,7%
lengyel	6,25%	13,33%	8,97%
orosz	6,25%	-	3,84%
német	6,25%	-	3,84%
olasz	18,75%	6,66%	14,1%
görög	12,5%	3,33%	8,97%
osztrák	8,33%	6,66%	7,69%
holland	4,16%	13,33%	7,69%
bulgár	4,16%	-	2,56%
francia	2,08%	3,33%	2,56%
skót	2,08%	3,33%	2,56%
svéd	-	10%	3,84%
finn	-	10%	3,84%
erdélyi	4,16%	-	2,56%
cseh	-	3,33%	1,28%
dán	2,08%	6,66%	3,84%
norvég	2,08%	6,66%	3,84%
maori	-	3,33%	1,28%

Ukrajna

	Nők	Férfiak	Összesen
orosz	20%	27,77%	23,68%
lengyel	15%	16,66%	15,78%
német	10%	16,66%	13,15%
ukrán	15%	11,11%	13,15%
finn	5%	5,55%	5,26%
olasz	10%	11,11%	10,52%
francia	-	11,11%	5,26%
szláv	5%	-	2,63%
angol	10%	-	5,26%
magyar	10%	-	5,26%

Szlovákia

	Nők	Férfiak	Összesen
Orosz	15%	13,33%	14,3%
magyar	10%	6,66%	8,5%
osztrák	20%	-	11,42%
angol	5%	6,66%	5,7%
olasz	10%	13,33%	11,42%
germán	5%	6,66%	5,7%
dán	15%	13,33%	14,3%
francia	5%	6,66%	5,7%
lengyel	15%	26,66%	20%
finn	-	6,66%	2,85%

17. Melyek azok a népek, etnikumok, nemzetiségek, akik jelenléte, magatartása ellenszenves az Ön számára?

Magyarország

	Nők	Férfiak	Összesen
cigány	42,85%	22,5%	30,88%
román	17,85%	12,5%	14,7%
afrikai	-	2,5%	1,47%
kínai	3,57%	5%	4,41%
szerb	3,57%	10%	7,35%
szlovák	7,14%	10%	8,82%
arab	7,14%	17,5%	13,23%
ukrán	7,14%	2,5%	4,41%
albán	3,57%	-	1,47%
német	3,57%	7,5%	5,88%
francia	3,57%	-	1,47%
orosz	-	2,5%	1,47%
amerikai	-	2,5%	1,47%
angol	-	2,5%	1,47%
török	-	2,5%	1,47%

Ukrajna

	Nők	Férfiak	Összesen
szerb	-	16,66%	11,11%
szlovák	-	16,66%	11,11%
román	16,6%	25%	22,22%
cigány	66,66%	25%	38,88%
csecsen	-	8,33%	5,55%
arab	16,66%	8,33%	11,11%

Szlovákia

	Nők	Férfiak	Összesen
cigány	40%	30%	36%
cseh	26,66%	20%	24%
ukrán	20%	20%	20%
zsidó	-	10%	4%
arab	13,33%	10%	12%
román	-	10%	4%

18. Melyek azok a népek, nemzetiségek, etnikumok, amelyek tagjait nem szeretné közvetlen szomszédjának?

Magyarország

	Nők	Férfiak	Összesen
cigány	59,25%	33,33%	44,6%
román	11,11	10%	10,52%
afrikai	-	3,33%	1,75%
kínai	11,11%	13,33%	12,28%
szerb	7,4%	10%	8,77%
szlovák	3,7%	10%	8,77%
arab	7,4%	10%	8,77%
orosz	-	3,33%	1,75%
amerikai	-	3,33%	1,75%
ukrán	-	3,33%	1,75%

Ukrajna

	Nők	Férfiak	Összesen
szerb	-	15,38%	9,52%
szlovák	-	15,38%	9,52%
román	25%	23,07%	23,8%
cigány	50%	30,76%	38,09%
csecsen	-	7,69%	4,76%
zsidó	-	7,69%	4,76%
arab	12,5%	-	4,76%
orosz	12,5%	-	4,76%

Szlovákia

	Nők	Férfiak	Összesen
cseh	33,33%	20%	28%
cigány	46,66%	40%	44%
román	6,66%	20%	12%
arab	6,66%	10%	8%
zsidó	6,66%	10%	8%

19. Szeretne Magyarországon élni? (Miért, miért nem?)

Ukrajnában: **56% igen** (mert *magyarnak* született; *ősei magyarok* voltak)

(mert *Magyarországon könnyebb a megélhetés*)

44% nem (nem Magyarországon van az otthona; *háta mögött ukránnak* neveznék)

Szlovákiában: **36% igen** (ott éltek az ősök; *magyarnak* született)

64% nem (*háta mögött szlováknak* neveznék)

(a megélhetés szinte egyforma)

Romániában: **46% igen** (*magyarnak* született)

(a gyerekei magyarok maradhassanak)

54% nem (ott szokta meg; *háta mögött romának* neveznék)

Összegzés

Nem igazolódott feltevésünk, hogy a körülöttünk lévő országokban élő magyarság szimbólumai és identitástudata az elmúlt nyolc és fél évtized folyamán jelentősen megváltozhatott. Az eltelt 86 év változásai ellenére az itthon jellemző magyarságszimbólumok nem mutatnak jelentős változást a határon belüli és kívüli magyarok körében. A nagyobb eltérés az utolsó kérdésekre adott válaszokban érzékelhető, mely betudható az elmúlt 17 év okozta csalódásoknak. A válaszok alapján kisebb elfogultság jellemző a határon túli magyarokra, mint az itthoniakra.

Adalékok a két világháború közötti finn–magyar kulturális kapcsolatok történetéhez

Az első világháborút lezáró Párizs környéki békeszerződés teljesen megváltoztatta Európa nemzetközi hatalmi és politikai rendszerét. A béke következményeként felbomlottak a több etnikumból álló birodalmak, helyükön újabb és kisebb nemzetállamok jöttek létre.

Magyarország a trianoni békeszerződés értelmében visszakapta függetlenségét, viszont területének mintegy kétharmadát elvesztette. Az egyezmény az etnikai- és nyelvi viszonyokat nem vette figyelembe, így a magyar lakosság egyharmada idegen államok fennhatósága alá került. A történelmi magyar államkeret felbomlása után a külpolitika legfőbb célja a Trianon által elvesztett területek visszaszerzése volt.

Az 1809-ben megkötött svéd–orosz háborút lezáró béke értelmében Finnország autonóm nagyhercegségként Oroszország része lett. A finnek az 1917-es októberi eseményeket kihasználva 1917. december 6-án magukat független demokratikus állammá nyilvánították. Az 1920-ban Finnország és Szovjet-Oroszország között megkötött tartui béke alapján az új állam területileg is növelhette nagyságát, ennek ellenére bizonyos nacionalista, jobboldali értelmiségi körök nem voltak megelégedve, mert nem valósult meg Kelet-Karjala Finnországhoz csatolása.

1. A finn–magyar kulturális kapcsolatokat befolyásoló tényezők

A finnek és a magyarok kulturális együttműködése a 18. század végén a nyelvrokonság felfedezésével kezdődött. Ekkor a két rokon nép tudósok és nyelvészek személyes, baráti és házassági kapcsolatain keresztül erősítette és fejlesztette viszonyát. A két ország közötti kulturális érintkezés politikai és történelmi változások hatására az 1920–30-as években érte el csúcspontját. A kapcsolatok ekkor már nemcsak a finnugor nyelvtudományra és a finnugor nyelvrokonság kutatására korlátozódtak, hanem a kulturális élet különböző területeire is kiterjedtek. Megélénkült a két ország közötti diplomáciai és társasági tevékenység, elterjedtek az iskolák és az egyetemek csereösztöndíj-programjai, finn, illetve magyar lektorátust hoztak létre, a Helsinki Egyetemen megalapították a Magyar Intézetet, kulturális kongresszusokat szerveztek és megünnepték a finnugor népek napját.

1.1. A nyelvrokonság nemzeti identitást erősítő szerepe

Az első világháború után elszenvedett „tragédia” újra felkeltette a finnugor nyelvrokonság iránti érdeklődést. Magyarország minden adott alkalmat kihasználta külpolitikai elszigeteltségének csökkentésére. „A magyarságnak mai elhagyatottságában minden feléje nyújtott kezét el kell fogadnia, ha még oly kis nép nyújtja is.”¹¹⁹⁵ A nyelvrokonságon keresztül a germán és a szláv népek közül „kikerültünk ebből a szörnyű nagy magányosságból”.¹¹⁹⁶ A

¹¹⁹⁵ CSEKEY István, *A II. Finnugor Kultúrkongresszus Tallinnban*, in Uő, *Északi írások*, Budapest, Pfeifer Ferdinánd, 1928, 67.

¹¹⁹⁶ VITÉZ NAGY Iván, *Finn–magyar kapcsolatok II. Kulturális kapcsolataink Finnországgal*, Budapest, Magyar–Finn Társaság kiadása, 1943, 198.

finn–magyar kapcsolatokat kutató Kustaa Vilkuna szerint a finnek és a magyarok más népekhez fűződő kapcsolata barátságosabb, amelynek okát a nyelvrokonságban és a közös múltban látja.¹¹⁹⁷

A rokon népek az azonos gyökerekre visszanyúló hagyományokon keresztül akarták megerősíteni a krízisbe jutó nemzeti identitást. A finn nyelvész és politikus E. N. Setälä szerint a finnugor népek csakis önmaguk és közös kulturális hagyományaik megismerésén és azok másokkal való megismertetésén keresztül tarthatnak a művelt nemzetek sorába.¹¹⁹⁸ Trianon után Magyarország a csökkenő hatalmi szerepét és a revíziót a Setälä által megfogalmazott kulturális fölényre támaszkodva próbálta enyhíteni.

1.2. Finnugor néprokonsági eszme

A finnugor néprokonsági eszme a finnek, a magyarok és az észtek, vagyis az államalkotó finnugor népek között elterjedt gondolat volt, mely nagy mértékben befolyásolta a két világháború közötti finn–magyar kulturális együttműködést. A néprokonsági eszme alapelvei közé tartozott a kapcsolatok fejlesztése és elmélyítése, valamint a nemzeti tudományok fellendítése.¹¹⁹⁹

A mozgalom a finnugor népek összetartozásának tudatát hirdette, emellett szorgalmazta a rokon népek életviszonyainak, kulturális eredményeinek tanulmányozását és a tudományos együttműködést.¹²⁰⁰ Ezt a törekvést azonban lehetetlenné tette a Szovjetunió kisebbségi politikája, az ott élő rokon népekkel az 1920-as évek közepétől minden kapcsolat megszakadt. A kisebb finnugor népek kirekesztődése és a bolsevizmus térhódításától való félelem miatt az eszme körül egyfajta szovjetellenes hangulat alakult ki.

2. A két világháború közötti kulturális kapcsolatok

2.1. Finnugor kultúrkongresszus

Finnország és Magyarország függetlensége újabb alapokat nyújtott a finn–magyar kulturális kapcsolatok számára. Újdonság volt az akkoriban széles tömegeket vonzó finnugor kultúrkongresszus, amely a finnugor néprokonsági eszme hirdetésére egyik legfőbb és legalkalmasabb eszköznek látszott. A kongresszus volt az egyetlen olyan fórum, amelyen a kutatók, nyelvészek és a finn–magyar kulturális kapcsolatok iránt érdeklődők személyesen találkozhattak.

Az első iskolaügyi konferenciát 1921-ben rendezték Helsinkiben, amely finnugor kultúrkongresszussá szélesedett ki. A tanügyi értekezleten az öttagú magyar delegáción kívül nagy számban voltak jelen finnek és észtek. A finn tanfelügyelő, Matti Pesonen köszöntő beszédében elérkezettnek látta az időt a finnugor népek együttműködésére és egymás támogatására.

¹¹⁹⁷ VILKUNA, Kustaa, *Miksi juuri suomalais-unkarilaiset kulttuurisuhteet ovat jatkuvasti vilkkaat?* Valvoja 2/1967, 79.

¹¹⁹⁸ SETÄLÄ E. N., *Suomalais-ugrilaisten kansojen kulttuuritehtävistä*. In: *Yhteissuomalainen koulukokous 20–22 p:nä kesäkuuta 1921*, Helsinki, 1922. 23., valamint SZÍJ Enikő, *A finnugor néprokonsági eszme az 1920–30-as években*, <http://www.hik.hu/tankonyvtar/site/books/b144/ch11.html> (2006. június 11.) 5.

¹¹⁹⁹ SZÍJ, uo. 5.

¹²⁰⁰ HEPORAUTA, F. A., *Kansallinen yhteisyys ja heimotyö*, Heimotyö VI, 1942–1943, 4.

A finnugor népek feladatát az összfinnségi kultúra megteremtésében látta.¹²⁰¹ Budapest üdvözlétét Ispánovits Sándor közvetítette a kongresszus résztvevőinek. Ispánovits a beszédét az új magyar hitvallással kezdte, „Hiszek egy Istenben, Hiszek egy Hazában, Hiszek egy isteni örök igazságban, Hiszek Magyarország feltámadásában. Amen”,¹²⁰² és jelmondatával fejezte be, „Vähä-Unkari ei ole valtakunta, Suur-Unkari on taivaanvaltakunta, Emmekä Erdélyistä luovu, Ei, ei, ei koskaan.”¹²⁰³ A nyelvész, E. N. Setälä a finnugor népek kulturális feladatairól tartott előadásában javaslatot tett az egyes rokon nyelvek egyetemeken és középiskolákban való oktatására, anyanyelvi lektorátus létrehozására, a földrajz- és a történelemkönyvek finnugor népekről szóló részeinek átvizsgálására és kiegészítésére, a tudományos munkák támogatására, valamint ennek érdekében egy tudományos intézet alapítására.¹²⁰⁴ A kongresszus idején létrehoztak egy hattagú bizottságot (Suomalais-ugrilainen Kulttuuritoimikunta), amelynek feladatai közé a kongresszusok megszervezése, fordítási munkák elvégzése tartozott, és a finnugor néprokonsági eszme terjesztése mellett a rokon nyelvek oktatásának előmozdítása az iskolákban és az egyetemeken.¹²⁰⁵

A második finnugor kultúrkongresszust Tallinnban tartották 1924-ben, ahol az észtek, a finnek és a magyarok közösen létrehoztak egy folyóiratot. A háromnyelvű *Fenno-Ugria* 1925-ben kezdte meg működését, állami támogatás hiányában azonban nem sokáig folytathatta tevékenységét.¹²⁰⁶ A jogtudós, tanár Csekey István a kongresszus demonstratív és tömeglélektani hatását emelte ki. Véleménye szerint a második finnugor kongresszus bizonyította, hogy „a finnugor öntudat többé nem reménység, mert valóban itt van”.¹²⁰⁷ A tallinni kongresszuson terjedt el az a nézet, hogy a kapcsolatot fel kell venni a Szovjetunió területén élő kisebb finnugor népekkel.

A harmadik kultúrkongresszust már ennek szellemében rendezték meg 1928-ban Budapesten. A finnek között általános felháborodást váltott ki a TASZSZ közleménye, mely szerint a Magyar Tudományos Akadémia meghívójára a Szovjet Akadémia orosz anyanyelvűeket akar küldeni a kongresszusra és nem a kis finnugor népek képviselőit. A finnek Teleki Pálnál érdeklődtek a közlemény hitelességéről, aki azt tévesnek nyilvánította és hangsúlyozta, hogy a kongresszusra kizárólag csakis a finnugor népek követőit hívták meg. Tiltakozásul a kisebb finnugor rokonnépek képviselői nem indultak el Budapestre, így nem valósulhatott meg az a terv sem, hogy a negyedik kongresszust Sziktivkarban rendezzék meg.¹²⁰⁸ A harmadik kongresszusra Tallinnból egy barátságvonat érkezett a magyar fővárosba, melynek utasait a szobi határátkelőnél Teleki fogadta. A kongresszus ünnepi nyitóbeszédében a magyar kultuszminiszter, Klebersberg Kunó megjegyezte, hogy amíg más népeket politikai eszmék és célok vezérelnek, addig a finnugor népeket tisztán hagyományos és kulturális szálak kötik össze.¹²⁰⁹

¹²⁰¹ A beszéd megtalálható: *Yhteissuomalainen koulukokous 20–22 p:nä kesäkuuta 1921*, Helsinki, 1922, 9–11.

¹²⁰² Uo., 17–18.

¹²⁰³ Uo., 18: „Csonka-Magyarország nem ország, Nagy-Magyarország mennyország, Erdélyről le nem mondunk, Soha, soha, soha.” (Fordította a szerző.)

¹²⁰⁴ SETÄLÄ, i. m., 1922, 22–32.

¹²⁰⁵ TAKALO, Tenho, *Kulttuuri ja heimosuhteita*, Kanava 2/1982, 113.

¹²⁰⁶ PESONEN, Matti, *Muistelmia heimotyön alkuvaiheesta*, Heimotyö I, 1937–1938, 23.

¹²⁰⁷ CSEKEY, i. m., 1928, 61–62.

¹²⁰⁸ PESONEN, i. m., 1937–1938, 22., valamint SZÍJ Enikő, i. m., <http://www.hik.hu/tankonyvtar/site/books/b144/ch11.html> (2006. június 11.) 6.

¹²⁰⁹ VILKUNA, i. m., 1967, 80.

A harmadik kultúrkongresszus programja igen színes volt, a résztvevők négy különböző szekcióban hallgathattak előadásokat. A következő, 1931. évi helsinki kongresszuson tizenhét, az 1936-os tallinni találkozón már húsz szakosztály működött.¹²¹⁰

2.2. Az oktatás

Klebersberg Kunó és Hóman Bálint kulturális külpolitikája támogatta külföldi magyar intézetek létesítését, lektorátusi hivatalok felállítását, állami ösztöndíjak bevezetését, valamint diákok és tanárok tanulmányútjait. Az 1920-as és 1930-as évek során a magyar kulturális javak terjesztésére, Magyarország külpolitikai elszigeteltségének enyhítése és a magyarokról kialakult negatív kép módosítására hozták létre a Collegium Hungaricumokat több nagy európai városban.

A Magyar Külügyi Társaság 1924-ben javaslatot tett a Helsinki Egyetemen magyar lektorátus alapítására, ami a következő évben meg is valósult. Az első magyar lektor Weöres Gyula volt, akit 1942-ben Fazekas Jenő követett. Weöres előadásaival és magyar nyelvtanfolyamaival aktívan részt vett a magyar kultúra finnországi terjesztésében. A magyar kultusz-miniszter, Klebersberg Kunó kezdeményezésére hozták létre 1928-ban a Helsinki Egyetemen a Magyar Intézetet, mely egyrészt támogatta a lektorátus munkáját, másrészt a tudományos és a művészeti élet központjává vált. Az intézmény feladata közé tartozott a magyar kultúra népszerűsítése, a magyar ösztöndíjasok munkájának segítése, valamint magyar nyelvkönyvek és magyar–finn szótárak készítése. Magyarországon, mivel nem volt Finn Intézet, az Eötvös Collégium látta el ugyanezen feladatokat. A finn kutatók ugyanolyan feltételekkel végezhetek tudományos munkát a kollégium épületében mint a magyarok.¹²¹¹ A Pázmány Péter Tudományegyetemen finn lektorátus hiányában finn ösztöndíjasok látták el anyanyelvük tanítását. Az 1937-es kulturális egyezményben megállapodás született a budapesti egyetem finn lektorátusának alapításáról. Azonban a hivatal egészen 1943-ig betöltetlen maradt, csupán az 1943–44-es tanévben nevezték ki Viljo Tervonent immár hivatalosan is az egyetem finn lektorává, akinek munkája 1944-ben a háború miatt megszakadt.¹²¹²

A finn és magyar egyetemi hallgatók diákcsera-programját Klebersberg Kunó kezdeményezte. Az 1930–31-es tanévtől kezdve minden évben egy-egy finn, illetve magyar kutató részesült csereösztöndíjban, akik elsősorban nyelvtudásuk fejlesztése miatt érkeztek a fogadó országokba. A csereösztöndíjasok a teljes tandíjmentességen kívül ingyenes elhelyezést, ellátást, vagy ennek megfelelő készpénzösszeget kaptak. Annak érdekében, hogy minél több finn diák juthasson el különböző magyar felsőoktatási intézményekbe, a magyar kormány az 1937–38-as tanévtől évenként 12 finn egyetemi vagy főiskolai hallgatónak biztosított teljes tandíjmentességet. Ezen a programon keresztül jutottak el többen is az 1927-ben alapított debreceni nyári egyetem nyelvi és kulturális tanfolyamaira.¹²¹³

A finnek javaslatára 1929-től a finn, az észti és a magyar iskolákban minden egyes év október harmadik szombatján finnugor rokonnapot tartottak.¹²¹⁴ A magyar kulturális miniszter 1930. október 13-án rendeletet adott ki, mely szerint a középiskolás diákok kötelesek meg-

¹²¹⁰ HEPORAUTA, F. A., *Nykyinen heimotyö*, Heimotyö III, 1939–1940, 12.

¹²¹¹ VITÉZ NAGY, i. m., 1943, 223.

¹²¹² *Viljo Tervonen válogatott írásai a finn–magyar kulturális kapcsolatokról*, szerk. SZÍJ Enikő, Budapest, Magyar–Finn Társaság, 1992, 21.

¹²¹³ VITÉZ NAGY, i. m., 1943, 232.

¹²¹⁴ HEPORAUTA, F. A., *Suomalais-ugrilainen Kulttuuritoimikunta*, Heimotyö I, 1937–1938, 27.

ünnepelni a finnugor testvériség napját. Ezt a rendeletet 1931-ben egy körrendelet követte, mely szerint az elemi iskolákban is meg kell tartani a rokonnapi napokat.¹²¹⁵ A Suomalaisuuden Liitto (Finnségi Szövetség) minden évben egy programfüzetet jelentetett meg az iskolák számára, amely segítette a rokonnapi napokat szervező pedagógusoknak.¹²¹⁶ A rokon népekre való megemlékezés rendkívül ünnepélyes keretek között zajlott. Az utcákon, köz- és magánépületekre magyar, észt és finn zászlókat tűztek ki, és nemzeti színű jelvényeket árusítottak. A középiskolák mellett az egyetemeken is tartottak ünnepségeket, ahol a köztársasági elnök, az egyetemi, főiskolai vezetők és követek is részt vettek. Az ünnepségeken elhangoztak az egyes rokon népek himnuszai, ünnepélyes beszédek tartottak, a kultuszminiszterek és a finn–magyar baráti körök táviratban köszöntötték egymást.

A magyar, finn és az észt történelem- és földrajzkönyvek nyújtotta ismeretek a rokon népekről gyakran hiányosak és pontatlanok voltak. Az 1921-ben rendezett első iskolaügyi konferencián létrehozott bizottság vállalta ezeknek a tankönyveknek az átvizsgálását. A könyvek és a térképek ellenőrzésénél nagy figyelmet fordítottak arra, hogy azok valós adatokat tartalmazzanak, a rokon népeket pozitív fényben mutassák be, valamint a tulajdonnevek és a helységnevek helyesen szerepeljenek a könyvekben.¹²¹⁷

2.3. Finn–magyar evangélikus egyházak együttműködése

A finn és a magyar evangélikus egyházak közötti baráti együttműködés az 1920-as évek elején alakult ki. A finnországi Tamperében 1924-ben egyházi napokat szerveztek, ahol az akkori magyar püspök, Raffay Sándor is jelen volt. A találkozón több előadást is tartott a magyarországi egyházról és teológiai kérdésekről, valamint javaslatot tett a két egyház közötti teológus csereprogram elindítására.¹²¹⁸ Az ösztöndíjrendszerről már 1924-ben megállapodás született, ennek ellenére az első magyar ösztöndíjas, Dedinszky Gyula csak három év múlva jutott el Finnországba. Az első finn ösztöndíjas, Toivo Laitinen még ennél is később, csak 1929-ben érkezett Magyarországra. A lelkészek tanulmányútjaik során nyelvet tanultak, az egyes egyházak történetével ismerkedtek, valamint a néprokonsági napokon és különböző összejöveteleken előadást tartottak hazájukról. A későbbiekben ezekből a teológushallgatókból lettek a finn–magyar evangélikus egyházak közötti kapcsolatok továbbfejlesztői és közvetítői.

A finn–magyar evangélikus egyház történetében jelentős eseménynek számított a Budapesten 1937-ben megrendezett első finnugor lelkészkongresszus, amelyen számos finn és észt résztvevő is jelen volt. A kongresszus programja teológiai eszmecsere szempontjából nem tekinthető jelentősnek, inkább egymás megismerésére törekedtek a megjelentek.¹²¹⁹ Emellett nagy sikere volt a konferenciához kapcsolódó tizenkét napos magyarországi körútnak, melynek során a finnek azt tapasztalták, hogy Magyarországon nem létezik a népfőiskola intézménye. Ezt előmozdítandó, a finn résztvevők adománygyűjtésbe kezdtek, melynek eredményeként 1939-ben Nagytarcsán felépült az első magyar népfőiskola.¹²²⁰

¹²¹⁵ VITÉZ NAGY, i. m., 1943, 207.

¹²¹⁶ HAVIA, Jari P., *Heimopäiväaate elpymässä*, Kanava 1994/8, 490.

¹²¹⁷ HEPORAUTA, i. m., 1937–1938, 28.

¹²¹⁸ VOIPIO, Martti–KOREN Emil, *Sukukansojen uskonyhteys: Unkarin ja Suomen kirkkojen yhteys*. Lapua, Herättäjä-uhdistys, 1988, 36–37.

¹²¹⁹ KOREN Emil, *Testvéreink északon: a finn–magyar egyházi kapcsolatok története*, Budapest, Magyarországi evangélikus egyház sajtóosztálya, 1986, 69.

¹²²⁰ *Tapahtumia heimotyön alalla*, Heimotyö II, 1938–1939. 162.

2.4. Kodolányi János és Suomi

Kodolányi János 1936 és 1938 között öt alkalommal járt Finnországban. Számos finn íróval, költővel, művésszel és a tudományos élet jelentős képviselőjével ismerkedett meg és tartott fenn kapcsolatot. Életre szóló barátságot kötött Arvi Järventaust finn íróval. Finnországi tapasztalatairól a Pesti Naplóban, a Szabadságban, Az Est-ben és az Est-lapok karácsonyi albumában írt. A lapokban megjelentetett írásain kívül élményeiről a *Suomi titka* és a *Suomi, a csend országa* című útirajzaiban is beszámolt, amelyek nagymértékben befolyásolták a hazai olvasóközönség Finnországról és a finn kultúráról kialakult képét. Az útirajzok írása mellett Kodolányi fordításában jelent meg 1942-ben Aleksis Kivi *Hét testvér* című regénye, melyet Arvi Järventaust a *Kereszt és a varázsdob*, valamint *A mennyei mester* című regénye követett.

Kodolányi Finnországról szóló útirajzaiban a finnek bemutatása mellett a két világháború közötti Magyarország olyan súlyos problémáival is foglalkozik, mint az egészségtelen nagybirtokrendszer, az alsóbb néposztályok földhöz való juttatása, a demokratizálódás késése és a közigazgatási- és adórendszer reformja. Kodolányi Finnországot követendő példaként mutatja be, melynek tökéletes demokráciáján keresztül próbált kiutat találni a magyar problémákra. Szopori Nagy Lajos szerint Kodolányi útirajzának két nagy érdeme van: kiegészítette a Finnországról alkotott ismereteinket, valamint példaként ír le bizonyos finn viszonyokat és finn emberi tulajdonságokat.¹²²¹ Az író Finnország túlzott idealizálása miatt több alkalommal is támadás érte. Közeli finn barátai is figyelmeztették arra, hogy Finnország pozitív oldalaival szemben a negatív oldalt is észre kellene vennie.

2.5. Finn–magyar kulturális szerződés

A finn–magyar kulturális kapcsolatok intézményesítésére 1937. október 23-án került sor. A finn oktatásügyi miniszter, Mauno Hannula Budapestre látogatása alkalmával a magyar kultusztárca képviselőjével, Hóman Bálinttal aláírta a finn–magyar kulturális szerződést. Az egyezmény összefoglalta a finn–magyar kapcsolatok területén 1937-ig történő eseményeket. A szerződésen keresztül biztosították a magyar intézetek, lektorátusok fenntartását, az egyetemi hallgatók és kutatók ösztöndíjban részesítését és csereprogramját. Emellett rögzítették, hogy a továbbiakban is támogatják a kultúrkongresszusokat, átvizsgálják a tankönyveket, kibővítik a könyvtárak gyűjteményeit, valamint támogatják az irodalmi művek fordítási munkálatait, és a művészet, a rádiózás és a sport területén való együttműködést.

Az egyezmény sok újdonságot nem nyújtott a finn–magyar kapcsolatok számára, mivel azokat továbbra is ugyanazok a személyek fejlesztették, ezért az államnak szimbolikus szerepe maradt. Mindezek ellenére nem szabad a szerződés fontosságát megkérdőjelezni. A két állam közötti megállapodás biztosíthatta volna a finn–magyar szellemi együttműködést, amit azonban a második világháború kirobbanása derékba tört.

Összefoglalás

A két világháború közötti időszakban a finn–magyar kulturális együttműködést sokszínű tevékenység jellemezte. Előadásomban az idő rövidsége miatt az aktív időszak kapcsolattörténetéből csupán egy töredékes részt tudtam bemutatni. Munkámban ábrázolt hivatalos, állami támogatást élvező programok mellett (kultúrkongresszusok, általános finnugor néprokonsági

¹²²¹ SZOPORI NAGY Lajos, *A finnek megítélésének hullámváltozása Magyarországon*, in *Hatalom és kultúra: plenáris előadások és kerekasztal vitaindítók*, szerk. Tuomo LAHDELMA, JANKOVICS, József, NYERGES, Judit, Petteri LAIHONEN, Jyväskylä, University of Jyväskylä, 2002, 92.

napok, állami ösztöndíjakció, a finn és a magyar nyelv oktatása, lektorátusok létrehozása) számos érdeklődési kör, szervezet és társaság között bontakozott ki szoros együttműködés. Az 1920-as és az 1930-as években jelentős irodalmi és fordítói tevékenység alakult ki, a finn irodalom magyar fordítóinak száma megsokszorozódott. A két ország kapcsolata az 1937. évi kulturális szerződés megkötésével érte el csúcspontját. A második világháború kitörésével a finn–magyar kulturális kapcsolatok történetének egy aktív szakasza lezárult. A két állam közötti újabb hivatalos kapcsolatfelvételre egészen 1959-ig, a második kulturális egyezmény aláírásáig kellett várni.

A magyar identitás jelképei – egy kézikönyv tervezete

A VI. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson (Debrecen, 2006. augusztus 21–26.) a 28. szimpózium („A magyar identitás jelképei – szemiotikai megközelítés” címmel) voltaképpen egy előkészületben levő kézikönyv problémáival foglalkozott.

Két kiváló művelődésszociológus, Kapitány Ágnes és Kapitány Gábor több könyvben foglalkozott „a magyarság jelképeivel”,¹²²² Hoppál Mihály és barátai (Jankovics Marcell és Szemadám György) pedig több kiadásban is közzétettek szimbólum-szótárakat,¹²²³ amelyek egyetemes jellegűek voltak, vagyis nem csupán „magyar” jelképeket mutattak be. Természetes volt az a gondolat, hogy e két tevékenységet összekapcsolva készüljön egy lexikonszerű kézikönyv a magyarság jelképeiről. Voigt Vilmos már évekkel ezelőtt a (mai nevén) Nemzetközi Magyarástudományi Társaság figyelmébe ajánlotta egy finn kézikönyv¹²²⁴ tanulságait, amely több mint 350 lapon, sok képpel, mintegy 500 címszóban és jó utalókkal mutatja be a finn kultúrát. Ez a könyv azóta több nyelven és némileg javított kiadásban is megjelent, és 2006-ban finn kollégák egy hasonló, a lapp kultúrát bemutató kézikönyvet is megjelentettek. Mindkét kiadvány a nemzetközi olvasóközönség számára készült, és a finn kulturális és külképviseleti szervek igényeit is messzemenően kielégíti, és ezek használják is a könyvet.

Mindezek alapján érthető, hogy 2006-ban az említett szerzők magukra vállalták „A magyar identitás jelképei” című kézikönyv elkészítését. Ezzel kapcsolatban több szerkesztői megbeszélést tartottak. Ennek eredményeit, illetve a kézikönyv problémáit kívánták a debreceni hungarológiai kongresszus résztvevői elé tární. A szimpóziumot Voigt Vilmos tervezte és vezette, és ennek munkájában Hoppál Mihály is részt vett.

Bevezetésként az alábbi összegezés volt hozzáférhető, Kapitány Ágnes és Kapitány Gábor megfogalmazásában. (Ez annál tanulságosabb, mivel a szerzőpár más, külföldi konferencián vett részt, és személyesen nem tudott Debrecenben megjelenni.)

Minden kultúrának megvan az a jelrendszere, ami az adott kultúrát identifikálja. Ez az identifikáció egyszerre jelenti a más kultúráktól való megkülönböztetést és a saját kultúrával való (fokozott) azonosulást: a kultúra szimbólumai mindkettőt szolgálják. E jelrendszernek része természetesen a nyelv, de mint egyes kultúrák (például a kelta eredetű európai népek mai kultúrája) esetében láthatjuk, a kultúrát identifikáló, különböző szimbolikus elemekből építkező jelrendszer szélsőséges esetekben még a nyelvet is túlélheti. (Persze a nyelv nélkül ez a jelrendszer sokkal töredékesebb lehet csupán, de éppen az említett népek példáján azt is láthatjuk, amelyek akár a nyelv revitalizációjához is vezethetnek.)

Az utóbbi években számos európai kultúrában megfigyelhető a törekvés arra, hogy ezeket az identitás-szimbólumokat összegyűjtsék, és az ilyen gyűjteményeket tartalmazó kiadvá-

¹²²² KAPITÁNY Ágnes–KAPITÁNY Gábor, *Magyarság-szimbólumok*, Budapest, 1999. (Újabb lenyomatban is.)

¹²²³ HOPPÁL Mihály–JANKOVICS Marcell–SZEMADÁM György, *Jelképtár*, Budapest, 1994. (Későbbi lenyomatokban is.)

¹²²⁴ *Finland. A Cultural Encyclopedia*, szerk. Olli ALHO, Helsinki, 1997, némileg változtatott új kiadásban 1999.

nyokkal tudatosítsák az adott kultúra tagjaiban saját kultúrájuk legfontosabb szimbolikus építőköveit, megerősítve ezáltal azt a nemzeti öntudatot is, amely nem a más népekkel szembeni kultúrfölény sovíniszta gögijén, hanem a magát más kultúrákkal egyenrangúnak tudó, és sajátosságait büszkén vállaló egészséges közösség önismeretén alapszik. A kisebb népeknek az egyes kultúrákat egy-egy kuriózum-jellegű vonásra egyszerűsítő globalizáció korában különösen szükségük van az ilyen önmegerősítésre. Nem véletlen, hogy többé-kevésbé reprezentatív formában a közelmúltban ilyen kötetet jelentettek meg finn rokonaink (ez a már említett *Finland – A Cultural Encyclopedia*) és osztrák szomszédaink,¹²²⁵ de ismerünk svéd és walesi törekvéseket is hasonló szimbolikus elemek összegyűjtésére, mint ahogy természetesen a nagyobb nemzetek képviselőitől sem idegen ez a szándék, s születtek az adott kultúra legfontosabb szimbólumait kereső angol, német, amerikai gyűjtemények és elemzések is.

„Nemzeti szimbólumként” sokaknak elsőül az állam megkülönböztető jelei (címer, zászlók, himnuszok) jutnak az eszébe, de tudjuk, hogy az egyes kultúrák legerősebb identitás-őrzői azok a zenék, táncok, ételek, viseleti elemek, amelyek még emigránsok harmadik-negyedik nemzedékében is továbbélnek, éppen azért, mert az adott kultúrát, a közös eredetet jelképezik. Az identitásshimbólumok egyik rétegét mindenképpen a hétköznapi élet ilyen, azonosuló érzelmekkel átitatott (és a más kultúrák megfelelő elemeitől megkülönböztető) összetevői alkotják. Az identitásshimbólumok másik csoportja az adott kultúra közös múltjának emlékeiből áll. A történelem, az irodalom és a különböző művészetek története a közös kultúrájú emberek összekötője, hiszen az egyes közösségek kultúráját a mindig újra és újra alkotott önidentitás mindenkor jelen céljai mellett éppen e kultúra közös múltja (az ezen múlt egyes eseményeihez, szereplőihöz, produktumaihoz fűződő érzelmek közössége) fogja egységbe. A közös múlt identitás-meghatározó mozzanatai a nép hagyományainak, folklórjának, mitológiájának szimbólummá vált elemei éppúgy, mint azok a mentalitásbeli sajátosságok, amelyeket a közös múlt eseményei és az ezekre az eseményekre adott reakciók (illetve ezek művészeti leképezései) formáltak más kultúrák tagjainak mentalitásától, habitusától (legalábbis nagy vonalakban) különböztetővé. A kultúra önazonosságának fontos összetevője a külső visszajelzés is: más népek mit látnak az adott kultúra sajátosságának. Ebből a szempontból nagyon fontos, hogy a kultúra mely elemei képesek jelen lenni az adott kultúra közvetlen életvilágán kívül, más népek életében is. Az adott nép világhírűvé vált tagjai, az emberiség közkincsévé vált alkotásai, találmányai, felfedezései, más nyelvekbe átvett szavai, fogalmai, az adott népnek az emberiség történetében játszott szerepe egyszerre válnak a kultúra külső jelképeivé, és sikerességük következtében az önidentitás erősítőivé is.

A tervezett lexikon mindezekre az identitásshimbólumokra igyekszik kiterjedni, és egyszerre célja, hogy a magyar olvasó számára összegyűjtse saját kultúrája legfontosabb szimbolikus pilléreit, a külföldi olvasó számára pedig (mert a tervekben szerepel a kötetnek több más nyelvű kiadása is) reprezentálja, bemutassa a magyar kultúra sajátos arculatának néhány legfontosabb vonását. Minthogy a bemutatni kívánt jelrendszernek igen fontos részei a vizuális és hangzó szimbólumok is, a kötethez – a gazdag képi illusztrációs anyag mellett – két CD melléklet is készülhetne; egyiken magyar népzenei anyagokkal (illetve a világhírűvé vált magyar zeneszerzők műveiből vett részletekkel) a másikon a magyar képző-, építő-, és tárgyalkotó művészetek szimbolikussá vált alkotásaival, illetve hasonló szerepű magyar filmek rövid részleteivel.

Az eddigi megbeszélések során a következő tárgykörök kerültek szóba. Ez nem azt jelenti, hogy ezek lennének valamilyen „fejezet-címek”, csupán azt, hogy az egyes „címszavakat”

¹²²⁵ BREUSS, Susanne–LIEBHART, Karin–PRIBERSKY, Andreas, *Inszenierungen*. (Stichwörter ZU Österreich), Sonderzahl, Wien, 1995.

milyen rendszerben kell majd megfogalmazni. (Az alábbi rendszerezés, fogalmak és szóhasználat munkahipotézis-jellegű, és nem szükségszerűen azonos a végül is kialakítandó rendszerezéssel, fogalmakkal, szóhasználattal vagy címszó-megnevezéssel. Értelemszerűen itt módosítottam vagy ki is egészítettem a mások által javasolt megnevezéseket, a közérthetőség végett.)

- I. Magyar táj: – magyar táj – földrajzi jelképek – települések, épületek – a magyar történelem „szent” és jelképes jelentőségű helyei
- II. Magyar flóra (minden, ami „hungarikum”, védett, és pl. a népköltészetben, irodalomban stb. szimbolikus értelemben is előfordul)
- III. Magyar fauna (az előbbi elv szerint): vadon élő állatok, háziállatok, pl. a sajátos magyar kutyafajták
- IV. Felségjelek (nemzeti színek, zászlók, címerek, a Szentkorona és más koronázási jelvények, pártok, egyházak, intézmények, vállalatok, sportklubok stb. jelvényei stb.)
- V. Nemzeti himnuszok és ilyen funkciójú versek
- VI. Nemzeti és állami ünnepek (megfelelő válogatással)
- VII. Jelképes történeti események dokumentumai (pl. Aranybulla, a déli harangszó, a 12 pont stb.)
- VIII. Jelképes szerepű pénzek és hasonló állami kötelezvények, bélyegek (pl. libertás, Kossuth-bankó stb.)
- IX. Állami rendjelek, kitüntetések, művészeti és egyéb díjak (történeti jelleggel, erősen válogatva)
- X. A magyar vallási gyakorlat, magyar szentek, vallási intézmények és kultuszok
- XI. Emblematikus történeti hősök, mártírok (Árpádtól Nagy Imréig)
- XII. Jelképes jelentőségű történelmi események és ezek mondái (a Csodaszarvastól 1956-ig és 1989-ig)
- XIII. Jelképes jelentőségű műalkotások, szimbolikussá vált művészeti alakok (Attila kardjától és a Fehérlófiától Ludas Matyiig, Hány Jánosig, és egészen napjainkig) a zene, irodalom, építészet, képzőművészet, fotó, film stb. alapján
- XIV. A magyar nyelv és írás, magyar gesztusok és jelek
- XV. „Szent helyek” régen és ma (pl. Pusztaszer, Rodostó, 1848 és 1956 emlékhelyei, magyarok nyomai a világban)
- XVI. Magyar tudósok, Nobel-díjasok
- XVII. Magyar utazók, felfedezők
- XVIII. Magyar feltalálók
- XIX. Magyarok a világtörténelemben (pl. Szent Erzsébet, Benyovszky Móric, hollywoodi magyarok stb.)
- XX. Magyar vonatkozások külső szemmel (pl. Berlioz, Brahms stb. műveiben)
- XXI. Emblematikus magyar sportolók, olimpikonok
- XXII. Egyéb hungarikumok (pl. az Ikarus, Tungsram, Rába)
- XXIII. jeles és jelképes turisztikai események (pl. busójárás, csíksomlyói búcsú, nevezetes gyógyfürdők)
- XXIV. Magyar viselet
- XXV. Magyar „foglalkozások” (pl. csikós, gulyás, huszár, betyár stb.)
- XXVI. A magyar népelet, néphit és népművészet alakjai (pl. boszorkány, égig érő fa, garabonciás stb.)
- XXVII. Emblematikus magyar népszokások

- XXVIII. Magyar égbolt, magyar csillagok
- XXIX–XXXII. Népköltészet, népzene, hangszerek, táncok
- XXXIII. A magyar népi kultúra emblematikus tárgyi világa (pl. kocsi, karikásostor, kopjafa, herendi porcelán, Zsolnay porcelán)
- XXXIV. Magyar ételek, italok (pl. gulyás, halászlé, túrós csusza stb.)

Természetesen más rendszerezés és tematika is elképzelhető, mind magyarságtudományi, mind szimbolikai szempontból, például Pál József és Újvári Edit könyve,¹²²⁶ amelyben a szerzők az általános szimbólumkutatás keretébe illesztették a maguk lexikonát. Legutóbb megindult a *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon* kiadása¹²²⁷ (az első kötet 2003-ban jelent meg, mostanáig öt kötet olvasható, a teljes címszóanyag mintegy 40 százalékaival), amely a XIX. század előtti magyar művelődéstörténetet tekinti át, gazdag illusztrációs anyaggal és szakirodalmi hivatkozásokkal. Természetesen ezt igazán alaposan kell figyelembe venni, viszont azt, ami itt olvasható, nem kell megismételni. Például már az első kötet közli az *állat- és növénysszimbólumok* címszót, sőt az egyes állatokra és növényekre vonatkozó gazdag művészettörténeti, ikonográfiai adattárat is találunk – ezeket tehát nem kell kimásolni. Minthogy azonban ez a lexikon a szöveges (és e tárgyban megtalálható folklorisztikai) vonatkozásokat nem említi, ezeket a mi kézikönyvünknek tartalmazni kell. (Minthogy a lexikon később megjelenő köteteihez is elkészültek már címszavak, ezeket a Balassi Kiadó adatbázisából könnyűszerrel meg lehet ismerni.)

A hungarológia többször is létrehozott olyan, főként a külföldi közönség számára készített áttekintést, amely a „hungarikumok” bemutatását tűzte ki célul. Ezeket nyilvánvalóan figyelembe kell venni a mostani áttekintés címszavainak összeállításakor.

Persze a Hankiss János kiváló imagológiai munkásságától elválaszthatatlan kézikönyv¹²²⁸ vagy Szabó Zoltánnak a „szellemi honvédelem” keretében készült és sok későbbi, rendszerint gyengébb utánzókra talált könyve,¹²²⁹ avagy egykori famulusának, Boldizsár Ivánnak ilyen szempontokat is érvényesítő praktikus útikönyve¹²³⁰ – mind-mind más szempontból figyelembe veendő előzménye egy magyarságtudományi jelkép-lexikonnak. Még az Erdei Ferenc főszerkesztette, akkor áttörésnek tekintett, nagyalakú és gazdagon illusztrált kézikönyv¹²³¹ is előzménynek tekinthető és figyelembe is veendő. A csakugyan gyakorlati célú magyar útikönyveket, statisztikai áttekintéseket, népszerű történelmi vagy néprajzi műveket már inkább figyelmen kívül lehet hagyni – hiszen mi eredeti munkát kívánunk összeállítani.

Minthogy azonban igen kitűnő magyar szaklexikonok, művelődéstörténeti áttekintések ismertek, egy-egy címszónál (mondjuk a Szent Korona leírása, pénztörténet, a verbunkos zene áttekintése, a magyar etnikai csoportok felsorolása stb.) nem szükséges az ott olvasható,

¹²²⁶ *Szimbólumtár. Jelképek, motívumok, témák az egyetemes és a magyar kultúrából*, szerk. PÁL József, ÚJVÁRI Edit, Budapest, 1997, több későbbi kiadásban is.

¹²²⁷ *Magyar művelődéstörténeti lexikon. Középkor és kora újkor*, I– köt., főszerk. KÖSZEGHY Péter, szerk. TAMÁS Zsuzsa, Balassi Kiadó, Budapest, 2003–. [Időközben megjelent a X. kötet is! – A szerk.]

¹²²⁸ HANKISS János, *Visages de la Hongrie*, rédigé par Zoltán BARANYAI et Jean GYÖRY, Plon, Paris, 1938.

¹²²⁹ SZABÓ Zoltán, *Szerelmes földrajz*, Budapest, 1942, új kiadásban is.

¹²³⁰ *Magyarország. Útikönyv*, szerk. BOLDIZSÁR Iván, Budapest, 1955.

¹²³¹ *Information Hungary*, red. Ferenc ERDEI, Oxford, 1968. (*Countries of the World – Information Series 2.*)

részletesebb bemutatást nekünk is megismételni. Mindehhez elegendő, ha „A magyar identitás jelképei” című kiadvány előszavában e további, érdekes és figyelembe veendő forrásművekre hivatkozunk.

Az egyes címszavak lexikonszerűek legyenek, a szerzők aláírásával. A kép- (és egyéb) mellékleteknek fontos szerepe van. Ezek nem csupán színesítik a címszavakat, hanem azokhoz érdemi hozzájárulást adnak. Nem szükséges például Mátyás király vagy Kossuth Lajos arcképét közölni, viszont a „hollós címer” vagy a Kossuth-bankó képen is bemutatatható. Kölcsey *Hymnusának*, Vörösmarty *Szózat-ának*, vagy a *Nemzeti dal* kéziratának hasonmása, esetleg kottájuk kéziratának képét viszont célszerű lenne közölni. Az illusztrációk között a színes képek lennének a leghatásosabbak.

Az egyes címszavaknál fel kell tüntetni a vonatkozó szakirodalmat is. Azt eldönteni, hogy ezt milyen technikával célszerű közzétenni – a szerkesztés dolga. (Elképzelhető például az, hogy a kötet végén egyetlen bibliográfia lesz majd olvasható, tematikus és nyelvi csoportosításban, az egyes tételek beszámozva, és a címszavak e számok segítségével adnak majd utalásokat.)

Időben és térben a „mindenkori” történeti Magyarország veendő alapul, vagyis Erdély, a Felvidék vagy a Bácska ennek megfelelően kap helyet. Ilyen elv alapján oldható meg a tulajdonnevek (helynevek, személynevek) írásmódja is.

Ám az „időbeliség” ennél is fontosabb problémát jelent. Az ugyanis nyilvánvaló, hogy a ma használt jelképekből és a mai magyar identitás bemutatásából kell kiindulni, ám nyilvánvaló, hogy más volt a magyar reformkor vagy éppen a reformáció idején a magyar identitás szimbólum-világa. Hogy ezt a sokszázados és sokszoros történeti rétegződést milyen módon és mértékben lehet bemutatni – a kötet szerkesztési koncepciójában kell előre tisztázni.

Igen fontos kérdés az: kiknek és milyen nyelven készüljön az áttekintés? Ha itthonra készül, abból kell kiindulnunk, hogy sok más, hasonló áttekintés is az olvasó rendelkezésére áll. Különösen a távolibb külföldön viszont az lehet az elsődleges cél, hogy egyetlen kiadványban mind megtalálhatók legyenek a legfontosabb magyarság-jelképek. Praktikus okokból ugyan nyilvánvalóan magyarul készülnek majd az egyes címszavak, ám már ezeknek első megfogalmazása olyan kell hogy legyen, hogy ne kelljen változtatni rajtuk az idegen nyelvi közlés esetén sem. (Tehát például a „nándorfehérvári győzelem” vagy a „Széchenyi-Lánchíd” rögtön magyarázatot érdemel, mivel a külföldiek nem biztos, hogy tudják, mire is vonatkoznak ezek a megnevezések.) A nem-magyar változat esetében nyilvánvalóan az angol vagy a német kiadás elkészítése lenne célszerű. Az előbbi, mint világnyelv, az utóbbi, mint a közeli külföld nyelve lenne nyilvánvaló megoldás. Bizonyos vonatkozásokban e két megoldás el is tér majd egymástól. Például a magyar történelem és földrajz több mozzanatát nem kell magyarázni a németül olvasónak, az amerikai magyarok viszont jobban érdeklik majd az angol nyelvű olvasót. Mind a képanyag, egyéb dokumentum-anyag mind a szakirodalom összeállításakor is gondolni kell az esetleges idegen nyelvű változatokra is.

Kiknek készüljön ez a könyv, van-e helye a rokon kiadványok között? E kérdésekre könnyű egyszerű választ adni. Voltaképpen a szélesebb közönség, iskolák és egyéb művelődési intézmények számára készül, itthon és külföldön egyaránt. Nem a magyar táj, a magyar történelem, a magyar népi kultúra, a magyar műemlékek áttekintése, hanem mindebből a szimbolikussá, jelképe ssé vált mozzanatok bemutatása. Noha megemlít ilyen vonatkozásokat is, nem az *imagológia* kézikönyve, vagyis nem a magyarságról külföldön kialakult képzeteket állítja a középpontba. Nem egyezik a magyar művelődéstörténet vagy a művészetek összegezésével, és a magyarságtudomány kézikönyve(i)hez képest is más a célja. Ez nyilvánvaló tény, és már az eddigi szerkesztési megbeszélések során is egyértelművé vált.

Manapság divatos a képes-hangos mellékletek (CD, CD-ROM) közlése kézikönyvekben. Ezt a lehetőséget nem szabad figyelmen kívül hagyni, ám maga a kézikönyv voltaképpen a maga nyomdai kivitelében kell hogy hasson. Különösen akkor, ha a CD vagy CD-ROM melléklet elég gazdag és terjedelmes lenne, ennek előkészítése hosszú időt venne igénybe.

Praktikus szempontokat is célszerű figyelembe venni. Mind az elkészítés időtartama és minősége, mind az előállítás költségei, mind a piacképesség szempontjában sokkal reálisabb az az elképzelés, hogy egyetlen kötet készüljön, viszonylag áttekinthető terjedelemben, mondjuk a megszokott lexikon-méretben kb. 500 nyomtatott lapon. Néhány hasonló munka kézbevétele után úgy gondolom, hogy ebben mintegy 6-8 nyomtatott oldalnyi lenne a tájékoztató előszó. (Ez nem valamilyen nagy ember bevezetője, vagy lelkesítő szózat lenne, hanem praktikus bevezetés, a fentebb már említett szempontokra is kitékintéssel.) Minthogy az illusztrációknak akkor van értelme, ha ezek jó minőségűek és láthatók is, a szövegek és illusztrációk aránya körülbelül 8:2 vagy 7:3 lehetne. Az illusztrációk aláírása legyen pontos és tájékoztató jellegű. Ehhez képest a kötet végén kell megadni az egyes illusztrációk forrását. Ez körülbelül 10 nyomtatott lapot tesz ki. Minthogy a kötet igen sokrétű ismeretanyagot összegez majd, a kötet végi irodalomjegyzék körülbelül 15 nyomtatott lapot tesz ki. Körülbelül ugyanilyen terjedelmű a tárgy- és névmutató. Erre még az esetben is szükség van, ha maga a munka az egyes címszavakat ábécé-sorrendben közli. Viszont egy „tartalomjegyzék” voltaképpen egyetlen lapra elfér majd. A fentiekből egyszerű számítással kiderül, hogy körülbelül 450 nyomtatott lapnyi a főszöveg, ebből 315-360 lap a szócikké, 90-135 lap az illusztrációké. Ez gyakorlatilag mintegy 600-700 kéziratlappnyi szócikk-anyagot jelent. Vagyis, rövidebb címszavak esetében összesen mintegy 1000, hosszabb címszavak esetében 500 címszót jelent.

Az eddigi szerkesztési értekezleteken is szóba került az egyes címszavak kívánatos száma, illetve ezek terjedelme. Ez egyáltalán nem egyszerűen megoldható probléma.

Hogy olyan példát említsek, amelyhez magam hivatalból kell hogy értsek, a magyar népmesék szereplői közül szóba került például a Fanyűvő/Vasgyúró/Hegyhengergető, a Hét-szűnyű Kapanyányi Monyók, a Szépmező Szárnya, Fehérlófia, Csillagszemű juhász, Árgyélus királyfi, Tündér Ilona és még további tucatnyi mesei név. Ez a lista nyilvánvalóan nem teljes, hiszen éppen az „égigérő fa”, vagy a Hamupipőke nem is szerepelt köztük. Ugyanilyen listában négy balladacím is előfordul (Kádár Kata, Molnár Anna, A halálra táncoltatott lány, Kőműves Kelemen). Természetesen ez a lista is tetemesen növelhető. Azaz legalább húsz és majdnem ugyanannyi balladai „címszó” kerülhetne szóba. Ha itt a minimális, azaz egyenként kétsoros címszót számítunk, a két népköltési műfajt 1-2 nyomtatott lapon elintézhjük. Viszont ha az egyes mesei és balladai témákról vagy nevekről valamivel többet mondunk (például az Árgirus-téma vagy az építőáldozat esetében éppen a szimbolikus értelmezést, szépirodalmi vagy művészeti feldolgozásokat is megemlítenénk), ez a terjedelem növekedne. Célszerű megoldásnak ez esetben az kínálkozik, hogy egyetlen címszóban soroljuk fel a mesei, egy másikban a balladai mozzanatokat.

A virágoknál szóba került a rózsa, búzavirág, pipacs, muskátli, tulipán, sőt a gyöngyvirág, nefelejcs, szegfű, rozmaring, szarkaláb, mályva is, azaz megint mintegy tucatnyi név, és, persze ez sem teljes, – az ibolya és a viola, a hóvirág, a ruta, az őszirózsa, az árvácska kimaradt a felsorolásból –, noha éppen az utóbbiak egyike történelmi esemény jelképévé vált („Őszirózsás forradalom”), másika irodalmi mű életsorsot kifejező címévé (Móricz Zsigmond: *Árvácska*, 1941) vált. Az előbb említett számítással itt is néhány nyomtatott lapnyi lenne a virágokra vonatkozó rész, különösen akkor, ha itt is áttekinthető címszó készülne. Ám itt mindenképpen lesz illusztráció, mégpedig nemcsak botanikai képek, hanem például

népdalszövegek, vagy népszokáshoz kapcsolódó, a népművészetben megjelenő ábrázolások formájában. Ez pedig legalábbis megháromszorozná a terjedelmet.

Minthogy a fák, termesztett növények, és a botanikailag hungarikumnak tekinthető növények más felsorolásban szerepeltek, a növényvilág együttesen akár 15-20 nyomtatott oldalt tenne ki.

Nem szükséges, hogy a fentebb említett XXXV témakör mindegyikét végigvizsgáljuk. Noha nyilvánvaló, hogy ezek között vannak nagyobb terjedelmet igénylők, átlagban 1-2 nyomtatott ívnyi terjedelmük esetében még megvalósítható az egykötetes kézikönyv elkészítése. Persze, csak akkor, ha a rövid és bokrosított címszavak mellett döntünk.

Mindez viszont azt jelentené, hogy a például vett finn kötethez képest legalább kétszeres (sőt szinte inkább háromszoros) lenne a magyar könyv terjedelme. (Egyébként a finn kötetben nincs szakirodalom, ám egyéb arányaiban nem tér el a fentebb általunk kalkulálttól.) Viszont a finn kötetben csak fekete-fehér illusztrációk vannak, és a személyek arcképei legtöbbször bélyegnagyságúak.

Lényegesen megváltoztathatná a terjedelmet, ha készülne a kötethez hangos, képes melléklet is. Ez azonban szinte csak a kötet illusztrációit vihetné át egy másik adathordozóra és a szoros értelemben vett szöveg esetében szinte észrevehetetlen rövidülést okozna. Elvben lehetne arra gondolni, hogy külön jelenjen meg a szövegekötet, majd a mellékletek anyaga. Ez azonban nem sok előnnyel járna.

Akár így, akár úgy készül el a kötet, igen fontos benne a jóminőségű (és zömmel színes) illusztrációs anyag. Ez ugyan megdrágítaná a kötet bolti árát, ám mindenképpen megnövelné a mű értékét, felhasználhatóságát, legkivált külföldön.

Az egyes szócikkeknek nincs szerzői jogi probléma. Az illusztrációk esetében viszont van. Ezt is meg kell gondolni, meg kell oldani, még a mű nyomdába adása előtt. Néhány illusztrációnál (pl. versek kéziratának képe) egyetlen forrás, egyetlen *copyright* van. Más képeknél (akár pl. a Szentkorona képe) olyan forrást is használhatunk, amelyért nem kell szerzői jogot fizetni. Mindezt a szerkesztés során előre kell végiggondolni.

Minthogy a kézikönyvet nem egy kiadó találta ki vagy rendelte meg, hanem a szerzők/szerkesztők ötlete volt, voltaképpen a megvalósítás módját illetően ők maguk dönthetnek. Jelenleg az az elgondolás, hogy voltaképpen a név szerint már említettek írnák az egész könyvet. Minthogy mindegyikük készített már hasonló munkát, foglalkoztak a nemzeti szimbólumok kutatásával, sőt lexikonkészítő tapasztalatuk is van, ez kézenfekvő megoldásnak tűnik. Mondjuk egy irodalmi lexikonban ugyanis elképzelhető, hogy sok szerző írja a speciális szakértelmet igénylő szócikkeket. A magyar identitás jelképeit bemutató munkában azonban mindennél fontosabb az egységes szemlélet és szóhasználat érvényesülése. Ezt pedig akkor egyszerűbb elérni, ha a címszavak íróinak száma kicsiny és ők meg tudnak egyezni egymással az egyes témák terjedelmének arányaiban, a részletezés mikéntjében, a szóhasználatban és minősítésben. Nem lehet ugyanis egyazon kötetben laponként mást és mást érteni mondjuk a „szimbólum” vagy az „identitás” szavakon. Az eddigi szerkesztési munka ezt az egyetértést bizonyította.

*

A 28. szimpózium keretében Debrecenben Voigt Vilmos, majd Hoppál Mihály vázolta az identitás-kötet terveit. A jelen levők kötetlen beszélgetés formájában elsősorban azzal foglalkoztak, milyen történelmi események, helyszínek, szereplők legyenek a kötet címszóanyagában. Főként a sport és a tudomány (meg a találmányok) esetében egy-egy név megemlézése egész sor hasonló megjegyzésre adott alkalmat. Ezeket a további szerkesztési munkában

figyelembe veszik. Mint minden eddigi megbeszélés alkalmával, most is kiderült, mennyire szükség van egy ilyen kézikönyvre, hiszen korábban soha sem kellett tüzetesen és praktikus szempontból is végiggondolni azt, mi minden is számít itthon vagy külföldön a magyar identitás valamilyen jelképének. Ezúttal is köszönjük a megbeszélésen elhangzottakat, főként Kincses Kovács Éva, Paczolay Gyula és Szigeti Jenő megjegyzéseit, és továbbra is várjuk az észrevételeket.

Emlékezet, elbeszélés

Kié a tér?

Halász Péter 2006. február 7-én felravatalozta magát Budapesten a Műcsarnokban, négy hétre rá meghalt New Yorkban. Ez a mondat sokat szerepel majd színháztörténeti kézikönyvek lapjain,¹²³² hiszen Halász önravatalozásával saját maga zárt le egy színháztörténeti korszakot, a magyar avantgárd színházét. Ugyanakkor halálával elindította az emlékezés idejét.

A magyar avantgárd kultúrát eddig szórványemlékként gyűjtötték és értelmezték mind a visszaemlékezők, mind a kutatók,¹²³³ de Halász Péter utolsó performanszával ipari méretekre nagyította az emlékezés folyamatát. Lezárta nemcsak életét, de kijelölte az alternatív, avantgárd, második színházi kultúra történetének végét is. Végessé tette ezzel az aktussal a klasszikus magyar avantgárd és a neoavantgárd korszaktörténeti kapcsolatát, kutathatóvá, értelmezhetővé, sőt történetté alakította az 1925-ben, a Zöld Szamár Színházban elindult színházi beszédnyelvet.

A magyar színháztörténeti avantgárd klasszikus és modern korszakának nyolc évtizede egyező befogadástörténeti jelenséget állít elénk. A két korszak színházának még történeti feldolgozási folyamata is egyezik, hiszen mindkettőben az emigráció és így az emigrációs befogadás az elsődleges. Kassákot és Moholy-Nagyot a nemzetközi dada és a Bauhaus, Halász Pétert a Squat és New York dokumentálja és legitimálja.

Az avantgárd és a neoavantgárd színházi paradigma összekapcsolása nemcsak tudománytörténeti produktum, hanem a színházi múltra és nyilvános beszédre való új emlékezési forma, amely az ügynökjelentések nyilvánossá válásával hozott létre szinte tömeges vallomássorozatot. A neoavantgárd kultúrában Szentjóby Tamás, Hajas Tibor, Molnár Gergely, Bódy Gábor, Koós Anna, Halász Péter, Najmányi László, Baksa Soós János saját életét, saját személyiségét tette a műalkotás tárgyává,¹²³⁴ ekként folytatva a klasszikus avantgárd kísérleteiben elindított, a színházi struktúrában a szerep kategóriájával jelölt virtuális identitás mediatizálását.

A húszas és a hetvenes évekbeli alternatív színházi események a hivatalos színházi gyakorlattól nem csak a játékn nyelv karakterológiájában tértek el. Jellegetesen másként működtek információterjesztő, az eseményre rámutató-felhívó előpropagandájukat, miként másként terjesztették az utólagos értelmezési mátrixokat is, így nemcsak az előadások, de a róluk szóló másodlagos (szak)irodalom sem került be a kanonikus történetek közé. Ez a második nyilvánosságban működő játéktér, információs tér és politikai tér sajátos hálót alkot. E térszerkezet felvázolására teszünk kísérletet.

A politikai színházi mozgalmak leghatározottabb döntése a játék konnotációját elsődlegesen kijelölő tér átalakítása volt. A tényleges mozgalmakat évtizednyi távolságból követő, leginkább szociológiai szempontrendszerrel működtető kortárs színháztörténetek¹²³⁵ talán a játék intézményes-financiális kereteit, a szponzoráció és társadalmi bázis sajátosságait keresik először színjátéktípus-meghatározásaikban. De mindenki egyetért azzal, hogy a kőszínházi

¹²³² A Theatre Drama Review 2007. januári száma indította a sort.

¹²³³ Lásd a Színház című folyóirat 1990. okt. számát és Szőke Annamária, Müllner András, Sasvári Edit, Jákfalvi Magdolna kutatásait.

¹²³⁴ HAVASRÉTI József, *Alternatív regiszterek*, Typotex, Budapest, 2006, 106.

¹²³⁵ Pl. Marvin CARLSON, *Performance*, Routledge, London, 1996. Vagy magyarul Peter SIEMHANDL, *Színháztörténet*, Helikon Kiadó, Budapest, 1998. (Ford. SZÁNTÓ Judit.)

szabályok a színházi olvasásban biztos pontokat kínáltak akár a szerepfelvétel, a történetkövetés, akár a fikció szintjének megtalálásához. Tehát ha a játéktér az utcára tágul, s színházi játék néven a köztér spontán vagy akár szervezett, engedélyezett vagy akár tiltott elfoglalását nevezzük meg, akkor a közbeszéd a terek megnyitását a közösségi akarat megnyilvánulásaként politikai tettként érti. S ebben a karakterében a közösség, a polis szabad akaratáról, politikai eseménysorról beszélünk.

Európában leginkább Piscator demonstratív rendezvényei óta az utca és a nagy stadionok *elfoglalása* a színházi keretekben történő megszólalást a politikai megszólalás keretére formálta. A demokratikus, a munkásmozgalmi és akár a fasiszta mondanivaló tere¹²³⁶ az utca lett, miként minden, a hivatalosságot megtagadó vagy abból kiszoruló társulat a közsínházi formációk helyett mindig a vásárit választotta. Meg kell itt említenünk, hogy Alfred Jarry¹²³⁷ óta bír ismert elméleti szakirodalommal a szabadban játszott előadások politikai és értelmezői szabadsága, bár a tér fizikai korlátaiból kitörni akaró, a szabadságba kirobbanó játékos inkább a romantika színházi vízióit élte tovább, a modernista új térformáció a nyitott, az üres terek újdonságértékét preferálta.

Tudjuk, hogy az európai naturalista színházi mozgalom, a Théâtre Libre, a Freie Bühne (SZABAD) még beírta a művészetideológiai elkülönülés megnevezésével, ott a szabad jelző a teátrális illúzióvilágtól való megszabadulás hívószavaként működött. S tudjuk, hogy az avantgárd színház a szabadságfogalmat radikálisan a mentális és a fizikai térkoordináták szabadon paradigmatis viszonyára fordította le. Artaud Alfred Jarry Színházában¹²³⁸ azt a színházi nyelvet írta le, ahol a befogadás hagyományát zavaróan, de innovatívan kizökkenti a térszerkezet ismeretlensége, mert az ismeretlen, esetleg behatárolhatatlan térben játszó színházi folyamat több értelmezői ponton is bizonytalanná válik: eltűnik a játékos és a szerep közötti határ, a kint és a bent viszonyítása, s nagymértékben csökken a nézés és a játszás, az aktív és a passzív jelenlét közötti különbség. Erről a szabad és nyitott térről beszélünk.

A hatvanas–hetvenes évek neoavantgárd színházi kultúrája ezt a szabad kivonulást a szabad magánterekre értelmezte. New Yorkban civil terekben, elsősorban saját loftjában dolgozott Robert Wilson. Ezt a fajta kivonulást sem ő maga, sem történetírói¹²³⁹ nem tekintik kényszerített száműzetésnek vagy politikai állásfoglalásnak, csak döntésnek. „A művészek között egyre keresettebbek lettek a Soho-beli műteremlakások, és 1967-ben Wilson is beköltözött az első ilyen műtermébe, a Spring Street 147-be, ahol előzőleg az Open Theatre működött. A közelben lakott Andy Warhol, Richard Foreman, Yvonne Rainer, Patricia Brown, Meredith Monk, Kenneth King, Jack Smith és Steve Reich, a zeneszerző. Élénk kapcsolat alakult ki közöttük, átvették egymás – gyakran eleve rokon – ötleteit.”¹²⁴⁰

Budapesten a hetvenes évek elején éppúgy saját lakásában tartott előadásokat Halász Péter, Fodor Tamás (s tegyük hozzá, hogy Prágában a 68-as forradalom után Pavel Kohout¹²⁴¹ és az őt támogató színészek a Nemzeti Színházból), ez a lakásszínházi játék azonban motivációjában és ezért értelmezői horizontjában a politikai tett és a személyes bátorság mozzanatát hordozza.

¹²³⁶ Susan SONTAG, *Fülbemászó fasizmus*, in Uő, *Szaturday jegyében*, Cartaphilus, Budapest, 2002, 83–118. (LÁZÁR Júlia ford.)

¹²³⁷ Alfred JARRY, *Textes autour d'Ubu roi*, in Jarry: *Ubu*, ed. Noel ARNAUD, Gallimard, Paris, 1978, 307–350.

¹²³⁸ Artaud *Oeuvres*, szerk. Évelyne GROSSMAN, Gallimard (Quarto), Paris, 2004, 227–234.

¹²³⁹ Stefan BRECHT, *The Theatre of Vision: Robert Wilson*, New York, 1968.

¹²⁴⁰ Katharina OTTO-BERNSTEIN, *Absolute Wilson. The Biography*, Prestel, New York, 2006, 50.

¹²⁴¹ Tom STOPPARD, *Cahoot's Macbeth*, Faber and Faber, London, 1980.

A New York-i downtown szembe fordult ugyan az uptown kulturális közegével, s a művészetek közötti műfaji különbségek összemosása a színházi és galéria-piac átstrukturálását, saját producer- és kurátor-réteg térnyerését eredményezte, ez a térválasztás mégsem jelentett az általános polgári szabadságeszményeken túlmutató függetlenedési akaratot.

Párizsban 1968 májusától az utcaszínházakra jellemző politikai improvizáció vált a teátrális nyilvánosság terévé, s a közterek radikális elfoglalása felülírta a magánterek kinyitására irányuló kezdeményezéseket. A nagy visszaemlékezők, Jacques Lecoq, Peter Brook, Ariane Mnouchkine utóbbi években publikált történeteikből¹²⁴² rakható össze, hogy éppen a forradalmi kavargás fogalmazta mássá a színház működőképesnek gondolt dialógus terét. Minden persze ott kezdődött, hogy a forradalom alatt Jean-Louis Barrault egyedüli direktorként megnyitotta az Odéon Színház épületét (is) a diákok előtt, hogy azok civil térként használva a színházat, azonnal teátrális keretek közé léptessék indulataikat. Lecoq maszk mögé bújtatta a játékosokat, s színpad helyett üres tornacsarnokokat foglalt el, Brook a Nemzetközi Színházi Műhely keretében beköltözött egy kiégett és elhagyott, penészes és omladozó külkerületi bulvárépületbe, Mnouchkine pedig gyárakban, a munkások ebédszünetében tartott színházi előadást.

Halász Péter 1968 májusában csoportos útlevéllal az Egyetemi Színpaddal vendégszerepelt Nancyban, s ott érte a forradalom. Halász Péter Nancy főterén, a feldúlt, barikádokkal körre formált Place Stanislas-on a lovas szobor tövében improvizált színházat. New York, Párizs és Budapest színháztörténetének pillanatnyi összekapcsolása annyiban érdemel figyelmet, amennyiben a New Yorkban 1968-cal induló alkotói mechanizmusok közösségi mechanizmusként jelentek meg Európában. Wilson loftjában az ott létrehozott Byrd Hoffmann School of Byrds társulat kommunaszerűen együtt élt, s a folyamatos napi tréningekből bemutatók, előadások jöttek létre. Ezek esztétikai értékeiről, terápiás metodikájáról sokan, sokféle leírást, elemzést készítettek, s ezoterikusságuk, Wilson furcsa, nem beszéd alapú kommunikációja az újfajta művészeti elitizmust (szabadságot) képviselte.

Budapesten, kommunista diktatúrában loftot, elhagyott gyártelepet nyilvánvalóan nem lehetett bérelni, a hivatalos játéktérhez (színházhoz) nem jutó társulatok ezért vagy saját, meglévő lakásukban játszottak, mint Halász Péterék a Dohány utcában, vagy elkezdtek építeni egy lakóháznak nevezett színházat. Fodor Tamás és az Orfeo története a térhez jutás emblemikus példája. Fodor színészeivel Budapest vonzáskörzetében, Pilisborosjenőn telket vásárolt, s kommunában, közösségben saját két kezükkel elkezdtek felépíteni színházi területet. Minden közös volt, a tulajdon, az ötlet, a munka. Már az építkezés folyamata is egyfajta performanszként értelmezett műalkotás. A pilisborosjenői építkezés és előadás az ellenőrizhető fővárosi közegből az ellenőrizhetetlen vidéki térbe vitte ki azokat a fiatalokat, akiket az állambiztonság szeretett megfigyelése alatt tartani. Vagyis a vidéki tér éppen a kivonulás, a szabad térválasztás, s nem a művészetesztétika aspektusában hordozta az elsődleges veszélyforrást.

Az öntörténetírás és öndokumentálás korai fázisában a gyűjtés és az archiválás feladata működött, de Wilson archívuma¹²⁴³ és Budapesten a Galántay György–Klaniczay Júlia működtette ArtPool archívum kollektív történetén jól követhető, mikor váltott a gyűjtés alternatív történetírásá.

Rendkívül kevés információnk maradt a magyar vidéken vagy a belvárosban, de magánházban létrehozott, így a civil tér szabadságát választó előadásokról. S maguknak az információknak a megjelenési közege is bizonytalan olvasói háttérösszefüggéseket kínál. Míg a

¹²⁴² Brook by Brook. *Portrait intime*, Arte Video, 2004; Ariane MNOUCHKINE, *L'art du présent*, Paris, Plon, 2005. és Jacques LECOQ, *Le Corps poétique*, Paris, Actes Sud-papiers, 1997.

¹²⁴³ <http://www.robertwilson.com> és <http://www.artpool.hu> .

Village Voice, a The Drama Review, a Théâtre/Public jól kontextualizálható információkat kínált olvasóinak, addig a budapesti előadásokról a hivatalos nyilvánosságban nem jelenhetett meg semmi. Egészen pontosan az lenne a legtisztább kutatói helyzet, ha nem jelent volna meg semmi, de pár bátor és pozícióban lévő lapszerkesztő kulturális partizánként igyekezett elrejteni néhány, csakis a beavatottak nyelvén érthető hírt. Így lett a magyar alternatív színházi mozgalom amatőr és egyetemi, néha munkásmozgalmi, népfrontos.

A legmegbízhatóbb formát öltő leírás az avantgárd filmművészként Európában is jól ismert Bódy Gáboré,¹²⁴⁴ aki elsőként írta le és nevezte azonnal ezoterikusnak Halász szobaszínházi tevékenységét. A megnevezés jelzője kizáró aktust hordoz, s a szubkulturális elkülönülés tényének értelmezésekor Bódy a művészi és a politikai mozzanat értékelésekor ez utóbbira helyezi a hangsúlyt. A hetvenes évek elejének budapesti közbeszéde politikainak tekintett minden szabad játéktér-választást (miként Párizsban is), s az üldözöttség tematizálását látta minden előadásban. „Egy hamis társadalmi egzisztenciaérzet keletkezik, amit a valóság oly módon korrigál igazzá, hogy a színházi jelenlét élményében az ‘üldözöttség’ lesz az alapvető tartalom.”¹²⁴⁵

Három évtizeddel később, mikor egy szabad demokráciából rekonstruáljuk és talán alkotjuk meg a színházi avantgárd múltját, bizonyosnak látszik a kortársi ítélet kötöttsége és elkötelezettsége. Bódy jelentései leírják a nem hivatalos térben zajlott művészi eseményeket, elemzik a jelenlevők alkotó cselekedetein túl azok esztétikai és ideológiai vetületeit. A jelentések és a művek kontextusa két eltérő befogadói rendet szolgáltat ki. A jelentések és a művek fizikai tere köré, legyen szó egy belügyminisztériumi dokumentumról vagy egy szobaszínházi bemutatóról, éppúgy a titkosság, tehát az olvasásához szükséges beavatottság karakterológiája vázolható fel. A források így újraközölve vagy újrafellelve, bár óhatatlanul dokumentumértékkel kínálják fel az információt, saját kontextualizált közegüket változtatják meg. Bódy Halászné színházát tehát ezoterikusnak nevezte, s ezzel talán csillapította a belügyminisztériumi cenzorokat, megnyugtatta az állambiztonsági tiszteket, de ugyanakkor Halászné színházának avantgárd performansz jellegét és bátorságát, az európai művészi közélet normáihoz igazodó magatartását tompította le. Bódy jelentés-kritikája negligálta a színházi formanyelv politikai jelentőségét, s szubkulturális zárványként kategorizálva bagatellizálta szerepüket. De Bódy Gábor mindenesetre tanulmányai sorába illesztette ezt az ügynökjelentését, s évekkel öngyilkossága után megjelent kötete nyilvánosságra hozta, amit akkor még senki sem kutatott: a magyar avantgárd színház eseményeit.

New Yorkban Wilson közösségi kommunikációja másként működött – bár jellegzetes, hogy a korai, loftbéli előadásokról leginkább a Village Voice tudósít. A Wilson loftjában dolgozó amatőr színházi csapat alapítványi kereteket hozott létre finansziális stabilitásuk biztosítására. Az előadások, a próbák, az alkotás minden fázisa nyilvános volt, a loft éveken át nyitva állt mindenki előtt. A reklám legális formában, nyomtatott-írott csatornákon terjedt, a kritikai elemzések kirajzolták a Village Voice-tól a New Yorker-ig feszülő publicisztikai palettát. A vizuális dokumentációt galériák, sőt maga a MoMA gyűjtötte és állította ki párhuzamosan a történésekkel.

Budapesten az alternatív tereket kereső művészek minden akciója a politikai megnyilvánulás szintjén értelmeződött. Az egyik irányzat, a Fodor Tamás-féle Orfeo-kör a politikumot, mondhatnánk, aktív formában jelenítette meg. (Szélső)baloldali, maoista, che guevarista eszmék hatása alatt betiltott kortárs magyar költők verseit szavalták, s a húszas évek illegális

¹²⁴⁴ BÓDY Gábor, „Holt színház” – kulturális vákuum, in *Végtelen kép. Bódy Gábor írásai*, Pesti Szalon, Budapest, 1996, 281.

¹²⁴⁵ Uo.

munkásmozgalmi konspirációjára jellemző trükkökkel beszélgetésre hívták Nagy Lászlót, Csoóri Sándort. Minden előadásukban a tömeg és az egyén, a kiválasztott vezető és a milliók viszonya tematizálódott.¹²⁴⁶

Halász Péter a hivatalos amatőr-diákszínjátszás kereteit is elhagyva tudta, hogy politikai, ráadásul az ismert politikai beszédhelyzetben értelmezhető állásfoglalást vár tőle mind a hivatalos, mind az alternatív közeg. Ha valaki kilép a hivatalos játéktér és így a hivatalos ideológia kereteiből, az nevezze meg (mint Fodor tette) saját ideológiáját. Legyen ultrabalos vagy nyugati jobbos, legyen maoista vagy Cohn-Bendit-követő.

Halász Péter nem nevezte meg ideológiáját, nem azt a viselkedési paradigmát követte, melyet elvártak tőle, mert nem valami ellen, a betiltások ellen, az egyetemes emberi szabadságért stb. hozta létre előadásait, hanem, bármennyire is lehetetlen leírni, de a művészetért, a művészi kifejezés lehetőségéért. Halász évtizeddel később leírja,¹²⁴⁷ hogy tudta, mit várnak tőle, s tudta, hogy azt nem akarja.

A hetvenes évek alternatív színháza Magyarországon is informális csatornákon kommunikált közönségével. Maguk az előadások sem illeszkedtek a hivatalos színházi paradigmából ismert ritmusba: sem a bemutató ideje, sem kezdete, néha maga az előadás címe sem volt nyilvános. Visszaemlékezések szerint a budapesti értelmiségi körökben „lehetett tudni”,¹²⁴⁸ mikor lesz valami. Meghívókat, műsorfüzeteket, vagyis a hivatalos írott kommunikáció kellékeit csak rendkívül ritkán alkalmazták, s nem kizárólag finansziális, inkább konspiratív okokból. A Spring Street-i loftba, a pesti lakásszínházakba eljártak az emberek, s általában lett valami, mely egy előadás táján értelmezett struktúrájába illeszkedett. Ez az informális tudás, ez a háló értelmiségi összetartozást eredményezett akár a downtownban, akár Párizsban, akár Budapesten. Itt talán fontosabb volt ez a tényleges kapcsolati háló,¹²⁴⁹ amely már létezésével a demokratikus emberi jogok betilthatatlanságát bizonyította.

Ebben a színházi paradigmában nem a mű, nem az alkotói intenció és dokumentáció, hanem a kortársi értelmezői közeg kutatása az elsődleges. A színház mint közösségi műfaj eddig is többféle színháztörténeti stratégiát eredményezett. A hivatalos történetírás intézmények, alkotók történetét kanonizálja, az alternatív nyilvánosságban élőkét a játékkeret, a formanyelv felől közelítik meg. Mindkét paradigmát a játék választott, talált, kialakított, örökölt tere indítja el, így azok a történetek, melyek a mű értelmezési horizontját a tér elemzésével vázolják fel, elkerülik a szociológiai, ideológiai tudományok kínálta csapdákat.

Az értelmiségi háló kialakulása spontán szerveződést mutat, s az orális, tehát ellenőrizhetetlen hagyomány fontosságára hívja fel figyelmünket. A hetvenes évekbeli értelmiségi hálót rekonstruálni lehet a vezető értelmiségi posztokon ülő hivatalnokréteg történetével, New Yorkban és Párizsban a művészetet pártoló alapítványok kurátoraival stb., de Budapesten sokáig lehetetlennek tűnt a második nyilvánosságban működő szabad értelmiségi háló¹²⁵⁰ történeti feldolgozása. Az ügynökjelentések kutathatóságával azonban nemcsak a színháztörténeti események pontos, a zsurnaliszta értelmezéstől általában mentes, adatgazdag leírása

¹²⁴⁶ Fodor Tamás visszaemlékezése, in *Felütés*, szerk. VÁRSZEGI Tibor, H. n., 1990. 50–63.

¹²⁴⁷ Színház 1990. okt–nov. 20.

¹²⁴⁸ Nánay István szóbeli közlése.

¹²⁴⁹ Ennek látható változata ma az iwiw.

¹²⁵⁰ Szabad Kezdeményezések Hálózata, mint a szabad demokratikus jogállam szamizdat alapú nyilvánossága 1988-ban azzal a céllal jött létre, hogy elősegítse a különböző független csoportok közötti információcserét.

segíti a korszak kanonizálódását, hanem ezeken az eseményeken alkotóként vagy nézőként résztvevők listája felrajzolja az alternatív közösségeket létrehozó értelmiségiek hálóját. Megrendítő tapasztalat annak a kornak a dokumentumait kutatni, mely nemcsak a műalkotás létrehozóját, a Szerzőt, de annak befogadóját, a Nézőt is feljegyezte, s név szerint számon tartotta.

Az értelmiségi háló információs rendszerként működött, miként az ügynökháló is. A hálószerkezet sajátosságából következik a személyes kapcsolattartás, az orális informálás technikája, s a beavatottság-jelleg miatt az összetartás közösségi érzése. A kétféle hálószerkezet számos elemében összefonódott, s ezeken a pontokon cserélődtek az információk mindkét irányban. Ezzel is magyarázható, hogy a magyarországi rendszer a Fodor Tamás-féle aktív politikumot a tiltás és az engedés konspiratív eszközeivel jól irányította. A pilisborosjenői ház-színház előadásaira a hetvenes évek közepén már tömegesen és rendszeresen vándoroltak Budapestről az emberek. A hatalmi szervek pontosan tudták, mi történik a vidéki kommunában, de jobbnak látszott nem mártírrá vagy esetleg guruvá növesztetni a színészeket. Grotowski munkáit, a wrocławai Laboratórium Színház zárt, kísérletező, a lengyel politikai közélettől hermetikusan el- és lezárt ideológus színházat többen ismerték Kelet-Európában is. A hatalom a kommunában működő, saját közösséget létrehozó Orfeo Társulatnak ellenőrizhető és jelentéktelen nyilvánosságot kínálva elvette tőlük a saját tér konnotálta erőt. Fodor Tamás és társulata a MADOSZ belvárosi székházában kapott egy lakást, mely próbákra alkalmas volt, előadásokat is tartottak benne. Legendás lakásszínházra emlékeztető előadások is létrejöttek az egymásba nyíló termekben (Woyzeck, Semprun), de a társulat két évad alatt saját terével saját akaratát és arculatát is elvesztette.

Halász Péter színházával ez a módszer nem működött. Társulata hol a Dohány utcai házban, hol a balatonboglári kápolna dombján, hol egy mezőn, a színházi formanyelv Kantor előadásaiból ismert talált tereivel dolgozott. Ez a mozgékony és rendkívül innovatív művészet igazán ellenőrizhetetlen volt, így ezt a társulatot emigrációba kényszerítették.¹²⁵¹ Így ért el Halász Péter New Yorkba, s a Squat előadásaival éppen abba az avantgárd színházi közegbe illeszkedett, melyet Wilson akkoriban hagyott ott.

Az emlékezés virtuális tere rajzolódik ki az ügynökháló és az értelmiség háló kutatásával. Miként a politikai színház is az alternatív tér megtalálásával, a tér megalkotásával kezdte öndefinícióját, a színháztörténetnek is változtatni kellett saját koordinátáin. A színházi alkotás folyamatán túl a színházi befogadás is a közös tér konnotálta folyamat része lett. Míg a francia színházi kultúrában Ariane Mnouchkine, Peter Brook, Jacques Lecoq¹²⁵² ezt a folyamatot az alkotás fázisainak lelassításával, magyarázásával, megmutatásával indította el, addig az alternatív budapesti játék a közösségi politikai szerep vállalásával léptette a konspiráló nézőt az alkotói munkába.

Elengedhetetlen a virtuális játéktér rekonstruálása, hiszen a lassan ipari méreteket öltő memoárirodalom legtöbbször alkotástechnikákra egyszerűsíti a mediatizált szerep-felvétel alternatív technikáit, s ezzel hasonló hibát követ el, mint Bódy Gábor. A mai magyar színház ugyanakkor ebből a gyakorlathból és ezekből az elemekből táplálkozik. Legjobb és legismeretebb rendezőink ezeken a szobaszínházi előadásokon szocializálódtak, ott nőttek fel a második nyilvánosság hálórendszerében. Mivel a hivatalos és nem hivatalos színházi jelenségek hivatalos és nem hivatalos történetírást eredményeztek, a jelen kutatóinak feladata a kánonba léptetni a nem hivatalos múltat.

¹²⁵¹ KOÓS Anna, *A nem kívánt hagyaték*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 2006.

¹²⁵² L. a 11. jegyzetet.

A korai munkásmozgalmi radikalizmus tulajdonosztó, kommunális anarchizmusának legismertebb, a parasztság támogatását megcélzó, földosztást igénylő didaktikus dialógusa így hangzott: „Kié a föld? Aki megműveli.” A színházi játéktér-foglalás a hetvenes évek Budapestjén nemcsak a játéknelv, a forma radikalitását jelentette, hanem retorikai és gondolati allúzióval a történelmi játszmák színterére léptette a színházat.

Avantgárd és nemzetiség

„E manifestum aláírói Franciaországban, Amerikában, Spanyolországban, Németországban, Olaszországban, Svájcban, Belgiumban stb. élnek, de nincs nemzetiségük.” Ez a megjegyzés az egyik legfontosabb párizsi dadaista röplap, a Georges Ribemont-Dessaignes által szövegezett *Dada soulève tout* fejlécében áll a cím felett, zárójelben.¹²⁵³ Ha összevetjük az aláírók listájával, igazat kell adnunk ennek a megjegyzésnek. A Franciaországban született, de művészi hírnevét New Yorkban megszerző Marcel Duchamp, vagy jó barátja, az Amerikában született, de művészi hírnevét Párizsban megszerző Man Ray a legegyszerűbb esetek közé tartoznak. Francis Picabia például egy Párizsba akkreditált kubai diplomata fiaként lett a dadaizmus „bacilushordozója” New Yorkban, Barcelonában, Zürichben, majd Párizsban.¹²⁵⁴ Az elzászi születésű Hans Arpot, amikor a német sorozás elől Párizsba menekült, a franciák internálni akarták – így kötött ki a semleges Zürichben, ahonnan a háború vége után Kölnbe és Párizsba vezetett az útja.¹²⁵⁵ Tristan Tzara 19 évesen adta fel romániai és zsidó identitását,¹²⁵⁶ hogy Zürichben, majd Párizsban a dada hontalan, világpolgár vezéregyénisége lehessen, s végül francia költőként élje le élete legnagyobb részét. A kulturális hontalanság archetipikus példája az elzászi születésű, zsidó háttérű, természetes bilingvis Yvan Goll, aki részese volt a zürichi dadaizmusnak, később egyaránt kapcsolatban állt a konstruktivistákkal és a szürrealistákkal, pályáját több kontinens között osztotta meg, és mindvégig megtartotta nemzetek feletti, s egyben hontalan identitását.

Közismert és nyilvánvaló az is, hogy e nevek között felvett álnevek, művésznevek is vannak: Tzara vagy Man Ray eredeti nevét csak lexikonok őrzik, a kulturális emlékezet nem.¹²⁵⁷ A névváltozatok között különösen érdekes Arpé, aki felváltva használta a Hans és a Jean keresztnévet, megjelenítve ezt az identitásdilemmát, amelynek eredményeképp a szóban forgó manifestumot pusztá vezetéknévvel szignálta.

Az identitás efféle elmozdítása korántsem példátlan a kultúra történetében: Joseph Conrad vagy Guillaume Apollinaire például nevet és nemzetiséget váltott, mielőtt megkezdte nyilvános pályafutását, sőt arra is van példa, hogy valaki kulturális nemét változtassa meg, mint George Eliot vagy Georges Sand. A nyilvános identitás ilyen kimozdítása mögött többféle motívum állhat, és az esetek többségében igencsak felszíni gesztusról van szó. Amikor például Csáth Géza vagy Balázs Béla kiválasztotta a saját írói nevét, ez számukra aligha járt együtt önképük lényeges változásával, sokkal inkább egy olyan címke megtalálásával, amely

¹²⁵³ Az eredeti szórólap reprodukciója több helyen is megjelent, például Robert MOTHERWELL *Dada Painters and Poets* című antológiájában (Belknap Press–Harvard University Press, Cambridge Mass.–London, 1981.) a 182. oldalon. Magyar fordítása az *Átváltozások* hetedik számának (1996) belső borítóján olvasható.

¹²⁵⁴ Vö. Alain JOUFFROY, *Picabia*, Assouline, Paris, 2002.

¹²⁵⁵ Az ő történetét Hans RICHTER foglalja össze: *Dada, Art and Anti-Art*, Thames and Hudson, London, 1965, 25.

¹²⁵⁶ Vö: Tom SANDQUIST, *Dada East. The Romanians of Cabaret Voltaire*, The MIT Press, Cambridge, Mass.–London, 2006.

¹²⁵⁷ A 2006-os New York-i Dada kiállításon azonban kiírták: Samuel Rosenstock, Emanuel Rudniczky.

plasztikusan megjelenítette kialakított, némiképp nyilván idealizált önképet. Emellett praktikusán eltakarta azt az örökölt polgári nevet, amely az adott társadalmi körülmények között „idegenszerűségével” akadályt jelentett volna az írói érvényesülésben. Rendelkeztek egy stabil, körülírt identitással (vagy identitás-ideállal), és ehhez alakították a személyiség nyilvános címkéjét, a nevet. Lényegében ugyanúgy jártak el, mint néhány emberöltővel korábban Petőfi.

Tristan Tzara története – hogy ezúttal ezt a legjellemzőbb esetet kövessük – lényegesen eltér ettől. Tizenkilenc évesen politikai, kulturális és vallási értelemben egyaránt identitást váltott. 1916-ban négy társával – a vele azonos származású Marcel Jancóval, a német Hugo Ballal és Richard Hülsenbeckkel, valamint az elzászi Arppal – megalapítják az első olyan művészeti mozgalmat, amely eleve nemzetközileg fogantatott.

Az európai történelem egyedülálló konstellációt hozott létre. Az első igazi modern háborúban Európa egyik fele hadban állt a másik felével, és a harcoló politikai entitások egy része (így például Németország vagy Románia) meglehetősen friss, alig néhány évtizedes képződmény volt. Ugyanakkor a háború mellett működtetett érvrendszerek – éppen, mivel modern háborúról volt szó – lényegében nem támaszkodhattak a közös, önértékűnek tekintett identitásbázis megvédésének evidens, közös érdekként való megjelenítésére, ahogyan azt a keresztes háborúk vagy a törökök, illetve mókrok elleni védelmi háborúk ideológiai tették. A háború technológiailag minden korábbinál hatékonyabb volt, ideológiai megalapozottsága azonban sokkal silányabb. Ez nagyban hozzájárult az értelmiség körében a háborúellenesség terjedéséhez és a dezertálások nagy számához.¹²⁵⁸

A semleges Zürich 1916-ban az értelmiségi dezertőrök találkahelye volt (közismert, hogy Tzaráékon kívül Joyce és Lenin is itt tartózkodott). A dada indulásának két legfontosabb ideológus személyisége a katolikus–pacifista német Hugo Ball és a romániai zsidó hátterű Tristan Tzara. Az első est, majd az első kiadvány is eleve kétnyelvű, francia és német,¹²⁵⁹ sőt kétnyelvű kollektív költemények is készülnek:

purgatorie annonce la grande saison
hat sie je mit katzenleim gebuhlt
l'eau du diable pleure sur ta raison
pfau und stern signieren «katapult».¹²⁶⁰

Ez a példa jól mutatja, hogy hogyan és miért helyezte el az avantgárd a maga kérdőjeleit a nemzetállam és a nemzeti identitás tizenkilencedik századi fogalmai mellé. Ezeknek az ideáknak az ellentmondásossága már tekintélyes múltra tekintett vissza, de a nacionalista propagandával körített háború, és maga a háborús hangulatban végképp irracionálissá váló nacionalista propaganda sokak szemében ekkor tette nyilvánvalóvá ezeket az ellentmondásokat.

A magyar viszonyok között ezek az ellentmondások és egyensúlyzavarok még mélyebbek voltak. Szűcs Jenő elemzése legfőbb forrásuként a hamis historizmust jelöli meg. „A valószínűleg dicsőbb, nagyszerűbb múlt sugallata nem csupán kárpótlás volt a közép-kelet-európai népeknél a jelen szürkéségeért és a nemzeti fejlődés hiányaiért, hanem azáltal, hogy növelte a

¹²⁵⁸ Magában a háborúellenességben Kassák nem volt egyedülálló vagy úttörő: közismert Ady, s később Babits fellépése.

¹²⁵⁹ *Dada Zurich–Paris, 1916–1922*. Collections des réimpressions des revues d'avant-garde du XXe siècle. (*Cabaret Voltaire, Der Zeltweg, Dada, Le coeur a barbe*). Jean-Michel Place, Paris, 1981.

¹²⁶⁰ ARP–TZARA, *Balsam Cartouche* (részlet). Forrás: ARP–HUELSENBECK–TZARA, *Die Geburt des Dada. Dichtung und Chronik der Gründer*, szerk. Peter SCHIFFERLI, Die Arche, Zürich, 1957.

szakadékot a realitás és a vágyak közt, egyrészt szüntelenül tápot adott a képzelgésekhez és álmodozásokhoz (...), másrészt fokozta a sikertelenség, az elhibázottság érzését.”¹²⁶¹ A politikát tehát sok tekintetben ábrándok és frusztrációk vezérelték, de míg a „boldog békeidők” során ez nem okozott katasztrófát és így többé-kevésbé az értelmiség számára is elviselhető volt, a háborúban, ahol egész hadseregek túlélése múlhatott egyes történelmi téveszmék pillanatnyi érvényesülésén, hirtelen nyilvánvalóvá vált e nemzet-elgondolás alapjainak gyengesége.

Szücs Jenő szerint a nemzetállam ideájában rejlő fogalomzavarok alapvető oka az „állam” és a „nemzet”, e két objektív keret „egymásra kopírozása”, valamint a nemzeti érzéssel és öntudattal kapcsolatos „szubjektív tudattartalom egyneművé nyilvánítása.”¹²⁶² Az identitáskeretek azonban, ahelyett, hogy szépen összesimulnának és egyesülnének, furcsa, ideges interferenciára lépnek egymással.

Magyarországon ezt tovább mélyítették a közeli múlt feldolgozatlanságai: 1848-at heroikus mítosszá stilizálták, s ez, mint Szücs Jenő írja, „egyre inkább groteszkké vált 1867 után, amikor az egyre inkább »közjogi« formalizmusba süllyedő szemlélet keresett benne hősi előképet.”¹²⁶³ Ennek megfelelően alakult a kultúra intézményrendszere is, például az egykor csaknem forradalmi szemléletű Kisfaludy Társaság a huszadik század elejére a nemzeti konzervatív esztétikai akadémizmus bástyájává vált. Eközben az 1849-es trauma teljességgel feldolgozatlan maradt. Ennek egyedülálló esztétikai kísérletét, az idős Vörösmarty költészetét a kánon peremére rekesztették (felfedezése a *Nyugatra* várt), s míg Kossuth, Széchenyi és a többi szimbolikus vezéregyéniség 1849-ig tartó pályáját mitizálták, további sorsukat és működésüket elhallgatták. Az ehhez hasonló okok (valamint az új államalakulatok) miatt Kelet- és Közép-Európában minden bizonnyal különösen élesen merültek fel a nemzethez és az államhoz való lojalitás kérdései.

A nemzetállamból való dezertálás jellegzetes huszadik századi értelmiségi magatartás. A dezertőrök rendszerint etnikai, vallási vagy egyszerűen gondolkodásbeli kisebbséghez tartoznak, és a kisebbségi létükben őket ért zaklatás vagy mellőzés elől távoznak. A dadaizmus alapítói, Hugo Ball és Tristan Tzara is ilyen módon, ilyen okok miatt dezertált a maga nemzetéből. A dezertálás egyik legérdekesebb gesztusa a nemzeti nyelvtől való demonstratív elszakadás. Hugo Ball így ír erről naplójában: „Egy új versműfajt találtam ki, a *szavak nélküli* verset vagy *hangverset*, amelyben a szavak egyensúlya csak az illeszkedés rendjének értékei alapján mérhető és osztható fel.”¹²⁶⁴ S aki ma ismeri Hugo Ball nevét, az többnyire nem finom mívű korrajz-regényeire vagy érzékeny esszéire emlékezik, hanem e nonszensz verseire. Hasonlóképpen Tristan Tzaráról is egy mozzanat marad meg az átlagolvasó fejében: a dadaista vers receptje, amely egy kalapból véletlenszerűen előhúzott szavak összeillesztését írja elő.¹²⁶⁵

Nyilvánvaló, hogy e találmányok nem száz százalékgig eredetiek: mögöttük áll Christian Morgenstern vagy Alfred Jarry hagyománya. Ugyanakkor a világháború kontextusában egészen új tartalmat nyernek ezek a gesztusok. Azt jelzik, hogy a háborús propaganda aláásta

¹²⁶¹ SZÜCS Jenő, *A nemzet historikuma és a történelemszemlélet nemzeti látószöve*, in Uő, *Nemzet és történelem*, Gondolat, Budapest, 1974, 74.

¹²⁶² *I. m.*, 80.

¹²⁶³ *I. m.*, 170.

¹²⁶⁴ Hugo BALL, *Menekülés az időből*, 1916. VI. 23. *Átváltozások* hetedik szám (1996) 18.

¹²⁶⁵ Ez a recept „a gyenge szeretetről és a keserű szeretetről” szóló dada manifesztum része, lásd *AA úr az antifilozófus*. Orpheusz, Budapest, 1992, 54.

magát a nyelvet, az identitás egyik legfontosabb bázisát. A propagandisztikus hazugságokban vésszen inflálódna az egyén identitásának sarkpontjait alkotó fogalmak, mint például a haza, a nemzet. Ball és Tzara performatív gesztusa sajátos tiltakozásul visszalép a nyelv előtti állapotba, és *előlről kezdi* a nyelv megteremtését.

A zürichi és párizsi dadaisták egyáltalán nem álltak egyedül ezekkel az identitás-játékokkal. A németországi dadaisták például új nevekké látták el magukat és egymást: Raoul Hausmann lett a dadazófus, Max Ernst Dadamax, Johannes Baader pedig egyenesen az Oberdada címet vette fel. A kulturális és földrajzi térben kissé távolabb az orosz futuristák ideiglenesen felvették a nevükbe a „futuriszt” szót, hogy ezzel is eloldják magukat a sivár jelen kínálta identitáslehetőségektől. Nem sokkal később Marcel Duchamp egy párhuzamos, fiktív női identitást teremtett magának Rose Sélavy személyében, és még folytathatnánk a sort.

A magyar avantgárd látszólag kerüli az ilyen nyelv- és identitás-játékokat. „Én Kassák Lajos vagyok” – jelenti ki talán leghíresebb verssorában Kassák Lajos, és ezzel mintha el is vágná az identitásproblémákkal kapcsolatos vizsgálódás útját. Kétségtelen, hogy a magyar avantgárd máshol, máskor, más lehetőségekkel indult útjára, mint a nyugat-európai: a kulturális modernizáció tekintetében mindenképp a periferián. Kezdeti lépéseiben sok a másolás, a kényszeres igazodás: maga az első lapcím is tükörfordítás, Pfemfert *Die Aktion* című expresszionista folyóiratát követi. Az 1915-ös induláskor a nemzeti identitás egyáltalán nem látszik problematikusnak, noha a szándék egyértelműen a kulturális import: az expresszionizmus meghonosítása. *A Tett* beköszöntő írását Szabó Dezső jegyzi,¹²⁶⁶ amivel Kassák – talán nem is tudatosan – mintegy elébe kíván menni a kozmopolitizmus várható vádjának, és Szabó Dezső (valamint kissé távolabbról Ady) nyelvhasználata rányomja bélyegét Kassák – s közvetve csaknem a teljes magyar avantgárd – szövegformálására, különösen stilisztikájára.

De egy év sem kellett hozzá, és bekövetkezett Kassák első komoly összeütközése a hatalommal. Miután több „ellenséges” szerzőt közöltek már fordításban (így például Apollinaire-t, elsőként Magyarországon), *A Tett* tizenhatodik száma – a hazafias háborús retorika arcucsapásaként – teljességgel „internacionális szám” volt. Kassák nyilván számolt a következményekkel: 1916 novemberében „A Tett című szépirodalmi lap további megjelenését és terjesztését közleményeinek a hadviselés érdekeit veszélyeztető tartalma miatt”¹²⁶⁷ a belügyminiszter eltiltotta.

A nemzetállam ideáját láthatjuk itt működni. Ami az ellenséghez tartozik, az ellenséges, hiszen az ellenség identitását éppolyan egységesnek tekintjük, mint a magunkét. Kassák ezzel szemben hasonlóan cselekszik, mint ugyanebben az időben a zürichi dadaisták. A zürichiek tüntetően elhagyják, felmondják a korrumpálódott politikai (állampolgári) identitást: azt deklarálják, hogy több közülük van az „ellenséges nemzet” költőihöz és művészeihez, mint saját nemzetük politikusaikhoz és tábornokaihoz. Kassákék gesztusa lényegében ugyanezt jelenti: az a szolidaritás, amely a világ művészeihez és költőihöz fűzi őket, erősebb, mint amellyel kormányuknak tartoznak, sőt, ez a nemzetközi kulturális szolidaritás objektíve is erősebb, teljesebb, magasabb rendű és tartósabb. Kassákék tehát – éppúgy, mint Tzarák – újra szétválasztják egymástól a kulturális és a politikai identitást, az előbbi deklaráltan kivonják az utóbbi fennhatósága alól. Tzarák a hontalanságot vállalják ezért, Kassákék (egyelőre csak) a hatósági zaklatást. Gyakorlatilag felmondják a nemzetállam eszméjét.

¹²⁶⁶ SZABÓ Dezső, *Keresztelőre*, *A Tett*, 1915, 1. sz., 1–2.

¹²⁶⁷ A határozatot KASSÁK idézi: *Egy ember élete* II, Magvető, Budapest, 1993, 305.

Ez az a pont, ahonnan kezdve a magyar avantgárd már nem tekinthető provinciális másolatnak. Kassákék esztétikai gesztusa politikai erőterbe került, és – szándékuktól szinte függetlenül – politikai provokációvá vált. Ez a művészeti-politikai gesztus semmit sem másolt, lényegében egyidejű és azonos értelmű volt a kor legprogresszívabb művészeinek hasonló gesztusával. Kassák elért a tekintélynek és az öntudatosságnak arra a magaslatára, ahol már hozzáláthatott legjelentősebb folyóirata, a *MA* megalapításához. A *MA* – különösen bécsi korszakában – valóban tekintélyes nemzetközi fórummá vált, Tzara folyóiratainak egyenrangú társává, ráadásul azoknál jóval tovább állt fenn. Kassák szemléletének nemzetközisége akkor teljessé vált ki, amikor maga is ideiglenes hontalanságba kényszerült. Bár német nyelvű lapszámokat és könyveket is megjelentetett (mint például a *Buch neuer Künstler*¹²⁶⁸), és német nyelvű szövegeit Ludwig keresztnévvel írta alá, nála egy percre sem merül fel a „magyar író” státuszának feladása.

1920 után tehát létrejött a kapcsolat a nemzetközi dadaisták és a magyar aktivisták között, de vajon létezett-e ilyen kapcsolat már 1916-ban, a kulturális nemzetköziség eszméjének kinyilvánítása idején is? Ha lett volna, valamelyik fél minden bizonnyal elbűszkélkedett volna vele, lennének ennek nyomai és következményei. Közvetlen kapcsolatfelvételnek azonban semmi jele sem a kortársi publikációkban, sem a memoárokból, ezt tehát gyakorlatilag kizárhatjuk. Egyetlen vékony kapcsolatszál látszik lehetségesnek: Szittyá Emil, az író, festő és nemzetközi kalandor személye. Szittyá, aki 1909-es vándorútján Kassák társa volt Stuttgarttól Párizsig, 1915-ben Zürichben *Mistral* címmel proto-dadaista lapot szerkesztett Hugo Kerstennel közösen.¹²⁶⁹ A lapba, amely három számot ért meg, többek között Yvan Goll és Ludwig Rubiner is dolgozott. 1915 őszén Szittyá visszatért Magyarországra és beállított Kassákhoz, amikor az éppen a lapindítás gondolatával kezdett foglalkozni. Legalábbis Kassák így mondja el a történetet,¹²⁷⁰ de természetesen az sincs kizárva, hogy éppen Szittyá vetette fel az ötletet. Az mindenesetre bizonyos – maga Kassák sem tagadja –, hogy számos friss nemzetközi fejleményről Szittyá hozott hírt (Kassák ekkor még nem tudott németül sem), és együtt kezdték tervezni a lapot. Rövidesen azonban újra elváltak útjaik, Kassák szerint azért, mert felmerült a gyanú, hogy Szittyá a politikai rendőrségnek dolgozik. Novemberben Kassák Szittyá nélkül indítja útjára *A Tettet*.

A dadaisták tevékenységéről tehát Szittyá semmiképp sem hozhatott hírt, hiszen a Cabaret Voltaire megnyitására csak 1916. február elején került sor. Ugyanakkor hozhatott hírt a nemzetköziség Zürichben uralkodó szelleméről. Saját beszámolójában úgy jellemzi az általa szerkesztett lapot, mint amelyik „minden világrészről egyesítette az embereket”,¹²⁷¹ és azt sugallja, mintha Hugo Ball voltaképpen az ő kezdeményezésüket vitte volna tovább. Valószínű, hogy a művészek és intellektüelek nemzetköziségét nem kellett külön feltalálni, ennek gondolata a háború közvetlen reakciójaként sokak elméjében egymástól függetlenül is megszülethetett, és Ballnak aligha volt szüksége elődre. Az azonban nagyon is lehetséges, hogy a Kassák elméjében később megérő elgondolások némelyikének Szittyá ültette el a csíráját.

Kassák és Szittyá nemzetköziség-elgondolása között azonban van egy döntő különbség, amely a „zsidókérdéshez” való viszonyukban ragadható meg. Szittyá 1923-as, németül írt

¹²⁶⁸ A *Ma* kiadása, 1922, Bécs. Szerkesztette Moholy Nagy és Kassák.

¹²⁶⁹ Vö. *Dada in Zürich*, szerk. Hans BOLLIGER, Guido MAGNAGUAGNO, Raimund MEYER, Kunsthaus Zürich–Arche Verlag, Zürich, 1995, 17.

¹²⁷⁰ KASSÁK LAJOS, *Egy ember élete* II, 237–241. Kassák abban biztosan téved, hogy a *Misralt* Münchenbe helyezte.

¹²⁷¹ SZITTYA Emil, *Furcsaságok kabinetje* (1923), in *Dadaista antológia*, szerk. BEKE László, Balassi, Budapest, 1998, 261.

visszaemlékezésében – ha nem is dominánsan – jelen van az antiszemita hang, például Kassák denúciálásának jelentős pontja nála a filozemitizmus vádja.¹²⁷² Kassák még a lap előkészítéséről beszámolva adja tudtunkra, hogy két jelentkező szerzőt az antisemitizmusuk miatt utasított el: „Még most is nyíltan különbséget tesznek maguk és a zsidók között.”¹²⁷³ És bármennyire tiszteli is Szabó Dezsőt, egyértelmű visszatetszéssel számol be egy antiszemita kirohanásáról.¹²⁷⁴ Nem lehetetlen, hogy Szittyával való összetűzésük hátterében ez az ellentét is ott feszült.

A képzőművésznek természetesen könnyebb nemzetek felettivé válnia, mint az írónak, aki a nyelvvel dolgozik. A nyelv irodalmi színvonalú használata kijelöli a nemzetiséget: a valódi bilingvis író (mint Yvan Goll vagy Samuel Beckett) rendkívül ritka. Tristan Tzara románból francia író lett (ahogy később Ionesco és Isou is), és soha nem tért vissza az anyanyelvéhez. A vele együtt útnak indult festő, Marcel Janco 1922-ben visszatért Romániába, és két évtizeden át festőként és építészként dolgozott, Ion Vineával folyóiratot szerkesztett – egy másik történet része, hogy 1941-ben emigrálni kényszerült, és élete második felét Palesztinában, illetve Izraelben élte le.¹²⁷⁵ Hugo Ball – bár „szavak nélküli” versei ellenére német író maradt – nem tért vissza Németországba, dadaista korszaka után élete hátralévő évtizedében Svájcban, az olasz határ közelében élt.

Kassák valószínűleg mindvégig ideiglenesnek tekintette az emigrációt, a hazai közeggel szinte napi kapcsolatot tartott, lapja példányait (más címmel és borítóval) bejuttatta az országba. Amikor végül hazatért, arra számíthatott, hogy a Bécsben elért nemzetközi kapcsolatszerzést és tekintélyt, valamint a művészi elveket és eredményeket importálni lehet, hogy a hazai közönség az újdonságra kiegészve fogadja majd mindezt. Ezt a törekvést jelzi a *Dokumentum*, ez a valóban nemzetközi színvonalú folyóirat, amely azonban csak fél évfolyamot ért meg. Hiányzott az a művészi-kollegiális és befogadói közeg, amelyre Kassák számított. A jelentős magyar író és irodalomszervező státuszát csak részleges identitásvesztéssel és évek munkájával szerezhette vissza. A visszatérés kudarcra voltaképpen a magyar avantgárd mozgalom végét jelentette, Kassák kénytelen volt másba kezdeni, más közönséget keresni: ezt szolgálta következő lapja, a *Munka*.¹²⁷⁶

Annak, hogy Kassák Bécsben megtalálta és kiépítette az avantgárd közegét, az lett az ára, hogy Magyarországon ez a közeg elsorvadt, közösségi kontinuitása gyakorlatilag megszűnt. A mérleg mégis pozitív: a több évtizedes elcsúszást, a központ és periféria közötti távolságot egyszerre mintegy *megugró* magyar avantgárd épp az identitást folyamatos ostrom alatt tartó bécsi években, a nemzetköziség közegében írta történetének legfényesebb lapjait. Kassák nem

¹²⁷² SZITTYA, i. m., 263. Kassák az *Egy ember életében* azt sugallja, hogy Szittyia maga is zsidó volt. Egy szembejövő csavargó így szól hozzá: „Ne add a bankot, mintha dzsentrí lennél, hiszen már két kilométernyire láttam, hogy itt jön a Dob utcai hitközség.” (I. 282.) Szittyia tiltakozik: „Először is utálom a zsidókat általában” (I. 283.)

¹²⁷³ *Egy ember élete* II, 253.

¹²⁷⁴ Uo. 587–588.

¹²⁷⁵ Még az ötvenes években is részt vett egy európai dada-kiadvány munkálataiban: *Dada: Monographie einer Bewegung*, szerk. Willy WERKAUF, Marcel JANCO, Hans BOLLIGER, Arthur Niggli, Teufen, 1958.

¹²⁷⁶ A nemzetköziségből való visszatérés nehézségeit példázza Szittyia Emil festészeti életművének sorsa is. Az 1989-1990-es magyarországi emlékkiállítás után több magyar közgyűjtemény vásárolni kívánt az alkotásokból, de ehhez előbb vissza kellett küldeni az anyagot Párizsba – közben azonban Szittyia özvegye is elhunyt, így nem volt, aki átvegye a szállítmányt, illetve teljesítse a kéréseket. Vö. CSAPLÁR Ferenc, *A Szittyia-ügy*, Élet és irodalom, 2006. II. 3., 2.

csupán a kortárs nyugat-európai sztenderdhez zárkózott fel: pusztán józansága és egyenessége révén e sajátos függetlenségben olyan kérdésekre adott érvényes válaszokat, amelyek ma is Európa-szerte a legtöbb egyensúlyhiány és békétlenség forrásai. A következetességében újra és újra magára maradó Kassák épp az emigráció révén juthatott olyan távlathoz, hogy művészi kísérletet tehessen az átélt történelmi trauma feldolgozására. Bátor próbálkozások során felmérte, hogy az adott helyzetben melyek a művész és az értelmiségi cselekvési lehetőségei, és elindult abba az irányba, amelyet a leghasznosabbnak, leginkább sikerrel kecsegtetőnek talált. Talán csak azzal nem számolt, hogy e traumák feldolgozásához a társadalomnak két-három emberöltőre van szüksége, s a huszadik század nem biztosít majd ilyen hosszú, traumamentes időszakot.

Az enumeráció mint az identitás problematizálásának alakzata a posztmodern narrációban

Egyetlen retorikai alakzat, az *enumeráció* használatának sajátosságairól szeretnék beszélni az újabb magyar próza posztmodernként megnevezett, önmaguk textualitásának elsődlegességét hangsúlyozó műveiben. Az alakzat kiválasztását mind hagyományos jelentősége, mind mai használatának szembeütő gyakorisága miatt találtam indokoltnak. Elsősorban Esterházy Péter regényeire hivatkozom, de érinteni fogom Kukorelly Endre, Garaczi László, Tolnai Ottó prózáját is.

Az enumerációt az irodalmi köztudatban kötelező eposzi kellékként, a harcba indulók seregszemléjeként szokás azonosítani, vagyis olyan eszközként, amely által az elbeszélő kézenfekvő módon, a harchoz felsorakozott seregek rendje szerint, mintegy a statikus látványt leírva tehát, számba veszi, a hallgatóval/olvasóval megismerteti az ezután következő, vagyis ezután elmesélendő történet szereplőit. Alappéldája a „hajók felsorolása” az *Iliászban* (II. 474–759.), illetve a magyar irodalomtörténetben Zrínyi eposzának seregszemléi (I. 68–97., illetve V. 34–63.).

A retorikai alakzatokat tárgyaló szakmunkák ennél tágabb fogalomként kezelik az enumerációt, valamilyen szempontú felsorolásnak, számbavételnek tekintik, vagyis olyan halmozásos alakzatnak, amelyet valamilyen *klasszifikáció* előz meg. A klasszikus retorikák közül Cornificiusnak *A C. Herenniusnak ajánlott rétorika* című munkája a *konklúzió* eszközeként beszél róla, amelyet négy helyen lehet használni: a bevezetésben, a narráció után, a legerősebb argumentáció után és a beszéd végén.¹²⁷⁷ Quintilianus „újbóli elsorolásként” definiálja, vagyis a tárgyalt ügy áttekintő összefoglalását nevezi meg így, amelynek célja a bíró emlékeztetének felfrissítése.¹²⁷⁸ Cicero is a befejezés, a *peroráció* részének tartja az érzelmekre ható zárlat előtt elmondandó tárgyi előszámlálást.¹²⁷⁹ A korszerű retorikák közül Heinrich Lausberg e tárgyban meghatározó kézikönyve, a *Handbuch der Literarischen Rhetorik* a hozzáadás alakzatai között tárgyalja, és összefüggő halmozásként határozza meg, amelynek tagjai egy egész összehangolt részei. A narráció elemeinek áttekintésekor annak részeként említi és a tranzíció, az átvitel egyik eszközeként tárgyalja, amely akár bevezető, akár befejező jelleggel áttekint a narrációban érintetteket, vagyis összefoglalva az áttekintett egységben tárgyaltakat, ezeket más egységekkel összekapcsolhatóként jeleníti meg.¹²⁸⁰ A Szabó G. Zoltán–Szörényi László-féle *Kis magyar retorika* szintaktikai alakzatként, az adjekció, a hozzáadás alakzatai között tárgyalja, „kapcsolatos halmozásnak” nevezi, vagyis olyan felsorolásnak, „amelynek a tagjai egy egész összehangolt részei”.¹²⁸¹

¹²⁷⁷ CORNIFICIUS, *A C. Herenniusnak ajánlott rétorika. Latinul és magyarul*, ford. ADAMIK Tamás, Akadémiai, Budapest, 1987, 2, XXX, 47.

¹²⁷⁸ QUINTILIANUS, *Szónoklattana I–II*, ford. PRÁCSER Albert, Budapest, 1913, VI, 1.

¹²⁷⁹ CICERO, *De inventione*, 1, 52, 98.

¹²⁸⁰ LAUSBERG, Heinrich, *Handbuch der Literarischen Rhetorik. Eine Grundlegung der Literaturwissenschaft*, Zweite, durch einen Nachtrag vermehrte Auflage, Max Hueber Verlag, München, 1973, 190.

¹²⁸¹ SZABÓ G. Zoltán–SZÖRÉNYI László, *Kis magyar retorika*, Tankönyvkiadó, Budapest, 1988, 142.

A fentiek alapján az enumeráció a beszéd vagy egy része különféle elemeinek összefoglalása, egységesítése, összefüggő értelmének megképzése. A narrációban az identitásképzés meghatározó eszköze, amely magával a felsorolással, a felsoroltak egymás közti viszonyának létrehozásával megképzí a felsoroltak elbeszél azonosságának kereteit, amelyen belül ezek identitása a narráció folyamán kibontható. Az enumeráció látható rendben sorolja fel az elemeit, olyan elbeszélői szituációt teremt, úgy választja ki és rendezi el az elemeket, hogy azok egy térbe és lineárisan értelmezhető rendbe kerüljenek.

Az értekező műfajok folyamatosan élnek az enumeráció eszközével, a XIX. és a XX. századi elbeszélő műfajokban azonban az alakzat háttérbe szorul, illetve kevésbé transzparens formákban valósul meg, a realista igényű regénynarráció pedig kifejezetten nem tart igényt az enumeráció statikusságára, repetitív jellegére, ehelyett a szereplőket, a helyszíneket, az eszközöket, az elmesélt történet számba vehető elemeit többnyire a narrációba ágyazva, annak alárendelten, a fordulatosság, a kiszámíthatatlanság, a változatosság igényének megfelelően jeleníti meg, az identifikációt megkönnyítő átvitel nélkül.

Az enumeráció a posztmodern narrációban jelenik meg újra megterhelt alakzatként, ha nem is kötelező, de gyakori elemként. Persze ezek nem seregszemlék, hanem a legkülönbözőbb felsorolások, olyan „kapcsolatos halmozások”, amelyek „tagjai” formailag legalábbis megfelelnek az „egy egész összehangolt részei” kritériumnak. De éppen ennek az összehangoltságnak a jelentéstani része kérdéses. A posztmodernitás egyik leggyakrabban hivatkozott elméleti munkája, Foucault *A szavak és a dolgok* című műve a könyv születési helyeként egy ilyen problematikus felsorolást, Borges „kínai enciklopédiájának” furcsa, semmilyen beazonosítható osztályozási szempontot nem mutató rendszerezését jelöli meg. Ez az egészen Más, vagy ahogy magyarul is szoktuk mondani az egészen mást, ez a „kínai” enciklopédia a következőképpen rendszerezi az állatokat: „a) a Császár birtokát képezők; b) a bebalzsamozottak; c) a megszelídítettek; d) szopós malacok; e) szirének; f) mesebeliek; g) a szabadban futkározó kutyák; h) az ezen osztályozásban foglalt állatok; i) amelyek rohanganak, mintha csak megvesztek volna; j) a megszámlálhatatlanok; k) amelyeket roppant finom teveszőr ecsettel festettek; l) stb.; m) amelyek az imént törték el a korsót; n) amelyek távolról legyeknek látszanak”. Foucault-t ennek a felsorolásnak az elgondolhatatlansága ragadja meg, az, hogy a felsoroláshoz nem tudunk egyetlen teret konceptualizálni, ahol a felsoroltak találkozhatnának.¹²⁸² Vagyis nem képződik meg az enumeráció által megjeleníteni kívánt egész identitása. A hagyományos enumeráció a felsorolt elemeket egyetlen térben képzei el, egyetlen teret képez meg számukra, ahol ezek az elemek értelmes, „jó” rendben helyezkednek el, ahol a felsorolás jó szemű elmondója végigfuttathatja rajtuk a tekintetét. (Ahogy hasonlóan egységes tér koncepciója áll a hagyományos elbeszélés mögött is, ahol az elbeszélésre váró elemek várják, hogy az elbeszélő szemet vessen rájuk, és megfelelő rendben elmondja mindazt, amit ott lát.) A posztmodern elbeszélés nem fogadja el az ilyen elbeszélőt, de az elbeszéléstől függetlenül létező terek létezését, tisztában van az elbeszélés rendjének, elemeinek kreált, valamilyen elbeszélői szándéknak alárendelt voltával. Ezért a történet elbeszéltségének, feltételes rendjének jeleit meghagyja vagy éppen elhelyezi az elbeszélésben, metaközlésekként vagy olyan törésekként, résekként, ahol az elbeszélés terei egymásba szakadnak. Ilyen jelekként szerepelnek a posztmodern narrációban az enumerációk, amelyek elemei nem képeznek meg egyetlen közös értelmet, nem rendelhetők egy térbe, gyakran nem is tartoznak ugyanabba az ontológiai dimenzióba.

A magyar posztmodern irodalomban elsősorban Esterházy Péter aknáztta ki és terhelte meg hangsúlyosan, és úgy tűnik, kezdettől fogva igen tudatosan ezt az alakzatot. Jellemzőek

¹²⁸² FOUCAULT, Michel, *A szavak és a dolgok. A társadalomtudományok archeológiája*, Osiris, Budapest, 2000, 9

betűrendes felsorolásai, ahol a betűrend önkényessége valamilyen rend képzetét kelti, de a betűrendbe sorolást megelőző osztályozási szempont nem sejlik föl, vagyis nem derül ki, hogy a felsorolásban helyet kapott szavak milyen szelekciós szempont szerint kerültek be a felsorolásba. Csak utalnék a *Bevezetés a szépirodalomba* kezdőszövege, *A próza iszkolása* első mondatára: „Június 16^{dikán}, hétköznapi délelőtt sorrendben és név szerint a következő szavak állítottak be (...): anya Abaligetéről, aranyoskám Acsádról, adatbázis Adácsról, ajnároz Albertirsáról...” és így tovább, oldalakon keresztül, egészen a „zsebholi Zsujtáról” mondatzárásig, illetve a mondatzárás előtt szerepel még egy zárójeles megjegyzés: „bejött egy nő, beült az ölbe, a látszatok birodalmába”.¹²⁸³ A szavak és településenkénti szövegszerű származási helyük felsorolását semmi nem indokolja, csupán a szerzői önkény. Persze az önkényes felsorolás, a felsorolás önkényessége sajátos kontextusba kerül: egy mondatba a mondatot indító, sajátos önkénnyel megterhelt június 16-i dátummal, illetve a mondatzáró „látszatok birodalma” kifejezéssel.¹²⁸⁴

Némiképp paradox módon, az egységesítés formai jegyeit felmutató eszköz alkalmasnak bizonyul a narráció széttartó értelmének megképzésére. Egyszerű, ámde csak részlegesen használható metaforával élve: úgy bont, hogy közben a bontást építi, illetve az egységesítés alakzatába foglalt jelentésszóródással megképzí az egyetlen értelem hangsúlyos hiányát a szövegben. A fenti példában az alakzat ilyen használatának referensét is megjelölve, idővel, hellyel (június 16-a, a látszatok birodalma).

Ilyen, egyetlen értelemadó osztályozási szempont által nem megterhelt, betűrendbe sorolt vagy mindenféle rendezőelv nélküli felsorolásban bővelkedik nemcsak a *Bevezetés a szépirodalomba*, hanem a későbbi művek, így a *Harmonia caelestis* és a *Javított kiadás* is. „Sorold föl apád testét!” – hangzik el az „értelmetlen” felszólítás a 329. számozott mondatban,¹²⁸⁵ illetve maga az édesapa számos felsorolásban egymással össze nem egyeztethető entitásokként identifikálódik, valós vagy irodalmi hősöktől kezdve, ismeretlen, hétköznapi személyeken át egy épületig, amelynek Romániában megépítették a mását.¹²⁸⁶ Édesapám egyetlen azonosságát még a halál nyugvópontjában sem tudja rögzíteni, legalábbis a halál és a temetés variációinak felsorolása szintén egymást kizáró eseményeket nevesít egy szükségszerűen egyszeri bekövetkezésű esemény kapcsán: „Édesapám a halálát cizellálta. Elgondolta így meg úgy, ágyban, párnák közt, lovasrohamban, a haza védelmében, tizenegyesrúgáskor, a Jakab-kagylós étel elfogyasztását követően, álomban, szerdán, alanyesetben, a XVI. században, a XVII. században, a XVIII. században, a XIX. században, 1956-ban, kalapban, hajón, 1991-ben és megint szerdán. Méginkább a temetését képzelgette. Nagy temetés, kis temetés, közepes temetés; zene, csönd, beszédek, hallgatások.”¹²⁸⁷ Ezekben a felsorolásokban, számbavételekben az irónia alakzatának működése is tetten érhető. A felsorolás által megcélzott teljesség nemcsak elérhetetlen, hanem értelmetlen, értelmét veszti is. Így a „saját halál” modernista követelménye az irónia által átértelmezett posztmodern felsorolásban értelmét veszti.

A *Harmonia caelestis* felsorolásai közül egyre utalnék még, amelynek jelentésképzési sajátosságai kiválóan illusztrálják, miféle elgondolások állnak az enumeráció szerepének változása mögött. Kivételesen egy „értelmes” felsorolásról van szó, valamelyik édesapám

¹²⁸³ ESTERHÁZY Péter, *Bevezetés a szépirodalomba*, Magvető, Budapest: 1986, 8–12.

¹²⁸⁴ Június 16-a és Esterházy vonatkozásában lásd KAPPANYOS András, „Az úgynevezett valóság”, *Alföld* 2002, 6. sz., 74–79.

¹²⁸⁵ ESTERHÁZY Péter, *Harmonia caelestis*, Magvető, Budapest, 2000, 306.

¹²⁸⁶ ESTERHÁZY, *i. m.*, 256.

¹²⁸⁷ ESTERHÁZY, *i. m.*, 339–340.

ingóságainak lajstromáról a régmúlt századokból,¹²⁸⁸ ahol a felsorolt tárgyakat jelölő szavak összerendezésének szempontjai világosak, a felsorolás egy múltbéli ember ingatlanvagyonát hivatott reprezentálni. A felsorolásnak a *Harmonia caelestis* szöveggörnyezetébe illesztése, illetve a szöveggörnyezetnek a felsorolásba csúsztatása által azonban azzal szembesülünk, hogyan tűnt el egy egykor értelmet hordozó felsorolás mögöl az értelem: nem csupán maga a vagyon, hanem a teljes értelemadó görnyezet és végső soron maga a nyelv is, hiszen a szavak jelentős része jelentés, identitás nélküli a mai nyelvhasználók számára. Erre a könyv elején szereplő, néhány lapnyi felsorolásra rímel az a *Második könyvben* leírt jelenet, amikor a nagypapa a Tanácsköztársaság idején szembesül a kastélyban lévő, rekvirálásra ítélt vagyon-tárgyak két terembe összehordott halmával: „...amikor ott álltam ezen minden szív nélkül egybehordott tárgyak előtt, amelyek úgy feküdtek egy tömegben, akár egy nagy rakás szén, együtt, elválaszthatatlanul, megszűnve egyes tárgynak lenni, mert megszűnt a történetük, ki lettek ragadva önnön idejükből s terükből, önnön struktúrájukból, és mintegy visszaböfögve, visszaokádva kerültek új helyükre – nos, ekkor láttam először, mi lehet undorító a sokban, amikor a sok nem kápráztató gazdagság, hanem ez az émelyítő hányadék a kastélyom közepén. Akkor egyszer csak megérteni véltem ezeket a vörösöket: ők nyilván ezt mindig is így látták, mindig a struktúrából kivetve, mert hisz nem is ismerték a struktúrát”.¹²⁸⁹ Ebben a néhány mondatban sok minden összesűrűsödik: a nagypapa megértő-bekebelező, vagyis új hatalmi beszédpozíciót képező látásmódja (mégiscsak ő az, aki meg tudja érteni, értsd: magáévá tudja tenni a másik álláspontját, aki el tudja mondani, hogy mi történt), strukturalista-pozicionalista megközelítés, de ott van definitíve a narratív identitás problematizálása is: „együtt, elválaszthatatlanul, megszűnve egyes tárgynak lenni, mert megszűnt a történetük”. További variánsa ennek a felsorolásnak a család államosított és ezután múzeumba került (tehát úgyszintén eredeti rendjéből kiszakítva reprezentált) értékeinek szemlélése és felsorolása.¹²⁹⁰ Thomka Beáta a fentieket összefüggésbe állítva az emlékezet közegének eltüntetéséről beszél: „A történeti emlékezet a végéhez érkezik, a nemzedékek távozásával, a korszakok radikális lezárásával és bizonyos ívek erőszakos megszakításával törések keletkeznek. Ezeket nehezen tudja áthidalni az elbeszélői igyekezet, tehát a hiátusok nem a krónikáíró és nem a képzelet narrátorának alkalmatlanságára utalnak. Az emlékezet közegének megszüntetése, a folytonosság, értéktovábbítás és a megtapasztalhatóság közvetlensége, a bensőségesség élményének elvesztése valójában a történelem közvetlen beavatkozása az életfolyamatokba.”¹²⁹¹

Selyem Zsuzsa a személyneveket jelző kezdőbetűk felsorolásának jelentéskioltó hatására hívja föl a figyelmünket Esterházy *Javított kiadása* kapcsán: „a tökéletes értelmetlenség és kaotikusság határán járunk”, mondja, ahol a szignók felsorolása a maga tömény rendetlenségében a betűrendet asszociáltatja az elbeszélővel: annak a teljességét és egyszerűsítő rendjét. „[Új év, régi nevek. K. M., P. I., Sz. Á., írhatnám: A, B, C, D...]”¹²⁹² „[A., B., C., D.] K-val való beszélgetés során...”¹²⁹³ És „további ilyen jelentésvesztő effektékként” említi a 158. és 169. lapok rövidítéseit, illetve ennek végletes példaként a 237. lap „olvashatatlan” felsorolását,¹²⁹⁴ amely a jelentett személyek nevét és említésük számát összegzi, nevek nélkül,

¹²⁸⁸ ESTERHÁZY, *i. m.*, 39–49.

¹²⁸⁹ ESTERHÁZY, *i. m.*, 406.

¹²⁹⁰ ESTERHÁZY, *i. m.*, 636.

¹²⁹¹ THOMKA Beáta, *Glosszárium*, Csokonai, Debrecen, 2003, 52–53.

¹²⁹² ESTERHÁZY Péter, *Javított kiadás*, Magvető, Budapest, 2002, 153.

¹²⁹³ ESTERHÁZY, *i. m.*, 2002, 156.

¹²⁹⁴ SELYEM Zsuzsa, „Egy egyenlet, két ismeretlennel”, *Pannonhalmi szemle* 2000, 3. sz., 85–100.

csupán az ábécé betűihez hozzárendelve, hogy az adott kezdőbetűjű emberből mennyi és hány alkalommal szerepel a jelentésekben: „Itt következik egy Zárólap, 1977. július 28-i dátummal, majd a betűsoros névmutató. Megszámolom, hány ember életébe másztunk bele, hány (szójáték!):

A: 4 darab, 8 említés, B: 7, 22, C: 1,2, D: 6, 16, E: 10, 29 (a tízből kilenc Esterházy – ahogy a nagy palatin említé: Az atyafiságos szeretet [pl. 421. o.]), F: 3, 7, G: 4, 16, H: 2, 4, IJ: 5, 21, K: 7, 29, L: 3, 9, M: 1, 1, N: 6, 17, O, Ö: -- (a mázlisták, se Örley, se Ottlik, se Oroszlánszívű Richárd), P: 8, 41, R: 3, 12, S: 3, 10, Sz: 4, 7, T: 2, 3, U, Ű: --, V, W: 2, 11, Z: 2, 3, Zs: --

Bocsánatot kérhetek az egész ábécétől.”¹²⁹⁵

És ez utóbbi mondattól az egész fárasztóan „értelmetlen”, konkrét referenciális értékkel nem bíró felsorolás egyetlen nagy, gazdag jelentéstartalmú – és mélységesen idegen – jellé válik. Ahol a szignók neveket jelentenek, a nevek embereket – miközben persze egyvalaki egészen banális módon *jelent* mindezekkel.

Az irodalmi szöveg referencialitását problematizáló, annak megalkotottságát előtérbe állító, posztmodern íróink meglepően sok önéletrajzi jellegű regényének közös nevezője ennek az értelemvesztésnek az élménye. Vagyis az annak nyilvánvalóságával való szembe-sülés, hogy az az értelem nem ténylegesen volt, hanem képzetként. És miután a jelentés-magyarázatokba és az újabb kizárólagos jelentés-újrairásoknak a láncába épphogy nem akarnak bekapcsolódni, hiszen épp a jelentések önkényességét tematizálják – elbeszélte tapasztalként jelenítik meg, hogy a „látszatok birodalmában” szöveg és valóság nem *feltétlenül* fedik le egymást, hanem épphogy *feltételesen*. A látszatok birodalma alatt persze nem egyetlen konkrét történelmi-földrajzi egységet értve, hanem tulajdonképpen az egész, hagyományos retorikával fölépített szöveg univerzumot. Az a tapasztalat manifesztálódik ezekben a szövegekben, hogy ha ezek az írók a maguk értelemadó eszközeivel, szövegtípusai eljárásaival nyúlnak a saját múltjuk élményanyagához, akkor az nem áll össze értelmes történetté. Az önéletrajzi próza rendezőelve sem lehet tehát értelemadó, csak külsődleges, formális. Ennek a formalitásnak egyik transzparens jelzése az enumeráció. Az ilyen, jelentéssel nem bíró felsorolásokra használja Kukorelly Endre a „sorminta” kifejezést *Rom* című regényében. Először az időről időre kötelezően közölt, baráti szocialista országok költői közül egy folyóiratszámában szereplő bolgár költők neveinek felsorolását nevezi meg így, aztán a kifejezést megkedvelve általánosságban alkalmazza az értelmét vesztett vagy eleve értelmetlen szósorokra.¹²⁹⁶ És ahogy egy lábjegyzetben megállapítja: „Ez a könyv teli van névszerű üres jelekkel”.¹²⁹⁷ A könyv ürességükben, értelmetlenségükben meghatározó helyei ezek. Az olvashatatlan, otthontalanságának helyei, amelyek ismerős volta miatt az olvasóban mégis megképződik valami bizarr jelentés. A *Rom* szerkezete egyébként is felsorolásszerű, a múlt (az emlékezetben) megőrződött, ám jelentésüket jórészt elvesztett jeleinek felsorolása. Az emlékezés ezeket a jeleket ideiglenesen (az emlékező elbeszélés idejében) megpróbálja összekapcsolni „eredeti”, „szerves”, „természetes” jelentésükkel. A könyvben ezek a jelentések az azonosság és az idegenség nehezen elkülöníthető terei között mozognak, a még meglehetősen ismerős, de már bizsergetően idegen múlt és az elbeszélés aktuális, a miénkkel azonos jelen ideje között.

¹²⁹⁵ ESTERHÁZY, *Javított kiadás, i. m.*, 237.

¹²⁹⁶ KUKORELLY Endre, *Rom*, Kalligram, Pozsony, 2006, 167, 168, 169.

¹²⁹⁷ KUKORELLY, *i. m.*, 172.

Az azonosság és az idegenség terei között oszcillálnak, az egyes olvasók számára is nehezen lokalizálhatóan, éppen a lokalizálás bizonytalanságából teremtve jelentést Garaczi László önéletrajzi regényeinek, az *Egy lemúr vallomásainak* köteteiben található felsorolások is, kiemelt szerepet játszva a regényszövegeknek a múlttal való dialógusában. Ez a dialógus pedig, mint alapvetően mindegyik dialógus, a jelentésről folyik.

„A tudományos technikai forradalom másik csúcsteljesítménye: a csuklósbusz; a csuklóban dülöngélni vidámparkos hangulat. A kalauz lyukasztója nyelén síp, azzal sípol a megállóban. Az autók lecsapódó táblával jelzik kanyarodási szándékukat. Tátraplán, Topolino, Opel Kapitán. Valamiért egy ideig úgy hívjuk, Opel Katalin. Jön a tavasz: kerekezzünk. Lakatos Vince és zenekara. Gyíkretikül és kutyanyelven takarékpersely. Pajtás fényképezőgép készletli tokkal és Zorkij fényképezőgép örökvakuval. Foto Háber. Kantáros Gabi nadrág és Hukó gyermekágy. A neon és a nejlon. Kagylófotel, sublód, tüllszoknyás porcelán-balerinák, Mari keksz. Ledőlnek a tilalomfák. Bim-bam óra, leंबरdzsek. Guri-guri függönytartó. Egérirtás görénnyel és jótállással. Tömegbélyeg. Lábrácsok. Kúp alakú, átlátszó műanyag-sótartó. Linóleum és Ultrapasztá. Mosó. Hálataféta és illatos hintőpor. Világszépe választás, A benzinkút hercegnője. Dögei Imre, földművelésügyi miniszter. Kádár, apró, dögei. Van új a nap alatt. Varjú Vili. Adenauer és Emil Zatopek. Néhány perc külpolitika. Elhunyt Gonzales elvtárs. Hamarskjöld, mentsd meg Dzsamilát. Lumumba, a fekete vezér ott lakik, ahová a golyák repülnek télire. Dollárpapa. Sokszemközt. Ordasok között. A tettes ismeretlen. Várható legmagasabb nappali hőmérséklet. Pataki fejszámológépművész és Öveges professzor. A szórakozott professzor. Szívküldi. Ipari rovat. Vezényel Bruno Walter. Mai szemmel. Szusza Feri. Élők és holtak. A Sipka-szoros hősei. Pár lépés a határ. Hírek, lapszemle. Gagarin gatyája. Válaszolunk hallgatóinknak. RÖVIKÖT. Keresz nagymester. Miska bácsi. Szervusz, Salvus. EK, KK, VVK.”¹²⁹⁸

Ezeknek a felsorolásoknak a szelekciós kritériuma ugyan létrehozható annyiban, hogy a felsorolások a közelmúlt, a mostani középgenerációk saját múltjának többé-kevésbé emblematikus nyelvi jelei, de a felsoroltak közti viszony tisztázatlansága, a felsorolás nyilvánvaló rendezetlensége az emlékezet működésének modellálásával éppen a jelek kiüresedtségének vagy a jelentés radikális módosulásának metajelentését hozza létre. Vagyis azonosság jelentései helyett/mellett tisztázatlan, tisztázhatatlan mértékben megképződik az idegenség jelentése is.

Ilyen jellegű enumerációkként olvasom Tolnai Ottó *Költő disznózsírból* című interjú-regényének¹²⁹⁹ végtelenített felsorolásait is, mert a felsorolások alapját jelentő kritérium ezekben is beazonosítható ugyan, viszont maguk a felsorolások a narráció egészében, sem előzetesen, sem utólag nem kapnak annyi értelmező jegyet, hogy a felsorolt jugoszláv festők, gyerekkori barátok, helyszínek nevei ne maradnának idegenek az olvasó számára. Vagy Tolnai egyik kedvelt alakzata, mindazoknak a felsorolása, hogy mi mindenről beszélne még szívesen, egy 400 oldalas regény asszociatív hálójára vetítve az üresség, a hiány végtelenített tereit hozza létre a szövegben. Tolnai ezekkel többek között magát a hiba fogalmát is kikezdi, és a fentiekben vázoltak szerzői szándékától legalábbis nem idegenek, sőt talán azonosak is azzal, és olvasás során is létrejön az értelmük, pontosabban sokféle értelmük jön létre, legelsősorban az elbeszélő másságának, mondhatni „borzongató idegenségének” olvasói megképzésére adnak teret.

¹²⁹⁸ GARACZI László, *Mintha élnél. Egy lemúr vallomásai* 1, 2., jav. kiad., Jelenkor, Pécs, 1999, 50–51.

¹²⁹⁹ TOLNAI Ottó, *Költő disznózsírból. Egy rádióinterjú regénye*, kérdező PARTI NAGY Lajos, Kalligram, Pozsony, 2004.

A retorika nemcsak annak a hagyománynak a tárháza, amely előírja, hogyan fejezhetjük ki a legmegfelelőbbben a mondandónkat, hanem a világról alkotott fogalmaink leképezéseként is tekinthetünk rá, illetve a fogalmak képzési eszközeinek tárházaként. Ez a hagyomány adottnak tekinti a világot és a róla tudható dolgokat, a tudásunktól függetlenül adottnak, amelynek a gondolkodásunk és a gondolkodás kifejezőeszközeinek tekintett nyelv csak a nyomába eredhet. A fentiekben arra tettem kísérletet, hogy ennek a nagy hagyományú leképezési rendszernek egyik elemét, a narratív identitás egyik markáns hagyományos képzési alakzatát lokalizáljam az alakzat formai jegyei alapján néhány mai, a szöveg és a valóság viszonyát nem magától értetődőnek tekintő szépirodalmi műben, és megvizsgáljam, mi történik az azonosság képzésének hagyományos alakzatával az azonosságot problematizáló szövegekben. A felsorolások identitásképző szerepe annyiban módosul a posztmodern narrációban, összhangban a posztmodern meghatározást indokló prózapoétikai sajátosságokkal, hogy az enumeráció a jelentésfókuszálás, az azonosság megképzése helyett, a jelentésszóródás által, a másság, az idegenség értelmének megképzése felé mozdul el.

Kultúratudomány

BARTIS IMRE

A kívülálló és a falu

Egyéni és kollektív identitás Mózes Attila *Egyidejűségek: Rendhagyó falumonográfia évszakokban* című regényében (1980)

Előadásom kiindulópontja az, hogy – mint David Carr kifejti a *Time, Narrative and History* című könyvében – a szépirodalmi narratíva azáltal, hogy felhívja a figyelmet bizonyos problematikákra, és így állásfoglalásra kényszerít, segítségül lehet tapasztalati világunk rendszerezésében és értelmezésében. Céлом tehát rámutatni egy adott szépirodalmi mű Carr által praktikusnak nevezett funkciójára. Ez természetesen nem a kontextuális olvasat kizárólagosságának hangoztatását jelenti: akárcsak Carr, én is azon a véleményen vagyok, hogy tévedés lenne tagadni az esztétikai szempont relevanciáját. A szépirodalmi mű praktikus funkciója nem jelent valamiféle visszatérést a mimetikus irodalom-felfogáshoz, épp ellenkezőleg: árnyaltabbá teszi a fikció és a társadalmi valóság közötti kapcsolatról alkotott képünket.¹³⁰⁰

Mint minden műnek, így Mózes regényének praktikus funkcióját is különböző szempontokból lehet megközelíteni. Jómagam a narratív identitás fogalmát veszem igénybe abbeli próbálkozásomban, hogy körvonalazzam, mik azok a társadalmilag releváns kérdések, amelyekre az *Egyidejűségek* felhívja a figyelmet, valamint milyen visszhangot keltettek ezek a kérdések az első számú célközönségnek nevezhető közegben, azaz az erdélyi magyar értelmiségiekben. A továbbiakban azt a történetet fogom felvázolni, amely rávilágít a regénybeli falu kollektív, illetve a főszereplő egyéni identitásának narratív mivoltára. Ezt követően a Cs. Gyimesi Éva és Vida Gábor műelemzésével foglalkozom, rávilágítva arra, hogy miként fogalmazódik meg a két szövegben a kollektív/egyéni identitás kérdésköre.

Még mielőtt azonban rátérnék a regény tárgyalására, körvonalazni szeretném a narratív identitás fogalmát. Ebben segítségemre van Teppo Sintonen doktori disszertációja, az *Etnikai identitás és narrativitás*. Sintonen, Ricouerre hivatkozva, azt hangsúlyozza, hogy mind a kollektív, mind az egyéni identitás narratívák révén konstruálódik. A kollektív és az egyéni identitás közötti kapcsolat abban mutatkozik meg, hogy az egyén a saját identitását konstruáló narratívák újraértelmezésében felhasználja kulturális közegének történeteit. Az egyén önismerete, a hagyományhoz hasonlóan, a felhalmozódott tudás és az innováció közötti feszültségen alapszik.

A narratív identitás létrehozása során akár egymással nehezen összeegyeztethető események is összefüggő identitás-elbeszéléssé állnak össze. A felhalmozódott tudás és az új közötti feszültség tehát egyúttal a létező identitás-elbeszélés és az új tapasztalat közötti feszültséget is jelenti. Sintonen szerint a narratívák belső feszültségektől terhesek, így az identitás által létrehozott szubjektivitás sem lehet egységes és ép.

Sintonen a kultúratudomány és a konstruktivista szociológia identitásfogalmára is kitér. A kultúratudomány egyik kiemelkedő alakja, Hall szerint az identitás különbségek által definiálódik, azaz mindig ahhoz viszonyítja magát, ami nem önmaga, vagy ami önmagából hiányzik. Az identitás azért működőképes az identifikáció és a rögzítés eszközeként, mert lehetővé teszi a kizárást. A konstruktivista szociológus Calhoun is ehhez hasonló álláspontot képvisel: szerinte mind a kollektív, mind az egyéni identitás befejezetlen, fragmentált és belső

¹³⁰⁰ CARR, D., *Time, Narrative and History*, Bloomington, Indiana University Press, 1986, 71.

feszültségektől terhes. Az identitással foglalkozó fejezet végén Sintonen leszögezi: a pszichológiaiailag értelmezett identitás (az én mint egy ösztönökből, képességekből, meggyőződésekből és egyéni történelemből álló, belső dinamikával rendelkező, önmagát alakító konstrukció) zárt identitás, amely az emberi élet során bizonyos fejlődési szakaszokon megy keresztül. A narratív identitás ezzel szemben nyitott és befejezetlen.¹³⁰¹

A narratív és a pszichológiai identitás merev szembeállítását közelebbről nézve nem állja meg a helyét; elég Lacan munkásságára vagy a narratív pszichológiára gondolni ahhoz, hogy rájöjjünk: Sintonen kissé elveti a sulykot. Abban azonban kétségtelenül igaza van, hogy a klasszikus, eriksoni értelemben vett pszichológiai identitás nem teszi lehetővé azt a társadalmi és nyelvi környezet iránti nyitást, amelyet a narrativizmus, a konstruktivizmus, illetve a kultúratudomány biztosít.

A következő lépés, amit szükségesnek tartok megtenni a regény tárgyalása előtt, az erdélyi magyar értelmiségiek körében végbement hetvenes évekbeli változások vázlatos áttekintése. E döntésemet azzal indokolnám meg, hogy kutatásom tárgya meg kívánja azoknak a történelmi narratíváknak az ismeretét, amelyeket a romániai állapotokat ismerő olvasó összefüggésbe hozhat a regénnyel.

Az erdélyi magyarság közelmúltjával foglalkozó szövegek java része azt hangsúlyozza, hogy a hatvanas évek végén javulás mutatkozott Románia kisebbségpolitikájában.¹³⁰² Capelle-Pogăcean ezt a javulást Ceaușescu és az erdélyi magyar értelmiségiek közötti meg egyezés következményének véli. Szerinte a Romániai Magyar Írószövetség azzal, hogy kijelentette a romániai magyar kultúra autonómiáját, hűségnyilatkozatot tett a román államnak. E nyilatkozat fejében a magyar elit szabad kezet kapott a kisebbség kulturális ügyeinek intézésében.¹³⁰³ Ugyanebben az időszakban, írja Capelle-Pogăcean, a romániai magyar kultúrában erőteljes neotranszilvanizmus lép fel, a hatvanas–hetvenes évek fordulójával kapcsolatban Vida Gábor pedig „megint lábrakapó transzilvanizmusról” beszél.¹³⁰⁴

Capelle-Pogăcean úgy látja, hogy a hatvanas–hetvenes évek fordulójának „kegyelmi állapota” után „a magyar kulturális elitnek többnyire a hagyományokba való visszahúzódást (...) választják”.¹³⁰⁵ Ennek alternatívája, „a visszahúzódás elutasítása” a nyolcvanas évek elején jelentkezett.¹³⁰⁶ (Egy másik írásában Capelle-Pogăcean azt hangoztatja, hogy a hetvenes évek vége „a »másképpen gondolkodók« hőskora” volt. Ezek az entellektüelek azonban, akik

¹³⁰¹ SINTONEN, T., *Etninen identiteetti ja narratiivisuus. Kanadan suomalaiset miehet elämänsä kertojina*, Jyväskylä, Kampus kirja, 1999, 51–53.

¹³⁰² *The Hungarians: a Divided Nation*, ed. by Stephen BORSODY, New Haven, Yale Center for International and Area Studies, 1988, 134; VIDA Gábor, *Mózes Attila próza-világa (avagy a pusztulás fizikája és metafizikája)*, Kolozsvár 1994, 2 [kézirat]; *The Legacies of Communism in Eastern Europe*, ed. by Zoltán BARANYI, Ivan VÖLGYES, Baltimore & London, The Johns Hopkins University Press, 1995, 206; CAPELLE-POGĂCEAN, A., *A romániai magyar kisebbség új önmeghatározásai 1989 után*, Provincia, 2000/5, http://www.provincia.ro/cikk_magyar/c000042.html (letöltés: 2006. 05. 17.); *Hungarians of Romania*, szerk. Dimitras, P. 2001 http://www.greekhelsinki.gr/bhr/english/countries/romania/hun_rom.doc (letöltés: 2006. 07. 21); VERES, V., (2004): *Ethnic mobility in Romania 2004*, <http://www.ethnobarometer.org/romania.pdf> (letöltés: 2006. 05. 16.)

¹³⁰³ CAPELLE-POGĂCEAN, 2000.

¹³⁰⁴ VIDA 1994, 2.

¹³⁰⁵ CAPELLE-POGĂCEAN 2000.

¹³⁰⁶ CAPELLE-POGĂCEAN 2000.

számára hontalannak és a nemzet váteszének lenni egy és ugyanaz a dolog, kevesen voltak, a közöttük lévő kapcsolatok pedig igencsak gyérek.¹³⁰⁷

A hatvanas–hetvenes évek fordulóján jelentkező neotranszilvanizmus és a nyolcvanas évek elején tapasztalható ellenzékiesség között tehát mind a törés (a visszahúzóódás elutasítása), mind a kontinuitás (a közösségi érdekek problematikájának központi szerepe, a betelepítések, a kihelyezések, a magyarság számának csökkenése és az anyaországtól való elszigetelés okozta aggodalom) észrevehető. A két irányzatot magába foglaló hagyomány gyökereit a népi irodalomban kell keresni, nemcsak azért, mert köztudomású a két világháború közötti időszakban virágzó transzilvanizmus és a népi mozgalom közötti affinitás, hanem azért is, mert az 1970-es évektől kezdődően az erdélyi magyarság a népi írók, illetve azok örököseinek hatására került reflektorfénybe Magyarországon.¹³⁰⁸ Az anyanemzet és az erdélyi magyar kisebbség közötti kulturális kapcsolatok felélénkülése a hatvanas–hetvenes évek fordulóján lehetővé tette, hogy a népi irodalom Erdélyben is újból népszerűsége tegyen szert, valamint, hogy létrejöjjenek erdélyi írók tollából a transzilvanista hagyományból merítő művek.

A szociografikus faluábrázolás mint szépirodalmi műfaj lett a hetvenes évek „hagyomány-
elvűségének” első számú közvetítője. A falu fogalmának szimbolikus töltete – a nemzeti romantika korához visszavezethető falukép, a falu mint a város (a modernitás) ellentéte¹³⁰⁹ – alkalmassá tette ezt a műfajt arra, hogy egy olyan történet szemléletet juttasson kifejezésre, amely az archaikust általában pozitívként könyveli el, a falu, a nép jövőjét pedig gyakran bizonytalannak láttatja. Talán nem túl merész azt állítani, hogy a faluábrázolást nyújtó szépirodalmi művek nemcsak tematikailag tartoznak össze, hanem azért is, mert szemléletmódjuk bizonyos olvasási konvenciók rendszerét alakította ki. Ezt az elvárásrendszert, amelyhez minden egyes újabb faluábrázolásnak igazodnia kell valamiképpen – vagy úgy, hogy belesimul, vagy pedig úgy, hogy provokálja azt (a legtöbb műben, magától értetődően, mind a provokálás, mind a példakövetés gesztusára rábukkanhatunk) – az ehhez a műfajhoz tartozó alkotások emlékezte határozza meg. Engedtessek meg itt egy kis kitérő: a faluábrázolás elvárásrendszerének kapcsán Vári György gondolatmenetét követem, aki a holokauszt tematikájú szépirodalmi alkotások által kialakított műfaji kánonról ír.¹³¹⁰

Mózes könyve sok mindenben provokálja a faluábrázolás műfajának elváráshorizontját. A regény egy faluról szól, ennek a falunak a „valós létét” azonban megkérdőjelezi többek között a falu konkrét földrajzi fekvéséről szóló információk hiánya, valamint a juhászputyák farkas-falkává változásáról szóló történetek. Az *Egyidejűségekben* egyszóval fikció és valóság viszonyának problematikussága inkább előtérben van, mint a legtöbb addigi faluábrázolásban. A regény alcímében szereplő műfajnév („falumonográfia”) nyomába eredve olyan definícióra is rátalálhatunk, amely a falumonográfia célját egy-egy község múltjának, jelenének bemutatásában, a változások felidézésében látja.¹³¹¹ Az *Egyidejűségekben* azonban nem esik szó a

¹³⁰⁷ KAKASY, J., *Mit jelent a magyar, a romániai magyar és a román értelmiségi számára a 'nemzet' 1989 után? (Összehasonlító vázlat)*, Kisebbségkutatás, 1991. 1. sz. http://www.hhrf.org/kisebbségkutatás/kk_1999_01/cikk.php?id=37 (letöltés: 2006. 05. 16)

¹³⁰⁸ CAPELLE-POGĂCEAN 2000.

¹³⁰⁹ FEISCHMIDT, M., *A magyar nacionalizmus autenticitás-diskurzusainak szimbolikus térfoglalása Erdélyben*, 2005, <http://www.mokk.bme.hu/mediatervezo/targyak/kultantropo/feischmidt.doc> (letöltés: 2006. 06. 06.)

¹³¹⁰ *Az értelmezés szükségessége. Tanulmányok Kertész Imréről*, szerk. SCHEIBNER Tamás–SZÜCS Gábor Zoltán, L'Harmattan, Budapest, 2002, 131.

¹³¹¹ VOIGT Vilmos, *Példamutató monográfia*, Új Szó, 2002, 11. sz., 7, <http://ujsoz.com/cimkek/konyvjelzo/2002/11/07/peldamutato-monografia> (letöltés: 2006. 06. 07.)

falú (Göcs) múltjáról, a változásokként értelmezhető jelenségekről szóló szöveghelyek pedig mennyiségileg elhanyagolhatók a falu pusztulásának örökkévalóságát sugalló részekhez viszonyítva. A faluábrázolásra jellemző falu–város dichotómia is a szokásosnál összetettebb: a műben szó esik a városra elszármazott göcsi definiálhatatlanságáról, ami a város és a falu közötti képzeletbeli határ meghúzásának nehézségét is jelzi. A regényben ugyanakkor város és falu között nincs értékbeli különbség. A falu archaikus mivolta itt már nem pozitívum, sokkal inkább a megújulást gátló tényező, a városi–falusi ember párhuzam győztese azonban mégis mintha az utóbbi.

A továbbiakban összefoglalom az *Egyidejűségek* azon történetét, amelyet szükségesnek tartok a regénybeli falu és az oda kihelyezett tanár narratív identitásának tárgyalásához.

A tanár–falú viszonyt a regény elejétől fogva két különböző csoportemlékezet határozza meg: mind a jövevény, mind a kocsmában róla beszélgető férfiak még azelőtt véleményt alkotnak egymásról, hogy szót váltottak volna. Ez a vélemény annyira negatív, hogy a kommunikációt eleve kudarcra ítéli. A radikális elkülönülés azonban nem tartható fenn sokáig: az események (elsősorban a páriának számító Áron halála) arra kényszerítik mindkét felet, hogy újragondolják kettejük viszonyát. A falu patriarchális elitje, amely a jövevényt addig emberszámba sem vette, rájön, hogy kiszolgáltatta magát a tanárnak, ezért egy szimbolikus gesztussal közli vele: most már ő is göcsinek számít. Az újabb fordulatot a tanár már képtelen beilleszteni eddigi identitás-elbeszélésébe: az utolsó önmegszólító szöveghely azt sugallja, hogy öngyilkos lesz.

Az események identitásépítő funkciója felhívja a figyelmet a falu történelmi, illetve a tanár múltjáról szóló adatok hiányára. Ha a falu esetében ez egy premodern időszemléletről árulkodhat, ami nem zárja ki a narratív struktúrára épülő kollektív emlékezet meglétét, a tanárnál, aki nem akar emlékezni, ez egyfajta védekezési kísérlet lehet. A jövevény, annak reményében, hogy megőrizheti egységes, jól elhatárolt önképét, semlegességében próbál menedéket találni. Kívülállói pozícióját azonban elveszíti az Áron-eset után, identitásának egységes mivolta pedig megkérdőjeleződik az utolsó önmegszólító szöveghelyben, amely azt sugallja, hogy az elbeszélő és a tanár ugyanaz a személy. Az egység és a jól elhatároltság rendkívül fontos Göcs patriarchális elitje számára is. A marginalizált személyek jelenléte azonban éppen azt érzékelteti, hogy a falu nem egy homogén „tömb”, hanem egy lappangó konfliktusoktól terhes „mikrotársadalom”. A másiktól való elhatárolódásra, a másik kirekesztésére épülő identitás zsákutcának bizonyul, melynek végén mind a tanárra, mind Göcsre az értelmetlen pusztulás vár.

A tanár történetén kívül többek között Áron története, valamint a falusiak „tett nélküli zúgolódása” is felveti az egyéni és a kollektív kiszolgáltatottság és marginalizáltság kérdését. A kiszolgáltatott egyén nem utasíthatja el azt a szerepet, amit a többség kiszemelt számára, de ugyanakkor szabadon választhat alkalmazkodás és lázadás között. És nem utolsósorban: közösséget vállalhat a többi kiszolgáltatottal. A regényben ez azonban nem történik meg, amint a kiszolgáltatott közösség is inkább belenyugszik helyzetébe, mintsem megpróbálna megoldást találni problémáira.

Ezek a kérdések és a hetvenes évek paradigmaváltásával kapcsolatos problémák közötti kapcsolatot nem tárgyalom, azért, mert úgy vélem, az összefüggés nyilvánvaló. Ehelyett rátérnék annak tárgyalására, hogy miként körvonalazódik a kollektív/egyéni identitás kérdésköre a könyv recepciójában.

Cs. Gyimesi Éva *Vízió a lát- és léthatárról* című recenziója 1980-ban jelent meg az Utunk 33. számában. A dátum fontos, ugyanis 1980-ban a nyilvános fórumokban kimondhatót nemcsak bizonyos kulturális paradigmák szabják meg, hanem elsősorban a cenzúra.

Gyimesi értelmezésében Göcsöt kettős veszély fenyegeti: a kihalás és a kulturális-erkölcsi romlás. Az erkölcsi kérdésnek Gyimesi hangsúlyozott figyelmet szentel: szerinte Göcs „már nem is egy igazi közösség, hanem a nyáj tudatalatti önvédelme, a nyájé, amelyből a szabadulás útját elzárja a nappal sunyító juhászok éjszakai diktatúrája. S eme zártságot a (...) belső felemáság súlyosbítja, amely az ifjú tanárban ébredhetne öntudatra: ő lehetne a falu lelkének fölöttes énje”. A pszichológiai terminológia nem tudja elkendőzni a jellemzés etikai töltetét: Göcs bűne az öntudat hiánya, a „belső felemáság”. Az „öntudat hiánya”, a „fölöttes én-nek az elfojtása”, a „belső felemáság”, a „felemás” vagy a „nem autentikus lét”, az „önazonosság” megannyi szóképp, amely a recenzióban az egyéni felelősség előli menekvés jelölője. Gyimesi szerint ez a menekülés a kapocs a regény és az olvasó világa között: „nem véletlen, hogy az olvasót is ama képletes lát- és léthatárra üzi a büntudat (...), amely a Kő boldog közönyében tárgyasul”.

„Az egyneműségből kiszakadt, az öntudattal megvert lény önmagát – azaz szabadságát – vállalva: a tragikumot is vállalja”, írja Gyimesi. Az egyénnek tehát elsősorban le kell mondania a „nyáj” nyújtotta biztonságerőzetről. Ez azonban még mindig nem garancia az egyneműség leküzdésére: példa rá Florentin, Göcs sírkőfaragója, aki megpróbál „azonosulni anyaga egyneműségével”. Florentinban a művészi alkotás azért okoz büntudatot, mert lemondott arról, hogy transzcendálja önmagát. A tragikum megkerülése, az elfojtás az élet távollattalanságával bosszulja meg magát.

A recenzió végén ismét felvetődik az olvasó büntudatának kérdése. Gyimesi ezúttal nem von párhuzamot a regény és az olvasó világa között, hanem egyes szám második személyben hívja fel a figyelmet a nem autentikus lét kérdésének aktualitására: „Az önmegszólító közlésmóddal (...) [a narrátor] (...) visszatávozik a szembenézésre fegyelmező szellem magányába, amelybe lépve érezned kell, hogy nem ment fel a felemás lét elviselésének bűne alól”.

Összegezőképpen: Gyimesi recenziójában az egyneműség és az egyéni felelősség kérdése áll előtérben. Az egyneműség legalább két dolgot jelenthet: társadalmi homogenitást, illetve a művészi alkotás velejárójának tekintett spiritualitás elvetését. Gyimesi szerint az egyéni felelősség előli menekvés nemcsak a regény, hanem az olvasó világában is problémát jelent. Hogy ez az olvasó saját korának és társadalmának olvasóját jelenti, vagy pedig univerzális kategória, nem derül ki a szövegből. Amint (a cenzúrára gondolva nem meglepően) arról sem esik szó, mi a fő oka annak, hogy a tanár „távollattalannak” látja életét: kihelyezése, vagyis az állammal szembeni kiszolgáltatottsága.

Vida Gábor 1994-ben megvédett államvizsga dolgozatában, *Mózes Attila próza-világa (avagy a pusztulás fizikája és metafizikája)*, Gyimesinél részletesebben és nyíltabban elemezhetette az *Egyidejűségeket*. A műfajbeli, valamint az irodalompolitikai állapotok közötti különbségeken kívül figyelmet érdemel a két interpretáció történelmi kontextusa közötti különbség is. Vida, Gyimesitől eltérően, történelmi perspektívából közelíti meg a regényt, és ez a különbség annál is szembeötlőbb, mivel a két szöveg születése között végbement egy radikális társadalmi változás. Amit Vida lezárult történelmi korszaknak tekint, az Gyimesi számára maga a „jelen”.

Érdekes módon ott, ahol Gyimesi közösségről beszél, Vida szívesebben használja a falu szót. A falu Mózesnél, mondja Vida, „városon kívüli hely. Öntörvényű, zárt világ” (26). Vida szerint Göcs „a hagyományos életforma felbomlása” (26) utáni állapotban van, amire egyrészt a kozmikus világrendből való kiesés, a „krónikus emlékvészítés”, másrészt a történelmi tudat hiánya jellemző. Göcs egy „belterjes világ”, melynek szabadsága „a felmorzsolódásra való szabadság” (26). A falu legkomolyabb problémája a kommunikáció hiánya, mely megnehezíti a „bekapcsolódást”, ellehetetleníti az emberek közötti bizalmat, illetve „a bizonytalanság érzését gerjeszti” (27). Vidánál a kommunikáció hiánya egyenlő az önreflexió hiányával és a bezártsággal.

Göcs, írja Vida, kívülállói szerepbe kényszeríti a tanárt. Ez azonban „megint nem a szabadság állapota. (...). [A tanár] bármit tehet elvileg, de minden cselekedet nélkülözi a motivációs összefüggéseket” (27).

Elemzése végén Vida arra a kérdésre próbál választ találni, hogy miért ilyen az *Egyvidejűségek* világa. „A kőfaragó említést tesz a háborúról, ő azért ilyen. De a falu? És az ember? Tartani kell tőle, hogy az emberek (...) mindig is ilyenek. A vékony civilizációs máz (...) sérülékeny, belül pedig ott lappang az állati való” (32).

Mint észrevehető, Vida számára a könyv többek között egyfajta szerves társadalom, és vele együtt a társadalmi integrálódást megkönnyítő értékrend megszűntéről szól, arról, hogy a régi értékek helyébe nem lépnek újak. Ez a gondolat hiányzik a Gyimesi-szövegből, amely csak futólag érinti a társadalomtörténeti aspektust. A szerves társadalom kérdésének felbukkanása Vida szövegében a két interpretáció közötti diakronikus különbséggel magyarázható. Az értékválságról, a kozmikus rend elvesztéséről szóló narratíva egyfajta filozófiává szublimált csalódás, reakció a Ceaușescu-diktatúra összeomlását követő társadalmi változásokra.

A Vida-interpretáció egy másik szembeötlő sajátossága az egyén–közösség viszonytal kapcsolatos kijelentések ambivalenciája. Míg Gyimesinél a tanár beolvad a faluba, Vida a tanár beavatásáról és bekapcsolódásáról ír. Ezeknek a falu–tanár viszony gördülékeny alakulását sugalló kifejezéseknek az élet elveszi az a gondolat, miszerint a falu előre adott szerepbe kényszeríti az egyént.

Vida szövegében a társadalmi szerepek kapcsán felmerül a szabadság kérdése. Az elemzés azt sugallja, hogy mind Göcs, mind a kívülálló egyén szabadsága álszabadság, ugyanis „az ember többé nem úr maga fölött” (32). Ezt a kijelentést legalább kétféleképpen lehet értelmezni: a) az ember az ösztönök áldozata; b) mind az egyén, mind a közösség egy ellenséges hatalmi mechanizmusnak van kiszolgáltatva (a két értelmezés természetesen nem zárja ki egymást). Vida szabadságértelmezése egyúttal azt sejteti, hogy az „igazi” szabadság bizonyos megkötöttségekkel jár, amelyek nélkül mind a közösségi, mind az egyéni lét értelmét veszti. A Gyimesi- és a Vida-interpretáció kérdésfelvetése közötti eltérés ismét a két szöveg történelmi háttérének ismeretében válik érthetővé: az erkölcsi felelősség kérdéseire beszűkülő szabadság latolgatását a rendszerváltozás után a korlátok keresése és megkérdőjelezése váltotta fel.

Ami a közös vonásokat illeti, érdemes megjegyezni, hogy mindkét elemzés figyelmen kívül hagyja a regény kulturális-társadalmi vonatkozásait. Ilyen vonatkozásnak tekintem a kihelyezést, a tanár és Göcs kiszolgáltatottságának, illetve zártságának, valamint a falu kiöregedésének témáját. Egyik interpretációban sem esik szó arról, hogy ezek a kérdések milyen jelentéssel bírhatnak a romániai állapotokat ismerő olvasó számára. Az interpretációk e hiányossága egyrészt (Gyimesi esetében) a cenzúrával, másrészt korunk irodalomelméleti paradigmáival magyarázható.

A kulturális-társadalmi háttértől való elvonatkoztatás megmutatkozik abban is, hogy mindkét szövegben filozófiai (Gyimesinél etikai, Vidánál társadalomfilozófiai és etikai) kérdések vannak előtérben. Az univerzális igazságokra fókuszálás megnehezíti a történelmi körülményekhez való visszacsatolást, és nem ad választ arra a kérdésre, hogy miért pont ezek a témák kerülnek terítékre épp ebben a formában „itt és most”. Az egyéni–kollektív kérdéskörrel végezetül még csak annyit, hogy a regény folyamán végbement identitásbeli átalakulásokról, valamint a tanár és az elbeszélő identitása közötti átfedésekről egyik elemzésben sincs szó. Mindezek ellenére úgy tűnik, hogy Vida egy nyílt, interperszonális kölcsönhatáson épülő identitás mellett foglal állást, a kommunikáció fontosságát hangsúlyozó fejtegetései legalábbis ezt sugallják.

A geokulturális narráció kérdéstávlatai

(A *fikció „referenciális termelékenysége”*) Kiindulópontunk: a kilencvenes évek elején minden bizonnyal egy új szellemi szféra nyílt meg az irodalom számára a térségi gondolkodáshoz, a térségi változásokhoz fűződő karakteres viszonyában, mivel „kegyetlen valóság” lett abból, amit Jugoszlávia széthullása előtt inkább csak valami rossz közérzetből fakadóan illetve valamiféle „kulturális neurózisok” szimptomájaként fogalmazódott meg. A jugoszláv geokulturális alapszerkezetet illetően konnektív értelemben már csak a narratív tett, a textuális szerveződés, az írásban való újjáépítés antropológiai gesztusa rendelkezhet struktúráképző erővel. A jugoszláv érából a posztjugoszláv konstellációba való átmenet a kulturális irodalomkutatás módszereivel úgy tűnik megközelíthetőnek, hogy ha megkíséreljük a rituális koherenciáról a textuális koherenciára¹³¹² való átmenetként azonosítani. Az újbóli létrehozás érdekében az olvasás a különböző perspektívákat egymást kiegészítő szerepkörbe helyezi, egyfajta összeillesztő gondolkodás, az antropológiai irodalomból ismert mozaik-módszer vezet(het) el az „egészhez”. A textuálisba való „átfordulás” e sajátos jelenségegyüttesére épül az az előkészítő gondolkodás, miszerint a kulturális narratológiák sorában kiemelt helye lehet egy geokulturális alapozású elbeszéléseleméletnek. Hogy mennyire tanulságos azon nyelvi és nem nyelvi dokumentumok meg elbeszélő változatok elemzése, amelyek azt a kultúrát tárják fel, amelyben létrejönnek, egzisztálnak és alámerülnek, a kultúratudományi szemléletmódok és elemző eljárások elterjedésével már nem kérdéses. A geokulturális narratológia lehetőségeit azon kutatási irányok körében kell keresni, amelyek mindenekelőtt a kultúra teremtésére vonatkozó fikciós elképzeléseket erősítik fel és ezen belül fogalmazzák meg a történeti szituáltság kérdéseit és irányítják a figyelmet a geokultúra „geo” összetevőjében rejlő idődimenziókra – az „izgalmas, a vésztől, az átrendeződő időkre” (Végl László) – különösen a határmozgások, illetve a területi állam vonatkozásában. Az a világ, amelyet a geokulturális narratológia fikcióteremtő erőként megközelít, egyetlen *kulturális* perspektívából áttekinthetetlen szerveztű világ. Pontosabban, átfogó módon csak egyetlen kulturális perspektívából áttekinthető világ: a geokultúra perspektívájából, amelynek egységét a tőle való elhatárolódás is építi. Összetevői egymással be nem helyettesíthetők, de nem is különböznek teljesen. Az alapvető geokulturális jellemző az, hogy nem határozható meg egyetlen ilyen alapvető karakterisztikum: a poétikai konstrukció is relációk és perspektívák hálózatát hozza létre. Az ilyen megfontolások kétségkívül kibővíti a geokulturális meghatározottság tapasztalatának a jelentőségét.

Központi kérdés, melyek azok a sajátos jellemzők, amelyek a nyelvükben-etnicitásukban eltérő elbeszélésekben is jelzik a kulturális areához való tartozás azonosságát, „a perspektívák viszonyosságát”, s csak ezen belül az elkülönülő-elkülönítő jegyeket, a voltaképpeni többrendszerűséget. Mely szövegek, milyen geokulturálisan, topografikusan azonosítható jelenségek, koncepciók, poétikai elgondolások megragadására nyújtanak módot, milyen összevető jelentésviszonylatok fakadnak a művek általi ilyen megszólítottaságból? A különböző fragmentációs törekvések, a nagy erővel kirobbanó etnopolitikai konfliktusok narratív megalkotása nyomán több vonatkozásban is előtérbe kerül az identitások és ellen-identitások *domborzati-kulturális* alapszerkezete, de mindenekelőtt a geokultúra fogalma. Egy lehetséges gondolkodási alapséma a következőképpen fogalmazható meg: „egyrészt magyar vagyok, szerb vagyok (a nemzeti identitás a térségi választékból tetszés szerint behelyettesíthető),

¹³¹² A textualitásba való átfordulásról: Jan ASSMANN, *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrában*, Atlantisz Könyvkiadó, Budapest, 1999.

másrészt áthat egy mások, (tehát az odatartozás tapasztalatával nem rendelkezők) számára elég megfoghatatlan „táj” szelleme s ez a kiismerhetetlen táj kulturális térként átfogóan *nem* ragadható meg nemzeti perspektívából. Az itt szóba kerülő narratívákban a tájkép, a „föld” nem a nemzeti identitás lényegének kifejezője, hanem egy és-és relációban a többes identitás egyik kimeríthetetlen összetevője, „amelybe kulturális jelentések és értékek vannak belekódolva”.¹³¹³ A kulturális kifejezés közvetítőjeként, médiumként értelmezett tájképek, a tájképi diskurzusok olyan intenzitással vesznek részt a geokulturális narratívák kidolgozásában, a „közös” szimbolikus értelemvilág jellemzésében, hogy sok vonatkozás reflektálatlanul maradna, ha ezeket nem vonnánk be az elemzésbe.

Amikor az elemzés az egyes prózapoétikákat geokulturális narratológiai keretbe helyezi, a tér, a térség, a tájegység, a territórium, a határ, a peremvidék és a kultúra legkülönbözőbb viszonylataihoz köti az értelmezést, a különböző névmanipulációkhoz, az állandóság helyett a változékonysághoz, a „permanens transzformáció” fogalmához, a dinamikus mintázatokhoz, az átszituálódás és átfunkcionálás szerkezeteihez, a tárgyjelentésekhez, a másságokban megjelenő azonosságok paradox tapasztalatához. Ezenfelül a távollét, a hiány és az idegenség topozáshoz, a liminális helyzetekhez, miközben azon térségi-geokulturális szerkezeteket illetően igyekszik a kulturális narratológia meglátásait hasznosítani, amelyek nem léphetik át az országhatárt – azon belül viszont meglehetősen sok alaki variációt mutatnak. A textuális koherencia megteremtését célzó narrációs stratégiák természetesen az államszervezet részeként megjelenő nemzeti térstruktúráknak, illetve történeti-kulturális és etnikai regionalitásoknak adnak mozgásformát, ezeket nyitják egymásba. S ilyen minőségükben mintha több vonatkozásban is felvetnék és újrafogalmaznák a „monarchikus” olvasás kapcsán már sokirányúan felmerült kérdéseket. Mert nem a meglévő kérdéskapcsolatokra való figyelmeztetésként olvassuk-e, hogy Dragan Velikić *Domaszewski-dosszié* c. új regényének emlékeztében éppúgy a Jugoszláv Vasutak szimbolikus hálózatában fűződnek össze „a szlavón síkság kukoricaföldjei, Dalmácia sziklái, a macedón tavak, a sűrű boszniai erdők, Szlovénia idilli városai, a montenegrói mély sziklahasadékok, a vajdasági tanyák... És az ülések felett minden kupéban az akkori köztársaságok városainak fényképe függ”, mint ahogyan például Kuśniewicz *Eroica* című regénye modellálja a Monarchia tér-együttesét a vasútszimbolika, a név-effektus és „a vonatkocsik folyosóira kifüggesztett”¹³¹⁴ tájfotók felhasználásával.

Az ismertetett meggondolásoknak azt kellene felszínre hozniuk, hogy a problémakör újszerűbb és figyelmesebb, hatékonyabb reprezentációs technikáit érvényesítik-e a sokirányú jelentések korábbi áramlásának a megszűnését, az új és drasztikusan váratlan jeltársulásokat, a bomlásnak induló kulturálisan szabályozott konvenciókat, a dezorientáció állapotát jól érzékelő narratív stratégiák? Mindenesetre mintha újra átgondolnák és átgondoltatnák az irodalom fikcionalitásának problémakörét. Azt az „újkonnectív” prózaformát, amellyel egy relatíve tartós geokulturális diszkurzus felbomlása utáni *emlékezetkultúra* sajátos formájaként kell számot vetnünk, művészet és életvilág határainak részbeni vagy teljes „elfelejtődése”, a fikció „referenciális termelékenység” (de Man) jellemzi. És az sem mellékes, milyen tanulságokkal szolgálnak – hogyan kerülnek meg a problémakört – azok a művek, amelyek nem mutatnak ilyen igazodást.

A jelen szemléleti horizontja felől nézve az elbeszélés sokszor azt a benyomást kelti, hogy a geo-anarchikus jelenségrendszer, a létszférák szakadásának a traumája a „földhöz”, a tájhazához tartozás legerősebb integráló erejű ismereti kerete és nagy mértékben átértékeli a különböző térkategóriák kulturális jelentőségét. Amennyiben áttekintjük a vonatkozó művek

¹³¹³ W. J. T. MITCHELL, *Birodalmi táj. Tézisek a tájképről*, Café Babel, 1999/1., 30.

¹³¹⁴ Alois WOLDAN, *Német kölcsönzések mint a cs. és kir. Monarchia kultúrájának univerzáliai*, in „Azok a szép? napok”. (Tanulmányok a Monarchia irodalmairól), Szeged, 1996, 87.

sorát, úgy tűnik az évtized prózája az ilyen *biografémák* irányából nyerhetett új horizontokat. Több sávon is erőteljesen kereste a kapcsolatot a napló, az esszénapló, az emlékezés a „memória-regény” műfaji kódjaihoz s közben megteremtette a maga számára „*tájhaza*” fogalmát. Többféle poétikai megoldás született annak a megválaszolására, hogyan befolyásolják az emlékezet poétikáját a geokulturális (túl)meghatározottságok, a másságok határfeszültségei? Ez a prózavonulat mintha geokulturális jellemzőként alkotná meg, az ide kötődő *sorsszerkezetek* és *életutak* hasonlóságait és különbözőségeit. Úgy alakítva a beszédet, hogy ez a geokulturális tapasztalat mélyen megkülönböztesse a megértésben azokat, akik a birtokában vannak, mindenkitől, aki híján van e tapasztalatnak, vagy aki csupán egy időleges jelenlét keretein belül tett szert rá. Itt a kollektivitás olyan jegyeire gondolhatunk, mint a másutt *ismeretlen viszonylatokban* megélhető heterogenitás élménye, vagy mint a jelenkori lokális háborúk élménykörei. Az elbeszélés a térséghez fűződő összetartozást a térséghez fűződő konfliktussal váltja fel, innentől a közös sors megtapasztalásának története nem más, mint a felbomlás kifejezési formája. Arról külön hangsúllyal kellene említést tenni, hogy a háború *várhatóságként*, előérzetként, valamiféle előidejű szerkezetként lép be a geokultúrának, mint narrációnak a megalkotásába, úgy hogy a „geokulturális sorsközösség” állandó, megnevezhetetlen veszélyforrásként is értelmezést nyer. „Ő folyamatosan érezte *azt a valamit*, ami a *mi* világunkban kísértett” – „emlékezik” Tolnai Ottó – miközben arról beszél, hogy a „háború lesz” – formájú érzésszerkezeti kijelentéseknek már jóval a háború kitörése előtt szinte összefüggő láncolata van a térség sajátosan szeizmografikus irodalmában. A politopikus „én” és a geokulturális azonosság úgy függ össze, hogy az, aki az „elhagyott” topológiában ismeri fel magát, Párizs verőfényes teraszain is azt írja jegyzetfüzetének első oldalára, hogy „háború, háború, háború”, évekkal a legújabb háború előtt. Elbeszélések sorában követhetjük nyomon „a háború örök” gondolatának kiteljesedését is.

Mégis a geokulturalitás megértésében az jut a legtávolabbra, aki Foucault szavainak ismeretében is felteszi a kérdést: a térségi gondolatban egymással összekötődő és másoktól elválasztódó kultúrák és diszkurzusok kapcsolata csak a háború természetével azonos, vagy céljaival is? A voltaképpeni többrendszerűség abban mutatkozik meg, hogy *egyes* diszkurzusokban pozícióhoz juthat a nyereség és veszteség alternatívájának kialakítása, míg a velük szoros kapcsolatban lévő diskurzusokban ennek az alternatívának, egészen egyszerűen, nincs jelentése. Itt az kerül felszínre, hogy a közösnek tekinthető jelentéseken és az azonos értelmezéseken túli széthangzások milyen radikális erővel szólhatnak bele a geokulturális beszédrendbe.

Megkerülhető-e a kérdés: hol a helye, milyen a pozíciója ezekben a viszonylatokban az „áttelepült irodalmak”, vagy szélesebben, az emigráns poétikák problémakörének? Azoknak a műveknek, amelyek tematikai-poétikai arculatát továbbra is markánsan meghatározza a múlttá távolított geokulturális élménykomplexum, bár már egészen más kötöttségek, helyi életformák között jönnek létre. Hogyan, milyen eszközökkel éri el az a szöveg, amely a korábbi világra vonatkoztatva létezik, ahhoz képest definiálódik, hogy az új kultúrában is jelentése legyen? Milyen elbeszélőformákban jelenik meg a többhelyszínűség, a *korábbi helyek* és az „én” újkeletű kereszteződése?

Rendkívül tanulságos lehet, mely szerzők, milyen súllyal számítanak ezekre a dimenziókra az új környezetben való auto-image-képzés folyamatában. A muzealizálás poétikáját később érintem, most csupán egy jelenkori esszéíró gondolatát illeszttem ide arról, hogy mindenképpen „múzeumnak tekinthető az emigráns, aki változó élete különféle jegyeit gyűjtötte össze.”¹³¹⁵

¹³¹⁵ Boris Groystól idézi: KUKLA Krisztián, *A muzeális múzsa története és logikája*, Vulgo, 1999/1., 207.

(*A föld fogalma és a létező nyíltsága*) Gadamer beszél 1985-ös önkritika-kísérletében¹³¹⁶ Heidegger frankfurti előadásairól, arról, hogy: „ott hangzott el a »föld«-nek a fogalma, amivel Martin Heidegger ismételt, s ezúttal drámai módon lépett túl a modern filozófia szókincsén...”. Talán ebben a föld-fogalomban, amelynek „itteni jelentésétől távol kell tartani mind a valahol lerakódott anyagtömeg, mind a bolygó puszta asztronómiai képzetét”¹³¹⁷ jelenik meg mindannak az *ontológiai megalapozása*, ami végül, paradox módon, mégis geokulturális értelemben látszik a leginkább megközelíthetőnek. A ma Műalkotás-tanulmányként számon tartott szöveg mindenekelőtt azt nevezi földnek „ahová a mű visszaáll, és amit ezáltal megjeleníteni enged. A föld: megjelenőn elrejtő. A föld a semmire sem szoruló, fáradhatatlan-kimeríthetetlen. A világban való lakozást a földre és a földbe alapozza a történelmi ember. (...) A mű magát a földet egy világ nyíltságába juttatja és ott megtartja. *A mű a földet földként engedi lenni*” (Heidegger kiemelése).¹³¹⁸

Tehát a föld szolgál alapjául a „világnak”, amely nem más, mint a perspektíva megmutatkozása „a lényegi döntések tág pályáinak felnyíló nyitottsága egy történelmi nép sorsában.” Számunkra talán leglényegesebb a világ alapjaként megjelenő föld, amely teljességében *áthatja* azt a világot, amelynek alapot szolgáltat. A világ megnyílásában, a világlásban megjelenő térség-kategória, már közelebb vihet a geokulturális jelentésszférákhoz. Ehhez azonban egy olyan, az ontológiáitól eltávolodó értelmezést kell érvényre juttatnunk, amely szerint a mű, amikor „teret ad a térségnek” és *berendezi* a nyíltság szabad terét, földrajzzal és kultúrával is felruházza. Innentől fogva kell számolnunk a kulturális fordulattal: ettől számítva a világ és a föld közti „vita végigharcolásának” ezek a kategóriák is részesei.

A fenti gondolatokat továbbírva: amíg nem *tapasztaljuk* a geokultúra sajátosságait, addig a művészi megformáltságát érintő beszéd is homályban marad. Ez egy stratégiai rejtőzködés. A geokulturális narratológiát az a máig meghatározatlan (meghatározhatatlan?) mód foglalkoztatja, ahogyan a kultúra „téreösszege” áthatja a műalkotást.

(*A muzealizálás poétikája és a név-effektus*) A valamikori közös „tapasztalati, várakozási és cselekvési terek” narratív reprezentációját, illetve textuális koherenciáját részint a „gyűjtött létbe” való áthelyeződésük hozza létre. Működik ezekben jelenkori „térségi” szövegekben egy sajátos – Andreas Huyssen-re hivatkozva¹³¹⁹ – muzealizáció. Kulturális jelekként felfogott tárgyak és különböző immateriális artefactumok, illetve *kultúragyűjtő mozdulatok* kerülnek szövegszervező funkcióba. A geokulturális narratológiának azonban itt nem csak a gyűjtőkörre, a különböző nyelveken elbeszélte gyűjtemények átfedéseire hanem a „gyűjtés immanens logikájára” kell figyelmet fordítania, és azt a memóriapoétikai fordulatot láttatnia, amely a textuális koherencia, az újkonnektív szerkezetek létrehozásának szolgálatában áll és különleges összeolvasó stratégiákra kényszeríti az értelmezőt.

Ez a poétika minden eszközeivel azt a felismerést közvetíti, hogy maguk a dolgok, a tárgyak, a nem-materiális artefactumok a geokulturális terek és nem csupán odatartoznak egy térhez. A muzealizálás jelensége a tárgy nézőpontját érvényesítő geokulturális elbeszélő metódusok révén egyre intenzívebbé teszi a tárgypoétikai vizsgálati irányt. Az eltűnt világ

¹³¹⁶ Hans Georg GADAMER, *Fenomenológia és dialektika között. Önkritika-kísérlet* (1985), Vulgo, 2000/3–5. sz., 6–7.

¹³¹⁷ Martin HEIDEGGER, *A műalkotás eredete*, in *Rejtektutak*, Osiris Kiadó, Budapest, 2006, 31.

¹³¹⁸ *I. m.*, 35.

¹³¹⁹ Dubravka UGREŠIĆ, *A jugó mitológia lexikona. (A nosztalgia az agy szubverzív tevékenysége)*, Magyar Lettre Internationale, 58. sz.

tárgyain túl a kulturális leltár *cselekvéselemei* és minden, ami a kulturális mindennapok részeként látszik megjelenni, mintha a jugoszláv geokulturális térség azon virtuális múzeumából került volna be, amelyet Dubravka Ugrešić szerkeszt *A jugó mitológia lexikona* címmel. A gyermek- és ifjúkor tárgyvilága, az örökölt és a talált tárgyak, a gyűjtőhelyek, a „szisztematizált szeméttelpek”, a depóniák, a lerakatok, a raktárhelyek és kiállítások mind a tematikus világ elemei. Akkor válhat némiképp érzékelhetővé, hogy valójában milyen széles körű is a muzealizálás térhódítása a térségi elbeszélésben, ha megfogalmazást nyer: a vajdasági magyar prózai művektől kezdve, Franja Petrinović (*Poslednji tumač simetrije* – 2005) Đorđe Pisarev (*Ponoć je u sobi uspomena* – 2005) vagy például Laslo Blašković (*Adamova jabučica* – 2005) újabb szövegein át Dragan Velikić (*Dosije Domaševski* – 2004) regényéig, ez a poétikai eljárás – amely a modern művészet erős jelentésű toposzát aktivizálja, a popkultúra leltárkészítési indulataira emlékeztető gesztusokat állít újra funkcióba – jelenti az „összeolvashatóság” egyik alapját.

Amikor a muzealizáció poétikáját feltérképező elképzelések a gyűjtés korlátozottságáról, esetlegességeiről beszélnek, tulajdonképpen a szelekció, a kiválasztás, a beemelés, az elrendezés műveleteinek, ez utóbbin belül a bővítés, a növelés, a halmozás formáinak tulajdonítanak kiemelt szerepet. Voltaképpen ezek azok a retorikai eljárások, amelyek nyomán a muzealizáció tematikai megfontolásból erőteljes regénypoétikai teljesítménnyé lesz.

A kulturális narrációnak ez a változata az emlék-elbeszélést részint a tárgyak nyelvének kidolgozásaként határozza meg. Az azonos geokulturális kötődésű olvasó sajátként ismeri fel a tárgyvilágot, a mára *máshonnan* származóként megélt korábbi termékek neveit, mint a múlt-hoz-fordulás, eszközeit: a Cockta üdítőital, a Radion mosópor, a Kandit csokoládé, az Opatija cigaretta a Plamen vaskályha, a Ficónak nevezett autó stb. együttesen jelennek meg a nevek is építő hatáseffektus logikájában. Olykor a tárgyak a gyártó cég nevét, vagy a felhasználó nevét viselik, mint a Jugoszláv Vasutak esetében, van, amikor nem is a tárgy a fontos, hanem csupán az embléma, annak a geokulturális térségnek a szimbólumvilágából kiemelve, amelynek éppen alakulóban a „textuális koherenciája”. A többszöri előfordulás nyomán a márkanevek a mindennapok emblémáiként hangsúlyokat helyeznek el a geokultúrának mint narrációnak a megteremtésében. Ezek a „közönséges jelek” olyan művészetet hoznak létre, amelyet Arthur C. Danto minden bizonnyal túldeterminált szimbolizmusnak nevezne.

A terméknevekhez csatlakozó szavak felvillantják az értelmezés lehetséges irányát, ennél többet azonban nemigen nyújtanak. De, gondoljuk el ezeket a termékneveket a dolgot jelölő szó hiányában: a beszéd értelem-háttérének ismerete, a kulturális háttértudás nélkül még a félreértés vagy a „vad befogadás” lehetősége sem merülhet fel. A névre való redukáltság mozzanatai feltételezik az értelmezési sík referenciális azonosságát.

Ami ezekben a szavakban ismerszik meg, az csak a szöveg által gondosan megválasztott, kiegészítő/beleértő olvasó számára tárul fel. S ahogyan Danto fogalmaz, „egy másik időhöz, egy letűnt mitológiához tartozik, egy olyan életformához, amellyel nem illenek már össze az emberek.”¹³²⁰ „A márkák funkciója tehát az, hogy a pillanat törtrésze alatt felismerheti őket bárki, (...) aki ebben a kultúrában él, olyasmik, amiknek esetében a fel nem ismerés a *teljes idegenség* jele.”¹³²¹ A következtetést is e gondolkodásból vonhatjuk le: egy letűnt geokulturális összefüggésrend textuális koherenciájának kimunkálásában „az egyediség nem kívánatos vonás, hiszen egyfajta ismeretlenséggel, azaz nemlétezéssel jár együtt.” Márpedig a ráismerésre építő poétika számára létező az, ami intenzív kifejezési lehetőségeket hordoz.

¹³²⁰ Arthur C. DANTO, *Az absztrakt expresszionista kólásüveg*, in *Hogyan semmizte ki a filozófia a művészetet?*, Atlantis Kiadó, Budapest, 1977, 178.

¹³²¹ *I. m.*, 180.

A kifejezett kontextus-érzékenységgel bíró szövegekben a földrajzi nevek is kizárólag ebben a síkban közvetítik saját, olykor egyáltalán nem érdektelen történetüket. Az identitás nyelv általi megszerzésének folyamatában kivételes szerep jut a helynévanyagnak, a földrajzi-vízrajzi tájelemek megannyi változatban, mind geokulturális identitásjelzések. Tolnai Ottó ilyen eljárásai viselik a reflektáltság jeleit: „többször próbálkoztam a város nevét szövegembe oldani, például Új-Vidékként, Neusatzként írni, New Yorknak nevezni, ahol a magyar irodalom egy fejezetét írtuk volt ifjúkorunkban”.

A különböző utalások, értelem-összefüggések, egybeesések és különbségek szövetét jeleníti meg a geokulturális elbeszélés, s hogy megformálhassa e sajátos élményanyag nyelvét olyan névpoétikai megoldásokhoz kell folyamodnia, amely megoldások sokszor nyitva hagyják a jelentést. A lokalitástermelő jelentésadás nyelvalkításában, a geokulturális tudás nyelvénél a megformálásában, nem a névadás, hanem a névbeemelés, névbeiktatás a jellemző. A geokultúra a neveket és a dolgokat is mint összetartozókat gyűjti egybe az egymáshoz tartozóság rendszerének kiépítési folyamatában. A nevek azonban nem csupán a tárgyszótár kialakításában vesznek részt. A geokulturális ismeretek narratív formaként való megjelenése, a nemzeti helyett a geokultúra függvényében történő értelmezés, több vonatkozásban is funkcióba helyez neveket. És bármilyen vonatkozásban is észleljünk a névpoétikai eljárásokat, rendszerint a „rések”, a „lyukas tények” „széteső szövegek” és „titkos kulcsok”¹³²² világába sodródunk. Az érintkezést és eltávolodást egyszerre kifejező nevek mintegy átluggatják a szöveget, ezek a lyukak a üres hely képzetének felelnek meg.

A szóban forgó, geokulturálisan összetartozó térségek bizonyos nevek rögzítését nem tudják elérni, így a narráció a nevekben is megragadhatja a történeti dinamikát, az antroponímák és toponímák kisebbségi és többségi variánsainak váltakozásában, az átformált névalakokban, a nevek idegenségéből fakadó jelentésekben stb. Az identitásfelmutatás mögött rejlő hermeneutikai problémák megvilágítása a névváltásokat, a kettős névhasználat problémakörét is bevezeti az elbeszélésbe.

Alapvető kérdés, hogy a nevek és megnevezések jelentése hogyan követi a korok és kontextusok váltakozását, hogyan válnak ezek előjelekből emlékeztetőkké, előzetességekből utólagosságokká, hogyan jelenik meg bennünk egyfajta kettős referencia, amikor egyszerre utalnak önmagukra és arra, hogy az identitások helyzetiek. A helyzeti jelenségek, a helyzeti összefüggések általában olyan közösségi mozzanatokat értelmeznek, amelyek segítségével az egyének több vonatkozásban is identifikálódhatnak.

Azok a kulturális formák, amelyek a regény által léteznek, sokféle módon aknázzák ki a *kotextuális* lehetőségeket, mintegy felfokozott mértékben igényelve, az odatartozás tapasztalatán keresztül megértést. A szövegek hiperextenziós jellemzőinek értelmezése mindig jelentékeny olvasási esemény, amely esélyt ad a geokulturálisnak arra, hogy kibontakozhasson. Az elbeszélés a névvel jelölt tárgyak által lép cinkosságra az olvasóval, vagy zárja ki őt a cinkosságból, az így megnyitott *kotextus* a formák, színek, ízek és illatok, a testi, érzéki élmény emlékezeti-tapasztalati tere. Ezek a példák nem is önmagukban fontosak inkább az elbeszélés jellegzetességeinek érzékeltetése okán.

A *kotextus* mint sajátos jelentésbeli együttható a kifelé orientálódó szó nyomán, a kifelé forduló szövegaktivitás nyomán jön létre. A *kotextus* a „külső” világ, a közvetlen geokulturális létezés-tapasztalat beáramlása, behatolása, amelyen keresztül behatol az idő is. Ahogyan a szöveg belső életének tipikus megnyilvánulása a szubtextus (Michael Riffaterre értelmezésében olyan szöveg a szövegen belül, amely a narratívával együtt születik és nem létezik azon a

¹³²² Wolfgang Iser, *Az értelmezés világa*, Gondolat Kiadó–ELTE Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszék, Budapest, 2004, 67.

textuson kívül, amelyben előfordul), úgy lehet a kotextus a szöveg külső világa felé való nyitottságának, geokulturális érzékenységének, szituatív gondolkodásának a megnyilvánulása. A geokulturális értelem-összetevők abban a sávban ismerhetők fel a legbiztosabban, amelyben az azonos nyelvi kultúrájú „külső” olvasót is az elbizonytalanodás és orientációvesztés jellemzi, amelyről kénytelen elismerni, hogy nem minden vonatkozásában „érti”, illetve hogy számára a kotextusok nem olvashatók teljességükben vagy teljességükben olvashatatlanok. Ebben a jelentésmezőben a biografikus emlékezettel nem rendelkező „belső” értelmezők számára is sok az elsajátítandó viszonylat, gyakran adódnak újrafelismerési és újralkotási helyzetek a különböző kollektív cselekvések, rítusok grammatikáját, vagy a kapcsolódó asszociatív vagy érzelmi töltetet illetően. A társadalmilag konstruált sajátosságok, mindaz, ami a geokulturalitást megteremtette, mindaz, ami az értelmezés folyamatosan változó kontextusának függvénye, az ismerősségek idővel eltűnésével a saját–idegen relációk átrendeződését, a geokulturális értelemben sajátnak az idegenségét érzékelteti a közösség tagjaival is. A sorsközösségként megtapasztalt névmanipulációk az országra mint ugyanarra a világra gondolva fogalmazódnak meg. A textuális koherenciába való átfordulás akkor veszi kezdetét, amikor az ország, amelyben egységes teret alkotott az infrastruktúra, a közlekedési rendszer, a jogszolgáltatás, már csak szétagolt tapasztalatokból tevődhet össze, „ugyanazokat” a tereket már csak határokat átlépve járhatjuk be.

Amikor az artefactumokat és a tárgyrendszereket vizsgáló kutatók¹³²³ a tárgyjelentés antropológiai fogalmát illetően megjegyzik, hogy az valami olyasmit implikál, ami túlmutat a szemantikai kérdések korlátain, arra kell gondolnunk, hogy antropológiai értelemben a jelentés olyan jelentéstelítettség, amely már a kulturális értelem világába vezet. Egyes kutatók szerint a tárgyakban felfedezhetők ugyan bizonyos grammatikai struktúrák, de ezek sokkal lazábbak a nyelvi szerkezeteknél. A tárgyak viszont az érzéki funkciók sokkal szélesebb körét érintik, mint a szavak. A tárgyjelentés abban különbözik a szótól, hogy vele kapcsolatban mindenekelőtt a *létezés* kérdései ragadnak meg bennünket és nem a referencialitásé. Ebben a gondolkodásban a tárgyak nem csupán az önértelmezés alakzatai, hanem az olyan típusú absztrakciók, mint a nemzet vagy a geokultúra, vagy pl. a modernitás megteremtésének eszközei is. S mint ilyenek, kétségkívül „veszítene” materialitásukból és azokhoz a nem-materiális „tárgyakhoz”, életforma- és cselekvési összefüggésekhez kerülnek közel, amelyekről eddig még nem esett szó.

Ismerünk olyan poétikai irányulásokat is, amelyek a tárgyak vonatkozásrendjének a kitörlesztését, a szimbolikus jelentésük elvetését szolgálják, arra törekszenek, hogy a tárgyakat, megszabadítsák kulturális jelentésüktől, „korrigálják metafora voltukat, antropomorfizmusukat.” Roland Barthes például az Új Regény poétikájának tisztító magatartásáról, az ember és a tárgyak szolidaritásának széttöréséről beszél. Ezzel áll szemben az a felfogás, amely szerint a kulturális tárgyak a tér és idő darabjai és jelentő elemei. A tárgyak közötti kapcsolatformák is jelentenek körülményeket, feltételeket, vagy például szenvedésnarratívákba foglalt tapasztalatokat. Minden bizonnyal vannak olyan jelentések, amelyek kizárólag a jelenlét diszkurzusán keresztül jöhetnek létre, a nyelv materialitása éppúgy utal a dolgok világára mint a kultúráéra, az „objektív szellem” területére, s a kettő kölcsönösen meghatározza egymást.

Valószínűleg nem kerülhetjük meg azt a kérdést sem, hogy milyen távlati lehetőségek adódnak a geokulturális narráció muzealizációs eljárásai számára a sajátos tárgyjelentéseket illetően, amikor a geokultúrák feloldódnak a transznacionális térben. Amikor a kulturális szimbólumok egységesülésével, az egyenáru térhódításával a korábban a helyi *tárgyrendszerben* gyökerező identitások is az áru-világszimbólumok segítségével fogalmazódnak meg. Végiggondolva ezt a kérdést, a gondolkodás a múlt távlatát hozza előtérbe, és felveti,

¹³²³ Danijel MILER, *Artefakti i značenje predmeta, Treći program*. 2005/ 125–126, 248–273.

eljön-e az, hogy erről a poétikáról csak bizonyos időmegjelöléssel beszélhetünk majd. A geokulturális gondolkodást várhatóan a *glokális* alapfogalmára épülő szemlélet szorítja ki. A helyi kultúrák és identitások korábbi geokulturális keretei szűkülnek, hiszen szűkülnek a keretek, amelyek között a lokális érvényre jut.

HARGITAI PÉTER

**From Stones to Towering Domes:
Attila József and National Identity**

What is a Hungarian?

Is it a Hungarian citizen? Is it something that can be traced through one's bloodline? Is a Gypsy a Hungarian? A Jew? Are there Hungarian-Rumanians living in Rumania like we have Hungarian-Americans living in America? Can you be a Hungarian if your father is Rumanian? Can you be a Hungarian without speaking pure Hungarian? If you are a Csángó are you Rumanian or Hungarian or both? Can you be a Hungarian if you're not living in Hungary? What does it mean to say one is of Hungarian sensibility? Was Hungarian literature always written in the Hungarian language? Can there be a Hungarian literature without a Hungarian language?

All these questions are intimately connected with Hungarian identity.

My inquiry in this all too brief lecture is to explore how Attila József felt about Hungarian identity. What it meant to the poet? What it means to us. What it means to the world in the context of globalization and national identity.

If we look at the poetry, Hungarian identity certainly did not mean purity of blood. In one of his most celebrated poems, *By the Danube*, the poet says, „My mother was a Cuman, / my father Székely, / half Rumanian or maybe all.” The ancestors that „hold his pen” are far from being pure Hungarian. „Tartars, Turks, Slovaks, Rumanians / mix in my veins,” he says. „I am a new breed of Hungarian.”

József's notion of a new, mixed breed must not have been the popular sentiment when he published the poem in 1936. Sadly, seventy years later, for many Hungarians mired in the myth of Magyar blood, the mixed breed idea still poses a threat to tribal purity and to what they construe as national identity.

Attila József's enthusiastic celebration of diversity can be viewed as a clarion call against racial purity, a prophetic voice warning us of the terrible consequences of the old German idea that lead to the loss of 50 million lives in the Second World War. And the ethnic cleansing we have recently witnessed in the former Yugoslavia, and the current oppression of Hungarian minorities in Slovakia?

Attila József called the Danube „eternity's river.” War after war is absolved in its waters he says in the poem. The Danube is not a border that divides but a great wise river that connects the diverse peoples living along its banks and allows their blood to flow together – not in bloodletting wars but in the mingling of millions united in their humanity. It is only this new breed of Hungarian whose passion is to „build bridges instead of borders, / bolt by bolt, girder by girder.” This, it seems to me, is the natural and the most humane solution to ethnic disharmony. To create a new order where all who want to be Hungarian, be they Cuman, Jew, Gypsy or Mongolian, *can* become Hungarian. Now this may strike us as an American idea. It certainly sounds like it. Unfortunately, in József's day most of his contemporaries were mired in the German idea of Lebensborn where Aryans were to mate only with other Aryans. For a Cuman like Attila József, whose skin was several shades off the mark and whose father was „half Rumanian or maybe all,” the very notion of racial purity was repulsive. His new breed of Hungarian was a mixed breed – and one to be proud of.

On to the other question. If being Hungarian is not purity of blood, is it purity of language? What is meant by pure Hungarian language? Is it Hungarian stripped of all foreign words like *sógor* from the German or *zseb* from the Turkic or *puska* from the Russian, and so on, and so on? The list of borrowed foreign words is rather long. If we would insist on such verbal cleansing, I'm afraid the Hungarian dictionary would suddenly become very, very thin. Attila József reveled in the rich mixture in his changing Hungarian language because it was kinetic, flowing like the Danube River, taking all that was tossed into it, dredging up new riches from far away places. He was especially fond of dialects. In his poem *On the City's Edge*, he writes:

We are what we are.
A new breed in a new soil.
We have our own dialect,
instead of parting our hair,
we slick it back.
Our God is not the intellect,
our Trinity is coal, steel,
and oil. Crude holy oil.

Linguists tell us: The purer a language, the *poorer* a language. In point of fact, a language that is 100% pure is a dead language (Latin is a ready example). If language is like a river, it is enriched by all that it touches. But if it is isolated, protected, conserved like a jar of preserves in a back pantry, it becomes pale, anemic, lethargic, inexpressive, hardly capable of understanding or engendering diplomacy, commerce or great literature. Sadly, it would be destined to the same fate as the language of the poor Csángós living in Rumania. If we would insist that Hungarian identity is connected exclusively with language then, as a people and as a culture, we would be destined to remain mired in obscurity. In a poem with the title *Miraculous Hind*, József writes:

Hungarians, poor Hungarians!
Where are you chasing that pure white hind?
Whoever pursues it, perishes,
his women, his children, his kind.

To Attila József the insistence on purity of blood and purity of language were not only alien to the human spirit but dangerous. Like the Csángós, he felt in exile in his own country where his foster parents changed his name from Attila to Steve, because Attila was not a Christian name, and where he was expelled from school for a poem that tragically echoes how the Csángós feel about their identity to this day.

In the June, 2005, issue of *National Geographic* which featured the fading world of the Csángós, our own Dr. András Ludányi says that to „stay a Csángó, you have to live a life of constant challenge to your identity... the pull of the world may be too strong for their fading customs and their obscure language. In the same article, a Csángó's lament, „I have neither a country nor a home,” could have been penned by Attila József himself:

I have no father, I have no mother,
I have no God, I have no land,
I have no cradle or a cover,
no kiss, no lover's hand.

Attila József did not abandon his father or his mother or his God or his country. But it was his father, his mother, his country, his God who abandoned him and his Hungarian brothers trapped on the other side of new and unjust borders. József never abandoned the suffering of

his fellow Hungarians lost to us after the First World War. In the poem *A Sad Hungarian's Lament*, József writes:

In forbidding, distant lands
a Hungarian voice searches for the Lord,
for the old home, for brothers and sisters.
Now all it can do is mourn and mourn.
How fleeting those petals of joy,
mired now in a swamp in Transylvania,
the last shreds of its green hope
all but dead in the bogs of Slovakia.

In another haunting poem titled *Hungary is Far Away*, József is searching for his country, asking the Lord if He has seen her:

Hungary is far away.
Hungary is beyond the mountains.
She comes only when blackbirds sing,
she comes wearing next to nothing,
she comes at dawn
in light,
when the wind is warmer.
I hear her clear song,
I hear the anvil and the hammer.

Lord, have you seen Hungary?
I know her tongue is not easy.
I know my heart is heavy.
Lord, have you seen Hungary?

Girls are running
like the morning wind,
their hair chases clouds
in the eastern sky.
And here she is
braiding bread.
Oh, she is more slender
than the scent of this lily,
more threadbare than its
night shadow.

Lord, have you seen Hungary?
It is autumn there.

Lord, have you forgotten where
you could've planted her?
Your dry, rustling, lonely flower?

Another question: Do we have to live in Hungary to be Hungarian? Attila József lived in France for a while as did Endre Ady; Sándor Márai and György Faludy lived in the United States. Yet none of these great writers ever stopped being Hungarian; on the contrary, their works became intensely more Hungarian than those of their contemporaries who stayed at home. In the poem *Elegy*, József's longing for his poor homeland is a great deal more than simple nostalgia:

Recognize it?
The desolate joy
that keeps drawing you back
to a landscape that won't
let you go? The exquisite
suffering that keeps you there?
A child beaten
into a faraway corner
longing for his mother?
A place where you can cry?
Where you can bear to be yourself?
Where you can bear to be alone?
My God, my God, this is my home.

Now comes what appears to be a trick question. Can you have a Hungarian literature without the Hungarian language?

To answer this question, all we need to consider is that early Hungarian literature was written in Latin. Janus Pannonius is an apt example of a great Hungarian poet who wrote only in Latin. Just as we can read Shakespeare and Goethe in Hungarian, an American can read Attila József or Sándor Márai or Antal Szerb in English. Even if every Hungarian writer in Hungary would write in English, we would still have a Hungarian literature. How? Let's look at the Irish example. Since the Irish have abandoned their rather obscure Gaelic in favor of a world language, their cultural achievements have catapulted them to the world stage. We know of Irish literature through the English writings of James Joyce and William Butler Yeats and Sean O'Casey. But getting back to Hungarian literature. Because of his eloquent knowledge of a world language (English), which he learned in prison, our most well-known Hungarian, Lajos Kossuth, was nothing short of a phenomenon in the 19th Century when he went „global” as a champion of liberty.

The word „global” still has an ominously threatening meaning to those of us who are insecure with our identity. As absurd as it sounds, even learning another language in addition to Hungarian can be viewed as part of the process toward the evil that is *globalization* which, through some innocuous and demonic process, will surely swallow up our Hungarian identity? Back in the 1920's and 1930's a polyglot (one who was a master of several languages) was a pejorative word tantamount to being a „szélhámos” (windbag). To many villagers, the exodus to the city that was worldly and corrupt and a babel of languages, evoked the same all-consuming anxiety. To belong to a larger community meant that one no longer belonged to the village and was on the verge of betraying his or her tribal identity. The notion of a global village where one can at once belong to the world and retain his or her identity could not have been more alien.

Is it a good thing to belong to a larger community like Europe? Is it a good thing to belong to the world”? Our distinguished Nobel Laureates, and we are very proud of them, certainly belong to the world. And, need I add, these were the new breed of Hungarians of diverse ethnic backgrounds, whose work was not recognized until they published in a world language. Take the case of our last Nobel Laureate: The world seems to have known about our Nobel Laureate Imre Kertész's work before we have. How could that be? Because most of his works were published in German, a *Weltsprache*.

And now Imre Kertész belongs to the world.

And Attila József also belongs to the world – or at least to the world of my college English classes in Miami and to the growing family of readers who are becoming more and more familiar with our great modern poet.

In 1993, Attila József's name was taken off a street sign in Eger because of the poet's socialist past. At the time I was teaching Attila József in translation and I mentioned the street name change to my students. They responded by writing letters of protest to *Élet és Irodalom* saying in effect that Attila József now belongs to the world and that included the New World as well. One of the editors, István Hell of *Élet és Irodalom* published a short editorial from which I would like to quote a few brief paragraphs as they appeared in the original Hungarian:

A miami Florida International University magyarul nem is beszélő, angol, spanyol, arab, német és délszláv neveket viselő hallgatói tettek hitet József Attila költészetének világirodalmi jelentősége mellett. Az ifjú kollégák a költőt angol fordításból ismerik, a *harmadik kiadásban* megjelent *Perched On Nothing's Branch* című válogatott kötetből (translated by Peter Hargitai, introduction by David Kirby, illustrated by Elizabeth Woodsmall, Apalachee Press, 1993) – szóval miután egy szatyorba gyűrtem a borítékokat, egymás után bontogattam fel őket egy Attila úti (hun) presszóban, s nagyot lélegeztem elolvasásuk közben a szmókos-szmogos budapesti-kocsmai levegőéből...

Hát... most érdemes volna – dokumentatív – hiány nélkül közölni az utca és a föld fiát *féltékenyen* védő leveleket. Erre azonban itt nem kerülhet sor (az *Árgus* nyári számában azonban majd publikálunk belőlük egy jó adagot), hiszen egyenként három-, négy-, ötoldalas kicsi esszékről van szó, több száz flekk az „anyag”. *Kedves Hell úr* – írja például a fordító, s József Attilát oktató Hargitai Péter professzor –, *amint ön is láthatja majd a hallgatóim ajánlóleveleiből* (az angol eredetiben „testimonial”, my English is not too good, sorry H. I.), *József Attilához nem érhetnek fel a támadások: ő már a világhoz, tehát az Új világhoz is tartozik, ahol a diákok és a költészet szerelmesei szívében él.*

Hargitai professzor szerint ezek a buta magyarországi támadások nemcsak József Attila költői hagyatékát teszik kockára, hanem az ország új, törekény demokráciáját is, azt a törekvést, hogy megvalósulhasson végre a politikai preferenciáktól független művészi szabadság.

Egy *Mededovic Azra* nevű levélíró a bosnyák háború előzményét, az elvakult nyelvi, politikai és vallási türelmetlenséget és radikalizmust állítja párhuzamba a József Attila ellen uszítók „istenével” és „hazájával”. De – és éppen ez a legfigyelemreméltóbb az egész levélcsokorban – minden kis írás önálló, szuverén mű, saját szempontokkal, amelyeket csak József Attila szeretete (nem pedig ideológia, vallás, politikai nézet) kapcsol össze. Némelyek mentegetik és „ifjúkori botlásnak” tartják József Attila kommunistaságát, mások úgy hiszik, szinte kötelező volt a Horthy-rendszerben a felelős értelmiségieknek a baloldalhoz csatlakozni. Ismét mások megkönnyeztető, tragikus sorsára apellálnak.

Leginkább azon a levélírón hatódtam meg, aki szerint *későn elsíratva, harminchat fokos lázban* „égve” kell (azaz lehet) tekintenünk a költőre, olyan haraggal, amilyennel ő a Mama alakját „próbálta összeállítani”, idézte fel. Harminchat fokos lázban égve mindig – és mindig, meg-megállva.

P. S. Kedves miami barátaim, amerikai ÉS-olvasók. Levél megy. És köszönöm maguknak, hogy maguknak is köszönhetem – köszönhetjük – a világhoz tartozó József Attilát. (*Élet és Irodalom*, 1993)

It appears Hungarian literature is finding a home in some hearts.

When I was invited to the Hungarian Parliament as one of the participants in the HUNGARY 2000 Program whose focus was how to improve Hungary's Image in the 21st Century, I urged the Minister of Education (a Mr. Pokornyi, I believe) who was bemoaning the fact that Hungarian universities still maintained a Department of the Steam Locomotive (Gőzmozdony Tanszék, in an age of rocket propulsion), not only to create a translation site on

the world wide web but to dramatically enlarge English language education. It was my hope that in time (and this may take a generation), Hungary could become bilingual not unlike my city of Miami where English and Spanish are the very near being the official languages. In this way, armed so to speak with a world language in addition to Hungarian, Hungary would enter the family of nations on a surer footing, not in linguistic isolation but with the ability to communicate effectively and to thrive politically, economically and culturally. (In all likelihood, English is destined to become the official language of the European Union.)

Question: Would we lose our Hungarian identity because of this? On the contrary. Like the Irish example, we would stand only to gain. And like Attila József's new breed of Hungarians we would be the beneficiaries of a rich mixture of cultures that would make us more open, more European, more tolerant of other races, ethnic groups, people of other ideological persuasions or sexual orientation. We would not be left behind like the poor Csángós are left behind, „as stones lying in the street,” to use Attila József's words, „trampled in the mire and dust, / longing to be a temple's towering dome.”

In a sense Attila József's very poems are towering domes in themselves, built out of the scattered stones of his tragic life. It is our hope that the world will take notice. To me, Attila József's poetry is distinctively Hungarian in both Hungarian and English and, above all, distinctively human. Benedetto Croce, the great Italian critic of the last century, read only one Attila József poem in Italian and he had this to say: „Attila József is one of the greatest poets of humanity and the poor.”

I believe the word „humanity” applies not only to Hungary but to Europe, the world—even the New World where we are also like „stones” lying in the street „longing to be a temple's towering dome.” („Stones” by Attila József). József's „towering dome” is our greater global humanity. The ocean between Europe and America is like a great Danube that, instead of separating us, unites us „in the mingling of millions.”

EEVA HAVERINEN

Literature and Confessions – Sándor Márai as a Confessional Writer?

Majdnem növényi élet. Ritkán néhány lépés a ház előtt. A gyengeség kényszerít, hogy néhány lépés után leüljek, akár egy lépcsőfokra. A lakásban is pihenni kell, ha egyik szobából átmegyek a másikba. Néha írok egy válaszlevelet, matter of fact. Máskülönben semmit. A lámpaoltáshoz előkészített olvasmányok – Szophoklész, Cervantes, Arany – hónapok óta érintetlenek. Csömör, ha eszembe jut az „irodalom”. Minden szó elfed csak, nem mutatja a valóságot. A valóság „más”. Néha dereng a nihil. Ugyanakkor a honvágy, milyen csodálatos volt az „irodalom” – a másik, az igazi, melyet áram járt át, mint a csillagokat és Jancsit és Juliskát. (Sándor Márai, 24th January 1987.)

Introduction

Understanding literary texts requires pre-knowledge and a certain competence.¹³²⁴ *Paratexts*¹³²⁵ form a part of the mediation between reader, writer, and publisher, serving as a helping hand in the interpretation process. Thus, paratext is a bit like context in a certain respect: it is impossible to imagine a text, or understanding one, without it. Definitions regarding genre, for example, are made in paratexts: the foreword, the title and – the concept of paratext understood in a broad sense – literary discussion around a text. Further, when considering literature and its confession(al)s, paratexts' role becomes essentially significant as the questions of sincerity, the writer's position in relation to his/her work, as well as reading audiences' competence regarding the conventions of different genres, raises. In a way it could be claimed that without paratexts there would not be confessional literature in the first place – or any kind of literature for that matter.

In the following I shall look into the concept of *confession* and its roots as well as *confessional writing* from reception-orientated point of view the crucial question being: Is there a general model of the kind of a collective reception process that results in attributing the label of 'confessional author' to a certain author? I will also look into the case of Hungarian author Sándor Márai (1900–1989) from the point of view of 'confessional writing', and his reception in Finland. In this the main questions are: What are the consequences of reading Sándor Márai's production in the light of the concept of confessional author or the notion of autobiographical writing? Is it possible to resist or ignore the definitions made in paratexts, and if so, to what extent and what might be the consequences of these choices considering the processes of meaning-making?

Confessionals of the literature – historical and terminological notions

Augustine's *Confessions*, written in the end of fourth century, Blaise Pascal's *Pensées* from the 17th century, and Jean-Jacques Rousseau's *Confessions* from the 18th century are perhaps the most famous and also important works in the realm of confessional writing in the western

¹³²⁴ CULLER 1975.

¹³²⁵ GENETTE 1987.

world as they have influenced later diary genre as well as autobiographical writing in general. It has been suggested that the genre of individual memoir seems to have required the emergence of the Renaissance and its idea of the self. People wrote religious autobiographies in monasteries already in the Middle Age but not until the 18th century did the introspective non-religious writing – in the form of diary – rise. Logbooks and spiritual diaries influenced the development of diary genre which reached the nature of so-called *journal intime*, diary as we know it now, in 19th century. Further, Peter Brooks notes:

Western culture, most strikingly since the Romantic era to our day, has made confessional speech a prime mark of authenticity, par excellence the kind of speech in which the individual authenticates his inner truth. In a contemporary culture that celebrates the therapeutic value of getting it all in public, confession has become nearly banal, the everyday business of talk shows, as if ordinary person could claim his individual identity only in the act of confessing. We appear today to live in a generalized demand for transparency that entails a kind of tyranny of the requirement to confess. [...] Our contemporary fascination with – though perhaps simultaneously revulsion from – the public, televised confession demonstrates the banalization of confessional practices. Tell-all literature sells well.¹³²⁶

To define the concept ‘confessional author’, one must start with defining ‘confession’. By looking into the ideas a few theorists, it becomes clear that the concept can be understood in various, even somewhat contradictory ways. Dennis A. Foster claims in his *Confession and Complicity in Narrative* the following:

Usually, it involves a narrator disclosing a secret knowledge to another, as a speaker to a listener, writer to reader, confessor to confessor. A full confession would presumably require that a private knowledge be revealed in a way that would allow another to understand, judge, forgive, and perhaps even sympathize. In most confessions, of course, the forms of expression are purely conventional, an acknowledgement of the predictable, almost ritualistic nature of most sin. A confessor speaks in guilt, feeling estranged from God and, consequently, strange to himself. The ordinary failings of human nature are universal and all the sinner’s words need to do is acknowledge that nature, not specify the sin. [...] [T]o be absolved, it is enough to submit to the rite of the sacrament.¹³²⁷

To bring up the Finnish context regarding confessionals of literature, I shall now have a brief look at the definition that Martti Anhava gives to confession:

One can analyze one’s life, problems and different side’s of one’s selfhood endlessly in diaries, letters or essays *but all introspection is not confessing and all confessions are not confessional*. The concept ‘confession’ seems to require some kind of norm-breaking effort, which usually includes also subjecting oneself to possible embarrassment or shame. This is the case in confessing a crime when the input for this action is not extrinsic but intrinsically caused, i.e., the reason for proceeding this action is to sooth one’s conscience. This is not to say that a confession must be about something illegal. It is enough that it touches confessor’s pride or self-image. This can happen also when a person admits having been weak or wrong in one way or another.¹³²⁸ (My translation and italics.)

Anhava takes up the case of Christer Kihlman, a Finnish author who wrote an autobiographical book *Ihminen joka järkkyy* (1971) which dealt with rather delicate and personal issues, including the writer’s failed marriage, homosexuality and alcoholism. Later, Kihlman has stated that he, however, does not see the book as confessional but that he prefers to call it ‘an emotional report’. The reason for this, according to him, is that the book is not about any kind of a *confessional*, meaning the chair that was invented in the middle of sixteenth century

¹³²⁶ BROOKS 2001, 4–6.

¹³²⁷ FOSTER 1987, 2–3.

¹³²⁸ ANHAVA 2004, 15–16.

by archbishop of Milan.¹³²⁹ According to Anhava, this is to say Kihlman seems to consider that the term ‘confessional book’ implies *feeling guilt* and *regretting*. Anhava, on the other hand, sees these two as possible but not essential features of a confessional book.¹³³⁰

Brooks’ notions differ in this regard: according to him ‘the verbal act that begins „I confess” entails guilt, which is already there in the act of confessing, so that the referent – this particular guilt – may merely be a by-product of the verbal act.’ Brooks refers in his considerations to J. L. Austin’s (1962) speech act theory when noting that the constative meaning of the act of confessing is ‘I have committed a sin’ while its performative meaning is ‘absolve me of my sins’.¹³³¹

What is noteworthy, Brooks looks not only into non-fictive confessions, real cases from the history of American judicial system, but also confessions in fictive texts. Similarly, Foster analyses novels that are not confessional in the ‘traditional’ sense which Kihlman’s book, on the other hand, is which however does *not* mean that it would be it *self-evidently* (considering Kihlman’s previously quoted comments). Foster’s analysis includes Becket’s *The Unnamable*, Faulkner’s *Absalom, Absalom* and Hawthorne’s *The Scarlet Letter*, and according to him ‘[t]he confessional tradition informs the workings of many kinds of narrative, the significant feature being that they are narrated by characters consumed with guilt and driven to talk about it’.¹³³² Further:

The confessional relation [...] is not limited to religion or fiction. [...] [P]erhaps the most important knowledge of every culture, is contained and transmitted by the narratives that each of us is told, reproducing us in the image of the world. And when I claim that much narrative is informed by desire and obligation, I am also claiming that this narrative is allied with the grounds of passion provided by the family and religion, and with the stories they tell. *Confession is not an incidental narrative form within these institutions: it is a mode by which people enter into the discourse of their culture*, where they step beyond reiteration of the stories and into interpretation. It represents an attempt to understand the terms and the limits by which the people are defined, both as they listen to the confession of others and as they recount their own transgressions. It is this demand for understanding that other narratives will repeat as an integral part of their production and effect.¹³³³

This is to say that Foster does not pay much attention to the relation between a writer’s life and his / her production: in his definition, the concept stands for a certain *narrative mode*. Foster’s idea of texts’ and their writer’s and readers’ relation can be traced back to Roland Barthes and Jacques Derrida which can also be seen as the reason for his lack of interest in autobiographical details or writers’ intentions. For this reason, Foster’s as well as Brooks’ ideas are interesting: as can be seen, they find an alternative way of dealing with confessions and literature, a way which in Foster’s case seems to be leaning more on the way post-structuralist tradition sees the relations of writing and reality. Contrary to Foster’s approach, when using the concept ‘confessional author’ in a more traditional way, the definition is not and cannot be based on a single text or narrative mode but requires investigations in biographical details and an analysis on the relation between the life and production of the author in question, as well as linking these two realities, textual and the ‘actual’, together, and thus – to some extent – seeing a cause and effect relation between these two.

¹³²⁹ See BROOKS 2001, 101.

¹³³⁰ ANHAVA 2004, 110.

¹³³¹ BROOKS 2001, 21.

¹³³² FOSTER 1987, 18.

¹³³³ FOSTER 1987, 7, my italics.

Considering Sándor Márai's case, the question mark in the title of this article becomes crucial but also, in a way, unnecessary. One of the most crucial themes or, referring to Foster, *narrative mode*, in Márai's prose is confession, for example in the novels *A Gyertyák csonkig égnek* (Embers), *Az igazi*, and *Egy polgár vallomásai* (The Confessions of a Haut-Bourgeois). This is to say that even when concentrating solely on texts, confessing as a narrative mode or a thematic factor serves as a crucial aspect to Márai's production. In the case of *Egy polgár vallomásai* the question of confessing is brought up already in the title of the book. Moreover, this novel has been defined as (auto)biographical. In *Az Igazi*, on the other hand, we find a woman revealing the story of her failed marriage to another woman, and after that readers are served with the same story from her husband's perspective. A similar setting of telling the truth of the past – or trying to find one – can be found in *A Gyertyák csonkig égnek*, now between two men. A general, an old man, has been waiting for over forty years for his friend Konrád to arrive, a friend who once left after a hunting trip without giving any explanations. The general is certain that during their hunting trip this dearest friend of his was in fact about to shoot him and, for this reason, left and never came back until now, forty-one years later. But the question the general has for his friend is not about whether this friend really meant to kill him. Instead, he wants to know the *truth*, the whole truth and nothing but that: *Why* was Konrád about to do what he then could not, and did the general's wife know about the plan? And finally: what is the real meaning of life: is not it the passion that once touches the heart, the soul and the body and keeps on burning till the day we die? But paradoxically, in the process of finding out the truth the general talks more than listens. Maybe more than willing to hear his old friend confess it is *he* who needs to tell all. Tell all to ease the pain that the burden cast by the past causes him.

In addition to more fictive writing, Márai wrote diaries¹³³⁴ which were published (*Napló* 1945-1989). Autobiographical writing often includes some kind of exhibitionism and revealing which is characteristic of confessions. Further, diaries can be – and often are – treated also as a source of information about the writer's life and the reality in which the more fictive texts have been written. This practice is a result of the conventions of the diary genre and the way this convention persuades readers to read (published) diaries and other autobiographical texts. A diary can, therefore, be seen as a sort of a speech act and performative in which a writer confesses while readers' mission is to listen and believe and in this way to play along and participate in the writer's *performative*.¹³³⁵ For the sake of the *autobiographical pact*,¹³³⁶ writer, narrator, and the main character are taken as one and the same in the reception of autobiographical writing, and this too is a reading scheme that is caused by the convention. Therefore, autobiographical texts are seen in a special relation with their external reality. Among other non-fictive data, they can be and have been treated as a sort of information bank in positivistic as well as the more recent and subtler contextualizing methods. Further, only by comparing what we 'know' about the writer's life, knowledge

¹³³⁴ One might call Márai's diaries also 'journals' as there is also more report-like style in these writings. Márai's notes from his last three years of living are especially interesting in this respect since they are both very personal but also poetic and aphoristic which makes them at the same time impersonal and thus paradoxically also something general. On the terminological distinctions, 'diary' versus 'journal', see GANNETT (1992).

¹³³⁵ See AUSTIN 1962.

¹³³⁶ LEJEUNE 1989.

which is transmitted via paratexts and documents, with the more fictive texts of a certain author, the label of confessional author *in the traditional definition of the concept* can be given.

Márai has not been commonly defined as a confessional author in this latter meaning of the concept. When first introduced to Finnish readers in 1940's,¹³³⁷ Márai was praised for his 'sense of contemporary European spirit'.¹³³⁸ On the other hand, in a more detailed analysis, it was also claimed that the best way to speak and tell others about the irony-veiled world within Márai's books, as well as the motions of human soul and conscience that are represented in them, is to apply a 'just a small quantity of scholarly concepts' and, instead, speak in a 'confessional, sincere and intuitive way'.¹³³⁹ Later, in the second coming of Márai into Finnish consciousness in late 20th and early 21st century, more emphasis has been given on the confessional spirit of his production. One reason for this is obviously the vast publication of Márai's diaries since 1940's till his death in 1989. Also, as noted above, *Egy polgár vallomásai* has been defined as autobiographical. This piece of information is offered for Finnish readers for example in an article of Hannu Launonen¹³⁴⁰ as well as in the after words¹³⁴¹ of *Mietteiden kirja*¹³⁴² and *Kynttilät palavat loppuun*.¹³⁴³ As Tuomo Lahdelma (2001), in outlining the main features of Márai's production, notes that autobiographical, confessional way of writing has become a 'real trademark' of Márai, he is in fact serving readers with this kind of interpretation and definition of the writer, and thus the code of reading Márai's production through the *life-text*¹³⁴⁴ is being set.

But then again, to get back to J.L. Austin, a reader needs to be willing to participate in the speech act, i.e. willing to believe the writer in his act of confessing, and play along. In addition, the one committing the speech act must be sincere. This brings us to the problematic question of writer's intention. In autobiographical writing the intention is, I think, *in* the convention which creates the illusion of truth in reception processes if and when readers have this special competence regarding genre of autobiographical writing. Thus, diaries can be defined as intentional in this respect because of the autobiographical pact which exists due to the convention: the „intention” of the genre of autobiographical writing is to reveal its writer's true reality, to reflect '*lifeworld*'.¹³⁴⁵ The pact and the convention can be rejected but both of them are present in the negation as well because resisting is possible only when the one who is resisting knows what is expected of him and is thus capable of choosing between the given position, and rejecting it.

¹³³⁷ At the time, Helga NUORPUU translated two of Márai Novels into Finnish: *Vendégjáték Bolzanóban* (Casanovan ainoa rakkaus, 1942) and *Az Igazi* (Sinipunainen nauha, 1944).

¹³³⁸ KROHN 1944.

¹³³⁹ ANTAL 1944.

¹³⁴⁰ LAUNONEN, 2001.

¹³⁴¹ See LAHDELMA (2001, 2003).

¹³⁴² *Mietteiden kirja* (2003) consists of texts from Márai's shorter prose writings *A négy évszak*, *Ég és föld*, and *Füveskönyv*, selected and translated by Tuomo LAHDELMA.

¹³⁴³ *Kynttilät palavat loppuun* is the Finnish translation of *A Gyertyák csonkig égnek*, translated by Tuomo LAHDELMA. 2001.

¹³⁴⁴ In the context of this article, the concept of 'life-text' stands for a certain person's life as well as biography-texts written on that life.

¹³⁴⁵ See FOKKEMA 1984, 4.

However, when the book is classified as a novel, for example, the relation between its world and the author's life-text is more ambivalent, even somewhat absent – *unless* there are paratexts in which the writer is classified as a confessional author and/or readers are given facts about the writer's life that seem to appear in one way or another also in the non-factual texts of the author in question (in the form of story lines or thematic factures, for example). Through these factors, then, the meaning-potent and a sort of a cause and effect relation between these two „texts” or worlds can be set. In some cases, due to the choices made, this can lead into a reception process of trying to understand merely life through a text and not the other way around, let alone concentrating solely on the primary text: the book.

New criticism belongs to the history more than to the present-day of literary scholarship, and the Author is not so dead anymore.¹³⁴⁶ It must also be noted that New Criticism's point of view and its conception of 'intentional fallacy' has later been challenged by a conception according to which it is equally problematic to treat a text as if it had never been written by anybody in the first place, an approach which could be called 'fallacy of the absolute text'.¹³⁴⁷ There are also, of course, compromises between these two extremes: one can contextualize a text in other ways besides seeking the intention or reading a literary text through its writer's biography. Thus, comparing the primary text to other texts, including life-text, is now allowed and even recommended. However, when reading something as confessional or autobiographical, paratexts, and other sources that mediate the definition of an author as a confessional writer or some book as autobiographical to new reading generations, are to be considered essential: they create a horizon that affects the reception process.

Contextualising

Reading texts through different codes increases the amount of information one can receive in the reception process. According to D. W. Fokkema¹³⁴⁸ (1984) there are codes that determine the text and the better a recipient knows them and can decode them, the more information he or she will be able to elicit from a text. The codes are linguistic code, literary code, generic code, period code or group code and the idiolect of the author.¹³⁴⁹ Fokkema considers the fourth code as the most important one when writing literary history but curiously in some cases, for example in Finland as Finnish literary historian Hannu K. Riikonen notes, the fifth code, the idiolect of the author, has traditionally been of the greatest interest as literary historians have paid great attention to authors' biographies.¹³⁵⁰

What is interesting now is the question whether autobiographical writing should be seen as a genre – in which case recognizing it would be decoding the generic code – or if the notion of some book as autobiographical is decoding the fifth code. Further, it might perhaps be better to separate it from the idiolect and call it the sixth code, *biographical code*, because although Riikonen considers concentrating on biography of an author as examining the fifth code, this way of interpreting is often more than looking into the personal style of a certain

¹³⁴⁶ In this, I am of course referring to BARTHES' (1995) famous essay that has strongly affected literary scholarship in the 20th century.

¹³⁴⁷ RICOEUR 1976.

¹³⁴⁸ FOKKEMA 1984.

¹³⁴⁹ FOKKEMA 1984, 8–9.

¹³⁵⁰ RIIKONEN 1989, 158.

author: the focus is not solely on the texts written by the writer but also on the *texture of life* as well as the texts written *about* the writer. To answer my question, in the case of diary, notions of confession and autobiographical writing are natural since diary is a genre the conventions of which bring the act of confessing into picture. However, when the question of confession and autobiographical writing is taken up in the case of interpreting a novel, the emphasis is on decoding the fifth and sixth code, or to put it in a more pointed way: in an interpretation in which the relation *is being set* between the text and the life-text, an act which requires investigations in the author's biography. In some cases this might turn the act of interpreting into reductionism which may not increase the amount of information recipient can receive but – because of concentrating mainly on one code alone – decrease it.

But has Márai's production been an object of 'reduction-orientated' reading? I do not think so. As a matter of fact, picture of Sándor Márai's production seems to be quite colourful as he is described as a many-sided writer. As examples of Finnish reception, Tuomo Lahdelma (2003) and Seppo Järvinen (2003) describe Márai as essayist, aphorist, columnist, novelist, journalist, sad humorist, and Stoic. In his critique, Järvinen presents a short biography of Márai in which the author's suicide is mentioned, a fact that might be considered as a piece of irrelevant information when interpreting literature. Suicide is mentioned also in the above mentioned Tuomo Lahdelma's (2001) after word as well as Susanna Fahlström's (1993) article on Márai. In the latter, the emphasis is on Márai's production as immigrant/emigrant literature, and his life is described as tragic because of his constant moving from a country to another one which led to losing his original home and therefore also, in certain respect, his 'self'. These choices made in paratexts presumably also affect the future readings of the author's production. However, the facts concerning his life are not given in a way that would imply interpreting Márai's production through his life-text only: other „texts” are used as referents too, especially stoic philosophy, devotional literature, emigrant literature, as well as works of authors such as Gyula Krúdy, Dezső Kosztolányi, Robert Musil, Stefan Zweig, Joseph Roth and Joseph Conrad. Texts and contexts are in balance and inseparable from each other.

Conclusion

Looking into literature from reception-orientated point of view, it can be stated that meaning potential becomes actualized in the reading act, and a text is always interpreted in the context of reality. Raymond Williams (1977) emphasizes in his *Marxism and Literature* that categories such as literature versus the reality are artificial as literature is not just ideological or aesthetic but both. Thus, one can further make the conclusion that no confession is just about reality but receives its aesthetic mode of being as well *when becoming literature*.

According Hayden White (1987, 2001a, 2001b), the process of selection when telling about history, or about reality in general, and turning real events into textual representation – a narrative – fictionalizes history although from traditional historiography's view point it is supposed to merely reflect it. Thus, it could be stated that a confession is more a mode of telling and reading than a mirror of truth. Similarly, interpretations take place in the context of reality but this can happen in various ways. When one is looking into a text in the light of such paratexts that offer a recipient an autobiographical reading scheme, one easily sees the text in and through this light. It is, of course, possible to change one's position, to step in the shadow, the negation of the suggested reading scheme whatever it may be. But a shadow is a sign of its opposite, and rejecting the position that conventions or common interpretations are offering, happens always in relation to them.

Conventions set limits regarding the interpretation process but they are also a resource: meaningful reception process overall would not be possible without models, frames, and horizons, some kind of pre-knowledge (see Jauss 1970). Knowing that the quotation in the beginning of this article is from a *diary* of Sándor Márai, adds to the process of understanding the text fragment: This is the writer speaking, not a fictional character. This is a man during his last years of living, a solitary man whose wife and all comrades have passed away. This is a writer who claims having lost his faith in literature – and still keeps on writing. And when saying this and all the things above, this present article becomes a paratext that affects further readings and maybe, somewhat paradoxically, even strengthens the possible route of reading Márai's production in the light of his life-text – *among other texts*, I hope.

References

- ANHAVA, Martti (2004) *Totta puhuen*, Helsinki, Otava.
- ANTAL, L. (1944) „Sándor Márai”, *Valvoja* 38:3, 100–108.
- AUSTIN, John L. (1962) *How to Do Things with Words?*, Cambridge, Harvard University Press.
- BARTHES, Roland (1995) *The Death of the Author*, in Seán BURKE, *Authorship: From Plato to Post-modernism: A Reader*, Edinburgh University Press, 125–130.
- BROOKS, Peter (2001) *Troubling Confessions*, Chicago & London, The University of Chicago Press.
- CULLER, Jonathan (1975) *Structuralist Poetics*, London, Routledge & Kegan Paul.
- FAHLSTRÖM, Susanna (1993) „En tragisk utvandring: om Sándor Márai och hans dikt *Likpredikan* (*Halotti beszéd*)”, *Horisont* 40:6, 40–42.
- FOKKEMA, Douwe W. (1984) *Literary History, Modernism, and Postmodernism*, Amsterdam/Philadelphia, John Benjamins Publishing Company.
- FOSTER, Dennis A. (1987) *Confession and Complicity in Narrative*, Cambridge, Cambridge University Press.
- GANNETT, Cynthia (1992) *Gender and Journal. Diaries and the Academic Discourse*, New York, University Press.
- GENETTE, Gerard (1987) *Paratexte*, Frankfurt, Campus.
- JAUSS, Hans Robert (1970) *Literaturgeschichte als Provokation*, Frankfurt am Main.
- JÄRVINEN, Seppo (2004) „Surullisen humoristin mietteitä”.
In <http://www.kiiltomato.net/?rcat=K%E4%E4nn%F6skirjallisuus&rid=750>
(Retrieved December 28, 2006.)
- KROHN, Eino (1944) „Vakava draama kansanteatterissa”, *Valvoja* 38:1, 35–36.
- KIHLMAN, Christer (1971) *Ihminen joka järkkyy*, Helsinki, Tammi.
- LAHDELMA, Tuomo (2001) „Sándor Márai – tunnustuksellinen kirjailija”, in Sándor MÁRAI *Kynttilät palavat loppuun*, Jyväskylä, Atena.
- LAHDELMA, Tuomo (2003) „Sándor Márain meditaatiot”, in Sándor MÁRAI *Mietteiden kirja*, Atena, Jyväskylä, 177–184.
- LAUNONEN, Hannu (2001) *Epäilyttävä kotimaa nimeltään maailma: uudelleen löydetty Sándor Márai kuvaa mennyttä Eurooppaa ja maanpakolaisen tuntoja*, Suomi–Unkari 21:4, 10–11.
- LEJEUNE, Philippe (1989) *On Autobiography*, translation Katherine LEARY, University of Minnesota Press.

- MÁRAI Sándor (1990) *A gyertyák csonkig égnek*, Budapest, Akadémiai. (First published in 1942.)
- MÁRAI Sándor (1991) *Vendégjáték Bolzanóban*, Budapest, Akadémiai. (First published in 1940.)
- MÁRAI Sándor (1992) *Az Igazi*, Budapest, Akadémiai. (First published in 1941.)
- MÁRAI Sándor (2002) *Egy polgár vallomásai*, Budapest, Európa. (First published in 1934.)
- MÁRAI Sándor (2002) *Napló 1984–1989*, Budapest, Helikon.
- RICOEUR, Paul (1976) *Interpretation theory: discourse and the surplus of meaning*, Fort Worth, Texas Christian University Press.
- RIIKONEN, Hannu K. (1989) *Koodien merkityksestä kirjallisuushistoriassa*, in Liisa SAARILUOMA (ed.) *Kirjallisuushistoria tänään*, Helsinki, SKS, 155,164.
- WHITE Hayden (1987) *The Content of the Form. Narrative Discourse and Historical Representation*, Second impression, Baltimore and London, The Johns Hopkins University Press.
- WHITE, Hayden (2001a) *The historical text as literary artifact*, in Geoffrey ROBERTS (ed.) *History and Narrative Reader*, Routledge, 221–236.
- WHITE, Hayden (2001b) *Historical emplotment and the problem of truth*, in Geoffrey ROBERTS (ed.) *History and Narrative Reader*, Routledge, 375–389.
- WILLIAMS, Raymond (1977) *Marxism and Literature*, Oxford, Oxford University Press.

Übersetzungen ungarischer Dramen – Vermittler der ungarischen Kultur

Kulturvermittlung in Wien nach dem Ausgleich im Kontext ihrer Netzwerke

Das Theater, als das in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts neben der Presse wichtigste Leitmedium in Mitteleuropa, spielt im Prozess der Kulturschaffung und -vermittlung eine wesentliche Rolle. Dabei repräsentieren übersetzte Bühnenwerke einerseits die Ausgangskultur, andererseits weisen sie nach postkolonialen Ansätzen jedoch stark auf die „Empfangssituation“ der Zielkultur übersetzter Werke hin. Daher sind in die Analyse der Kultur vermittelnden Rolle von Dramenübersetzungen nicht nur die Texte (das Original und dessen Übersetzung), sondern auch der gesellschaftliche, wirtschaftliche und soziale Kontext sowie die aufkommenden Machtfragen und die (trans)nationalen Netzwerke der Vermittler einzubeziehen.

Aus diesem Grund ist es für die Untersuchung literarischer Texte unumgänglich, nicht nur den Text an sich, sondern auch den Kontext mit all seinen Komponenten zu analysieren. In Anlehnung an Pierre Bourdieu sind die Akteure und das literarische Feld im Feld der Macht zu untersuchen.¹³⁵¹ Dies soll im Folgenden am Beispiel des Wiener Verlegers, Schriftstellers und Übersetzers Leopold Rosner, einem wichtigen Kulturvermittler innerhalb der Habsburgermonarchie, ausgeführt werden.

Leopold Rosner (1838-1903) steht durch seine Herkunft und Jugendjahre in enger Verbindung mit der urbanen Kultur Ungarns. Er wächst im kulturell heterogenen Pest auf und „wurde von seinen Angehörigen – einer alten Buchhändlerfamilie – gleichfalls für diesen Beruf bestimmt“.¹³⁵² Im Alter von nur 18 Jahren erscheinen seine Beiträge in der *Wiener Theaterzeitung* sowie im *Wiener Theaterblatt*.¹³⁵³ Er will aber über das Theater nicht nur schreiben, sondern auch selbst auf der Bühne stehen. 1858 debütiert er in Pressburg/Pozsony und wird bald darauf ans Carl-Theater nach Wien engagiert, wo er unter Nestroys Direktion bis 1860 wirkt.¹³⁵⁴

1861 beginnt er in der Buchhandlung von Johann Baptist Wallishausser als Angestellter zu arbeiten. Bei diesem k. k. Theaterverlag kann er früh selbstständig agieren und bald übt der gelernte Buchhändler eine leitende Funktion aus.¹³⁵⁵ Zugleich ist Rosner auch für die Hofbuchhandlung am Hohen Markt verantwortlich, wobei ihm beide Positionen weniger

¹³⁵¹ Vgl. Pierre BOURDIEU, *Das literarische Feld. Die drei Vorgehensweisen*, in (Hg.) Louis PINTO, Franz SCHULTHEIS, *Streifzüge durch das literarische Feld*, Konstanz, 1997, 36.

¹³⁵² Karl ROSNER (Hg.), *Schatten aus dem alten Wien*. Erinnerungen von Leopold ROSNER, Berlin, 1910, V.

¹³⁵³ Vgl. Helmut BARAK, *Zwischen Wallishausser und Wiener Verlag: Der Verleger und Buchhändler Leopold Rosner*, in: Herbert ZEMAN (Hg.), *Jahrbuch des Wiener Goethe-Vereins*, Wien, 1990, 57.

¹³⁵⁴ Vgl. ebda, 58.

¹³⁵⁵ Der Firmenleiter Klemm war mit seinen gesellschaftlichen und politischen Aufgaben derartig beschäftigt, dass er die Verantwortung über das gesamte Sortiment Rosner anvertraute. Vgl. Wiener Stadt- und Landesbibliothek, Handschriftensammlung, I.N. 53.805.

ökonomisches als symbolisches Kapital einbringen. Er lernt beispielsweise Grillparzer kennen und knüpft lebenslange Freundschaften mit Schriftstellern, Schauspielern und Künstlern.¹³⁵⁶ Neben seiner sorgfältigen Tätigkeit für die Reihe *Wiener Theater-Repertoire* verfasst er mehrere Bühnenwerke und übersetzt aus dem Französischen, aber auch aus dem Ungarischen, wie zum Beispiel Werke von Mór Jókai und József Eötvös für den *Wanderer*.¹³⁵⁷ In dieser Zeit arbeitet Rosner auch an der Erstellung des *Biographischen Lexikons des Kaisertums Oesterreich* mit, wobei er die Artikel über ungarische Schriftsteller und Wiener Vorstadtdichter und -schauspieler verfasst.¹³⁵⁸

Das Jahr 1871 ist für Rosners weiteren Werdegang bedeutend – er gründet im ersten Bezirk Wiens seinen eigenen Verlag. Das Gründungskapital des Verlags besteht in erster Linie aus dem bei Wallishausser erworbenen symbolischen Kapital, wogegen es mit dem ökonomischen eher schlecht bestellt ist. Allerdings kann er seine Kontakte zu Wiener Theaterdirektoren, Schauspielern und Schriftstellern sehr wohl zu seinem wirtschaftlichen Vorteil nutzen. An das für die Firmengründung benötigte Geld gelangt er über ein anderes Netzwerk, das ihm als Mitglied der Freimaurerbewegung offen steht.¹³⁵⁹ Er gehört nicht nur den Freimaurern, sondern auch der Künstlervereinigung Schlaraffia an, deren Mitglieder, Literaten und Angehörige der Bühnenwelt sich in seiner Buchhandlung treffen.¹³⁶⁰

In der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts ist Rosner nicht nur durch seine Tätigkeit als Verleger ein wichtiger Akteur der Kommunikation zwischen Bühne und Publikum, sondern er befindet sich als Vermittler auch an der Schaltstelle zwischen Literaten und Bühnen¹³⁶¹ sowie zwischen SchriftstellerInnen und dem Lesepublikum.¹³⁶² Rosner präsentiert sich aber auch durch das Verlegen von Werken, die nicht der offiziellen, staatlichen Linie entsprechen, als Vermittler zwischen den in der österreichischen Reichshälfte der Monarchie verbotenen Freimaurern und dem Staat.¹³⁶³ Auch andere politisch nicht erwünschte Werke werden erst durch ihr Erscheinen in Rosners Verlag einem größeren Lesepublikum bekannt. Neben politischen und ökonomischen Schriften veröffentlicht Rosner literarische und literaturwissenschaftliche Werke. Sein Interesse gilt dabei nicht nur der profitablen Belletristik, auch lyrische, dramatische sowie literatur- und theatergeschichtliche Werke sind in seinem Sortiment zu finden.¹³⁶⁴ Rosners Wirken liefert dem literarischen Leben Wiens in den letzten drei Jahrzehnten des 19. Jahrhunderts – und nachwirkend darüber hinaus – bedeutende Akzente.¹³⁶⁵

¹³⁵⁶ Karl ROSNER, *Schatten aus dem alten Wien*, VI.

¹³⁵⁷ Zwischen 9. und 21. 01. 1862 erscheint eine seiner Übersetzungen in dieser Zeitschrift: „Die gute alte Frau“, eine Erzählung von Mór JÓKAI. Vgl. Mária RÓZSA, *A bécsi Wanderer magyar vonatkozású közleményei*, Magyar Könyvszemle 113 (1997), 349–376.

¹³⁵⁸ Vgl. BARAK, *Zwischen Wallishausser und Wiener Verlag*, 59.

¹³⁵⁹ Vgl. Johann W. NAGL, Jakob ZEIDLER, Eduard CASTLE, *Deutsch-Österreichische Literaturgeschichte*, Wien, 1935, 659.

¹³⁶⁰ Vgl. Karl ROSNER, *Damals. Bilderbuch einer Jugend*, Düsseldorf, 1948, 52.

¹³⁶¹ Vgl. Leopold ROSNER, in Karl ROSNER, *Schatten aus dem alten Wien*, 4–5.

¹³⁶² Vgl. ebda, 182–183.

¹³⁶³ Vgl. Karl ROSNER, *Damals*, S. 53.

¹³⁶⁴ Rosner verlegt auch ein Werk von Eduard Wlassack, der damaligen grauen Eminenz in der Generalintendanz des Hoftheaters, das als *die Geschichte des Burgtheaters* berühmt wird. Vgl. BARAK, *Zwischen Wallishausser und Wiener Verlag*, S. 59.

¹³⁶⁵ Vgl. ebda.

Seine Position als Vermittler zwischen Kulturen zeigt sich auch dadurch, dass er gute persönliche Beziehungen zu zahlreichen jüdischen Literaten und auch zur Wiener Kultusgemeinde pflegt, obwohl er aus der Kultusgemeinde austritt und zum Katholizismus konvertiert.¹³⁶⁶ Als Verleger achtet Rosner einerseits auf das qualitative Erscheinungsbild der Bücher, andererseits auf niedrige Preise bei den Broschüren und Heften, um ein größtmögliches Lesepublikum zu erreichen.¹³⁶⁷ Diese Verlagspolitik betrifft auch die Publikationen der Übersetzungen ungarischer Bühnenwerke.

Schon im Rahmen seiner Tätigkeit für die kaiserlich-königliche-Hoftheater-Buchdruckerei von Wallishausser betreut Leopold Rosner von 1861 bis 1871 die in unregelmäßigen Abständen erscheinende Reihe *Wiener Theater-Repertoire* redaktionell. Allerdings kann er diese Publikationsreihe für dramatische Aufführungstexte im eigenen Verlag weder weiterführen noch erwerben, weshalb er 1872 eine eigene Reihe für Theatertexte mit dem Titel *Neues Wiener Theater* gründet. Zu dieser Zeit ist es üblich, dass die Texte der neuen Bühnenwerke, die den Hauptbestandteil der Premieren sowohl der Vorstadtbühnen als auch des Hoftheaters bilden, vom interessierten Publikum im Buchhandel erworben werden können.¹³⁶⁸ Für die Forschung bilden diese Reihen nicht nur die Quellensammlung mittlerweile oft vergessener Theaterstücke, sondern sie sind wichtige Belege für die Kooperationen zwischen Theater und Verlag sowie zwischen Verleger und Übersetzer, und geben somit Auskunft über gesellschaftspolitische Ereignisse.

Wie tragen diese Theater-Publikationsreihen zur Kulturvermittlung bei? Während in den Ausgaben des *Wiener Theater-Repertoires* neben Originalausgaben deutschsprachiger Autoren vorwiegend Übersetzungen aus dem Französischen, Spanischen, Italienischen, Polnischen und Dänischen verlegt werden,¹³⁶⁹ erscheinen in der Reihe *Neues Wiener Theater* hauptsächlich deutschsprachige Originale und neben Übertragungen aus dem Französischen auch übersetzte ungarische Bühnenwerke. Französische Stücke bilden in beiden Reihen den Großteil der Übertragungen, was auf die lange, historisch gewachsene Sonderstellung der französischen Sprache und Literatur in der Monarchie zurückzuführen ist.

Wie lässt es sich aber erklären, dass Rosner ungarische Theaterstücke in seiner Reihe veröffentlicht? Das *Neue Wiener Theater* erscheint von 1872 bis 1887, also erst nach dem Ausgleich von 1867. Die staatlich vorgegebene politische Kooperation mit Ungarn im Rahmen der Doppelmonarchie wirkt sich auf das gesellschaftliche und kulturelle Leben aus und führt zu politischen Diskussionen. Wie von Kerekes bereits nachgewiesen, kommt es zum Beispiel in dem von der Regierung subventionierten *Pester Lloyd*, einem Leitmedium der damaligen Zeit, kurz nach der Jahrhundertwende zu einem Anstieg der Übersetzungen ungarischer Romane.¹³⁷⁰

Ein gesteigertes Interesse an ungarischen Stücken ist auch beim Theater beziehungsweise bei publizierten Bühnenwerken zu beobachten. Auf der Bühne des Burgtheaters sind die

¹³⁶⁶ So veröffentlicht er 1873 in seinem Verlag das Werk von Israel Jeitteles mit dem Titel: *Die Kultusgemeinde der Israeliten in Wien*. Mit Benützung des statistisches Volkszählungsapparates vom Jahre 1869.

¹³⁶⁷ Ein Büchlein der Reihe Neues Wiener Theater kostete zwischen 50 und 120 Kreuzer.

¹³⁶⁸ Vgl. BARAK, *Zwischen Wallishausser und Wiener Verlag*, S. 68.

¹³⁶⁹ Vgl. Barbara TUMFART, *Wallishausers Wiener Theater-Repertoire und die österreichische Zensur*, Dissertation Universität Wien 2003.

¹³⁷⁰ Amália KERESKES, Von den passionierten Hunnenschlachten bis zum Kotgold. Übersetzungspolitik im Pester Lloyd 1900-1914, in: <http://www.kakanien.ac.at/beitr/fallstudie/AKerekes2.pdf>, 2003.

allerersten ungarischen Bühnenwerke erst nach dem Ausgleich zu sehen. Die erfolgreichsten Stücke sind Dóczi's Bühnenwerke, die bis zur Jahrhundertwende insgesamt fast 30 Mal auf der Bühne des Burgtheaters, nun mehr im neuen Haus am Ring, zu sehen sind.¹³⁷¹

In der Reihe *Neues Wiener Theater* erscheinen in den 15 Jahren seines Bestandes insgesamt 125 Bühnenwerke, überwiegend Bühnentexte deutschsprachiger AutorInnen, aber auch 27 Übersetzungen, davon 24 Übertragungen aus dem Französischen und drei aus dem Ungarischen: *Der Kuß* von Lajos Dóczi, *Die öffentlichen Angelegenheiten* von Árpád Berczik und *Von 3 bis 4* von Tihamér Almási. Es handelt sich dabei um die ersten Übersetzungen ungarischer Bühnenwerke, die in Wien nach dem österreichisch-ungarischen Ausgleich verlegt werden. In der gesamten Periode von 1848 bis 1867 wird jedoch nur ein einziges ungarisches Lustspiel auf Deutsch publiziert.¹³⁷²

Im Unterschied zur ungarischen Reichshälfte der Donaumonarchie sind die Autoren der übersetzten Bühnenwerke in Cisleithanien unmittelbar nach dem Ausgleich als Autoren noch weitgehend unbekannt. Die Stücke von Berczik, Dóczi und Almási werden jedoch im Nationaltheater in Budapest aufgeführt. So werden bis zur Jahrhundertwende auf der Bühne des ungarischen Nationaltheaters 18 Bühnenwerke von Berczik, sechs von Dóczi und ebenfalls sechs von Almási inszeniert.¹³⁷³ Alle drei Autoren sind auch als Übersetzer bekannt. Almási und Berczik übersetzen aus dem Französischen,¹³⁷⁴ Dóczi aus dem Deutschen ins Ungarische (unter anderem Gedichte Schillers und Goethes), aber auch aus dem Ungarischen ins Deutsche (*Die Tragödie des Menschen* von Imre Madách).

Die drei Autoren sind jedoch nicht nur auf dem literarischen Feld erfolgreich. Ihr berufliches Engagement ermöglicht ihnen ein weitläufiges Netzwerk, das auch zum Erfolg ihrer Bühnenwerke beiträgt. Alle drei Schriftsteller sind Akademiker. Berczik und Dóczi sind Mitglieder der Ungarischen Akademie der Wissenschaften, die Dóczi für sein neoromantisches Stück *Der Kuß* den Teleki-Preis verleiht; Berczik wird dieser Preis für seine herausragenden Dramen zuerkannt.¹³⁷⁵ Manche Stücke dieser Autoren werden in Budapest in mehreren Theatersaisonen aufgeführt. Diese erfolgreichen Stücke gibt Rosner in seinem Verlag heraus. Als Übersetzer agieren Dr. Rudolf Tyrolt, Alexander Rosen und Lajos Dóczi selbst. Rosner, der Verleger von Übersetzungen, lässt jedoch nicht nur übersetzen, er übersetzt wie bereits erwähnt verschiedene Werke auch selbst.

Die Auswahl bestimmter Bühnenwerke ist nicht nur von den Sprach- und Kulturkenntnissen eines Verlegers abhängig. Der soziokulturelle Hintergrund dieses Akteurs steuert sein Interesse, sein Bestreben. Findet er dann in diesem neu entdeckten Gebiet, beispielsweise dem der ungarischen Bühnenwerke, auf Grund des Publikumserfolgs in der Ausgangskultur preisgekrönte Werke, kann er selbst mit Erfolgchancen des Stückes in der Zielkultur rechnen. Rosner ist als Kenner und Mitgestalter der Wiener Theaterszene bewusst, mit

¹³⁷¹ Vgl. Minna von ALTH, *Burgtheater: 1776–1976. Aufführungen und Besetzungen von zweihundert Jahren*. 1. Band, Wien 1979.

¹³⁷² Vgl. Tibor FAZEKAS, *Bibliographie der in selbständigen Bänden erschienenen Werke der ungarischen Literatur in deutscher Übersetzung (1774–1999)*, Hamburg 1999.

¹³⁷³ Vgl. Miklós HOFER, Ferenc KERÉNYI, Bálint MAGYAR, Edit CSÁSZÁR MÁLYUSZNÉ, György SZÉKELY, László VAMOS, *A nemzeti színház 150 éve* [150 Jahre des Nationaltheaters], Budapest 1987, S. 244–269.

¹³⁷⁴ Vgl. ebda, S. 247.

¹³⁷⁵ Vgl. György SZÉKELY, *Magyar Színházművészeti Lexikon* [Lexikon der ungarischen Theaterkunst], in: <http://mek.oszk.hu/02100/02139/html/sz25/127.html>.

welchen Gattungen Erfolge zu erzielen sind. Er wählt nicht historische Dramen oder Opern ungarischsprachiger Autoren, sondern präsentiert die ungarische Theaterkunst durch lustige, fröhliche Stücke.

Die Wechselwirkungen der im gesamten Feld agierenden Akteure und Institutionen tragen zu den komplexen Prozessen der Kulturvermittlung bei. Wie Bourdieu es formuliert: „Man muss nur einmal die verborgene Frage stellen, um sogleich zu sehen, dass der Künstler, der das Werk schafft, selbst innerhalb des Feldes erschaffen wird: durch all jene nämlich, die ihren Teil dazu geben, dass er ‚entdeckt‘ wird und die Weihe erhält als ‚bekannter‘ und anerkannter Künstler – die Kritiker, Schreiber von Vorworten, Kunsthändler usw.“¹³⁷⁶ Dazu sind auch die Verleger zu zählen, die durch die Auswahl des Repertoires ihres Verlages in ihrem Subfeld in mehrere Richtungen wirken. Durch die Annahme oder Ablehnung eines Werkes kann ein Verleger eine/n Autor/in ermutigen, weitere ähnliche literarische Werke zu verfassen oder eben nicht.

Gleichzeitig ist ein Verleger auch von aktuellen literarischen Strömungen und politischen Diskursen abhängig, genauso wie andere Akteure des jeweiligen Feldes. Durch seinen Habitus kann er sich einen gewissen Freiraum schaffen, jedoch darf die strikte staatliche Zensur in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts der Habsburgermonarchie bei Bühnenwerken nicht außer Acht gelassen werden. Lockerungen der Zensur sind in anderen Bereichen der Literatur bemerkbar, auf Grund der wichtigen Position des Leitmediums „Theater“ bei Theaterstücken jedoch nicht.¹³⁷⁷ Gesellschaftskritik darf nur subtil ausgeübt werden, denn die Aufführungstexte werden mehrmals überprüft. Auf der Bühne reicht allein eine Geste, um ein Werk vor oder sogar nach der Premiere vom Spielplan zu nehmen.¹³⁷⁸ Dies alles führt zu einer inneren Zensur, die bereits die Entscheidung des Verlegers beeinflusst, welche Gattungen und welche Werke verlegt werden.

Leopold Rosner als Verleger befindet sich an der Schaltstelle kultureller aber auch politischer Transferprozesse. Von der ungarischen Kultur stellt er in der Reihe *Neues Wiener Theater* drei Bühnenstücke erfolgreicher ungarischer Autoren vor, die für das Wiener Publikum die Präsentation ungarischer Bühnenwerke bedeuten, da es sich dabei um die ersten publizierten übersetzten ungarischen Bühnenwerke in Wien nach 1867 handelt. Ob und wie sich die durch den Ausgleich geänderte politische Situation bzw. die gesellschaftspolitischen Diskurse auch auf die textinterne Ebene der aus dem Ungarischen ins Deutsche übersetzten Bühnenwerke auswirken, ist Gegenstand weiterer Untersuchungen.

¹³⁷⁶ Pierre BOURDIEU, *Die Regeln der Kunst, Genese und Struktur der literarischen Feldes*, Übersetzung von Bernd SCHWIBS und Achim RUSSER, Frankfurt am Main 2001, S. 271.

¹³⁷⁷ Vgl. Otto OPET, *Deutsches Theaterrecht. Unter Berücksichtigung der fremden Rechte*, Berlin 1897, S. 149–150, zit. n. Tumfart, Wallishaussers Wiener Theater-Repertoire, S. 40.

¹³⁷⁸ Vgl. Rudolf TYROLT, *Aus dem Tagebuche eines Wiener Schauspielers 1848–1892. Erinnerungen und Betrachtungen von Dr. Rudolf TYROLT*, Wien–Leipzig 1904, S. 209.

A magyar kultúra külföldön

A magyar kultúra bulgáriai terjesztésének egyetemi műhelyei

Bulgáriában magyar nyelv és kultúrát jelenleg a szófiai Szt. Kliment Ohridszki Tudományegyetemen valamint a veliko tarnovói Szt. Cirill és Metód Tudományegyetemen oktatnak. Korábban magyar lektorátus működött a sumeni Konsztantin Preszlavszki püspök Egyetemen, időnként indítanak nyelvtanfolyamokat a várnai Idegenforgalmi Főiskolán is.

Bulgáriában nincs magyar kisebbség, legfeljebb a szófiai egyetem magyar szakán találkozunk egy-két hallgatóval, akinek egyik szülője magyar, ezért valamilyen szinten beszél magyarul. Magyar mint második nyelvi környezetre tehát nem számíthatunk, legfeljebb arra, hogy a vegyes házasságból származó hallgatók, valamint elvétele a bolgár anyanyelvűek is rendelkeznek némi tájékozottsággal a magyar kultúra területén.

A szófiai egyetemen a magyar filológia szak (csak ezen az egyetemen van magyar szak) 2004-ben ünnepelte fennállásának huszadik évfordulóját. Ebből az alkalomból jelent meg az *Унгаристика в България* című kötet, amely a szak korábbi és jelenlegi oktatóinak, volt hallgatóinak tudományos munkásságát reprezentálja. Éppen ezért a kötetben nyelvészeti, irodalomtörténeti, történelmi és kultúrtörténeti tanulmányokat olvashatunk.

A szófiai magyar szak feladatának tekinti a jól képzett szak- vagy műfordítók, tolmácsok kinevelését. Mindez tükröződik a szak tantervében: a fordításelmélet egy féléves vizsgaköteles kurzus, a műfordítás vagy a szakfordítás pedig két féléves kurzus, szintén vizsgaköteles. A szófiai magyar filológia szak 2006. november 15-én tartott tudományos ülészakot Превод и култура (Fordítás és kultúra) címmel. A tanácskozáson részt vettek az egykor végzett magyar szakosok, akik fordítással foglalkoznak, és természetesen a szak valamikori és jelenlegi oktatói. Komoly vita alakult ki arról, hogy 2006-ban a magyar szak miként feleljen meg a „piac” követelményeinek. Felmerült a külsősként bevonható szakfordító-oktatók alkalmazásának kérdése is.

Húsz év alatt 80 hallgató végezte el a magyar filológiát Szófiában, közülük a szakon többen is tanítottak vagy tanítanak, egyikük (Liljana Lesznickova) jelenleg is főállású oktató, a többiek pedig megbízott előadóként oktatnak. A megbízott előadók között ott vannak a Magyarországon végzett történészek: Petar Kamenov, Penka Pejkovszka, Jonka Najdenova irodalomtörténész, továbbá a szintén Magyarországon végzett folklorista Dzseni Madzsarov. A szak főállású oktatói: Indra Nikolova-Markova, Liljana Dimitrova Lesznickova és Takács Győző, mindannyian nyelvészek és nyelvtanárok, de tudományos és szépirodalmi műveket is fordítanak. Az irodalomtörténet és -elmélet-oktatást megbízott előadók, valamint a Magyarországról kiküldött vendégtanár végzi, jelenleg Szondi György, akinek műfordítóként is elévülhetetlen érdemei vannak a bolgár irodalom magyarra átültetésében és a magyarul kiadott bolgár művek, illetve a bolgárul kiadott a magyar könyvek kiadatásában.

A magyar szak oktatói áldozatos munkájának köszönhetően egyre több, a szófiai magyar szakot végzett műfordító nevével találkozunk a bolgár nyelven kiadott magyar szépirodalmi művek fordítójaként. A 2003-ban megjelent *Аве, Ева!* című kötetben a magyar szerelmi líra gyöngyszemeit találjuk a népköltészettől a mai magyar költőkig. A versek fordítói között ott vannak a neves bolgár költők mellett a szófiai magyar szakon végzett fordítók is. A műfordítók új nemzedékeként tartja számon a végzett magyar szakosok közül az *Унгарска българистика* kötet bevezetőjében Jonka Najdenova Sztefka Hruszanovát, Nikolaj P. Bojkovot, Martin Hrisztovot, Liana Petrovát, Cvetana Ganevát, Neli Dimovát.

Karinthy Frigyes *Tanár úr kérem* című munkáját Sztefka Hruszanova fordította igen sikeresen bolgárra,¹³⁷⁹ s ugyancsak ő ültette át (újra kitűnően) Molnár Ferenc *A Pál utcai fiúk* című regényét.¹³⁸⁰ Sztefka Hruszanova a szófiai magyar szakon elsőként végzett hallgatókhoz tartozik, nagyon sokat és jól fordít, nevét mint műfordítóét már számon tartják Magyarországon is, gyakran meghívják a balatonfüredi fordítóházba, műfordítói táborokba, tanácskozásokra. A műfordításokat még hosszasan lehetne sorolni, de nem kevésbé fontosak a nem szépirodalmi fordítások.

Martin Hrisztov, aki a szintén a korábban végzett szófiai magyar szakosok közé tartozik, Bibó István válogatott írásait fordította bolgárra, *Политика, морал, демокрация* címmel jelent meg a kötet 2003-ban 357 oldalon Szófiában.

A Janus-arcú rendszerváltozás (többek között Gergely András, Martonyi János, Schmidt Mária, Tőkéczy László írásaival) 2000-ben jelent meg bolgárral. A kötetet Liana Petrova-Uzunova szerkesztette (az első magyar szakos évfolyamból, jelenleg a Bolgár Köztársaság kereskedelmi attaséja Magyarországon) és a fent már említett fordítók egyike működött közre a magyar szöveg hiteles átültetésében.¹³⁸¹

Nikolaj P. Bojkov, aki Szófiában kezdte és a Debreceni Egyetemen fejezte be magyar szakos tanulmányait, jelenleg is tanít megbízott előadóként a szófiai magyar szakon, nemcsak műfordító, hanem esztéta is. A *Literaturen vesztik Szófiában* megjelenő irodalmi hetilap külső munkatársa, például a folyóirat 2006. évi 8. számában olvashatunk tőle nagyon alapos elemezést Mészöly Miklós *Magasiskola* című regényének bolgár fordításáról.¹³⁸²

E rövid beszámoló keretében sajnos, nem tudom ismertetni a kiemelkedő műfordítói és fordítói teljesítményeket, melyeket nagyrészt a szófiai magyar szak működésének köszönhetők.

A fordítók képzésében még egy nagyon lényeges tényezőre kell figyelmet fordítanunk. Valamikor még a szocialista együttműködés idejében a két ország megegyezett abban, hogy a szófiai magyar szakosok egy tanulmányi éven keresztül a Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetemen tanulhatnak. A későbbiekben ugyan elfelejtették az egyezményeket megújítani, de a Debreceni Egyetem lovagias alapon továbbra is fogadta még egy ideig a hallgatókat. Az utóbbi években az aktuális magyar minisztérium (OM, OKM) a bolgár hallgatókat vagy Pécsre, ritkábban Budapestre küldi egy tanulmányi évre. Ennek óriási a jelentősége az ifjú egyetemi hallgató világról kialakított képének és a magyar kultúráról kialakított elképzelésének alakulásában. Így a magyar államnak is köszönetet mondhatunk azért, hogy Bulgáriában felnövekedett egy ilyen tehetséges fordító nemzedék.

Természetesen, a szófiai magyar szakosok között is akadnak „pályaelhagyók”. A fent már említett kereskedelmi tanácsos viszont megtartotta a magyar filológia és az oktatás iránti érdeklődését. 2005 tavaszán befizette az egyik szófiai magyar szakos oktató részvételi díját a XV. Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Kongresszusra. Aki nem a volt, keleti blokkból érkezett, az nyilván nem érti, erre miért volt szükség. Egyszerűen azért, mert a részvételi díj a bolgár kolléganő fizetésének majdnem a fele (nem a díj magas, hanem a bolgár fizetések alacsonyak), s még magyarországi tartózkodásának költségeit nem is számoltuk. Ugyanakkor a szófiai magyar szakos nyelvész kolléga az ötnapos kongresszusi részvétellel szakmailag rengeteget nyert, s ezt később kutatásaiban és az oktatásban is hasznosítani tudja.

¹³⁷⁹ Каринти, Фридеш, *Извинете, г-н учителю*, София, 2003.

¹³⁸⁰ Молнар, Ференц, *Момчетата от улица „Пал”*, София, 1998.

¹³⁸¹ *Двуликият Янус.: Предизвикателства на прехода в Унгария*, София, 2000.

¹³⁸² Месъой, Миклош: *«Висша школа»*, София, 2003.

Arra is van példa, hogy valaki a közgazdasági főiskolát és a szófiai magyar szakot is elvégezze. Milena Damjanováról van szó, aki a szófiai magyar szak titkára és megbízott előadója, tolmács, fordító, a bolgár–magyar közgazdasági szótár összeállításán fáradozik.

Volt már a budapesti bolgár nagykövetségnek olyan kulturális attaséja, aki a magyar szakot is elvégezte a szófiai egyetemen. Olyan magyarként, aki elég sűrűn került vele munkakapcsolatba, elmondhatom, hogy sokkal nagyobb hozzáértéssel látta el feladatát, mint egy karrier-diplomata, akinek csupán egyik állomáshelye Budapest.

A végzett magyar szakosok, dolgozzanak bármilyen szakterületen, igyekeznek kapcsolatot tartani a magyar kultúrával. Figyelemmel kísérik a bolgáruul megjelenő magyar szépirodalmat, az egyre ritkábban előforduló magyar filmeket, magyarul leveleznek magyarországi barátaikkal, ha tehetik, szívesen töltik szabadságukat Magyarországon. Szerencsés helyzetben vannak a szófiaiak, ők látogathatják a szófiai Magyar Intézet programjait.

Fentebb már említettük, majdnem húsz évig folyt magyar nyelvtanítás a sumeni egyetemen. Homályba vész, hogy melyik fél mondta fel az együttműködést, Sumenben azonban történelmi okokból (Kossuth-emigráció) hagyományai vannak a magyar kultúra ápolásának, két évente rendeznek országos vers- és prózamondó versenyt a bolgár és a magyar irodalomból (bolgár nyelven), már több mint harminc éve.

A veliko tarnovói Szt. Cirill és Metód Tudományegyetemen a 2002/2003-as tanévben kezdte meg munkáját a magyar lektorátus, amelynek egyetlen oktatója van, a Magyarországról kiküldött vendégoktató, akinek látszatra könnyű dolga van, hiszen fakultatív magyarnyelv oktatás folyik. Megítélésem szerint éppen ezért felelősségteljesebb a lektor feladata, hiszen itt Bulgária közepén a magyar kultúra terjesztésének mindig elérhető közelségben lévő egyedüli kompetens képviselője.

A veliko tarnovói egyetemen a magyar lektornak készen kell állnia arra, hogy bármilyen, a magyar kultúrát, mai Magyarországot érintő kérdésre válaszolni tudjon, de legalább azt meg tudja mondani, hová forduljon, hol keresse személyesen, telefonon vagy interneten a választ a kérdező. Az egyetemen kerestek már többször magyar nevek átírásának kérdésében (szerencsére, ennek a kérdésnek jó ismerője vagyok, de bolgár nyelvű szakirodalomra is fel tudtam hívni a figyelmet), másik kolléga a magyar verstan iránt érdeklődött, az EU-integráció magiszteri programban pedig három alkalommal is tartottam előadást az EU-tagállam Magyarországról, bolgár nyelven (ez utóbbi feladat komoly felkészülést igényel).

Megkerestek már szemestakarmány magyarországi eladásának ügyében is – megadtam a szófiai magyar kereskedelmi képviselőt (nem így hívják őket, de ha holdingot emlegetek, az illető azt hitte volna, hogy félretájékoztatom) telefonszámát. Szófiában nyilván pontosan informálták a lehetőségekről.

2003 őszi szemeszterétől tanítok a Veliko Tarnovoi Egyetem magyar vendégoktatójaként. Óráimat Magyar nyelv és kultúra címmel hirdetem meg, a nyelvet és kultúrát egységes egészként kezelve a tanórák keretében is. Bármelyik magyar mint idegen nyelv tankönyvet vesszük használatba, mindegyik lehetőséget és nyelvi eszközöket kínál a tágabban értelmezett kultúra közvetítésére. A Magyarországról kiküldött lektor már jelenlétével is a magyar viselkedési kultúra hordozója, s ezt munkájában és magánéletében mindig szem előtt kell tartania. A magyar beszéd illemtanát (verbális és nem verbális elemeit) már az első nyelvórától kezdődően folyamatosan kell átadni. Rendkívül fontos, hogy a magyar lektor ismerje a nyelvtanulók viselkedési kultúráját és beszéd illemtanát, így tud ugyanis kellő figyelmet fordítani az egyezésekre és a különbségekre.

A magyar naptári ünnepekről és a nemzeti évfordulókról a nyelvtanítás folyamán is meg kell emlékezni, szerencsésebb esetben DVD-t vagy videót is tudunk vetíteni (nem a technikai

feltételek hiányoznak, hanem a megfelelő vetíteni való). A rendelkezésünkre álló eszközök ugyanis vagy turisztikai szempontúak, vagy még a szocialista együttműködés korában készültek, amikor a húsvéti locsolkodás mint néprajzi elem szerepelt mindenütt, de például a Mindenszentekről szó sem esett. Bulgária a keleti kereszténységhez tartozik, ők is megemlékeznek a halottaikról, de a Mindszentekről és a Halottak napjáról szóló információ hallgatóimnak tökéletesen új ismereteket adott. Ebben az esetben nemcsak arról van szó, hogy kulturális tudnivalókat közvetítettünk, de arról is, hogy gyakorlati ismeretet adtunk át – ne tervezzen a bolgár magánember, üzletember, közéleti ember november 1. körül utazást Magyarországra, kivéve, ha az ünnep hangulatára kíváncsi.

A Magyar nyelv és kultúra I és II tantárgyak végre kreditértékkel rendelkeznek, három tanulmányi éven keresztül tartó kitaró munkám eredményeként. Ajánlott irodalomként e tárgyakhoz két könyvet jelöltem meg, Szávai János franciáról bolgárra fordított Magyarország (történelem és kultúra)¹³⁸³ rövid kötetét és Nemeskürty István *A magyar kultúra évszázadai*¹³⁸⁴ című művét. Szávai János ugyan francia anyanyelvűeknek írta könyvét, de itt Bulgáriában utoljára 1968-ban jelent meg Unger Mátyás és Szabolcs Ottó *Magyarország története* (Rövid áttekintés)¹³⁸⁵ – s ez a munka ma már nehezen érhető utol. Nem szabad elfeledkeznünk arról sem, hogy a mai egyetemi hallgató nem szeret hosszú tudományos munkákat olvasni, különösen akkor nem, ha nem a fő szakjáról van szó. Interneten keresi az információkat és nem a könyvtárba szalad olvasni, azaz nagyobb az esélye annak, hogy elolvassa Szávai János rövidebb könyvét.

Indítottam az egyetemen kurzust Bevezetés a magyar nyelv és civilizáció tanulmányozásába címmel is. 120 órában, két szemeszterre hirdetem meg a tanfolyamot. Helyi tapasztalataim irányították a figyelmem arra, hogy az itteni hallgatók nem akarják magukat lekötöni éveken át a magyar nyelv tanulásával, viszont szívesen megtudnának többet a mai Magyarországról, a magyar nyelvről, a viselkedési normákról, „kicsit” megtanulnának magyarul.

Ilyen ismeretanyag beépítése 120 órába igen nehéz feladat. Meggyőződésemm, hogy e tárgyhoz tankönyvet a Balassi Bálint Magyar Kulturális Intézet 43 külföldi vendégoktatói helyére nem lehet készíteni. Az átadandó ismereteket ugyan meg lehet határozni mint ideális célkitűzést, de a 43 vendégoktató hely nemcsak abban különbözik egymástól, hogy egyik helyen magyar filológia szak van, másutt pedig magyar lektorátus, hanem abban is, hogy az adott nyelvterületen milyen igényeknek kell megfelelni.

A 120 órás tanfolyam keretében 90 órát fordítunk a magyar nyelv olvasási és kiejtési normáinak elsajátítására, valamint a magyar nyelvtani minimum tanulmányozására. Az így megszerezhető nyelvismeret arra elegendő, hogy a hallgatók felismerjék a magyar beszédet, írott szöveget és a „turista nyelv” alapszintjén boldoguljanak magyarul. A fennmaradó 30 órában civilizációs (interkulturális) ismereteket kell bolgár nyelven átadni. Egy-egy óra alapos felkészülést igényel, hiszen komplex ismertanyagot közvetítünk.

A magyar történelmet például semmiképpen sem célravezető a honfoglalástól napjainkig időrendben, eseményről eseményre tárgyalni. A történelmi ismeretek átadása az adott hallgatói csoport érdeklődésétől is függ. Természetesen a magyar történelem sorsfordító eseményeit mindenképpen tanítanunk kell. Erre kiváló alkalmat nyújtanak nemzeti ünnepeink és a különböző évfordulók is. Feltétlenül figyelemmel kell lennünk azonban a magyar–bolgár

¹³⁸³ Унгария – история и култура, 2001.

¹³⁸⁴ 2002.

¹³⁸⁵ История на Унгария (Кратък курс).

kapcsolatok történetére Szent István korától (első uralkodónk testvérhúga Sámuel bolgár cár fiának, Radomirnak volt a felesége) újkori történelmünkig. Szerencsére a kapcsolattörténetnek bolgárul is megfelelő szakirodalma van.

Kultúrtörténeti szempontból fontos a bolgár hallgatókat megismertetni a magyarországi történelmi vallásfelekezetek kulturális szerepével. A bolgár egyetemi hallgató ismeretei ugyanis legfeljebb a katolicizmusig terjednek, sokan meglepődnek, hogy Magyarország nem tisztán katolikus ország.

A magyar irodalomról kialakítandó kép megformálásához az oktátónak néhány irányadó gondolaton kívül arra kell felhívnia a figyelmet, hogy a magyar irodalom klasszikusaitól a kortárs magyar irodalomig szép számú szerző olvasható bolgárul. Jonka Najdenova kutatásai szerint¹³⁸⁶ 1944-ig összesen 100 magyarból fordított önálló kötet (ebből 60 szépirodalmi) jelent meg Bulgáriában, ezt követően azonban 2000-ig már közel 700 magyar könyvet fordítottak bolgárul. A magyar irodalom klasszikusai javarészből az 50-es évektől jelentek meg bolgárul. Nemrégiben jelent meg például Kertész Imre *Sorstalanság* és *Kaddis a meg nem született gyermekért* című munkája, Márai Sándortól pedig az *Egy polgár vallomásai*.

A szocialista együttműködés korában kiadott magyar könyvek (köztük a klasszikusok) a bolgár közönyvtárakban is fellelhetők, az utóbbi 15 évben megjelent magyar könyvek már korántsem jutnak el az olvasóhoz a könyvterjesztés szervezetlensége következtében.

Magyar irodalomtörténetet is olvashatunk bolgárul, Jonka Najdenova összeállításában 1995-ben jelent meg a *Панорама на унгарската литература* (A magyar irodalom körképe) első része, 2002-ben pedig a XX. századot is magában foglaló második rész. Jonka Najdenova állította össze az *Унгарската книга в България. Библиография (1882–2000)*¹³⁸⁷ című kötetet, amely kitűnő tájékoztatást nyújt a magyar irodalom bolgár nyelvű tanulmányozásához.

A Bevezetés... tanításához értékes támaszt nyújt az oktátónak *A magyarságtudomány kézikönyve*,¹³⁸⁸ a Pannon enciklopédia CD pedig kitűnően használható a tanórákon, megerősíti az oktató által elmondottakat.

A veliko tarnovói magyar vendégoktató a magyarul nem tanuló kollégák, doktoranduszok kezébe is tud érdekes és értékes olvasnivalót adni. A Balassi Bálint Magyar Kulturális Intézetnek köszönhetően a lektorátus könyvtárában (összesen 126 kötet) megtalálható az akadémiai kiadású *Erdély története* angol fordításban¹³⁸⁹ a bolgár történész kollégák nagy megelégedésére. Örülhetünk az érdeklődésnek, így legalább megismerhetik a kollégák a magyar történészek Erdéllyel kapcsolatos álláspontját.

A *The Poetry of Hungary*,¹³⁹⁰ valamint az *A cultural history of Hungary*¹³⁹¹ köteteket is gyakran kölcsönzik az angolul olvasó kollégák. Bibó István *Összegyűjtött munkái* is olvashatók bolgárul,¹³⁹² – doktorandusz kolléga kezébe adtam, hivatkozik rá munkájában. A Bulgáriában nemrégiben kiadott könyvek a szófiai Magyar Intézet adományai, a magyar lektorátus ugyanis nem rendelkezik a szükséges eszközökkel, nem tud könyvet vásárolni Bulgáriában.

¹³⁸⁶ NAJDENOVA, J. 2000.

¹³⁸⁷ *A magyar könyv Bulgáriában, Bibliográfia 1882–2000.*

¹³⁸⁸ Szerkesztette KÓSA László.

¹³⁸⁹ *History of Transylvania*, Budapest, 1994.

¹³⁹⁰ Budapest–Chicago, 2000.

¹³⁹¹ Budapest, 2000.

¹³⁹² *Политика, морал, демокрация*, София, 2003.

A magyar vendégoktató Veliko Tarnovóban helyesen teszi, ha a magyar kultúra terjesztését a város irányába is folytatja. Ez a város Bulgária fővárosától 250 km-re van, a szófiai Magyar Intézet messze van. Már elődöm, Hász Magdolna is ezt az utat járta – középiskolások előtt mutatta be Magyarországot, verseket fordított magyarról bolgárra. 2004 márciusában az akkor még működő Bolgár–Magyar Kulturális Kör kezdeményezésére megünnepeltük nemzeti ünnepünket a Nadezsda Művelődési Központban. Segítettem a program összeállításában, egyetemei hallgatóim verseket mondtak – nagyon sok érdeklődő volt, a helyi újság is írt az eseményről. 2004 áprilisában ugyanitt ünnepeltük meg a magyar költészet napját, s egyben bemutattuk az *Abe, Eba!* címmel megjelent magyar szerelmi líra kötetet.

2004 április végén a már említett sumeni Országos Előadói Versenyen két tarnovói egyetemi hallgató (a lektor ösztöndíjára vettek részt a versenyen) harmadik díjat nyert. 2004 májusában a veliko tarnovói egyetem aulájában könyvkiállítást rendeztünk a közelmúltban bolgárral megjelent magyar könyvekből, valamint az Országos Bolgár Kisebbségi Önkormányzat kiadványaiból. A könyvkiállításról közvetített a helyi tévé is.

2005 őszén a veliko tarnovói Emilian Sztanev Irodalmi Múzeum előadótermében *A történelmi vallásfelekezetek szerepe Magyarország kulturális fejlődésében* címmel tartottam videó vetítéssel és hangkazettával illusztrált előadást. 2006 tavaszán a veliko tarnovói Megyei Könyvtár olvasótermében mutattam be a Petőfi Irodalmi Múzeumot DVD, videó és internet segítségével. 2006 decemberében a *Forró ősz a hidegháborúban* címmel vetítettünk dokumentumfilmet angol és német felirattal. A DVD-t a Balassi Intézettől kaptuk, s tekintve, hogy olasz, román és szlovák felirat is van hozzá, a tavaszi félévben még sor kerül néhány vetítésre az olasz, román és szlovák szakos hallgatók előtt.

A fent leírtakból levonhatjuk azt a tanulságot, hogy az adott nyelvre lefordított magyar szép- és szakirodalomnak óriási jelentősége van a magyar kultúra terjesztése szempontjából. Jó fordítások viszont csak akkor születnek, ha jó fordítói gárdával rendelkezik egy nemzet. A jó fordítók, valamint a magyar kultúra irányában elkötelezett szakemberek képzésében döntő szerepe van a szófiai egyetem magyar szakának, kisebb, de nem elhanyagolható mértékben a veliko tarnovói egyetem magyar lektorátusának.

Plagizálható-e a nemzeti identitás?

Szemponatok a magyar irodalom cseh fordításához az 1860-as években

A magyar irodalom 19. századi cseh fordításait kutatva megállapíthatjuk, hogy az 1860-as évekig kevés nyomuk van, ezt követően viszont megváltozik a helyzet. A hatvanas évek cseh sajtójában már rendszeresen találkozunk magyar fordításokkal, bár ezeknek csupán kis része jelent meg később könyv alakban. Elsősorban Jókai és Petőfi műveit ültették át szívesen, de találkozunk Kisfaludy Károly vagy Garay János írásaival is. (Tanulmányom csak az első két szerzővel foglalkozik.) A fordítók közül Josef Nosek és Karel Tůma tevékenységét kívánom itt kiemelni, valamint a szépíróként ismert Alois Vojtěch Šmilovskýt. Az a közös bennük, hogy a mai értelemben vett fordítói munka mellett nem idegenkedtek különféle adaptációktól, szokatlan tartalmi módosításoktól, sőt a direkt plagizálástól sem. Bizonyára jó szándékkal úgy döntöttek, hogy a magyar irodalomból merítve hozzájárulhatnak a cseh irodalom gazdagításához.

A konkrét művek ismertetése előtt szólnék néhány szót a fordítók életútjáról. *Josef Nosek* (1829–1899) Růžena Nasková színésznő és Helena Malířová író nő apja, aki mozgalmas, meglehetősen zaklatott életet élt. 1845-től filozófiát és fizikát tanult Prágában, később Leitmeritzben teológiát. 1848-ban bekapcsolódott a prágai forradalmi eseményekbe, majd jogot is hallgatott, de tanulmányait nem fejezte be. Az 1850-es években egy darabig a temesvári rendőrigazgatóságon kapott állást, s ekkor megfordult Magyarország különböző vidékein is. Később többször letartóztatták, amikor illegálisan próbált kijutni Varsóba, vagy más alkalommal az uralkodóház megsértéséért. Katonai szolgálatot teljesített a monarchia különböző részein. Az 1860-as években ismét hivatalnokként kereste a kenyerét, s ehhez az időszakhoz fűződik irodalmi munkássága is.¹³⁹³ *Karel Tůma* (1843–1917) ismert liberális újságíró volt, 1863-tól a *Národní listy* egyik szerkesztője, 1869–1870 között bebörtönözték. A haladó ifjúcseh párthoz tartozott, melyet 1883–1893 között a parlamentben is képviselt. Jelenősnek mondható irodalmi tevékenységéből elsősorban történelmi és életrajzi tanulmányait szokás kiemelni, valamint az általa 1871-ben kiadott első cseh Petőfi-kötetet (*Bázně A. Petőfiho*), amelyet néhány vers kivételével maga fordított.¹³⁹⁴ *Alois Vojtěch Šmilovský* (1837–1883) leginkább a kisváros és a falu életét ábrázoló prózaíróként lett közismert. Verseket is írt, közülük sokat megzenésítettek. Nem ismeretes, hogy komolyabban érdeklődött volna a magyar irodalom iránt.¹³⁹⁵

Jókai Mór

Az első Jókai-fordítások már az 1850-es évek végén feltűnnek a cseh irodalmi lapokban. Az 1860-as évekből, amikor egyre több műve kezd megjelenni, a cseh hungarológia elsősorban két „regényét” szokta kiemelni: a *Szegény szegények* (Ubozí chudáci) és az *Ókori római*

¹³⁹³ Részletesebben lásd Marcella HUSOVÁ, *Slovník překladatelů*, Amicus – Revue, 1999, VIII/2, 16–18.

¹³⁹⁴ Részletesebben lásd <http://www.phil.muni.cz/fil/scf/komplet/tuma.html>.

¹³⁹⁵ Részletesebben lásd pl. *Čeští spisovatelé 19. století*, szerk. OTRUBA Mojmir és HOMOLOVÁ Květa, Praha, 1971, 200–202.

regény (Starořímský román) című műveket.¹³⁹⁶ Az első minden valószerűség szerint a *Szegény gazdagok* fordítása,¹³⁹⁷ a másik – a címben szereplő műfaji megjelöléstől eltérően – viszont nem regény, hanem a *Carinus* című kispróza, amit maga Jókai az alcímben ‘históriai novellának’ nevez. A cseh fordító címválasztása itt bizonyára a mű tematikai és időbeli behatárolását igyekezett megkönnyíteni. A novella ugyanis az ókori Rómában játszódik, a keresztényüldözés idején. A cseh fordítást az eredetivel összevetve megállapíthatjuk, hogy Nosek – eltérően néhány más munkájától – híven tolmácsolta a magyar szöveget. A fordítói hűség szempontjából érdekesebb az *Egy magyar nábob* adaptációja, amelyet nyugodtan nevezhetünk plágiumnak.¹³⁹⁸ A magyar változat könyvalakban az *Iffjú cseh* címmel jelent meg 1870–1871-ben, korábban már publikálásra került a Ríp című lap szépirodalmi mellékletében. A könyv címlapján az a felvilágosítás olvasható, hogy „Jókai nyomán J. R. dolgozta fel”. A „J. R.” monogram mibenlétéről itt nem lehet többet megtudni, de számos jel arra utal, hogy Josef Nosek személyét rejti. Egyrészt az egyik írói álnevének (Josef Ryba) kezdőbetűiről lehet szó, másrészt ez az azonosítás tartalmi és stilisztikai szempontból is alátámasztható. Ami az *Iffjú cseh* tartalmát illeti, a „fordító” az *Egy magyar nábob* szövegét az adaptáció szellemében kezelte, vagyis – a regény cselekményét cseh közegbe ültette át, és a cseh irodalmi-kulturális elvárásoknak megfelelően módosította. Az *Iffjú cseh* tehát Csehországban játszódik az 1860-as években. Jelen írásomban csak egy igen lényeges eltérést szeretnék kiemelni: a *nemzeti(ségi) szempontot*. Természetesen Jókai is használja ezt a motívumot, viszont – nem a nemzeti(ségi) gyűlölködés szellemében! Éppen ezért kifejezetten szembeötlő a cseh író értelmezői eljárása, mivel az adaptációban a cseh nemzetiségű szereplők gyűlölete a németekkel szemben nagyon is kidomborodik, több helyütt explicite kimondásra is kerül. Miközben az *Egy magyar nábob* a nemzeti önszemlélet szempontjából elsősorban önkritikára ösztönöz, a cseh adaptáció az önkritikát ugyan teljes mértékben nem tünteti el, de a bűnöst a maga körén kívül – a német elembe – keresi, és találja meg.

Josef Nosek sajátos fordítói műve összefüggésbe hozható a szerző 1869-ben publikált többrészes cikkével, amelyben a nemzeti(ségi) szempontot immár a magyar–szlovák viszonyra alkalmazza. *A szlovák magyarként*¹³⁹⁹ (*Slovák Maďarem*) című írás a magyarországi pütkösdi szokásokról szól, felhasználva Jókai regényének *Pütkösdi király* című fejezetét, amelyet apró kiegészítésekkel és módosításokkal aránylag pontosan követ. Ezt a cikket Nosek saját neve alatt jelentette meg, gyakorlatilag párhuzamosan az *Iffjú cseh* folyóiratbeli közlésével, ami alátámasztja Nosek szerzőségét a Jókai-regényt illetően. S nem mellékes az a tény sem, hogy az *Iffjú csehből* a *Pütkösdi király* című fejezet teljes egészében hiányzik.

Nézzük meg közelebbről, hogyan viszonyul a Nosek-féle néprajzi tudósítás az eredetihez. Jókai bevezető mondata helyett („Tehát ismét itthon vagyunk a kedves, a szegény Magyar-honban.”) a cseh szöveg több hosszabb mondatban jellemzi Magyarország földrajzát, a hegyek és a puszták ellentétét, hogy végül személyes élményként előadja a kunmadarasi pütkösdi szokásokat. A történet 1860-ban játszódik, a szerző a nábobot „főispán úrnak” nevezi, a komikusnak ható magyar neveket részben szlávósítja (Vojnič Miška z Báčky, Antunovics Laczi, Szuszics Lajos). A pütkösdi szokások és az ünnepség leírása viszont elég pontos fordítás. Az egyetlen tartalmi eltérést a már említett nemzeti elem hozzáadása jelenti: Az új

¹³⁹⁶ Lásd pl. PRAŽÁK Richard, *Česko–maďarské vztahy*, 474., in: KONTLER László, *Dějiny Maďarska*, Nakladatelství Lidové Noviny, 2001.

¹³⁹⁷ Eddig sajnos nem sikerült hozzájutnom.

¹³⁹⁸ Az *Egy magyar nábob* adaptációjával más tanulmányaimban már részletesen foglalkoztam. Lásd pl. *Mladý Čech a blaničtí rytíři Móra Jókaiho (O české literární adaptaci maďarského autora)*, Amicus Ročenka, 2005/XIII., Praha, 101–115.

¹³⁹⁹ Květy, 1869, 26. sz., 203–206; 27. sz., 211–213; 28. sz., 219–220; 29. sz., 227–230.

pünkösdi királyról, akit a helyi lakosok nem ismernek, de akit megkedvelnek, kiderül, hogy szlovák. (Nosek betoldásait aláhúzással emelem ki.)

„... fehérén lobogó ingén keresve sem lehetne találni egyetlen foltot sem, s kalapját a hosszú árvalányhajjal úgy tudja viselni, mint bármelyik gavallér – csak hogy egy kicsit akadozik a magyarban: de ez jól áll neki.”¹⁴⁰⁰

Miután az ismeretlen győz, a nábob a következő párbeszédet folytatja vele:

„Hogy hívnak, öcsém?” – kérdezte a királyt.

„Malý Mihálynak, szolgálatjára, nagyságos uram.”

„No, te Malý Miska, te derék fiú vagy. Te megtetszettél nekem. De a neved nem tetszik; hát te szlovák vagy, érződik nyelveden; de „a tóth [sic!] nem ember”.¹⁴⁰¹ (A szlovák nem ember). A mai naptól Kis Mihály leszel, érted? Mármost te esztendeig pünkösdi király leszel, ugye? ... És ha egy esztendő múlva legyőznek?...

„Akkor megint visszamegyek Nádudvarra, csikós és szlovák leszek, mint eddig.”¹⁴⁰²

A további beavatkozás hű marad az időbeli aktualizáláshoz. Jókai művének az 1825. évi pozsonyi országgyűlésről szóló részét Nosek Pestre, 1860-ba helyezi, de a szöveg mondanivalóját megőrzi, igaz, némi kiegészítéssel: „... más szellem kezdte átjárni a magyar társadalmat. A vad magyarok politikával foglalkoztak.”¹⁴⁰³ A nemzeti(ségi) szempont a fejezet végén ismét előkerül, mivel Nosek ezt a befejezést fűzi hozzá: „Így lett Malý Michal csikósból, aki eredetileg szlovák volt, magyar nemes: Kis Mihály de Almásfalva. Aki nem hiszi, utazzon el Magyarországra, és személyesen győződjön meg szavaim igazáról.”¹⁴⁰⁴ Az irányzatos adaptáció eredményeként jól látható tehát, hogy a cseh nemzeti érzés elmélyítésén munkálkodó Jókai-fordítások nem csupán a német, de adott esetben a magyar elemmel szembehelyezkedő identitáspolitikai céljait is szolgálták.

Petőfi Sándor

Petőfi-fordításokkal a cseh sajtóban már a költő életében találkozunk (1846), de az érdeklődés fokozódása az 1860-as évekre tehető, amely szorosan összefügg a Bach-korszak lezárultával felélénkülő politikai és kulturális tevékenységgel. Mint már említettük, Karel Tůma az eredetileg folyóiratokban megjelent fordításainak nagy részét 1871-ben kötetben is kiadta *Petőfi Sándor költeményei (Básně A. Petőfiho)* címmel. Az itt szereplő versek aránylag pontosan adják vissza a magyar szöveget, így a minket érdeklő sajátos adaptációk kérdését csak részben érintik. Az ebben az időszakban született Petőfi-fordításokból két vers kívánczik kiemelésre: a *Ha férfi vagy, légy férfi...*, illetve *Az apostol ihlette Utolsó éjszaka* című költemény.

Mint ismeretes, a *Ha férfi vagy, légy férfi...* eredetije öt nyolcsoros versszakból áll, versképlete x a x a x b x b, szótagszáma 7 6 7 6 8 6 8 6. Ezek a verstani tényezők – a tartalommal összhangban – minden versszakot két részre osztanak. Ezt a tendenciát érvényesíti Tůma

¹⁴⁰⁰ Květy, 1869, 26. sz., 204.

¹⁴⁰¹ A cseh szövegben magyarul szerepel, ezt követi zárójelben a cseh magyarázat.

¹⁴⁰² Květy, 1869, 28. sz., 220.

¹⁴⁰³ Květy, 1869, 29. sz., 228.

¹⁴⁰⁴ Květy, 1869, 29. sz., 230.

fordítása (*Mužem bud'! – Légy férfi!*), aki tíz négysoros versszakra osztja a költeményt, a verssorok általában nyolc szótagból állnak. Megőrizte a rímképletet és a jambikus lejtést is, annak ellenére, hogy a magyar nyelv számára a jambus sokkal természetesebb és gyakoribb, mint a cseh nyelv esetében. A plagizálás szempontjából sokkal érdekesebb Šmilovský *Bud' mužem! (Férfi légy!)* című adaptációja, amely 1867-ben jelent meg a *Světozor* nevű folyóiratban. Petőfi neve itt nincs feltüntetve. Nagy valószínűséggel feltételezhetjük, hogy Šmilovský a folyóiratban közölt Tüma-fordítással ismerkedett meg, s ezt saját neve alatt átköltötte. (A Tümaéval való rokonítást sok formai megegyezés is alátámasztja, mint például a nyolcszótagos verssorok). Šmilovský verse hat kilencsoros versszakból áll, a refrént „férfi légy!” az első verssor helyett a kilencedikbe helyezi át. Rímképlete a b a b c c d d, tehát itt is megfigyelhető a kettéosztás tendenciája, amit viszont a tartalmi szempont erősen gyengít (tudniillik nem találjuk itt az absztrakt és a konkrét belső oppozícióját). Összegezve elmondhatjuk, hogy az eredeti vers motívumait nagyjából – bár más sorrendben – megőrizte, de szükségesnek tartotta a versnek a *hazafias gondolattal* való kibővítését, amint azt az utolsó, Šmilovský által hozzáírt strófa bizonyítja. Ebben a nemzet iránti hűséget és az utódok hálás imádságait nyomatékosítja. A versben szereplő többi motívumot (akarat, bátorság, tettekeszség, hit, tisztesség, méltóság, elvszerűség) a felebaráti szeretethez és az ezzel harmonizáló hazafiassághoz közvetlenebbül rögzíti.

Az ideológiai elemek leszűkítése szempontjából különösen érdekes Karel Tüma *Utolsó éjszaka* című költeménye, amely *Az apostol* I–III. énekének alapotívumaiból építkezik, s ezeket a maga szűkebben vett nemzeti sorskérdéseire igazítja. Miközben az eredeti költemény nyitóképe városi környezetben játszódik, Tüma egy magányos kunyhóba helyezi át a cselekményt. A képlet ugyanaz: kétgyermekes, a legnagyobb nyomorban élő család, a szobában járkálva töprengő, belső monológot folytató családfő, aki erkölcsös és szabad ember akar maradni. Ez a törekvése azonban összeegyeztethetetlen a társadalmi elvárásokkal – elveihez ragaszkodva nyomorba taszítja családját. A főhős azzal az érzéssel küszködik, hogy a továbbiakban már képtelen egy idegen nemzet elnyomása alatt élni, s ezért családjával együtt el akarja hagyni hazáját. Ez a döntés további kételyeket szül: szabad-e gyermekeit hontalan földönfutók sorsára juttatni? Az eredetitől eltérően a cseh vers szabályos: tíz versszakból áll 'a b b a c d c d e f e f' rímképlettel. A verssorok tizenegy szótagúak. Eszmei mondanivalóját tekintve tehát ebben az esetben is a szabadság és az elnyomás motívuma köré szerveződik a vers jelentése, ám a cseh változat az általános emberi perspektívák helyett a nemzeti (etnikai) szempontot, a *hazafiságot és a nemzeti sérelmeket* állítja előtérbe.

Ma már elég jól dokumentálható, hogy a kiegyezés körüli évtizedekben a magyar irodalomból elsősorban Petőfi és Jókai gyakorolt maradandó hatást a cseh irodalmi köztudatra. Petőfi népszerűsége kezdetben a népies zsánerkép és a szilaj erőt tükröző pusztaromantika egzotikus külsőségeiből táplálkozik, de Jan Neruda ráértett már a magyar költő szabadságszeretetéből fakadó demokratizmusára is. Jókai ugyancsak egy erőre kapott nemzet írójaként érinti meg a cseh olvasót, de a „magyaros” divat mellett népszerűségét „az előkelő világ szimbólumai: a nemesség, a mágán családok, a sikeres vállalkozók képe” is táplálja.¹⁴⁰⁵ Jókai kivételes sikere ugyanakkor azzal is magyarázható, hogy olvasmányos regényeivel a cseh irodalom bizonyos hiányosságait is pótolta. A plágium határát súroló, esetleg kifejezetten annak minősülő adaptációk ugyanakkor élesebben mutatják, hogy a magyar irodalom bizonyos műveinek fordítása a cseh identitás erősítését is szolgálta, s a hazaszeretet ébresztése mellett a „német világgal” való szembehelyezkedés nacionalista értelmezéséhez nyújtott segédanyagot.

¹⁴⁰⁵ Marcella HUSOVÁ, *Česká literární myšlení a maďarská realita na sklonku 19. století*, Česká literatura, 1992, (40), 574.

Miért magyar „Az angol beteg”?

A magyar kultúra mint ihletforrás napjaink angolszász irodalmában

A kultúrák találkozásának, sőt együttélésének korában nagyon nehéz meghatározni, mi az, hogy idegen, mit jelent az, hogy más. A fogalmakat a közelmúlt történései (balkáni háborúk, rasszizmus, felgyorsult migráció, terrorizmus) új, sokszor félelmetes tartalommal töltötték meg. A kultúrakutatás, amely felhasználja és integrálja a társadalomtörténet, szociológia, antropológia, történetírás módszereit és eredményeit, már régóta igyekszik választ adni ezekre a kérdésekre. Jelen vizsgálódásunkban azt kutatjuk, hogy az irodalomtudomány hogyan tud hozzájárulni a kultúrakutatáshoz, illetve az utóbbi hogyan hat megtermékenyítőleg az irodalomra, az irodalmi művek recepciójára.

Mindnyájan átéltük már azt az érzést, amikor külföldön járva magyar szót hallunk és honfitársainkkal találkozunk. Ez a laikus rácsodálkozás és otthonosság-érzés vett némileg tudományosabb fordulatot, amikor az angolszász regények magyar vonatkozásait kezdtem el kutatni és gyűjteni. A kérdések, amelyekre választ kerestem, a következők: az angol és amerikai kortárs prózai művekben felbukkanó magyar fő-, és mellékszereplők hordoznak-e valami többletet a szöveg és a befogadás szempontjából azáltal, hogy magyarok? Egyéni és szándékosan kiválasztott figurákról van-e szó, vagy a figura egy sztereotípiára sugalmazásának eszköze? Miféle asszociációk fűződhetnek az olvasóban az adott szereplőhöz? Van-e külön funkciójuk ezeknek a szereplőknek a történetben? Találkozunk-e esetleg ezekkel a szereplőkkel magyar művekben is? Hogyan járul hozzá az önmagunkról kialakított képhez az a mód, ahogyan mások látnak minket?

A kiindulópontot a posztkoloniális irodalomelméletből kölcsönzött centrum–periféria fogalom szolgáltatta. Most tekintsünk el attól a tényről, hogy a világ irodalmának hagyományos centrum és periféria felosztása tovább már nem állja meg a helyét, a Harold Bloom-féle nyugati kánont egyre többen és több szempontból megkérdőjelezzik, az új angol nyelvű posztkoloniális irodalmak saját szempontjaik érvényesítését és értékeik képviselését sürgetik. Mégis felmerül a kérdés, hogy mi motiválja a volt centrum alkotóit arra, hogy a volt periféria felé forduljanak, és onnan merítsenek ihletet. Nos, a túlnyomórészt kortárs irodalmi példák, amelyeket vizsgálok, nem minden előzmény nélkül valók.

Előzmények

A magyar irodalom és kultúra külhoni hatástörténetének, ihlető erejének vizsgálata sorában a legismertebb példa a James Joyce műveiben fellelhető magyar vonatkozások feltárása. Az *Ulysses* főhőseinek, Stephen Dedalusnak az apja, Leopold Bloom szombathelyi születésű magyar ember volt, és az Ír Baráti Társaság, a helyi lokálpatrióták és a Joyce-kutatók jóvoltából meglehetősen kultusza van. A magyar–ír történelmi párhuzamok (két, szabadságáért elszántan küzdő kis nemzet harcai) több irodalmi művet is ihlettek. Talán a legismertebb W. B. Yeats balladája Rényi Ferencről.¹⁴⁰⁶

¹⁴⁰⁶ W. B. YEATS, *How Ferenc Renyi Kept Silent, Hungary, 1848*, *United Irishman* 1903, 12.

Írország önállóságért vívott harcában többször is megjelenik Magyarország mint példa. Arthur Griffith, aki „az ír politikai reneszánsz vezéralakja,”¹⁴⁰⁷ számos magyar témájú cikket írt a *United Irishman* című lapba, sőt könyvet is, amely 1904-ben jelent meg és három kiadást is megért.¹⁴⁰⁸

Bényei Tamásnak *Az ártatlan ország* című, az 1945 utáni angol irodalmat bemutató könyvéből is tudjuk, hogy a háború utáni angol irodalom bővelkedik kelet-európai szereplőkben, mintha a háborús tapasztalattal az angoloknak rányílt volna a szeme a tőlük távolabb létező valóságra. Regénybeli szerepük szerint vagy az angol ártatlanság éles kritikáját jelenítik meg, mint például Jan Brod, a közép-európai zsidó menekült Doris Lessing *Retreat to Innocence* (1956) című regényében, Lavin János, a *Painter of Our Time* (1958) című John Berger-regény szereplője, vagy az angol stabilitás és értékrend felforgatói, az idegenség megtestesítői, mint a kelet-európai szereplők Agatha Christie *A Murder is Announced* (1953) című krimijében, akiket mindenki első számú gyanúsítottak vél a gyilkossági ügyben.¹⁴⁰⁹

Különböző nemzetek, sőt nemzetkarakterológiai típusok fordulnak elő a jellegzetes angol termékek számító kémregényekben is, gondoljunk csak Graham Greene, Ian Fleming, John Le Carré könyveire. A hidegháborús szembenállás légkörét jelenítik meg ezek a művek. Ezt a tradíciót folytatja Alan Furst, sikeres amerikai író, akinek regényei a második világháború időszakában európai és balkáni helyszíneken játszódnak.

Alan Furst: Kingdom of Shadows ¹⁴¹⁰

A regény 1938-ban játszódik Párizsban, főhőse Nicholas Morath, magyar arisztokrata emigráns. Az első világháborúban lovastiszt volt és Trianon után Párizsban telepedett le. Megélhetését egy nagybátyja által rábízott reklámiroda bevételei biztosítják, de mint kiderül, igazi feladata nem az iroda vezetése, hanem nagybátyja, János Polányi diplomata titkos megbízásainak teljesítése. Hamis útlevelekkel sok izgalmas kaland során ment ki embereket a nácik által megszállt területekről. Természetesen nem hiányzik a fordulatos kémregényekben megszokott szerelmi szál sem, minden adott ahhoz, hogy egy izgalmas, jó könyvet olvashassunk. A kritikusok is így gondolhatták, mert a regény számos kritikai elismerésben és díjban részesült, egyenesen az emblematis *Casablancá*hoz hasonlították méltatói. A szerzővel készült interjúból megtudhatjuk, hogy a mű megírását alapos történelmi bűvárkodás előzte meg. Bevallása szerint árnyalni szeretné azt a monolitikus képet, amely a világháborúról a mai nemzedékben kialakult, és ehhez jó eszköznek tűnik az úgynevezett mikrotörténelemírás. Műveiben egyszerű, átlagos emberek kerülnek nem mindennapi helyzetekbe, akikből névtelen hősök válnak, ugyanakkor lehetőséget adnak arra is, hogy egy kicsit más szemszögből – alulról, belülről –, a kisember felől is láthassuk a történelemkönyvek lapjairól ismert eseményeket. Az amerikai kiadás térképet is közöl, hogy segítse az olvasó tájékozódását, és a szerző további irodalmat ajánl a téma iránt érdeklődőnek. (Arthur Koestler, Eric Ambler, Christopher Isherwood regényeit elsősorban.) Ami a mi kutatási szempontunkból érdekes: a szerző szándékosan választott magyar szereplőket, és az ő párbeszédeikből feltárul az olvasó

¹⁴⁰⁷ KABDEBÓ Tamás, *The Hungarian Irish parallel and Arthur Griffith's use of his sources*, Maynooth, 1988.

¹⁴⁰⁸ ARTHUR GRIFFITH, *The resurrection in Hungary, a Paralell to Ireland*, Dublin, 1904.

¹⁴⁰⁹ BÉNYEI Tamás, *Az ártatlan ország*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2005, 150.

¹⁴¹⁰ ALAN FURST, *Kingdom of Shadows*, New York, Random House, 2001.

előtt az 1938–1939-es évek konspirációtól és félelmektől terhes légköre. Sok magyar utalás, nevek, események, írók, politikusok, szokások sorjáznak a cselekményben, amelyek az autentikusság érzetét keltik, és persze magyarázatok is, amelyek az amerikai olvasók tájékozódását segítik. Azzal az esettel állunk szemben, amikor teljesen máshogy olvas egy művet egy más kultúrából érkező befogadó, és más az üzenet egy európai számára. A közvetlen háborús tapasztalatot csak leírni lehet, de elképzelni nem, mint ahogyan ezt sokan megállapították például a holocaust kapcsán.

Here is your uncle's friend in Budapest, to be known as a senior police official. He states that as of 10 March, evidence points to intense activity among all sectors of the nyilas community. Neelosh - her voice was determinedly neutral. It meant the Arrow Cross, pure hitlerite fascists. (Furst, 23.)

Úgy tűnik, a magyar történelem más meghatározó eseményei, az 1956-os forradalom és a rendszerváltás is ihletforrásként szolgált kortárs szerzők számára.

*Tibor Fischer: Under The Frog*¹⁴¹¹

A meghökkentő cím arra az angolban és magyarban egyaránt meglévő szólásra utal, amellyel a nagyon rossz és reménytelen helyzeteket szoktuk leírni: „down a coal mine under the frog's ass”, vagyis a béka fenéke alatt.

Az immár sokkötetes és díjakkal elismert sikeres író első könyve ez, amelyet magyar származása – szülei a forradalom idején vándoroltak ki –, Magyarországon töltött újságíró évei és a forradalom emléke előtti tisztelgés szándéka ihletett.

A regény fájoan ironikus ábrázolása a forradalom előtti magyar állapotoknak. Fischer nemcsak szüleitől és olvasmányélményeiből merített anyagot, hanem 1988–1990 között maga is Magyarországon élt.

A regény 1955-ben kezdődik, főhősei a Locomotive kosárlabdacsapat tagjai: Fischer Gyuri és Pataki Tibor. Gyuri minden áron külföldre akar szökní, egyrészt, hogy elkerülje a katonai szolgálatot, másrészt mert teljesen tudatában van a rendszer abnormalitásának, abszurditásának. Groteszk, ugyanakkor kétségbeejtően valóságos jelenetek érzékeltetik a kor hangulatát: egy dokumentumfilm kedvéért kirángatják halálos ágyából az öreg paraszt bácsit, Pataki meztelenül kénytelen menekülni az ÁVO irodájából stb. A sors fintora, hogy amikor Gyuri külföldre mehetne, akkor már nem igazán akar, mert szerelmes egy lengyel lányba, Jadwigába, és csak amikor szerelme meghal az utcai harcokban, és a forradalmat az orosz tankok vérbe fojtják, akkor tudja maga mögött hagyni az országot. Az eseményeket 1944 és 1956 között egy lassan felnőtté érő kamasz fiú személyes életén keresztül látjuk. Vajon mi miatt javasolták a regényt az angolok a rangos *Booker-Prize*-ra érdemesnek? A szerző így nyilatkozott erről: „Egy magyar kosárlabdacsapat az ötvenes években? Kit érdekel ez? Aztán amikor mégis kiadták, kiderült, hogy éppen ez volt benne a plusz, ugyanis nem szólt egyetlen más regény sem az ötvenes évekbeli magyar kosárlabdacsapatokról. Az egzotikum tehát előnyt jelentett.”¹⁴¹²

Az elismerés és a siker értékét csak tovább növeli az a tény, hogy az angol és amerikai kiadóknak rengeteg egzotikum – angol nyelven író indiai, afrikai, ázsiai szerzők művei – áll rendelkezésére, amely könyvek esetében még a fordítással sem kell vesződni.

¹⁴¹¹ Tibor FISCHER, *Under the Frog*, Edinburgh, Polygon, 1992.

¹⁴¹² SZÉKY János, *Hosszú hadjárat*, Élet és Irodalom, 49. évf. 9. szám.

Ilyen posztkoloniális írónak számít Michael Ondaatje, akinek regénycímét kölcsönvettem a dolgozatomhoz.

*Michael Ondaatje: The English Patient*¹⁴¹³

A történet, amelyből Oscar-díjas film is készült, bizonyára sokaknak ismerős. A Líbiai-sivatagban egy bennszülött törzs talál egy repülőgép-szerencsétlenségben felismerhetetlenül összeégett embert, akit megmentenek a haláltól. Papírai nincsenek, arca összeégett és csak angol akcentusa sejteti származását. Amikor a sivatagi törzsnek már nincs szüksége az idegen tudására (aki vakon is felismeri a fegyvereket), a szövetségesek kórházába kerül, Olaszországban egy villában ápolja Hana, a fiatal kanadai ápolónő. A front elvonultával a kórház kiköltözik, de ők ott maradnak, és tulajdonképpen innen indul és ide tér vissza az a spirituális utazás, amelyet saját múltjuk feldolgozása, identitásuk megtalálása érdekében ők megtesznek. Ebben a regényben válnak igazán plasztikussá és plauzibilissé az általunk a bevezetőben megfogalmazott kérdések (az idegenség és identitás). Hiszen a két főszereplő mellett ott van még Kip, az indiai utászkatona, az ő beilleszkedése és kiszakadása az angol közegből, az angol seregből, és Caravaggio, a tolvaj, a kém, a morfinista számkivetett, aki sehová sem tartozik, más szereplőkhöz való viszonyulásában igyekszik megtalálni saját identitását.

Körülbelül a regény felénél fogalmazza meg Caravaggio a gyanút, hogy a beteg nem is angol, a regény végén pedig már mindenki Almásynak szólítja. Származása fokozatosan derül ki, először csak olyan apró jelekből, mint például, hogy hogyan issza a sűrített tejet. A jelenből a múlt emlékeinek feltárása a közös visszaemlékezés és emlékidézés révén, a beteg naplójának lapjairól, apró mozaikokból áll össze az az egyéniség, aki mindvégig rejtőzködni szeretne. A sivatag arra tanította, hogy ott nem fontos a név, a nemzet, a beduinok között más értékek vannak, mint az európai kultúrkörben. A háború révén ez a két kultúra együtt létezett egy ideig, és a sivatag, ez a szemiotizálhatatlan tér, az abszolút periféria egy időre a centrum figyelmének látószögébe került. Bényei Tamás szerint „Almásy gróf sokáig homályban maradó, olvashatatlan magyarsága a szereplő eldönthetetlenségének, közöttiségének sajátos, kulturálisan kódolt jele.”¹⁴¹⁴

De én el akartam törölni a nevemet és a helyet, ahonnan jöttem. Mire kitört a háború, tízévi sivatag után könnyű volt nekem határokon átcuszni, nem tartozni senkihez, semmilyen nemzethez.¹⁴¹⁵ (M. Szász Anna fordítása)

A regény Hana alakján keresztül nagyszerű példáját adja annak, hogyan tesszük magunk számára érthetővé, elfogadhatóvá a másságot, az idegenséget. Kivetítjük rá saját előfeltevéseinket, beleképzeljük a magunk világát, ily módon azonosíthatóvá tesszük.

Hana egész Ázsiát beleképzelne ennek az egyetlen férfinak a mozdulataiba. Ahogy lustán mozog, a nyugodt civilizáció. Katonaszentekről beszél és ő úgy érzi, Kip is közéjük tartozik, szigorú és látomásos, csak a napfénynek ezekben a ritka időszakokban enged fel isten nélkülivé, könnyeddé... Noha Ázsiából való ember, aki a háború utolsó éveiben angol apákat gyűjtött, és kötelességtudó fiúként követte szabályait.¹⁴¹⁶

¹⁴¹³ Michael ONDATJE, *The English Patient*, London, Bloomsbury, 1993.

¹⁴¹⁴ BÉNYEI Tamás, *Archívumok. A világirodalom helyei*, Alföld, 1999, 2. sz.

¹⁴¹⁵ Michael ONDATJE, *Az angol beteg*, Európa Kiadó, Budapest, 1997. 149.

¹⁴¹⁶ ONDATJE, 1997, i. m., 229.

A másik oldal pedig, az idegen, a szikh Kip próbál alkalmazkodni, felvenni az őt befogadó közeg szabályait. A háború végén a Japánra ledobott atombomba azonban már túlmegy a számára még feldolgozható és elfogadható határon. Az összeérő, elmosódó határok újra élesekké válnak. Ti és mi. Centrum és periféria. Fehérek és színesek. „Tudja, hogy a fiatal katonának igaza van. Ilyen bombát sosem dobtak volna le egy fehér nemzetre.”¹⁴¹⁷

Az általam vizsgált művek közül mondanivalóját tekintve talán ez a regény a leguniverzálisabb, Almásy nem magyarsága miatt lesz a mű egyik központi szereplője. Ezúttal egy valós személy köré szövődik a fiktív történet. Jelentőséggel bír azonban az a tény, hogy a szereplők mind más nemzetiségűek és más gondolkodásmódot, külön értékrendeket képviselnek. Nemcsak környezetük, de sokszor önmaguk számára is idegennek tűnnek, ami nem elsősorban külsőségekben nyilvánul meg, hanem erkölcsi, értékrendbeli eltérésekből adódik. Hana lelki–szellemi rokonságot érez az összeégett idegennel, már-már beleszeret. Almásy tragikus szerelmi története Katharine Cliftonnal azt ábrázolja, hogy önmagunk elfogadása nélkül másokat sem vagyunk képesek elfogadni.

*Arthur Phillips: Prague*¹⁴¹⁸

A berlini fal leomlása után egy évvel, a rendszerváltás zűrzavaros, ugyanakkor izgalmakat és lehetőségeket rejtő időszakában játszódik a fiatal amerikai szerző első könyve. Rögtön a cím meglekenti az olvasót, hiszen a történet Budapesten játszódik és az öt amerikai fiatal itt szándékozik boldogulni, meggazdagodni, kalandot keresni, az otthoni emlékek-kötélékek elől menedéket találni. Az író remekül ábrázolja azt az időszakot, amikor elég volt, ha valaki beszélt angolul, és volt BA végzettsége, némi tapasztalata a piacról és a demokráciáról, és Magyarországon két kézzel kaptak utána. A szereplők egyike a követségen dolgozott, a másik befektetési tanácsadó, a harmadik PhD végzettségű kutató, a negyedik nyelvtanár, az ötödik újságíró lett az egyik angol nyelvű napilapnál. Egyikük kivételével alig beszéltek magyarul és így kellett idegenként – bár szívesen látott idegenként – boldogulniuk. A főhős, John Price mindvégig Prágába vágyódott, mondván, hogy ott történnek az igazán fontos események. Prága a szimbóluma mindazoknak a dolgoknak, amiről álmodunk, amire vágyunk, de sohasem érhetjük el. Az ő gondolkodásának változásain keresztül láthatjuk, hogyan értékelődnek át az ügyek a mássággal való találkozás során. Price Magyarországon szembekerül egy másfajta életvitellel, kultúrával, más emberekkel, és van annyira intelligens, hogy a felszín alatti folyamatokat is meglátja. Érzékeli, hogy itt minden tele van történelemmel, hogy mint a házak a golyónyomokat, az emberek is magukban hordozzák a múltjukat, és ez valamiféle irigylésre méltó többletet, gyökereket, kötődést jelent. Van a regénynek egy magyar főszereplője is, Horváth Imre, akinek családfáját és történetét az 1848-as szabadságharcig visszamenőleg megismerjük. Az ő személyes sorsa nagyon eltérő gondolatokat és érzelmeket vált ki a vele kapcsolatba kerülő amerikaiakból. Az egyik legelgondolkodtatóbb jelenet, amikor a két amerikai és a magyar az üzleti tárgyalást követően együtt vacsorázik. Személyes témájú beszélgetésükből kiderül, hogy ami az egyiknek életcél adó tradíció, az a másik szemében megmosolyogni való nosztalgizálás, ami az egyiknek megélt hitté nemesült történelem, az a másiknak értelmezhetetlen és jelentéktelen érzélgősség. Nemcsak a különböző származás okán adódó eltérő értékrend, ha úgy tetszik, másság válik itt rendkívül plasztikussá, hanem a generációs és a mentalitásbeli különbségek is.

¹⁴¹⁷ ONDATJE, 1997, i. m., 300.

¹⁴¹⁸ Arthur PHILLIPS, *Prague*, New York, Random House, 2003.

But nevertheless, there are those of us from the faraway West, the lucky west, who think of such trials with a certain envy. At least you would know who you were....

And though one sees in many of the Hungarians a natural envy for our wealth, our ease, our pardon from History, still there is, even in the eyes of the defeated, a certain pride that is justifiable.¹⁴¹⁹

Szóval mindkét fél ambivalens érzéseket táplál a másik iránt, és ezt Phillips ragyogó iróniával mutatja be. Végül is a magyar karakterek nem túl hízelgő képet festenek rólunk (bután vihogó, színészekért rajongó tinilányok, unott pincérek, úrgazdagok, hajbókolók), ám bevallása szerint az író mégis rajongott Budapestért, sehol máshol nem érezte azt a szabadságot, amit akkor itt.

Hasonlóan negatív figurákat találunk Katherine Mansfield *The Lufitbad* című novellájában. Az író nő betegsége miatt sokszor volt fürdőben és a fürdővárosi vegyes nemzetiségű társaság egyik alakja magyar. Tekintélyes méretű hölgy, aki nagy hangon dicsekszik, hogy milyen síremléket emelt elhunyt férjeinek. Be kell vallani, hogy ijesztően ismerősnek és jellegzetesnek hangzik... Nos, a példákat lehetne még gyűjteni, és konklúzió levonására nem is vállalkoznék, inkább a további kutatási irányokat vázolnám.

Befejezés

A bevezetőben megfogalmazott kérdésekre nem adható általános érvényű válasz. Annyi azonban bizonyos, hogy a magyar történelem nagy és drámai eseményei, fordulópontjai megihlették a külföldi írókat is. Nem véletlen tehát az az alkotói szándék, hogy magyar helyszínek és szereplők bukkanjának fel az irodalmi és művészeti alkotásokban. Természetesen ezek szerepének eltúlzása és valamiféle kiválasztottságtudat erősítése hiba volna. Továbbgondolásra és további kutatások kiindulásaként a következő megállapításokat javaslom. Amit a posztkoloniális irodalomelméletből feltétlenül át kell gondolnunk, az az irodalmi szövegekben fellelhető kulturális idegenség tapasztalatának megragadása, ábrázolása: ezen irodalmakban ugyanis frekvencián vetődik fel ez a kérdés. Nem a különbségek megléte okozza a bajt, hanem ha azoknak értéket tulajdonítunk.

Az interpretáció temporalitása. Minden nemzedék és minden nemzet, sőt minden egyes olvasó másként fogja olvasni ugyanazt a művet. Nemcsak az időbeli eltávolodás helyezhet más nézőpontba egy-egy problémát, hanem az olvasóban meglevő előfeltevések, a témáról való előzetes tudás összessége is. A fentebb említett művek azáltal, hogy magyar eseményeket, szereplőket, helyszíneket vonultatnak föl, mindenképpen hozzájárulnak ahhoz, hogy a nem magyar olvasó ismeretei bővüljenek, rólunk alkotott képe árnyaltabb legyen.

A kultúrákutatók egy érdekes és továbbgondolásra érdemes szelete, hogy miként látnak bennünket mások, és saját identitásunk hogyan formálódik ezen tapasztalat fényében. E kérdés megválaszolásához nyújthat némi támpontot a jelenség irodalmi artikulációjának vizsgálata.

¹⁴¹⁹ PHILLIPS *i. m.*, 208.

A nemzeti identitás és médiumai a XX. századi Franciaországban

I.

A magyarok párizsi és franciaországi jelenlétét erősen meghatározta zivataros történelmünk. Már a Rákóczi-szabadságharc menekültjei is itt találtak menedéket, Batsányi János emléktáblája pedig a franciaországi változások nyomán a megújulásért szövetkező magyar szellemek tragikus sorsát idézi. Széchenyi, Eötvös, Szemere Bertalan és több, Párizst is járó magyarunk már a gazdasági, társadalmi, szellemi élet reform-mintáját és példáit keresik, s levelekben, útirajzokban, újságcikkekben számolnak be tapasztalataikról.

Az elbukott 48-as szabadságharc után a menekült politikusok és hadi emberek tartós vagy időleges otthona lesz Párizs. A De Gérando-özvegy Teleki Emma Vaugirard utcai otthonában Irányi Dániel és Teleki László mindennapos vendég, becsült francia szellemek, közöttük a történész Michelet is beavatottjaivá válnak a magyar forradalom eseményeinek, ami azt is jelenti, hogy a délutáni, esti összejöveteleken szalon-diplomácia formálódik a két nép között. Szemere Bertalan miniszterelnök a naplójában, amelyet nemrégén vehettünk kézbe Albert Gábor és a Felső-Magyarország Kiadó jóvoltából, keserves tapasztalatokról, az emigráns honfitársak egymást is emésztő küszködéseiről tudósít. A „száműzöttek Mekkája”, jellemezte találóan Bajomi Lázár Endre a brit birodalomhoz tartozó Guernsey szigetét, ahol a száműzetésben élő Victor Hugo, aki versben köszöntötte a magyar forradalmat, barátságába fogadja több honfitársunkat. Mészáros Lázár egykori hadügyminiszter éppúgy időzött nála, mint nemeskéri Kiss Miklós vagy a két Teleki, Sándor és László. A Teleki Sándor által adományozott cífraszűr ugyan már eltűnt az Hugo-házból, de a másik ékes darabot, díszövet ma is láthatjuk: a magát építésznek is tartó nagy francia kandallója párkányába építette a magyar barát ajándékát.

S ha korábban nem kaptak kegyelmet, az 1867-es kiegyezés után sok 48-as emigráns hazatért, többen tisztos állásokba jutottak. Teleki Emma erdélyi birtokán élte most már az évit, de vissza-visszatért Párizsba, s naplói, fordításai jelzik, hogy ihletet és feladatot is jelentett neki a sok évtizedes franciaországi élet. Párizs varázsa idővel csak nőtt azért is, mert a hazai művészeti élet eszmélésének évtizedeiben, a század utolsó harmadában seregesen utaztak tanulni és tájékozódni. Sokan beiratkoztak a Julian Akadémiára, Munkácsy Mihály műterme pedig még az akadémiai tanulmányoknál is többet jelentett, szalonjában rendszeresen találkoztak Párizs előkelőségei és művészei. Mint Rippl-Rónai életéből is tudjuk, ismeretségek és kapcsolatok szövődtek itt, amelyek szerencsés esetben egyengethették a kezdő művészek további életét. Ismert színházi személyiségeink itt lesték el az otthon is hasznosnak ígérkező megoldásokat, művészi elképzeléseket. A látványos budai spektakulumok mestere, Molnár György, aki Buda bevételét is színpadra állította, Párizsban tanulta a masinériák működését. Felfedezettje, Jászai Mari a Nemzeti Színház művészeként tanulmányozta a Comédie Française stílusát. A nagy korszakteremtő igazgató, Paulay Ede pedig a Népszínház és az Opera megalakulása után repertoárját bővítendő szerzett be könnyed darabokat Párizsból.

Justh Zsigmond naplója, vagy Szomory párizsi regénye hitelesen idézik a kor párizsi magyar világát, a szalonok és a kávéházak légkörét, ahol művészi álmok éppúgy fogantak, mint léha szerencsevadász lovagok meséi. De az egyéni törekvések mellett a közösségé szerveződés igénye is hamar megfogalmazódott. Első jele 1846-tól, a Táncsics biztatására

létrejött Párizsi Jótékony Magyar Egylet megalakulásától számítható (amely a 2000. évi, megszűnéssel felérő átalakulásáig létezett Párizsi Kölcsönösen Segélyző Magyar Egylet néven), s melynek rangját jelzi, hogy örökös elnöke Zichy Mihály volt, távozása után Munkácsy Mihály is irányította egy ideig. Neves emberek Párizs-járását említettük, de kevesebbet tudunk és beszélünk azokról a tapasztalatokról, amelyeket a rendszeres párizsi világkiállítások jelentettek. Mert e látványosságok műszaki, gazdasági újdonságokat mutattak be, s ezeket megismerni éppúgy kiutazott a felvidéki nemes, mint a szakmájában előrehaladni kívánó kolozsvári mesterember. Előbbi persze lumpolással is egybekötötte a kirándulást, utóbbi pedig koplalt ugyan, de addig ismeretlen, ellesett fogások birtokában és gépészeti újdonságokkal tért haza.

Aztán már a „kitántorgók” indultak útra: Amerikába bányát és földet művelni hajóztak a kétkeziek, Párizsban a divatszakmák munkásai, szabók, szücsmesterek, kovácsok telepedtek meg. Ők nem utazgathattak Budapest és Párizs között Ady, Czóbel Béla módjára, nekik műhelyt, vevőkört és szakmai becsületet kellett teremteni. Ahogy festőink java, Bartók is elismerést, művészi előmenetelt remélt a francia fővárosban. De Ady például fűtyült a párizsi halhatatlanulásra; másnapos délelőtti csupán a hazai tanulságok végett böngészte a lapokat előbb Odéon-közel, később túlpárti hoteljében. Szerkesztőségekbe nem járt, írók társaságát nem kereste, s még Rodint sem óhajtotta megismerni Meudonban, hiába csábította Itóka. Adyt említve mondjuk el: a pesti lapok mellett még a Szilágyot is tudósította, jelezvén azt is, hogy vele már műfajjá vált a budapesti és a vidéki lapok Párizs-orientációja a század első évtizedében. Az ő nyomában a műtermekben és a Montparnasse-i kávéházakban informálódó állandó és alkalmi tudósítók tájékoztatják folytonosan a budapesti és a magyarországi nagyérdeműt. Heltai Jenő pedig szívós és leleményes importőrnek mutatkozik, aki tucatjával szerzi be a szórakoztató, érzéki vaudeville-eket. Pest közérdeklődésének ekkor elsősorban a léha Párizs a minta, de az Eötvös Collégium ösztöndíjas diákjai, majd a nyári szabadságra Párizsba utazó fiatal tanárok, Laczkó Géza, Szabó Dezső, Kuncz Aladár a modern francia költészet és próza, a francia szellem megújító erejét kutatják, Kodály Zoltánt pedig Debussy és a modern francia művészet érintette meg életre szólóan.

II.

Az első világháborút, a trianoni omlást követően hatalmas magyar áradat érkezett Párizsba és Franciaországba. Mondhatjuk úgy is, hogy tektonikusan rétegződött az otthoni társadalmi, politikai, gazdasági és szellemi élet. Mert érkeztek nagy számban a Tanácsköztársaság politikai menekültjei, az antiszemitizmus erősödésével fiatal művészek hagyták el az országot, s tömegesen jöttek a hazai munkanélküliek: textilmunkások főként Grenoble és Lyon környékére vagy Elzászba, a bányászok kis kolóniákban Észak-Franciaországba. Párizsban a Renault-nál és más üzemekben jutottak munkához. Ez a tömegesedés változatos közösségi szervezeteket igényelt a fővárosban és vidéken is. Megkezdődött a katolikus és a református gyülekezeti élet és missziós munka, magyar iskolák, művelődési egyletek alakultak. Illyés Gyula a *Hunok Párizsban* című regényében tényekben gazdagon idézi fel, hogy a kemény munka mellett a nyelvtanulástól a színjátszókörig és a politikai szemináriumig milyen változatos önművelési formákban élte a mindennapokat. S persze az önművelő és érdekvédelmi szervezetekkel párhuzamosan a politikai szerveződés is egyre erősödött. Az Emberi Jogok Ligájának munkáját, a Moszkvából vezérelt kommunista mozgalom tevékenységének összefüggéseit, s benne a Károlyi házaspár szerepét máig nem ismerjük eléggé, ennek levéltári, sajtóbeli tudományos feltárása még kutatókra vár.

A franciaországi magyar munkásság életének elfogulatlan tudományos feldolgozása még szintén várat magára. Bajomi Lázár Endre memoárjaiban, a *Párizs, csillagként reszkető* és a

Párizs nem ereszt című műveiben sok adattal eleveníti fel párizsi munkáslapok, kiadványok, egyetek életét, de súlyos baloldali elfogultsággal sok fontos kérdést hallgat el vagy láttat torz optikában. Többek között ilyen szellemben véleményezi az 1929-ben megépült a Magyar Ház tevékenységét, amely pedig minőségi fordulatot jelentett a párizsi és a franciaországi magyarság életében. Magyar orvosok röntgennel felszerelt korszerű rendelőben fogadták a beteg magyarokat, de helyet adott a Ház művelődésnek, szórakozásnak, sportkörök szerveződtek, énekesek találkoztak. Magyar ház volt ez a Vaugirard utcai épület úgy is, hogy nemcsak politikai érdekek felett jelentett otthont, de a trianoni határokat sem vette figyelembe. A párizsi magyar rendelőben vagy művelődési életben éppúgy otthonra találhatott a vajdasági munkás, mint az erdélyi menekült tisztviselő. Az emigrációs lét másutt is egyesítette a Trianon által szétszórt magyarságot: a református istentiszteleteken vagy a Katolikus Misszió miséin. A vasárnapi szertartások mást is jelentettek, mint hitbéli elmélyülést, mert a találkozások alkalmával értesüléseket cseréltek az emberek: egyik munkahelyet keresett, a másik jobb lakhatás lehetőségét kutatta, a harmadik ingyen ebéd után tudakozódott. Sokan választ és segítséget kaphattak a közös tanakodások alkalmával. Amint a magyar üzletek, vendéglők is a társas összejövetelek alkalmait szolgáltatták, főként a balparti utcácskáiban: a rue Dauphine-i könyvesboltban például a hazai újságokat is megvásárolhatták.

A két világháború között született Párizs-irodalomnak sincs még meg a pontos, alapos feltérképezése. Sokan küldtek tudósításokat hazai lapoknak, s előbb-utóbb változatos színekkel és mélységben Párizs-regény íródott a kinntartózkodás élményéből, emlékeiből. Így született például Márai Sándor *Idegen emberek*-je. Vaszary Gábor egymást követő sikeres regényeiben a léha magyarok krónikáit írta meg. Műfaji tagoltságot is felfedezhetünk, hiszen a hagyományos publicisztika mellett (a vajdasági Tamás István riportkönyvéhez például Kosztolányi Dezső írt bevezetőt) a Párizs-járók a kultúrtörténeti esszé (Kovalovszky Miklós szavával az örjárat) műfaját is művelték, legmagasabb fokon talán Cs. Szabó László. A hontalanság változatos krónikái születtek: a marseille-i dokkvilágban tengődő magyar éppen úgy felmerül regényben, mint a párizsi kávéházban svindlíző alakok. Félszáznál több mű született ebben a korszakban, de számos emlékirat, regény ugyanerről a korról később keletkezik, mint például Illyés *Hunok Párizsban*ja is 1945 után íródott.

Szűk a tér ahhoz, hogy a második világháború éveit részletesen ismertessük, annyit azonban fontos megjegyeznünk, hogy a magyarság intézményes keretei széthullottak. A református és a katolikus egyház papjai, segítői mérhetetlen erőfeszítések árán járták a magyarlakta vidékeket, erősítették a lelkeket. Az egyház ezekben az években történelmi diplomáciai szolgálatot is betöltött, például Uhl Antal, aki papírokat vitt és közvetített Magyarországra, hogy a franciaországi magyar zsidó üldözötteken segítsen. Az egyház szerepe a világháború befejezését követő hónapokban is kivételes jelentőségű. Sok ezer magyar hadifogoly sínylődött embertelen körülmények között francia lágerekben. Szalay Jeromos atya, illetve a református tiszteletes Kulifay Imre járták a táborokat, vitték a híreket, összeírták a gondokat, s közvetítették a magyar diplomáciának és a francia hatóságoknak.

III.

Feltételezhetnénk, hogy a történelmi fordulattal a hazai demokrácia ígéretében megnyugtatóan működött a magyar külképviselet, s Párizs esetében a Magyar Ház is. Nem így történt: a pártosodás éles jeleit az első pillanattól felfedezhetjük a Ház életében. A személyeskedő harcok mélyén már politikai küzdelmek lappangtak és megkezdődött az egyházi rendezvények kiszorítása is a Vaugirard utcai otthontól. De egy pillanatra, az 1946-os nyári-őszi béketárgyalások heteiben mintha még egység mutatkozna. Követségiék és emigránsok, alkalmi tudósítók és a különböző pártok politikusai – tán a szabadnépes szellemet kivéve –,

kétségbeesetten nekifeszültek, hogy próbáljanak mozdítani a nagyhatalmak előre eltervezett békeprogramján, Trianon megismétlésén. Annyi cikk talán sosem jelent meg Párizsról, mint azokban a hetekben. Mindhiába. Párizs újra végzetet jelentett, de egyben menedéket is, mert a kommunisták fenyegető nyomulása elől ezrével menekültek ki fiatal értelmiségiek, művészek.

Mindmáig keveset tudunk a francia rádió magyar adásának történetéről. Itt most csak annyit, hogy a háború után Aurélien Sauvageot-nak, az Eötvös Collégium volt tanárának vezetésével indult adás baloldali elfogultsággal értelmezte az otthoni híreket, s az irányvonal nem változott akkor sem, amikor a hazai kommunista rendszer egyre abszurdabb tényeiről szereztek tudomást. A negyvenes évek végén, amikor a frissen érkezett fiatal politikai menekültek szembesítették az elhangzott anyagokat a hazai valósággal, konfliktus támadt a magyar adás szerkesztőségében. Ennek nyomán Sauvageot eltávozott a vezetői posztról, a rádió pedig a hazai rendszer következetes bírálója lett.

Ha a magyarság szolgálatának 1945 utáni intézményes kereteit vizsgáljuk, azt látjuk, hogy Szabó Zoltán kulturális attasé 1947–1949 közötti munkája, az általa szervezett Csontváry-kiállítással, a modern magyar képzőművészeti alkotások tárlatával és zenei események rendezésével éppúgy jelentős a magyar diplomácia történetében, mint az, amit a franciaországi magyar gyerekek hazautaztatásával, vagy az 1848-as forradalom 100. évfordulója méltó megünneplésének megszervezésével tett. De ezzel hosszú időre megszűnik a magyar állam művelődési, szellemteremtő jelenléte a francia fővárosban.

A Katolikus Misszió sziget és otthon maradt az emigráns magyarság életében. Szalay Jeromos a lelkek vigasztalása mellett francia nyelvű tudományos könyvekkel is igyekszik huszadik századi sorsunkat megvilágítani: kétkötetes munkát írt a trianoni döntés következményeiről, monográfiába foglalta Márton Áron sorsát.

Az ötvenes években a franciaországi magyarság és a hivatalos magyar külképviselet között megszakadtak a kapcsolatok. Híreket váltani és a cselekvés módozatait megbeszélni többféle-képp összejöttek az emigránsok legjobbjai. Teleki Emma szalonja huszadik századi változatának is tekinthetjük az egykori párizsi magyar követ, Auer Pál otthonát, ahol havi rendszerességgel összejöttek az emigráns újságírók és politikusok, hogy megbeszéljék a hazai és a nemzetközi politika időszerű eseményeit. Auer az európai gondolat képviselőjeként, jó francia kapcsolatokkal tekintélynek is számított, cikkei neves lapokban, többek között a *Le Monde*-ban jelentek meg Majd az ő gondolataként és mozgósító ereje jóvoltából avatták fel Ady emléktábláját az *Hôtel des Balcons* falán 1956 januárjában.

A vasfüggöny tehát Párizsban is működött a magyar hivatalosság és a franciaországi magyarság között, amelynek résnyi emelkedését jelzi az 1953-as hazai fordulat nyomán, hogy 1955-ben és 1956-ban Illyés Párizsba utazhatott, az Állami Népi Együttes Franciaországban turnézott, 1956 májusában a *Körhintával* magyar film először vett részt a cannes-i filmfesztiválon és ugyanazon év szeptemberében azt a Gara Lászlót nevezik ki a párizsi Magyar Intézet élére, akit az MTI tudósítójaként az ötvenes évek elején hazahívtak, s csak 1955-ben engedtek vissza családjához Párizsba.

Az 1956-os forradalom hatalmas fordulatot jelentett. A francia lapok folyamatosan beszámoltak a magyarországi eseményekről, s alaposan máig fel nem mért belpolitikai mozgás is elkezdődött: a baloldal eszmélését indította el a magyar forradalom eltiprása. Baloldali írók, művészek mellett a francia kommunista munkásság soraiban is először döbbsen rá a szovjet rendszer diktatórikus voltára. A forradalom leverését követően több mint tízezer, főként fiatal értelmiségi talált menedékre, majd később otthonra Franciaországban. Ami azt is jelentette, hogy a velük erősödött magyar emigráció java évtizedekre bojkottálta Párizs kádári intézményeit, nem látogatták a Vörös Házzá lett Magyar Házat és az Invalidusok közelében működő Magyar Intézetet, ahol a két lakásból kialakított intézményben a rendszer által politikailag

megbízhatónak ítélt személyek szervezték a zenei, irodalmi programokat egy aránylag szűk körű, a hivatalos Magyarországgal rokonszenvező közönség számára.

Az emigráció pedig a maga fórumaival válaszolt. az Irodalmi Újság Méray Tibor szerkesztésében szívósan képviselte 1956 szellemét. Rezek Román pedig a hatvanas évek közepéig szerkesztette az 1948-ban indított *Ahogy lehet* című irodalmi lapot, amely színvonalas művészeti tudósításokkal, rangos hazai költők verseivel, a katolikus bölcselet, főként Teilhard de Chardin eszméivel igényt képviselt az emigráció szellemi életében. Kevés előfizető, állandó pénzügyi gondok: az emigrációs folyóirat- és könyvkiadás általános gondja volt, hogy egy szűk szellemi eliten kívül nehéz volt megszólítaniuk a közönséget. Sajátosan igaz volt ez a Magyar Műhely avantgardjára, azzal az ellentmondással, hogy szerkesztői elsőként tértek haza különféle tanácskozásokra.

Az évek múlásával a magyar követség és az Intézet egyre nyájasabban végzi dolgát, de a forradalom megítélésében nincs engedmény. Pedig a negyvenedik évforduló ünnepe, a párizsi magyarság komoly és sikeres rendezvénye, nemcsak politikai, hanem rangos művészeti és tudományos eseménysorozattá vált 1986 őszén. 1988. június 16-án Nagy Imre és mártírtársai emlékművének avatása a Père-Lachaise temetőben nemzetközi méretekben, hatalmas visszhanggal mutatta meg a magyar szervezetek (Az Emberi Jogok Magyar Ligája, a Magyar Szabadságharcosok Szövetsége stb.) erejét.

IV.

Ma a megváltozott körülmények mindent átértékelnek: a kint élő magyarságnak számos lehetősége van arra, hogy kapcsolatot tartson Magyarországgal, akár szellemi, akár a hazalátogatás fizikai értelmében. Ugyanakkor a kinti magyar szervezeteknek is újra kell gondolniuk funkcióikat, hiszen mintha a régi keretek alól kifutott volna az idő.

A történelmi, politikai fordulat után, a megnyílt világban a másik oldalról is időről-időre felvetődik a kérdés: szükség van-e az anyaország kulturális képviselőjére, szükség van-e még intézményes formájára, a Magyar Intézetre? Az elmúlt tizenhat esztendőben a magyar hivatalosság részéről többször hangzott el a válasz: luxus a Párizs szellemi központjában 1985-ben megvásárolt, állandó székhelyű Magyar Intézetet üzemeltetni.

Ami bizonyos: a megváltozott világban és nagyon megváltozott lehetőségek között újragondolandó a szerep, a funkció. Egy kulturális intézet elsődleges feladata ma a befogadó ország számára közvetíteni a magyar kultúrát, és Párizsban ezt nagyon erős mezőnyben kell tennie. Fontos, hogy jelen legyünk a világ művészeti fővárosában. Kis nép vagyunk, értékeinket nem szabad a véletlenre, alkalmi kapcsolatok szerencséjére bízni. Szükség van arra, hogy zenei, irodalmi, képzőművészeti múltunknak, jelenünknek, s főként a fiatalok jelentkezésének, tudományos törekvéseink ismertetésének *állandó otthona legyen*. Személyes tapasztalatom: hatalmas segítség, tekintély-növelő is egy fiatal zenésznek vagy képzőművésznek, ha nemzetének házában, tehát kitüntetett helyzetben találkozhat francia szakemberekkel. S itt alakulhatnak olyan kapcsolatok, amelyek nemcsak egy-egy alkotónak, hanem a hazai művészeti életnek is hasznára lehetnek. Az irodalom területén sincs ez másként, hiszen egy-egy könyvbemutató a kiadókkal és szerkesztőkkel is kapcsolatot, baráti együttműködést ígérhet a jövőre. Egy modern Magyar Intézet akár egy bemutatóterem, bemutatja a nemzet mintakollekcióját a kultúra minden területéről. Amely még a borkultúrát is jelenti, ahogyan ezt egykor Szabó Zoltán is kifejtette párizsi szolgálatára készülődve.

De ez a reprezentáció nem az államot, hanem az összmagyarságot érinti. Az Amerikában élő magyar zenész éppúgy pódiumot kaphat, mint a vajdasági író, vagy a marosvásárhelyi képzőművész. S ez a szempont a határon túli területek magyar művészeti és tudományos élete

számára különösen fontos. Mert a Trianonban magyar területeket nyert országok nem működnek politikai nagyvonalúsággal, hogy a párizsi szlovák vagy román kulturális intézet rendszeresen teret adna országga magyar alkotóinak. Amikor például a franciául megjelenő romániai útikönyveknek szavuk sincs arról, hogy például Marosvásárhelyen a Teleki Téka vagy a Kultúrpalota egyáltalán létezik. A magyar kulturális intézetek nemcsak Párizsban, hanem bárhol másutt, ahol működnek, a *több országba szakadt nemzet szellemi, művészeti otthonául szolgálnak*. Nem épületbe szorítottan persze, hiszen az Intézet legfőbb feladata immár a közvetítés, azaz a francia igények és a legjobb, legértékesebb kulturális ajánlatok összehangolása. S ebben fontos program *a folyamatos felfedeztetés*. Csak egy példát említve a több százból: a Ghymes együttes például úgy került a franciaországi magyar év programjába 2001-ben, hogy a rangos fesztivál igazgatója elfogadta a meghívást az Intézet szlovákiai magyar estjére. Ismerve a fesztivál addigi rendezvényeit, az adott évre szóló terveit, tudtuk, hogy fel fog figyelni az együttesre.

Párizs helyzete sajátos a magyar intézetek sorában, hiszen talán itt élnek legnagyobb számban kimagasló magyar szellemi emberek, művészek, akik miközben a befogadó Franciaország kultúráját gazdagítják, hatalmas energiát, tőkét és a francia kapcsolatok kiérlelt, gazdag szövevényét jelentik számunkra is. Az új idők feladatait tekintve az Intézet szellemi törekvését és munkáját talán egy zenemű hangszereléséhez hasonlíthatom: minden fontos hangnak arányosan és tisztán kell érvényesülnie, hogy a dallam erősen és meggyőző erővel szóljon.

Nacionalismus

Romanelli ezredes katonai missziója Magyarországon (1919)

Nagy örömmel tölt el, hogy eme ünnepélyes ülés keretein belül alkalmam nyílik újabb információkat közölni Guido Romanelli ezredes szerepéről,¹⁴²⁰ amit Budapesten a magyarországi olasz katonai misszió élén töltött be néhány hónap erejéig 1919-ben – először Kun Béla rezsimjével, majd a román megszálló csapatokkal kapcsolatosan. Tevékenysége a „dunai” politika és az olasz „katonai diplomácia” háború utáni ingadozásainak összefüggéseiben vizsgálva, önmagában igencsak ellentmondásos, pont amiatt a nagy jelentőségű szerep miatt, amiben ez a tiszt találta magát, mint a kiegyezés egyetlen képviselője, Magyarország és a magyarok számára történelmi szempontból különösen drámai helyzetekben. Ilyen értelemben, a 900-as évek végi katonai missziókhöz társított „emberséges” jelző teljes mértékben igaz – még az időbeli és történelmi különbségek ellenére is – az 1919-ben Romanelli által vezetett olasz misszióra.

Romanelli vitatott alakja, mely a Magyarország és Románia közti feszültségek középpontjában állt az 1918 őszt jellemző ellenségeskedést követő kissé szorult helyzetben, ismét felmerül a maga összetettségében a nemrégiben kiadott magyarországi misszióról szóló emlékiratok hatására.¹⁴²¹ Ebben a különös írásban, amelyet maga a főhős, az Olasz Királyság embere és tisztje, Guido Romanelli ezredes fogalmazott, meglehetősen ellentmondásos eseményekről tesz tanúvallomást – közvetlen kapcsolata Kun Bélával, a magyar bolsevik vezérrel, akit „a magyar Leninnek” is szoktak nevezni, vagy a párizsi béketárgyalás elnökével, George Clémenceau-val folytatott levelezésének gyűjteménye, valamint összetűzése a román parancsnokkal Budapest elfoglalásának idején –, bizonyosságot adnak az ő legfőbb céljáról, amelyért azokban a nehéz helyzetekben küzdött: a megállapodások tiszteletben tartása és az emberek védelme, bármilyen nemzetiségűek legyenek is.

Guido Romanelli ezredes a Villa Giusti-i fegyverszünet után visszavonult a Piave folyó partjáról Cataniába. 1919. május 6.-át írunk, mikor a tüzérség és a műszaki alakulatok tisztje parancsba kapja, hogy csatlakozzanak a bécsi fegyverszünet olasz delegációjához. Bécsben találkozik Roberto Segre tábornokkal, az olasz katonai misszió parancsnokával, aki Budapestre küldi és megbízza őt a Tanácsköztársaság el nem ismert magyarországi bolsevik rezsimjével megbomlott szövetség következtében nemrégiben visszavonult misszió vezetésével. Romanelli, tehát valóban a nyertes hatalmak egyetlen képviselője és az egyedüli szövetséges vitapartner Kun Béla oly rettegett szovjet rezsimjével szemben. Kun, a fiatal (33 éves) bolsevik vezér a háború előtt a baloldali szociáldemokraták élharcosaként, Lenin forradalmi Oroszországában formálta ideológiai pályafutását, s ezenközben sohasem nyugvó politikai agitátorrá, valamint a Lenin által alkalmazott ortodox marxizmus követőjévé vált.

¹⁴²⁰ Ennek a kiadványnak az anyaga más tanulmányokhoz is adalékul szolgált (úgy, mint „La Missione ‘umanitaria’ del Colonnello Romanelli a Budapest nel 1919”, az *RSU – Rivista di Studi Ungheresi*, IV-2005 új sorozatában, „La Sapienza” Egyetem, Róma), továbbá gazdagítják még a szöveget az *Archivio dell’Ufficio Storico – Stato Maggiore dell’Esercito*ban (a továbbiakban *AUSSME*) található dokumentumokból nyert információk is, melyek a *Commissione Interalleata di Parigi* gyűjteményéből lettek összeválogatva (*E8 repertorium* vagy forrásjegyzék).

¹⁴²¹ G. ROMANELLI, *Nell’Ungheria di Béla Kun e durante l’occupazione romana. La mia missione (maggio-novembre 1919)*, A. Biagini gondozásában, Ufficio Storico – Stato Maggiore dell’Esercito, Roma, 2002. Összehasonlítva az *Ufficio Storico*ban található iratokkal, teljesen hitelesnek bizonyult az olasz tiszt beszámolója.

Ez az erdélyi magyar zsidó fiatalember nem kevés politikai fondorlattal képes volt kihasználni azt a hatalmi űrt, ami a Károlyi-kormány lemondása után keletkezett, ami az 1919. március 20-ai úgynevezett „Vyx-jegyzék” (vagy „Vyx ultimátum”) elfogadhatatlansága miatt következett be; oly módon, hogy elfogadták a kommunisták alárendelt szerepét a szociáldemokratákkal kötött szövetségben, megteremtve a feltételeket egy Szovjet- vagy Tanácsköztársaság felállításához, a szovjet bolsevik modell alapján.¹⁴²² A miniszterelnökség és a népbiztosok többsége szociáldemokrata volt, de a külügyekért felelős népbiztos pozíciójáról, melyet Kun töltött be, azonnal kiderült, hogy a legfontosabb mind közül, főleg, mert ezen keresztül közvetlen kapcsolatba kerülhetett Leninnel: ez a „testvéries” viszony Lenin rezsimjével valójában a Szovjet-Oroszországgal aláírt szövetségi szerződés által lett szentesítve. A rezsim ereje ezen felül egy „vörös” hadsereg újjászervezéséből is fakad – amely a gyári munkások tömegeinek besorozásán alapult – és amely potenciálisan is képes „visszaszorítani” a jóval a fegyverszünetben megállapított határokon belülre nyomult román és cseh seregeket.¹⁴²³

Romanelli Kun Bélával való kapcsolata már az elejétől fogva határozottan érzékeny pontnak tűnt és előre meg nem jósolható nemzetközi-politikai visszhangot sejtetett. Már első találkozásuk alkalmával kezdett kialakulni köztük egy „kölsönös tiszteleten”¹⁴²⁴ alapuló közvetlen kapcsolat, ami lehetővé tette az olasz tiszt számára, hogy bizonyos esetekben felléphessen nemcsak az olasz, hanem a szovjet rezsimmel összetűzésbe keveredett magyar lakosok érdekeinek védelmében is. Romanelli akkor került a legnehezebb helyzetbe, mikor szembesülnie kellett egy csapat fiatal katona sorsával, akik június 24-én csatlakoztak az „ellenforradalmárokhoz”. Többségében a Ludovika Katonai Akadémia kadétjairól volt szó, akik magukhoz ragadták a közszolgálati kommunikáció irányítását, míg néhány „vezéregényiség” felhúzott nemzeti trikolor zászlóval sorakozott a Duna-parton, de hiányzott Budapest népének a támogatása, így ezt a megmozdulást az éjszaka folyamán a „vörösök” végérvényesen leverték. Ezek után kihirdették a felkelők nyilvános kivégzését Pest egyik fő terén, az Oktogonon. Romanelli ezredes „mint az olasz katonai misszió vezetője, és a szövetséges hatalmak egyetlen képviselője”, ahogy ő maga is írta, június 26-án egy rövid szöveget fogalmaz franciául, egyenesen Kun Bélának, a külügyekért felelős népbiztosnak címezve: ebben az olasz parancsnok, határozott és kimért hangvételben emlékezteti a Tanácsköztársaság kormányát, hogy tartsák magukat a genfi egyezmény háborús foglyokra vonatkozó passzusához, amely rögtönítélő bíróság esetén lép érvénybe.¹⁴²⁵ Ugyanazon a napon Kun Béla

¹⁴²² A Magyar Tanácsköztársaságról olaszul írt tanulmányok: L. VALIANI, „La Rivoluzione proletaria in Ungheria nel 1918-19” címmel, melyek már korábban kiadásra kerültek a *Scritti di Storia. Movimento socialista e democrazia* című gyűjteményben, F. MARCOALDI gondozásában, Sugarco, Milano, 1983; aztán P. FORNARO legutóbbi művei, úgymint *L'Ungheria dei Consigli e l'Europa danubiana nel primo dopoguerra*, Franco Angeli, Milano, 1987 és ugyanattól a szerzőtől *Béla Kun, professione rivoluzionario*, Rubbettino, Soveria Mannelli (Catanzaro), 1980.

¹⁴²³ Ebben a történelmi környezetben valósul meg az a „szürrealista jelenet”, hogy majdnem egy egész nemzet teljesen különböző társadalmi rétegei a bolsevizmus mellé állnak, mert számukra ez a nemzeti ellenállás utolsó reménye, erről bővebben F. FEJTŐ–M. SERRA, *Il passeggero del secolo. Guerre, Rivoluzioni, Europe* című művében olvashatunk (Sellerio kiadó, Palermo, 2001, 87.).

¹⁴²⁴ ROMANELLI, *op. cit.* (A. BIAGINI: Történelmi bevezetése), XXI.

¹⁴²⁵ Cfr. AUSSME, E8, busta 114 „Trattato del Trianon”, fascicolo 4 „Trattato di pace – Atti della C. M. I. di Budapest e azione del Ten.Col. Romanelli – 1920”: Ministero degli Esteri Gabinetto részére, *Il Ten. Colonnello di S.M. (Pellicelli)* részéről – n. 10213 Sp. Prot., 1919. július 10., Párizs, ezzel a melléklettel: a *M. le Commissaire du Peuple pour les Affaires Etrangères*, da *le Lieutenant [sic] Colonel Chef de la Délégation de Budapest Romanelli (copia)*, 1919. június 26., Budapest. Romanelli a Kun Bélához intézett feljegyzésében szó szerint ezt írja „Vous serez tenu

egy nyilatkozatban felelt az olasz parancsnoknak: elítélendő az ellenforradalmi megmozdulás – amely Kun szerint kórházak, magánházak és különös tekintettel nők, gyermekek, valamint zsidók ellen irányult –, amitől Olaszországnak is távol kéne tartania magát a „baráti viszonyra” tekintettel, amelyet Magyarországgal ápol. Kun vehemensen, különféle ideológiákkal magyarázva védelmezi a Tanácsköztársaság kormányának reakcióját, s kifejezi nemtetszését az ország belügyeibe bármily módon történő beavatkozásokkal szemben.¹⁴²⁶ A kommunista vezér felelete, bizonyos tekintetben, még fel is bátorította Romanellit, aki előre látta, hogy a szovjet kormány összetűzésbe fog keveredni az olasz küldöttséggel. Mindennek ellenére a politikai foglyok háborús fogollyá nyilvánításának érdekében az olasz részről történő beavatkozás egyértelmű felerősödése, továbbá a sajtón keresztül folytatott jegyzékváltásaik lehetővé teszik Romanelli számára, hogy kihasználja a nép elégedetlenségét. Az olasz tiszt válasza tartalmaz egy bizonyos pontot: ebben az 1918. január 3-i fegyverszünetre utal, és felhívja a figyelmet a Tanácsköztársaság partizántevékenységére, valamint kifejti, hogy Olaszország baráti közeledése Magyarország irányába sohasem egy politikai párt felé irányult, hanem az egész magyar nép és Magyarország felé.¹⁴²⁷ Az olasz válasz keménysége miatt egyértelmű volt, hogy a vörösök ellenőrzésétől tartva nem sok újság fogja közölni: ezért Romanelli úgy döntött, hogy az osztrák sajtóban publikálja, amely illegálisan ugyan, de Magyarországon is hozzáférhető. Ez a jegyzék kommentár nélkül marad, mégis a lehető legjobb következményekkel¹⁴²⁸ jár, onnan kezdve, hogy az Ludovika Akadémia „ellenforradalmár”

responsables collectivement et individuellement des susdites violences si elles devraient se vérifier”. A Romanelli és Kun között váltott jegyzékek (Romanelli, *op. cit.*, 93–104. oldalak) részét képezik annak az anyagnak, melyet Roberto Segre tábornok (a bécsi katonai küldöttség vezetője) küldött az olasz küldöttség főparancsnokának a fegyverszünet alkalmából: ebben található két feljegyzés és két levél, melyeket ennek az ügynek kapcsán váltott Romanelli és maga Segre. Segre tábornok válaszlevelében (június 30. keltezett, aztán hozzacsatolták még az öt iratot) kijelenti, hogy Romanelli cselekedetének megítélése nem lehet más, mint kedvező, „annál is inkább, hogy jót tett a presztízünknek és az ügyünknek”. (AUSSME, E8, 114/4 *cit.*: „*Scambio di note a Budapest*”, *Comando Supremo Segreteria* részére, *Il Maggio* [sic] *Generale Capo della Missione Roberto Segre-től* – n. 12738 *prot. S. M.*, 1919. június 30., Bécs).

¹⁴²⁶ „*L'attitude amicale de l'Italie à l'égard de la republique* [sic] *des conseils hongroise ne me permet pas de supposer que l'Italie pourrait reconnaître comme parties belligérantes des bandes, qui en faveur de la contre-revolution* [sic] *veulent tuer des femmes et des enfants et assassiner les juifs*”: AUSSME, E8, 114/4 *cit.*: *M. le lieutenant-colonel G. Romanelli Chef de la Mission Italienne* részére, *Bela Kun Commissaire des affaires étrangères* [sic] (copie) részéről, 1919. június 26., Budapest. Befejezésül kifejti az állam szándékát a „*d'après leur propres lois et protestant contre toute ingerence* [sic] *dans les affaire interieures* [sic] *du pays*.” folytatását illetően.

¹⁴²⁷ AUSSME, E8, 114/4 *cit.*: *M. Kum* [sic] *Bela Commissaire du Peuple pour les Affaires Etrangères* részére, *le Lieutenant* [sic] *Colonel Chef de la Délégation de Budapest Romanelli* (copie) részéről, 1919. június 27., Budapest, ahol az olasz tiszt következtetésképpen megállapítja annak szükségét, hogy „*attirer de nouveau toute Votre attentions sur les consequences facheuses* [sic] *que pourraient avoir pour Vous et les autres Commissaires de Peuple une attitude qui ne fut entièrement*[sic] *conforme aux désirs et aux espoirs des Gouvernements Alliées et Associées*.”

¹⁴²⁸ Cfr. AUSSME, E8, 114/4 *cit.*: *Capo della Missione Militare Italiana* részére, *Capo della Missione Militare Tenente Colonnello Romanelli* részéről – n. 436 *prot.*, 1919. június 27., Budapest. Ebben a Segrének írt jelentésben (amihez csatolva lett a három feljegyzés másolata), Romanelli rávilágít arra, hogy az általa elindított kezdeményezés halaszthatatlanságára („a Béccsel folytatott gyér kommunikáció nem tette lehetővé, hogy tanácsot kérjek, mielőtt megtettem volna ezeket a lépéseket”) és hangsúlyozza a gyakorlatban elért eredményeket (sok túszt visszanyerte a szabadságát és Olaszország is visszanyerte a magyar nép szimpátiáját). Bécsből küldött válaszában Segre elismerően nyilatkozik a hadműveletről, de megfogalmaz néhány jogi, és formális megoldással kapcsolatos kifogást. („Azért arról soha ne felejtkezz el, hogy a velünk folytatott kommunikáció

ifjai végül megmenekülnek a halálbüntetéstől, s helyette csak egy „kiképzőtáborba” küldik őket. Ettől a momentumtól kezdve egyre több lakos fordul a misszióhoz, hogy segítséget kérjen a bolsevik rendőrség által zaklatott, letartóztatott rokonaik, barátaik számára, vagy olasz menlevélért esdekelve, amely garantálja számukra az országból való kijutást.

Az a katonai és „morális” hatalom, amire az olasz parancsnok szert tett, egyaránt hozott számára őszinte elismerést – főleg magyar részről – és kritikát mások részéről, mely alól a román körökhöz közeli olaszok sem képeznek kivételt. És valóban, az április második felében véghezvitt győztes cseh és román offenzívára, a magyar szovjet rezsim erőteljes mozgósítással felelt, valamint, június elején, Kassa szlovákiai ellentámadással véghez vitt visszafoglalásával és a Szlovák Tanács-köztársaság kikiáltásával.

George Clemenceau közbenjárása, aki egy Budapestnek címzett írásában kérte az önkényesen magyar területeket foglalo magyar és más csapatok (mint a románoké) kivonását, előrevetítette annak a lehetőségét, hogy a rezsimet nemzetközileg is elismerjék: mindez elég meggyőző volt Kun Béla számára ahhoz, hogy ténylegesen elrendelje a magyarok kivonulását, ami azonban egyoldalú eredmény maradt. Ezzel a Párizs részéről elkövetett kiütéssel együtt, Romanelli erkölcsi győzelme – mely akkor nőtt meg igazán, mikor közbenjárt az ellenforradalmár fiatalok életéért – meglehetősen meggyengítette Kun politikai erejét a bolsevik uralmon belül: annak azonban fennállt a veszélye, hogy a bolsevik rezsimen belül megnő a legkegyetlenebb emberek hatalma, mint például az úgynevezett, Szamuely–Vágó–Pogány-triumvirátusé. Az olasz ezredes bizonyos értelemben érzi ennek a felelősségnek a súlyát, mégis véghez viszi feladatát, és minden rendelkezésére álló információt kiszolgáltató szövetséges parancsnoknak éppen úgy, mint a románoknak.¹⁴²⁹ A Románia elleni támadás terve a hadműveletek megkezdése előtt még „kompromisszumos megoldásként” merült fel. Amint az előre látható volt, a támadás kudarcba fulladt, lehetővé téve a román csapatok előretörését a magyar főváros irányába. Ezen a ponton visszatér a játszmába az olasz ezredes: tisztelete jeléül felajánlja a misszió védelmét Kun Béla családjának, akik ellen már kibontakozóban volt az ellenforradalmárok fenyegető „fehér terrorjának” bosszúja; így hát a szovjet uralom bukásának kikiáltásakor kijárja Párizsban, hogy a szociáldemokrata Peidl Gyula törekény kormánya kerüljön hatalomra: ennek érdekében egyenesen Clemenceau elnökhöz fordult, s megkérte, hogy tartóztassa fel a románok előrenyomulását Budapest felé. A misszió parancsnokának tehát folytatódik energikus tevékenysége, azzal a meglehetősen egyértelmű

hivatalos nyelve minden esetben az olasz”): AUSSME, E8, 114/4 *cit.*: („Jegyzékváltás Kun Bélával”) *Signor Tenente Colonnello Romanelli Delegazione Milit. Italiana Budapest* részére, *Il Maggiore Generale Capo della Missione R. Segre* részéről – n. 12723 *prot. S.M.*, 1919. június 30., Bécs. Ezen kívül abban a három táviratban, amiket Segre küldött a főparancsnoknak június 27.-én, 28.-án. és 29.-én (*cfr.* „Copia di tre telegrammi, inviati dal Generale Segre al Comando Supremo”, 2 oldal, melléklet itt: AUSSME, E8, 114/4 *cit.*: *Ministero Esteri Gabinetto* részére, *Il Tenente Colonnello di S.M. (Pellicelli)* részéről – n. 9752 *SP.*, július 4.) határozottan kifogásolták Romanelli tetteinek jóváhagyását, („Il Ten. Colonnello ROMANELLI ha errato gravemente attribuendo a insorti caratteri belligeranti invece di limitarsi ad insistere ragione di umanità”: Vienna 27/6/1919) de méltányolták az angol szövetségesek részéről elért pozitív véleményezését ezügyben. („Anche Colonnello inglese Cunningham mi ha espresso suo soddisfare”: Vienna 28/6/1919).

¹⁴²⁹ Egy elemző összefoglalás „Kun Béla hadseregének összetételéről és elhelyezkedéséről július 10-én, amelyet a misszió közölt a fegyverszüneti bizottsággal Bécsben, azzal a kéréssel, hogy tudassák ezt a román hatóságokkal”, részletezve a magyar hadtesteket, összetételüket és fegyverzetüket, mint erre személyesen utal fenti emlékirataiban (ROMANELLI, *op. cit.*, 142., 1. feljegyzés).

céllal, hogy megállítsa a támadásokat, valamint fellépjen a további vérontás és fosztogatás ellen.¹⁴³⁰

A forgatókönyv azonban radikálisan megváltozott. A román hadsereg – melyet a Horthy Miklós admirális karizmatikus személyisége köré újrarendeződött szegedi „fehér” ellenforradalmárok előhada követett – már Budapest kapui előtt jár, és a román generálisok Romanelli iránt megjárta, szövetségesek között természetesnek számító szívéllyessége ellenére a város elfoglalása folytatódik. Arra várva, hogy a győztes hatalmakat képviselő négy generális megérkezzen (ahogyan ezt Romanelli és a magyarok kérték, utolsó védekezésésként az egyébként ellenállásmentes román katonai megszállással szemben), Romanelli a magyar sérelmek szóvivőjévé válik – igaz különösebb eredmény nélkül.

A magyar népet sújtó súlyos katonai rekvirálások ügyében még egy felszólítást is küld a román vezetőségnek a Külügyminiszteri Tanács nevében,¹⁴³¹ tehát közvetlenül szembeszáll a román parancsnokkal, Stefan Holban tábornokkal. A várva várt szövetséges tábornokok Budapestre érkezése (Gordon – Nagy Britannia, Graziani – Franciaország, Bandholtz – Egyesült Államok és Mombelli – Olaszország) elindítja valamelyest az átmenetet a román megszállástól a távolban felsejlő új Horthy-rezsim felé: Romanelli ezredes egészen hazaindulásáig, azaz november 16.-ig természetesen alárendelt szerepbe kerül Ernesto Mombelli tábornokkal. Szinte természetes, hogy az olasz politikai vezetők részéről egyfajta „passzivitás” került előtérbe, mivel nem voltak képesek érvényre juttatni egy egyértelmű nemzetközi álláspontot sem a legyőzöttek (mint a magyarok), sem pedig a győztes szövetségesek (románok) irányában. Egy olasz képviselő tagadhatatlan főszereplő mivoltát ilyen katonai-diplomáciai helyzetben nemcsak hogy nem ismerték el saját felettesei, legalább az általa elért

¹⁴³⁰ Romanelli eme új megmozdulásának – melyben közvetlenül javasolja George Clemenceau, a béketárgyalás elnökének közbenjárását – az eredményei többoldalúak. Először is Romanelli megerősíteti tekintélyét a román katonai parancsnokság megítélésében: ahogyan azt az augusztus 5-én Holban tábornoknak küldött kemény hangú levél is mutatja, amelyben szóvá teszi az egyezmények megsértését, mivel Budapesten szállásolták el csapataikat a városon kívüli elszállásolás helyett (AUSSME, E8, busta 116 „Delegazione Italiana”, fascicolo 1 „Delegazione Italiana – Relazioni varie – 1919”: Comando Supremo – Ufficio Segreteria Roma, Delegazione Italiana per la Pace Parigi részére, Il Maggiore Generale Capo della Missione (Segre) részéről, 1919. augusztus 8., Bécs, csatolva: Mr. Le General Holban, Lieutenant colonel Guido Romanelli (copia) részére, 1919. augusztus 5., Budapest, 2 oldal). A következő távirat, amelyet Clemenceau címzett a román kormánynak a bukaresti francia ügyvivőn keresztül, megerősíti az összes kétséget afelől, hogy legitim-e a román katonai hatóságok által a magyar kormányra kényszerített fegyverszünet (AUSSME, E8, 114 cit., fascicolo 5 „Trattato del Trianon e Missione Inter. del plebiscito – 1919”: „Resolution” – Segretariato Italiano della Conferenza, Consiglio Supremo degli Alleati – N.D. 25, 1919. augusztus 6., csatolva: „Télégramme adressé au Gouvernement Roumain”, G. Clémenceau, 1919. augusztus 6., Párizs). Itt a Legfelsőbb Tanács „tient à déclarer d’une manière catégorique qu’il refuse de reconnaître au Commandant en Chef Roumain, le droit d’imposer aucun armistice sans l’autorisation des Puissances Alliées et Associées”. Aztán két további távirat Clemenceau részéről, egy a Budapesti Szövetségi Misszió számára (1919. augusztus 12., amely elővigyázatosságra int bármilyen magyar kormány elismerésében), és a másik a bukaresti kormánynak címezve (1919. augusztus 13.). Ez utóbbi felhívja a román kormányt, hogy járjon közben saját csapatainál és tartsa tiszteletben a Szövetséges Tábornoki Bizottság döntéseit, „amely a Legfelsőbb Tanács által átruházott hatalommal bír” („Elle n’est pas militairement qualifiée pour donner des ordres directe aux Généraux roumains. – Mais elle est qualifiée pour leur communiquer les vues arrêtées par les Puissances Alliées.”): cfr. AUSSME, E8, 114/5 cit.: „Resolution” – Segretariato Italiano della Conferenza, Consiglio Supremo degli Alleati, 1919. augusztus 13., 2 csatolt távirattal.

¹⁴³¹ G. CAROLI, *Rapporti militari fra Italia e Romania dal 1918 al 1945. Le carte dell’Ufficio Storico, Stato Maggiore dell’Esercito*, Roma, 2000, 52.

„emberi” és erkölcsi sikerek okán, hanem még ráadásul úgy tekintettek rá, mint a Bukaresttel való kapcsolat megromlásának okozójára, annak ellenére, hogy a béketárgyalások során az olasz támogató erő mindvégig ott állt a román követelések hátterében, és hogy augusztus végén megtörtént az új és elégedettséggel fogadott olasz miniszter, Martin Franklin kinevezése Bukarestben.¹⁴³²

Mindazonáltal Romanelli férfiúi bátorsága még pluszban hozzájárul az olasz katona kurázsijához, aki – győztesként és azzal a nemes céllal, hogy érvényesítse a jogot és az igazságot a legyőzöttek megalázása nélkül – úgy próbál biztos alapokat lerakni a béke folyamatában, hogy elkerülje az újabb összetűzéseket, szenvedéseket, és mindig, minden áron küzdjön az emberi életéért.

Ugyanezt a kivételes „legalitást” képviseli Romanelli akkor is, amikor június 24-én megakadályozza az ellenforradalom fiatal főszereplőinek megkísérelt meggyilkolását – amikor is az olasz misszió parancsnoka kérte a genfi egyezmény hadifoglyokra vonatkozó részének betartását a politikai foglyok esetében –, és erre biztosan több, mint valamiféle elméleti ok készítette, ahogy azt nemcsak a „vörösök” mondták, hanem Segre tábornok is Bécsből. A cél, azaz a lehető legnagyobb erővel fellépni egy kegyetlen tömeges kivégzés ellen, viszont igazolta – legalább is a megfigyelő és a történész szemében – az általa kifejtett katonai-jogi erőfeszítést.

Kétségtelen, hogy Guido Romelli szenvedélyes szemtanúja volt az általa közvetlenül átélt eseményeknek, különös tekintettel a magyarok és Magyarország sorsára – egy ország, amely lenyűgözi őt és amellyel gyakran azonosul is –, míg a legszembevetőbb nehézségei a románokkal való kapcsolatában maradnak, akikkel sohasem sikerült olyan párbeszédet kialakítania, amelyet őszintén szeretett volna.¹⁴³³ Mindazonáltal soha nem vesztette el az ellenfelek közötti semlegességét. Kérdemelte Kun Béla tiszteletét, csakúgy mint Horthy Miklós megbecsülését és Csernoch János primás halálát, aki 1922-ben díszkarddal tüntette ki érdemei miatt. Ennek ellenére megvádolták, hogy túl közel áll a „vörösökhöz” és magyar-párti, valamint, hogy „felelőtlen” magatartást tanúsított, már-már az engedetlenség határait súrolva.

Mombelli tábornok jelentése (1919. december 7-i dátummal) Romanelli ezredes tevékenységéről egyhavi fogdára ítéletét eredményezte,¹⁴³⁴ amit a jelentés késedelme miatt elengedtek. Ilyen vádakkal szemben, ennyi év távlatában¹⁴³⁵ legyen a végső ítélet, Leo Valiani¹⁴³⁶ tekintélynek örvendő gondolata, melyben „mindenki számára hasznosnak” ítélte Romanelli kapcsolatát a bolsevik vezérrel.

¹⁴³² Az Olaszországra vonatkozó román kritika Brătianu kormányfő ironikus szavaiban öltött formát, aki képes volt az olasz szándékokat Románia felé „túl plátóinak” nevezni, amelyet „inkább a gondolat, mint az akarat támaszt alá” (CAROLI, *op. cit.*, 52.).

¹⁴³³ *Cfr.* ROMANELLI, *op. cit.* (A. BIAGINI: Történelmi bevezetése), XXIV.

¹⁴³⁴ Egy kritikus állásfoglalásért az olasz katonai misszió tevékenységéről, *cfr.* R. SEGRE, *La missione militare italiana per l'armistizio: dicembre 1918 – gennaio 1920*, Zanichelli, Bologna, 1928.

¹⁴³⁵ Az utóbbi évek hivatalos ünneplései újra ráirányították a figyelmet ennek a jelentős olasz szereplőnek a történetére: mellszobrát visszaállították a híres budapesti Zrínyi Miklós Nemzetvédelmi Egyetem katonai intézményébe, 2000. október 30-án. A budapesti kultúrintézetben 2003. október 13-án a tiszteletére rendezett találkozó alkalmával Romanelli személyét úgy emelték ki, mint Giorgio Perlasca „példás elődjét” (Perlasca volt az az olasz, aki a második világháborúban több ezer zsidót mentett meg a holokausztól), amiért „a budapesti katonai akadémia több mint száz diákját mentette meg a biztos haláltól”.

¹⁴³⁶ L. VALIANI, *Riflessioni vissute su due rivoluzioni*, Le Monnier, Firenze, 1989; *cfr.* ROMANELLI, *op. cit.*, XXIV.

ÉLES CSABA

Remény és rezignáció

Az európai szétszakítottság és egységesülés tükröződései

Európa világpolitikai és világgazdasági szerepsökkenésének alapvető történelmi okai a két világháború (vagy összevontan kezelve „az új harmincéves háború”) és azok kikerülhetetlen következményei. Először a bolsevizmus, azután a fasizmus és nemzeti szocializmus; végül földrészünk ideológiai és politikai, gazdasági és katonai kettéosztottsága. Nyugat-Európában ezt a reménytelennek tűnő és rezignáltan kommentált folyamatot késleltette és relatíve kárpótolta – már az I. világháború után – az a kedvező körülmény, hogy az államélet nagyrészt mentes maradhatott a fasizmustól és teljesen a bolsevizmustól.

A kettéosztottság és a hidegháború évtizedeiben Nyugat-Európa támaszt találhatott jobb geopolitikai helyzetében és magasabb színvonalú civilizációs hagyományaiban; kezdetben az úgynevezett Marshall-tervben, később az egyre szélesedő és intézményesülő euroatlanti integrációban. A világháborúknak azonban nem voltak igazi európai győztesei, inkább kisebb és nagyobb mértékű vesztesei. Sőt: egyes katonai és politikai győztesek rövidebb (Nagy-Britannia, Franciaország) vagy hosszabb távon (Szovjetunió) gazdasági téren vesztesékké váltak; a fő katonai-politikai vesztesek (Nyugat-Németország és Japán) pedig gazdasági győzőkké.

Az is hamar nyilvánvalóvá vált, hogy Európa nemcsak a világháborúkkal pusztította és gyengítette önmagát – egyszersmind még hatalmasabbá téve az Amerikai Egyesült Államokat –, hanem az azokat követő békerendszerekkel is rontotta távlati esélyeit. Még tragikusabb, hogy a klasszikus nyugati polgári demokráciák tulajdonképpen a weimari köztársaságon bosszulták meg a vilmosi császárságot, Károlyi Mihály népköztársaságán az Osztrák–Magyar Monarchiát; de még Kerenszkijnek sem adták meg a szükséges politikai és katonai, erkölcsi és pénzügyi támogatást.

*

Descartes 1630-ban komolyan azt gondolta, hogy Európa katolikus szellemben történő egyesítését a francia királyság fogja megteremteni. Olyan politikai prognózis ez, amelynek filozófiai alapja az egyetemes monoteizmus és monarchizmus szintézisbe hozott eszméje. Leibniz viszont 1682-ben mélységes ironiával szemléli és „dicséri” XIV. Lajos marsalljainak és katonáinak a Rajna-menti és németalföldi, különböző felekezetű keresztényekkel szembeni erőszakos túlbuzgalmát (miközben a Török Birodalom már ismét Bécsset fenyegeti).¹⁴³⁷

Később Montesquieu is helyesen ismerte föl, hogy – hosszabb távon – az eredendő bünt Európa újkori, lehetséges egysége ellen XIV. Lajos követte el a megszakításokkal 1667-től 1714-ig tartó különféle örökösödési és más hegemonisztikus törekvésű háborúival. A hódító célú hadjáratok során a Napkirály szembekerült Spanyolországgal, Angliával, Hollandiával, Svédországgal és az észak-német választófejedelmeket tömörítő, úgynevezett augsburgi ligával. Ami Speyerben 1693-ban történt, az nemcsak a jelen, hanem a német múlt ellen viselt totális háborúként is értelmezhető.¹⁴³⁸

¹⁴³⁷ Vö. BOROS Gábor, *Európa-etűdök: Descartes, Leibniz, XIV. Lajos*, Magyar Tudomány, 2004, 5. sz., 574–575. (A szám nagyobbik része tematikus összeállítás LUDASSY Mária szerkesztésében, *Európa fogalma a filozófia történetében* címmel.)

¹⁴³⁸ „Amit XIV. Lajos Speyerben vétett a német császárokkal szemben, Isten Saint-Denisben torolta meg rajta!” (VICTOR HUGO, *A Rajna. Levelek egy barátomhoz*, Gutenberg, Budapest, 1929, II., 103.)

Hegel a történetfilozófia nézőpontjából vont figyelemreméltó párhuzamot V. Károly német-római császár és a francia Napkirály túlereje és világhatalmi, az „egyetemes” monarchiára való törekvései között. „Birodalma nagyjainak háttérbe szorításával, amelyet Richelieu és később Mazarin hajtott végre, XIV. Lajos korlátlan uralkodó lett; ezenkívül megvolt Franciaországban szellemi fölényének tudata is azáltal, hogy műveltségével a többi Európa előtt haladt, ez pedig a gondolat uralmára tette alkalmassá, Lajos igényei nem annyira, mint V. Károlyéi, kiterjedt hatalmán alapultak, hanem inkább népének műveltségén, amelyet akkoriban a francia nyelvvel együtt általánosan befogadtak és csodáltak: így amaz igények kétségkívül jogosultabbak voltak, mint V. Károlyéi. De ahogyan már II. Fülöp nagy haderői megtörték a hollandok ellenállását, úgy Lajos becsvágyó tervei is ugyanezen a hősi népen szenvedtek hajótörést.”¹⁴³⁹

XIV. Lajos elhunyt (1715-ben) az Európát centralizálni és uniformizálni akaró uralmi törekvések halála is – legalábbis Versailles szemszögéből és a 18. században. „Európa nem más – írta a fiatal Montesquieu 1724 körül –, mint egy hatalmas, több kisebb népből összeállított nemzet. Franciaországnak és Angliának szüksége van Lengyelország és Oroszország jólétére, miként az egyik tartomány rá van utalva a másikra. Ha valamely állam a szomszédja leverésével akarja a hatalmát növelni, úgy rendszerint csak önmagát gyengíti.”¹⁴⁴⁰

Amit Montesquieu legfőljebb talán még csak sejtett, azt Victor Hugo már – bő száz évvel megelőzve Robert Schumann gyakorlati politikai kezdeményezéseit – tudta és meg is jelentette (1843). Nevezetesen azt, hogy „Németország és Franciaország szövetsége megfékezi Angliát és Oroszországot, előkészíti Európa boldogulását, a világbékét.”¹⁴⁴¹

Hugo ezen a hídszerepű szövetségen belül – ha romantikus poétikussággal is – megfogalmazza a felek munkamegosztását. Franciaország a fej – Németország a szív; előbbi gondolkodik – utóbbi érez. De a döntő dolog az, hogy Francia és Germánia Európa lényege: maga a civilizáció.¹⁴⁴² Mindez tömör előszó is lehetne Romain Rolland tízkönyves, vertikális vonalvezetésű, életrajzi jellegű regényépitményéhez (1904–1912); amelynek németországi darabjaiban a furcsa nevű, de tehetséges zeneszerző jobbára csak érez, de a párizsi színekben már komolyan gondolkodik is.¹⁴⁴³

¹⁴³⁹ HEGEL, Georg Wilhelm Friedrich, *Előadások a világtörténet filozófiájáról*, Akadémiai, Budapest, 1966, 772.

¹⁴⁴⁰ MONTESQUIEU, Charles Louis, *Európa egységéről*, Phönix, Budapest, 1943. 54.

¹⁴⁴¹ HUGO, Victor, *i. m.*, 318. (Kiemelés tőlem – É. Cs.) – Az I. világháború kitörése előtti években Richard Dehmel német költő jutott ehhez hasonló álláspontra. „Az egyesült Német- és Franciaország az ideális és reális politika szempontjából egész Európát sakkban tarthatná.” (Idézi: FÁBRY Zoltán, *Thomas Mann párizsi számadó könyve*, in *Thomas Mann összegyűjtött írásai*, 2. köt., 1926–1929. *Újságcikkek, tanulmányok*, Madách, Bratislava, 1981. 106.)

¹⁴⁴² Ua., 314.

¹⁴⁴³ Vö. ROLLAND, Romain, *Jean-Christophe*, Magyar Helikon, Budapest, 1962. (A főhős családneve Krafft.) – Hugo és Rolland (formálisan főhőse, Jean-Christophe) ez irányú gondolkodása közeli rokonságának bizonyítására elegendő lesz egyetlen szemelvény is. „Ő, aki a Rajna vidékéről származott, ahol a civilizáció árja egybefolyik, gyermekkorától fogva ösztönösen érezte egyesülésük szükségességét: lángelméjének öntudatlan törekvése egész életében az volt, hogy fenntartsa a két hatalmas szárny egyensúlyát és lendületét. Minél gazdagabb volt germán álmokban, annál nagyobb szükségét érezte a latin szellem világosságának és rendjének. Ezért volt olyan drága neki Franciaország. Itt élvezte azt a jótéteményt, hogy jobban megismerte és megfékezte magát. Itt egészen önmaga lehetett.” (1278.) – Rainer Maria Rilke e műről szólván (1913) nem titkolja esztétikai elégedetlenségét, de azt ennek ellenére elismeri, hogy „joggal adták ki Németországban, már csak a terjedelem s az érzemények okán is.” (*Marie von Thurn und Taxisnak*, in Rainer Maria RILKE, *Levelek*. III. köt., 1912–1914, vál. BÁTHORI Csaba, Új Mandátum, Budapest, 1996. 136.)

Az abszolút monarchiával szemben ellentétes előjellel, kinyilatkoztatott céljainak önvédelmi kényszerűségből és éppen ezért átmenetileg ellentmondva, a nagy francia forradalom is Európa egysége ellen hatott. Méginkább érvényes ez az ellenhatás I. Napóleon császárságára, amely a formálódó modern polgári társadalmi és kapitalista gazdasági viszonyok idején akart visszatérni a kora középkori Nagy Károly birodalmához és a kora újkori XIV. Lajos makacs hegemonisztikus törekvéseihez.

Hogy mit jelentett Napóleonnak Európa egysége, és mit eredményezett ez az újkori katonacsászár Európa differenciálódása és militarizálódása szempontjából, azt Nietzsche igen kendőzetlenül és elfogultságtól mentesen írta meg 1882-ben. „Napóleonnak köszönhetjük (...), hogy most néhány háborús évszázad következhet, amilyeneknek a történelemben nincs párja, vagyis röviden szólva, beléptünk a *háború klasszikus korszakába*, a tudós, ám népszerű, az eszközöket, adottságokat és a fegyelmet illetően nagyléptékű háború korszakába...” Napóleon „ezzel az ellenségeskedéssel a reneszánsz egyik legnagyobb örökösévé lépett elő: ő hozta ismét a felszín napvilágára az antik lényeg egy darabját, talán a legfontosabb darabját, egy gránitkövet. És ki tudja, az antik lényeg e darabjának nem sikerül-e fölülkerekednie a nemzeti mozgalmon, hogy igenlő értelemben örökölje és vigye tovább Napóleon erőfeszítéseit –, aki egy Európát akart, amint tudjuk, és ezt a *föld úrnőjévé* akarta tenni.”¹⁴⁴⁴ Európa napóleoni „egységének” elméleti alternatíváját Immanuel Kant már 1795/96-ban fölvezolta – mint az államok „békeszövetségét” – *Az örök béke* című politikai-filozófiai tanulmányában.

Nem tekinthető véletlennek, hogy Saint-Simon éppen a napóleoni szoldateszka összeomlásának: a lipcsei „népek csatája” évében (1813) fordult felhívással Európa tudósaihoz. „Csak önök állíthatják helyre Európa békéjét. Csak önök szervezhetik újjá az európai társadalmat.”¹⁴⁴⁵ Ilyen előzmények után kanyarodunk vissza ismét Victor Hugóhoz, a közéleti szereplőhöz, aki egyik 1849-es parlamenti felszólalásában nem csupán az Európai Egyesült Államok vízióját vetítette képviselőtársai elé, hanem ennek a reménybeli képződménynek szoros szövetségét és sokrétű kapcsolatrendszerét is az Amerikai Egyesült Államokkal.

Az „Európai Egyesült Államok” és alappilléreinek szövetsége azonban még hosszú időre megmaradt Victor Hugo nagyszabású világpolitikai óhajának. A Rajna romantikus rajongója ugyanakkor jó realitásérzéssel látta, hogy „Ausztia Németország múltja, Poroszország a jövője.”¹⁴⁴⁶ De azt már nem sejtette meg, hogy ebből majd a sedani vereség (1870), és még később – más, lényegi okokkal összefonódva – nagy világháború fog következni. Európa jövője 1849 után tehát korántsem az összetartozás és együttépítkezés jegyében alakult.

Dosztojevszkij Verszilov nevű regényhőse szerint (1875) azért, mert „még túlságosan németek, túlságosan franciák, nem játszották még végig ezt a szerepüket. Addig még sokat fognak rombolni, és nekem fáj a szívem a rombolásért. Az oroszoknak Európa éppoly drága, mint Oroszország; drága és szeretett minden köve. Európa éppúgy a hazánk, mint Oroszország. Még inkább! Nálam jobban senki sem szeretheti Oroszországot, de sosem éreztem lelki-furdalást, amiért Velence, Róma, Párizs, történelmük, tudományuk, műkincseik drágábbak nekem még Oroszországnál is! Az orosz imádja ezeket az idegen, ódon köveket, a régi világ e

¹⁴⁴⁴ NIETZSCHE, Friedrich, *A vidám tudomány*, Holnap, Budapest, 1997, 288.

¹⁴⁴⁵ SAINT-SIMON, Claude-Henri de, *Levél az európai tudósokhoz*, in Uő, *válogatott írásai*, Gondolat, Budapest, 1963, 221. Úgy gondoljuk, hogy e gondolat előképe föllelhető Pierre Bayle-nál, amikor a 17–18. század fordulóján korai francia felvilágosodásának tudós képviselője megálmodta az írók (tkp. minden filozófusok, tudósok, egyáltalán az írástudók) „köztársaságát” (*République des Lettres*).

¹⁴⁴⁶ HUGO, Victor, *i. m.*, 321.

csodáit, szent csodák szilánkjait; mi oroszok jobban imádjuk ezeket, mint ők maguk, az európaiak!”¹⁴⁴⁷

*

1914 júliusa: „abban a hónapban tört ketté minden Európában” – írta Márai Sándor a naplójába, hetven évvel később.¹⁴⁴⁸ Az 1914-es év kétségtelenül korforduló, sőt *igazi* századforduló is: a 19. század végérvényes befejezése. „A múlt kitombolta magát, a jövő elsüllyedt.”¹⁴⁴⁹ Amikor Fábry Zoltán 1929 decemberében leírta ezt a mondatot, a gondolkodó elmék már látták: egy morális haldoklásra ítélt 20. század született meg a vérből és mocsokból. Hogy mit veszítettek a világháborúban, azt mások még korábban kimondták: néhányan már a fegyverzajok előtt.

Például Romain Rolland, a svájci Vevey-ben, 1914. augusztus 22-én. „Erkölcsei haldoklásom ez, mert látnom kell a civilizáció csődjét, ezt az örült emberiséget, amely legdrágább kincseit, erejét, tehetségét, legnagyobb erényeit, hősi önfeláldozása tüzeit a háború gyilkos és ostoba bálványának áldozza föl. Szívem elszorul az üresség láttára: nincs isteni szó, krisztusi sugár, erkölcsi vezető, aki a dulakodás fölött rámutatna Isten városára.”¹⁴⁵⁰

Aztán kimondta, Münchenben és környékén élve, Rainer Maria Rilke is. Őt ugyan elragadta azon a végzetes nyáron egy szerencsére csak kérészéletű költői lelkesedés Mars hadisten iránt, de szeptember másodikán már igazi humanista hangján fogalmaz levelében. „Úgy tornyosul előttünk ez az esemény, mint valami veszélyekkel fenyegető gigászi hegység, és egész jövőnk mögötte torlódik, mintegy elérhetetlenül.”¹⁴⁵¹

A jövő kétségtelenül baljós és kiszámíthatatlan; de a múlt igazi értékének lényege mint veszteség konkrétan is megmondható. Rilkében egy hónap híján egy évvel később kristályosodott ki a felelet. „Csak most értem meg: pontosan így járt a világban utóbb az a pár óriás

¹⁴⁴⁷ DOSZTOJEVSZKIJ, Fjodor Mihajlovics, *A kamasz*, Magyar Helikon, Budapest, 1971, 531. A német származású gondolkodótól – az egyetemesen emberi értelmiség nevében – egyfajta indirekt védekezésnek és válaszként is értelmezhetőek Friedrich Nietzsche 1882-ben megjelent szavai. „Röviden szólva tehát *jó európaiak* vagyunk – és ennél jobban nem tisztelhetnénk meg önmagunkat –, Európa örökösei, az európai szellem évezredeinek gazdag, dúsgazdag és lekötelezett örökösei: mint ilyenek, magunk mögött hagytuk a kereszténységet is, és pontosan azért, mert *belőle* származunk és őseink olyan keresztények voltak, akik kíméletlen keresztyéni becsületességükben hitükért fölládozták javaikat, vérüket, társadalmi rangjukat és hazájukat is. Mi – ugyanezt tesszük.” (*A vidám tudomány*, 309.)

¹⁴⁴⁸ MÁRAI Sándor, *Napló 1984–1989*, Helikon, Budapest, 1999, 40.

¹⁴⁴⁹ FÁBRY Zoltán, *A pofozott nemzedék*, in Uő, *i. m.*, 411.

¹⁴⁵⁰ ROLLAND, Romain, *Napló a háborús évekből 1914–1918. Válogatás*, vál. BENEDEK Marcell, Gondolat, Budapest, 1960. 10. – Rolland azonban már a *Jean-Christophe* 1912-ben megjelent, tizedik könyvében látta a háború előszelét, érezte az összecsapások elkerülhetetlenségét. „Keleten már előcsatározások jelezték a nemzetek nagy háborúját. Egész Európa – Európa, amely tegnap még kételkedő volt és érzéketlen, mint egy kiszáradt erdő – a tűz zsákmánya lett. A harc vágya erőt vett minden lelken. Bármelyik pillanatban kitörhetett a háború. Elfojtották – újjászületett. Táplálta a leghitványabb ürügy is. A világ úgy érezte: kényre-kegyre ki van szolgáltatva egy véletlennek, amely elszabadítja a dulakodást. Várt. A legbékésebb lelkekre is ránehezedett a szükségszerűség értéke.” (*I. m.*, 1275.)

¹⁴⁵¹ RILKE, Rainer Maria, *Magda von Hattinbergnek*, in Uő, *Levelek*, IV. köt., 1914–1918, vál. BÁTHORI Csaba, Új Mandátum, Budapest, 1997, 14. – Tökéletesen ide illenek a „győztes” oldalról Paul Valéry szavai is. „Az utolsó háború semmit sem rombolt le inkább, mint az előrelátásba vetet hitet.” (VALÉRY, Paul, *Európa nagysága és hanyatlása*, Egyetemi Nyomda, Budapest, 1945, 14.)

aggastyán, Tolsztoj és Cézanne, és intett és óvott és fenyegetett és veszélyekről beszélt, mint prófétái egy olyan ószövetségnek, amelyet éppen a közeljövőben készül elárulni az emberiség –, és ezt az árulást ők már nem óhajtották megérni. Bármí jöjjön is, az a legszörnyűbb, hogy az élet bizonyos ártatlanságát, amelyben mi mégiscsak felnövekedtünk, egyikünk sem fogja megtapasztalni soha többé.”¹⁴⁵²

És eljött a háború vége, a végső számvetés ideje. „Nálunk, a vén Európában meghalt minden, ami a miénk volt; fenséges eszünk tébollyá vált, pénzünk papír, gépeink immár csak lőnek és felrobbannak, művészetünk öngyilkosság. Elpusztulunk, barátaim, így rendeltetett” – panaszkolta fájdalmasan Hermann Hesse, 1919 nyarán.¹⁴⁵³

Más szerzőknél ezt a végérvényesen letűnt világot nem nosztalgikus tisztelet övezi, hanem a hagyatékának értelmességével szembeni hitehagyottság és harag sújtja. „A szappannak meg a könyveknek köszönhetően – írta Stefan Zweig 1928 márciusában Makszim Gorkijnak – magunk is hosszú ideig hittünk ebben a civilizációs fölényben, mi európaiak – és nemcsak az iskolapadban. Csak 1914-ben, mikor emberségünk e vékony hártájára az első ütésre fölrepedt, és kiütköztek alóla a mészáros nyers izmai, csak akkor eszméltünk rá egész siralmasságára.”¹⁴⁵⁴

Az elítélés és megvetés hangneme Remarque-nál is változatlan (1929), vagy inkább még keserűbb. „Micsoda értelmetlenség mindaz, amit valaha írtak, cselekedtek, gondoltak az emberek, ha ilyesmi lehetséges. Hazugság és hiábavalóság minden, ha évezredek kultúrája még azt sem tudta megakadályozni, hogy a vérnek ezt az áradatát kiontsák, hogy a kínoknak száz-meg száz-ezer ilyen börtöne legyen a világon. Csak a kórház mutatja meg igazán, hogy mi a háború.”¹⁴⁵⁵ Ha a háborúellenesség szimbolikus intézménye a kórház, akkor a boldog békeévek polgári-értelmiségi igenlésének emblematikus „köztere” a kávéház.

Foglaljuk össze Rolland és Rilke, Hesse és Zweig panaszaiknak lényegét. 1914-től kezdődően az európai értelmiség kiüzetett egy olyan „Paradicsomból”, amely egyik oldalról illuzórikusnak bizonyult ugyan, a másik oldalról azonban mégis valóságos volt. Tagadhatatlan realitás volt ugyanis az eszmék és az emberek, a stílusok és a könyvek szabad áramlása. Egész Európa valósága volt a földrész országait összekapcsoló vasúthálózat; és nem illett vitatni azt sem, hogy a liberalizmus az első a világnézetek között. Megfogalmazódik tehát mindezekben a „panaszokban” a hatalomnak és önmaguknak egyszerre címzett szemrehányás is, amiért megálltak félúton és anélkül, hogy kialakították volna az önvédelem kereteit és eszközeit.

A vesztes országok írástudói egyre aggodalmasabban és elkeseredettebben fogadták a győztesek diplomáciai köreiből kiszivárgó híreket. Mit akar tőlünk az Antant? – tette föl a kérdést önmagának Thomas Mann. „Kiüzni belőlünk a Goethe, Luther, Frigyes és Bismarck élményét, hogy »beilleszkedjünk a demokráciába«.”¹⁴⁵⁶

Külön kiemelendő azonban, hogy az egyik Antant-hatalom empatikusan érző és felelősen gondolkodó értelmiségije közül jónéhányan ugyancsak borúlátóan ítélték meg az átrendezett Európa közeljövőjét. Az angol írókra gondolunk. Egyikük Robert Graves (1929), akit „a versailles-i béke megdöbbentett: „a vak is látta, hogy egy szép napon megint háború lesz, de

¹⁴⁵² RILKE, Marie von Thurn und Taxisnak, i. m., 89.

¹⁴⁵³ HESSE, Hermann, *Klingsor utolsó nyara*, in Uő, *Gyermeklélek. Klein és Wagner. Klingsor utolsó nyara*, Cartafilus, Budapest, 1997, 235.

¹⁴⁵⁴ ZWEIG, Stefan, *Makszim Gorkijnak*, in Uő, *Levelek barátaimhoz*, Gondolat, Budapest, 1988, 181.

¹⁴⁵⁵ REMARQUE, Erich Maria, *Nyugaton a helyzet változatlan*, Európa, Budapest, 1985, 181.

¹⁴⁵⁶ MANN, Thomas, *Naplók*, I. köt., 1918–1921, 1933–1939. *Válogatás*, Európa, Budapest, 1988, 9.

ezzel senki sem törődött.”¹⁴⁵⁷ Másikuk John Galsworthy (1920). „A vén tizenkilencedik század, amely látta az individualizmus bimbójának olyan csodálatos virágba való szökkenését, narancsvörös ég árnyékában tért nyugovóra, s ez eljövendő viharokat ígért.”¹⁴⁵⁸ Ha a politikai perspektíva nem is, a meteorológiai metafora összekapcsolja Anglia idézett íróját Pannónia költőjével. „Micsoda katasztrófákat éltünk át – írta Babits Mihály 1928-ban –, s micsoda felhők csüggnek még fölöttünk!”¹⁴⁵⁹

Mindkét világháború után olyan béketervek realizálódtak, amelyek nem kisebbitették, hanem fokozták kontinensünk kettészakítottságát. Elsősorban a költőkre – verseikre és prózájukra egyaránt – hárult az a nemes feladat, hogy megmentsek és ápolják, felélesszék és gerjesszék az európai nemzetek és emberek összetartozásának és sorsközösségének tudatát, röviden szólva: az *európai öntudatot*. A felelős írástudókat az az alapelv vezérelte, hogy Európa – bármifajta politikai széttöredezettsége ellenére – szellemileg mégis egységes és egész.

Melyek ennek a szellemi Európának imaginárius, de minden politikai határnál stabilabb körvonalai? „Minden helyet – vallotta Paul Valéry (1922) – ahol Caesar, Gaius, Traianus és Vergilius, ahol Mózes és Szent Pál, Arisztotelész, Platón és Eukleidész neve határozott jelentőséggel s egyben tekintéllyel bír, bizvást Európának nevezhetünk. Minden faj és minden ország, amely előbb rómaivá, aztán kereszténnyé vált, végül pedig elfogadta a görögök gondolkodásmódját, tökéletesen európai.”¹⁴⁶⁰ (Mintegy negyven évvel később helyezkedett Charles de Gaulle tábornok, az V. Francia Köztársaság elnöke arra az előremutató, világpolitikai jelentőségű álláspontra, hogy Európa az Atlanti-óceántól az Urálig terjed.) A Valéry-idézet értelmében állította önmagáról – éppen Észak-Norvégiában járva és töprengve 1936-ban – Karel Čapek is, hogy „európai lokálpatrióta vagyok”.¹⁴⁶¹

Összegzésként elvontabb és általánosabb, egyértelműen magasabb szintű és ugyanakkor az alapvető aktuális problémát is mélyen megvilágító az a fejtegetés, amelyben ehhez a kérdéskörhöz Husserl közelített 1935-ben. „Európa nyilvánvalóan egy bizonyos szellemi élet, tevékenység, alkotás egységét jelenti az összes hozzátartozó célokkal, érdeklődéssel, gonddal és fáradozással, meghatározott céloknak megfelelően létrehozott képződményekkel, intézményekkel, organizációkkal. ... Az európai lét krízisének csak két kivezető útja van: Európa vagy elpusztul, mert elidegenedik életének racionális értelmétől és szellemellenességbe, barbárságba hanyatlik, vagy újjászületik a filozófia szelleméből az észnek a naturalizmust végképp leküzdő heroizmusa által. Európa legnagyobb veszélye a fáradtság.”¹⁴⁶²

A magyar költészetben számos szép vers született az európai eszme ihletésére. Például Áprily Lajos (*Európa*), Illyés Gyula (*Vér az érben*), Kosztolányi Dezső (*Európa*) és Babits Mihály (*Európa – a Hazám!*-ciklusból). Az alábbi sorokat ez utóbbiból (1921–1924) idézzük.

¹⁴⁵⁷ GRAVES, Robert, *Isten hozzád, Anglia!*, Európa, Budapest, 1979, 289.

¹⁴⁵⁸ GALSWORTHY, John, *Válóper*, in Uő, *A Forsyte Saga*, Európa, Budapest, 1970, II. köt., 65.

¹⁴⁵⁹ BABITS Mihály, *Bevezető tanulmány Julien Benda: Az írástudók árulása* (Anonymus, Budapest, 1945.) című könyvéhez.

¹⁴⁶⁰ VALÉRY, Paul, *Jegyzet „A szellem válságá”-hoz*, in Uő, *Változatok*, Révai, Budapest, 1931, 51.

¹⁴⁶¹ ČAPEK, Karel, *Északi utazás*, in Uő, *Barangolások Európában*, Európa–Madách, Budapest–Pozsony, 1973, II. köt., 183.

¹⁴⁶² HUSSERL, Edmund, *Az európai emberiség válsága és a filozófia*, in Uő, *Válogatott tanulmányai*, Gondolat, Budapest, 1972, 329, 366.

Röpülj, lelkem, röpdül túl hazámat!
 Hogy röpültem egykor! Tornyok szálltak,
 Montblanc süllyedt, narancsfák kínáltak,
 láttam népet, mordat és vidámat:
 így találtam nagyobbik hazámat.
 Rómát fiús tisztelettel jártam,
 mintha őseim városa volna
 és Avignon nevetett, mint Tolna,
 vígan fürdött egyazon sugárban
 és egy lélek font be néptől-népig
 messze földrészt eleven hálába:
 egy lélek, egy ország, végtül-végig
 magát-tépő hazám: Európa.¹⁴⁶³

Mikor lesz a szó mindennapi valóságában is egyesült Európa? A kérdésre – éppen ötven évvel ezelőtt – Márai Sándor is megadta a maga válaszát. „Majd, ha egy nápolyi így sóhajt fel: »Az én Stockholmom«, egy marseille-i ezt kiáltja: »Az én Budapestem...« – akkor lesz Európa. Amerikában ez megtörtént. San Franciscóban a bevándorolt holland vagy magyar ivadéka így sóhajt: »Az én New Yorkom...«. De ennek feltétele a közös nyelv és még sok minden egyéb. Európa a latin nyelv nagy közösségében volt csak Európa – amikor ez megszűnt, Európa is megszűnt.”¹⁴⁶⁴ Az első kritérium egyik fele – mint láttuk – már a két világháború között teljesült. Legalábbis az írástudóink szintjén, mert Babits már fősóhajtott: „Az én Avignonom”, és a cseh Čapek is fölkiáltott: „Az én norvég fjordjaim...”

A másik kritérium Márainál a közös nyelv, amelyet azonban nem lenne helyes szó szerinti jelentésére szűkíteni. Európa közös nyelve ugyanis a közös szellem, úgy, ahogyan azt például főntebb Valéry és Husserl értette. „A soknyelvű emberek Európájának lakói nem beszélnek folyamatosan nyelvek sokaságát – közelít a problémához Eco –, de amikor találkoznak, úgy is megértik egymást, ha mindenki a saját nyelvén beszél, s ha nem beszél is folyékonyan, érti a többiekét, mert – ha nehezen is – a »szellemet«, kulturális univerzumot érti meg, melyet őseinek és hagyományának nyelvén minden beszélő kifejez.”¹⁴⁶⁵

Ezek az írók és költők követendő példát kínálnak tehát a nemzeti és európai identitás szintézisére. Ámde ami ezt a szintézist lehetővé teszi, az az alkotó értelmiségi és polgári-középosztálybeli identitásoknak már korábbi megléte.

¹⁴⁶³ BABITS Mihály *Összegyűjtött versei*, Szépirodalmi, Budapest, 1968, 380.

¹⁴⁶⁴ MÁRAI Sándor, *Napló 1945–1957*, Akadémiai–Helikon, Budapest, 1990. 299. – Márai közös európai nyelvként negyed századdal később az olaszt javasolta. (Vö. Uő, *Napló 1976–1983*, Helikon, Budapest, 2001, 136–137.)

¹⁴⁶⁵ ECO, Umberto, *A tökéletes nyelv keresése*, Atlantisz, Budapest, 1998, 331.

A nacionalizmus és az Európa-kép változásai Magyarországon a 19–20. században

A nemzeti identitás fontos alkatelemeként szerephez jutó európai önazonosság gondolata rendszerint akkor került a nyilvános diskurzus homlokterébe a 19. és 20. század folyamán, amikor az ország kritikus történeti időszakot élt át. Akkor tehát, amikor krízis volt, és a kilábalás érdekében reformokra lett volna szükség. Elsőként és igazán nagy hangsúllyal az 1830-as és 1840-es években került tehát komoly formában napirendre a kérdés. Ezáltal be is következett a határozott szakítás a 18. században oly népszerű befelé forduló magatartásmóddal, melyet az *Extra Hungariam non est vita, non est ita* fejezett ki igencsak beszédes módon. Az ebben összegzett közösségi mentalitás egyszerre artikulálta a középbirtokos nemesség, a *bene possessionata* nyílt vagy burkolt Habsburg-ellenességét, és nemkülönben az általuk kézben tartott megyei hatalom öntudatos provincializmusát. A polgárosodás szele azonban hamar kifújta az ablakon a nemesség benne összegződő ön- és hazaszemléletét. Elsőként Vajda János kölcsönzött polgárosodás fogalmának az 1860-as években pontos nyelvi formát és határozott jelentést;¹⁴⁶⁶ a polgárosodás azonban már ezt megelőzően is az európai horizont felé való nyitást kívánta és feltételezte. E folyamat kezdetén találjuk gróf Széchenyi Istvánnak, a nagy utazónak és angomán arisztokratának az európaiságba oltott reformszellemű nemzeti öntudatát.

Széchenyi polgárosodáson (bár ő még nem használta a kifejezést) civilizálódást értett, melynek öszerinte az angol civilizáltság a mindennekfölötti mércéje. Anglia, vagyis az európaiság korabeli paradigmája ilyenformán utánzásra, utolérésre serkent. Széchenyi minden tőle telhetőt meg is tett azért, hogy Magyarország méltó legyen ehhez az ideálhoz. Gyakran fel is rótták neki a külföld-imádatát, ami ellen így védekezett a *Hitel* lapjain. „Ma könnyen vádolják anglomaniával az embert. Ítéletem szerint lehetetlen Britanniában egyet ‘s mást meg nem szeretni, ‘s az, ki maga utazza be azon országot [...] valamelly ki nem magyarázható belső édes érzéssel fogja ott látni a’ törvényelőtti egyenlőséget, a’ nemzeti szellem, közlélek, publicitás és sajtószabadság által való csudálatos kifejlést ‘s felemelkedést.”¹⁴⁶⁷

Széchenyi számára az *utilitas* fogalma volt mind közül a legdöntőbb. Ami annyit jelent, hogy mivel a kultúra és a civilizáció egyaránt a szabadságban és a versenyszellemben gyökereszik, meg kell barátkozni a magyarságnak ez utóbbiakkal. Ennek az az egyik legjobb módja, hogy szoros kapcsolatot tart a külfölddel és a külföldiekkel. Ez ugyanis kifejezetten hasznos, fejt ki a *Világban*, egyúttal kellemes is, hiszen általa még az a vágyunk is kielégülhet, hogy mind több szép és kellemes helyet ismerjünk meg. Ennek kapcsán Párizsra és a közismert angol üdülőhelyekre utal Széchenyi, olyan helyekre tehát, ahová sokan el szoktak zárandozni, mivel kulturált és civilizált pontjai a világnak.¹⁴⁶⁸

Széchenyi nem állt egyedül külföld-imádatával, ami többnyire és jellemző módon az európaiság öntudatát jelentette az idő tájt. Az 1830-as években divattá lett a reformok iránt lelkesedő felsőbb társadalmi körökben az utazás és nem utolsósorban az utazásokról szóló

¹⁴⁶⁶ Vö. GYÁNI Gábor, *A polgárosodás történeti problémája*, in Uő, *Történészdiskurzusok*, L’Harmattan, Budapest, 2002, 99.

¹⁴⁶⁷ SZÉCHENYI István, *Hitel*, Trattner–Károlyi, Pest, 1830, 115–116.

¹⁴⁶⁸ Széchenyi eme elképzeléseit bővebben tárgyalja: GERGELY András, *Széchenyi eszmerendszerének kialakulása*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1972.

írási beszámoló írása és publikálása.¹⁴⁶⁹ Elég, ha megemlíjük néhány közismert és befolyásos ember példáját, így mindenekelőtt Pulszky Ferencét (utóbb a Nemzeti Múzeum igazgatója), az erdélyi Bölöni Farkas Sándorét (ő afféle magyar Tocqueville-ként egyenesen Amerikába utazott a börtönviszonyokat tanulmányozni), Szemere Bertalanét (a későbbi miniszterelnök), vagy báró Eötvös Józsefét. Eötvös, az író, a gondolkodó és a dualizmus kori kultúrpolitikus kapcsán érdemes azt is megjegyezni, hogy az ebben az időben rendszerint idealizáltan ábrázolt Nyugat (vagyis Európa) képe önáló némi kritikai értékelés kíséretében jelenik meg a honi olvasó előtt. Eötvös *Szegénység Írlandban* című írásában számot vet ugyanis a haladás, a kapitalista fejlődés pauperizációt teremtő hatásával is.¹⁴⁷⁰

Összefoglalóan tehát megállapíthatjuk, hogy Európa úgynevezett demonstrációs hatása¹⁴⁷¹ erős rezonanciát keltett a reformkor vezető értelmiségijeiben és politikusaiban; s a többnyire a haladó és fejlett nyugati világ (vagyis Európa) eszményítése mellett a miféle rossz vár majd ránk, ha az európai utat választjuk dilemmája is megfogalmazódott alkalmanként.

1848 és 1849 külön fejezetet képez az európaiság hazai recepcióját illetően. A modern magyar nacionalizmus kiteljesedéseként jelentkező forradalom és szabadságharc, különösen a Habsburgokkal való, nyílt katonai konfliktus formáját öltő szakítást követően, egyértelműen az európaiság gondolatával jegyezte el a korszerű magyar hazafiságot. Nincs is talán ékeesebb és szókimondóbb példája e tudatosan vallott koncepciónak Kossuth függetlenségi nyilatkozatot bejelentő, 1849. áprilisi beszédénél. Idézem: „itt van az idő, midőn ki kell mondanunk, hogy az austriai ház által a köztünk s közötté fennállott kapocsnak elszakítását a nemzet a maga népfelségi akaratával szentesíti, ... s hogy a magyar nemzet fellép az európai statuscsalád sorába, mint önálló független hatalom. [...] Uraim ki kell ezt mondanunk azért is, hogy az európai statuscsalád, melytől magunkat elszakítottunk semmi esetben sem tekinthetjük, tudja meg, hányadán érez, miképpen gondolkozik, s mit akar a magyar. [...] Nekünk, Uraim, el kell foglalni Európában azon állást, hogy valahányszor az európai nemzetek hatalmának képviselői nem saját ügyök, hanem Európa ügyei fölött akarnak intézkedni, rólunk nélkülünk ne intézkedjék...”¹⁴⁷²

Azt kívánta Kossuth ily módon kifejezni, hogy Magyarország része lett (vagy része szeretne lenni) a szuverén nemzetek alkotta Európának. Az őt ezentúl a többi európai államhoz fűző kapcsolat merőben más természetű, mint ami a Szent Szövetség szövetségi rendszerében az egyes államokat egymáshoz kötötte. Az új Európát ugyanis immár modern nemzetek alkotják, azok határain belül pedig az alkotmányosság elvei és a törvény uralma szab rendet.¹⁴⁷³ Következésképpen az egymás közti kapcsolataikban a nemzeti egyenjogúság elve fog érvényesülni. A Függetlenségi Nyilatkozat, amely Magyarország politikai programként meghirdetett európaiságának mondhatni az első politikai dokumentuma is egyúttal, a nyilvánvaló belpolitikai megfontolásokon túl egy és más külpolitikai körülménynek is köszönhetette a megszületését. Azt lett volna hivatva kifejezni, hogy mit vár el a magyar politikai elit Angliától vagy az Egyesült Államoktól a Magyarországhoz fűződő viszony

¹⁴⁶⁹ SCHLETT István, *A magyar politikai gondolkodás története*, 2. kötet, *A liberalizmus Magyarországon*, I. rész, Korona Kiadó, Budapest, 1999, 122–131.

¹⁴⁷⁰ EÖTVÖS József, *Szegénység Írlandban*, In: Uő, *Reform és hazafiság*, I. köt., Magyar Helikon, Budapest, 1978.

¹⁴⁷¹ A fogalomhoz vö. Andrew C. JÁNOS, *The Politics of Backwardness in Hungary 1825–1945*, Princeton University Press, Princeton, 1982.

¹⁴⁷² *Nemzeti újjászületés. Válogatás Kossuth Lajos írásaiból és beszédeiből*, szerk. PAJKOSSY Gábor, Új Mandátum Kiadó, Budapest, 2002, 134–135.

¹⁴⁷³ Eric J. HOBBSBAWM, *A nacionalizmus kétszáz éve. Előadások*, Maecenas, Budapest, 1997, 104–129.

tekintetében; azért éppen ezek az országok kaptak különös hangsúlyt, mert éppen ők voltak azok, amelyek némi szimpátiát tanúsítottak a magyar önállósági törekvések iránt.¹⁴⁷⁴

Az új Európa, aminek Magyarország is immár teljes jogú tagja, elképzelése komoly népszerűsége tett szert 1848 tavaszán és az azt követő hónapok során. Egyszerre jelentette (volna) ezen európaiság a nemzet szuverenitását, valamint gazdasági-társadalmi és politikai modernségét. Pregnáns módon fejezte ki ennek az új, hazánkat is integráló európaiságnak az eszményét Petőfi Sándor, mely európai gondolati közösség ebben az időben szinte eggyé vált a forradalom akarásával. Az *Európa csendes, újra csendes* címmel 1849 elején írt költeményében ugyanakkor azon kesergett a költő, hogy Magyarország idő közben teljesen magára maradt a forradalmi szellemben feloldódó európaiság ébrentartása során.¹⁴⁷⁵

A szabadságharc leverése ellenére sem szűnt meg az európaiság ezen eszméjének a vonzereje a honi liberális körökben. S persze így volt ez még jóval később is, amikor a dualizmus államrendszerében a közjogi értelemben valamelyest korlátozott magyar nacionalizmus továbbra sem talált semmi kivetnivalót az Európa-gondolatban. S ez korántsem meglepő. A nacionalizmus nélkülözhetetlen feltétele, az ellenségkép ugyanis ez időben a legkevésbé sem az Európa-ellenességet, hanem a szomszéd népekkel szembeni érzelmi és gondolati idegenség érzületét kívánta meg és tartotta életben. Ami ilyenformán egyszerre jelenthette a nyílt vagy burkolt (helyesebben elfojtott) Habsburg-ellenességet s mindenekelőtt a pánszlávizmustól való szinte páni félelmet. Az első főként a kossuthiánus függetlenségi ellenzék kizárólagos tulajdona volt, az utóbbi viszont úgyszólván általános közkincsnek számított. A pánszláv-ellenesség ugyanakkor a magyarok európaiságának az ékes bizonyítékául is szolgálhatott. A pánszlávizmustól való félelem két ellenségkép biztos alapjain nyugodott: egyfelől az ország többnyire szlávok alkotta nemzeti kisebbségeinek a szeparatizmusától való szorongás, sőt rettegés táplálta, másfelől az őket alkalomadtán támogatni kész orosz nagyhatalmi-birodalmi politikától való ösztönös félelem munkált a háttérben.

Az a korabeli meggyőződés, amely szerint a magyarok által 1867-ben a kiegyezéssel választott út az európaiság melletti elkötelezettség vállalása is egyúttal, még a parlamenti diskurzus és a politikai közbeszéd retorikájában is szüntelenül kifejeződött. Az olyan szavak és kifejezések, mint *basa*, *basáskodni*, *satrafatörvény*, *despota*, *ázsiai állapotok* stb. kivétel nélkül arra utaltak, hogy a politikai elit európainak tudta és látta az országot. Az „Európa védőbástyája” mint gyakorta elhangzó szlogen szintén ezt az öntudatot volt hivatva kifejezni. Hozzá kell azonban fűzni, hogy az utóbbi kifejezés nemcsak a magyarok, hanem a csehek, a lengyelek és megannyi más „köztes-európai” nép számára szintúgy az európai identitás kihangsúlyozására és folytonos sulykolására szolgált. A nemzeti önbecsülés és a rivális nacionalista programokkal szembeni határozott elhatárolódás ilyenformán szorosan egybekapcsolódott Európa pozitív képével. Helyesen mutat rá Péter László, hogy: „az »ázsiai barbárság-gal« szemben majd mindegyik nemzet »Európa« határait őrizte.” Arra is felhívja ugyanakkor Péter a figyelmünket, hogy: „A múltból átörökölt intézményeket és szokásokat”, melyek a haladás útjában látszottak állni, épp az ázsiai jelzővel igyekeztek kellően nyomatékosítani, magyarul: elítélni. „Erős volt Magyarország Európához tartozásának a beidegződése, és annál érdekesebb éppen ezért, hogy a köztudat mégis szkeptikusan ítélte meg az 1867 után kiépülő modern közintézmények »európai« jellegét.”¹⁴⁷⁶

¹⁴⁷⁴ Gábor PAJKOSSY, „*Liberty and democracy for my country*” – Lajos Kossuth, *The Hungarian Quarterly*, 35 (1994), 144.

¹⁴⁷⁵ PETŐFI Sándor, *Összes költeményei*, Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1972, 1101.

¹⁴⁷⁶ PÉTER László, *A nemzeti múlt legendái és tilalomfái*, in Uő, *Az Elbától keletre. Tanulmányok a magyar és kelet-európai történelemből*, Osiris, Budapest, 1998, 121., 121.

Európaiságunk eme öntudatos vállalásának a 19. század végén és a 20. század elején ugyanakkor a kirekesztő jellege vagy célzatossága volt legfeltűnőbb vonása. Így adott neki hangot a fiatal Tisza István, még jóval az előtt, hogy miniszterelnök lett volna. „Ez a kis nemzet oda van állítva Európának talán legexponáltabb pontjára, óriási veszélyek, hatalmas nemzetek törekvései elé. Hiszen e kis nemzetnek kellett megvédeni a civilizációt és a szabadságot az iszlám által fenyegető veszélyektől hosszú századokon keresztül és meg kell azt ma védenie egy más nagy veszéllyel szemben, mellyel a szláv abszolutizmus egész Európa kultúráját fenyegeti.”¹⁴⁷⁷

Mindebből jól látható, hogy milyen nagy utat tett meg a nacionalizmus és az európaiság gondolati „szövetsége” a valamikori reformkori kezdetektől a 19. század végéig tartó időszakban: a század első felében a Nyugat demonstrációs hatása iránti rendkívüli fogékonyság hatotta át, utóbb viszont a kirekesztő nacionalizmus jegyében kapott új értelmet és merőben új funkciót.

Nagyot változott a helyzet Trianont követően. A Trianon által keltett sokk egyszer és mindenkorra elültette a fejekben „a sorsunkra hagyott Európa”, sőt „az ellenünk fordult Európa” fantazmagóriáját. Az antant-hatalmakkal azonosnak vett képzeletbeli Európa az ettől fogva egyre mélyebben beidegződő felfogás szerint úgymond kitaszította magából Magyarországot, midőn feldarabolta és végül odalökte a kisantant kénye-kedvének. Új hagyomány vette ilyenformán kezdetét, amely eltérő okokból és az egyre változó körülmények ellenére mindenkor rejtett magában legalább egy csipetnyi Nyugat- és Európa-ellenességet. Kezdetben tehát a revíziós gondolattal szorosan egybekapcsolt Európa-elleni érzület kerekedett felül, amit a második világháború körüli években nem vagy alig tudott már ellenpontosítani az antifasiszta töltetű angolbarátság. A háborút követően pedig mindez nyomban kiegészült Nyugatnak a kommunista blokkpolitika által gerjesztett, ellentmondást nem tűrő ellenségképével.

Ez utóbbi jegyében indult meg a hatvanas évektől a kelet-európaiság gondolatának a historizálása, mely törekvésnek Pach Zsigmond Pál elkanyarodás-elmélete, később az elmaradottság fogalom, valamint a centrum–periféria fogalompár Kelet-Európára történt alkalmazása felelt meg a történetírás keretei között. Ez utóbbit Berend T. Iván és Ránki György gazdaságtörténet-írói munkássága fémjelezte egyáltalán nem csekély nemzetközi kisugárzással. Az említett szellemi tendenciák úgyszólván közös mondandója röviden abban összegezhető, hogy Magyarország (és vele együtt a szűkebb vagy tágabb kelet-európai régió) már legalább a 16. századtól kezdődően elvált az európai (a nyugati) fejlődési vonaltól, és külön kelet-európai útra tért át. A 19. századi reformerek, majd az ő nyomdokaikba lépve a későbbi modernizátorok (politikusok, vállalkozók és értelmiségiek) a Nyugat utánzására és utolérésére sarkalltak ugyan, ezek a törekvések azonban többnyire csak félsikerrel jártak. Következésképpen Magyarország (és a későbbi kommunista Kelet-Európa egésze) – ahogy Berend egyik utolsó, magyarra is lefordított könyve a címében is kifejezi – jószerivel *Terelőútra* kényszerült, s mind a mai napig azon vesztegel.¹⁴⁷⁸

Tagadhatatlan viszont, hogy forgalomba került egy teljesen másféle Európa-fogalom is a 20. század folyamán; az utóbbi nem vált teljesen koherens eszmerendszerré, ugyanakkor minden egyes változatában szögesen ellentmondott a kelet-európaiság imént vázolt gondolkörének, egyúttal eltér a 19. században honos európaiság fogalomtól is. Ennek a gondolati iránynak a 19. században hamvába holt konföderációs elképzelések képezték a mindenkori kiindulópontját, melyet az emigráns Kossuth dolgozott ki és terjesztett különféle változatokban. A nacionalista opciók kiváltására, sőt azok kifejezett ellensúlyozására kigondolt

¹⁴⁷⁷ Idézi: VERMES Gábor, *Tisza István világnézete*, Történelmi Szemle, XLIII, 3–4 (2001), 292.

¹⁴⁷⁸ Ld. GYÁNI Gábor, *Történelemszövegek*, L'Harmattan, Budapest, 2002, 231–261.

konföderáció újabb változatát Jászi Oszkár dolgozta ki az 1910-es években, amikor buzgón kereste a kiutat az Osztrák–Magyar Monarchia ez időben egyre jobban mélyülő kríziséből. *A Magyarország jövője és a Dunai Egyesült Államok* címet viselő, 1918-ban publikált tervezet bevezetőjében kifejti Jászi, hogy arra keresi választ, „vajon lehetséges-e Magyarország ésszerű életigényeit az európai kultúra és az egész emberiség fejlődési törekvéseivel összeegyeztetni?”¹⁴⁷⁹

Mind a kossuthi, mind a Jászi-féle konföderációs eszmének a Kádár-kori Magyarország tudományos berkeiben is akadtak lelkes pártfogói. Főként olyanok karolták fel akár az egyiket, akár a másikat, akik a Szovjetunió nagyhatalmi érdekszférájába integrált ország (és vele együtt az egész közép-európai régió) emancipációs álmait kívánták a történelmi reminiszcenciák révén ily módon élesztgetni. A valamikori függetlenségi gondolat és politikai vezéreszme kései képviselőjeként Szabad György a kossuthi konföderációs gondolat rehabilitálásán fáradozott; a rossz kompromisszumként felfogott kiegyezés korabeli elvi alternatíváját prezentálta általa.¹⁴⁸⁰ Hozzá kell tenni, Svájc révén volt ugyan e konföderációnak paradigmatis európai példája, mégis az államszerkezet észak-amerikai mintája jelenti inkább ez esetben a kívánatosnak nevezhető modellt. A konföderációs kibontakozásra tett (többnyire utópikus javaslatok) ilyenformán sohasem a tényleges európai nemzeti fejlődés normáját vették (volna) alapul.

Messzemenően áll ez a Jászi-féle Duna-konföderációs elképzelés a Hanák Péter által felkarolt hagyatékára is. Az Európai Egyesült Államok Jászi által vizionált elgondolása szépen belesimult Hanák nyolcvanas évekbeli Közép-Európa elképzelésébe, aminek egyébként Szűcs Jenő volt igazi történetírói megalapozója. Nem véletlen, hogy Szűcs és Hanák 1986-ban együtt léptek fel ennek a koncepciónak a propagálóiaként, amely alkalommal nyíltan és közvetlenül konfrontálódtak a Pach és a Berend–Ránki és mások által is vallott Kelet-Európa felfogással.¹⁴⁸¹

A Hanák és Szűcs által meghirdetett történeti Közép-Európa fogalom inkább csak a nevében azonos a német, tehát a Naumann-féle *Mitteleuropa* elképzeléssel. Azt mondhatjuk tehát, hogy legfőljebb *családi rokonság* köti őket össze egymással. Aligha tekinthető pusztán véletlennek, hogy kezdetben még maga Jászi is lelkesedett Naumann koncepciójáért, és akkor lohadt le iránta a lelkesedése, amikor végül rájött, hogy német imperialista szándékok bújnak meg mögötte. A családi rokonság lényege egyébként az, hogy a különböző Közép-Európa elképzelések kivétel nélkül mind elhatárolják magukat Kelettől, mely utóbbit a politikai értelemben vett orosz vagy orosz-szovjet társadalmi modell és birodalom testesíti meg számukra. Egy további, az előbb említetteknél nem kevésbé fontos attribútuma a felfogásnak, hogy határozottan európai gyökerekkel bíró és folytonosan európai orientációjúként kívánja beállítani a változatos határok közt elképzelt „köztes”- vagy Közép-Európát. Következésképpen önálló európai identitást tulajdonít „köztes”-Európa minden egyes népének és államának, mely identitás egyszerre jelent adottságot és feladatot is azok számára.

Ebből az utóbbiból fakad az értelmiségre háruló kivételesen nagy felelősség mindenkori hangsúlyozása, tekintve, hogy olyan lappangó örökségről van ez esetben szó, melyet (utólag) kell mintegy felfedezni. Miért is? Azért, hogy végre tudatosodjék az ebben a térségben élők számára, kik ők valójában; de persze azért is, hogy egyúttal biztosítsák róla a Nyugatot is, miszerint a régió rendíthetetlenül számon tartja Nyugathoz tartozásának a változatlan tényét.

¹⁴⁷⁹ Idézi HANÁK Péter, *Jászi Oszkár dunai patriotizmusa*, Magvető, Budapest, 1985, 71.

¹⁴⁸⁰ Erről bővebben: GYÁNI Gábor, *A Habsburg-múlt magyar emlékezete*, Élet és Irodalom, 2003. január 24., 6.

¹⁴⁸¹ A vitát rekonstruálja: GYÁNI Gábor, *i. m.*, (2002), 237–239.

Az így definiált „közép-európai európaiság” főbb identifikációs tartópillérei, vagyis az európai közös vonások főként a nyugati kereszténységben, a szabadság nyugati fogalmában, az individualizmus tiszteletében manifesztálódnak. Mivel azonban ez a fajta európaiság mégiscsak töredékesen jutott és jut érvényre a kontinens e szegmensében, és ráadásul állandó veszélynek is ki volt és ki van téve a keleti hódítók részéről, erősen kell tehát akarni ennek a látens, majd újra kitalált tradíciónak a felelevenítését és érvényesítését, akár szellemi, akár politikai tekintetben.¹⁴⁸²

A közép-európaiság gondolatának emellett is létezett egy sajátos válfaja, az, amit Németh László hirdetett a két világháború között, a kelet-európai tejttestvériség elgondolása. Az európai műveltségű és széles látókörű Németh, egyike lévén az elsőnek, akik igyekeztek kidolgozni a kismagyar nemzettudatot, a kismagyar nacionalizmusok ellensúlyozására szánta elgondolását. Az irodalmi tudat (jelesül a népköltészet) földrajzából indult ki, majd arra a következtetésre jutott, hogy a keleti népeknek közös alkati betegsége, miszerint „hézagos a fejlődésük”. Németh gyógyszerként ajánlotta tehát a kelet-európai tejttestvériség eszméjét annak a régióknak, melyet a harmincas években már körülöleltek a totalitárius rendszerek. „E föld hagyományait és érdekeit, írta, a világ nagy átalakulásában védeni próbáljuk. Úgy éreztük, hogy a bolsevizmus és a fasizmus Európa számára nem lehet az utolsó szó... s hogy ha mi kitartunk e föld múltja és igényei mellett, a tarkaság ‘betegsége’ és a tarkaság kultúrája mellett, a Nyugat érő forradalma minket igazol s hű közép-európaiak Európához is hívek leszünk önmaga felülmúlásában.”¹⁴⁸³

Nincs semmilyen közvetlen kapocs Szűcs és Németh, és még kevésbé Hanák és Németh Közép-Európa elképzelése között, noha a Bibó hatása alatt álló Szűcsnek volt vagy lehetett némi kötődése a Németh-féle Európa-fogalomhoz. Mindamellettsé kívül közös az elgondolásaikban, hogy a régiót nemegyszer fizikailag is veszélyeztető birodalomépítő diktatúrák ellenében vélték különösen fontosnak meghirdetni az európaiság-tudat eme sajátos fajtáját. A Habsburg-birodalom, ami ugyan még liberális politikai rendszer volt, majd a német náci birodalom, s végül a bolsevik szovjet birodalom egyaránt véstesen korlátozta a térségben az egyes különálló nemzetek önállóságát, megrövidítette a politikai szabadságot, és éppen ezt lett volna hivatva ellensúlyozni a közép-európaiság ethoszán nyugvó szellemi és politikai célkitűzés.

Az eddig felsoroltakon túl szólni kell végül a pán-európaiságról gondolatköréről. A két háború közt Coudenhove-Kalergi és mások által is propagált Pán-Európa gondolatnak Magyarországon is akadt néhány lelkes pártfogója. Közülük mindenekelőtt Faluhelyi Ferenc, a nemzetközi jog pécsi professzora neve emelhető ki, aki 1928-ban önálló könyvet jelentetett meg erről a témáról. Az európai konföderáció szükségességének indokolásául három veszélyt említ Faluhelyi: a hatalmi szupremácia következtében felszínre kerülő államközi feszültségek állandósulását; Szovjet-Oroszország terjeszkedési vágyát; az Európa létét folytonosan aláásó gazdasági instabilitást. A nemzetállam, Faluhelyi szerint is tartósabb képződmény annál, mint hogy egyik pillanatról a másikra és minden további nélkül fel lehetne cserélni az integrált Európa hatalmi építményével; nem jött el tehát még az ideje a nemzetek „privatizálásának”. Coudenhove-Kalergi Pán-Európa elképzelését bírálja Faluhelyi akkor is, amikor kijelenti, a nemzeteket integráló gazdasági együttműködést sem lehet rövid időn belül megoldani.¹⁴⁸⁴

¹⁴⁸² E röviden összefoglalt Közép-Európa elképzelést hosszasan fejtegeti: HANÁK Péter, *Ragaszkodás az utópiához*, Liget Műhely Alapítvány, Budapest, 1992.

¹⁴⁸³ NÉMETH László, *Levél Duna-Európáról*, in Uő, *A minőség forradalma*, Magyar Élet Kiadása, Budapest, 1940. 3. kötet, 172.; Uő, *Magyarság és Európa*, in Uő, *Sorskérdések*, Magvető-Szépirodalmi, Budapest, 1989, 252–336.

¹⁴⁸⁴ FALUHELYI Ferenc, *Páneurópa*, Danubia, Pécs, 1928, 20, 40. és 58.

Összegzésként meg kell jegyeznünk: a Pán-Európa-gondolat megmaradt marginális szellemi fejleménynek idehaza és külföldön egyaránt, s ebben a tekintetben azonos volt a sorsa, mint a különféle konföderációs elképzeléseknek, valamint a közép-európai gondolatkörnek.

*

1989 merőben új külső és belső feltételeket teremtett a nemzeti öntudat, valamint az európai identitás egymásközi viszonyát illetően. Korai lenne azonban ma még mérleget vonni az elmúlt másfél évtized fejleményeiről. Első pillantásra úgy tűnik, hogy a virulens nacionalizmus visszatérése, amire megannyi szembeszökő tény figyelmeztet folyton bennünket, nem vetett gátat az európaiságba vetett hit mind erősebb érvényesülésének, egy új fajta európai identitás tartós kialakulásának. A helyzet ezért úgy fest, hogy párhuzamosan él egymás mellett, egymás szomszédságában nacionalizmus és európaiság, ami azért lehetséges csupán, mert egyikük sem tart (vagy tarthat) igényt az egyedüli kizárólagosságra. Ez a fejlemény pedig messzemenően egybevág a csoportidentitások ma olyannyira jellemző pluralizálódásával, aminek főként a kizárólagosságra igényt formáló kollektív azonosságtudat, jelesül a nemzeti identitás látja a legfőbb kárát.

KÁDÁR JUDIT

Otthonosan (Közép-)Európában: Imrik Margit memoárja a boldog békeidőkről

„Európa Bécs határánál ér véget” – a Metternichnek tulajdonított kijelentés arra enged következtetni, hogy az önmagát a „Másikkal” (például, amint azt Edward W. Said kimutatta a „Kelettel”) szemben meghatározó „Nyugatnak” a 19. században e definícióhoz nem volt szüksége az Ausztria keleti pereménél élő népekkel történő összehasonlításra. A metternichi mondat alapján úgy tűnik, Európa keleti szélén nem a nyugatitól eltérő jegyeket hordozó kultúrák vannak, hanem az összevetésre alkalmatlan, civilizáció nélküli világ. Bár a 21. században is élő szállóige egyszerre rejt magában lenézést és érdektelenséget, a hazai értelmiség évszázadok óta Európával való viszonyában határozta meg, mi Magyarország. Legjelesebb írástudói soha nem fogadták el a fenti nyugati, legismertebb formájában ráadásul egy osztrák politikusnak tulajdonított álláspontot, a szállóigében is testet öltő elutasítás ellenére az ország helyét – nemcsak geográfiai helyzetét, hanem kultúráját illetően is – középen, vagy kicsit keletebbre, de Európán belül határozták meg/jelölték ki.

A magyar irodalmi-kulturális hagyományba tartozó írók, költők, politikusok, történészek stb. Európával kapcsolatos nézetei valamelyest ismertek, ám szinte semmit nem tudunk arról, hogyan gondolkodtak e kérdésről a nők. Írásomban azt vizsgálom, mit jelentett egy, még Ferenc József alattvalójaként a magyar középosztályba született fiatal nő számára a 19–20. század fordulóján az Osztrák–Magyar Monarchia, annak keleti és nyugati fele, miként viszonyult a benne élő nemzetiségekhez, tehát hogyan mutatkozik meg nézeteiben a kor nacionalista ideológiája.

A forrás Imrik Margit (később Benda Gyuláné) *Egy váradi úrilány* című memoárja, mely 2006-tól olvasható nyomtatásban; a megközelítésmód a mikroszintű elemzése, amely során, mint azt éppen történésszé lett unokája, Benda Gyula írta: „[a]z elemző annak megértésére törekszik, hogy hogyan működött a valóságban a társadalom, mit tapasztalhattak az egyes emberek.”¹⁴⁸⁵ Imrik, ha említ is politikai eseményeket, tisztfeleséghez méltón nem fűz hozzájuk megjegyzést, amint nyíltan nem reflektál a duális államot aláásó nacionalizmus jelenlétére sem, sőt az Osztrák–Magyar Monarchiáról sem fejt ki véleményét. Élettörténete és anekdotái azonban e reflektálatlanságuk ellenére is elárulják az Imrik család és saját maga viselkedésének mozgatórugóit, s kirajzolódik egy, a 19.-20. század fordulóján kialakulóban lévő középosztályi, „polgári” mentalitás, amelynek megerősödését hamarosan megtörte a Monarchia felbomlása és Magyarország katasztrofális veresége.

Benda Gyuláné Imrik Margit élete 95. évében, 1985-ben mondta magnószalagra visszaemlékezéseit unokamenyének, Sebők Magdának. Az elbeszéléssel csak 1921-ig, Erdélyből Magyarországra történő áttelepüléséig jutott el. Ezt követően még öt esztendőt élt, ám ennél

¹⁴⁸⁵ „Az átlagtól a mikrotörténelemig, avagy a léptékváltás problémája. Házasságok Keszthelyen (1750–1849). In: BENDA Gyula, *Társadalomtörténeti tanulmányok*, Budapest: Osiris, 2006, 515.

az időpontnál hirtelen elveszítette emlékezőképességét. Sebők Magda húsz évet várt a magnó-felvételből készített kézirat megjelentetéséig, bár egy részt már 1992-ben közreadott a visszaemlékezésből a Holmi című folyóiratban. Állítása szerint a szövegről csak „az élő beszéd pongyolaságait kellett lehántania”, de azért „nem egyszer kiegészítette az egyik történetet a másikkal”, mert interjúalánya többször is elmesélt egy-egy anekdotát, s nem mindig emlékezett a nevekre vagy dátumokra.¹⁴⁸⁶ Narrátora tehát már csak koránál fogva, emlékezete szükségszerű megkopása miatt is „megbízhatatlan” narrátornak minősül, s valószínűleg az anyag szerkesztése is az átlagosnál nagyobb beavatkozással járt; bizonyos – nem tudni milyen – mértékig a szöveget lejegyző rokon, sőt Imrik történész fia és unokája 20. század végi álláspontját is tükrözi.

Imrik Margit 1891-ben született Balassagyarmaton, ám ez a város nem játszott szerepet az életében: jogász apját ugyan a pesti egyetem elvégzését követően és némi igazságügy-minisztériumi gyakornokoskodás után rövidesen a balassagyarmati törvényszékhez nevezték ki bírónak, de 1894-ben „áthelyezték” a nagyvárad királyi ítélőtáblához, s a család a Körös-parti városban telepedett le. Imrik Péter táblai tanácselnök, majd a tábla elnökhelyettese lett. Részt vett a város kulturális életében: tagja volt a dalárdának és társelnöke a közművelődés elősegítésére létrejött Szigligeti Társaságnak, verseket és tudományos cikkeket is írt. Társadalmi származását illetően Imrik Péter nem nemesi családban született, bár lánya úgy tudta, apai nagyszülei „habán eredetű jász redemptus nemesek voltak” – a tévedést egy jegyzetben unokamenye, a történész Benda Gyula felesége korrigálta: redemptusoknak a jobbágyságból magukat kiváltó szabad parasztokat nevezték. A család középosztályi státusát az apa értelmiségi foglalkozása, a státushoz szükséges anyagiakat nem kis részben Imrik Margit anyai nagyapja biztosította. A nagyapa, Ugróczy Kálmán elszegényedett református nemesi családba született „dzsenti” volt, aki értelmiségi pályára lépett. Ügyvédi praxisa mellett egy kalocsai bank igazgatójaként vált tehetős emberré (unokája úgy tudta, „milliomos”), s vagyonát ingatlanspekulációval növelte.¹⁴⁸⁷ Havi apanázst küldött lányának, s veje családjának nyaralási költségeihez is hozzájárult.¹⁴⁸⁸ Imrik Margit tehát váradi „úrilánként”, a kor neves és divatos építész, a szecessziós épületeket (többek közt a váradi Emke kávéházat, 1902) tervező Sztarill Ferenc által épített modern, fürdőszobás bérházban nőtt fel, ahol szakácsnőjük és szobalányuk is volt.¹⁴⁸⁹

Az „úrilány” kifejezést ő maga is használta, de történetei nyilvánvalóvá teszik, hogy nem a nemesi magatartásmintával való azonosulásra, hanem csupán arra utalt, a nagyváradi társadalom felső rétegéhez tartozott. Másutt mint „tisztviselőcsaládról” beszélt magukról,¹⁴⁹⁰ s a társadalmi struktúrában elfoglalt helyüket illetően ez pontosabb megfogalmazás, hiszen Imrik Péter a csekély számú köztisztviselő polgári vidéki értelmiség egyik jeles képviselője volt.¹⁴⁹¹ (Férje nemesi nevét – Marcinfalvai Benda Gyula – egyszer sem említette.)

Imrik Margit a vele készített beszélgetések során főként gyerekkorának, a 19–20. század fordulójának és a 20. század első évtizedének emlékeit idézte fel. Ugyan apja a nőemancipá-

¹⁴⁸⁶ BENDA GYULÁNÉ IMRIK Margit, *Egy váradi úrilány. Benda Gyuláné Imrik Margit emlékezései*, Budapest, Noran, 2006, 174–175.

¹⁴⁸⁷ IMRIK, 32.

¹⁴⁸⁸ IMRIK, 46.

¹⁴⁸⁹ IMRIK, 19, 31. A Rulikovszky út 6. számú házat (ma Armatei Române utca) Sztarill Ferenc 1900-ban építette.

¹⁴⁹⁰ IMRIK, 25.

¹⁴⁹¹ 1910-ben Magyarországon (Horvát-Szlavónország nélkül) 438 278 férfi tartozott a „köztisztviselő, szabadfoglalkozású értelmiségi” kategóriába. ROMSICS Ignác, *Magyarország története a XX. században*, 3. jav. és bőv. kiad., Budapest, Osiris, 2001, 52.

ciót illetően konzervatív nézeteket vallott,¹⁴⁹² kedvenc lányának, főként az Ugróczy-családban a nőknek biztosított nagyobb egyenjogúsághoz szokott felesége óhajára, gondos nevelést biztosított. (Imrik Margit szerint, aki nem szerette az anyját, Ugróczy Arabella azért döntött a kötelezőnél alaposabb iskoláztatása mellett, hogy ne legyen otthon egyszerre három férjhezmenésre váró lány.) A nagyváradi Szent Orsolya Rend elemi iskolájának kijárása után (1900) két nővérehez hasonlóan a katolikus Angolkisasszonyok Szerzetesrendjének veszprémi zárdájába küldték, melynek korszerűtlen higiénés körülményeit sohasem szokta meg,¹⁴⁹³ majd tizennégy éves korától három éven át az utóbbi rend központi intézetében, a Bécshez közeli fekvésű Sankt Pöltenben folytat(hat)ta a tanulást.

Ennek előfeltételével, a magas szintű német nyelvtudással annak ellenére rendelkezett, hogy szülei mindkét ágon magyar származásúak voltak (apja nem is beszélt jól németül), mivel nővéreihez „akkori szokás szerint német kisasszonyt fogadtak”,¹⁴⁹⁴ s először beszélni is németül tanult meg. Német nyelvtudásának köszönhetően érezhette magát otthon az Osztrák–Magyar Monarchiában. Több esetben nyaralásaik helyszíneinek még a 20. század végén is német neveit használta: Savanyúkútról mint Rohsauerbrunnenről beszélt (a hely valószínűleg a burgenlandi Bad Sauerbrunn); Tátraszéplakról, ahol a legtöbb nyarat töltötték, megjegyezte, hogy akkoriban Westerheimnek hívták. Beszédét még kilencvenedik évén túl is német mondatokkal fűszerezte: számos történetének csattanóját németül mondta el.¹⁴⁹⁵

Apja évente hat hét szabadságot kapott, ezt az időt a család egy-egy divatos – vasúton megközelíthető – fürdőhelyen töltötte, mindig a Monarchia területén belül: a fentiek mellett a Selmezbánya közel fekvő, Bars vármegyei Vihnyén, amelynek gyógyfürdőjét a tanítók, katonatisztek és újságírók kedvezménytel látogathatták, s a Graz melletti Judendorfban.

Judendorf, 1905 körül

¹⁴⁹² „És vajon haladás-e az, ha a nők természetes rendeltetésüktől elvonva szintén hivatalok után futkosnak, s a jellemükkel, érzelmi világukkal, egész nevelésükkel ellentétes verseny útjára terelődnek?” IMRIK Péter, *Emlékbeszéd a Szigligeti Társaság fennállásának tizedik évfordulójára*, Elhangzott a Szigligeti Társaság jubileumi ülésén, 1902. október 26-án, IMRIK, 114–115.

¹⁴⁹³ IMRIK, 20–22.

¹⁴⁹⁴ IMRIK, 10.

¹⁴⁹⁵ IMRIK, 23, 27.

Az elbeszélésből úgy tűnik, főként az érzékeny idegrendszerű apa regenerálódását segítő fürdőhelyeket részesítették előnyben. Vihnye kivétel: a női betegségek kezeléséről vált híressé. Nem biztos, hogy a családfő valóban rászorult a víziterápiára, hiszen a „boldog békeidők” alatt divat volt a nyarat gyógyfürdőn tölteni, annyi azonban bizonyos, hogy a család által felkeresett üdülőhelyeket a polgári középosztály látogatta. Míg például a „történelmi” középosztály a Magas Tátrában inkább Pöstyénbe vagy Ó-Tátrafüredre ment,¹⁴⁹⁶ Imrikék utóbbi helyre Tátraszéplakról, ha gyakran is, de csak átrándultak. Imrik Péter a hivatali funkciójukat illetően is a hozzá hasonlóak társaságát kereste: Vihnyén a törvényszéki bíró Benda Bertalannal barátkozott, Tátraszéplakon az építész Ybl családdal. Az úti cél kiválasztásánál fontos lehetett a magas hegyvidéki környezet is. Alacsonyabb fekvésű vidéken csupán két nyarat töltöttek: amikor Margit a veszprémi zárdában volt bennlakó, a közeli Balatonalmádban béreltek villát, mivel mindössze 12 km-re fekszik Veszprémtől. (A vasúti közlekedés ezen a vonalon csak 1909-ben indult meg, ennek ellenére a modern természetgyógyászati módszereket használó gyógyfürdő már a századfordulón népszerűvé vált a jómódú polgárok köreiben; a „történelmi” középosztály tagjai a Côte d’Azurre vagy Abbáziába jártak.)¹⁴⁹⁷

Balatonalmádi, villák a századfordulón

Sankt Pölten-i iskolaévei alatt egy ízben a család Bécsben találkozott, ekkor a legdrágább és legelőkelőbb szállodában, az Osztrák–Magyar Monarchia nagyságát tükröző „Ringstrassenstil”-ben épült Grand Hotel Wienben szálltak meg. Imrikék nyaralni mindig „Nyugatra” mentek, a „legkeletibb” hely a praktikus megfontolásból választott Balatonalmádi volt. Imrik Margit az Osztrák–Magyar Monarchia nyugati felében – Alsó-Ausztriában és Stájerországban – olyannyira otthonosan mozgott, hogy még ahhoz a kijelentéséhez sem érezte szükségét magyarázatot fűzni, amely arról tudósít, az első világháborútól megviselt idegzetű apja számára találtak egy megfelelő szanatóriumot „Ausztriában, a Semmeringen”. (Az osztrák Keleti-Alpokban 1848–1854 között megépült semmeringi vasút, az első európai hegyvasút a kor egyik nevezetes turistalátványossága volt – apját ő kísérte el a vonal mentén fekvő Edlachba.)

Egyetlen, Balatonalmádinál keletebbre fekvő várost ismert csak viszonylag jól: az anyai nagyszülők lakóhelyét, a Duna partján fekvő Kalocsát, ahová a közös családi nyaralás után küldték a gyerekeket. Imrik Margit nagyon szerette németül szerinte „tökéletesen beszélő”, zenekedvelő nagyapját, így annak ellenére mindig szívesen ment, hogy a kb. 300 km-es út

¹⁴⁹⁶ ROMSICS, 56.

¹⁴⁹⁷ Uo.

Nagyváradról Kalocsára két átszállással másfél napig tartott. Kalocsa rövidebb idő alatt is megközelíthető lett volna, ha előbb felutaznak a fővárosba, de a Nagyvárad–Budapest és Budapest–Kalocsa járat két vonalnak számított, s az átszálláshoz új jegyet kellett volna venniük. Így inkább az egy vonalnak számító Nagyvárad–Arad–Szabadka–Kiskőrös–Kalocsa útvonalat választották, annak ellenére, hogy köztisztviselő lévén, apjának – és persze az általa eltartott család minden tagjának – félárú kedvezménye volt.

Kalocsa, Ersekkert, 1902

Sankt Pöltenben érdekelték az Institute of English Ladies-ben tanított tárgyak (angol irodalom angolul, francia irodalom franciául, német irodalom németül, történelem és földrajz németül), és foglalkoztatta a gondolat, hogy egyetemre menjen, s előtte esetleg munkát vállaljon. Végül, apja konzervatív nézeteit elfogadva lemondott róla:

Apám véleménye ez volt a dologról: „Minek mennél te állásba? Csak elvinnéd a rászorulók elől a munkalehetőséget.” ... Apámnak adtam igazat, mert eszembe jutott, ha megkapom a diplomát, akkor sem kezdek vele semmit. Ki is nevettek volna [a szövegkörnyezet alapján a nagyváradi társaságban], ha valami kenyérkeresethez fogok.”¹⁴⁹⁸

Családja ötvenezer korona kauciót tett le, hogy egy katonatiszthez mehessen férjhez.¹⁴⁹⁹ Az 50 000 koronából 1912-ben 6 000 koronáért 4 szoba bútortát vásárolták meg, s a kelen-gyéhez tartozott többek közt egy tizenkét személyes ezüst evőeszköz- és porcelán étkészlet is.¹⁵⁰⁰ A katonai térképész Benda Gyulával először Munkácsra költöztek, de ott nem tudott megszokni, s nyolc hónap után visszatértek Nagyváradra, ahol férje a magyar királyi honvéd hadapródiskola tanáráként kapott állást.

¹⁴⁹⁸ IMRIK, 44.

¹⁴⁹⁹ A katonatiszteknek, ha házasodni akartak, pénztökével kellett rendelkezniük: a kaució azt szolgálta, hogy kamatai a tiszt családnak méltó megélhetést biztosítsanak. Mindhárom Imrik-lány katonatiszthez ment feleségül, s a kauciót – apósa anyagi segítségével – mindegyik esetben Imrik Péter állta. IMRIK, 57.

¹⁵⁰⁰ IMRIK, 59.

Munkácsnak gyönyörű a környéke, szép a vára is, jó dolgom volt, szerettek, ünnepeltek, mindenem megvolt, mégsem szerettem ott lenni. Elsősorban a légkör nem tetszett, másrészt nagyobb városhoz, pezsgőbb élethez szoktam.¹⁵⁰¹

Munkácson unatkozott; a váradi kulturális élet hiányzott a fiatal tisztfeleségnek: férjhezmenetele előtt színházbérlete volt, hangversenyekre járt, sőt maga is zenélt – a hadapródiskola triójában zongorázott.¹⁵⁰² Azonban Sankt Pölten-i tapasztalatai után még a váradi légkörrel sem volt maradéktalanul elégedett:

Hamar kialakult az a véleményem, hogy *a zárdában sokkal szabadabb volt az életmenet és a gondolkodás, mint a nagyváradi társaságban*. Előbbre jártak a tanítás terén is, mint Magyarországon. Például nem neveltek intoleranciára sem a más nemzetiségűek, sem a más vallásúak iránt.¹⁵⁰³ (Kiemelés – K. J.)

A tolerancia élete végéig alapvető érték maradt számára. Munkácsról és Nagyváradról is fontosnak tartotta megjegyezni: „társadalmi elkülönülésről nem tudok”,¹⁵⁰⁴ ami alatt főként a zsidóság és a keresztény lakosság tagjai közti előítélet-mentes viszonyt értette. Sőt, azt is világossá tette – az elbeszélte történetek szereplőinek leírásában épp a sztereotípiákkal ellentétes tulajdonságaikat kiemelve –, hogy krízishelyzetekben zsidó származású emberek segítettek meg. Az első világháborút követően beregszászi szőleje eladásából származó jövedelmét egy „hithű izraelita” juttatta át a határon Nagyváradra, férje kitoloncolása után pedig egy Grün nevű boltos ajánlott neki munkát, hogy el tudja tartani három gyermekét.¹⁵⁰⁵ A zsidóságot kizárólag vallási felekezetnek tartotta: a politikai antiszemitizmus a második világháború után is távol állt tőle. Alighanem kalocsai nagyapjában is annak toleráns magatartása nyugtázta le – fontosnak tartotta elmesélni, hogy Ugróczy Kálmán minden évben néhány hetet Karlsbadban töltött az irodájában dolgozó Weisz Móríc nevű ügyvéd és egy kanonok társaságában.¹⁵⁰⁶ Legjobb barátnője (még a St. Pölten-i zárdából) egy román anyanyelvű nagyváradi lány volt, Munkácsra a trianoni békeszerződésig Temes vármegyéhez, majd a Szerb-Horvát-Szlovén királysághoz tartozó Fehértemplomból szerződöttetett szakácsnőt, aki németül és szerbül „perfekt” beszélt, magyarul alig,¹⁵⁰⁷ gyerekei dadájául román asszonyt választott, Váradra visszatérve a hadapródiskola parancsnokának horvát származású feleségével barátkozott.¹⁵⁰⁸ Közvetlen környezetének egy részével tehát németül érintkezett. Bár Nagyváradon érezte otthon magát, nehezen talált barátnőket, mert kilógott a sorból: „a nagyváradi lányok féltek tőlem, amiért külföldön nevelkedtem”.¹⁵⁰⁹ Annak ellenére, hogy katolikus nevelést kapott – összesen 14 éven át járt iskolába, s ebből nyolc évet a veszprémi, illetve St Pölten-i zárdában töltött –, saját bevallása szerint nem vált „bigottá”, amit egyaránt tulajdonított az ausztriai Angolkisasszonyok, illetve családja nyitott szellemének.¹⁵¹⁰ Utóbbinak köszönhetően nagyobb szabadságot élvezett, mint általában a nagyváradi középosztályba tartozó lányok:

¹⁵⁰¹ IMRIK, 63.

¹⁵⁰² IMRIK, 48.

¹⁵⁰³ IMRIK, 44–45.

¹⁵⁰⁴ IMRIK, 64.

¹⁵⁰⁵ IMRIK, 82, 94.

¹⁵⁰⁶ IMRIK, 35.

¹⁵⁰⁷ IMRIK, 64, 69.

¹⁵⁰⁸ IMRIK, 90, 93.

¹⁵⁰⁹ IMRIK, 44.

¹⁵¹⁰ IMRIK, 45.

eljárhatott például az Emke cukrászda teraszára fagylaltozni – igaz, a komolyabb normaszegést elkerülve, ő is csak délelőtt.¹⁵¹¹ Kalocsai nagyszülei is megengedőek voltak: egyedül végigsétálhatott a főutcán az Érsekkertbe kézimunkázni, s még 95 esztendősen is büszkén nyugtázta, hogy ezért a szabadságért irigyelték az ottani lányok, akiknek otthon kellett ülniük, nehogy megszólják őket olyan haszontalanság miatt, mint a séta.¹⁵¹²

A nacionalizmus szelleme olyannyira idegen volt tőle, hogy nem értette, „[a]kkoriban Nagyváradon, ha egy lányos házhoz katonák kezdtek járni, a civilek elmaradtak.”¹⁵¹³ Eszébe sem jutott, hogy a távolságtartás mögött a „dinasztikus patriotizmus” – magyar nacionalizmus ellentéte rejtőzhet. Sok honvédtiszt a Ludovika megalapítása után is a közös hadsereg katonai akadémiáin tanult, Imrik térképesz férje is, bár a magyar királyi hadsereg tisztje, a bécsi Katonai Földrajzi Intézetben szerzett diplomát. „A tisztikarnak valóban az egész Monarchia volt a hazája” – írta a Habsburg Monarchia felbomlásáról szóló könyvében Jászi Oszkár. „A hadsereg nevelési elvei közé tartozott, hogy a tiszteket állandóan áthelyezték egyik országból a másikba. Ezek az emberek, akik hol Bécsben, hol Budapesten, hol Prágában vagy Zágrábban, Galíciában, Erdélyben, Boszniában, Cattaróban éltek, bizonyos nemzetközi szellemet képviseltek környezetük türelmetlen és gyűlölettel teli nacionalizmusával ellentétben.”¹⁵¹⁴ Az egynyelvű magyar nemzetállam óhajának felülkerekedése idején az uralkodó osztályok tagjai rossz szemmel nézhették a túlságosan császárhűnek, osztrákbarátnak tartott tiszteket¹⁵¹⁵ – akik egymás közt még a „katonabálokon” is németül beszéltek.¹⁵¹⁶ (A katonatisztek presztízsét bizonyára csökkentette egyre romló anyagi helyzetük is – a századfordulóra a „tiszték fizetése s különösen a nyugdíja alacsonyabb lett, mint a polgári hivatalnokoké”¹⁵¹⁷ – ennek következtében vezették be a kötelező kaució rendszerét. A kaucióval kötött házasság a női félre sem vethetett jó fényt: nem a menyasszony volt „eladó”, hanem a vőlegény.)

Budapest nem játszott fontos szerepet a család életében, bár egy napilapot, amely megjelenése délutánján megérkezett a vasúton, járatnak.¹⁵¹⁸ A „Körös-parti Párizs” szinte minden igényüket kielégíthette: 1910-ben a népességszám alapján Nagyvárad Magyarország nyolcadik legnagyobb városa volt,¹⁵¹⁹ az 1893–1913 közti időszakban a kereskedelmi, pénzügyi-forgalmi, ipari, közigazgatási, adminisztratív, jogi, katonai, egészségügyi, oktatási, kulturális-nevelési funkciókkal fokozatosan bővülő város „többet fejlődött, mint addig egy évszázad alatt.”¹⁵²⁰ 1899-ben a nagyváradi telefonközpontnak már 300 előfizetője volt, „s ezzel

¹⁵¹¹ IMRIK, 48.

¹⁵¹² IMRIK, 52.

¹⁵¹³ IMRIK, 47.

¹⁵¹⁴ JÁSZI Oszkár, *A Habsburg-Monarchia felbomlása*, Budapest, Gondolat, 1983, 222.

¹⁵¹⁵ „Magyarországon ... a német nyelvű, osztrák szellemű hadsereg mindvégig az idegen hatalom jelképe maradt, az apák, nagyapák szabadságküzdelmének elfojtója, az ország belső önállóságának csorbítója...” SOMOGYI Éva, *Ferenc József*, Budapest, Gondolat, 1989, 268.

¹⁵¹⁶ IMRIK, 50.

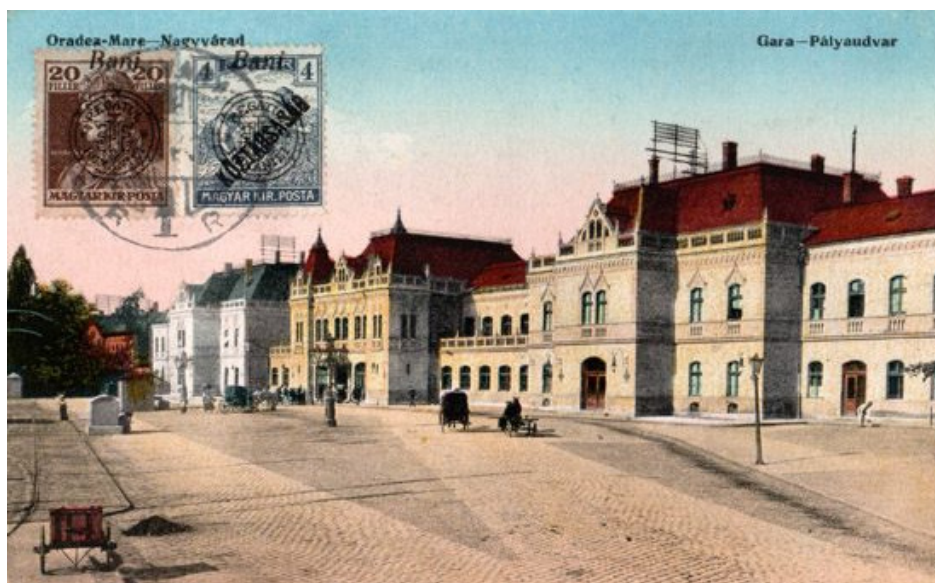
¹⁵¹⁷ SOMOGYI, 267.

¹⁵¹⁸ IMRIK, 15.

¹⁵¹⁹ 1. Budapest, 2. Szeged, 3. Szabadka, 4. Debrecen, 5. Pozsony, 6. Temesvár, 7. Kecskemét. GYÁNI Gábor–KÖVÉR György, *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*, 2. jav. kiad., Budapest, Osiris, 2003, 57.

¹⁵²⁰ FLEISZ János, *Város, társadalom, kultúra. Nagyvárad a 19–20. században. Tanulmányok*, Nagyvárad, Sapientia Varadiensis Alapítvány, 2005, 79–81.

országosan a hatodik helyen állt”, a 20. század elején 11 napilap jelent meg, s 72 tanintézet és 12 könyvtár működött.¹⁵²¹ 1902-ben megépült a Szigligeti Színház. Amint a helytörténész Fleisz János írja: „A 20. század elején tehát az ország egyik legfejlettebb és legkonszolidáltabb városa volt, és legjobb úton haladt ahhoz, hogy teljes értékű regionális központtá váljon.”¹⁵²²

Az Imrik család női tagjai leginkább csak kalapot csináltatni jártak fel Budapestre az Apponyi térre; Imrik Margit és Benda Gyula nászútra Bécsbe mentek, s amikor Munkácson férje névnapját ünnepelték, a virslit és a sört is Bécsből hozatták.¹⁵²³ Imrik Péter, aki maga is a királyi ítélőtábláknak 1891-ben történt decentralizációja következtében került Nagyváradra,¹⁵²⁴ a Szigligeti Társaság fennállásának tizedik évfordulóján, 1902-ben elmondott beszédében hangot is adott a fővárossal kapcsolatos elégedetlenségének, és sürgette a további decentralizációt:

[A kormányzat] ... decentralizálja az irodalmat és a kulturintézményeket, hogy ezek erőiket közvetlenebbül, tehát hatékonyabban kifejthessék és érvényesíthessék... Fel kell tehát szabadítani a vidék erőit a függés és lekötöttség alól, hadd bonthassa ki szárnyait a nemzeti génius a hazának egész területén, és hadd érvényesüljenek a nemzet erői a vidéken is. Meg kell teremteni vidéken a helyi központokat az állami, társadalmi, kulturális és gazdasági életben egyaránt.¹⁵²⁵

Miközben az „úri”, „nemzeti” középosztályra támaszkodó hivatalos politika az 1880-as évekre pár évtized alatt német nyelvűből magyarrá vált fővárosból az ország elmagyarosításán fáradozott, a periféria egyik centrumában élő, a keresztény középosztályhoz tartozó Imrik, illetve Benda családot nem vont a befolyása alá „a főváros szellemi ragyogása”.¹⁵²⁶ A dualista

¹⁵²¹ „1900-ban 14, míg 1910-ben 16 sajtótermék jelent meg egyidejűleg. ... 1907-ben a városban 11 napilap jelent meg.” FLEISZ, 81.

¹⁵²² Szerinte a város a 20. század elején Debrecenhez, Pécshez, Temesvárhoz és Aradhoz hasonlóan „részleges regionális központ” volt. FLEISZ, 52., 64.

¹⁵²³ IMRIK, 62., 64.

¹⁵²⁴ Ekkor lett Nagyvárad királyi ítélőtáblai székhely. LAKOS Lajos, *Nagy-Várad múltja és jelenéből. A városi levéltár adatai alapján*, Nagyvárad, Ifj. Berger Sámuel Könyvnyomdája, 1904, 286.

¹⁵²⁵ „Tudjuk, mert látjuk, hogy Budapest a tőle várható nemzeti feladatokat nem képes teljesíteni, sem kormányzása, sem vegyülete, sem céljai miatt. ... Ha mégis azt mondják, hogy Budapest az ország szíve, akkor ez az ország szívbajban szenved.”¹⁵²⁵ IMRIK, 116–117.

¹⁵²⁶ JÁSZI, 420.

állam mindegyik nemzetisége iránt egyformán toleráns magatartást Sankt Pöltenben elsajátító¹⁵²⁷ Imrik Margit magától értetődően alkalmazkodott soknyelvű környezetéhez. A német mint közvetítő nyelv elfogadása következtében a Semmeringen éppúgy otthon érezte magát, mint Nagyváradon. Számára már nem létezett a Bécsnél a 19. század elején meghúzott kulturális-civilizációs határ. Az általa képviselt – toleráns és nyitott – polgári mentalitást az első világháború óriási traumája hatására valószínűleg e vékony társadalmi rétegben is türelmetlenebb magatartás váltotta fel.

¹⁵²⁷ IMRIK, 39.

A revizionizmus hatása a magyar nemzeti identitásra

Az első világháborús vereség, a forradalmak nyomán állandósuló politikai bizonytalanság és a trianoni békeszerződés megrendítő hatással volt a magyar nemzeti öntudatra. Az állami és nemzeti széttagoltság – és az ezért viselendő erkölcsi, jogi és politikai felelősség keresése – olyan centrifugális erőként működött, ami eltávolította egymástól a magyarság különböző társadalmi-politikai csoportjait.

Korábban a magyarság szívesen tekintett magára mint az európai műveltséghez tartozó, nagy civilizációs képességgel rendelkező, békés és nagyvonalú, de szabadságáért, függetlenségéért mindenkor harcra kész nemzetre. Ez a minden ízében pozitív önkép a nemzeti ébredés nyomán kezdett kibontakozni a 19. század elején, s fokozatosan újabb részletekkel gazdagodott a 19. század folyamán. Egyszerre jelent meg benne a racionalitás és a szenvedélyesség – ahogy az akkoriban elterjedt mondás fogalmazott: „a forró szív és a hideg fej” – motívuma. A patrióta hevület és a korszerűséget kereső értelem kettős energiája táplálta a „haza és haladás” reformkori programját, majd az 1848/49-es forradalom és szabadságharc egyszerre racionális és romantikus erőfeszítéseit. A neoabszolutizmus időszakában tanúsított passzív ellenállás mögött ellenben inkább az érzelmeket, míg a kiegyezés jogi-politikai művének létrehozása mögött a józan politikai számítást ismerhetjük fel.

A dualizmus korában ismét egymás mellé zárkózott az egyetemes modernitás és a nemzeti romantika – a ráció és a érzelem. A 19. század utolsó harmadának kiemelkedő gazdasági fellendülése nyomán Magyarország fokozatosan növelte erejét az Osztrák–Magyar Monarchián belül, ami az úgynevezett kvóta, vagyis a birodalom közös költségeihez való hozzájárulás mértékének növekedésében is megmutatkozott. Mindez rendkívüli mértékben felhízta a nemzeti büszkeséget, miközben az új – és hangsúlyozottan magyar – politikai-gazdasági infrastruktúra felépítésében a magyar állami gondolat a nemzetiségeknek mint kollektívumoknak nem kívánt szerepet adni. A folyamatos gyarapodás diadalmas lendülete új ambíciókat is szült, s például Budapest világvárossá fejlesztésében már az a szándék is megmutatkozott, hogy a magyar főváros vegye át Bécs szerepét és a Monarchia központjává lépjen elő.

A nemzeti büszkeség e mindent átható érzületét a fényes millenniumi ünnepek tették láthatóvá 1896-ban. Az ezredévi megemlékezések ugyanis nem a honfoglalást vagy a pogány vezérek tetteit állították a középpontba, hanem sokkal inkább az azóta eltelt ezer esztendő nagy teljesítményeit – a keresztény állam megszervezését és a középkorban mindvégig megőrzött középhatalmi státust – emelték ki, továbbá hangsúlyozták, hogy Magyarország sikerrel töltötte be hivatását: védőbástyaként szolgált a keleti barbársággal szemben az Occidens és Európa védelmében, és továbbította a nyugati civilizáció vívmányait a Kelet, illetve a Balkán irányába. Az újabb időkben pedig azokat az eseményeket, folyamatokat mutatták fel, amelyek Magyarországnak a modern európai államrendszerbe való szerves beépülését, a haladó eszmék iránti fogékonyságát és további fejlődési potenciálját igazolták. A Városligetben és környékén megrendezett ezredévi kiállítást a múltjára és jelenére büszke állam – és nemzet – nagyszabású demonstrációjának tekinthetjük. Mindebben természetesen jókora adag túlzás is volt, ami egyfelől híven tükrözte, hogy csúcsára érkezett a magyar nemzeti öntudat, másfelől hozzájárult ahhoz, hogy az ország irányítói és közvéleménye is túlértékeltje Magyarországnak a nemzetközi életben betöltött szerepét. Mindenesetre a századfordulón, de még a századelőn is a nemzeti büszkeség és az európai műveltséggel és

civilizációval érzett közösség harmonikusan simult össze. A közkeletű hazai felfogás a századelőn a magyar nemzetet (kultúrát, civilizációt, államot) kimondottan európainak tekintette, s legfeljebb némi fáziskésést volt hajlandó elismerni.

A világháborúban részt vevő szövetségi csoportosulások azonban szakítottak ezzel a „civilizációs logikával”, az első világháború példátlan mérvű propagandája pedig arra törekedett, hogy a hadviselő felek társadalmait is végletesen szembeállítsa egymással. A gyűlöletnek ez az államilag támogatott kultúrája még a háborút követő években is éreztette hatását Európában és – természetesen – nagyban befolyásolta Magyarország (és a magyarság) viszonyát volt szövetségeseihez és ellenségeihez. Ezek a kollektív érzelmek pedig a nemzeti identitásba is gyorsan beépültek. Ráadásul ebben az időben Magyarországon nem csupán a háborús vereség, majd az ország megszállása és feldarabolása okozott társadalmi traumát, hanem az egymást követő rezsimváltások is, melyek a demokrácia, a kommunizmus, majd az ellenforradalmi konzervativizmus jegyében alakították át, illetve számolták fel a megelőző politikai rendszert, s szorították ki vagy állították pellengérré politikai ellenfeleiket. Az állami intézményrendszer többszöri átalakulása a történelmi államtest felbomlásával együtt valószínűsíthető nemzeti katasztrófát eredményezett, s az ennek nyomán kialakult lázas közhangulatban megindult a felelősök keresése.

Évezredek óta ismert természetes társadalomlélektani reakció, hogy a válságba került közösség, miközben rituálisan kiveti magából ellenségeit, épp ilyen elszántan védelmezi azokat a kohéziós tényezőket, amelyek a túlélése szempontjából nélkülözhetetlenek. Ez történt Magyarországon is. A politikai vezetők a magyarságtól idegen tényezőkre – külső ellenségekre és belső árulókra – hárították a felelősséget a történelmi Magyarország felbomlásáért, hogy maga a magyar nemzet büntelenként és erejének megőrzésével kerülhessen ki a krízisből. A bűnösök közé kerültek tehát a győztes nyugati hatalmak, amelyek a békekonferencián Magyarország felosztásáról határoztak. Súlyosabb megítélés alá estek a magyarországi nemzetiségek, amelyekről a közgondolkodás azt tartotta, hogy elárulták kenyéradó hazájukat. Szintén a vádlottak padjára ültették – a szó szoros értelmében is – a polgári demokratikus forradalom és a tanácsköztársaság vezetőit, akiket az ellenforradalmi rendszer felelőssé tett az összeomlásért. S velük együtt vád alá kerültek azok a „destruktív” modern irányzatok – a szabadkőművesség, a liberalizmus, a szocializmus –, amelyek az uralkodó felfogás szerint aláaknázták az „egészséges” nemzeti érzületet, és ezzel előkészítették a tragédiát. Hordozóikat, akiket a különböző progresszív és baloldali szervezetekkel – illetve általánosságban a zsidókkal – azonosítottak, ugyancsak megbélyegezték.

Ennek a meglehetősen mechanikus és leegyszerűsített szemléletnek röviddel az első világháború után több klasszikus narratívája is született. A legismertebb Szekfű Gyula *Három nemzedék* című műve, melyben a publicisztikai tehetségét próbálgató történettudós elsőként fejtette ki elméletét a reformkor nagy politikus-generációját követő, három nemzedéken át tartó hanyatlásról. Szekfű ennek okát nem csupán a nagy tehetségek hiányában, hanem az idegenből kölcsönzött, a magyar viszonyok közé csak felületesen beépülő és ezért kártékonnyá váló liberalizmus uralkodó eszmévé válásában látta. Művének hőst, Széchenyi István grófot, a reformkor egyik emblemikus alakját – akiben a magyar gondolat tökéletes megtestesítőjét látta – éppen ezért konzervatív reformernek festette le, s személyén keresztül kívánta előtérbe állítani a konzervatív eszmekört.

E hanyatlás-koncepció népszerűsítésében jelentős szerep jutott a militáns katolicizmust a szószeiken és a sajtóban is képviselő Bangha Béla jezsuita papnak, aki *Magyarország újjáépítése és a kereszténység* című munkájában valószínűsíthető antiliberális hitvallást fogalmazott meg. Könyvének általános tendenciája nagyjából megfelelt a szekfűi felfogásnak, de a történész tárgyismeretét, műveltségét és szubtilis érvelő készségét nélkülöző Bangha kény-

telen volt vaskos kifejezésekkel és válogatott inszinuációkkal pótolni e hiányt. Legalább ennyire szubjektív volt az a szenvedélyes liberalizmus-, szocializmus- és forradalomellenes vádirat, amelyet Tormay Cecile tett közzé *Bujdosó könyv* címmel, s amely naplószerű formájával az olvasók nagy része előtt bizonyító erejű dokumentumként tűnt fel.

A politikát és a közgondolkodást átható bűnbakkeresés hatására a közös kánonból kirosztálódtak a történelmi hagyomány progresszív elemei, ugyanakkor meghatározóvá eszmévé vált a konzervativizmus, a kereszténység, a nemzeti gondolat és a forradalomellenesség, s mindezt átítatta az újra meg újra politikai hatótényezővé is váló antiszemitizmus. E változás természetesen a nemzeti identitásra is hatást gyakorolt, és egyfajta kirekesztő nemzetfelfogás elterjedéséhez vezetett. Ez az attitűd ellentétben állt a korábbi befogadó, a különböző kisebbségeket integrálni igyekvő, az asszimilációt ösztönző, sőt olykor adminisztratív intézkedésekkel is gyorsító nemzetfelfogással. Azok a politikai erők, amelyek a közelmúlt eseményeit a nemzeti sérelmekből magyarázták, rendszerint e kirekesztő értelmezés hívei voltak, s veszélyforrásnak tartották – vagy nem is tekintették a magyar nemzet szerves részének – sem a magyarországi nemzetiségeket, sem a zsidóságot. Ez a diszkriminatív felfogás nyert – mérsékelt formában – jogszabályi megerősítést az úgynevezett numerus clausus törvényben, amely azt célozta, hogy az egyetemi hallgatók körében a zsidók részesedése ne haladja meg a felekezet országos arányszámát.

A nemzetből való kirekesztés – hívei szerint „nemzeti önvédelem”, illetve „fajvédelem” – radikális és sok szempontból ösztönös gyakorlata Bethlen István konszolidációs kormányzása idején enyhülni kezdett. Ennek hátterében olyan, mérsékeltbben kritikus nemzetfelfogás állt, amely beérte azzal, hogy a nemzethűség szempontjából, úgymond, kétséges magatartást megtevéstettséggel magyarázza. Ez nem csupán a politikailag amúgy is szétagolt nemzet további megosztásának vehette elejét, hanem a trianoni békeszerződés revízióját célzó külpolitika szempontjából is logikusnak tűnt, hiszen megbocsátotta a volt magyarországi nemzetiségek eltévelyedését és nyitva hagyta előttük a visszatérés útját.

Ezzel párhuzamosan Trianon elfoglalta helyét a nemzeti katasztrófák sorában, s ezzel a magyar történelmi kánonnak is részévé vált. A békeszerződést a korszak neves tudósai és közírói a rendkívüli pusztítással járó 1241/42. évi tatárjárás, a hatalmi elitet valósággal lefejező és a középkori magyar királyság szétagolódását megindító, az oszmán birodalom főseregétől elszenvedett 1526. évi mohácsi vereséghez, valamint a Habsburg-uralom ellen megvívott 1848/49-es szabadságharc leveréséhez hasonlították. Amint Berzeviczy Albert, a Magyar Tudományos Akadémia elnöke az 1920. évi ülésszakot megnyitó beszédében mondta, a békeszerződés „elmúlt, nagy nemzeti katastróháinknak majdnem összes jellegzetes vonásait egyesíti magában, s így a legnagyobb és legsúlyosabb válság, mely életerőnket addig próbára tette”. Ez a szemlélet hamar meggyökeresedett a közgondolkodásban, számos irodalmi feldolgozásban és a közoktatásban is megjelent, a leglátványosabban azonban köztéri emlékműveken nyert megfogalmazást. A legismertebb az 1934-ben Nagykanizsán felállított *Nagy-Magyarország emlékmű* volt, amelyen a tíz és fél méter magas négyszögű oszlophoz három méteres robusztus kőalakok tapadtak, melyek az ősi dicsőséget, a magyar vitézséget, a munkát és a szebb magyar jövőt jelenítették meg. A talapzatba a történelmi Magyarország 62 vármegyéjéből és Fiuméből hozott földet hordtak, a talapzatot képező lépcsők közé iktatott négy kötömb – rajtuk „Mohi”, „Mohács”, „Arad”, „Trianon” felírással – a négy világtáj felé hirdették a magyar nemzet véráldozatát. Az oszlopon pedig ott volt a *Magyar Hiszekegy* első két sorának körirata: „Hiszek egy Istenben, hiszek egy hazában”. Egy másik közismert emlékmű, a zebegényi Kálvária-dombon 1935–1938 között épült *Országzászló és Hősiemlék* Arad, az első világháború és Trianon gyászának kívánt közös emlékhelyként szolgálni, építése azonban félbemaradt.

A történelmi Magyarország emlékét és a revízió szükségességét hirdető köztéri szobrok közül a budapesti Szabadság téren 1921-ben felavatott *Irredenta szoboregyüttes* volt a legismertebb. E köztérhez már korábban is hozzákapcsolódott a nemzeti gyász motívuma, hiszen itt végezték ki 1849 októberében Batthyány Lajos grófot, a forradalmi kormány miniszterelnökét, s ide futott be az ő és a mártír tábornokok emlékét megőrkítő Október 6. utca. Az *Irredenta szobrok* a Magyarországtól minden égtáj felé elcsatolt területek allegóriái voltak, és a magyar történelmi hagyományból ismert romantikus és hősi motívumokat alkalmazták. A *Nyugat* című szobor az Őrvidék gyászát ábrázolta. A szent koronára bukó alak jobbáiban az elszakított vármegyék címerét tartotta, baljában kettőskeresztes pajzsot, lábánál turulmadár pihent. Az *Észak* című háromalakos kompozíció a védelmet kereső szlovák fiú a keresztre feszített Hungáriához simult, kettejüket robusztus kuruc vitéz óvta kardjával. *Kelet* allegóriája azt a pillanatot ábrázolta, amikor Csaba vezér heroikus pózban felszabadítja az Erdély címerét tartó szimbolikus alakot. A *Dél* című szobron erőteljes duzzadó magyar férfi átkarolva óvta a Délvidéket szimbolizáló sváb leányt, lábuknál a Bácska és a Bánság gazdag földjét jelképező búzakéve feküdt. Az avató ünnepségen Urmánczy Nándor, az irredenta mozgalom radikális szárnyának vezéralakja azon kívánságának adott hangot, hogy az emlékmű „a nemzet búcsújáró helye [...], a gyűlölet és bosszú kohója legyen.” Ez csakugyan így is történt, legalábbis annyiban, hogy 1928-ban az *Irredenta szobrok* előtt helyezték el az úgynevezett, Ereklés Országzászlót, s évről évre itt rendezték meg a trianoni megemlékezéseket, majd – 1938-tól – a revíziós sikereket ünneplő nagygyűléseket.

A hivatalos ünnepek különleges alkalmat teremtettek a nemzeti öntudat megjelenítésére és erősítésére. A két világháború között a hosszú múltra visszatekintő Szent István-napi rendezvényeket immár nem csupán a vallásos hangulat és a hazafias érzület, hanem az irredentizmus szelleme is áthatotta, s ettől új értelmet nyert a hagyományos tisztavatás ceremóniája és az államalapításra való emlékezés. De a Horthy-korszak új ünnepeket is kreált. 1924-ben rendezték meg először, majd 1926-ban törvénybe is iktatták a mindig május utolsó vasárnapján megtartott Hősök emlékűnnepét, amely a Magyarország határainak védelméért életüket áldozó katonák emlékét ápolta, s amely így a területi integritás ünnepe is lett. A trianoni békeszerződés aláírásának évfordulóján szintén tömeges megemlékezéseket tartottak – Budapesten a Szabadság téren, vidéken általában a település főterén, illetve az országzászlónál vagy a világháborús emlékműnél. A hazafias ünnepségeknek hamarosan kialakult a szinte szabványos koreográfiája is. Eszerint a megemlékezések az irredenta nemzeti ima rangjára emelt *Magyar Hiszekegy* eléneklésével kezdődtek, ezt a politikai és egyházi vezetők szónoklatai követték, majd hazafias szavalatok és dalok következtek, végül közös imát követően a jelenlévők a *Szózat* vagy a *Himnusz* eléneklésével zárták az ünnepélyt.

Az ellenforradalmi kormányzat fontosnak tartotta, hogy új hősöket állítson példaképül a nemzet elé. E hősök a vészterhes időkben tanúsított bátor hazafias kiállásukkal érdemelték ki a megtiszteltetést. Ilyenek voltak az 1920-ban alapított Vitézi Rend tagjai, akik a világháború harcterein mutatott vitézségükért, illetve kiemelkedő ellenforradalmi tevékenységükért kapták az elismerést – 1940-ig mintegy húszezren. Ugyancsak ebbe a kategóriába tartozott három magyar település is. Első helyen Sopron, melynek lakossága 1921-ben népszavazáson döntött úgy, hogy Ausztria helyett Magyarország része kíván maradni, s ezért az 1922. évi XXIX. tc. értelmében felvehette címerébe a civitas fidelissima jeligét. Civitas fortissima néven emlegették Balassagyarmatot, ahol 1919-ben néhány tucat katona és felfegyverzett civil sikerrel verte vissza a cseh csapatok támadását. (Ezt a 2005. XXXIX. tc. iktatta törvénybe.) A Magyar Nemzeti Szövetség elnevezésű nacionalista szervezet pedig a Communitas fidelissima címet adományozta Szentpéterfa községnek, amely 1922-ben, a nemzetközi határmegállapító bizottság előtt sikerrel tiltakozott Ausztriához való csatolása ellen.

Arról pedig, hogy a történelmi Magyarország emléke, a trianoni békeszerződés kegyetlen-sége és a békerevízió szükségessége vitathatatlanul a magyar közgondolkodás centrumába kerüljön, a művelődéspolitikai gondoskodott. Elsősorban persze a közoktatás, amely az úgynevezett nemzeti tárgyak – a magyar nyelv és irodalom, a történelem és földrajz – erőteljesen nacionalista szellemű tananyagával már hatéves kortól a Trianon-ellenes érzelmekkel (is) igyekezett megalapozni a gyermekekben kialakuló nemzeti identitást. Ez annál is eredményesebb volt, mivel az első világháborút követően – miközben világszerte felerősödött a demokratizálódás tendenciája – a kormányzati figyelme Magyarországon is erőteljesebben fordult az alsóbb néposztályok felé, ami a földreformban, a választójog kiszélesítésében és az iskoláztatás jelentős fejlesztésében is megnyilvánult. Mindez lehetőséget adott arra, hogy a nemzeti és kulturális hagyomány standardizált elemei a lehető legszélesebb körhöz eljussanak, és ki tudják fejteni művelődéspolitikai hatásukat. Az 1920-as évek emblematisz kultúrpolitikusa, Klebelsberg Kunó kultuszminiszter az új nemzeti eszme, a neonacionalizmus – teljes pontossággal egyébként soha ki nem fejtett – fogalmába igyekezett belesűriteni a magyarság Kárpát-medencei kultúrfölényének tézisé, a társadalmi felelősség érzésétől áthatott teremtő munka követelményét és a magyar kultúra és oktatás messzemenő állami támogatásának programját.

Miközben a kultusztárca által elköltött rendkívüli összegek – a teljes költségvetés közel 10%-a – bizonyos területeken világszínvonalú tudományos és művészeti teljesítmények létrehozását tették lehetővé és európai műveltségű értelmiségi csoportok kiképzését segítették elő, a közgondolkodást a nemzeti kérdésben a sérelmi felfogás uralta. Ehhez hozzájárult, hogy maga a kormány is erőteljesen táplálta az egyébként spontán módon kialakult nacionalista közhangulatot.

A nemzeti identításban világosan megjelent az elhagyatottság korábban inkább csak lappangó motívuma. Több nemzet önképének szerves részét képezi a kivételesség, a kiválasztottság tudata. (A legismertebb talán a zsidóság példája.) A magyar társadalomban is ismertek ennek a gyökerei, amelyek olyan időkbe nyúlnak vissza, amikor a magyarság identításában különösen fontossá vált az Istennel való kapcsolat. Írott emlékeit ennek – tudtommal – legkorábban a török korból ismerjük. A 19. század nemzeti ébredése és politikai romantikája azonban újjáélesztette e hagyományt, s Kölcsey Ferenc *Hymnusában*, Vörösmarty Mihály *Szózatában*, majd Petőfi Sándor *Nemzeti dalában* – tehát a legismertebb nemzeti imákban – újra felbukkan a „Magyarok istene”, a magyar nemzetre különös figyelmet fordító, azt jutalmazó vagy büntető égi hatalom. A trianoni tragédia nyomán azonban a kiválasztottság tudata egyértelműen a kitaszítottság érzésévé változott. Széles körben elterjedt az a nézet, hogy a trianoni békeszerződés valamiféle magyarellenés nemzetközi összeeskűvés eredménye, s mindazok az erők, amelyek közreműködtek benne, a magyar nemzet árulói, illetve ellenségei. Ez a felfogás tovább erősítette a kirekesztettség és a dac érzését, és olyan jelszavakat alkotott, amelyek a nemzet számára kisajátítottak bizonyos egyetemes vallási és erkölcsi szubsztanciákat. Ilyen hívószóvá lett például a „magyar kálvária”, a „magyar feltámadás”, a „magyar hiszekegy” és a „magyar igazság” – csupa olyan fogalom, amely a nemzetnek az Istennel és a gondviseléssel való bensőséges és kizárólagos viszonyára utalt.

A „magyar kálvária” és a „magyar feltámadás” toposza annak az értelmezésnek volt a része, amely a közelmúlt magyar történelmét a krisztusi szenvedéstörténettel kívánta párhuzamba állítani. Eszerint Magyarország hamis bírák és hitetlenek kezére jut, megtévesztett emberek mondanak róla ítéletet, a leghűségesebb híveit kivéve magára marad, megaláztatást szenved, kálváriáját járja, a Golgotára jut, keresztre feszítik, holtában kifosztják, de hamarosan dicsőségesen feltámad – hiszen hivatása van a földi világban. 1926 végén már készen állt a Gellérthegyen felépítendő „Magyar Kálvária”, a vallásos és irredenta érzületet összekapcsoló nemzeti zárandokhely terve. Az elképzelés szerint a kálvária első 13 stációjához tartozó

kápolnák az elszakított országrészekre jellemző stílusban épültek volna, a kegyszobrok háttérét pedig az elcsatolt nagyvárosokról és tájakról készült festmények adták volna. Az utolsó stáció a Golgotán szenvedő Krisztust (értsd: Magyarországot), Máriát (a Magyarok Nagyasszonyát) és az Árpád-ház szentjeit ábrázolta volna, ahol a „keserves Anya [...] siratja a bűn győzelmét az ártatlanság fölött”. A terv végül nem valósult meg ebben a formában, de egy hasonló, bár jóval kisebb léptékű és egyszerűbb kivitelezésű Magyar Kálvária 1936 óta létezik Sátoraljaújhelyen.

A kereszténység és a revízió eszméjének összekapcsolása a legmagasabb szinten és a leglátványosabb formában a budapesti Ferdinánd téri (ma: Lehel tér) katolikus templom felépítésében valósult meg. A templomot már az építkezés megkezdése előtt „revíziós fogadalmi templom”-ként emlegették, s a belső dekoráció, valamint az 1933. október 15-én történt felszentelés körülményei szintén a katolikus hit és a revíziós gondolat összefonódását sugallták. A ceremóniát Serédi Jusztinián hercegprímás végezte, az ünnepélyen részt vett Herczeg Ferenc, a Magyar Revíziós Liga elnöke, Lord Rothermere, a magyar revíziót pártoló angol mágnás pedig – aki ötvenezer pengővel támogatta a templom felépítését – táviratban fejezte ki reményét, hogy „a hűséges magyarok ebbe a templomba fognak zarándokolni, hogy hazájuknak felszabadulásáért hálaadó imáikat a jóságos Istennek felajánlhassák”. A Rothermere nevét és címerét viselő színes üvegablakot a kálvária V. és VI. stációja közelében helyezték el. E jelenetek voltak azok, amelyek leginkább kapcsolatba hozhatók voltak Rothermere szerepével. A lordot már korábban is gyakran hasonlították cyrenéi Simonhoz, aki a római katona parancsára átvette Krisztustól a szenvedés keresztjét (V. stáció), s a Megváltó fájdalmán enyhíteni igyekvő, neki kendőt nyújtó Veronika (VI. stáció) is megidézhette Rothermere szellemét.

Mint látható, ebben a vallási-nemzeti szimbólumrendszerben a krisztusi Magyarország mellett a passió más szereplői is megjelentek: Júdás szerepében az áruló kisebbségek, Mária alakjában a Patrona Hungariæ, aki táplálja, elsiratja és lesegíti a keresztről a fiút, Pilátusként pedig a nagyhatalmak, amelyek ha nem feltétlenül rosszindulatúak is, de gyávák méltányos döntést hozni, s cselekedetükért még a felelősséget sem hajlandók vállalni. S jelen vannak a mellékszereplők is: a már említett Cyrenéi Simon képében Rothermere és Magyarország más barátai, s végül a Magyarország területéből részesedő szomszéd államok mint a Krisztus ingére kockát vető római katonák.

A „magyar igazság” tételezése mögött épp ennyire partikuláris értelmezés állt – s ennek is emlékművet állított a sértett magyar nemzeti büszkeség. 1929. június 8-án a Wenckheim-palota előtt (a mai Szabó Ervin téren) avatták fel a *Magyar Igazság kútját*, melyen a Magyarországot jelképező fiatal nőalak segítséget keresőn simul a kezében kardot és mérleget tartó Justitiához, az igazság istennőjéhez. A kút valójában Rothermere lord előtt tisztelgett, amiről a talapzaton elhelyezett domborportré és a káván körbefutó felirat tanúskodott: „E kutat hálás magyarok emelték Nagy-Britannia méltó fia, Viscount Rothermere tiszteletére. Az ő betűje megöli a hatalmaskodást, az ő lelke megjeleníti az igazságot, 1928.” Az avató beszéde szerint a kút „a magyar Igazság gazdagon ömlő kútfejének szimbóluma, ahonnan a magyar Igazság megindul [...] elvive a mi megtépettségünknek, a mi megcsönkítottságunknak fájdalmas panaszát és a mi megaláztatásunknak vádoló igazságtalanságát”.

A *Magyar Hiszekegy* 1920 nyarán vált a nemzeti kánon részévé. Ebben az évben a Védő Ligák Szövetsége elnevezésű irredenta szervezet „nemzeti ima” megalkotására írt ki pályázatot, melynek győztese Papp-Váry Elemérné, az ismert író nő lett. *Hitvallás* című versének első szakasza lett az úgynevezett *Magyar Hiszekegy*. A kis vers lényegretörő és könnyen megjegyezhető volt, tartalmában pedig azok közé az értéktársítások közé tartozott („Isten” és „Haza”, illetve „isten örök igazság” és „Magyarország feltámadása”), amelyek az irredentiz-

mus és a kereszténység között voltak szoros kapcsolatot: „Hiszek egy Istenben, / Hiszek egy Hazában, / Hiszek egy isteni örök igazságban, / Hiszek Magyarország feltámadásában. / Ámen.” Még ebben az évben kultuszminiszteri rendelet intézkedett arról, hogy az „isteni örök igazságosságba vetett rendíthetetlen hit” ébrentartása érdekében a fohász „minden rendelkezésem és közvetlen vezetésem alatt álló alsó- és középfokú tanintézetben, mindennap a tanítás megkezdése első órájának elején, valamint az utolsó óra végén a tanulók által mondassék el.” A *Magyar Hiszekegy* ezzel többé-kevésbé hivatalosan is magyar nemzeti imádsággá emelkedett, s elmaradhatatlan része lett a legkülönbözőbb ünnepélyeknek és megemlékezéseknek is.

Ezzel egyidejűleg a közvéleményben és a hivatalos kormánypolitikában is megjelent az a tétel, hogy a trianoni Magyarország adott formájában életképtelen. Nemzetgazdasága nélkülözi a szerves belső és külső kapcsolatokat, nemzeteszmeje megrendült, hadserege pedig még az önvédelemre sem elegendő. (Ez utóbbi egyébként a békeszerzők bevallott célja volt.) E felfogás szerint a béke revíziója nem csupán a nemzeti múlthoz való ragaszkodás ügye volt, hanem élet-halál kérdés. Így azután kialakult az az általános nézet, hogy a nemzet elsődleges célja a trianoni békeszerződés revíziója, s akik nem osztották ezt a véleményt, könnyen megkaphatták a nemzetietlenség, netán a hazaárulás bélyegét. A revizionizmus ezzel mintegy a nemzethűség egyik fokmérőjévé vált.

A területi revíziót illetően két jól elkülöníthető koncepció kristályosodott ki. Az egyik a történelmi Magyarország egész területének helyreállítását (vagyis az integrális revíziót) követelte. Hívei egyfajta birodalmi szemlélettel az uralkodásra termett nagy civilizátort látták a magyarban, akinek nemcsak joga, de hivatása is a haladottság alacsonyabb fokán álló nemzetiségek fölötti gondoskodó hatalom gyakorlása. A másik program a magyarlakta területek visszacsatolását (vagyis az etnikai revíziót) tűzte ki célul. Ennek követői demokratikus alapokról az egyének és a népek önrendelkezésének jogát hangsúlyozták, s a kölcsönös kompromisszumok alapján kívánták rendezni a határkérdést, valamint előkészíteni a szomszéd országokkal való együttműködést. A két felfogás között azonban nem volt merev a határ; 1938–1941 között az integrális revíziót követelők is elfogadták a részleges terület-visszacsatolásokat, s az etnikai revízió hívei sem elégedetlenkedtek 1939-ben a túlnyomó részben ruszinlakta Kárpátalja visszacsatolásakor.

A revizionizmus eszméje és a békeszerződés felülvizsgálatának politikai programja bizonyos mértékig tehát kohéziós erőként működött a két világháború közötti magyar társadalomban és integráns részévé vált az általános nemzeti identitás-képletnek. Sokak szemében azonban a hazafiság szempontjából maga volt a *conditio sine qua non*, ami diszkriminációs tényezővé avatta a revizionizmust. A hivatalos magyar külpolitika számára a magyar társadalom revíziós elszántsága hosszú időn át bátorítást, bázist és hivatkozási alapot jelentett. A második világháború viszonyai között azonban az újabb és újabb sikerekre éhes közvélemény már nehézségeket is okozott néhány vezető államférfinak, akik a látványos eredményekkel, de ugyanakkor túlságos elkötelezettséggel is járó revíziós külpolitika helyett óvatosabb haladást tartottak volna helyesnek.

Összegzésképpen elmondhatjuk, hogy a magyarországi revizionizmus hajlamos volt idealizálni a történelmi Magyarország általános viszonyait, a múltra és a jelenre vonatkozólag is jelentősen túlértékelte az ország nemzetközi jelentőségét, s ezzel lényegében gátolta a reális alapokon nyugvó nemzeti önismeret kialakulását. A határon túlra került magyarság körében a nemzeti identitást még inkább megzavarta, hogy itt a személyes és kollektív élményeket két külső elvárás is befolyásolta. Az anyaország akár a mártíriumig menő nemzeti helytállásra ösztönözte a magyarságot, míg az új közhatalom megkövetelte az teljes állampolgári lojalitást – egészen az asszimilációig bezárólag – és a nemzeti törekvések felszámolását. Ebben a

konfliktusos közegben különféle „identitás-mutációk” jöttek létre, amelyek a szeparatizmustól a rejtőzködésen, a közömbösségen és az aktivizmuson át a teljes nemzeti önfeladásig terjedtek. Ugyanakkor az egyén bármilyen tudatos és nyílt állásfoglalással az árulás vádját vonhatta magára valamelyik oldalról.

Nemzettudat, többes nemzettudat

„Svábok is vagyunk, magyarok is vagyunk”

A kettős identitás összefüggései a patriotizmussal a magyarországi németeknél

Bevezetés

A mai magyarországi németek, vagy ahogy magukat nevezik, a svábok a 18. század folyamán betelepített parasztok leszármazottai.¹⁵²⁸ Csoportjaik a német nemzetté válás és a német irodalmi nyelv kialakulásának időszaka előtt érkeztek magyar földre. Történelmük a magyarországi betelepődéssel kezdődött és a magyar történelmi tudat elsajátításával folytatódott, amelynek során a svábok között kialakult a magyar haza képe, és a hazaszeretet, a patriotizmus érzése. Csoportjaiknál az önálló nemzeti törekvések hiányát tapasztalhattuk. A 20. század első felének hirtelen német öntudatra ébredése sem szerves belső fejlődés következménye, hanem a nagypolitika által a Harmadik Birodalom céljainak elérése érdekében kiszolgáltatott népesség játékszerré degradálásának köszönhető. Hogy ez mennyire így van, bizonyítják a magyar hazát máig sirató kitelepítés-történetek. A magyarországi németek, eltérően szepességi, bánáti, bánásági, szatmári és erdélyi társaiktól, később sem kíváncsoztak és nem telepedtek tömegesen vissza német földre, sem a szocializmus idején, sem a rendszerváltás után.

A tanulmányban múlt és jelen dimenzióit összehasonlítva azt vizsgálom, hogy milyen folyamatok indították el a németeket a magyar föld szeretete felé, mikor lépi át a patriotizmus a városok határait és terjed el a falusi sváb lakosság körében, változott-e, s ha igen, hogyan, etnikai identitásuk struktúrája, mi készítette őket a magyar nemzeti identitással való érzelmi azonosulás felé. Miért fájt elhagyni a magyar hazát 1945-ben? Vajon mi motiválta őket az őseik választotta hazában való maradásra akkor, amikor már köztudottan jobb életük lehetett volna az őshazában?

Kettősség az identításban

A kettős identitás egyszerre köti az etnikai csoport tagjait saját kisebbségi csoportjukhoz és ahhoz a tágabb magyar nemzeti közeghez, amelyben 300 év óta élnek. Ebben az identitáskonstrukcióban az etnikai és a nemzeti azonosságtudat egyszerre van jelen. Kutatási tapasztalataim azt bizonyítják, hogy a kétféle identitás elemei jól megférnek egymás mellett.¹⁵²⁹ Erre azért van lehetőség, mert az identitáselemek nem állnak szemben egymással; ellenkezőleg, kiegészítik és pótolják egymást. A németiség megőrizte etnikai identitásának elemeit, emellett azonban magáévá tette, internalizálta a többségi magyar etnikum nemzeti identitását.

¹⁵²⁸ A városokban élő németek nem kedvelik ezt a népet, amelyet a magyar többség az első, valóban Schwabenből érkezett telepések után ragasztott rájuk. A fiatalok falun is egyre inkább a német elnevezést részesítik előnyben.

¹⁵²⁹ Kutatásokat folytattam 1993–1996 között Dunabogdányban, 2002-ben Gyöngyösön, 2003–2005 között Sombereken, Véménden, Csolnokon, Nagynyáradon, Bádon, Fekeden, és Görcsönydobokán.

nak azon elemeit, amelyek saját etnikai identitásának elemkészletéből hiányoztak. A magyar nemzeti identitás kialakulását tehát a hiánypótlás generálta; átvételre került a magyar nemzeti identitás mindazon eleme, szimbóluma, amely a saját etnikai identitáskészletből hiányzott, azzal összeegyeztethető volt, és a folytonosság képzetét keltette. Ilyen hiányzó és pótlásra szoruló elemek a betelepedést megelőző történelem emlékezete, a hazakép, az államiság, az úgynevezett magas kultúra, a nemzeti szimbólumok, a társadalmi, politikai és gazdasági tematizációk.¹⁵³⁰ Azokat az identitáselemeket, amelyek saját népi kultúrájuk körébe tartoznak, megtartották. Ma ezek az identitáselemek: a zene és a tánc, nem utolsósorban az előrehaladott nyelvi asszimiláció miatt, etnikai létük alapját képezik. Ezek a hiánypótlások, átvételek tették teljessé az identitáskonstrukciót, hisz saját történelem, haza, politikai keret nélkül egyetlen népcsoport sem élhet. A hiánypótló elemek generálták a magyar nemzeti identitáshoz kötődést, a hazaszeretetet és a lojalitást a magyar államhoz. A katolikus hit és vallásgyakorlás ugyancsak összekötő kapcsot jelentett a magyar többség felé.

A kettős identitás egyidejű magától értetődőségeket tartalmaz; állandóan változó erősséggel, de egyszerre köti az etnikai alanyt mindkét irányba. A kettős identitás meglétéből következik a kettős lojalitás – az etnikai alany egyszerre lojális saját kisebbségi közösségéhez, amelybe beleszületett, és a többséghez is, amelynek az állampolgárság jogán a tagja. Itt azonban nem szabad elfelejteni azt a tényt, hogy a svábok generációi saját kisebbségi közegük mellett a többségi nemzetbe is beleszülettek, ami azt jelenti, hogy két társadalmi interakciós mezőben mozogva szocializálódtak és saját kisebbségi kultúrájuk elsajátítása mellett a többség nyelvét, kultúráját és életmódját is elsajátították egyéni, elsősorban gazdaságilag meghatározható érdekeik és asszimilációs törekvéseik függvényében.¹⁵³¹

Az egyénnel szemben az élet etnikai és nemzeti terepen a szituációnak megfelelően más követelményeket támaszt. Ahhoz, hogy ezeknek a követelményeknek eleget tudjanak tenni, illetve hogy mind a két interakciós mezőben tájékozódni és mozogni tudjanak, szükségessé vált mind a két identitáskategória tudástartalmainak elsajátítása. A mindennapi élet közös gondjai, félelmei, örömei, perspektívái, vagy éppen az élet kilátástalansága, viccei, babonái, a közvélemény és nyilvánosság nem kevésbé erős szálakat sző többség és kisebbség között, mint a jelképek és az ünnepek.

A több száz éves együttélés során, etnikai értékei megőrzése mellett a svábság számára a szocializáció következményeként (is) természetessé vált a magyarság inkorporálható életmódmintáinak átvétele, institutionálisan vagy a kollektív attitűd szintjén átvett értékeinek és egyes ünneplési szokásainak az életmódba való beillesztése. Ebben a folyamatban a svábok a magyarokkal egy időben ugyanazokat az élményeket és ugyanolyan módon élték át.¹⁵³² Az élményekhez a hozzáférést és az átélés egyidejűségét az együttélés, a közös sors biztosította.

Az etnikai és nemzeti identitás emblematisztikus felmutatásának egyaránt lényeges eleme a mitikus ősök, elődök tetteire való hivatkozás, a történelmi események mitikus megjelenítése. A legendákba sűrített múltnak szimbolikus jelentősége van, lehetőséget teremt mind az etnikai önkép, mind a hazakép megteremtéséhez, valamint a nemzeti identitás fenntartásához. A történelem vagy a történelmi mitológia megalkotásának identitásképző folyamatában az események és a narratívák jelentéssel teli univerzummá állnak össze. Akár az egyén, akár a csoport számára kisebbségi és többségi dimenzióban egyaránt a történelem jelent biztos kiinduló pontot az identitás megalkotásához. Azok az emberek, embercsoportok, akiknek

¹⁵³⁰ A tematizációról l. bővebben BINDORFFER 2001.

¹⁵³¹ BINDORFFER 1997.

¹⁵³² Vö. SCHÜTZ 1974.

nincs történelmük, elesnek önmaguk időbeni elhelyezésének és „a másik számára való önmeghatározás lehetőségétől”.¹⁵³³ Ahhoz tehát, hogy egy kisebbség megőrizhesse saját csoportjának stabilitását, szüksége van történelmi tudatra és a többséggel közösen megélt történelmi sorsközösségre.

Történelmi folyamatok

A Magyarországra települt német kolonisták a betelepedés előtti időszakról nem hoztak magukkal emlékeket, vagy ha hoztak is, azok a migráció, a letelepedés, a másodlagos migráció, a különböző helyekről érkezett csoportok falun belüli egységesülése során feledésbe merültek. A kollektív emlékezet nem őrizte meg azokat az eredet- és helymítoszokat, amelyek a tér és időbeli létezés határait kijelölték volna; az orális történelem nem vált közösség-összetartó emlékbázissá. A kolonisták anyaországhoz fűződő kapcsolatai a betelepülés után gyakorlatilag megszakadtak, így az anyaországi történelmi folyamatok életükben még hivatkozási, összehasonlítási alappá sem váltak. A magyarországi német közösség kimaradt a német egység, majd a német nemzet kialakulásának történelmi folyamatából, az össznemetséget érintő nemzetformáló eseményekből és ezek minden következményéből. A kimaradás lehetetlenné tette a nyelvi fejlődés és a német kulturális háttér folyamatosságának biztosítását.¹⁵³⁴ A nemzetté és nemzettaggá válás folyamatát a hazának választott Magyarországon éltek meg. Az olyan nemzetet formáló-alakító történelmi eseményekben, mint Németország egyesítése vagy a német–francia háború, nem vettek részt. Helyette a magyar hazát védték. A német nemzeti fejlődés, az államiság élménye kimaradt identitásukból. Ahogy a történelem területén mutatkozó hiányokat pótolniuk kellett, úgy az űr kitöltésére a magyar történelmi narratívákat (pl. Szent István, államalapítás) is magukévá kellett tenniük ahhoz, hogy a magyar identitás elfogadhatóvá váljék.

Jelentős momentum a nemzeti identitás adaptációjában a közösen megélt történelmi sors, illetve az érintettség érzése a választott hazát, Magyarországot ért sorscsapások miatt. A történelemmel kapcsolatos állásfoglalásaik nem térnek el más magyar állampolgárokétól és történelmi ismereteik sem különböznek a magyarokétól. Történelemkonstrukciójukban szerepet kapott és a közös kezdetek megtalálását segítette az a Magyarországon megtanult történelmi tény, hogy Szent István király felesége, Gizella bajor származású volt. Szent István és a magyar államiságot szimbolizáló Szent Korona tiszteletével egyúttal a magyar államiság részeseivé váltak.

A nemzet iránt érzett lojalitás talán a nemzeti identitás egyik legkorábban jelentkező eleme. Kialakulásának közösségi és tudati előzményei vannak.¹⁵³⁵ A nemzeti identitást és közösség meggyökeresedését a hétköznapi életben és ünnepekben a részessé tevés alapozza meg. A nemzeti identitás elsajátításának az affektív bázis létrejöttén túl az is előfeltétele, hogy a nemzeti diskurzusban közvetített nemzeti ideológia hasson az egyénre, létrejöjjön a nemzeti érzés; azok az erős érzelmi töltetű kimondatlan, szavakban nem megfogalmazható érzések, amelyek meghatják az embert, ha meghallja a himnuszt, vagy felvonják a nemzeti lobogót. A nemzeti identitás kognitív elemei taníthatók és elsajátíthatók. Ebben a szocializációs folyamatban az egyházak, az iskolák, a katonaság, a médiumok intézményei vettek részt. De

¹⁵³³ FRIEDMAN 1992: 837.

¹⁵³⁴ HUTTERER 1961.

¹⁵³⁵ BIBÓ 1986.

az együvé tartozás érzését csak a többséggel közösen átélt események keltik fel, az érzelmeket a többség pozitív attitűdjei generálják.

A gazdasági érdekeltség meghatározó szerepe mellett a 19. század végén a német polgárság elmagyarosodásában, asszimilációjában és nemzeti tudatának megerősödésében az iskola és a magyarosodásra buzdító német sajtó jelentős szerepet játszott. A sváb parasztok etnikai létének feladására – közösségeik zártsága következtében, valamint a gazdasági érdek híján – a magyarosító törekvések, iskola, katonaság ellenére gyakorlatilag a II. világháborút követő évekig csak igen lassan került sor, amikor a gazdasági érdek lendítette előre a folyamatot. Az etnikai lét megőrzésének ténye, a polgárságéhoz hasonló elmagyarosodási folyamat visszautasítása azonban nem zárta ki a magyar nemzeti identitás bizonyos elemeinek természetszerű átvételét. Az első elem, amelyre később felépülhetett egy nemzeti identitás-struktúra, az az 1848/49-es forradalomban és szabadságharcban való részvétel, tehát a közös történelmi sors volt. Azt a közösségi élményt, amely alapjául szolgálhatott a lojalitás kialakulásának, az I. világháborúban vállalt részvétel, amely a közös haza képzetén és a haza megvédésének gyakorlatán alapult, tovább növelte. Annak ellenére, hogy néhányan még magyarul is alig tudtak, büszkén vállalták, hogy apáik, nagyapáik Magyarországért harcoltak. A függetlenedési szándék kudarcát a magyarok, a német iparosok és a sváb parasztok egyformán megszenvedték, s a közös történelmi sors ugyancsak összekovácsoló erőként hatott. A Dunabogdányban hallottak szerint ekkor terjedt el a „wir sind ungarische Schwaben” önelnevezés. Láthatjuk tehát, hogy a kettős lojalitás kialakulásában milyen fontos szerepet játszott a történelem, milyen összetett folyamatok hatására alakult ki a lojalitás, és ezt követően a nemzeti érzés.

Patriotizmus, nemzeti identitás és a haza

Nagyon fontos szerepe volt a kettős identitás megjelenésében és megerősödésében a hazaszeretetnek is. Tudvalevő, hogy „A haza mindig az idegen(ség) ellentétfogalma”,¹⁵³⁶ „bizalom identitásunk folytonosságában”.¹⁵³⁷ A haza az otthonosságérzés egyik megjelenítője, ahol az ember jól érzi magát, és mikor átlépi hazafelé a határt, azt mondja: mindenütt jó, de legjobb otthon. A természetes nemzeti identitás rekonstrukciójához elengedhetetlen a haza élményének leírása.¹⁵³⁸

A német polgárságban már a 19. század elején felvetődik a haza és az iránta teljesítendő kötelességek kérdése. A patriotizmus a lojális alattvaló állampatriotizmusában jelenik meg. A német polgárság a haza jogán tartja magát „nacionalizált” magyarnak, s nevezi magát „Nationalunger”-nek. „A hazánkba telepített németiség nem adta magát eszközül a magyarság ellen, inkább belsőleg és külsőleg alkalmazkodott a magyarsághoz, s [...] teljes az egyetértés köztük”.¹⁵³⁹ A német polgári értelmiség „szemléletének középpontjába a magyarság szellemi birtokállományát állította” s lett a magyar nemzetiség buzgó híve, jó patrióta és lelkes hazafi.¹⁵⁴⁰ A magyar többség nemzeti kategóriáival szemben a polgárokkal egyetemben a sváb parasztoknak sem voltak saját, a többségétől eltérő, más nemzeti kategóriái, amivel

¹⁵³⁶ BAUSINGER 1991, 4.

¹⁵³⁷ Giddenst idézi MORLEY és ROBINS 1996, 457.

¹⁵³⁸ CSEPELI 1992.

¹⁵³⁹ PUKÁNSZKY 2000, 23–24. A hungarus-tudat kialakulásáról lásd bővebben SEEWANN 2000.

¹⁵⁴⁰ PUKÁNSZKY 2000, 32.

azonosulhattak volna. Míg azonban a német polgárság fenntartotta nyelvi és kulturális kapcsolatait Ausztriával és Németországgal, addig a svábbal szinonim parasztnak a kibocsátó anyanemzet idegenné vált.¹⁵⁴¹ Nyelvi-kulturális magára hagyatottsága, a német nemzeti fejlődésből való kimaradása miatt, és ebből eredeztethető „hiányai” pótlására az új hazában szükségszerűen a sváb parasztságnak sem volt más választása, mint igénybe venni a magyarországi államiság születő intézményeit, majd szimbólumrendszerét. Bellér szerint a 19. század közepétől kezdődően „a magyar hazafiság érzése [...] átlépi a városi kereteket, és terjed ki a vidék, így a 18. században betelepült délvidéki németiség, a svábság falusi földművelő és iparos tömegeire is”.¹⁵⁴²

A svábok hazaképét illetően egyértelműen kimondhatjuk, hogy hazájuknak az ismerősség és az otthonosság (a kitelepítések idején is bizonyított alternatíva-hiány) okán Magyarországot tartják, és a választott hazáért való önfeláldozás ugyanolyan természetes számukra, mint magyar honfitársaik számára. Magyarország hazának elfogadását és a magyar hazakép kialakulását az a tény is támogatta, hogy a magyarországi németek pontosan körvonalazható származási helye a feledés homályába merült. Ez a többségében paraszt népesség olyan emberekből állt, „akiknek otthon kevés veszteni-, otthonukon kívül viszont sok nyernivalójuk volt, s nem érezték magukat szorosan nemzetükhöz tartozónak”.¹⁵⁴³

A Németországot elhagyók nem rendelkeztek semmiféle nemzeti büszkeséggel és összetartozás-tudattal. Sorsukat az új egzisztencia, az új otthon és az otthonosságérzés megteremtése határozta meg. „Dunai svábokká”, „magyarországi németekké” úgy, ahogy előttünk állnak, az új falu, az új vidék, az új haza alakította őket.

A magyar haza a svábok számára a magyarokhoz hasonlóan ugyanúgy a megtapasztalt életút kérdése, a táj és a történelem, valamint a magyarokkal közösen megosztott tér és a közös idő egységének megélése, az életvilág közvetlenül megtapasztalt valósága, elsődleges emocionális vonatkoztatási és értelemorientáló keret, interakciós tapasztalat, áttekinthető mikrokozmosz, a generációk hosszú során átöröklődött viselkedésminták, normák, és az identitás alakulásában közrejátszó magától értetődőségek közege. A haza ezenkívül interakciós és kommunikációs közeg, amely biztosítja az egyén számára a társadalmi részvétel lehetőségét, s amelyben az egyén tájékozódni tud, kiismeri magát, s az ismerősség okán kialakul otthonosság- és biztonságérzete. A haza az állampolgárság által jogviszony; ami ebben az értelemben nem csupán emocionális, de politikai egyértelműséget, gazdasági és szociális biztonságot is jelent.

A haza az élettörténet része, s az élettörténetek keretét és helyszínét több generációra visszamenően egyértelműen Magyarország jelenti. A svábok életvilága a magyarokkal közösen megosztott Magyarországon konstituálódik. Minél szorosabban kötődik az egyén élete a hazához, annál erősebb kapcsolat alakulhat ki az ott élő többséggel, a többségi kultúrával és identitással. „Mi a szüreti bálra magyar ruhában mentünk táncolni! És én sokkal szebbnek találtam, mint a sváb népviseletet” – mesélte egy második generációs asszony. A német haza hívószavait – *Heimatstil*, *Heimatromane*, *Heimatifilm* stb. – fogalmait vagy nem ismerik, vagy ha ismerik is, nem kelti fel bennük az otthonosság érzését.

¹⁵⁴¹ Az anyaország, a német nemzet tragikus következményekkel járó figyelme először a Harmadik Birodalom idején fordult a „dunai svábok felé”, akiket, kihagyva kétszáz év történelmi fejlődést, vissza akartak németesíteni. Hogy mennyire nem érezték anyanemzetüknek a svábok Németországot, arra a kitelepítettek keserű megnyilvánulásaiból lehet következtetni.

¹⁵⁴² BELLÉR 1981, 95.

¹⁵⁴³ WEBER-KELLERMANN 1986, 117.

„Az, hogy az emberek mennyire kötődnek saját nemzetükhöz, attól is függhet, hogy mennyire ragaszkodnak megszokott környezetükhöz”.¹⁵⁴⁴ A ragaszkodásra jellemző, hogy Magyarország elhagyása az átélt kitelepítési tragédiák ellenére sem merült fel alternatívaként, sőt inkább hazaszöktek Németországból. Ennek az a magyarázata, hogy a kitelepítetteket Németországban idegenként fogadták, ők pedig nagyon nehezen illeszkedtek be a németek tőlük idegen és távoli világába. A magukat nem magyarnak valló svábok erős ragaszkodásából Magyarországhoz mint szülőföldhöz és lakóhelyhez, egyértelműen levonható az a következtetés, hogy makroszinten a magyar nemzet jelenti a legfontosabb identifikációs csoportot. Ennek azonban a nemzettel összefüggésbe hozott vérségi kötelékeknek semmi köze sincsen.

A hazafelfogások Csepeli által kidolgozott osztályozása szerint¹⁵⁴⁵ a svábokat „kollektivista-racionális hazafelfogás” jellemzi, amit a szülőfalu mint szűkebb pátria esetében erős érzelmi szálak fűznek át. A svábok hazaszeretete primer affektív és a pragmatikus életértelelemre és a cselekvési célokra orientált viszony. A svábok mindig tudatában voltak és vannak ma is, hogy a magyarokénál fejlettebb munkakultúrájukkal, mezőgazdasági technikáikkal hozzájárultak Magyarország jólétéhez és gazdagodásához. Lampland szerint nincs haza föld nélkül és nincs nemzeti szellem vagyon nélkül.¹⁵⁴⁶ A sváb parasztokra ugyanúgy igaz, mint a magyarokra, hogy „a vagyon növeli a patriotizmus érzését. A föld iránti lojalitás egyben a nemzet iránti lojalitást is jelenti”.

Ennek jele az is, hogy nincs sajátos etnikai hazaképük, amely az ősük szülőföldje fogalmával lenne kijelölhető, mert az ősök szülőföldje Magyarországon van. A svábok esetében a haza kerete nem tágabb az ország kereténél, hanem egybeesik vele, ugyanakkor lefedi a nemzet fogalmát is, amelyen belül patriotizmusuk megnyilvánul. Ezen a kereten belül jelenik meg etnikai csoportjuk múltja, történelme, ami számukra a Magyarországon, a magyar állam polgáraként megélt időt jelenti. A német anyanemzet nyelvéhez és kultúrájához való kötődés számukra nem létező kategória. A sváb–magyar együttélésből következően előbb kerültek kapcsolatba a magyar nemzeti kultúra elemeivel, mint a német kultúrakonstrukcióval. Az anyanemzet képzete elvált az anyanyelv és a nemzeti kultúra tartalmaitól, illetve a haza helyének kijelölésétől. A haza Magyarország, szűkebben véve a szülőfalu, ami után honvágy gyötri a svábokat.

A svábok nem kevésbé patrióták, mint a magyarok. A legidősebbek esetében a patriotizmust meghatározó magyar költészet, próza, zene, képzőművészet sokkal kisebb súllyal van jelen, mint a territóriumhoz kötött hazaszeretet, amihez hűnek kell lenni, aminek a hasznát kell keresni, ahol és amiért meg kell halni, s csak Magyarország az a hely, ahol végső nyughelyet lehet találni. A második és a harmadik generáció esetében a patriotizmus gondolat- és érzélemvilágán belül „a haza mindenkinek felett” érzése mellett egyre kiegyensúlyozottabbá válik kultúra és territórium viszonya.

A svábok megtapasztalták, hogy a haza elveszíthető, de vallják, hogy nem kicserélhető. A magyar hazához fűződő érzések megnyilvánulásai, a hazaélmény csoportszintű átélése a hazájukat elvesztő kitelepítettek esetében ezért még sokkal nyilvánvalóbbak. A kitelepítettek számára az is óriási csalódást jelentett, hogy Németországban „magyar cigányok”-nak nevezték őket, nyelvüket valami érthetetlen zagyvaságnak tartották. Amíg nem tanultak meg németül, kommunikációs problémák is akadályozták a befogadást. A *Heimat* nemcsak azért

¹⁵⁴⁴ LÁZÁR 1996, 21.

¹⁵⁴⁵ CSEPELI 1992.

¹⁵⁴⁶ LAMPLAND 1994, 301–302.

maradt Magyarországon, a haza elvesztése a 2. világháború után nemcsak azért viselte meg a kitelepítetteket, mert minden emléküik Magyarországhoz kötött, mert elvesztették kapcsolataikat családtagjaikkal, rokonaikkal, a hazájukkal, elvették vagyonukat, hanem azért is, mert elvesztették legitimitásukat; az új országban nem számítottak a „haza megbízható polgárainak”. A Magyarországhoz fűződő érzés a kitelepítésben megerősödött, ami erős honvágy és visszatérési vágy formájában jelentkezett. Magyarországon születtek, szüleiket, nagyszüleiket itt temették el a falu temetőjében, és ők is ide akartak visszatérni legalább meghalni. Haza, ahol otthonaik voltak, s ahonnan elűzték őket. „Mi, svábok, jó magyarok voltunk” – mondta egy kitelepített, akinek leghőbb vágya, hogy hazatelepülhessen és megvásárolhassa saját házát, amit két kezével saját maga épített. Egy hazatelepült a *Szózat* sorait idézve állította, hogy számukra a nagyvilágon nincsen másutt hely, itt éltek, s itt kell meghalniuk is.

A nemzeti hűség jelképe az anyaföldhöz való ragaszkodás. A nemzeti identitás a többséghez hasonlóan a sváboknál is megragadható a territóriumhoz, a földhöz való ragaszkodásban. Ez a ragaszkodás megnyilvánul a terület megvédésében, békeidőben megművelésében, vagy a kitelepítettek részéről az utolsó nyughely kiválasztásában.

Összefoglaló gondolatok

Anderson szerint a haza iránti szeretetből fejlődik ki a nemzeti érzés, a nemzeti összetartozás gondolata.¹⁵⁴⁷ Mit jelent ez a nemzeti érzés? Lojalitást, feltétlen önfeláldozást a hazáért, patriotizmust, a saját ország, saját állam mások elé helyezését.¹⁵⁴⁸ A hazához fűződő pozitív érzelmi viszony tehát az identitásképződés fontos eleme. A magyarországi németek nem kevésbé ragaszkodnak Magyarországhoz, mint magyar honfitársaik. A szülőföldhöz és lakóhelyhez való erős ragaszkodásukból egyértelműen levonható az a következtetés, hogy makroszinten a magyar állam és a magyar nemzet jelenti a legfontosabb identifikációs csoportot. Ennek azonban a nemzettel összefüggésbe hozott vérségi kötelékeknek semmi köze sincsen. A svábok az állampolgárságot sokkal fontosabbnak tartják azonosulásukban, mint a vérségi kötelékeket, amely primordiális alapon Németországhoz fűzné őket. Túl azon, hogy nemzeti identitásukat a történelmi hiányok miatt német dimenzióban nem élhették, és nem élhetik meg, a magyar nemzeti identitás csak a hazaszeretet talaján alakulhatott ki, és tartható fenn.

A magyarországi németeknél a haza kerete egybeesik Magyarország határaival, és egyúttal lefedi a nemzet fogalmát. Ezen a kereten belül nyilvánul meg patriotizmusuk, ezen a kereten belül jelenik meg saját kisebbségük sorsa, múltja, történelme, jelene és jövője. A kettős identitás kialakulásához tehát jelentős mértékben járult hozzá az, hogy a történelem számukra a Magyarországon, a magyar állam polgáraként megélt időt jelenti. Történelmi tematizációik egyértelműen Magyarországhoz kötik őket. A német anyanemzet nyelvéhez és kultúrájához való kötődés érzelmileg át nem élt kategória, és mivel az anyanemzet képzete elvált az anyanyelv és a nemzeti kultúra tartalmaitól, illetve a haza helyének kijelölésétől, nincs sajátos etnikai hazaképük sem, ami az „ősök szülőföldje” fogalmával lenne kijelölhető. Magyarországon születtek, itt élnek és nem akarnak innen elmenni. Haza, nemzet, állampolgárság alkotják nemzetkonceptiójuk pilléreit, amelyet elsősorban a születési hely és az életvitel színtere határoz meg. Ez az identitásforma az etnikai identitás mellett beépült identitáskonstrukciójukba, felszámolva ezzel az idegenséget, egyúttal megteremtve a befogadottság, és az otthonosság érzetét.

¹⁵⁴⁷ ANDERSON 1991.

¹⁵⁴⁸ Vö. LÖFGREN 1989.

Irodalom

- ANDERSON, B. 1991. *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, London, Verso.
- BAUSINGER, H. 1991. *A haza fogalma egy nyitott társadalomban*, Régió (4), 3–21.
- BELLÉR Béla, 1981. *A magyarországi németek rövid története*, Budapest, Magvető Kiadó.
- BIBÓ István, 1986. *Az európai egyensúlyról és békéről*, in Uő, *Válogatott tanulmányok*. I, Budapest, Magvető Kiadó, 295–728.
- BINDORFFER Györgyi, 1997. *Double Identity Being German and Hungarian at the Aame Time*, New Community 23(3), 399–411.
- BINDORFFER Györgyi, 2001. *Kettős identitás. Etnikai és nemzeti azonosságtudat Dunabogdányban*, Budapest, Új Mandátum Kiadó–MTA Kisebbségkutató Intézet.
- CSEPELI György, 1992. *Nemzet által homályosan*, Budapest, Századvég.
- FRIEDMAN, J. 1992. *The Past in the Future: History and the Politics of Identity*. American Anthropologist 94 (4): 837–859.
- HUTTERER, C. J. 1961. *Hochsprache und Mundart bei den Deutschen in Ungarn*, in C. J. HUTTERER–R. GROSSE, *Hochsprache und Mundart in Gebieten mit fremdsprachigen Bevölkerungsteilen*, Berlin, Adademie Verlag, 33–71.
- LAMPLAND, M. 1994. *Family Portraits. Gendered Images of the Nation in Nineteenth-Century Hungary*, in BÖRÖCZ J.–K. VERDERY (szerk.), *Gender and Nation East European Politics and Societies* 8. (2), 287–316.
- LÁZÁR G. 1996. *A felnőtt lakosság nemzeti identitása a kisebbségekhez való viszony tükrében*, in *Többség – kisebbség. Tanulmányok a nemzeti tudat témaköréből*, Budapest, Osiris–MTA ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoport, 9–115.
- LÖFGREN, O. 1989. *A nemzeti kultúra problémái svéd és magyar példákön szemlélve*, Janus VI. (1), 13–28.
- MORLEY, D.–ROBINS, K. 1996. *No Place like Heimat. Images of Home(land) in European Culture*, in G. ELEY–R. G. SUNY (szerk.), *Becoming National*, New York–Oxford, Oxford University Press, 456–478.
- PUKÁNSZKY B. 2000. (1940) *Német polgárság magyar földön*, Budapest, Lucidus Kiadó.
- SCHÜTZ, A. 1974. *Der sinnhafte Aufbau der sozialen Welt. Eine Einleitung in die verstehende Soziologie*, Frankfurt/Main, Suhrkamp Verlag.
- SEEWANN, G. 2000. *Ungarndeutsche und Ethnopolitik – A magyarországi németek és az etnopolitika*, Budapest, Osiris–MTA Kisebbségkutató Műhely–Magyarországi Németek Országos Önkormányzata.
- WEBER-KELLERMANN, I. 1986. *A „nyelvsziget-néprajz”-ban jelentkező interetnikus viszonyok kérdésehez*, in KOVÁCS E. (szerk.), *Néprajzi szöveggyűjtemény II*, Budapest, Tankönyvkiadó, 107–126.
- WILLIAMS, C. H. 1991. *Linguistic Minorities. West-European and Canadian*, in Uő (szerk.), *Linguistic Minorities, Society and Territory*, Clevedon–Philadelphia–Adelaide, Multilingual Matters Ltd., 1–43.

A Magyarországon tanuló határon túli magyar anyanyelvű diákok identitáskonstrukciói

Bevezetés

Magyarország az első világháborút követően az 1920. június 4-én aláírt békeszerződés értelmében területének 71,4%-át, lakosainak pedig egyharmadát elvesztette; a 10 millió 51 ezer fős magyar anyanyelvű népességből 3 millió 320 ezer fő (33%) a környező országok – Ausztria, Csehszlovákia, Románia, és a Szerb-Horvát-Szlovén Királyság – fennhatósága alá került.¹⁵⁴⁹ Az eltelt több mint nyolcvan év, valamint a magyarországi területeket megszerző országok magyarellenos politikája (pl. a lakosság kitelepítése, magyar iskolák bezárása, a magyar anyanyelv használatának korlátozása) ellenére ezeken a területeken még ma is magyar anyanyelvű és magát magyar nemzetiségűnek valló lakosság él, amelynek egy része hazánkban végzi felsőfokú tanulmányait.

A határainkon túlról tanulni Budapestre érkezők többsége a Márton Áron Szakkollégiumban kap szállást. Ez a kollégium egyúttal azt az éttermet is jelenti, ahol a kollégisták napjaik nagy részét – a felsőoktatási idő kivételével – eltöltik. A kollégium lakóinak élete ugyanis szinte teljes egészében a kollégium falai között zajlik; itt vannak a barátaik, baráti körük, itt szórakoznak, itt sportolnak.

A következőkben tehát a kollégium lakóinak identitáskonstrukcióját mutatom be. Ha megnézzük, hogy az általam vizsgált fiatalok identitásának kialakulásában milyen tényezők játszanak szerepet, akkor azt mondhatjuk, hogy egyrészt azonos nemzetiségűek, vagyis magyarok, másrészt különböző országokból érkeznek, harmadrészt pedig abban az országban töltenek el hosszabb időt, amelyhez nemzetiségüket tekintve egyértelműen ők is tartoznak. A kollégium lakóinak identitása ennek mentén négy elemből tevődik össze. Megtalálható benne egyrészt a magyarságtudat, másrészt a regionális tudat, azaz a szomszédos országok magyarlakta területeihez kapcsolódó önazonosság érzése, harmadrészt a határon túliság tudata, negyedrészt egyfajta kollégista tudat. Ezek az elemek természetesen összefonódnak, egymásba kapcsolódnak, szövevényes „hálót” hoznak létre.¹⁵⁵⁰ Így az ismertetésre kerülő, előbb felsorolt négy jelenséget a következőkben csak a fogalomértelmezés érdekében választom szét egymástól, csak az elemzés szempontjából, az analízis céljaira kezelem őket a többi jelenségtől elkülönítve, különálló egységként.

A kollégisták azonos nemzetisége, az elcsatolt területekről való érkezés és a Magyarországon eltöltött évek együttesen két stratégia mentén szerveződnek egységgé, és ezzel párhuzamosan motiválják a kollégiumban lakók identitáskonstrukciójának kialakulását. Az egyik az otthontól és a családtól való távolság elviselésére kialakított stratégiák, a másik pedig a magyar állampolgárokkal való interakciók sorozata nyomán megszületett „túlélési stratégiák”. Az előző nyomán alakulnak ki azok a jelenségek, melyek hozzásegítik a kollégium lakóit ahhoz, hogy a család és az otthon hiányát könnyebben el tudják viselni, azaz ide tartoznak az otthon itteni megteremtésére, az együtt-levésre, a közösségszervezésre és a

¹⁵⁴⁹ LÖKKÖS 2000.

¹⁵⁵⁰ GEERTZ 1994.

közösségi tudat erősítésére tett kísérletek. A másik nyomán pedig létrejön egy bizonyos mérvű elkülönülés, esetenként szembenállás a magyar állampolgárokkal, amely a kollégiumon belüli összetartozás érzését erősíti meg, és hívja életre ennek különböző megnyilvánulási formáit.

Kollégista tudat

Nézzük meg először a kollégista identitástudatot. Ennek kialakulásában van elsősorban döntő szerepe az otthontól, az otthoni, ismert környezettől, valamint a családtól való távollétnek. Ez a távollét azonban nemcsak a fizikai távolságot, a „másik városban való tanulás” távolságát jelenti, hanem a másik országban, egy idegen országban való lét okozta távolságot is, ahogy egyik interjúalanyom megfogalmazta: „Egy másik országban való tanulás és a határ megléte megnöveli az otthontól való távolságot.” Ezt a távolság-érzést, az idegenben-levés érzését pedig felerősíti, hogy a kollégiumban lakók többsége csak ritkán, másfél-két hónaponként megy haza. Ezek tehát együttesen azt eredményezik, hogy a kollégistáknak egy olyan életmódra kell berendezkedniük, amely pótolja az otthon, a család hiányát, vagyis szimbolikusan csökkenti az otthontól, az otthoniaktól meglévő távolságot. Egyik beszélgetőpartnerem így fogalmazta ezt meg: „Fontos, hogy itt is megteremtjük az otthonunkat, azt a stabil pontot az életünkben, amely biztonságot ad.” Ez a másik életre való berendezkedés egy speciális kollégista tudatot hív életre.

Az otthon és a család pótlása érdekében életüket teljes mértékben áthatja a kollégium közössége, az együttlét, az együttes élmények, valamint az otthon itteni megteremtése. Ezek a törekvések a kollégisták mindennapi tevékenységeiben érhetők leginkább tetten. Jól bizonyítja ezt az együtt főzés rítusa, amikor a barátok összegyűlnek a kollégium valamelyik konyhájában, közösbe dobják, amilyük van, és együtt készítik el a különböző otthoni tapasztalatok és szokások ötvözésével az ebédet, vacsorát. Ennek a rítusnak része az elkészített étel közös elfogyasztása. Hasonló funkciót tölt be továbbá az együtt tévénézés; a barátok, ismerősök közös tévénézése is. A közösségi élet és a rítusok helyszínei szinte kivétel nélkül a szépen berendezett, barátságos, kényelmes, jól felszerelt, otthonos szobák. A kicsi zárt tér, a lakószobák otthonos, családias hangulata teremti meg ugyanis azt a közeget, amely megalapozza a „Mi nem csak itt lakunk, hanem itt is élünk a Mártonban” érzését.

A kollégista identitás része továbbá a közös „mártonos” tudat. Ennek központi eleme az elzártág, vagyis annak a folytonos ismétlése és elmélyítése, hogy a kollégium lakóit „elzárták a magyar állampolgároktól”, „bezárták őket a város szélére a kollégium falai közé”. Ahogy egyik beszélgetőpartnerem jelezte: „Ha akarnánk se mehetnénk más kollégiumba. Nem vesznek fel máshová, azt mondják, hogy menj a Mártonba, az van neked fenntartva.” Ehhez járul hozzá egy közös nyelv- és szóhasználat is. Ide tartozó szavak és kifejezések, pl. a „gettó” mint a kollégium jelzője, a „magyarországiak”, a magyar állampolgárok helyett, vagy a „kijöttem Magyarországra tanulni” kifejezés. A közös nyelvhasználatba beletartoznak továbbá az egymástól átvett, az egyes régiókra jellemző szavak, kifejezésmódok, szófordulatok is, melyekre a határon túliság tudatának elemzésekor még visszatérek.

Regionális tudat

Az identitáskonstrukció második összetevője a regionális tudat. Ennek alapja, hogy Trianon után a Magyarországtól elcsatolt területek magyarsága kisebbségi helyzetbe került. Így a határon túli magyarok a másik nemzettel való együttélés és érintkezés során sok mindent

magukba olvasztottak a többségi nemzet kultúrájából, nyelvéből, szokásaiból, viselkedésmódjából. Ezek az elemek tehát azok, amelyek megkülönböztetik egymástól az eltérő régiókból érkezetteket, ugyanakkor összekapcsolják az azonos régióból jötteket. A regionális tudat így, az azonos régióból való származás közösségformáló erejét, továbbá az ebből fakadó együvé tartozás érzését jelenti, és ebből következően meghatározza a kollégiumon belüli kapcsolatrendszeret.

Minden régióra egyaránt jellemző, hogy valamilyen mértékben összetartva-elkülönül, vagy ahogy ők mondják „tömbösödik”. Mindenki elsődlegesen a vele azonos régióból jöttek társaságát keresi, abban mozog a legbiztonságosabban, ott érzi magát a legjobban. Ennek okát egyik interjúalanyom így határozta meg: „Mindenki szívesebben barátkozik azokkal, akikkel egy helyről jött, mert akkor a közös élmények, az azonos otthoni problémák, a közös szóhasználat jobb megértést és bensőségebb viszony kialakítását teszi lehetővé”. Természetesen ez egyrészt azon ország nyelvének az ismeretéből is fakad, ahonnan jöttek. A magyarul folyó beszélgetésekben, ha a szöveg úgy kívánja, az egyszerűség kedvéért egyes szavakat, kifejezéseket, vagy néha egy-két mondatot, egy-egy közmondást a szülőföld hivatalos államnelyvén mondanak. Ha mindenki ugyanabból a régióból jött, ennek megértése nem okoz problémát. Másrészt az otthon történt események nyomon követése, és azok megtárgyalása alkotja a „tömbösödés” másik pillérét. E két dolog, épp emiatt eredményezi a jóleső biztonságérzést, hogy az otthont juttatja az érintettek eszébe. De ugyanilyen szerepet tölthetnek be az otthon, az állampolgárságot adó ország jellemző tárgyai is.

A tömbösödés és a regionális tudat magyarázata és oka a kollégisták szerint – az előbbieket mellett –, a régiók közötti mentalitásbeli különbségek. A mentalitást itt mint belső kategóriát használok, melyet a terepen élők így határoztak meg: „a mentalitás azoknak a közös pontoknak az összessége, melyek azt eredményezik, hogy egy adott helyzetben az emberek ugyanúgy viselkednek”. Minden régióknak megvannak a mentalitásbeli sajátosságai. Ilyen sajátosság pl. a vajdaságiak délvidéki temperamentuma, az erdélyiek „állandó panaszkodása”, a kárpátaljaiak „visszahúzódása és bocs, hogy élek viselkedése”, valamint a felvidékiek magabiztossága és az, hogy „fent hordják az orrukat”. Mindezek természetesen sztereotípiák, amelyek jól rávilágítanak azokra az általános és sematikus képekre, amelyek minden régióról a kollégium köztudatában élnek.

A tömbösődéssel, a régiók elkülönülésével kapcsolatban egyik beszélgetés során hangzott el a következő: „Ez tulajdonképpen a másság nem elfogadása. Ő is idegen és én is az vagyok itt Magyarországon, de az ő idegensége is más, és az enyém is más. De azért ez egy közös idegenség. Van valami, ami mégis összeköt minket.” Elmondhatjuk tehát, hogy valami átível a régiókon, valami áthidalja ezeket regionális különbségeket, és ez nem más, mint a határon túliság tudata.

Határon túliság tudata

Ahhoz, hogy a határon túliság identitásképző szerepét megértsük, mindenekelőtt tisztáznunk kell, hogy mit értünk határon túliságon a kollégium lakóinak esetében. A határon túliság nem abban ragadható meg elsősorban, hogy valaki Magyarország határain kívülről érkezett, hanem egyrészt abban, hogy egy kétnemzetiségű, kétnyelvű és kétkultúrájú országból jött, és így mindkét kultúrát egyesíti magában, másrészt pedig a trianoni békeszerződés megkötése után létrejött történelmi helyzetben; a többségi helyzetből a kisebbségi helyzetbe kerülés élményében. Érkezzen valaki akár Romániából, akár Szerbiából, Szlovákiából, vagy Ukrajnából, tudja, hogy mit jelent kisebbséginek lenni. Így a kétnyelvűség, a két kultúrához való tartozás és a kisebbségi létben való felnevelkedés az „ugyanolyanok vagyunk, tehát

összetartozunk” érzését adja. Mint ahogy az egyik interjúban elhangzott: „Hasonló a sorsunk és ez összeköt minket.” Ez pedig elmélyíti az „azonosak vagyunk” képzetét.

Ez az identitáselem tehát szorosan összekapcsolódik a regionális tudattal, azonban annál tágabb, mindegyik régióra kiterjedő, és minden régiót átfogó közös identitást ad, létrehozva a régiókon átívelő összetartozás érzését. Ennek alapján megállapíthatjuk, hogy a régiók határai nem merevek, sőt az egyes országok, régiók közötti – fentebb említett – különbségek ebben a kontextusban elvesztik jelentőségüket, nem lesznek meghatározók. A hangsúly áthelyeződik a közös keresésére, az egymás iránti érdeklődésre, az egymás megismerésére, valamint az egymás felé való nyitottságra. Jól mutatja ezt például egymás otthoni helyzetének megismerése és a sajáttal való összehasonlítása, amelynek során mindig a hasonló élmények kerülnek előtérbe. Ezek a közös élmények pedig mindenekelőtt a kisebbségi létből fakadnak, így a beszélgetőpartnerek, bárhonnan érkezzenek is, fél szavakból is megértik egymást, tudják, értik, érzik, hogy miről beszél a másik.

Az előbbiekhöz tartozik a kollégista tudatnál már említett közös nyelvhasználat kialakítása is. Egymás szavainak, kifejezéseinek, nyelvtani jellegzetességeinek ismerete és átvétele ugyanis általános. Ilyen kollégium-szerte élő nyelvhasználati sajátosságok a felvidékiektől átvett ‘a’ névelő a magánhangzóval kezdődő főnevek előtt, pl. a asztal; a vajdaságiak kettős tagadása, mint pl. én *se nem* láttam; az erdélyiek ‘s’ használata az és kötőszó helyett, vagy a kárpátaljaiaktól elterjedt úgynevezett családi ragok, pl. a „megyek Szabóéknál” a megyek Szabóékhoz helyett. A szóhasználat, a kifejezésmód régiók közötti terjedése nyomán egymás regionális szavainak ismerete és használata is általános, pl. a vajdaságiak *botaszkija*, a felvidékiek *kalkulacskája*, az erdélyiek *potyolója*. Ide sorolható továbbá egymás ételeinek az ismerete. A felvidékiek *horcsicája* mindenki számára mustárt jelent, a *baklaváról* mindenki tudja, hogy szerbiai mézédess sütemény. Az erdélyiek *puliszkáját* vagy a kárpátaljaiak *pelmenyijét*, azaz húsos derelyjét is mindenki ismeri.

A közös, az egész kollégiumot átfogó, az egész kollégium felett átívelő határon túliság tudatában benne van az otthon, a magyarság, az azonosság ugyanakkor az idegenség is. Ahogy az egyik kárpátaljai fiú fogalmazott: „Ez minden határon túlit összeköt és egyben el is választ a magyar állampolgároktól”. Az elválasztódás a magyarság kérdésében érhető tetten.

Magyarságtudat

A kollégium lakóinak identitáskonstrukciójában a „magyar vagyok” egyrészt a magyar anyanyelvben, másrészt a magyar kultúrához való tartozás érzésében jelenik meg. Az utóbbi a magyar irodalom és történelem, valamint a magyar táncok ismeretét jelenti. Ez a magyarságtudat azonban a kisebbségi léthez kapcsolódik, folytatása, következménye annak; „Eljövünk egy kisebbségi helyzetből egy másik kisebbségi helyzetbe” – mondta egyik interjúalanyom. Az idézetben megjelenő két kisebbségi helyzet azonban élesen elválik egymástól; meg kell különböztetni az otthoni magyarságtudatot és a magyarországi magyarságtudatot.

Az otthoni magyarságtudat és identitás szintén a traumatikus történelmi sors következménye, egy más nyelvű és kultúrájú nemzettel való együttélés, de főleg a magyarországi területeket megkapó országok magyarellenes politikája nyomán fennállt a magyarság, a magyar nyelv és kultúra elvesztésének veszélye. Ez egy erős magyarságtudatot hívott életre és kifejlesztett egy a „magyarságunkat minden körülmények között védeni kell” érzést.

A Magyarországon működtetett magyarságtudatuk ezzel az otthoni magyar identitással van szoros összefüggésben. A Magyarországra tanulni jövők erős magyarságtudattal érkeznek hazánkba, és a magyar állampolgárokkal való sorozatos interakciók során ez az érzésvilág

kerül konfliktusba. A kollégiumban lakók ugyanis kivétel nélkül magyarnak tartják magukat, Magyarországra érkezve azonban folyamatosan szembesülniük kell azzal, hogy idegenként, külföldiként kezelik őket mind a bürokrácia, mind a hétköznapiak szintjén. Az ebből fakadó kibékíthetetlen ellentét pedig elmélyíti a külföldi vagyok, az idegen vagyok érzését, azt az érzést, amitől leginkább szeretnének elhatárolódni, és ezzel párhuzamosan megerősíti a határon túli magyarság érzését.

Az „idegen vagyok abban a nemzetben, melyhez én is tartozom” élmény számos szembenállás-jelenséget és elkülönülés-jelenséget hív életre. A Magyarországgal való szembenállás-jelenségek az elkülönítő szóhasználatban jelennek meg legjobban. Ezt leginkább az egyik interjú során elhangzott következő kijelentés érzékelteti: „*Ti* nem tudtok semmit rólunk, a *mi* életünk más, mint a tiétek”. Ugyanez érhető tetten azokban a méltánytalanságokról szóló történetekben is, amelyek a kollégium lakóit a magyar állampolgárokhoz való találkozásokról érték. Ezeknek a történeteknek a „prototípusai” kollégium-szerte ismertek. De megtaláljuk ezt a szembenállást „az otthoni jobb, mint az itteni” típusú kijelentésekben is.

Az otthoni itteni elé helyezéséből jól látszik a regionális és a határon túliság tudata is. Elsősorban az otthonihoz kötődnek: a településhez, a régióhoz, és ezek révén az országhoz is. Másodsorban a határon túli közös identitás összetartó ereje miatt egymás régiójával éreznek közösséget. A Magyarországhoz való kötődés – ha egyáltalán van ilyen – csak harmadik a sorban. A kollégium lakóinak viszonyát a magyar állampolgárokhoz pedig egyenesen a már említett elkülönítő-jelenségek jellemzik. Ezek gyökere a „másként vagyunk magyarok, mint a magyarországiak”, vagyis egy kisebbségi magyar létből fakadó erősebb, dominánsabb magyarságtudat. Egyik beszélgetőpartnerem így fogalmazta: „magyarabbak vagyunk a magyaroknál [a magyarországiaknál]”. Ezt láthatjuk az igazi magyar családnévvel – mint amilyen például a Gulyás, a Szócs, a Magyar, Eröss, az Erdei – rendelkezők büszkeségében is. Ezek a nevek a magyarság alátámasztásaként rendszeresen szóba kerülnek. Mindamellettt tehát, hogy a kollégiumban minden helyben van – menza, kocsma, különböző sportolási és szórakozási lehetőségek stb. – az elkülönítő- és a szembenállás-jelenségek még jobban bezárják a kollégisták többségét az intézmény falai közé. Így a kollégium lakói nem nagyon járnak ki a kollégiumból. Ha mégis elmennek valahova, akkor is csak a kollégiumi baráti körökkel. Ennek okát azzal indokolták, hogy „A kollégium biztonságot ad. Itt nem kell magyaráznom, hogy honnan jöttem és, hogy miért tudok ilyen jól magyarul”.

Befejezés

A Márton Áron Szakkollégiumban lakók identitásának ismertetése végén megemlítenék még egy jelenséget, amely az identitás négy elemén már túlmutat, de a diplomaszerzés utáni, a kollégiumból való kikerülést követő időszakkal szoros összefüggésben van, és mint ilyen, csírájában már a kollégiumi évek alatt is megfigyelhető. A Magyarországon eltöltött évek alatt az elkülönítő- és a szembenállás-jelenségek ellenére is megindul az asszimilálódás a magyar állampolgárokhoz. Ez a kulturális adaptáció elsősorban a nyelv- és szóhasználatban, valamint az öltözködésben érhető tetten. A kollégiumon kívüli világgal való érintkezések során mindenki, amilyen gyorsan csak lehet, elhagyja az otthon használt tájszólását, szavakat, kifejezéseket. Ezt azzal magyarázták, hogy: „így senki nem veszi észre, hogy máshonnan jöttünk, nem kell tehát magyarázkodnunk”. Az öltözködésben is megindul a hasonló okokkal magyarázott tudatos változtatás, amely leginkább a kárpátaljaiaknál és az erdélyieknél figyelhető meg.

Az azonosulás régiók szerint eltérő lehet. Mértékét elsősorban két dolog határozza meg. Az egyik az idejövők vélt vagy valós „hátránya”, vagyis, hogy a „másságukat mennyire érzik súlyosnak”. A másik, hogy mekkora az igényük az ittmaradásra. Az otthoni minél mélyebbre való elrejtésével, eltitkolásával egyrészt biztonságérzetet kapnak, hiszen így elrejtethetik másságukat, másrészt ezzel igyekeznek mutatni kifelé, a magyar társadalom felé azonosulásukat, beolvadásukat, amely csak látszólagos, külsőségekben megnyilvánuló beilleszkedés. A diploma megszerzése után a Magyarországon maradóknak – annak ellenére, hogy kikerülnek a kollégium falai közül, albérletbe költöznek, munkahelyük révén magyarországi ismerősi kört szereznek – mégsem szakad meg kapcsolatuk sem egymással, sem a kollégiummal. Ez lesz számúra továbbra is a meghatározó, a biztonságos közeg, amely továbbra is a családot, az otthon helyettesíti számukra, és ahova így mindig vissza-visszatérnek. Ennek következtében a magyar társadalmon belül egy kvázi kis társadalmat, Mártonországot hoznak létre.

Irodalom

- BARTHA Cs. 1999. *A kétnyelvűség alapkérdései*, Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- BINDORFFER Györgyi, 1997. *Nyelvében él az etnikum. Identitás, nyelvi és kulturális reprezentáció egy magyarországi sváb faluban*, Szociológiai Szemle 2, 125–141.
- BINDORFFER Györgyi, 2001. *Kettős identitás: etnikai és nemzeti azonosságtudat Dunabogdányban*, Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó–MTA Kisebbségkutató Intézet.
- Borbély A. 2001. *Nyelvcseré*, Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézetének Élőnyelvi Osztálya.
- GAL, Susan, 1987. *Codeswitching and Consciousness in the European Periphery*, American Ethnologist, 14 (4), 637–653.
- GAL, Susan, 1991. *Mi a nyelvcseré és hogyan történik?* Régió 1, 66–76.
- GEERTZ, C. 1994. *Az értelmezés hatalma*, Budapest, Századvég.
- GYIVICSÁNY Anna, 1985. *Az anyanyelv és kultúra értékrendjének változása a kiskörösi szlovákoknál*, in VERSEGI Gy. (szerk.), *A magyarországi nemzetiségek kulturális, tudati jellemzői*, Budapest, Állami Gorkij Könyvtár–Művelődéskutató Intézet, 9–58.
- GYIVICSÁNY Anna, 1993. *Anyanyelv, kultúra, közösség. A magyarországi szlovákok*, Budapest, Teleki László Alapítvány.
- HOLLÓS M. 1995. *Bevezetés a kulturális antropológiába*, Budapest, Szimbiózis 5. füzet.
- KISS J. 1995. *Társadalom és nyelvhasználat. Szociolingvisztikai alapfogalmak*, Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- KLUCKHON, C. 2000. *Mítosz és rítus: egy általános elmélet*, In BOGLÁR L.–HOLLÓ I. (szerk.), *Vallásantológia I*, Budapest, ELTE Kulturális Antropológia Tanszék, 54–69.
- LEACH, E. R. 2000. *Ritualizáció az emberben; annak kapcsolata a fogalmi és társadalmi fejlődéssel*, in BOGLÁR L.–HOLLÓ I. (szerk.), *Vallásantológia I*, Budapest, ELTE Kulturális Antropológia Tanszék, 48–54.
- LÖKKÖS J. 2000. *Trianon számokban. Az 1910. évi magyar népszámlálás anyanyelvi adatainak elemzése a történelmi Magyarországon*, Budapest, Püski Kiadó.
- TURNER, V. 1983. *Szimbólumtanulmányok*, in HOPPÁL Mihály–NIEDERMÜLLER Péter (szerk.), *Jelképek – kommunikáció – társadalmi gyakorlat. Válogatott tanulmányok a szimbolikus antropológia köréből*, Budapest, Tömegkommunikációs Kutatóközpont, 173–186.

Bakonytól Brazíliáig

A 19. század végén több mint 700-an emigráltak Veszprém megyéből Dél-Brazíliába, Jaraguá do Sul vidékére. Veszprémből, Ajkarendekről, Devecserből, Gannáról, Magyarpolányból, Páparól, Tósokról, Tótvázsonyból érkeztek az új hazába a reményekkel teli kivándorlók. Földműveléssel kezdtek foglalkozni, falvakat alapítottak és beilleszkedtek az ismeretlen ország éghajlati és kulturális adottságaiba (gasztronómia, folklór, nyelv és vallás). A vallásos nép hamarosan összeadogatta a pénzt templomra, és 1922-ben felépült a magyarok első királyáról elnevezett Santo Estevão, azaz Szent István templom. Az 1930-as évek végéig folyamatos kapcsolatot tartottak a Magyarok Világkongresszusával. Ám idők folyamán megszűnt a kapcsolat, elhalványult az óhaza képe, csak az emlékezetben maradt meg. Később a leszármazottak elszigetelődtek az óhazától és a magyar nyelvet is elfelejtették.

A második világháború utáni beszámolók, amelyek a brazíliai magyar bevándorlást tárgyalják, említik a São Paulo-i, riói kolóniákat, a São Paulo állam belsejében létrejött, aztán szétesett magyar falvakat, de a Santa Catarina államban letelepedett magyarokról nem esik szó. Mintha eltűntek, nyom nélkül beolvadtak volna. A kevés tárgyi emlék elveszett, de végig jelen volt és van a magyarsághoz tartozás emléke. 1996-ban elhatározták, hogy megismerik és felelevenítik az egykori hagyományokat. Megalakult a Brazil–Magyar Társulás, majd még ugyanabban az évben létrejött az egyesület ifjú táncosaiból a *Dunántúl* népi táncegyüttes. Ők a helyi kolónia fő mozgatórugói. Magyar néptáncokat tanulnak és adnak elő. 20-22 táncosból áll a csoport, 20-tól 32 éves korúig. São Paulóból érkezett az első tanítómester, majd Magyarországról, Öry Kovács Kata folytatta a táncok tanítását, és Boglár Lajossal végzett kutatást az „újra-magyarok” között.

2001 augusztusában, az ő odaadó segítségükkel valósíthatták meg egyik nagy álmukat és utazhattak őseik szülőföldjére, Magyarországra, és léphettek fel több városban, ismerkedhettek Magyarországgal. 2004 júliusában megnyílt a Jaragua do Sul-i magyar ház, amely az egyesület székhelye.

2003 szeptemberétől öt hónapot Dél-Brazíliában, a Jaragua do Sul nevű kisvárosban töltöttem magyar leszármazottak között, és részt vettem mindennapjaikban. A kint töltött idő alatt régi emlékeket, fotókat, leveleket, irattári feljegyzéseket gyűjtöttem, előszóban elmondott történeteket jegyeztem le. Magyar nyelvet tanítottam nagyon lelkes, több mint 40 idősnek és fiatalnak, próbáltam egy kicsit átadni őseik nyelvéből. Verseket, énekeket, egyszerű hétköznapi szituációkat tanultunk.

Magyarságtudat a II. világháborúig

Az elhelyezkedés, a terület birtokba vétele és helyzetük konszolidációja után fontosnak tartották, hogy ébren tartsák és továbbörökítsék őseik kultúráját. A magyar identitás megőrzésében fontos szerepe volt Fischer Ferencnek, aki 1878. szeptember 14-én született Ajkarendeken. Tósokberénden járt iskolába, és 13 évesen került szüleivel Brazíliába. Feljegyzéseiből megtudjuk, hogy már 1898/99-ben létrejött a Magyar Katolikus Iskolaegylet, ahova havonként fizettek be egy bizonyos összeget, így 1900-ra fel is építették az iskolát. Ez a Jaragua 1. Iskolaegylet 1923-ig működött, amikor hozzá közel felépítették a városi iskolát.

A hívőknek a Jaragua folyó jobb és bal partján kis kápolnákat épített az Iskolaegylet. Az 1920-as évek elején az első kis kápolnát lerombolták és a helyén köztemető létesült. 1922-ben megalakult a Santo Estevão (Szent István), magyar királyról elnevezett település, és felépült az ugyanazon nevű templom is. Ez a templom a mai napig áll, egyértelmű bizonyítékként a magyarok jaragui jelenlétének. Brazília egyik eldugott kis falujában, ahova még aszfalt sem vezet, banánültetvénnel körülvéve, egy dombocska tetejére több mint 80 évvel ezelőtt Veszprém környékéről kivándorolt, többnyire német nyelvű, sváb származású magyarok az első magyar király dicsőségére 1922-ben nagy, magas tornyú fehér templomot emeltettek. Ezzel a tettükkel talán elő-előbukkanó honvágyukat szerették volna csillapítani? Két szent szobra között, a templom oltáráról Szent István emeli ránk tekintetét, a magyar koronával a fején, széles pallosra támaszkodva, zöld ruhában, rajta egy palást, ami belül fehér és kívül piros. „Bajusza is van és szakálla, akárcsak az iskolai történelemkönyvekben.”¹⁵⁵¹

Klubot is létrehozta „Osztrák–Magyar Egyesület” névvel. Ennek célja, hogy az emberek barátkozzanak, összejöjjenek, együtt szórakozzanak. A néptánc és a kártyázás sem hiányzott a programból. A klub központjának Franz Fischer kereskedése adott helyet, később George Wolfé, „a Gyurié”. Egy másik templom is épült a közigazgatási központhoz közelebb, amely a Santíssima Trindade (Szentháromság) nevet viseli. (A beszélgetések során derült ki a másik templom építésének oka. A területen szétszórta élő családok egy része sérelmezte, hogy a Szent István templom hozzájuk távol van, ezért építették meg a másodikat.) A templomok mellett nagy tömeg befogadására alkalmas közösségi terem, „szalont” emeltek, amelyek a társasági élet középpontjává váltak ezután. Ezekben az épületekben sok táncos mulatságot szerveztek, mivel akkoriban úgy tartották, hogy a tánc és a zene az etnikai ünnepek kötelező eleme. Sokan említették, hogy „csárdást” táncoltak ezeken az ünnepségeken.

Fischer Ferenc a 30-as évek elején vette fel a kapcsolatot Magyarországgal, és levélben könyveket, folyóiratokat, térképeket kért a Magyarok Világkongresszusának állandó szervezeti irodájától.¹⁵⁵² Egy 1932-ben írt leveléből azt tudhatjuk meg, hogy „még a kis gyermekekben is él az a tudat, hogy ők magyarok”. A kapott térképeken be kellett jelölnie a többi magyar leszármazottnak, hogy hol laktak. Fischer úr szerint az öröm leírhatatlan volt. Ez érthető. „Csak a szunnyadó érzéseket kell érinteni és nyomban, amint felébrednek, jön a vágyakozás a haza után...” Német nyelvű magyar irodalmat kértek a Magyarok Világkongresszusának irodájától, mert „szégyenünkre, nem tudunk már magyarul. Ünnepeken ugyan túlradó örömmel kiáltjuk: *Éljen a magyar hazánk!*, de ennél többet nem igen tudunk” – írta Franz Fischer. Ez érdekes még abból a szempontból is, hogy „olyan sok év elteltével is a magyar szellemi értékek álltak hozzánk a legközelebb.”

Egészen a második világháborúig a magyar kormány sem feledkezett a Jaraguában lévő magyarokról. Újságokat, könyveket kaptak, és számos neves személyiség is ellátogatott hozzájuk, így 1908-ban a Curitibából Oekeke báró konzul, 1940-ben id. Boglár Lajos, majd 1941-ben az ifjabb Horthy Miklós is. Id. Boglár Lajos, aki magyar konzul volt Brazíliában, felkereste ezt a vidéket, és találkozott még olyan emberekkel, akik magyarul beszéltek. Erről egy könyv is készült, amelyet fia (Boglár Lajos) rendezett sajtó alá, és 2000-ben jelent meg *Magyar világ Brazíliában* címmel.

Sajnos a második világháború kitörésekor megszűntek azok a társadalmi összejövetelek, amelyek a magyarok körében rendszeresek voltak, és ébren tartották magyarságtudatukat. Megszűnt a kapcsolat Magyarországgal is. Brazília a második világháborúban a szövetsége-

¹⁵⁵¹ PILLER Gedeonné, 1995. *Szent István templom Jaraguá do Sul-ban*, Brazíliai Magyar Hírlap, São Paulo.

¹⁵⁵² A bekezdésben szereplő idézetek Fischer Ferenc kéziratos hagyatékából valók.

sek oldalán lépett hadba, a tengelyhatalmak népeihez tartozó nemzetiségek ellenséges elemekké váltak, akiknek az összejövetelét is akadályozták. Szomorúbb következménye is volt ennek, hiszen ekkor nagyon sok tárgyi emléket, fényképet, dokumentumot megsemmisítettek, félve a brazil hatóságok retorziójától.

Az ott élő magyarok életében ezzel lezárult egy korszak. Az egész világon végbemenő változások itt sem maradtak hatástalanok. Az urbanizáció, az iparosítás, a közigazgatás átszervezése átformálta az egész területet. A korábbi életformák, termelési módok átalakultak, megszűntek. Teret nyert a gépesítés, a hagyományos mezőgazdaságban élők száma csökkent, nagyon sok család a „központ”-ba költözött. Ezek a változások magukkal hozták a különböző nemzetiségű csoportok keveredését, ennek következtében a brazillá válást. Nagy létszámuknál fogva a németek és az olaszok végig, határozottan megtartották identitásukat. Az ő példájuk váltotta ki végül is, hogy a mélyben szunnyadó, a kollektív emlékezetben létező másságukat a többi etnikai csoport is felszínre hozza. Ennek következménye lett a korábban említett São Paulo-i kapcsolatfelvétel az ottani magyar kolóniával.

Megmaradt emlékek, hagyományok Magyarországról

Mint már korábban említettem, 1996-ban megalakult a Brazil–Magyar Társulat, amely célul tűzte ki a még fennmaradt, az óhazából az ősök által magukkal hozott kultúra megőrzését, illetve újraélesztését. Az egyesület több programot is szervez az év során, hogy a városban élő német, olasz, lengyel kultúra mellett a magyar kultúrát is bemutassák a nagyközönségnek. Minden évben megrendezésre kerül egy „kávédélután” (café húngaro), ahol a dédszülők, nagyszülők receptjei alapján sültt édes és sós süteményeket szolgálnak fel. Rengeteg olyan ételre ráismertem, amelyeket a bakonyi sváb falvakban még ma is hasonlóan készítenek és neveznek. Mint például: krautzwekkel (káposztás kocka), kipfel (szív alakú fahéjas kifli), kalaschen (töltött, kelt kalács), strudel (különböző nyújtott rétes), kukruzsterz (kukoricasterc), kropfel (fánk), illetve házi kenyeret sütnék, ami mellé kolbászt, körözöttet, tepertőt, zsírt, disznósajtot szolgálnak fel. Megrendezésre kerül minden évben a „levesek estéje”. Ezen az estén tipikusan „magyarnak” számító ételeket szolgálnak fel: pörköltet, paprikás csirkét, húsos káposztát, túrós, illetve káposztás rétest, disznóhúsos káposztalevest, tyúkhúsleveset cérnametélttel, marhahúsos gulyásleves csipetkével (ebbe természetesen brazil zöldségeket is tesznek), maniókalevest, (ami a mi krumplilevesünkhöz hasonló) kóstolhatnak meg az érdeklődők. Az ételek elkészítésénél az is megfigyelhető, hogyan alkalmazkodtak a braziliai magyar asszonyok a különböző, a más éghajlati adottságokból fakadó körülményekhez, hogyan alakították át ételeiket a helyben található termékekhez, megtartva az eredeti eljárásokat, összetételeket. Új körülmények közé kerülve megkeresték azokat az összetevőket, amelyek leginkább hasonlítanak az otthonira, így készülhetett a krumplileves maniókával, vagy rétestölteléknek a hagyományosak mellé vagy helyett banán, mogyoró, palmito.

Magyarságtudat napjainkban

Összejöveteleiken a külsőségekkel is hangsúlyozni igyekeznek a nap „magyarságát”, etnikai másságukat. Brazília és Santa Catarina állam zászlaja mellett a magyar koronás-címeres zászló is ott lobog. Az asztalok terítőinek színeivel is ezt demonstrálják. Az egyik asztalon az abrosz piros, a másikon fehér, a harmadikon zöld. Általában minden rendezvényre jellemző a piros-fehér-zöld színek megjelenése. A néhány megmaradt régi fénykép nyomán megpróbálták rekonstruálni az egykori népviseletet. A fekete-fehér képek alapján a színeket nem lehetett

megállapítani, inkább csak a formákat és a kontrasztokat. Így aztán ezek a ruhák korántsem hasonlítanak az eredetiekhez (ezzel ők is tisztában vannak), de a nemzeti sajátosságok megjelenítésében a többi népcsoport között fontosnak tartják. Ezek a törekvések alapvetően csak a női ruházatra jellemzők. A férfiak ezeken a rendezvényeken magyarságukat a nyakkendő helyett használt nemzeti színű szalagdarabkával jelzik.

A táncosok ruháján is megjelennek a magyar nemzeti színek. A táncos lányok blúza fehér, aminek a nyakán van egy piros kis szalag, szoknyájuk zöld.

Mindezt betetőzi még minden alkalommal a „Dunántúl” néptáncsoport műsora. A csoportra nagyon büszkéek abban a kultúrában (brazil), ahol a táncnak, a színes forgatagnak, a zenének kitüntetett szerepe van. Demonstrálni tudják, hogy ebben az ő nemzeti kultúrájuk is felveszi a versenyt. Ugyanakkor a többi mellettük élő nemzetiség felé is meg tudják ezzel határozni magukat. Ez a nemzeti önbecsülésnek nagyon fontos eleme.

Tárgyi emlékek

Néhány magyar eredetűnek mondott tárgyra is rá lehet bukkanni. Így például egy interjú során előkerült egy kalapács, egy harapófogó, és egy katonai felszerelés egy darabja. A tulajdonos elmondása szerint ezek még Magyarországról származtak. A Henn nevű család birtokában van egy obsitoslevél (honvéd elbocsátólevél), amely bizonyos arra, hogy valóban Magyarországról indultak az őseik. Régi fényképek nézegetése során az egyik családnál előkerült két fénykép, egyiket Devecserben, a másikat Veszprémben készítették. A tulajdonosok már nem tudták megmondani, kik láthatók a fotókon. Valószínű, hogy ezek közvetlenül az indulás előtt készülhettek, hiszen abban a korban még nem volt gyakori, hogy megörökítsék a családtagokat ilyen formában, csak különleges alkalmakkor. A temetőben még ma is fellelhetők azok a síremlékek, amelyeket az eredeti kivándoroltak sírjára állítottak.

Kapcsolat a magyar nyelvvel

A magyar nyelvre már senki nem emlékezett. Bár beszélgetésünk elején az idősebbek közül többen közölték velem, ők tudnak magyarul, aztán minden esetben kiderült, hogy bizony svábul szólaltak meg. Ők azonban meg voltak győződve arról, hogy magyarul beszélnek. Majd azért hosszas gondolkodás után többeknek sikerült egy-egy magyar szót előhívnia az emlékezetéből. Egy idős férfi ízes dunántúli tájszólással kívánt jó reggelt! Erre még emlékezett. De többeknek eszébe jutott a kutya, macska, ló, paprikás, túróstáska, káposztás, illetve túrósrétes szavak is. Valamint néhány, ma szolidnak számító káromkodás is megmaradt, amelyet hosszú unszolásra mondtak csak el: „a kutya fáját”. Svábul viszont még az idősebbek és a középkorúak is beszélnek, ez a német nyelvjárás jelentősen eltér az ott beszélt Santa Catarina-i német nyelvtől, ezért is gondolhatták, hogy ők magyarul beszélnek.

Kint-tartózkodásom alatt magyar nyelvet is tanítottam a jaraguai „újra-magyarok” kérésére. Több mint negyven nagyon lelkes idősnek és fiatalnak próbáltam őseik nyelvéből egy kicsit átadni. Verseket, énekeket, egyszerű hétköznapi szituációkat tanultunk. Az üdvözlő formákat hamar elsajátították, és ezután bárhol, ha találkoztunk vagy találkoztak, magyarul köszöntek. Személyes élményem, hogy a születésnapomra összejövetelt szerveztek. A legnagyobb meglepetés az volt, hogy a helyiségben magyar felirat fogadott: *Boldag Születésnapot!* Az ötödik hónap végére természetesen nem beszéltek folyékonyan, de elsajátítottak egy alapszókészletet, amellyel, ha Magyarországra jönnek, nem fognak elveszni. Írattam velük

egy kis fogalmazást: „Miért tanulok magyarul?” címmel (természetesen portugálul). A következő válaszokat kaptam:

„Azért tanulok magyarul, mert magyar leszármazott vagyok, és büszke arra, hogy magyar vér csorog az ereimben.” – „Magyar vagyok, így tudnom kell magyarul beszélni.” – „Mindent imádok, ami csak a magyar őseimre emlékeztet. A magyar nyelv nagyon különbözik a portugáltól, és ezért is nagyon érdekesnek tartom, hogy megtanuljam.” – „Mindig is meg akartam tanulni magyarul, hiszen a családom magyar eredetű. Valamint azért is, mert a magyar nyelv különleges és kevesen beszélik. Nehéz elsajátítani, de azt hiszem, azért nem lehetetlen.” – „Azért tanulok magyarul, mert az őseim ezt a nyelvet beszélték. A tánccsoport tagja vagyok és fontosnak tartom, hogy tudjunk magyarul.”

Az egykoron Jaragua do Sulba érkezett Veszprém megyei telepesek részesei voltak annak a hatalmas modern kori népvándorlásnak, amely európaiak millióit csábította az Újvilágba. Ezeket az embereket azonos társadalmi viszonyok kényszerítették az emigrációra. Körülményeik, lakóhelyük, hagyományaik, nyelvük, életmódjuk, vallásuk hasonlósága, illetve azonos-sága eleve predestinálta, hogy az új területre érkezve együtt keressék a boldogulást. A területen élő német, olasz és más európai telepesek már berendezkedtek, kialakították maguknak a termelési, gazdasági viszonyokat, körülményeket. Ezekhez lehetett csatlakozni és beolvadni közéjük, vagy az újak maguk hozzák létre ezeket és megtartják különbségüket. Ők ezt az utóbbi utat választották. Az együttmaradás azzal is járt, hogy egymásra utaltak voltak a természettel és az őslakosok támadásaival szemben is. Ebben a „zártágban” szükségszerű volt az együttműködés. A legfontosabb összekötő elem, rendező „ideológia” a közös etnikai és vallási identitástudat volt. Ugyanakkor ez volt az, amely megkülönböztette őket a többi telepestől is. A második világháborúig életük minden napján – félelem és fenntartás nélkül – ápolták, őrizték kultúrájuk különbségét és ez volt természetes létformájuk. Az ezt követő időkben a társadalom viszonyai nem tették lehetővé, hogy etnikai másságukat, és mint létező etnikus csoport, a kultúrájukat formálisan is megjelenítsék. Ugyanakkor mindvégig megtartották emlékezetükben a magyarsághoz való tartozás tudatát. Külsőségekben, demonstrálható jegyekben elhalványult és megváltozott, ennek ellenére végig létezett ez a múltjukból egyértelműen levezethető etnikai identitás. A társadalmi viszonyok demokratizálódásával ezek ismét felszínre kerültek, és a jelenben is folyamatosan tart ennek újrafogalmazása és tartalmának bővítése.

Kitelepített magyarországi németek kötődése egykori hazájukhoz¹⁵⁵³

Ismeretes, hogy a második világháború utáni népmozgások, a menekülés és kényszerkitelepipítés során Magyarországról is nagyszámú német népcsoport kényszerült hazája elhagyására és Németországban új otthon keresésére.¹⁵⁵⁴ Menekülésük és az új német társadalomba való beilleszkedésük története napjainkban – az események 60. évfordulója kapcsán – nemcsak tudományos vizsgálatok tárgya, hanem a köztudatban ismét előtérbe került téma. Erre példa Magyarországon többek között a budapesti Terror Háza Múzeum kiállítása,¹⁵⁵⁵ Németországban pedig a bonni Történelem Házának a menekültek történetét feldolgozó reprezentatív vándorkiállítása.¹⁵⁵⁶ Az utóbbi nemcsak a történelmi folyamatokat vizsgálja, hanem a sikeres menekülsorsokat is szemlélteti, a szövetségi köztársaság új polgáraiét, akik kivették a részüket a háború utáni „német [gazdasági] csoda” (Wirtschaftswunder) újjáépítési, alapvető gazdasági és társadalmi alakulást megteremtő munkájából, s egyúttal sikeresen megalapozták saját egzisztenciájukat.

1.

A többek között Magyarországról Németországba menekült, illetve kitelepített¹⁵⁵⁷ németek beilleszkedését Németországban már az 1960-as években lezárt folyamatnak tekintették. A sikeres és gyors integráció – mint kétségtől igen jelentős politikai teljesítmény – joggal növelte a fiatal német szövetségi köztársaság öntudatát.

Az integrációnak a gazdaságiakon kívüleső vonatkozásai azonban később kerültek a tudományos megfigyelések napirendjére. Az iránymutató kérdésre, hogy vajon az integráció a fejekben lezajlott-e, és ha igen, milyen jelleggel, a választ többek között a hamburgi néprajz-

¹⁵⁵³ A dolgozat a 2000-ben, Ulm környékén végzett terepkutatásom eredményeit ismerteti. Vö. Csilla SCHELL, „Die tätet's ehrlich g'sagt das letschte gäbe.” *Kontakte der Vertriebenen aus Nemesnádudvar/Nadwar zur ehemaligen Heimat*, In Hans-Werner RETTERATH (Hg.), *Ortsbezüge. Deutsche in und aus dem mittleren Donauraum*, Freiburg i. Br., Johannes-Künzig-Institut, 2001, 97–113.

¹⁵⁵⁴ A magyarországi németek kitelepítésének átfogó bemutatását ld.: Ágnes TÓTH, *Migrationen in Ungarn 1945–1948. Vertreibung der Ungarndeutschen, Binnenwanderungen und slowakisch-ungarischer Bevölkerungsaustausch*, München, Oldenbourg, 2001 (Schriften des Bundesinstituts für ostdeutsche Kultur und Geschichte; 12).

¹⁵⁵⁵ A „Magyar tragédia 1946. Német sors Európában – sváb sors Magyarországon” című kiállítás a Terror Háza Múzeumban Budapesten 2006. június 1-től szept. 15-ig volt megtekinthető.

¹⁵⁵⁶ A Horst Köhler német köztársasági elnök védnöksége alatt álló vándorkiállítás állomásai: 2005 Bonn (A Német Szövetségi Köztársaság Történelem Háza); 2006 Berlin, 2007 Lipcse. A kiállítás-hoz kapcsolódó kiadvány: Stiftung Haus der Geschichte der Bundesrepublik Deutschland (Hg.), *Flucht, Vertreibung, Integration*, Bonn/Bielefeld, 2005.

¹⁵⁵⁷ A német nyelvben használatos „Vertriebene” (elűzöttek) fogalmának a magyar szakirodalomban és köznyelvben rendszerint a „(kényszer)kitelepítettek” a megfelelője. A németben használatos „Heimatvertriebene” (hazájukból száműzöttek) kifejezésnek nincs magyar megfelelője. A fogalmak vitájához vö. Krisztina KALTENECKER, *Das Dilemma der massenhaften oder vollständigen Zwangsaussiedlung der Deutschen aus Ungarn. Die Entstehungsgeschichte der Regierungsverordnung Nr. 12.330/1945*, *Jahrbuch für deutsche und osteuropäische Volkskunde* 44 (2001), 35–97.

professzor Albrecht Lehmann adta meg a kitelepítettekről és menekültekről szóló reprezentatív interjúbázison alapuló kutatómunkájában.¹⁵⁵⁸

Menekültek és kitelepítettek kutatásának helye a német néprajzban

A menekültek és kitelepítettek kutatásának szakirodalmából – mondhatnók kis túlzással – kiolvasható a német néprajz tudománytörténetének egy-két legfontosabb fejezete. A kelet-európai németiség, a „dunai sváb” falvak kutatásának igen fontos előzménye a második világháború előtt megerősödő úgynevezett „Sprachinselvolkskunde”, a nyelv-szigetek németiségének néprajza, amely egyrészt óriási mennyiségű adatot szolgáltatott,¹⁵⁵⁹ másrészt azonban a több kutatóhoz kötődő és következésképp különböző „színezetű” néprajzi áramlathoz a német néprajz legsötétebb, a náci ideológiát kiszolgáló fejezete is kapcsolódott. Tény azonban az is, hogy éppen elsősorban ennek a kutatási területnek a konzekvens kritikája hozott magával új impulzusokat gyökeresen megújuló szakunk számára az interetnikus kutatások irányába.¹⁵⁶⁰ A német néprajz későbbi meghatározó egyéniségeinek, Hermann Bausingernek és munkatársainak 1959-ben „Neue Siedlungen” címmel megjelent munkája iránymutatóan új utakat tört egy a néprajztudományt összességében érintő paradigmaváltás irányába és új fényt vetett a szövetségi köztársaság új településeire és telepeseire.¹⁵⁶¹

¹⁵⁵⁸ Vö. többek között: Albrecht LEHMANN, *Im Fremden ungewollt zuhaus. Flüchtlinge und Vertriebene in Westdeutschland 1945–1990*, München, Beck, 1991; 2. kiad. 1993; Uő, *Erinnern und Vergleichen. Flüchtlingsforschung im Kontext heutiger Migrationsbewegungen*, in Kurt DRÖGE (Hg.), *Alltagskulturen zwischen Erinnerung und Geschichte. Beiträge zur Volkskunde der Deutschen im und aus dem östlichen Europa*. München, Oldenbourg, 1995, 15–30. Vö. továbbá: Hermann BAUSINGER, *Das Problem der Flüchtlinge und Vertriebenen* (ld. 13. lábj.).

¹⁵⁵⁹ A nyelv-szigeti németiség (ném. „Sprachinseldeutsche”) fogalma azokra a keleti területeken élő német népcsoportokra vonatkozik, amelyek mint nyelvi és kulturális „szigetek” (ném. *Inse*) nyelv-járásukat és népi kultúrájukat a több évszázados bevándorlás óta meg tudták őrizni. A két világháború között az ezt a területet megcélozó néprajzi kutatás ideológiai töltete egyre erősödött, s egyes kutatók főként az 1930-as évektől fogva mindinkább arra hajlottak, hogy a németiség ezen „keleti bástyaiban” egy archaikus, tiszta, rurális népkultúra letéteményesét lássák, míg végül egy agresszív ideológia szellemében és szolgálatában már magasabbrendű kulturális szigetekről beszéltek és élesen szembeállították őket az idegen ajkú, primitívebbnek titulált környező, illetve befogadó népkultúrával („fremdvölkische Umwelt”). Ezenfelül (tudatosan) ignorálták a népkultúra azon elemeit, amelyek kulturális kölcsönhatás vagy keveredés eredményei voltak. Ld. Walter KUHN, *Deutsche Sprachinselforschung. Geschichte, Aufgaben, Verfahren.*, Plauen, 1934. A magyarországi nyelv-szigetek történetéhez ld. Márta FATA, *Rudolf Hartmann – das Auge des Volkskundlers. Fotowanderfahrten in Ungarn im Spannungsfeld von Sprachinselforschung und Interethnik*, Tübingen, 1999, 23–41., ill. Uő, *Volkskundliche Forschungen über die Ungarn-deutschen vor dem politisch-ideologischen Hintergrund der Zeit zwischen 1918–1945*, Jahrbuch für deutsche und osteuropäische Volkskunde 44 (2001), 1–34.

¹⁵⁶⁰ A nyelv-szigeti németiség néprajzának kritikájához vö. Ingeborg WEBER-KELLERMANN, *Zur Frage der interethnischen Beziehungen in der „Sprachinselvolkskunde”*, Österreichische Zeitschrift für Volkskunde 62 (1959), 19–47.; Uő, *Probleme interethnischer Forschungen in Südosteuropa*, Ethnologia Europaea 1 (1967), 218–231. Vö. legújabban: Csaba FÖLDES, *Sprachinselforschung oder interkulturelle Linguistik? Überlegungen anhand der Ungarndeutschen*, in Frank ALMAI–Ulrich FRÖSCHLE (Hg.), *Deutsche in Ungarn – Ungarn und Deutsche. Interdisziplinäre Zugänge*, Dresden, 2004, 85–105.; Martin ZÜCKERT, *Osteuropa, die deutschen Vertriebenen und die Volkskunde*, Jahrbuch für deutsche und osteuropäische Volkskunde 46 (2004), 1–22.

¹⁵⁶¹ Hermann BAUSINGER–Markus BRAUN–Herbert SCHWEDT, *Neue Siedlungen. Volkskundlich-soziologische Untersuchungen des Ludwig Uhland-Instituts Tübingen*, Stuttgart, Kohlhammer, 1959.

A kissé ellentmondásos, mégis jó ideig általánosan elfogadott kifejezéssel keleti-német néprajzként („ostdeutsche Volkskunde”¹⁵⁶²) számon tartott, a háború után kibontakozó kutatási irány egyik legfontosabb publikációs fórumában, a szakterület néprajzi évkönyvében¹⁵⁶³ a kutatók azt a programot tűzték ki, hogy a visszatelepült németiség magukkal hozott kultúrájának archívumok, gyűjtemények által megvalósult dokumentációja mellett az érintettek integrációját is nyomon követik. Az 1980-as évektől az oral history és biográfiai kutatások előtérbe kerülésével a keletről érkezett németek néprajza valóban ismét reneszánszát élhette meg. Ugyanakkor már 1974-ben felbukkant a kérdés a letelepült németiség integrációjának előrehaladottsága okán: „Feleslegessé vált a visszatelepültek néprajzának kutatása?”¹⁵⁶⁴ A kérdés ugyan rendre nemleges választ kapott, azonban a következő évtizedekben újból és újból felszínre bukkant. Ugyancsak Hermann Bausinger vette számba az 1980-as évek végén a Németországba (vissza)települtekkel kapcsolatos publikációkat s ezek retrospektív áttekintése során annak a kritikus véleményének adott hangot, hogy a megjelentetett tudományos vizsgálatok a kitűzött célok ellenére döntően mégiscsak a gyűjtés-megőrzés szellemében fogantak, és közöttük jóval kevesebb az integrációra irányuló kutatási eredmény.¹⁵⁶⁵

Mára úgy tűnik, hogy a Németországba Kelet-, illetve Közép-Európából érkezett németiség beilleszkedésének kutatása már abból adódóan is aktuális marad, mert a kutatási lehetőségeknek immár a biológia szab kemény határokat a „tanúk generációjának” végleges eltűnésével.

Néprajzi kutatások Nemesnádudvaron

Az 1980-as évek végén Herbert Schwedt hallgatói csoportjával Mainzból a Bács-Kiskun megyei Nemesnádudvarra utazott terepkutatás céljából. Vizsgálataik egy történelmileg igen érdekes időpontban egy a még létező, de már felbomlóban lévő vasfüggöny mögötti „magyarországi német falu szociális és kulturális transzformációjára irányultak, amelyek a megelőző évtizedek politikai és gazdasági változásai eredményeképpen álltak be.”¹⁵⁶⁶ A kutatócsoport egyik tagja később narratív interjúk alapján a nemesnádudvari („nádvári”) férfiak értékorientációjának változását önálló kötetben elemezte.¹⁵⁶⁷ A szociológiai irányú mainzi

¹⁵⁶² A félrevezetően többjelentésű német „ostdeutsch” fogalom egyrészt az NDK, másrészt a keleti diaszpóra területeit jelöli meg. A problémához vö. Max MATTER, *Deutsch-sein in Ostmitteleuropa – an Beispielen des Zusammenlebens verschiedener ethnischer Gruppen in der Slowakei*, Jahrbuch für deutsche und osteuropäische Volkskunde 42 (1999), 44–57.

¹⁵⁶³ *Jahrbuch für deutsche und osteuropäische Volkskunde*, N. G. Elwert Kiadó, Marburg. Az évkönyv 2007-ben a 49. kötetét jelentette meg.

¹⁵⁶⁴ Herbert SCHWEDT, *Ist eine Volkskunde der Heimatvertriebenen überflüssig geworden?* in Jahrbuch für ostdeutsche Volkskunde 17 (1974), 20–26.

¹⁵⁶⁵ Hermann BAUSINGER, *Das Problem der Flüchtlinge und Vertriebenen in den Forschungen zur Kultur der unteren Schichten*, in Rainer SCHULZE–Doris von der BRELIE–LEWIEN–Helga GREBNIG (Hg.), *Flüchtlinge und Vertriebene in der westdeutschen Nachkriegsgeschichte. Bilanzierung der Forschung und Perspektiven für die künftige Forschungsarbeit*, Hildesheim, Lax, 1987, 180–195.

¹⁵⁶⁶ Herbert SCHWEDT, *Nemesnádudvar – Nadwar. Leben und Zusammenleben in einer ungarndeutschen Gemeinde*, Marburg, Elwert, 1990. (Schriftenreihe der Kommission für ostdeutsche Volkskunde in der Deutschen Gesellschaft für Volkskunde e.V., 50.)

¹⁵⁶⁷ Thomas LUDEWIG, *Leben in Nadwar. Eine biographische Studie zum Wandel der Lebensbedingungen und des Bewußtseins von Männern in einem deutschen Dorf in Ungarn*, Marburg, Elwert, 1994. (Schriftenreihe der Kommission für deutsche und osteuropäische Volkskunde in der Deutschen Gesellschaft für Volkskunde e.V., 67.)

kutatások azonfelül, hogy módszertanilag is példásan és igen szemléletesen világították meg a falura jellemző szociális törésvonalakat, valamint a földbirtok szociális rendező funkcióját, bizonyoságul szolgálnak arra is, hogy korántsem szűnt meg az érdeklődés a magyarországi német, illetve kevert etnikumú falvak és népek kultúrája iránt, de célját tekintve mi sem áll tőle távolabb, mint a német nyelvi diaszpóra részrehajló számbavétele.

A nemesnádudvari németek az új hazában

Mintavételnek szánt terepmunkám során magam is a „fejekben lezajló integráció” nyomait próbáltam felkutatni a még Nemesnádudvaron született, de már Baden-Württembergben élő személyekkel folytatott kvalitatív interjúk alapján. A következőkben a gyűjtőmunka egy szegmensén keresztül világítok rá adatközlőim magyarországi kötődésére.

A Bács-Kiskun megyei Baja mellett fekvő Nemesnádudvart (ném. Nadwar) a török pusztítások után németekkel telepítették be. A kezdetben kb. 400 fős népcsoport a 19. század folyamán gazdaságilag és lakosságát tekintve is megerősödött, s emellett a falu döntően (90%-ban) német része meg tudta tartani nyelvi és kulturális identitását. A második világháború németeket érintő ismert következményei – elsősorban a népesség tömeges megmozgatása folytán¹⁵⁶⁸ – Nemesnádudvar sorsát is megpecsételték: A falu strukturális szétesése 20 család menekülésével kezdődött 1944 októberében, majd 180 személy szovjet lágerekbe való elhurcolásával folytatódott, ahol 66 lakos vesztette életét. Végül 1947-ben zajlott le maga a kényszerkitelepítés, amely során hozzávetőleg 400 személyt vagoníroztak be és szállítottak elsősorban szovjet megszállási, szász területekre. Innen vándorolt a nádváriak többsége az országon belül tovább, mígnem nagy részük – nem egy esetben több állomás után – a baden-württembergi Ulm melletti Alb-Donau körzetben talált új hazára.

Kitelepített családból származó elárusítónő a vegyesbolt paprikareklámjával.

(Forrás: A Johannes-Künzig-Intézet fotóarchívuma, Freiburg i.Br.)

¹⁵⁶⁸ Vö. TÓTH Ágnes (ld. 2. lábj.)

Egy részük egy 6.500 lakosú kisvárosba került, ahol a magyarországi németeken kívül elsősorban jugoszláviai menekültek kaptak helyet. „Paprikatelep”-nek („Paprikasiedlung”) nevezték azt a városrészt, ahol a menekültek viszonylag koncentráltan letelepedtek.¹⁵⁶⁹ Mindannyian családi házat építettek, ezt a kedvező állami támogatás és olcsó építési telkek segítségével, másrészt közösségi összefogással, a kalákában való építkezéssel tehették meg. Utóbbiról azt mondhatjuk, a „paprikatelep” jellegzetességévé vált. Nemcsak konyhakertjükben, hanem a helyi élelmiszerüzletben is meghonosították a paprikán kívül a babot, a mákot és a dunai sváb konyhára jellemző más kerti növényeket (ld. fotó egy vegyesboltról). Sok idős asszony viseletét vagy viseletszerű ruházatát élete végéig nem adta fel – a többnyire feketében és fejkendővel járó dunai sváb asszonyok a telep lakosságának jól látható „ismertetőjegyévé” váltak.

A nádvári munkaképes fiatalok gyorsan alkalmazkodtak a munkapiachoz – némelyek első munkalehetősége Ulm lebombázott belvárosának munkálataiban való részvétel volt, ahova átmeneti szálláshelyükről, lágerből jártak be.¹⁵⁷⁰ Letelepülésük után a magyarországi menekültek aktívan részt vettek a társadalmi életben: a fiatalok tagjaivá váltak a helyi sportegyesületnek, a Vöröskeresztnek, a helyi színháznak. A felnőttek már 1946-ban megalakították a Száműzöttek és Jogfosztottak Szövetségét (BHE – Bund der Heimatvertriebenen und Entrechteten). A kisváros első, nyolc fős önkormányzati testületében négy tag kitelepített családból származott.¹⁵⁷¹ A helybeliekkel közös katolikus vallásuk is elősegítette a beilleszkedést; az úrnapi körmenethez a helyi fúvószenekart menekült karmester vezényelte, s a magyarországiak rendszeresen vettek részt búcsújárásokon. Így a szociális aktivitás külső jegyei alapján gyors beilleszkedésről beszélhetünk. Azonban csak differenciált, a menekülteket összekötő közösségi háló finomabb szálait is megragadó adatfelvétel segítségével lehet arra a kérdésre válaszolni, hogy mennyire érezték magukat valóban a társadalom teljes értékű tagjainak, mikor és mennyiben maradt meg vagy tűnt el a magyar hazához kapcsolódó származás- és csoporttudatuk.

2.

Céлом volt a mai új kisvárosi közösségben minden olyan személlyel beszélgetést folytatni, aki még Nemesnádudvaron született. A meginterjúvoltak – a kvalitatív interjú műfajának megfelelően – részben saját maguk strukturál(hat)ták beszédjüket s generálták a kapcsolataik leírására alkalmas kategóriákat. A feldolgozás során azt tűztem ki célul, hogy minél plasztikusabban kibontakozzon kötődésük milyensége, a hazafogalmuk, valamint a kapcsolat- és rokonsághálózat által, beleértve ennek Magyarországra nyúló szálait is, amelyben az áttelepült nádváriak éltek és élnek.¹⁵⁷²

¹⁵⁶⁹ Az új településrészek efféle félig tréfás, félig diszkrimináló elnevezéseire máshelyütt is van számos példa. Adatfelvételünk idején a fenti elnevezés a lakók körében többnyire még ismert volt, de már nem használatos. Vö. BAUSINGER–BRAUN–SCHWEDT (8. láb.) 97f.

¹⁵⁷⁰ Georg RICHTER, *Geliebtes Nadwar. Erinnerungen an die verlorene Heimat H-6345 Nemesnádudvar*, Horb am Neckar, Geiger, 1997, 289. A szerző, aki maga is Nemesnádudvarról származik, falumonográfiájával a hátrahagyott szülőfalu számára állít emléket. A freiburgi Johannes-Künzigt-Institut a dunai sváb helyi monográfiák nagy gyűjteményével rendelkezik.

¹⁵⁷¹ Uo. 294.

¹⁵⁷² Fő információforrásom tíz személy és az ő kapcsolathálójuk volt. Teljes képet csakis minden érintett – tehát a mai nádváriak – bevonásával lehetett volna nyerni, azonban nem volt céлом a közösségek közötti összkép megrajzolása, hanem csupán az, hogy ezt a kapcsolathálót az egyes emberéletekből kiindulva bevilágítsam. A kvalitatív interjúk korlátai tekintetében Lehmann elvét tartom szem előtt, miszerint a kvalitatív természetű folyamatok, mint pl. az integráció vagy a

Eredményeimet a következő állításban foglalhatnám előzetesen össze: a Nádvárhoz fűződő kötődési pontokban dominálnak az *emberközi kapcsolatok*. A korábban birtokolt ház, udvar stb. nem, vagy alig játszik szerepet. A szülőházat alig, illetve mellékesen említették. Kevés figyelmet kaptak olyan adatok is, mint pl. a falukép, a növény- és állatvilág, vagy a mostani és a régi Nemesnádudvar közötti különbség. Ugyanakkor a felsoroltak éppen azok a kategóriák, amelyek segítségével a kutatásban a „honvagyuturistákat” jellemzik – itt utalok ismét Lehmann reprezentatív vizsgálatára.¹⁵⁷³ Ellenben annál inkább dominált a kapcsolattartás szociális formáinak a leírása: így pl. az első látogatás élménye, a légkör szívélyessége, a meleg fogadtatás, a megvendéglés és a rokoni találkozások élményszerűsége.

Mielőtt a következőkben a kvalitatív módszer alapján kikristályosodott tematikus súlypontok közül a kapcsolattípusok és a közösségi értékrendszer témáira egy közelebbi pillantást vetnénk, röviden kitérnék egyes, nem az interjúk tartalmát, hanem magát az adatfelvételt érintő fontosabb jelensége.

Már az interjúanyag felületes szemlélése során feltűnt a faluhoz és Magyarországhoz fűződő emocionalitás valamint ellentmondásosság, amelyek természetesen összefüggő tényezők. Egyik interjúalanyommal, K. úrral¹⁵⁷⁴ példáznám, aki többször hangsúlyozta, hogy Magyarországhoz tulajdonképpen már nincs köze. Ilyen kijelentéseire akkor került sor, amikor negatív eseményeket tematizált. Egy igen kellemetlen élményét így írta le:

K. úr: „Budapestre utaztam, s az összes kárpótlási [magyar kifejezés a német szövegben!] ¹⁵⁷⁵ irataim hátul voltak a csomagtartóban, s ott az udvaron ellopták az autóm. Minden fuccs!... Igen, igen ott állt az autó az udvaron a 32 méter hosszú irodaépület előtt, s minden eltűnt...[...] Akkor voltam utoljára Budapesten is és nem is vágyom oda vissza. Nem akarok én ott semmit megnézni. ... A feleségem szülei Magyarországon laknak. 75 és 73 évesek. Azt hiszem, az ő haláluk után Magyarország számomra meghalt ...”

C. S.: „Nem is szokta őket meglátogatni néha?”

K. úr: „De, de..., most voltam húsvét előtt, s majd ha ősszel lesz a borünnep, akkor megint megyek.”

Különösen negatív kijelentésre ragadtatta el magát ugyanő akkor, amikor a szülei sorscsapását mesélte el:

K. úr: „na és aztán, ezt el merem mondani Magyarországon is, Magyarország engem nem érdekel. Ha rajtam múlna, minden negyediket felkötném. Olyan dühöt érzek. [...] Hát miért? Mit tettek a szüleim? [felemeli a hangját] A nagyanyámat bebörtönözték mert egy beszédet tartott a Bundban [= a „Volksbund”-ról van szó, megj. C. S.] ezért ült két évig! Hát körülbelül így folyt ez...”

hagyományok alakítása nem mérhető kvantitatív eszközökkel. Másrészt azonban: az egyes esetek, személyek és csoportok sorsának feldolgozása nem lehet reprezentatív igényű, és nem felelhet meg az egzakt számok alapján előállított kimutatások igényének. Vö. LEHMANN, *Im Fremden* (ld. 6. lábj.), 12.

¹⁵⁷³ Uo.

¹⁵⁷⁴ A következőkben idézett minden interjú a szerző archívumából származik. Az anonimitás érdekében a személy- és családneveket tetszőleges betűkkel helyettesítettük.

¹⁵⁷⁵ Az interjúk nyelvéhez: A kvalitatív interjúkhoz elengedhetetlenül szükséges bizalom megteremtésében ennél a történelmileg speciális háttérű csoportnál különösen nagy szerep jutott a nyelvvalasztásnak és -használatnak (code switching). A kétnyelvű nyelvhasználat elősegítheti az egyenragú és empatikus interjúszituáció megteremtését. Az interjúk német nyelven zajlottak; a beszélgetőpartnerek a magyarországi német és a helyi dialektus keveréknél beszéltek, de mondataikba nemegyszer keveredtek magyar elemek, elsősorban olyanok, amelyek speciális magyar jelentéstartalommal, speciális konnotációval bírnak – mint a fenti példában.

K. úr elbeszéléseiben a család sorscsapásai miatti sérelmeket spontán és gyakorisággal tematizálta. Ebből arra lehetne következtetni, hogy valóban nincs kapcsolata már Magyarországhoz és hogy oda már nem is utazik. Ő azonban – ismét Lehmann felosztásával élve – éppen a „gyakori utazók” kategóriájába tartozik. Ez és az ehhez hasonló ellentmondások azt támasztják alá, hogy ő ezeket az élményeit (már) nem vonatkoztatja a mai Nádvárra. Beszélgetőpartnereimet így kiemelném a hagyományos értelemben vett „honvágyturisták” köréből és kapcsolataikat úgy definiálnám, mint a *mai* nádvári szociális kapcsolatháló részeit. Elbeszéléseik mítoszoktól mentesek, utazásaik nem „nosztalgiautak”. Természetesen ez nem jelenti azt, hogy nem a múlt – volt és marad – a szülőfaluval való legalapvetőbb összekötő kapocs. Azonban a második világháború óta eltelt évtizedekben a múlt szerepe megváltozni és átértékelődni látszik – teret engedve egy új rokonsági és ismeretségi kapcsolathálózatnak, amely részben vagy teljesen felülírja a múltba ágyazott hazaképet, vagy legalábbis erősen konkurál azzal.

Kapcsolattípusok

Egy beszélgetőpartnerem, aki gyermekként élte át a Németországba való áttelepülést, így írta le a Magyarországgal való kapcsolatfelvétel kezdetét:

G. asszony: „És akkor szép lassan elkezdtek jönni a rokonok. Hozzánk Németországba. Így ismertem meg a nagynénémet, nagybácsikat, unokatestvéreket. S mind itt voltak nálunk. S akkor elkezdtem írni nekik... olyan vágyódást éreztem utánuk. ... S akkor jött 1965, amikor az első autót megvettük, s azután mindjárt Magyarországra mentünk vele.”

A Nádvárhoz való kötődés azonban nem stagnált a kezdetben bevett formájában, hanem folyamatos változásnak volt alávetve. Az eltelt évtizedekben az itthon maradottak új generációját ismerték meg a hazalátogatók, új falubelieket, akiknek a sorsát, vagyoni helyzetük alakulását nagy figyelemmel kísérték a politikai fordulat előtti, de az azutáni időkben is. Megfigyeléseim az ellen szólnak, hogy az elszármazottak valamiféle állandósult, konstans csoportként lennének leírhatók. Ellenkezőleg: azt hangsúlyoznám, hogy kapcsolataik különféle változásoknak voltak és vannak alávetve egészen a mai időkig. Interjúalanyaim a látogatások és viszontlátogatások, valamint az aktív információáramlat eredményeképpen igenis érzékenyen észlelték a Nádváron lezajlott változásokat, sőt reflektálják ezeket. Ennek a „nádvári kapcsolattípusnak” a legfontosabb alkotóelemei a lokális és általános magyarországi fejlemények iránti érdeklődés, a személyes viszonyok ápolása, a múlt dramatikus eseményeitől való távolságtartás, a (viszonylagos) közömbösség az elvesztett vagyon iránt. Ez az attitűd a következő évtizedekben optimálisan találkozott a Magyarországon maradt nemesnádudvariak „fogadó attitűdjével”: az ő (viszonylagos) gazdasági elégedettségükkel és nyugati orientáltságukkal, a nyitottsággal és információéhséggel a vasfüggönyön túli élet iránt. A kötődések alakulásának nem utolsósorban a „gulyáskommunizmus” egyre enyhülőbb általános légköre is teret engedett, amely ezeket nemcsak nem tiltotta, hanem kommunális szinten félhivatalosan támogatta a nyugatról hazalátogatókkal tartott kapcsolatokat.

A németországi kisváros és a volt magyar haza közötti összekötő szálak igen sokfélék. A kölcsönös látogatásokon kívül a gyakori, alkalmakhoz kötött telefonos és írásbeli érintkezések a kommunikáció további csatornáit. A telefonhívások gyakorisága az évenkénti kettőtől a kéthetenkéntiig igen változó. Képeslapok vagy rövidebb levelek váltása a nagyobb ünnepek alkalmából, valamint születés- és névnap alkalmából szinte kötelezőnek nevezhető.¹⁵⁷⁶ Az

¹⁵⁷⁶ Herbert Schwedt ezzel szemben azt állapította meg, hogy a dunai sváb nép nem szívesen levelezik. *I. m.* „Ist eine Volkskunde...” (12. l. ábr.), 23.

ezen a kommunikációs csatornákon beáramló információk nem maradnak a címzettnél, hanem elterjednek egy jóval szélesebb kommunikációs körben, amelyben így informálódunk arról, hogy Nádváron ki házasodott, halt meg, épít házat stb. Figyelemmel kísérik azt is, hogy ki mikor utazott Magyarországra, kihez ment látogatóba, s kinél nem járt. S nemcsak az idős nádváriak sorsát követik, hanem gyermekeik, sőt unokáik fontosabb életállomásait is, iskolai előmenetelüket, anyagi helyzetüket. Az információcsere a kapcsolatokat különösen intenzíven ápoló személyek – főként nők – közvetítésével folyik. Beszélgetőpartnerem erről így nyilatkozott:

G. asszony: „Korábban nagyon sokat leveleztem, most az utóbbi időkben ez egy kicsit alábbmaradt... ugye... nagyon sokat írtunk... én nagyon sokat írtam: havonta írtam egy levelet... Baderéknek... azok mindenről tudtak, hogy itt mi folyik...”

C. S.: „És ez mikor hagyott alább?”

G. asszony: „Hát az utóbbi időkben, talán az utóbbi pár évben, amióta a jobb kezem úgy elkezdett fájni, hogy már nem tudtam úgy írni. Már akkor minden kis levélke olyan fájdalmat okozott, hát akkor elkezdtem gyakrabban telefonálni... De előtte mindenkinek írtam... a B.-éknek, M.-éknek ... [összeszámolja] öt családnak rendszeresen írtam.”

Közösségi értékrendszer: Vendégszeretet és tudatosan megélt másság

A németországi hazalátogatóban tudatosulni látszik az a tény, hogy ezeket a kapcsolatformákat csakis itt élhetik meg. Az „elvesztett haza” attribútumait a leírásokban kiszorítani látszanak egy speciális *élményhely* jegyei.

A találkozásokról való nyilatkozatok egy központi motívumát képezte a Magyarországon megélt ellátás és rokoni jellegű vendéglátás. Minden interjúpartnerem kivétel nélkül nyilatkozott erről a témáról, a legnagyobb tematikus súllyal, beleértve a beházasodott német partnereket is. Ezek az interjúrészek magukkal ragadó részletekkel voltak tarkítva. A gazdag ételkínálatot ismétlődő leírásokkal hangsúlyozták, amelyekben a Németországból érkezettek meghívása, megvendéglése ebéddel, vacsorával, elszállásolásuk sok fáradtsággal és gonddal előkészítve nemcsak mint élmény jelennek meg, hanem azon túlmenően úgy tűnik, valódi funkcióval is bírnak. Mégpedig olyan funkcióval, amelyet az új, németországbeli gyakorlattól eltérőként írnak le – olykor explicit módon.

A vendégeknek nagyon sokat nyújtani a nádváriak értékrendszerében kötelező és magától értetődő, s olyan általános norma vagy orientációs fix pont, amelyet a közösségben magára nézve mindenki elismer – feltételezhetően nemcsak azok, akik németországi vendégeket fogadnak. S megfordítva, a német látogatók részéről is elmondható, hogy a nádváriakról alkotott képük egyik legfontosabb eleme ez az odaadó vendégvárás.

Egy Németországban született férfi, aki egy nádvári asszony férje, ezt így fogalmazta meg:

G. úr: „Nekem tetszik ott. Általában a vendégszeretet... meg minden... az emberek... legalábbis azok, akiket ismerek... nagyon jól kijövök velük. Az idegenekkel is... Esküvőkön pl. az ember idegenekkel jön össze, azok ugyanolyanok...”

C. S.: „És mit értett azon, hogy vendégszeretők?”

G. úr: „Enni, inni, enni, inni... reggeltől estig [nevet] odaadnák az utolsó szál ingüket is... én legalábbis így érzem. [nevet] Kitömnének mint egy libát. Kérdezz csak meg másokat is, azok ugyanezt fogják mondani...”

Hasonló kijelentések az elbeszélésekben nemcsak dominálnak, hanem úgy tűnik, interjúalanyaimban tudatosulni látszik ez az általánosan jellemzőnek tartott vonás. Egyik beszélgetőpartnerem reflexióit spontán így fogalmazta meg:

K. úr: „A magyarok, hogy mondjam, mindig is sokkal vendégszeretőbbek, mint a németek, az száz százalék. Például összejössz valakivel, akit mondjuk kétszer láttál életedben, akkor, ha az tudja, hogy nekem háromszor annyi pénzem van, mint neki, ... nem, nem! »Meghívlak egy sörre vagy egy snapszra!« A cimboraság tekintetében teljesen más, mint itt [= Németország, megj. C. S.]. Itt ilyesmit nem lehet látni. Vannak, akik elhallgatják, hogy születésnapjuk van, hogy ne kelljen egy kört fizetniük! Én fociztam egyesületben is, én tudom, hogy folyik ez itt. Itt mindenki kvázi magának él.”

Gyakran tematizálták a megkérdezettek a könnyű kapcsolatteremtést.

C. S: „És hány személynél volt meghíva?”

G. úr: „Oh, hát sokan! Hol kezdjem? A legkülönbözőbbeknél. Némelyeket eleinte ugye nem is ismertem, sokan azok közül már nem is élnek már, akik ott voltak... „

C. S: „Tehát új embereket is megismert?”

G. úr: „Persze, persze. Nekem ugye eleinte mind új volt, de ők ott egymás között persze ismerik egymást, s kicsit barátkoznak is egymással. Hévízen megismerkedtünk valakivel, azt mondta, gyertek, látogassatok meg vasárnap, ... hát rögtön el is mentünk...”

A világosan megszabott közösségi kapcsolattartási szabályoknak kirajzolódik a normatív oldala is. Egy adott meghívás az egyik családnál például kötelezően vonja maga után egy másik családnál való látogatást. Amennyiben ettől a normától valaki eltér, az következményeket von maga után. A panzióban való megszállást – privát látogatások helyett – valósággal szankcionálnák. „Többet ránk se néznének” – húzta alá egy beszélgetőpartnerem.

Záró megjegyzések

A Németországban élő magyarországi németek integráltságának és a volt hazához való kötődésüknek meghatározóan fontos politikai keretfeltételeire e dolgozatban nem térhettünk ki.¹⁵⁷⁷ Németországból való „hazajárásuk” hosszú ideig két különböző politikai rendszer keretei között működő ország és „haza” között zajlott le. A magyarországi németek tipikus „híd funkcióját” mindenkor a változó politikai, s abban a lokális közegben kell szemlélni, amelyet a falu (etnikailag is) új összetételű közössége kialakított. Általánosságban mégis elmondhatjuk, hogy a keretfeltételek a kitelepülés időpontjától már a rendszerváltásig is rendkívül megváltoztak. Kissé sarkítva: Míg a 60-as évekbeli rendszer még idegenkedett a nyugatról hazalátogatóktól (interjúvoltjaim között volt „persona non grata”-nak nyilvánított személy¹⁵⁷⁸), addig az 1980-as évektől a pincesorok nosztalgikus látogatóiban és borozgatóiban lassan meglátták a potenciális turistát és vásárlót. Az egyre enyhülő diktatúra először tűrte, majd egyre kevesebb ellenállást tanúsított az elszakadt németek bevonásával kialakuló civil kommunális és kulturális kezdeményezésekkel szemben, majd végül támogatta ezeket – mígnem az ideológiai gátak végleg eltűntek és a külföldön élő magyarországi németiség pozíciója gyökeresen megváltozott.

¹⁵⁷⁷ Úgy, mint ahogy a kölcsönös gazdasági érdekek fontos szerepét sem tárgyalhattuk, így pl. volt nádváriak magyarországi befektetési kísérleteit, vagy a magyarországiak részéről pedig a rokoni kapcsolatok fontos szerepét, pl. gyermekek nyelvtanulása céljából.

¹⁵⁷⁸ Az illető ezt a státuszt nem a „Volksbund”-ban való tagsága folytán, hanem jóval a háború után kapta.

Politikai diskurzusok

A bethleni konszolidáció konzervatív kormánypártja – az Egységes Párt létrejötté

Az 1922. február 2-től 1932. október 27-ig, hivatalos nevén Keresztény-Keresztyén Kisgazda, Földműves és Polgári Párt (a továbbiakban Egységes Párt) megalakulása egyrészt a magyar társadalom dualizmuskori politikai tagozódásának¹⁵⁷⁹ mintáját követte, másrésztől azonban hűen tükrözte az első világháborús összeomlás és az azt követő forradalmak okozta társadalmi és politikai változásokat. Az Egységes Párt létrejöttének körülményei ma sem teljesen tisztázottak, a hazai történeti szakirodalom még a párt megalakulásának időpontjában is megosztott.¹⁵⁸⁰

A történeti szakirodalom abban egyetért, hogy az Egységes Párt – bizonyos kezdeti próbálkozások után, mely egy modern tömegpárt létrehozását célozta – a dualizmus kori mintának megfelelően megmaradt főleg képviselőkből álló klub-pártnak. Ezt a folyamatot több monográfia¹⁵⁸¹ is meggyőzően vizsgálta. A dualizmuskori politikai szerkezet, a pártok jellege és felépítése, valamint működésük fontos alapot és mintát jelentett az Egységes Párt létrehozásához. Mindezekon túl a folyamatosság és a dualizmus kori minták nemcsak az egységes párti politikai elit jó részénél mutathatók ki, de az 1920-as évekbeli kormánypárti ideológia és politizálás szintjén is. Mindemellett hangsúlyozandó, hogy a háborús vereség és az ezt követő összeomlás, valamint a két forradalom 1919-re olyan új belpolitikai helyzetet teremtett, hogy a dualizmus kori politikai örökség továbbvitele csak komoly módosításokkal volt lehetséges.

Bethlen István gróf 1932 augusztusában inkei birtokán, a következő évben kiadott *Válogatott beszédei és írásai* című kötethez írt előszavában röviden összegzi miniszterelnökségének első időszakát: „...Tízévi miniszterelnökségem... a megoldásra váró feladatok szempontjából, három korszakra osztható. ...Az első időszak feladata a nemzet lelki összhangjának helyreállításából és a politikai vezetés kellő újjászervezéséből állott. A jogrend helyreállítása az egész vonalon, a mérgező hatású antiszemitizmus leküzdése, az összefogás szükségének hirdetése, a kalandos politikai vállalkozások kiküszöbölése, az ipari munkásosztály lecsendesítése igen sok gondot adott, különösen a feladatok lélektani megoldása szempontjából. A politikai vezetés újjászervezése érdekében gondoskodni kellett viszont idejüket múlt történelmi pártok likvidálásáról és a nemzet intelligens és politikával foglalkozó rétegeinek új irányban való összefogásáról, a régi pártokhoz való tartozásra való tekintet nélkül. Új guvernementális pártot kellett alapítani a kisgazda-társadalom demokratikusabb rétegeinek bevonásával. Gondoskodni kellett a parlamenti viszonyok konszolidálásáról. A választói jognak, a házszabályoknak a reformja, a felsőháznak a reformja és az országgyűlés új életre keltése, a szociáldemokráciával való modus vivendi megteremtése, a keresztény katolikus

¹⁵⁷⁹ SZABÓ Dániel, *A magyar társadalom politikai szerveződése a dualizmus korában*, Történelmi Szemle, XXXIV. évf. 1992, 3–4. sz., 199–230.

¹⁵⁸⁰ SIPOS József, *Az Egységes Párt megalakításának történeti problémáiról*, Múltunk, XLVII. évf. 2002, 1. sz., 243–257.; Uő, *Nagyatádi Szabó István és a Kisgazdapárt kormányzópárttá bővítése*, Századok, 136. évf. 2002/5. 989–1059.

¹⁵⁸¹ William M. BATKAY, *Authoritarian Politics in a Transitional State. István Bethlen and the Unified Party in Hungary 1919–1926*, New York, 1982; ROMSICS Ignác, *Bethlen István. Politikai életrajz*, Magyarországtudató Intézet, Budapest, 1991. című munkáikra kell utalnunk. A korszakról a legújabb feldolgozás: PÜSKI Levente, *A Horthy-rendszer*, Pannonica Kiadó, Budapest, 2006.

párttal való kollaboráció megszervezése voltak az egyes etapjai ennek a munkának. Az eredmények, végső elemzésben egy jól átgondolt és megfelelően funkcionáló politikai rendszert létesítettek, amelyben volt politikai vezetés és irányító gondolat.”¹⁵⁸²

A volt miniszterelnök itt röviden ugyan, de utalt az Egységes Párt létrehozásának egyik döntő mozzanatára, a kisközségekkel történt egyesülésre.¹⁵⁸³ Kétségtelen, hogy az 1922 elején létrejött egységes kormánypárt egyik fő gyökerét a kisközség-mozgalom politikai csoportjai alkották. 1919 őszén ennek a heterogén társaságnak egyik markáns része volt a Nagyatádi Szabó István vezette Országos Kisközségpárt, melynek programját 1919. október 12-én Kaposvárott, egy hatvanezres kisközség nagygyűlésen fogadták el. A párt elődje az 1909. november 29-én Szentgálon létrejött kisközségpárt volt.¹⁵⁸⁴ A párt tömegbefolyása főként a Balatontól délre, a Dunántúlon és a románok kivonulása (1920 nyara) után a Tiszántúlon volt jelentős, soraikban a kisbirtokos parasztság mellett jelentős számban képviseltették magukat a református lelkészek és a falusi tanítók. Programjuk szerint az 1918 előtti rendszer nem állítható vissza, a földkérdés demokratikus rendezésére van szükség. Forradalomellenességük dacára, Nagyatádi szerint a párt 1919 őszén keresztény, liberális és demokrata irányzatot képviselt.¹⁵⁸⁵ Valójában az egyetlen demokratikus követelésük a földreform volt, s minden másban a nemzeti demokraták és a szociáldemokraták tőlük balra álltak. A kisközségek másik jelentősebb politikai csoportosulása 1918 decemberében a Sokorópátkai Szabó István vezette Független Országos Földműves Párt volt. Ez a párt valójában az Országos Magyar Gazdasági Egyesület (OMGE) fiókszervezetének számított, és 1919. november végén egyesült Nagyatádi pártjával, létrehozva azt az egységes kisközség politikai erőt (Országos Kisközség és Földműves Párt), melyre a Bethlen-féle kormánypárt fog építkezni.¹⁵⁸⁶ Az egyesült kisközségpárt programját a Budapesti Újság 1919. október 24-i és Az Újság 1919. november 30-i száma közölte.¹⁵⁸⁷ Nagyatádi sokáig ellenállt a fúciónak, mert helyesen érzékelte, hogy Sokorópátkaiéknak nincs valóságos paraszti bázisuk. A földbirtokos, agrárius intellektuel vezetés álláspontja szerint veszélybe sodorhatta a földreform követelését. Végül Horthy és köre, valamint az antant nyomására (Clerk-misszió) Nagyatádinak be kellett látnia, hogy széleskörű pártszövetségnek kell támogatnia a koncentrációs kormányt (Huszár-kormány). Az egyesült párt négytagú elnökségében Sokorópátkai és Nagyatádi mellett Mayer János és

¹⁵⁸² Bethlen István gróf beszédei és írásai I. Válogatott beszédei, Budapest, Genius Könyvkiadó, 1933, 14.

¹⁵⁸³ Ezt a folyamatot Sipos József több tanulmányban is áttekintette: SIPOS József, *A Kisközségpárt kormánypárttá bővülése*, in *A Szegedi Tanárképző Főiskola Tudományos Diákköreinek Kiadványai*, 1973, szerk. SIPOS József, KÖBOR Jenő, Szeged, 1973.; Uő, *A Kisközségpárt és a Teleki-kormány lemondása*, in *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1978–79*, Szeged, 1983.; Uő, *A Kisközségpárt és a Bethlen-kormány megalakulása*, in *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1980–81/1*, Szeged, 1984.; Uő, *A Kisközségpárt fejlődése, struktúrája és eszmerendszere 1918–1922*, in *Hatalom és társadalom a XX. századi magyar történelemben*, Osiris Kiadó–1956-os Intézet, Budapest, 1995.; Uő, *Az Egységes Párt megalakításának történeti problémáiról*, *Múltunk*, XLVII. évf. 2002/1. szám.

¹⁵⁸⁴ *Magyarországi pártprogramok*, szerk. GERGELY Jenő, GLATZ Ferenc, PÖLÖSKEI Ferenc, Kossuth, Budapest, 1981, 34–40.

¹⁵⁸⁵ Nagyatádi pártjának irányvonalát ekkor a Lovászy Márton és Heinrich Ferenc-féle Keresztény Szocialista Párt programjával rokonította.

¹⁵⁸⁶ Az 1919–1922 közötti belpolitikai és pártviszonyok áttekintésével az előszóban említett összefoglalások, tanulmányok, források mellett Sipos Péternek az Egységes Pártról szóló kézirat vázlatára, a szerző szíves engedélyével, nagy haszonnal támaszkodhattam.

¹⁵⁸⁷ A párt programját ld: *Magyarországi pártprogramok...* 35–40.

Rubinek Gyula is helyet kapott, az „erős embernek” számító Nagyatádi Szabót tehát hárman próbálták ellensúlyozni. A helyzet fonákságát az is mutatta, hogy Horthyék nemcsak attól féltek, hogy a nemzeti hadsereg parasztbirtokos katonáit megosztja a két kisgazdapárt vetélkedése,¹⁵⁸⁸ de attól is, hogy ha Nagyatádiék többséget szereznek a nemzetgyűlési választásokon, akkor nem tudják megakadályozni a demokratikus földreformot. A radikális földosztás programját tehát még 1920 előtt semlegesíteni kellett. Másrésztől Nagyatádi ugyan nem tartott Horthytól és a szegedi csoporttól, de világosan felismerte, hogy dualizmusellenes alapon csakis velük léphet szövetségre. Az egymásra utaltság így nyilvánvalóan kölcsönössé vált. Mindezek után és az 1920-as választási siker ellenére sem tudtak a kisgazdák egyedül kormányt alakítani. A 28 választókerületben leadott 346.995 mandátumból 20.648-at megszereztek ugyan, s ezzel végső soron megnyerték a választásokat, de a 164 nemzetgyűlési mandátumból csak 71-et birtokoltak (68 hely jutott a Keresztény Nemzeti Egység Pártjának – KNEP –, a többin kisebb pártok osztoztak).¹⁵⁸⁹ Az új koalíciós kormányban (Simonyi-Semadam Sándor kormánya) Nagyatádi Szabó közlelmézésügyi tárca nélküli kisgazdaügyi és Rubinek Gyula földművelésügyi miniszter lett. A többi minisztériumot keresztény, vagy legitimista politikusok irányították. 1920 tavaszán a kisgazdapárt felvette nevébe a keresztény jelzöt, amely politikai irányváltást is jelentett. A párton belül felerősödött az a csoport, mely a KNEP-el való szorosabb szövetséget sürgette és mozgolódásuk odáig jutott, hogy 1920. március elején néhányan át akartak lépni a keresztény pártba. Az egész akció célja az volt, hogy a KNEP egyedül alakíthasson kormányt, de mindez vereséggé változhatott volna, mert Nagyatádiék így ellenzékbe szorulnak és felélesztik a radikális követeléseket. Ebből adódóan az egységes kormányzópárt kialakítása lelassult és a frissen kinevezett kormányzó gyorsan belátta, hogy egy tisztán KNEP-kormány a legitimizmus hatalomra jutását jelentheti.

Az egységes kormányzópárt létrejöttének másik forrása a keresztény pártok tábora volt, ahol 1919. október 25-én alakult meg a Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártja (KNEP) az addigi kormánykoalíció (Friedrich-kormány) két pártjából.¹⁵⁹⁰ A párt döntően az 1919. október 23-án antant misszióban Budapestre érkezett Sir George Clerk közvetlen hatására alakult,¹⁵⁹¹ és kezdetben Friedrich István töltötte be az elnöki tiszteket. Valójában azonban Huszár Károly volt a KNEP vezetője, mert Friedrichet legitimizmusa miatt az antant, Horthyék és a kisgazdák, antiszemitizmusa miatt pedig a liberálisok is hevesen támadták. Miután 1920 tavaszán a KNEP és a kisgazdapárt egyes csoportjai, a már ismertetett módon,

¹⁵⁸⁸ 1919 őszén a két parasztpárt között sokáig nagy propagandaháború dúlt.

¹⁵⁸⁹ Az 1920-as nemzetgyűlési választásokat részletesen elemzi: GERGELY Jenő, *Titkos választás és ellenforradalom – 1920*, in *Parlamenti képviselőválasztások 1920–1990. Tanulmányok*, szerk. FÖLDES György, HUBAI László, Politikatörténeti Alapítvány, Budapest, 1994, 44–83.; HUBAI László, *Magyarország XX. századi választási atlasza 1920–2000*. I., Napvilág Kiadó, Budapest, 2001, 19–31.

¹⁵⁹⁰ A Keresztény Szociális Gazdasági Párt és a Keresztény Nemzeti Párt egyesüléséről van szó. A Keresztény Szociális Gazdasági Párt a Keresztény Szocialista Párt (Haller István, Giesswein Sándor) és az Egyesült Keresztény Gazdasági Párt (Huszár Károly, Ernst Sándor) fúziójából 1919 augusztusában alakult meg. A Keresztény Nemzeti Párt 1919. augusztus elején alakult a Tanácsköztársaság alatt szervezett, illegális ellenforradalmi társaságból (Fehér Ház) Csilléry András, Schnetzer Ferenc és Friedrich István vezetésével. A párt kezdetben a Friedrich-kormány fő támasza volt, később 1920 áprilisa és 1922 januárja között a régi névvel és a KNEP-ből kiválva ellenzéki pártként működött. A KNEP-et alkotó pártokról bővebben: *Magyarországi pártprogramok...* 22–34.

¹⁵⁹¹ A Clerk-misszió történetéről: RÁNKI György, *A Clerk-misszió történetéhez*, Történelmi Szemle, 1967/2. sz.

egy új, egységes kormányzópártról tárgyaltak, Friedrich hat társával kilépett a KNEP-ből, ellenzéki pártként újraalakította és mintegy két évig működte a Keresztény Nemzeti Pártot. A KNEP-et 1919 októbere óta alkotó két keresztény párt helyi szervezetei bizonyos esetekben az eredeti elnevezésükkel működtek és nem fuzionáltak. A párt 1920. július 12-én elfogadott programja¹⁵⁹² szerint koalíciót alkotott a kispapokkal, de megőrizte önállóságát. 1922 tavaszáig a mindenkor kormányok bázisát ez a koalíció adta. A KNEP egyik domináns részét a keresztényszocialista-néppárti politikusok, ügyvédek, hivatalnokok, újságírók, katolikus értelmiségiek, a papi ranglétra alsóbb szintjén állók (Prohászka Ottokár püspök kivételével) 35-40 fős tábora alkotta, akik többnyire csak abban értettek egyet, hogy helyre kell állítani a legitim monarchiát.¹⁵⁹³ Miután a királykérdés ekkor még nem szerepelt a belpolitikai küzdelmek tengelyében, a KNEP egy laza pártszövetség tagjaként többnyire fenntartás nélkül támogathatta Simonyi-Semadam Sándor kormányát. Ebben a helyzetben történt az első kísérlet egy egységes kormányzópárt létrehozására Klebelsberg Kunó és Teleki Pál irányításával. Eredetileg a keresztény és kispap politikusok egy részét mindkét pártból ki kívánták vonni és egy Apponyi Albert, majd Bethlen István vezette koalíciós kormány tervét támogatták.¹⁵⁹⁴ A Simonyi-Semadam-kormányt felváltó új kabinet összetételével kapcsolatban azonban a politikai erők nem tudtak megegyezni. Bethlen egy döntően pártokon kívüli kormányt akart saját jelöltjeivel, Horthy és Gömbös, akik már 1920 tavaszán felléptek a fehérterror ellen és már ekkor Bethlenre kívánták a konszolidációt alapozni, erőteljesen sürgették a szoros KNEP–kispap fúziót. Az eredeti elképzelés szerint Bethlen három tárcaát saját jelöltjeivel tölthetett volna be (pénzügy, külügy, honvédelem), három tárca élére azonban pártvezéreket szántak (belügy, földművelésügy, vallás- és közoktatásügy). A konfliktus a belügyi, földművelésügyi és a kultuszminiszteri pozíciók elosztása kapcsán robbant ki, mert Bethlen a belügy élére először gróf Ráday Gedeont, régi bizalmasát javasolta, aki ekkor az Etelközi Szövetség (Ex) Vezérkari Tanácsának volt a tagja. Ezt a kispapok és Horthy éppúgy elutasították, mint Bethlen új jelöltjét, a régi Apponyi-hívőnek számító Tóth Jánost. A kispapok paraszti szárnya hallani sem akart Rubinek Gyula földművelésügyi miniszter megtartásáról és Nagyatádnak szántak komolyabb szerepet. A pártok azt sem fogadták el, hogy a kultusztárcaát Haller István helyett Klebelsberg Kunó vagy Teleki Pál töltsse be.¹⁵⁹⁵

1920 őszén a magyar belpolitikát már élesen megosztotta a szabad királyválasztó–legitimista ellentét. Mindez már a kormánypártokon belül is érezhető volt. A kispapok jó része minden körülmények között Horthy mögé sorakozott föl, mert úgy érezték, hogy csak így tartható meg az 1920 novemberében megvalósult Nagyatádi-féle földreform. A legitimisták és a mögöttük álló társadalmi-politikai erők (nagybirtokosság, katolikus egyház, arisztokrácia) szerint a kormányzás csak átmeneti, az 1918 előtti rendszert vissza kell állítani. Az első királypuccs után azonban a kispapok megbuktatták Telekit, mert nem határolódott el nyíltan a karlista Gratz Gusztávtól (aki ekkor külügyminiszter és a nemzeti kisebbségek tárca nélküli minisztere volt), és Horthy is neheztelt rá, mert Teleki miniszteri ellenjegyzés nélkül

¹⁵⁹² *Magyarországi pártprogramok...* 50–52.

¹⁵⁹³ Főként Ernst Sándor, Vass József, Grieger Miklós, Huszár Károly, Haller István, Sznercsányi Jenő, Beniczky Ödön voltak a csoport hangadói. In SIPOS Péter, *A bethleni Egységes Párt*, kézirat, 7–8.

¹⁵⁹⁴ Ez lesz a későbbi úgynevezett disszidens csoport magja, Klebelsberg Kunó, Teleki Pál, Borbély-Maczkó Emil, Czettler Jenő, Fáy István, Karafiath Jenő, Kenéz Béla, Pallavicini Ödön, Sigray Antal részvételével.

¹⁵⁹⁵ Végül Bethlen helyett a létrejövő első Teleki-kormányban Ferdinandy Gyula lett a belügyminiszter, Rubinek Gyula megtartotta a földművelésügyet, Haller pedig – ha csak rövid ideig is – a kultusztárcaát. Erről bővebben: ROMSICS Ignác, *Bethlen István...* 109.

adott ki hadparancsot. Az első királypuccs után kormányra került Bethlen István a meglévő pártszerkezet három főbb elágazása közül (KNEP, disszidensek, kisgazdák) valójában csak a disszidensekre számíthatott, de pontosan tisztában volt azzal, hogy súlyuk a politikai palettán jelentéktelen. Ezért a kisgazdákhoz történő ellentmondásos közeledés előtt és azzal sokszor párhuzamosan megpróbálta egységbe tömöríteni a nemzetgyűlésen kívülálló erőket. Elsősorban a nagytőke és a nagybirtokosok pártjai, klubjai jöhettek számításba, így a Nemzeti Középpárt, a Magyar Rendpárt, a Függetlenségi és 48-as Párt, a Tisza István Társaskör, valamint a Magyar Nemzeti Szövetség. Mindezekkel párhuzamosan és ügyes taktikával megindult a kisgazdapárt megnyeréséért folytatott többfrontos küzdelem. 1921 első felében a kisgazdapárt különféle csoportjai még elég széles társadalmi rétegeket fedtek le (a földnélküliektől a földbirtokosokig, dzsentrik, katonatisztek, kispolgárság, vidéki értelmiség stb.), ezek megnyerését elsősorban gazdasági követeléseik teljesítésével lehetett elérni. A kormány 1921 áprilisától fokozatosan megszüntette a mezőgazdasági termékek rekvirálását, a felvásárlási ár duplájáért vásárolt az állam gabonát, visszaállították a zöldség, gyümölcs, gabonafélék szabad forgalmát és a szarvasmarha, juh, sertés szabad kivitelét. A Nagyatádi-féle földreform gyorsítása érdekében a belügyminiszter 1921. május 14-én utasította a főispánokat a házhelyek kijelölésére és a kishaszonbérletek gyorsabb megszervezésére. Tíz nappal később a kormányzó kinevezte az Országos Földbirtokrendező Bizottság (OFB) 36 tagját, majd május 27-én kormányhatározat született az gabona és liszt új belföldi szabadforgalmáról. Ezek a döntések a földbirtokkal rendelkezők elég széles körét érintették és a csereérték az egységes kormánypárt megalakításának kisgazda támogatása volt. Nagyatádiék azonban úgy akarták a kisgazdapártot kormánypárttá bővíteni, hogy a saját programjukat képviselő politikusok legyenek az új párt meghatározó vezetői. Ez nem felelt meg Bethlen elképzeléseinek és úgy tűnt, ezen a téren Nagyatádi sem enged. 1921. június 12-én Nagyatádi az Országos Földműves Szövetség ceglédi alakuló nagygyűlésén kijelentette: „...ha elveinknek, programunknak sarkalatos pontjait kellene feláldoznunk, akkor otthagyjuk a kormányt és ellenzékbe megyünk.”¹⁵⁹⁶ A huzavona Bethlen és csoportja, valamint a kisgazdapárt liberális-agrárdemokrata szárnya között egész nyáron tartott. Ennek csúcspontjaként, 1921 kora őszén robbant ki az úgynevezett Eskütt-ügy, melynek megítéléséről eltérőek az álláspontok, az azonban bizonyos, hogy Bethlen ezzel a kisgazdapárt vezetését kívánta lejártni.¹⁵⁹⁷ Az őket ért súlyos vádak miatt a kisgazdák liberális-agrárdemokrata szárnya 1921. október 7-én ellentámadásba ment át és tíz pontban követelték a legfontosabb célkitűzéseik végrehajtását. A földbirtokreform, a közigazgatás demokratizálása, az általános, titkos választójog, a jogrend és a polgári szabadságjogok biztosításának követelése a párt újkonzervatív-agrárius csoportjában nem talált támogatókra, ők inkább a Bethlennel való megegyezést keresték. Ez utóbbi csoport törekvéseit segítette a második királypuccs (és annak sikertelensége), valamint az emiatt 1921. november 3-án elfogadott detronizációs törvény. Ezek után a kereszténypárti (KNEP) konzervatív-legitimista arisztokrata csoport már nem akarta Bethlen kormánypártját. Ezzel párhuzamosan és az események hatására nemcsak a Gömbös-csoport erősödött meg, de a bomlófélben lévő Kisgazdapárt is. Ennek ellenére a miniszterelnök, utolsó próbálkozásként, az év végén újra csak a régi, királypuccs előtti koncepciója alapján kívánta létrehozni az

¹⁵⁹⁶ Idézi: SIPOS József, *i. m.*, 426.

¹⁵⁹⁷ Eskütt Lajos Nagyatádi személyi titkára volt, előbb a kisgazdapártban, majd a Földművelésügyi Minisztériumban is. Még az első Teleki-kormány idején kiderült, hogy Eskütt, más minisztériumi tisztviselőkkel együtt, pénzért árulta a közéleti cikkek exportját lehetővé tevő miniszteri engedélyeket. Bethlen a botrányt 1921 őszén „felmelegítette”, Romsics Ignác szerint azért, hogy Nagyatádit lejárassa, csoportját elszigetelje és a kisgazdapárt konzervatívjainak leválasztásával egy konzervatív-legitimista jellegű kormánypártot hozzon létre. In ROMSICS Ignác, *Bethlen István...* 142.

egységes kormánypártot. Az általa Nemzeti Egység Pártjának nevezett kormányzati erő megalkotásáról 1921. október 21-i pécsi beszédében részletesen is szólt: „...Nincs olyan elvi vagy tárgyi ellentét a két kormányzópart között, amely a kibékülést és az összeolvadást lehetetlenné tenné. A kisközpárt a falu érdekét képviseli, az agrár érdekeket. ... A másik part a keresztény magyar intelligencia, a városi elemek, a munkásosztály érdekeit tartja szem előtt, de a kisközpárt érdekeivel, valamint az agrárérdekekkel sem akar szembehelyezkedni. Világnézeti különbség a két part között egyáltalán nincs. Nem tekinthető egyik part sem kizárólag egy társadalmi osztály szószólójának. ...Nálunk a keresztény nemzeti és agrár irányzat csak együttesen lehet hivatva az országot kormányozni. A kisközpárt támasza nélkül egészséges és demokratikus kormányzat ma Magyarországon el sem képzelhető. De ez az osztály vezetésre és irányításra szorul, a történelmi magyar intelligencia által, amelynek tudása, képzettsége, látóköre és kipróbált hazafiassága nélkül egészséges, egységes kormányzat soha ki nem alakulhat ebben az országban. ...Nekünk szükségünk van a magyar intelligencia túlnyomó többségének támogatására, tekintet nélkül arra, hogy a múltban ennek az intelligenciának egyes tagjai milyen közjogi párthoz tartoztak. Ma nincsenek többé közjogi harcok... Nem mechanikus egységre, hanem organikus lelki egységre van szükség. ...A falusi és agrárérdekeket kell kiépítenünk. ...Újból életképessé kell tennünk és hatalomhoz kell juttatnunk a magyar keresztény intelligenciát.”¹⁵⁹⁸

Miután Nagyatádiéknak 1921. november végén sikerült megakadályozni az egységes kormánypárt legitimista alapú létrehozását (felhasználva a második királypuccs okozta hangulatot), Bethlen bosszúból az 1921. december 3-án újjáalakított kormányából kihagyta a kisközpárt vezért.¹⁵⁹⁹ A decemberi kormány-átalakításnál főként az újkonzervatív-agrárius csoport képviselői jutottak miniszteri és egyéb tisztségekhez, Mayer János mellett Schandl Károly földművelésügyi minisztériumi, Gömbös Gyula pedig miniszterelnökségi államtitkár lett. Ekkorra már napirendre került a legitimistákkal való szakítás, a kisközpárt programjának látszólagos elfogadása és a part kormánypárttá bővítése. A kisközpárton belüli mérsékelt neokonzervatív csoport ellensúlyozta Nagyatádiékat és Bethlen egységes párti tervei mellett állt. A Bethlennel való megegyezést és az egységes kormánypárt létrehozását nem csupán a kormányzati pozíciókhoz jutott agrárius-újkonzervatív szárny szorgalmazta, hanem sürgették a belpolitikai események is (a soproni népszavazás, a Bethlen–Peyer-paktum, a karácsonyi amnesztia, a karlisták mozgolódásai stb.). A szélesebb egység érdekében és a választásokra készülve Bethlen miniszteri tárcát adott Klebelsberg Kunónak (belügy, majd vallás- és közoktatásügy), aki ekkor a disszidens csoport egyik vezérének számított, és Kállay Tibornak (pénzügyminiszter 1921–1924 között), a nagytőke emberének is. A legitimisták sem adták fel könnyen, választójogi követeléseket fogalmaztak meg, és mindenáron el akarták kerülni a felaprózódást. 1921. január 4-i értekezletükön Andrássy követelte Bethlen lemondását és a német követ aznapi jelentése szerint az egész rendszert meg akarták buktatni.¹⁶⁰⁰ Ebben a helyzetben Nagyatádiék 1922 januárjában bonyolult tárgyalásokba kezdtek Bethlenékkal, melynek során a miniszterelnök belülről úgy próbálta bővíteni a kisközpártot, hogy beültette oda saját csoportját (a disszidenseket) és a földbirtokos-neokonzervatív agrárius érdekképviselői csoportra támaszkodott. Ezzel egy időben harcot hirdetett a karlisták ellen és bejelentette, hogy a disszidensekkel együtt be kíván lépni a kis-

¹⁵⁹⁸ Bethlen István gróf beszéde a királykérdésről és a legitimizmusról. Pécs, 1921. október 21., in *Bethlen István gróf beszédei és írásai I. Válogatott beszédei...* 192–196.

¹⁵⁹⁹ Nagyatádi helyett négy hónapig Mayer János került a kormányba, majd 1922. április 16-tól egészen 1924-ben bekövetkezett haláláig újra Nagyatádi Szabó István volt a földművelésügyi miniszter.

¹⁶⁰⁰ Országos Levéltár, Filmtár, 10931. doboz. Idézi: SIPOS Péter, *A bethleni Egységes Párt ...* kézirat 19.

gazdapártba. Mindez a kisgazdapárt 1921. január 5-i értekezletén hangzott el, s azt két nap múlva az MTI is kommentálta: „A Magyar Távirati Iroda jelenti: Beavatott helyen, munkatársunk előtt, Bethlen István gróf miniszterelnöknek a Kisgazdapárt csütörtöki vacsoráján mondott beszéde kapcsán az alábbi nyilatkozatot tették: A miniszterelnök, híven az új kormány megalakulásakor kifejtett programjához, a zilált pártviszonyok rendezésére az időpontot elérkezettnek látja. Hajlandóságát nyilvánította ezért arra, hogy a Kisgazdapárttal egyesüljön. Ez az egyesülés már régóta várt döntő lépés a miniszterelnök tervének keresztülviteléhez, mely egy egységes, szilárd kormányzópárt megalakítására irányul... A mozgalom célja mindazoknak egyesítése, akik a fennálló törvényes rend megerősítésében látják a nemzet további fennmaradásának egyedüli biztosítékát.”¹⁶⁰¹

Nagyatádi és csoportja mindezt elfogadta, mert aggódtak a legitimisták erősödése miatt, de csak a kisgazdapárt kibővítésére voltak hajlandók. Továbbá, az elkövetkezendő választások kapcsán ragaszkodtak a községenkénti közvetlen és titkos szavazáshoz és elvetették a műveltségi cenzust (Bethlenék javaslata szerint négy elvégzett elemi iskolai évhez kellene a választójogosultságot kötni). 1922. január 25-én este a kisgazdapárt értekezletén a többség elfogadta az Egységes Párt létrehozását, annak hangsúlyozásával, hogy a párt „programjának változatlan fenntartása mellett felveszi nevébe a polgári jelzőt, és egységes táborba szólítja mindazokat, akik a párt elveit magukévá teszik”.¹⁶⁰² A disszidens csoport némi kezdeti ellenállás után 1921. február 2-án Bethlennel együtt hivatalosan is belépett a kisgazdapártba, s az így kibővült kormánypárt Keresztény-Keresztyén Kisgazda Földmíves és Polgári Párt (Egységes Párt) néven formálisan is megalakult. Valójában azonban az Egységes Párt kialakulása egészen az 1922. májusi nemzetgyűlési választásokig eltartott, a kisgazdák vidéki szervezeteiben is végbement. A folyamat ekkor inkább tekinthető a kisgazdapárt kormánypárttá bővülésének, mint felszámolásának, de a későbbiekben az ekkor még markánsan jelenlévő liberális-agrárdemokrata csoport és program szinte súlytalanná válik az Egységes Párton belül. A pártfúzió következményeként a kisgazdapártból távoztak a legharcosabb parasztdemokraták és a KNEP is szétesett. A keresztény pártból kivált Andrássy Gyula csoportja,¹⁶⁰³ majd a maradék is két részre szakadt.¹⁶⁰⁴ De a volt kisgazdapárt struktúrája, eszmerendszere is lényegesen átrendeződött. Az új kormánypárthoz az uralkodó osztályok nem karlista csoportjai mellett a nagybirtokosok és a nagytőke képviselői is csatlakoztak. A magasabb államhivatalnoki rétegek mellett a párt gyorsan megnyerte a városi jómódú értelmiség befolyásos csoportjait is. Az új kormánypárt élén álló szűkebb négytagú intézőbizottság összetétele (Bethlen István, Klebelsberg Kunó, Gömbös Gyula, Nagyatádi Szabó István) a párt mögött álló politikai elit egy-egy csoportját képviselte. Az intézőbizottság a pártot irányította és 1922 tavaszára a döntő feladat már az országgyűlési választásokra történő eredményes felkészülés volt. Az Egységes Párt történetében új időszak kezdődött, a rendszer legfőbb stabilizáló tényezőjévé kellett válnia.

¹⁶⁰¹ Országos Levéltár. MTI. Magyar Kiadás. 1922. január 7. sokszorosított másolat. In *Iratok az ellenforradalom történetéhez...* II., 255.

¹⁶⁰² SIPOS József, *A Kisgazdapárt fejlődése, struktúrája ...* 428.

¹⁶⁰³ Andrássy Keresztény Földmíves és Polgári Párt néven egy határozottan legitimista politikai erőt hozott létre, mely 1923 decemberéig létezett és 11 parlamenti mandátumot szerzett az 1922 május–júniusi választásokon.

¹⁶⁰⁴ A volt keresztényszocialisták (Haller István vezetésével) a választásokon Keresztény Nemzeti Egyesülés néven indultak és az Andrássy-csoporttal az úgynevezett Szövetkezett Keresztény Ellenzéket alkották a parlamentben. A Huszár–Ernszt–Wolff-csoport (a hajdani Katolikus Néppártra alapozva) az eredeti nevet megtartva (Keresztény Nemzeti Egység pártja) politizált.

A bajtársi egyesületek tevékenysége a Debreceni Egyetemen (1921–1939)

„Kultúra, nemzet, identitás” – ezek a fogalmak a két világháború között különösen nagy jelentőséggel bírtak mind a nagypolitikában, mind a hétköznapi életben. A jelen áttekintésben arra teszek kísérletet, hogy bemutassam, mit jelentettek ezek a korszak magyar egyetemi ifjúsága, szűkebb értelemben a magyar tudományegyetemen működő, a Turul Szövetség kereteibe tartozó bajtársi egyesületek számára – elsősorban debreceni vonatkozásokban. A témaválasztást elsősorban a VI. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszusnak otthont adó Debreceni Egyetem közelgő centenáriuma motiválta, és az a körülmény, hogy ezekről az egyesületekről egyelőre kevés szakmai munka született.¹⁶⁰⁵

Mindenekelőtt érdemes röviden összefoglalni az egyetemi bajtársi egyesületek központjának, az Országos Turul Szövetségnek a kialakulását, és bemutatni annak jellegét. Ez az egyesület a Horthy-korszak születésével együtt jött létre, éppen emiatt a két világháború közötti Magyarország egyik legjellemzőbb társadalmi szervezete volt, mely beilleszkedett abba a sorba, ahol a Magyar Országos Véderő Egyesület (MOVE), az Ébredő Magyarok Egyesülete (ÉME), az Etelközi Szövetség (EX), a Keresztény Nemzeti Liga vagy a Magyar Orvosok Nemzeti Egyesülete (MONE) is található.¹⁶⁰⁶

A forradalmak utáni rendcsinálás egyetemi vonatkozásait Ladányi Andor részletesen tárgyalta.¹⁶⁰⁷ Eszerint 1919 augusztusában egyetemi karhatalom létesült, úgynevezett „egyetemi zászlóaljok” jöttek létre a budapesti egyetemeken, melyek elsődleges feladata az volt, hogy a forradalmak, elsősorban a tanácsköztársaság exponenseit (tanárokat, hallgatókat) eltávolítsák a felsőoktatási intézményekből. Ennek megfelelően a budapesti egyetemi karhatalmi alakulatokat a kormány anyagilag is támogatta: 1919 augusztusában a magyar minisztertanács hozzájárult ahhoz, hogy a „zászlóaljok segélyezésére szoruló tagjai részére

¹⁶⁰⁵ A vonatkozó szakirodalomból lásd KEREPESZKI Róbert, *Ifjúsági egyesületek a debreceni Tisza István Tudományegyetemen a két világháború között*, in *Közlemények a Debreceni Tudományegyetem történetéből* IV, szerk. HOLLÓSI Gábor, A Debreceni Egyetem Történelmi és Néprajzi Doktori Iskolájának kiadványa, Debrecen, 2006, 51–62.; LADÁNYI Andor, *Az egyetemi ifjúság az ellenforradalom első éveiben (1919–1921)*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979, (Értekezések a történeti tudományok köréből 88.); ROZS András, *A Turul Szövetség szervezete Pécsen, 1923–1945*, Pécs, 1989, 171–189. (Baranyai Levéltári Füzetek 123.); TÓTH Pál Péter, *Metszéspontok. A Turultól a Márciusi Frontig*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1983.; UJVÁRY Gábor, *Egyetemi ifjúság a „neobarokk társadalomban”. Bajtársi szövetségek, egyetemi és főiskolai egyesületek a két világháború közötti Magyarországon*, in *Hatalom és társadalom a XX. századi magyar történelemben*, szerk. VALUCH Tibor, 1956-os Intézet–Osiris Kiadó, Budapest, 1995, 453–459.

¹⁶⁰⁶ A felsorolt szervezetekről lásd DÓSA Rudolfné, *A MOVE. Egy jellegzetes magyar fasiszta szervezet*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1972; KOVÁCS M. Mária, *Aesculapius militans. Érdekvédelem és politikai radikalizmus az orvosok körében, 1919–1945*, Valóság, 1985, 8. sz., 69–83.; ZINNER Tibor, *Adatok a szélsőjobboldali egyesületek megalakulásának körülményeihez*, Történelmi Szemle, 1979/3–4. 562–576.; UŐ, *Az ébredők fénykora*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1989.

¹⁶⁰⁷ LADÁNYI Andor, *i.m.*, 1979. 74–106.

fejenként 500 korona gyorssegélyt” adjanak, és ennek fedezetére ekkor 600 ezer koronát szavazott meg.¹⁶⁰⁸

Azonban a „rendcsinálás” nagyon hamar szélsőséges antiszemita megmozdulásokba csapott át: az egyetemi karhatalom tagjai megverték, majd kidobták az egyetemről a zsidó hallgatókat, vagy be sem engedték őket az intézményekbe. Ezt mutatja Gaál Jenőnek, a Műegyetem professzorának visszaemlékezése is: „a zsidóság ellen nagy és tevékeny ellenszenv mutatkozik. (...) A fiatalság az egyetemi menzán és a műegyetemen veri a zsidó hallgatókat”.¹⁶⁰⁹ Ezek az események szinte naponta megismétlődtek a budapesti egyetemeken, a karhatalmak tagjait támogatta és bujtogatta az Ébredő Magyarok Egyesülete is, és ez a szélsőséges antiszemita közhangulat nagyban hozzájárult ahhoz, hogy 1920-ban a magyar országgyűlés (ahol sok „ébredő” politikus foglalt helyet) elfogadja a zsidó hallgatók egyetemi felvételét korlátozó numerus clausus törvényt.¹⁶¹⁰

Az egyetemi zászlóaljok megszüntetésében az egyetemi munkát nagyban hátráltató antiszemita tevékenység mellett az a körülmény is közrejátszott, hogy a trianoni béke ratifikálása és a nemzetközi megítélése miatt a magyar kormány számára is egyre terhesebbé váltak ezek a karhatalmak, és a fenntartási költségük is magas volt (például az egyetemi zászlóaljok finanszírozása a minisztertanács szerint 3,3 millió koronába került). Ezért a kormány 1921 augusztusában határozta el a „legmegbízhatóbbnak” bizonyuló karhatalom, az egyetemi zászlóaljok végleges felszámolását. Azonban a kényelmetlen teherré váló tevékenység ellenére a konszolidáció kezdeti időszakában a magyar vezető rétegnek továbbra is szüksége volt ezekre a szervezetekre, ezért a minisztertanács szükségesnek érezte, hogy ezek „valamilyen elfogadható formában továbbra is fenntartassanak”. Ezért a tagokat be akarták sorolni a különböző egyetemi sportegyesületekbe, internátusi elhelyezést kaptak, és a vallás- és közoktatásügyi minisztérium tervbe vette külön ösztöndíj folyósítását is.¹⁶¹¹ Ez is hozzájárult ahhoz, hogy az új típusú ifjúsági szervezetek, a bajtársi egyesületek megjelenhettek a magyar egyetemeken.

Az egyetemi karhatalom működésével párhuzamosan, 1919. augusztus 18-án jött létre a Magyar Egyetemi és Főiskolai Országos Nemzeti „Turul” Szövetség Előkészítő Bizottsága, melynek célja az volt, hogy társadalmi egyesületként szervezeti keretet adjon a tudományegyetemek hallgatóságának mozgalmaihoz.¹⁶¹² Hasonlóan az egyetemi zászlóaljakhoz, a Turul is az egyes fakultások „kebelén belül” külön szervezeteket alkotott. Így alakult meg ünnepélyes keretek között 1920. július 11-én az első nyolc bajtársi egyesület. A Turul Szövetség és a

¹⁶⁰⁸ Magyar Országos Levéltár K27 Minisztertanácsi Jegyzőkönyvek [a továbbiakban MOL K27 Mt Jkv.] 1919. augusztus 20-i ülés, 7. szám

¹⁶⁰⁹ GAÁL Jenő, *Élmények és tanulságok*, Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 1940, 553–554.

¹⁶¹⁰ A numerus clausus törvényre vonatkozó szakirodalomból lásd BARTA Róbert, *A numerus clausus és a baloldali magyar közvélemény*, Sic Itur Ad Astra, 1990. 1–2. sz., 8–32.; GYURGYÁK János, *A zsidókérdés Magyarországon. Politikai eszméletörténet*, Osiris Kiadó, Budapest, 2001; HALLER István, *Harc a numerus clausus körül*, Budapest, 1926; KARÁDY Viktor, *A numerus clausus és a zsidó értelmiség*, in *Vázsonyi Vilmos emlékezete. Emlékkonferencia Vázsonyi Vilmos életművéről*, szerk. KÖSZEG Ferenc, AB Beszélő, Budapest, 1995; N. SZEGVÁRI Katalin, *Numerus clausus rendelkezések az ellenforradalmi Magyarországon. A zsidó és nőhallgatók főiskolai felvételéről*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988.

¹⁶¹¹ MOL K27 Mt. Jkv. 1921. augusztus 5-i ülés, 28. szám

¹⁶¹² A műegyetemisták bajtársi egyesülete a Hungária volt, mely a Turulhoz hasonlóan épült fel. 1921-ben jött létre a katolikus jellegű bajtársi egyesület, a Foederatio Emericana, majd 1927-ben a legitimista jellegű Szent István Bajtársi Szövetség.

különböző bajtársi egyesületek létrejöttéhez a nagy hagyományokkal rendelkező, 19. századi német ifjúsági szervezetek, a *Burschenschaften*ok szolgáltak mintaként.¹⁶¹³ Ujváry Gábort idézve: „A nélkülözés, a túlsúfoltság, az elhelyezkedési problémák, az elszakított területekről érkezettek gyökértelensége és identitászavara szinte parancsolták az ifjúság szervezkedését és egyesületekbe tömörülését. Ezt segítette és erősítette, a fiatalok mozgolódását pedig politikai vágányra terelte az 1918–1919-es élmények és tapasztalatok hatása, az 1919 és 1921 közötti kormányoknak a felsőoktatás-politikában is világosan felismerhető tehetetlensége, a frontról hazatért egyetemisták „bajtársi szelleme”, valamint az a tény, hogy az egyetemi és főiskolai hallgatók zöme meglehetősen homogén társadalmi közegeből, a „középosztályból” és a jómódú polgárságból került ki”.¹⁶¹⁴ A bajtársi egyesületek kezdetben csak a hallgatók kisebb részét tömörítették, azonban Ladányi Andor szerint „az ellenforradalom első éveiben is igen nagy súllyal rendelkeztek, elsősorban szervezettségük, fokozódó aktivitásuk és különösen az egyetemi zászlóaljakkal való összefonódottságuk következtében”.¹⁶¹⁵

A Turul bajtársi egyesületeinek világnézetére elsősorban a nacionalizmus és az irredentizmus volt jellemző. Célkitűzéseik között első helyen szerepelt „magyar faji (nemzeti) öntudat felébresztése, ébrentartása, a nagy magyar Birodalom megvalósítása”, de ezt „nem revíziós szölamokkal, hanem a magyar katonai eszmények ápolásával, a fegyelem fenntartásával” kívánták elérni. Ideológiájuk másik alapja az antiszemitizmus, a „magyar fajvédelem” volt, melynek a dualizmus koráig visszanyúló előzményei voltak, melyet felerősítettek a forradalmak, elsősorban a tanácsköztársaság hatásai is.¹⁶¹⁶

A Turul és a hozzá tartozó bajtársi egyesületek alapszabályai¹⁶¹⁷ kimondták, hogy a szervezet politikával nem foglalkozik, ennek ellenére le kell szögezünk, ezektől az egyesületektől nem állt távol a politika, sőt, olykor a politika eszközeivé is váltak, és mivel a Turul egy országos hálózatot alakított ki, ebből adódóan ez egy jól felépített, talán átláthatatlannak tűnő társadalmi szervezet, egyúttal politikai „rendszer” is volt.

Rozs András megállapítása szerint az egyetemek azonos karain azonos elnevezésű bajtársi egyesületeket szerveztek, ahol lehetett, a tudományágra jellemző nevet adtak, de nem minden lehetséges esetben (pl. a jogi karok hallgatóságát összefogó bajtársi egyesületet mindenhol „Werböczynek” nevezték; a névválasztás világos: Werböczy állította össze a 16. század elején a

¹⁶¹³ A német ifjúsági szervezetekről lásd BALDER, Hans-Georg, *Geschichte der Deutschen Burschenschaft*, WJK-Verlag, 2006; BRUNCK, Helma, *Die Deutsche Burschenschaft in der Weimarer Republik und im Nationalsozialismus*, München, Univeristas, 1999; Zorn, Wolfgang, *Student Politics in the Weimar Republic*, Journal of Contemporary History, Vol. 5. No. 1. (1970) 128–143.

¹⁶¹⁴ UJVÁRY Gábor, *i. m.*, 1995, 453. Maguk a Turul tagjai is hasonlóan látták a „bajtársi eszme” kialakulásának társadalmi és politikai okait egy 1930-as évek második felében terjesztett kiadványukban: „A bajtársi eszmét a világháború és az utána következett összeomlás kálváriájában a kegyetlen magyar sors formálta ki az önmagukért és fajtájukért szenvedő magyarok lelkében. A bajtársi eszme tehát a magyar sorsközösség gondolatát jelenti, nemzeti szempontból minden más értékmérőnek a háttérbe szorításával”. *A Turul világnézeti irányelvei és bajtársi útmutató*, szerk. KALOTÁS Antal, SZENDRŐDY Miklós, Turul Sajtóvállalat, Budapest, 1937, 3. [a továbbiakban *Bajtársi útmutató*]

¹⁶¹⁵ LADÁNYI Andor, *i. m.*, 1979, 107.

¹⁶¹⁶ A dualizmus kori egyetemi antiszemitizmusról lásd SZABÓ Miklós, *Az újkonzervativizmus és a jobboldali radikalizmus (1867–1918)*, Új Mandátum, Budapest, 2003, 184–208, 265–270.; ERDÉLYI Ernő, *A mi utunk. A Turul Szövetség története, útja, célkitűzései*, K. n., Pécs, 1940, 10–12.

¹⁶¹⁷ *A „Turul” Szövetség (...) és a szövetség szerves részét képező Bajtársi Egyesületek és Bajtársi Törzsek (vegyestörzsek) Alapszabályzata*, K. n., H. n., 1927. A belügyminiszter 1926-ban hagyta jóvá.

Hármaskönyvet, amely a korszak legjelentősebb magyar jogi kézikönyve volt). Az azonos karok azonos egyesületei azonban szervezetileg semmiféle kapcsolatban nem voltak egymással, az egyesületek csak a helyi, kerületi vezérségüknek voltak alárendelve, a vezérségek pedig az országos fővezérségnek (tehát például a debreceni bölcsészek „Árpád” Bajtársi Egyesülete nem volt alárendelve a budapesti „Árpádnak”). A különböző kari egyesületek viszont egymással egyenrangúak voltak.¹⁶¹⁸

A bajtársi egyesületek az írásbeli érintkezésre az úgynevezett „szolgálati jegy” formáját használták. Az irat bal felső sarkában kellett feltüntetni a kibocsátó egyesület nevét, címét, a jobb felsőben pedig a küldő nevét és rangját. Középre a „Szolgálati jegy” szavakat, alá a keltezt (hely, év, hónap, nap) és a Trianon óta számított évet kellett írni. A szöveg csakis „Utasítom”, „Értesítem”, „Jelentem” vagy „Kérem” szavakkal kezdődhetett, „a befejezésnél minden udvariassági szólam mellőzendő” volt.¹⁶¹⁹

A Turulba belépő új tagok három félévig úgynevezett *daruk* voltak, akik annak a karnak a rendes, vagy rendkívüli hallgatói, amely mellett a bajtársi egyesület működött – mindaddig, míg az egyetem, főiskola fegyelmi hatósága alá tartoztak, tehát oklevelük, diplomájuk átvételéig. A három félév alatt a daruk a gyűléseken nem rendelkeztek szavazati- és szólási joggal sem, tisztségekre nem voltak választhatók. A próbaidő után *levantévé* avatták őket, megkapták a szavazati- és szólási jogot, a tisztségre nemcsak választhatók lettek, hanem kötelesek is voltak elvállalni azt a pozíciót, amelyre a gyűléseken megválasztották őket. Az egyetem elvégzése után a *levanték dominusok* („öregurak”) lettek. Az egyesületek tagjai voltak a *patronusok* („védőurak”), aki az egyetem, illetve a kar, mely mellett az illető bajtársi egyesület működött, azon rendes, rendkívüli vagy magántanárai, kiket az egyesület nagygyűlésén, a törzsfői tábor indítványára a „Turul” Szövetség Nagy Tanácsa előzetes jóváhagyása mellett erre felkért és megválasztott. Ez a megválasztás életfogytig szólt, de látunk majd példát arra, hogy mind a patronusok, mind a dominusok elhagyják idővel ezeket a szervezeteket. A patronusok maguk közül jelöltek az egyesületek élére *magistert*, tanárelnököket, akinek azonban csak kevés befolyása volt az egyesületek életére.¹⁶²⁰ A Turul igyekezett minél hamarabb országos hálózatot kialakítani, és az 1930-as évek végére már hat regionális kerület (Budapest, Debrecen, Szeged, Pécs, Kecskemét, Győr) és ezek keretében 85 tagesegület tartozott a bajtársi szövetség zászlaja alá; a debreceni a harmadik legnagyobb kerület volt a maga 13 tagesegületével.

Mielőtt a Turul debreceni kerületének és tagesegületeinek létrejöttére rátérnénk, érdemes röviden szólni arról, hogy milyen volt az egyetemi egyesületi élet a bajtársi egyesületek megalakulása előtt. A Debreceni M. Kir. Tudományegyetemet 1912-ben alapították, de szerencsétlen módon a kapuit csak 1914-ben nyithatta meg a hallgatók előtt, így az új intézmény első éveit egybeestek az első világháborúval. Természetesen – a világháború okozta alacsony hallgatói létszám és a kevésbé hatékony oktatói munka ellenére – alakult ifjúsági

¹⁶¹⁸ ROZS András, *i. m.*, 1989, 177.

¹⁶¹⁹ A Turul debreceni kerületének irataiból csak néhány ilyen szolgálati jegy maradt fenn, ami nagy hátrány az ilyen egyesületek bemutatásakor. Például a helyi „Árpád” Bajtársi Egyesülethez 1932 májusa és 1933 júniusa között 158 ilyen szolgálati jegy érkezett, ugyanezen idő alatt az egyesület vezérsége 124 iratot adott ki. Ugyan a beérkezett és kiadott ügyiratokat szabályszerűen iktatták, azonban az ekkor keletkezett 282 szolgálati jegy közül egyetlen egy sem áll már rendelkezésünkre. *Beszámoló az „Árpád” B. E. 1932/33. évi működéséről*, in *Acta Regiae Scientiarum Universitatis Hungaricae Debreceniensis de Stephano Tisza nominatae*. [A debreceni M. Kir. Tisza István Tudományegyetem Almanachjai és Évkönyvei, 1921–1945. a továbbiakban *Alm. és Évk...*] 1932/33, Debrecen, 1933, 397. A szolgálati jegy formulájáról lásd *Bajtársi útmutató*, 83–84.

¹⁶²⁰ Lásd *Turul-alapszabály*, *i. m.*, II. rész, I. fejezet, 6–7.§. 13–14.

egyesület, az Egyetemi Kör. Azonban különösen a világháború után ez a szervezet veszített a jelentőségéből, és több forrás szerint a Kör élete inkább egy kaszinóra hasonlított, mintsem egy hatékony, az ifjúság érdekeit képviselő egyetemi egyesületre. Éppen ezért érezhették maguk az egyetemi hallgatók is szükségét erősebb, tekintélyesebb és az ifjúság érdekeit markánsabban képviselő egyesület(ek) létrehozásának, amit mind a tagok, mind az egyetem vezetése komolyan vesz.¹⁶²¹

Ennek ellenére a Turul Szövetség kialakulása Debrecenben lassú folyamat volt, mely jóval az országos központ kialakulása után vehette kezdetét. Ez több okkal magyarázható. Elsősorban azzal a körülménnyel, hogy 1920 tavaszáig a város román megszállás alatt állt, mely gátolta az „ellenforradalmi” és nacionalista szervezkedéseket. Szintén közrejátszott a románok jelenléte egy másik fontos tényező kialakulásában. Az első világháború után a hallgatói létszám nagyarányú felduzzadása figyelhető meg, de csak a főváros felsőoktatási intézményeiben: a területi elcsatolások miatt ideiglenesen Budapesten működött a „menekült” kolozsvári és pozsonyi egyetem is, így a frontról visszatért „háborús évfolyamok” és az új hallgatók is főként ezekbe az intézményekbe kerültek.¹⁶²² Közöttük alakult ki az Ujváry Gábor által is megfigyelt bajtársi szellem, amely épp a román megszállás miatt Debrecenből még messze volt.

A Turul debreceni szervezkedése csak az 1919/20-as tanév végére ért el eredményt. Ezt támasztja alá a bölcsészkar akkori dékánja, Rugonfalvi Kiss István az egyetemi tanácshoz továbbította két bölcsészhallgató panaszát arról, hogy őket egy Tamássy nevű joghallgató „a Turul Szövetség nevében megakadályozta az előadások látogatásában, illetve felszólította őket, hogy az előadások látogatásától mindaddig tartózkodjanak, míg a Turul Szövetség őket nem igazolta”.¹⁶²³

Az egyetemi tanács az eset kivizsgálására bizottságot állított fel Szentpéteri Kun Béla jogi, Rugonfalvi Kiss István bölcsészkar dékán és Erdős József professzor részvételével. A bizottság Tamássy kihallgatásáról készített jegyzőkönyve jól szemlélteti a Turul módszereit, és alátámasztja azt, hogy a helyi Turul az országos központ indíttatására, illetve annak irányítása alatt jött létre. Tamássy a következőket vallotta: „Való igaz, hogy 1920. június 7-én vagy 8-án megjelentem Pokoly professzor úr órája előtt a rektori hivatal mellett lévő bölcsészkar teremben – több egyetemi hallgatóval együtt s ezek jelenlétében azt a kérdést intéztem a többiekhez, hogy van-e köztük zsidó. Mire egy nőhallgató jelezte, hogy ő zsidó. Ekkor én arra szólítottam fel, hogy addig tartózkodjék az előadások látogatásától, míg arra a Turul Szövetségtől igazolványt nem kap”. Tamássy elismerte, hogy más alkalommal is felszólította a bölcsészeket, hogy addig ne járjanak előadásra, amíg nem igazolják magukat.¹⁶²⁴ Ez az első

¹⁶²¹ A debreceni egyetem történetéről lásd VARGA Zoltán, *A Debreceni Tudományegyetem története I, 1914–1944*, K. n., Debrecen, 1967. Az Egyetemi Körrel KEREPESZKI Róbert, *i. m.*, 2006, 51–53.

¹⁶²² Jellegző adat, hogy amíg a debreceni egyetemre az 1919/20-as tanév első félévében 744 hallgató iratkozott, másfél évvel később, az 1920/21-es tanév második félévére már csak 441. Ezzel szemben a Budapesti Tudományegyetemen az 1920/21-es tanév első félévében 5800, a Ferenc József Tudományegyetemen (a korábbi kolozsvári egyetemen) 1291, az Erzsébet Tudományegyetemen (a korábbi pozsonyi egyetemen) 646 fő volt a hallgatói létszám. Az adatokat közli LADÁNYI Andor, *i. m.*, 1979, 13–15.

¹⁶²³ Megjegyzendő, hogy noha Rugonfalvi Kiss István dékán „veszedelmesnek” tartotta a Turul Szövetséget, mégis pár évvel később ő is patrónusa lett a szövetség kereteibe tartozó „Árpád” Bajtársi Egyesületnek.

¹⁶²⁴ *Egyetemi Tanács Jegyzőkönyvei* [HBML VIII.1/a. a továbbiakban *ET Jk...*] 1919/20-as tanév, XXVII. rendes ülés (1920. július 12.) 196. szám, 346, 1372, 1398. etsz.

eset, amikor a debreceni turulisták eltanácsolták a zsidó hallgatókat, ugyanakkor jellemző példa a bajtársi egyesületek módszerére: a tagok nem a saját karukon, hanem más fakultásokon tevékenykednek, hogy a fizikailag vagy csak szóban bántalmazott zsidó hallgatók lehetőleg ne ismerjék fel őket.

A Tamássy kihallgatásáról felvett jegyzőkönyv szerint a debreceni Turul Szövetség 1920. május 8–9-én tartotta alakuló gyűlését az Egyetemi Kör helyiségében, a résztvevők száma sajnos nem ismert. Az alakuláskor a helyi Turul kijelentette, hogy az összes egyetemi hallgatót igazolja, és addig is, amíg ez meg nem történik, a zsidókat eltávolítja az egyetemről. Tamássy azt állította, már nem emlékszik arra, hogy az alakuló gyűlésen ki elnökölt, de szerinte talán ifj. Csánki Benjámin bölcsészhallgató lehetett az, akinek az apja a hittudományi kar dékánja volt abban az évben. Ezért érthető, hogy a vizsgálóbizottságban a jogi és a bölcsészkar dékán mellett miért nincs ott a teológiai fakultás vezetője.¹⁶²⁵

A bizottság vizsgálatai során a későbbiekben újabb körülmények derültek ki, melyeket az 1921 márciusában tartott ülésen tártak az egyetemi tanács elé: először is az, hogy az Egyetemi Kör helyiségében a Turul mellett az egyik legszélsőségesebb társadalmi egyesület, az Ébredő Magyarok Egyesületének (ÉME) debreceni csoportja is több hónapon keresztül (!) működött. A tanúk egybehangzó vallomása alapján megállapították, hogy a helyi Turul Szövetség pesti egyetemi hallgatók ösztönzésére alakult meg. A katonaság támogatásával egyetemi karhatalmat akart szervezni, illetve célja volt „a zsidóknak az egyetemre való tolulását megakadályozni és a numerus klausust [sic!] kivívni, azonban nem erőszakos eszközökkel, hanem igazolások során”. Ennek megszervezésére és az alapszabályok szövegezésére alakult előkészítő bizottság tárgyalt is a katonasággal, sőt, néhány egyetemi tanárral is, de a jelentés szerint a munkát nem fejezték be, és a szövetség „résztvétlenség miatt önmagától szűnt meg” még 1920 nyarán. A vizsgálatot végző professzorok megállapították, hogy bár a „Turul Szövetségnek volt némi antiszemita jellege, de erőszakosan fellépni, az egyetemi rendet megzavarni nem kívánták”, továbbá, hogy Tamássy joghallgató fellépésekor „nem hivatkozott helyesen a Turul Szövetségre, mert a Turul Szövetség sem előkészítő bizottsága, sem közgyűlése ilyen irányú akcióra megbízást nem adott; tehát kizárólag egyéni akcióról van szó”,¹⁶²⁶ ezért Tamássy joghallgatót az egyetemi tanács 1921. április 2-án tartott ülésén rektori megrovásban részesítették.¹⁶²⁷

Az első bajtársi egyesületek, az orvosi „Csaba” és a jogi „Werböczy” csak egy évvel később, 1921 novemberében jöttek létre. Ekkor megtették, amit 1920 májusában elmulasztottak: jóváhagyást kértek az egyetemi tanácstól, mely az 1921. december 19-én tartott ülésén már nem is ellenezte a bajtársi egyesületek megalakulását.¹⁶²⁸ A pontos körülmények egyelőre nem ismertek, viszont az nyilvánvalónak tűnik, hogy a meglévő ifjúsági szervezetekkel rossz

¹⁶²⁵ Nem ez az egyetlen példa arra, hogy az egyetemi professzorok gyermekei vezető szerepet kapnak a bajtársi egyesületekben. Tankó Béla filozófiaprofesszor fia két évig volt az „Árpád” Bajtársi Egyesület vezére (HBML VIII.8/b. 9. d. 433/1926–27. bksz.), Darkó Jenő klasszika-filológus lányát, Darkó Irént az 1941/42-es tanévben választották az „Árpád” kulturális egyesület alvezérévé (HBML X.301.409. 187/1941.), Bacsó Jenő jogászprofesszor fia pedig a „Werböczy” Bajtársi Egyesület nádora volt. HBML VIII.1/b. 65. d. 2589/1938–39. etsz.

¹⁶²⁶ *ET Jk* 1920/21-es tanév, XIII. rendes ülés (1921. március 4.) 122. szám, 1398. etsz, ill. 123. szám. Ebben a jelentésben fogalmazta meg a vizsgáló bizottság, hogy „a Turul Szövetség az egyetemi ifjúságnak egy kérész életű mozgalma volt, mely alig jutott el a megalakulás stádiumáig és előkészületeken, tervezgetésen túl nem jutott”. Ezért a bizottság nem látta „további intézkedés szükségességét fennforogni”.

¹⁶²⁷ *ET Jk* 1920/21-es tanév, XIV. rendes ülés (1921. április 2.) 143. szám.

¹⁶²⁸ *ET Jk* 1921/22-es tanév, IV. rendes ülés (1921. december 19.) 45. szám, 781. etsz.

lehetett az első két turulista egyesület kapcsolata, mivel a „Csaba” és a „Werbőczy” már ekkor kizárólagos vezető szerepre törekedhetett az ifjúság életében. Erre utal Tankó Béla, az Egyetemi Kör tanárelnökének az egyesület 1922. június 12-én tartott záróülésén mondott felszólalása is: a bölcsészkar filozófiaprofesszora „reámutat arra a körülményre, hogy még mindig nincs tisztázva az a kérdés, hogy az Egyetemi Kör az ifjúság központi szerve, szemben az újonnan alakult egyesületekkel. Hogy az Egyetemi Kör és az újonnan alakult egyesületek között nem történt semmiféle összeütközés, az az Egyetemi Kör eddigi tisztikarának épügy [sic!], mint a Kör minden egyes tagjának köszönhető”.¹⁶²⁹

A Turul debreceni kerülete a kezdeti nehézségek után folyamatosan bővült, és fokozatosan sikerült kivívnia a monopolhelyzetet az egyetemi ifjúsági egyesületek között. Az 1926/27-os tanévben öt tagegyesület létezett („Werbőczy”, „Csaba”, „Árpád”, „Festetics” Bajtársi Egyesületek, illetve a kisújszállási „Nagy-Kun” Bajtársi Törzs), melyek taglétszáma ekkor már meghaladta az ezer főt. A Turul bővülése az 1930-as évek elején – főként a gazdasági válság miatt – országosan és helyi szinten is újabb lendületet kapott. 1931-ben alakult a Református Kollégium Tanítóképzőjének „Maróthy György” Bajtársi Egyesülete, egy évre rá a debreceni teológushallgatók „Bocskai” Bajtársi Egyesülete (addig a teológusok a bölcsészkar „Árpád” Bajtársi Egyesület „Bethlen Gábor” törzsét alkották), 1934-ben pedig az állástalan diplomásokat tömörítő „Méhely Lajos” Bajtársi Egyesület. Az utóbbi két bajtársi egyesület testesítette meg a két ellenpólust a Turul debreceni kerületén belül. Általában a teológusok mérsékeltebbek voltak, a „Bocskai” Bajtársi Egyesület tevékenysége pedig élesen elkülönült a kerület többi tagegyesületétől, például tagjai nem vettek részt antiszemita tüntetésekből, és nem követték a kerületi vezérség utasításait az óralátogatások megtagadásában sem. A „Méhely Lajos” Bajtársi Egyesület névválasztása viszont már előre jelezte a tevékenységet és az ideológiát: Méhely Lajos a „magyar fajelmélet és fajbiológia” megalapozója, nyíltan antiszemita nézeteket valló egyetemi professzor, antropológus volt.¹⁶³⁰

A Turul a korszakban végig szoros kapcsolatot tartott fenn szélsőséges társadalmi szervezetekkel, mint az Ébredő Magyarok Egyesületével vagy a MOVE-val (katonai gyakorlatok), az 1930-as évektől pedig a nemzeti szocialista pártokkal is. Különösen a gazdasági válság alatt és az azt követő években nőtt meg a nemzeti szocialista pártok befolyása az egyetemi hallgatóságra, illetve erősödött a kapcsolatuk a debreceni Turullal. Nem véletlen, hiszen a debreceni nemzeti szocialista mozgalmak egyik legfőbb társadalmi bázisát az értelmiségi réteg adta, és az egyetemi hallgatók nagy része (az 1930-as évek elején és közepén 58-63%) is ebből a rétegből származott, de az is közrejátszott a kapcsolatok erősödésében, hogy a nemzeti szocialista pártok követelték legerősebben az állástalan friss diplomások méltó elhelyezését. Éppen ezért a nyilasok komoly befolyással bírtak az egyetemi hallgatókra és a bajtársi egyesületekre. A rendőrség több alkalommal jelentette az egyetem vezetésének, ha azt tapasztalták, hogy az egyetemistákat látták a szélsőjobboldali pártok rendezvényein. 1934 júniusában például arról számoltak be, hogy a Nemzeti Szocialista Magyar Dolgozók Pártja gyűlésén 110-en vettek részt, „akik közül 20 intelligensebb megjelenésű egyén, felismerhetőleg több orvostanhallgató volt”. A szélsőjobboldali pártok pedig mindig az ifjúság támogatására siettek az antiszemita jellegű demonstrációik során: 1934 januárjában a Nemzeti Szocialista Magyar

¹⁶²⁹ *Debreceni Egyetemi Kör*. In *Alm. és Évk.* 1921/22. 198–201.

¹⁶³⁰ *A „Turul” Szövetség debreceni kerületének jelentése az 1926/27. tanévi működéséről*, in *Alm. és Évk.* 1926/27, 274. Ezek szerint az „Árpádnak” 151, a „Werbőczynek” 207, a „Csabának” 396, a „Festeticsnek” 200, a „Nagy-Kun” Vegyes Törzsnek 60 tagja volt, összesen tehát a Turul debreceni kerületének létszáma 1014 fő. A Turul debreceni kerületének tagegyesületeiről lásd még MAGYARY Zoltán, *Emlékirat az egyetemi ifjúság szociális gondozásának megszervezése tárgyában*, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1929, 137–138.

Munkáspárt (Böszörmény-mozgalom) levélben tiltakozott a bajtársi egyesületek tüntetéseivel szemben fellépő egyetemi tanács intézkedései, illetve a megmozdulások irányítóinak egyetemről való kizárása ellen, a Nemzeti Szocialista Magyar Dolgozók Pártja pedig ugyanekkor, ugyanebben az ügyben emlékirattal fordult az egyetemi tanácshoz kérve az ítéletek enyhítését.¹⁶³¹

A „bajtársak” politikai érzékenységét és irányultságát alátámasztja az is, hogy a debreceni Turul tagegyesületei gyakran állást foglaltak politikai kérdésekben (numerus clausus, külön memorandumok az 1930-as évek végén a zsidótörvényekért), sőt, a magyar felsőoktatást meghatározó kérdésekben is hallatták hangjukat.¹⁶³² Mindezek ellenére a Turul és helyi szervezetei nem csak szélsőséges és az egyetem munkáját hátráltató tevékenységet folytattak. Rendszeresen sportrendezvényeket szerveztek, tagjaiknak igyekeztek segélyeket folyósítani, figyelmet fordítottak a tanulmányi előmenetelükre, jegyzetekkel, saját könyvtárak felállításával segítették azt. Ezek mellett az 1930-as években bekapcsolódtak a falukutató mozgalomba is. Gondot fordítottak a magyar nyelv ápolására, ezek, illetve a Debrecen egyik külvárosáról, a Téglavetőről, illetve a Józsa községről szóló szociográfiai kutatásaik eredményeit pedig rendszeresen közölték időszakos lapjukban, az *Új Vetésben*.

A Turul debreceni kerületéhez tartozó bajtársi egyesületek történetét három szakaszra bonthatjuk. Az első szakasz az első helyi egyesületek megalakulásától, 1921-22-től az 1927/28-as tanévig tart: ekkor épült ki a Turul debreceni kerülete, bővült az egyesületek tagsága, és ugyan néhány kisebb antiszemita jellegű „heccel” nehezítették az egyetem életét, de a katonai gyakorlatozásokon és bálozásokon kívül nem fejtettek ki jelentős tevékenységet. A második szakasz a numerus clausus módosításával kezdődik: ekkor felélénkült a helyi bajtársi egyesületek tevékenysége, évről évre tüntettek az eredeti törvény visszaállítása mellett, és demonstrációiknak újabb lendületet adott az időközben kirobbanó gazdasági válság is.¹⁶³³ Azonban nem csak az antiszemita jellegű tüntetések gyakorisága és nagyobb intenzitása indokolja, hogy külön szakaszként kezeljük az 1920-30-as évek fordulóját. Ebben az időszakban kezdtek ugyanis a bajtársi egyesületek igazán társadalmi szervezetekké válni: egyre többször szerveztek vitatáborokat, ahol a kor politikai és társadalmi problémáit vitatták meg, előadásokat, melyekre neves közéleti személyiségeket hívtak meg, és általában is komolyabb érdeklődéssel fordultak a társadalmi kérdések felé. Az egyik tagszervezet 1930/31. évi jelentése szerint az egyesület „közelebbi, szorosabb nexust akart teremteni a munkásság és a közép társadalom, közelebbről az egyetemi ifjúság között”, de fontosnak tartották az egyetemek közötti kapcsolatok elmélyítését is: „A másik eszme, amely szintén komoly és fontos, az egyetemi ifjúság összehozása. Kapocs létesítése a csonka ország négy egyetemének ifjúsága [...] között”.¹⁶³⁴ Ekkor jelent meg a helyi bajtársi egyesületek hivatalos lapja, az *Új Vetés* is. A harmadik, egyben utolsó szakasz a hanyatlás és megszűnés időszaka. Noha a bajtársi egyesületek ekkor is még komoly társadalmi munkát folytattak (ekkor szervezték a nagy hatású

¹⁶³¹ HBML VIII.1/b. 47. d. 744/1933–34. etsz.

¹⁶³² Pl. 1933-ban a debreceni Turul tagegyesületei memorandumot juttattak el a kultuszminisztériumnak az egyetemek tervezett „megcsonkítása”, tanszéke beszüntetése ellen. A kérdésről lásd LADÁNYI Andor, *A gazdasági válságtól a világháborúig. A magyar felsőoktatás az 1930-as években*. Argumentum Kiadó, Budapest, 2002.

¹⁶³³ A numerus clausus módosításáról és hatásáról lásd BARTA Róbert, A numerus clausus törvény módosítása 1928-ban. *Történeti Tanulmányok I. Acta Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth Nominatae Series Historica XLV*. 1992. 113–125. LADÁNYI Andor, A numerus clausus-törvény 1928. évi módosításáról. *Századok*, 1996/6. 1117–1148. ill. KEREPESZKI Róbert, A numerus clausus 1928. évi módosításának hatása Debrecenben. *Múltunk*, 2005/4. 42–75.

¹⁶³⁴ *Beszámoló az Árpád Bajtársi Egyesület 1930/31. évi működéséről*. In *Alm. és Évk.* 1930/31. 419.

Debreceni Diétákat is¹⁶³⁵), mégis érezhetően csökkent a Turul népszerűsége, támogatottsága és ez a taglétszámok visszaesésében tükröződik leginkább. A végső gyengülést pedig éppen a Turul legfőbb követeléseinek beteljesülése hozta: a zsidótörvények visszaállították, sőt a korábban szigorúbbá tették a numerus clausust, és a bécsi döntések révén Magyarország visszakapta a Trianon miatt elvesztett területeinek egy részét. Ezek után, a szélsőjobboldali pártok erősödése ellenére, érezhetően megcsappant a Turul támogatottsága, mely elsősorban a Gömbös Gyula által hangoztatott jelszavakból való kiábrándulással magyarázható, majd a második világháborút követő új világ végképp eltörölte ezeket a társadalmi-ifjúsági egyesületeket.

Összegezve elmondhatjuk, hogy a bajtársi egyesületek nemcsak az egyetemi ifjúság életében törekedtek kizárólagos szerepre, hanem társadalmi, és bár maguk tiltakoztak ellene – politikai szervezetek is kívántak lenni, így tevékenységük, működésük és történetük bemutatása fontos a két világháború közötti magyar társadalomtörténet szempontjából csakúgy, mint a korszak alaposabb megismerése és megértése kapcsán is.

¹⁶³⁵ Az egyetemi hallgatóság bajtársi egyesületei az első világháború után a jobboldali ideológiák talaján szerveződtek, ez azonban nem gátolta meg tagságuk egy részét abban, hogy a népiek ideológiáját is magukévá tegye. Már az 1935-ben szervezett első debreceni diétán is előadóként felléptek a népi írók (Németh László, Veres Péter, Darvas József, Kovács Imre, Ortutay Gyula), mely jelzi a bajtársi egyesületek másfajta orientációját (de az előadók között találjuk Rajniss Ferencet is). De a népi gondolat nem csak a diéták előadásában tükröződött: a falusi élet valóságának feltárásában is szoros egységben működött az Ady Társaság hungarológiai osztálya és az Árpád Bajtársi Egyesület. Ez nemcsak abban nyilvánult meg, hogy 1937 februárja és májusa között húsz előadást szerveztek közösen hungarológiai témákról, de abban is, hogy megkezdődött az egyetemisták részvétele a különböző csoportok szociológiai felmérésében is. Ez is hozzájárult a Márciusi Front debreceni zászlóbontásához. A Turul Szövetségnek a falukutató mozgalomba való bekapcsolódásáról lásd SALAMON Konrád, *Utak a Márciusi Front felé*. Magvető Kiadó, Budapest, 1983. 63–67. ill. OROSZ István, A debreceni és a sárospataki falukutatás. *Zempléni Múzsza*, 2004/2. 14–21.

Dél-német államok megítélése a reformkori magyar útinaplók alapján

Az Augsburgi Általános Levelek rágalmai

A reformkori magyar gondolkodók nagy része fontosnak tartotta, hogy ismerje az európai fejlődési mintákat, és példaképnek tekintette a nyugat-európai államokat. A tőlünk fejlettebb államok tapasztalatainak ismerete segítette a magyar reformmozgalom kialakulását.¹⁶³⁶ A tapasztalatokat azonban át kellett vetíteni a magyar viszonyokra, amelyek értelmezése nehéz feladatnak bizonyult. Irinyi József is felhívta a figyelmet úti jegyzeteiben a külföldi példa ismeretének szükségességére, de a magyar liberális fejlődés szempontjából ugyanilyen fontosnak vélte a tapasztalatok objektív és racionális értékelését.

A kortárs gondolkodók ismereteik megszerzésében a politikai, gazdasági és társadalmi témájú irodalom olvasása mellett nagy szerepet tulajdonítottak a személyes tapasztalatoknak, melyekhez tanulmányutak során igyekeztek hozzájutni. A tanulmányutakról készített útirajzok sajátos műfajává váltak a politikai irodalomnak, és nagyszerű tájékoztatást nyújtának arról, mi érdekelte a korszak gondolkodóit, mely példát látták követendőnek, melyeket elvetendőnek. Az utazások célja az volt, hogy az utazó megörökítse és hazahozza az európai polgárosodás eredményeit, és megismertesse a hazai közönséget a nyugati alkotmányossággal, a liberális eszmék gyakorlati megvalósulásával, az intézmények és a társadalom rendszerével, egyszóval az európai politikai élettel.¹⁶³⁷

A kormányzat felismerte az utazások hatásait a reformer ifjúságra, ezért szükségesnek ítélte az utazási feltételek szigorítását. Ezek az intézkedések az útlevelel megtagadására, a külföldön tanuló magyar diákok szigorú ellenőrzésére, illetve a hazatért utazók megfigyelésére irányultak.¹⁶³⁸

Az utazók mindegyike összehasonlításokat tett az adott ország, és a hazai állapotok között. Ekkor megmutatkoztak a magyar elmaradottság jelei, az utazók azonban mindig büszkék lehettek a magyar közélet pezsgésére.

A Vormärz korabeli német államok fejlődését meghatározta, hogy a Habsburg–Hohenzollern vezetésű Német Szövetség tagállamaiként szem előtt kellett tartaniuk az államszövetség konzervatív alapcéljait. Ennek ellenére jelentős liberális fejlődés ment végbe ezen a területen, melynek jó fokmérői az egyes államokban létrehozott, képviseleti elvre épülő alkotmányok.

Az utazók közül részletes naplót írt dél-németországi tapasztalatáról Bölöni Farkas Sándor,¹⁶³⁹ aki 1830-ban; Irinyi József,¹⁶⁴⁰ Gorove István¹⁶⁴¹ és Tóth Lőrinc, akik 1842-ben, illetve Vajda Simon¹⁶⁴² és Pompéry János,¹⁶⁴³ akik 1847-ben jártak német földön.

¹⁶³⁶ BARTA István, *A magyar polgári reformmozgalom kezdeti szakaszának problémái*, Történelmi Szemle 1963, 3–4. sz., 322.

¹⁶³⁷ FENYŐ István, *A polgárosodás eszmevilága útirajzainkban 1848 előtt*, in *Két évtized*, Magvető Kiadó, Budapest, 1968.

¹⁶³⁸ BARTA István, *i. m.*, 22–23.

¹⁶³⁹ BÖLÖNI Farkas Sándor, *Utazás Nyugat-Európában*, <http://mek.oszk.hu/00600/00619/00619.htm>.

Az útinaplók vizsgálata jelen tanulmány keretében az alkotmányosság, a közélet és az Augsburger Allgemeine Zeitung kavarta felháborodás témakörei köré csoportosul.

Az alkotmányosságot tekintve Bölöni Farkas Sándor naplójában¹⁶⁴⁴ megragadja a dél-német államfejlődés egyik legjellemzőbb sajátosságát, miszerint az uralkodó minden külső nyomás nélkül mond le az abszolút kormányzásról, adományoz államának alkotmányt. Ez persze csak látszólag volt így, hiszen a dél-német uralkodók saját jól felfogott érdekükből adományoztak alaptörvényeket, ez az érdek pedig az állam egységesítése, tulajdonképpeni bírhatása volt.

Vajda Simon visszaemlékezésében a Bódeni-tó partján állva így ír a dél-német alkotmányosságról: „Württemberg abszolútikus országocská, sőt Bavaria is, bár névvel alkotmányos hon, de valósággal közelebb áll a határozatlan állapotához, mert meg van ugyan a törvényben a közadózás, katonáskodás, egyenlő hivatalképesség, szóval a törvény előtti egyenlőség és a kormány felelősége, de oly sok kivételekkel és megszorításokkal, hogy azoknál fogva legtöbb királytól, s legkevesb a néptől függ: ugyanis a felsőház részint a király által kinevezett tagokból, részint a királyi családdal szoros kapcsolatban lévő magas arisztokrácia tagjaiból áll.”¹⁶⁴⁵ A bajor alkotmányosság a magyar köztudatban negatív előjelet kapott, sokan nevetségesnek tartották és előítélettel viseltettek iránta. Ez a vizsgált naplók mindegyikében megjelenik, a naplóiírók azzal a kérdéssel mennek Bajorországba: vajon mi igaz a rágalmakból. A magyar köztudat vélekedése egyrészt a „Művész király”, I. Lajos műgyűjtő szenvedélyén alapszik, de minden utazó kíváncsi a híres Glyptothekra és Pinakothekra. Másrészt nevetségesnek tartják a kisebb felségsértési ügyekért járó büntetést; a király képmásának megkövetését.¹⁶⁴⁶ Harmadrészt a pezsgő közélet hiánya és a sörivás miatt nézik szenvtelennek és élhetetlennek a bajor népet. Ezek azonban felszínes dolgoknak tűnnek. A felmerülő kérdésre: mi a helyzet az alkotmányok tartalmával, a nyugat-európai alkotmányos vívmányokkal, Vajda Simon azonnal válaszol: „Talán azt mondja valaki, nincs igazam, mert hiszen nem bírnak e többen némethon statusai közül alkotmánnyal pl. Baden, Bavaria Poroszhoz; ... Mindezt megengedem, de azért tagadom, hogy Németország normális állapotban lenne olyanban t.i. melyben népe magát boldognak mondhatta. Mert az alkotmányosságot illetőleg haszinte Porosz- és Bajorhonban idővel talán ki is fog fejlődni az alkotmány, azért a német nép még felette messze van azzal bírhatni, annyival inkább, mivel az apróbb német álladalmakban a hatalmat bíró még lehet bizonyosan mindig csak nagyon mérsékelt szellemű eszmék terjedését engedi meg általában...”¹⁶⁴⁷

Bajorországi tapasztalatai alapján Pompéry János így látja az állam helyzetét: „Itt a status és kormány a király személyében összpontosul”,¹⁶⁴⁸ ugyanekkor lelkesen szemléli a miniszter

¹⁶⁴⁰ IRINYI József, *Német-, francia-, és angolországi úti jegyzetek*, I–II, Halle, 1846.

¹⁶⁴¹ GOROVE István, *Nyugot, utazás külföldön*, Heckenast Gusztáv Kiadó, Pest, 1844.

¹⁶⁴² VAJDA Simon, *Visszaemlékezések, 1847. Aug-Szept*, OSZKKT Oct Hung 1067

¹⁶⁴³ POMPÉRY János, *Különféle dolgozatok, Emléktöredék bajorországi utamból (1843,1847)*, OSZKKT Quart Hung 2645 ff 104–113.

¹⁶⁴⁴ BÖLÖNI Farkas Sándor, *i. m.*, 3..

¹⁶⁴⁵ Vajda Württemberg dolgában téved, hiszen ez az állam már 1819. szeptember 25. óta reprezentatív alkotmánnyal rendelkezik. VAJDA Simon, *i. m.*, 35–36.

¹⁶⁴⁶ Uo.

¹⁶⁴⁷ VAJDA Simon, *i. m.*, 36–37.

¹⁶⁴⁸ POMPÉRY János, *i. m.*, 111.

felelősségének intézményét, Wallenstein herceget, akinek feladata elszámolni az állam jövedelmeinek befektetésével, a koronafő udvarmestert, aki a nép érdekeiért küzd.¹⁶⁴⁹

Az alkotmányosság témakörével szorosan összefügg a közélet megítélése. A reformkori magyar politikai élet pezsgése, a társadalom átpolitizáltsága kiemelkedő jelenség volt a korabeli Európában. Ebből ered, hogy az alkotmányért küzdő magyar reformerek nem értékelik nagyra a liberális, haladó vívmányokat elért, de lanyha közéletű dél-német alkotmányosságot. Az útirajzírók sorra fogalmazzák meg a következő megállapításokat: „A „politika” szó az országgyűlés idején kívül a bajor szótárban felnemlelhető,”¹⁶⁵⁰ „Münchenben Némethonnak kicsiny töredéke s halvány színű élete foly”;¹⁶⁵¹ „Carlsruhenak életmozgalma nincs, mert közszelleme, publik spiritje nincs; szabad sajtó, esküdtszék, népgyűlés, ezek, mik angolt, francziát, magyart örökös izgatottságban tartanak, itten hiányoznak”.¹⁶⁵² Gorove István e munkájában külön fejezetet szentelt a müncheni és a budapesti élet összehasonlításának: „München élete egy ember életétől, Budapesté egy nemzetétől függ; Münchennek egy szintelen politicai lapja, Budapestnek hat politicai lapja van, melyeknek mindenikében zajosabban közöltetnek a’ nemzeti érdekek.”¹⁶⁵³ Az utazónak szembeötlenek a közéleti különbségek. Ez a magyar reformmozgalom vezető személyiségeinek az érdeme. A magyar politikai sajtó ereje összehasonlíthatatlan volt a dél-német állóvízzel. A Pesti Hírlap és több más, közvéleményt teremtő és formáló politikai lap olvasása után a magyar körökben is forgatott Augsburger Allgemeine Zeitung nem nyert elismerést a kortársakban: „A közönséges ujságnak 9-10 ezer előfizetője van, nevezetes részében az osztrák birodalomban. E hirlap tehát a német vélemény egyik vezére? Kérdezzétek meg egymást, mi színű lap az Allgemeine: – liberal, radical, absolut, constitutionel, aristocrata democrata, reformer, conservativ? Kérdéstökre, hányan leszte, annyképp feleltek, pedig e sok közül egy sem. (...) de hányszor kezembe veszem e lapot s átvánszorgok rajta hidegen maradok mindég, hasonlóul mint egy szobrász a kőraktárban; de a két tábor közt talán kibékítő szerepet játszik a közönséges ujság? – nem (...) azt mondom, hogy a közönséges ujság pártot zászlói körül gyűjteni soha nem fog, közvéleményt soha nem teremteni.”¹⁶⁵⁴ A langyos német közélet magyarázatához vissza kell nyúlni az alkotmány adományozásának témaköréhez. Bölöni Farkas Sándor kifejtette; érdekes, hogy a bajor uralkodó önszántából mondott le az abszolút kormányzásról. Tehát a kormányzat és a liberálisok érdekei ekkor egybe estek, nem kellett a zajos közélet az eredmények kikényszerítéséhez, maga a király képviselte ennek szándékát.

Az Augsburgi Közönséges Levelekkel kapcsolatban azonban sokkal inkább fájó észrevételei is voltak az utazónak. Bár elismerik az újság technikai modernitását: „gőzsajtója négy óra alatt tízezer példányban terjeszti szét az eszméket ‘s ismereteket”,¹⁶⁵⁵ szinte mindegyik naplóban felháborodással térnek ki a lap hasábjain megjelent, a magyar reformmozgalmat támadó, lejárató tartalmú cikkekre: „De nekünk magyaroknak még más számolni valónk is van a közönséges ujsággal, – rágalmakkal árasztja el a világot s nyíltan kilép a magyar haladó párttal”¹⁶⁵⁶ – írja Gorove. A legtöbb utazó bajor útja során betért a szerkesztőségbe, és

¹⁶⁴⁹ Uő, *i. m.*, 112.

¹⁶⁵⁰ Uo.

¹⁶⁵¹ GOROVE, *i. m.*, 21.

¹⁶⁵² Uő, *i. m.*, 165–166.

¹⁶⁵³ Uo. 21–22.

¹⁶⁵⁴ GOROVE, *i. m.*, 26.

¹⁶⁵⁵ TÓTH Lőrinc, *i. m.*, 64.

¹⁶⁵⁶ GOROVE, *i. m.*, 28.

felelősségre próbálta vonni dr. Gustav Kolbot, az Allgemeine főszerkesztőjét. Tóth Lőrinc is így tett, azonban csak „Wiedmann tanárt, a külföldi levelezések szerkesztőjét” találta ott, akit „semmiképp nem lehetett meggyőzni arról, hogy tótjainkkal jogtalanul ‘s embertelenül nem bánunk, ‘s hogy jó dolgunkat gyakoroljuk, midőn nemzeti nyelvünk ügyében kötelesség szerint buzgolkodunk.”¹⁶⁵⁷

A legtöbb bántó cikk a magyar államnyelv bevezetésének szándéka ellen kampányolt a magyar államterület soknemzetiségű voltát felemlítve, és a nemzetiségek – beleértve a magyarországi németeket is – elnyomását elővetítve. Ez ellen az utazók az érdekegység szükségét említik, melynek pedig „egyik legerősb emeltyűje a nyelvegység”.¹⁶⁵⁸

Tóth Lőrinc megpróbál mögé nézni az eseményeknek és felveti: „Valamely sötét hatalom működése ez, mely titokban keresi üdvét, ‘s ezáltal nyílt bizonyosságát adja tehetetlenségének? Aljas zsoldosok e, kik hitvány bérért vállalják fel a nemtelen munkát?”¹⁶⁵⁹ A sötét hatalom a Habsburg politika tevékenységére utal, amely anyagilag támogatott német írókat, hogy azok az Allgemeine hasábjain az udvar érdekének szócsövei legyenek.¹⁶⁶⁰

Gorove István és Tóth Lőrinc is az évszázados magyar–német jó kapcsolattal érvelt: „Mi esetben lehetne ártalmas a magyar bár mennyire erős, a németnek? – e nemzet, mely annyi század óta vele együtt ontja vérét, mely kebelén számos németet ápol?”¹⁶⁶¹ – írta Gorove. „A magyarok sohase támadnák meg a németeket. – Jertek ‘s nézzétek iratainkat; tisztelet leng azokban a jámbor, erkölcsös szellemileg kifejlett német nép iránt ‘s örömmel ismerjük el benne tanítóink egyikét.”¹⁶⁶² – érvelt Tóth Lőrinc. Gorove István még Georg Sanderrel, az ismert német liberális politikussal folytatott beszélgetésében is felemlíti a magyar sérelmeket, de Sander nem tud, vagy nem akar tudni az Allgemeine rágalmozásairól.

A szerzők végiggondolták az Általános Levelekben megjelent írások hatásait, és egyértelműen a nemzeti hitelrontást tekintik a legfőbb következménynek: „különben barátim, igaz, hogy a népek közt a sympathia nem egyéb, mint egy búkőnny, egy örömmosoly... de mégis, barátim a népek ellenszenve edzi az ellenség gyűlöletét, neveli vakmerőségét, fegyvert nyújt kezébe és segíti megásni a sírt, és ezért, barátim, ne adja az ég, hogy az antipathiák mételye Európa szívét elárassza irántunk, erre munkálni jogunk, kötelességünk.”¹⁶⁶³ – vélte Gorove. Tóth Lőrinc hasonló veszélyre figyelmeztetett: „El kell bennünket különböztetni, hogy minden physical ‘s erkölcsi támasztól megfosztva kéntelenek legyünk egy gyalázatos capitulációt alá írni? Eddig közömbös erőket ellenünk kell e irányozni, hogy minden további felemelkedés lehetetlenné tétessék?”¹⁶⁶⁴ Tehát az utazók világosan látják, hogy az udvar felismerte a pezsgő magyar szellemi élet veszélyét, és fel akarják nyitni az európai közvélemény szemét, nem igazak az ellenünk írt vádak.

Ezek után Tóth Lőrinc az egész német sajtóra vonatkozó ítéletet fogalmazott meg: „Németország időszaki sajtója sohasem emelkedett journalistikává: minden kísérlet megteremté saját áldozatait. Csak német ujságok léteznek legfelsőbb szabadalmakkal, melyek uraik egyen-

¹⁶⁵⁷ TÓTH Lőrinc, *i. m.*, 65.

¹⁶⁵⁸ Uo.

¹⁶⁵⁹ Uo.

¹⁶⁶⁰ KÓKAY György–BUZINKAY Géza–MURÁNYI Gábor, *A magyar sajtó története*, G&G Kft., 2000.

¹⁶⁶¹ GOROVE, *i. m.*, 29.

¹⁶⁶² TÓTH Lőrinc, *i. m.*, 71.

¹⁶⁶³ GOROVE, *i. m.*, 31.

¹⁶⁶⁴ TÓTH Lőrinc, *i. m.*, 67.

ruháját viselik, 's teremtményeik méltók a természetéhez.”¹⁶⁶⁵ Az Allgemeine lejárato hadjárata nem tett jót a német fejlődés magyar megítélésének. A vizsgálat a fejlődésről alkotott szubjektív véleményt elemzi. Az utirajz írók azonban beleesnek a saját maguk által emlegetett hibába, az antipátia méteje eltorzítja az államfejlődés objektív szemléletét. Ennek ellenére, kevésbé hangsúlyosan bár, de megjelenik a tárgyilagos, a körülményeket és lehetőségeket mérlegelő álláspont is. Gorove kifejtette, nem szabad a német haladást a felszín alapján megítélni, és hogy van jó oldala is a visszafogott, csendes fejlődésnek: „Németország élete csendben, rejtekben gyarapszik, – most egy, holnap más darab vasút, most itt holnap ott szaporodik meg a gőzhajók száma, és míg ez így halad, az ország hálóval szövődik által, mellyen bizonyos állatok könnyen megfogulnak. – A kis bádeni hercegség e földterület, mellyet, mint az alkotmányos ujjá születés fejét, ugyis ösmerünk, ipar s kereskedési tekintetben is nem fog elmaradni. – Alkotmányos élete sem zajos; de vér nem omla el, kastély nem ége meg, nem dulatott fel másnak tulajdona, és a jogban szabad paraszttrend tulajdonában, földében is az leend.”¹⁶⁶⁶ Megemlíti a szerző azt is, hogy ottjártakor a szabadelvű párt többségben volt a badeni országgyűlésben, és sorra születtek a liberális határozatok. Gorove felemlíti az 1831-es küzdelmet a sajtószabadságért, amely a badeni kamarákban sikerrel keresztülment és csak a Német Szövetség a „frankfurti hatalom” reakciójában tört meg.

Gorove István azonban idézett gondolatmenete végén kulcskövetkeztetést vont le: „Csalódnak kik azt hiszik, hogy a német szabadság, gyermek a sok bába közt. Fejedelmeik irányában a kamarák hamar kivívnák ezt, de van egy más erő, mellynek lehelete előtt a bimbó első mosolyában elhal – e hatalom a szövetség.”¹⁶⁶⁷ A Habsburg–Hohenzollern vezetésű Német Szövetség állt a liberális kezdeményezések útjában, hasonlóan mint a Habsburg udvar a magyar reformmozgalom esetében.

A magyar utazók azonban az alkotmányos vívmányok ellenére inkább a lanyha közélet és a partikularizmus alapján ítélték meg a német nemzetet. „Mindezeknél fogva ... németföld lakóit mindaddig csak *népnek* mondom s méltatlannak tartom a *nemzet* nevezetére míg a szabadság szeretetét, munkás szeretetét nem látom virágozni keblekben.”¹⁶⁶⁸ – írja *Visszaemlékezéseiben* Vajda Simon. Gorove István a német nemzet fő problémájának a központ hiányát tartja, ami a sajtó összefogó erejére is vonatkozik: „Volna hirlap, melly csak az összes Némethonnak érdekét tartaná szem előtt, s mellyet az egész nemzet olvasna, olvashatna! az egyik a déli hatalmaknak, a másik az északnak tömjénez, s e tömjénben a német egység fejlődő virága hervadoz, vagy apróságokkal bibelődik, a külföldről vagy kisdied statusa vagy mégkisebb városa érdekeit képviseli.”¹⁶⁶⁹

Az 1848-as forradalom után a magyar kormány külpolitikai, külképviseleti bázist keresett. A nemzetközi elismerésre a magyar vezetés legvalószínűbb reménye a Frankfurtban éppen alakuló egységes német állam volt. A magyar kormány e törekvése sikertelen lett, mint, ahogyan a német egységtörekvés is.¹⁶⁷⁰ A német Vormärz és a magyar reformkor között sok a párhuzamos tényező. Ezekre jobban figyelve, a tartalmi elemeket jobban előtérbe helyezve, megfelelő mintákat választva nagyobb esély van az objektív helyzetértékelésre, nagyobb esély lett volna akkor, és nagyobb esély lenne ma is.

¹⁶⁶⁵ Uő, i. m., 68.

¹⁶⁶⁶ GOROVE, i. m., 166.

¹⁶⁶⁷ Uő, 170.

¹⁶⁶⁸ VAJDA Simon, i. m., 37.

¹⁶⁶⁹ Uő, 200.

¹⁶⁷⁰ GERGELY András, *1848-ban hogy is volt?* Osiris Kiadó, Budapest, 2001, 345–359.

A nemzet elve és a szabadság elve az emigráns Kossuth politikai gondolkodásában

A reformkori magyar liberálisok kidolgozták a rendiség mint társadalomszervezeti kultúra átalakításának módozatait, ám beleütköztek a nyelvileg, etnikailag is sokszínű társadalom problémáiba. Jogegyenlőségi programjukkal a közösségek elsősorban jogi kötelékeit szerették volna feloldani, épp ezért újra kellett értelmezniük a közösségalkítás elveit is. Feloldhatatlan dilemma elé állította őket az a kérdés, hogy a nyelvi-etnikai alapon szerveződő közösségeket, miközben azok kialakítják nemzeti identitásukat, nemzetiségüket és növelni próbálják önrendelkezésüket, milyen jogok illessék meg. A magyar nemzeti egységtörekvések részéről többféle válasz született, majd jelentős viták után kidolgozták a politikai nemzet koncepcióját. Úgy vélték, a jogok kiterjesztése, a szabadság biztosítása, a társadalmi átalakulás, a polgárosodás, mint közös ügy, erősebb szolidaritást fog teremteni a nyelvi-etnikai kötődésnél. Ez a várakozás nem érvényesült maradéktalanul, hisz 1848–49-ben a szabadságbővítés sodrában felerősödtek a nemzeti törekvések. A különböző mozgalmak vezetői lépéseket tettek a kisebbségi csoportok nemzetként történő elismertetésére és a nemzetre alapozott, területileg is elkülönülő, nem csupán kulturális és vallási, hanem politikai-igazgatási önkormányzás érvényesítésére. Ezeket a hivatalos magyar politika elutasította, aminek következtében több nemzeti mozgalom is eljutott a magyar kormány elleni fegyveres felkelésig. Az országban polgárháború alakult ki, ami rontotta az alkotmányos önállóság kereteit tágítani akaró kormányzat esélyeit.

Kossuthot csalódással töltötte el a nemzetiségi konfliktusok kiéleződése, követeléseik mögött gyakran pánszláv izgatók vagy a bécsi politika aknamunkáját sejtette. Visszautasította a tartományi elkülönülésre irányuló kéréseket, s olykor fenyegetően, máskor amnesztia ajánlattal, vagy iskolai és egyházi igényeik tudomásul vételével fordult a nemzetiségek felé.¹⁶⁷¹

Világos után a magyar emigráció nem mondott le a függetlenség kivívásáról, de tudatosult benne, hogy komoly esélye egy újabb sikeres szabadságharcnak csak akkor van, ha elnyerik a nagyhatalmak legalább jóindulatú semlegességét, és meg tudják oldani a nemzetiségi kérdést, hogy az ország más nyelvű lakosai és azok országon kívül élő rokonai támogassák a magyar ügyet. Azzal a kérdéssel kellett szembesülniük, hogy milyen jellegű és milyen körű jogokat biztosítsanak ehhez a nemzetiségeknek, illetve, hogy a politikai közösségalkításban a nemzeti elvet mennyire vegyék figyelembe, vagyis olyan intézményeket kellett kialakítaniuk, amelyekben a nemzeti elv nem rombolja a szabadság elvét. Ebben a kérdésben nemcsak a magyar és más délkelet-európai emigrációk között alakult ki vita, hanem a magyar emigráció prominens képviselői, elsősorban Kossuth Lajos és Teleki László között is.

Kossuth a közösségi együttélés normáinak kialakításában, a politikai intézményépítésben a *szabadság elvéből* indult ki. Egy 1858-ban keletkezett, de töredékben maradt politikai kézikönyv-kísérletében azt fejtegette, hogy az emberek természetes indíttatást éreznek a társas létre, társadalmi együttélésre, az együttélés formája pedig a „természeti társas állapot”-tól a „rendezett polgári állapot” felé vezet.¹⁶⁷² Ez utóbbi rendezett vagy szervezett társadalmi

¹⁶⁷¹ SPIRA György, *A nemzetiségi kérdés a negyvennyolcas forradalom Magyarországon*, Budapest, Kossuth, 1980, 25–30, 67; GERGELY András, *Kossuth nemzetiségi politikája 1847–1853*, Tiszatáj, 2002, 9. sz., 81.

¹⁶⁷² Magyar Országos Levéltár, Kossuth Gyűjtemény, R 90 I. 2670.

állapotban a jog biztosítja a társadalmi békét, azaz egyeztetni az egyén szabadságát mások szabadságával, méghozzá a viszonyosság, vagyis azon kötelezettség által, hogy senki se sértse meg a másik szabadságát. Kossuth természetjogi szemlélete alapján úgy vélte, hogy a józan ésszel minősíthető jogeszmé hangolja össze az egyéni szabadságigényeket és a közösségi szabadságot. Ugyanakkor érzékelhető szabadságfelfogásában a republikánus hagyomány is, miszerint szabadságon a közösség tagjainak a közügyekben történő aktív részvételét értette. Emigrációs korszakában, magát demokratának vallva, már egyenlőségi alapon akarta kiterjeszteni a politikai szabadságot. A népet, a honpolgárok faji, nyelvi és vallási különbség nélküli összességét tekintette a jogok kiindulásának, a legfőbb hatalom, a szuverenitás letéteményesének, ami alapján az önkormányzat minden téren, családban, községben, megyében és az államban történő érvényesülését hangsúlyozta. A „nép akaratjának kell a legfőbb hatalomnak lenni”, amiből az következik, hogy „minden institutionnak az önkormányzat elvén” kell alapulnia,¹⁶⁷³ azaz „az önkormányzat elvén kívül nincsen szabadság”, vallotta.¹⁶⁷⁴

Kossuth a közösségalkotás legszervezettebb formájának az államot tekintette, a független társadalmak állammá alakulnak, „állami felsőséggel bíró társadalmak”, „Souverain Statusok” lesznek, fejtegette 1858-as kéziratában. Az állam kritériumának a következőket tartotta: legyen más államtól határokkal elválasztott független földterülete, e földterületen megtelepült társadalom éljen, az állam más államnak alá nem rendelt területi érvényű hatósággal bírjon, rendelkezzen polgári intézményekkel és valamilyen kormányformával. A nép szuverenitásából egyértelműen következett számára, hogy az ott élők szabadon megválaszthatják államuk kormányformáját és dönthetnek államuk függetlenségéről, vagyis „minden társadalom természeti joggal bír magát független állammá constituálni”. Kossuth az „isteni jogú fejedelmi szuverenitás” elvét elutasította, szerinte a szuverenitás nem lehet személyes jog, nem illetheti a fejedelmet, csak az államot, azaz a politikailag szervezett közösséget. Úgy vélte, az állam, illetve a szuverén nép megválaszthatja a kormányformát is, azaz az állami felsőség orgánumát, ami más államok irányában jeleníti meg az államot, és így „császár, király, elnök vagy dictator csak organumok”, csak kormányformák, amik változhatnak is, ezért a többi állam szempontjából mindegy, hogy milyen kormányformát tűr vagy választott egy állam. Az állam létehez elengedhetetlen feltételnek tekintette a független és sértetlen földterületet, amire kiterjed az állam joghatósága (territoriális szuverenitás).¹⁶⁷⁵ A „territorium eszméje a határozó, az az edény melly nélkül a status élet forrásba nem jöhet” – írta 1850. augusztus 22-én Teleki Lászlónak.¹⁶⁷⁶

Kossuth a számára alapvető függetlenség politikai kategóriájához a népszuverenitás elv és az abból levezetett politikai autonómia igény következetes végiggondolásával jutott el, ráadásul a közösségi autonómiát, legalábbis az államiság szintjén, a területiséggel kapcsolta össze. Azzal, hogy a politikai közösséget alkotók, az állam polgárainak szabadságát egységes szuverenitásként az államba helyezte, a modern állami szemlélethez csatlakozott és szakított a régi közjogi felfogással, ami szerint a szuverenitás megoszlott a korona és az ország között. A régi szemlélet még akkor is tovább élt, amikor a népképviselőt bevezetésével az országot többé már nem a rendek, hanem a polgári nemzet, tehát egy új értelmű politikai közösség

¹⁶⁷³ Uo.; Lásd még Kossuth Lajos levele Teleki Lászlónak, 1850. június 15., in *Kossuth demokráciája*, szerk. ÁCS Tivadar, Budapest, 1943, (a továbbiakban: ÁCS) 44; *Kossuth és alkotmányterve*, szerk. SPIRA György, Debrecen, Csokonai, 1989, (a továbbiakban: SPIRA, 1989) 52–53.

¹⁶⁷⁴ SPIRA, 1989, 72.

¹⁶⁷⁵ MOL R 90 I. 2670.

¹⁶⁷⁶ DEÁK Imre, *Az első magyar–román konföderációs tervek. Kossuth Lajos konföderációs elgondolása*, Magyar Kisebbség, 11. évf. (1932), 11–13, 15–23. sz., (a továbbiakban: DEÁK) 540.

jelentette. A kétpólusú hatalmi rendszer a trónfosztással szűnt meg, legalábbis elvileg, s a függetlenség deklarálásával született meg a modern magyar állam.¹⁶⁷⁷

Az emigráns Kossuth tisztában volt a *nemzeti elv* jelentőségével, a nemzetiségi kérdés súlyával és a nemzetiségi törekvések végső céljával, miszerint „teljes nemzetiségi függetlenségre törekedni olly természetes ösztöne minden nemzetnek, melly status existenciával, s nemzeti multtal bir, hogy ezen ösztönt nem is lehet kiirtani.”¹⁶⁷⁸ Épp ezért határozottan kijelentette, hogy a szabadságot nem a magyarok kiváltságának, hanem minden nép közös kincsének tekinti.

Ha a szuverenitás forrása a nép, vagyis a népszuverenitás elve alapvető, és minden közösség „természetes ösztöne” nemcsak a társadalom, hanem a rendezett (civil) társadalom kialakítása, akkor a nemzeti-etnikai alapon szerveződő közösségektől sem tagadható meg az autonómia, akár a területi autonómia sem, sőt természetesnek kell tekinteni a független állami lét megteremtésére irányuló törekvésüket is. „[T]agadhatatlan, hogy csak azon nemzetiség biztos, melynek valahol biztosított status existenciája van” – írta Telekinek 1850. június 15-én.¹⁶⁷⁹ Ezért a nemzeti alapú autonómia igények és a nemzetállami törekvések nemcsak a térség politikai formációit képező birodalmakkal kerültek összeütközésbe, amik Kossuth szerint egyébként is szabadságellenesek, hanem egymással is. Azaz a szabadságbővítés elve és a nemzeti elv egymást keresztezte a politikai intézmények kialakítása során.

Kossuth ezt a saját nézeteiben is benne rejlő ellentmondást nemcsak konkrét javaslataiban, hanem az elvek szintjén is igyekezett *feloldani*.

Először is nemzet-értelmezésében tagadta az etnikai alapú nemzetfelfogás kizárólagosságát, és hogy a nemzetiséget egyedüli, vagy meghatározó államszervezési tényezőnek tekintsék. A „nemzetiség”-et („nationalitás”), érvelt, nem lehet a nyelvvel azonosítani, hiszen „az érdekek, a jogok, a kötelességek, a történelem, de főleg az intézmények közössége” is kialakíthatja és erősítheti a nyelvileg eltérő lakosság összetartozás tudatát. Épp az Egyesült Államok példáján bizonygatta, hogy a többnyelvű társadalom is nemzetet alkot, nemzeti intézményeket létesít és tart fenn.¹⁶⁸⁰ 1858-as kéziratában pontosan megkülönböztette a nemzet és a nemzetiség fogalmát. A nemzet – a nemzetközi jogban – a személyesített állam, „állami társadalom”, azaz állampolgári társadalom, tehát az állam lakosainak összessége, de tagjaik „nyelvben, fajban, származásban, vallásban, szokásokban” különbözhetnek is. A nemzetiség viszont „nyelv, faj ‘s jellemrokonság”. Így egy nemzet lehet eltérő nyelvű, egy nemzetiség pedig tartozhat különböző nemzetekhez.

Kossuth politikai tanulmányában sem a népet, sem a nemzetet nem tekintette a nemzetközi jog alanyának, csak az államot. Azonban egy helyen úgy nyilatkozott, hogy a nemzet rendelkezik a felségi hatalommal, a szuverenitással, amikor szerződés által visszaállítja a kapcsolatot az uralkodóházzal. Vagyis a nemzettel szemben politikai-szervezeti kritériumokat támasztott.¹⁶⁸¹ Kossuth tehát nem tagadta a nemzeti elv jelentőségét, de nem nyilvánította azt az államszervezés kizárólagos tényezőjének, a vallásokhoz hasonlította, amelyek jogot és egyenlőséget igényelhetnek az államon belül, azt viszont már nem, hogy az állam vallási

¹⁶⁷⁷ PÉTER László, *Ország és királya a hatvanhetes kiegyezésben*, in Uő, *Az Elbától keletre. Tanulmányok a magyar és kelet-európai történelemből*, Budapest, Osiris, 1998, 219–263.

¹⁶⁷⁸ Kossuth Lajos levele Heliade-Radulescunak, 1850. szeptember 18., in DEÁK, 605.

¹⁶⁷⁹ ÁCS, 43.

¹⁶⁸⁰ *Kossuth Lajos északamerikai beszédei a nemzetiségekről és a nemzetek testvériségéről*, szerk. BALLAGI Aladár, Cegléd, 1919, (a továbbiakban: BALLAGI) 15–17; Lásd még ÁCS, 40–41.

¹⁶⁸¹ MOL R90 I. 2670.

alapon legyen szervezve. Így sem egy nyelv, de „még a complet nemzetiség sem igényelheti azt, hogy ő legyen egyedüli factora a status organismusának”.¹⁶⁸²

Azzal, hogy elutasította az etnikai elv túlhangsúlyozását az államszervezés terén és a politikai nemzetértelmezést részesítette előnyben, a nemzetiségeknek juttatott területi alapú és tartományi szintű autonómiával szemben is érveket talált. Alapvető érve az volt, hogy meghatározhatatlan az a lakosságszám, ami alapján a nyelvi közösség az egyenlőség érdekében igényt formálhat külön jogokra a többséggel szemben. Már hivatkozott amerikai beszédében úgy érvelt, hogy a tisztán etnikai elven történő területi felosztás törekvése állandó harcok forrásává válik, amiben a hódítás szelleme nyilvánul meg, s ami zsarnoksághoz vezet, vagyis ellentétes a szabadsággal.¹⁶⁸³ Magyarországon ráadásul a nemzetiségek több vidéken is keverten élnek, ezért képtelenség etnikailag tiszta területi egységeket kialakítani, így a nemzeti mozgalmak által igényelt területeken, főként a szerbek követelte Vajdaságban más nemzetiségek is élnének, s ezek kisebbséget, esetleg együttesen még többséget is képeznének.¹⁶⁸⁴

Kossuth épp ezért azt javasolta a nemzetiségeknek, hogy érdekeik képviselőire és védelmére létesített önkormányzataikat ne területi alapon, hanem egyesületekként alakítsák ki. „Társadalmilag kell azt [ti. a nemzetiségi érdeket] előmozdítani a statusban, nem pedig a status felibe emelni, mi a status felbomlását vonná maga után.”¹⁶⁸⁵ Az azonos nyelvű, egy nemzetiséghez tartozó honpolgárok a közigazgatás szintjei szerint szervezhetnék meg egyesületi életüket, határozhatnák meg annak belső szervezetét, választhatnák meg vezetőiket, intézhetnék iskolai és egyházi ügyeiket. „[T]ársas önkormányzati teljes szabadsággal gondoskodandnak mind azon erkölcsi s társas érdekek elő mozdításáról, miknek öszvegét »nemzetiségnek« nevezzük”.¹⁶⁸⁶ Nem lényegtelen azonban az eltérés a társadalmi szervezet és a területi önkormányzat között, az előbbi éppen területi érvényű hatósággal nem rendelkezne, így direktívái nem az adott területen élőkre, hanem csak a tagsághoz tartozó személyekre vonatkoznának, és ez korlátozottabb önrendelkezést jelentene.

A szabadság elvének és a nemzeti elvnek az ellentmondásait Kossuth a *föderalizmus* gondolatával, illetve annak sajátos transzformációjával akarta feloldani. A föderatív elv, ami a magyar politikai publicisztikában sem volt ismeretlen, az 1848-as év sodrában meglehetősen népszerű és rugalmas gondolat volt. Épp úgy szóba jött új államalakulat szervezésénél, felélesztésénél, sőt egy egész térség politikai kapcsolatrendszerének tervezetésénél, mint meglévő, történetileg alakult állam vagy birodalom újjászervezésénél. Támaszkodtak rá a Habsburg-birodalmat etnikai alapon reorganizálni akaró politikai erők, akárcsak a nemzeti mozgalmak lendületének lefékezésére törekvők, de még a tartományok történetpolitikai jellegének erősítésén munkálkodó konzervatívokat is megérintette.¹⁶⁸⁷ Kossuthot már akkor

¹⁶⁸² ÁCS, 41. Hasonlóan fogalmazott alkotmánytervében is. SPIRA, 1989, 54.

¹⁶⁸³ BALLAGI, 18–21.

¹⁶⁸⁴ ÁCS, 40–41.; Lásd még *Az Éjszak-Amerikai Egyesült Statusok szabad népéhez!*, in ÁCS, 30–31; SPIRA, 1989, 54–55.

¹⁶⁸⁵ SPIRA, 1989, 55.

¹⁶⁸⁶ *Uo.*, 56.

¹⁶⁸⁷ MÉREI Gyula, *Föderációs tervek Délkelet-Európában és a Habsburg-monarchia 1840–1918*, Budapest, 1965; HEISZLER Vilmos, *A „K. K. privilegierter hofliberalismus”. Az osztrák-német liberálisok identitásproblémái*, in *Szabadság és nemzet. Liberalizmus és nacionalizmus Közép- és Kelet-Európában*, szerk. DÉNES Iván Zoltán, Budapest, 1993, 112–122; DEÁK Ágnes, *Wesselényi Szózata a korabeli osztrák-német és szláv röpiratirodalom tengerében*, in *Wesselényi emlékülés*, szerk. TAKÁCS Péter, Fehérgyarmat, Kölcsey Társaság, 1996, 17–38; DEÁK Ágnes, *A Habsburg Birodalom a nacionalizmus kihívásai között. Tervek és koncepciók a birodalom újjáalakítására (1848–1849)*, Aetas, 1997, 4. sz., 5–44.

foglalkoztatta e gondolat, amikor az Egyesült Államok intézményeit még csak olvasmányai-ból ismerte, Világos után pedig a térség és Magyarország politikai jövőképeinek formálásában kiemelt szerepet tulajdonított neki. A föderatív elvet a politikai intézményépítés három szintjén értelmezte.

Már a Pesti Hírlap szerkesztőjeként szívesen vont párhuzamot az amerikai föderalizmus és a hazai megyerendszer közt, az ötvenes évek elején pedig úgy vélte, hogy a megyék népképviselési alapra helyezésével és a hagyományosan széles körű municipális autonómia fenntartásával Magyarország belső politikai rendszerét közelíteni lehet a föderalizmushoz. Ehhez persze tervbe vette a megyék közigazgatási és nemzetiségi szempontú átalakítását, azaz csökkenteni szeretne volna a területi aránytalanságokat, méghozzá úgy, hogy a területrendezésnél lehetőleg azonos nemzetiség alkosson egy megyét. „[E]gy jó territoriális felosztással – melynél a nemzetiségek főképp tekintetbe véve legyenek, kívánom biztosítani minden népiségek departamentális és communalis autonómiáját, s nemzetiségi életét, szóval mindent, amit a józanság, egyenlőség és testvériség kívánhat.”¹⁶⁸⁸ Telekinek kifejtett gondolataiban, majd alkotmánytervében a közigazgatást is az autonómia elvei szerint szervezte volna meg, mind községi, városi, (esetleg kerületi) és megyei szinten, ahol a felettes hatóságok csak a törvényes felügyeleti jogot gyakorolnák, de nem avatkoznának be az önkormányzat ügyeibe. Az országgyűlés második kamarájában, a szenátusban a megyék az általuk választott küldötteken keresztül politikai képviselést is nyernének. Az önkormányzatokban a többség döntene, többek közt a hivatalos nyelv kérdésében is, de úgy, hogy tekintettel lenne a kisebbség jogaira is. Kossuth úgy vélte, hogy a közigazgatási autonómia is biztosíthatja a nemzetiségi igényeket.¹⁶⁸⁹

A történeti ország területének tartományokra osztását és így föderalizálását Kossuth határozottan és következetesen visszautasította. Ebben a kérdésben 1850 nyarán Teleki Lászlóval is vitába keveredett, aki merészebben elrugaszkodott a történelmi jogtól és azt javasolta, hogy a legerősebb nemzetiségi mozgalmaknak, a románoknak és a szerbeknek biztosítsanak tartományi szinten is autonómiát, többek közt tartománygyűlést, persze úgy, hogy minél kevesebb magyar és német kerüljön szerb vagy román joghatóság alá.¹⁶⁹⁰ Kossuth azért utasította el a szerbeknek és a románoknak nyújtandó területi autonómiát, mert attól tartott, hogy a szlovák, a német és a ruszin nemzetiségi mozgalmak is hasonló követeléssel fognak fellépni. És ha Teleki javaslata szerint a nemzetiségek elhatárolt területet kapnak, akkor „provincialis status existentiát” nyernek és sem a tartományok függő helyzete, sem azok föderációja nem lesz tartósan fenntartható, mert mindegyik nemzetiség a szomszédos vele rokon nemzethez fog vonzódni, és végezetül a nemzetiségi tartományok el fognak szakadni, vagyis felbomlik a történeti Magyarország. Kossuth ettől a folyamattól tartott, s akár a történelmi jogra is hajlandó volt hivatkozni az ország föderatív átalakításával szemben.¹⁶⁹¹ „[É]n pedig egy territoriumot akarok Magyarországnak s ezen territoriumon a közös faj, közös szabadság, közös törvény oltalma alatt egyenlőséget minden nemzetiségnek” – írta Telekinek 1850 nyarán.¹⁶⁹²

¹⁶⁸⁸ Kossuth Lajos észrevételei Teleki László leveleire, 1850. június 15., in HORVÁTH Zoltán, *Teleki László 1810–1861*, II, Budapest, Akadémiai, 1964, (a továbbiakban: HORVÁTH) 230; Lásd még ÁCS, 45.

¹⁶⁸⁹ ÁCS, 44–48; SPIRA, 1989, 57–65.

¹⁶⁹⁰ Teleki László levelei Kossuth Lajosnak, 1850. július közepe és augusztus 16., in *Teleki László Válogatott Munkái*, szerk. KEMÉNY G. Gábor, II, Budapest, Szépirodalmi, 1961, (a továbbiakban: TLVM) 54, 60.

¹⁶⁹¹ Kossuth Lajos levele Teleki Lászlónak, 1850. augusztus 22., in DEÁK, 539–543.

¹⁶⁹² DEÁK, 542.

A tartományi autonómia ügyében nem ez volt Kossuth utolsó szava. 1859 tavaszán Irányi Dániel megkeresésére jelentős módosításokat tett 1851-ben keletkezett alkotmánytervén, hogy a nemzetiségeket különböző alternatívákat felvázoló javaslataival próbálja megnyerni. Horvát-Szlavónország esetében ismét felkínálta, bizonyos feltételekkel, az állami önállóságot, egyébként a teljes függetlenség mellett létesített társországi viszonyt preferálta, a kapcsolatot a közös ügyekre szorítva. Erdély esetében a románok megnyugtatóására az alternatívát a szoros adminisztratív egység vagy a belkormányzati önállóságot biztosító politikai egység jelentette. A szászoknak és székelyeknek municipális autonómiájukon túl területi érvényű adminisztratív egységét és önállóságát is biztosította volna, megválaszthatták volna főtisztviselőjüket és az országgyűlésen is politikai képviselőt nyertek volna. A szerbeknek „nemzetiségük társas egységé”-nek megalakítását, előljáró választását, független egyházkormányzatot kínált, de ha ezt kevesellnék, felajánlotta, hogy a szerbek által „compact”-an lakott városokból és helységekből a Szászföldhöz hasonlóan megalakulhasson a Szerb Vajdaság. Ugyan alternatív javaslatainak egy részét nem engedte, hogy Irányi publikálja, de azokat kisebb-nagyobb módosításokkal megismételte Dunai Szövetség címen elhíresült tervezetében 1862-ben.

Ebben felvetette Erdély autonóm állammá válását, de ez esetben is ragaszkodott ahhoz, hogy Magyarországhoz perszónálunióval kapcsolódjon. A tervezethez fűzött „felvilágosításai-ban” erről a lehetőségről már nem szólt, miként a szászok és a székelyek autonómiájáról sem, a választást Erdély adminisztratív uniója vagy autonómiája közt állította fel. „Felvilágosításai-ban” perszónáluniós kapcsolatot javasolt Horvát-Szlavónország és Magyarország közt is, ha az az önálló államiság útjára lépne. Nem említette a Szerb Vajdaságot sem, hanem a szerbek lakta területekből két új megyét alakított volna ki, akár egybe nem függő területtel, ahol a szerb nyelv politikailag is érvényesülhetett volna. Ugyanakkor e helyen is kijelentette, hogy az „ország területiális integritása s politikai egysége” át nem léphető határ számára a nemzetiségeknek juttatott engedményekben, s hogy az „országnak nyelvek szerinti feldarabolását s politikai egységének nyelvek szerinti szétszaggatását” elutasítja.¹⁶⁹³

Kossuth tehát a föderációt nem az ország föderatív átalakításaként értelmezte, hanem a független Magyarországnak más független államokkal történő államszövetségi kapcsolata-ként, azaz konföderációként. „Én Magyarországot akarom foederalva látni Szerbiával, Croatiával, Moldva-Oláh és Lengyel Országgal stb., de Magyarországot foederalt az az egy-mástól független provinciákká felosztva látni: nem.”¹⁶⁹⁴ Azaz nem tekintette a konföderáció feltételének azt, hogy Magyarországot nemzeti alapon tartományokra bontsák, s érvelését az Egyesült Államok példájával támasztotta alá, mondván ott „egymástól független statusokat” föderáltak, azaz „territoriumokat foederaltak, nem nemzetiségeket, s ép azért nem félhetnek nemzetiségi tekintetben dissolutiótól [felbomlástól]”.¹⁶⁹⁵ Úgy vélte, hogy Magyarországnak csak akkor van jövője, ha szövetségre lép a szomszédságában élő kisebb nemzetekkel, mert csak ez a szövetség képes megvédeni szabadságukat és függetlenségüket a nagyhatalmak expanzív törekvéseivel szemben, és így biztosítani nemzeti fejlődésüket.¹⁶⁹⁶

¹⁶⁹³ Kossuth Lajos levele Irányi Dánielnek, 1859. április 26., in *Iratok a Kossuth-emigráció történetéhez 1859*, szerk. KOLTAY-KASTNER Jenő, Szeged, 1949, 66–70; *Dunai szövetség. Felvilágosítások a Dunai Confoederatio projectumához*, in *Kossuth Lajos iratai*, VI, szerk. KOSSUTH Ferenc, Budapest, 1898, (a továbbiakban: KLI) 9–23.

¹⁶⁹⁴ DEÁK, 542.

¹⁶⁹⁵ *Uo.*

¹⁶⁹⁶ ÁCS, 41–44; Lásd még ÁCS, 25–26; Kossuth Lajos levele Ilija Garasaninnak, 1851. január 18., in HORVÁTH, 213–214; Kossuth Lajos és Batthyány Kázmér megbízólevele Carosini számára, 1850. január 18., in *A Kossuth-emigráció Törökországban*, szerk. HAJNAL István, I, Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 1927, (a továbbiakban: HAJNAL) 663–664.

A térségben létesítendő konföderációról szintén Teleki tett említést Kossuthnak még 1848 őszén, majd ismét szóba hozta 1849 tavaszán. Kossuth Viddinben többek által is bekapcsolódott a konföderációs tervezetekbe, értesült róla Henningsentől, a lengyel emigránsoktól, de tudott a románok terveiről is, később személyesen is tárgyalt velük, s megemlítette a szövetséget Garasaninnak is a szerbekkel történő tárgyalások megindításakor. Élénken foglalkoztatta a kérdés más emigránsokat, főként Telekit, de Vukovicsot és Szemerét is, míg Kossuth 1850 nyarán részletesen ki nem fejtette elképzeléseit, s 1851 tavaszán alkotmánytervében is kitért rá.¹⁶⁹⁷

Kossuth Magyarországot a létesítendő konföderáció centrumának tekintette, amely magába foglalná a cseh, lengyel, román, szerb, szlapon, horvát, dalmát és magyar nemzetiségeket, akiknek „saját történelmi területüknek status existenciáját” biztosítaná. A konföderáció független államok közt létesülne, amelyek egymás területi és önkormányzati függetlenségét nem csorbítanák, így Kossuth határozottan visszautasított minden olyan tervet, ami megbontaná Magyarország területi integritását. A szövetség elsősorban védelmi szövetség lenne és gazdasági közösség, a térséget fenyegető nagyhatalmi, elsősorban orosz törekvések elhárítására, meghatározott közös ügyekkel és azokat kezelő intézményekkel.¹⁶⁹⁸

A konföderációs tervezetek és tárgyalások 1851 tavaszán szakadtak meg, a magyar emigráció ajánlata nem ment el addig a pontig, ahol a szövetségként szóba jött nemzeti mozgalmak elvárásai kezdődtek. Kossuth 1862-ben ismét felvállalta a térségben létesítendő konföderáció programját, némileg módosítva korábbi elképzelését. Az államszövetség funkciója és intézményi szervezete nem sokban változott, de már nem ragaszkodott Magyarország centrális szerepéhez, a konföderáció tagjai pedig az integer Magyarország mellett Horvátország, Szerbia, Románia és reményei szerint a Magyarországgal politikai egységben maradt Erdély lett volna. De ekkor is leszögezte, hogy a konföderációban különböző nemzetek, különböző államok szövetkeznek egymással, néhány közös érdek végett, s nem mondanak le „állami personalitásukról”.¹⁶⁹⁹

Kossuth politikai gondolkodásában ellentmondás keletkezett a szabadság elve és a nemzeti elv között, nem tudta a két elvet következetesen egyensúlyban tartani. Ezért a hazai nemzeti-ségek vonatkozásában csökkenteni próbálta a nemzeti elv jelentőségét, eszerint alakította nemzetértelmezését, utasította el területi autonómia igényüket és tagadta következetesen az ország belső föderalizálását, azaz a nemzeti elvet alárendelte a szabadság elvének. A magyarok vonatkozásában viszont a szabadság, az autonómia elvét a nemzeti közösségalkítás erősítésére, hangsúlyozására alkalmazta. E megkülönböztetés indoklásában a történelmi joghoz is visszanyúlt, miszerint nemzetként, politikailag, jogilag és területileg is elkülönülő közösségként csak azokat a közösségeket ismerte el, amelyek a történelmi múltban is rendelkeztek politikai-területi szervezethez. Míg Teleki azt javasolta, hogy a függetlenség kivívásáig tartózkodjanak a politikai intézmények tervezetétől, Kossuth nagy gondot fordított azok kialakítására, megtervezésére. Ennek során arra törekedett, hogy meghatározza az egyéni szabadság és a közösségi szabadság köreit, figyelmét elsősorban a politikai részvétel kiterjesztésére, a politikai egyenlőség megteremtésére összpontosította, miközben megpróbálta értelmezni és kiegyensúlyozni a közösségi autonómiák rendszerét és azok egymáshoz fűződő viszonyát.

¹⁶⁹⁷ Az előzőeken kívül lásd még TLVM 16, 19, 27–28.; MARCZALI Henrik, *A nemzetiségi kérdés megoldásának első kísérlete 1849-ben*, Pesti Hírlap, 1927. november 13., 6; DEÁK, i. m.; HAJNAL, 527–539; HORVÁTH, 199–210, 219, 221–229, 236–240, 264–281; SPIRA, 1989, 75.

¹⁶⁹⁸ ÁCS, 41–44.

¹⁶⁹⁹ KLI 9–23.

Unió vagy „unificáltatás”?

Elképzelések Erdély helyzetéről a kiegyezés körül

Erdély és Magyarország uniójának kérdése a reformkorban került be a köztudatba. Elsősorban Wesselényi Miklós állította az unió kérdését politikai tevékenysége középpontjába, ebben látva az erdélyi magyarság jövőjét, de egyben Erdély demokratizálódásának és fejlődésének feltételét is. Wesselényi és a reformkori liberális nemzedék az uniót szoros kapcsolatban képzelte el az általános emancipációval és a demokratikus jogok kiterjesztésével. Az 1840-es években a magyar közvéleményben már gyökeret vert az unió gondolata és általános óhajtássá vált. Ennek következményeként 1848 márciusában a forradalmi követelések közé is bekerült, sőt a kolozsvári „Tizenkét pont”-ban egyenesen az első helyen szerepelt az unió.

A 19. század közepére a magyar politika egyik kulcskérdésévé vált az unió, Erdélyben azonban igencsak megosztotta mind a politikusokat, mind a formálódó közvéleményt. Az erdélyi román és szász politikusok túlnyomó többsége ugyanis Erdély autonómiájának fenntartásában látta nemzetiségük megmaradásának és fejlődésének zálogát. Az 1848. évi erdélyi országgyűlésen összecsaptak a nézetek, de elsősorban az országgyűlés összetételének, azaz a magyar többségnek köszönhetően végül is megszavazták az uniót. Ez azonban nem volt hosszas életű; 1849-ben az osztrák adminisztráció ismét visszaállította a forradalom előtti állapotot, súlyosbítva ezt a helyi autonómiák felszámolásával. Az unió ügye ezzel egy időre lekerült a napirendről.

A hatvanas évek olvadása azonban ismét felszínre hozta a gondolatot, hiszen a magyar politikai elit csak 48-as alapokról volt hajlandó tárgyalásokba bocsátkozni. Ennek kapcsán természetes volt, hogy helyreállítják az uniót is. Mivel azonban 1848–49-ben az idő hiánya és a körülmények miatt az unió életbeléptetése következtében felmerülő gyakorlati problémák jó részének megoldására nem született javaslat, most ezen is el kellett gondolkodni. Eötvös József Mikó Imréhez írt levelében az erdélyi állapotokra reflektálva írta: „Erdély állapotjai Magyarországon sokak előtt ismeretlenek, s igen kevés található, ki régi törvényes viszonyaitokat, az egyes osztályok s vidékek érdekeit tisztán fogná fel, s mégis ki tagadhatja, hogy az uniónak állandósága attól függ, hogy annak keresztül vitele, amennyire csak lehet, minden jogi viszonyok és érdekek kímélésével történjék.”¹⁷⁰⁰

Jól jellemzi a várakozásokat és félelmeket, de az egyezkedésre való hajlandóságot is a két egykori iskolatárs, George Barițiu és gr. Wass Samu nyílt levélváltása 1860 őszén. Barițiu szerint a román nemzet egyetért a célban a magyarral, ami a valóságos szabadság elérését illeti, de az eszközökben különböznek. „A magyar nemzet, úgy látszik, hogy teljes szabadságát csakis a történeti törvényes téren hiszi elérhetőnek”, de a románok irtóznak a történeti tértől, majd így folytatta: „Méltóságod előtt nem titok, hogy a román nemzet (értem csak itt Erdélyben), valahányszor az unióról van szó, abban nemzeti lételinek és jövődjének legbiztosabb elfojtása módját látja. Hasonló veszélyesnek látja pedig a román mind Magyarországgal való uniót, mind pedig az Unionem trium nationum(!) itt Erdélyben. Az elsőben azt hiszi, hogy a román elem a magyar–szláv–német elemek közepette akármiféle formális garantiák mellett is egy fertály század alatt elfogna fonnyadni s utoljára el is enyészni vég-

¹⁷⁰⁰ Eötvös József levele Mikó Imréhez 1860-ból. EÖTVÖS József, *Búcsú Erdélytől*, in *Hazai utazók Erdélyben*, kiad. MOLTER Károly, Kolozsvár, 1942, 197–199.

képpen. A másodikban pedig ő sohasem látott egyebet, mint a három nemzeteknek permanens conspirációját ellene. Hogy a magyarországi uniótól románaink irtódnak, az onnan is jön, mert ennek az uniónak tiszta és úgy mondván őszinte definitióját még eddigelé senki se közölte velünk.”¹⁷⁰¹ Barițiu javasolta, hogy az uralkodó hívjon össze egy tanácskozást, amelyre egyenlő számban hívnának meg magyar és román jól képzett, hazafias és szabadságszerető férfiakat. Ennek lenne feladata tisztázni az elképzeléseket Erdély jövőjéről. Itt a magyarok kifejthetnék, hogyan is képzeli el az uniót: „S ha az unió mégis megtörténnék, lesz-e Erdélynek is egy kis külön kormánya és egy »tartományi gyűlése« vagy nem lesz? S hát az unió után micsoda öszveköttetésben (Verband) marad Erdély az Osztrák kormányhoz? Vagy talán félre fog dobni a Diploma Leopoldinum de 1691 sat. sat.?”¹⁷⁰² A fő kérdés tehát, hogy az unió teljes politikai egységet vagy föderalizmust jelent-e. Barițiu néhány javaslatot is kidolgozott: a románok addig nem hajlandók az unióról tárgyalni, amíg az uralkodó a Diploma Leopoldinumot és más olyan törvényeket vissza nem von, amelyek Erdély különállását szentesítették. Itt tehát mégis a „történeti térre” tévedt, ettől remélte a kérdés elodázását, mivel ekkor még biztos lehetett számítani arra, hogy Bécs ellenezni fogja az uniót. Továbbá kérte, hogy az erdélyi országgyűlésen egy ünnepélyes törvényben vonják vissza mindazon törvényeket, amelyek sértik a románokat, „és ezen nemzet mint az Erdélyi államnak valóságos tagjává ismertessék el”. Legyen két hivatalos nyelv: a magyar és a román, mivel a szászok túl kevesen vannak, ezért nem tarthatnak igényt a német hivatalos nyelvre. A hivatalnokok választása bizonyos kulcs szerint történjék, azaz legyenek tekintettel a különböző nemzetiségek és vallások arányos képviselőit. A választásokat pedig egy mérsékelt cenzus alapján rendezzék.¹⁷⁰³

Wass Samu válasza némiképp kiábrándult. Barițiu levelét megmutatta több magyarországi politikusnak is, köztük Deák Ferencnek és Eötvös Józsefnek, akik úgy vélték, hogy lehet egyezkedni, de meglepte őket, hogy „ős constitutionalis alapunk tagadását tegyék a kiegyezkedés főfeltételül”. „Mi óhajtuk a polgári teljes egyenjogúságot, önök is akarják, de azt a nemzetiségekhez akarják alkalmazni” – írja Wass, ezzel a kérdés lényegére tapintva. Ezzel nem ért egyet, részben mert a nemzetiségek nincsenek elkülönülve egymástól, részben pedig a románok csekély számú értelmiségére hivatkozik. Szerinte az arányos képviselőt azt jelentené, hogy egy-egy megyei választmány majdnem azonos lenne a románok papok zsinatával.¹⁷⁰⁴

Az Októberi Diploma kiadása (1860. október 20.) után – amely ismét életbe léptette az egyes történeti országok és tartományok belső önigazgatását – visszaállították a magyar és erdélyi udvari kancelláriát; a kancellár gr. Kemény Ferenc, a Főkormányzók elnöke gr. Mikó Imre lett, mindketten csak ideiglenes jelleggel. Szükségessé vált most a régi törvényhatóságok szervezése, erre a következő évben került sor.

Bécsben a visszaállított udvari kancellária keretében a románok nagyobb befolyást kívántak szerezni. Bár Kemény Ferenc kancellárnak előírták, hogy a kinevezéseknél legyen tekintettel a nemzetiségekre és felekezetekre, ő igyekezett a magyar elem túlsúlyát biztosítani. A négy tanácsos közül egy református magyar, egy katolikus székely, egy evangélikus szász és egy görög katolikus román volt, míg a görög-keleti románok csak egy titkári állást kaptak.¹⁷⁰⁵

¹⁷⁰¹ George Bariț magyar levelezése, sajtó alá rendezte Ioan CHINDRIȘ és KOVÁCS Ferenc, Bukarest, 1874, 43.

¹⁷⁰² Uo.

¹⁷⁰³ Uo. 44–45.

¹⁷⁰⁴ Uo. 51–55.

¹⁷⁰⁵ SASHEGYI Oszkár, *Az abszolutizmuskori levéltár*, Budapest, 1965, 391. (A magyar országos levéltár kiadványai. I. 4.)

A Diplomát és a Februári Pátenst az erdélyi magyarok aggodalommal fogadták. Teleki Domokos a következőképpen írt Vay Miklósnak erről: „A f. h. 20-án kelt pátensek Erdélyről felette felületesen és hiánosan gondoskodnak. Az unio, mely Erdélyre nézve életkérdés s Magyarországra is legnagyobb fontossággal bír, *egy meglevő törvény teljesítése helyett a vitatkozások, a nemzeti nyilvánulatok terére van áttéve.*”¹⁷⁰⁶

Az Erdélyre vonatkozó október 20-i legfelsőbb kézirat előírta a kancellárnak, hogy hívjon össze egy tanácskozmányt a különböző nemzetiségek, vallások és osztályok köréből, ahol javaslatokat dolgoznak ki az alkotmány korszerűsítésére nézve. Ez Erdély mindhárom nemzetisége körében felbolydulást okozott. A szászok kezdetben különböző szintű komiték létrehozását és petíciók szerkesztését látták szükségesnek, végül is komiték helyett a szász egyetem helyreállítását kérvényezték.¹⁷⁰⁷ A szászok körében igazában most is megoszlottak a vélemények: az unióbarát csoport szerint a szászoknak jobb, ha a mérsékelt magyarokhoz csatlakoznak, mint Deák és Eötvös, és mindent megtesznek a szász egyetem autonómiájának biztosításáért. A másik tábor szerint az unió 1848-ban nem volt törvényes, veszélyezteti a szász nemzetiséget, és a magyarok úgysem tartanak meg az ígéretüket; a többség tehát továbbra is a „Gesamt-Österreich”-ban reménykedett.¹⁷⁰⁸

Kemény kancellár 1861. február 11-re Gyulafehérvárra hívta össze a várt értekezletet, amelynek feladata az országgyűlés előkészítése és egy választójogi tervezet kidolgozása volt. A románok elégedetlenek voltak a konferencia összetételével, amely még a régi rendi szemléletet tükrözte, kiegészítve persze a románokkal: 8-8 személyiség képviselte a magyarokat, a székelyeket, a szászokat, a románokat és a városokat. Mivel ez utóbbiak szintén magyar, illetve székely többségűek voltak, a magyarok többségben voltak az értekezleten.

Az elsőként felszólaló Haynald Lajos katolikus püspök a magyarok álláspontját fogalmazta meg: ragaszkodnak az unióhoz és a 48-as törvényekhez. Ezért külön erdélyi országgyűlésnek nincs már helye, az erdélyi képviselőket meg kell hívni a magyar országgyűlésbe. Şuluţiu görög katolikus érsek ezzel szemben Erdély autonómiájához ragaszkodott és kifejtette a románok főbb követeléseit: a román nemzet egyenjogúsítását, arányos képviseletet stb. Az unióról legfeljebb ezután lehetne beszélni, de mindenképpen szükséges az erdélyi országgyűlés új alapokon való összehívása. Konrad Schmidt a szászok nevében ugyancsak ragaszkodott az erdélyi országgyűlés összehívásához, amely biztosítaná a nemzetiségek jogait, bár a 48-as törvények egy részét elfogadhatónak tartotta.¹⁷⁰⁹ A felek álláspontja tehát élesen eltért egymástól, és meg sem próbáltak valamiféle kompromisszumot keresni. Ahogy az események egyik résztvevője, Ioan Puşcariu kommentálta: Gyulafehérvárra úgy érkeztek, hogy mindhárom félnek meg volt kötve a keze, ezért egyezkedni nem is lehetett.¹⁷¹⁰ Igazából nem belülről, hanem kívülről várták mindannyian a megoldást.

Az 1861-es megyei képviselőbizottmányi választások sok helyen éles konfliktusokhoz vezettek a magyarok és románok között. A magyarok ragaszkodtak – a magyarországi minta nyomán – a 48-as állapotok restaurálásához, azaz az akkori bizottmányt csak kiegészíteni akarták. A románok ezzel szemben arányos képviseletet szerettek volna. A másik fő vitás

¹⁷⁰⁶ Emléklapok vajai báró Vay Miklós életéből, bev. LÉVAY József, Budapest, 1899, 325.

¹⁷⁰⁷ ÜRMÖSSY Lajos, *Tizenhét év Erdély történetéből. 1849 július 19.–1866 április 17.*, Temesvár, 1894, IV. könyv. 242–243.

¹⁷⁰⁸ Fr. TEUTSCH, *Die Siebenbürger Sachsen in Vergangenheit und Gegenwart*, Hermannstadt, 1924, 228–229.

¹⁷⁰⁹ SZÁSZ Zoltán, *Az abszolutizmus kora Erdélyben (1849–1867)*, in *Erdély története* III., főszerk. KÖPECZI Béla, Budapest, 1987, 1477–1478.

¹⁷¹⁰ Ioan cavalier de PUŞCARIU, *Notiţe despre întamplările contemporane*, Sibiu, 1913, 54.

kérdés a nyelvhasználat volt. Ezeknek kapcsán több megyében is heves vitákra került sor, így Kolozs, Torda, Alsó-Fehér megyékben és Fogaras vidékén.

Közben 1861 áprilisában összeült a magyar országgyűlés. A felirati vita kapcsán felmerült Erdély ügye is. Lónyay Menyhért beszéde jól érzékelteti a felirati párt álláspontját, de az uniót a határozati párt is éppúgy akarta: „Erdélyre nézve nem szükséges-e megmondanunk egyenesen, határozottan és oly módon, hogy sikere legyen, a létező hatalomnak, miszerént addig szó se lehet a koronázásról, a kötés megújításáról, míg az országgyűlés kiegészítve, azaz az erdélyi választókerületek meghíva nem lesznek?”¹⁷¹¹

Erdély kérdésében akkor mindkét párt nagyjából azonos álláspontot képviselt. A határozati párt javaslatában kitértek a történeti előzményekre és visszautasították, hogy az unió 1848-ban törvénytelen módon jött volna létre. Igaz ugyan – érveltek –, hogy az akkori országgyűlés még a régi rendi alapon ült össze, de „éppen ez mutatja népies és testvéries szellemét, mert a kiváltságosok képviselte a népképviselőt az unióval együtt léptette életbe, fényes jeleit adván ez által úgy a szabadság, mint az egyenlőség ott uralkodott elveinek”. Továbbá felhívták a figyelmet, hogy a magyarok küzdeni fognak az unió fenntartásáért: „De téves jogfogalom is az, hogy egy rendesen alkotott és szentesített törvény, azért mert egy vagy más érdeknek terhére lenni látszik, már az önkéntes megsemmisülés magvait hordja magában. Ha ez állana, akkor nem lehetne a törvénynek jövője, mert nem létezik oly intézkedés, mely egy nemzetnek minden részét tökéletesen kielégíthesse, s az unió megszüntetésének kimondása már ezen elvnel fogva is lehetetlenné válnék, mert feltéve, de meg nem engedve, hogy a szászokat és románokat kielégítené, a magyarok és székelyek azonban bizonyosan a végletekig készek lennének küzdeni ezen unió fentartásáért.”¹⁷¹²

A felirati párt részéről Deák felirati javaslata hasonlóképpen érvel, azaz az akkori országgyűlés törvényességével, hiszen a korábbi magyarországi törvényeket – beleértve a Pragmatica Sanctiót is – a kiváltságos osztály képviselői szavazták meg, de ez nem befolyásolja érvényességüket. Végül Deák feltette a szónoki kérdést: „Nem tudjuk, miképpen veszélyeztethetné az egyesülés Erdély nem magyar ajkú lakosainak nemzetiségi érdekeit. Hiszen ugyanazon törvény, mely az egyesülést megállapította, Erdélyben is felszabadította a népet, kimondotta az egyenjogúságot, a polgári s politikai jogokat a népnek minden osztályaira s nemzetiségére kiterjesztette, s az egyesülésnek legelső következménye az volt, hogy azon különbség, mi jogok tekintetében egy részről a magyar, székely és szász nemzet, más részről a román nemzet között előbb fennállott, azonnal meg lőn szüntetve. Mi Erdély nem magyar ajkú lakosainak nemzetiségi érdekeit szintúgy teljes mértékben fogjuk méltányolni, mint a magyarországiakét.”¹⁷¹³ Szükséges azonban, hogy éppen a nemzetiségi érdekek kérdése fölött ők is jelen legyenek a tanácskozásokon. Erdély a Szent István koronájához tartozik, következésképpen képviselőit meg kell hívni a magyar országgyűlésre.

A magyar liberálisok megígérték általánosságokban a nemzetiségi követelések teljesítését, de az egységes magyar politikai nemzet eszméje határozta meg az engedmények határát. Lónyay naplójában is megtaláljuk azt az általánosan elterjedt véleményt, hogy a nemzetiségeknek az egyéni jogokat meg kell adni, és ha „egyszer urak leszünk saját házuknál”, akkor majd hivatalokkal le lehet szerelni az elégedetlenséget, különben is „a magyar nemzet értelmiségi és vagyoni felsőbbisége tért fog mindenütt foglalni, és büszke lesz mindenki arra,

¹⁷¹¹ Lónyay Menyhért *naplója 1860–1861*, szerk. DEÁK Ágnes, sajtó alá rendezte, a jegyzeteket írta: BERKES Hajnalka, LASZLI Mariann, NAGY Anita, Budapest, 2004, 198.

¹⁷¹² Uo. 137–138.

¹⁷¹³ Uo. 187–188.

ha magát magyarnak nevezheti, ismét úgy, mint a régi jó időkben”.¹⁷¹⁴ Az országgyűlés kiküldött egy a nemzetiségi törvényt előkészítő bizottságot is, amelyben a nemzetiségek képviselői is helyet kaptak, ez ki is dolgozott egy széleskörű jogokat biztosító javaslatot, azonban a magyar politikai nemzet fogalmához ebben is ragaszkodtak. A nemzetiségeket ez a javaslat sem elégítette ki, bár végül is az országgyűlést anélkül oszlatták fel, hogy ennek elfogadására sor került volna.

A 48-as állásponton túlmenő elképzeléseket igazában csak az emigrációban fogalmaztak meg. Kossuth különböző terveiről, tárgyalásairól a román vezetőkkel már rengeteget írtak. Kossuth a magyar politikai elit engedményeit túl kevésnek tartotta, és óvott a következményektől. Azzal azonban az emigráció politikusai is tisztában voltak, hogy otthon ezeket a gondolatokat nem fogadnák túlzott lelkesedéssel. Ezt jól mutatja Kossuth Duna-könfederációs tervének fogadtatása is. Még az ennél jóval szerényebb engedményeket sem igazán lehetett elfogadtatni a 48-as jogfolytonosság visszaállításáért küzdő magyar politikai elittel. A külön erdélyi tartománygyűlésről például Teleki László azt írta Kossuthnak – egy Cuzának szóló 1860. évi emlékirat kapcsán –, hogy „erre nincs az erdélyi uraknak nagy kedvük”.¹⁷¹⁵

Az Októberi Diploma tehát nem váltotta be a kezdetben hozzáfűzött reményeket. A magyarok hamarosan passzivitásba vonultak vissza és bojkottálták az 1863–64-ben Nagyszébenben ülésező tartománygyűlést is. A szebeni tartománygyűlés különösen a románok szempontjából hozott néhány fontos törvényt, ezeket később is hivatkozási alapként tekintették: a román nemzet egyenjogúsításáról, a három nyelv – magyar, román, német – egyenjogú hivatali használatáról, a román egyházak egyenjogúsításáról.¹⁷¹⁶ A magyarok nélkül azonban nem volt lehetséges tartós rendezés, ezt érezték a román politikusok is. A konzervatív szász politikusok is úgy tekintettek vissza erre a korszakra, mint a szép eredmények, remények és kilátások korára.¹⁷¹⁷

Az események alakulását azonban megint csak a külső történések szabták meg. Erdély autonómiája már rég csak illúzió volt. A kormányzat most is saját céljai érdekében „használta fel” a tartományt, csak ez most a magyaroknak kedvezett. 1864 végén megkezdődtek a titkos tárgyalások, amelyek majd a kiegyezéshez vezettek. Deák ekkor is ragaszkodott fent ismertetett álláspontjához. Az egyik kortárs szerint Deák „nem bízott a magyar nemzet erejében kizárólag és feltétlenül; féltette ezt a nemzetiségektől idebent és az európai nemzetközi viszonyoktól és érdekektől odakint”.¹⁷¹⁸ 1865 őszén Deák egy nagyobb cikk megírását tervezte Erdélyről, hogy „a remény és aggodalom között hányatott kebleket” megnyugtassa, tisztázza a helyzetet és óvjon a túlzott reményektől és csalódásoktól, illetve irányt mutasson a kérdésben, tekintve a számos valós és valótlan hírt, amely lábrakapott ebben az időben. Az Erdélyről szóló cikktervezetében is a Pragmatica Sanctióból indult ki, erre alapozta érvelését. Az uniót – írta Deák – egy szentesített és eddig meg nem változtatott törvény is kimondja, amelyet Erdély törvényes országgyűlésén fogadtak el. „Ha tehát a Verwirkungstheoria

¹⁷¹⁴ Uo. 299.

¹⁷¹⁵ Teleki László levele 1860. nov. 7., idézi KOVÁCS Endre, *A Kossuth-emigráció és az európai szabadságmozgalmak*, Budapest, 1967, 364.

¹⁷¹⁶ MESTER Miklós, *Az autonóm Erdély és a román nemzetiségi követelések az 1863–64. évi nagyszzebeni országgyűlésen*, Budapest, 1936.

¹⁷¹⁷ W. BRUCKNER, *Die politische Entwicklung von 1860–1876*, in *Hundert Jahre sächsischer Kämpfe. Zehn Vorträge aus der Geschichte der Siebenbürger Sachsen im letzten Jahrhundert*, Hermannstadt, 1896, 251.

¹⁷¹⁸ HANÁK Péter, *1867 – európai térben és időben*, sajtó alá rendezte SOMOGYI Éva, Budapest, 2001, 144.

megszűnt, fönn kell állani a jogilag meg nem szűnt s el nem veszített alkotmányának.” Éppen ezért az erdélyieket meg kell hívni az 1865 végére összehívott magyar országgyűlésre.¹⁷¹⁹ Deák számba vette a románok azon kívánságát is, hogy ismerjék el őket Erdély negyedik nemzetének. Hosszas jogi és történeti fejtegetés során bemutatta a sajátos erdélyi rendszert, amely eltér a magyar alkotmánytól. Kifejtette ez alkalommal is a magyar politikai nemzet tételét, amely ekkor és később is annyi vitát kavart: „Vannak itt is többféle nemzetiségek (ti. Magyarországon), azoknak lehetnek, sőt vannak is nemzetiségi jogos igényeik; de nincs elkülönített politikai állásuk, nincs kikerekített külön territóriumjuk, nincsenek oly jogaik, melyek őket egyenesen és egyedül mint politikailag külön nemzetet illelnék. Itt minden föld Magyarország földje, minden lakos Magyarország polgára, s nemzetiségénél fogva senki nincs gátolva polgári jogainak élvezetében. S valamint e fogalomban »Magyarország« az ország területének minden része bennfoglaltatik, bármily nemzetiségű honpolgárok lakják is azt, úgy e fogalom, »magyar nemzet« nemcsak a magyar ajkúakra van szorítva, hanem az ország minden más ajkú lakosaira egyaránt kiterjed; s valamint a haza érdekében van, és minden polgárnak kötelessége jövőre is fenntartani e történelmi s közjogi alkotmányos alapon nyugvó politikai egységet, mely nélkül az ország rövid idő alatt szétfoszlanék, úgy másrésről Magyarország azon polgárainak, a politikai értelemben vett magyar nemzet azon tagjainak, kik nem a magyar nemzetiséghez tartoznak, minden valóságos nemzetiségi jogos igényeiket igazság és méltányosság szerint figyelembe venni, s az ország közérdekének kockáztatása nélkül teljesíteni kötelességünk.”¹⁷²⁰ És végül számba vette az eshetőségeket: ha fennmarad a teljes unió, ahogy azt 1848-ban kimondták, akkor a románok követelése alapját veszti, mert a magyar alkotmány nem ismer külön territóriummal bíró „nemzeteket”, amúgy pedig minden állampolgár egyenlő. Ha Erdély megőrzi bizonyos fokú különállását, ebben az esetben több forgatókönyv is elképzelhető. Vagy felszámolják a politikai nemzetek rendszerét, és így a kívánság ismét csak tárgytalanná válik, vagy fennmarad a rendszer, ebben az esetben igazságos és méltányos, hogy a románokat is nemzetként ismerjék el. Mindenképpen azonban, bárhogya dől el az unió ügye, Deák leszögezi: „a teljes, tökéletes egyenjogúság az, mit a románoktól sem lehet megtagadni, s minél többet ők sem kívánhatnak”.¹⁷²¹

A vita Erdélyben is a kiegyezési tárgyalások megindulása nyomán lángolt fel újra. Az erdélyi magyar elit túlnyomó részének még inkább meggyőződésévé vált, hogy az unió nélkül tarthatatlan a magyarok pozíciója Erdélyben.

1865 nyarán Nádasdy helyett gróf Haller Ferencet nevezték ki erdélyi kancellárrá, és 1865 november 19-re Kolozsvárra új országgyűlést hívtak össze, amelynek egyedüli tárgya az 1848. évi uniós törvény revíziója volt. A szászokat, de különösen a románokat hirtelen jött csapásként érte a fordulat. Az egyik kortárs jellemzése szerint a változások a románok számára olyanok voltak, mint derült égből a villámcsapás, a nagy részük elvesztette a fejét; a helyzetük a hajótöröttekéhez hasonlított, amikor kétségbeesésében mindenki a másik hajába kapaszkodik.¹⁷²² Ennek következtében is a két román érsek között elmérgesedett a rivalitás, és a románok vallási megosztottsága egyre inkább politikai színezetet is nyert: a görögkeleti Şaguna a politikai aktivizmus, míg Şuluţiu görög katolikus érsek és hívei a passzivizmus taktikája mellett álltak ki. Şuluţiu Balázsfalvára nemzeti kongresszust akart összehívni, Şaguna azonban, aki jobban volt értesülve a kormányzat álláspontjáról, a következő híressé

¹⁷¹⁹ DEÁK Ferenc, *Tervezett cikk Erdélyről*, in Uő, *Válogatott politikai írások és beszédek II., 1850–1873*, vál., sajtó alá rend. és jegyzetek MOLNÁR András, Budapest, 2001, 332.

¹⁷²⁰ Uo. 337.

¹⁷²¹ Uo. 338.

¹⁷²² PUŞCARIU, *i. m.*, 84.

vált szavakkal utasította vissza a felkérést: „flere possem sed iuvare non” (sírni tudok, segíteni nem).¹⁷²³ A görög katolikus tábor erre Şagunát nemzetárulónak kiáltotta ki.

Az országgyűlés összehívása még inkább felélénkítette a vitákat, és több nézet bontakozott ki Erdély jövőjét illetően, még az unió hívei között is. Bár egyértelmű volt, hogy a magyarok egységesen az uniót támogatják, azonban a kolozsvári gyűlés mégsem volt tét nélküli. A románok és szászok ha kevésbé reménykedhettek is abban, hogy az uniót sikerül megakadályozni, de hogy hogyan is történjék az unió az ekkor még senki előtt sem volt világos. Kemény Zsigmond még 1865 nyarán így írt a *Pesti Napló*-ban: „midőn uniót akarunk, nem akarunk unificaltatást, mely ne tűrjön Erdélyben autonomicus életet, ...az erdélyi nemzetiség sajátos helyzete miatt óvatosan kerülünk minden unificálási irányt”.¹⁷²⁴

Ez tehát még reményeket nyújthatott a nemzetiségek számára, bár a nemzetiségi – és főképpen a román – politikusok körében az unió merev elutasítása vált szinte „kötelezővé”, ez pedig kizárta az egyezkedés, a kompromisszumkeresés útját. A szászok körében most is megoszlottak az álláspontok, akárcsak 48-ban. A szász történetírók véleménye szerint a brassóiak unióbarát álláspontját nagymértékben meghatározták a gazdasági érdekeik, és ezekben az években különösen az erdélyi vasútról folyó vita, amelyik valóságos Érisz almája volt a szászok között. A brassóiak ugyanis a szebeniekkel szemben a Nagyvárad–Kolozsvár–Brassó vonalat támogatták.¹⁷²⁵

Az erdélyi magyarok körében most még egységesebb volt az álláspont, mint 1848-ban. A diéta elnöke Kemény Ferenc 1861-ben kancellár volt, de ahogy az egyik román politikus írta, most egészen más ember volt, mint 1861-ben: akkor konzervatívként Erdély autonómiájának híve, most uniópárti, mivel a szebeni diéta a legkonzervatívabb magyarokat is arra a meggyőződésre juttatta, hogy számukra az egyetlen járható út a Magyarországgal való teljes összeolvadás.¹⁷²⁶

Ilyen körülmények között ült össze 1865. november 19-én az utolsó erdélyi országgyűlés. Már megnevezése körül is bizonytalanság van, mert abban egységes volt az álláspont, hogy tulajdonképpen egyik nemzetiség sem ismerte el a kolozsvári országgyűlés törvényességét. A magyarok úgy vélték, hogy a 48-as unió továbbra is érvényes, tehát nem lehet külön erdélyi országgyűlést összehívni, ezért ez egy regnikoláris tanácskozásnak tekintendő, amely megerősíti az uniót és utána a képviselők elfoglalhatják jogos helyüket a magyar országgyűlésen. A románok a szebeni diéta folytatását követelték, csak a szászok ingadoztak. A kolozsvári uniós gyűlés végül is a román és a szász képviselők egy részének tiltakozása mellett 166 szavazattal (4 román és 6 szász mellette, 29 román és 26 szász ellene szavazott) elfogadta a Zeyk Károly által beterjesztett indítványt az unió jogszerűségéről. Zeyk megismételte az ismert érveket: a történeti-jogi érvektől egészen az unió gazdasági célszerűségéig. A nemzetiségeket igyekezett megnyugtatni, hogy „jogai, érdekei és igényei az eggyéalakulás részletezésénél illően tekintetbe lesznek véve, s a jogegyenlőség és méltányosság alapján kielégítve úgy, hogy minden honpolgárnak egyenlő joga legyen.”¹⁷²⁷ Şaguna érsek a románok nevében, Jakob Rannicher a szászok nevében különvéleményt csatoltak: a románok a szebeni diéta által meghatározott kedvezőbb cenzus alapján új országgyűlés összehívását sürgették, a szászok pedig a nemzetiségi jogok biztosításától tették függővé az unió elfogadását. Ennek

¹⁷²³ Uo. 88.

¹⁷²⁴ *Pesti Napló*, 1865. június 30. Idézi: SZÁSZ, i. m., 1504.

¹⁷²⁵ W. BRUCKNER, i. m., 253.

¹⁷²⁶ PUŞCARIU, i. m., 92.

¹⁷²⁷ Idézi SZÁSZ, i. m., 1506.

azonban már nem volt gyakorlati jelentősége: 1866. január 10-én megérkezett a királyi leirat, amely „megengedte”, hogy az erdélyi képviselők résztvegyenek a pesti országgyűlésen, bár az uniót a különböző nemzetiségek és vallások jogigényeinek kielégítésétől tette formálisan függővé. Ezzel tehát az unió ismét valósággá vált és Erdély történetében egy új fejezet kezdődött.

Erdély uniójára tehát végül is az 1867-es osztrák–magyar kiegyezés folyományaként és annak egyik feltételeként került sor. A magyar politikai elit számára a 48-as jogalap és az ország területi egységének helyreállítása olyan sarkalatos pontot képezett, amely nélkül nem volt lehetséges a kiegyezés. Az unió kérdésében tehát egységes és határozott álláspontot képviselt a magyar politikai elit, de hogy mi is legyen utána, azaz hogyan integrálják Erdélyt, arra nem volt kész válasz, nem volt kidolgozott elképzelés, és ez még jobban nehezítette az amúgy sem könnyű feladatot. Még egy ideig mintegy „ideiglenes állapot” uralkodott, amelyben legalábbis elvben lehetőség volt a helyi nézetek érvényesülésének is.¹⁷²⁸

A történész és publicista Kőváry László a következőképpen foglalta össze az álláspontokat 1867 tavaszán: „Az erdélyi románok semmi uniót, a szászok feltételes uniót, az erdélyi magyarság nagy része feltétlen uniót, a Deák párt a *P. Napló*-ban uniót, de nem unificatiót, a Tisza-párt nem uniót, hanem teljes beolvadást – kíván.” Kőváry véleménye szerint: „Erdély bármily anomal elemekből van is összealkotva, nem lehet tagadni, hogy egy ezredéven át itt az államéletnek bizonyos egyensúlya létezett, mi a kor igényei szerint igen könnyen tovább fejthető az unió alapján; míg ellenben a „teljes beolvastási elmélet” alkalmazása által Erdélyben az egyensúly felbomlanék, s azon politikai áramlat, mely századunkat elfogta, értjük a nemzetiségi dulakodást, Erdélyt a Királyhágótól a Bucsedig előnténé.”¹⁷²⁹

A lavírozás a különböző érdekek között nehéz feladatnak bizonyult. A hatalomra került magyar liberálisok többsége előtt egy központosított nemzetállam ideálja lebegett, ezt azonban nem igazán lehetett összeegyeztetni az erdélyi autonómiák rendszerével. A rendszer mindenképpen elavult volt, a rendi társadalom felszámolásával együtt anakronisztikussá vált, és a gyakorlati közigazgatást is igen megnehezítette. Volt olyan vármegyéje Erdélynek, amely több mint egy tucat darabra tagolódva volt szétszórva, és beékelődve más törvényhatóságok közé. A szászok is rendi kiváltságaik bástyája mögé vonultak vissza, körömszakadtáig ragaszkodva a szász egyetem autonómiájához. A kormány és a magyar politikai elit úgy érezhette, hogy a modernizációt képviseli, amikor a középkori eredetű autonómiák tarka szövevénye helyett az egységes közigazgatás mellett kardoskodott.

Egyelőre azonban a közigazgatás átszervezését elnapolták, a kormány a királyi biztoston és a megyék élére állított új főispánokon keresztül próbálta meg a törvényhatóságokat kézben tartani. Az unióval szemben ellenséges magatartást tanúsító szász ispánt hamarosan leváltották. A csalódott románok 1869 márciusában a politikai passzivitás mellett döntöttek. Úgy értékelték, hogy a dualizmus egy átmeneti kísérlet, és a kivárára játszottak.

A magyarok és székelyek lelkesedése mögött is sokféle – sokszor egymással ellentétes – érdek és elvárás húzódott meg. A közigazgatás átszervezése és a központosítás kérdésében köreikben is megoszlottak a vélemények. Nemcsak a szászok ragaszkodtak a régi állapotokhoz, hanem az erdélyi magyar elit egy része is. Magának Péchynek is az volt a vélekedése: „Erdély jól felfogott érdekében az unio fenntartása és állandósítása életkérdéssé vált, elkerülhetetlen szükségesnek tartom, és pedig magának az unio consolidatiójának érdekében,

¹⁷²⁸ Lásd PÁL Judit, *Kiegyezés és unió*, in *Emlékkönyv Csetri Elek születésének nyolcvanadik évfordulójára*, szerk. PÁL Judit–SIPOS Gábor, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2004, 344–355.

¹⁷²⁹ KÖVÁRY László, *Hogyan egyesítsük Erdélyt? Beolvasszuk-e, vagy csak uniáljuk?* II., Korunk VII. évf. (1867. ápr. 3.). 40. sz.

hogy a centralisatio és a közigazgatási unificatio csak annyiban terjesztessék ki Erdélyre, amennyiben azt a törvényhozás és kormányzás egységének, szóval az unio consolidációjának biztosítása szükségessé és kívánatossá teszi”.¹⁷³⁰ Péchy álláspontját azonban végül is nem fogadta el a kormány, a vitából a centralizált, egységes közigazgatás elve került ki győztesen.

A nemzetiségektől való félelmükben a centralizációt támogatta az erdélyi magyar politikusok többsége is. Ez az álláspont jól megmutatkozott a szász nemzeti egyetem autonómiájának megszüntetése körüli vitákban is. A történész Jakab Elek vázolva a magyarok félelmeit, vonta le a következtetést: a szász autonómia fenntartása ellenkezik a magyar nemzet vitális érdekeivel, első lépés egy föderatív államrendszer felé, „ami rövid időn Magyarország teljes szétrombolására és megsemmisülésére vezetne”.¹⁷³¹ Ugyanebben a vitában Tisza Kálmán miniszterelnök is felszólalt, feltéve a szónoki kérdést: a nemzetiségek egyenjogúságáról szóló törvényben ő azt olvassa, hogy Magyarországon nincs más politikai nemzet, csak a magyar; hogy állíthatja szembe ezzel bárki „azt a szász politikai nemzetet, amelynek területét nem szabad bolygatni”?¹⁷³²

A magyarok és a nemzetiségek között tehát két homlokegyenest ellenkező nézet ütközött össze, és a kettő között nem vagy csak nagyon nehezen lehetett volna kompromisszumos megoldást találni. A dilemma lényege: Magyarország egységes nemzetállam legyen-e, ahogy a magyar politikai elit és a közvélemény is kívánta, vagy a nemzetiségek kívánságára alakítsák át föderalista szerkezetté. Az 1868-i évi nemzetiségi törvény a nemzetiségi jogokat az egyéni szabadság és az állampolgári jogegyenlőség elve alapján kívánta megoldani, míg a nemzetiségek ragaszkodtak a kollektív jogokhoz és autonómiához. A központosított állam versus helyi autonómiák vitából végül is az előbbi került ki győztesen, bár ez meglehetősen pürrhuszi győzelemnek bizonyult.

¹⁷³⁰ MOL, K 26 Miniszterelnökség, 1871-IX-1817.

¹⁷³¹ JAKAB Elek, *A királyföldi viszonyok ismertetése I.*, Pest, 1871. 28–32.

¹⁷³² *Az 1875. évi augusztus 28-ára hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója*, szerk. NAGY Iván, Hiteles kiadás, Budán, 1876, VI. köt. 114. ülés, 1876. márc. 22., 13.

Történelmi portrék

Ki volt Franciscus Tolnay de Goellye?

Franciscus Tolnay de Goellye, Geolnye vagy Göellyei Tolnay Ferenc aktualitása Wolfenbütteleben évekkel ezelőtt megtalált leveleivel még sejthető sem volt. Sem azt nem lehetett tudni, hogy a *Göblye*-ként is számontartott személlyel, sem azt, hogy a *Hungaria* című, a sárospataki Református Kollegium Könyvtárában egyetlen példányként számontartott mű szerzőjével azonos. Az előzőekből szinte már törvényszerűen következik, hogy az egyetlen írását tartalmazó kolligátum¹⁷³³ a szovjet csapatok által Nyizsnij Novgorodba elvitt könyvek csoportjához tartozik, amelyet majd Putyin orosz elnök hosszú tárgyalások eredményeként 2006 februárjában budapesti látogatásakor személyesen fog visszaadni. A Göellyei Tolnay Ferenc személye körül felvetődő kérdések közül a „Mi tudható még az 1675-ben Heidelbergben megjelent mű kiadásának körülményeiről és szerzőjéről? Mit tartalmaz az állítólag egyetlen példányú hungarikum? Kihez íródtak levelei?” válaszolható meg egyértelműen. Mindemellett reménykedünk abban, hogy valamikor teljesen megnyugtatóan fény derül arra is, megérdemelten tartották-e őt „Arisztotelesz”-ként számon a németországi Kurpfalz tartományban.

Sajnos nagyon keveset tudunk Göellyei Tolnay Ferencről. Nyomtatott forrásaink közül a *Régi Magyar Könyvtár* III. kötetének 2. részében:¹⁷³⁴ „Tolnai (Franciscus). Hungaria. Cujus Antiquitates et Statum Praeside Paulo Hachenberg, Eloquent, & Hist. Profess. & Acad. Rectore Proponit & examinandum subijcit Franciscus Tolnay de Goellye, Nob. Hungarus. Ad diem... Septembr. In Audit, Phil. H. L. Q. S. Heidelbergae, Typis Wilhelmi Walteri, Sereniss. Elect. & Acad. Typogr. 1675. 4r. 20 lap. Ell: címl. Ajánlja Károly Lajos bajor hercegnek. Spatak ref. Coll.: Tolnai, (Tholnai, Tholnensis, Tolnay, Tolnay Franciscus de Goellye,) Ferenc (*?–†?)” olvasható róla. Szinnyi József *Magyar írók élete és munkái*¹⁷³⁵ című művéből a következők tudhatók meg: „Tolnay Ferencz de Geolnye, tanuló a heidelbergi egyetemen. Munkája: Hungaria. Cujus Antiquitates et Statum... Proponit & examinandum subijcit... Heidelbergae, 1675.” Ő maga őt esetben Tolnay de Göellye, kettőben Tolnay de Göllye formában írta nevét. Feltételezhetően a tolna megyei Gölle faluból származott s nevét lakóhelyétől kölcsönözte.

Tolnay Ferenc személyét igazán érdekessé leveleinek megtalálása tette, mely tulajdonság inkább kapcsolataiban rejlik, mint „tudományos” munkásságában. A korábbi, heidelbergi tartózkodásához köthető tudományos „működés”, azaz tanulmányai befejezésének tekinthető disputáció sikeres megvédése sokban hozzájárulhatott a majdani, a levelei által tanúsított

¹⁷³³ A kolligátum (valószínűleg) 11 írást tartalmaz. Az első: *Disputatio theologica de bis-mortuis. Quam Juvante Deo Optimo Maximo praeside Excellentissimo ac Doctissimo Viro, D. Georgio C. Comarino, SS.Theologiae Doctore, ejusdemque facultatis in illustri Schola Debrecina Professore. Publice defendet Gregorius P. Sz. Mihalyi, Die Febr.hora locq; solitis. Varadini, Apud Abrahamum Kertész Szencienssem, Anno MDC LVI.; Goellye műve a 3. Sárospatokon a jelzete: 1943/44. A kéziratos katalógusban Göblyeként szerepel. Az elvitt könyvekről készített és az Internetről letölthető katalógusban nem szerepel szerzőként.*

¹⁷³⁴ SZABÓ Károly, *Régi Magyar Könyvtár* I–III, Budapest, 1879–1898; III/2. kötet, szerk., SZABÓ Károly–HELLEBRANT Árpád, *Magyar szerzőktől külföldön 1480–1711-ig megjelent nem magyar nyelvű nyomtatványoknak könyvészeti kézikönyve* 2, 548–4.837. sz. (1671–1711 pótlék), névmutatók SZABÓ Károly, HELLEBRANT Árpád, 1898, 55.

¹⁷³⁵ SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, Budapest, 1914.

wolfenbütteli kapcsolatokhoz. Disputációja címleírása szerint 1675-ben Heidelbergben, Paul Hachenberg professzor elnöklete alatt adta elő és védte meg téziseit, melyeket a hozzájuk írt előszóban I. Károly Lajosnak, a 15. pfalzi választófejedelemnek ajánlott. Az *Ad diem. ... Septembr[is] in Audit[orio] Phil[ologiae] ... H. L. Q. S. Haeidelbergae* időponttal, a *Nob.[ilis] Hungarus* nemzetiségű, ekkor még *Franciscus Tolnay de Geolnye* formában kinyomtatott névvel megjelent *Hungaria* című műnek létezik még egy példánya,¹⁷³⁶ melyet az *Österreichische Nationalbibliothek* nyilvántartásának sajátossága miatt bonyodalmas volt megtalálni. A könyvecske Bécsben megőrizte eredeti alakját, mert nem kötötték egybe más művel. Különlegessége még egy kéziratos, fekete tintás bejegyzés: „1702. Soc.[ietate] Iesu, Viennae”. Így tehát a két, eddig ismert példány közül hajdan az egyik a bécsi jezsuitáknál, a másik a sárospataki Református Kollégium Nagykönyvtárában volt hozzáférhető. A kiadvány húsz oldal terjedelmű, latin nyelvű és negyvenkét bekezdésből áll. Magyarország földrajzi elhelyezkedésének ismertetésével kezdődik, majd a tájegységek, folyók, Duna, Tisza, Maros, Száva leírását az egymás után itt lakó népek – avarok, alánok, gepidák, gótok, hunok – követik fejedelmeik felsorolásával: Szvatopluk, Attila vagy Etele, Géza, Szent István, Gyula. Hosszadalmasabban foglalkozik a népnév „hungarus” eredetével, magyarázatával. Ír a honfoglalás mondájáról, Szvatoplukról. Részletesebben említi a Hunyadiakat, Mátyás királyt. Művének utolsó, negyvenkettedik részében mintegy összefoglalását adja az addig elmondottaknak a török hódítást és pusztításait megemlítve, de nem részletezve. Írása a disputáció műfajának megfelelően kora tudományos tekintélyeit és műveit használja fel, nemcsak helyesbítve, kiegészítve, hanem kritizálva is ezeket. A szokásos szerzők és művek pl. Ptolemaios, Salvianus, Agathias, Procopios, Jordanes, Aeneas Silvio Piccolomini, Bodin, Paulus Ritius, Hieronimus Ortelius, Zsámboky János, Freising *II. Frigyes*, Bonfini *Decades*, Cuspinia *De Bello adversus Turcorum* mellett használta például Sigebertus Gemblacensis világkrónikáját, Sigismund Herberstein császári követ *Rerum Moscoviticarum Commentarii*, 1549 úti írását, Oláh Miklós *Atthiláját*, Johannes Aventinus alias Thurmayer *Bajor krónikáját*, Johannes Barclayus *Evphormionis Satyrici icon animorum*ából a magyarokra vonatkozó részeket, és többszöri hivatkozással, a lelőhely megadásával Bethlen János *Erdély történetét*. Tolnaynak az a Paul Hachenberg a professzora, aki II. Károlynak,¹⁷³⁷ a trónörökös pfalzi választófejedelemnek volt a nevelője 1664-től. A pfalzi választófejedelem, I. Károly Lajos¹⁷³⁸ fia nevelését olyan neves tudósokra bízta, mint a teológus Ezechiel Spanheim, a jurista Samuel Pufendorf és a heidelbergi *Hohe Schule* jogi doktora, a történelem és az ékesszólás, a *Beredsamkeit* professzora, Paul Hachenberg. Hiába volt minden igyekezet, II. Károlynak nem volt kedvére a kormányzás és apja, I. Károly Lajos elhunytával a politikát kezdetben volt tanárára és bizalmasára, Hachenbergre, majd az udvari prédikátorra, Johann Ludwig Langhannsra hagyta. Depresszióját (Schwermütigkeiteit), amelyet szülei állandó veszekedése¹⁷³⁹ idézett elő, vadászattal, hadi játékokkal, allegorikus felvonulásokkal és színházi játékokkal próbálta kúrálni. II. Károly nevéhez egy emblematiszta mű, a *Philotei Symbola*

¹⁷³⁶ A kiadvány mérete: 18,5x15,5 cm, 20 l., melyet a *Collegium Hungaricum*tól 2005-ben kapott bécsi ösztöndíj ideje alatt találtam meg. Feltételezhető továbbá, hogy ugyanazon okokból, mint az osztrák Nemzeti Könyvtárban, másutt is lehetnek még példányok.

¹⁷³⁷ II. Károly (1651. március 31.–1685. május 16.) vagyis Karl II. Kurfürst von der Pfalz.

¹⁷³⁸ I. Károly Lajos (1617–1680), azaz Karl I. Ludwig a „Téli király” néven ismert V. Frigyes fia volt. 1648 után Pfalz tartomány újjáépítését szorgalmazta. Magyar vonatkozásban a „Téli király” 12. gyereke, Henriette Marie (Haag, 1626–Sárospatak, 1651. május 16.) Rákóczy Zsigmond (1622–1652) felesége lett. Gyulaféhérvárott, a Szent Mihály-templomban helyezték örök nyugalomra.

¹⁷³⁹ I. Károly Lajos és Charlotte von Hessen-Kassel (1627–1686) 1650-ben kötött házasságot, mely már 1653-ban javíthatatlanul rossz volt. Vitatott válás után elvette Luise von Degenfeldet, 13 gyerekük született.

*Christiana*¹⁷⁴⁰ kapcsolható. A mű olyan sikeresnek bizonyult, hogy német fordítása már 1679-ben megjelent Frankfurt am Mainban *Philotei Christliche Sinne-Bilder* címmel. Később kiadták latinul, németül, hollandul, sőt Augustin Erath (1648–1719) ágostonrendi szerzetes emblematikus lexikonába is felvette. II. Károly 1680–1685 között a pfalzi grófok Simmern-i ágának utolsó képviselőjeként uralkodott. Utód nélküli halála miatt robbant ki a pfalzi örökösödési háború 1688–1697-ben, testvére az a levélíró Elisabeth Charlotte (1652–1722, Saint-Cloud, Párizs mellett), ismertebb nevén „Pfalzi Liselotte”, aki férje¹⁷⁴¹ révén Orléans-i hercegnő és így XIV. Lajos francia király sógornője volt. A francia uralkodó testvére nevében a személyes és az uralkodói tulajdonra egyaránt bejelentette örökösödési igényét, melyet I. Lipót császár elutasított. Így a háború s Heidelberg elpusztulása¹⁷⁴² már kikerülhetetlennek bizonyult. Az időközben a választófejedelem titkos tanácsosává lett Hachenberget 1680-ban ebben a tisztségében érte a halál és Heidelbergben, a Szent Péter templomban helyezték örök nyugalomra.¹⁷⁴³ Írásai közül a *Germania media publicis Dissertationibus in Academia Heidelbergensi praeposita*¹⁷⁴⁴ érdekessége a VII. rész 4. paragrafusában a régi német zenéről írott gondolatok.

Tolnay Ferencről 1675. szeptemberétől, disputációja megvédésének idejétől 1679. januárjáig nem dokumentálható mit cselekedett. Ekkor volt Ansbachban, a Brandenburg–Ansbach-i örgróf, Johann Friedrich¹⁷⁴⁵ udvarában, 1679 januárjában, Johann Wolfgang Franck¹⁷⁴⁶ *Die*

¹⁷⁴⁰ KARL, Pfalz, Kurfürst, *Philotei Symbola Christiana, quibus idea hominis Christiani exprimitur*, Frankfurt am Main, Zubrod, 1677, 204 S. A kötetet a huszonhét éves trónörökös herceg adta ki, aki a pfalzi udvar periferiáján, egy nem kedvelt dán hercegnő férjeként élt. Egyre inkább visszavonult és érdeklődése a misztika, az *erbauliche* felé fordult. Hatalomra jutásakor politikáját apja toleranciája helyett a szigorú kálvinista irány követése jellemezte. Az *Emblémakönyv*-beli munkájának nagysága, önállósága nem állapítható meg pontosan.

¹⁷⁴¹ Az Orléans-i herceg, I. Philipp (1640–1701) XIV. Lajos öccse volt. 1671-ben adták hozzá politikai céllal Liselottét, hogy elkerüljék – a mégis elkerülhetetlennek bizonyult – pfalzi örökösödési háborút.

¹⁷⁴² A pfalzi örökösödési háború (1688–1697) során kétszer, 1689-ben és 1693-ban gyújtatta fel XIV. Lajos Heidelberget és környékét Ezéchiél de Mélaç tábornokkal.

¹⁷⁴³ *Die Kunstdenkmäler des Amtsbezirks Heidelberg. (Die Kunstdenkmäler des Großherzogtums Baden, Bd. VIII, 2)*, Tübingen, 1913, S. 165 ff. Die Grabmale der St. Peterskirche in Heidelberg im Jahre 1913; nach Adolf Oechelhäuser (Bearb.): „...Innen, im Chor” belül, a 20. szám alatt Hachenberg „sírja +1680” dátummal. Egyéb helyeken 1681 van megadva halálozási évként.

¹⁷⁴⁴ Paul HACHENBERG, *Germania media publicis Dissertationibus in Academia Heidelbergensi*, 1686, Jena, 2°. 14 művel hozható kapcsolatba közlőként, közreműködőként, illetve némelyik mű több kiadásban látott napvilágot. A legkorábbi kiadás 1672, legkésőbbi 1743-ból való.

¹⁷⁴⁵ Johann Friedrich Brandenburg–Ansbach-i örgróf (1654–1686). Az ansbachi hercegség eléggé változó területi hovatartozású volt, melyet a Hohenzollern Ház mellékágai vezettek 1791-ig, ezután Poroszországhoz, majd 1806-tól a Bajor Királysághoz tartozott.

¹⁷⁴⁶ Johann Wolfgang Franck (1644–1719) zeneszerző és udvari muzsik, akit legújabbban az első német opera vagy daljáték (Singspiel) megalkotójának tartanak. Ansbachban udvari muzsik 1665-től, majd 1673-tól a hercegi udvari zenekar vezetője volt. Még 1679-ben, a *Cecrops* bemutatásának évében gyilkosság miatt elmenekült Hamburgba, ahol 1682–1685 között a Dom kántorja volt. Legalább 12 operát írt még. 1690-ben Angliában koncertezett, ahol valószínűleg meg is halt. Ami J.W. Franck életét és működését illeti, eltérők az adatok, mi főképpen Werner BRAUN tanulmányára támaszkodunk [„Die drey Töchter Cecrops”. *Zur Datierung und Lokalisierung von Johann Wolfgang Francks Oper*, Archiv für Musikwissenschaft, 40. Jahrg., H., 2. (1983), 102–125.] Hans Michel SCHLETTE-
RER, *Das deutsche Singspiel von seinen ersten Anfängen bis auf die neueste Zeit*, Augsburg, 1863; Friedrich ZELLE, *Ein Beitrag zur Geschichte der ältesten deutschen Oper*, Berlin, 1889; Hans-Albrecht KOCH, *Das deutsche Singspiel*, Stuttgart, 1974; Curt SCHMIDT, Christian BERGER, *Oper und Singspiel*; F. STIEGER, *Opernlexikon*, II/1, Tutzing, 1977, 360., etc., művei mellett.

*drey Töchter Cecrops*¹⁷⁴⁷ című mitológiai tárgyú operájának bemutatása, amikor a következőket jegyezték fel: „...Ezután szólt <Aristoteles> (a pfalzi választó kamarása Göellyei Tolnay Ferenc), aki jókívánságaiban az utód iránti reménységnek adott hangot...”¹⁷⁴⁸ E megjegyzés mindenképp sorsa szerencsés fordulatát adja hírül: a hasonlat eszességét, kamarási állása tevékenységének sikerét jelenti, melyet a fenti sorok szerint valószínűleg a pfalzi választó fejedelem, I. Károly Lajos mellett tölthetett be. A „daljáték” bemutatásának érdekességét fokozza még, hogy legújabbban e műve miatt tartják Franckot az első német opera megalkotójának, bár napjainkig csak a librettója maradt fenn. Tovább fokozza a mű érdekességét, hogy az ovidiusi *Metamorphosis*-on¹⁷⁴⁹ alapuló történet írójának a Voltaire által „két évszázad leghíresebb asszonyá”-nak tartott Maria Aurora Königsmarck¹⁷⁵⁰ grófnő bizonyult. Az a tény, hogy a zeneszerzőnek épp a bemutató napján elkövetett gyilkossága miatt kellett elmenekülnie, növeli a szerzemény és kompozitora körüli érdekességeket. A Brandenburg–Ansbach-i örgróf, Johann Friedrich¹⁷⁵¹ 1673-ban, uralkodásának kezdetekor az addigi udvari zenészt, Johann Wolfgang Franckot a hercegi udvari zenekar vezetőjévé nevezte ki. Johann Friedrich örgróf felesége 1673-tól Johanna Elisabeth von Baden–Durlach (1651–1680) volt, s az opera vagy más minősítés szerint, a „daljáték” bemutatásakor jókívánságait kifejező Tolnay az 1679-ben megszületendő, rövid életű Charlotte Sophie (1679–1680) nevű gyermekükre gondolhatott. Valószínűleg II. Károly Lajos 1685-ben bekövetkezett halála és a pfalzi örökösödési háború (1688–1697) következményeként nincsenek adataink Tolnayról első braunschweigi, 1696. május 30-i levelének dátumáig. Feltételezhetően Hachenberg és a pfalzi

¹⁷⁴⁷ Cecrops, Athén első királya, félig ember, félig kígyó testű volt. Pandrosos, Herse und Aglauros voltak leányai. A történet alaptémája Ovidius *Metamorfózisok*-ja [2. ének]. Königsmarck grófnő műve az udvari élet által a cselekedeteikben és érzelmeik szabad kifejezésében erősen korlátozott nők érzéseit, tapasztalatait mondja el.

¹⁷⁴⁸ „...Danach sprach „Aristoteles” (der kurpfälzische Kammerer Franz Tolnay de Goellye) in einem Glückwunsch die Hoffnung auf Nachwuchs aus ...” I. a 13. jegyzet, Werner BRAUN, *i. m.*

¹⁷⁴⁹ AZ utalás helye: Publius OVIDIUS NASO, *Metamorphosen*, übersetzt und herausgegeben von Hermann BREITENBACH mit einer Einleitung von L. P. WILKINSON, Philipp Reclam jun., Stuttgart, 2003; II. ének, a következő sorok: 554–565, 784, 797, 806.

¹⁷⁵⁰ Maria Aurora von Königsmarck (1662. ápr. 28.–1728.) Erős Ágost kedvese, Amandine Aurore Lucie Dupin (1804–1876), azaz George Sand francia író nője. Nemcsak szép, de nagyon művelt, tehetséges hölgy volt, költeményeket, daljátékokat és elbeszéléseket írt, melyeket egy másik neves tisztelője, a wolfenbütteli Anton Ulrich herceg a *Römische Octavia* című művébe beolvasztott. Az események tovább bonyolódtak azáltal, hogy a grófnő öccsét, Philipp Christoph von Königsmarckot (1665–1794) állítólag gyengéd szálak fűzték a hercegi család másik ágában boldogtalan házasságban élő Sophie Dorothea hercegnőhöz, aki életfogytig tartó fogsággal, míg a gróf életével fizetett gyengéd viszonyukért. Lehet, hogy a gróf csak a rossz légkörből való menekülésben lett volna a hercegnő segítségére. Kideríthetetlen körülmények között tűnt el gróf Königsmarck, aki a szász választóval, a későbbi lengyel királlyal, Erős Ágosttal jó viszonyban volt. Felkeresésére indult nővére végül is Erős Ágost kedvese lett, e frigyből származott Szász Mór, francia marsall. A következő tanulmányok mindegyike a grófnő életével, illetve a dalmű szerzőségének kérdésével foglalkozik: *Daphnis*, Zeitschrift für Mittlere Deutsche Literatur, Bd. 17, (1988), Heft 2, következő oldalain 441–480: Helene M. KASTINGER RILEY, *Liebe in der Sicht der Frau des 17. Jahrhunderts*, 441–456, különösen a 446; Jean M. WOODS, *Aurora von Königsmarck's Singpiel. 'Die drey Töchter Cecrops'*, 457–466; Solveig OLSEN, *Aurora von Königsmarck's Singpiel. 'Die drey Töchter Cecrops'*, 467–480.

¹⁷⁵¹ Johann Friedrich Brandenburg–Ansbach örgróf (1654–1686). Az ansbachi hercegség eléggé változó területi hovatartozású volt, melyet a Hohenzollern ház mellékágai vezettek 1791-ig, ezután Poroszországhoz, majd 1806-tól a Bajor Királysághoz tartozott.

választófejedelem tanácsára, közbenjárására vagy a velük való kapcsolat révén kerülhetett Göellyei Tolnay Ferenc a wolfenbütteli hercegi udvarral, pontosabban August Wilhelm (1662. március 8.–1731. március 23.) herceggel érintkezésbe. Wolfenbüttel 1753-ig volt a Braunschweig–Wolfenbüttel hercegség fővárosa, ahol 1691–1716 között nem kisebb személyiség, mint Leibniz ügyelt, más elfoglaltságai mellett a „világ nyolcadik csodájaként” számon tartott könyvtárra. Ez az az időszak még, amikor a francia jezsuita teológus Jacques-Bénigne Bossuet (1627–1704) az *Histoire des variations des Eglises protestantes* [A protestáns egyházak bizonytalanságának története] című 1688-ban nyomtatásban megjelent írásának hatásaként levelezés útján folytatott vitában nem kevesebbről folyt a szó Leibniz, illetve Gerard Wolter Molanus¹⁷⁵² között, mint a keresztény, azaz a katolikus és a protestáns egyházak újra egyesítésének lehetőségéről. Magyar vonatkozását Christoph Rojas y Spinola¹⁷⁵³ püspök-diplomata jelentette a *De confessione orthodoxae fidei Hungaricarum Ecclesiarum* című, 1692-ben megjelent traktátusával. Spinola 1683-tól levelezett Leibniz-cel,¹⁷⁵⁴ aki életrajzát is meg akarta írni. Leibniz 1691-ben járt Bécsben és Spinolával közösen művet írtak Leopold császárnak az egyház egységének kérdéséről.¹⁷⁵⁵ Leibniz és Spinola levelezése Bossuet¹⁷⁵⁶ *Oeuvres posthumes* első kötetében, 1753-ban jelent meg nyomtatásban. A vallás kérdéseiben kibékítőleg működni akaró Leibniz példaként olvashatott olyan XVI. századi tudósokról, mint Erasmus és Vives,¹⁷⁵⁷ akiket félreállítottak eretnokség vádjával, ahelyett, hogy toleranciájukat értékelték volna, ahogyan Bossuet írta e két szerzőről, akiket IV. Pál pápa 1559-es dekrétuma a tiltott könyvek listájára tett. Bár a tiltás Joannes Ludovicus

¹⁷⁵² Heinz Weidemann, *Gerard Walter Molanus. Abt zu Loccum*, Bd. 2., Göttingen, 1929.

¹⁷⁵³ Christoph Rojas y Spinola (1626–1695), apja Diego de Gentil, a spanyol hadseregben katona; anyja Isabella de Rojas y Spinola volt. Ferences rendi szerzetes lett, 1657-ig Kölnben tartott teológiai, filozófiai előadásokat, majd IV. Fülöp spanyol király 1666-ban diplomáciai feladattal Lipót császárhoz, Bécsbe küldte. A török veszély ellen pápai segítséget kívánt közreműködésével Lipót császár szerezni, ezért 1664-ben, 1677-ben Rómába küldte. Tina püspöke, majd 1685. július 27-én Bécsújhely püspöke lett. Többször járt császári megbízással Magyarországon is, 1681-ben Sopronban volt a magyar protestánsokkal egyezkedni, majd 1691, 1692-ben is. L. Hermann TÜCHLE, *Neue Quellen zu den Reunionsverhandlungen des Bischofs Spinola und seines Nachfolgers*, in Joseph RATZINGER–Heinrich FRIES, *Einsicht und Glaube*, Freiburg, Basel, Wien, 1962, 405–437. A rövidség kedvéért Spinolának nevezzük a püspököt, a Francisco de Rojas-szal való összekeverés elkerülése végett.

¹⁷⁵⁴ Gottfried Wilhelm LEIBNIZ, *Sämtliche Schriften und Briefe*, hrsg. von der Preußischen Akademie der Wissenschaften, Reihe I., Allgemeiner, politischer und historischer Briefwechsel, Bd. 3., Leipzig, 1938; Bd. 5–7, 9–11, Berlin, 1954–1983.

¹⁷⁵⁵ Paul Eisenkopf, *Leibniz und die Einigung der Christenheit, Überlegungen zur Reunion der evangelischen und katholischen Kirche*, Paderborn, 1975, 216.

¹⁷⁵⁶ Edmond HUGUES, *Leibniz et Bossuet*, Essai sur le protestantisme, Montauban, 1871; J.-B. BOSSUET, *Oeuvres complètes...* publiés... par Francois Lachat, Paris 1864. A jezsuita Bossuet egyébként vallási kérdésekben türelmetlen (intranszigenz) volt, Leibniz-cal ellentétben, l., J.-B. Bossuet, *Cogitationes privatae de methodo reunionis ecclesiae protestantium cum ecclesia romano-catholica*, az *Összes művek*, 17. k., 467, „azaz a katolikusoknak a tanban (a dogmában) lehetetlen bármiféle változtatás”, Molanus nyitottabb volt, lehetségesnek tartotta a protestánsok visszatérését a tridenti zsinat értelmében, a katolikus egyházba.

¹⁷⁵⁷ Juan Luis Vives (1492–1540) katalán származású pedagógus, filozófus, a XVI. században Thomas Morus, Rotterdami Erasmus alkotta körhöz tartozott. Legjelentősebb művei, Joannes Ludovicus VIVES, *De tractendis disciplinis*, Brugis, 1531; Uő, *De concordia et discordia in humano genere*, Brugis, 1529; *Liber de pacificatione*, Brugis, 1529; a *De subventionem pauperum*, Brugis, 1526; és a *De Europae dissidiis et bello Turcico*, Brugis, 1526.

Vives és néhány művének egészen a XVIII. századig tartó nagy népszerűségét csak mérsékelten korlátozta, mert mind a katolikusok, mind a protestánsok – kálvinisták, lutheranusok etc. – ismerték és használták műveit. A wolfenbütteli udvarban¹⁷⁵⁸ és a helmstedti egyetemen is a kedvelt és tisztelt szerzők közé tartozott.¹⁷⁵⁹ Az 1696–1698 közti időszakban Rudolf August (1627–1704) a kormányzó herceg; 1704-től az irodalommal, a költészettel is foglalkozó nagyhírű öccse, Anton Ulrich (1633–1714), őt követte 1714-től 1731-ig kevésbé tehetségesnek tartott idősebb fia, August Wilhelm.

Tolnaynak hét darab – részben a tinta helyenkénti fakósága, részben a kézírás miatt – elég rosszul olvasható levele maradt fenn. Az 1697-es évből, nem tudni, mi okból, nincs egy sem. Második levele 1698. február 21-én Braunschweighból, az „államtitkárnak”, Papének címzett borítékkal őrződött meg. Az elég homályos utalásokból arra következtethetünk, hogy Tolnay elsősorban August Wilhelm herceg szolgálatában állt, tevékenykedett, de az ekkor még társuralkodó és trónörökös herceg, Anton Ulrich-kal is kapcsolatban állt. A leveleinek hangvétele, célzásai azt sugallják, hogy „két úr” szolgája lehetett Tolnay. Ki a második, rangban alacsonyabb „herceg”, még nem tudható. Az utalások némelyikére több mint háromszáz év távlatából nem vetődik kellő fény. Tolnay missziója sikerében reménykedik, mely nem azonos August Wilhelm tervezett párizsi útjának intézésével, ahol 1701 májusában járt a herceg. A többnyire Braunschweigban tartózkodó August Wilhelm herceg egész életében apja árnyékában állt, és még azt is el kellett viselnie, hogy öccse, Ludwig Rudolf volt a kedvenc. Anton Ulrich hercegnek azonban igaza volt fiai megítélésében. August Wilhelm kegyencekkel, elsősorban Detlev von Dehn intrikáival és rossz módszerekkel csődbe kormányozta a hercegséget. Némiképp azonban igaztalan vele az utókor, hiszen apja halálakor annak pompakedveléséből származó kiadások mellett az eltervezett, illetve elkezdett építkezéseket és ezek költségeit is örökölte. A harmadik felesége¹⁷⁶⁰ örökségeként kapott braunschweigi *Grauenhof*-ban tartózkodott többnyire. Jelentősen az egyházpolitikába avatkozott be, a lutheri irányt támogatta, felesége biblia- és vallási tárgyú írások gyűjtőszövegyétől is segítve.¹⁷⁶¹

Göelleyei Tolnay Ferenc titokzatos tevékenységének nem tudjuk, mi volt a célja. 1698. novemberétől – egyelőre – nincs adat a „pfalzi Arisztotelesz”-ről.

¹⁷⁵⁸ Mária H. KAKUCSKA, *Einige Gedanken hervorgerufen durch die „Linguae Latinae Exercitatio” von Joannes Ludovicus Vives*. (Előadás Budapesten a 13. Neo-Latin konferencián, 2006. augusztus 6–13.)

¹⁷⁵⁹ *Verzeichnis der im deutschen Sprachbereich erschienenen deutschen Drucke des XVI. Jahrhunderts*, I, Abteilung, Bd. 21., 1994, 285–307, (VD16) és *ibid. des XVII. Jahrhunderts* (VD17); Ingrid HENZE, *Der Lehrstuhl für Poesie an der Universität Helmstedt, bis zum Tode Heinrich Meiboms der Ältere († 1625). Eine Untersuchung zur Rezeption antiker Dichtung im lutherischen Späthumanismus*, Hildesheim, 1990, 59–60, 65–66.

¹⁷⁶⁰ August Wilhelm első felesége 1681-ben Christine Sophie von Braunschweig–Wolfenbüttel lett, aki Rudolf August herceg leánya volt; a második 1695-ben Sophie Amalie von Holstein–Gottorp, és a harmadik 1710-ben Elisabeth Sophie Marie von Holstein–Norburg. Három házasságából nem származott utód.

¹⁷⁶¹ Az „okeri róka” névvel is illetett apja, Anton Ulrich társuralkodóként lényegében bátyja helyett is vezette a hercegség ügyeit. Wolfenbüttel folyója az Oker, innen az elnevezés. Anton Ulrich unokája, Elisabeth Christine (1691–1750) a leendő császárral, VI. Károllyal tervezett házasságnak feltétele a hercegnő katolizálása volt. E házasságban született 1717-ben Mária Terézia osztrák császárnő és magyar királynő. Anton Ulrich már 1704-ben két irénikus beállítottságú teológus, a helmstedti Fabricius és a Corvey-i Florenz van de Velde tanácsát kérte „a vallásváltoztatás lélekre való nem káros hatásairól”. 1709 karácsonya körüli katolizálásának a következő év márciusi nyilvánosságra hozatala nagy riadalmat keltett.

Egy török utazó a magyar Szent Koronáról¹⁷⁶²

A Szent Korona a keresztény magyar államiság egyik legfontosabb jelképe. Bár történetének megismerése régóta foglalkoztatja a kutatókat, a közelmúlt eredményei azt bizonyítják, hogy még alapvető kérdésekben is lehet újat mondani, s rendkívül fontos volna egy új, szisztematikus forrásfeltárás, különösen kora és modern kori történetére vonatkozóan.¹⁷⁶³ Jelen tanulmányunkkal e munkához kívánunk hozzájárulni, egy Magyarországon eddig jószerivel ismeretlen leírás – terjedelmi okokból sajnos csak részleges – közreadásával. A jeles török utazó, Evlia cselebi ugyanis 1665 nyarán – állítása szerint legalábbis – saját szemével látta a hatalmi jelvényt, amelynek történetéről útleírásának több helyén is hosszasan értekezett.

Evlia munkáját Szekfű Gyula 1916-ban írott kritikája óta a gyanú árnya lengi körül.¹⁷⁶⁴ Erről azonban a 17. századi utazó csak részben tehet: számos probléma a Karácson Imre által készített magyar fordításra vezethető vissza, amelyet a magyar kutatók java része – többek között Szekfű is – forgatott. Karácson munkája a maga korában rendkívül komoly tudományos teljesítménynek számított. Az útleírás török kiadásának – számos magyar vonatkozású részt tartalmazó – 5. és 6. kötete 1898-ban és 1901-ben jelent meg Isztambulban.¹⁷⁶⁵ Ez utóbbi munkálatainál – Vámbéry ajánlására – már maga Karácson Imre is segédkezett: ő korrektúrázta a kinyomott íveket – de persze a kéziratot nem látta.¹⁷⁶⁶ E kiadások alapján készítette el a magyar fordítás első, 1904-ben megjelent kötetét, amely egyúttal az első Evliafordítás is a világon.¹⁷⁶⁷ Karácson később Isztambulba utazott, ahol kutatásai során rádöbrent, hogy a 7. könyv jelentős része is magyar vonatkozású. A politikai okokból igencsak gyanakvó török hatóságok akadékoskodásai ellenére 1907 végére lefordította a kérdéses részeket,

¹⁷⁶² A tanulmány az OTKA F 048 361. sz. pályázatának támogatásával készült.

¹⁷⁶³ Például: Váczy Péter kutatásai arra hívták fel a figyelmet, hogy a Szilveszteri adományozás filológiai háttere igen bizonytalan, s a pápa valószínűleg nem küldött koronát Istvánnak. VÁCZY Péter, *Merseburgi Thietmar a magyar királykoronázásról*, Történelmi Szemle 1985/4, 628–642. Iván László bizonyította, hogy 1529-ben a hatalmi jelvényt Perényi Péter koronaőr nem vitte magával siklósi várába, így a korona megszerzésének – a szakirodalomban is oly gyakran idézett – romantikus története egyszerűen nem igaz. IVÁN László, *A visegrádi vár története a kezdetektől 1685-ig*, Visegrád, 2004, 138–139. Pálffy Géza egy olyan balesetet ismertetett, amely akár a kereszt elferdülésének magyarázatát is adhatja. PÁLFFY Géza, *Az elcserélt kulcs. Mikor ferdült el a Szent Korona keresztje?* Magyar Nemzet, 67:142. sz. (2004. június 5., szombat), 36. Uő, *A Szent Korona és a koronáláda balesete 1638-ban*, (kézirat). PÁLFFY Géza, *Koronázási lakomák a 15–17. századi Magyarországon. Az önálló magyar királyi udvar asztali ceremóniarendjének kora újkori továbbéléséről és a politikai elit hatalmi reprezentációjáról*, Századok, 138(2004):5, 1005–1101.

¹⁷⁶⁴ SZEKFÜ Gyula, *Bevezetés (Kütfőkritikai tanulmány a hódoltság korabeli török történetirókról)*, in *Török történetírók III*, Budapest, 1916, 1–63, főleg: 7–33.

¹⁷⁶⁵ EVLIYÂ Çelebi, ~ seyâhatnâmesi. Haz: Ahmed CEVDET. V, VI. İstanbul, 1315/1898, 1318/1901.

¹⁷⁶⁶ *Evlia Cselebi török világutazó magyarországi utazásai 1660–1664*, fordította és jegyzetekkel kísérte Dr. KARÁCSON Imre, Budapest, 1904, XI, XIII. (A kötet FODOR Pál előszavával és szómagyarázataival 1985-ben újra megjelent.)

¹⁷⁶⁷ EVLIA, 1904.

amelyek 1908-ban Budapesten nyomtatásban is napvilágot láttak.¹⁷⁶⁸ Az a furcsa helyzet állt elő, hogy a mű 7. kötete előbb jelent meg magyarul, mint törökül, időközben ugyanis a török cenzúra leállította a kiadást, amely csak közel 30 év múlva indulhatott újra.

A fordítás körülményei erősen meghatározták annak minőségét is. Az 5. és a 6. könyv szövege hiányosan, Ahmed Dzsevdet kiadói elképzelései és az oszmán cenzúra tilalmai által megcsontított formában jutott el Karácsonhoz, aki hiába tudott remekül oszmánul, fordítása szükségképpen a kiadás összes hibáját magán viselte. A 7. könyv fordítása azonban egy – az autográfhoz igen közel álló – kézirat alapján készült. Sajnos a hatósági tiltás, a rossz munkakörülmények és az időhiány nem adtak lehetőséget igazi minőségi munkára: a magyar fordítás második kötete is számos hibát rejt.¹⁷⁶⁹

A minket érdeklő részek az 5. és a 7. könyvben olvashatóak, de a magyar fordításból a fent említett okok miatt javarészt kimaradtak. Nagy többségük azonban hozzáférhető mind az 1928-ban napvilágot látott törökországi arab betűs,¹⁷⁷⁰ mind a közelmúltban megjelent, s az autográfnek tekinthető példány¹⁷⁷¹ alapján készített latin betűs kiadásban is.¹⁷⁷²

Evlia cselebi két alkalommal ír hosszan a koronáról: bécsi,¹⁷⁷³ valamint a Volga melletti Szaraj¹⁷⁷⁴ városában tett látogatása kapcsán. A két, többé-kevésbé megegyező leírásban olvashatjuk mindazt, amit utazónk a magyar koronáról érdemesnek tartott elmondani: annak történetét és leírását is. További három esetben a korona históriájának egy-egy részletével foglalkozik, egy-egy, a hatalmi jelvény szempontjából meghatározó helyen – Visegrádon,¹⁷⁷⁵ Pozsonyban¹⁷⁷⁶ és Csáktornyan¹⁷⁷⁷ – tett utazásával összefüggésben. A korona történetének három szakasza került kiemelésre: a hatalmi jelvény Magyarországra kerülése illetve eredete, a Szülejmani idők eseményei, és Evlia jelenkora, az 1660-as évek közepe. Vizsgálódásunkat ez utóbbival kezdjük, mivel itt kerül sor a hatalmi jelvény tényleges leírására is.

Evlia Bécsben

A jeles utazó Kara Mehmed pasa kíséretében érkezett Bécsbe 1665. nyarán. A történészek szeme elől szinte rejtőzködő Evlia cselebi ezen utazását levéltári forrás is igazolja: a török

¹⁷⁶⁸ *Evlia Cselebi török világutazó magyarországi utazásai II, 1664–1666*, ford., jegyz. Dr. KARÁCSON Imre, Budapest, 1908. (Török–magyar kori történelmi emlékek II, Írók.)

¹⁷⁶⁹ FODOR Pál, *Evlia Cselebi útleírása*, Keletkutatás, 1990 ősz, 51–53.

¹⁷⁷⁰ EVLIYÂ Çelebi Seyâhatnâmesi. 7. Cild. İstanbul, 1928. (Devlet Matbaası)

¹⁷⁷¹ Valójában nem autográf: Evlia minden bizonnyal tollba mondta a szöveget írnokának. Az első köteteket azután saját kezűleg javította.

¹⁷⁷² EVLIYÂ Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî: *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*. Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 307 Yazmasının Transkripsiyonu – Dizini. 5. Kitap. Haz. Yücel Dağlı–Seyit Ali Kahraman–İbrahim Sezgin. İstanbul, 2001. (a továbbiakban: *Evliyâ 5*); Uő, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*. Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 308 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu – Dizini. 7. Kitap. Haz. Yücel Dağlı–Seyit Ali Kahraman–Robert Dankoff. İstanbul, 2003. (a továbbiakban: *Evliyâ 7*)

¹⁷⁷³ EVLIYÂ 7., 117–118. (magyarul csak egy egészen rövid részlet olvasható: EVLIA, 1908, 187.)

¹⁷⁷⁴ EVLIYÂ 7., 313. (magyarul nem jelent meg)

¹⁷⁷⁵ EVLIYÂ 7., 49–50. (magyarul egy részlet: EVLIA, 1908, 88.)

¹⁷⁷⁶ EVLIYÂ 7., 130–131. (magyarul egy részlet: EVLIA, 1908, 206.)

¹⁷⁷⁷ EVLIYÂ 5., 280–282. (magyarul részletei: EVLIA, 1985, 68, 70.)

követség elszállásolási lajstromában ő is szerepel.¹⁷⁷⁸ Előkelő rokonsága révén a delegáció tekintélyes tagjai közé tartozott, ezért minden bizonnyal részt vett a császári audienciákon. Más kérdés, hogy magát a koronát tényleg láthatta-e? Evlia szerint 1663-ban a hatalmi jelvényt Pozsonyból Bécsbe, majd Prágába menekítették, nehogy az Érsekújvár ellen felvonuló oszmánok kezébe kerüljön. 1665-ben azonban Kara Mehmed pasa tiszteletére – mint ahogy a jelentősebb eseményeknél szokásban volt – Bécsbe hozták. E leírás azonban több sebből vérzik. 1663-ban ugyan valóban Bécsbe vitték a koronát, de távolabbra már nem szállították. 1664 őszén pedig visszakerült Pozsonyba, mivel a magyar rendek ragaszkodtak hozzá, hogy az államiság jelképét a Magyar Királyság területén őrizték.¹⁷⁷⁹ Tudnunk kell azt is, hogy a hatalmi szimbólumot igen ritkán, szinte kizárólag csak a koronázások alkalmával vették elő, teljesen valószínűtlen tehát, hogy 1665-ben Bécsbe szállították volna.¹⁷⁸⁰ De van egy másik bökkenő is: a vasvári békét az oszmán szultán és a Habsburg Monarchia uralkodója – akinek legmagasabb rangja a német-római császári cím – kötötte egymással, így semmi sem indokolja a magyar királyi korona használatát az uralkodói reprezentációban. Az a magyar királykoronázások mellett csupán a császártemetéseken kapott reprezentatív szerepet, de akkor is csak másolatban, miként a német-római és cseh felségjelvények.¹⁷⁸¹ Ha valaminek, akkor a német-római birodalmi koronának kellett volna jelen lennie, amelyet azonban a 15. századtól Nürnbergben őriztek, s ugyancsak nagyon ritkán, a császárkoronázások alkalmával vettek elő. Fontosabb reprezentációs alkalmakkor ennek is különféle másolatait használták, amelyek kinézetéről, történetéről jelenleg még viszonylag keveset tudunk.¹⁷⁸²

Lássuk ezek után, milyennek találta Evlia a „magyar koronát”! Az óriási, egy vagy két ruméliai kile¹⁷⁸³ súlyú ékszer 18, ékkövekkel gazdagon díszített láncon függött a császári trón felett, s még két párkányra is támaszkodott. Így aki a császár elé járult, úgy látta, mintha az uralkodó fején lenne. Maga a korona egy ékkövekkel gazdagon feldíszített, csúcsos bőrsüveg, amelynek tetején ékköves karika szolgál a már említett láncok rögzítésére. A tárgyat a fehér és a zöld szín jellemzi.

A leírás némiképp elbizonytalanítja az olvasót. A nagy méretek és a felfüggesztés nem annyira valódi koronára, mint inkább valamiféle baldachinra utalnak. Különös a korona tetején megjelenő karika említése is. A magyar koronát alapvetően a képek jellemzik, s nem az ékkövek, ezekről Evlia mégsem beszél. Azt hiszem, ha Evlia látott valamit, az semmiképpen sem lehetett a magyar hatalmi szimbólum, de talán még annak másolata sem; talán a császári korona valamiféle reprezentatív célból alkalmazott imitációját szemlélhette meg. A fontos inkább az, hogy Evlia ez esetben a magyar koronát *akarta* látni. Mert hogy érdeklődött iránta, az nem kétséges.

¹⁷⁷⁸ FODOR, 1990, 42.

¹⁷⁷⁹ Lippay György, Wesselényi Ferenc, Szelepcsényi György, Nádasdy Ferenc, Pálffy Miklós, Zichy István és Osztrócs Mátyás átvételi elismervénye a korona Bécsből történő visszahozataláról, 1664. december 19. (Magyar Országos Levéltár, N 48. Lad. K. Nro1. No 34. Az adatért Pálffy Gézának tartozom köszönettel.) A korona hazatéréséről: TAKÁTS Sándor, *A mi Szent Koronánk*, in UŐ, *Régi idők, régi emberek*, Budapest, é. n., 462.

¹⁷⁸⁰ PÁLFFY, Kézirat.

¹⁷⁸¹ PÁLFFY Géza, *Magyar címerek, zászlók és felségjelvények a Habsburgok dinasztikus-hatalmi reprezentációjában a 16. században*, Történelmi Szemle 47 (2005) 3–4. sz. Tóth István György- emlékszáma, 241–275.

¹⁷⁸² KRAMP, Mario ed., *Kronungen. Könige in Aachen – Geschichte und Mythos. Katalog der Ausstellung*, 2. Bde. Mainz, Philipp von Zabern, 2000. (Az adatot Pálffy Gézának köszönöm.)

¹⁷⁸³ Török súly és ürmérték: 36,5 kg.

Evliya a korona őstörténetét csak vázlatosan meséli el, elsősorban a fontosabb uralkodók nevét említi. Szerinte a jelvény eredendően Húseng sahé, a perzsa mitológia jeles királyáé, a Pisdádi dinasztia alapítójáé volt,¹⁷⁸⁴ akiről a Volga mellett fekvő Szaráj városa kapcsán ír hosszabban. Itt meglátogatta az uralkodó sírját, amelyen a korona – a Bécsben látottával megegyező – márványba faragott képét is megtekintette. Húseng nem akárcsi, az első emberek egyike, a perzsa Prométheusz, a tűz megszerzője, s számos mesterség – pl. a vasművesség – feltalálója. Ő az első uralkodó, így ő az első, aki hatalmának megjelenítéseképpen koronát viselt.¹⁷⁸⁵ (Megjegyzendő ugyanakkor, hogy Evliya úgy tudta, hogy a később említendő Menúcsehr apját is Húsengnek hívták.)

A következő, emblematikus személy Iszkedner, azaz Nagy Sándor: a korona többnyire az ő nevével szerepel, mint iszkenderi korona. Ő a muszlim gondolkodásban az ideális – vitéz, bölcs, igazságos – uralkodó jelképe. Bár néhány száz évvel Mohamed előtt jött a világra, mégis megismerkedett az igaz hittel, hódításaival ennek elterjesztését szolgálta. E közben az egész világot uralma alá hajtotta. Ő tehát a hitharcos uralkodók mintaképe, az igazi gázi, akinek példáját követni kell.¹⁷⁸⁶

Néhány száz évvel később Menúcsehr, egy másik legendás perzsa uralkodó szerzi meg a nagymúltú hatalmi szimbólumot. Menúcsehr Feridún leszármazottja – többnyire unokájaként vagy dédunokájaként említik –, s legfőbb tette a testvérgyilkos Túr legyőzése és elpusztítása. A családi belviszály nyomán lángolt fel Irán és Túrán harca, amelynek azután maga Menúcsehr is áldozatul esett.¹⁷⁸⁷

Menúcsehr mellett kerül említésre Núsínreván is, aki valós történeti személy: II. Hoszrau szászánida uralkodó (531–579), aki a muszlim gondolkodásban igazságosságáról közismert. Állítólag Mohamed is nagy elismeréssel nyilatkozott róla, és kvázi-muszlimnak tekintette.

Tőle az ékszer Menúcsehr gyermekeihez vándorol vissza. Az uralkodónak Maszúdí szerint hét fia volt, apja után a legidősebb, Novzar örökölte a trónt. Egyik fivérével együtt azonban elesett a turániak elleni harcban, s bukása után Iránt 12 évig Afraszjáb – aki állítólag a török Alp Er Tongával azonos – birtokolta.¹⁷⁸⁸ Ezzel többé-kevésbé összevág Evliya közlése, mely szerint Menúcsehr négy fia belháborúk következtében volt kénytelen elmenekülni Adzsemből (Perzsiából) vagy a Máveráünnahrból (azaz a Turáni alföldről). A hercegek a Kárpát-medencében találtak új hazára, ahol utódaik megsokasodtak, leszármazottaik a magyarok.

A magyar korona „keleti” eredete nem Evliya leleménye. 1529-ben, amikor a korona Szülejmán szultán kezébe került, Ibrahim pasa nagyvezír mint Núsínreván – az Evliya által említett II. Hoszrau szászánida uralkodó – idejéből való jelképet mutatta be a pasák és a

¹⁷⁸⁴ Az azonosítást fiának, Tahmuresnek az említése teszi bizonyossá. (EVLIYÂ 7, 313.)

¹⁷⁸⁵ H. MASSÉ, *Hūshang. Encyclopaedia of Islam*, III, Leiden–London, 1971, 637–638.

¹⁷⁸⁶ FODOR Pál, *A szimurg és a sárkány. Az Oszmán Birodalom és Magyarország (1390–1533)*, in *Közép-Európa harca a török ellen a 16. század első felében*, szerk. ZOMBORI István, Budapest, 2004, 34.; NYITRAI István, *Seyyed Loqmân Kiegészítése és a perzsa történeti eposz az Oszmán Birodalomban*, Budapest, 1995, 112–165. (Kandidátusi disszertáció, kézirat)

¹⁷⁸⁷ *Cambridge History of Iran*, 3/1, *The Seleucid, Parthian and Sasanid Periods*, Ed. Ehsan YARSHATER, Cambridge, 1983, 433–436.

¹⁷⁸⁸ C. E. BOSWORTH, *Pīshdādids. Encyclopaedia of Islam*, VIII, Leiden, 1995, 312; Tahsin YAZICI, *Efrāsiyâb*, in *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* 22, İstanbul, 2000, 478–479.

bégek előtt.¹⁷⁸⁹ Kátib Mehmed krónikájában (1577/78) már arról ír, hogy a korona ténylegesen is a híres szászánida uralkodóé volt.¹⁷⁹⁰ Ibrahim Pecsevi, a jeles, pécsi születésű török történetíró szerint pedig a magyarok azt állítják, hogy a korona Nagy Sándortól származik, s Núsínrevánon keresztül került hozzájuk (1640 körül).¹⁷⁹¹ Evlia tehát egy régóta létező hagyományt jegyzett le, a korábbi forrásoknál sokkal részletesebben. Korábbra teszi azonban a korona eredetét, amikor Húseng sahhoz köti, s újat mond akkor is, amikor a magyarokat Menúcsehr utódainak, így perzsa eredetűnek tünteti fel. (Megjegyzendő, hogy a magyaroknak is volt valamiféle elképzelésük a Nagy Sándortól származó koronáról: a Bocskainak küldött koronát több kortárs is a nagy makedón uralkodónak tulajdonította.)

A Szent Korona Szülejmán kezében

A korona következő néhány száz éves történetét Evlia röviden intézi el: a magyar uralkodók kezében volt. Annál hosszabban mesél a szülejmani idők eseményeiről. (A történetet a jobb elemezhetőség kedvéért részekre bontottuk.)

a.) Evlia úgy tudja, hogy „amikor Szülejmán szultán a várat elfoglalta, Iszkender koronája a visegrádi várral együtt Szülejmán szultánhoz került, s a szultáni kincstárban volt.” Megszerzésének történetét a vár leírása kapcsán meséli el részletesen: 1544-ben Jahjapasazáde Mehmed budai beglerbég megostromolta és feladásra kényszerítette a várat, ahol azonban a kivonuló magyarok „ottfelejtették” a koronát. Amikor ráeszméltek hibájukra, megpróbálták visszafordulni, de a janicsárok felmorzsolták őket. A korona Budára került, ahol három évig őrizték.

b.) „Amikor Szülejmán szultán Budát az erdélyi királynak, János bánnak ajándékozta, a hitetlenek Iszkender koronájára vágyakoztak. [...] Szülejmán szultán János királynak ajándékozta a koronát. János király e koronát a hitetlenek nagy ünneplése közepette Székesfehérváron a fejére tette, s független budai király és magyar császár lett [...] a hitetlenek törvénye szerint a koronát egy bánnal őriztette.”

c.) „Egy Perényi Péter nevezetű hitelent – Siklós herceget – nevezték ki a korona őrzésére, aki hol Visegrád várába, hol Esztergomba, hol pedig Siklós várába vitette azt. Egy nap Pécs kapitánya, egy Püspök nevű átkozott tízezer lovas katonával a korona örét, Perényi Pétert megtámadta, őt magát és háza népét megverte, a koronát elvette, és Sopron várába vitte.”

d.) A hatalmi jelvényt Sopronban őrzik a „német császár számára”. „Azután Szülejmán szultán 938-ban [1531. aug. 14–1532. aug. 2.] az Alamán [a Habsburg Birodalom] elleni hadjáratba menet Sopron várát elfoglalta, Iszkender koronáját újra megszerezte, s a szultáni kincstárba őriztette.”

e.) „Azután amikor Szülejmán szultán a német királlyal megegyezett, hogy Zrínyioglut és Battyányoglut, röviden a hét herceg urat és kutyát elpusztítja, a [megegyezés] feltételei szerint a koronát Szülejmán szultán kincstárából kihozták, és Ferdinándnak, a német királynak odaadták. [...] Azután az egyezmény feltételei szerint, amikor a császár kérte, Szülejmán

¹⁷⁸⁹ FERIDÚN beg, *Münseátu'sz-szalátín*, I, Isztambul, 1858, 576. Magyarul: *Török Történetírók I*, ford. THÚRY József, Budapest, 1893, 343–344; FODOR Pál, *Magyarország és a török hódítás*, Budapest, 1991, 142.

¹⁷⁹⁰ *Török történetírók II*, ford. THÚRY József, Budapest, 1896, 381–382.

¹⁷⁹¹ İbrahim PEÇEVÎ, *Târih*, İstanbul, 1866, I, 139. magyarul: THÚRY József, *Pecsevi viszonya a magyar történetíráshoz*, II. közlemény, Századok 26(1892). 344.

szultán Zrínyioglú tartományából 140 várat kézre kerített, s békével a szerencsés kapuhoz [Isztambulba] visszatért. Azóta Hüseng sah koronája a német császárnál van.”

A korona Habsburg-kézre kerüléséről azonban Evlia egy másik történetet is feljegyzett: „Hogy Szülejmán országaikon bosszút álljon, Siklós bevételekor a Zrínyieknek, a Nádasdiknak és a Batthyányiaknak adta a koronát. E hét herceg pedig zöld bársonykalapot öltött, melyek az oszmánoktól származtak, s aztán elmentek. Azután Szülejmán szultán a német császártól elfoglalta Budát, Esztergomot és Székesfehérvárt, röviden szólva 76 darab várat.” „Szülejmán szultán Iszkender goronának nevezett koronáját ezeknek ajándékozta, s az öreg Zrínyi a királyságot követelte”, „amikor Szelim szultán Isztambulba ment, a német császár kivonult Zrínyioglú ellen [...] Három évnyi kemény harc után nagyon helytelenül a koronát a német császárnak odaadták.”

Bár a história – a végét leszámítva – első pillantásra kerek egészet alkot, valójában önmagában is ellentmondásos, jelenlegi történeti ismereteinknek pedig jószerivel folyamatosan ellentmond: egyszerű fantazmagóriának tűnik. Mégis érdemes megvizsgálnunk: a hiteltelen felszín alatt kitapinthatók Evlia forrásai.

a.) A visegrádi ostrom menetének leírása során Evlia a jeles történetíró, Ibrahim Pecseví krónikáját követi. Bár a két szöveg itt-ott szó szerint is egyezik, Pecsevinél nem esik szó a koronáról. Érdekes módon a vár bevétele kapcsán Evlia is csak azt említi, hogy a kapitányt és az erősség kulcsait elküldték a szultánhoz, a koronáról egyszerűen elfeledkezik. Annak Budára kerüléséről sem itt, hanem Visegrád leírásának egy másik részében olvashatunk.

Furcsa az is, hogy Evlia történetének szigorú belső kronológiája e helyen sérül: Visegrád ostromát – Pecseví nyomán – 1544-re teszi, ám a folytatás már 1529-ben játszódik. A zavar abban is mutatkozik, hogy Evlia szerint a koronát Budára, Szülejmán szultánhoz küldték – aki azonban 1544-ben nem tartózkodott a hódoltságban. Ráadásul a hatalmi jelvény ebben az időben Izabella királyné, Szapolyai János özvegye birtokában volt, s nem a Habsburg-kézen lévő Visegrádon őrizték.

A fenti ellentmondások azonban feloldhatóak. Evlia valószínűleg két különböző történetből gyúrta össze saját históriáját. Tudta, hogy a magyar királyok korábban többnyire Visegrádon őrizték a koronát, s azzal is tisztában volt, hogy innen került Szülejmán kincstárába. Ibrahim Pecseví krónikájából pedig ismerte Visegrád bevételeének történetét. A két eseményt összekapcsolta, de – nem először és nem utoljára – túlságosan könnyelműen járt el: a vár ugyanis 1529-ben is az oszmánok kezére jutott, s ekkor szerezték meg a hatalmi jelvényt. Így a korona „ottfelejtésének” históriáját a magam részéről utazónk leleményének tekintem, amelyet talán az 1544. évi ostrom után kivonuló, ám végül véres közelharcban felkoncolt őrség története ihletett. Számunkra azonban az a fontos, hogy a korona megszerzését Visegrád várához köti – mint Iván László nemrég bizonyította¹⁷⁹² –, helyesen.

b.) 1529-ben Szülejmán valóban átadta a koronát Szapolyai Jánosnak. Evlia téved azonban, amikor azt állítja, hogy Szapolyait ez után koronázták volna meg – erre már három évvel korábban Székesfehérvárott sor került (1526. november 11.). Így azonban azt a látszatot keltheti, mintha Szülejmán kegye adott volna erre módot, s a nagy hódító lenne János király hatalmának a forrása. (Amiben persze ha formális szempontból nem is, de lényegileg igaza van, hiszen 1529 végétől Szapolyai királyságának fennmaradása a szultán akaratától függött.)

c.) Perényi Péter elfogatásának történetét Evlia a Magyarországon széltében-hosszában elterjedt változat szerint meséli el. Ezt Pecseví krónikájából ismerte, aki viszont Istvánffy

¹⁷⁹² IVÁN, 2004, 138–139.

munkájából fordította magyarra az ominózus részletet.¹⁷⁹³ A szöveg tartalmilag – a datálást leszámítva – mindenben megfelel Istvánffynak. A Siklósról Sárospatakra tartó koronaórt Szerecsen János kinevezett pécsi püspök fogta el, akinek bonyolult közjogi helyzetét meglehetősen jól adja vissza Evlia (illetve Pecsevı) a „Pécs püspök nevü bégje” kifejezéssel. Perényi ezek után alsólendvai Bánffy (Bánfi) János kezébe került, aki Kőrös megyei várába, Szaplancára vitette,¹⁷⁹⁴ amelyet Soproncának, Soproniának is neveztek. Ez utóbbi alakban szerepel Istvánffynál és közel egykori fordítójánál, Tállyay Pálnál is,¹⁷⁹⁵ Ibrahim Pecsevı krónikájában viszont már egyértelmően Sopron formában olvasható – így vette át Evlia is.¹⁷⁹⁶

Evlia úgy állítja be az eseményt, mintha az 1529 ősze, Szülejmán elvonulása után történt volna. Valójában a kajdaci incidensre 1529. július 25-én került sor, amikor Szülejmán Buda felé közeledve még a Dráván sem kelt át.¹⁷⁹⁷

d.) Evlia a Pecsevıtıl ismert Sopront a nyugat-magyarországi várossal vélte azonosnak, s mivel tudta, hogy az 1532-ben meghódolt Szülejmán elıtt,¹⁷⁹⁸ úgy vélte, hogy a magyar korona ekkor kerülhetett újra az oszmánok kezére. A korábban látott módon tehát egy tényleges forráson alapuló, de rosszul értelmezett adatot kapcsolt össze egy valós eseménnyel,¹⁷⁹⁹ s így egy teljesen fiktív históriát alkotott.

A történet pikantériája, hogy – számos jeles tudós állítása ellenére – a korona valójában nem volt Perényi poggyászában, nem került Szerecsen János kezébe, s nem Báli bég vitte Szülejmán szultán táborába: Visegrádon ırítették, onnan szerezte meg Szülejmán, ahogy feljebb már láttuk. A kalandregénybe illı jelenetet sajnos ki kell húznunk koronánk történetébıl.

e.) A szultán kezébıl valamikor Ferdinánd császárhoz került a korona – Evlia cselebi szerint. A körülményekkel valószínőleg nem egészen lehetett tisztában, mivel két homlok-egyenest ellentmondó történetet is lejegyzett (amelyek azonban közel sem egyeznek a mi ismereteinkkel.)

¹⁷⁹³ Evlia Pecsevı munkáját használta, bár a krónikást név szerint nem említette. EREN, Meşküre, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi birinci cildinin kaynakları üzerinde bir araştırma*, İstanbul, 1960, 88–92. Pecsevı eme szöveghelyének kapcsolatát Istvánffy krónikájával Thúry József emelte ki. THÚRY, 1892.

¹⁷⁹⁴ BENDA Kálmán–FÜGEDI Erik, *A magyar korona regénye*, Budapest, 1979, 118–119. Perényit innen Szülejmán elé vitték, de nem a tolnai táborba, hanem Budára. A szultán augusztus 20-án Bátaszékrıl küldte el érte Kücsük Báli zvorniki béget – Buda későbbi második pasáját –, 500 szpáhival, tehát meglehetősen jelentős csapattal. A bég azonban csak két hét múlva, szeptember 4-én érte utol foglyával a szultánt Budán. *Szulejmán hadjáratı naplója, 1529*, in *Török történetırók*, I, 332, 334.

¹⁷⁹⁵ Istvánffy Miklós *Magyarok dolgairól irt históriája Tállyai Pál XVII. századi fordításában*, sajtó alá rend. BENITS Péter, Budapest, 2001, 281–282.

¹⁷⁹⁶ PECSEVİ, 1864. I. 152. Ş-o-p-r-o-n betűkkel írja.

¹⁷⁹⁷ BENDA–FÜGEDI, 1979, 118–119. A szultán július 17-én kelt át a Száván Belgrádnál, és augusztus elején is még csak Eszéknél járt. *Török történetırók* I, 329.

¹⁷⁹⁸ PEÇEVİ, 1864, I. 165. (Pecsevı forrása pedig Dzselaázáde Musztafa munkája volt, akitıl szinte szó szerint vette át ezt a részt. *Geschichte Sultan Süleyman Kânunıs von 1520 bis 1557 von Celälzade Mustafa gennant Koca Nişancı*, prepared for publication by Petra KAPPERT, Wiesbaden, 1961, 193a–b.)

¹⁷⁹⁹ Sopron valóban meghódolt a törökök elıtt: „A padisah... szefer havának 2. napján [szeptember 3.] a gyauroknak Sopron nevü nagy városához érkezett, ... a bezárkózott tévelygők a félelem porába hullva eltiportattak. Ezek is kegyelmet kértek és meghódoltak.” Dzselaázáde. *Török Történetırók*, II. 211. „muharrem 29 [augusztus 31]... Ma elfoglalták Sopron várát.” Hadjáratı napló. *Török Történetırók*, I. 356.

Az egyik változat szerint Szülejmán békét köt a „német királlyal”. A megegyezés része a dél-dunántúli és horvátországi vezető nemesek¹⁸⁰⁰ elpusztítása, az oszmán szultán pedig átadja a koronát. Evlia – különböző forráshelyeken – teljesen különböző dátumokhoz köti az eseményt. Annyi bizonyosnak látszik, hogy a bécsi hadjárat (1532) után, de Szülejmán halála előtt (1566) került rá sor. Egy helyütt úgy tűnik, mintha a szultán a Zrínyi és társai ellen vezetett büntetőhadjáratból még hazatért volna, így erre 1541-ben vagy 1543-ban kerülhetett volna sor. Feltűnő azonban, hogy az események kapcsán mindig szó esik Szülejmán haláláról is, ez azt sugallja, hogy esetleg mégis az 1566. évi hadjáratra gondolt Evlia. Visegrád elfoglalásakor (1544) arról ír, hogy a korona három évig pihent a szultáni kincstárban. Így a megegyezés esetleg a drinápolyi békével volna azonos (1547. június 19.), ahol ugyan nem esett szó a jelvény átadásáról, sem a dél-dunántúli nemesség elpusztításáról,¹⁸⁰¹ de a magyar rendek valóban elégedetlenek volt vele, s megpróbálták rávenni az uralkodót, hogy ne ratifikálja az előnytelen békét. A dátumok tehát nemigen segítenek a megoldásban.

Ám Evlia ismer egy másik históriát is. E szerint éppen Zrínyiéknek adja Szülejmán a koronát, mintegy a Habsburgok ellenében, akik később erővel vennék el azt. Az átadásra Siklós bevétele (1543) követően, míg Csáktornya Habsburg ostromára Szülejmán halála után három évvel (1569) került volna sor. Figyelemreméltó, hogy a történetet csak Evlia csáktornyai látogatása kapcsán olvashatjuk. Nem elképzelhetetlen, hogy az utazó a helyszínen hallott valamit Zrínyi hatalmi törekvéseiről, s esetleg ezek félreértésével és visszavetítésével alkotta meg saját változatát. Érdekes, hogy az oszmán utazó a korona átadásához köti Csáktornya lerombolását és újjáépítését is, amire valóban sor került, s a munkálatok még a szigetvári hős Zrínyi Miklós életében megkezdődtek.¹⁸⁰² Másfelől ez a motívum – egy vár teljes lerombolása, majd sokkal erősebb formában újjáépítése a korona őrzése céljából – Pozsony esetében is feltűnik, így akár toposz is lehet. (Bár a 17. századi átépítések során valóban nagy mértékben – ha nem is alapjaitól – átépítették ezt a várat is.)¹⁸⁰³

De elképzelhető az is, hogy nem félreértés, hanem egészen más ok áll e történetek háttérben. Evliának meg kellett ugyanis magyaráznia, hogy a szerinte oszmán kézbe került korona hogyan is vándorolt a Habsburg uralkodóhoz. Valójában a hatalmi jelvény 1529-ben Szapolyaihoz került, majd halála (1540) után özvegye, Izabella őrizte, aki azonban megegyezett a Habsburgokkal, s átadta nekik a koronát (1551. július 21).¹⁸⁰⁴ Minthogy az oszmánok Szapolyait vazallusuknak tekintették, akinek ők maguk ajándékozták oda a koronát, sőt 1541-ben fia, János Zsigmond választott magyar királyságához (*electus rex*) is hozzájárultak, a továbbadás is felfogható egy – legalább hallgatólagosan jóváhagyott – oszmán gesztusnak.

Valójában a korona átadása éppen az oszmán szorításból való kibújásként értelmezhető: Fráter György titokban megegyezik a Habsburgokkal (1549), majd a szerződés nyilvánosságra kerülése után megveri az ellene küldött csapatokat – a törököket is –, sőt, Izabella királynét ost-

¹⁸⁰⁰ A Zrínyi fiak, a Batthyányiak és a Nádasdyak a török köztudatban a nyugat-magyarországi magyar nemeseket jelképezték, akik a „bécsi királyt” tekintették uruknak, azaz nem hódoltak be az oszmánoknak. E három név toposzá vált, hozzájuk kötötték a nyugat-magyarországi eseményeket. Az általánosítás valószínűleg az 1570-es és 80-as évek „békekorszakára” megy vissza, amikor e családok tagjai sok gondot okoztak az oszmánoknak. Birtokaik tágabb értelemben a hódolatlan Dunántúlt jelképezik. FODOR, 1991, 153–154.

¹⁸⁰¹ PETRITSCH, Ernst Dieter, *Der habsburgisch-osmanische Friedensvertrag des Jahres 1547*, Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 38(1985), 49–80.

¹⁸⁰² SZATANEK József, *Zrínyiek büszke vára: Csáktornya*. Várak, kastélyok, templomok 2(2006):1, 39.

¹⁸⁰³ VARJÚ Elemér, *Magyar várak*, Budapest, 1932, 126–132.

¹⁸⁰⁴ BENDA-FÜGEDI, 1979, 122–125.

rommal keríti hatalmába, és rákényszeríti a korona átadására.¹⁸⁰⁵ Az események tehát ezúttal nem az oszmánok elképzelései szerint alakultak. Evlia esetleg a fiaskót, a hatalmi szimbólum elvesztését próbálja magyarázni és adománynak álcázni? Vagy tőkét akar kovácsolni a veszteségből: így próbál jogigényt teremteni a császárságra is? A szöveg alapján nem tudjuk eldönteni, sőt még azt sem tudjuk, hogy az utazó ténylegesen tudott-e az 1551-ben bekövetkezett eseményekről.

A hatalmi szimbólum

Az oszmánok a hódítás kezdete óta tisztában voltak a magyar Szent Korona kiemelkedő fontosságával. Kiderül ez az 1529. évi oszmán hadjárat naplóból éppúgy, mint Szülejmán győzelmi leveléből. Írtak erről a török történetírók is, Dzselaalzade Musztafa¹⁸⁰⁶ éppúgy, mint Kátib Mehmed záim vagy Ibrahim Pecsevi. Evlia is többször beszél fontosságáról, bár korántsem annyit, mint elődei: „János király e koronát a hitetlenek nagy ünneplése közepette Székesfehérváron a fejére tette, s független budai király és magyar császár lett.” „És ebben az említett belső várban lévő palotába jönnek el először a királyok, és országgyűlést tartanak. S hogy a királyok trónra üljenek, ide jönnek, a koronát a fejükre teszik, a legfőbb érsek-pap kardot köt a derekukra, azután Bécsbe mennek. De mivel Iszkender goronának nevezett koronája Pozsonyban marad, a német nép e várost úgy tiszteli, mint a szent Jeruzsálemet.”

A részletekben rejlő bizonytalanságok ellenére Evlia mondanivalója világos. A magyar Szent Korona Húseng sahtól, az első koronás uralkodótól származik. Aki e jelvényt viseli, joggal nevezi magát „imperátor császárnak” (a török szövegben is ezekkel a szavakkal), s ez egyúttal magyarázza a 17. század közepi politikai realitást is: azt, hogy az oszmánok a Habsburgokat egyenlő félként voltak kénytelenek kezelni. Másrészt a korona, s egyúttal a magyarság perzsa eredete a magyarok és a törökök összetartozásra utal, szemben az „idegen” Habsburgokkal, akik ráadásul elbitorolták a koronát: az oszmánok joggal háborúznak tehát ellenük – legalábbis az 1520-as években. Később, amikor Szülejmán adományképpen juttatja a koronát a Habsburgoknak, akkor tulajdonképpen a szuverén uralkodó és a vazallus viszonya alakul ki közöttük. Ferdinánd „imperátor császár”, de csak Szülejmán kegyelme folytán – a szimbólumok csatáját így az oszmánok nyerik, legalábbis Evlia olvasatában.¹⁸⁰⁷

Összefoglalva a fentieket: Evlia valószínűleg – határozott állítása ellenére – nem látta a magyar koronát (csupán a császári korona egy szimbolikus imitációját), s az általa adott koronátörténet is javarészt fiktív, illetve tévedések sorozatától terhes. Utazónk persze nem, vagy elsősorban nem történészként közelíti meg tárgyát: őt nem az események láncolata érdekli, hanem az, hogy egy-egy, általa meglátogatott helyhez, vagy általa látott tárgyhöz minél több érdekességet tudjon fűzni, ha éppen a történelem területéről, akkor onnan. Kíváncsi ember, aki a kuriózumokra vadászik, s ezekkel szórakoztatni akar, ha mást nem, hát saját magát. Érzésem szerint azonban gondolkodásába nem fér bele, hogy teljesen fiktív históriákat találjon ki – ez a játék lényegét sértené –, elmondásai mögött mindig lappang valamiféle tényleges információ. Láthattuk, hogy a korona regényes története mögött is valós adatok bújnak meg – talán ott is, ahol még nem sejtjük. S az mindenképpen figyelemreméltó, hogy az oszmánok ekkora figyelmet tanúsítottak egy olyan hatalmi szimbólum iránt, amely a saját reprezentációjuktól alapvetően idegen volt.

¹⁸⁰⁵ BARTA Gábor, *Az erdélyi fejedelemség születése*, Budapest, 1984, 104.

¹⁸⁰⁶ CELÂZÂDE, 193a–b.

¹⁸⁰⁷ Az oszmán hódító ideológiájával és annak reprezentációjával Fodor Pál foglalkozott sokat: FODOR 1991; FODOR, 2004.

Xenológia

Az asszimiláció bosszúja

Euripidész Médeiája az idegenség élményét fokozhatatlanná sűrítve éli át. Médeia nemcsak „barbár” a hellének között, nemcsak nő egy alapvetően férfijogú társadalomban, nemcsak ősi titkok és varázslatok tudója egy tökéletesen titok- és varázstalanított államban, hanem erkölcsi lény is egy erkölcséből kivetkőzött világban, amelyben – a kar szavaival – „A szent folyamok vize vissza, felfele fut, / megfordul a jog, s valamennyi dolog. / Csellem a férfiak élnek, nincs szilárd / isteni szó, hites eskü / [...] az égbe repült fel a tiszta erkölcs.”¹⁸⁰⁸

Médeia a történet kezdetén mindent odaadott az idegenekért és az idegeneknek. Ezt természetesen csak és csakis akkor tehette meg, ha az idegenségben önnön énjé legsajátabb vonásait fedezhette fel, ha Jászónban egy olyan „másságot” pillanthatott meg, mely a „sajátnál” is közelebb állt hozzá.

Választania kellett, hiszen amint azt Bernard Waldenfels *A normalizálás határai* című művében megállapítja: „Az egyik rend alternatívája a másik rend, miképpen az egyik nyelv alternatívája a másik nyelv.”¹⁸⁰⁹ De a rendek annál inkább önvédelemre szorulnak, minél radikálisabbak. Az a rend, mely képtelen az idegen elemek integrálására, önmagát szolgáltatja ki az idegenség destruktivitásának, az egyént a széthullás kockázatával járó választásokra kényszerítheti. Annak a társadalomnak, mely el szeretné kerülni a dezintegrációt, nem asszimilálnia, hanem integrálnia kell. A rendszer megsemmisülését Waldenfels szerint pusztán „önmaga biztosításának és rögzítésének megfelelő rendszabályok bevezetésével lehet újból és újból kivédeni. A rend éppen az ezt lehetővé tévő instanciát testesíti meg. A rend széttagozódásának és univerzalizálásának a folyamatai lehetségesek, illetve bizonyos körülmények között elkerülhetetlenek, ám ezek végső soron az adott rend lehetőségeinek számát és hatósugarát gyarapítják csak.”¹⁸¹⁰

Euripidész Médeiájának alaphelyzete kizárja a másság integrálását. Jászón Kolkhisz legféltettebb kincsét rabolja el, Médeia pedig az övéi ellenében segíti őt. Az integráció gondolata csupán görög részről merülhetne fel. De onnan sem merülhet, hiszen Médeia egy-magában kerül a görögök közé. Az egyén számára pedig csakis az asszimiláció útja járható. Médeiának az egyik rendet a másikkal kell felcserélnie. Megteheti. Döntése úgy tűnik, nem jelentheti személyisége és identitása megszűnését. Az új rend szilárdabb garanciákat kínálhat legbensőbb énjének megőrzésére, ezért aligha lehet idegen számára, relatív „idegenség” gyanánt korábban is énjének részét képezhette.

„Az idegenség nem pusztán rajtam kívül található, [...] *létezik idegenség a sajátban* [is] – véli Waldenfels. – [...] A beszédem, a cselekvésem, az érzéseim soha nem *teljesen* az enyéme, hiszen akkor nem lehetne megmagyarázni, hogyan képes az Én meghasadni és önmagától elidegenedni. [...] A saját az elsajátítás soha véget nem érő folyamatai révén keletkezik. [...] Nem létezik *totális* idegenség, mivel az idegen csupán mint meghatározott idegen emelkedik ki a sajátból.”¹⁸¹¹

¹⁸⁰⁸ EURIPIDÉSZ, *Tíz tragédia*, Európa Könyvkiadó, Budapest, 1964, 66–67.

¹⁸⁰⁹ WALDENFELS, Bernard, *A normalizálás határai*, Gond-Cura Alapítvány, Budapest, 2005, 138.

¹⁸¹⁰ WALDENFELS, *i. m.*, 138.

¹⁸¹¹ WALDENFELS, *i. m.*, 181–182.

Különleges helyzet akkor alakul ki, ha az idegen a saját gyanánt „felfedezett” idegenségben találhat teljesebb önmagára. Ekkor a „normalizálás” egyfajta „tükörképe” jön létre. Nem a saját közösség fogadja magába az idegenséget, oly módon, hogy waldenfelsi értelemben kiterjeszti a „normalitás” határait, hanem az idegen „normalizálja” önmagát, önként leszűkítve önnön idegenséget is integráló „identitásának” határait. Ami egyben azt is jelenti, hogy az új rendbe betagozódó egyén a közösség korábbi tagjainál szigorúbban érvényesíti – önmagára és másokra vonatkozóan – a befogadó társadalom normarendszerét. Az idegen „normálisabbá” válik a „normálisaknál”, akik önnön „idegenségükkel” is szembesülve, az otthonosság biztonságából ösztönösen is a rend kiszélesítésére, az egyéni mozgástér kiterjesztésére törekszenek. Ezzel azonban az asszimiláns ki is szolgáltatja magát a többségnek, hiszen a kedvezőtlen versenyhelyzetbe került „normálisakat” arra készítheti, hogy azok – mintegy önvédelemből, „anormalitását” bizonyítva – kitaszítsák maguk közül. És ezt játszi könnyedséggel megtehetik, hiszen származása, gesztusainak és látásmódjának leküzdhetetlen idegensége bizonyos mértékig szándékai ellenére is megőrződnek.

Dolgozatom alaptétele, hogy az asszimiláció – mint a „normalizálás” elhibázott stratégiája – előbb-utóbb szükségszerűen megbosszulja magát.

Ma már kevesen tudják, de a nagy francia forradalom vezető személyiségei még alternatívákban gondolkodtak. Az asszimilációra alapozott központosított nemzetállam modelljével, melyet a jakobinusok próbáltak kikényszeríteni, a girondisták az integrációra alapozott föderalista berendezkedés alternatíváját állították szembe.¹⁸¹² Az a tény, hogy a forradalmi küzdelmekből a jakobinus koncepció került ki győztesen, korántsem valamiféle történelmi szükségszerűség, hanem a jakobinus terror és főként a napóleoni centralizáció következménye volt. A forradalom óta eltelt időben a svájci államszövetség képében a másik alternatíva is folyamatosan tovább élt. S a 21. század ezt a föderatív alternatívát ma már Európa egészére kiterjeszteni látszik. Az úgynevezett egységes nemzetállam fikciója, az egységesülő, de nemzeti sajátosságait továbbra is őrző Európa távlatából fokozatosan az egyetemes államfejlődés baljós – egyebek közt két világháborút is előidéző – közjátékának bizonyul.

A nagy francia forradalom és a liberalizmus ideológiája révén kikristályosodó nemzetállami nacionalizmus a modern világ államainak fejlődését alapvetően meghatározták. De nem érdemtelen felvetni a kérdést, mi történt volna, ha 1793-ban nem a jakobinusok, hanem a girondisták kerülnek hatalomra, s az eseményeket folyton-folyvást erőszakos közbelépésekkel befolyásoló Párizsi Községtanács hatalmát megtörve, az egységes nemzetállam helyett valaminő – a helyi társadalmak önrendelkezését messzemenően tiszteletben tartó és a vidéki Franciaország erőire alapozó – szövetségi állam születik?

Nem ez történt. A föderalizmust a hivatalos francia propaganda két évszázadon át mint az állam elleni legsötétebb merényletet bélyegezte meg. S ez a látásmód az újonnan létrejövő és súlyos kisebbségi komplexusokkal küszködő kelet-közép-európai államok politikai elitje számára nagyon is kapóra jött. Ezek az államok a kisebbségi közösségek lerombolásával próbálták kialakítani önnön állampolgárinak álcázott kultúrnemzeteit. A föderalizmus itt is az állam gyengeségének és sebezhetőségének szinonimájává vált. Ami a franciák gondolkodásmódjára is visszahatott. A második világháború után Németország és Ausztria is főként francia nyomásra és mintegy büntetésből váltak föderális államokká. Föderális állam – spontán társadalomfejlődés révén – csupán a perifériákon maradhatott fenn, illetve jöhetett

¹⁸¹² FURET, Françoise–OZOUF, Mona, *Dictianaire critique de la Révolution Francaise*, Flammarion, Paris, 1988, 87–91; EÖTVÖS József, *A francia forradalom története*, Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1990, 104–107, 169.; LAMARTINE, Alphonse de, *A girondiak története*, 1–10. köt., ford. Jánosi Ferenc, Kisfaludy Társaság Kiadása, Budapest, 1865.

létre. Az Európa többi részétől az Alpok által elzárt Svájcban, illetve az amerikai kontinensen. De ezek a föderalizmusok is erősen magukon viselték és viselik a francia nemzetállam hatását. A forradalom alatt egy ideig Svájc is a nemzetállami modellel kacérkodott, s végül a kantonrendszer is nyelvi asszimilációra kötelező mini nemzetállamok szövetsége gyanánt intézményesült. Nyelvileg és kulturálisan az Amerikai Egyesült Államok is a francia modell rugalmasabb változatát valósította meg.

A nemzetállam korszerű alternatívájának tekintett *multikulturalizmus* is a *spontánnak-természetesnek* nevezett asszimilációra épül. A nyugati társadalmak úgy nyilvánítják magukat multikulturálisnak, hogy a különböző kulturális közösségekből származó egyének együttélését a nyelvi-kulturális asszimiláció körülményei közt tételezik lehetségesnek.

Azzal a társadalomtudomány mind ez ideig nem vetett számot, hogy *spontán-természetes* asszimiláció nincsen. Valóban természetesnek pusztán a két vagy többnyelvűség tekinthető. Minden asszimiláció természetellenes, amennyiben az ember nyelvi-kulturális identitását soha nem önként adja fel, a változtatásra minden esetben külső körülmények (sokszor súlyos traumák) kényszerítik.¹⁸¹³ Az egyén megpróbál ellenállni ezeknek a kényszereknek, a többségi társadalomban munkáló ellenérzések azonban előbb-utóbb arra kényszerítik, hogy szembeforduljon saját közösségével, azaz meginduljon az asszimiláció útján.

Az így értelmezett multikulturalizmus tehát alapvetően paradox jelenség. A kisebbségi közösségek úgy kapnak lehetőséget kultúrájuk megőrzésére, hogy közben kénytelenek átvenni a többségi társadalom e kultúrákra vonatkozó ellenérzéseit is. Hogy miről is van szó, azt egy nemrégiben végzett amerikai kísérletsorozat – nézetem szerint – világosan megmutatta. A kutatók – amint azt Marosán György a *New Scientist* egyik cikke nyomán az *Élet és Irodalom* július 22-i számában megfogalmazza¹⁸¹⁴ – „közvetlenül bepillantva a kísérleti személyek – »fehérek« és »feketék« – agyába, egyértelműen kimutatták: a fehér amerikaiak öntudatlanul is negatív érzésekkel viseltetnek a »feketék« iránt.” Ez önmagában nem volna meglepő, ami a meglepetést okozza, az az, hogy a kísérletek tanúsága szerint „mintha a »feketék« is osztanák a fehérek »rasszista« beállítódását”, agyuk amigdalája („vészjelzője”) egy fekete arc láttán, a fehérekéhez hasonló rejtett negatív érzelmeket jelző aktivitást mutat.

A kísérlet, bár annak értelmezésében a *New Scientist* szerzői óvatosságra intenek, minden kétséget kizáróan azt igazolja, hogy az asszimiláció alapja valóban a saját közösséggel szembeni ellenérzések elsajátítása.

Ez a gyakran öntudatlan folyamat azonban a második generációs asszimiláltakkal kezdődően komoly kognitív disszonanciákat eredményezhet, hiszen ők már többséginek tudják magukat. Az irántuk érzett többségi ellenérzéseket – főként, ha azok meglétét, illetve létjogosultságát a hivatalos propaganda még tagadja is – csak súlyos trauma gyanánt élhetik meg. S ez a trauma bizonyos esetekben, amint azt az angliai állampolgárságú arab fiatalok által elkövetett terrorcselekmények is jelzik, egészen szélsőséges indulatokat is generálhat.

Mindazonáltal a kérdést a nyugat-európai társadalomtudomány máig nem gondolta végig. Annak ellenére sem, hogy az asszimiláció varázsszere egyre több nyugati államban bizonyul ismételten illuzórikusnak. A elméletnek a praxis mögötti lemaradása azért is meglepő, mert a folyamat drámai modellje már Euripidész *Médeiá*jában világosan kirajzolódik.

A Jászónnal tartó Médeia megtanulja a hellének nyelvét, elsajátítja értékeit, szokásait, magyarul a „teljes asszimilációt” választja, a dráma jelenében mégis szembesülnie kell

¹⁸¹³ DAHL, Robert A., *Forradalom után?*, Osiris–Readers International, Budapest, 1995, 20.

¹⁸¹⁴ MAROSÁN György, *Kényes ügy*, *Élet és Irodalom*, 2005. július 22.; SARTRE, Jean-Paul, *i. m.*, 2005, 9.)

Jászón jellegzetesen „nemzetállami” argumentumaival, melyeket a Kreón által kilátásba helyezett száműzetés perspektívájában csakis kegyetlen gúnyként értelmezhet: „...többet kaptál megmentésemért, / mint adtál, – s nyomban azt is elmondom miért. / Először is nálunk laksz barbár föld helyett, / Hellaszban, megtanultál rendet és jogot, / törvény szerint élsz, nem tipor le nyers erő...”¹⁸¹⁵ Sőt, a szeretett férfi még azt is megkövetelné tőle, hogy helyeselje a hellén erkölcs és magasabbrendűség nevében elkövetett nyilvánvaló árulást és esküszegést. „Hogyan nyerhettem volna én a hontalan / nagyobb szerencsét, mint királylányt hitvesül! [...] Hogy jót tegyek / veled, s királyi vérből nemzzek gyermeket, / testvérül két fiunknak, támaszul nekünk.”¹⁸¹⁶ S nemcsak a barbárt, a nőt is igyekszik porig alázni: „Beláthatnád, de ágyad pusztasága bánt. / Mert erre néztek csak ti nők: azt vélitek, / minden tiétek, hogyha rendben ágyatok; / de hogyha nászotokra bármi baj szakad, / a legszebb és a leghasznosabb dolgokban is / hibát kerestek. Bárcsak mástól nemzene / az ember gyermeket, s ne lenne női nem; / nem érné akkor a halandókat semmi rossz.”¹⁸¹⁷

Nemcsak a hellén hitvesi hűség bizonyul szerfelett csalókanak, de a hellén rend és jog is merő önzéssé és számítássá silányodik. Racionális látszatokba csomagolt, lényeg szerinti barbársággá!

Nem csoda hát, ha a Dajka már az első jelenetben azt közli velünk, hogy Médeia „kiáltva (Jászón) esküjét idézi, jobbkezeit, / s adott szavát: az istenek tanúk reá, / Jászón szent fogadkozása mennyit ér. / Csak fekszik étlen, fájdalomnak adva át / testét, könnyekbe oldva napjait, / mióta tudja, férje mit tesz ellene; / szemét föl nem veti, a földtől nem szakítja el / tekintetét: mint szikla vagy tengermoraj, / baráti szóra intelemre úgy figyel. / Fehér nyakát csak nagyritkán fordítja meg, / mikor siratja kedves apját, otthonát, / s hazáját: mind mit árulón cserbenhagyott / e férfiéért, ki ily csalárdul bánt vele. / Szerencsétlen, balsorsa megtanítja most, / szülőföldünk ha elveszítjük mit jelent.”¹⁸¹⁸

Médeia arra kényszerül, hogy ismét a sajátjának véltben fedezze fel a lényét elborzasztó idegenséget. Jászón képmutatását immár kertelés nélkül leleplezi: „Okod nem ez volt: úgy vélted, rossz hírbe hoz, / ha barbár nővel élsz késő vénségedig.”¹⁸¹⁹ Médeia keserősége azért is fokozhatatlan, mert Jászón árulásával minden szempontból légüres térbe került. A görögök közt nem maradhat, az övéihez nem térhet vissza már. Nincs alternatív rend, melyre az ismét csak álságosnak bizonyult „rendet” felcserélhetné. S Jászón végül még gyerekeitől is meg akarja fosztani. Ami azonban a legelviselhetetlenebb számára, az, hogy ellenségei kinevethetik. Cselekedeteinek legmélyebb rugója emberi-női önérzetének megmentése. „Ellenség rajtam nem kacag, szerettem.”¹⁸²⁰ És később: „...Tán bosszultatlanul / nevéssenek ki ellenségeim? Soha! / Kell hogy legyen hozzá erőm! Rút gyávaság, / ha lágy szavakkal megpuhítom szívemet.”¹⁸²¹

Jászón azzal, hogy az ő háta mögött terveli ki házasságát a királylánnyal, s ő minderről mint kész tényről vehet csak tudomást, Médeiát barbárként, nőként és anyaként egyaránt semmibe veszi. Csak a hellén látószög láttathatja úgy velünk, hogy Médeia elvakult szenvedély-

¹⁸¹⁵ EURIPIDÉSZ, *i. m.*, 69.

¹⁸¹⁶ EURIPIDÉSZ, *i. m.*, 71.

¹⁸¹⁷ EURIPIDÉSZ, *i. m.*, 70.

¹⁸¹⁸ EURIPIDÉSZ, *i. m.*, 53–54.

¹⁸¹⁹ EURIPIDÉSZ, *i. m.*, 71.

¹⁸²⁰ EURIPIDÉSZ, *i. m.*, 79.

¹⁸²¹ EURIPIDÉSZ, *i. m.*, 87.

ből, a barbár bosszú oltárán gyilkolja le gyermekeit, valójában az emberi méltóság, a szó legközvetlenebb értelmében vett erkölcsi világ védelmében *áldozza fel* őket. S hogy az áldozat valóban a kizökkent idő helyretolásával egyenértékű, azt Médeia utolsó szavai is jelzik, hiszen „...mostantól fogva Sziszüphosz / földjén nagy ünnepség lesz évről évre itt, / engesztelésül szörnyű, gyilkos tettemért...”¹⁸²²

Érvelése a fékevesztett szenvedés és indulat dacára is minden ízében racionális, *hellén* érvelés, szavai minden fontos vonatkozásban előrevetítik Arisztotelész idevonatkozó fejtegetéseit a *Retorikából*: „A semmibe vétel értéktelen tárgyra vonatkozó vélemény kinyilvánítása. Három válfaja van [...]: a lenézés, a megvetés és a sértés. Mert aki lenéz valakit, azt semmibe veszi; [...] A sértő is semmibe vesz valakit; [...] A sértés következménye a sértett becsületének elvesztése; aki más becsületét elrabolja, az őt semmibe veszi. Mert ami semmire – sem jóra sem rosszra – nem jó, annak nincs becsülete. Ezért mondja a haragvó Akhilleusz:

a király vélem nyomorultul
bánt: az ajándékot, mely enyém, elvette erővel
és meggyalázta
mint egy jövevényt, kit semmibe vesznek.

Ez az oka annak, hogy haragra gerjedt. [...] Továbbá akkor is haragszunk, mikor olyanok sértenek bennünket, akiktől méltán jót várhatnánk. Ilyenek azok, akikkel jót tettünk vagy jót teszünk, vagy mi vagy miattunk valaki, vagy embereink közül valaki, és azok, akikkel jót akarunk vagy akartunk tenni. [...] Haragra gerjed az ember akkor is, amikor az ellenkezőjét várja annak, ami bekövetkezik. Mert a váratlan nagyobb fájdalmat okoz, ahogy nagyobb örömet is, ha az következik be váratlanul, amit kívánunk. [...] Azokra haragszunk, akik kinevetnek, kigúnyolnak és kicsúfolnak bennünket, mert sértenek bennünket. És azokra, akik olyan dolgokat követnek el ellenünk, melyek sértő szándékuk jelei. [...] És azokra, akik leszólják és lenézik azt, amit mi leginkább becsülünk... [...] Barátainkra jobban haragszunk, mint az ellenségeinkre, mert úgy véljük, jobban kiérdemeljük jó szolgálataikat, mint az ellenkezőjét. [...] Azokra is, akik örülnek szerencsételenségünknek [...] És azokra, akik nem törődnek azzal, hogy bennünket megbántanak.

Azonkívül azokra is haragszunk, akik megvetőleg nyilatkoznak rólunk ötféle ember előtt: akiktől tiszteletet várunk, akit csodálunk vagy akitől elvárjuk, hogy minket csodáljon, aki előtt szégyelljük magunkat vagy aki előttünk szégyelli magát. [...] És azokra, akik ironizálnak komolyságunkon, ugyanis a lenézés jele az irónia...”¹⁸²³

Nyilvánvaló, hogy Euripidész Jászónja szinte már enciklopédikus teljességgel idézi Médeiára a sértés összes lehetséges válfaját. Mindent semmibe vesz, ami Médeia számára fontos lehet, s teszi ezt azok előtt a nők előtt, akik a kórus tagjaiként felnéznek Médeiára. Médeiának tehát nincs választása. Ha bosszulatlanul hagyja sérelmeit, nem csupán ő maga semmisül meg erkölcsileg, de a világrend is összeomlik. A *hellének világrendje*, mely immár az övé is. Médeia azzal válik azonossá, amitől meg akarják fosztani: a hellén, a nő, az anya önérzetével. A bosszú többé nem személyes problémája, a szó szoros értelmében az emberség egyetemes ügye. És a bosszúnak a kor szabályai szerint a sértéssel azonos nagyságrendűnek kell lennie. Épp oly hallatlan bosszút kell állnia férjén, mint amilyen hallatlan sértést Jászón ellene és szerettei ellen elkövetett.

Ahhoz azonban, hogy a bosszúhoz eljuthasson, Médeiának önmagát: a hellént, a nőt, az anyát kell legyőznie. Azzá az érzéketlen „barbárrá” kell változnia, akinek a hellének vélik,

¹⁸²² EURIPIDÉSZ, *i. m.*, 98.

¹⁸²³ ARISZTOTELESZ, *Rétorika*, Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1982, 87–91.

mert csak így mentheti meg a hellén, a nő és az anya tisztességét. Azt az „idegent” kell feltámasztania magában, akitől az asszimiláció folyamatában „megszabadult”. Ez szinte már a skizofréniával határos belső küzdelemmel jár, s e belső küzdelmet Euripidész modern értelemben vett monológban ábrázolja, ami annál is beszédesebb, mert a görög dráma a monológot még nem ismeri: Médeia lelkének ellentétes összetevői vívnak a szó szoros értelmében élet-halál harcot egymással. „S most aki, / az áldozatban mit hozok részt nem vehet, / lássa – mert az én kezem nem gyengül el! / De jaj, / ne, mégse – lelkem meg ne tedd ezt semmiképp! / Hagyd élni, kíméld magzatod, boldogtalan! / Lesz még így is örömd belőlük, messziről! / Az alvilági bosszú-istenekre – nem! / Az ellenség kezére adni nem fogom, / hogy bántalmazza két szülöttemet – nem én! / (Mindenképp meg kell halniuk, s ha sorsuk ez, / inkább ölöm meg őket én, ki szültem is.) / Nincs kiút más, így lesz, elvégeztetett.”¹⁸²⁴

Médeia azonban a szenvedély önkívületében sem áltatja önmagát. Pontosan tudja, mit követ el, s hogy az, amit tesz, merőben irracionális. Éppen ebben az irracionalitásban rejlik lényének magasrendű racionalitása. Józanul, az ész ítélőszéke előtt is vállalja a rettenetes tettet és annak minden következményét. „Tudom, hogy szörnyű bűn, amit merészelek, / de elmémnél hatalmasabb a szenvedély, / az emberek legtöbb bajának fő oka.”¹⁸²⁵ A szenvedélyre ugyanis éppen az igazságtétel érdekében van szüksége. Az érzelmeket és azok legszélsőségesebb válfaját, a szenvedélyt Sartre a valóság és a vágyak közti szakadék áthidalásának eszköze gyanánt azonosítja.¹⁸²⁶ A szenvedély az, ami Médeiát is a tiszta erkölcs ideálja és az erkölcstelen valóság közti szakadék áthidalására képessé teszi.

Bosszúja szörnyűséges, hiszen neki, a bosszú ágensének ugyanazt kell elviselnie, amit Jászónnak, a bosszú tárgyának. A bosszú páratlan édessége épp annak páratlan keserűségében rejlik. Médeia saját szenvedésén mérheti le a bosszú hatékonyságát, azaz Jászón szenvedését.

Médeia lázadása a mai színpadon különleges akusztikát kap. Sorsában ugyanis már az „asszimiláció” fent vázolt csödjé is ott dereng. Neki, aki szerelmét követve *hellénebbé vált a helléneknél*, rá kell ébrednie, hogy mindhiába. Környezete továbbra is barbárként tekint le rá és szülötteire. Keserűségét épp ez: a hellén öntudat és a barbár megalázottság élménye változtatja fokozhatatlanná. S ehhez járul még a nő tragédiája. Jászón megmentése során, szinte már női mivoltából kivetkőzve, férfihoz illő céltudatossággal és keménységgel cselekszik. „Emancipált” nőként válik Jászón társává, hogy aztán Jászón nőként is semmibe vegye. Csalódottsága határtalan: „Oh Zeusz, miért, hogy biztos jelt adtál nekünk / a színaranyra, hogy lássuk nem talmi-e, / de férfiban meglátni: jó-e vagy gonosz, / testünknek nincsen semmi biztos eszköze?” Nem engedi többé megteveszteni magát: „mert jóra nem vezet, mit aljas férfi ad.”¹⁸²⁷

A bosszú azonban érinthetlenné teszi. Szörnyűséges tetteivel kiemelkedik abból a világból, melyben a jászónok véleménye a mérvadó. Immár méltósággal hallgatja végig Jászón nyíltan gyűlölködő szavait is, melyek félreérthetetlenül kimondják a humanista látszatokba csomagolt nyers igazságot: hiába vált hellénné, hiába tagadta meg saját közösségének értékeit, Jászón és a hellének férfivilága mindig is asszimilálhatatlannak, s ezért alacsonyabb rendűnek tekintette: „Halál reád! – rivall rá Jászón – Most térek észhez: esztelen / voltam, mikor barbár

¹⁸²⁴ EURIPIDÉSZ, *i. m.*, 87–88.

¹⁸²⁵ EURIPIDÉSZ, *i. m.*, 88.

¹⁸²⁶ SARTRE, Jean-Paul, *Válogatás Jean-Paul Sartre filozófiai írásaiból*, Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1976, 25–95.

¹⁸²⁷ EURIPIDÉSZ, *i. m.*, 72.

hazádból hellaszi / házamba hoztalak, te bajszerző gonosz, / atyád elárulója, s önnön földedé!... / Ilyet nem merne tenni hellén nő soha, / kiket mellőzve én téged méltattalak / a nászra: íme, ellenséget vettem el, / oroszlánt és nem asszonyt, pusztulásomat, / a türrhén sziklánál is iszonyúbb vadat!”¹⁸²⁸

Médeia azonban daccal vállalja „barbárságát”, pontosan tudja, csak így kényszerítheti ki Jászont és a többségi társadalom önvizsgálatát. Médeia így módon a világirodalom első terroristájának is tekinthető.

A sepsiszentgyörgyi színház előadása, melyet a kitűnő román rendező, Mihai Măniuțiu rendezett, Médeia bosszúját – Euripidész nyomdokain, de a történetet a mítosz (és nem utolsósorban Euripidész *Iphigeniája*) szellemében továbbgondolva – rituális áldozattá minősítette át. A halál és az újjászületés rítusává. A fináléban a gyerekek feltámadnak a halálból. Médeia egy új – az idegenséget inkább kezelni képes – világban, más életet kezd.

Az előadásban Médeia Jászont árulásakor a szó szoros értelmében is „barbárrá” vedlik vissza. „Görögül” (mely az előadásban természetesen „magyart” jelent) alig szólal meg, s akkor is tört magyarsággal, szavait a rendezés által megkettőzött dajka tolmácsolja. Szövegei – a nézőpont-pluralizmus szemléletes példjaként – egy a „civilizált” magyar néző számára érthetetlen („barbár” hangzású) nyelven, *ógörögül* hangzanak fel, s maga az előadás egészét átszövő „barbár” rituálé, a felkelő nap imádásának néprajzi hitelességgel ábrázolt rítusa is jellegzetesen ógörög.

Az előadás – drámai világot transzcendáló – perspektívájából maga a kar, a nevelő és Kreón is kergeteges gyülekezet benyomását kelti. A civilizáció elfajult racionalitásával szemben nyilvánvalóan Médeiának, a „barbárnak” van igazsága.

Egészen pontosan, az igazság valahol közepűt van, a racionális és az irracionális közti félúton, ahol egymást behatárolva és humanizálva nem lerombolják, hanem teremtik az emberi teljességet. Az sem véletlen, hogy Médeia végül is görög földön lel menedékre. Egy idegenség iránt nyitottabb görögségben.

A barbár és a görög fogalmainak megfordításával a rendezés annak a waldenfelsi rezponzivitásnak,¹⁸²⁹ érthetőbben: a kölcsönös idegenségek közti dialógusnak az elkerülhetetlenségét sugallja, mely a „normalizálást”, azaz a rend érvényességének fenntartását nem a másik rend merev elutasításával, illetve felszámolásával, hanem a sajátjának az idegen rend irányába való kiterjesztésével látja elérhetőnek.

Hogy az előadás éppen a franciaországi eseményeket megelőző hónapokban született meg, merőben véletlen, de hogy ez az értelmezés mostanság és éppen Erdélyben jöhetett létre, merőben szükségszerű. Arra utal, hogy a mi kelet-közép-európai társadalmainkban – épp a megkésettség miatt – a modernitás legsúlyosabb kérdései sokkal sarkítottabb, s ezért jóval világosabban végiggondolható formákban jelentkezhetnek, mint Nyugaton. Ha képes lenne a mi kelet-közép-európai „idegenségünkben” önmagát, önnön legfontosabb gondjait felfedezni, talán Nyugat-Európa is közelebb kerülhetne önmaga megértéséhez, ahhoz a normalitáshoz, mely csak a kultúrák valódi, álhumanista látszatoktól mentes kölcsönösségének intézményesítésével teremthető meg.

¹⁸²⁸ EURIPIDÉSZ, *i. m.*, 96–97.

¹⁸²⁹ WALDENFELS, *i. m.*, 91–106, 120–124, 130–146.

Egy balkáni eredetű népcsoport a koppányi szandzsákban: a vlahok

(Az 1570. évi török összeírások alapján)

Nagy Szulejmán szultán az 1541-ben harc nélkül elfoglalt Buda várát a magyarországi hadjárat közben a Duna mentén megszállt helységekkel együtt birodalmához csatolta. Az ország három részre szakadása után kialakult magyar védelmi vonal nem tudta az oszmán-törökök további terjeszkedését megakadályozni. Az 1543 és 1545 között a Dráva mentén és a Dunántúlon lezajlott török hódítások célja az volt, hogy a birodalom új tartományaként számon tartott budai beglerbégségnek a hátszágát megnövelve biztonságba helyezték, azután pedig felvonulási és utánpótlási támaszpontként használják azt a Habsburgokkal szemben.¹⁸³⁰

A Tolna megyei védőlánc legnyugatibb szemének számító, a Dunántúlon található Koppány meglepő módon sokkal korábban jutott török kézre, mint Simontornya és környéke. Egy korabeli levélből értesülünk, hogy még 1543 októberében török csapatok jelentek meg Koppányban és ezek egyben erősítették is a várost.¹⁸³¹ A nyugat-tolnai és kelet-somogyi területeket a Tolna–Baranya megye felől megszerveződő török közigazgatási rendszernek megfelelően először a mohácsi szandzsákhoz csatolták.¹⁸³² A források tanúsága szerint Koppányt és környékét már 1550 májusában független közigazgatási egységként szervezték meg.¹⁸³³ Somogyból ide

¹⁸³⁰ Az oszmán-törökök Buda török kézre kerülése utáni politikájára és hódításaira vonatkozóan lásd: M. Tayyib GÖKBILGIN, *Kanunî Sultan Süleyman'ın Macaristan ve Avrupa Siyasetinin Sebebi ve Âmilleri, Geçirdiği Safhalar*, in *Kanunî Armağanı*, Ankara, 1970, 32–33; KÁLDY-NAGY Gyula, *A budai szandzsák 1559. évi összeírása*, Budapest, 1977, 8; DÁVID Géza: *A simontornyai szandzsák a 16. században*, Budapest, 1982, 9–10.

¹⁸³¹ Vass Előd, a téma egyik kutatója viszont előbb a dombóvári vár zsoldjegyzéke alapján 1552-re [VASS Előd, *Törökkoppány 1556. évi első adóösszeírása*, in *Somogy megye múltjából*, szerk. KANYAR József, Levéltári Évkönyv 3. Kaposvár, 1972, 57], majd Istvánffyra hivatkozva 1544-re datálja (VASS Előd, *A mohácsi szandzsák hatvannégy évvel a csata után*, in *Mohácsi tanulmányok*, szerk. RÚZSÁS Lajos–SZAKÁLY Ferenc, Budapest, 1986, 356). Egy másik nézet szerint Koppány az 1550. évben esett el (HÓVÁRI János, *Fonyód a török hódítás korában*, in *Fonyód története*, szerk. KANYAR József, Kaposvár, 1985, 118). Mekcsey István leveléről és a város török kézre kerüléséről lásd: SZAKÁLY Ferenc, *Tolna megye negyven esztendeje a mohácsi csata után (1526–1566)*, in *Tanulmányok Tolna megye történetéből* II, szerk. PUSKÁS Attila, Szekszárd, 1969, 26.

¹⁸³² Az ekkor 17 náhijéből összeálló mohácsi szandzsák adóösszeírásával kapcsolatosan lásd: Başbakanlık Osmanlı Arşivi (a továbbiakban: BOA), *Tahrir Defteri* (a továbbiakban: TT), No. 441.

¹⁸³³ Egy rendelkezésünkre álló kinevezési okmány kivonata (*ruûsz-defter*) pontosabb adatokat szolgáltat erről az eseményről. Így 1550 májusában Isztambulban jóváhagyták Dervis mohácsi bég ajánlatát, amely szerint Koppány független szandzsákká alakítható, mivel az ennek közelében levő náhijék is virágzóvá lettek a palánkaival együtt. A dunai kapitány, Derja Bég lett a szandzsák első bégeje (BOA, *Kâmil Kepeci Tasnifi, Ruûs*, No. 209, 90). Káldy-Nagy egy, a budai beglerbégség hedzsra szerinti 957. évre (1550. jan. 20–1551. jan. 8.) keletkezett pénztári naplójára hivatkozva 1550-re teszi a koppányi szandzsák kialakulását (KÁLDY-NAGY, *A budai szandzsák*, 9). A szandzsák első adóösszeírása nyomán felvetődött 1552. évre való datálással kapcsolatosan lásd: Géza DÁVID: *Ottoman Administrative Strategies in Western Hungary*, in *Studies in Ottoman History in Honour of Professor V. L. Menage*, Istanbul, 1994, 33., és VASS, *A mohácsi szandzsák*, 57–58. Az 1554. évet felvette Andreas BIRKEN, *Die Provinzen des Osmanischen Reiches*, Wiesbaden, 1976, 29.

tartozott az új szandzsák székhelyéül is szolgáló koppányi, karádi és körösi, Tolnából pedig a szakcsi – később dombói – kerület (*náhije*). Marcal völgyébe és Zalába való behatolásuk után a törökök 1563-ban a szandzsák alá vonták a marcali náhijét, 1580 körül pedig a zalavárit.

Az általunk tárgyalt terület 16. századi életéről több török forrásból értesülünk. Ezek között megemlíthetjük a szandzsák-összeírásokat (*tahrir-defteri*), a fejadó-kimutatásokat (*dzsizje-defteri*) és a katonaság javadalombirtokait kimutató *timár-defteriket*.¹⁸³⁴ A török uralomra vonatkozó írások közül kétségtelenül a legfontosabbaknak a szandzsák-összeírásokat tekinthetjük, melyek gazdaságtörténeti értékük mellett népesedéstörténeti szempontból is rendkívüli fontosak. E forráscsoport segítségével nyerhetünk összefüggő képet a szandzsákok összlakosságáról, népsűrűségéről, átlagos településnagyságáról és a pusztásodás mértékéről. Ezek azonban más szempontból is nagyon fontosak: a szandzsák-összeírások gazdag névanyagából meríthetünk ismereteket a lakosság nemzetiségi összetételéről, illetve ezeken a területeken végbemenő népességmozgás mértékéről.¹⁸³⁵ Ebben az összefüggésben az úgynevezett fejadó-kimutatásokat sem hagyhatjuk figyelmen kívül, különösképpen ezeknek azon csoportját, amelyek feltüntették minden, dzsizje-adóval szolgáló családfőt.¹⁸³⁶

Magyarország történetének egyik legérdekesebb kérdése az, hogy az ország nemzetiségi összetétele hogyan alakult az 1500-as évek elejétől a század végéig. Annak ellenére, hogy nem ismerjük a részleteket, tudomásunk van arról, hogy még a mohácsi csata előtti időkben a nemzetiségi arány a Kárpát-medencében a magyarság hátrányára kezdett alakulni. A hódoltság egyes területeinek nemzetiségi megoszlása és annak változása megértéséhez –legalább a 16. század második felére vonatkozóan – nagy segítséget nyújtanak a török összeírások. Ha megfigyeljük a Koppányra vonatkozó forrásainkat, akkor megállapíthatjuk, hogy 1570-ig a magyarság képviselte a lakosság túlnyomó többségét. A magyar népesség között azonban akadhatunk korábban beköltözött idegen ajkúakra is (tót, cseh, horvát, kun és néhány esetben besenyő), de ezek nemzetiségváltásának folyamata már eddigre befejeződött. Ugyanez a jelenség jellemző volt a szomszédos simontornyai szandzsákra is.¹⁸³⁷ A török korban beköltözők között számon kell tartanunk török katonákat és polgári lakosokat is. Míg a katonaság létszámáról lehetőségünk van a timár-összeírásokból tudomást szerezni, addig a polgárokról nincsenek pontos adataink, minthogy a török közigazgatási rendszer nem tüntette fel őket a szandzsák-összeírásokban.¹⁸³⁸

¹⁸³⁴ Az 1546. évi *tahrir-defterin* kívül még négy fennmaradt: az 1552., 1565., 1570. és 1580. évi *defterek*. Jelzetük sorrendben: BOA, *TT*, No. 412, 665, 563 és 676. Az 1563. és 1566., 1573., 1574., 1576., 1577., 1580. évi *dzsizje-defterik* jelzetei: Bécs, Nationalbibliothek Flügel 1349, 1351, 1353, 1352, 1353, 1349. Három *timár-defterit* ismerjük az 1565., 1570. és 1580. évből. Jelzetük sorrendben: BOA, *Timar Defteri*, No. 353, 505, 659.

¹⁸³⁵ A hódoltsági lakosság folytonosságáról és vándorlásáról, különös tekintettel a budai szandzsákra lásd: Géza Dávid: *Data on the Continuity and Migration of the Population in 16th Century Ottoman Hungary*. Acta Orientalia Academia Scientiarum Hungaricae, XLV (1991), 219–252. A simontornyai szandzsák viszonyaira vonatkozóan lásd: Uő, *A simontornyai szandzsák*, 57–61.

¹⁸³⁶ Erre jó példákat ad Káldy-Nagy Gyula tanulmánya, amely a fejadó-kimutatások alapján a délkelet Dunántúl népességének vándorlását és költözködéseit, illetve az idegen betelepülést kimutatja: KÁLDY-NAGY Gyula, *Baranya megye XVI. századi török adóösszeírásai*, Budapest, 1960. 6–7.

¹⁸³⁷ DÁVID Géza, *Pasák és bégek uralma alatt. Demográfiai és közigazgatás-történeti tanulmányok*, Budapest, 2005, 47–49.

¹⁸³⁸ Az 1570-es, illetve 1580-as összeírásokban Döbrököz városában mégis talán véletlenül vettek jegyzékbe török lakost. Ebben az időben itt tizenegy családfővel találkozhatunk. A szandzsák török polgárainak hozzávetőleges össz-számát csak a katonák létszámának megállapítása után kaphatjuk meg, mivel az előbbieket a katonák szükségleteinek biztosítása érdekében érkeztek Magyarországra. A tömeges török letelepedésekről, tolnai és váci példákról lásd: Géza DÁVID, *XVI. Yüzyıl Osmanlı Devri Macaristanı 'nda Şehirleşme*, n Osmanlı, 4. Cilt. Ankara, 1999, 114.

1570-től kezdve a szandzsák nem magyar elemét túlnyomó részt egy balkáni származású népesség kezdi képviselni. Az első információt róluk az 1570. évi tahrír-defteri külön fejezetéből és egy timár-defteriből szerezzük. Az 1580. évi tahrír-defteri vlahokat érintő fejezete és a szakirodalomban *alku listá*nak nevezett 1581-es jegyzék tömegesebb betelepülésükről tudósít.¹⁸³⁹ Mielőtt az első forráscsoportot közölnénk, szeretnénk tájékoztatást adni a vlahok korábbi balkáni történetéről, ami nagyjából magyarázatot ad a későbbi koppányi viszonyokra.

A vlah szón mindenekelőtt egy, a Balkán-félsziget történetében szerepet játszó etnikumot, egy latinizált paleobalkáni népességet¹⁸⁴⁰ értünk, amely észak-albániai és dél-szerbiai hegyes ösházájából az egész félszigeten elterjedt. A közeli hercegovinai fennsíkra már korán eljutnak, a 12. század elején pedig északabbra vándorolnak. Egy részük egészen Közép-Boszniaig hatol. Tudomásunk van arról, hogy a 13–14. században jelentős számban élnek a Pindosz-hegységben, illetve Epirusz és Thesszália hegyeiben. Nem véletlen tehát, hogy a források Vlachia vagy Vlachia Magna kifejezéssel emlegetik Thesszáliát. Manapság a balkáni vlahok nagy többsége Észak-Görögországban él, de kisebb-nagyobb csoportjaikkal Bulgáriában, Macedóniában, Albániában, és az Isztriai-félszigeten is találkozhatunk.¹⁸⁴¹

A vlahok foglalkozásként transzhumációnak nevezett fél-nomadizmust üzték. A bizánci írók utalnak az évszakok által megszabott vándorlásukra, a szerb okmányok egyenesen *kjelatori* (vándor) és pásztor névvel említik őket.¹⁸⁴² Meg kell jegyezni, hogy a 11. századtól már népi hovatartozástól függetlenül vlahoknak neveznek minden vándor pásztort nemcsak a Balkán-félszigeten, hanem a 16. századi Magyarország peremterületein és ennek szomszédságában is. Valószínűleg a török források vlahjainak egy részét ezek a vegyes etnikai eredetű pásztorok alkották.¹⁸⁴³

Az oszmán-törökök, miután a Balkán-félszigeten megvetették a lábukat, mind az itt, mind pedig Kis-Ázsiában folytatott háborúikhoz nagy katonai erőkre volt szükségük. Ezt a problémát úgy oldották meg, hogy fenntartották a helyi nemesi réteget, és a hatalmukba került balkáni területeken újraszervezték a helyi katonaságot. Az oszmán-török államigazgatás e csapatok katonai szolgálata fejében timárt adományozott nekik, azoknak pedig, akik már földterülettel rendelkeztek, azt adómentes, örökletes telekké változtatta. Így a törökök elérték azt, hogy ezek a fegyveres csoportok szívesen beálltak az oszmán hadseregbe.¹⁸⁴⁴ Ezen fegyveres csoportok között elsősorban megemlíthetjük a *vojnukokat*, akik a független szerb

¹⁸³⁹ Az 1570. évi fejezet: BOA, *TT*, No. 563, 172–178; Az 1580. évi fejezet: BOA, *TT*, No. 676, 81–100; Az alku lista: Bécs, N. B. Flügel 1361, 39–47. Az utóbbit közzétette VELICS Antal–KAMMERER Ernő, *Magyarországi török kincstári defterek I.*, Budapest, 1886, 331–333.

¹⁸⁴⁰ A vlahok illír eredete mellett állást foglal: Noel MALCOLM, *Bosnia. A Short History*, London, 1994, 75–76. A trák eredet kérdéséről lásd például: L. S. STAVRIANOS, *The Balkans since 1453*, London, 1963, 23–24.

¹⁸⁴¹ MALCOLM, *Bosnia*, 73–74; VASS ELŐD, *A balkáni nomadizmus az Oszmán Birodalom európai tartományaiban*, in *Nomád társadalmak és államalakulatok*, szerk. TÖKEI Ferenc, Budapest, 1983, 277–278.

¹⁸⁴² MALCOLM, *Bosnia*, 74.

¹⁸⁴³ HEGYI Klára: *Magyar és balkáni katonaparasztok a Budai vilájet déli szandzsákjaiban*, *Századok*, 135 (2001), 1268.

¹⁸⁴⁴ Halil İNALCIK: *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi. Cilt 1: 1300–1600*. çev. Halil Berktaş, İstanbul, 2000, 52; UÖ, *Stefan Dušan'dan Osmanlı İmparatorluğu'na. XV. asırda Rumeli'de hristiyan sipahiler ve menşeleri*, in *Osmanlı İmparatorluğu. Toplum ve Ekonomi*, İstanbul, 1993, 106–107.

államban a nemesség soraiba tartoztak, de a török hódítás után már ezek haderejének vértess harcosaiként katonáskodnak, és mindenütt a félszigeten, de különösképpen Szerbiában a határvidéket védtek.¹⁸⁴⁵ A 15. század közepétől kezdve a török hadseregben szolgáló *martalócok* egy másik balkáni eredetű fegyveres csoportot képviselnek, akik Észak-Szerbián és Bosznián át Dalmáciáig, és onnan egészen Moreáig terjedő határsávon harcoltak, Buda eleste után pedig Magyarország katonai szempontból majdnem minden fontos helyén szolgáltak. Nemcsak vár- és határvédelem tartozik a feladatkörükbe, hanem részt vesznek a portyázásokon, kémkednek az ellenséges területeken, illetve a török flotta legénységét is ők teszik ki, valamint biztonsági és rendőri szolgálatot is végeznek. Ennek fejében földjeikért nem kellett adót fizetniük, és a törvények mentesítették őket a dzsizje, a kivételes adók és a földesúri kapuadó alól.¹⁸⁴⁶

Az oszmán-török államigazgatás a délszláv területek egy másik, a nagyszámú népcsoportot képviselő *vlahokat* is betagolta katonái soraiba. Ők feltehetően a korábbi szerb államban bizánci eredetű, különleges megszervezésen estek át. Tudomásunk van arról, hogy a félnomádok egy része a 13–14. századi szerb államban bizonyos katonai és rendészeti szolgálatokat végzett. Megszervezésüknek köszönhetően ezek, a *vojnik* néven emlegetett félnomád pásztorok szabad paraszti jogálláshoz juthattak.¹⁸⁴⁷ Az oszmán-török állam először a szendrői szandzsákban II. Mehmed uralkodása alatt léptette érvénybe a szerb *jus valachicum* török változatát, amelyet a későbbi törvénykönyvek östörvénynek (*kanûn-ı kadîm*) neveznek. A törvények rendelkezése alapján minden családnak évente egy florit, azaz aranyforintot (a 15. században 45 akcséből állott) kellett fizetnie. A források a vlachok megjelölésére *filoridzsiján* (filori-fizetők) elnevezést használták, amely megnevezés a törvények ezen cikkéből származik. Ez az adó az oszmán-török megszállás előtti időkre nyúlik vissza. Úgy tűnik, hogy a Dusan István szerb uralkodó által életbe léptetett adóztatási rendszert, amely minden háztartást egy *hyperpyron*, vagyis egy velencei dukát fizetésére kötelezett, az oszmán-török apparátus fenntartotta és kiterjesztette az uralma alá került vlachokra.¹⁸⁴⁸

A vlachok egyik régi alapegysége a *katun*, vagyis a pásztorközösség-szállás volt.¹⁸⁴⁹ Míg ez a középkori egység a szerb királyok adományleveleiben körülbelül 15–30 családot foglalt magába,¹⁸⁵⁰ addig a török törvények katunjai általában 50 családot jelentettek. A szendrői szandzsák törvényeiből és más török törvénykönyvekből megtudjuk azt, hogy minden *katun* az államnak évente többek között sátrat, sajtot, kötőféket, kost volt köteles beszolgáltatni.¹⁸⁵¹ A törvények előírták, hogy katonai szolgálatuk teljesítése után a dzsizje, a tized, a földesúri kapuadó és mindenféle más rendkívüli állami adótól mentesek legyenek. A törvények hol *vojnik*nek, hol *gönder*nek

¹⁸⁴⁵ A *vojnik* szervezetről a következő tanulmányok adnak bővebb felvilágosítást: Halil İNALCIK, *Stefan Dušan'dan Osmanlı İmparatorluğu'na*, 83–103; Yavuz ERCAN, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Bulgarlar ve Voynuklar*, Ankara, 1989. passim; HEGYI, *Magyar és balkáni, i. m.*, 1264–1266.

¹⁸⁴⁶ A *martalócok*at illetően lásd: Milan VASIĆ, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Martoloslar*, çev. Kemal Beydilli, *Tarih Dergisi*, 31 (Már 1977), 49–55 és Robert ANHEGGER, *Martoloslar Hakkında. Türkiye Mecmuası*, VII–VIII (1942), 290–291.

¹⁸⁴⁷ VASS, *A balkáni nomadizmus*, 272.

¹⁸⁴⁸ Halil İNALCIK, *Filori*, EI², II (1965), 915.

¹⁸⁴⁹ Wayne S. VUCINICH, *The Yugoslav Lands in the Ottoman Period: Postwar Marxist Interpretations of Indigenous and Ottoman Institutions*, *The Journal of Modern History*, vol. 27 (Szept., 1955), no. 3., 288.

¹⁸⁵⁰ VASS, *A balkáni nomadizmus*, 271.

¹⁸⁵¹ AKAGÜNDÜZ, *Osmanlı Kanunnâmeleri* 1., Istanbul, 1990, 527–528.

(amely a görög eredetű *kontáriorion* szóból származik¹⁸⁵²), és néhány esetben *eşkıncü*nek (török eredetű szó) nevezik a vlah pásztorokból lett harcosokat. A törvények előtt teljes jogú katonáknak számítottak. Szendrőn, Branicsevóban és Vidinben minden öt háztartásnak, Boszniában és Hercegovinában pedig tíz háztartásnak egy katonát kellett fegyverben tartania, hogy békeidőkben a környék védelmére ügyeljenek. Háború esetén pedig a szendrői szandzsákban a lovas vlah katonák teljes fegyverzetben voltak kötelesek hadba vonulni és a portyázásokban részt venni.¹⁸⁵³ Amikor több emberre volt szükség, akkor minden család egy-egy lovast volt köteles kiállítani.¹⁸⁵⁴

Az oszmán-törökök közigazgatási rendszerükbe a vlahokat saját társadalmi-gazdasági, patriarchális és autonóm szervezetüket (*knežine*) meghagyva fogadták be, amelynek élén *kenézek* és *primkürök* állottak.¹⁸⁵⁵ A törvényeik világosan megszabták a náhijék elé állított *kenézek*, *primkürök* és a falvak vezetőinek feladatkörét, illetve előjogait. A *kenézek* gyakran a szpáhi rétegbe fölemelkedve szultáni *beráttal* örökletes timárt kaptak, vagy pedig földjüket adómentesen élvezhették. A vlahoktól beszedett büntetések egytizede is nekik járt. Olyan parancsnoki állást töltöttek be, mint az egyéb katonaparaszt-alakulatok közül a *jajáknál* a *jajabasi*, a keresztény vojnikoknál pedig muzulmán *cseri-basi* vagy *szer-aszker*. A *kenézek* a katonáskodó vlahok lajstromozásával voltak megbízva, és akiknek a hadba szállását intézték a *primkürökkel* együtt. E méltóságoknak polgári igazgatási funkciójuk is volt: biztosították a rendet, és a török meghatalmazottaknak az összeírásnál és az adóbehajtásnál segítettek.¹⁸⁵⁶

A Balkán-félszigeten végbement oszmán-török előrenyomulás szinte folytonos vándorlást eredményezett a keresztény népek között a meghódított és a törökök által meghódítandó területeken. A helyzet a török vezető réteget arra kényszerítette, hogy a balkáni megszállás első pillanataitól kezdve az elnéptelenedett települések újjáélesztése érdekében szisztematikus telepítési politikát kövessen, mellyel sikeresen elérte, hogy a különböző muzulmán szekták tagjainak (*dervis*) tevékenységei, és főleg a kis-ázsiai félnomád jürükök révén, akiket az államvezetés az alattvalói sorból (*rája*) felemelve katonai szervezetbe tömörített, és akiknek nagy tömegeit a *szürgün*nek nevezett módszerrel a Kelet- és Közép-Balkánra telepített át, a félsziget újra benépesedjen.¹⁸⁵⁷ Azonban a török kolonizáció nem tudott a félsziget nyugati és

¹⁸⁵² Nicoară BELDICEANU, *Sur les valaques des balkans slaves a l'époque ottomane (1450–1550)*, Revue des études islamiques, vol. 34. (1966), 94–95.

¹⁸⁵³ Az első szendrői és hercegovinai szandzsákok törvényeivel kapcsolatban lásd: AKAGÜNDÜZ, *Osmanlı Kanunnâmeleri* 1., 527–529, 494–495. A II. Bajezid-kori branicsevói, vidini, boszniai, hercegovinai, szendrői törvényekre: UŐ, *Osmanlı Kanunnâmeleri* 2., İstanbul, 1990, 73, 380–381, 406–409, 491–494. I. Szelim branicsevói, szendrői törvényére: UŐ, *Osmanlı Kanunnâmeleri* 3., İstanbul, 1991, 449, 457–461.

¹⁸⁵⁴ Az 1527. évi szendrői vlah törvényről lásd: Ö. Lütfi BARKAN, *XV ve XVIncı Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları*, İstanbul, 1943, 324–325.

¹⁸⁵⁵ VUCINICH, *The Yugoslav Lands*, 288; Olga ZIROJEVIĆ, *The Ottoman Military Organization in Yugoslav Countries in the 15th and 16th Centuries*, in *Ottoman Rule in Middle Europe and Balkan in the 16th and 17th Centuries. Dissertations Orientales*, Prague, 1978, 184.

¹⁸⁵⁶ A fentebb említett törvényeken kívül a *kenéz* és *primkür* tisztségviselőkről lásd még: Milan VASIĆ, *Social Structure of Yugoslav Countries under the Ottoman Rule till the End of the 17th Century*, in *Ottoman Rule in Middle Europe and Balkan in the 16th and 17th Centuries. Dissertations Orientales*, Prague, 1978, 58–59; BELDICEANU: *Sur les valaques*, 107–111; Branislav ĐURĐEV, *Nešto o vlaškim starješinama pod turskom upravom*, Glasnik Zemajskog Muzeja, LII (1940), 50–55.

¹⁸⁵⁷ Az oszmán-törökök betelepítő politikájára és ezen belül a nomádok szerepére vonatkozóan lásd: Ö. Lütfi BARKAN, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler*, İktisat Fakültesi Mecmuası, XIII (1951–52), 65–67. A balkánra betelepített jürük törzsekről lásd pl.: Mehmet İNBAŞI, *Rumeli Yörükleri*, in *Anadolu'da ve Rumeli'de Yörükler ve Türkmenler Sempozyumu Bildirileri*, Ankara, 2000, 145–182.

északnyugati részére is eljutni, éppen ezért itt a helyi népcsoportok segítségét voltak kénytelenek igénybe venni. A félnomád vlahok, akiknek mozgóképességét, szilárd civil és katonai szervezetét nyugodtan hasonlíthatjuk a jürükhöz, a török hatalom konszolidációs és kolonizációs terveihez kellőképpen alkalmas tömegnek bizonyultak.¹⁸⁵⁸ Az oszmán-török vezetés az újonnan meghódított területeken a kolonizáció ügyében szintén a vlah vezetőkre támaszkodott. A pozsegi szandzsák 1541. évi törvényei egyebek között a települések benépesítését és virágztatását (*memleket senledüp*) a kenézek és primkürök feladatául határozták meg.¹⁸⁵⁹

A törökök a vlahokat a hegyekből az elpusztult síkságokra telepítették át. A rendelkezésünkre álló források az újonnan meghódított délszláv területeken majdnem mindenütt a vlahoknak telepesekként való megjelenéséről tanúskodnak. A szerb királyság megszűnte utáni években a Timok–Morava vidékén, a 15. század végén Hercegovinában 7007, Szendrőn és Krusevacban pedig összesen 9203 vlah családfőt vettek jegyzékbe.¹⁸⁶⁰ Az új vlah településeket mindig a török végvárok környékén, a Habsburg- és magyar királyság közelében találjuk. A vlahok 1463-tól kezdve fokozatosan terjedtek el egész Boszniában, a Balkán nyugati területein, így 1537-től Pozsegában, Pakracban és Valpón, illetve 1552 után az adriai határvidéken jelentős vlah szállásterületek jöttek létre. Forrásaink a félnomádok egyre növekvő népessége miatt például Voćin térségét „Kis Oláhország”-nak nevezik.¹⁸⁶¹

Az átvándoroltatás nemcsak az elnéptelenedett határvidékek felé irányult, hanem a Balkán belső részeire és más stratégiai fontosságú területekre is. A Balkán nyugati határterületein elhelyezkedő helyőrségeket ellátó-utánpótló, Isztambulba vezető Belgrád–Szófia útvonal egyik ága, a szendrői-ćuprija/paraćini út környékén fekvő, egyre fogyó népességű települések a 16. század első évtizedeitől kezdve az utak, hegyszorosok, hágók és hidak védelmét biztosító vlahok és családjaik által népesülnek.¹⁸⁶²

A vlah beköltözés nem hagyta érintetlenül Magyarországot sem. Tudnivaló, hogy az 1521 utáni török hadjáratok és Cserni Jován felkelésének pusztításai elnéptelénítették a Duna–Tisza közének déli területeit. Ezeket a területeket a balkáni beköltözők 1560-ig tömegesen népesítették be. De ezután sem szűnt meg a balkáni népcsoportok beköltözése. A betelepülő, kevert etnikumú balkániak között, ezen a veszélyeztetett határvidéken egy nagyszámú vlah csoportot is találunk, amelynek tagjai nem vlah jogállásúak voltak, hanem szabad *müszellem* jogon éltek. Katonai századokba szervezték őket és *harami* néven nevezték, amely a határvédő *müszellem*-vlah szinonimája volt.¹⁸⁶³ A müszellem kifejezés ekkor a hódoltságban

¹⁸⁵⁸ Nikolai TODOROV, *The Balkan City 1400–1900*, Seattle, 1983, 36; ZIROJEVIĆ, *The Ottoman Military*, 183–184.; Wayne S. VUCINICH, *Some Aspects of the Ottoman Legacy*, in *The Balkans in Transition. Essays on the Development of Balkan Life and Politics since the Eighteenth Century*, ed. by Charles and Barbara JELAVICH, Archoon Books, 1974, 97–98. A jürükhöz és vlahok összevetésére lásd: E. WERNER, *Yürüken und Wlachen*. Wissenschaftliche Zeitschrift der Karl-Marx-Universität Leipzig, 15. Jahrgang (1966), 475–478.

¹⁸⁵⁹ ĐURĐEV, *Nešto o vlaškim*, 51–52.

¹⁸⁶⁰ BELDICEANU, *Sur les valaques*, 94.

¹⁸⁶¹ Boszniai, horvátországi és szlovéniai viszonyokról lásd: Adem HANDŽIĆ, *Population of Bosnia in the Ottoman Period*, Istanbul, 1994, 6–12; Ranka GAŠIĆ, *History of the Serbs in Croatia, Slavonia and Dalmatia from the Sixteenth to the Eighteenth Century*, <http://dev.eurac.edu>, 2; MALCOLM, *Bosnia*, 72.

¹⁸⁶² TODOROV, *The Balkan City*, 37–39.

¹⁸⁶³ HEGYI, *Magyar és balkáni*, 1271 és 1282.

még nem jelentette a kivételezett katonaparaszti szervezetek egyikét, hanem az adózástól felszabadított, katonáskodó parasztot jelölte, tehát a műszellem a martalóc és a vlah együttes megnevezése volt. Habár emiatt az itt katonáskodó vlahokat nem nevezték saját nevükön, és nem szerveztek belőlük különálló egységeket, 1560-ra a szegedi szandzsák déli felében kialakult a balkáni példára megszervezett kenézek és primkürök öngazgató hálózata.¹⁸⁶⁴ Az 1570-es évekre a délszlávokból és vlahokból álló balkáni betelepülőket a Szegedtől délre eső területeken mindenütt megtaláljuk.¹⁸⁶⁵

A Dunántúlon kialakult szandzsákok már 1570-től kezdve vlah telepeseket fogadtak be. A nagyobb részben Tolna megye területére eső, úgynevezett simontornyai szandzsákban ekkor hét pusztát népesítettek be, tíz év múlva pedig egy helységgel növekedett településeik száma.¹⁸⁶⁶ Viszont a koppányi szandzsákban ennél sokkal több vlah településről van tudomásunk. A koppányi szandzsák területére a balkáni betelepülők két alkalommal érkeztek, a szomszédos szandzsákra való beköltözésükhöz hasonlóan.

Az 1570. évi, első alkalommal való megjelenésüket a tahrír-defteri végén található külön fejezet rögzíti, amely *dzsemáat-i eflákannak* nevezi a vlah közösséget.¹⁸⁶⁷ A fent megemlített szöveg szerint a telepések akkorra 29 faluban telepedtek le, ezekből 20 falu 24 pusztával is rendelkezett. Mint szokásos volt, a helység neve után a vlah adózókat név szerint jegyezték fel. Az összeírásoknál viszont szembeötlik egy szokatlan dolog is: 14 falu esetében csak az adózó háztartások számát vették jegyzékbe, a Szilva nevű faluban pedig még azt sem, csak a bevétel összegét. A koppányi szandzsák településtörténetével kapcsolatosan egy másik forrásból, az ugyanabból az időből fennmaradt timár-defteriből is tájékozódhatunk. A fent említett dokumentumhoz hasonlóan itt is egy külön tétel alatt sorolták fel azt a 26 vlah falut, amely Hüszejin koppányi szandzsákbég *hász*-birtokainak egy részét alkotta. A megmaradt három falu pedig Juszuif koppányi *miralaj*nak *zeámet*-birtokát alkotta. Ami a vlahok regisztrálását illeti, a timár-defteri még három falut említ meg a szandzsákbég birtokai között, amelyekről a tahrír-defteri nem számol be. Tehát a két forrás 1570-ben összesen 32 vlah falvat említ meg.

Az újonnan alakult települések legsűrűbben Somogy megye délkeleti zugában, főleg a Kapos folyótól északra eső területeken, Tolna megyében pedig a Kapos folyóval és a Koppány folyóval körülvett megyerészben, főleg a Kapos mentén és Tamási vártól nem messze nyugatra és délnyugatra feküdtek. Közigazgatásilag a szandzsák török vezetősége a vlah falvakat a dombói náhijéhez csatolta, nem tartva szem előtt az akkori területbeosztást. A falvak egy része ugyanebben az időben a koppányi náhijéhez tartozott. Ezt onnan tudjuk, hogy a vlahok által lakott néhány helység egyszersmind ott is szerepelt, általában mint pusztá. Így az említett kerületben az összeírás magyar helységei között tizenegy vlah falu (például Kis-Mörse, Borhod, Gonosz, Nagy-Mörse) is szerepel.

Az 1570. évi források adatainak korábbi összeírásokéival való összevetése útján tudomást szerezhetünk a vlah közösség beletelepítésének jellegéről. A vizsgálatok eredményeként azt állíthatjuk, hogy az oszmán-török igazgatás a korábbi összeírásokban is pusztá (*mezra*') jogállású, lakatlannak feltüntetett területeket népesítette be idegen lakosokkal. Az 1546-tól pusztának minősített Sziget helységhez hasonlóan a lajstromokban 1552-től 1570-ig a következő

¹⁸⁶⁴ Uő, *Magyar és balkáni*, 1292.

¹⁸⁶⁵ Uő, *Magyar és balkáni*, 1288.

¹⁸⁶⁶ DÁVID, *A simontornyai szandzsák*, 67–68; Uő, *Pasák és bégek*, 48.

¹⁸⁶⁷ Vass Előd tévesen az 1562. évre dátálja első megjelenésüket a koppányi szandzsákban: VASS, *A balkáni nomadizmus*, 268. Viszont tudjuk, hogy ehhez a datáláshoz forrásul szolgáló timár-defteri 1570-ben keletkezett. Lásd: HÓVÁRI János, *Kőröshegy városa (város-i Kőrös) a Kőröshegyi náhijében (1546–1580)*, in *Kőröshegy múltjáról és jelenéről*, szerk. STIRLING János, Kőröshegy, 1990, 90.

települések pusztaként szerepelnek: Nagy-Kircsén, Békától, Szarvas, Szék, Gonosz, és Uzd. Az ilyen jellegű puszták másik részét (Toka, Örs, Egrös, Alfalva, Kis-Mörse, Borhod, Szilva) pedig csak 1565-ben és 1570-ben kezdték nyilvántartásba venni. Azonban Csaba, Nagy-Taba, Gyula, Sola, Konta, Megyes, Dzsala (Csala), Vincs és Gencse nevű falvakról, amelyek 1570 előtt soha nem jelentek meg a török forrásokban, csak a vlahok megjelenése után kapunk értesülést.

Később a vlah betelepülők által benépesített helységek másik jellemzője az, hogy ezek a török uralom alatt vagy elnéptelenedett, vagy pedig csökkenő lakosságú magyar falvakra települtek rá. A pusztásodásnak a legszembetűnőbb példajaként megemlítjük Edelén falut, amelyet a hódoltság első három évtizedében egy átlagos népességszámú faluként tüntetnek fel a jegyzékekben. Míg 1546-ban 8 tizedfizetővel bírt, addig 1552-ben már csak 7 tizedfizetővel rendelkezett. Viszont nagy lakosságcsökkenésre mutat az 1565-ös szandzsák-összeírás; ekkor csak 3 tizedfizető lakott a faluban. A balkániak öt év múlva történő betelepülésekor pedig már lakatlan helyként volt feltüntetve. Amint a források mutatják, a puszták benépesítésében az őslakók is szerepet játszottak. Az 1552. évi összeírásban pusztának bejegyzett Gereny falut 1565-ben 2 magyar tizedfizető, Szent-Lőrincet 4, 1566-ban Várdát pedig 2 dzsizjefizető¹⁸⁶⁸ támasztotta fel. A dzsizje-defteri nyomán szintén magyarlakta helységnek tűnik Szent-Miklós-Rujics falu 10 dzsizjefizetővel.¹⁸⁶⁹ Mindezek a helységek azonban nemsokára Edelénnel azonos sorsban osztoztak és 1570-re lakatlanul várták a vlah telepeseket.

Úgy tűnik, hogy Beznik és Nagy-Mörse nevű falvakban, ahol ugyancsak 1565-től fogva jelentkeztek magyar telepések, egy rövid időre együtt laktak a magyarok és a vlahok, 1570 után azonban már csak az utóbbiakkal számolhatunk.¹⁸⁷⁰ Dada faluban is mind a két nemzetiség képviselve volt. A falu 1565-ben 12 magyar tizedfizetőből állt, 1570-ben ezeknek már csak a feléről tudunk, valamint 7 vlah családfőből. A magyarok egy darabig megmaradtak a faluban: a török hatóság az 1573-as és 1577-es dzsizje-defteriben 3-3 magyar dzsizjefizetőt, 1580-ban pedig négyet tüntetett fel.¹⁸⁷¹ Az 1580. évi szandzsák-összeírás már nem sorolja fel a magyar lakosokat, csak a vlahokat.¹⁸⁷² Némely vlah pusztának az volt az érdekessége, hogy a jegyzékekben a vlah falvak mellett említett puszták néha népes magyar falvakkal voltak azonosak. Nem kétséges, hogy ilyen esetekben a vlahok e falvak közelében gazdálkodtak. A források tanúsága szerint – a második hullámmal – a vlahok innen beszivárogtak a magyarok lakta falvakba. Így történt Borjádön. 1570-ben a vlahok még Várdában tartózkodtak és Borjád falu szomszédságában csak szántottakvetettek, 1580-ra azonban már az utóbbi faluban egy külön negyedet (*mahalle-i eflakan*) is alkottak.¹⁸⁷³ Szintén tudomásunk van arról, hogy Sziget nevű faluhoz tartozó Záron pusztáról tíz év múlva ugyanazt a nevet viselő magyar faluba¹⁸⁷⁴ vlahok költöztek volna be, bár az 1580. évi vlah-fejezet, és az úgynevezett alku lista hallgat a Záronban bekövetkezett vlah kolonizációról.

A koppányi vlahok testületileg vlah jogállás státusában voltak, amely némileg különbözött a régi alapállástól. Ahogy a 16. század második felében a szerémi vlahoknál is történt, a koppányi vlahok szokásos adóterheik mellett terménytizedekkel is tartoztak. Ennek ellenére mégis kivételezett helyzetben voltak, hiszen a rája sokféle adója ellenére kedvezőbb, summában és pénzben kifizetendő átalányadóval voltak csak megterhelve. Mind az államnak járó

¹⁸⁶⁸ Bécs, N.B. Flügel 1349, 16.

¹⁸⁶⁹ Bécs, N.B. Flügel 1349, 14.

¹⁸⁷⁰ BOA, TT, No. 676, 93, 94.

¹⁸⁷¹ Bécs, N. B. Flügel 1351, 15; Bécs, N. B. Flügel 1353, 12; Bécs, N. B. Flügel 1349, 25.

¹⁸⁷² BOA, TT, No. 676, 92.

¹⁸⁷³ BOA, TT, No. 676, 93.

¹⁸⁷⁴ BOA, TT, No. 676, 40.

filori-adót, mind a földesúri tizedek megváltását magába foglaló 150 akcsét minden adóegységre hánénként vetették ki. Az a tény, hogy a közösség ekkor már nem volt közvetlenül a kincstárnak alárendelve, hátrányosabbnak mutatkozik a megszokott vlah jogállással szemben, mégis az a tény, hogy a nagy szolgálati (*hász-* és *zeámet-*) birtokosok joghatása alá kerültek, kedvezőbb volt számukra annál, mintha a *szpáhik* kezére kerültek volna.¹⁸⁷⁵

Az a tény, hogy a lakosok névjegyzéke elején ott találjuk a vlah falvak előljárójaként számon tartott primküröket, azt mutatja, hogy új honukban balkáni eredetű társadalmi szervezetük nem változott meg teljesen. Katonailag a közösség a kenézek parancsnoksága alá volt rendelve. Forrásaink neveiket is megőrizték, így az 1570. évi vlah-fejezetben Isztopán Radics, Vukasin és Dulcsin fia Dimitre nevek szerepelnek. A forrásokból az derül ki, hogy a közösség, vagyis „a koppányi kenézség” felett a Radics család uralkodott. Az 1570. évi timár-defteri tanúsága szerint a koppányi szandzsákban letelepedett vlahok vajdájának nevezett Radics István (Isztopán magyarosítása) a karádi náhijéhez tartozó Barát és Konta puszták mellett 3000 akcse jövedelmű birtokot kapott. Szintén a Radics családhoz tartozó Bratity kenéz Óbár és Újbár pusztákat birtokolta, Obrad nevű fia pedig a karádi náhijében található Aszlár és Császtó pusztákat.¹⁸⁷⁶ Az, hogy 1580-ban ugyanabban a címben neki járt Ács falu 3500 akcse összegű jövedelme, Radics István vlahok feletti nagy tekintélyéről tanúskodik.¹⁸⁷⁷

Ezen parancsnokok vezetése alatt a közösség ama 16 embere katonáskodott, akik szolgálatuk fejében jogállásuk értelmében minden adótól mentesültek és akiknek nevét a fejezet végén álló vlah műszellemek (*eflakan-i műszelleman*) listája örökölte meg. A török hatóság minden bizonnyal a vlahoknak azt a feladatot adta, hogy különösen 1566 után a dunántúli területeket adóztató kanizsai és palotai magyar végbeliek támadásainak elhárításában vegyenek részt.¹⁸⁷⁸

Az 1570. évi tahrir-defteri vlah-fejezet közléséhez hozzátettük a timár-defteriben szereplő helységeket is. A lábjegyzetekben a helységek, de különösen falvak lokalizálásaira és azonosításaira törekedtünk.¹⁸⁷⁹

¹⁸⁷⁵ HEGYI, *Magyar és balkáni*, 1297–1299.

¹⁸⁷⁶ BOA, *Timar Defteri*, No. 505, 34–35. Kétségbe vonható HEGYI Klárának az a felvetése (*Magyar és balkáni, i. m.*, 1304), hogy a közösség élén egy István püspöknek nevezett vallási vezető is állt, és tevékenységét 10.000 akcse jövedelmű birtokkal honorálták. István piskop (sic.) birtokaival az 1565-ös timár-defteriben is találkozhatunk (BOA, *Timar Defteri*, No. 353, 53), tehát akkor, amikor még a vlahoknak nyoma sem lehetett a területünkön. Nézetem szerint ezt a nevet összefüggésbe lehet hozni azzal a személlyel, aki 1555-ben Koppány várából küldött levelében Kéthely, Marcali, Kanizsa, Csákány, Mesztegnyő és Szenyér helységek lakóitól azt kérte, hogy Naszuf koppányi bég hűségére térjenek (SZAKÁLY Ferenc, *Magyar intézmények a török hódoltságban*, Budapest, 1997, 68). Az is meglehet, hogy ez „a török szultántól Koppány vármegyében választott” püspök, fáradozásai ellenében kapott javadalombirtokot.

¹⁸⁷⁷ BOA, *Timar Defteri*, No. 659, 14.

¹⁸⁷⁸ HEGYI, *Magyar és balkáni*, 1306.

¹⁸⁷⁹ A lokalizálásoknál és azonosításoknál szereplő rövidítések és utalások a következők: Lipszky = LIPSZKY Johannes, *Mappa generalis regni Hungariae* (...), Pesthini, 1806; Velics I = VELICS Antal–KAMMERER Ernő, *Magyarországi török kincstári defterek I.*, Budapest, 1886; Csánki II, illetve III = CSÁNKI Dezső, *Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában II–III.*, Budapest, 1894–1897; MHN = *Magyarország helységnévtára 1937*, Budapest, é. n.; SMFN = *Somogy megye földrajzi nevei*, Budapest, 1974; MBV = *Magyarország birtokviszonyai a 16. század közepén II.*, szerk. MAKSAY Ferenc, Budapest, 1990; MHSz = *Magyar helységnév-azonosító szótár*, szerk. LELKES György, Baja, 1998.

Függelék
A vlahok közössége, tartozik a koppányi szandzsákhöz

(172. oldal)

1. Toka falu, Pállja pusztával, tartozik Dombóhoz.¹⁸⁸⁰

Isztópán Radics kenéz, Ilija (?) fia Milov n.¹⁸⁸¹, Gorán fia Iván n., Dragisa Vukoszav n., Pokrács Vuk n., Rado Radin n., Vicsko Vucsity n.

Bevétel a tized és filóri-adó megváltása fejében, készpénzben	1000 [akcse]
Háne 6, százötvenével	900
Menyasszonyadó	30
Büntetés pénz	70

2. Nagy-Kircsén falu, Kücsük-Csemén (!) pusztával.¹⁸⁸²

Vukoszav Gyurity primkür, Vucso Vukasin n., Radulin Bordar n., Dragisa Isztepán n., Milos Kapon (?) n., Radovan Vukasin n., Boyko Kojadin n., Nikola Kojadin n., Zsivko Radovity n., Dragoszav Radoszav n., Szelak Vujicsa n., Raduj Patrity n., Radics Jankovity n., Vicsko Vukmir n., Novák Radin n.

Bevétel a tized és filóri-adó megváltása fejében, menyasszonyadóval és büntetés-pénzzel együtt, készpénzben	2450 [akcse]
Háne 16, százötvenével	2400
Menyasszonyadó	30
Büntetés pénz	20

3. Szent-Miklós-Rujics (?) falu.¹⁸⁸³

Radics Vilajin primkür, Radulin Milinko n., Radul Pavlo n., Radunje Gyorgye n., Vujicsa Vukity n., Radoszav Brajin n., Ivánko Raduje n., Vuk Mojkovity n., Herak Iván n.

Bevétel a tized és filóri-adó megváltása fejében, menyasszonyadóval és büntetés-pénzzel együtt, készpénzben:	700 [akcse]
Háne 4, százötvenével	600

¹⁸⁸⁰ Velics I, 331: Láta. Bála pusztával. A helység Hidegkút után következik Toka-Dülő néven a koppányi náhijében az 1565 és 1570. évi tahrír-defterikben. Az 1580. évi tahrír-defteri szerint a helység Hidegkút és Bedeg falvak lakosságának kezén volt. Szerintünk a Tengőd községhez tartozó Tokaji pusztával (SMFN. 221) azonosítható. Ezt az azonosítást és elhelyezést az a tény is támogatja, hogy az 1580 évi vlah-fejezetben a Bádi-kút (SMFN. 221) pusztát is feltüntették, amely szintén ezen falvaktól délre esik. A vele együtt szereplő Pállja pusztája ismeretlen helynév a török forrásokban. A fenti adatok értelmében Tengőd vidékén feküdt.

¹⁸⁸¹ nős.

¹⁸⁸² Velics I, 331: Nagy-Kercsemén. Az 1552. és 1565. évi tahrír-defterikben Nagykörccsemén néven szerepel pusztája jogállásban a szakcsi-dombói náhijében. Csánki szerint (III, 434: Kercsmény, Kercmej, Körccsmény) Döbrököztől északkeletre feküdt és a Görccsmén(y)i malom őrzi a nevét. A faluval együtt feljegyzett Kücsük (Kis)-Csemén nevét, amely csak az 1552. évi szandzsák tahrír-defteriben fordul elő Kis-Körccsmény néven, az 1570. évi timár-defteriben helyesebben írták Kücsük-Kercsmény alakban. Pontosabb lokalizálására nincs támpontunk. Tolna megyében.

¹⁸⁸³ Velics I, 332: Szent-Miklós. Az 1566-os dzsizje-defteriben faluként szerepel a koppányi náhijében. Csánki alapján (III, 452-a: Szent-Miklós) Hőgyész, Kurd és Dalmand vidékére lokalizálhatjuk. Tolna megyében.

4. Békatól falu.¹⁸⁸⁴

Nikola Vuk primkür, Pokrajicsa Raduj n., Vraniko Vujin n., Nikola Pranity (Bratity) n., Radovan Vujin n., Raduje Vujity n., (173. oldal) Radics Niko n., Vik Pancsir n.

Bevétel a tized és filóri-adó megváltása fejében, készpénzben	1200 [akcse]
Háne 8, százötvenével	1150
Menyasszonyadó	30
Büntetés pénz	20

5. Szarvas falu, Megyer pusztával.¹⁸⁸⁵

Brakdar Dragojity primkür, Vujicsa Bekity n., Vukasin Nikola n., Niko Vukács n., Icsvetko Vukacs n., Lázár Jován n., Milorad Prszics n., Vukszan Iván n., Mihál Prszics n.

Bevétel a tized és filóri-adó megváltása fejében, készpénzben	1000 [akcse]
Háne 6, százötvenével	900
Menyasszonyadó	30
Büntetés pénz	70

6. Szék falu.¹⁸⁸⁶

Randelity Szavka primkür, Vujicsa Pejín n., Rajak Pál n., Jován Ral n., Dragoje Priyak n., Niko Isztepan n., Tomás Boldizsár n.

Bevétel a tized és filóri-adó megváltása fejében, készpénzben	1040 [akcse]
Háne 6, százötvenével	900
Menyasszonyadó	40
Büntetés pénz	100

7. Csaba falu, Farnos pusztával.¹⁸⁸⁷

Vukasin kenéz, Milko primkür, Jován Zsivko n., Vukity Iszlavuj n., Milko Milovin n., Radoszla Iszlakovity n., Szirdoje Radics n., Milos Milovan n., Radovan Vukasin n.

¹⁸⁸⁴ Velics I, 332: Banka-Tol. 1552-ben a szakcsi-dombói náhijében található Vikató pusztát, az 1565. és 1580. évi tahrír-defterikben Békás-tól puszta néven jegyezték fel. Csánki idejében (III, 416) Békátó néven puszta. Lipszky: V 26. Schnemann-féle térkép alapján a mai Újdombóvártól keletre feküdt Tolna-Baranya határában [GAÁL Attila, *A Dombóvár-Békatói XVI–XVII. századi temető*, in *Szekszárdi Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyve*, 10–11 (1979–1980), 159].

¹⁸⁸⁵ Velics I, 331: Szarvas. Az 1552. és 1565. évi tahrír-defterikben a szakcsi-dombói náhijében puszta jogállással rendelkezik Lipszky: V 26. Csánki szerint (III, 450: Szarvasd) puszta Döbrököz mellett nyugatra. Újdombóvárhoz tartozik (MHN). Tolna megyében. A vele összeírt Megyer puszta ismeretlen helynévnek látszik. Valószínűleg Újdombóvár vidékén keresendő.

¹⁸⁸⁶ Az 1552-es tahrír-defteriben Csiszárszik, az 1565-ös és 1570-as defterekben pedig Pusztaszik alakban vették nyilvántartásba a szakcsi-dombói náhijében, mint a mai Dalmand község szántója. 1580-ban a koppányi náhijéhez csatolták (Csiszárszék). Tolna megyében található.

¹⁸⁸⁷ A falu először tűnik fel a török forrásokban. Területi meghatározásához támpontot jelenthet a vele együtt összeírt Farnos puszta, amely 1565-ben és 1570-ben a szakcsi-dombói náhijében puszta jogállásban szerepel. Csánki szerint (III, 424: Farnos) Somogy–Tolna határvidékén feküdhettek. Egyébként ezt a pusztát Korcsola nevű faluval együtt említik az 1580. évi vlah-jegyzékben. Korcsola nagy valószínűséggel a mai Kocsola (MHSz) községnek felel meg. Más adatokkal egybevetve a mai Kocsola, Koppányszántó és Szakcs között kereshetjük helysegeinket.

Bevétel a tized és filóri-adó megváltása fejében, készpénzben	1150 [akcse]
Háne 7, százötvenével	1050
Menyasszonyadó	60
Büntetéspénz	40

(174. oldal)

8. Nagy-Taba falu.¹⁸⁸⁸

Milo Szandity primkür, Radoszav Nedelin n., Marinko Vukdrág n., Bancsa Radics n., Radoszav Dragisa n., Vilos Radunje n., Gvozden Vukszan n., Jován Raviszlo n., Vuk Raduj n., Milos Vukdrág n.

Bevétel a tized és filóri-adó megváltása fejében, készpénzben	1450 [akcse]
Háne 9, százötvenével	1350
Menyasszonyadó	30
Büntetéspénz	60

9. Gyula falu, Kis-Taba pusztával.¹⁸⁸⁹

Dulcsin fia Dimitre kenéz, Radován Bajko n., Iszláv Radenity n., Vicsko Rádán n., Vujicsa Vuján n., Vujicsa Rayin n., Ivánis Rucsnicsa n.

Bevétel a tized és filóri-adó megváltása fejében, készpénzben	1000 [akcse]
Háne 6, százötvenével	900
Menyasszonyadó	30
Büntetéspénz	70

10. Gereny falu, Bállya pusztával.¹⁸⁹⁰

Jován Radmán primkür n., Vukman Vuk n., Raduje Gyuragy n., Raduje Iksa n., Milován Raduje n., Gyuricsa Prszics n., Jure Dusics n., Goricsa Dusics n., Vukszan Prszics n.

Bevétel a tized és filóri-adó megváltása fejében, készpénzben	1400 [akcse]
Háne 9, százötvenével	1450
Menyasszonyadó	30
Büntetéspénz	20

¹⁸⁸⁸ Velics I, 331: Nagy-Taba. Soha sem említik az adóösszeírások. Csánki (III, 453: Taba) szerint Kölesd, Hőgyész és Regöly között terült el, feltehetően Gyula és Szakály határában kereshetjük Tolna megyében. Vessd össze a 9. számmal.

¹⁸⁸⁹ Velics I, 331: Gyula. Csak a vlahok esetében találkozunk e faluval. Csánki (III, 427: Gyulaj) korában Gyula-Jováncza. Ma Gyula község (MHN) Tolna megyében. Kis-Taba a Tamási náhijében is pusztaként szerepel a simontornyai szandzsákban 1570-ben. 1580-ban pedig a simontornyai náhijében, Szakálytól délre jelenik meg mint falu, amelyet Dávid Géza valószínűleg azonosnak tart a 8. szám alatt említett Taba faluval (*A simontornyai szandzsák*, 136). Ezek viszont külön-külön jelennek meg forrásunkban. Feltehetőleg azonos a Csánkinál említett „*alia villa similiter Taba*”-val.

¹⁸⁹⁰ Feltehetőleg azonos Gerenye faluval, amely 1552 és 1570-ben pusztának és 1565-ben falunak szerepel a szandzsák-összeírásokban a szakcsi-dombói náhijében. Azonosításával és fekvésével kapcsolatosan nincs adatunk. Viszont a faluval együtt említett Bállya pusztája az 1552. és 1565. évi tahrir-defterikben Boja alakban kétszer szerepel mint pusztája a szakcsi-dombói náhijében. Csánki szerint (III, 416, 419: Bolya. Balya) Döbrököz és Kurd vidékén feküdt.

11. Beznik falu, Tah pusztával.¹⁸⁹¹

Dragojlo Ibánkovity primkür n., Rudics Ojtor (?) n., Urolics Isztrahina n., Lázár Panity n., Vuko Hirajo n.

Bevétel a tized és filóri-adó megváltása fejében, menyasszonyadóval és büntetés-pénzzel együtt, készpénzben	750 [akcse]
Háne 5, százötvenével	750

(175. oldal)

12. Sola falu, Olaszfalva pusztával.¹⁸⁹²

Bevétel a tized és filóri-adó megváltása fejében, készpénzben	500 [akcse]
Háne 3, százötvenével	450
Menyasszonyadó	30
Büntetés pénz	20

13. Vincs falu.¹⁸⁹³

Bevétel a tized és filóri-adó megváltása fejében, menyasszonyadóval és büntetés-pénzzel együtt, készpénzben	550 [akcse]
Háne 4, százötvenével	550

14. Szenlőrinc-Bikács (?) falu, Nagy-Taba és Tódfalva pusztákkal.¹⁸⁹⁴

Bevétel a tized és filóri-adó megváltása fejében, menyasszonyadóval és büntetés-pénzzel együtt, készpénzben	450 [akcse]
Háne 3, százötvenével	450

¹⁸⁹¹ Velics I, 331: Bezzeg. Az 1565. és 1570. évi tahrír-defterikben falu jogállású helység a szakcsi-dombói náhijében. Csánki csak a nevére utal [III. 418: Bezned (Beznich)]. A vele együtt levő Tah puszta érdekes módon 1546-ban és 1552-ben puszta, 1565-ben, 1570-ben és 1580-ban pedig falu volt magyar népességgel. Lipszky: U 26: Kis-Tava. Csánki idején (Kis-) Tava puszta (III, 453: Tah). Majsamiklósvárhoz tartozó Kistava (MHN) Szakálytól északnyugatra. Tolna megyében.

¹⁸⁹² Velics I, 331: Szöle. Eddig ismeretlennek látszó helynév. Só(l)yag helységgel (Cs. III, 448) azonosítottuk, amely Hőgyész, Kurd és Szakály vidékén feküdt Tolna megyében. Olaszfalva nevű puszta pedig, amely a középkorban a Solyag család birtoka volt és az 1552. évi tahrír-defteriben pusztaként szerepel a szakcsi-dombói náhijében, Csánki szerint szintén Hőgyész, Szakály vidékén feküdt.

¹⁸⁹³ Velics I, 332: Vincz. Egyedül az 1580. évi koppányi náhije összeírásában vették jegyzékbe Vincse alakban mint pusztát. Egy megjegyzés szerint szemben volt Tamási várával. Feltehetően Tamásitól nyugatra, a simontornyai szandzsák szomszédságában feküdt.

¹⁸⁹⁴ 1565-ben falu volt, viszont 1570-ben a magyar helységek felsorolásában rája nélküli faluként szerepel a szakcsi-dombói náhijében. Csánki szerint (III, 451: Szent-Lőrincz) a 16. században Szakály és Gyula-Jovánca táján feküdt. A forrásokban először felbukkanó Nagy-Taba puszta pedig azonos lehet a 8. szám alatt beszámolt faluval. Szintén először fordul elő Tódfalva puszta, amelyről csak azt tudjuk, hogy Regöly mellett fekvő Tah falut is (Csánki idején Tava) birtokló Mekcsei családhoz tartozott (Cs. III, 453, 455, 471).

15. Örs falu, Gömörcsén és Kis-Csebő és Banján (?) pusztákkal.¹⁸⁹⁵

Bevétel a tized és filóri-adó megváltása fejében, készpénzben	570 [akcse]
Háne 3, százötvenével	450
Menyasszonyadó	60
Büntetés pénz	60

16. Egrös falu, Irös pusztával.¹⁸⁹⁶

Bevétel a tized és filóri-adó megváltása fejében, menyasszonyadóval és büntetés-pénzzel együtt, készpénzben	300 [akcse]
Háne 2, százötvenével	300

17. Sziget falu, Záron pusztával.¹⁸⁹⁷

Bevétel a tized és filóri-adó megváltása fejében, menyasszonyadóval és büntetés-pénzzel együtt, készpénzben	300 [akcse]
Háne 2, százötvenével	300

(176. oldal)

18. Apáti falu, Káptalan pusztával.¹⁸⁹⁸

Bevétel a tized és filóri-adó megváltása fejében, menyasszonyadóval és büntetés-pénzzel együtt, készpénzben	300 [akcse]
Háne 2, százötvenével	300

19. Alfalva falu, Mincsend, más néven Kis-Király és Nagy-Király pusztákkal.¹⁸⁹⁹

¹⁸⁹⁵ Velics I, 332: Örsi. Az 1580. évi vlah-fejezetben Örsi-Gád néven szerepel, Gömörcsén pusztával együtt. Az 1565. és 1570. évi tahrir-defterekben pusztája jogállású helység a koppányi náhijében. A defterekben levő megjegyzés szerint Fonó közelében feküdt. Csánki szerint (III, 445-a: Örs) Fonó és Gyalán vidékén feküdt. Valószínűnek tartjuk, hogy azonos ma e helységek szomszédságában levő Zimányhoz tartozó Pusztagát (SMFN. 435) helységgel. A faluval együtt említett puszták eddig ismeretlennek látszó helynevek és azonosításukhoz nincs támpontunk.

¹⁸⁹⁶ Velics I, 333: Kis-Abros. 1565-ben és 1570-ben a koppányi náhijében Somodor után találjuk Egrös pusztát. Csánki szerint (II, 602: Rác-Egres) Orczi és Patalom között feküdt. Ma Rácegrös pusztának (Lipszky V 24; SMFN. 390) felel meg, amely Magyaratádhoz tartozik. Somogy megyében. Ezelőtt egyszer sem találkoztunk Irös pusztával a deftereinkben. Azonban valószínűleg azonos volt azzal a középkori helységgel, amelyet Csánki (Irös. III. 430) a tolna-somogyi határvidékére helyez.

¹⁸⁹⁷ Velics I, 332: Sziget. 1546 és 1552-ben Pusztasziget, 1565-ben és 1570-ben pedig Szighet néven pusztája a koppányi náhijében. Arra nézve, hogy az utóbbi két adóösszeírásban mindig Kistaszár falu után következik, ma a Somogy megyében található Toponárban fekvő Szigettel (SMFN. 452) azonosíthatjuk. A faluval együtt összeírt Záron pusztája pedig 1552-ben magyar faluként a karádi náhijéhez tartozik, később pedig 1570-ben és 1580-ban a koppányi náhijéhez. A források alapján e helységeket [Lipszky V 23: Zarany; Cs. II, 657: Zar(o)m] Toponártól északra lokalizáljuk.

¹⁸⁹⁸ Ismeretlennek látszó helynevek. Nem tudjuk azonosítani.

¹⁸⁹⁹ Az 1570. évi timár-defteri és az 1580. évi vlah-fejezet más néven, Majóként emlegeti ezt a falut. 1565-ben és 1570-ben pusztája, 1580-ban pedig rájá nélküli falu (Alfaluja) a szakcsi-dombói náhijében. Csánkinál is található Alsófaluvál (Alfalu) (III. 414) azonosítottuk. Ma Alsófaluvál Kercseligethez tartozik (SMFN. 514). A pusztája pedig feltehetőleg kapcsolatba hozható Kercseliget községen belül található Király helységgel (SMFN. 516) Somogy megyében.

Petre Jován primkür n., Vuk Rado n., Nikola Hirkovity n., Raják Iván n., Mircseta Gurubacs n., Radivoj Vukács n.

Bevétel a tized és filóri-adó megváltása fejében, készpénzben	800 [akcse]
Háne 5, százötvenével	750
Menyasszonyadó	30
Büntetéspénz	20

20. Kis-Mörse falu, Szilágy-Vicske pusztával.¹⁹⁰⁰

Bevétel a tized és filóri-adó megváltása fejében, készpénzben	700 [akcse]
Háne 4, százötvenével	600
Menyasszonyadó	30
Büntetéspénz	70

21. Konta falu, Gerbe pusztával.¹⁹⁰¹

Bevétel a tized és filóri-adó megváltása fejében, készpénzben	700 [akcse]
Háne 4, százötvenével	600
Menyasszonyadó	30
Büntetéspénz	70

22. Borhod falu, Deség (?) pusztával.¹⁹⁰²

Bevétel a tized és filóri-adó megváltása fejében, készpénzben	650 [akcse]
Háne 4, százötvenével	600
Menyasszonyadó	30
Büntetéspénz	20

23. Várda, Kis-Csegi és Borjád pusztákkal.¹⁹⁰³

Bevétel a tized és filóri-adó megváltása fejében, készpénzben	650 [akcse]
Háne 4, százötvenével	600
Menyasszonyadó	30
Büntetéspénz	20

¹⁹⁰⁰ Velics I, 333: Kis-Karsa. Az 1565. és 1570. évi szandzsák-összeírásokban előforduló Merse falu (Cs. II, 629; Lipszky V 25) szántója volt Alsó-Merse pusztá néven a koppányi náhijében. Ma Gölléhez tartozó Mersi-majossal vagy Mersi-réttel (SMFN. 417) lehet azonos. Szilágy pusztá (Cs. III. 452) pedig Nakkal és Uzddal volt szomszédos.

¹⁹⁰¹ Először jelenik meg forrásainkban. Lipszky: V25. Csánki szerint Konda (III, 436) néven pusztá. A Schnemann-féle térkép szerint Dombóvár mellett északra feküdt (GAÁL, *A Dombóvár-Békatói, i. m.*, 159). Újdombóvárhoz tartozó Nagykoná és Kiskoná (MHN) lakott helyek. A vele együtt szereplő pusztát pedig a Kondával határos középkori Görbővel (Cs. III, 426) azonosítjuk.

¹⁹⁰² Velics I, 332: Borcsod. A koppányi náhije adóösszeírásaiban feltűnik mint pusztá Ráksi falu közelében 1565-ben és 1570-ben. Cs. II. 595: Borho(l)d; Ma Borhód utca és Borhódi rétek (Borhódalsó) (SMFN. 351) Igalban, Ráksi határvidékén. Somogy megyében. Deség pusztát mind az 1570. évi timár-defteriben, mind az 1580. évi vlah-fejezetben helyesebben írták Deséd alakban. Pusztánk 1552-ben, 1565-ben és 1570-ben Désöd vagy Désöda alakban szerepel, amely biztosan Déshidának felel meg. A pontosabb lokalizálására nincs adatunk, de tekintetbe véve azt, hogy Igal után vették jegyzékbe, Igal és Ráksi környékén keresendő.

¹⁹⁰³ Várda név csak 1566-os dzsizje-defteriben fordul elő mint falu a szakcsi-dombói náhijében. Elhelyezésére nincs támpontunk. Azonban Borjád helységnévből indulhatunk ki. Minden tahrir-defteriben a szakcsi-dombói náhijében magyar faluként szerepel. Úgy tűnik, hogy Felsőborjádnek (MHN) felel meg Újdombóváron, Tolna megyében.

(177. oldal)

24. Gonosz falu, Nágocs (!) pusztával.¹⁹⁰⁴

Bevétel a tized és filóri-adó megváltása fejében, készpénzben	590 [akcse]
Háne 3, százötvenével	450
Menyasszonyadó	30
Büntetéspénz	110

25. Edelén falu.¹⁹⁰⁵

Bevétel a tized és filóri-adó megváltása fejében, készpénzben	600 [akcse]
Háne 3, százötvenével	450
Menyasszonyadó	30
Büntetéspénz	120

26. Gencse falu, Pel (Pil) pusztával.¹⁹⁰⁶

Bevétel a tized és filóri-adó megváltása fejében, készpénzben	150 [akcse]
Háne 1, százötvenével	150

27. Dada falu.¹⁹⁰⁷

Raduj Iván primkür, Radics Milatacs n., Rados Petosz (?) n., Vincse Vlah n., Milko Vladan n., Nikola Radován n., Vukity Milatacs n.

Bevétel a tized és filóri-adó megváltása fejében, készpénzben	1099 [akcse]
Háne 7, százötvenével	1050
Menyasszonyadó	30
Büntetéspénz	19

¹⁹⁰⁴ Velics I, 331: Gobos. Bágocs pusztával. Az 1552., 1565. és 1570. szandzsák-összeírásokban pusztá jogállásban volt a koppányi náhijében. Tamásitól északnyugatra feküdt (Cs. III, 426: Gonozd; MBV. 775). Régebben Szemcsédhez tartozott (MHN). Ma Iregszemcse környékén (MHSz), Tolna megyében. Helyesebben írta az 1570. évi timár-defteri a pusztát Mágocs néven. Mágocs pusztát pontosabban nem tudjuk elhelyezni. Csak azt tudjuk, hogy Tamási vártartozéka volt a középkorban (Cs. III, 439-b).

¹⁹⁰⁵ Velics I, 332): Eztén. 1580-ig falu volt a szakcsi-dombói náhijében. 1570-ben pedig rájá nélküli falunak tüntették fel. Csánki idején pusztá volt [III, 423: Edelény (Edelin)] Tamásitól délnyugatra, Értény mellett. Pontosabban a mai Nagykönyitől délnyugatra feküdt (MBV. 775), Tolna megyében.

¹⁹⁰⁶ Valószínűtlennek tartjuk Gencsével (Cs. III, 425) való azonosítását, mert területünkön kívül esik. Szerintünk csak az 1580. évi tahrir-defteriben szereplő Lencséről (írashibával) lehet szó. Bár fekvésével kapcsolatosan nem rendelkezünk adattal, a címszó alatt található jegyzés alapján, amely szerint Zárom falu (SMFN. 454: Zaranypusztá) vlah lakosságának adójával együtt összeszedték Gencse faluét, feltehetően a mai Toponár táján feketett Somogy megyében. A pusztá nevének olvasata kétséges. Semmi támpontunk nincs az azonosításhoz.

¹⁹⁰⁷ Velics I, 331: Dada. Az 1546. és 1552. évi szandzsák-összeírásokban és az 1573. évi dzsizje-defteriben Dada, az 1565. és 1570. évi szandzsák-összeírásokban viszont Dad alakban vették jegyzékbe mint falu a koppányi náhijében. Lipszky V 24: Dada; Ma az Igalhoz tartozó Dada-pusztának (SMFN. 352) felel meg Somogy megyében.

28. Szilva falu.¹⁹⁰⁸

Bevétel a tized és filóri-adó megváltása fejében, készpénzben 100 [akcse]

29. Uzd falu.¹⁹⁰⁹

Bevétel a tized és filóri-adó megváltása fejében, készpénzben 150 [akcse]
Háne 1, százötvenével 150

30. Megyes falu, Irig pusztával.¹⁹¹⁰

31. Dzsala (Csala) falu, Sibót (?) pusztával.¹⁹¹¹

32. Nagy-Mörse falu, Kis-Maros pusztával.¹⁹¹²

(178. oldal)

A vlah műszellemek

Jován Pacsa n., Vukdrág Rajko n., Braniszav Radulin n., Vukoszáv Doszelics n., Jelucsit' Dragovit' n., Vuk Radin, Tomás Kujcsin n., Hran Isztepán n., Dragojlo Isztanko n., Radin Vukit' n., Ilija Harkovit' n., Isztepán Szelak n., Bogoje Delit' n., Vucsit' Radojanit n., Kujcsin Blagoje n., Lala Jankit' n.

¹⁹⁰⁸ Velics I, 332: Szenlak. Pusztának tüntették fel a koppányi szandzsákban 1565-ben. Az 1570. évi tahrír-defteri jegyzése alapján Batrocs vagy Patrocs nevű falu határában volt. Ez a falu feltehetően megegyezik a Csánkinál (II. 590) szereplő Batrolcz faluval, amely a középkori Somogy megye délkeleti sarkában feküdt. Valószínűleg azonos volt a mai Pátróival Nagyberkiben (SMFN. 482). Ezek szerint Szilva falut Nagyberki vidékére helyezhetjük.

¹⁹⁰⁹ Velics I, 333: Ozd. 1552-ben a szakcsi-dombói náhijében, 1565-ben a koppányi náhijében pusztá volt, az 1570. évi szandzsák-összeírásban pedig falunak írták vlah lakossággal ugyanebben a náhijében. Cs. III, 456: Uzd(i); Lipszky V 25: Uzd. Ma Gölléhez tartozó Uzdpusztá (SMFN. 417), Somogy megyében.

¹⁹¹⁰ 1570 Timár: 750 akcse bevétellel. Egyszer sem fordul elő adóösszeírásainkban. A faluval összeírt Irig pusztá nem hozható kapcsolatba a minden adóösszeírásban faluként szereplő Iriggel (Irög), amely Csánki korában Felső-Iregnek felel meg. Alsó-Ireg Medgyes pusztákkal hozható kapcsolatba (III, 441: Meggyes-Ireg és 430: Ireg). Az előbbi ma Újireg községnek felel meg. Falunk pedig azonos a mai Medgyespusztával (MHSz) Tolna megyében.

¹⁹¹¹ 1570 Timár: 2900 akcsével. Deftereink nem ismerik e helységet. Az 1580. évi vlah-fejezet szerint Gyilán alakjából kiindulva Gyilán (Gyálán) faluval azonosítottuk (Cs. III, 427; Lipszky V 24). Megfelel a mai Kisgyilán községnek (SMFN. 435) Somogy megyében. A vele együtt említett pusztá azonosításával és fekvésével kapcsolatban nincs támpontunk, olvasata is kétséges.

¹⁹¹² 1570 Timár: 500 akcse bevétellel. Velics I, 333: Nagy-Karta. Merse falu néven írták be az 1565. és 1570. évi tahrír-defterekben Alsó-Merse pusztával a koppányi náhijében. Cs. II, 629: Merse; Lipszky V 25. Ma azonos a Gölléhez tartozó Mersi-pusztával (SMFN. 417) Somogy megyében. Kis-Maros pusztá pedig 1552-től kezdve szerepel a koppányi náhijében (Pusztamarod, Maros és Pusztamaros neveken). Cs. III, 440; Lipszky U 25. Ma Alsómarosd (SMFN. 377) lakott hellyel azonosítottuk Somogyszil és Várong mellett, Somogy megyében.

CARLA CORRADI MUSI
(Bologna)

Hungary and its Culture in a Seventeenth Century Travel Report by Edward Browne

Edward Browne (1644-1708), a member of the Royal Society in London and doctor to Charles II, travelled, among other countries, in Hungary during the second half of the seventeenth century, and described his journeys in a volume entitled: *A Brief Account of Some Travels in Hungaria, Servia, Bulgaria, Macedonia, Thessaly, Austria, Styria, Carinthia, Carniola and Friuli*, which was published in London by Tooke in 1673, and in the following year in French in Paris¹⁹¹³.

The account of his journeys, of which only very few examples remain, was an invaluable source of information for Western European contemporaries who had very few contacts with Hungary due to the persistent domination of the Turks in the country.

Browne reported on the characteristics of the Hungarian territory and its man-made constructions, with particular reference to the bridges made of boats or wood. He described the wide open country, which was burnt towards the end of February to make it more fertile, briefly mentioned the most common animals, such as birds, fawns, deer, the oxen exported to various nations, the buffaloes used by the peasants, and several types of fish in the Danube and other rivers, including the Bodrog, an affluent of the Tisza, which possessed extraordinarily rich waters due to the underground salt mines. He noted that the area produced good corn, which was buried in subterranean caves to protect it from robbers and hostile invaders. He praised the bread, prepared with care, as the best in Europe, and the wine, particularly the prestigious Tokay. However, he himself admitted that he had never drunk better wine than *Sirmium* (from lower Pannonia, today's Mitrovica in Serbia). To encourage his readers to visit Hungary, he said that it was possible to travel in carriages drawn by horses (from one to four), in which there was enough room to lie down comfortably (2-19).

He went on to pay special attention to the culture of the people, referring to the language, history, traditions and legends.

He made the point that, since their language was incomprehensible to foreigners, the Hungarians had to learn other languages to engage in trade, above all Latin, which was quite common among the nobility and the military. As he witnessed in person, even those who did humble work, such as coachmen or boatmen, managed to make themselves understood in Latin (19-20). Given the shortage at the time of scientific and cultural centres, he emphasized that the Hungarians were obliged to study abroad, in Vienna, Prague or Breslau, where there was a small university, and he explained how the famous library of Matthew Corvin, containing several thousands of volumes and very rare Greek and Latin manuscripts, was unfortunately destroyed. Some of the bibliographical material was imported by the Turks and a part of this, comprising about eighty thousand items taken from volumes and manuscripts, was sent to the imperial library of Vienna. About four hundred volumes stayed in Buda, but were damaged by moths or rats and completely destroyed in the fire of 1669 (21-24).

¹⁹¹³ Browne E., *Relation de plusieurs voyages faits en Hongrie, Servie, Bulgarie, Macedonie, Thessalie, Autriche, Styrie, Carinthie, Carniole et Friuli*, Paris, Gervais Clouzier, 1674. The pages shown in brackets in the text refer to this edition.

He dwelt on the personality of King Stephen and his relationship with the Pope. The king had established an archbishop in Esztergom and another in Kalocsa, the latter with a mandate from the Pope to receive the approval of the king's work, his confirmation as king and the crown. A similar request was also made by the king of Poland. Once the crown was ready for the latter, an angel appeared commanding the Pope to give the crown to the Hungarian sovereign instead of the Polish king, and it was probably this fact which persuaded the Hungarians to give the crown special consideration.

The resulting legend became very popular, according to which St. Stephen's crown was given by an angel to the sovereign, and the destiny of the Magyar Kingdom was closely connected with this. Even if he did not see it, he described it on the basis of the crown in the treasury of the Emperor Leopold I, who was ruling at the time, of which it was an imitation (24-25).

He made a brief historical *excursus* on Attila, describing him as a very competent Hungarian warrior, who knew how best to lead his equally brave troops, after whom the Magyar kings expanded their country to such an extent that the kingdom eventually consisted of ten provinces, from Dalmatia to Bulgaria, and Bosnia to Croatia. He then expressed a positive judgement on the Hungarians in the successive period also and their bravery in combat, maintaining that they impeded the advance to the Western European countries of the Turks, who acquired power in Hungary not through the internal divisions of the country, but through their own dishonest stratagems (26-27). On the other hand, he had the opportunity to confirm subsequently that the Hungarians were a good, honest and dignified people (44). Even the bishops and the clergy had shown their military capacity, and in the battle of Mohács there were no less than six bishops (25). He went on to write about the dance called „pyrrich” of the Hajduks, which he had never seen before, during which they crossed their swords, leaped into the air and landed on the ground, and sang like the ancient Greeks in the warlike dance in which they imitated the gestures of attack and defence of warriors.

He related that, according to some, Ovid, on his return to Italy from his exile in Tomi, died and was buried at Szombathely in Hungary and quoted the epitaph which was said to have been seen on his tomb (26). He made a brief reference to the Roman emperors who were born or died in Pannonia or who were singled out for some brave action on their part in this country and also to the Roman forces who had often been in this land. It was no wonder, he commented, that there were to be seen in those lands so many fortresses, where Roman coins of copper, silver and gold had been deposited. The people were so used to finding them that they did not pay much attention to them and called them „pagan money”. Transylvanian peasants discovered a great treasure in the city of Deva in a completely ruined ancient palace. There was a large quantity of gold medals and also a gold snake. The image of this reptile was once commonly buried with precious objects because it was considered the symbol of a true and loyal guardian (28-31): this practice was connected with the belief related to the original mythical and magic scenario, according to which the snake was a protective totem. Because of the shedding of its skin it was related to the idea of renewal, while, with its tendency to hide under the ground, it was associated with the hereafter, understood as a place where the dead waited for rebirth on the earth. In totemic concepts it represented the incarnation of the „double” or imperishable soul of an ancestor. The Estonians, Finns and Voguls respected it as an ancestor of the family and the Hungarians revered its holiness.

The Hungarian way of dressing, in his opinion, was in conformity with the demands of the frequent use of the horse and their warlike habits. They loved clothes preferably of dark blue, yellow, green or red material. It was rare to see someone dressed in black and even priests wore long red garments (32).

He considered the most important cities and small towns, dwelling on their antiquity and the resistance of the inhabitants to the Turkish occupation.

He gave information about Carnuntum, which was occupied by the Romans and subsequently became the capital of Upper Pannonia, where, apart from numerous ancient coins, were also discovered Roman inscriptions attributed to an aqueduct or the temple of Janus or a triumphal arch in honour of Tiberius (34).

He referred in particular to the castle of Pozsony, where the crown of St. Stephen was kept, having been brought there from the castle of Visegrád to avoid its appropriation by the Turks (24, 46). He also mentioned the garden of the archbishop with its three grottoes, its fountains and labyrinth, the Lutheran church and the cathedral which belonged partly to the Jesuits (36).

In Győr he wrote about the two bridges and, in a more detailed way, the various bastions and elevated places from which everything could be seen. Then, he paid special attention to the fact that it was the theatre of ferocious battles between the Christians and the Turks (36-38).

He observed that in Komárom there were many war machines, including the so-called „Morning star”, which was used by sentinels and soldiers during an enemy assault to close the breach and impede their entry into the city. For a certain time the General Raimondo Montecuccoli was governor of Komárom (38-39).

Moreover he stayed in Visegrád, then under Turkish occupation, in Vác, once a bishop's seat, which at the time had two mosques and a church for Catholics in the outskirts, then in Buda, relatively decadent compared with the past, even if it had a few beautiful mosques and several magnificent baths. He saw eight of them and tried several. He liked Pest, which was very attractive when viewed from Buda, for its walls and the minarets of the mosques. He noted that Pest gave its name to one of the counties into which Hungary, like England, was divided. He highlighted the beauty of the bridge of boats which connected Buda with Pest, separated by the Danube. He met a Capuchin monk from Pest who complained about the fact that the Armenian merchants had completely monopolized trade, and ruined it (46-50).

He also stopped in Székesfehérvár, where once the Hungarian kings were buried, and at Mohács, where Ludwig II Jagellon died and where the unfortunate battle took place opening the way for Sultan Soliman to begin his occupation of Hungary (53).

In the general observations he made on his personal journeys, he emphasized that this country was different from all others in their practices, life style and clothing.

Above all, he admitted his fear of being killed by the Hussars in order to seize all his possessions. There was also the risk of being robbed by gypsies, who were innumerable in Hungary, Serbia, Bulgaria, Macedonia and Thessaly. The majority of them painted their hands and feet with a red substance because they believed in this way that they would protect themselves from the rigours of the cold. Some of their women dyed their hair. It was commonly thought by the inhabitants of these countries that they served as spies for the Turks (101-102).

He completed the whole journey comfortably with normal open coaches drawn by horses which did not cost much and occasionally they were changed so as not to have problems. The ones he used overcame even difficult and mountainous territory, and they progressed well without the need of spurs, which, in fact, were seldom employed. These horses, which, as we know, were the result of a European acclimatization of the Arab horse, did not even make a false step since their hooves were lighter and smaller than usual (104-105). The Hungarians never cut their tails and they fed them with a little hay, when necessary. During the itinerary

they often dismounted and pulled them by the mane because it was thought this refreshed them. The foreigners who went into this area called this practice metaphorically „Croatian forage” (105-106).

The people with whom he came into contact expected gifts, but they were satisfied with little. After greeting the courier of the emperor travelling with him and asking him what he had brought for them, they seemed satisfied with the gift of scissors or knives. They gave women some money from Western Europe and they put this in their headdress on their foreheads. Some women wore on their foreheads gold ducats with pearls and a large number of semi-precious stones and anything that was beautiful to see (107).

In Serbia he had to be on the alert in the woods for howling wolves especially at night, and in populated centres for watch-dogs, which approached barking and biting the hooves of the horses. He was pestered by dogs in Komárom, when he entered the town at midnight. They barked and ran after him in such a way that he was forced to take refuge with a group of guards until he obtained a lodging (108-109).

He suffered very much at the hands of prisoners and slaves, the former because they had been betrayed and reduced to a pathetic condition, the latter because they had been deported to Turkey and sold in various places. The slaves sent to court were in an even more desperate condition because they could never be ransomed again (109).

He did not hide the fact that the maps of Hungary were imperfect: many places were not indicated or badly signed.

He admitted, despite everything, that he had been treated very civilly by the Turks. For example, it was a Turk who accompanied him right up to the gates of Buda, after offering him coffee and tobacco, and after inviting him to dinner (111).

Finally, he provided very detailed information about the gold and silver mines of the so-called mountain towns in Slovakia, which was annexed in 906 to the Kingdom of Hungary and remained as such until 1918 when it became part of the independent Czechoslovakia.

He visited thoroughly the very great mines in Štiavnica, in one of which they told him not less than two thousand men had worked. In another mine the toxic fumes had caused the death of six persons. Silver as well as a red mineral attached to it called silver cinnabar were found there. In the crevices of the rocks they also came across crystal, amethysts and many other precious stones. In most of the veins there was a little gold. He explained the methods used to purify silver and gold. Near Štiavnica there was a high bluish-green rock, with some yellow spots, which, in fact, was lapis-lazuli (129-136).

He described the hot baths of the surrounding districts, noting that the steam emanating from the water of certain baths caused everything it touched on its way up to become hard like stone. He profited from the occasion to note that even the so-called „Green Pillar” baths in Buda emitted vapours which made everything above them similar to stone due to the fact that they were enclosed by a high dome and, on the sides, by big iron bars between one column and the next. His curiosity was also aroused by the so-called „Bath of the Serpents”, where many serpents attracted by the heat of the water entered (137-142).

The gold mines of Kremnica, the smallest of the seven mountain towns, where they had worked for 950 years, seemed very deep to him. The miners went down using a long cable, to the end of which was attached a wide piece of leather, subdivided into two or three parts, shaped like a stirrup, in such a way that it was possible to place and change the foot. Black, red, yellow, and white gold with black spots, considered the best, was found there. There was also some pure gold. In these mines work continued all year except on six days: two at

Christmas, two at Easter and two at Whitsun. The metals were carried into a well acting as a depository with a kind of four-wheeled barrow, called „a dog”, which moved along a wooden track, and with a similar barrow were transported to a place where they were weighed and washed. Twenty-eight persons died in four different subterranean places as a result of the fumes. In the workshop measuring five hundred ells long, burnt in 1641 through the carelessness of a boy who threw a lamp wick which was not completely extinguished, five hundred men were suffocated. After weighing the gold, they put it on a platform and they covered it with twenty-four large beams with iron bars, reducing the gold to powder. They poured water on top, which, after removing the beams with wheels, flowed into seven or eight small wells, and subsequently into a bigger well. The work of the purification of the gold continued with successive fusion and further interventions (143-152).

He also took into consideration the copper mines in these mountains, which in his opinion were the best in the whole of Hungary and he explained how this metal was treated and melted. In most cases it was excellent yellow or black copper, mixed with a little silver. Green and blue stones were also found: he wrote that it was these stones which attracted people's attention to the real turquoises, and for this reason they were called „mothers of turquoises”. When this copper had a high temperature, if it was put in a basin of water, it heated it, just like natural baths which were rather numerous in these mountains rich in metals (153-160). After mentioning some of these baths and springs of mineral water, he briefly referred to the grey salt mine of Upper Hungary, two miles from Eperies (Prešov) (161-163).

Browne gave this detailed account of the mines mainly because they were quite unknown (164).

He stated that in these lands the Turks had ruined a great number of towns and that many people paid tribute to them, forced to live in miserable conditions so as not to pay larger tribute. They did not even dare to furnish their houses and consequently their furniture was reduced to a bed for the head of the family and his wife. Where the emperor was in command, the people were tortured because generally they professed faiths different to Catholicism. In Hungary there were many Calvinists and Lutherans, apart from Anabaptists and Unitarians. The Catholics were unhappy either because the Germans sent among them treated them badly or because they felt undervalued by the Viennese court. Their disappointment could have developed, the traveller concluded, into a harmful revolt (165-166). Browne did not use contemptuous language for the many religious beliefs of the Hungarians, nor did he blame them for having a natural tendency for rebellion, as others did in the West¹⁹¹⁴.

About fifty years later, mention was also made of Browne's work, which for a long time was a point of reference for anyone in the West writing about Hungary, by Thomas Salmon (1679-1767), as he himself explicitly wrote in his ethnological encyclopedia, with regard to the natural baths of Buda, judged by him as the best in Europe, despite the fact that they were

¹⁹¹⁴ The excessive variety of religions was disapproved of, for example, by Ettore Scala (cf. SCALA E., *L'Ungheria compendiata*, Modena, Demetrio Degni, 1685, 20) and even more decidedly by Sempliciano Bizozzeri (cf. BIZOZZERI S., *Notizia particolare dello stato passato, e presente de' regni d'Ungheria, Croazia, e principato di Transilvania*, Bologna, Longhi, 1687, 2).

Among those who accused the Hungarians of being seditious we mention: Giovanni Botero (cf. BOTERO G., *Relationi universali*, Venezia, Alessandro Vecchi, 1598, Parte I, Libro I, 183), the captain Raimondo Montecuccoli, who in 1663-64 led the imperial troops to victory against the Turks in Hungary (cf. FOSCOLO U.-GRASSI G. [ed. by], *Opere di Raimondo Montecuccoli*, Torino, Tipografia Economica, 1852, 547 [in the book until then unpublished *L'Ungheria, l'anno MDCLXXII*]), Ettore Scala (cf. SCALA E., *op. cit.*, 3).

not treated with the same care as they had been by the Turks in the time of Browne¹⁹¹⁵. Furthermore, Salmon also emphasized that the Hungarians revered the crown of St. Stephen, in their conviction that the destiny of their nation depended on its safekeeping¹⁹¹⁶; he too underlined the risk that anyone travelling in the area might be attacked by wolves and dogs or be robbed by gypsies or Hussars¹⁹¹⁷ and, finally, brought the attention of his readers to the above mentioned mines¹⁹¹⁸.

¹⁹¹⁵ SALMON Th., *Lo stato presente di tutti i paesi, e popoli del mondo*, Venezia, Giambattista Albrizzi, 1740, t. IX, 72. The original edition, entitled *Modern History; or The Present State of All Nations*, was published in London from 1731.

¹⁹¹⁶ *Ivi*, 92-93.

¹⁹¹⁷ *Ivi*, 80-81. Gemelli Careri also wrote that the Hussars like the Hajduks robbed and killed travellers (cf. GEMELLI CARERI F., *Giro del mondo*, Venezia, Sebastiano Coleti, 1719, t. VIII, 92).

¹⁹¹⁸ SALMON Th., *op. cit.*, 64-66, 68.

Film, Színház, Zene

Egy szerémségi magyar szórvány népdalai

Dobradó (szerb nevén Dobrodol) egyike a szerémségi magyar szórvány-településeknek. A Fruška Gora hegy lankáin helyezkedik el, mindössze két és fél utca a terjedelme. Lakói földművesek, vagy a környező városokban dolgoznak idegen nyelvű közegben. Katolikusok, de magyar ajkú papjuk sosem volt. Csak búcsúkor jön hozzájuk misézni magyar pap. A horvát papok is csak szükség szerint, ritkán járnak ide. Anyanyelvű iskolájuk mintegy 40 éve megszűnt, iskolájuk sincs már egyáltalán. A gyerekek a szomszéd falusi iskolában szerbül tanulnak. A nagyszülők dunántúli magyar nyelvjárása még töretlenül él. Gyerekeik törlik az anyanyelvüket, unokáik már szinte nem is tudnak magyarul.

A közösség életvitele zárt, a házasságkötés belterjes. Nemritkán külön engedéllyel esküdhetnek csak össze a fiatalok, mert egymással rokoni kapcsolatban vannak.

Népszokásaik, mondhatni, még virágzanak: él a karácsonyköszöntő, a betlehemezés, a farsangi szokások, a májusfaállítás és -kitáncolás, a lucázás stb. Az ünnepek gerince, a szokások fő éltetői a nagyszülők. A karácsonyt kislányok köszöntik – sajnos, szövegben és dallamban egyaránt viharvert módon: a magyar szöveg szerbes akcentussal, a dallam pedig felismerhetetlenségig eltorzulva szólal meg. Szerencsére, a nagymamáktól még pompás előadásban sikerült felvenni a köszöntőt. (*1. kottapélda: Karácsonyi éjszakáján*) Karácsony böjtjén, „Ádány-Évakó” egy csoport kislány házról házra jár karácsonyt köszönteni. Az utcáról beköszönnek: „Dicsértessék a Jézus Krisztus. Mëg-ë hallgassák az angyali vigasságot?” Természetesen engedélyt kapnak. A háziak az ajtóban fogadják az éneket. Édességgel, gyümölcscsel és aprópénzzel jutalmazták a kislányokat. A dallam egyike közkeletű szokásdalainknak. Ritmikailag több arcú: a Dunatájon többnyire aszimmetrikus lüktetésben jelentkezik, míg a Tiszatájon inkább páros ütemű, tripódikus sortagolású. Terjedelme szeptima ugyan, de dallama lényegében kis terces pentachord. (Típusa MNT II. 551–556. sz., Típuskatalógus III/99)

Az egyházi ünnepek szertartásait – pap híján – maguk végzik. Egyházi népénekeik előadásmódja igen régies, nagy ívű sorokban, díszítetten énekelnek, meglepően egységesen. Minthogy a díszítések a dallam szerves részei, nem csak az előadás érzelmi hőfoka varázslatos, hanem helyi dallamváltozatok is kialakultak. A húsvéti feltámadás szertartását is saját maguk végzik, pap nélkül. Parányi méretű templomukból kiindulva (kb. nagyobb tágas, magas szobának felel meg) zászlós körmenetben énekelve megkerülik a falut. Az ablakokban ekkorra már mindenütt égnek a gyertyák, díszlegnek a festett tojások. Grecs Annus néni, a vallásos énekek előénekese 2003-ban halt meg. A többiek azóta nem érzik magukat biztonságban az énekkezdést illetően, jóllehet néhányan igen jó zenei adottságokkal rendelkeznek. A feltámadási énekből csak részletet közlünk a hossza miatt. A középkori kancióból lett magyar népének dór dallamának közkeletű népi változata gazdag díszítésekben pompázik, szövege megegyezik az énekeskönyvi alakkal. (Az Éneklő Egyház 99. sz. alatt szinte azonos változata szerepel díszítések nélkül. Típusa Típuskatalógus II/22) (*2. kottapélda: Föltámadt Krisztus e napon*)

Érdekes jelenség, hogy a szerb esőkérő szokás (*dodole*) náluk még mindig eleven. Gyermekjátékdalok gyűjtése közben derült ki a dolog. Az „Ess, eső, ess” kezdetű dalocska kapcsán faggatóztam, emlékeznek-e olyasmire, hogy valaha ezzel komolyan esőt kértek volna. Egybehangzóan válaszolták, hogy „Az a dodole!” Legott el is énekelték, többször is,

többen is. Érdeklődésemre, hogy, mikor énekelték, értetlenül néztek rám: „Hogy-hogy mikor?” „Például, tavaly?” – kérdeztem. „Tavaly nem volt szárazság, nem kellett.” Hamarosan megtudhattam, hogy aszály idején egyikük házról házra járva elénekli a szerb esőkerőt. Leveles ágakkal van körülvértézve (úgy kötik össze a fejen, hogy a levelek lefelé álljanak. „Tudja, arrú jó lécurog a víz!”). A háziak már várják az erre a célra kikészített, 2-3 vödör vízzel. Ezzel öntik le a „dodolát”, különben nincs foganatja az éneknek. Az ének refrénes ütempáros szerkezetű, dallamban is, szövegben is megegyezik a szerb anyaggal. (Például a kelet-szerbiaiakéval, de a dél-szerbiai, Leskovač környékiekkel is.)

A szokás a szerbeknél már csak itt-ott, elvétve él, akkor is gyakran „züllött” alakban: az itálra költött adományoktól félrészeg vagy egészen részeg öregasszonyok a szereplői. Dobradón komolyan veszik a mai napig, ha az aszályos idő úgy követeli. (3. *kottapélda*: Naša doda) (Szövege gyors fordításban: 1. A mi dodánk Istent kéri, Adjon nekünk szelid esőt. Refrén: Ó, dodole, ó, dodole. 2. Ázzonak meg kik szántanak, Kik szántanak és kapálnak, Akik otthon dolgoznak. Refrén: Ó, dodole, ó, dodole.)

Gyermekdalaik gazdagsága impozáns. Zömmel a klasszikus ütempáros szerkezetű dúr-hexachord dallamokon éneklük őket. Ezeket is csak az idősebb asszonyok tudják, mint például a következő láncverset. (4. *kottapélda*: Kopasz Péter)

Újabban, a hagyományápoló mozgalmakban az unokák, dédunokák kezdik visszatáncolni a régi játékokat.

Dalismeretük nagy, de főként az új stílusú katonadalok és népies dalok a közkedveltek, sok szöveggel és helyi változatokban ismerik a legtöbbet. A műdalos dallamfordulatok is gyakran hagyományossá szelídültek. Messzehangzó, harsány csoportos előadásban szólalnak meg, mint ez a katonadal is. (5. *kottapélda*: Tegnapelőtt jöttem meg) (Közvetlen változata a Járdányi-féle típuskötetben nincs, de dallamjárásában Járdányi II. 91 rokona.)

Régi stílusú dalokat egyéni előadásban már szinte soha sem hallhatunk. Ilyeneket csak a legidősebbek tudtak még stílusosan, mintegy másfél évtizede. Ilyen volt a „Halálraítélt hűga” középkori balladatípus is (*Fehér László*), egyik népszerű régi stílusú dallamunkon. Az egész nyelvterületen elterjedt dallam az Alföldre legjellemzőbb, mert ott bukkan fel leggyakrabban. Rokonnépi párhuzamai is ismertek. (Típusa MNT VIII: 45. típus) (6. *kottapélda*: Fehér László lovat lopott)

A nagyszülőket követő nemzedék hagyományőrzése már nem működik. Nem tudni, hogy a legújabb (főként falun kívülről jövő politikai) igények létrehozta hagyományápoló akciók mennyit lendítenek a harmadik generáció aktív közösségi tudásán, közösségtudatán. A nagyszülők gyermekkorát visszaidéző gyermekcsoportok látványa, mindenestre, üdítőleg és biztatólag hat, csakúgy, mint a nagymamák jókedvű, kiegyensúlyozott csoportos éneke.

1. kotta

Karácsonyköszöntő

$\text{♩} = 126$

1. Ka - rá - cso - nyi - éj - sza - ká - ján,
Jé - zus szü - le - - - té - se nap - ján

3
Ö - rül - je - tők, ör - vend - je - tők!

5
A kis Jé - zus ma szü - le - tett!

2. A kis Jézus aranyalma,
Boldogságos Szűz az anyja.
Két lábával ringatgatja,
Két karjával ápolgassa.
kezel

3. Az ő ágyán nincsen paplany,
Csak úgy fekszik az ártatlan.
Fázik az ő fejécskéje,
Részket szegény testécskéje.

4. Éj, tő, dudás, mit szungyikász?
Fényes az ég, nem köll lámpás!
Verjed, verjed a citorát,
A kis Jézus vig nótáját!

Dobradópuszta, Urbankovics Józsefné Grecs Anna (1923), Majorcsik Péterné Répás Mária (1929), Magos Istvánné Sztás Ilona (1924), Koller Mihályné Németh Júlia (1944), Márkovity Jánosné Birinyi Ilona (1944), Magos Istvánné Papp Katalin (1946), Fekete Sándorné Hajnal Mária (1947), Márkovity Tiborné Varga Magdolna (1975).
Bodor A. –Németh I. –Németh P., 2002.

2. Kotta

Feltámadási ének

$\text{♩} = 80$

1. Föl - tá - madt Krisz - tus e na - pon,

2. Al - - - lē - - - lu - - - ja! _____

3. Há - la _____ lé gyen az Is - ten - nek!

2. Hogy minden ember vigadjon.
Alléluja! Hála légyen az Istennek!

3. Értünk halált ki szenvedett,
Alléluja! Hála légyen az Istennek!

3. S megváltott minden lelkeket.
Alléluja! Hála légyen az Istennek!

4. Mennek a szent nok sírjához,
Alléluja! Hála légyen az Istennek!

5. Kenetét visznek Krisztushoz.
Alléluja! Hála légyen az Istennek!

Dobradópuszta, Urbankovics Józsefné Grecs Anna (1923), Majorcsik Péterné Répás Mária (1929), Magos Istvánné Sztás Ilona (1924), Koller Mihályné Németh Júlia (1944), Márkovity Jánosné Birinyi Ilona (1944), Magos Istvánné Papp Katalin (1946), Fekete Sándorné Hajnal Mária (1947), Márkovity Tiborné Varga Magdolna (1975).
Bodor A. –Németh I. –Németh P., 2002.

3. kotta

Szerb esőkérő ("Dodole")

$\text{♩} = 92$

Na - ša do - da mo - li Bo - ga,
Da nam pad - ne ros - na ki - ša

³
Oj, do - do - le, oj, do - do - le.

2. Da pokisnu svi orači,
Svi orači i kopači,
I u kući poslovači.
Oj, dodole, oj, dodole.

Dobradópoliszta, Urbankovics Józsefné Grecs Anna (1923).
Bodor A. –Németh I. –Németh P., 2002.

4. kotta

Láncvers

♩ = 100

Dobradópuszta, Majorcsik Péterné Répási Mária (73).
 Bodor A. –Németh I. –Németh P., 2002.

5. kotta

♩ = 84-88

Tén - nap - e - lőtt jöt - tem mēg a csa - tá - bú,

h Lē - je - sētt a vas a lo - vam lá - bá - rú.

-Nyisd ki, ko - vács, a fe - ke - te mé - hel - aj - tó - dat!

Va - sald mēg a ke - sely lá - bú lo - va - mat!

2.

Kis pejlovam többet ér sok jó lónál,
Többet ér a százados úr lovánál!
Százados úr maga lova igēn lassan jár,
De jaz ényém úgy repül, mint a madár!

3.

Kis pejlovam mégérdemli ja zabot,
Mégkerülte kétszēr Magyarországot!
Harmadszor is mēg akarta, csuhaj, kerülni,
Százados úr nem akarta jengenni.

Dobrodol, Magos Istvánné Papp Kati (46), Szolomár Andrásné Magos Örzse (63),
Magos István (80), Koller Miskáné Német Juliska (48),
Fekete Sándorné Hajnal Mariska (45).

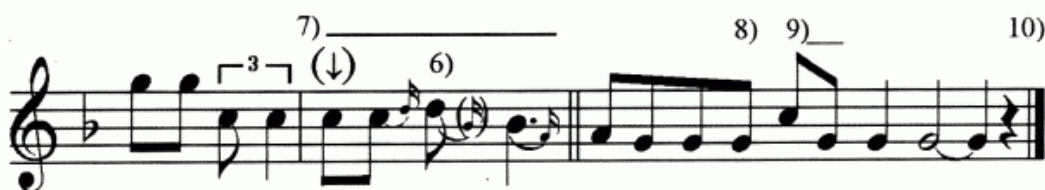
Bodor A., 1992.

6. kotta

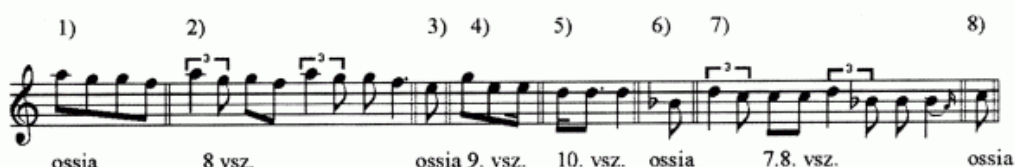
Parlando ♩=100

1. Fe-hér Lász-ló lo-vat lo-pott A Fe - ke - te ha-lom a - latt.

Na-gyot pat-tant az os - to - ra, A vár-me-gye meg-hal - lot - ta.

2. A vármegye meghallotta,
Fehér Lászlót elfogatta.
Fehér Lászlót, hogy elfogták,
Szégedébe be is csukták.

3. Szégedéből a tömlőcbe,
A legnagyobb sötétségbe.
Meghallotta Fehér Anna,
Fehér Anna, szép viola.

4. Mindján megyen az ajtóra,
Tömlőcajtó rostéljára:
– Bátyám, bátyám, Fehér László,
Aluszol-e, vagy meghaltál?

5. – Húgom, húgom, Fehér Anna,
– *Nem aluszom, sē nem nyugszom,*
Fehér Anna, szép viola,
Csak teróllad gondolkozom,
Nem aluszom, sē nem nyugszom,

Húgom, húgom, Fehér Anna,
Csak teróllad gondolkozom.
Fehér Anna, szép vijola.

6. – Bátyám, bátyám, Fehér László,
Kicsoda itt a bíró?
Mondjad mēg, hogy ki ja bíró!
– Húgom, húgom, Fehér Anna,
Horvát Miklós itt a bíró!

7. Mindján megyen az ajtóra,
Horvát Miklós ajtajára:
– Adok nékēd tál ezüstöt, tál aranyat,
– *Miklós, Miklós, Horvát Miklós,*
Eresztesd ki a bátyámat!

7. a Adok nékēd tál ezüstöt, tál aranyat!
Eresztesd ki a bátyámat!
– Nem köll nékēm tál aranyad, tál ezüstöd,
Hálj ēnvelem ēggy éjszaka!

8. – Nem kell nekem tál ezüstöd, tál aranyad!
Hálj énvelem az éjszaka!
Mindján megyen az ajtóra,
Tömlöcajtó rostéljára:

9. – Bátyám, bátyám, Fehér László,
Hallod-e, mit mondott a bíró?
Mit mondott a szolgabíró:
Háljak vele az éjszaka,
Háljak vele éggy éjszaka,
Kienged majd a szabadba.
Kieresztet a szabadra.

10. – Nē hálj vele, a huncuttal,
Az akasztófára valóval!
Néked szüzességed veszi,
Nékem pedig fejem veszi.

És úgy is sikerült. Másnap ű lógott az akasztófán,
de itten én fölakadtam... De azt tudom, mikó
e'mént átkozni:

11. – Megátkozlak, azt kívánom:
Mosdóvized vérré váljon!
Tűrűközöd lángot hányjon!
Tűrűközöd lángot hányjon!

11. a – Miklós, Miklós, Horvát Miklós,
Mindörökké átkozott légy!
Tűrűközöd lángot hányjon!
Mosdóvized vérré váljon!
Páros késéd nekéd álljon!*

Dobradó/Újvidék, Német István (79, 80).

Bodor A.–Szemerédi M., 1992, 1993.

Az énekes azt állítja, könyvből tanulta a balladát. A Telepen (Újvidéken) is előadták a színpadon, de ott „másképpen volt”. A „kótáját” már régről ismerte, otthon tanulta egy pásztozemberrel. Arra a kérdésre, mit énekelt erre a kottára a pásztozember, azt felelte: „Hát ajis a Fehér Lászlót!” A második felvétel alkalmával megakadás nélkül szólalt meg a ballada.

6. kotta folyt.

* A 8. számú dallamváltozatra

Irodalom, rövidítések

Éneklő Egyház. Római Katolikus Népénektár – liturgikus énekekkel és imádságokkal, Budapest, 1985.

Járdányi = JÁRDÁNYI Pál, *Magyar népdaltípusok* I–II, Budapest, 1961.

MANOJLOVIĆ, Kosta, *Narodne melodije is istočne Srbije*, Beograd, 1953.

MNT = *A Magyar Népzene Tára*, szerkesztette BARTÓK Béla, KODÁLY Zoltán

I. *Gyermekjátékok*, sajtó alá rendezte KERÉNYI György, Budapest, 1951.

II. *Jeles napok*, sajtó alá rendezte KERÉNYI György, Budapest, 1953.

VIII/AB. *Népdaltípusok*, sajtó alá rendezte VARGYAS Lajos, Budapest, 1993.

DOBSZAY László, *Magyar népének* I, Veszprém, 1995.

Típuskatalógus = DOBSZAY László–SZENDREI Janka, *Magyar népdaltípusok katalógusa* I/AB, Budapest, 1988.

VASILJEVIĆ, Miodrag, *Narodne melodije Leskovačkog kraja*, Beograd, 1960.

Multikulturalitás és identitás

A zsidókérdés Andrzej Wajda *Nagyhét*, Roman Polański *Zongorista* és Szabó István *A napfény íze* című filmjében

A lengyel–magyar kapcsolatokat, történelmi, politikai összefüggéseket, a két nemzet múltjának közös elemeit, így például a királyi rokonságokat, történelmi jelentőségű események alatt együtt hozott döntéseket többen vizsgálták már. Gyakran előtérbe került a művelődési aspektus is. A Lengyelországban és Magyarországon egymás mellett élő kultúrákat, a kisebbségek problémáját az ezekben az országokban létező zsidókérdésen keresztül is lehet látni: ez a kérdés nagyon lényeges volt a múlt század harmincas éveiben és a második világháború alatt. A világ kinematográfiájának három kitűnő művét: Andrzej Wajda *Nagyhét*, Roman Polański *Zongorista* és Szabó István *A napfény íze* című filmjét elemezve szeretném ezt a problematikát megközelíteni.

Ezek a filmek viszonylag újak (1995, 2002, 1999), a bennük található utalások aktuális, friss képet mutatnak az említett korban meglévő komplikált lengyel–zsidó és magyar–zsidó viszonyokról. Ámbár az első két film esetében irodalmi művek többé vagy kevésbé szöveghű feldolgozásával van dolgunk, amelyek röviddel a bemutatott események után születtek, de a rendezők ezekre a tapasztalatokra fél évszázad távolából néznek. Wajda korai háborús tematikájú filmjei (*Sámson*, *Korczak*) után megint az emberi tragédiák kérdését és a megszállt Varsóban élő lengyelek és zsidók egymáshoz való viszonyának sztereotípiáját próbálja vizsgálni, de mindenekelőtt a halálos veszéllyel szemben álló egyszerű emberek reakcióját figyeli. Polański először nyúlt ilyen típusú realizációhoz, bizonyos ideje már jelezte, hogy egy filmet fog forgatni lengyel–zsidó tapasztalatairól a háború alatt, utalva bizonyos fokig saját életére. Sokáig nem talált megfelelő anyagot, csak Władysław Szpilman emlékezései szolgálhattak története alapjául.¹⁹¹⁹ Szabó viszont saját forgatókönyvét vitte filmre, amely sok magyar zsidó élményeinek és Magyarországon élő zsidó családok generációkon át gyűjtött tapasztalatainak szintézise.

Wajda felhasználta Jerzy Andrzejewski mai napig is vitatott novelláját,¹⁹²⁰ mely 1943 áprilisának pár napjáról mesél. Az irodalmi mű, egyúttal a film témája a lengyelek, Varsó lakosainak magatartása a gettófelkelés idején, ugyancsak – de talán mindenekelőtt – egy ház lakóinak reakciója arra a hírre, hogy egy fedél alatt laknak egy bujkáló zsidó asszonnyal. Wajda képe szélsőséges érzéseket keltett, jobboldali újságok hangjától kezdve, melyek a rendező szemére vetették, hogy a lengyeleket antiszemitizmussal vádolja, az ellenkező véleményekig, hogy tisztázta vagy védeni törekedett honfitársait. A rendező bizonygatása, hogy csak a lengyel történelem fontos töredékéről és a benne élő emberekről akart filmet csinálni, nem győztek meg minden elégedetlent.

A film hőse, egy fiatal mérnök, Jan Malecki a háborús Varsó utcáján véletlenül találkozik egykori zsidó barátnőjével, Irenával, aki a hitleristák kezéből próbál menekülni. Az emberi szolidaritás ösztönétől vezetve búvóhelyet ajánl saját lakásában, a Bielany negyedben,

¹⁹¹⁹ Gazeta Wyborcza, 2003, III, 25.

¹⁹²⁰ K. WAJDA, *Gdy biedni Polacy nie tylko patrzą na getto. <Wielki tydzień> Andrzeja Wajdy*, Kwartalnik filmowy, 2001, 34.

bizonyos távolságban a fenyegetett belvárostól. Nem szabad elfelejtenünk, hogy a döntés nem könnyű, halál fenyeget ezért a tettért, nemcsak őt, de mindenkit a házban, mert ezekben az esetekben a németek a közös felelősség szabályát alkalmazták. Jan csak később ad számot magának a döntés súlyáról, ami mások sorsáról is szól. Mellékesen hozzátehetjük, hogy szomszédai bizonyos mértékben a lengyel társadalom különféle viselkedését és magatartását reprezentálják.

A jelenkori nézőnek, aki közvetlenül nem ismeri azt a kort, leginkább szembeötlő elem a Wajda által bemutatott világban (de nem csak az övében, Polański filmjében is találkozunk ezzel a motívummal) a diszharmónia a gettó képe és például Bielany környezete között. Egyrészt látjuk a várostól magas fallal elzárt zsidó kerület tönkrement épületeit, későbbi időkben a kiégett romokat, az egyes lövésektől eleső embereket. Másrészt a kamerával regisztrált, falon kívüli kép majdnem idilli: a zöld szín dominál (tavasz van), nem fekete, csak időről időre hallható lövöldözés, és a lakók más dolgokkal vannak elfoglalva. Látszólag a háború nem érinti őket, gyermekek játszanak az udvaron, sőt közel van a körhinta, a felnőttek a munkából jönnek haza. Igaz, a nyugalom és normális élet benyomása eltűnik minden egyes alkalommal a német járőr egy közeli utcán való megjelenésével együtt. Mindenki idegesen néz körül, mintha valamilyen veszélyt akarna elkerülni. A nyugalom végleg eltűnik a ház lakóiból Irena megjelenésével.

Malecki a lengyel értelmiséget képviseli, mely egyaránt érez lelkiismeretfurdalást, részvétet a bestiálisan gyilkolt zsidó nemzettel szemben, mely évszázadok alatt Lengyelország elemét alkotta, és félelmet rokonai sorsáért, a következmények miatt, amelyeket magára vonhat a zsidóknak nyújtott segítséggel. A fiatal mérnök döntése biztosan nagy bátorságot követelt jónéhány okból. Irenának, ámbár voltak árja származást igazoló papírjai (természetesen hamisak), de külseje nem hagyott kétséget, valójában ki ő. Malecki felesége terhes, családjuk rövidesen gyarapszik, és ez a helyzet nyugalmat követel (amennyire háborús időben ez lehetséges), nem ideges hangulatot, melyet a bajt okozó vendég jelenléte eredményezett. Viszont éppen a Malecki család az egyetlen, mely Irena sorsa iránt megértést mutat, Jan felesége – mélyen hívő katolikus – férje döntését megértéssel fogadja. Jan öccse, Julek, aki a környékről való gyerekekkel konspirál, a vendég látogatását természetes dolognak tartja. Viszont a családon belül feltűnnek bizonyos félreértések Jan indítékaira vonatkozóan. Julek vádolja, hogy mindenekelőtt magáért csinálta, hogy nyugodt legyen a lelkiismerete, hogy ne kelljen radikálisabb lépéseket tenni. Úgy gondolja, hogy hasonlóan, mint a lengyel társadalom többsége, bátyja passzivitása az üldözöttek sorsa iránti közömbösségből következik (ez a vád tovább vihető: Jan valóban hasonlóképpen tenne-e, ha Irena nem lenne fiatalkori barátnője). Ő maga radikálisan cselekszik, nagyon fiatal önkéntesek csoportját szervezi, akik egy éjjel bemennek a gettó területére, hogy segítsenek a harcoló felkelőknek, mind azok, mind a „segítők” sorsát könnyű előre látni. Julek a lépését ugyanazokért az értékekért, vagyis mindenekelőtt a szabadságért való harc szükségességeként magyarázza, a gettólakókban polgártársakat, fegyvertársakat lát, nem más nemzet képviselőit, vagy ahogyan a németek akarnák: alacsonyabb rendű faj képviselőit. Az ő véleménye szerint ez nem jóvátétel a bűnökért. Julek a Roman Bratny *Kolumbuszok. 20-as korosztály* című regényéből ismert generációt képviseli, meg nem alkuvó, még eszményekben hívő, történelmi tapasztalatok nélkül. Szabad Lengyelországban nőtt fel és ilyen országért áldozza életét.

Másképpen alakítják a lengyelek képét Wajda más személyei: Piotrowski házfelügyelő, felesége, Zamojski tanácsos: a ház tulajdonosa, vagy Zalewski, Malecki munkatársa. Piotrowskiék a lengyelek sajnos általában működő antiszemita sztereotípiájának látszólagos példái. A népszerű lengyel színész, Pazura, Piotrowski szerepében valamilyen gyanús üzletet csinál, a háború inkább pénzkeresésre ad alkalmat neki, mint veszélyt jelent, ő olyan típusú ember, aki tulajdonképpen minden körülmények között segít magán. Ami még

rosszabb, lelkiismeretfurdalások nélkül kihasználja az erősebb pozícióját, például amikor Irenát próbálja megerőszakolni, jól tudva, hogy nem hívhat segítséget. „Az ő cselekvésének alapja viszont nem a zsidók gyűlölete. A determináns motívum nem az antiszemitizmus, hanem fölény és a potenciális áldozattal szembeni büntetlenség érzése. Mindkét Piotrowski tipikus lumpenproletár, 1943-ban a zsidókon élőködtek, négy év után pedig a „lengyel burzsujokon”.¹⁹²¹

Piotrowski felesége pedig törvénytisztelő személynek tartja magát, véleménye szerint közös érdekről gondoskodik, legalábbis úgy bizonyítja igazát Zamojskinak, amikor feljeleníti a „veszélyes” vendéget. Viszont ismeri a határokat, amelyeket nem lép át: Irenát nem a németeknek árulja el, hanem a ház tulajdonosának – számítva arra, hogy ő a többit elintézi. Ráadásul cselekedeteit közönséges női féltékenységek is irányítják: nála fiatalabb férje nem rejti el érdeklődését az újonnan jött nő iránt. Ő nem antiszemita, de durva viselkedését olyan mondások is illusztrálják, amelyek bizonyítják, hogy a zsidókat rosszabbnak tartja a lengyeleknél, például amikor azt mondja, hogy nem akar meghalni a zsidókért, vagy mikor azt állítja, hogy „ők” a lengyelekre szakadt szerencsétlenségek okozói. Viszont már említettem, hogy a házfelügyelő viselkedése nem a lengyel antiszemiták képét mutatja, hanem azt, hogy tulajdonképpen minden nemzetben vannak fekete bárányok, árulók, aljas jellemek.

Más magatartást prezentál Malecki munkatársa, Zalewski, aki nyíltan hirdeti a gettó lakói iránti ellenszenvét, és örül, hogy a nácik a lengyelek helyett elvégzik a „fekete munkát”, megoldva a zsidó kérdést. Ez a háború előtti lengyel társadalom bizonyos részének hangja, amely saját sikertelenségeiért valamilyen többé-kevésbé konkrét okozót hibáztatott, és az izraeliták mindig könnyű célpont voltak. Ezen a helyen a kritika szavai a mérnököknek is járnak, aki szótlanul hallgatja Zalewski érveléseit, bár nem ért egyet az elméleteivel, sajnos nem ellenkezik, mintha neki közömbös lenne, mit mond a „lengyelek nevében” a kollégája.

A Wajda filmjében bemutatott Malecki személye bonyolultabb, mint amilyennek látszik. Hőse meg tudja nézeteit védeni, amikor Zamojski tanácsosnak magyarázza igazát és motívumait. Állítja, hogy az ő helyében mindenki ugyanazt tenné, és azt hiszi, hogy a tanácsos biztosan nagyon jól megérti őt. A filmben, másképpen mint a novellában, erős szuggesztiók tűnnek fel, hogy a tanácsos maga is, bár asszimilált, de zsidó.¹⁹²² Ezért a tulajdonos félelme a ház lakóinak biztonságáért nem látszik teljesen őszintének, lehet, hogy jobban félti a saját bőrét, és nem akarja, hogy titka kiderüljön.

A film hőseinek bemutatásakor néhány mondatot kell szentelni a „másik oldálnak” is, vagyis Irenának. Nem fér hozzá kétség, hogy nem reprezentálja saját honfitársait, akik teljes hallgatásban sorsukba beletörődtek, végig el sem hitték, ami körülöttük történik (részben úgy, ahogy a *Zongorista* hőse cselekszik, amiről később szólunk). De Irena nem is szándékozik harcolni az életért, vagyis nyíltan fellépni, ahogy a gettóban felkelést szítók csinálták. Olyan személy benyomását kelti, akit az élmények közömbössé tettek a környezetre, megfosztották a normális reakcióktól, meg a félelemtől is (talán egy pillanaton kívül). Ő agresszív még azokkal is, akik segédkezet nyújtottak neki. Jannak azt mondja, hogy azok után, ami vele történt, senkiben nem bízhat, sajnos benne sem, mert már olyan sok ember elárulta, akit barátnak tartott. Keserű szavakat hallunk szájából a lengyelekről, arról, hogy az emberek nem változnak meg, a háború után olyan individuumok, mint Piotrowskiék, még jobban fogják gyűlölni azért, hogy el kell őket tűrniük.

¹⁹²¹ J. OLSZEWSKI, *Obok siebie*, Film, 1996, 4.

¹⁹²² K. WAJDA, *Gdy biedni Polacy nie tyko patrzą na getto, i. m.*, 95.

Véleményem szerint Wajda filmje, hasonlóképpen mint Andrzejewski novellája, az egész korkép, a konkrét események ellenére sem kizárólag a lengyel antiszemitizmus problémájának elemzése. Gondolom, hogy ez pszichológiai tanulmány is: az egyén viselkedése szélsőséges helyzetekben, az egyszerű ember hősiességének kérdésére is próbálkozik válaszolni.

A *Nagyhét* kamerális mű, mondhatjuk, hogy szerény, legalábbis a nagy lendülettel, de természetesen túlzás nélkül forgatott *Zongoristával* összehasonlítva. Wajdának nem sikerült elkerülni bizonyos apró hibákat, biztosan a szerényebb anyagi eszközök miatt, Polański pedig kidolgozott minden legapróbb részletet. A rendező már említett anyagkeresése gyümölcsözőnek tűnik, a film a művész kiváló alkotása. Szpilman bonyolult önéletrajzi kalandjai csak ötven év elmúltával találtak szerencsés befejezést, és érdemes megjegyezni, hogy hasonlóan, mint Andrzejewski novellája esetében, a szocialista rezsim beavatkozására való tekintettel hosszú ideig nem láthattuk a film nem cenzúrázott változatát.

A film hőse a lengyel zsidó zongorista Władysław Szpilman, aki nem csak Varsóban híres; először családjával, aztán egyedül járja meg a megszállás poklát. Polański az ember méltósága fokozatos elrablásának kérdésére koncentrált, megalázására addig a határig, amin túl csak közömbösség van, lelki paralízis. Az ember bizonyos pillanatig a külső hatásokra reagál, ha pedig gyakoriságuk és erősségük túl nagy, többé már nem figyel rájuk, a környezet iránt közömbössé válik. Ezt a módszert látjuk ebben a filmben, amikor a szörnyűségek kezdik mind a film személyei, mind a nézők percepciójának határát átlépni. A bekövetkező események illusztrálják az ilyen típusú viselkedést a dühtől, passzivitáson, szótlan megengedésem keresztül és végül a teljes közömbösségig. Szpilman családja 1939 szeptemberében nem hiszi, hogy a németek elfoglalják Varsót, azt sem akarják elhinni, hogy Nagy-Britannia és Franciaország elárulta Lengyelországot. Szpilmanék Varsót az otthonuknak tartják, ezért nem szándékoznak elköltözni, sőt amikor a hitleristák már masíroznak a város utcáin, mindennek ellenére otthon akarnak maradni. Az elkövetkező helyzet borzalmasságát előrevetítik a fasisztáknak a zsidó lakosságra vonatkozó első rendelkezései, kezdetben kisebb jelentőségűek, mint a pénzbirtokolás korlátozása, vagy a Dávid-csillag hordás kötelessége a ruhákon, majd egyre szigorúbbak, például a kényszerű átköltözés a gettóba. Az említett fokozatos közömbössé válás látható már kezdettől, a zongorista apja felháborodik a zsidókat „megjelölés” parancsa ellen, de nemsokára senki nem reagál az elgyengüléstől haldoklókra a járdán, vagy a halálra kínzottak bomló holttestére. A néző számára a film szereplőinek passzivitása, a németek fokozódó kegyetlenségének szótlan megengedése érthetetlen. Pedig tudatában kell lenni annak, hogy az események hősei számára az, ami történik körülöttük, képtelenség volt, tulajdonképpen hihetetlen, mint például a járdahasználat tilalma nem árják számára, vagy a későbbi rendelkezés: a négyszázezer varsói zsidónak a gettó kis területén való elhelyezése. Az idő távolságából már tudjuk, mire voltak képesek a nácik, akkor nem is értették meg, a koncentrációs táborokba induló, a marhavagonokba bepréselt zsidók azt képzelték, hogy a Német Birodalomba mennek dolgozni.

Władek, hasonlóan Irenához a *Nagyhét*ből, akarat nélkül cselekszik, a környezet vezeti őt, de Irenával szemben sztoikus nyugalommal elfogadja a sorstól kapott csapásokat, a környező valóság nem kelt benne agressziót. A *Zongoristát* az élet apoteózisának nevezték, a hős tapasztalatait az életkedv halál feletti győzelme illusztrációjának. Azt gondolom viszont, hogy itt lényegesebb volt a túlélés ösztöne, a szerencsés (egész tragikusságában) körülmények összejátszása és néhány ember segítsége, akik a megfelelő pillanatban csaknem szó szerint a halál torkából húzták ki a hőst.

Polański filmje a lengyel antiszemitizmus kérdését nem érinti, „(...) a *Zongorista* hőse lengyel zsidó, de sem a lengyelség, sem a zsidóság nem befolyásolja a magatartását. Csak ember. *A kés a vízben* alkotója mind a lengyel, mind a zsidó komplexust nélkülözi, Szpilmant

mint univerzális hőst mutatta be. Az ő szemével látjuk a megszállási horrort és ezzel a látásmóddal kell azonosulnunk. Ilyen módon sikerült a lengyel mozi még egy lehetetlenségét átlépni. Mert a lengyel filmekben, még a legjobbakban is, a zsidó mint egy idegen személy volt megkülönböztetve, akkor is, amikor a lelkiismeret szava volt, elítélte a lengyeleket – mint Wajda *Samsonjában*, a *Tájkép csata utánban*, végül a *Nagyhétben*. A lengyel mozi folyton a lengyelek és zsidók kölcsönös idegenségének problémájával küszködik, de nem tudja ezt az idegenségsorompót átlépni.”¹⁹²³

Itt nincs ez a sorompó, a lengyelek a háttérben vannak, a fordulópontokban főleg ők segítenek a hősnek, vagy biztonságos lakásban elhelyezve, vagy orvost hívva. A kép a bűnösök eltorzulását és az áldozatok szenvedését mutatja, a rendező nem foglalkozik a lengyelek felelősségével a zsidók sorsáért, mert ez a probléma nem érdekelte Szpilmant sem, amikor úgynevezett árja oldalon bujkált a lengyel barátok lakásában. A bűnösöket egyértelműen és kétséget kizáró módon ábrázolja a film (bár Wladek apja még az amerikai zsidók tétlenségét is vádolja), amikor hidegvérrel, szórakozásból véletlenül kiválasztott embereket ölnek meg, vagy a gettóba enniválót csempésző gyereket meggyilkolják.

A világ, amit Polański bemutat, gyakran a normális életnek a látszatát sem kelti, ezért boldog benne a sérült pszichikumú ember vagy az ilyet megjátszó, hogy sikerüljön a túlélés. A viselkedését megtűrték a németek is, akiket nyíltan banditáknak nevez, ők nevetve cigarettával kínálják cserében.

A bujkáló Wladek az izolációja ellenére nem veszíti el a környezettel kapcsolatát, a bűvőhelyei ablakából mind a gettófelkelés (1943 áprilisában), mind a varsói felkelés (1944 augusztusában) eseményeit nyomon követi. Korábban rövid látogatása alatt a zsidó kerület falain kívül Wajda filmjében bemutatja azt a világot is: színekkel, élettelle tele piacteret, ahol szinte nem is látható a háború bélyege. A nők divatosan vannak öltözve, másképpen, mint a gettóban, a standok árukkal tele. A néző mégis gazdagabb lesz olyan ismeretekkel, amelyeket a *Nagyhétben* nem szerezhettek meg, hogy idővel a népesség elpusztítása Varsó egész lakosságát érinti nemzetiségre való tekintet nélkül, minden utca kezd úgy kinézni, mint a gettóban, különösen a varsói felkelés kitörése után. A lengyelek és zsidók sorsa nem különbözik.

A kritikusok elgondolkodtak, hogy a *Zongorista* rendezője ellenáll-e a Szpilman naplójától való eltávolodás kísértésének és saját tapasztalatait is elmeséli-e. De a film inkább meggyőző, hogy az objektív néző szerepét választotta, aki törekszik dokumentum-pontossággal bemutatni a háborús eseményeket. Éppen ez a dokumentációs hang a legmeggrázóbb, felesleges kiegészítések nélkül, még a hős bizonyos passzivitásával összekapcsolva teljesen autentikus hangulatot alakít, a tragédia valamilyen közelségével vagy éppen benne való részvétellel, amely a vásznon játszódik. Az epikus jelleg ellenére nem hollywoodi típusú produkció, amiben a nézőben a történetnél az alkotók ötletessége nagyobb érdeklődést kelt (pl. *Schindler listája*). A holocaust témája, a rettenetes bűn Európa szívében nem eszköz, hanem felsőbb cél, mely determinálja Polańskinak a filmben használt nyelvét. Nagy gondossággal, a legapróbb részletekben visszaadja az elmesélt valóság realitáit, filmje hű relációvá válik, a tragédia szemtanúinak véleménye ezt bebizonyítja.¹⁹²⁴ Bemutatta a varsói gettó lakóinak tömeges sorsát, de az egyénit is, vagyis Szpilman élményeit, aki megmenekült az elszállításától és majdnem teljes magányosságban bujkált a háború végéig. Az egyik apró eltérés a krónikai hűségtől az indoklás, amely a zongorista megmentőjét vezette, Hosenfeld kapitányt. Polański bizonyos módon sugallja, hogy az ő viselkedésének alapja a zene szeretete volt, Szpilman tehetségének elismerése, pedig valójában a vallás okozta, hogy Wladeknek engedte, hogy a bűvőhelyen

¹⁹²³ T. SOBOLEWSKI, *Absurd i ocalenie*, Gazeta Wyborcza, 2002. IX. 05, 4.

¹⁹²⁴ M. GŁOWIŃSKI, *Wierna opowieść*, Gazeta Wyborcza, 2003. III. 25, 5.

maradjon. A német tiszt katolikus volt, aki néhány éves tapasztalatok után a háborút kizárólag mint nemzete bűnének sorozatát látta, és egy teljesen idegen ember életét megmentve legalább a bűn egy részét akarta jóvátenni.¹⁹²⁵

Itt az ideje, hogy a zsidó kérdést, az üldözés drámáját, ami nem csak a lengyel zsidók osztályrésze volt, magyar szemmel is bemutassuk. A problémát Szabó István feszegeti *A napfény ízében*. A magyar alkotó műve tartalmazza a leghosszabb időszakot a bemutatott művek közül, a *Nagyhét*ben az események néhány áprilisi nap alatt játszódnak, a *Zongoristában* a reláció az egész háborúra vonatkozik, 1939 szeptemberétől 1945-ig, amikor a Lengyel Rádió megint közvetíteni kezd. *A napfény ízében* a zsidó család néhány generációs története, Magyarország történelmének több mint száz éve, többé-kevésbé a XIX. század közepétől a XX. század hatvanas éveinek végéig. Sok történelmi jelentőségű esemény között (az első és második világháború, a monarchia bukása, az 1956. évi felkelés, totalitárius rendszerek) a rendező egyszerű emberek sorsát kíséri figyelemmel, akik gyakran halálos veszéllyel szemben törekednek a túlélésre.

A különböző nemzedékek három képviselője közül elemzésünk szempontjából leglényegesebbnek Sors Ádám magatartása látszik (Ralph Fiennes három főszerepet játszik), akinek felnőtt élete a Horthy-rezsim és a második világháború éveire esett. Apja, Ignác, a Habsburg-állam bírói rendszerében magas állást töltött be. Ez lehetett a császár iránti szokatlan lojalitáson kívül még a Sonnenschein zsidó családnév megváltoztatásának következménye (Sorsra, magyar hangzásúra). A főnöke szuggesztíója, amely ennek a lépésnek a megtételére készíti, az időszak antiszemitizmusa felől semmi kétséget nem hagy. Az Osztrák–Magyar Monarchia soknemzetiségű szerkezete ellenére a zsidók túl nagy száma az elitben nem volt szívesen látott. A név megváltoztatása az egész család degradációjának az első állomásává válik, a degradációnak, amelynek következményeit a következő nemzedékek érzik, de amelyekhez maguk is hozzájárulnak.

Sors Ádám sportkarrieréről álmódzott, mint vívómester már mindent elért a klubjában, a továbbfejlődés csak elit katona társaságban volt lehetséges, de ott kizárólag „igazi” magyarokat fogadtak. „Zsidóknak tilos a belépés” volt a szabály, ugyanúgy, mint egy népszerű varsói kávéház ajtaján levő feliraton, ahova Władek akart bemenni nem sokkal azután, hogy a hitleristák elfoglalták a várost. Ádámnak a keresztség felvevését jelenti, ami önmagában könnyű feladat, jelentősebbek lesznek a tett következményei. Egyrészt az apja nyomába lépve távolodik a gyökereitől, az új neve mellett új vallása van, belsőleg egyszerűen magyarnak, nem zsidónak érzi magát. Másrészt a környezet szemében egyáltalán nem lett már teljes jogú magyar, csak átkeresztelt, származás, múlt nélkül. Természetesen az új klubban sikereket ért el, de különféle alkalmakkal értésére adják, hogy más polgároknál rosszabb ember. Szabó nem először fontolja meg a kérdést, hogyan lehet magyar zsidónak lenni, hogy a zsidó származás kizárja-e a magyarságot? Már a második, *Apa* című filmjében a hősei gondolkoznak saját származásukon, próbálják megtudni, kik is igazából. Ehhez a problematikához Szabó alkotásában, *A napfény ízében* különösen az asszimiláció és identitás fogalma kapcsolódik. A rendező véleménye szerint az asszimiláció egyáltalán nem azt jelenti, hogy a saját gyökereiket „el kell vágni”, elfelejteni, ki vagy, az identitást megváltoztatni. „Éppen ebben áll a mi Közép-Európánk betegsége: mindenkinek, aki azt akarja, hogy akceptálják, az identitását meg kell változtatni.”¹⁹²⁶

Ezek a szavak megerősítést találnak Wajda filmjében Irena sorsában, aki életét megmenteni próbálkozva lengyel származását bizonyító hamis papírokat szerez. Mind ő, mind

¹⁹²⁵ M. CICHY, *Antyscenariusz*, Gazeta Wyborcza, 2002. IX. 05, 3.

¹⁹²⁶ G. Bubak, *Twórczość filmowa Istvána Szabó*, Kraków 2003, 173.

Sors Ádám a körülmények pressziója alatt az asszimilációnak azt a fajtáját választották, ami éppen az identitással van konfliktusban, tagadja az eredeti társadalomhoz való tartozás érzését. Szpilman mindenekelőtt lengyelnek érzi magát (mint Sors magyarnak), valószínűleg népszerűségére tekintettel nem kellett megváltoztatnia a nevét és elrejtienie származását, de a kisszámú kivételekhez tartozik.

Sors Ádám a „magyarnak lenni és a hazának szolgálni” (az olimpiai játékokon Berlinben sikeresen képviseli az országot) kedvéért a legmagasabb árat fizeti, az élete árát. Míg szükség volt rá, úgy tekintették, mint hőst, biztonságban érezte magát, pedig Magyarországon az előre haladó fasizálással együtt az ő sorsa egyre inkább a tragikus vég felé haladt. A Sonnenschein család, mint Szpilmanék, ugyanazokat a parancsokat, tilalmakat hallgatja (Magyarországon feltűntek már a háború előtt az úgynevezett zsidóellenes törvények, amelyeket a Horthy rezsim bevezetett). Hasonlóan mint Polański filmjében, Szabó hősei passzívak, a végzetre való várakozás jellemzi őket. A következő generációk nem alkalmazkodtak a sok évvel azelőtt Ádám nagyapja által hirdetett teóriához, hogy legfontosabb az embernek a saját helyét ismerni, és ne akarjon más ember lenni. A józan ész és a család győzködése ellenére Ádám még mindig hitt érdemekkel megszerzett sérthetetlenségében, abban, hogy magyarsága semmi kétséget nem kelthet. Végig ezt hitte, még amikor a magyar fasiszták megkínózták őt, akkor is szüntelenül ismételte, hogy ő magyar, nem zsidó, nem úgy, ahogy a gyilkosok akarták hallani. Tragikus sorsának paradoxona az, hogy az a rendszer gyilkolta meg, amelyet néhány évvel korábban győzelmeivel híressé tett, és amiért az emigrációban tartózkodó antifasiszták együttműködéssel vádolták.

Ennek az asszimilációnak, amely az identitást eltörli, az erőszakos külső körülmények pressziójával, a rendező szerint az alternatívája a kulturális és nemzeti mozaik, mely bizonyos fókig jelen volt az Osztrák–Magyar Monarchia sok kisvárosában, ahol a nagy vallási, nemzetiségi különbségek ellenére egyáltalán nem került sor ezen az alapon konfliktusokra a szomszédok között. Senki senkitől nem várta el, hogy saját „gyökereit elvágja”, a társadalom mindenkit egyforma szabályokkal akceptált.¹⁹²⁷ Csak a nacionalista jelszavak – gyakran hibásan, de időnként szándékosan azonosítva a hazafiasokkal – vezették be a jobb és rosszabb polgár megkülönböztetést.

Szabó filmje az ember azon vágyának keserű reflexiója, hogy akceptálja a társadalom, amelyben él, megtalálja a biztonság minimumát, még ha nagy lemondások árán is, amilyenek az identitás elvesztése, nevének, vallásának megváltoztatása volt. A három generáció példáján keresztül a rendező elgondolkozik, hogy kivételes helyzetekben az ember megmentheti-e a legfontosabb értékeit, vagy azok is elpusztulnak. Sajnos úgy látszik, hogy ebben a párbajban a sötét erőknek vannak nagyobb esélyeik, hasonlóan, mint a bűnös ideológiával korrumpált *Mephisto* esetében. Sonnenscheinék elveszítik rokonaik szeretetét, családjuk, hagyományaik és gyökerei támaszt adó erejét.

A napfény ízében az antiszemitizmus kérdése összetett probléma, nemcsak mint valamilyen szélső jobboldali fellépés jelszava, hanem erősen rögzült az egyszerű emberek tudatában is. Ugyanakkor a zsidók is, úgy látszik, megszokták ezeket a nyíltan diszkrimináló típusú magatartásokat, sem Ignác, sem Ádám nem mutattak meglepetést a szuggesztiók, egyértelmű ajánlatok hallatán, hogy a státusuk megváltoztatása érdekében mondjanak le identitásukról. A zsidó társadalom ellen nyíltan hirdetett szempontok mindenhol elfogadottak lettek, és csak idő kérdése volt, mikor érik el kötelező törvények rangját (mint például a *numerus clausus* bevezetése a zsidók vezető állását illetően).

¹⁹²⁷ *Rozmowa pierwsza. István Szabó o sobie*, wywiad z I. Szabó, for. B. Wiechno, Film na świecie, 1998, 399.

A zsidó problematika szoros összefüggésben a holocaust témájával a három élenjáró európai rendező filmjeiben azt bizonyítja, hogy még mindig aktuális az antiszemitizmus veszélye, a gyűlölet vallási, nemzetiségi okokból. Lengyelország és Magyarország történelme megmutatta, hogy bizonyos körülmények között ezek a veszélyek sajnos valósággá válnak, és amellet, hogy ismerjük az események menetét történeti szempontból, morális aspektusból még mindig keressük a választ arra a kérdésre, hogyan volt ez lehetséges, hogy a Rossznak van-e határa; ugyanakkor kulturális aspektusból nézve érdeklődésre tarthat számot az identitás kérdése és azzal összefüggésben a tolerancia, akceptálás problémája is.

Wajda, Polański és Szabó filmjeinek közös kérdései különféle szempontokat, interpretációt mutatnak, mindegyikük felhasználta az abból az időszakból származó tapasztalatai egy részét, függetlenül attól, hogy gyermekkori emlékek voltak vagy rokonoktól hallott történetek. Az alkotók művei ezzel együtt közvetlenül és közvetve a tragikus események átéelőinek üzeneteivé váltak.

Filmek:

Nagyhét (*Wielki Tydzień*, 1995)

rendező: Andrzej Wajda

forgatókönyv: Andrzej Wajda Jerzy Andrzejewski novellája alapján

operatőr: Wit Dąbal

szereplők: Beata Fudalej, Wojciech Malajkat, Magdalena Warzecha, Bożena Dykiel, Cezary Pazura, Wojciech Pszoniak, Artur Barciś.

A napfény ize (*Sunshine*, 1999)

rendező: Szabó István

forgatókönyv: Szabó István, Israel Horovitz Szabó István novellája alapján

operatőr: Koltai Lajos

szereplők: Ralph Fiennes, Rosemary Harris, Jennifer Ehle, Rachel Weisz, Deborah Kara Unger, Molly Parker.

Zongorista (*Pianista*, 2002)

rendező: Roman Polański

forgatókönyv: Władysław Szpilman regénye nyomán Ronald Harwood

operatőr: Paweł Edelman

szereplők: Adrien Brody, Thomas Kretschmann, Frank Finlay, Maureen Lipman, Emilia Fox, Ed Stoppard.

Bibliográfia:

ANDERMAN J., *Żyli długo i nieszczęśliwie*, Gazeta Wyborcza, 2001. XI. 17–18.

BUBAK G., *Historia Europy Środkowej. Filmy Istvána Szabó w latach dziewięćdziesiątych*, Kwartalnik filmowy, 2001, 34.

BUBAK G., *Twórczość filmowa Istvána Szabó*, Kraków, 2003.

CICHY M., *Antyscenariusz*, Gazeta Wyborcza, 2002. IX. 05.

FERCH M., *Európa: a különbözőség gazdagsága*, Magyar Nemzet, 1996, 9/2.

GŁOWIŃSKI M., *Wierna opowieść*, Gazeta Wyborcza, 2003. III. 25.

HIRSCH T., *Filmek családfája – Szabó István műveiről*, Filmkultúra, 1981, 2.

MARX J., *Szabó István. Filmek és sorsok*, Budapest, 2002.

OLSZEWSKI J., *Obok siebie*, Film, 1996, 4.

Polński w wywiadzie dla „Gazety”, Gazeta Wyborcza, 2003. III. 25.

Rozmowa pierwsza. István Szabó o sobie, wywiad z I. Szabó, for. B. WIECHNO, Film na świecie, 1998, 399.

SOBOLEWSKI T., *Absurd i ocalenie*, Gazeta Wyborcza, 2002. IX. 05.

SOBOLEWSKI T., *Promień słońca z Węgier*, Gazeta Wyborcza, 2001. X. 19.

WAJDA K., *Gdy biedni Polacy nie tylko patrzą na getto*. <Wielki Tydzień> Andrzeja Wajdy, Kwartalnik filmowy, 2001, 34.

Reinterpretation of 1956 in Hungarian drama and theatre

The 1950s was the period of mock trials, personality cults, hard totalitarian dictatorships, and the doctrine of „socialist realism” in the arts in Hungary, like in other Central and Eastern European countries. The presence of the Russian-Soviet empire meant, that the region became part of the Eastern (Asian) interest. The communist parties of these countries, who came into power by electoral deception, political manipulation, and violence, were the servile followers of Stalinism. In politics, economics, and culture these countries copied the example of the Big Brother. Politics penetrated into private life, it eliminated and liquidated the civil sphere, and it realized the equality in misery.

For the genre of drama, one of the most significant features of the communist system was the way social publicity was functioning (or better to say, disfunctioning). One constituent of this publicity was an Orwellian „New speak”, i.e. a bureaucratic rhetoric based on Stalinized Marxism. In this rhetoric, language lost its reference to reality, and public discourses were authenticated not by being tested by experience, but by the power and political position of the speaker. Communication and rhetoric became means of political legitimisation, and no other language was tolerated by the holders of power in public communication (in mass media, literature, education, etc.), than the homogeneous party discourse.

In socialism, publicity included a special, bizarre type of theatricality. The phenomenon originated from Stalin and his „political theatre”. Opposed to normal publicity, here the spontaneous reaction of the public was eliminated and replaced by an organized response. The beginning of this change took place in the early 1920s. The show trials (filmed and broadcast!) are the best examples of how publicity was deformed and manipulated, and how it integrated an absurd theatricality into itself. Not to speak of how justice was ridiculed and eliminated by these trials, theatricality appeared in the way these trials were rehearsed and performed.

In Hungary the oppression led to the uprising in October 1956. This historical and political period has been depicted in many different ways in the arts in Hungary in the past decades. In the recent history of Hungarian drama and theatre there are significant examples of how the same historical period can be described, evaluated and reinterpreted by different generations of playwrights and directors.

Propaganda

The first example is a communist writer who wrote a play reflecting the 1956 October events as a national tragedy and an apology for the governing political regime. Imre Dobozy’s play *Windstorm* (*Szélvihar*, 1957) shows a group of rural people as victims of counter-revolutionary manipulation. The play is not a drama in the artistic sense. The information is carried on in the playwright’s instructions, there is no network of relationship between the characters, who function as performers of ideological declarations, and not as communicating subjects. The play as a whole is a political declaration. It has a schematic social structure and a didactic feature. In the focus there is a father and son conflict considering the political events of October 1956. The son is depicted as someone being manipulated by the „counter-revolutionaries” (by ex-bourgeois people), who being naïve and not experienced believes the enemies of the socialist system. The father tries to convince his son that this is the best world

for them, but the son is misled by these social enemies. The teaching of the play is obvious, what happened in October 1956 was that ordinary people, supporters of the political system had been manipulated by marginal, anti-socialist forces. The play was written only a couple of months after the events, and it served as an apology for the foundation of the Kádár-regime. Though it had rarely been produced, it was part of a secondary school drama anthology for decades entitled, *Contemporary Hungarian Drama*, published for almost a dozen of times. Which meant that the poor quality of the play did not match with its proposed political influence.

Absurd

The most significant Hungarian post-Stalinist playwright, István Örkény (1912–1979) repeatedly returned to the period of the 1950s in his late dramas during the last decade of his career. His last play, *Scenario* (*Forgatókönyv*, 1979) takes place in the Budapest Great Circus, and it renders the blackest picture of history's circus performances: the mock trials during the Stalinist terror. The play gives an idea of the political and psychological mechanisms of these trials. The drama has two parts; in the first, the guests of the Master (a circus magician) arrive for his benefit performance, and he makes minor will-transmission spectacles. In the second part the circus becomes a court of justice in which the Master shows „the most difficult spectacle of his career”, a mock trial of the 1950s. While the scenery of *Scenario* is based on a change from circus into a court, meanwhile the time is a complicated combination of three historical dates of Hungary. The first is 1944, the time of fascist terror and leftist resistance, the second is 1949, the time of communist dictatorship and show trials, and the third is 1956, the revolution and fight for liberty.

Relating and identifying the circus and the show trial with each other expresses the manipulative nature of Stalinist publicity. This manipulation created an immoderate sense of fear from „the enemy”, leading to an absurd system of secret-mongering, where everything in connection with state affairs was declared a secret. This political manipulation made everything relative, and everybody could become guilty from one glance to another, as Barabás becomes a traitor from a national ideal, without any action, only through the spectacles of the Master.

The absurdity of this period is expressed in a short scene of *Pisti in the Bloodbath*, in which a rapid show trial appears. Pisti, the protagonist of the play has three different, personified characteristics, the Active Pisti, the Awkward Pisti, and the Reserved Pisti. In the second part of the play, after the scenes describing the life of Pisti (an everyman) in the 1950s, in the communist era, and after an episode symbolising the 1956 revolution, the three behaviour-Pisti form a court where Pisti is the culprit. Reserved is the judge, Active is the prosecutor, and Awkward is the defence counsel. In the trial, both the members of the court and the suborned witnesses, speak double Dutch. At first Pisti protests. „I don't understand a word. I want an interpreter”, he says. But when he realizes that he is the victim of a show trial, he goes in terror. „But what's going on? A trial? What am I supposed to do? What am I supposed to say? What do you want of me? (*Suddenly he exclaims.*) I'm innocent!” At the end of the scene, „five claps of the rattle – five shots – are hard off,” – similar to the closing scene of *Scenario*, in which a volley is heard off. The major difference between the two executions is that while in *Pisti* the protagonist is murdered several times, he always rises again, while Barabás is dead at the end.

Örkény's plays describe the 1950s as an *absurd* period, an absurd political regime and an absurd social system.

Taboo

Born in the 1940s, a new generation of writers entered the literary scene in the 1970s in Hungary. After a few novels and short stories major representatives of the generation Péter Nádas (1942), Géza Bereményi (1946), György Spiró (1946), Mihály Kornis (1949) turned to the genre of drama by the end of the decade. A characteristic motif of their plays written that time was the missing past, missing father, missing hero, missing action, all of which were related to the experience of the historical taboo of the 1950s. For this generation the past, their past, the past of their father was not available, was not reachable. Young Hungarian drama in the 1980s reflected strongly on the common generation experience.

Secrets of the past are concealed by a woman (called Mary) who was the lover of the late father of the young man (nameless) in the two-character play, *Encounter* (*Találkozás*, 1979) by Nádas. During the ritual Mary calls the dead father by narration to introduce him to his son. He was a lawyer of the mock trials in the fifties after which he committed suicide.

In Bereményi's *Halmi, or The Prodigal Son* (*Halmi vagy a tékozló fiú*, 1979), which is a paraphrase of Shakespeare's *Hamlet*, the father fled the country after the 1956 revolution. In the present of the play (Budapest, 1970s) the real father comes back, making efforts to get in touch with Halmi, but the relationship leads to a disaster.

Similar motifs appear in Kornis' *Alleluia* (*Halleluja*, 1980) in which the 30 years old, infantile hero is waiting for his father throughout the play; and in Spiró's *Chicken-Head* (*Csirkefej*, 1985) in which a similar situation appears, when an adolescent boy gets three days off from a state educational institute, and back home he tries to meet his father who refused to bring him up.

Factual background of the missing father, missing past motive is that for this generation this part of Hungarian history was not visible and understandable. The generation of the fathers participated the 1950s on one of the two sides, they were either the oppressors or the oppressed. For this involvement they kept silent, and they had no chance to communicate this past, because the Kádár-system was based on this historical heritage. There was a paradox in the official propaganda and communication about the 1950s in the Kádár regime. Hungary as „the happiest barrack”, the example of „goulash communism” and „refrigerator socialism” officially declared a distance and a cut from the darkest period of the 1950s, with Stalinism, but on the other hand, in ideology and political means it was the follower and practitioner of totalitarian dictatorship.

The deepest secret of the Kádár-system was the conditions of its birth. János Kádár was member of the revolutionary government of Imre Nagy, but he betrayed them and joined the Soviets who made him leader of the „new” period. To legitimate his power he had to execute Imre Nagy and his partners. The Kádár-system was born from a crime which made both sides, the „criminals”, and the victims keep silent about this origin. One must not forget, that this was a totalitarian system with no democracy neither in politics nor in publicity. The best thing a parent could have done to his children to protect them from attacks from the party or the secret police was to keep silent about certain issues. Like what happened in October 1956.

The generational experience, which took the form of a dramatic motive appeared simultaneously in three major plays within a theatrical season, and several others within a couple of years. Though each play handles the motive of the missing father differently, with various dramatic functions, there are some common or related elements in this feature. In the focus of these plays there is a search for relationship, which comes either from the son (*Encounter*, *Alleluia*, *Chicken-Head*), or from the father (*Halmi*). The direct purpose of this search for

connection is primarily for the quest for individual identity, not for historical or political knowledge. The plays give example of partial or unsuccessful connections. There is a generational gap, sons and fathers do not know each other, there is no understanding, no intimacy in their relationship. The efforts of making contact appear in the plays via mediation. Lebovics, protagonist of *Alleluia* spends all his time with his grandfather, making frequent call to his parents to make them rush home. When in the last scene the father arrives with a packed luggage of jeans, shirts, and other Western goods (this is the seventies with the lack of goods), the son becomes frustrated because the presents, the objects replace emotions and understanding. This is not the past, but the disillusioned present of consumption. The fathers had forgotten the past (including the 1950s), and they try to enjoy the benefits of „goulash communism”.

In *Encounter* the father-son relationship is by definition only indirect as the father is dead. The effort of the young man to know something from the lover of his father about his parent does not build up a relationship, but it fulfils the emotional need of creating an image of the father. This image is ambivalent, for the father stood on the wrong side, but by committing suicide he declared his criticism of the system.

In *Halmi* it is the father who returns from his immigration to Budapest to meet his 18 year old son. But in this case it is the son who refuses to develop a real relationship with his lost and unknown father. It is too late for him. He is totally disillusioned, he does not want to grow up (he is just to finish high school), and he does not want to integrate into the adult, corrupt world (similarly to Holden Caulfield in Salinger’s novel). By the end Halmi’s father dies in an accident, and Halmi is choked to death by an insane who is the look-alike of his father.

There is a tragic or sorrow outcome in these plays written at the turn of the 1970s and 1980s. They suggest that the young generation have no real chance to know the hidden past. The fathers are either dead or they keep silent, or they are incapable of clear communication. A decade before the collapse of the socialist system it seemed that there was no way to dig the past, to meet the maculate conception of the regime. And at that time it seemed that both this impossibility and the political system were to be eternal.

Criticism

Together with the young generation of playwrights a group of theatre directors brought a new attitude towards the 1950s, when in the 1980s they attacked the official political view of the 1956 events.

János Ács’ production of Peter Weiss *Marat/Sade* in the theatre of Kaposvár in December 1981 was the first public gesture to evaluate 1956 as a revolution. This was most directly and obviously expressed by the final scene of the performance in which the picture of Corvin square was projected on the stage curtain, where the heaviest fights had taken place in Budapest in October 1956, and where the centre of the revolutionaries was located. (The production won first prize at the 1982 BITEF in Belgrade.) It had been one of the longest running productions of the theatre of Kaposvár, having been on their repertoire for almost a decade. Although the theatre had been attacked by politics, and once even the that time Minister of Culture, Béla Köpeczi Wrote an article against the production, censorship did not go so far to prohibit the performance of the play. Kaposvár theatre in the seventies was a place of pilgrimage for students and intellectuals. Its artistic quality went beyond the „dead theatre” (Peter Brook) of Hungarian professional companies. *Marat/Sade* was not only one of

the best of these productions, and it was not only about the 1950s, but it also was about the nature of revolution, about such conflicting views as hedonism and asceticism, individual versus community. These have been significant issues for the intellectuals of the time, which in the show had been linked to the reinterpreted image of 1956. Though many people in the audience had no idea or knowledge about the Corvin square picture, or the direct comparison between the French Revolution and the Hungarian Uprising, the atmosphere of the performance gave more than just a theatrical experience. When the last song has reached its peak, the company have collapsed on the stage, lying dead. The Speaker/Narrator stood above them holding a cube stone in his hand. His trembling shoulders and his cry expressed the pain above the defeat of the revolution of 1956. By the loss of this uprising, the life of the Hungarian nation never could become the same again. Instead of building a democracy, the nation had to fall back for decades into the system of „existing socialism”.

Deconstruction

András Jeles, the first Hungarian post-modern director founded a semi-professional theatre company, called The Monteverdi Wrestling Circle in the early 1980s. With them he produced Imre Dobozy's play, the *Windstorm*, under the new title *Dramatic Events* in 1985. This was not the performance of Dobozy's play (although the words of it were spoken by the actors), but it was exposure of its emptiness, its lies, and its manipulative nature. By this reinterpretation Jeles demonstrated the inhuman and false nature of the communist system and its official art.

The production had no obvious political reference, though the dissemination of Dobozy's play, and the distraction of words from actions, gestures and mime signalled the bizarre emptiness of the original play. The dramatic instructions were whispered into a microphone by a mannequin dressed in black suit, as if she were reporting an ongoing fashion-show, or broadcasting a performance. The rural characters were dressed in rags, they spoke a sort of recitative which was more like singing than speaking. As in Dobozy's play there are no real human relations, no system of connections, so in the production of Jeles there was no relationship network set up either. The production had rather an opera-like feature. The movements of the characters were static, either repetitive or very slow. The props included red star, agricultural tools etc.

Because of its style the production have not reached the professional, official publicity. It had been performed at alternative places in front of a „sub-cultural” audience. The production had an „oral” advertisement among intellectuals. Neither the theatre professionals, nor critics could approach the production authentically. But its aesthetic, theatrical and political importance had soon been realized. Jeles, a post-modern film and theatre director had contributed significantly to the reinterpretation of the 1950s by this special production.

Distance

For the 40th anniversary of the 1956 revolution the theatre of Kaposvár announced a thematic drama competition to commemorate the historical event. Some thirty playwrights took part in the competition. Although such a thematic competition is not necessarily stimulating, in this case we have a couple of significant plays produced in the last years of 20th century. About half dozen plays have been produced in the past couple of years, the first ones soon after the announcement of the awards. The first price went to Kornél Hamvai (1969) for his *The Shooting Party* (*Körvadászat*, 1996), which was produced at Kaposvár in the 1996/97 season.

Hamvai's play has three acts. The first take place in 1949, when at a shooting party a communist party-secretary shoots the leg of one of his comrade by accident. At the end of the act the shooter will become sentenced to death in a show trial. (The first shot.) In the second act during the hunting season a young party worker imitates the deer. Then we see him being imprisoned where he hangs himself. (The second victim.) The third act happens during the hot autumn of 1956, the revolution, where on the „national hunting”, the comrades shoot each other. (Several victims.) The play demonstrates, that the communists themselves shot more of their comrades during the fifties, than wild animals they shot during their shooting parties. Hamvai uses the hunting/shooting as a metaphor to express the essence of the 1950s. He reflects the period without any political or ideological statement, and he uses the theatrical features of the political life of the 1950s to make the story more theatrical. The historical view of the play demonstrates that in any epoch the same social-political mechanisms work. Different in quality, but common in basic forces.

In Spiró's *Quartet*—which awarded third prize and was produced in the Third Theatre („Harmadik Színház”) in Pécs—a stranger rings the bell of a retired couple living in the block of flats in Budapest. The Guest says that he came back from the US just for their sake. He used to live in the neighbourhood of the old man, who saved his life by warning him at the beginning of 1957 that the man was on the black list and should flee the country to avoid prison. Guest and host hardly new each other, they were just playing sometimes together, so the guest is really grateful. After these decades of immigration he wants to thank the old man for what he did in 1957.

The Wife first thinks the Guest is an insurance agent, than she suspects an undertaker in the well-dressed man. The host, the Father does not recall, even believe the Guest's story. He looks at the photos, and listens the story, but they do not convince him that he was involved in such a situation. He starts to fear that the Guest wants to draw them into something. The Wife has no idea about the whole situation, she returns to her idea that the Guest is an insurance agent. When she hears that the Guest is divorced she starts recommending her daughter, who later arrives.

The Guest has been in Budapest for a couple of weeks already searching for his saver in different offices. The daughter comes and she understands the purpose of the Guest's visit, that he want to thank them financially the Father's help. The daughter tries to convince the Guest to invest his money in Hungary, and she declares her readiness to accept everything, a liaison (or a marriage), a car, a credit card, a visit to the US.

The Father, who spends his days watching Eurosport, and with copying articles from the party daily of the 1960s onwards, becomes more and more hostile with the Guest. Who starts to realize that he had arrived with a misconception, and who finally leaves giving nothing to the family. The Father returns to Eurosport, the Mother to knitting, and the Daughter to blame her parents for missing this once in a life-time opportunity to make their fortune.

The proof that the issue of the 1956 revolution is not out of date is the recent premier of a brand new play by András Papp and János Térey, entitled *Catacombs* (*Kazamaták*, 2006) produced in Katona József Theatre, Budapest. The play is a poetic chronicle of the 30th of October 1956, the attack of the communist part headquarters at „Köztársaság tér” (Republic Square), searching for the catacombs, underground prisons, to set free those people believed to be there.

These recent plays written and produced in the last decade leave the political approach of the 1950s and 1956 behind. The epoch in these plays is not covered by political manipulation. The facts/events are available, they are part of public communication. There is no need to overestimate the significance of certain facts or events. In the past decade, after the collapse

of the socialist system, the 1950s had become part of the normal historical approach. They are neither exaggerated, nor suppressed. Through half a century of political and artistic struggle, the 1950s have become a decade, which is not more special or significant of Hungarian history, than any other decades, than any other periods of this nation's past. This distance makes it possible to approach the period not with emotional drives, but with objective analysis.

A pentatónia mint identitás-hordozó a magyar zenében

A zenének – erős emocionális hatása miatt – különösen nagy szerepe van az önazonosság megélésében és kifejezésében: abban, hogy az ember mint társas lény, környezetébe önmagát vállalva beilleszkedjék. Az identitás családokon, kisebb és nagyobb közösségeken belül öröklődik ismeretként, gyakorlatként, ízlésként. Ezzel párhuzamosan a 18. század végétől kezdve különféle tudatos – művészi, tudományos, politikai – törekvések és technikák jelentek az identitás megkonstruálására és elfogadtatására, esetleg annak elutasítására.

A 19. századi magyarországi dalgyűjtemények összeállítói általában öntudatosan vallották munkájuk nemzeti értékét, hiszen – mint Mátray Gábor írta – „Ezen énekek valóságos fenntartói a nemzeti karakternek”. Sőt úgy tartották, például Mindszenty Dániel, hogy a népdal egyszersmind „kalauzúl szolgálhat idővel azoknak, kik eredeti daljátékot muzsikára tenni szándékoznak”.¹⁹²⁸ A kortárs zeneszerzők műveiben azonban nem a népdal, hanem a verbunkos és a népies műdal jelentette a magyarság hangját, és a hallgatóság – mind a hazai, mind a külföldi közönség – így is értelmezte. A 19. századi elegyes tartalmú „népdalgyűjteményekben” – ismert és ismeretlen muzsikások szerzeményei, idegen és magyaros dalok mellett – számos népdalt is lejegyeztek. Főként a korizléshez közelebb állókat részesítették előnyben: a műzenei eredetű vagy a környező népektől hozzánk került dallamokat, melyek nem túl régen kerültek be a falu zenei életébe – vagyis a tágabb értelemben vett népdalokat. Jóval kevesebb figyelmet fordítottak a paraszti hagyomány zenei alaprétégét képező, szűkebb értelemben vett népdalokra, melyek hangnemét a 19. századi zenészek zavarbaejtően különösnek találták, és a „furcsaságokat” igyekeztek a kottákban kijavítani, a zongorakíséretben enyhíteni. A század kottás forrásainak tömegében ezért elenyésző kisebbségben és rejtve, mintegy álruhába öltöztetve húzódnak meg a pentaton népdalok.

Bartalus István 1896-ban publikálta nagyszabású sorozatának, a magyar népdalok egyetemes gyűjteményének utolsó, hetedik kötetét. Éppen tíz évvel később egy méretében jóval szerényebb, jelentőségében azonban döntően más szintű kiadvány látott napvilágot *Magyar népdalok* címmel, melyben két fiatal zeneszerző – Bartók Béla és Kodály Zoltán – húsz népdalt adott közre zongorakísérettel. Mindössze egy-két éve kezdtek csak népdalt gyűjteni, nem volt még tudományos áttekintésük a magyar népzeneről, de a felfedezés katartikus élményét szinte azonnal meg akarták osztani a magyar társadalommal, hogy a dalok „elfoglalják az őket megillető helyet... nyilvános zeneéletünkben.” A felfedezés lényege pedig az – mint az előszóban olvasható –, hogy „másféle ‘magyar népdal’ is van a világon, mint a ‘Ritka búza’ és az ‘Ityóka-pityóka’”,¹⁹²⁹ vagyis hogy a népies dal, a nóta nem azonos a népdallal.¹⁹³⁰ Amitől tehát a 19. századi zenészek idegenkedtek, egyebek mellett valószínűleg éppen a szokatlan hangsorok kelthették föl a fiatal közreadók figyelmét. Válogatásukban a modern dúr hangsort

¹⁹²⁸ PAKSA Katalin, *Magyar népzene kutatás a 19. században. Műhelytanulmányok a magyar zene történetéhez*, MTA Zenetudományi Intézete, Budapest, 1988, 103, 22.

¹⁹²⁹ BARTÓK Béla–KODÁLY Zoltán, *Magyar népdalok*, Rozsnyai, Budapest, 1906. (továbbiakban BARTÓK–KODÁLY, 1923) és KODÁLY Zoltán, *Visszatekintés I–II*, szerk. BÓNIS Ferenc, Zeneműkiadó, Budapest, 1964, I., 10. (a továbbiakban: *Visszatekintés*)

¹⁹³⁰ Megjegyzem, a közreadás izgalmaiban azért egy nóta is becsúszott a válogatásba, az „Utca, utca, ég az utca” kezdetű Szentirmay-dal; ez is mutatja az eligazodás nehézségeit.

mindössze egy dal képviseli, a többi dal hangsora pentaton, dór, eol, fríg, mixolíd.¹⁹³¹ Az egyetlen *tiszta* pentaton dal – az „Elindultam szép hazámból” – a kötet élére, kitüntető jelentőségű helyre került. Vajon miért? Hiszen csak később figyelnek föl a pentatóniára, és további kutatómunka eredményeképpen ismerik föl e hangsor jelentőségét, östörténeti összefüggését...

Bartók és Kodály érdeklődésük-képzettségük miatt a népdalt elsősorban mint *zenét* vizsgálták. Dallami, ritmikai, strukturális jellemzőkben gondolkodtak, és tapasztalták, hogy a népzene ezek a sajátságai nagymértékben eltérnek a műzenei tanulmányaikból ismert klasszikus nyugati zenétől. Gyűjtőútjaikon olyan ismeretlen, „új” zenei anyaggal találkoztak – mégpedig a társadalom legalacsonyabb néposztálya körében –, amelynek hangzásvilága segítette őket a korszerű hangnemi megújulásban,¹⁹³² a német romantikával való szembefordulásban. A pentaton népdalok hangja pedig egybecsengett a modern európai zenével, Debussy műveinek Távol-Kelettől ihletett pentatóniájával.

Az ötfokúság Bartók és Kodály számára kezdetben nem tudományos probléma, hanem közvetlen tapasztalat, ami a néphagyomány tarka sokféleségéből eleinte mintegy véletlenül, aztán pedig egyre erősebben ragadja meg figyelmüket. Bartók 1907. július 14-én Csíkrákoson kelt levelében beszámol fiataalkori szerelmének, Geyer Stefi hegedűművésznőnek a szállás és étkezés körüli nehézségekről, majd így ír: „Csak az az öröm kárpótol mindezekért a mi abban telik, hogy saját füleimmel hallom azokat a különös hangú balladákat, melyek mint egy rég letűnt kor költészetének maradványai vannak gyűjteményeinkben... Bizonyos megrendüléssel hallgatom, ha egy-egy vénasszony reszkető hangján rázendít erre az ősi dalra” – és itt *A nagy hegyi tolvaj* balladát idézi kottával, majd további négy dallamot. Utána folytatja: „Mi a közös sajátságuk ezeknek a melódiáknak? (Milyen hangsor?!). Ugyebár ez a hiányos hangsor, amely hasonlít az ős-kínai hangsorhoz. Rövid egy heti gyűjtés után 6 ilyen különös melódiát szedtünk össze...”¹⁹³³ Ha még találnánk vagy 15 ilyen, akkor hajlandó volnék föltételezni, hogy ezek őszékely melódiák. S ez meglepő fölfedezés volna. Alig pár napja, hogy ez eszembe ötlött, s csak úgy frissiben hirül adom.”¹⁹³⁴ Bartók csíki gyűjtőfüzetébe, az éppen lejegyzett dalok közé le is kottázta az éppen felismert ötfokú hangsort.¹⁹³⁵ A történet folytatásáról Kodálytól értesülünk: Bartók Csíkból „oly tömegű dallammal jött vissza, hogy a magam egyidejű északi leleteivel egybevetve egyszeriben világos lett ennek az addig észre sem vett hangsornak alapvető fontossága. Mégis egy évtizedet vártunk, gyűjtve-vizsgálva a további adatokat, míg jónak láttuk nyilvánosságra hozni e felfedezést.”¹⁹³⁶

¹⁹³¹ A gyűjtemény dalainak hangsora: *Tiszta pentaton*: 1. *Pienhangos pentaton*: 3a, 7, 14, 17, 19. *Dór*: 4a – pentaton fordulatokkal, 9 – pentaton I. sorral és pentaton fordulatokkal, 16 – pentaton IV. sorral, 18. *Eol*: 3b – pentaton fordulattal, 5, 6 – pentaton fordulatokkal, 8, 13, 20 – pentaton fordulatokkal és pentaton IV. sorral. *Fríg*: 11, 12. *Mixolíd*: 2, 4b – szó végű dúr hexachord, 15. *Dúr*: 10.

¹⁹³² 1923-ban keletkezett Önéletírásában Bartók azt írja, hogy a „parasztzenék tanulmányozása azért volt számomra döntő jelentőségű, mert rávezetett arra, hogyan függetleníthetem magam teljesen az eddigi dúr–moll rendszer egyeduralkodó alól. Mert a gyűjtés útján nyert dallamkincs túlnyomó és éppen legértékesebb része a régi egyházi hangnemekben, vagyis a görög és bizonyos még primitívebb (pentatónikus) hangnemekben mozog...” *Bartók Béla összegyűjtött írásai*, közread. SZÖLLÖSY András, Zeneműkiadó Vállalat, Budapest, 1966, 9–10. (a továbbiakban BÖI)

¹⁹³³ A gyűjtésben Bartók munkatársaként Bodon Pál is részt vett. Vö. *M. Bodon Pál 1907. évi Csík megyei népzene-gyűjtése*, szerk. ITTÉS Mihály és OLSVAI Imre, Kodály Intézet, Kecskemét, 2001.

¹⁹³⁴ BARTÓK Béla, *Briefe an Stefi Geyer 1907–1908*, Paul Sacher Stiftung, Basel, 1979.

¹⁹³⁵ Rögtön utána a *Kádár Kata* pentaton ballada szövege következik (BARTÓK–KODÁLY 1923, 113).

¹⁹³⁶ KODÁLY Zoltán, *A folklorista Bartók*, 1950, in *Visszatekintés* II. 452.

Az alkotóművészt azonban nem kötelezi a tudományos óvatosság. Bartók operája, az 1911-ben komponált *A kékszakállú herceg vára* a legelső prozódiajában is magyar opera, melynek már első perceit hallgatva kiderül, hogy a szerző gyökeresen szakított a romantikus magyar operai hagyománnyal. A halk, titokzatos kezdő ütemekben ugyanis ereszkedő pentaton dallam szólal meg mély vonósokon, mintegy emblémájaként a magyar ötfokú dallamosságnak és az új magyar műzenének. Ez a komponált dallam egyúttal ősi, közösségi dallammodell művészi megsejtése, minthogy rokonítható a 25 évvel később fonográfra vett „Röpülj, páva, röpj” kezdetű népdallal.¹⁹³⁷

Amiként a 20. század tízes éveiben a nagyközönség a népies műdalt érezte sajátjának a népdal ellenében, és még hosszú küzdelembe került a parasztdal elfogadtatása akár a zenében műveltebb polgárság köreiben is,¹⁹³⁸ úgy a szakavatott zenekritikus is eleinte értetlenül viszonyult az új magyar műzenéhez. Bartók operája komponálásának évében írta le a közvetkező mondatokat: „...azt merném mondani, hogy a magyar ‘kritikus’-hoz közelebb van a nyugat-európaiak megszokott dūr-molljain és kromatikáján felépülő furcsaság, mint egy egyszerű összékely dallamnak ázsiai ‘rettenetessége’. Mentsen isten attól, hogy egy ősmagyar dallamot befogadjon a fülünk, hiszen akkor tönkre menne a zene, összedőlne a világ! Csak mindig a szokott sablont, csak semmi újat.”¹⁹³⁹

A népzene felfedezése és a modern művészi zene tehát vélemények, illetőleg voltaképpen a vélemények háttérét alkotó identitások ütközését váltotta ki, miközben a tudományos kutatás egyre megalapozottabb eredményeire építhetett. A pentatónia jelentőségének tudományos „nyilvánosságra hozása” Kodály *Ötfokú hangsor a magyar népzeneben* (1917–1929) című tanulmányában¹⁹⁴⁰ történt meg: „Hogy az ötfokú hangsor, annyi régi nép, talán minden népek zenéjének kezdete: nálunk is él és virágzik, 1907 óta tudjuk, mikor Bartók Béla először talált nagyobb tömegben efféle dalokat a Székelyföldön” – írta 1917-ben. A tanulmány 1929-es változatának végén Kodály már szűkítette a kört: „...míg egyrészt a szomszédnépek népzenejében nem találjuk, vagy legalább nem oly alapvető tüneményképpen mint nálunk, másrészt a rokon népek zenéjében is van nyoma. A magyar nyelvhasználat útját követni és rendszeres dallam-hasonlításba bocsátkozni ma még alig lehet, mert a rokon népek zenéjéről igen kevés megbízható feljegyzés áll rendelkezésünkre. De nem tekinthetjük véletlennek azt az egyezést, amelyet Bartók könyve Appendixében közölt cseremiszi dallamok, továbbá az Ilmari Krohn közölt votják és hegyi-cseremiszi dallamok mutatnak a mi ötfokú dallamainkkal.”¹⁹⁴¹ A zenei őstörténeti kutatásokat tehát a magyar népdalokban fölismerő *pentatónia* inspirálta, ez irányította a kutatói figyelmet népzeneink keleti kapcsolatainak lehetőségére. Amit Kodály „Bartók könyve”-ként emleget, az *A magyar népdal* című első tudományos összefoglalás 1924-ből,¹⁹⁴² melyben Bartók elkülönítette a népdalok régi és új stílusát, és a pentatóniát a régi

¹⁹³⁷ *A Magyar Népzene Tára* VI. *Népdaltípusok* 1., szerk. BARTÓK Béla és KODÁLY Zoltán, sajtó alá rendezte JÁRDÁNYI Pál és OLSVAI Imre, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1973; *A Magyar Népzene Tára* VII. *Népdaltípusok* 2., alapította BARTÓK Béla és KODÁLY Zoltán, JÁRDÁNYI Pál rendszerében szerk. OLSVAI Imre, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1987, 414.

¹⁹³⁸ A népdalt „Magasabb ízlésű, német zenekultúrában élő zenészközönségünk érdekes egzotikumnak elfogadja, de tőle fölmelegedni nem bír. Erre előbb zenében is meg kellene tanulnia magyarul. Tragikus szimbóluma szétszakítottságunknak, hogy némely műveltebb magyar is idegennek nézi. Mint mikor az elszakadt gyerek nem akar apjára ismerni.” KODÁLY Zoltán, *A székely népdalról*, 1919, in *Visszatekintés* I. 19.

¹⁹³⁹ Bartók Béla, *A magyar zenéről*, 1911, in BÖI 610.

¹⁹⁴⁰ *Visszatekintés* II., 65–75.

¹⁹⁴¹ KROHN, Ilmari, *Sammelbände der Internationalen Musikgesellschaft* III., 1901–1902.

¹⁹⁴² BARTÓK Béla, *A magyar népdal*, Rózsavölgyi és Társa, Budapest, 1924.

stílus ismérveként tárgyalta. Ugyanitt a kvintváltó szerkezetet is ismertette mint sajátos, a magyar parasztzenére különösen jellemzőt és (jegyzetben) megemlítette a cseremiszi pentaton dallamok hasonló felépítését. A könyv végéhez csatolt három cseremiszi dallam Yrjö Wichmann-né fonográfos gyűjtéséből való, Bartók saját lejegyzésében közölte őket a következő megjegyzéssel: „A dallamok hangsora ugyanaz a pentaton hangsor, amely a régi magyar stílusra jellemző.”

Mintegy Bartók fölvetését folytatta Kodály *Sajátos dallamszerkezet a cseremiszi népzeneben* című tanulmánya 1934-ben,¹⁹⁴³ melyben már nagymennyiségű összehasonlító anyagra alapozhatta vizsgálatait: „Négyszázon felüli a kiadott cseremiszi dallamok száma.”¹⁹⁴⁴ Kodály saját gyűjtőtapasztalatainak, valamint Vasziljev és Kljucsnikov lejegyzéseinek fényében felismerte Lach lejegyzéseinek hibáit, melyek az osztrák zenetudós számára idegen zenei anyag megértésének nehézségeiből, de a fogolytáborban való gyűjtés körülményeiből is fakadhattak. Megállapította, hogy a cseremiszi dalokban a pentatónia tiszta, a magyarban viszont meglehetősen gyakori az idegen (pien) hangok megjelenése – újabb hatások eredményeként. Szorgalmazta a komoly tudományos igényeket is kielégítő helyszíni gyűjtéseket, hiszen „valószínű, hogy minél jobban megismerjük a keleti rokon népek zenéjét, annál több kapcsolatot találunk benne a magunkéval”.¹⁹⁴⁵

Kodály *A magyar népzene* című összefoglaló tanulmányában már cseremiszi, csuvas, nogaj-tatár dallampárhuzamokat sorakoztatott föl „ötfokú dallamaink keleti eredeté”-nek bizonyítására 1937-ben. „Mi következik a felhozott egyeztetésekből? Egyes zenei alapelemek egymástól távol élő, különböző népeknél érintkezés nélkül is hasonlókká fejlődhetnek... De már a dallamszerkezet, frazeológia, ritmus ily feltűnő, lényegbeli egyezése nem lehet véletlen. Itt már érintkezést, vagy közös forrást kell feltenni.” Az efféle dallamokat „a magyarság nyelvével együtt, ősi örökségként hozta magával régi hazájából... S amint nyelve, bármennyire változott, alapjában ugyanaz maradt: úgy népzeneje máig az onnan magával hozott alapokon nyugszik.”¹⁹⁴⁶ Kodály a kérdést mindazonáltal nem tartotta lezártnak, és éppen ezért szorgalmazta a rendszeres, helyszíni kutatásokat és az összehasonlító vizsgálatok kiterjesztését, melynek eredményeként *A magyar népzene* újabb kiadásában a dallampárhuzamokat további összevetésekkel egészíthette ki.

A rokonnépi anyag feltárása új szakaszba lépett, amikor Kodály mint a Magyar Tudományos Akadémia Népzene kutató Csoportjának igazgatója, tanítványát, Vikár Lászlót elküldte a Szovjetunióba a már terepismerettel rendelkező Bereczki Gábor nyelvész kíséretében. Munkájuk a leningrádi Puskin Ház Fonogram Archívumában kezdődött, majd a cseremiszeknél folytatódott, illetőleg más rokon- és törökös népekre is kiterjedt. 1957 és 1979 között cseremiszi, mordvin, votják, illetőleg csuvas, tatár, baskír népzene gyűjtöttek, majd gyűjtésüket szakszerű lejegyzésben, angol nyelvű tanulmány kíséretében vaskos kötetekben jelentették meg.¹⁹⁴⁷ Gyűjtésük nyomán szükségessé vált a magyar népzene őstörténeti kérdéseinek

¹⁹⁴³ *Visszatekintés* II., 145–155.

¹⁹⁴⁴ Krohn, Vasziljev, Kljucsnikov, Lach publikációiban.

¹⁹⁴⁵ *Visszatekintés* II., 154.

¹⁹⁴⁶ KODÁLY Zoltán, *A magyar népzene*, (1937), in *A magyarság néprajza*. A 3. kiadástól példatárral, összeáll. VARGYAS Lajos, Zeneműkiadó, Budapest, 1952, 37. Az 1969-es 4. kiadás lapszámaira hivatkozunk. (A továbbiakban: KODÁLY 1969.)

¹⁹⁴⁷ VIKÁR László–BERECZKI Gábor, *Cheremis Folksongs*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1971; VIKÁR László–BERECZKI Gábor, *Chuvash Folksongs*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979; VIKÁR László–BERECZKI Gábor, *Votyak Folksongs*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1989; VIKÁR László–BERECZKI Gábor, *Tatar Folksongs*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1999. Lásd még: VIKÁR László, *A volgakamai finnugorok és törökök dallamai*, MTA Zenetudományi Intézete, Budapest, 1993.

újragondolása, a keleti kapcsolatok tudományos értelmezésének finomítása.¹⁹⁴⁸ Munkájuk jelentősége azonban túlmutat a magyar vonatkozású összehasonlító vizsgálatokon, és átfogó ismereteket közöl a nemzetközi etnomuzikológia számára. A gyűjtésekből hangzó kiadványok is készültek. „Volga-kámai finn-ugorok és törökök dallamai” címmel a Hungaroton Classic jelentetett meg összeállítást 1996-ban.

Kodály elgondolása szerint „A régi dallamokban nyilatkozó, töretlen ősi magyar lelket fenntartani, ahol bágyad, felfrissíteni: ebbe az egy tennivalóba sűríthető a magyarság fennmaradásának egész problémája.”¹⁹⁴⁹ Az idézetből kitűnik, hogy Kodály a két világháború közötti időben a társadalom identitás válságát¹⁹⁵⁰ kívánta orvosolni a kóruskultúra fejlesztésével, később pedig, az 1950-es években, a „legyen a zene mindenkié”¹⁹⁵¹ cél megvalósításával, hogy pedagógiai koncepcióját nemzetmentő programnak tekintette. A zeneoktatást a zenei anyanyelv, a népdal elsajátítására alapozta, mégpedig – pedagógiai műveit áttekintve nyilvánvaló, hogy – elsősorban és mindenek előtt a pentaton népdalra.

1937–1942 között készítette a „Bicinia Hungarica” című kétszólamú énekgyakorlatait. Az I–III. füzet döntő többségben magyar népdalfeldolgozás, illetőleg néhány annak stílusában komponált dallam, a IV. füzet rokonnépi dalok feldolgozása. Az első füzet utószavában Kodály leszögezte: „...legfőbb ideje, hogy mélyebben szántunk a magunk földjén: hogy zenei anyanyelvünket gyökeréig ismertessük... Csak az ötfokúságban jobban elmélyedve juthatunk közelebb a magyar népzene remekeihez, melyek még mindig idegenkedést keltenek...”¹⁹⁵² A II. füzetben pedig mintegy a magyar népzene múltját is megidézte, amikor a „Nincsen apám, nincsen anyám” kezdetű pentaton-kvintváltó dal feldolgozását annak csere-misz változatával egészítette ki.¹⁹⁵³ A IV. füzetben a két diatonikus finn dal mellett az összes többi pentaton csere-misz dal Lach és Vasziljev gyűjteményéből. Az 1950-es években az állami zeneiskolák szolfézsoktatásában széles körben használták a „Bicinia Hungarica” füzeteket. Jellemző azonban, hogy a IV. kötet akkori kiadásai megcsonkítva jelentek meg, kihagyták belőlük az első finn dalt vallásos szövege miatt, és az elvi jelentőségű, „Juliánusz nyomában” című előszót sem közölték. Ebben Kodály a magyarság keleti kapcsolatainak – melynek öröksége a pentatónia – nemzetmegtartó erőt tulajdonít: „Néhány dallam ma is egyformán szól a Duna és a Volga mentén, másfélezer esztendő és háromezer kilométer távolságán keresztül. Mit üzen nekünk ez a zene? Azt, hogy addig élünk, míg nem feledjük, mik vagyunk.”¹⁹⁵⁴ Nehéz időkben, 1942-ben írta le Kodály ezeket a mondatokat, az ötvenes

¹⁹⁴⁸ VARGYAS Lajos, *A magyarság népzeneje*, Planétás, Budapest, 2002, 262–273.

¹⁹⁴⁹ KODÁLY Zoltán, *A magyar karének útja*, 1935, in *Visszatekintés I.*, 55.

¹⁹⁵⁰ „...az identitásválság fogalma a társadalmi környezet vonatkozásában intenzíven megélt, alapvető társas és kulturális disszonanciákat jelent... A múltban a néprajz is próbálkozott az ellenszer megtalálásával, amikor olyan fogalmak révén, mint nép, hagyomány, régió vagy haza megalkotta az eredetre és a közösségre vonatkozó hátrafelé forduló vízióit, melyek kapaszkodót akartak nyújtani a jelen számára...” KOSCHUBA, Wolfgang, *Bevezetés az európai etnológiába*, Csokonai Kiadó, Debrecen, 2004, 117, 118.

¹⁹⁵¹ *Visszatekintés I.*, 7.

¹⁹⁵² *Visszatekintés I.*, 65.

¹⁹⁵³ Vö. BEREZKY János–DOMOKOS Mária–OLSVAI Imre–PAKSA Katalin–SZALAY Olga, *Kodály népdalfeldolgozásainak dallam- és szövegforrásai*, Zeneműkiadó, Budapest, 1984, 415. (Vasziljev 1923.)

¹⁹⁵⁴ *Visszatekintés I.*, 69. A modern pszichológia mint „az emberi és társadalmi lét egyik lényeges célját írja le az önazonosságra való törekvést, vagyis azt a kívánságot, hogy azok legyünk, amik vagyunk.” [Kiemelés a szerzőtől.] KOSCHUBA, i. m., 114–115.

években pedig már idézni sem lehetett őket. „A múltat végképp eltörölni” kívánó, orosz birodalmi érdekeket szolgáló kommunista kultúrpolitika az efféle gondolatokat nem tűrte.

1943-ban jelent meg Kodály „333 olvasógyakorlat” című pedagógiai füzet, 333 rövid, egyszerű, maga komponálta pentaton dallammal. „Ha azt akarjuk, hogy monumentális népdalunk régi fényét az egész nemzetre árássa – olvasható az utószóban –, elő kell rá készítenünk a gyermeket, annak rendszerében és szellemében írt, de kis terjedelmű és könnyű ritmusú dallamokkal”.¹⁹⁵⁵

Közvetlenül a II. világháború után és az azt követő években publikálta az „Ötfokú zene” füzeteket: zenei olvasógyakorlatokat szolmizációs betűkottával. „Mióta tudom, hogy a magyar gyermek számára az ötfokú zene olyan mint az anyatej, állandó gondom, hogy minél többet tegyek számára hozzáférhetővé” – világította meg szándékát az I. füzetben,¹⁹⁵⁶ melynek alcíme „100 magyar népdal” (1945). A II. füzet – „Száz kis induló” – saját kompozíció. A III. füzet „100 mari dallam” (1948),¹⁹⁵⁷ a IV. „140 csuvas dallam” (1947).¹⁹⁵⁸ A IV. füzet utószavában Kodály elmagyarázta, hogy „Mi közünk a csuvas zenéhez”, hogy a „csuvas gyűjteményeket lapozgatva, itt is, ott is rokon hangokra találunk,” vagyis a csuvas zenéből saját zenei múltunkat ismerhetjük meg. „Az a kérdés, hogyan állunk inkább helyt a világzenében: egyéniségünk elvesztésével vagy megerősítésével?... biztosabban haladunk a világzene felé a csuvasföldön át, mintha egyenesen nyugatra mennénk.”¹⁹⁵⁹

A pedagógiai művek-programok áttekintése után ismét a népzene tudományhoz térünk vissza. Kodály „A magyar népzene” című tanulmányában problémaként vetette föl, hogy „a magyar népzene ugor és török elemeit elválasztani ma még nem tudjuk.”¹⁹⁶⁰ Azóta a kutatás fontos eredményeket ért el népzeneink ősrétegének vizsgálatában. A régi „törökös” pentaton stílus mellett feltárult a keleti kapcsolatoknak egy másik, még ősi vonulata: az obi-ugor nyelvrokonainkkal való zenei rokonság, amennyiben kiderült, hogy a magyar siratóénekek kifejezett melodikus és szerkezeti egyezéseket mutatnak bizonyos vogul és osztják hősénekekkel, medvénekekkel.¹⁹⁶¹ A magyar népzene „ugor rétege” zenei néphagyományunkban nagy jelentőségű, mert nemcsak a halotti szertartás keretében maradt fenn mint kötetlen szerkezetű recitatív dallamosság,¹⁹⁶² hanem zenei anyaga átformálódott, modernizálódott, és a kora újkortól különféle strófikus dallamtípusok is kifejlődtek belőle: históriás- és bujdosó énekek, egyházi népénekek, balladák, szerelemi, pásztor- és táncdalok.¹⁹⁶³ A sirató mégsem

¹⁹⁵⁵ *Visszatekintés* I., 129.

¹⁹⁵⁶ *Visszatekintés* I., 166.

¹⁹⁵⁷ Vö. BERECKY János–DOMOKOS Mária–OLSVAI Imre–PAKSA Katalin–SZALAY Olga, *i. m.*, 644–734.

¹⁹⁵⁸ Vö. BERECKY János–DOMOKOS Mária–OLSVAI Imre–PAKSA Katalin–SZALAY Olga, *i. m.*, 735–871.

¹⁹⁵⁹ *Visszatekintés* II., 169–170.

¹⁹⁶⁰ KODÁLY, 1969, 37.

¹⁹⁶¹ SZABOLCSI Bence, *Osztják hősdalok – magyar siratók melódiái*, Ethnographia (XLIV) 1933, 71–75.; VARGYAS Lajos, *Ugor réteg a magyar népzeneben*, in *Zenatudományi Tanulmányok I. Emlékkönyv Kodály Zoltán 70. születésnapjára*, szerk. SZABOLCSI Bence és BARTHA Dénes, Budapest, 1953, 611–657. és VARGYAS Lajos, *A magyarság népzeneje*, *i. m.*, 238–260.

¹⁹⁶² Vö. *A Magyar Népzene Tára V. Siratók*, szerk. BARTÓK Béla és KODÁLY Zoltán, sajtó alá rendezte KISS Lajos és RAJECZKY Benjamin, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1966.

¹⁹⁶³ VARGYAS Lajos, *Ugor réteg...*, *i. m.*; VARGYAS Lajos, *A magyarság népzeneje*, *i. m.*; DOBSZAY László, *A siratóstílus dallamköre zenetörténetünkben és népzeneinkben*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1983.

vált identitáshordozó zenei szimbólummá, zenei tulajdonságai ugyanis nem teszik alkalmassá az efféle szerepre. Archaikus, kis lépésekben mozgó kötetlen szerkezetű recitatív dallama, diatonikus hangsora „kevésbé karakteres”, mint a nagyívű pentaton dallamoké, diatonikus hangsora pedig nem tekinthető „sajátosan magyarnak”, hiszen a közeli, környező népek zenéjében is általánosan ismert.

Ugyanakkor a pentatónia identitáshordozó szerepének jogosultságát a népzene tudomány újabb eredményekkel is igazolta, az ötfokú hangsor jelentőségét ma talán még árnyaltabban látjuk népzene történetünkben. A nagyívű ereszkedő pentaton dalok mellett két további ötfokú stílust tartunk számon: a pszalmodizáló és a kis ambitusú pentaton stílust. Elemző vizsgálatok pedig kiderítették, hogy a régi pentaton stílus hatást gyakorolt a sirató stílusra, melynek több típusa pentaton fordulatokat, dallamsorokat épített magába.¹⁹⁶⁴ Sőt a pentaton zenei ösztön még a 19–20. század fordulóján is olyan erős volt, hogy az új stílusú népdal kialakulása során a kezdeti idegenszerű dúr–moll dallamok mellett egyre inkább tért hódított ismét a pentatónia, a népies műdalok folklorizációját pedig elsősorban az ötfokúság irányába tett elmozdulások jellemzik.

A nagyívű ereszkedő pentaton népdalok legjelentősebb típusegyüttese az úgynevezett „páva dallamcsalád”, mely egyik variánsáról, a „Felszállott a páva” kezdetű dalról kapta elnevezését. A magyar népzene kritikai összkiadásában e dallam mintegy kétezer (különböző szövegű) változata két vaskos kötetet tölt meg.¹⁹⁶⁵ A összkiadás-sorozat ezen köteteivel kezdődik a népzene dallamtípusokba rendezett közzététele, a típusok dallamvonalon alapuló zenei rendszerének kialakításában pedig bizonyosan szerepet játszott az anyag népzene történeti jelentősége, keleti kapcsolatai. A zenei rendszer megalkotója, Járdányi Pál szerint „A páva-dallam nem egy a sok közül, de a magyar népzene régi stílusának fő dallama. Mintha a stílus szíve, magja, központja lenne. Sugárzásának erejét a dallamok százain, ezrein észleljük. Egyszerű, világos, de sűrített tartalmú dallameszme: valóságos jelképe a magyar népzene-nek.”¹⁹⁶⁶

A „páva dallam” művészi felmutatása Kodály „Fölszállott a páva. Változatok egy magyar népdalra” című zenekari műve (1938–1939), mely zenei felépítésében, a variációs formában is a szájhagyomány variatív működését követi. A zenekari mű a falusi emberek ajkán fennmaradt dallamot az egész magyarságnak adja vissza, mint saját lelkének tükrét, Európa hangversenytermeibe pedig elviszi és képviseli a magyarság sajátos pentaton hangját.

¹⁹⁶⁴ Pl. „A Vidrócki híres nyája” Járdányi 1961, I. 200. típus, „Kiszáradt a tóból mind a sár, mind a víz” MNT X. XCVI. típus, „Édesanyám, de szépen felneveltél” MNT X. CVIII. típus.

¹⁹⁶⁵ *A Magyar Népzene Tára* VI., i. m.

¹⁹⁶⁶ *Járdányi Pál összegyűjtött írásai*, szerk. BERLÁSZ Melinda, MTA Zenetudományi Intézete, Budapest, 2000, 105. Lásd még: VARGYAS Lajos, *A magyar zene őstörténete*, Ethnographia (XCI) 1980, 1. sz., 1–34, 2. sz. 192–236.

MATTI VAINIO

Music, Nationalism and Identity in Finland and Hungary

Music and identity is the chosen theme of this conference. One could ask, why to speak of identities, which is closely linked with nationalism, and music at the same time as we are witnessing an era of internationalisation and globalisation in which the individual nationalities perhaps no more have the significance they used to have earlier. I was confronted by this reasoning by an esteemed Hungarian researcher, with whom I discussed recently. This person was sincerely astonished as I told her about the subject of this conference. „Why on earth have you chosen such an unnecessary, poor, old-fashioned, if not passed away, and politically unbalanced theme for your conference?”

I had to use a broad scope of reasons to show that the concept of this colleague was not correct, and did not understand, what the significance of the nationalism and national identity has been – the concept, which was first pronounced by Johann Gottfried von Herder and then adopted by the romanticism of the 19th century, what has been and still is the importance of the national elements, the national myths, the national idols and even the national icons to the arts and culture in many European countries. If we want, we can understand by national identities also something, which is politically delicate and confusing, if we interpret it by the narrowest and worst form of nationalism, it is Chauvinism, which in its time has led to many political and social catastrophes, to the separation of nations and to the bloody civil wars in Europe and elsewhere.

However this is only one side of the phenomena. The other side, which we are supposed to deal with in this conference means something totally different. In the music of Finland and Hungary it meant the uprising of the national self esteem, awareness of the mythical origin, the belongingness to a group, which is united by the language, by the past, and by the culture.

The national characteristics in the arts and research were out of fashion for a long time, which was understandable: the development towards internationalism and globalisation, which started after the World War II, brought into the focus other phenomena, which had nothing to do with the nationalistic ideology and which had no interest to define any sort of identities of a man. Nationalism like questions of identity were avoided in the discussion, they had no meanings in the ideologies, which rather aimed at uniting nations than seeking national separation. But today the situation is totally different: the issues of nationalism have become actual, they are discussed and many researchers are basing their researches on nationalistic convention and theories. The issues of nationalism and problems of identities are given meaningfulness in today's world, where efforts are being made to unite into unions of states (such as EU) into political-military alliances (e.g., NATO), and into many other forms of integration. In this situation of uniting nations the cultural and political significance of an individual nation, especially of the smaller nations seems to be diminishing as the last national symbols are vanishing: for example inside the European Union the creation of the political and economic system means giving up the national currency, which has had a great symbolic value of Finland (Finnish Mark) being now history, and for Hungary (Hungarian Forint), which will be history in a due course.

Before analyzing the relationship between music and identity, we must first speak about the problem, what identity means. Actually, there are no ready made identities, which we could determine ourselves with. There are rather some phenomenal models, which are always

open to historical and synchronous changes. The identities can be separated from geographical localisations. Even if local engagements and emphasis are influencing on the formation of identities, they may not combine to those elements automatically. There are no simple identities, either. On the contrary the identities are complex and indicate liabilities on all the levels of the human life.

In my recent research concerning the *cultural identities* in Finland and Hungary, I have been using several sorts of sub-concepts of identities, such as *national identity*, *musical identity*, and *hegemonial identity* of which the two first are often being used, but hegemonial identity not so often. In sociological jargon it means an official norm, authoritarian ideology next to the centres of the power structures. The hegemonial identities are made of different kind of materials: results of certain selection, sampling and interpretation – very often dependent on different kind of authorities. They are often national of nature, when they have a nationalistic role being used in the hierarchies of the inner political societies. A more repulsive example of this we have in the ideology of Nazism created by Hitler or Communism by Stalin etc., which are created on the basis of political ideology. In all analyzes of identities we need to use these concepts as useful tools.

In all cultures music has always played an important role when structuring identities of the folk. Especially the new nations hankering for their freedom or independence have been creating most imaginative tools for fighting for their goals. Different kind of art music creations such as symphonies, symphonic poems, operas, choir pieces etc. – either with texts or without them – have been harnessed to these objectives to adapt peoples' minds. In many cases materials of folk music have been worked up into new perspectives in new musical pieces.

Finland started to gain its independence at the very same time as Hungary did in 1848. The appearance of Sándor Petőfi occurred at the very same time and same kind of feelings as the first performance of the Finnish National Anthem composed by the *German* born Friedrich Pacius and written by *Swedish* speaking national poet of Finland, J.L. Runeberg. The parallel phenomenon in Hungary and Finland is interesting, because both phenomena are related to the „Crazy Year of Europe”. The new Finnish musical culture started to come into existence from that moment on, and the force for it became from the *Kalevala*, National Epic of the country having first printed in 1835.

The national culture had also its first latent and later public political functions. Arts assisted in the struggle for the distant cultural and political independence. Finland had belonged to Sweden until 1809 and after the so-called War of Finland became a Russian Grand Duchy. The language and culture had thus been dominated by Sweden and Russia, which gave reason to spirit of rebellion. The publishing of the *Kalevala* and the birth of the Finnish drama in the middle of the 19th century started a vigorous struggle for Finnish national consciousness. The purpose of this new national culture was to make possible the separation from Russia, because there were no political, historical, ideological or linguistic reasons to justify this union. The mythic *Kalevala* epos with its themes and also many folk songs started to live their own life in the new form: as a music which was used by almost all the Finnish composers at that time. These were the concrete roots to start to build up the national identity through art and music. The strategy was great success: all the Finnish society knew, how to feed the new ideas. The problems were solved in 1917 as Finland became independent as a result of the World War I. Suddenly there was a great reservoir of Finnish music, part of which was based on Finnish folk songs, part of which was using the atmosphere or the names of the Finnish mythology. One can say that this is the basis of the genre of the Finnish music, which was dominant over a half of a century hence. It is anyhow

interesting that the nationalism despite of the efforts could not give rise to a new musical language in Finland, as was the case in Hungary.

The history of Hungary resembles in an interesting way the Finnish history in the sense that also in Hungary there has been a fluctuation of foreign domination: the Turkish rule lasted until the year 1700, after that the Habsburg dynasty was ruling in Hungary as long as Russia ruled in Finland, until 1918. As in Finland the cultural struggle was started during the so called years of oppression using the poetry of Kalevala and the dramas of Aleksis Kivi, it was stated also in Hungary that the culture and the language needed badly closer connection to the people. The national awakening took place simultaneously in both countries and to a great extent by same means. I shall mention only István Széchenyi, who struggled for the status of the Hungarian language as J.V. Snellman did in Finland, and Lajos Kossuth, who insisted upon deeper and faster reforms than were acceptable to the government in Vienna. The two nations have similarity also in the first performance of their national anthems in a vigorous form of a demonstration. Petöfi's National Song was performed in the very first days of the revolution, and so was the National Song by Runeberg and Pacius in Helsinki in a student's festivity in a time discrepancy of only a couple of weeks in spring 1848. Also in Hungary the freedom was at first sought through poetry and after the failure they had to struggle as in Finland.

As a result of the political disturbances Hungary lost her autonomic position in the revolution of 1848–49 as the double monarchy was born. The lost identity was collected since the beginning of this century in the folk poetry and in the folk songs collected by Vikár, Bartók, and Kodály, exactly in the same way as in Finland by Lönnrot and Krohn. The results of this collection was used by Kodály and Bartók, who build up a new national Hungarian language of music. Here is the concrete difference as regards Finland.

In the Finnish arts the golden era was born. This period is certainly the most significant in arts history. Folk melodies and poems were collected by Lönnrot and his followers and they were used in creative work. A lot was going on also in the music, and Sibelius was by no means the only significant composer. There were several composers in addition to him, who draw their inspiration from the Finnish folk tradition, from the Finnish myths. But what is left of this music in Finland, which was composed on that time? Not much.

There has been created recently a new, interesting theory to describe this situation. We can call it *colonialism* of music. It is an imperialistic view to describe the situation, which realized for example, when the Austrians were colonizing the Hungarian culture/music during the double monarchy, when Russia or Sweden were colonizing Finnish culture/music, when we Finns were colonizing the Karelians or Baltic Finnougric nations etc.

How do nationalism and patriotism react on this? At the first stage there are positive forces, but in the colonial situation the aggressive nationalism changes to a negative phenomena. All these processes must be seen as a background of national idols or icons.

I wanted to show that nationalism is possible to understand from very many theoretical points of view. Therefore we may say – when new fresh theories are made of it – that nationalism and identities of folks are actual, new and fresh concepts of handling and analyzing material of cultural heritage of nations of today. The cultural colonialism is one of them, which may open new ways in understanding e.g., musical nationalism of Finland and Hungary.

Néprajz

BERTA ELEONÓRA
(Ungvár)

Halotti és temetkezési szokások az ugocsai Gyulán

A halotti és temetkezési szokásokról több évszázada találunk utalásokat történelmi és néprajzi tárgyú írásokban, hiszen a halál mindig is hozzátartozott az értelmezést, magyarázatot kívánó eseményekhez. Tanulságos a kérdés kutatása azokon a területeken, ahol évszázadok óta különböző népek élnek egymás szomszédságában. Ez késztetett arra, hogy Kárpátalja magyarlakta településein kutassam a témát, a Tisza felső folyása menti falvakban.

Az anyagot a Kunt Ernő-féle kérdőív alapján 375 kérdésből álló kérdőívvel gyűjtöm 1999 óta folyamatosan 11 magyar, vagy többségében magyarlakta településen. Az itt élő emberek gazdag hagyományainak meggyőző ereje sarkallt arra az elhatározásra, hogy a magyar néprajzi kincs e rétegét kellőképpen felgyűjtsem, jelenlegi célom a felgyűjtött anyag rendszerezése és elemzése. Szülőföldem gazdag folklórörökségében a népköltészeti alkotások mellett a halotti hiedelmek, szokások szigorúan öröklődnek nemzedékről nemzedékre. Az emberek az elmúlással kapcsolatos hagyományokhoz az ismeretlentől való félelem és a hagyománytisztelet vegyes érzelmeivel ragaszkodnak.

Munkám során leíró módszerrel komplex módon vizsgálom a református felekezetűek múltbeli és mai szokásrendszerét.

Az emberi élet két legnagyobb fordulója – a születés és a halál – sok vonásban párhuzamba állítható egymással. Születéskor ünneplik az új jövevényt, de a temetés is ünnepszerű szertartásos esemény, hiszen éppúgy, mint születéskor, ilyenkor is minden rokon és barát jelenlétel fejezi ki az összetartozást. A világ valamennyi népének szokás- és hagyományrendszerében szertartások egész sora kötődik mindkét fordulóponthoz: vannak megegyező és az adott közösség kultúrájával kapcsolatos sajátos mozzanatok, momentumok.

Minden ember halála más, minden család fájdalma és megemlékezése halottjáról különböző módon megy végbe. A haldoklással, a halállal, a temetéssel kapcsolatos szokásokat mégsem az egyes családok alakították, hanem ugyanúgy, mint a népi kultúra más elemeit, annak a helységnek a közössége, ahonnan a halál *lekaszált* egy embert ebből a közösségből.

A halotti szokásokat az emberi lélekkel, túlvilági élettel kapcsolatos hiedelmek határozzák meg.¹⁹⁶⁷ Alaptörekvésük ma is a túlvilágra költözött lélek nyugalmanak biztosítása. Ezzel magyarázható az is, hogy az emberélet fordulóihoz kapcsolódó szokások közül a halotti és temetkezési szokások változnak legkevésbé külső hatásra.

Minden közösségnek érdeke és feladata is egyben, hogy az egyén ne felkészületlenül találja magát szembe a halállal. Ezért az erre vonatkozó ismert viselkedési parancsok jelképes formában nyernek megfogalmazást a világképben, az irányító ideológiákban és vallásokban.¹⁹⁶⁸ A halotti szokások tágabban értelmezve a halál lehetőségének felbukkanásától a halott emlékének fenntartási módjáig terjednek. E szokások és hiedelmek tehát hagyományosan kialakított cselekvési és védekezési modellt állítanak a közösség elé, a halott körüli rituális társasmunka szabályait rögzítik, mely szabályok legfőbb célja a közösség együttműködésének biztosítása bármely tagjának elvesztése ellenére, s a veszteség hatékony pótlása.¹⁹⁶⁹

¹⁹⁶⁷ SALAK 2002, 37.

¹⁹⁶⁸ KUNT 1981, 110.

¹⁹⁶⁹ KUNT 1981, 27.

Az alábbiakban a hajdani Ugocsa vármegye egyik ősi településének, a kárpátaljai Gyulának a halotti és temetkezési szokásait mutatom be. Azért esett a választásom e kutatópontra, mert hagyományörző település, a szomszédos falvak között vannak vegyes lakosságúak, ukrán lakosságúak és többségében magyarulakta falvak is, így a kölcsönhatás is nyomon követhető.

Előadásomban a halotti és temetkezési kellékekre, a tárgyi eszközökre térek ki.

A halál beállta után az első órák mindenütt a szokásos gyakorlati teendőkkel telnek. Ha a rokonok vagy a jó barátok nem voltak jelen, a rossz hír hallatán rögtön eljönnek a halottas házhoz, s többnyire az idősebb hozzátartozó irányításával hozzákezdenek a teendők elvégzéséhez.

Első teendő a halott szemének lezárása és a mosdatás. Megmosdatják, felöltöztetik, szemét lezárják, állát felkötik és felravatalozzák a háznak erre a célra átrendezett helyiségében.¹⁹⁷⁰

Az első teendők egyike, hogy valamelyik rokon vagy szomszéd a kezével lezárja az elhunyt szemét. Ha esetleg felpattan a szeme, ez azt jelenti, hogy vár valakit maga után. Itt van szükség az elhunyttal kapcsolatos teendők első tárgyi eszközére: a *rézpénzre*, Gyulán jelenleg *kopekre*, ami addig marad a szemén, amíg a test teljesen kihűl, és ennek következtében a szem zárva marad. Ezt a ravatalozás előtt leveszik, hogy a „halottnézőkben” ne keltsen félelmet. Gyulán ezt a pénzürmét a koporsóban hagyják, azért hogy „beváltsa magát a mennyországba”. Ezt a hiedelmet gyulai adatközlőim a következőképpen véleményezték: „mán a másvilágon is bitankság megy, mer mán ott is a piénz az ur”. Más kárpátaljai kutatópontokon (Salamon, Szalóka, Péterfalva) a halott kezébe teszik. A fémpénz funkcióját mindegyik kutatóponton egyformán magyarázzák.

A másik teendő: az áll felkötése. Ennek kelléke a *fehér gyolcskendő*, amely tudvalevőleg az arc torzulásának elkerülése végett fontos. Két karját a mellén keresztbe teszik, a lábakat párhuzamosan egymás mellé helyezik, amit – szintén fehér gyolcskendővel – a lábfejnél vagy a nagyujjnál összekötnek. Ezeket a kendőket a koporsó leszegezése előtt elvágják és benne hagyják a koporsóban. Azért vágják el, hogy a másvilágra jutva „szabadon tudjon menni a többi halott után”.

Halálesetkor azonban nemcsak a halottal kell foglalkozni, el kell végezni bizonyos teendőket a házban is. Itt kerül előtérbe a soron következő kellék, a *fehér háziszőttes*, amit speciálisan erre a célra szőttek a fiatal lány staférungjának fontos tartozékaként. Ezzel takarták le a ravatalozó helyiségben a tükröt, a vitrin üveges részeit, „hogy a halott ne lássa meg benne magát”. Gyűjtésem során volt szerencsém még ilyet látni, ugyanis egyik kedves adatközlőm megmutatta az általa készített szőttest. Napjainkban a staférungnak ez már nem része, hiszen a kendertermesztés tiltott dolog, s kényelmesebb is készen megvásárolni a fehér gyolcsot. Tehát a szokás ma is élő hagyomány Gyulán, a fiatalabb generáció is letakarja a fentebb említett tárgyakat, de már csak gyárilag készült fehér lepedőkkel.

A halottal végzendő egyik legfontosabb rituális cselekvés, nagy körütekintést igénylő feladat a mosdatás és öltöztetés.¹⁹⁷¹ Ehhez a következő eszközökre van szükség: *lavór*, *rongy* ~ *törölköző*, *fésű*, *borotva*. Miután levették a halottról azt a ruhát, amelyikben meghalt, a testet langyos, szappanos vízben mosták meg. *Lavórban* langyos vizet készítettek és egy tiszta *ronggyal* – esetleg *szivaccsal* – megmosták a halott arcát, karját, mellkasát, lábát, majd át-törölték száraz kendővel. Ezt követi a fésülés, férfi halott esetében a borotválás. Erre azonban

¹⁹⁷⁰ BARTHA 1995, 23.

¹⁹⁷¹ UJVÁRY 1975, 132.

nem mindig kerül sor, mert a betegét mindenki szereti *rendbe tartani*. Ha mégis elhanyagolták ezt a teendőt, akkor igyekezni kell vele, hogy a test ki ne hűljön.

Azokat a tárgyakat, amelyekkel az elhunyt testét hozták rendbe – borotva, fésű, – beteszik a koporsóba, „mivel már úgysem használná más”. A *ronggyal ~ kendővel* más a helyzet. Ezt elégetik, mert „nem illő használni”. Figyelemre méltó, hogy Péterfalván, ami közel van Gyulához, már koporsóba teszik vagy eldobják az említett tárgyakat, higiéniai okokra hivatkozva.

A mosdatás után következik a halott öltöztetése. Az öltözékre, a ruhára korra és nemre való tekintettel a helyi hagyományok a mértékadók. Mindenkinek megvan a maga korát megillető színű ruhája, öregeknél – 50 év felett – feketében illik járni. Ezzel kell elküldeni a „másik életre”. Idősebb halottnál tehát nemigen kellett gondolkodni azon, hogy mit adjanak rá, mert az Gyulán – régi szokás szerint – az esküvő óta a fiók mélyén az utolsó öltöztetésre várt. Itt kapcsolódik szorosan egymásba az élet oly sokszor emlegetett két nagy fordulója: a házasság és a halál, mintha a házasság éveit összeszűkülőnek két öltözködés közötti eseményé.¹⁹⁷² „Ilyenkor a legszebbet illik ráadni, hiszen hosszú útra indulnak”.

A férfiaknak általában egy ünneplő ruhájuk volt, amit „csak a templomba vettek fel”, ezért velük ezzel kapcsolatosan nem volt különösebb gondja a családnak. Az idősebb asszonyoknak már voltak „meghagyásaik”, ezeket a hozzátartozóknak illik/illett teljesíteni. Csak azt adhatták rájuk, amit előre elkészítettek. Gyulán ezek a következő dolgok: *strimfli, ing, rekl, rojtos ternókendő, fejjér csipkés alsószoknya, fekete sejemszoknya, fejjér cérnábu horgolt főkötő, zsepkendő*.

Fiatal férfit – mivel ő még nem gondolt a halálra, így ruhát sem készített erre az esetre – sötét öltönybe, fiatalasszonyt a legkedvesebb „ünneplő” ruhájában temetik. Legényt vőlegénynek, lányt menyasszonynak öltöztetnek, a gyereket is „ünneplő” ruhában temetik el.

Gyulán nem húznak lábbelit a halott lábára: a nőkre harisnyát, a férfiakra zoknit adnak. Az okra Gyulán nem tudtak magyarázatot adni, Salamonban ezt azzal magyarázzák, hogy „ez gátolná őt a halk, nesztelen közlekedésben, és emiatt – mivel kopogna a cipő sarka – elfutnának előle a többiek a túlvilágon”. Összehasonlításként hangsúlyoznám, hogy Kárpátalja orosz és ukrán lakossága körében a halottat lábbeliben temetik el, „hogy elegánsan jelenjen meg az Úr színe előtt”.

Megjegyzésként hozzáfűzném, hogy az öltöztetés nem ment mindig egyszerűen. Ha már merev volt a test, nem volt könnyű feladat a ruhák ráadása. Ha a karokat már nem tudták hajlítani, az inget hátul kettéhasították, ami meg sem látszott, hiszen a hasíték a halott hátára került.

Három kutatóponton – Gyula, Badaló, Szlatina – fordul elő, hogy elvágják a blúzt, inget a halott hátán. A többi kutatóponton ez a szokás nem ismert. Tiszakeresztúrbán, Csetfalván kimondottan tilos, előfordul, hogy maguk az öregek figyelmeztetik a hozzátartozókat: „Nehogy felvágjátok a ruhát a hátamon, mert elvágjátok előlem a mennyországba vezető utat.”

Az öltöztetést a felravatalozás követi. Amíg meg nem hozzák a *koporsót*, addig az ágyon van a halott. Az 50-es évektől koporsóban ravataloznak. Korábban csak a temetés napján tették a halottat koporsóba, addig a *ravatalozó asztalon* volt, ami az egyház tulajdonát képezte, de előfordult, hogy „otthoni” asztalt használtak erre a célra. Gyulán az asztalt *halottravaló*, földig érő hímzett fehér kendővel terítik le (Visken is így van), amire házilag szőtt *pokrócot*,

¹⁹⁷² MÁRTON 1983, 47.

majd a koporsót helyezték. Técsőn az asztalt fehér – otthon szőtt – *halottas ágytakaró*val terítették le, más kutatópontokon fehér-fekete, vagy fekete szőtttest használnak.

Gyulán csak a temetésre hívó harangszókor teszik át a halottat a ravatalról a koporsóba.

Salamonban a koporsót ravatalozó asztalra teszik, amit a templomból hoznak el *terítő*vel és *függönyök*kel együtt. Ezek a kiegészítők fekete színűek. A terítőt a koporsó alá, a függönyöket a ravatalozó helyiség ablakára és a bejárati ajtó fölé teszik, hogy ezzel is hirdessék a halálesetet, tudassák a gyászt.

A koporsót régebben a falubeli asztalos készítette. Gyulán előfordult, hogy egyik-másik öregember a koporsónak való deszkát vagy akár magát a koporsót is elkészíttette és halála napjáig a padláson tartotta.

Napjainkban a koporsót a temetkezési vállalat üzletéből hozzák. Egyszerű deszkakoporsókat szoktak venni. Ritka, aki tölgyfakoporsóba teszi halottját, általában minden kutatóponton fenyőfából készül, bár a „flancolók minél díszesebb, drágább koporsót vesznek, hogy még ezzel is kitűnjenek a szegényebbek közül. Pádíg hát, ott már osztán teljesen mindegy, hogy kit miben koporsóba kapartak be a földbe”. A halott korára a koporsó színéből lehetett következtetni. Az öregeké fekete ezüstös díszítéssel, a fiataloké világos színű aranysárga díszítéssel.

A koporsóba gyaluforgácsot, kondrócot, *sztruskát* tesznek. Erre rakják a halott ruháit, hogy ne feküdjön olyan alacsonyan, meg „úgyis az övé volt, hát vigye oda is magával”. Előrelátó asszonyok a menyasszonyi kelengyékük legszebb kendőit őrizték meg a temetésükre, hogy ezt a koporsójukba tegyék. Napjainkban már nincs így.

A koporsóba *párnát* tesznek, hogy „jobban kilátszóggyon a halott”. Ez azonban nem tollal van töltve, hanem „szénát tesznek bele, mert Jézus is a jászolban szénán született, vagy a halott ingeivel, blúzaival tömik meg” (Gyula); Salamonban a következőképpen magyarázzák: „...mert ebbe nem megy bele olyan hamar a féreg”; Csetfalván, mert „...ami megmarad a szemfedőből, azt megvarrják párnának és fodróccal tömik meg”.

A halottat el kell látni mindennel, amire ebben az életben szüksége volt, nehogy szükségét érezzen a másvilágon. Ruháin kívül melléteszik az élete során használt legkedvesebb egyéni tárgyait: *pipát, dohányzacskót, görbebotot, órát, fésűt, borotvát, kalapot*, mert attól félnek, hogy „visszajön érte és kísértetni fog az élők között”. Salamonban pedig biztos, ami biztos alapon pálinkát is tettek annak a halottnak a koporsójába, aki nem vetette meg az italt. Olyan eset is előfordult, hogy az elhunyt foglalkozásával kapcsolatos munkaeszközt is – ezek közül is a legkedvesebbet – tettek a koporsóba. Gyulán konkrét példát nem tudtak említeni, viszont Szlatinán, ahol a férfi lakosság kb. 80%-a bányász, beteszik a koporsóba a *bányászlámpát*, valamint a *káskát* (sisak). Kalapot nem temetnek el vele, mivel „a templomba is hajadonfőtt mennek”.

Szinte minden kutatóponton megemlítették olyan eseteket, hogy kifejejtettek valamit a koporsóból. Ezt lehet, hogy észre sem vennék, de a halott álom által üzen, kéri azt a tárgyat, ami otthon maradt. A kérésnek úgy tudnak eleget tenni, hogy a következő falubeli halálakor, annak koporsójába teszik a hiányolt tárgyat, és *általa* küldik el. Ha a halott olyan *türelmetlen*, hogy a következő halálesetet nem győzi kivárni, akkor addig fogja zaklatni álmukban a hozzátartozókat, amíg azok kimennek a sírhoz és beássák a szóban forgó dolgot.

Sajátos gyulai adat, ami más kutatóponton nem fordul elő, a következő szokás: ha vénlány halt meg – akinek a falu erkölcsi normái szerint szüznek kellett lennie –, akkor ezt a halálesetet, a harangozáson kívül, egyedi módon hozták a faluközösség tudtára. Az elhalálozott staférungjából a két legszebb *szőtttest* (fehér színűt) – amit még ő vagy a hozzátartozók

választottak ki – botra kötötték, és mintegy zászlóként a templomablakon kitűzték kelet és nyugat felé. Ezeket a szötteket a temetés után a harangozónak adták ajándékba.

Napjainkban ez a szokás már nem él. Mikor sajnálkozásomat fejeztem ki emiatt, idős, de végtelenül jó humorú adatközlőm megnyugtatóan, hogy: „nincs is rá szükség, mer a faluban nincsenek vénlányok, ha meg mégis akadna egy-kettő, úgyse lenne szűz, mer a mai világba ez már nem divat – és cinkosan megjegyezte –, na meg azért a mi időnkbe se volt mindegyik szűz, hiába tették ki a kendőt”.

A fiatal halottat kísérők – akár lány, akár fiú – öltözködésének jellegzetes kelléke a karra kötött fehér vagy égszín *szalag*, illetve a mellre tűzött *masni*. Ezt a halottas háznál adják, a hozzátartozók készítik el. A temetési menet ilyenkor úgy alakul, hogy elől mennek a fiatalok, kézen viszik a koporsót hatan, előttük gyerekek élő virágokat (Gyula) vagy virágszirmokat szórnak (Péterfalva, Técső). A lányok mindenütt fehér ruhában vannak.

Salamonban például a menet élén haladó első párt „főnyoszojónak” nevezik. Közülük az egyik a halott vőlegénye vagy menyasszonya. Ők *jegyet* visznek, amit a menyasszony vagy a család nőtagjai készítenek. Egy kistányért leterítenek kivarrott zsebkendővel, amire ráteszik a halott fényképét, amit fehér színű virággal és örökzölddel fonnak körbe. Ezt a kelléket elhantolás előtt a koporsóra teszik, amit ezzel együtt engednek le a sírba. Técsőn a menet élén haladó pár viszi a halott fényképét, ami fel van nagyítva, hogy mindenki számára látható legyen. A többi kutatóponton, mikor adatközlőimtől megkérdeztem, hogy van-e hasonló szokás, azt a választ kaptam, hogy nincs, mivel ez „muszka” szokás, és ők ezt nem vették át tőlük.

Ezzel kapcsolatosan idézem egyik adatközlőmet: „Fénykípet nem visznek elől. Ez a kommonizmusba vót csak. Mikor meghalt egy kommonista, a fénykípet szigorúan kitették arra az ótóra, ami vitte vagy ojjan is vót, hogy az ótón, a koporsó mellett állt két ember és azok tartották a fénykípet. Ilyenkor még az ótót is le kellett szőnyegezni, másnak bezzeg jó kellett hogy legyen anélkül is. Még a koporsót se zárták le, az is nyitva vót”.

A temetési szertartás-sor utolsó, nyugodtan mondhatjuk, egyik legfontosabb tárgyi kelléke a *sírjel*. A sírjelek minden kutatóponton a halott felekezeti hovatartozása szerint különböznek egymástól. Gyulán, mivel református községről van szó, *fejfát* állítanak a sírhantra nyugat-keleti tájolásban.

A fejfa, mint neve is mutatja, fából készült sírjel, melyet a halott feje felőli részén helyeztek el a síron.¹⁹⁷³ A fejfák jelként működnek, a közösség számára üzenetet közvetítenek. Feladatuk, hogy jelezzék az eltemetett nyugalóhelyét és informálják az élőket az elhunyt személyéről, adatairól.

Gyulán tölgy- vagy akácfából készült a fejfa. Általában 2-3 métereseek, s a földből 160 cm-től álltak ki. Mindig falubeli készítette a fejfát. Egyik adatközlőm fejfakészítő volt, de már nem foglalkozik vele, mert „nincs hozzá ereje”, bár ha közeli barátnak kell, annak tiszteletből még elkészíti. Ő mesélte, hogy voltak, akik előre elkészítették a fejfájukat, rávésették vele az adataikat, csak a halálozás dátumát hagyták üresen. Mikor elkészült vele, eljött a tulajdonos érte, szekérrel elvitte és a padláson tartotta. Ilyen ritkán fordult elő, nem jellemző eset.

A vizsgált területen a fatönkös fejfák ismertek. Díszítésük, ornamentikájuk nem túl gazdag. Az elhunyt adatain kívül a fejfa tetejére kelyhet vagy a szomorúfüz néhány formáját faragták. A díszítés alá vagy fölé az **A B F R A** betűket vésik, az elhunyttra vonatkozó adatok alá a **B P** rövidítést.

¹⁹⁷³ HOPPÁL 1992, 79.

Körülbelül az 1920-as évektől jelennek meg a *sírkövek*, amit csak módosabb családok engedhettek meg maguknak. Ezek szinte ugyanazokat az adatokat, információkat tartalmazzák, mint a fejfák, csak ezeken már előfordul egy-egy sírvers és fénykép is. Napjainkban az életformaváltás eredményeként kezdenek elszaporodni a jellegtelen *márványszerű mű sírkövek*, amelyek kezdik kiszorítani a fejfákat. Pedig Kunt Ernő szavait idézve „... az elmúlás szobrai voltak ezek a lét és a nemlét határán emelkedő faoszlopok, amelyek az egyént még halála után is bekapcsolták, ha csak rövid időre is, a közösség életébe”.¹⁹⁷⁴

Gyulán, talán azért, mert földrajzilag zártabb település, és így az ott lakó emberek is konzervatívabbak még napjainkban is, sírjelként fejfát állítanak. Vannak, akik 1-2 év múlva sírkövet, műkövet állíttatnak helyette, de ez nem elterjedt tendencia.

A temetést követő éjszaka meghatározott kellékei: *lavór, víz, szappan, kendő, tükör, fésű*. Gyulán és más kutatópontokon is általánosan elterjedt hiedelem, hogy a temetést követő éjszakán a halott hazajön, „hogy a lelke megmosakodjon”. Emiatt a hozzátartozók a ravatalozó helyiségbe odakészítik a fent említett tárgyakat. Másnap reggel a kételkedők „leellenőrzik”, hogy volt-e itthon a halott: megnézik, hogy maradt-e hajsza a fésűben vagy nedves-e a törölköző. A visszajövő lélekben már kevesen hisznek, de a hagyomány tiszteletben tartása miatt még mindig így járnak el. Ezeket a tárgyakat többé nem használják, kidobják vagy odaadják a cigányoknak.

Gyulán napjainkban is élő szokás, hogy a temetést követő napokban a halott ruháit, ágyneműit a szegényeknek vagy a cigányoknak adják. Nem is kell elvinni nekik, ők maguk mennek a gyászoló házhoz. A hozzátartozók azért cselekednek így, hogy a halott megnyugodjon, ne járjon vissza a lelke. Idézném egyik adatközlő szavait: „Nanó meghalt. Imáttam, nagyon szerettem őt. Az anyám édesanyja volt. Én avval többet voltam, mint az édesanyámmal, mer ugye a háboru utáni évek nagyon nehezek vótak. 5 éves voltam, amikor megjöttek „apáink”, a „felszabadítóink”. Mindent be kellett adni, államosítottak mindent. Édesanyám a dohányba kapott munkát. Tehát nagyon szerettem nanót, mer otthon vele vótam, ő nevelt.

Szóval meghalt nanó és nem sok időre álmodok én vele: a temetőn vagyok és virágot akarok ültetni a sírjára. És akkor – jaj, még mindig a hideg kiráz –, mikor én beleszurom az ujjamat abba a nyirkos földbe, hogy beleültessem a palántát, akkor felül derékig nanó. És akkor azt mondja nekem, hogy enni hozzak, mer ő éhes. Én elrohantam Ilushoz, a nővéremhez, aki közvetlenül a temető mellett lakik, arra Sanyiék fele. Elszaladok oda: Ilus, pakoj valamit a táskába, mer felült mama és enni kér. Éppen húst sütött. Futunk Ilussal – nanó mán sehol. Erre felébredtem.

Elmondom én anyósomnak az álmomat. Azt tanácsolta rögtön nekem – áldja meg a Jóisten –, hogy legközelebb, ha valami szegény bejön, szedjek össze valamit és adjam oda. És nagyon igaza volt, mert nem álmodtam vele többet.”

A személyes tárgyaknak a halottal való eltemetése ősi emberi szokás, melyre még a régészeti ásatások is utalnak. Segítenek a történelmi korszak meghatározásában, egyúttal utalnak a falusi közösség rétegződésére. Gyulán, de Kárpátalja más magyarlakta településein is fontosnak tartják a halottal kapcsolatos kellékek veletemetését, hiszen ezek segítik majd az elhunytat további „életében”.

Tehát a kellékek között vannak olyan tárgyi eszközök, amelyek a halott körüli teendők rituáléjához fűződnek, és olyanok, amelyek magához a halotthoz, illetve túlvilági életéhez kötődnek.

¹⁹⁷⁴ KUNT 1981, 500.

A kellékekből kitűnik, hogy a sok hasonlóság mellett az egyes kutatópontokon bőven találunk eltéréseket is ebben a szokáskörben. Gyulán sajátos kellékek vannak és voltak, ezek megléte a település zártságával, hagyományörzésével magyarázhatók.

Hangsúlyoznunk kell, hogy a temetés szokásai lényegesen lassabban változnak, mint a népelet egyéb területére vonatkozó hagyományok. Amint Márton László megjegyzi, a halál az emberi lét olyan eseménye, amelyben – akarva, nem akarva – minden embernek részt kell vennie. Idők folyamán a szokások változnak, elfelejtődnek, ezért a kor emberének mindig fel kell jegyeznie az ő életében történeteket: ne csak adat legyen a jövő évezred gépezetében, hanem elevenségében ható történéssorozat: hogyan tiszteltük meg és búcsúztattuk el halottainkat, mit véstünk a fejfánkra, amikor talán már azt sem fogjuk tudni: mi volt a fa, mi volt a szeretet, mi volt a búcsúzás?¹⁹⁷⁵

A változás elsősorban formai jellegű, főleg a tárgyi kellékekre terjed ki, a halottal, a halállal kapcsolatos elképzelések továbbra is tartják magukat, ha a temetési szertartás külsőségeiben átalakul is, az ide kapcsolódó hiedelemanyag lassan sorvad el. Az idősebb generáció őrzi mindezt a hagyományokat, a fiatalabbak nem tulajdonítanak különösebb jelentőséget a szokások szigorú betartásának, pedig ez összetartó erő, a közösség pedig megtartója a hagyományoknak.

A gyulai szokásrendszer e téren is bizonyítja, hogy a földrajzilag zártabb települések archaikusabb vonásokat őriznek, az emberek is konzervatívabbak mind az anyagi, mind a szellemi kultúra vonatkozásaiban.

Irodalom

BARTHA Elek, *Halottkultusz és temetkezési szokások a Medvesalja falvaiban*, Debrecen, 1985, 23.

HOPPÁL Mihály, *Etnoszemiotika*, in *A sírjelek*, Debrecen, 1992.

KUNT Ernő, *A halál tükrében*, Budapest, 1981.

KUNT Ernő, *Hiedelemrendszer és társadalmi parancs*, Budapest, 1981.

KUNT Ernő, *A magyar népi temetők szemiotikai elemzése*, in *Herman Ottó Múzeum Évkönyve XIII–XIV*, Miskolc.

SALAK, O., *Ujavlennyya pro szmerty ta potojbicsne zsittyja v ukrainszkomu folklori*, Berecsinja, 2002.

MÁRTON László, *Temetkezési szokások Békésen*, 1983, Békési Téka, 20. sz.

UJVÁRY Zoltán, *Halál és temetés két Turóc-völgyi faluban*, Debrecen, 1975, 132.

¹⁹⁷⁵ MÁRTON 1983, 63.

FONT MÁRTA
(Pécs)

Keresztény krónikások – pogány hagyomány

A szemléletbeli ellentmondás feloldásának típusai a középkori történetírásban, közép-európai kitekintéssel

Szóbeliség, írásbeliség, történetírás

Minden közösség őrzi és őrzi a hagyományait, és arra törekszik, hogy folyamatosan átadja a következő generációknak. Hasonlóképpen gondolkodott a középkor embere is, illetve biztosan állíthatjuk, hogy a közösségi hagyományok sokkal inkább a mindennapok részét alkották. A hagyományok közé tartozik a szokásokon túl a közösség múltjára vonatkozó tudásanyag is. Mindezek átadása az írásbeliség előtti időszakban szóban történt, amint szóbeliség jellemezte a társadalom mindennapi életét is.¹⁹⁷⁶ Az írásbeliség a kereszténység felvétele után kezdődött az oklevélírással, a törvények írásba foglalásával, a szentek legendáinak lejegyzésével. Ezt követte a történetírás, amely az adott közösség (*gens, natio*) eredetére, származására, korábbi lakóhelyeire vonatkozó ismereteket rögzítette. Az írásbeliség első dokumentumait az első ezredforduló táján megkeresztelkedett népeknél (magyarok, csehek, lengyelek, keleti szlávok) a külföldről érkezett egyháziak írták. Az oklevelek (a keleti szlávoknál az egyház számára megfogalmazott *usztav*) esetében bizonyosan így volt, de ezek a dokumentumok nem hagyományt rögzítettek, hanem a kereszténységgel együtt megjelent új körülményeknek köszönhetően jöttek létre.

Az első történeti feljegyzések¹⁹⁷⁷ dokumentálhatóan a 11–12. század fordulóján készültek a fenti esetekben, ennél korábbi feljegyzések csak hipotézisek. A szerzők személye csak részben ismert. A cseh történetírás a prágai kanonok, Cosmas nevéhez kapcsolódik, a lengyeleknél Anonymus Gallus az első történetíró, a Kijevi Ruszban valószínűleg Nyesztor,¹⁹⁷⁸ a Barlangkolostor szerzetese. A magyarországi az első történetírói munka, az úgynevezett ősgesta szerzője ismeretlen. Az ismert krónikaírókról sem tudhatunk sokat.¹⁹⁷⁹ Az első cseh történeti munka szerzője, Cosmas cseh származású volt,¹⁹⁸⁰ ugyancsak hazai közegből került

¹⁹⁷⁶ M. T. CLANCHY, *From Memory to Written Record: England 1066–1377*, Oxford–Cambridge, 1993, 1–43.; Dennis Howard GREEN, *Medieval Listening and Reading: The Primary Reception of German Literature 800–1300*, Cambridge, 1994, 237–269.; Edith van HOUTS, *Memory and Gender in Medieval Europe 900–1200*, London, 1999.; Michael RICHTER, *The Oral Tradition in the Early Middle Ages*, Turnhout, 1994, 21–26.

¹⁹⁷⁷ FONT Márta, *A keresztény nagyhatalmak vonzásában*, Budapest, 2005, 25–39.

¹⁹⁷⁸ Cosmas és Gallus önálló művet alkottak, Nyesztor neve csupán a letopiszek egyik kéziratából ismert. A Sahmatov által rekonstruált PVL szövegnek legfeljebb egyik szerzője lehetett. Ld. A. A. SAHMATOV, *Povest' vremennykh let*, Petrograd, 1916.; D. Sz. LIHACSOV, *Russkie letopisi i ich kul'turno-istoričeskoe značenie*. Moskva, 1947, 147–169.; Ludolf MÜLLER, *Die „dritte“ Redaktion der sog. Nestorchronik*, Heidelberg, 1967 (Festschrift für M. Woltner), 171–186.; FONT Márta, *Az orosz évkönyvek első szerkesztése és forrásai II*, in *A honfoglaláskor írott forrásai*, szerk. KOVÁCS László, VESZPRÉMY László, Budapest, 1996, 119–129. (Honfoglalásról sok szemmel)

¹⁹⁷⁹ MÁLYUSZ Elemér, *Királyi kancellária és krónikaírás Magyarországon*, Budapest, 1973.; KRISTÓ Gyula, *Magyar historiográfia I. Történetírás a középkori Magyarországon*, Budapest, 2002, 28–36.

¹⁹⁸⁰ Marie BLÁHOVÁ, *Ofizielle Geschichtsschreibung in den mittelalterlichen böhmischen Ländern. Subsidia Historiographia I.* in *Die Geschichtsschreibung in Mittelueropa*, Torun, 1999, 23–25.

ki a kijevei Nyesztor. A lengyel történetírás elindítója, Anonymus Gallus egészen bizonyosan külföldről¹⁹⁸¹ került a lengyel fejedelmi udvarba. Az viszont bizonyos, hogy mindannyian keresztény szemlélettel közelítettek népük múltjához. Az első történetírók – ez vonatkozik a fent említettek mindegyikére – témája a királyi (fejedelmi) udvar eseményeinek rögzítése, illetve az uralom legitimációjának írásban való indoklása. Alkotásaik a királyi/fejedelmi udvar szemléletmódját és ítéletalkotását tükrözik.¹⁹⁸²

Népük pogány múltját, ami az *origo gentis* részét képezi, számos krónikás érinti. Jelen tanulmány keretei között nem vállalható a teljességre törekvés, ezért válogatásra kényszerültünk. A gazdag történeti irodalomban való válogatásnál egyik szempont a kronológia követése volt: változott-e a múltról alkotott kép a középkor évszázadaiban. Az összehasonlításra a régióknak a 12. század elején szinte egyszerre induló történetírása kínálkozott. A folytatást illetően nagy eltérések mutatkoznak mind a szövegek, mind a kódexek keletkezését illetően. A 13–14. századi művek közül azokra irányult figyelmünk, ahol tartalmi vagy mentalitásbeli változás volt tetten érhető. Végül, a régió egészét nem arányosan vizsgáltuk, hanem a magyarországi források elemzésére fordítottunk nagyobb figyelmet.

Mit tudhattak a 12. század eleji történetírók népük pogány múltjáról?

Cosmas megalkotta a cseh föld Boemia nevének etimológiáját,¹⁹⁸³ és kifejtette azon nézetét, hogy a csehek ezt a földet a „kezdetektől fogva” lakják.¹⁹⁸⁴ Az ősidők boldog egyenlőségéből¹⁹⁸⁵ kiemelkedett egy különös bölcsességgel megáldott férfi.¹⁹⁸⁶ Tőle származott három leány, közülük a legkisebb (Lubossa)¹⁹⁸⁷ volt a legbölcsebb és látnoki képességekkel meg-

¹⁹⁸¹ BAGI Dániel, *Gallus Anonymus és Magyarország*, Budapest, 2005, 7–26.

¹⁹⁸² FONT, *A keresztény nagyhatalmak...*, i. m., 23.

¹⁹⁸³ *Cosmas Pragensis Cronica Boemorum* in *Die Chronik der Böhmen des Cosmas von Prag*, Hrsg. Berthold BRETHOLZ, München, 1995, 7. (Monumenta Germaniae Historica Scriptores Nova Series 2). (I. 2.): „...Quam quia tu, o pater diceris Boemus, dicatur et terra Boemia.”; „...minthogy téged, ó atyánk, Boemusnak hívnak, a földet is Boemiának neveznénk...” A magyar fordítás kéziratát a fordító, Somogy Andrea szíves hozzájárulásával használom, amit ezúton is köszönök.

¹⁹⁸⁴ Uo., „Salve, terra fatalis, mille votis quaesita nobis, olim diluvii tempore viduatur homine, nunc quasi monimenta hominum nos conserva incolomes et multiplices nostram sobolem a progenie in progenies.”; „Üdvöz légy, sors rendelte föld, ezernyi könyörgéssel kerestünk téged, hajdanán, az özönvíz idején, nem volt itt ember, most mi, mintha megőrzött emléke lennénk az emberiségnek, sértetlenül és sokan, megsokszoroztva sarjainkat nemzedékről nemzedékre.”

¹⁹⁸⁵ Uo., 8. (I. 3.) „Felix nimium erat etas illa, modico contenta sumptu nec tumido inflata fastu.” ... „Nec quisquam ‘meum’ dicere norat, sed ad instar monastice vite, quidquid habebant, ‘nostrum’ ore, corde et opere sonabant.”; „Igen boldog kor volt ez, megelégedett azzal, ami van.” „Senki nem tudta azt mondani, »enyém«, hanem a szerzetesi élet mintájára, a »mienk« szót zengték...”

¹⁹⁸⁶ Uo., 9. (I. 3.) „Inter quos vir quidam oriundus extitit nomine Crocco, ...iudiciorum in deliberatione discretus...”; „Volt ezek között egy férfi, akit Croccónak hívtak, ...a bírói tanácsokban megkülönböztetett szerepet játszott...”

¹⁹⁸⁷ Uo., 11. (I. 4.) „Tercia natu minor, sed prudentia maior, vocitata est Lubossa...” „Et quia populo multa et certa predixit futura, omnis illa gens commune consilium iniens patris eius post necem hanc sibi prefecit in iudicem.”; „Lubossának hívták, aki harmadikként születve kisebb, de nagyobb bölcsességű volt. ...és mivel a népnek sokszor, és biztosan megmondta a jövőt, az egész nemzetség közös határozatot hozva, apja meggyilkolása után, bírójukká emelte.”

áldott. Az ő útmutatása alapján találják meg azt a férfit, aki az uralkodó dinasztia őse lesz,¹⁹⁸⁸ és ő fogja megjövendőlni Prága alapítását.¹⁹⁸⁹ A bírói hatalom és a bölcsesség Crocco – Lubossa – Přemysl személyén öröklődik tovább. Lubossa halálával változik meg a társadalom rendje: „... Lubossa meghalt, a mi asszonyaink a férfiak hatalma alá kerültek.”¹⁹⁹⁰ A szöveg több ellentmondást tartalmaz, amelyek felett átsiklik a krónikaíró: miért ölték meg az addig igen bölcs bírót, Lubossa apját? Mi az oka, hogy a korábban pozitív szerepet játszó Lubossa egyszer csak gonosz fúriaként viselkedik? Hogyan egyeztethető össze a még pogány fejedelem és a szentekre jellemző csoda?¹⁹⁹¹ Mitől válik a kezdetben szelíd nép vaddá, hogy szigorú törvényekkel kell megfékezni?¹⁹⁹² A pogány kor végéhez hozzáilleszti az első fejedelmi keresztséget,¹⁹⁹³ majd folytatja a pogány kor törzsek közötti háborújával.¹⁹⁹⁴

Anonymus Gallus, a lengyelek első krónikaírója is a lakóhely leírásával kezdi, de kitekintése szélesebb, mint Cosmasé, külön szól a lengyelek és általában a szlávok lakóhelyéről.¹⁹⁹⁵ A környezet, ahol élnek, számos kedvező tulajdonsággal rendelkezik: „Olyan ország ez, ahol egészséges a levegő, termékeny a föld, méztől áradók az erdők, halban bőségesek a folyók, *harcosak* a vitézek, és dolgozók a falun lakók, ahol kitartók a lovak és szívesen szántanak az ökrök, bőven adnak tejet a tehenek és gajdasok a juhok.”¹⁹⁹⁶ Cosmas történetével szemben itt

¹⁹⁸⁸ Uo., 13. (I. 4.) „Lubossa et locum, ubi dux futurus latuit, et quis esset nomine indicavit.”; „...Lubossa megmondta, hogy hol rejtőzik a jövődő fejedelem, és azt is, hogy mi lesz a neve.”; (I. 5.) „Viro nomen est Primizl, qui super colla et capita vestra iura excogitebit plura; nam hoc nomen latine sonat premeditans vel superexcognitans. Huius proles postea hac in omni terra in eternum regnabit et ultra.”; „A férfi neve Přemysl, ő majd sok törvényt eszel ki fejetek felett: neve ugyanis latinul azt jelenti, hogy előre gondolkodó, igen eszes. Az ő utódai fognak uralkodni itt az összes föld felett, sőt még azon túl is.”

¹⁹⁸⁹ Uo., 18. (I. 9.) „Inter hec primordia legum quadam die predicta domina phitone concitata presente viro suo Primizl et aliis senioribus populi astantibus sic est vaticinate...”; „A törvényhozás kezdetén, egy előre megjövendőlt napon, a boszorkányi dühtől fűtött úrnő, férje, Přemysl és a nép más előkelőinek jelenlétében így kezdett jósolni...” (Prága alapítása, városrészek nevének etimológiája: Devin ‘szűz’, Hvrasten ‘cserjés’ = a későbbi Visegrád.)

¹⁹⁹⁰ Uo., 21. (I. 9.) „...post obitum principis Lubosse sunt mulieres nostrates virorum sub potestate...”

¹⁹⁹¹ Uo., 16. (I. 6.) „Coribus autem, quam humi fixit, tres altos propagines et, quod est mirabilis, cum foliis et nucibus produxit.”; „A földbe szúrt bot pedig, három hosszú hajtást hozott, és ami még csodálatosabb, leveleket és termést is.”

¹⁹⁹² Uo., 18. (I. 8.) „Hic vir, qui vere ex virtutis merito discendus est vir, hanc efferam gentem legibus frenavit et indomitum populum imperio donuit... omnia iura, quibus hec terra utitur... solus cum sola Lubossa dictavit.”; „Ez a férfi... ezt az igen vad népességet törvényekkel zabolázta meg, a felettébb vad népet rendeletekkel és szolgálattal fékezte meg, és az összes törvényt, mely e földön szokásban volt, egymaga szabta meg Lubossával.”

¹⁹⁹³ Uo., 22. (I. 10.) „Gostivit autem genuit Borivoj, qui primus dux baptizatus est a venerabili Metudio episcopo... in Moravia”; „...Borivoj..., akit elsőként keresztelt meg Szent Metód, Moravia érseke...”

¹⁹⁹⁴ Uo., 25–26. (I. 11–12.) A csehek és lucsánok háborújáról.

¹⁹⁹⁵ *Galli Anonymi Cronica et Gesta Ducum sive Principum Polonorum*, ed. Carolus MAŁECZYŃSKI, Kraków, 1952, 6. (Monumenta Poloniae Historica Nova Series II). (Előszó): „Polonia semtemtrionalis pars Sclauoniae.”; „Lengyelország Sclavonia északi része.”; a magyar fordítás kéziratát a fordító, Bagi Dániel szíves hozzájárulásával használom, amit ezúton is köszönök.

¹⁹⁹⁶ Uo., 8. (Előszó): „Patria ubi aer salubris, ager fertilis, silva melliflua, aqua piscosa, milites bellicosus, rustici laboriosi, equi durabiles, boves arabiles, vaccae lactose, oves lanose.”

már áll a központ (Gniezno), és fejedelme van a népnek.¹⁹⁹⁷ A már létező egyenlőtlenségekkel (fejedelem, földműves) a morális tartalom (a vendégekhez való viszony) fordított kapcsolatban áll.¹⁹⁹⁸ A vendéglátás történetében pedig a környezet pogánysága ellenére megjelenik a keresztény csoda, csak nem borral, hanem sörrel. A vendéglátásban megnyilvánuló jó–rossz magatartás egyaránt elnyeri méltó jutalmát vagy büntetését: Piast fiából fejedelem lett, Popielt pedig megették az egerek.¹⁹⁹⁹ A krónikairó a dinasztiaalapító Piast leszármazottjává tette a keresztséget felvevő Mieszkót, akinek vakságában pogány volta jelenik meg. A vakság elmúlásán keresztül a kereszténység felvételének csodatévő hatását illusztrálja a szerző.²⁰⁰⁰

Az óorosz őskrónika (PVL) nem egy szerző alkotása. Maga az őskrónika is rekonstrukció eredményeként jött létre több korai szöveg összevetésével.²⁰⁰¹ Sahmatov kutatási eredményét idestova egy évszázada elfogadja az orosz történetírás,²⁰⁰² nem orosz kutatók vitatják a szövegváltozatok (redakciók) számát.²⁰⁰³ Az őskrónika bevezetője az előző kettőhöz hason-

¹⁹⁹⁷ Uo., 9. (I. 1.) „Erat namque in civitate Gneznensi, que nidus interpretatur sclauonice, dux nomine Popel, ... qui ... grande convivium preparavit.”; „Volt hát Gniezno városában, amely szlávul fészket jelent, egy Popiel nevű fejedelem, aki...hatalmas vendégséget rendezett...”

¹⁹⁹⁸ Uo., 9. (I. 1.) „...duas illuc hospites advenisse, qui non solum ad convivium non invitati, verum etiam a civitatis introitu cum iniuria sunt redacti... et in suburbium descendentes, ante domunculam aratoris predicti ducis... devenerunt...”; „...két olyan vendég érkezett, akiket nemcsak a lakomára nem hívtak meg, hanem a városba való belépésüket is jogtalanul megakadályozták.” „...a fejedelem egyik földművese házához érkeztek.”; 10. (I. 2.) „Erant enim hospicii domestici Pazt... et uxor eius Repca...”; „A vendéglátó házigazdák pedig, Piast,... és Rzepka nevű felesége voltak...”; 11. „Imperant igitur eum hospites securi cervisiam propinari, quam bene noverant pitissando non deficere sed angeri.”; „Megparancsolták hát Piastnak a vendégek, hogy nyugodtan adjon sört inni, mert jól tudták, hogy az ivástól nem fogyni, hanem sokasodni fog.”

¹⁹⁹⁹ Uo., 12. (I. 3.) „...Semouith, filius Pazt... etate crevit... rex regum et dux ducum eum Polonie ducem concorditer ordinavit et de regno Pumpil cum sobole radicitus exstirpavit. Narrant enim seniores antiqui, quod iste Pumpil a regno expulsus, tantem a muribus persecutionem paciebatur... monstris corrodentibus expiravit.”; „... Siemowit, Piast fia felnőtt,... A Királyok Királya és a Fejedelmek Fejedelme... Lengyelország fejedelmének rendelte, Popielt pedig ivadékaival együtt gyökerestől kiirtotta a országból. Azt mesélik ugyanis a régi öregek, hogy ezt az országból kiűzött Popielt annyira üldözték az egerek, hogy... a szörnyetegektől szétrágva, a legrútabb halállal halt meg.”

²⁰⁰⁰ Uo., 13–14. (I. 4.) „Hic autem Semimizl magnum et memorandum Meschonem progenuit, qui prius nomine vocatus alio, VII annis a nativitate cecus fuit. ...Vere Polonia ceca prius erat, que nec culturam veri Dei nec doctrinam fidei cognoscebat, sed per Meschonem illuminatum est et ipsa illuminata...”; „Ez a Siemomysl pedig a nagy és nevezetes Mieszkót nemzette, aki korábban más nevet viselt, és születésétől fogva hét éven át vak volt. ...Mert Lengyelország először tényleg vak volt, nem ismerte az igaz Isten tiszteletét, sem a hit tudományát, de a megvilágosodott Mieszko által maga is fényre derült...”

²⁰⁰¹ SAHMATOV, i. m.; LIHACSOV, *Russkie letopisi, i. m.*, 145–172.

²⁰⁰² *Povest' vremenykh let*, pod red., V. P. ADIANOVÓJ–PERETC, I. Tekst i perevod, II. Primečanija, stat'i, kommentarii, podgotovka i perevod D. SZ. Lihacsova, B. A. ROMANOVA, Moskva, 1950.; *The Russian Primary Chronicle*, translated and ed. S. H. CROSS, O. P. SHERBOWITZ–WETZOR, Cambridge/Massachusetts, 1953.; Norbert KERSKEN, *Geschichtsschreibung in Europa der „nationes”*. *Nationalgeschichtliche Gesamtdarstellung im Mittelalter*, Münster, 1995, 861.

²⁰⁰³ A harmadik redakció létét tagadja MÜLLER, i. m.; UŐ, *Poniat' Rossiju: istoriko – kul'turnyje issledovania*, Moskva, 2000. 165–182.; a szövegelemzés Lihacsov-féle metódusát pedig az olasz Ricchardo PICCHIO, *Slavia Orthodoxa: Literatura i jazyk*, Perevod N. I. ZAPOL'SKAIA, Moskva, 2003, 167–168. veti el.

lóan testvérekről, férfi és női ősookról és városalapításról ír.²⁰⁰⁴ A szlávok és ruszok közötti különbség rögzítéséből látszik, hogy többféle hagyományt ötvözött a szerző.²⁰⁰⁵ A varégek hívása, a civakodók közötti „rendteremtés” szükségessége a cseh hagyománnyal mutat rokonságot. A megjelenő varégek, az ugyancsak három testvér történetében pedig a skandináv hagyomány feltűnését regisztrálhatjuk.²⁰⁰⁶ A „kalandozó” varégek által harcrendbe szervezett csúdok, merjék, veszek a Novgorod környéki finn népesség jelenlétét (de a hagyományát nem!) őrizte meg számunkra.²⁰⁰⁷ A Dnyeper mentén délre induló varégek legyőzték a Kijevben már uralmat teremtett fejedelmeket, akik a steppe népeihez tartoztak,²⁰⁰⁸ majd Oleg leszármazottai fokozatosan átvették az adóztató szerepét a környék szláv lakosai felett.²⁰⁰⁹ A PVL szerzői által előadott történetek többféle hagyományt őriztek meg, sajátos módon „összegyúrva” őket: a szláv, skandináv (varég) és a steppe hagyományát. A testvérek, köztük egy leánytestvér, a „civakodástörténet”, ahol „rendet kell teremteni” és egy fejedelem „elhívása” a cseh hagyományokkal mutat rokonságot. A „hívás” viszont megteremti a krónikáíró számára a varégek megjelenésének bekapcsolását. Ennek különösen érdekes epizódja Olga bosszúja a drevljanokon, amely a skandináv (svéd) Sigurd alakjával és történetével mutat nagyon mély hasonlóságot.²⁰¹⁰ A pogány fejedelmek hőstettei pozitív értelmezést kapnak, ez akár a skandináv, akár a steppe (valószínűleg mindkettő) szemléletét közvetíti. A kereszténységet felvevő Vlagyimir fejedelem történetében újfent felbukkan a pogány múltat és a keresztény jövőt elválasztó motívum: a vakság és annak gyógyulása.²⁰¹¹

²⁰⁰⁴ PVL szövegét a *Pamiatniki Literaturny Drevnej Rusi XI – načala XII veka*, sost. D. SZ. LIHACSOV, L.A. DMITRIJEV, Moskva, 1978, 23–277. (= PLDR) alapján hivatkozunk, de csak magyar fordításban idézzük. A magyar fordítás kéziratát a fordító, Ferincz István szíves hozzájárulásával használom, amit ezúton is köszönök. PLDR, i.m., I. 26, 28.; Bevezető, „Amikor a poljánok elkülönülten éltek... volt három fivér, az egyiknek neve Kij, a másikkak Scsek, a harmadikkak pedig Horiv volt, leánytestvérüket Lübegynek hívták. Kij azon a hegyen élt, ahol most a Boricsev-emelkedő van, Scsek pedig azon a hegyen, amelyet most Scsekovicának neveznek, Horiv pedig a harmadikkon” ... „És egy kis várost építettek az idősebb testvérük tiszteletére, és a Kijev nevet adták neki.” „Mások azt mondják, Kij révész volt”.

²⁰⁰⁵ PLDR 34. (852.) „... amikor Mihály kezdett uralkodni, akkor kezdték e földet Rusz földnek nevezni. Ezt onnan tudjuk, hogy ennek a császárnak az uralkodása alatt Rusz hadat viselt Cárgrád ellen, amint erről a görög krónikákban írnak.”

²⁰⁰⁶ Uo., 36. (862.) „... viszályok voltak köztük... és így szóltak egymáshoz: »Keressünk magunknak fejedelmet, aki uralkodik rajtunk, és jog szerint bíraskodik felettünk«. És elmentek a tengeren túlra a varégekhez.”

„Kiválasztottak három fivért nemzetségükkel együtt....” „Rjurik, a legidősebb Novgorodban, a második, Szineusz Beloozeróban, a harmadik pedig, Truvor Izborszkban telepedett le.” „... minden hatalmat egyedül Rjurik szerzett meg...” G. SZ. LEBEGYEV, *Epocha vikingov v Srednej Evrope i na Rusi*, Sankt-Peterburg, 2005, 527–533.

²⁰⁰⁷ PLDR, 38. (882.) „...Oleg sok harcost vitt magával: varégoakat, csúdoakat, szlávokat, merjákat, veszeket, krivicseket...”

²⁰⁰⁸ Uo., „...a kijevi hegyekhez érkeztek, és Oleg megtudta, hogy itt Aszkold és Dir a fejedelem.” „és megölték Aszkoldot és Dirt. ... Oleg elfoglalta a fejedelmi trónt Kijevben...”

²⁰⁰⁹ Uo., 34, 38, 40. „Kinek fizettek adót?”

²⁰¹⁰ Uo., 68, 70.; A. L. NYIKITYIN, *Osnovania russkoj istorii*, Moskva, 2001, 148–193.; T. DZSAKSON, *Islandskije korolevszkie sagi o Vostočnoj Evrope*, Moskva, 1993, 141.

²⁰¹¹ PLDR, 124, 126.

A magyar krónikakutatás tényként kezeli az úgynevezett ősgesta létét,²⁰¹² meghatároztak bizonyos szövegeket, amelyek ennek részét alkothatták, de teljes szövegrekonstrukció nem történt. Emiatt külföldi kutatók számára úgy tűnik, mintha a 13. század előtt Magyarországon nem is létezett volna történetírás. Kétségtelen, a mindössze két krónikacsalád (a Budai és a Képes Krónikák szövegváltozata) és a rendelkezésre álló tíz kódex²⁰¹³ nem szolgáltat bőséges anyagot egy szövegrekonstrukcióhoz. Főleg olyanhoz nem, amely a PVL-hez hasonlóan általánosan elfogadottá tudna válni. Az ősgesta szerzőjét a jól kitapinthatóan – és Thuróczy²⁰¹⁴ által igazoltan – létező kétféle őshazakép közül a sötét ecsettel rajzoló személyhez szokás kötni. A pogány múlttal szemben tanúsított ellenszenv (Kámtól való származtatás, kedvezőtlen őshazakép Scythiáról) miatt érthető a pogány hagyományok elvetése úgy, hogy említés sincs róluk. Az ősgestának valószínűleg része lehetett a keletről való vándorlás és a Kárpát-medence megszerzése, erről nyugati kútfőkben is lehetett információhoz jutni. De elmarad például a megkeresztelkedés történetének katartikus ábrázolása. Ennek okát a már létező, helybeli szentek életét bemutató legendairodalomban látjuk.²⁰¹⁵ Nem egyértelmű, hogy mikorra tehetjük az ősgesta keletkezését, hiszen szóba került már I. Andrástól Kálmánig királyaink mindegyike, a legvalószínűbb Kálmán kora.²⁰¹⁶

A 12. század eleji krónikaírók közül egyedül a magyar múltról szóló szerző ítélte el egyértelműen – pogány volta miatt – a kereszttség felvétele előtti múltat. Cosmas és Gallus „összefésüli” a pogány hagyomány és a kereszténység felvétele történetét. A múltból – a krónikaíró számára – a jelenbe vezető dinasztikus hagyomány pozitív megítélés alá esik. E pozitív attitűdöt jelzik a pogány környezetbe illesztett keresztény csodák. Cosmasnál mindez antik elemekkel bővül,²⁰¹⁷ Gallusnál pedig a kereszténység elfogadásának szemszögéből minősül jónak vagy rossznak, és nyeri el méltó jutalmát vagy büntetését. A pogány múlttal való teljes szembefordulást a magyar ősgestában regisztrálhatjuk. A Biblián kívül, amely minden középkori mű hivatkozási alapja, Cosmasnál antik szerzők munkájának ismerete mutatható ki. Nem meglepő Nyesztor esetében a bizánci krónikaírók ismerete,²⁰¹⁸ a sötét színekben ábrázoló magyar ősgestát író klerikus pedig Regino és az *Exordia Scythica* ismeretének birtokában alkotott.²⁰¹⁹

²⁰¹² MÁLYUSZ Elemér, *A Thuróczy krónika és forrásai*, Budapest, 1967, 26–34.; GERICS József, *Legkorábbi Gesta-szerkesztéseink keletkezésrendjének problémái*, Budapest, 1961.; GYÖRFFY György, *Krónikáink és a magyar őstörténet*, Budapest, 1993, 184–188.; KRISTÓ, *Magyar historiográfia... i. m.*, 30–35.; FONT, *A keresztény nagyhatalmak, i. m.*, 37.

²⁰¹³ KRISTÓ Gyula, *A Képes Krónika és kora*. in *Képes Krónika*, Budapest, 1986, 383–457, itt 404–405.

²⁰¹⁴ MÁLYUSZ, *A Thuróczy krónika... i. m.*, 72–75.

²⁰¹⁵ *Scriptores rerum Hungaricarum*, ed. Emericus SZENTPÉTERY, Budapest, I–II (=SRH), itt II, 347–506.

²⁰¹⁶ KRISTÓ, *Magyar historiográfia, i. m.*, 32.; FONT Márta, *Könyves Kálmán és kora*, Szekszárd, 1999, 27–28. (Illyés Gyula Tanítóképző Főiskola Társadalomtudományi Monográfiásorozata = IPF Kiskönyvtár, 1.)

²⁰¹⁷ Marie BLÁHOVÁ, *Die Freiheitsvorstellungen der böhmischen Intelligenz des frühen 12. Jhs: der Begriff libertas bei Cosmas von Prag*, in *Florentissima proles ecclesiae. Miscellanea hagiographica, historica et liturgica*, Trento, 1996, 31–39, itt 34. (Bibliotheca Civis, IX); KERSKEN, *i. m.*, 578.; Dušan TRĚŠTÍK, *O Kosmovi a jeho kronice*, in *Kosmova kronika česka*, transl., Marie BLÁHOVÁ, Karel HRDINA, commentaries Petr KOPAL, Praha–Lytomyšl, 2005, 5–16.

²⁰¹⁸ FONT, *Az óorosz évkönyvek, i. m.*, 126.

²⁰¹⁹ KRISTÓ Gyula, *Exordia Scythica, Regino és a magyar krónikák*, *Filológiai Közöny* 16 (1970), 106–115.

A pogány múltról alkotott kép változása a 13–14. században

A keleti szláv krónikáírásban a PVL-hez képest a pogány múlt leírása nem változott. Továbbra is fontos maradt, hiszen minden későbbi kódex a PVL egyik szövegváltozatával kezdődik. A rekonstruált PVL verzióhoz képest azonban új szemléletmód nem alakult ki. A cseh történetírásban a pogány múltról alkotott kép a 14. században változott. Egyrészt azzal, hogy a század elején létrejött az első nem latin, hanem ócseh nyelven írott krónika, az úgynevezett Dalimil krónika.²⁰²⁰ Amikor IV. Károly császár Prágába tette székhelyét, akkor került be a Nagy Morávia-hagyomány a cseh múlt elemei közé.²⁰²¹

A lengyel történetírás egy jelentős, 13. században keletkezett művet tudhat magáénak, amelynek szerzőjét is ismerjük: Vincent Kadłubek, Krakkó püspöke (1208–1218), majd ciszterci szerzetes (1218–1223).²⁰²² Munkájának a pogány múltra vonatkozó jellegzetessége, hogy adaptálja az antikvitásra vonatkozó ismereteit. Krakkó alapítását a római Gracchus nemzetséggel kapcsolja össze,²⁰²³ bővítette továbbá a Piast–Mieszko közötti leszármazás sorát.²⁰²⁴

A magyar történetírásnak a 13. században jött létre két nevezetes darabja, mindkettő ugyanazt a címet viseli: *Gesta Hungarorum*. Mindkettő a királyi udvarhoz kötődik. Anonymus az éppen megszerveződött királyi kancellária jegyzője volt, Kézai pedig az uralkodó személyes szolgálatában állt. Mondanivalójuk a korábbiaktól teljesen különbözik: tudatosan a múltról, sőt elsősorban a múltról írnak, a jelen csak áttételesen, illetve kis terjedelemben kap helyet, jobbra csak gondolkodásmódjukon „szűrődik át”. Szemléletük azonban eltérő. Anonymus és Kézai gestája viszont arról tanúskodik, hogy a pogány múlt kedvező megítélése a 13. század elejére alakult ki. *Scythia* földről és a magyarok pogány elődeiről nemcsak hogy semmi negatívum nem olvasható, hanem a pogány múlt eseményei egyértelműen a dicső múlt teljes mértékben vállalható részeként jelennek meg mindkét gestában.²⁰²⁵ A Képes Krónikában (azaz a 14. századi krónikakompozícióban) és a szövegét tartalmazó kódexekben kevés

²⁰²⁰ BLÁHOVÁ, *Ofizielle...*, i. m., 23–25.; Kersken, i. m., 566–569.; *Kronika tak řečeného Dalimila*, ed. Marie BLÁHOVÁ, Praha–Litomyšl, 2005.

²⁰²¹ Stefan ALBRECHT, *Geschichte der Grossmährenforschung in den Tschechischen Ländern und in der Slowakei*, Praha, 2003, 21–22.

²⁰²² *Magistri Vincentii dicti Kadłubek Chronika polonorum*, ed. Marianus PŁEZIA, Kraków, 1994, V. (Monumenta Poloniae Historica Nova Series, X)

²⁰²³ KADŁUBEK, i. m., 8–9. (I. 3,2) [a gallokról] „Vbi post multos cum Romanis conflictus, post multa bellorum discrimina, urbes occupant prefectos constituunt, quendam nomine Graccum principem creant.” „a rómaiakkal való sok konfliktus és háború után városokat foglaltak el és előljárókat állítottak, egy bizonyos Graccus nevű [személyt] fejedelemmé tettek.”; (I. 5,1) „ex Carinthia rediens Graccus” „Carinthiából visszatérvén Graccus”; I. 5,3 „Proinde rex ab omnibus consalutatur, iura instituit, leges promulgat.” „Attól kezdve mindenki királyként tisztelte, meghatározta a jogot, és kihirdette a törvényeket.”; 12. (I. 7,1) „...mox fundata est urbs insignis a nomine Gracci dicta Graccivia, út eterna Graccus viveret memoria.” „...majd alapított egy jeles várost, amelyet Graccus nevére Graccoviának neveztek, hogy Graccus emléke örökké éljen.” (Ford. a szerző.)

²⁰²⁴ Uo., 36–37. (II. 8,1–2) „Zemouito itaque filius eius Lestco quartus, Lestconi uero filius eius Zemomisl succedit. ...De Zemomisl autem famosus ille cecus Mesco gignitur, qui septennio educatur, qui anni exitu septimi diuinitus illustratur...” „...Zemovitol fia, negyedik Lestco, Lestcot pedig fia Zemomisl követte. ...Zemomistől származott a nevezetes vak Mesco, aki hét évig vakon nevelkedett, aki hét év elteltével isteni rendelésre megvilágosodott...”

²⁰²⁵ Pl. Szkítia leírásában: *Anonymus* (SRH, I, 34–37, cap.1.); *Kézai* (SRH, I, 145–146, cap. 6.)

szó esik erről, mert a későbbi krónikás-kompilátor a negatívumokat cáfolva azonnal egy pozitív *Scythia* képet kapcsolt hozzá és a Kámtól való származás²⁰²⁶ tagadásával a jafetita eredet mellett foglalt állást.²⁰²⁷ A párhuzamosan fennmaradt gondolat létéről tanúskodik a középkori magyar történetírás összegzője, Thuróczy, aki az ellentétes álláspontokat nem „gyúrta össze”, hanem egymás mellé helyezett *caputok*ba rendezte.²⁰²⁸ A pozitív *Scythia*-kép és a jafetita származás a krónika szövegébe bizonyosan a 14. századi kompilátor keze nyomán került be.

Múltrekonstrukció a 13. századi magyar gestákban

A pogány múlt eseményei egy keresztény szemléletű „szűrőn” át kerültek be mindkét gestába. Erre enged következtetni néhány olyan típusú megjegyzés, mint pl. Anonymus Álmosról szólva mondja: „...bár pogány volt, megmutatkozott benne a Szentlélek adománya.”²⁰²⁹ Vagy Kézainál, aki Attiláról állítja, hogy együttműködött a pápával az eretnekekkel szembeni fellépésekor.²⁰³⁰ A keresztény szemléletmód más esetekben is megnyilvánul a pogány múlt értelmezésével kapcsolatban. A pogány múltból szólva a következő megoldásokhoz folyamodnak a gestaírók:

- *Átértelmezés.* A pogány hagyomány kereszténységgel össze nem egyeztethető elemei helyett a kereszténységgel is összeegyeztethető motívumokkal egészül ki egy-egy történet.
- *Szelekció.* Megfigyelhető a szájhagyomány „megrostálása” a krónikaíró számára korabeli szemlélettel, valamint a korábban (a magyarok lakta területen kívül) lejegyzett információk előtérbe állítása.
- *Fikció.* Az információhiányt Anonymus és Kézai saját tapasztalatokkal, ismeretanyaggal egészítette ki, tehát a múltba helyezett „biztos ismeretként” korabeli, a keresztény királyságban kialakult véleményeket.

²⁰²⁶ SRH, I, 248–249. (*Chronici Hungarici compositio saeculi XIV*, cap. 4.): „Ex quibus apparet omnibus dictum illorum esse verum, qui dicunt, quod Hunor et magor, patres Hungarorum, fuerunt filii Nemproth, qui fuit filius Cus, qui fuit Cam, qui fuit a Noe maledictus.” „Mindenkinek nyilvánvaló ebből, hogy azoknak van igazuk, akik Hunorról és Magorról, a magyarok őseiről azt állítják, hogy Nemproth fiai voltak, aki Chus fia, ez pedig Kám fia volt, s akit Noé megátkozott.”; (A magyar szöveget Bellus Ibolya fordításában idézzük, *Képes Krónika*, i. m., 11.)

²⁰²⁷ SRH, I, 249. „Ergo, sicut dicit Sancta Scriptura et sancti doctores, Hungari descenderunt a Magor, filio Iaphet, qui post diluvium anno quinquagesimo VIII-o, sicut dicit Sanctus Sigilbertus episcopus Antiochenus in cronica orientalium nationum, intravit terram Euilath et coniuge sua Enee geniut Magor et Hunor, a quo Magari et Huni sunt nominati.” „Tehát – amint a Szentírás és a szent tanítók mondják – a magyarok Jáfet fiától, Magortól származnak, aki az özönvíz után az ötvennyolcadik évben – mint a keleti népekről szóló krónikákban Szent Sigilbertus antiochiai püspök elbeszéli – Evilat földjére ment és a feleségétől, Enétől Magort és Hunort nemzette, akitől a magyarokat és a hunokat elnevezték.” (*Képes Krónika*, i. m., 11–13.)

²⁰²⁸ Johannes de Thurocz: *Chronika Hungarorum*, I, Textus, ed. Elisabeth GALÁNTAI, Julius KRISTÓ, Budapest, 1986, 25–27, (cap. 7–8).

²⁰²⁹ SRH, I, 39. (cap.4.): „...velut donum spiritus sancti erat in eo, licet paganus...”; Anonymus magyar szövegét Veszprémy László fordításában idézzük: ANONYMUS: *A magyarok cselekedetei* – KÉZAI Simon: *A magyarok cselekedetei*, Budapest, 1999, 12.

²⁰³⁰ SRH, I, 159 (cap.17): „Apostolico itaque ad Ethelam cum crucibus et clero Romano properante, convenerunt in campo ante Ravennam locuturi.” „Így tehát a pápa a kereszt jelével és a római papsággal Eteléhez sietett, és Ravenna előtt a mezőn találkoztak egymással, hogy tárgyaljanak.” A magyar szöveget Bollók János fordításában idézzük: *A Magyarok cselekedetei...*, i. m., 100.

- A szempontok *keverednek*, egy-egy pogány múltbeli esemény leírásakor az alkalmazott eljárások csak ritkán választhatók szét.
- Kimutatható *elfeledett* és/vagy *torzult* hagyomány megjelenése a szövegekben.

Az *átértelmezésre* Anonymusnál a legismertebb példa Álmos fejedelem születésének leírása.²⁰³¹ A Turul madár és Emese története egy pogány totemisztikus származástörténet, amelyet a keresztény krónikás csak úgy fogad el (fogadhat el), ha a történetet mintegy idézőjelbe téve álmokképként értelmezi. Ehhez teljes mértékben odailleszthető az Álmos név etimológiája, hogy tudniillik az álom szóból származik. A keresztény krónikás ugyanakkor nem elégszik meg a magyar nyelvű szófejtéssel, hanem egy latin nyelvű értelmezéssel is megtoldja: *almus* = szent. Ezt a magyarázatot pedig az Álmostól származó szent királyok és hercegek összekapcsolásával teszi elfogadhatóvá. Kézainál a turul mint címerállat szerepel.²⁰³² Anonymusnál Álmos, Kézainál Attila alakjában sok közös vonást találunk:²⁰³³ sötét bőrű, fekete, nagy szemű; de eltérőket is: például Álmos magas, míg Attila alacsony termetű. Mindkettő megfontolt, bölcs és adakozó. Ezek sztereotípiák, a szerzők olvasmányélményeiből származnak, amint ezt a kritikai szövegkiadás fel is tünteti. Kézainál az átértelmezés bonyolultabb. A pogány hagyomány lehet nála korabeli is, hiszen Kun László király környezetében tartózkodva a pogány mintákat a kun szokások alapján is meg lehetett rajzolni. Ilyen például a hadbahívás körülményeinek leírása.²⁰³⁴ Keresztény színezetet kap „az Isten és a magyar nép szava” kitétel megfogalmazásával, illetve Kézai kiegészítette a „szkíta törvény” (*lex Scythica*) római jog szerinti értelmezésével.²⁰³⁵

²⁰³¹ SRH, I, 38. (cap.3.): „...quia matri eius pregnantis per sompnium apparuit divina visio in forma asturis, que quasi veniens eam gravidavit et innotuit ei, quod de utero eius egrederetur torrens et de lumbis eius reges gloriosi propagarentur...” „mivel várandós anyjának álmában égi látomás jelent meg turulmadár képében. Az reá szállván mintegy teherbe ejtette és tudomására hozta, hogy méhéből forrás fakad s hogy ágyékából dicsőséges királyok származnak.” „Vel ideo vocatus est almus, id est sanctus, quia de progenie eius sancti reges duces erant nascituri.” „Vagy azért hívták Álmosnak, azaz szentnek, mivel utódaitól szent királyok és hercegek születnek majdan.” Magyar ford.: *A magyarok cselekedetei...*, i. m., 12.

²⁰³² SRH, I, 152. (cap. 10.): „...avis < asturis > habebat quae Hungarice turul dicitur”; *A magyarok cselekedetei*, 96.

²⁰³³ SRH, I, 39. Anonymus (cap.4.) „Erat enim ipse Almus facie decorus, sed niger, et nigros habebat oculos, sed magnos, statura longus et gracilis, manus vero habebat grossas et digitos prolixos...”, „Maga Álmos fejedelem szép arcú, de sötét bőrű volt, fekete nagy szemekkel, magas termetű és vékony, nagy kezű és hosszú ujjú.” *A magyarok cselekedetei...*, 12.; SRH, I, 151. Kézai (cap.10.) „Erat enim rex Ethela colore teter, oculis nigris et furiosis, pectore lato, elatus incessu, statura brevis, barbam prolixa cum Hunnis deferebat.” „Etele király egyébként sötét bőrű volt, fekete és villogó szemű, széles mellű, büszke járású, alacsony termetű, s akár a többi hun, hosszú szakállt viselt.” *A magyarok cselekedetei...*, i. m., 95.

²⁰³⁴ SRH, I, 147. (cap. 7.) „...in unum congregati, capitaneos inter se, scilicet duces vel principes prae-fecerunt...”, „Constituerunt quoque inter se rectorem... Ita quidem, ut si rector idem immoderatam sententiam definiret, communitas in irritum revocaret, errantem capitaneum et rectorem deponeret quando vellet.” „...maguk közül kapitányokat, azaz vezéreket vagy fejedelmeket választottak maguknak...”, Választottak maguk közül egy főbíró is..., ha ez a főbíró túlfelül szigorú ítéletet hozna, a közösség érvényteleníthesse, a helytelenül eljáró kapitányt vagy bírót leválthassa, amikor akarja.” *A magyarok cselekedetei...*, i. m., 93.

²⁰³⁵ SZÜCS Jenő, *Társadalomelmélet, politikai teória és történetiszemlélet Kézai Gesta Hungarorumában*, in Uő, *Nemzet és történelem*, Budapest, 1974, 413–556, itt 430–433.

A *szelekció* tudatos voltáról Anonymus *Prologusa* tanúskodik, amikor arról szól: a magyar nemzethez (akik alatt a nemességet értette) méltatlan, hogy múltját „a parasztok csalfa történeteiből vagy az igricek fecsegő énekeiből, mintegy álomképekben ismerje meg.”²⁰³⁶ Helyette az írások biztos híradásait ajánlja. Lényegében Anonymus már a *Prologus*ban előrevetítette az álomkép-gondolatot, amely Álmos születésekor megjelenik. Úgy véljük, az álomkép-gondolat nyomán feltételezhetjük, hogy az Álmos-történetet mégiscsak vagy a „parasztok hamis meséiből” vagy a jokulátorok által terjesztett történetek közül meríthette. Újabb kérdés: honnan származnak mindazok a történetek, amelyek Anonymus idején írott forrásból aligha voltak meríthetők. Egész sor történetet ír le a honfoglalás menetéről, amikor Árpád fejedelem környezetének előkelői meghódítják a Kárpát-medencét és olyan birtokokra tesznek szert, amelyeket „mind a mai napig” (értsd: Anonymus korában is) birtokolnak. Ha a szerző felfogása szerint kizárjuk a „parasztok meséit” és a jokulátor-énekeket, akkor másra nem gondolhatunk, csak az előkelő családok szóban átörökített családi-nemzetségi hagyományaira. Ezek éppúgy a szóbeli hagyományt jelentik, csak hogy a társadalom magasabb szintjén! Úgy tűnik, ez ellen a szerzőnek nincs kifogása, bár forrásait nem árulja el. Györffy György megállapítása szerint²⁰³⁷ Anonymus az István-kori államszervező harcok esemény-sorozatát örökölte meg. Illetve ebből az is következik, hogy a 13. század elején a magyar társadalom kollektív emlékezete a Szent István-i időszaknál régebbre nem nyúlhatott vissza. A megelőző időkből csak „álomképekkel” rendelkezett.

Kézainál a múltbeli események szelekciója másképp alakult. Terjedelemben többszörösen támaszkodott az olvasott anyagra: például Jordanes *Geticájára* és más írott – nem magyarországi – forrásra (Paulus Diakonus, Izidor stb.).²⁰³⁸ Terjedelme szerint is több figyelmet szentelt a megkeresztelkedés utáni időszaknak és saját korának (az 1279. évi kun törvények is tükröződnek benne). Egyedül Kézainál olvasható hagyomány a székelyek múltjára vonatkozó Csaba-történet, amelyet a hun és magyar események összeköttetéseként²⁰³⁹ az első könyv végén helyezett el. Ezzel szemben Anonymusnál csak az „Attila király népe”²⁰⁴⁰ kitétel szerepel. Kézai szelekcióját látjuk abban, hogy olyan elemeket választott ki a székely szóbeli hagyományvilágból, amelyet össze tudott kötni a másutt olvasottakkal, és ezáltal „hitelesítette” az elmondottakat.

Fikció. A történeti múlt fiktív elemekkel való kiegészítésének Anonymusnál nagyon sok példát lehet találni. A pogány múltra vonatkozóan az egyik legszembetűnőbb példa a vérszerződés leírása.²⁰⁴¹ A vérszerződés a nomád társadalom szokásos szerződési formája,²⁰⁴²

²⁰³⁶ SRH, I, 33–34. (Prologus) „Et si tam nobilissima gens Hungarie primordia sue generationis et fortia queque facta sua ex falsis fabulis rusticorum vel a garrulo cantu ioculatorum quasi sompnando audiret, valde indecorum et satis indecens esset.”

²⁰³⁷ GYÖRFFY György, *Honfoglalás előtti népek és országok Anonymus Gesta Hungarorumában*, in Uő, *Anonymus. Rejtély vagy történeti forrás*, Budapest, 1988, 67–100, különösen 92–93.

²⁰³⁸ SZÜCS, i. m., 420–427.

²⁰³⁹ SRH, I, 161–163, cap. 19–22.

²⁰⁴⁰ Uo., 77, cap. 37.

²⁰⁴¹ Uo., 39–41. (cap. 5–6.) Pl.: „Tunc ipsi VII principales persone communi et vero consilio intellexerunt, quod inceptum iterperficere non possent, nisi ducem ac preceptorem super se habeant.” „Akkor a hét fejedelmi személy közös és végérvényes döntésre jutott, miszerint a megkezdett utat csak úgy tudják véghez vinni, ha fejedelmet és parancsolót választanak maguknak.” *A magyarok cselekedetei...*, 12–13.

²⁰⁴² GYÖRFFY, *Rejtély...*, i. m., 54.; RÓNA-TAS András, *A magyarság korai története*, Szeged, 1995, 131–134.

lényegében egy fiktív rokonná fogadás ceremóniájaként értelmezhető. A vérszerződéshez kötött eskü tartalma viszont az 1200 körüli jogszemléletet tükrözi, amely az uralkodó és a hatalom részeseiként megjelenő előkelők közötti „szabályok” kialakulásáról árulkodik.²⁰⁴³ A nomád gyakorlatot akarta Anonymus hangsúlyozni, amikor kiemelte, hogy az eskü „pogány módra” (*more paganismo*) köttetett, a korabeli szemléletről pedig az oklevélformula alkalmazása árulkodik: „sújtsa örök átok” azt, aki megszegi. Kézai munkájának legfontosabb fikciója a hun–magyar azonosság állítása, illetve a két honfoglalás elképzelése, amely ugyancsak a szerző olvasmányélményein alapul. Fiktív továbbá az az útvonal is, amelynek mentén a hunok hadjáratait leírja, itt Kézai személyes tapasztalatai alapján állította össze az útvonalakat.²⁰⁴⁴

Az *elfeledett* múlt kategóriájába tartozik a magyar törzsek neve. Nem a szerzők feledtek meg róla, hanem a 13. századra kikoptak a társadalom emlékezetéből. A törzsszövetség hetes számát viszont még őrizte a kollektív memória: a hétmagyar (*Hetumoger*) elnevezést,²⁰⁴⁵ a törzsfők hetes számát (Anonymus: *septem principales persone*; Kézai: *septem capitanei*), vagyis az úgynevezett vezérnévsort. Különbözik egymástól a két krónikás vezérnévsora és eltér tőlük a krónikakompozíció adatsora is. A különbségek egy folyamatosan elhalványuló adatsort vetítenek elénk, ahol keverednek a valós személyek, a honfoglalás-kori tisztségek perszonifikált alakjai és egyes kalandozó vezérek neve.²⁰⁴⁶

Torzult hagyománynak nevezhető Anonymusnál az Emese „álomlátását” tárgyaló fejezetben Emese apjának névalakja: *Eneudubelianus*; valamint Álmos születésének helyszíne: *Dentumoger*. Később maga Anonymus ad más magyarázatot, a magyarok népére értelmezi a fogalmat: „A magyarok népe... amelyet saját nyelvükön *dentümogyernek* hívnak.”²⁰⁴⁷ Kézainál: „A szkíták országa... területileg egységet alkot, de kormányzás tekintetében három részre oszlik, *Barsatiára*, *Denciára* és *Mogoriára*.”²⁰⁴⁸ Az első valószínűleg a baskír torzult alakja, a második lehet azonos Anonymus *Dentumogerjével*, míg a harmadikban a magyar név rejlik. Lehet, hogy a Don folyó nevének torzult alakjával állunk szemben, de nem kizárt más folyónév megőrződése sem.²⁰⁴⁹

Anonymus és Kézai olvasmányai, műveltsége és keresztény szemlélete szűrőjén át szemlélte azt a pogány hagyományt, amelyet a 13. századig megőrzött a kollektív emlékezet. Ez a hagyomány önmagában is szelektív, hiszen sok minden elveszett belőle az eredetihez képest, torzultak és keveredtek a hely- és személynevek. A keresztény krónikások szemléleti „szűrője” pedig a töredékes hagyományból válogatott, átértelmezett és fiktív elemekkel töltötte fel a hiányzó ismereteket. Mindezek miatt állítja a magyar történettudomány, hogy a két szerző

²⁰⁴³ KRISTÓ, *Az Aranybullák...*, i. m., 39–41.

²⁰⁴⁴ SZÜCS, *Társadalomelmélet...*, i. m., 420–427.

²⁰⁴⁵ SRH, I, 33.; RÓNA-TAS András, *A honfoglaló magyar nép*, Budapest, 1996, 267.

²⁰⁴⁶ SRH, I, 41, (Anonymus cap. 6.), 165–167, (Kézai cap. 27–33.), 287–292. (krónikakompozíció cap. 28–34.)

²⁰⁴⁷ SRH, I, 34. (cap. 1.): „...Scithia enim maxima terra est, que Dentumoger dicitur...” „Szkítia ugyanis, amelyet Dentümogyernek hívnak, hatalmas föld.” *A magyarok cselekedetei...*, i. m., 10.; SRH, I, 39. (cap. 5.): „Gens Hungarorum... de gente Scithica, que per ydioma suum proprium Dentumoger dicitur, duxit originem.” „A magyarok... népe... a szkítáktól ered, amelyet a saját nyelvükön dentümogyernek hívnak.” *A magyarok cselekedetei*, i. m., 13.

²⁰⁴⁸ SRH, I, 146, (cap. 6.): „Sciticum enim regnum comprehensione una cingitur, sed in regna tria dividitur principando, scilicet Barsatiam, Denciam et Mogoriam.” *A magyarok cselekedetei...*, i. m., 93.

²⁰⁴⁹ *A magyarok cselekedetei...*, i. m., 52, 17. jegyzet

munkája sokkal inkább a 13. századi mentalitás- és társadalomtörténet számára elsőrangú forrás, a honfoglalást illetően viszont használhatatlan. Szembe kell néznünk azzal a ténnyel, hogy az általuk megalkotott magyar történet fikatív történelem, a pogány múlt „morzsáival” megtűzdelve.

A magyarországi műltszemlélet sajátosságai

A magyarországi történetírás sajátossága, hogy a 12. századi szűkszavúság után a 13. században a régió többi részéhez képest jelentősen bővült a pogány múltról szóló anyag. Ugyanakkor jelentős a kontraszt az időbeli „késés” (a 13. században lejegyzett történet) és a terjedelem között (Anonymus egész műve erről szól, Kézainál az Első könyv). Az eseményektől való távolságból következően jelentősebb a felejtés, elvesztek tudattartalmak, például a hetes szám ismert, de a törzsek neve nem. A „Hetumoger” személyi tartalmat nyer; a Dentümogyer földrajzi és perszonifikált jelentésben egyaránt szerepel. Ekkorra megváltozott a szemléletmód: a „parasztok csacska meséi” és a jokulátorénekek az úri nemzetség számára már nem „szalonképesek”, a családi-nemzetségi múlt viszont igen. Ez utóbbi éppúgy szóbeli hagyomány, mint az előző, de nem feltétlenül tartozik az előtörténethez: erőteljesen összemossódnak az egymástól különböző időben történt események. A megváltozott szemléletmód, a kereszténység felvétele is a régmúlt eseményei közé tartozott már ekkor, emiatt a pogány korszak vállalhatóvá lett. Érdekes módon a másik három területen már korábban is: cseh földön hosszabb a pogányságból a keresztény mentalitásba való átmenet; a lengyeleknél a pogány hagyomány kezdetben rövid és később – ugyancsak fikatív elemekkel – bővül, a Ruszban pedig a vallási szinkretizmus a krónika keletkezésekor még mindig valós – és valószínűleg tolerált – jelenség. A 13. századi két *Gesta Hungarorum* – amelynek Kézai által írott változata bekerült a 14. századi krónikakompozícióba²⁰⁵⁰ – a pogány hagyományhoz differenciáltabban viszonyult, a kor irodalmi követelményeinek és szellemi áramlatainak megfelelően. Az eredmény: a valós és kreált történetek többféle módszerrel (átértelmezés, fikció és az egyéb fentebb említettek) megalkotott kompozíciója, amelyek szétválasztásának kényszerű feladata a ma történettudományára hárul.

Úgy véljük, imént kifejtett gondolataink adalékul szolgálhatnak a további elemzésekhez, és alapját képezhetik egy részletesebb összehasonlító vizsgálatnak.

²⁰⁵⁰ KRISTÓ, *Magyar historiográfia...*, i. m., 84.

HOPPÁL MIHÁLY
(Budapest)

Magyar nemzeti jelképek és a kulturális identitás

A kultúrák önszabályozó mechanizmusainak egyike, hogy állandóan újra és újra meg kell erősítenie identitását. A közösség tagjainak emlékezetébe kell vésnie, hogy ők egy csoportot alkotnak. Az összetartozás tudatát bizonyos jelek és jelképek, jelképes értelmű cselekedetek, tárgyak és gesztusok segítségével erősítik meg az adott csoport tagjaiban. Vagyis a kulturális emlékezet jeleit időről időre fel kell idézni, számba kell venni. Nem lehet véletlen, hogy a közelmúlt években egész sor olyan kiadvány jelent meg, amelyeknek éppen az etnikus jelképek bemutatása volt a célja.²⁰⁵¹ Van köztük egészen részletes kulturális enciklopédia,²⁰⁵² melyet a távoli rokon nép, a számi népcsoportok (ismertebb nevükön a lappok) kulturális jellemzőiről állítottak össze, van köztük hivatalos összeállítás az Európai Unió államainak nemzeti szimbólumairól,²⁰⁵³ amelyek közül a nemzeti lobogót, a himnuszt, a kitüntetések jelképes értelmét, a nemzeti ünnepeket és emlékhelyeket ismertetik. Vagy egészen népszerű formában az úgynevezett hungarikumokat veszik sorra azzal a nem titkolt céllal, hogy a külföldiek számára érthetőbbé tegyék, hogy „milyen a magyar?”²⁰⁵⁴

Egy másik kötetben a magyar szellemi élet kiválóságai arra a kérdésre keresték a választ, hogy „mi a magyar?”²⁰⁵⁵ Az esszéik szerzői megválaszolták a kérdést, ki-ki a maga módján, a szkeptikus tagadás szemszögéből vagy a hagyomány folyamatosságának pozitív élményétől vezérelve. Érveik és ellenérveik között éppen azok a jelenségek szerepeltek argumentumként, amelyeket nemzeti jellemző tulajdonságokként magunkkal viszünk, amikor magyarságunk mellett érvelünk. A kiemelt és felnagyított közös jegyek azok, amelyek összefognak bennünket, akár önkéntelenül is.

Mint ahogy az étel, a hazai étek íze az, ami mindig felébreszti bennünk az emlékezést és azonosulást, ezért fontosak az olyan tanulmányok, mint Voigt Vilmos írása,²⁰⁵⁶ amely a folklórban az etnikus szimbólumok létrehozásáról értekezett. Csak a folklórszövegek, a hagyományos elbeszélések segítségével érthetjük a nemzeti jelképpé válás folyamatát. Azt a folyamatot, hogy miként válnak mitikus hőökké egyes alakok az 1848-as szabadságharc után a magyar népköltészetben.²⁰⁵⁷ Mint ahogy jelképpé magasztosult a magyar történelem több alakja is a folklór és az élő szájhagyomány közegeiben. Így az Árpád-ház szentjei, Szent László,²⁰⁵⁸ vagy Szent György.²⁰⁵⁹ Mint ahogy a népi kultúra egyes elemei időről időre az egész nemzet által is elismert szimbólumokká válhatnak. Ezt a problémát érdemes lenne

²⁰⁵¹ KAPITÁNY–KAPITÁNY 1999; HALONEN–ARO (toim.) 2005.

²⁰⁵² KULONEN–SEURUJARVI-KARI-PULKKINEN (eds.) 2005.

²⁰⁵³ *Állami és nemzeti szimbólumok...* 2005.

²⁰⁵⁴ KISS et alii szerk. 2005.

²⁰⁵⁵ ROMSICS–SZEGEDY-MASZÁK (szerk.) 2005.

²⁰⁵⁶ VOIGT 2001.

²⁰⁵⁷ KRÍZA 2001.

²⁰⁵⁸ MAGYAR 2005, 2006.

²⁰⁵⁹ JANKOVICS 2005.

elemezni, hiszen a jó példa erre a gulyás/pörkölt/paprikás „nemzeti étellé” válása,²⁰⁶⁰ vagy ahogyan a 17. századi hajdú tánc egyszer csak, a 19. századtól fegyveres pásztortánc lett, mind a közkatonák, mind pedig az arisztokrácia körében „szimbolizálva az ország hősies küzdelmét a török hódítás ellen”.²⁰⁶¹

A hetvenes évek második felétől egymás után jelentek meg a szimbolikus antropológiai módszerű elemzéseket tartalmazó kötetek, amelyek többnyire konferenciák anyagait adták közre – mintegy jelezve, hogy a régi szimbólumkutatás, mint a fönix, időről időre képes megújulni. Ezek az elemzések, ha a részleteket illetően eltérnek is, alapvetően egyetértenek abban, hogy a társadalmi valóság szimbolikus létrehozása a mindennapokban a köznapi tudás segítségével valósul meg. Éppen ezért a kutatók a köznapi életvilágot kezdték vizsgálni. Öröndöletes, hogy a térhasználatról egyre több értékes tanulmány lát napvilágot. A körülötünk lévő teret úgy használjuk, hogy ott mindennek jel értéke van és szimbolikus tartalommal töltődik meg a tér (pl. a ház körüli tér minden részlete).²⁰⁶² A társadalmi élet jelhasználati szabályai között szintén fontos jelentéshordozók a térbeli elhelyezkedés szabályai, az például, hogy ki hol ül egy lakodalomban (arról, hogy az étrend és az ülésrend milyen jelképes jelentést hordoz).²⁰⁶³ Az amerikai szociológiát megújító Csíkszentmihályi Mihály szinte minden munkájában egy mindennapi jelenséget vesz nagyító alá, így például a lakások tárgyai által létrehozott szimbolikus környezetet, tárgyvilágot vizsgálta.²⁰⁶⁴ A Kapitány házaspár a tárgyak szimbolikáját kutatta és megkülönböztettek használati, esztétikus és szimbolikus tárgyakat. Egyik fontos megállapításuk, hogy „a szimbólum az, ami összekapcsolja a tárgyi világot az emberrel”.²⁰⁶⁵

A köznapi élet jelenségei közül említhetnénk még két elemzést, melyek közül az egyik a temetési jelvényekről és a temetési menet hagyományos térszerkezetéről,²⁰⁶⁶ a másik pedig arról szól, hogy hogyan lett a kéményseprő alakja a szerencse jelképévé.²⁰⁶⁷

Az utóbbi időben fellendült a mindennapi kommunikáció egyik kísérőjelenségének, a gesztusoknak a vizsgálata is. Általában a legtöbb gesztusnak,²⁰⁶⁸ kézmozdulatnak, arckifejezésnek, a testnyelvnek meghatározott jelentése van, és ez a jelentés kultúránként, pontosabban népenként változik. Jó áttekintést ad a népenként eltérő jelentésű gesztusokról, arckifejezésekről a Hidasi Judit által szerkesztett kötet,²⁰⁶⁹ amelyben például az orosz metakommunikációs szimbólumokról több évtizedes tapasztalatai alapján Nanovszky György írt élvezetes tanulmányt.²⁰⁷⁰ Balázs Géza szerint magyar gesztusviccek is vannak.²⁰⁷¹

²⁰⁶⁰ KISBÁN 1989.

²⁰⁶¹ KISBÁN 1989, 32.

²⁰⁶² GRÁFIK 1974.

²⁰⁶³ HOPPÁL 1992, 71–77.

²⁰⁶⁴ CSÍKSZENTMIHÁLYI–ROCHBERG–HALTON 1981.

²⁰⁶⁵ KAPITÁNY–KAPITÁNY 2003, 73.

²⁰⁶⁶ TOMISA 1999.

²⁰⁶⁷ SZULOVSKY 2003, 119–128.

²⁰⁶⁸ HOPPÁL 2004, 153–167.

²⁰⁶⁹ HIDASI (szerk.) 1998.

²⁰⁷⁰ In: HIDASI (szerk.) 1998, 217–230.

²⁰⁷¹ BALÁZS 1999.

A minket körülvevő „szimbolikus univerzum” nemcsak irányítja és a jelképekkel legitimálja a mindennapok szerepelvárásait és megvalósításait, hanem a hétköznapiak leegyszerűbb eseményeit is gazdag jelentéstartalommal telíti. Ezért aztán érthető, ha a kutatók az idő- és térhasználat szimbolizmusától az ételek jelentésén át a ruházat jelképes értelméig, a különböző folklórszövegek, így például a mondák, siratók, mesék szimbolizmusáig sok mindent vizsgáltak. Különösen fontosak a társadalmi szokásokat, rítusokat és a vallási jelenségeket elemző munkák.²⁰⁷² Ezekből a tanulmányokból kitűnt, hogy a szimbolikus rendszerek és a szimbolizálás egyik fő funkciója a társadalmi kapcsolatok és az együttműködés elősegítése.

A szimbolikus interpretáció egyik legnagyobb hatású, de a legtöbb bírálatot is kiváltó mestere, Clifford Geertz szerint a kultúra a szimbólumokba ágyazott jelentések történetileg átörökölt modelljét, szimbolikus formában örökölt eszmék rendszerét jelenti, amelyek közvetítésével kommunikálnak az emberek, megőrzik és kifejlesztik az életre vonatkozó ismereteiket és viselkedésmódjaikat.

Egy kultúrában szimbólumokat kitalálni, a semmiből teremteni nem lehet, már csak azért sem, mert azok sohasem egyedül állnak, hanem éppen más jelképekhez való kapcsolatukban nyerik el jelentésüket. A konkrét kulturális kontextusban telítődik jelentéssel az adott szimbólum. Ily módon a szimbolizáció nem pusztán valaminek a helyettesítése valami – társadalmi használat által létrehozott – jelentés. Így a szimbólumokat csak jelképekkel együtt, a rendszer más elemeivel való folyamatos kölcsönhatásban érthetjük meg.²⁰⁷³

A szimbólumokkal és a szimbolikus cselekvés formáival foglalkozó kutatók abból az előfeltevésekből indulnak ki, hogy a társadalmi cselekvés meglehetősen szabályos, sőt bizonyos fókig megjósolható vagy megérthető a résztvevők és a megfigyelők részéről. A társadalmi lét során az egyén az emberekről, istenekről, kísértetekről, a lehetségesről és a ténylegesről, a jóról és a rosszról, a dolgokról és azok kapcsolatairól, összefüggéseiről, az intézményekről és szokásokról alkotott képzetekből, hiedelmekből állítja össze a világ képét, amely logikus és koherens azok számára, akik átélik. Ezt az egységes szerkezetet a kultúrában a szimbólumok rendszere fogja össze. Ez a szimbolikus univerzum, hasonlóan a rituális szimbolizmusához, szabályokat és mintákat ad az egyes élethelyzetek minőségeinek kifejezésére, a problémák megoldására, a társadalmi jelenségek helyes értelmezésére.

A jelkép- és hiedelemrendszer,²⁰⁷⁴ a világkép megtanulása az ember számára egyúttal a kultúrához tartozó értékrend elfogadását is jelenti. Az értékrend fogalmát a társadalomtudományokban általában az erkölcsi értékekkel azonosítják, tehát olyan kategóriák tartoznak körébe, mint a jó és a rossz, a bűn, a hála, a szeretet, a becsstelenség, az igazság, a hazugság, a becsület, az erkölcs fogalmai. A világ, a körülöttünk lévő természeti és társadalmi környezet elsajátítása. Leegyszerűsítve a folyamatot, két lépcsőben megy végbe: a megismerés és az értékelés szakaszaiban, mégpedig a társadalomban működő jelképrendszerek segítségével. Az első szakaszban a nyelv és a tapasztalatok útján elsajátítjuk a hiedelmek, a tudások, a hitek, a meggyőződések és az előítéletek rendszerét, majd ezeket azonnal elhelyezzük „világkép”-ünk egészében. Ebben az elrendezésben nyújt segítséget az értékrend és a jelképrendszer azáltal, hogy kész történetekkel, illetve bevésésüket segítve az emlékezet számára képekkel, jelekkel, jelképekkel áll rendelkezésünkre.

²⁰⁷² VOIGT 1990.

²⁰⁷³ HOPPÁL–NIEDERMÜLLER (szerk.) 1983.

²⁰⁷⁴ HOPPÁL 2006.

A hazai szimbólumkutatásnak új területe az etnikus és/vagy nemzeti jelképek iránti érdeklődés megerősödése. Minden bizonnyal nem kis része van ebben annak, hogy a nyolcvanas évek végétől felgyorsult politikai változások lehetővé tették a korábbi, pusztán történeti vizsgálatoknak egy szélesebb kulturális kontextusba való belehelyezését.²⁰⁷⁵ Elgondolásainak elméleti alapvetését az általa és mások által kidolgozott etnoszemiotikai módszerek adják. A magyar néprajzi kutatás, noha régóta foglalkozik az etnikus jelképek vizsgálatával, mégis elsősorban a kilencvenes években a Hofer Tamás által irányított nagyszabású kutatás eredményeit kell megemlíteni, amelyek a nemzettudat kialakulásáról és a nemzettudat „változó jelképei”-ről²⁰⁷⁶ szóltak. Voigt Vilmos, aki a hazai folklórkutatás vezető teoretikusa, több tanulmányában is érintette az etnikus jelképek szerepének fontosságát a folklórban, amikor megállapította, hogy a néphagyomány sok eleme etnikus jelképpé válhat és nagy ereje van a közösségi tudatban.²⁰⁷⁷ Az egyes tárgyak vidékenként fontos önazonosító jelek lehetnek, etnikus jelképekként működnek, ilyen lett a kopjafa a nyolcvanas évektől, még olyan területeken is, ahol nem volt annyira általános, pontosabban nem a díszes faragású, erdélyi mintákat követő formájúak.²⁰⁷⁸ A Felvidéken, a szlovákok között élő magyarok számára a kopjafaállítás a nemzeti hovatartozást kifejező jelkép lett a huszadik század vége körüli években. Nemcsak tárgyak, de egész vidékek is válhattak és váltak az egész ország jelképévé. Talán a legjobb példa erre a hortobágyi puszta, a pásztorokkal és azok jellegzetes képeivel nemzeti önazonosságunk jelképévé vált, s ezt a turizmus-ipar még csak erősíti.

A nemzeti jelképek sokoldalú vizsgálatát végezte el az elmúlt évtizedben Kapitány Ágnes és Kapitány Gábor *Magyarságszimbólumok* című nagysikerű munkájukban, hiszen az 1999-es első megjelenés óta eltelt években már a kötet harmadik, bővített kiadása is elfogyott.²⁰⁷⁹ A munka jelentőségére tekintettel részletesebben ismertetjük főbb eredményeiket. A *Magyarságszimbólumok* című munka a szerzőpárnak az MTA Szociológiai Intézetében még 1997-ben kezdett empirikus vizsgálatán alapszik, amelynek során egy ezer fős országos reprezentatív mintától kérdezték meg az adatokat. A kiinduló előfeltevés az volt, hogy minden közösséget jellemez és összetart az önmeghatározásnak bizonyos formája, amelynek jellegzetes megnyilvánulása a szimbólumok használata. A probléma az volt röviden, hogy „mi minden szimbolizálja a magyarságot, milyen önazonosító szimbólumok élnek ma a magyar népesség körében? A szerzők megkísérelték előítéletektől és ideológiai előfeltevésektől függetlenül vizsgálni a kérdést: „a magyarságot összekötő szimbólumok hogyan vannak jelen a valóságos magyarok mindennapi életvilágában?”²⁰⁸⁰ Munkájuk bevallott célja, hogy az eredmények talán fölhasználhatók lesznek egyszer a tárgyilagos nemzeti önismeret meghatározásában. Először természetesen azt kell tisztázni, hogy mi lehet/válhat ma a mindennapi élet elemei közül magyarságjelképpé.

Az eredményeket, a válaszok alapsorait mintegy harminc oldalon keresztül közlik, ezekből néhányat érdemes megemlíteni: a magyaros ételek listáját a gulyás vezeti a halászlé előtt; a magyarok itala a bor; a magyaros viseletben a nemesi eredetű ruhadarabok stabilizálódtak jelképes értékűvé. Jellegzetes magyar táj a Hortobágy és a Tokaj-Hegyalja; a folyók közül a Duna és a Tisza, a virágok közül a rózsa az első (a tulipán csak az ötödik, még a pipacs is

²⁰⁷⁵ VOIGT 1999.

²⁰⁷⁶ HOFER 1991, 1996.

²⁰⁷⁷ VOIGT 1999.

²⁰⁷⁸ LISZKA 2000, 150, 157–158.

²⁰⁷⁹ KAPITÁNY–KAPITÁNY 1999.

²⁰⁸⁰ KAPITÁNY–KAPITÁNY 1999, a harmadik kiadásban a 10. oldalon.

megelőzi!); az állatok között természetesen a ló vezet a jellegzetes magyar szürkemarha előtt (a turul csak a tizedik a rangsorban!); a tipikus magyar ember testes, izmos, zömök és sötéthajú, meg bajuszos. A magyarság legfontosabb nemzeti ünnepe március 15-e; a zenében a magyar nóta vezet a népdal előtt; a sportágak között még mindig a futball áll az első helyen, de már megjelent (igaz csak hetedikként) a lovasíjászat; a hungarikumok listáján az első a tokaji aszú. Az írók, költők között Petőfi és Arany, a történelmi személyiségek között Kossuth és Széchenyi áll az élen, az ő életük és munkásságuk jelképertékü a megkérdozettek számára.

A kötet további fejezeteiben „a válaszok rétegezottsége” kerül bemutatásra, vagyis az, hogy milyen értékek, milyen más preferenciákkal, milyen kor- és területi, valamint társadalmi csoportok számára jelentenek együtt szimbolikus értéket. Különösen érdekesek azok az adatok, amelyekben az egyes jelkép-választásokhoz a szerzők nemcsak területi csoportokat, de pártkötődéseket is hozzá tudnak rendelni.

Fontos továbbá, ahogyan az adatok alapján meghatározható az egyes korcsoportokhoz köthető szimbólumhasználat, valamint az iskolai végzettség szerinti preferenciák is. Ugyancsak jelentős különbségek figyelhetők meg a különféle foglalkozási csoportok között is. Nyilvánvaló, hogy az egyszerű munkások szimbólumvilága különbözik az egyes értelmiségi csoportokéitól, de most ebben a dolgozatban pontos százalékos adatok birtokában egészen konkrétan lehet beszélni a részletekről. Ez a hosszú fejezet az egyik kiemelkedően fontos része az egész munkának, sokszor és sokan fogják még fellapozni adatokért, és remélhetőleg idézni fogják sokféle szolid és megbízható következtetéseik miatt.

A történeti etnoszimbológia sok adata nem kerülhet közvetlenül megemlítésre, pedig olyan értékes adatokat és értelmezéseket lehetne itt megemlíteni, mint az egyes paraszti és nemesi eredetű ruhadarabok szimbolikus értékeinek megoszlása egy közvetlen identitásképző funkcióra és egy áttételesebb, történeti jellegű nemzettudatra. A ruhaviselet mindig is különösen alkalmas volt a társadalmi és etnikai csoportkülönbségek jelzésére.²⁰⁸¹ A szerzők az eredmények és az általános tanulságok megfogalmazásakor igen körültekintők és óvatosak. Minden lehetséges magyarázatot, értelmezést megemlítenek, s ha lehet, néha határozottabb, egyértelműbb magyarságkép megrajzolását várnánk a szerzőktől, éppen a hatalmas adatanyag birtokában. A szerzők munkája éppen azt célozza, hogy a konkrét anyag ismeretében és pontos adatelemzés után kirajzolódjanak azok a konkrét elemek, kulturális szimbólumok, amelyeket a magukat magyarnak valló emberek nemzeti jelképekként fogadnak el vagy azoknak tartanak. Ezeknek a kulturális elemeknek meglétét azért is nehéz tagadni, mert azok a mindennapi élet tárgyai, tényei. A nemzeti érzés lényegi elemei a mindennapi élet apróságaiban gyökereznek, mert éppen ezekből az apróságokból áll össze az, amit az antropológusok a *finnség*, a *németség*, az *osztrákság*, a *svédtség* vagy a *görögség* kategóriájába sorolnak.

A könyvnek ugyan nem fő témája a nemzetfogalom, se a nemzettudat elméleti elemzése, mégis a szerző(k) munkája hozzájárulhat egy valós (valóságon, adatokon alapuló) *magyarságkép* megrajzolásához, illetve megértéséhez. Világosan leszögezük, hogy nem a nacionalizmus jelképeit, hanem azokat az asszociációkat vizsgálják (empirikus módon), amelyek a mindennapi életben a *magyarságtudathoz* kapcsolódnak. Egyfajta tudati hagyomány ez, annak minden mai esetlegességével és történeti gyökereivel. A jelképek etnikus stílust hordoznak, s ezáltal az összetartozás tudatát erősítik. A népművészet jel- és képvilága, összefonódása a mesék és mítoszok jelképeivel, s végül a nyelvi képes beszéd fordulataival, együtt építi fel az etnikus közösség kultúráját, mert éppen az tesz egy csoportot közösséggé, hogy van saját nyelve, stílusa, vannak sajátos, maga alkotta jelképrendszerei. A kulturális örökség lényegében egy olyan szimbolikus világ, amelynek létrehozásában mindannyian részt

²⁰⁸¹ KORKES (szerk.) 1996.

veszünk. Jelképeink – mint már szó volt róla – kialakítják a mi világunkat, de mi is alakítjuk jelképeink világát. A szimbólumokban való gondolkodás, mint egy kitüntetett létmód (*a világban való benne levés*) a minket körülvevő világ megértésének az útja lehet – mondja a hermeneutikai tanítás.²⁰⁸² Fontos ez, hiszen a jelképhasználat terminusaiban a közösségi lét alapkérdései fogalmazódnak meg, a jelek és jelképek segítségével azonosítja magát a közösség, a közös nyelvhasználat fogja össze az egyéneket s teszi lehetővé az együttműködést.

Irodalom

Állami és nemzeti szimbólumok az Európai Unióban, Europa Institut–MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 2005.

BALÁZS Géza, *Gesztusviccek Magyarországon*, Jel–Kép 1999, 4. sz., 43–48.

CSÍKSZENTMIHÁLYI, M.–ROCHBERG-HALTON, E., *The Meaning of Things. Domestic Symbols and the Self*, Cambridge University Press, Cambridge, 1981.

GRÁFIK Imre, *Az udvar és ház mozgásvilága*, Néprajzi Értesítő 56. sz., 1974, 87–105.

HALONEN, T.–ARO, L. (toim.), *Suomalaisten symbolit*, Atena, Jyväskylä, 2005.

HIDASÍ Judit (szerk.): *Szavak – jelek – szokások. A nemzetközi kommunikáció könyve*, Windsor Kiadó, Budapest, 1998.

HOFER Tamás (szerk.), *Népi kultúra és nemzettudat*, Budapest, 1991. (A Magyarságkutatás Könyvtára VII.)

HOFER Tamás (szerk.), *Magyarok Kelet és Nyugat között. A nemzettudat változó jelképei*, Budapest, 1996.

HOPPÁL Mihály, *Etnikus jelképek: hagyományörzés egy zempléni és egy amerikai magyar közösségben*, Folklór Archívum 18. sz. 1989, 11–61.

HOPPÁL Mihály: *Etnoszemiotika*, Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen, 1992. (Néprajz egyetemi hallgatóknak 14.)

HOPPÁL Mihály et alii, *Jelképtár*, 7., bőv. kiad. Budapest, 2004.

HOPPÁL Mihály, *Folklór és hagyomány*, Gondolat Kiadó–Európai Folklór Intézet, Budapest, 2004.

HOPPÁL Mihály, *Hiedelem és hagyomány*, L'Harmattan, Budapest, 2006.

HOPPÁL Mihály–NIEDERMÜLLER Péter (szerk.), *Jelképek – Kommunikáció – Társadalmi gyakorlat*, Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Budapest, 1983.

JANKOVICS Marcell: *Csillagok között fényességes csillag. A Szent László legenda és a csillagos ég*, Méry Ratio–Helikon, Budapest, 2006.

KAPITÁNY Ágnes–KAPITÁNY Gábor, *Magyarságszimbólumok*, Európai Folklór Intézet, Budapest, 1999.

KAPITÁNY Ágnes–KAPITÁNY Gábor, „*Jelbeszéd az életünk*” 2. Osiris, Budapest, 2002.

KAPITÁNY Ágnes–KAPITÁNY Gábor, *Tárgyak szimbolikája*, Jel – Kép, 2003, 2. sz., 55–87.

KISS Noémi (et alii szerk.), *Milyen a magyar...? 50 hungarikum*, L'Harmattan, Budapest, 2005.

KISBÁN Eszter: *Népi kultúra, közkultúra, jelkép – gulyás, pörkölt, paprikás*, in *Életmód és tradíció* 4., MTA Néprajzi Kutatócsoport, Budapest, 1989.

²⁰⁸² RICOEUR 1962.

- KRÍZA Ildikó, *Etnikus szimbólumok az amerikai magyarok körében*, in EPERJESSY Ernő–KRUPA Endrás (szerk.), *A III. Békéscsabai Nemzetközi Néprajzi Nemzetiségkutató Konferencia előadásai*, Budapest–Békéscsaba, 1986, 494–500.
- KRÍZA Ildikó, *Hősök és mítoszok a szabadságharc után a magyar népköltészetben*, in CSÉVE Anna (szerk.), *A forradalom után. Vereség vagy győzelem*, Petőfi Irodalmi Múzeum, Budapest, 2001, 135–146.
- KORKES Zsuzsa (szerk.), *Viselet és történelem – Viselet és jel*, Petőfi Múzeum, Aszód, 1996.
- KULONEN, U.-M.–SEURUJÄRVI-KARI, I.–PULKKINEN, R. (eds.), *The Saami. A Cultural Encyclopaedia*, Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki, 2005.
- LISZKA József: *A (cseh)szlovákiai magyarság önmeghatározásának jelképrendszeréhez*, in BALÁZS Géza–VOIGT Vilmos (szerk.), *Jeles jogok – jogos jelek: Nyelvi jogok – Társadalmi konfliktusok*, Magyar Szemiotikai Társaság, Budapest, 2000, 149–158.
- MAGYAR Zoltán, *Az Árpád-ház szentjei*, Kairosz Kiadó, Budapest, 2005.
- MAGYAR Zoltán, *Szent György a magyar kultúrtörténetben*, Kairosz Kiadó, Budapest, 2006.
- PÁL József–UJVÁRI Edit (szerk.), *Szimbólumtár*, Balassi Kiadó, Budapest, 1997.
- RICOEUR, P., *The Hermeneutics of Symbols and Philosophical Reflection*, International Philosophical Quarterly II, 1962, 191–218.
- ROMSICS Ignác–SZEGEDY-MASZÁK Mihály (szerk.), *Mi a magyar?* Habsburg Történeti Intézet–Rubikon Kiadó, Budapest, 2005.
- SZULOVSKY János, *Füstfaragók. A kéményseprő mesterség kultúrtörténete*, Plusz Könyvek, Budapest, 2003.
- TOMISA Ilona, „Nyírfa kéregből zászlót is csinált...” *Adatok a zászlós kopjás temetés néprajzához*, in POZSGAI Péter (szerk.), *Tűzcsiholó (Írások a 90 éves Lükő Gábor tiszteletére)*, Táton Kiadó, Budapest, 1999, 591–601.
- VOIGT Vilmos, *Szemiotikai kultúra – a kultúra szemiotikája*, Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen, 1990. (Néprajz egyetemi hallgatóknak 4.)
- VOIGT Vilmos, *Kultúránk etnikus szimbólumai*, in KÉZDI NAGY Géza (szerk.), *Menyeruwa. Tanulmányok Boglár Lajos 70. születésnapjára*, A Kulturális Antropológiai Tanszék Évkönyve, Budapest, 1999, 315–319. (Szimbíózis 8.)
- VOIGT Vilmos: *Etnikus szimbólumok létrehozása a folklórban*, in UŐ, *A folklórtól a folklorizmusig*, Universitas Kiadó, Budapest, 2001. 221–238.
- VOIGT, V.–HOPPÁL, M., *Ethnosemiotic©Hungary*, European Folklore Institute, Budapest, 2003.

A magyar ballada és a koreai verses epikai formák

Míg a magyar szakirodalom különbséget tesz a népdal (azaz lírai műfaj) és a ballada (azaz epikus műfaj) között, addig korábban a koreai kutatók egyenlőségjelet tettek a népdal (*Minyo*) és az epikus ének (*Sösaminyo*) közé. Azonban az újabb szakirodalom már külön, önálló műfajokként vizsgálja őket. A koreai epikus ének formailag közeli rokona a népdalnak, hiszen versekbe szedett szövege van és ugyancsak dallamra énekelve adják elő. Lényegesen különbözök azonban a belső tulajdonságai: elsősorban nem érzelmekeket fejez ki, mint a népdal, és éneklője sem önmagáról beszél, hanem eseteket, történeteket mond el, olyanokat, amelyek többnyire nem az előadóval, hanem másvalakivel vagy másvalakikkel történtek meg. Tartalmát tekintve tehát epikus jegyeket hordoz. A hétköznapi élet eseményeit nem érdemes dalba szedni akkor, ha az elkészült mű nem kelt megdöbbenést gyászos tartalmával, vagy nem fakaszt jókedvre kivételesen mulatságos, újszerű beállításával. A koreai epikus énekek tehát, nem csupán tragikus, megható tartalmúak lehetnek, van közöttük vidám, humoros tárgyú epikus ének is (de nagyon kis számban) és ezek egyaránt kedveltek. De elengedhetetlen alapkövetelménye mindkét fajta epikus éneknek, hogy tartalmuk figyelemfelkeltő, rendkívüli és érdekes legyen.

Koreában az epikus énekek vizsgálata folyamatban van, ezért az ott jelenleg is folyó kutatásokra nagy hatással lesz a magyar balladakutatás metodikája. A koreai kutatók eddig csak egy viszonylag szűk anyagon vizsgálták a koreai epikus énekeket. Szakirodalomnak csak a koreai, az angol és a német műveket használták, eredményeik ezért sem lehettek teljesek. További egyoldalúság, hogy az epikus énekeket az angol és a skót balladák mintájára próbálták értelmezni, ezért ha kellett, át is alakították őket. A magyar balladakutatás komplett, rugalmas rendszerének alkalmazása a koreai epikus énekek analizálásában sokkal pontosabb eredmények elérését teszi lehetővé.

A magyar kutatók viszont a balladát mindeddig jellegzetesen európai műfajnak tekintik, és nem tudnak az európai kultúrkörön kívül fellelhető balladaszerű költészetről. Ezzel kapcsolatban négy szakirodalmi hivatkozásra utalnék. Az 1999-es magyarságtudomány kézikönyvének néprajz és folklór fejezetében a következőt olvashatjuk: „A ballada jellegzetesen európai műfaj, máshol – például Kínában – a kutatók megpróbálták kimutatni, de eredményük nem meggyőző.”²⁰⁸³ Az 1996-os irodalmi fogalmak kisszótára a következőt írja: „A fejlődésben megrekedt népeknél (pl. ázsiai népek) nem is jelenik meg, csak korlátozott formában alakult ki (...). A népballada főként francia, angol, német, olasz és magyar nyelvterületeken virágzott.”²⁰⁸⁴ „Ortutay Gyula véleménye szerint a ballada műfaj csak Európában és az európai kultúra hatása alá került területeken (...) található meg (...).”²⁰⁸⁵ Vargyas Lajos szerint „(...) egész Európa ismeri a balladát, (...) a nyugati népek pedig kivándorlásaik folyamán magukkal vitték gyarmataikra.”²⁰⁸⁶ Véleményem szerint pedig az irodalmi stílusjegyek vonatkozásában nincs gyökeres különbség a koreai epikus ének és a magyar ballada között, ezért alkalmasak

²⁰⁸³ *A magyarságtudomány kézikönyve*, szerk. KÓSA László, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1999, 753–754.

²⁰⁸⁴ *Irodalmi fogalmak kisszótára*, szerk. SZABÓ B. István, Korona Kiadó, Budapest, 1996, 41–43.

²⁰⁸⁵ KRÍZA Ildikó, *A magyar népballada – Fejezetek a balladakutatósból*, Debrecen, 1991, 13. (Folklór és Etnográfia 56.)

²⁰⁸⁶ VARGYAS Lajos, *Utószó*, in *Magyar népballadák*, Európa Kiadó, Budapest, 1994, 181–182.

arra, hogy összehasonlító elemzésnek vessük alá őket. A meglévő különbségek elsősorban az eltérő kulturális háttér sajátosságaiból fakadnak, de összességében a magyar népballada és a koreai epikus ének hasonló irodalmi jegyeket hordoz. Azt is meg kell jegyeznünk, hogy mind a balladában, mind az epikus énekben a szereplők érzelmi jutnak kifejezésre, legyen az öröm, vagy harag. Alapvető szenvedélyek, csodák, szerelem, gyűlölet, vágyak, öröm és bánat. A balladák és az epikus énekek kifejezési módja, valamint az általuk ábrázolt érzelmek erőssége és formája jelentősen különbözik egymástól, azonban mindkettő őszinte és mély érzelmeken alapul.

Mert milyen is a koreai epikus ének? Az epikus ének a koreai elbeszélő irodalom egyik szájhagyomány útján terjedő műfaja. Csakúgy, mint a népmese, a sösamuka (azaz a sámán elbeszélő ének) és a p'ansori (vagyis a regös elbeszélő ének), az epikus ének is egy szereplőkkel, cselekménnyel bíró fiktív történetet mesél el. Azonban műfajilag mégis különbözik a többitől. Az epikus énekek középpontjában egy különleges személy vagy esemény áll. A rövid lírai népdalokkal szemben az epikus énekek hosszabb terjedelműek, valamilyen konfliktust, és annak megoldását hordozzák magukban. Tartalmát tekintve epikus jegyeket hordoz magában. Az epikus énekek gyakorlati jelentőséggel is bírtak, mivel a vidéki falvakban élő nők szövés-fonás közben énekelték őket.

Az epikus ének módosított tragikum-felfogást tartalmaz, mert a nemesi társadalom helyett az egyszerű embereket állította a középpontba. Az antik görög dráma szerint a tragédia oka mindig valamilyen transzcendens dolog, tehát a végzet vagy Isten akarata, és ideológiailag megmagyarázható a bekövetkezése. Ezzel szemben az epikus énekben a tragédia egyszerű, prózai okok miatt következik be, és erős társadalombírálat is van benne, hiszen a társadalom visszasságait is igyekszik bemutatni.

Az epikus énekekben a szereplők egyszerű, hétköznapi emberek, akiknek vannak álmaik és céljaik, de kevés a valószínűsége, hogy ezek valóra is váljanak. Hiszen ők egy alacsony társadalmi osztály tagjai, s így sok nehézséggel kell szembenézniük. Gyakran igen keserű tapasztalatok jelennek meg a művekben. A konfliktusok a valós emberek problémáit tükrözik, és a végkimenetelük is a való élet törvényszerűségeit követi. Az ideológiai konfliktusok könnyen feloldhatók lennének a gondolkodás megváltoztatásával, de a való élet nehéz helyzeteit már nem ilyen egyszerű megoldani. A hétköznapi életből fakadó csalódottság objektív szempontként jelentkezik az egyszerű emberek számára. A nép számára fontosabb a problémát megoldani akarás megjelenítése, mint az, hogy azt egy csupán képzeletbeli síkon megnyugtatóan feloldják. Ezek az emberek megpróbálják elfogadni és kezelni csalódottságukat, kiábrándultságukat. Sőt, azt is mondhatjuk, hogy az egyszerű emberek viselkedése, problémákhoz való hozzáállása hűen tükröződik az epikus énekekben. Az epikus ének más elbeszélő műfajokhoz hasonlóan az emberek közötti konfliktusokra épít, melyekből kibontakozik a cselekmény. A történet fokozatosan fejlődik, míg a fordulóponton, illetve a tetőponton keresztül eljutunk a végkifejletig.

Szereplőválasztás tekintetében a magyar népballada jóval heterogénebb. A magyar balladák hősei ugyanis a feudális társadalom szinte minden rétegéből származhatnak. Ezzel szemben a koreai epikus énekek középpontjában a család tagjai, a rokonok és közeli ismerősök állnak, és mindannyian közemberek. Azonban közös jellemvonása a magyar népballadának és a koreai epikus éneknek az, hogy a központi szereplő legtöbbször nő. Ezen túlmenően mindkettő olyan eseményt jelenít meg, amely az előadó és a hallgatóság érdeklődését fenntartja. Ugyancsak jellemző rájuk, hogy egy drámai cselekményt állítanak a középpontba. Mivel alkotóik és előadóik egyszerű emberek voltak, ezért a népköltészet legalapvetőbb jellemvonásait hordozzák. A rímtelen, nyolcszótagú sorok a magyar ballada alapmintáját jelentik, amely a koreai epikus énekekre is jellemző, akárcsak a felező nyolcasok.

A koreai epikus énekekben és a magyar népballadákban is viszonylag kis szerepet játszik a misztikum. A végkifejletük többnyire szomorú, tragikus. Mindkettőt leggyakrabban szövés-fonás közben énekelték. Stilisztikailag jellemző rájuk a párhuzamosság, refrének jelenléte, sztereotípiák alkalmazása. A drámai jellegű párbeszéddek is gyakoriak, bár ez a magyar balladákban nagyobb hangsúlyt kap, mint a koreai epikus énekekben. A homályosság, szaggatottság viszont egyaránt jellemző rájuk. Az előadók és a hallgatók miatt a kifejezőmód egyszerű, alaptémájukat a való világból merítik. A magyar ballada és a koreai epikus ének szereplői között egyaránt vannak jók és rosszak, bűnösök és ártatlanok, akárcsak a valóságban. Ezek a művek mindenekelőtt az emberi érzéseket akarják kifejezni, a saját egyszerű problémájukat, történetüket állítják a középpontba. A ballada hőse olyan egyszerű ember, aki hétköznapi problémákkal küszködik, érzi a fájdalmat, az örömet. A német, angol balladák szereplői társadalmilag tágabb halmazt alkotnak, gyakori köztük a magas társadalmi osztályú személy is. Ezenkívül a problémák is sokkal nagyobb horderejűek, a megoldások pedig sokkal véresebbek, drasztikusabbak.

Összehasonlítva a koreai epikus énekek és a magyar népballadák belső jellemzőit, először is megállapíthatjuk, hogy témáikat illetően hasonlóságot mutatnak: mindkettőben különféle családi jellegű problémákról van szó, mint például viszályok, állandó súrlódás a férj családjának tagjaival, küszködés és tönkrement életek. Általánosan megállapíthatjuk azonban, hogy a magyar balladákban kiterjedtebb életteret találunk, mint a koreai epikus énekekben, és a leírt események is jóval rémesebbek és véresebbek. Ezzel ellentétben a koreai epikus énekek szereplőinek élettere nem lépi túl a családot, a rizs- vagy egyéb földeket, és a közeli hegy határait, és az ábrázolt események is a családra, az életkörülményekre, az étkezésre, valamint a ruházzkodásra korlátozódnak.

A szereplőválasztás is ennek felel meg. A magyar balladák hősei a feudális arisztokrácia minden rétegéből származhatnak: lehetnek uralkodók, királynők, hűbéreseket, címmel rendelkező nemesek, királyok, hűbérurak, katonák, lovagok, jobbágyok, átlagemberek, kereskedők, munkások, szolgák, betyárok, bűnözők és erkölcsben elfajult emberek is. Ezzel szemben a koreai epikus énekek középpontjában a család tagjai, a rokonok és közeli ismerősök állnak, és mindannyian közemberek. Ez a koreai epikus énekek egyik jellegzetessége.

Sem a magyar balladában, sem a koreai epikus énekekben nem dominálnak a retorikai alakzatok. Ez azt jelenti, hogy a két műfaj irodalmi stílusát tekintve egyszerű, mivel a mindennapi beszéd is egyszerű. Ezt bizonyítja az a közös jellemző is, hogy mind a ballada, mind az epikus ének egyszeri eseményre koncentrál. Mindkét műfaj közös eleme, hogy a történetet az író vagy énekes érzelmek bevonása nélkül mondja el. Ez az egyszerű irodalmi stílusra utal. A koreai epikus énekekben túlnyomórészt a mindennapi családi életre vonatkozó szavak fordulnak elő. Ezzel szemben kevés a társadalmi aktivitással kapcsolatos szó és kifejezés.

Mind a balladában, mind az epikus énekekben a szereplők érzései jutnak kifejezésre, legyen az öröm, vagy harag. Alapvető szenvedélyek, csodák, szerelem, gyűlölet, vágyak, öröm és bánat. A balladák és az epikus énekek kifejezési módja, valamint az általuk ábrázolt érzelmek erőssége és formája jelentősen különbözik egymástól, azonban mindkettő őszinte és mély érzelmeken alapul.

A koreai epikus ének és a magyar népballada mindig valamilyen drámai eseményhez kapcsolódik. A cselekmény kibontakozását és kifejtését tekintve a népballadában gyakran találhatunk olyan példákat, amelyek drámai módon és koncentráltan ábrázolnak egyetlen eseményt vagy helyzetet, egy szálon futó cselekményt. A balladában leírt esemény többnyire közvetlenül, fokozatosan fejlődik ki, és hirtelen végkifejletet ér el.

A strófaismétlő szerkezet fontos elem mind a balladákban, mind a koreai epikus énekekben, és más ismétlődésfajtákkal együtt meglehetősen egyformán használatos mindkét esetben. Az ismétlő szerkezetnek az a funkciója, hogy állandóan ébren tartsa a figyelmet. További funkciója lehet a nyomatékosítás, de az sem zárható ki, hogy a memorizálást, a könnyebb emlékezetbe idézést segítette a szóbeli terjedés korszakában. A következő részletek a férj családjánál élő feleség nehézségeit szemléltetik, néhány tipikus példán keresztül.

A mező oly zsúfolt, mint az előkert,
A gyomok rajta, mint a vad hegyek.
Egész nap kapálom, centiről centire.
De már itt az ebéd ideje.
„Mező munkásai!”
„Térjünk haza, vár a terített asztal.”
Hazatérek, de ím, kijő férjem apja,
Sebesen, mint a villám, s rám rivall.
„Hát ezt hívod jól végzett munkának?”
És haza mersz állítani, gondolván, hogy megszolgáltad az ebédet!”
Hazatérek, de ím, kijő férjem anyja,
Ingatag léptekkel, mint egy beteg madár, képe, mint a tök.
„Hát ezt hívod jól végzett munkának?”
És haza mersz állítani, gondolván, hogy megszolgáltad az ebédet!”
Hazatérek, de ím, kijő a legidősebb báty felesége
Csípőjét riszálva, s rám kiált.
„Hát ezt hívod jól végzett munkának?”
És haza mersz állítani, gondolván, hogy megszolgáltad az ebédet!”

Cho Dong-il tekintette először önálló műfajnak az epikus éneket *Tanulmány az epikus énekekről* (*Sōsa minyo yōngu*) című 1970-es könyvében.²⁰⁸⁷ Ő Kyongsang megye északkeleti részén, terepmunkával gyűjtötte össze a műveket. Ez tradíciókban gazdag vidék, amelyet földrajzilag meglehetősen izolált a Taebek-hegység. Mivel csak itt folytatott beható kutatásokat az epikus énekek területén, ezért azt a konklúziót vonta le, hogy csak ebben a térségben vannak epikus énekek, s ezek kialakulását a speciális földrajzi környezet lakosságra kifejtett hatása eredményezte. Lee Jeong-ah az 1992-ben publikált *Study of the Narrative Folk Songs* tanulmányában²⁰⁸⁸ úgy vélekedik, hogy Cho Dong-il keleti területen végzett vizsgálódásának fő oka az, hogy a nyugati területeken honos p’ansori (azaz regös elbeszélő ének) hiányzik a Kyongsang megye északkeleti részén, és Cho Dong-il feltételezte, hogy az izolált Taebek-hegységben létezik olyan epikus ének, amely helyettesíteni képes a hiányzó p’ansorit. Ez az elmélet alighanem helytálló, mert az epikus ének nem feltétlenül a földrajzi elhelyezkedés befolyására alakult ki, s ezért inkább funkcionális szempontból kell megvizsgálnunk ezt a kérdést. Véleményem szerint Cho Dong-il álláspontja azért egyoldalú, mert zömmel angol és német szakirodalom alapján próbálja beazonosítani és meghatározni ezeket a műveket. Seo Young-sook kutató azonban minden kétséget kizáróan bebizonyította, hogy az epikus énekek azokon a területeken is elterjedtek, ahol eredetileg csak a p’ansori volt népszerű. Seo Young-sook munkája alapvető fontosságú, de elköveti azt a hibát, hogy továbbra is ragaszkodik ahhoz a kiindulási ponthoz, hogy az epikus énekek előfordulásának alapkövetelménye a zord

²⁰⁸⁷ CHO Dong-il, *Sōsa minyo yōngu* (Tanulmány az epikus énekekről), Kemyung University Press, 1970.

²⁰⁸⁸ LEE Jeong-ah, *A Study of The Narrative Folk Songs*, Seoul, The Graduate School of Ewha Womans University, 1992. (Diplomamunka Master of Art fokozaton)

környezet.²⁰⁸⁹ Mint ismeretes, az európai balladakutatásban is hosszan tartotta magát az a vélekedés, hogy a derűsebb románc inkább a déli, földközi-tengeri környezet terméke, míg a ballada, a maga tragikus zordságával, homályosságával az északi országok költészetében (Anglia, Skócia, Dánia) terjedt el. A hegyes, vad vidék mint balladatermő miliő – sokak szerint – a székely ballada hátterében is ott van.

Pi Chyun-deuk és Sym Myung-ho koreai kutatók az eredetileg strófátlan koreai epikus énekek szövegeit próbálták rímessé és strófássá tenni az angol-skót balladák mintájára.²⁰⁹⁰ Érdemesnek tartom a nyolcszótagú verssorok elemzésére vonatkozó kutatásaikat, mert ez a magyar ballada alapképletét is jelenti. Nem vették azonban figyelembe, hogy a strófás szerkezet nem alapkövetelménye annak, hogy egy művet epikus éneknek tekintsünk. Tévedésükre rávilágít az is, hogy a székely balladák is legtöbbször strófátlanok és rímtelenek, mégis minden kétséget kizáróan balladának tekinthetjük őket.²⁰⁹¹ Fenti véleményemet a magyar balladakutatás eredményei is alátámasztják.

Kutatásaim egyik legfontosabb eredményének tartom azt, hogy az általam végrehajtott elemzéseket, a magyar hangsúlyos verselés szabályai szerint, elsőként végeztem el koreai epikus énekeken. Mivel az ütemhangsúlyos verselés szabályai szerint én elemzek először koreai műveket, ezért mindenekelőtt szükségesnek tartom, hogy a magyar ütemhangsúlyos verselés *ütem* alapfogalmát a koreai epikus ének fogalomtárába átültessem. A magyar verselésben azt a versegységet, amely hangsúlyos és hangsúlytalan szótagokból kapcsolódott össze, tömbnek nevezzük. Az tömb kifejezés ugyanis teljesen ismeretlen a koreai verselemzés metódusában. Nem akarom azonban a magyar verselemzésben honos tömb szót változtatás nélkül az idegen koreai környezetbe átemelni. Ezért integratív megoldásként javaslom, hogy a magyar tömb szó megfelelője a koreai verselemzés módszertanában a tömb szó legyen.

Az epikus ének verselése tisztán a szótagokra épül, csakúgy, mint az összes többi koreai költeményé. Az epikus énekforma a régi koreai népköltészetből való kifejlődés nyomait mutatja. Egy régi koreai népdal 2 sorból áll, egy sor pedig 4 koreai tömböt tartalmaz. Egy koreai tömb 3, 4 vagy 5 szótagból áll. Az epikus énekben ugyanannyi koreai tömb található, mint a régi népdalokban. Tehát a három- vagy négyszótagú tömb, amely a tradicionális koreai tömb alapvető hosszúsága, a levegővételt tekintve épp megfelelő egy epikus ének éneklő koreai énekes számára. Cho Dong-il szerint a koreai epikus énekek olyan négytömbű verssorokból álló költemények, amelyek nem oszthatók strófákra. Az egy verstömbhöz tartozó 4 szótag a standard típus, ez a leggyakoribb. Ettől azonban lehetnek eltérések, a szótagok száma valójában 2–6 között váltakozik.

A koreai epikus énekekre vonatkozó hangsúlyos verselési vizsgálataim alapján kijelenthetjük, hogy a koreai epikus ének strófás szerkezettel rendelkezik. Két sor alkot egy strófát, melyben a standard típusban soronként két, tömbnek megfelelő tömböt találunk. A tömbök száma tehát standard sortípus esetén kettő, így a kétsoros strófa esetén a strófánkénti standard tömbszám összesen négy. Az epikus ének kéttömbű, tömbönként 4 szótagos metrikai kompozíció. Ezt a magyar verstanban ősi nyolcas néven definiálják.

²⁰⁸⁹ SEO Young-sook, *Type-Classification And Existent Aspects Of Folk Ballads In Jeonnam District*, Studies of Korean folksongs XIII., 2004.

²⁰⁹⁰ PI Chyun-deuk–SYM Myung-ho, *A Comparative Study of English and American Folk Ballads and Korean Narrative Folk Songs*, Seoul, Seoul National University, 1971.

²⁰⁹¹ BALASSA Iván–ORTUTAY Gyula, *Magyar néprajz*, Corvina Kiadó, Budapest, 1979, 516.: „az alföldiek dallamosabbak, líraiabbak, mint az erdélyiek, melyeknek epikai jellege szembeötlőbb, az alföldiek versszakosabb és rímeseek, míg az Erdélyrésziek gyakran versszak és rím nélküliek, s megelégszenek a sormetszet, a hangsúly, betűrím és a gondolatritmus versteremtő eszközeivel.”

1 1 1 1 || 1 1 1 1
Hán Szál Mag A A Má Csúk Kó
 (Egyéves korában édesanyja meghalt)

1 1 1 1 || 1 1 1 1
Dú Szál Mag A Á Pá Csúk Kó
 (Kétéves korában édesapja meghalt)

A fentebb idézett példában láthatjuk illusztrálva, hogy a magyar tömbhöz hasonlóan a koreai tömb esetében is a hangsúly az első szótagra esik. Az eredeti „atom”, a *Hán* és az *A* itt már három másik szótaggal kapcsolódik. Az első szótag, a *Hán* és az *A* nyomatékosabban ejtett, mint a *Szál Mag A* és *Má Csúk Kó*. Vagyis egy hangsúlyos szótagra három hangsúlytalan következik. Tehát a *Mag A* szóban is a *Mag* nyomatékosabb, mint az *A*. De ezt a hangsúlyt szinte teljesen elnyeli a négyes szótagcsoport első tagjának a *Hán*-nak a hangsúlya. Ez a négy szótag együtt az első szótagot hangsúlyozza: *Hán Szál Mag A*. Egy hangsúlyos és három hangsúlytalan szótag: *A Má Csúk Kó* – ez ugyanilyen kapcsolata a hangsúlyos első és a rákövetkező három hangsúlytalan szótagnak. A fentebbi példa hangsúlyainak kijelölését logikai érvek is bizonyítják. Mivel bátran kijelenthetjük, hogy a legfontosabb szempontok alapján a koreai epikus ének nagyon közel áll a magyar népballadához (jóval közelebb, mint az angol-skót balladákhöz), ezért az elemzésük során meghatározó szerepet tölt be az összehasonlító munka, tehát fontos a komparatisztika lehetőségeinek vizsgálata.

Határozott álláspontom az, hogy a koreai epikus ének irodalmi fogalmát ugyanúgy ki kell bővítenünk, ahogy azt a magyar balladakutatók a magyar népballadák kapcsán, szerencsés módon, már megtették. Mindez ugyanis további segítséget fog jelenteni összehasonlító elemzésünk lefolytatásában.

Jelen munkám nem tekinthető kutatásom lezárásának. A későbbiek során szeretném bevonni vizsgálataimba más kelet-közép európai népek balladakutatóinak eredményeit is. Bízom abban, hogy munkám a meglévő hiányosságok ellenére is fontos lesz a koreai epikus énekek kutatásában, és hozzájárul ahhoz, hogy a magyar és a koreai nép még jobban megértse egymás kultúráját, ezáltal közelebb kerüljenek egymáshoz, és a hagyományosan jó magyar–koreai kapcsolatok még tovább erősödjenek.

A szatmári svábok identitásának dilemmái

A folklór-hagyomány szerepe az önazonosság meghatározásában²⁰⁹²

A nemzetiségi és etnikai csoportok identitásának vizsgálata és az önazonosság kifejező erőinek értelmezése az antropológia, a szociálpszichológia és a néprajztudomány számára is kiemelt figyelmet érdemlő kutatási területté vált a 20. század második felétől napjainkig. Az identitás fogalmának általános jellemzésétől az identitástípusok meghatározásán át egészen az egyéni és a csoportos identifikáció funkciójának leírásáig és működésük, mechanizmusuk analizálásáig érdekesebbnél érdekesebb szakirodalmi publikációk születtek. Ezeket a munkákat áttekintve két fontos megállapításra jutottam. Elsőként leszögezhető, hogy a szakkutatások különböző sémákat adnak meg az identitás tartalmára és formai megnyilvánulására. Másrészt, ezeknek az elméleti gondolatokra és empirikus vizsgálatokra támaszkodó értekezéseknek csak egy része foglalkozik a nemzeti és etnikai identitást kifejező folklór-alkotások szerepének értelmezésével. Ezek felhívják a figyelmet arra, hogy egy etnikai csoport identitásvizsgálatánál kiemelten kell a meglévő – esetleg korábban keletkezett és átörökölt, vagy újonnan formálódó – folklór-hagyományra fókuszálni. Ennek apropóján a szatmári svábok identitásának dilemmáira az általam gyűjtött folklór-anyag példáján hívom fel a figyelmet. Szatmári kutatásaimat 2003-ban kezdtem az első sváb telepese faluban, Csanáloson, majd később Mezőpetriben. Kutatásaim során célom volt a két településen szinkrón és diakrón módon feltárni annak a sváb származású generációnak a fennmaradt szellemi értékeit, akik a vizsgálat időpontjában 60-80 év körüliek voltak. Ezáltal képet kaphattam az 1950–60-as évek társadalmi életének folklórjáról és az akkori sváb közösség azonosságtudatáról.

Legyen ez egy figyelemfelkeltő, problémafelvető tanulmány, melynek első része a folklór-hagyomány identitáskifejező elméleti téziseinek problematikájára reflektál, majd a szatmári svábok rövid történeti és etnográfiai ismertetője után az 50-60 évvel ezelőtti tradicionális társas összejövetelek folklórján keresztül körvonalazza a szatmári svábok identitásának strukturális dilemmáit három korosztályra bontva (gyermekkor, ifjúkor, felnőttkor). Mivel a társas alkalmak fontos hagyományátadó közegnek számítottak mindhárom életszakaszban, az idevonatkozó folklór-jelenségek részben magukon hordozták és visszatükrözték a még meglévő sváb azonosságtudat tartalmát.

Amikor a tradíció megszokott formájában egy-egy kultúrelem átadásra került, akkor természetes volt, hogy az átvevő egyén a maga normáinak megfelelően alakította, szabta egyénire. Az alakító sémákat attól a közösségtől kapta, amelyben szocializálódott. Tehát az adott etnikai csoport elvárásainak megfelelően – olykor nem tudatosan vagy csak kimondottan speciális helyzetben tudatosan – önmaga és etnikai csoportja tudati mintáit, önazonosságát fejezte ki valamilyen alakzatban. Elsősorban ezek olyan formációk voltak, amelyek a szokások megnyilvánulásaiban voltak érzékelhetők legtisztábban. Amíg a szokáscselekmények elsődlegesen a cselekvést és a tevékenységi formát foglalták magukba, addig másodlagosan magukon hordoztak mindig valamilyen népköltészeti alkotást. Ezek az alkotások a cselekvés értelmezésében, tudatosításában, esetleges megkönnyítésében, vagy csak a szórakozási funkció kifejezésében játszottak szerepet. Erre volt nagyon találó Ujváry Zoltán megfogalmazása, miszerint „a szokások különböző területei és a népköltészeti műfajok különösen alkalmasak

²⁰⁹² A szerző szatmári sváb kutatását az Universitas Alapítvány, a freiburgi Johannes-Künzig-Intézet, az MTA-DE Néprajzi Kutatócsoport és az OTKA AT 049349 számú pályázata támogatta.

az egyéni és csoportidentitás megtartására és elmélyítésére”.²⁰⁹³ Ha azonban az etnikus tudat megtartásáról és elmélyítéséről beszélünk, meg kell határozni létezésének és eleve a kialakulásának lehetőségét, és meg kell vizsgálni, hogy a „szellemi javak” milyen szerepet játszottak és játszanak benne.

Az egyes népcsoportok etnikus létének kohéziós erejét elsősorban az egység, az egy töről fakadás tudata, az eredetmítoszok és legendákból ismert közös „történelmi múlt” adta. Egy közösség számára az eredet alapvető, az összetartozást és az egységüket lépten-nyomon bizonyító kognitív etnikai szimbólum. Az eredet tagadhatatlanul az első kiindulópontja volt a népcsoport tudati létének. Az etnikai és kulturális tudat ezen alappillére – amely a keletkezés pillanatában még csak egyetlen szüzsével volt feltöltve – a formálódó népcsoport szellemi tudásában az idők folyamán fokozatosan gazdagodott. További, később önálló folklórműfajjá váló specifikus elemek kapcsolódtak hozzá, amelyek sajátos etnikai szimbólumokat vettek fel és kialakítottak egy egyedi jelentésrendszert,²⁰⁹⁴ amely az adott népcsoport etnikai azonosságtudatát strukturalta. Ez a tény egyértelműen alátámasztja a folklór jelentőségét az identitás vizsgálatában.

A 20. századi, új életforma ráébresztette az individuumot arra a téves elgondolásra, hogy úgy is részese lehet egy közösségnek, ha az egyéni identitáskonstrukcióját képező elemek és jelképek nem felelnek meg teljes mértékben a csoportéval. Ekkor szelektálni kezdte az újonnan beáramló etnikus jeleket, melyeket leghamarabb szellemi igényeihez alakított és újonnan létrejött ízléséhez igazított.²⁰⁹⁵ Tudását nem elsődlegesen a közösségnek megfelelő értékekkel és nem a múltbéli kulturális örökségből fakadó elemekkel bővítette, hanem más – sokszor idegen vagy másik népcsoportéhoz tartozó – forrásból eredő jegyekkel gyarapította. Az új értékrend új szituációt alkotott, amelyben a már meglévő folklórrendszer egysége megtört, elemeire bomlott és másképp épült be az új közegbe.²⁰⁹⁶ Ezek a folklórelemek már nem viselték magukon az eredeti etnikus identitás jelképeit, így a közösség önazonosságának stabil konstrukciója bomlásnak indult. Azoknál az etnikai csoportoknál, amelyek más népekkel való együttélésük kapcsán közvetlenül kölcsönhatásba kerültek egy eltérő kultúrával, a bomlás folyamata felgyorsult, és ez a tény méginkább nehezítette az egyes nemzedékek közötti kulturális örökség átadását. Bindorffer Györgyi szerint az etnikai csoport túlélése akkor lehetséges, „...ha a múltba ágyazott etnikai identitás jelenidejűsége biztosított, vagyis az átvevő generációk a tradíciókat, értékeket, jelképeket és mítoszokat egyrészt funkcionálisan be tudják építeni identitáskonstrukciójukba...”²⁰⁹⁷. Multi- és interkulturális közegbe kerülve a beépítés folyamatából kieshetnek bizonyos elemek, elkezdődhet az identitás konstrukciójának módosulása. Ha a tudati szféra fokozatosan engedi be az olyan idegen elemeket, amelyek a szomszédos népcsoporttól származnak, akkor ezzel kezdetét veheti az asszimilációs folyamat, amely mindaddig nem teljesedik be, amíg az adott népcsoport szellemi tudásában megvannak az etnikai jegyek és azok funkcionálisan hatnak is.

Hogy miért is bizonygatta már korábban több neves néprajzkutató és tudós a folklór jelentőségét az önazonosság kifejezésében? Éppen azért, hogy mások is felismerjék, hogy az identitás fogalmának megközelítése a folklórhagyomány vizsgálata nélkül görbe tükröt eredményezhet. A folklór a néprajztudomány azon ága, amely magán hordozza egy-egy népcsoport eredendő tudatát, azokat az ősi jegyeket, motívumokat, amelyek a kezdetektől fogva meghatározták, behatárolták őket. Ezek az ősi elemek olyan erősen beivódtak a tudati

²⁰⁹³ UJVÁRY Z. 1991, 16.

²⁰⁹⁴ BODÓ J. 1991, 69.

²⁰⁹⁵ FARAGÓ J. 1995, 107.

²⁰⁹⁶ BODÓ J. 1991, 69.

²⁰⁹⁷ BINDORFFER Gy. 2001, 344.

szférába, hogy egy etnikai csoport beolvadásakor ezek tűnnek el utoljára, és mivel a folklórban élnek legtovább, ezért a folklór alkotások válnak a csoport etnikai identitását kifejező, szinte legkésőbb eltűnő eszközeivé.

A szatmári svábok etnikai identitáskonstrukciójának alakulása jelen pillanatban is vizsgálatom tárgya, így tanulmányommal egyelőre csak a sváb mitudat módosulásának problematikájára szeretném felhívni a figyelmet. A 31 szatmári sváb faluból az általam kutatott két település Romániában található. Csanálost már 1712-ben betelepítették svábokkal, Mezőpetribe viszont csak 1740-ben érkeztek az első sváb telepesek, akik nem közvetlenül Németországból jöttek, hanem már korábban letelepedtek más falvakban, ahonnan feltételezhetően az etnikai összetűzések miatt el kellett költözniük.²⁰⁹⁸ A telepesek beköltözésével a már meglévő magyar–román–cigány–ruszin etnikai kép színesedése valósult meg. Ezáltal egy speciális etnikai kontaktzóna jött létre mind az egykori Szatmár vármegye régiójában, mind az egyes, svábnak titulált településeken. A történelmi hatások, a magyarok magyarosítási és a románok németesítési folyamata, a kulturális keveredések és az idő eltelte ellenére a telepesek leszármazottai igyekeztek sváb eredettudatukat megtartani. A kulturális integrálódás folyamatában azonban a sváb identitáskonstrukció nagy mértékben formálódott. A szatmári svábok identitását számtalan módosulásra készítő inger érte a betelepüléstől kezdve. Az elmúlt 300 év alatt az újonnan felnövekvő generációk egy ideig erősen ragaszkodtak hagyományaikhoz, melyben elsődleges biztonságot a vallási élet és a nyelv jelentett. Mivel a nyelvhasználat a népi kultúra hagyományozódásában és a folklórjelenségek átadásában nagy jelentőséggel bír, megállapítható, hogy a kisebbségek nyelvének alkalmazása, nyelvi állapota népi kultúrájuk és identitásuk jellegéről közvetít hasznos információkat.²⁰⁹⁹ A sváb és magyar népcsoport együttélése során a nyelvi asszimiláció folyamata a 20. század második felére felgyorsult. Egyértelműen tűntek el és deformálódtak a magyar nyelvre azok a folklorisztikai jelenségek, amelyek korábban a sváb nyelvhez kapcsolódtak. A folklór javak között azonban léteztek olyanok, amelyeknek nem volt nyelvi formájuk, amelyek másfajta kommunikációs csatornán közvetítődtek. Ebben az esetben helytálló Ujváry Zoltán megállapítása, miszerint „a nyelv eltűnésével is eleven lehet az etnikai identitás”.²¹⁰⁰ A népzenei és tánc hagyományok olyan, nem feltétlenül a nyelvhez kötődő folklorisztikai ágak, amelyek legtovább megmaradtak a szatmári svábok körében. Azonban ezen szakterületek sem maradtak statikusak, hiszen a társadalmi átrendeződéseknek köszönhetően a táncalkalmak modifikációja a tánc- és dallamvilág elkerülhetetlen fokozatos átalakulását okozta. A megváltozott társadalmi élet egy módosult „Volksgut”²¹⁰¹-ot hozott létre, amelyben már egyértelműen kirajzolódni látszott a szatmári svábok „bikulturális identitásmodellje”.²¹⁰²

Mezőpetri és Csanálos háborús generációjának három életszakaszát vizsgálva az 50-60 évvel ezelőtti sváb társas események folklórjában még a német, de már a magyar nyelvhez köthető jelenségeket is meg lehetett találni. A gyermekkor folklórjában fennmaradt mondókák még hűen őrizték a svábok nyelvi emlékeit. A mondókák átadó közege a szűk család volt, amelynek tagjai, amíg tudtak, addig ragaszkodtak anyanyelvükhöz. A gyermek számára ugyanis a mondokatanulás időszakában az elsődleges társas közeg a család. Mivel más társas összefüggésben passzív résztvevőként volt jelen, nem sok lehetőség adódott a közösségi érintkezésből eredő idegen kulturális elemek átvételére. Mindezek mellett érdemes kiemelni a

²⁰⁹⁸ Lásd bővebben: VONHÁZ I. 1931, 107–110.

²⁰⁹⁹ MANHERZ K. 2001, 79.

²¹⁰⁰ UJVÁRY Z. 1991, 15.

²¹⁰¹ BERNER, H.–STEPHANI, C. 1985.

²¹⁰² SZARKA L. 2001, 72.

nagyszülő–unoka viszonyát, hiszen a szülők munka miatti távollétében leginkább a nagyszülőkre maradt a gyermek. Ők pedig az esetek többségében svábul tanították a gyermekmondókákat. Az iskolás korból ismert gyermekjátékok már egyértelműen kimutatták a kettősséget, hiszen a külön sváb nyelven és a külön magyarul ismert dalok, dallamok és játékok mellett megjelentek azok is, amelyeket a két nyelv keverékéből kialakított szóhasználatlaltal tudtak kifejezni. Ilyen volt például a *stekázás*.²¹⁰³ A *stekával* el kellett kapni a *bigét* úgy, hogy az megálljon rajta, és utána egy szósort mondtak, miközben a bigét ütogették a levegőbe: „...és akkor, amikor megvolt a steka, így rajta volt, akkor steka, bige, félbige, spitz, halba spitz, straubezili, mini straubezili. Amikor az elsőt fölütöttem, az steka volt. Aki mindet ki tudta ütni, akkor jött a következő, ha végig tudta csinálni.”²¹⁰⁴ Adatközlőm a játék menetét magyarul írta le, de a játékban szereplő szósort csak ezzel a magyar–sváb kevert nyelvhasználatlaltal tudta elmondani, mivel ők így használták a játék folyamán. A magyar nyelv erőteljesebb elterjedését a közös játszóhelyek tették lehetővé. Itt a különböző csoporthoz tartozó gyerekek saját etnikus motívumaikat vitték be a játékok színhelyére. Ekkor az *udvari játékok*, a *sorhoz járások* és a *gyermekbálok* a folklór legkiválóbb átadó terei voltak.

A fiatalkori összejövetel a folklór legfontosabb közvetítő közegei voltak, hiszen ebben az életszakaszban jutott igazán kiemelkedő szerephez a kommunikáció mint az átadás egyik legfőbb eleme. Ebben az időszakban a fiatalság „két lábon járó kultúrhordozó” volt. A lányok *bandázása*, a *le-feljáró utcázás*, a *sorhoz járás (Reihe)* és a fiúk *gáskája* mind olyan, a magyaroknál is megtalálható társas összejövetel volt, amelyek már csak részletekben hordozták magukon a sváb hagyományt. Itt már teljes mértékben felmerül a magyaroktól származó szokások adaptálása, majd a sváb nyelvi elnevezéssel az átvett elemek egyénire alakítása. De van olyan szokáscselekmény, amellyel kapcsolatban már nem is ismernek sváb elnevezést, és a szokáshoz fűződő dal is magyar nyelvű, ilyen például az *éjjeli zene*.²¹⁰⁵

Az együttélésből eredő kulturális áramlatok természetesen egyre gyengítették a sváb hagyományok továbbélését. A magyarság hatása a svábok táncos összejövetelét is átformálta. A fiatalok báli szokása szinte teljes mértékben azonosult a magyarral, de egyes sváb sajátosságok a táncrendben még megmaradtak. Ragaszkodtak a telepeseiktől eredő *polka* és *valcer* táncrészekhez, bár már egyik sem töltött be olyan jelentős szerepet a táncrendben, mint a magyaroktól átvett *csárdás*, amely mind ritmikában, motivikában, plasztikában és dinamikában is megegyezett a szatmári friss csárdással. A zenei hagyományukat megfigyelve erősen különváltak azok a dallamok, melyek nem kimondottan a mulatást hivatottak szolgálni, és azok a nóták, amelyek pedig kimondottan a közös szórakozások alkalmával hangzottak el.

A felnőttkort elérve a társadalmi élet egyes folklór jelenségeit a táguló látásmód, a közösségi egység bomlása és a magyarsággal kialakított szoros kontaktus által eredményezett kulturális elemek átadása, átvétele módosította.²¹⁰⁶ Ezt leginkább a lakodalmi szokások prezentálták mint a társas összejövetel leggazdagabb folklorisztikai megnyilvánulási formái. A sváb lakodalmak majdhogynem teljes mértékben átvették a magyar szokáselemeket és csak kevés etnikus specifikum maradt meg, amely svábságukat fejezte ki. Ezek közül kiemelkedő a *mirtuszlevágás* vagy *rózsaavatás* szokáscselekménye, amely megtalálható a magyaroknál is,²¹⁰⁷

²¹⁰³ A stekázás megegyezik az Alföldön ismert „bigézés” nevű csoportos sportjátékkal. Leírását lásd: Magyar Néprajzi Lexikon „bigézés” címszó alatt.

²¹⁰⁴ Az adatközlők személyiségi jogait fenntartva idézeteiket csak nevük monogramjával jelölöm, amelyet követ a gyűjtés helyének és időpontjának megadása. Így: E. É. Csanáros, 2003.

²¹⁰⁵ MARINKA M. 2005, 59–61.

²¹⁰⁶ UJVÁRY Z. 1996, 28.

²¹⁰⁷ Lásd bővebben: ORTUTAY Gy. 1973, 54.; MARINKA M. 2006, 27.

de ennél a beavató szertartásnál megmaradt a sváb etnikai sajátosságra utaló avatódal *rózsadal* néven. Az avató rítushoz azonban átvettek még egy ismertebb magyar nyelvű dalt is, így két dallam párhuzamosan vált ismertté a lakodalom fő motívumaként. A sváb avatódal érdekessége, hogy az egyetlen olyan etnikus jegye a szatmári sváb folklórnak, amely a leg-
régebbinek mondható és bizonyíthatóan azoktól a telepesektől származik, akik az egykori „sváb földről” jöttek.²¹⁰⁸ Czirbusz Géza 1913-ban a csehnémeteknél, Weidenthalban gyűjtötte fel szintén a lakodalmi szokások között a „rózsadalt”, bár nem tesz említést funkciójáról. Megjegyzi, hogy adatközlői régi-régi dalként tartják számon:

Es blühen Rosen, es blühen Nelken
Es blüht ein Blümelein Vergissmeinnicht
Vergiss nicht mein, jaja, vergiss nicht mein.

Schön sind die Jugendjahre (bis)
Schön ist die Jugend, ja schön ist sie
Sie kommt nicht mehr, ja sie kommt nicht mehr
Sie ist beim Militär etc.²¹⁰⁹

A dal első szatmári felgyűjtése Hugo Moser nevéhez fűződik, aki az 1953-ban kiadott *Alte schwäbische Volkslieder aus Sathmar* című szatmári sváb népdalgyűjteményében közölte. A szöveget Mezöpetriben jegyezte le 1938-ban Josef Barthtól, a dallamot pedig egy mezőfényi asszony, Frau Maria Lang énekelte fel.²¹¹⁰

36. Es blühen Rosen

1. Es blühen Ro - sen, es blü - hen Nel - ken,
es blüht ein Blü - me - lein Ver - giss - nicht - mein.
{ Drum sag ich's noch ein - mal, schön sind die
sie kommt, sie kommt nicht mehr, sie bleibt beim
{ Ju - gend - jahr, schön ist die Ju - gend, sie kommt nicht mehr, }
{ Mi - li - tär, schön ist die Ju - gend, sie kommt nicht mehr. }

2. Ich hab' ein' Weinstock, und der trägt Reben,
Und aus den Rebelein fließt süßer Wein.
Drum sag ich's ...

3. Ich lieb' ein Mädchen aus frommem Herzen,
Ich lieb' ein Mädchen zum Zeitvertreib.

4. Und mein Vater der wollt's nicht haben,
& Meine Mutter noch weniger.

²¹⁰⁸ Ez egyúttal azt a tényt is megerősíti, hogy a szatmári svábok is a dunai svábok (Die Donauschwaben. 1990, 43.) etnikai névvel ellátott, Magyarországon a 18. században letelepedett és szétszóródott sváb népek közé tartoztak.

²¹⁰⁹ CZIRBUSZ G. 1913, 149.

²¹¹⁰ MOSER, H. 1953, 141/36.

1985-ben Helmut Berner és Claus Stephani a szatmári svábok folklórját gyűjtötték össze és adták ki *Volksgut der Sathmarschwaben* címmel. A „rózsadalt” Mezőpetriben még ők is megtalálták, szövege az 1938-ban gyűjtöttel megegyezik:

Es blühen Rosen, es blühen Nelken,
Es blüht ein Blümelein Vergiß nicht mein.
Drum sag ich's noch einmal,
schön sind die Jugendjahr',
schön ist die Jugend,
sie kommt, sie kommt nicht mehr,
sie bleibt beim Militär
schön ist die Jugend,
sie kommt nicht mehr.

Ich hab' ein' weinstock, und der trägt Reben,
Und aus den rebelein fließt süßer wein.
Drum sag ich's...

Ich lieb' ein Mädchen aus frommen Herzen,
Ich lieb ein Mädchen zum Zeitvertreiben.
Drum sag ich's

Und mein Vater, der wollt's nicht haben,
meine Mutter noch weniger.
Drum sag ich's...²¹¹¹

2003-ban Mezőpetriben ennek a dalnak kis mértékben eltérő szöveges változatát vettem fel, amely a folklór-hagyományozódás szabályainak engedve, minimális eltérést mutat az előttem felgyűjtött szövegekhez képest. Ennek oka lehet az idő eltelte és adatközlőm kora, hiszen 80 év fölött járva már ő maga sem emlékezett pontosan, így az elfeledett szövegrészeket kiegészítettem egy-egy odaillő rímekkel:

Jetzt blühet Ross'
Jetzt blühen Nelken
Es blüht ein Mändelein,
Vergisst mal ihm.
Darum sag' ich nocheinmal
Schön ist die Jugendzeit
Schön ist die Jugend,
Sie kommt nicht mehr.
Ja, ja sie kommt, sie kommt nicht mehr
Sie ist bei Millitär
Schön ist die Jugend,
Sie kommt nicht mehr.

Ich hab' ein Mändelein geliebt
Mit achtzehn Jahren
Ich hab' ein Mändelein geliebt
Zum Zeit vertreiben
Drum sag' ich nocheinmal
Schön ist die Jugendzeit
Schön ist die Jugend,

²¹¹¹ BERNER, H.–STEPHANI, C. 1985, 285.

Sie kommt nicht mehr.
Ja, ja sie kommt, sie kommt nicht mehr,
Sie ist bei Herzen schwer
Schön ist die Jugend,
Sie kommt nicht mehr.²¹¹²

Ebben a dalban tükröződni látszott a sváb eredettudathoz való ragaszkodás. Az utolsó generációt leszámítva a megkérdezett sváb származású adatközlők egyik fele magyar, másik fele német érzelműnek vallotta magát. Az idősebb nemzedék tagjai is úgy mondták magukat svábnak, hogy egyben magyar nemzeti lojalitásukat is kifejezték: „Sváb. Az a leszármazás. De mán az érzelem, az magyar.”²¹¹³ Ennek a kettős kötődésnek köszönhető, hogy ennél a nagyon fontos átmeneti rítusnál is, amely hidat alkot²¹¹⁴ a lakodalmi szokáskörnyezetben a fiatal és a felnőtt kor között, párhuzamosan élhetett a sváb dal mellett egy magyar is, amelynek teljesen más dallama és szövege volt.

Egyszer egy virágos kertbe,
Zöld pacsirta lebeg benne,
Egy kisasszony ott nyugodva,
Koszorúval körülfonva.

Épp egy úrfi arra sétál
Amint látja, csak csodálja
Kérdi tőle szelídecске
Leány szólít vagy menyecske.

Nem vagyok én szelídecске
Sem leány szól, sem menyecske
Én az kertbe virág vagyok
Alig nyílok, már hervadok.

Ha te virág vagy az kertbe
Én meg harmat leszek benne
Este a virágra szálllok
Reggelig rajta maradok.

Rózsa, rózsa, piros rózsa
Nem vétettem neked soha
Ha vétettem is valaha
Bocsásd meg drága viola.

A violát akkor szedik
Reggel, mikor harmat esik
Az én szívem akkor nyugszik
Mikor véled mulatozik.²¹¹⁵

²¹¹² Cz. I., Mezőpetri, 2003.

²¹¹³ Uő.

²¹¹⁴ FEJŐS Z. 1979, 412.

²¹¹⁵ Cz. I., Mezőpetri, 2003. Itt kell megjegyezni, hogy a magyar nyelvű rózsadal eredetéről és átvételének időpontjáról adatközlőim nem tudtak információt nyújtani. Csak a szokáscselekményben elfoglalt helyét határozták meg. Külön megjegyzendő, hogy a dal leírását azonban már Kriza János is közölte *Vadrózsák* című népköltészeti gyűjteményében a háromszéki és erdővidéki balladák és dalok között. KRIZA J. 1975, 194.

A szatmári svábok társadalmi életének folklór-hagyományából hozott néhány példa is körvonalazta, hogy a betelepüléstől kezdve a második világháborúig megtartott hagyományok erősen modifikálódtak a hagyományos paraszti társadalmi közeg meglazulásával és a magyarokkal való együttélésből származó kulturális keveredéssel. Elindultak a kétnyelvűség irányába, ezáltal két identitáskép alakult ki bennük,²¹¹⁶ amely egy kettős kultúra kialakulását vonta maga után. A sváb etnikai identitás konstrukciója instabillá vált és a teljes nyelvváltás előtti utolsó fázisba kerülve éltek és élnek Románia területén. Dilemma alakult ki önazonosságuk keresésében, mert egyszerre két népcsoporthoz tartoztak egy harmadik területén. Egyfajta „trikulturalizmusban”, ahol a teljes elmagyarosodási folyamatot felismerve elkezdték sváb etnikai hagyományaikat visszatanulni. Ennek a folyamatnak az egyik, a jelenben is jól megfigyelhető példája a rezesbandák újraszervezése. Ebben az esetben azonban már nem a megszokott tradíció átvételéről van szó, hanem egyfajta folklorizmusról. Az a generáció, amelyik elővette nagyszülei hangszereit, már nem tőlük tanulta a dallamokat, hanem a zene-karvezetőktől.

A szatmári sváb telepések leszármazottainak sajátos folklórkincse a szaktudományos elemzések alapján megállapíthatóan nemcsak sváb eredetű, hanem a magyar hagyományból származó jegyekkel is tarkított. Ők ezeket a rétegeket tudatosan nem választják szét, hanem saját hagyományukként tartják számon. A korábban meglévő folklór-jelenségek elhalványulása miatt svábságukat saját kulturális jegyeik visszatanulásával próbálják fenntartani, és reprezentálni a falunapok, templombúcsúk, emlékművek avatását követő szórakozások és a közös sportrendezvények alkalmával. Ez a sajátos folklór-elemeket tartalmazó etnikai identitásstruktúra dilemma elé állítja a kutatót, hogy az önazonosság-tudat vizsgálatánál mennyire kell holisztikusan, illetve elemeire bontva kutatni a kérdéskört. Az is dilemmát vet föl, hogy a csoport folklórkincse csak egy részét – még ha fontos részét is – jelenti identitásuk meghatározásának. Befejezésül nem feledkezhetünk meg arról, hogy az identitás tartalmi szférájában a hatalom – jelen esetben a román állam – közigazgatási és kulturális rendelkezései, valamint a majdnem teljes nyelvváltás következtében kialakulóban van a szatmári sváb származásúakon belül a romániai magyar kisebbség sorsának felvállalása is. A jelenkori identitáskonstrukciós modifikációk megértéséhez azonban fontosnak tartom az 50-60 évvel ezelőtti folklór állapotának vizsgálatát, hiszen mint kiindulópont, segítséget nyújthat a szatmári sváb identitásban továbbá felmerülő dilemmák értelmezéséhez.

Felhasznált irodalom

BERNER, Helmut–Stephani, Claus, *Volksgut der Sathmarschaben*, Marburg, 1985.

BINDORFFER Györgyi, *Tradíció, kulturális identitás és etnikai szocializáció Dunabogdányban*, in ANDO György–EPERJESSY Ernő–GRIN Igor–KRUPA András (szerk.), *A nemzetiség az ezredfordulón (Esélyek, lehetőségek, kihívások). (A VII. Nemzetközi Néprajzi Nemzetiségtudományi Konferencia előadásai; Békéscsaba, 2001. október 2–4.)*, Békéscsaba–Budapest, 2001, 343–352.

BODÓ Julianna: *Etnikai jelképek és identitás*, in UJVÁRY Zoltán közreműködésével EPERJESSY Ernő–KRUPA András (szerk.), *Nemzetiség – Identitás. A IV. Nemzetközi Néprajzi Nemzetiségtudományi Konferencia előadásai*, Békéscsaba, 1991, 67–70.

CZIRBUSZ Géza, *A dél-magyarországi németek I*, Budapest, 1913.

Die Donauschwaben. Deutsche Siedlungen in Südosteuropa, Haus der Heimat des Landes Baden-Württemberg. Stuttgart, 1990.

²¹¹⁶ JECH, J. 1991, 234.

- FARAGÓ József, *A népközi folklórkapcsolatoktól a magyar–román összehasonlító folklórkutatásokig*, in KRUPA András–EPERJESSY Ernő–BARNA Gábor (szerk.), *Kultúrák találkozása – Kultúrák konfliktusai. (Az V. Nemzetközi Néprajzi Nemzetiségkutató Konferencia előadásai; Békéscsaba, 1993. október 7–9.)*, Békéscsaba, 1995, 107–109.
- FARAGÓ József, *A nemzeti jelleg megközelítése a népköltészetben*, in KATONA Judit–VIGA Gyula (szerk.), *Az interetnikus kapcsolatok kutatásának újabb eredményei. (Az 1995-ben megrendezett konferencia anyaga)*, Miskolc, 1996, 121–143.
- FEJŐS Zoltán, *Az átmeneti rítusok*, Ethnographia, XC, 1979, 406–413.
- JECH, Jaromír, *Das Identitätsbild der nationalen Minoritäten in ihrer Folklore*, in UJVÁRY Zoltán közreműködésével EPERJESSY Ernő–KRUPA András (szerk.), *Nemzetiség – Identitás. A IV. Nemzetközi Néprajzi Nemzetiségkutató Konferencia előadásai*, Békéscsaba, 1991, 233–235.
- KRIZA János, *Vadrózsák. Székely Népköltési Gyűjtemény*, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1975.
- MANHERZ Károly, *Identität und Sprachgebrauch bei den Minderheiten*, in ANDO György–EPERJESSY Ernő–GRIN Igor–KRUPA András (szerk.), *A nemzetiség az ezredfordulón (Esélyek, lehetőségek, kihívások). (A VII. Nemzetközi Néprajzi Nemzetiségkutató Konferencia előadásai, Békéscsaba, 2001. október 2–4.)*, Békéscsaba–Budapest, 2001, 78–88.
- MARINKA Melinda, *A szatmári svábok társadalmi életének folklórja az ifjúkorban*, in UJVÁRY Zoltán (szerk.), *Ethnica*, VII/2, Debrecen, 2005, 59–61.
- MARINKA Melinda, *Lakodalom egy szatmári sváb faluban*, in UJVÁRY Zoltán (szerk.), *Ethnica*, VIII/1, Debrecen, 2006, 26–29.
- MOSER, Hugo, *Alte schwäbische Volkslieder aus Sathmar*, Bärenreiter Verlag, Kassel und Basel, 1953.
- ORTUTAY Gyula, *Fényes tiszta árnyak*, Budapest, 1973.
- SZARKA László, *Anyanyelv, asszimiláció – önazonosságtudat. A magyarországi nem magyar és a határon túli magyar kisebbségek közösségi identitásának változásai a XX. században. (Rezümé)*, in ANDO György–EPERJESSY Ernő–GRIN Igor–KRUPA András (szerk.), *A nemzetiség az ezredfordulón (Esélyek, lehetőségek, kihívások). (A VII. Nemzetközi Néprajzi Nemzetiségkutató Konferencia előadásai, Békéscsaba, 2001. október 2–4.)*, Békéscsaba–Budapest, 2001, 72.
- UJVÁRY Zoltán, *Identitás és etnikum*, in UJVÁRY Zoltán közreműködésével EPERJESSY Ernő–KRUPA András (szerk.), *Nemzetiség – Identitás. A IV. Nemzetközi Néprajzi Nemzetiségkutató Konferencia előadásai*, Békéscsaba, 1991, 13–16.
- UJVÁRY Zoltán, *Az interetnikus kapcsolatok kérdései a Kárpát-medencében*, in KATONA Judit–VIGA Gyula (szerk.), *Az interetnikus kapcsolatok kutatásának újabb eredményei. (Az 1995-ben megrendezett konferencia anyaga)*, Miskolc, 1996, 25–29.
- VONHÁZ István, *A szatmármegyei német telepítés*, Pécs, 1931.

Tót, tótok

A köztudatban, illetve a köznyelvben a *tót* kifejezés egyértelműen a szláv népességre vonatkozik. Valójában kik a tótok? Megállja-e helyét az az állítás, hogy a magyarságnál oly gyakori Tóth családnév a felföldi szlovák, vagy egyéb szláv származással hozható összefüggésbe? A kérdés nem egyszerű, mélyebb gyökerekre vezethető vissza.

A történeti etimológia megállapítása szerint: a 'tót': „Jövevényszó, közvetlen forrása azonban nem határozható meg. Kétségtelenül összefügg a következő szavakkal: ófn. *diot*, kfn. *diet* 'nép'; gót *piuda* 'ua.'; óporosz *tauto* 'ország', ólitván *tautà* 'nép', litván *Tauta* 'Németország'; lett *tautà* 'nép'. Megfelelő, az ősi örökségbe tartozó szó kimutatható több indoeurópai nyelvből; etimológiailag ide tartozik pl. a ném. *Deutsch*, német és a lat. *teutoni* 'egy germán nép' is. – Az átadó nyelv meghatározhatatlansága mellett a magyar szó átvételének ideje is bizonytalan; bekerülhetett nyelvünkbe a honfoglalás előtt is. Az átvett alak **tauti* vagy **touti* lehetett, ma már pontosan meg nem határozható jelentéskörrel. A szlávok általában való megnevezésére mindenestre régtől fogva használatos volt. Az egyes önálló államiságú szláv népek (orosz, lengyel, cseh stb.) nevének a magyarba való bekerülése folytán a tót jelentése főként azokra a szláv népekre szűkült, amelyek magukat *slověne* néven nevezték: a szlavóniai kajhorvátokra, a szlovénokra és a szlovákokra. További, lényegében a 19. században állandósult jelentésszűkülés eredményezte a csupán szlovákokra vonatkozó jelölést. – Szláv származtatása téves. – Ma a szó közszóként elavulóban van, magyar családnévként viszont igen gyakori.”²¹¹⁷

A *tót* név véleményünk szerint azzal magyarázható, hogy a magyartól idegen hangzású beszédre vonatkoztatható. Dunán-innen az északi szlávokat, a szlovákokat, Dunántúlon pedig a dalmátokat, vendeket nevezik napjainkban is *tótok*nak. A szlavónok, szlovének, dalmátok, szlovákok beszéde eltér a magyartól nem csupán grammatikai szempontból, hanem hangzás tekintetében is, azaz ha valaki magyarul beszél, de idegen a törzslakosság számára annak hangzása, azt *tótnak* nevezték. Erre vonatkozóan a törzsökös magyar, *ő-ző* nyelvjárású Nagykőrösről ismerünk tanulságos példát. A város számadáskönyvében jegyezték fel 1713-ban, hogy „Abanyi tótnak” fizettek munkabért a kőműves mellett végzett munkájáért.²¹¹⁸ Abony magyar lakosú mezőváros Nagykőrös szomszédságában, tehát nem szláv a népessége. Nyelvjárás tekintetében válik különössé a beszédük, mivel palócosan, *á-val* beszélnek.²¹¹⁹ Az ő beszédük tűnt idegennek Nagykőrösön, s ezért mondták rájuk magyar etnikumuk ellenére, hogy tótok.

Földrajzilag – amit a történeti etimológia is megállapít – szlavónokra, dalmátokra, szlovénokra, szlovákokra utal a *tót* név. E népek, etnikumok közül csupán a horvátok,

²¹¹⁷ BENKŐ Lóránd (főszerk.), 1976, 951–952.

²¹¹⁸ NOVÁK László, 1989.

²¹¹⁹ Érdekességgént említjük meg az abonyiak csúfolását az „ábányi tárká bárnýú” kifejezéssel a környező helységekből, így például Cegléden. Lásd NOVÁK László, 1986; Az abonyi nyelvjárás kialakulásában fontos szerepet játszott a Felföldről történő betelepülés. Abony egyik földesura, Galánthai Balogh János felesége, gróf Koháry Borbála Gömörben volt földesúr. A református hegemonia megtörése érdekében hoztak palóc területről római katolikus telepesekeket Abony mezővárosba. BALOGH Sándor, 1975.

dalmátok és szlavónok alkottak állami keretet a magyar szent korona országaiként. Szlavónia – amit az ország címere szimbolizál – a két folyó, a Dráva és a Száva közötti terület, amelyet Tótországnak is neveztek. Ezt a régi nevet a magyar közjogi nyelvben még a XIX. században is használták.²¹²⁰ A határőrezredek felszámolása, az új közigazgatás kialakítása során az 1870-es években „Horvát-Szlavonország” jött létre. Szlavonország, azaz *Tótország* Pozsega, Verőce és Szerém vármegyéket foglalta magában a Dráva–Száva közén.²¹²¹ Magyar népdalban is szerepel ez az ország: „Túl a vízen Tótországon, / Szilva terem a zöld ágon, / Szakajtottam, de nem ettem, / A babámé nem lehettem” – énekelték. Magyarország délnyugati, vendek (szlovének) által lakott területét Vas és Zala vármegyében, a Lendva folyó melletti Vendvidéket a régi magyar szóhasználat *Tótföld*, *Tótság* névvel illette.²¹²²

A különböző államok területéről érkező etnikai népesség a magyar nyelvterületen és etnikai közegben részint megőrizte önállóságát azáltal – jóllehet elmagyarosodva –, hogy csupán személynevük utal etnikai származásukra. Pais Dezső a régi személynevek jelentésével kapcsolatban állapítja meg, hogy az Árpád-korban az etnikumot jelző nevek a „rabszolgasággal lehetnek összefüggésben, mint olyan rabszolgák nevei, a kik más ethnikumú szolgacsoportba kerültek.”²¹²³ A későbbi évszázadokban a magyar területekre vándorló idegen népek tagjai vezetőknévként őrizték meg eredeti etnikumukat. A német, olasz, francia, török, kun, bolgár, görög, orosz, cseh, lengyel, horvát stb. népnevek mellett a tót is országra és etnikumra utal, amelyek magyar személynévvé alakultak az idők során. A *Horváth* személynévhez hasonlóan a *Tóth* is földrajzi-etnikai tájhoz, nemzetiséghez kötődik, „Tótországhoz”, Szlavónországhoz – a többi népnévhez hasonlóan –, és a XVI. században már egyértelműen magyar nyelvű népet takar.

A XI–XIV. században már számos idegen etnikumra vonatkozó név ismeretes: „Bulgar” (1138/1329), „lengen” vagy lengyel (1095, 1138/1329), „Hwruat” azaz horvát (1138/1329), „Uruzdi”, „Vrusti” azaz orosz (1095), „Cheh” azaz cseh (1255–1280).²¹²⁴ A tót név is előbukkan. Elsőként helynévként: „villa Tout” (1120/1420), „Tot” (1219/1550), 1522-ben pedig személynévként, „Tolth”.²¹²⁵ Egy 1522. évi Bács és Bodrog vármegyei dézsmajegyzékben szereplő Morthályos községben „Martinus Thot”, „Fabianus Thot”, Fyrfalwa községben pedig „Michel Thot”, „Stephani Thot”, „Thomas Thot”, „Petrus Toth” nevű ember került összeírásra.²¹²⁶

A XVI. századtól ismeretes összeírásokban már gyakori a Tót családnév. A budai szandzsák 1546. évi összeírásában Nagykőrösön „Tód Borbás” és fia, „Tód Szaniszló” és testvére, valamint „Tód Ambrus” szerepel. Cegléden „Tód Antal”, „Tód Ferenc”, „Tód Márkus”, „Tód Petre fia Márkus”, Tód János fia Mihály”, „Tód tamás”, „Tód Márton testvére Mihály”, „Tód Ambrus”, Tód Gergel” szerepelt. A tót mellett cseh („Cse Ferenc”), horvát („Hirvát Bálint, Hirvát Gergel”), kun (Kun Éliás, János, Albert, Benedek), német („Német

²¹²⁰ „Tótország, Szlavónia régi neve. L. Horvát-Szlavónország.” *Révai Nagy Lexikona* XVIII, Budapest, 1925, 389.

²¹²¹ A három vármegye össznépessége 700.000 fő körül alakult 1900-ban, míg Horvát-Szlavónorszáé 2,4 millió körül volt. A „magyarok” száma 90.781, míg a „tót” etnikumé 17.476, akiknek többsége szlavón területen, Tótországban élt. *Révai Nagy Lexikona* X. Budapest, 1914, 295.

²¹²² *Néprajzi Lexikon* 5, Budapest, 1982, 523.

²¹²³ PAIS Dezső, 1922, 100.

²¹²⁴ PAIS Dezső *i. m.*

²¹²⁵ BENKŐ Lóránd (főszerk.), 1976, 951; Feltételezhető, hogy a Valkó folyó mentén fekvő Tóthfalu azonos az 1279. körül említett *Touth* faluval. Erre a helységre vonatkozó pontos adat 1435-ből ismeretes. PESTY Frigyes, 1880, 350.

²¹²⁶ BÁRCZI Géza, 1956, 150–151.

Gergel”), török („Török Ambrus”) etnikumra utaló személynevek is előfordultak.²¹²⁷ A gyulai szandzsák 1567. évi összeírásában 198 család közül hét viselte a Tót nevet, ugyanakkor két Oláh és egy Török nevű családfőt is regisztráltak.²¹²⁸

Nagykőrös mezőváros 1626. évi számadáskönyvében „Tott János”, „Tott Jakab”, „Tott György”, „Toot Albert”, szerepel, ők a szegényebb réteghez tartoztak, 0–12 marhaszám adónemnek megfelelően.²¹²⁹ Ugyancsak Nagykőrös 1695/96. évi számadáskönyve tünteti fel a helységbe költözött jövevényeket, akik a háborús időszak létbizonytalansága miatt kerestek menedéket a biztonságosabb mezővárosban. Ezek a jövevények ideiglenes hajlékban húzhatták meg magukat, putriban, földházban, „Lyuk”-ban laktak. A különböző közeli-távoli helységekből (Tószeg, Várkony, Kürt, Nőtics, Mocs, Rozsnyó, Cseke, Rahó stb.) jövők között említik meg „Thót János Pohlyák” nevét „Thót Mihály” mellett.²¹³⁰ Az előző Tót nevű esetében a „Pohlyák” ragadványnév az illető északi szláv, lengyel voltát bizonyítja. Tehát azt, hogy az idegen, délnyugati, szlavón etnikumra vonatkozó „Tót” vezetéknév északi szláv ragadványnévvel egészül ki, az illető származását pontosítva, illetve konkretizálva.

Idegen etnikumra utaló nevek között szerepelt két „Ola Mihály” nevű ember (egyikük tekintélyes vagyonnal rendelkezett 112 marhaszámmal megfelelően), „Kuun Jakab”, „Német Benedök”, „Tatar Lukacz”, valamint „Török Istvan”, „Török Dömötör” és „Török Lőrincz”.²¹³¹ Az 1650-es „Regestrum renovatum”-ban összeírt 482 adózó fő közül 15 viselte a „Tott” nevet. Az „Olah”, „Török”, „Tatar” nevek között már megtalálható a „Horvat” név is: „Horvat Giörgi”, „Horvat Balas”, „Horvat Pall” „Horvaz Janos”, és egy másik „Horvat Giörgi” is. „Tataj Horwat Giörgi” ragadványneve arra enged következtetni, hogy az illető Horvát nevű lakos Tatáról költözött Nagykőrösre.²¹³²

A XVIII. században már igen elterjed személynév a Tóth. A Mária Terézia-féle úrbéri összeírás 1770-ben ezt igazolja. Példaként a „Három várost” emeljük ki Pest vármegyéből.

A legnagyobb lélekszámú mezővárosban, Kecskeméten (3125 családfő) a „Tóth” nevek aránya 3,77% (118 fő). Számosan közülük ragadványnevet is viseltek, amelyek származási helyükre, foglalkozásukra, másik családdal való rokoni kapcsolatra, s egyebekre utalnak („Ócsaj Tóth”, „Kürti Tóth”, „Sz. Mih. Tóth”, „Turcsányi Tóth”, „Baracsi Tóth”, „Czeg.[lédi] Tóth”, „Liptói Tóth”, „Uri Tóth”, „Hidvégi Tóth”, „Izsáki Tóth”, „Juh.[ász] Tóth”, „Csordás Tóth” „Füzfás Tóth”, „Molnár Tóth”, „Kovács Tóth”, „Paplanos Tóth”, „Tapasz Tóth”, „Csut.[orás] Tóth”, „Turós Tóth”, „Árok Tóth”, „Bodri Tóth”, „Pancza Tóth”, „Tangala Tóth”, „Uzo Tóth”, „Vojvoda Tóth”, „Ferto Tóth”, „Futó Tóth”, „Pernyész Tóth”, „Dora Tóth”, „Sain Tóth” stb.). A más, idegen származásra utaló személynevek között megtalálható a Horváth (42 fő), Német (16 fő) Kun, Oláh (9–9 fő), Rác, Török (7–7 fő), Cseh (6 fő), Lengyel és Polyák (2–4 fő) és Bolgár (1 fő). A francia származásra ragadványnév utal („Franczia Kiss”). Családra utalóan az etnikumra utaló név megtalálható ragadványnévként is, Például „Horváth Török János”, „Lengyel Tóth Mihály”, „Rác Horváth”.²¹³³

²¹²⁷ KÁLDY-NAGY Gyula, 1972, 297–298, 302–304.

²¹²⁸ KÁLDY-NAGY Gyula, 1982, 44–47.

²¹²⁹ NOVÁK László, 1994.

²¹³⁰ PML NkV Tan. SZK 1695/96.; Lásd NOVÁK László, 1994, 652–653.

²¹³¹ PML NkV Tan. SZK 1626. 17, 26, 40, 43, 52, 57, 59, 65, 72, 74.

²¹³² PML NkV Tan. SZK 1650. 18, 39, 47, 60, 64, 66, 73, 75, 79, 80, 83, 84, 87, 93, 95, 101, 103, 106, 123, 133, 139, 141, 149, 150, 157. pag.

²¹³³ NOVÁK László Ferenc, 2005.

A Nagykőrösön összeírt 1252 családfő közül 51 viselte a Tóth vezetéknévét (4,07%). A ragadványnevek hasonlóan tájékoztatnak, mint a kecskemétiak: származási helyre („Ványi Tóth”, „Irházi Tóth”, „Halasi Tóth”, „Fenyvesi Tóth”, „Szántai Tóth”, „Inokai Tóth”); valamint egyéb („Tóth Varga Miklós”, „Pintér Tóth”, „Palócz Tóth”, „Sigo Tóth”, „Vigh Tóth”). Itt is megtalálható a Németh (8 fő), Oláh (9 fő), Rácz (5 fő), Horváth, Kun, Szász (4–4 fő), Cseh, Görög, Olasz (2–2–2 fő), Lengyel, Orosz, Török (1–1–1 fő) családnév. A „Görög” személynév a helyben megtelepült „görög” kereskedőkre vonatkozik.²¹³⁴

Cegléden az összeírt 858 lakos közül Tóth nevű 37 volt (4,31%). Itt is megtalálhatók a ragadvány családnévek: „Tóth Farkas István”, „Sz.[ent]Már.[toni] Tóth Pál”, „Kát.[ai] Tóth Gergely”, „Tóth Horváth János”, „Ref.[ormátus] Tóth Mihály”. Az egyéb nemzetiségre utaló családnévek közé tartozik az Orosz (8 fő), Cseh (7 fő), Török (5 fő), Rácz (2 fő), valamint a Görög, Kun, Német egy-egy fővel.²¹³⁵

Összegzőképpen megállapítható, hogy a Tóth családnév általános vezetéknév a magyarság körében. Más, közismert népnévhez hasonlóan (horvát, német, rác, oláh, orosz, cseh stb.) a Tóth is földrajzi, etnikai gyökerekkel rendelkezik. A közismert országok és etnikumok mellett a Tóth kevésbé ismert földrajzi és etnikai név, amely valójában Tótországhoz kapcsolódik. A magyar uralkodók rendszerint latin nevükön nevezték meg a szent korona, az uralmuk alá tartozó országokat (Hungaria, Bohemia, Croatia, Dalmatia), közöttük Slavonia-t.²¹³⁶ Az itteni szláv népességet illeték tót névvel. Az évszázadok viszontagságai során – különösen a török birodalom térhódításakor a XV. századtól – az itteni népesség fokozatosan felhúzódott a Kárpát-medence felsőbb vidékeire, s a szélesebb néprétegek elveszítve eredeti nevüket, a magyarság részéről ragadványnévként mint horvátok, rácok, tótok lettek megnevezve,²¹³⁷ s váltak hasonló névvel a magyarság szerves részévé, ellentétben azokkal, akik megőrizték eredeti nevüket, s nemzetiségként tartották meg szláv identitásukat, nyelvüket. Ez utóbbival kapcsolatosan reprezentáns példaként említhető meg a horvát származású Utyeszenevics Fráter György, valamint a Buzini Keglevics familia, amely Buzin várát birtokolta, s innen ered az előnevük is. II. Keglevics Péter Horvátország bánja volt (1520, 1554), s gyermekei magyar földön szóródtak szét. II. Miklós († 1642) már Ónod várának kapitánya és egyben Torna vármegye főispánja volt.²¹³⁸ Fia, a bárói rangra emelkedett III. Miklós gyarapította

²¹³⁴ NOVÁK László Ferenc, *i. m.*

²¹³⁵ NOVÁK László Ferenc *i. m.*

²¹³⁶ Az 1750-ben létrehozott nagykőrösi Kovács Céh szabályzatát I. Ferenc Habsburg császár szentesítette, akinek címeit felsorolták a dokumentumban: „Nos Franciscus Primus Divina Clementia Austriae Imperator Hierosolymae Hungariae, Bohemiae, Dalmatiae, Croatiae, Slavoniae, Galliciae et Lodomeriae Rex Apostolicus, Archidux Austriae; Dux Lotharingiae, Salisburgi, Virceburgi et in Franconia, Magnus Dux Cracoviae, Magnus Princeps Transilvaniae, Dux Styriae, Carinthiae et Carnioliae, superioris et inferioris Silesiae, Princeps Berthikdsgadenae et Mergenthemii Comes Comes Habsburgi etc.” PML NkV Tan. ir. 1823.

²¹³⁷ Ezzel kapcsolatosan találóan fogalmaz Pais Dezső: „Valamely nép tulajdonnevei, mint általában egész nyelvrendszer, a legszorosabb, legszövevényesebb összefüggésben állnak történeti életének változásaival, különösen pedig művelődésének történeti élete folyamán végbemenő fejlődésével. Az eredeti tulajdonnevek jelentésének kérdései csupán művelődéstörténeti szempontból oldhatók meg; hisz a képzet- vagy fogalomkörök, melyekből valamely nép tulajdonneveit meríti. Továbbá a szerepek, melyekben azokat alkalmazza, a művelődési viszonyok szerint alakulnak. A kölcsönnevek származásának felderítése meg a művelődési érintkezések kibogozásával jár együtt. Tehát a nyelvtudománynak idevágó része elsősorban nem egyéb, mint alkalmazott művelődéstörténet.” PAIS Dezső, 1921. 158.

²¹³⁸ NAGY Iván, 1859, 151–153.

jelentősen a vagyont, megszerezve a hatalmas Kátai-birtokot – köztük a nagykátai domíniumot, s magát Nagykőrös mezőváros fele részét is – 1663-ban, feleségével Czobor Szent Mihályi gróf Czobor Évával együtt (később Keglevich Miklós is megszerezte a grófi címet).²¹³⁹ Tehát, a magyar uralkodó rétegbe integrálódott a horvát származású család, megtartva eredeti családnevüket.

Irodalom

- BALOGH Sándor
1975 *Abony történeti és művészeti emlékei (1450–1741)*, Ceglédi Füzetek 21. Abony.
- BÁRCZI Géza
1956 *A magyar személynevek XVI. századi történetéhez*, Magyar Nyelv LII. 144–157.
- BENKŐ Lóránd (főszerk.)
1976 *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 3, Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KÁLDY-NAGY Gyula
1972 *Kanuni devri budin tahrir defteri*, Ankara Üniversitesi dil ve Tarih-Coğrafia Fakültesi Yayınları 177., Ankara.
1982 *A gyulai szandzsák 1567. és 1579. évi összeírása*, Forráskiadványok a Békés Megyei Levéltárból 10. Békéscsaba.
- NAGY Iván
1859 *Magyarország családai czímerekkel és nemzékrendi táblákkal. H–K*, Pest.
- NOVÁK László [Ferenc]
1986 *A Három város*, Gondolat Kiadó, Budapest.
1989 *A Három város építészete*, Az Arany János Múzeum Kismonográfiái 8. Nagykőrös.
1994 *Nagykőrös története és néprajza a XIX. század közepéig I–II*, Nagykőrös Város Monográfiája I. Nagykőrös.
2005 *Mária Terézia úrbéri összeírása Pest-Pilis-Solt vármegyében*, Archivum Musei de János Arany nominati II. Nagykőrös.
- PAIS Dezső
1921 *Régi neveink jelentéstana*, Magyar Nyelv XVII. 158–163.
1922 *Régi neveink jelentéstana*, Magyar Nyelv XVIII. 93–100.
- PESTY Frigyes
1880 *Az eltűnt régi vármegyék*, Első kötet. Budapest.

²¹³⁹ NOVÁK László, 1994, 108.

Identitás és modernizáció a Jászkunságban

Kistérségek identitáskeresése

Néprajzi csoport vagy kistérség – polémia a tudomány- és a társadalomirányítók között

A 21. században, miközben a globalizáció világszerte egyre nagyobb méreteket ölt, a népek fennmaradása érdekében a nemzetek számára legfontosabb történelmi feladat a nemzeti *örökség megőrzése*, legyen az kulturális vagy természeti örökség. Ennek tudatosítását az UNESCO is zászlajára tűzte és szorgalmazza az ilyen jellegű kezdeményezéseket. Magyarországon e törekvés szellemében születtek intézmények (pl. Európai Folklór Központ, Hagyományok Háza), valósultak meg nemzetközi és hazai fesztiválok, erősödtek meg örökségvédelmi mozgalmak. A tudományok képviselői is számos értékre, pozitív és negatív folyamatra felhívták a figyelmet. Hogy szűkebb területre fókuszáljunk, elég utalnunk a nemzeti kulturális örökség, a hagyomány fogalmáról és szerepéről kialakult diskurzusokra, melynek írói Paládi-Kovács Attila, Fejős Zoltán, Voigt Vilmos, Erdősi Péter, Soós Gábor és mások. A hazai és nemzetközi előzményekre, a jelenlegi helyzetfelmérésre (kiadványok, intézmények stb.) és a társadalomtudományi kutatásokban rejlő lehetőségekre Paládi-Kovács Attila előadásában hívta fel a figyelmet.²¹⁴⁰ Témánk feldolgozása szempontjából ugyancsak fontos Sárkány Mihálytól a kulturális antropológia nemzetközi kutatási eredményeinek bemutatása. E más megközelítést képviselő kutató az „Identitás az angol–amerikai antropológiában” című tanulmányában három „kutatási csomópont” mentén tekinti át a szerteágazó vizsgálatokat, úgymint: 1. Az identitás kulturális meghatározottsága, 2. akulturáció és identitás, 3. etnikus identitás.²¹⁴¹ Mivel jelen előadásunk az etnikus identitás témakörébe tartozik, így célszerű az identitás fogalmának meghatározása is. Az *identitás* ma az egyik leggyakrabban használt fogalom, melyet több tudományág is vizsgál. Leggyakoribb a szociálpszichológiai megközelítés, amelynek kutatási előzményeit Vajda Zsuzsanna tekintette át az *Identitás külső és belső forrásai* című tanulmányában.²¹⁴² Az identitáskutatás legismertebb kutatói Pataki Ferenc és Erős Ferenc.²¹⁴³ Veres Sándor és Kapás István szerint: „Az identitás az a lelki konstruktum, ami alapján a személy viszonylagos állandósággal viszonyíthatja önmagát önmagához és társas világának elemeihez s ezen viszonyítás alapján az állandóság és a folytonosság, az egyediség az önmagával való azonosság élményét élheti át. Ez a viszonyítás testi és lelki, valamint szociális elemekre egyaránt vonatkozik.”²¹⁴⁴ Szoboszlai Zsolt úgy értékeli, hogy a társadalomföldrajzi, szociológiai kutatások az 1980-as évektől, de főleg az 1990-es évektől erősödtek fel a lokális és térségi identitásvizsgálatot illetően. El is különíti a

²¹⁴⁰ Paládi-Kovács Attila, „A nemzeti kulturális örökség fogalma, tárgya” című előadása elhangzott 2003. november 11-én az MTA Néprajzi Kutatóintézete és az MTA Művészettörténeti Kutatóintézete *A nemzeti kulturális örökség az európai integrációban* (Új szintézis 3.) címmel rendezett közös konferenciáján. A témához lásd még: PALÁDI-KOVÁCS Attila, 2002.

²¹⁴¹ SÁRKÁNY Mihály, 2000. Részletesebben lásd: SÁRKÁNY Mihály, 1989. 39–59.

²¹⁴² VAJDA Zsuzsanna, 1996.

²¹⁴³ Lásd példaként az alábbi munkákat: PATAKI Ferenc, 1987.; ERŐS Ferenc, 1998.

²¹⁴⁴ VERES Sándor–KAPÁS István, 1996. 49.

táji-területi identitást három földrajzi téregységre: a kistérségre, a megyére és a régióra. Úgy látja, hogy az empirikus kutatások főleg az Alföldre irányultak.²¹⁴⁵ Meglátásunk szerint ez nagyban köszönhető az MTA Regionális Kutatások Központja Alföldi Tudományos Intézetének stratégiai kutatásokban felvállalt szerepének. Csatári Bálint és munkatársainak kutatásai nagyban hozzájárultak az Alföld fejlesztési perspektíváinak meghatározásához.²¹⁴⁶ Az identitás 20. század végi folyamatának elemzése közben Kapitány Ágnes és Kapitány Gábor arra a következtetésre jutott, hogy az identitásváltozás legfontosabb eleme a határelmosódások, módosulások (pl. nemi, nemzedéki, állat és ember, ember és gép, élő és halott, kultúrák közötti, vallások közötti, politikai- és időhatárok elmosódása).²¹⁴⁷ A társadalomtörténet kutatói elsősorban mikrotörténeti vizsgálatok módszerével főleg a városi lakosság identitását írják le.²¹⁴⁸ A társadalomtudományok szinte minden ágában legnagyobb érdeklődés a nemzetiségek, kisebbségek identitásának megőrzése, a másság problematikájának bemutatása iránt mutatkozik. Az egyéni, a nemzeti és nemzetiségi identitás mellett a néprajztudomány művelőit elsősorban a néprajzi csoportok identitásának kérdésköre foglalkoztatja. Itt már szorosabban egybekapcsolódik a népcsoport, etnikai csoport, néprajzi csoport és az identitás vizsgálata. Paládi-Kovács Attila az etnikai csoport egyik ismérveként az összetartozás tudatát határozza meg, amely a *közösségi identitás* megjelenítése.²¹⁴⁹ A magyar néprajzi csoportok kutatásának nagy hagyománya és gazdag szakirodalma van. Ezt mutatják a monográfiák, nagy szintézisek.²¹⁵⁰ A Jászkunság-kutatással foglalkozók megkerülhetetlenül szembekerülnek a kun és a jász öntudat kérdésével. A témával Bellon Tibor, Örsi Julianna, Szabó László, Szilágyi Miklós, Barna Gábor foglalkozott, hogy csak néhányukra utaljak.²¹⁵¹ Itt tehát már megjelenik az identitás (azonosságtudat) mellett az *öntudat* fogalom is, amelyet a felsorolt kutatók különbözőképpen értékelnek. Bellon Tibor redemptus-tudatnak nevezi, Szilágyi Miklós a kun tudatnak egyfajta kritikáját adja, míg Örsi Julianna és Szabó László az ön meghatározás megnyilvánulásának történelmi fejlődését mutatja be idézett írásaikban. Barna Gábor kritikával fogadja Örsi Julianna néprajzi csoport és történelmi-közigazgatási egység különválasztását. Valamennyi néprajzkutató egyetért azonban abban, hogy a néprajzi, etnikai csoportok egyik meghatározó jegye az identitás kinyilvánítása.

A 20. század végén lezajlott rendszerváltás eredményeként azonban új fogalmak, új társadalmi képletek kerültek a hivatalos irányításba, köztudatba egyaránt. A társadalom irányítói egyre inkább az Európai Unió által is elfogadott formációkkal dolgoznak. Előbb-utóbb a történelmileg kialakult egységek (a megyék, a néprajzi csoportok) helyét átveszik az új területi szerveződések: a kistérségek és a *régiók*. Anélkül, hogy a régió problémakörbe belemennék, csak annyit jegyzek meg, hogy az Alföldet jelenleg 3 régióba sorolják, amely mögött semmiféle történelmi háttér nincs. Olyan megyék összerendeléséről van szó, amelyek együttműködésére korábban alig-alig találunk példát. A korábban együttműködő térségeket ezzel a besorolással viszont elválasztották egymástól. Az egykori Hármaskörűlet megszűnte-

²¹⁴⁵ SZOBOSZLAI Zsolt, 2002. 59–77.

²¹⁴⁶ CSATÁRI Bálint, 2002. 186–203, 204–212. Lásd még: T. GÉMES T. Uo. 213–227.

²¹⁴⁷ KAPITÁNY Ágnes–KAPITÁNY Gábor, 2000. 153–176.

²¹⁴⁸ Lásd: TÓTH E. Zs. 2004.; LUGOSI A. 2003. 611–626, 642–676.

²¹⁴⁹ PALÁDI-KOVÁCS A. 2003. 136.

²¹⁵⁰ Néhány fontosabb mű: *Magyar Néprajz* VIII. *Életmód*, főszerk. PALÁDI-KOVÁCS Attila, Akadémiai, Budapest, 2000; a Magyar Néprajzi Lexikon vonatkozó szócikkei, valamint KÓSA László–FILEP Antal: *A magyar nép táji-történeti tagozódása*. Akadémiai, Budapest, 1975.

²¹⁵¹ BELLON Tibor, 1979.; ÖRSI Julianna, 1990.; SZABÓ L. 1996. 58–65.; SZILÁGYI M. 1996. 171–195.; BARNÁ Gábor, 2001. 33–65.

tésekor létrejött „muszájvármegye” helyett most a Jászkunság „muszájrégiókban” keresi a boldogulását. Tovább bonyolítja a helyzetet és rontja az identitás megőrzésének lehetőségét a kistérségekre bontás. A *kistérség* fogalom ugyancsak új definíció, a rendszerváltás után az Európai Unióhoz való igazodás közigazgatási megreformálására szolgáló területi egység megnevezése. Közel egy évtizede írja G. Fekete Éva, hogy még nem kiforrott fogalom. A területi közösségek tartalmazhatnak egyéni és közösségi kapcsolatokat is, működhetnek vertikális és horizontális szinten is. Ő maga a horizontális kapcsolatot tartja egészségesnek. Az együttműködés lehet önkéntes és kényszerjellegű is.²¹⁵² Anélkül, hogy a meghatározás tartalmát tovább elemeznénk, megállapítjuk, hogy a felülről szorgalmazott, sok esetben politikai szempontokat figyelembevevő kistérségi határok kijelölése alig-alig vette figyelembe a néprajzi, történeti, kulturális tényezőket mint a csoportalkotás elemét. Szerencsés eset a Jászságé, amely egyben tudott maradni. A Nagy-kunság érdekérvényesítő képessége jóval gyengébbnek bizonyult. Jóllehet, még a rendszerváltás előtt, 1985-ben megalakult a Nagy-kun Települések Együttműködési Tanácsa (NET) Karcag, Kisújszállás, Túrkeve, Kunhegyes, Kunmadaras, Kunszentmárton alapító önkormányzatokkal. 1994-ben Nagy-kun Együttműködési Tanácsa változott a nevük és immár 9 tagja volt. Az együttműködésbe ugyanis bekapcsolódott Berekfürdő, Kenderes, Kétpó és Mezőtúr is. 1996-ban Mesterszállás és Kuncsorba is jelentkezett, bár utóbbi később visszavonta szándékát. Úgy tűnt, hogy a helyi önkormányzatok összefogásán alapuló szerveződés életképes lesz, és meg tudja őrizni a történelmi területi egységet és a népességet.²¹⁵³ Időközben azonban a felülről érkező instrukciók alapján kialakított statisztikai kistérségek megcsorbították ezt az egységet, mivel Kunhegyest, Kunszentmárton és Kuncsorbát más kistérségekhez sorolták. (Kunhegyes a tiszafüredi, Kunszentmárton a tiszazugi, Kuncsorba a törökszentmiklósi kistérséghez került). A közös szálak gyengültek. Az említett települések „tudathasadásos állapotba” kerültek, hiszen hivatalosan nem oda tartoztak, mint ahová a gyökerek kötötték őket. Leghamarabb Kuncsorba esett el ebben a lelki tusában. Kunszentmárton azzal, hogy a Tiszazugban vezető pozícióba került, egyre inkább hanyagolta a történelmi-közigazgatási kapcsolatok ápolását. A legerősebben Kunhegyes tartotta magát. Bár tetszett neki a tiszatavi rangsorban elfoglalt hely, de mégsem lehetett teljesen elégedett, hiszen a szomszédos Abádszalókkal került versenyhelyzetbe, nem is szólva Tiszafüred vezető pozíciójáról. Ugyanakkor a Nagy-kunságba idegen testként bekerült Kenderes nemigen tudott mit kezdeni a nagy-kun települések történelmi indíttatású rendezvényeivel. Az időközben (1992) Karcagból kivált Berekfürdő viszont jogfolytonosnak tartotta helyét a Nagy-kunságon belül, de az anyavárossal való hadakozása ugyancsak gyengítette némileg a kistérséget. Mivel Mezőtúr is ide kívánczozott tartozni, így kezdetben Karcag–Mezőtúr kistérségről beszéltek. Ez a város nem találta igazán helyét a nagy-kun települések között, így szinte természetes folyamatként a szövetség további bomlasztását érte el. 2003-ban kérte új kistérség megalakítását, amelyben vezető szerepet játszhat. A Mezőtúri Kistérség (Berettyó–Körös Többcélú Társulás, együttműködési megállapodásukat 2004. március 4-én írták alá a települések) nevet felvevő társulásba bevitte Túrkevét, Kétpót, Mesterszállást és Mezőhéket, amely 2004. január 1-jével kapott hivatalos önállóságot. Így a nagy-kunsági néprajzi csoport újabb vérveszteséget szenvedett, hiszen elvesztette Túrkevét. Most ez a város kényszerül kettős szerepbe, hiszen kunsági jellegét, kultúráját csak úgy tudja megőrizni, ha továbbra is fenntartja kapcsolatát a nagy-kunsági településekkel, ugyanakkor közre kell működnie egy új kistérség arculatformálásában úgy,

²¹⁵² G. FEKETE Éva, 1995. 391–398.

²¹⁵³ A nagy-kun települések együttműködését az NKFP 5/162 sz. „Lokális közösségek, vérségi kapcsolatok és az egyén helye, szerepe a változó társadalomban” című projekt (projektvezető: Örsi Julianna) keretében a közelmúltban Porkoláb Péter vizsgálta. Lásd: PORKOLÁB Péter, 2004.

hogy saját pozícióját erősítse. Hasonló folyamatok más táji, néprajzi csoportokban is lezajlottak. Érdemes tehát odafigyelnünk rájuk.

A felülről kezdeményezett szervezeti formák feltétel nélküli átvétele feszültségekhez, identitászavarhoz vezethet a hagyományos közösségekben. Valószínűsíthető, hogy a hagyományörző civil szervezetek, valamint a politikai- és társadalomirányítás konfrontálódik a kistérség és néprajzi/etnikai csoport elfogadásában vagy elutasításában. A társadalomtudományok (bölcseztudományok) szerepvállalása időszerű lenne e polémia kapcsán. A néprajztudomány hasznosan segíthetné, befolyásolni tudná kutatási eredményei hangsúlyozásával a magyar nemzeti örökség védelmét, a hagyományos kultúra átmentését felvállaló közösségeket identitásuk megőrzésében.

Történelmi örökség az ünneplések körében

Sem horizontálisan sem vertikálisan nem vállalom fel az ünnepek, ünneplések történetének bemutatását. Mindössze néhány példán keresztül utalok azon történelmi ünnepekre, amelyek autentikus elemekként előhívhatók nemzeti örökségünk tárházából az új ünnepek szervezői, megvalósítói számára. A királyok és kísérek országlátogatása a középkorban és az újkorban egyaránt divott. A történelmi tényen – a helyi adók beszédese, felélése – túl a folklór is megőrizte uralkodóink országlását. Gondoljunk csak a Mátyás király és más felségek mondákban megőrzött emlékeire. Tiszavárkonyban még 2000-ben is gyűjtöttem emléket arról, hogyan szállt meg a királynő a gyermek János királlyal Erdélybe történő menekülése közben.²¹⁵⁴ Ugyanezen falu erekléként őrzi a „Korona és kard” kép másolatát, amely az András és Béla herceg között lezajlott történelmi vitát örökíti meg a faluhoz kötötten. Míg a Hajdúságban Bocskai-emlékeket őriznek, a Jászkun-ságban Mária Terézia és József nádor emléke szerepel a „történelmi tárházban”.

A Jászkun-ságban Mária Terézia, József nádor, Kossuth Lajos és Erzsébet királyné látogatása került feljegyzésre. Feljegyzésekből tudjuk, hogy milyen nagy körültekintéssel szervezték meg ezeket az ünnepeket. Az útvonal, a fogadás, a szállítás, a vendéglátás a legapróbb részletekig rögzítésre került. A szereplők a kerületek, a települések előljárai voltak (fogadóbizottság, asztaltársaság, köszöntők). A Jászkun-ságban az előjárókon túl kíséreként szerepet kaptak a jászkun huszárok és pásztorok. Minden szereplőt név szerint feljegyezték, de ruházatát, a feladatát és a menetben elfoglalt helyét is pontosan rögzítették. A nagykun ünneplésekben fontos szerepe volt a formaruháknak (huszár- és pásztorviselet), a zászlóknak, a fegyvernek, vagy jelképként megjelent eszköznek (karikásnak), az ülésrendnek, a felszolgált menüknek, az útvonal és a színhelyek díszítésének. Minden település a határánál fogadta a díszvendéget, és díszkísérlettel vezette a városházára, az ünneplés színhelyére.

A legfontosabb történelmi örökségek természetesen a hiteles eredeti dokumentumok: kiváltságlevelek, rendeletek, levelek, amelyek őrzésére külön figyelmet fordítottak a kiváltságos kerületekben. Az eredeti dokumentumok egy része a történelem viharában megsemmisült, de másolatban a levéltárak őrzik. A jászkun kerület és a hajdú kerület levelesládája ma is megvan, és közszemlére van téve a Jász Múzeumban, illetve a Hajdúsági Múzeumban. A történelmi dokumentumok igazolásához hozzátartoznak a pecsétnyomók is, amelyek ugyancsak a közgyűjtemények féltett kincsei. Az ereklékre való hivatkozás, azoknak bemutatása minden korban fontos szerepet kapott az identitás erősítésében. Erre talán legjobb példa a Lehel-kürt vagy jász kürt szimbólumként való kezelése. A 17. századtól napjainkig betölti ezt

²¹⁵⁴ A részleteket lásd: ÖRSI Julianna, é. n.

a szerepét. Ugyancsak szimbólumok a hármaskerületi bandériumi zászlók és a kerületi zászlók. A hármaskerületi címert, pecsétet Mária Terézia adományozta 1751-ben, a bandériumi zászló a nádor huszárezred felállításával egyidős, amely 1800-ra datálható. Egy példányát Jászberényben, egy példányát Túrkevéen őrzik. A történelmi zászlók sorában sorrendben a következők a redemptió 100 éves évfordulójára adományozott jász, kiskun és nagykun zászlók. Ezek közül a kiskunt eredeti formájában, épségben a Hadtörténelmi Múzeum őrzi. A jászoké a Jász Múzeumban várja a restauráló kezeket. A nagykunoké elveszett, csak egy 1995-ben készítettett újrafogalmazásban látható a túrkevei múzeumban.

Rendszerváltás hatása az ünnepek átalakulására

A 20. század végén lezajlott rendszerváltás az ünnepek terén is változást hozott. Állami ünnepeink közül eltörölték március 21-ét, április 4-ét, november 7-ét és beemelték nemzeti ünnepeink közé március 15-ét, október 23-át. Augusztus 20-i alkotmány ünnepünk átalakult Szent István napjává, hozzácsatolva az új kenyér ünnepét is. Az egyházi ünnepek között megerősödött a húsvét, visszakapta rangját a pünkösd, és elismerést nyert az egyházi-családi ünnepnek számító halottak napja. Igaz, ez utóbbi esetében a katolikus ünneplési rend nyert elismerést november 1-je (Mindenszentek) kijelölésével. A halottakról való megemlékezés módja egyre ökumenizálódott. Bizonyos katolikus jelképek (gyertyagyújtás, adventi koszorú, betlehemezés) általános elterjedésének is tanúi lehetünk. Az ünnepek egyre inkább a naptári napon kerülnek megrendezésre. Kivétel ez alól a búcsú. Az egyházi templom- és fogadalmi búcsúk hétvégén, de már nyíltan megrendezhetők. Ugyanakkor az egyház is megrendezi falai között az állami ünnepeket, szereplési lehetőséget és hazafias nevelést biztosítva az egyházi iskolák növendékeinek. A falusi, kisvárosi lelkészek szerepet vállalnak helyi, kistérségi rendezvényeken is. Kunhegyesen a várossá nyilvánítás ünnepe, Kisújszálláson a pacséri kirajzás 200. évfordulója az utóbbi évtizedekben nem látott sokadalmat hozott be a református nagytemplomokba. A presbitérium, egyháztanács ellenállásába ütközik azonban az, aki a templomot és így a híveket is politikai színezetű rendezvényre akarja felhasználni. Ezt az elutasító magatartást tapasztaltam Túrkevéen. Ugyanebben a városban – a ki tudja milyen módon korábban állami tulajdonba került – a temetőben egy képviselő törekvéseinek eredményeként lélekharangok számára tornyok kerültek a ravatalozó épületek fölé. A harangozás szabályainak, jelentésének nem ismerete nézeteltéréseket okozott. Egyrészt az egyházi temetést nem kérők között időnként felmerül, hogy a református templom harangjának meghúztatását kérik, amelyet a pap elutasít. Ezt értetlenül fogadják. Ugyanakkor a már említett képviselő – aki 2002 óta a város polgármestere – a temetői harangok használatába azt iktatta be, hogy húzzák meg minden temetéskor, csak akkor nem, ha azt külön megtiltják. Ehhez az abszurdumhoz vezetett a temetési hagyományok nem ismerete.

A Nagykunság minden településén, ha harcok árán is, de az egyház és papjai visszanyerték presztizsüket. Létrejöhettek az egyházi iskolák (Karcag, Kisújszállás, Kunhegyes, Túrkeve), létesülhetett egyházi üdülő (Berekfürdő), egyházi szeretetotthon (Kunhegyes), és más, az egyházközséget szolgáló intézmények, épületek. Az egyházi ifjúsági házak (Túrkevéen az Élim a régi granáriumban) a cserkészek és más ifjúsági programok szervezőinek adnak otthont. Az egyházi épületek nagy része műemlék vagy műemlék jellegű, amely hozzátartozik a település arculatához. Központi elhelyezkedése, kora, építészeti stílusa, történelmi üzenethordozó szerepe már csak azért is kiemelkedő, mert a Tiszántúl ezen vidékén elég kevés a műemlék. A jelenlegi Nemzeti Örökségvédelem pedig nem tesz megfelelő lépéseket arra, hogy a 20. században épült objektumok közül is védelem alá helyezzen újabb épületeket.

Az ünnepek szerepe a lokális identitás megőrzésében

A történelmi évfordulók mindig felerősítik az emlékezés igényét. A lokális identitás megőrzésében különösen fontos a szerepük a helytörténeti jelentőségű évfordulóknak. Az államszocialista korban erre nem volt lehetőség, így a rendszerváltás után ez az igény elemi erővel tört fel. A települések *városnapot*, *falunapot* jelöltek ki, amelyet évente megünnepelnek. A városnapot legtöbb helyen valamilyen dokumentum, esemény napjához kötik. Túrkevéen a mezővárosi rang elnyerését, vásártartási jog megszerzését rögzítő oklevél dátuma (1808. szeptember 10), Kisújszálláson az újratelepülés dátuma (1717. augusztus 17.), Szolnokon szeptember 1-je a kiválasztott nap. Máshol a búcsú napját emelik falunapi rangra, amelyet elszármazottak találkozójaival is összekötnek (pl. Mesterszállás).

Az *Elszármazottak Találkozója*t a térségben a túrkeveiek rendezték meg először 1981-ben, pontosabban a Túrkevéről elszármazottak Budapesten. A visszahívásra 1986-ban került sor. Ettől kezdve évente megrendezték ezt a találkozót, amely több száz embert vonzott. Kezdetben a polgármesteri hivatal vállalta fel, majd 1996-ban a Túrkevei Kulturális Egyesület. Az utolsót ugyancsak a hivatal szervezte. Ekkor felmerült, hogy ne elszármazottak, hanem Túrkeveiek Találkozója legyen a rendezvény neve. Mivel az évek során a meghívottak egyre idősebbek lettek és számuk is csökkent, a találkozók sorát 1997-ben felfüggesztették. A rendezvény újraélesztésével 2005-ben ismét próbálkoztak, de a szervezés már a Művelődési ház feladata lett. Az időpontokban is történtek változások. Az elszármazottak kérésére leginkább a halottak napja közeli nap látszott a legmegfelelőbbnek.

Később a környező városok is átvették a mintát. Úgy tűnik azonban, hogy a nagyobb településeken nagyobb hagyománya van az *Öregdiák Találkozóknak* (Karcag, Kisújszállás, Mezőtúr). Ez ugyancsak évi egynapos összejövetelt jelent, de a középiskolák szervezik. Az öregdiákok nemcsak összegyűlnek egykori iskolájukban, de képzőművészeti alkotásokat, könyveket ajándékoznak az intézménynek. Gyakori, hogy alapítványt működtetnek a mai tanítványok segítségével és pénzadománnyal is támogatják az intézményt. Az öregdiákok – különösen a Budapesten élőket összefogva – civil szervezetként is működnek. Összejöveteleikre gyakran hívnak meg szülővárosukból előadót, hogy így is alkalmuk legyen informálódni az otthoni eseményekről.

A helyi ünnepek bevezetésére alkalmat adott a település első említésének, a várossá nyilvánításnak, az iskolaalapításnak kerek évfordulója. Így például Túrkeve megünnepelte 1996-ban a település 735. évfordulóját. A jászkun redemptió 250. évfordulója, a millennium (a magyar államalapítás 1000. évfordulója) ugyancsak alkalmat adott a helyi rendezvényekre. A gondosan összeállított programok annál azonban többet adtak a résztvevőknek, ugyanis jelentős identitáserősítő szerepük volt.

A kistérségek identitáskeresése

Több kistérség együttes, a jász, a kiskun és a nagykun települések közös ünneplésére 1995-ben került sor. Az egész évre tervezett és lebonyolított *redemptiók ünnepségsorozat* krónikáját már közzétettem, így azt most nem ismételtem meg.²¹⁵⁵ A 31 településre kiterjedő, három néprajzi csoportot (nagykunok, kiskunok, jászok) felölelő program sikerességét elsősorban annak köszönhettem, hogy olyan célkitűzése volt, amely mind az önkormányzatokat, mind a

²¹⁵⁵ ÖRSI Julianna, 1996, 197–205.

civil szervezeteket, mind a lakosokat mozgósítani tudta. A történelmi évforduló közös megünneplésének felvállalása szakszerű előkészítést, összehangolt szervezőmunkát és megbízható partnerséget igényelt. A területen működő ötletadó, projektkidolgozó múzeumok biztosították a szakmaiságot és a háttérből mindvégig irányítani tudták a projekt megvalósítását. Felvehető a kérdés, feladata-e egy közgyűjteménynek az ilyen jellegű munka, mi a haszna ebből az intézménynek, hogyan hasznosult ez az elsősorban szellemi befektetés a kistérségekben, a régiókban, avagy állami szinten. Annyi bizonyos, hogy a múzeumok presztízse nőtt a térségben, ahogy a népi hagyományoké, a nemzeti kulturális örökségen belül pedig a kistérség emlékeinek tisztelete, a megőrzésükre való hajlandóság fokozódott. Legfontosabbnak azonban azt tartom, hogy a projekt példát mutatott a települések, kistérségek összefogására, valamint segítette a civil szerveződések megerősödését. Mindkettőre nagy szükség volt, van országosan, de különösen az Alföldön, ahol a felmérések kimutatták, hogy a civil szféra ekkor még alig-alig bírt befolyásoló erővel a helyi társadalom működésére. A térségben működő civil közösségek színrelépése a belső tartalékok nyilvánosságra hozását jelentette, amely generáló hatása önmaguk számára és kifelé is megmutatkozott. Az 1995–1996-ban megvalósult rendezvények, a létrejött alkotások (kiállítások, képzőművészeti alkotások, kiadványok) identitáserősítő szerepe megkérdőjelezhetetlen.

Igaz, az apropót egy évforduló adta, a redemptió 250. évfordulója, az ünnepelés azonban ennél többről szólt. Az évforduló alkalmat adott arra, hogy a helyi értékeket felmutassák és a helyi történelem egészét felelevenítsék, tudatosítsák. A több helyszínen bemutatott kiállítások és a kiadványok a jászkunok történelmének főbb dokumentumait hozták nyilvánosságra.²¹⁵⁶ A tudományos tanácskozások a Jászkunság kutatásának újabb eredményeit vonultatták fel, amelyek beépültek a történettudományba, a nyelvészetbe és a néprajztudományba. Az évforduló az identitáserősítésben egy folyamatot indított el, amely a mai napig tart. A jászok 1993-ban indították el a jászok világtalálkozóját, amelyet minden évben más település rendez meg. Jászberényben adják ki a Redemptio újságot, amely a Jászkunság honismereti mozgalmát segíti napjainkban is. A jász bandérium 1991-ben alakult meg. A kiskunok 1995-ben alakították meg a kiskun bandériumot, vették magukra a huszárruhát. Legutoljára, 2001-ben, a nagykun bandérium alakult meg, melynek ruháit a települések adták (2-2 huszárruha). A bandériumok ma már hivatalosan bejegyzett civil szervezetek. Ma ezek az egyesületek minden rendezvénynek szereplői. Működésük beleillik az országosan felelevenedett huszárhagyomány ápolásába. A lovas huszár szinte jelképpé vált ezekben a kistérségekben. A redemptios ünnepségre készült el az első huszárruha-rekonstrukció csakúgy, mint a jászkun bandériumi zászló és a nagykun zászló. E zászlók felavatási ceremóniája (zászlóanya, zászlószeg, egyházi áldás) a zászlókultuszt növelte. Azóta is gyakran kölcsönkérlik a települések rendezvényekhez, sőt már vannak, akik újabbat csináltattak. (Karcag város 2004-ben elkészíttetett egy újabb nagykun zászlót. A lovas bandériumoknak is van saját zászlajuk.) A katonáskodás hozzátartozott a jászkunságiak életéhez. Ennek művészi megfogalmazását a Kunhegyesen álló kun lovas (Györfi Lajos alkotását a település várossá nyilvánításának ünnepsége keretében avatták fel 1988-ban) is bizonyítja.

A jászok új ünnepként 1998-ban bevezették a *jászkapitány választást*, a sort Jászfényszaru kezdte. Évente más-más város adja a jászkapitányt. A választáshoz tartozó koreográfiát a kisújszállásiak tanulmányozták, és 2000-ben elkezdődött az (újkori) *kunkapitány-választás* is. Eddig Kisújszállás, Karcag, Túrkeve, Berekfürdő, Kunhegyes adott kunkapitányt a Nagy-

²¹⁵⁶ Kiállítások: „A redempció és a Jászkunság”, valamint „A redempció szerepe a Jászkunság fejlődésében”. Rendező: Örsi Julianna. Kiadványok: SZAKÁL Aurél (szerk.), *Jászkun redemptio*. Kiskunhalas, 1995; BELLON Tibor–ÖRSI Julianna (szerk.), *A Jászkunság összefogása*. Karcag, 1996.

kunságnak, arra érdemes, nagy tiszteletnek örvendő férfi személyében Civil kezdeményezésként 2003-ban létrehozták a *Kapitányok Tanácsát* és Horváth Györgyöt főkapitánnyá nevezték ki. Többször felvetődött már, hogy a kiskunokat is segíteni és biztatni kellene hasonló ünnep megrendezésére. Jászberényben 2001-ben avatták a *Jászkapitányok kertjét*, amelyben az egykori kapitányok emlékére különböző fajtájú fákat ültettek a Jászság prominens személyei. A jászok 2005-ben közadakozásból avatták fel a jász emlékművet, amely a jász kapitány allegorikus szobra.

A Jászság és a Nagy-kunság is megbecsüli a közösségért sokat tevő tagjait. A Nagy-kunságért díjat a települések önkormányzatainak közös véleménye alapján 1990 óta évente egy személynek adják.

A jász bálnak, amelyet minden évben megrendeznek, nagy hagyománya van. Túrkeve 1996-ban rendezte meg az első nagykun bált, de nem lett folytatása a városban. Kisújszállás azonban átvette a kezdeményező szerepet és 2000 óta ott rendezik meg évente a nagykun bált.

A nagykun települések a redemptiós ünnepség keretében avatták fel a *kun emlékhelyet*, melyet Karcag határában – a 4. sz. főútról és a vonatról is jól látható helyen – szoborcsoport jelez. A Györfi Sándor Munkácsy-díjas szobrászművész által megálmodott és kivitelezett szobrok a mai kunságiak kun származását, kun kultúrához való kapcsolódásukat, keleti eredetüket hangsúlyozza, mint arra Szilágyi Miklós is utal.²¹⁵⁷ A kun eredet tudatosítása mellett nem elhanyagolható azonban a kun települések összefogására való utalás, a nagykunsági néprajzi csoport együvé tartozásának szimbolikus megjelenítése sem. A két központi figurától távolabb a városi címereket kezükben tartó ember-formájú obeliszkok ugyanis a települések irányába néznek, de egy kunhalmon, egy szoborcsoport részeként vannak elhelyezve. Az sem véletlen, hogy a millenniumot, azaz az országos történelmi évfordulót a kunságiak a kun történelem demonstrálásának újabb lehetőségeként fogták fel. Az Ópusztaszeri Történelmi Emlékparkba Kiskunlacháza megrendelésére Györfi Sándor *Kun László király szobrát* készítette el. Karcagon 2001-ben felavatták az újabb kun emlékművet, amely *IV. Béla és Kötöny király találkozását* ábrázolja, azaz a kunok bejövetelét, befogadását demonstrálja. Túrkeven a millenniumi ünnepség keretében avatták fel a *kun-emlékművet*. Ratkai Lajos túrkevei származású, Hollandiában élő szobrászművész a kun történelem szimbolikus megjelenítését (a nomád élettől, hitvilágtól a katonáskodásig, Kötöny vezértől Kun László királyig) tartotta fontosnak. A szoboravató ünnepségek ugyancsak a nagykunsági néprajzi csoport összetartozásának kifejezői. A települések küldöttségei (nemcsak a hivatalos, a civil szféra is) részt vesznek ezeken az ünnepségeken. A huszárruhába öltözött lovasok mellett ott vannak a kaftánba öltözött, keleti örökséget felvállaló civil szervezetek képviselői is. Meghívják valamelyik testvér-nép delegációját is (1995-ben a kazahsztáni nagykövet, 2001-ben egy kazahsztáni karaván jelképezte ezt a keleti kapcsolatot). Itt jegyezzük meg, hogy a kun és rokon népek kapcsolatának erősítésére Karcagon 1998-ban alakult meg a Kunszövetség.

A *testvérvárosi kapcsolatok* közül kiemelhetjük a 18. században a Bácskába kitelepült nagykunok utódai és a nagykunsági települések közötti eleven kapcsolatot. A közös ünnepek, látogatások emlékeztető programjai mellett díszes kopjafák idézik a múltat itt is, ott is (Kisújszállás–Pacsér, Kunhegyes–Bácsfeketehegy, Karcag–Ómoravica).

Ugyancsak fontosnak tartjuk a hagyományörző csoportok tevékenységét. Repertoárjukban rendszeresen szerepeltetik a néprajzi csoport *népdal, népzene és néptánc hagyományait*. A redemptióra elevenítették fel a túrkevek a kevi vagy kun verbunkot, amelyet azóta is

²¹⁵⁷ SZILÁGYI Miklós, 1996, 173.

rendszeresen műsorra tűznek. A kunhímzést, a kunsági szűr mintakincsét őrzik és továbbformálják a türkevei, karcagi, kisújszállási és kunhegyesi asszonyok.

Utalnunk kell még a *színjátszásra* is, amelynek dramaturgiájában és a színre vitt művekben is megtalálható az identitást erősítő törekvés. Itt főleg a Körmenyi Lajos által írt és 2000. augusztus 20-án Karcagon előadott „Kötöny népe. Oratórikus játék a kunok történetéből” című történelmi játékra utalok.

Tudjuk, hogy országos jelenség a *fesztiválok* rendezése. A fesztiválok országos és régiós rendezésére pályázatok formájában külső segítséget is kapnak a városok, kistérségek. Így van kolbászfesztivál Békéscsabán, dinnyefesztivál Medgyesegyházán, tökfesztivál Nagydabason, Európai Kisebbségek Folklórfesztiválja Jászberényben, hagymanap Jászládánban, hagymanafesztivál Makón, juhászfesztivál Hódmezővásárhelyen és Türkevén, gulyásfesztivál Szolnokon, halasnapok Tiszafüreden, túri vásár Mezőtúron, hogy csak néhány alföldi település rendezvényét említsük példaként. Nem hagyhatjuk ki a sorból a lovasnapok, lovasversenyek területi megrendezését sem (Törökszentmiklós–Szenttamás, Karcag, Kunmadaras stb.). Ide sorolhatjuk jellegénél fogva a Nagykunsági Kulturális Napokat is, amelyet minden évben Karcag rendez meg a helyi és környékbeli népművészeti és művészeti értékek (kiállítások, műsorok) bemutatásával.

A fesztiválok elsősorban a település, a térség kultúrájának valamely néprajzi elemére építenek. Nem újdonság ez, hiszen például a magyar honfoglalás millenniumi ünnepségének is országos nagy attrakciója volt a magyar falu bemutatása (épületekkel, épületbelsőkkel).²¹⁵⁸ Annak idején a türkeveiek a pásztoréletet mutatták be. A jász kun huszárok díszöltözetben a többi megyei csapattal egyetemben vonultak fel. Kevésbé ismert azonban, hogy a nagy kunok egy lakodalmas felvonuló csapatot is kiállítottak, amint ezt Szilágyi Miklós már bemutatta és elemezte.

A *lakodalom* bemutatása manapság ismét a repertoárba került a Jászságban, a palócoknál pedig főleg idegenforgalmi marketing elemként. A jászsági lakodalmast 2003 óta rendezik meg Jászberényben. Ugyanitt szokás a méz királynő-választás is. Szolnokon vőfélyek találkozója rendezik.

A pásztorünnepekre kell még kitérnem. Türkevén az állatok tavaszi legelőre hajtása, a kiverés, amelyet a gazdák hagyományosan számon tartottak. Valóságos ünnepnek számított még az 1980-as években is. Sajnos a rendszerváltás következtében lecsökkent állatállomány miatt ez a közösségi ünnep napjainkra elhalt. Bizonyos elemei azonban az országos vásáron és a juhászfesztiválon visszaköszönek. Juhászfesztivált Türkevén 2004-ben hatodik alkalommal rendeztek. Ez az új ünnep ugyancsak rendelkezik előzményekkel, még ha az ünnep kitalálói nem is biztos, hogy tudtak róla. Az 1950-es években Dévaványán Bereczki Imre néprajzkutató tett javaslatot a pásztorünnep megrendezésére. A község elfogadta és megvalósították a *pásztornapot*. Földes László és a Népművelési Intézet fotói 1957-ben megörökítették ezt a rendezvényt számunkra.²¹⁵⁹ A pásztorünnepek elmaradhatatlan része volt a birkapaprikás főzése. A birkahús nagy népszerűségnek örvend Nagykunság-szerte napjainkig. Az államszocialista korban is az egyik vendégcsalogató attrakció volt a nemzetközi vásárokon (állatbemutatókon, versenyeken, egyéb kiállításokon) a birka főzése és kínálása. Családi, egyházi, munkahelyi és állami ünnepeken a Nagykunságon mind a mai napig a birkapörkölt a legelismertebb menü. Gyakran rendeznek a településeken *birkapörkölt-főzőversenyt*, amelyre a helybeli és a környékbeli férfiak (idősek és fiatalok egyaránt) beneveznek, hogy tudásukat

²¹⁵⁸ Lásd: JANKÓ János, 1989.

²¹⁵⁹ A fotókat a dévaványai Bereczki Imre Gyűjtemény őrzi.

bemutassák, és elismerést arassanak. Egy-egy versenyen 30-40 bográcsban fő a birkahús, amelynek elfogyasztására mindig van elegendő vásárló. Mióta a családok anyagi kondíciója romlott, a családi névnapok szerényebbek, az éttermek mellett a helybeli kocsmák szombati és vasárnapi kínálatában is szerepel a birkapörkölt, de főznek csülköt, marhalábszárát, vegyes-pörköltet is. A birka után a sertés, a marha a leggyakrabban vásárolt hús. Időnként már kecskéből is készítenek pörköltet. A Nagykunságban sem a birkagulyást sem a báránsültet nem ismerik, nem főzik.

Végezetül utalok Magyarország Európai Unióhoz való csatlakozásának megünneplésére, ahol a nagykunsági értelmiségiek és civil szervezetek fontosnak tartották, hogy kinyilvánítsák a világ számára, melyek azok az értékek, amelyeket a Nagykunság visz Európába. A rendezvény szervezésére megalakult Nagykun Szellemi Műhely „A Nagykunság európai értékei” címmel konferenciát rendezett, kiadványt jelentetett meg és szereplésre kérte a nagykun települések hagyományőrző, művészeti csoportjait. Ugyancsak hasonló indítékkal vállalták fel a türkeveiek a nagykunsági kultúra olaszországi bemutatását. A Keviföld Alapítvány és a Türkevei Kulturális Egyesület projektje keretében a Korda Vince Alapfokú Művészeti Iskola növendékei tánc- és színpadi bemutatót tartottak, a Finta Múzeum a pástor-életet bemutató kiállítást rendezett, melyhez szervesen kapcsolódott a kézműves foglalkozások és a népi díszítőművészeti kör kunhímzés tárlata. Nem maradhatott el a kunságiak kedvenc ételbemutatója, a birkapörkölt és a topogó főzése és kóstolása sem. A birkapörkölt-főzőverseny egyébként a legtöbb nagykunsági rendezvénynek része. Ezt az alkalmat használták fel a Nagykunság értékeiről szóló film készítésére és idegen nyelvű prospektusok megjelentetésére is.

Konklúzió: A néprajztudomány ajánlása az új ünnepek kialakításához, a hagyomány megőrzéséhez, felhasználásához

Az előzőekben felsorolt identitáserősítő rendezvények és kulturális termékek azt bizonyítják, hogy ezek képesek a néprajzi csoportok, kistérségek belső erejének mozgósítására és fontos szerepük van az imázs-teremtésben. A példák sora meggyőzhet mindenkit arról, hogy a hagyományokon alapuló, de új ünnepeket létrehozó közösségek életében fontos szerepet játszhatnak a néprajzkutatók által feldolgozott és ajánlott tudományos eredmények. Közgyűteményeink, kutatóhelyeink nagyobb hangsúlyt fektethetnének arra, hogy ezek az eredmények célba érjenek. Két irányba lehetne tevékenységünket, eredményeinket népszerűsíteni: Egyik: a vidéktervezés, vidékpolitika szereplői, alakítói szemléletváltásába kellene a néprajzi aspektust becsempészní, a néprajzkutatás eredményét elfogadtatni. A másik: erősíteni a tudománynépszerűsítést a helyi közösségekben.

Vizsgálatunk az egész Alföldre kiterjed, de még az elején tart. Első eredményeinket főleg a Jászkunság kutatásából szűrtük le. A néprajzi csoportvizsgálatokból kiderül, hogy amely kistérségben élnek néprajzosok, vannak múzeumok, ott az autentikus hagyományokra való támaszkodás, az összefogásra való hajlam erősebb. Ahol az állami intézkedések meghagyták kistérségi határakat a néprajzi csoport határát, ott erősebb a civil társadalom ereje (Jászság) és jelentősebb az identitásból táplálkozó kezdeményező szerepe. Ahol a civil szervezethez gyengébb, ott a néprajzi csoport vesztesre áll, hiszen a kistérségekre bomlás folyamatának lehetünk tanúi. Hogy ezt a folyamatot sikerül-e a Nagykunságban megállítani, az a kistérségekben jelenlévő innovatív szereplőkön is múlik. A Jászkunság ilyen vizsgálata után időszerű országosan is vizsgálni a kérdést, hiszen a magyar népi kultúra és így a nemzeti örökség megőrzése a tét.

Irodalom

- BARNA Gábor, *Kunszentmárton és a Nagykunság. Kulturális alkalmazkodás és a mezővárosi kultúra*, in BARNA Gábor (szerk.), *Társadalom – kultúra – természet*. Karcag–Szeged–Szolnok, 2004
- BELLON Tibor, *Nagykunság*, Gondolat Kiadó, Budapest, 1979.
- BELLON Tibor–ÖRSI Julianna (szerk.), *A Jászkunság összefogása*, Karcag Város Önkormányzata, Karcag, 1996.
- CSATÁRI Bálint, *Az új európai területfejlesztési perspektívák lehetséges adaptációja az Alföldre*. In GLATZ Ferenc (szerk.), *Területfejlesztés, rendszerváltás és az Alföld*, MTA Társadalomkutató Központ, Budapest, 2002. 186–203.
- CSATÁRI Bálint, *Tézisek az Alföldről*, in GLATZ Ferenc (szerk.), *Területfejlesztés, rendszerváltás és az Alföld*, MTA Társadalomkutató Központ, Budapest, 2002. 204–212.
- ERŐS Ferenc (szerk.), *Megismerés, előítélet, identitás*, Új Mandátum Könyvkiadó–Wesley János Lelkészképző Főiskola, Budapest, 1998.
- G. FEKETE Éva, *Közösségi összefogáson alapuló térségfejlesztés*, in KOVÁCS Teréz (szerk.), *A mezőgazdaságtól a vidékfejlesztésig. III. Falukonferencia*, MTA Regionális Kutatások Központja, Pécs, 1995, 391–398.
- JANKÓ János, *A millenniumi falu*, Néprajzi Múzeum, Budapest, 1989. Faksimile kiadás.
- KAPITÁNY Ágnes–KAPITÁNY Gábor, *Identitások és határelmosódások az ezredfordulón*, in UÖK, *Látható és láthatatlan világok az ezredfordulón*, Új Mandátum Kiadó, Budapest, 2000, 153–176.
- KÓSA László–FILEP Antal, *A magyar nép táji-történeti tagozódása*, Budapest, 1975.
- LUGOSI András, *Az identitás helye. A városi tér szerepe az önazonosság rögzítésében*, in K. HORVÁTH Zsolt–LUGOSI András–SOHAJDA Ferenc (szerk.), *Lépésváltó társadalomtörténet. Tanulmányok a 60. éves Benda Gyula tiszteletére*, Hermész Kör–Osiris Kiadó, Budapest, 2003, 642–676.
- Magyar Néprajz VIII. Társadalom*, PALÁDI-KOVÁCS Attila (főszerk.), SÁRKÁNY Mihály–SZILÁGYI Miklós (szerk.), Budapest, 2000;
- Magyar Néprajzi Lexikon*, főszerk. ORTUTAY Gyula, Budapest, 1977–1982.
- ÖRSI Julianna, *Nagykunság mint néprajzi csoport. Karcag és környezete kapcsolatrendszerének vizsgálata*, Szolnok megyei Múzeumi Évkönyv 1984–88. Szolnok, 1990, 347–366.
- ÖRSI Julianna, *A Jászkunság összefogása. Krónika a redempció 250. évfordulójának megünnepléséről*, in BELLON Tibor–ÖRSI Julianna (szerk.), *A Jászkunság összefogása*, Karcag Város Önkormányzata, Karcag, 1996. 197–205.
- ÖRSI Julianna, *Tiszavárkony. Száz magyar falu Könyvesház*, Budapest, é. n. [2001]
- PALÁDI-KOVÁCS Attila, *Tárgyunk az időben*, Ethnica, Debrecen, 2002.
- PALÁDI-KOVÁCS Attila, *Tájak, népek, népcsoportok*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 2003.
- PATAKI Ferenc, *Identitás – személyiség – társadalom*, Új Mandátum Könyvkiadó–Wesley János Lelkészképző Főiskola, Budapest, 1987.
- PORKOLÁB Péter: *A nagykun települések közösségtudata*, in ÖRSI Julianna (szerk.), *Nagykunsági közösségek*, Túrkevei Kulturális Egyesület, Túrkeve, 2004, 157–170.
- SÁRKÁNY Mihály, *Identitás az angol–amerikai antropológiában*, in VÁRINÉ SZILÁGYI Ibolya (szerk.), *Az identitás kettős tükörben*, TIT, Budapest, 1989, 39–59.
- SÁRKÁNY Mihály, *Kalandozások a 20. századi kulturális antropológiában*, L'Harmattan, Budapest, 2000.

- SZABÓ László, *A jáász öntudat története*, in UÖ, *Társadalom, etnikum, identitás*, Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen, 1996, 58–65.
- SZAKÁL Aurél (szerk.), *Jászkun redemptio*, Kiskunhalas Város Önkormányzata, Kiskunhalas, 1995.
- SZILÁGYI Miklós, *A nagykun öntudat*, in BELLON Tibor–ÖRSI Julianna (szerk.), *A Jászkunság összefogása*, Karcag Város Önkormányzata, Karcag, 1996, 171–195.
- SZOBOSZLAI Zsolt, *A lokális és térségi identitás néhány jellemzője*, in GLATZ Ferenc (szerk.), *Területfejlesztés, rendszerváltás és az Alföld*, MTA Társadalomkutató Központ, Budapest, 2002, 59–77.
- TÓTH Eszter Zsófia, „Ha az övé nem leszek, akkor ne legyek másé sem.” *Férfi és női nemi szerepek a munkásnők életútbeszéléseiben*, in K. HORVÁTH Zsolt–LUGOSI András–SOHAJDA Ferenc (szerk.), *Lépésváltó társadalomtörténet. Tanulmányok a 60. éves Benda Gyula tiszteletére*, Hermész Kör–Osiris Kiadó, Budapest, 2003, 611–626.; Ua. in ÖRSI Julianna (szerk.), *Nagykunsági közösségek*, Túrkeve Kulturális Egyesület, Túrkeve, 2004, 7–20.
- VAJDA Zsuzsanna, *Identitás külső és belső forrásai*, in ERŐS Ferenc (szerk.), *Azonosság és különbözőség. Tanulmányok az identitásról és az előítéletekről*, Scientia Humana Kiadó, Budapest, 1996, 8–24.
- VERES Sándor–KAPÁS István, *Az identitás válsága és a „lélek nyugalma”*, in ERŐS Ferenc (szerk.), *Azonosság és különbözőség*, Scientia Humana Kiadó, Budapest, 1996, 25–56.

De origine gentis Hungarorum

Párhuzamok, analógiák a népvándorlás kori népek etnikai hagyományaiban

A középkorból fennmaradt latin nyelvű gesták és krónikák leírása szerint az ősi epikai hagyomány egy testvérpártól, Magortól és Hunortól származtatta a magyarokat és a hunokat, azaz az eredetmítosz testvérpár ősei etnikai nevek perszifikációjaként jelentek meg.²¹⁶⁰ Az, hogy a Magor vagy Mogor személynév a magyar etnikai név perszifikációját jelentette, általában elfogadott nézet, a Hunor névben viszont nem a hun, hanem sokkal inkább az *onogur* népnév rejlik, mely a régi magyar nyelvben **onour ~ *unour* alakváltozatokon át szabályszerűen **unōr* alakká fejlődhetett.²¹⁶¹ A krónikákban olvasható *hunor* alakot a neolatinban 1200 táján általában jelentkező anorganikus szókezdő *h* hatására (*Ungari > Hungari*), vagy a 13. században kialakuló hun-teóriából következően mesterségesen nyerhette el.²¹⁶² Arra, hogy a testvérpár-ös motívuma számos kelet-európai és uráli-altáji nép eredetmítoszában is előfordul, már régen felfigyelt a magyar őstörténeti kutatás. A bizánci írók a 6. században ilyen eredetmondát jegyeztek fel az Azovi-tenger vidékén élő uturgur és kuturgur népekről (Utugur és Kutigur testvérpár-ös), valamint a bolgároknál és kazároknál (Bulgharios és Khazarig testvérek).²¹⁶³ Ezzel együtt az isteni jelként új hazát mutató csodaszarvas mondája is sok nép hagyományvilágának részét alkotta, sőt Prokópiosznál és Jordanesnél is megtalálható.²¹⁶⁴ Arra viszont, hogy az isteni származású, vagy isteni sugallatot követő, különböző néptörzsekből, kisebb csoportokból és kósza elemekből politikailag szervezett népet teremtő, új hazát találó vagy államot alapító testvérpár alakja a népvándorlás kori germán népek eredetmítoszaiban is előfordul, nem különösebben figyelt fel a hazai kutatás. A langobard eredetmonda szerint az egykor még vinnilnek nevezett nép azon része, amelyik úgy határozott, hogy elhagyja eddigi hazáját, Skandináviát, és új területet keres magának, egy testvérpárt követve kelt át a Balti-tengeren. A tényleges irányítás, katonai vezetés feladatát ellátó testvérek egy bölcs, Freyja istennő sugallataitól ihletett papnő tanácsait követték. Az új törzs kialakulásához egy jelentős politikai és katonai szervezést igénylő esemény adta a döntő lökést: a vandálokkal szembeni fegyveres konfliktus, így az eredetmonda ebből a szempontból logikailag megegyezik a Róma alapításával összefüggő szervezési feladatokat ellátó Romulus és Remus mondájával. A döntő csata előtt a vinnilek papnőjének kérésére Freyja istennő rávette Woden vagy Wotan (az északi germánoknál inkább Odin néven ismeretes) hadistent arra, hogy a létszámhátrányban lévő vinnileknek adja a győzelmet, akik ezt követően Wodent tették meg seregük vezérévé, és felvették az isten

²¹⁶⁰ ANONYMUS, *Gesta Hungarorum. A magyarok cselekedetei*, ford. PAIS Dezső, Budapest, 2003, 19.; *Képes Krónika*, ford. GERÉB László, Budapest, 1993, 8.

²¹⁶¹ SZÜCS Jenő, *A magyar nemzeti tudat kialakulása*, Szeged, 1992, 119–120.

²¹⁶² GYÖRFFY György, *Krónikák és a magyar őstörténet*, Budapest, 1948, 28–31.

²¹⁶³ DÜMMERTH Dezső, *Az Árpádok nyomában*, Budapest, 1977, 34; SZÜCS Jenő, *A magyar nemzeti tudat...*, i. m., 119.

²¹⁶⁴ DÜMMERTH Dezső, *Az Árpádok nyomában*, i. m., 34; JORDANES, *Getica. A gótok eredete és tettei*, közread. KISS Magdolna, Budapest, 2004, 67.

számos neve közül az egyiket, a „hosszúszakállút” (langobard).²¹⁶⁵ A harcokban résztvevő másik népet, a vandált szintén egy testvérpár, Rapt és Raus vezette.²¹⁶⁶ Beda Venerabilis leírása szerint az Északi-tengeren Britanniába átkelt angolszászok ugyancsak egy testvérpár, Hengist és Horsa vezetésével alapították meg 450 körül a kenti királyságot.²¹⁶⁷ A hagyomány a wessexi királyság alapítását is egy testvérpárhoz, Cerdic és Cynric nevéhez kapcsolta.²¹⁶⁸ Az eredetmondákban szereplő testvérpár-ősök közös vonása, hogy pogány istenektől, vagy a mitikus múlt félisteneitől, illetve isteni kegyvel megáldott legendás ősöktől származtak. A római hagyomány Romulust és Remust Mars istentől származtatta. A germán eredetmondák többnyire ugyancsak a hadak istenétől, Wodentől eredeztették az adott törzs vagy nép politikai megszervezését vagy az államalapítás feladatát elvégző testvéreket.²¹⁶⁹ Néhány kivétel ugyan előfordult, mint például a langobardok vagy a gótok esetében, de az isteni származás vagy az isteni jóindulat ekkor sem kérdéses. A vinnileket vezető testvérek a ván istenekhez, s különösen Freyja istennőhöz kötődtek (egészen a vandálok felett aratott győzel-mükig), a gótok pedig Woden, a „fiatal” isten helyett inkább Gautot, az „idős” istent tisztel-ték, akit genealógiájuk elejére helyeztek.²¹⁷⁰ Gaut és Woden alakja azonban összemosódott a germán mitológiában, mely szerint Woden „korábbi neve” Gaut volt.²¹⁷¹

Míg a népvándorlás kori germán eredetmondák a pogány kulturális tradícióból eredeztették a testvérpár ősöket, a magyar *origo gentis* megörökítő gesták és krónikák a keresztény magyar királyság állam- és politika felfogásával összhangban a bibliai Noé unokájától származtatták Hunort és Magort.²¹⁷² Jóllehet a népvándorlás korának közel félezer évéhez kapcsolódó írott források számos vonatkozásban hasonlóságot mutatnak – így például az eredettel kapcsolatos etnikai hagyományokat csak jóval később, az államalapításokat követően vetették papírra, melyek a lejegyzéskor már korántsem voltak mentesek a hatalmi, politikai befolyástól, legitimációs törekvésektől, aktuális érdekektől – a magyar *origo gentis* írott változatai nagyobb távolságtartással viszonyultak a kollektív tudat ősi emlékeihez, mint a germán népek történetéről, eredetéről szóló művek. Anonymus például a gestájában határozottan elutasító volt a „paraszrok hamis meséjével” vagy a „regösök csacsogó énekével” szemben.²¹⁷³ Ebben minden bizonnyal szerepet játszott az is, hogy az egyes germán népek

²¹⁶⁵ *Origo gentis langobardorum*, in: MGH, *Scriptores rerum Langobardicarum*, ed. G. WAITZ, Hannover, 1878, 1. fejr. 2–3; PAULUS DIACONUS: *Historia Langobardorum*. in Uo., I, 7–9., 14–15. fejr. 52–55.; A langobard monda értelmezéséhez ld. K. HAUCK, *Lebensnormen und Kultmythen in germanischen Stammes- und Herrschergenealogien*, Saeculum, vol. 6. (1955), 186–223, itt: 206–211.

²¹⁶⁶ CH. COURTOIS, *Les Vandales et l’Afrique*, Paris, 1955, 237.

²¹⁶⁷ BEDA VENERABILIS, *Historia ecclesiastica gentis Anglorum*, ed. Ch. PLUMMER, Oxford, 1956, Vol. 1, 15.

²¹⁶⁸ J. BLAIR, *The Anglo-Saxon Period (c. 440–1066)*, in *The Oxford History of Britain*, ed. K. O. MORGAN, Oxford, 1988, 65.

²¹⁶⁹ R. BUCHNER, *Kulturelle und politische Zusammengehörigkeitsgefühle im europäischen Frühmittelalter*, Historische Zeitschrift Bd. 207. H. 3. (1968), 570.

²¹⁷⁰ JORDANES, *i. m.*, 58.

²¹⁷¹ H. WOLFRAM, *Theogonic, Ethnogenese und ein kompormittierter Großvater im Stammbaum Theoderichs des Großen*, in *Festschrift für Helmut Beumann zum 65. Geburtstag*, hrsg. K.-U. JÄSCHKE–R. WENSKUS, Sigmaringen, 1977, 90–97; K. HELM, *Altgermanische Religionsgeschichte*. Bd. 2. *Die nachrömische zeit*, Teil 1. *Die Ostgermanen*, Heidelberg, 1937, 43–45.

²¹⁷² KÉPES KRÓNIKA, *i. m.*, 8.

²¹⁷³ ANONYMUS, *i. m.*, 18.

eredetét megőrkítő kora középkori krónikairódalomhoz képest Anonymus 12–13. század fordulójáról származó műve a nyugati latin nyelvű irodalomban a 12. század folyamán divatba jött regényes gesta volt, amelyben a szerző a régmúlt időket jórészt saját elképzelése alapján örökítette meg.²¹⁷⁴ Ezzel szemben például Jordanes a *Geticában* többször is hivatkozott a népi emlékezetre, a szóbeli hagyományra.²¹⁷⁵ A lejegyzéskor aktuális érdekek figyelembevételével írásba foglalt kulturális hagyományok értelmezését e körülményen túl tovább nehezíti az, hogy a népi hagyományt, mondavilágot már jóval lejegyzésüket megelőzően megszűrte, átalakította maga a szóbeli közvetítés. Éppen ezért a törzsi mondák, eredetmítoszok – a germánoknál, magyaroknál és más népeknél egyaránt – kronológiai és történeti szempontból nem megbízható emlékek. A folyamatosan változó szóbeli hagyomány – számos külső kulturális hatásnak is kitéve – formálta őket mindaddig, amíg – többnyire töredékesen – írásba nem foglalták. Amikor ez megtörtént, az ősi mondák irodalommmá lettek, követve az *origo gentis* latin nyelvű antik műfaját, annak valamennyi tradíciójával, kellékével, építőelemével együtt.²¹⁷⁶ Ennek fontos sémáját képezte az, hogy a szóban forgó népet igyekeztek visszavezetni az ótestamentumi népgenezis sémájához, attól az ellentmondástól kevésbé zavartatva, hogy más helyeken viszont a pogány istenvilághoz kötődve beszéltek a geneziszről. Ez az irodalmi klisé a magyarázata annak, hogy a krónikákban Magor vagy Magóg a gótok és a magyarok ősapjaként egyaránt szerepel.²¹⁷⁷ A római eredetmondában Romulus és Remus Mars istentől való származásának elbeszélése mellett még egy körülmény hangsúlyozta isteni jellegüket: iker mivoltuk, amit a régi korokban különleges isteni jóindulatnak és oltalomnak tulajdonítottak. A germán vagy magyar genezisre vonatkozó hagyomány azonban a testvérpár-ősök kapcsán nem beszél ikrekről (a vandálokat kivéve), hanem csak egyszerűen testvérként említi őket. A testvérpárok szerepeltetése minden bizonnyal annak a hiedelemnek a mítosz nyelvére történő leképezése volt, mely szerint az isteni ősök varázsereje az utódok mindegyikében továbbélő örökség, ezért – elvben – mindegyik alkalmas a nép vagy törzs vezetésére.²¹⁷⁸ Az etnogenezishez kapcsolódó első nagy próbatételek, mint például amikor a langobardok vinnil ősei elhagyták skandináv őshazájukat, az angolszászok a viharos Északi-tengeren átkelve meghódították Britanniát, vagy Hunor és Magor Meotisz vidékén új szállásterületet szerzett a hozzájuk csatlakozóknak, a testvérekben megtestesítve az isteni ősök varázserejének megduplázásával voltak leküzdhetők. A népszerűzés, az új haza megszerzése vagy az államalapítás nagy feladata után azonban a konszolidálódó új viszonyok között a testvérek esetleges hatalmi vetélkedése, rivalizálása, ellenségeskedése veszélybe sodorhatta az elért sikereket, s ezzel együtt az adott nép megmaradását is. Éppen ezért a mondák elbeszélése szerint a keleti népek hagyományában a testvérek különváltak egymástól, és egymással rokon, de önálló törzsek vezérei lettek. A Róma alapítását elbeszélő mondában a politikailag megszervezett új nép széthullásának megelőzése érdekében Romulus maga ölte meg testvérét. A germán etnogenezis történetekben a nagy

²¹⁷⁴ GYÖRFFY György, *Anonymus. Rejtély avagy történeti forrás?*, Budapest, 1988, 33–34.

²¹⁷⁵ JORDANES, *i. m.*, 46, 47, 49, 50, 61.

²¹⁷⁶ H. WOLFRAM, *Origo et religio. Etnikai hagyományok és irodalom a kora középkori szövegekben*, Aetas 2004/2, 5–21, itt: 10–11; P. HEATHER, *Goths and Romans, 332–489*, Oxford, 1991, 19–33; R. WENSKUS, *Stammesbildung und Verfassung*, Köln, 1977, 489.

²¹⁷⁷ JORDANES, *i. m.*, 48; ANONYMUS, *i. m.*, 19; SEVILLAI IZIDOR, *A gótok története*, szerk. SZÉKELY Melinda, Szeged, 1998, 29.

²¹⁷⁸ K. HAUCK, *Lebensnormen, i. m.*, 196–197; R. SCHNEIDER, *Königswahl und Königserhebung im Frühmittelalter*, Stuttgart, 1972, 161–162; W. KIENAST, *Germanische Treue und „Königsheil“*, Historische Zeitschrift, Bd. 227. H. 2. (1978), 282–283; A. DEMANDT, *Die Anfänge der Staatenbildung der Germanen*, Historische Zeitschrift, Bd. 230. H. 2. (1980), 281.

tetteket levezénylő testvérek egyikének a fia lett csak a népet vezető király. A kenti királyi család emlékezetében például Hengist, az idősebb testvér fia szerepelt dinasztia-alapító királyként.²¹⁷⁹ A langobard monda viszont a vandálok feletti győzelmet kivívó testvérpár fiatalabbik tagjának fiát nevezte meg első királyként.²¹⁸⁰ A népképződés és a királyi hatalom szoros kapcsolatára utal, hogy a germán mondakör elemei csupa olyan nép hagyományaiból ismeretes, melyeknél tartóssá vált a monarchikus berendezkedés.²¹⁸¹ Bizánci leírás szerint a kazár birodalom befolyási övezetéhez tartozó *Hetumogernek* nevezett törzsszövetség élén is Levedi személyében már egyfajta monarchikus hatalom állt.²¹⁸² A monarchikus berendezkedés megszilárdulásával a fejedelmi dinasztiák etnogenezise egyúttal az adott nép etnogenezisére vonatkozó mondai hagyományt is jelentősen átalakította, s az uralkodócsalád a fennhatósága alá tartozók összességét a politikai értelemben vett domináns törzs neve alatt megjelölve képviselte. A „hosszú hajú” Meroving királyok például a frankokat (és az uralmuk alá tartozó egyéb népeket) testesítették meg, a Baltok, a „bátrak” a vizigótokat, az Amalok, a „ragyogók” pedig az osztrogótokat.²¹⁸³ Mielőtt a vandáloknál megjelent volna a Hasding királyi család, ezt a nevet az egész törzs használta, így ez a név magáért beszélően mutatja a királyi hatalom és a nép szoros egységét.²¹⁸⁴ Ehhez hasonló szerepet töltött be az Árpád-ház is: a magyar törzsszövetséget és annak uralma alá tartozó területeket és etnikumokat egyaránt megtestesítette. Bíborbanszületett Konstantin leírása szerint Árpádtól fogva „mindmáig ennek a nemzetségből lesz Turkia fejedelme”.²¹⁸⁵

Az *origines gentium* az eredetről és a kezdetekről mindig olyan módon beszélnek, amely korábbi eredeteket és kezdeteket feltételeznek.²¹⁸⁶ A gót történetben az osztrogót Amalok, vagy a vizigót Baltok előtt olyan gót hősök és királyok szerepeltek, akikhez a későbbi királyi családoknak semmi köze sem volt. Jordanes gót történetében jó ideig szó sem esik az Amalokról vagy Baltokról. Királyi mivoltuk megalapozottságát azonban hosszú ideig isteni származásuk megkérdőjelezhetetlenné tette. Az Amalok például Gaut istentől eredeztették családfájukat, a nemzetség névadója, Amal Gaut isten dédunokája volt.²¹⁸⁷ A frankoknál is a Meroving királyok csak az uralmuk alá vont Galliában léptek színre, s nem a Rajna menti ősi szállásterületeken. A Wodent tisztelő langobardok színrelépéséhez is előbb Freyja istennő vinniljeire volt szükség.²¹⁸⁸ A magyar őstörténethez fűződő mondavilágban központi szerepet játszó Álmos és Árpád megjelenését is a szarvast üző Hunor és Magor legendája előzte meg. Érdekes ugyanakkor, hogy a magyar krónikairódalom meg sem emlékezett a magyar szóbeli hagyományok alapján lejegyzett bizánci írásokban szereplő Levedi fejedelemről. Az Árpád-ház irodalmi szintű felmagasztosítása felejthetővé tette a korábbi fejedelmeket. A germán mondavilágban színre lépő, és az írott krónikákban hangsúlyosan szereplő új királyi családok mindenki által elfogadott isteni származásuknak köszönhatték legitimációjukat. A Merovin-

²¹⁷⁹ BEDA VENERABILIS, *i. m.*, Vol. 1, 15.

²¹⁸⁰ R. WENSKUS, *Stammesbildung, i. m.*, 489.

²¹⁸¹ SZÜCS Jenő, *A magyar nemzeti tudat, i. m.*, 58.

²¹⁸² BÍBORBANSZÜLETETT KONSTANTIN, *A birodalom kormányzása*, ford. MORAVCSIK Gyula, Szeged, 2003, 98.

²¹⁸³ H. WOLFRAM, *Origo et religio, i. m.*, 6.

²¹⁸⁴ Uo. 10.

²¹⁸⁵ BÍBORBANSZÜLETETT KONSTANTIN, *i. m.*, 99.

²¹⁸⁶ H. WOLFRAM, *Origo et religio, i. m.*, 10.

²¹⁸⁷ JORDANES, *i. m.*, 58.

²¹⁸⁸ H. WOLFRAM, *Origo et religio, i. m.*, 10.

gok például egy tengeri szörny alakjában megjelenő istentől származtatták magukat, hosszú hajuk pedig varázserőt hordozott.²¹⁸⁹ A turulmadár (azaz állat) alakjában feltűnő isteni ősmotívuma fordul elő az Árpádok eredetmondájában is.²¹⁹⁰ Az a tény, hogy a keresztény szerzők leírásaiban a germánok és a magyarok esetében egyaránt hangsúlyosan pogány isteni eredetű fejedelmi családok kerültek a középpontba, arra utal, hogy a népi hagyományba ez a hit kitörölhetetlenül mélyen beivódott. Ez minden bizonnyal arra vezethető vissza, hogy az adott népek történetében ezek a nemzetségek akkor kerültek az élre, amikor ismét súlyos próbatételek, nehézségek leküzdésében új és határozott vezetőkre volt szükség. A gótoknál a hunok megjelenése idézett elő akkora káoszt és politikai bizonytalanságot, hogy az addigi törzsszövetségek felbomlottak, és az Amalok vezette osztro-, valamint a baltok által irányított vizigót csoportosulás kialakulása teljesen új politikai formációt jelentett.²¹⁹¹ A Rajnán átkelt frankoknál Gallia provincia nagyszámú romanizált népessége, római intézményei, egyház-szervezete stb. jelentett új helyzetet és kihívást, melynek során a Merovingok vezető szerepre tettek szert. A vandálok a hozzájuk csatlakozott szváb és alán csoportokkal a Kárpát-medence térségéből a hunok elől menekültek nyugatra, törtek át a rajnai limesen, vonultak végig Gallián s keltek át a Pireneusokon Hispániába. Ez a katonai szükséghelyzet és nagy vándorlás erősítette meg Godigisel király és családja monarchikus hatalmát.²¹⁹² A Gundowech vezette új burgund uralkodóház a Nibelung-énekben is szereplő Worms központú burgund királyság, Gundahar király és a törzsi arisztokrácia hunoktól elszenvedett pusztulását (437) követően, immár a Rhône-völgyében emelkedett fel.²¹⁹³ A Lething-nemzetségbéli langobard királyi ház a Cseh-medence megszállása során erősödött meg, s ennek a dinasztiának a vezetése alatt a langobardok a Duna–Dráva vonaláig terjesztették ki szállásterületeiket.²¹⁹⁴ (Figyelemre méltó, hogy a langobardok Itáliába már egy új királyi ház, a Gausus-nemzetség vezetésével vonultak be.) Hasonló történések magyarázzák az Árpád-ház felemelkedését és vezető helyzetbe kerülését is. Györffy György vélekedése szerint a kazár birodalom 9. század végi belviszályai során a kabarok által támogatott Álmos megbuktatta a Levedi-házat, amelynek uralmát a besenyő támadások ekkorra már jelentősen aláásták.²¹⁹⁵ Az uralomváltást és egyben szállásterület váltást az új fejedelmi család isteni eredetének erőteljes hangsúlyozásával igyekezett legitimálni. A Levédiából Etelközbe történő költözést követően a folytatódó besenyő támadások az új fejedelmi családra is fenyegetést jelentettek. A Képes Krónika szerint Álmos fejedelmet engesztelő áldozatként a kárpát-medencei új hazába költözés előtt rituálisan meggyilkolták, így helyreállították a fejedelmi-ház szakrális tekintélyét.²¹⁹⁶ Anonymus többször is úgy fogalmazott, hogy a honfoglalást vezérlő Árpádot a „mindenség istene” segítette, illetve az „isteni kegyelem” volt vele.²¹⁹⁷ A skandináv hagyományokban szintén vannak utalások a varázshatalmukat, isteni támogatásukat elvesztő királyok megölésére.²¹⁹⁸

²¹⁸⁹ K. HAUCK, *Lebensnormen*, i. m., 196–197; W. KIENAST, *Germanische Treue*, i. m., 283–284.

²¹⁹⁰ ANONYMUS, i. m., 22; DÜMMERTH Dezső, *Az Árpádok nyomában*, i. m., 89.

²¹⁹¹ H. WOLFRAM, *History of the Goths*, Berkeley, 1989, 5–12, 231–232, 300–302.

²¹⁹² L. SCHMIDT, *Geschichte der Wandalen*, Leipzig, 1901, 22.

²¹⁹³ L. SCHMIDT, *Die Ostgermanen*, München, 1934, 140.

²¹⁹⁴ BÓNA I.–CSEH J.–NAGY M.–TOMKA P.–TÓTH Á., *Hunok – gepidák – langobardok*, Szeged, 1993, 105–108.

²¹⁹⁵ GYÖRFFY György, *Tanulmányok a magyar állam eredetéről*, Budapest, 1959, 158–159.

²¹⁹⁶ KÉPES KRÓNIKA, i. m., 24.

²¹⁹⁷ ANONYMUS, i. m., 49, 55, 60.

²¹⁹⁸ J. G. FRAZER, *Az aranyág*, Budapest, 1993, 168.

A népvándorlás kori *gens*ek, a különböző germán népek, vagy akár a magyar nép is alapvetően polietnikus jellegűek, hipotetikus eredetközösség módjára felfogott politikai alakulatok voltak. A népképződés rendszerint nem egyenrangú és zárt törzsi kötelékek „szövetségén” alapult, hanem különféle töredékek és néprészek időben is különböző fázisokban csatlakoztak egy régi, domináns szerepet játszó törzshöz, melynek hagyományai köré idővel az egész nép tradíciói kifomálódtak.²¹⁹⁹ A Geiserich vezetésével Észak-Afrikába átkelt vandálokhoz például alánok, romanizált ibérek, gótok is csatlakoztak, ám a forrásokban ezt a vegyes etnikumú népet összefoglalóan csak vandálként említették.²²⁰⁰ Az Itáliába 490-ben betörő Theoderich osztrogót király „népéhez” a gótokon kívül rugierrek, skírek, gepidák, balkáni romanizált elemek is tartoztak, akiket a kortársak „gótnak” neveztek.²²⁰¹ 568-ban a langobardokkal együtt több ezer gepida is Itáliába költözött.²²⁰² A magyar törzsek „Hétmagyar” néven történő mondai említése ugyancsak azt jelzi, hogy a Megyer vagy Magyar törzs játszotta azt a vezető, domináns szerepet, amely köré később a nép egészének közös hagyományai kiépültek. A kabar törzsek csatlakozása pedig egyértelmű jele az Árpád-vezette törzsszövetség polietnikus jellegének.²²⁰³ E példákban is következően a népvándorlás kori *gens*ek kialakulása nem a közös leszármazás, hanem politikai akarat és elhatározás kérdése volt, amit azok a kiemelkedő klánok, nemzetségek vezetői tudtak végrehajtani, akik eredetüket az istenekre vezették vissza, és képesek voltak megfelelő tettekkel igazolni az isteni támogatást. Ennek egyik fontos jele az őstisztelet, és ehhez kapcsolódóan a hosszú genealógiai lánc volt, hiszen csak a sikeres fejedelmek büszkélkedhettek régi nemzetségi hagyományokkal, dicső ősökkel, vagy sajátíthatták ki azokat, míg a sikertelen vezérek elvesztették azt a hitelességet és támaszt, amit a leszármazás biztosított számukra.²²⁰⁴ Ám ahogy a szóbeli hagyomány latin nyelvű irodalommal vált, a genealógia antik és bibliai mintákhoz igazodott. Nem valóságtartalmuk, hitelességük volt fontos, hanem politikai jelentésük. Ahogyan például Aeneas és Romulus között 17 római királyról szólt a legenda, vagy Máté evangéliuma (Máté 1: 1-3) szerint a 17 generációs séma érvényesült Jézus genealógiájában, Gauttól számítva Athalarich, Nagy Theoderich unokája (akinek idején Jordanes a művét írta) úgyszintén a gótok 17. Amal-házi királya volt. Ebből a genealógiából már kizárták az arra méltatlannak tartott egyéb gót királyokat és hősöket. A *Getica* által megőrzött Amal leszármazási fa ily módon csak irodalmi konstrukció, amely történetileg csupán Theoderich apjának nemzedékétől kezdve megbízható.²²⁰⁵ Rothari langobard király 643-ban kiadott törvénygyűjteményében (*Edictus Rothari*) az olvasható, hogy a király a langobardok éppen 17. uralkodója.²²⁰⁶ Az uppsalai Ynglingek származásukat a vánokra, elsősorban Yngvi (vagy Frey) istenre vezették vissza, s családfájuk mintegy 30 generációt foglalt magában.²²⁰⁷ A hosszú

²¹⁹⁹ SZŰCS Jenő, *A magyar nemzeti tudat kialakulása, i. m.*, 59; W. SCHLESINGER, *Über germanisches Heerkönigtum*, in *Das Königtum. Seine geistigen und rechtlichen Grundlagen*, in *Vorträge und Forschungen* III., hrsg. Th. MAYER, Lindau–Konstanz, 1956, 105–141, itt: 122–123.

²²⁰⁰ A. DEMANDT, *Die Anfänge der Staatenbildung, i. m.*, 282.

²²⁰¹ Uo. 282.

²²⁰² BÓNA ISTVÁN, *Hunok – gepidák – langobardok, i. m.*, 57.

²²⁰³ MAKK Ferenc, *A turulmadártól a kettőskeresztig*, Szeged, 1998, 36.

²²⁰⁴ H. WOLFRAM, *History of the Goths, i. m.*, 5–6, 30–40, 270, 333; V. GROENBECH, *The Culture of the Teutons*, Vol. 1., London–Copenhagen, 1931, 368.

²²⁰⁵ H. WOLFRAM, *History of the Goths, i. m.*, 29–35, 324, 393.

²²⁰⁶ F. BEYERLE, *Die Gesetze der Longobarden*, Weimar, 1979, 4–5; H. WOLFRAM, *Die Geburt Mitteleuropas*, Wien–Berlin, 1987, 323.

²²⁰⁷ SMORRI STURLUSON, *Heimskringla*, Vol. 1, *The Sagas of the Norse Kings*, ed. and trans. S. LAING–P. FOOT, London–New York, 1968, 2–55. fej. 8–43.

genealógiák az angolszász királyoknál is általánosak voltak.²²⁰⁸ Az Árpád-ház vezető szerepének igazolásához szintén hozzátartozott a hosszú genealógiai lánc. A Képes Krónika szerint például Álmosig számítva a fejedelmi családfa Noétól számítva 42 generációt ölelt fel,²²⁰⁹ ám az isteni beavatkozásra csak ezen lánc végén került sor (Turul-monda). A germán leszármazási mondákhoz hasonlóan a magyar fejedelmi családfának sem sok köze volt a történelmi hitelességhez. Az ugyanis, hogy kit számítottak az ősök közé, nem nemzés és fogantatás kérdése volt. A genealógia az isteni eredet emlékének alapult.²²¹⁰ Az ilyenfajta tradíciók viszont nem korlátozódtak egy etnikai csoportra, hanem a vándorlás, házasodás, örökbefogadás stb. révén egyik csoport a másiknak adta át, sőt a magas presztízzsel rendelkező család hagyományát egy másik úgy is átvehette, hogy az átadó és befogadó között semmilyen kapcsolat sem állt fenn.²²¹¹ Így például a hunok vérengzését követően a burgund trónra emelkedett Gundowech vizigót származású volt, de legitimitása megerősítése érdekében magáévá tette a korábbi burgund uralkodóház hagyományait.²²¹² Nagy Theoderich osztrogót király, amikor megkapta a római polgárjogot, az Amalok családfáját összekapcsolta egy nagy tiszteletben álló 1. századi császári dinasztiával, a Flaviusokkal.²²¹³ A magas presztízssű ősök még a római császároknál is politikai fontossággal bírtak. Amikor például Nagy Constantinus császár nem volt megelégedve apjának alacsony származásával, a Flaviusok leszármazottjává tette meg.²²¹⁴

A germánok és a magyarok történetére vonatkozó írott források egyaránt megemlékeznek a lakomák pogány vallással való kapcsolatáról.²²¹⁵ Anonymus például arról írt, hogy a honfoglaló magyarok a halhatatlan isteneknek nagy áldozatokat mutattak be, és több napig tartó lakomákat csaptak.²²¹⁶ A nagyon is eltérő kulturális tradíciók ellenére a lakoma azonos funkciót töltött be: az istenvilággal történő kapcsolat megteremtéséhez szükséges áldozati aktusnak számított.

Jelen terjedelmi korlátok között nem áll módunkban ennél részletesebben szólni a népvándorlás kori germán és a honfoglalás kori magyar epikus hagyományban felbukkanó párhuzamokról, hasonlóságokról, azokról az archetipikus elemekről, melyek a törzsi, törzsszövetségi keretek között vándorló, majd a területi alapú hatalmi képződmény, az államalapítás feladataiból adódó strukturális azonosságokból következtek, életmódtól, vallástól, kultúrától függetlenül. A magyar történelem alapvetően forrásszegény korai időszakának vizsgálatához az analogikus kutatás számos új adalékot szolgáltat, s talán az itt felvetett gondolatok is hozzájárulhatnak ahhoz, hogy ilyen irányú vizsgálódásainkat a különböző török és iráni népek mellett a nyugati germán világ irányába is kiterjesszük.

²²⁰⁸ K. SISAM, *Anglo-Saxon Royal Genealogies*, in *Proceedings of the British Academy*, London, 1953, 287–348.

²²⁰⁹ KÉPES KRÓNIKA, i. m., 23.

²²¹⁰ V. GRONEBECH, *The Culture of the Teutons*, i. m., 366–368.

²²¹¹ R. WEMSLUS, *Zum Problem der Ansippung*, in UÖ, *Ausgewählte Aufsätze zum frühen und preussischen Mittelalter*, Sigmaringen, 1986, 85–95.

²²¹² A. DEMANDT, *Die Anfänge der Staatenbildung*, i. m., 284.

²²¹³ H. WOLFRAM, *History of the Goths*, i. m., 277.

²²¹⁴ H. WOLFRAM, *Origo et religio*, i. m., 16.

²²¹⁵ A germán lakomák vallási jellegéről ld. A. J. GUREVICS, *Vagyon és adományozás a skandinávoknál a korai középkorban*, in *A középkori társadalomtörténet kérdései*, ELTE, Budapest, 1981, 27.

²²¹⁶ ANONYMUS, i. m., 32–33., 42., 59., 63.

TATÁR SAROLTA
(Oslo)

Egy gyergyói monda a tatárokról

Bár az 1241. évi tatárjárás mondáit feldolgozta Barta Zsolt,²²¹⁷ a török kori tatár betörésekre vonatkozó mondákról még nincs hasonló áttekintés. Ezen írásommal szeretnék hozzájárulni a kései tatár mondákról szóló ismereteinkhez.

A monda történelmi háttere

Ezt a gyergyószarhegyi népmondát először Soós Antal (Mezőbergenye, 1839 k.–Pápa, 1901) írta le 1863-ban, miután 1862 júliusában gyalog végigjárta a Maros felső folyásának vidékét. A szerző 1861–1862-ben a marosvásárhelyi református iskola diákja volt. Úti beszámolóját levélben küldte be az iskola önképzőkörének, amelynek Emlékkönyve őrizte meg az utókornak. A témára vonatkozó rész: „Utunk Borszékből Ditrón és Szárhegyen vitt át. Ez utóbbi határán az országút mellett jobbról a térségből egy meglehetősen nagyságú halom emelkedik ki, melyet a nép Tatárhalomnak nevez... 1707-ben Gyergyót pusztították a tatárok, itt a székelyek közülök három ezeret levágtak. A népmonda szerint a csel abból állt, hogy a fálvakkból az edényeket kihordották, és az utat szájjal felfordított edényekkel berakván, az ezekbe lépdelő lovak a szünteleni edénybe lépéstől és azok összetörése zajától megriadván a szétfutamlókat az elrejtődzött lakosok leöldösték. Már rég széthányták volna a halmot, ha az előljáróság egyszer [s] mindenkorra mint történeti nevezetességet meg nem tilt. Szárhegyen van klastrom, mely még a tatárdúlások alkalmával is jó védőfalai miatt épen maradt. Régi irományok találhatók könyvtárában. Utunkban esett Gyergyó városa: Gyergyószentmiklós, inkább örmény, mint székely város, nem azért, mintha kevés volna benne a székely, hanem mivel a fő kereskedés az örmények kezében van. Van benne 4 osztályú tanoda.”²²¹⁸

A mondát nyomtatásban először Orbán Balázs közölte 1869-ben. Közlése két forrásból táplálkozik: szájhagyományból és írott forrásokból. A monda szerint a betörő tatárokat a helybéli asszonyok furfangos csellel verték meg: egy magaslaton fazekakat helyeztek el, amelyeket az ellenség sisakos harcosoknak vélt és futásnak eredt, majd a mocsárban felállított csuprokba akadt lovaik lába, így az asszonyok könnyen végezhetek velük és a halottakat az úgynevezett Tatárdombba vagy Tatárhalomba temették el. Orbán említi még Puskás Kalári vagy Klára ditrói asszony nevét, aki hét tatárt szúrt le, majd hármas ikreket szült.²²¹⁹

Ez esetben rendelkezünk történelmi forrással is a népmonda alapjául szolgáló eseményről, bár nem jelentős csatáról, csupán helyi összetűzésről van szó. Ferentzi György gyergyó-

²²¹⁷ BARTA Zsolt, *A magyarországi tatárjárás legendáriuma*, in *Tatárjárás*, szerk. NAGY Balázs, Budapest, 2003, 300–310.

²²¹⁸ SOÓS Antal, *Utazási emlékek. Július, 1862*, In *Emlékkönyv. [A marosvásárhelyi református főiskola önképző társulatának emlékkönyve az 1862–63. tanévben.]* Kézirat. Teleki–Bolyai Könyvtár, Marosvásárhely. Bolyai állomány (A Református Kollégium iratai). Jelzete: Ms. Fo. 408. 148. lap. Köszönöm Olosz Katalin asszonynak, hogy a szöveget kimásolta a kéziratból és eljuttatta hozzám.

²²¹⁹ ORBÁN Balázs, *Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi s népismei szempontból*, II. Pest, 1869, Csík-szék, 116.

szentmiklósi lelkész „Regestrum ecclesiae S. Nicolai in Girgio (Hungariae)”²²²⁰ című művében lejegyezte az 1658-ban II. Rákóczi György fejedelem ellen indult török büntetőhadjárat helyi vonatkozásait. Orbán Ferentzit idézve arról számol be, hogy a kisebbségben lévő védők egy Gábor deák nevű helybéli vezetésével és az Isten által küldött angyal segítségével legyőzték a Moldva felől betörő moldvai és tatár sereget.²²²¹ Az angyal motívuma nincs meg egyik általam ismert más változatban sem, ezért talán a lelkész toldotta be. Megjegyzendő, hogy a diák az egyik arkangyal (Gábel) nevét viselte, így ez is hozzájárulhatott az angyal motívumának felbukkanásához. A csatát leírja Losteiner Leonárd (1741–1813) ferences rendtörténész is 1777-ben írott krónikájának 349. szakaszában.²²²² Losteiner két munkáját („Chronica” és „Propago Vitis...” 1786–1789) kéziratban őrzik a csíksomlyói ferences rendházban.

II. Rákóczi Györgyöt 1657-ben, sikertelen lengyel hadjárata után, amelyben még támogatták az oláh vajdák, megfosztották trónjától.²²²³ A fejedelem előbb átengedte Rhédey Ferencnek a hatalmat, majd föllázadt a Porta ellen.²²²⁴ „[1658-ban] a nagyvezír megindította ázsiai és európai haderejét és körülbelül százezer fegyveressel és az ágyúk hatalmas készülékével már Jenő várát fenyegette, a másik részről pedig már Erdély határán volt a tatárok khámja, akihez a két Oláhország vajdái is csatlakoztak” – írta Bethlen János.²²²⁵ A seregben más forrás szerint százezer tatár, sok ezer török és sok ezer román volt, mindkét oláh vajdaságból.²²²⁶ A történettudomány néhány ezerre becsülte a tatár kánok haderejét a 15 éves háború alatt.²²²⁷ Jelentős erőről volt tehát szó. Ezért a Székelyföld férfi lakossága háborúba ment, s az asszonyok kiszolgáltatott helyzetbe kerültek, ahogyan azt a monda is tanúsítja. Ferentzi lejegyezte két hős asszonynak, Apor Andrásnének (szül. szárhegyi Lázár Borbála) és Cserey Györgynének (szül. Baróthi Kata) nevét,²²²⁸ vagyis a mondabeli, harcos asszonyok motívumának van történelmi alapja, bár a terhes Puskás Klára alakja nyilvánvalóan irreális.

A monda elemei

A monda változatait 2006 augusztusában gyűjtöttem Gyergyóban. A szájhagyomány több, a tatár betöréstől független motívummal keveri a mondát. Ilyen a patkónyomot viselő kő és a táltosasszony jóslatai:

0/1. A szármányhegyi kő: bányászat által részben elpusztított fehér kötömb a Szent Antal-kápolna mellett. Felülete gödrös, ezeket vélték Szent László (1, 6. adatközlő) vagy a táltos Bákainé lova (3–5. adatközlő) patkónyomának. A 8, 10, 14. adatközlő bizonytalan a lovas személyében.

²²²⁰ SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, Budapest, 2000. [Reprint]

²²²¹ ORBÁN, 1869, 116.

²²²² *I. m.*, 116., 2. j.

²²²³ PETRITYEVITY-HORVÁTH Kozma, *II. Rákóczi György veszedelméről*, in *Apa és fiú 1630–1661. Erdély öröksége. Erdélyi emlékirók Erdélyről*, bev. ASZTALOS Miklós, Budapest, 1994, 105–153.

²²²⁴ BETHLEN János, *Az erdélyi történelem négy könyve, amely tartalmazza fejedelmeinek cselekedeteit 1629-től 1663-ig*, in *Uő, Erdély története*, ford. P. VÁSÁRHELYI Judit, szerk. JANKOVICS József, Budapest, 1993. IV. fejt.

²²²⁵ BETHLEN János, *i. m.*, VII. fejt.

²²²⁶ *Kolozsvári emlékirók, 1603–1720*, szerk. BÁLINT József, PATAKI József, Bukarest, 1990.

²²²⁷ IVANICS Mária, *A Krimi Kánság a tizenöt éves háborúban*, Budapest, 1994, 43.

²²²⁸ ORBÁN, 1869, 116.

0/2. Bákainé/Feketeasszony: a monda táltosnak vagy javasasszonynak tartott hősnője. Alakjához számos jóslat kötődik. Hol a középkorba, hol a 19. századba (5. adatközlő) helyezik alakját.

Maga a monda a következő variációkban fordul elő:

1. A tatárok betörték Gyergyóba, amikor a férfiak többsége távol volt. Az asszonyok és a fiúk csellel szálltak harcba a tatárokkal. Mocsaras területre vonultak a völgy közepén. A mocsár szélén rudakat vagy kévétet öltöztettek ruhába, vagy szekereket álcáztak ágyúnak. A fejükre férfikucsmát tettek. A mocsár közepébe csuprokat és egyéb akadályokat helyeztek el. A tatár sereg messziről úgy vélte, hogy nagy sereggel áll szemben, és megrohanta őket. Azonban lovaik lába eltörte a csuprokat és megbotlott. Így az asszonyok megölhették a földre esett tatárokat. Több száz halottat temettek el a helyszínen, és az úgynevezett Tatárdombot emelték föléjük (1–14. adatközlő).

2. A tatárok megtámadták Gyergyót, ahol az asszonyok és fiúk csellel győztek: rudakat vagy kévétet álruhába öltöztettek, s becsalták a tatárokat a mocsárba, ahol lovaik megbotlottak. Hősiességével kiemelkedett egy helyi asszony, akit Puskás Klárának/Kalárinak, Puskás Teréznek vagy Mezei Erzsébetnek neveznek, és Ditróból vagy Szárhegyről származtatnak. Várandós állapotban vezette a népet és több ellenséget megölt. A nap végén vagy másnap ikreket (vagy hármas ikreket) szült. A halottakat a Tatárdombba temették el (1–10, 15. adatközlő).

3. A Barabás Klára nevű hősnő a szárhegyi molnár felesége volt, akit várandósan találtak a tatárok a malomban. Az asszony előre látta jövetelüket, ezért lesben állt, és paprikával fűszerezett ételt öntött a szemükbe. Ez úgy elvakította a tatárokat, hogy az asszony hatot megölhetett közülük. De az utolsó tatárral nem bírt, ezért behívta a malomba és a gátnál végzett vele. A nap végén ikreket szült (2, 3. adatközlő).

4. Szárhegyen élt egy Bákainé nevű táltosasszony, akit Feketeasszonynak is neveznek. Bákainé megmondta a falu lakosságának, hogy nagy veszedelem következik, de azt is, hogy ő már nem fog élni akkor. Ígéretet tett arra, hogy a halálból is visszatér megjósolni a csata kimenetelét. Egy ünnepnapon, amikor a falu népe a szármányhegyi kápolnánál imádkozott, fekete lovat láttak, amely a Délhegyről (Szárhégytől délre, 1695 m.) ugrat a szármányhegyi kápolnához (Szármányhegy Szárhégytől északra, 967 m.).²²²⁹ Patája nyomot hagyott egy fehér kövön. A ló hátán Bákainé ült, aki megjósolta a győzelmet, és megmondta a népnek, hogy milyen hadicselt alkalmazzanak. A falu erre férfiruhába öltöztetett rudakat és más tárgyakat, és becsalta a támadókat a mocsárba. Bákainé tanácsait követve legyőzték a tatárokat, és a halott ellenséget a Tatárdombba temették el (2, 3, 4, 6–9, 12, 15. adatközlő).

5. Néhánynak vagy egy tatárnak sikerült elmenekülnie a mocsár sekély vizén át, de Remeténél nem bírt átkelni a Maros folyón, ezért az innenső parton letelepedett és sokáig remeteként élt ott. Leszármazottaiként főleg a remetei Portik családot emlegetik a szárhegyiek. (2–6, 8, 9, 11, 15. adatközlő) Nem minden Portik ismeri ezt a mondát, de még 2006-os gyűjtésem előtt talákoztam két Portik származékkal, akik családjukat szintén a tatároktól származtatták.

Bár a történeti mondák rendszerint lokális jellegűek és hazafias érzelműek, vándormotívumok is előfordulnak bennük.²²³⁰ Tekintsük át ezeket a motívumokat:

²²²⁹ Ld. *A történelmi Magyarország atlasza és adattára, 1914.*, Pécs 2003. 26 D 3, és *Erdély és a részek térképe és helységnévtára*, Szeged, 1987, 19 T 69–70.

²²³⁰ LENGYEL Dénes, *Történeti monda*, Magyar Néprajz. Népköltészet. V. Budapest, 1988. 151.

A. Sírhalom: országszerte több párhuzama található. A nagyszalontaiak fegyverrel jártak a mezőre a török korban, hogy ellenállhassanak, ha veszélyt jelez a Csonka toronyban figyelő hajdú. Erre egyszer szükség is lett. A szalontai csata győzelemmel végződött. Ennek emlékére emelték a török holtakból az úgynevezett Testhalmot.²²³¹ Hasonló sírdombok a kiskécsi Tatártemetés, a jászdósa Agyagos és Tatárjárás, a karcagi Tatárdomb, a hódmezővásárhelyi csomortányi halmok és a harangodi Testhalmok. Állítólag tatárok nyugalosnak a krasznabélteki Botahalmában és a dancsházi Tatártónál is.²²³² A Borsod megyei Szederkény mondája szerint a mohi csata után egy Testhalomnak nevezett sírba temették az elesetteket.²²³³ A mezősegi Kölpényben található Katonadombot a közeli Gyilkoscsup és Vérhegy helynevekkel együtt a tatár harcokkal hozzák kapcsolatba.²²³⁴

B. Hadicsel: ez gyakori toposza a tatár és török mondáknak. Bihardiószegen a török portyázások idején minden férfi távol volt a háborúban, ezért az asszonyok és öregek egy szigetre menekültek az ellenség elől. Az öregek tökfejekbe arcot vágtak, és abba égő gyertyát tettek, majd a fejükre tették a tököket és falábakra álltak. Az éjjel támadó török meglátta a világító fejeket és azt hitte, hogy óriásokkal áll szemben. Elmenekültek. A helyet azóta Asszonyszigetnek nevezik.²²³⁵ Ennek párhuzama megvan az 1. adatközlőnél: Puskás Teréz tökbe helyezett lámpásokkal keltette nagy sereg benyomását éjszaka. Az Asszonysziget és a Tatárdomb is vizenyős területen fekszik. (A mocsár valós védelmet nyújtott.)

C. Mondai hősnő: Több tudósítás szól hősieken helytálló az asszonyokról. A Csongrád megyei Tatárkelő mondája szerint egy asszony kenyérrel törte be az üldöző tatár fejét.²²³⁶ A gyimesi csángók szerint egy magyar lány furfanggal járt túl a kannibál tatár asszony eszén, aki meg akarta enni őt.²²³⁷ A gyergyói monda több változatban is megőrizte a hősnő asszony nevét: Puskás vagy Barabás Klára, illetve Teréz, Mezei Erzsébet. Pedig a legtöbb mondai hősnő névtelen. A puskás a katonák, a székely határőrök egyik osztályának neve²²³⁸ volt, amelyből családnév is alakult.²²³⁹ Az asszony vezetékeve családjának katonai besorolására utalhat.²²⁴⁰

²²³¹ I. m., 161.

²²³² SZENDREY Zsigmond, *Történeti népmondáink*, Ethnographia/Népelet 1926, XXXVII. 33.

²²³³ Uő, *Történelmi népmondák*, Ethnographia 1920, XXXI. 49.

²²³⁴ ORBÁN, i. m., IV. Pest, 1870. Marosszék. 202.

²²³⁵ *Magyar Néprajzi Lexikon* (mostantól: MNL), Budapest, 1982, V. Török mondakör.

²²³⁶ MNL V., Tatár mondakör.

²²³⁷ MAGYAR Zoltán, *A csángók mondavilága. Gyimesi csángó népmondák*, Budapest, 2003, 203.

²²³⁸ Ilyen értelemben használták pl. az 1604-es udvarhelyszéki, csíki, kézdi, orbai és sepsi határőrök összeírásában, ld. *Székely Oklevéltár*, Új Sorozat IV. *Székely népesség-összeírások, 1575–1627*, közzéteszi DEMÉNY Lajos, Kolozsvár, 1998, 174, 176, 182.

²²³⁹ A Puskás családnév 1509 óta adatolt, ld. KÁZMÉR Miklós, *Régi magyar családnevek szótára. XIV–XVII. század*, Budapest, 1993, 876b–877a.

²²⁴⁰ A gyergyói hősnő és párhuzamai kitűnnek a közép-európai mondakincsből, mert míg a legtöbb kardforgató hősnő erős mitológiai vonásokkal rendelkezik, addig a tatár és török mondák hősnői prózainak tűnnek, környezetük reális. Az európai anyagban a legtöbb kardforgató asszony története két kategóriába sorolható: a) különleges hatalommal rendelkező úrnőt feleségül vesz egy hős, b) egy apának csak lánya van, ezért amikor háború tör ki, a lány öltözik férfiruhába és megy a csatába. Mindkét mondatípus arisztokratikus vagy képzeletbeli (mitológiai) környezetben játszódik. Ld. HOOKER, Jessica, *The Hen Who Sang: Swordbearing Women in Eastern European Fairytales*, Folklore, vol. 101, no. 2. (1990), 178–184.

D. Táltos: Bákainét nevezték táltosnak (2, 3. adatközlők) és jósnőnek is. Az 5. adatközlő ugyanazokat a jóslatokat tulajdonítja neki, mint amelyeket a gyimesi csángók Úz Bencének: vasmadarakat jósolt a levegőbe, vasszekereket a földre. Ez beteljesedett a repülőkhöz és az autókban. Bákainé és Úz Bence egy-egy jóslata szinte szó szerint egyezik: Csinódban azt mondják, hogy Úz Bence megjósolta, hogy „ezer telik, de ezer nem telik”.²²⁴¹ Bákainé azt jósolta volna az 5. adatközlő szerint, hogy „Ezer telik, de ezer nem.” Mindkét helyen a világ végére vonatkoztatják ezt a jóslatot.

E. Kísértet: a 7. és 15. adatközlő szerint a jósasszony kísértete fekete lovon érkezik. A gyimesi csángók szerint a ló képében megjelenő kísértet is néha fekete színű.²²⁴² Bákainé kísértete viszont rendhagyónak tűnik a hazajáró lelkek közt, mivel nem személyes sérelem vagy fájdalom miatt tér vissza, hanem a közösség védelmében. Ebben emlékeztet a férfi hősökre, pl. Csaba királyfira, s az alvó hősökre, de mégsem tartozik velük egy kategóriába, mert nem hadvezér, feladata nem a harc, hanem a nép mentális felkészítése és hadicsellel győzelemre vezetése.

F. Megjelölt kő: ez a motívum a közel-keleti szentek legendáiból került Szent László kultuszába, de hozzátapadt Krisztus és Úz Bence alakjához is.²²⁴³ Így honosodott meg Gyergyóban, ahol a Bákainéhoz kapcsolt motívum kései kontaminációnak tekintendő. Szent László lova általában a kunok üldözése során hagyott nyomot valamelyik kösziklán.²²⁴⁴

G. Ikerszülés: Barabás Klára, Puskás Klára ikreket szült hőstette után. A fizikai megerőltetést követő megkétszerezett termékenység az asszonyi erő *non plus ultra* bizonyítéka.²²⁴⁵

H. Tatár leszármazottak: Gyergyóremete lakosságát részben a menekülő tatároktól származtatják. Tatárfalvát és Tatárvágást is állítólag ott maradt tatárok alapították.²²⁴⁶

I. Remete: ez valójában Gyergyóremete helynévmagyarázó mondája. Hasonló mondát mesélnek Dunaremetéről.²²⁴⁷ A tatár remete motívuma utólagos kontaminációnak tekintendő, amelyben a menekülő tatár alakja a helybéli remetéjével keveredik. A Szármányhegyen éltek remeték az 1600-as években²²⁴⁸ (ld. a 33. jegyzetet).

A gyergyói monda történeti maggal rendelkező szájhagyományában tehát több toposz máshonnan, pl. a Szent László legendából érkezett, az elemek elkülöníthetők. A ma gyűjthető anyagban már megfigyelhető a motívumfelejtés, a motívumok meg nem értéséből fakadó kontamináció és a generációs különbségekből eredő torzulások, amit a történeti mondanak kísértettörténétté való alakulása példáz a legjobban. Gyergyószárhegyen a leggazdagabb a

²²⁴¹ MAGYAR 2003, 542–544.

²²⁴² I. m., 374. A kísértetlő igen elterjedt toposz Európában, ld. PARTRIDGE, J. B., *Notes on English Folklore*, Folklore, vol. 28, nr. 3 (szept. 30, 1917), 311–315, és PARKE, Aubrey L., *The Folklore of Sixpenny Handley*, Dorset, Part I: Folklore, vol. 74, no. 3 (Autumn, 1963). 481–87.

²²⁴³ MAGYAR 2003. 266, 545.

²²⁴⁴ MAGYAR Zoltán, *Szent László a magyar néphagyományban*, Budapest, 1998, 124–134.

²²⁴⁵ Párhuzamát találjuk az ír mondavilágban: Machát, Ulster úrnőjét arra kényszerítik, hogy terhesen versenyt fusson a király fogatával. Utána ikreket szül, majd belehal a fáradalmakba. Ld. TATÁR Mária Magdolna, *Epona hagyománya a magyaroknál*, in *Hősök, táltosok, szentek. Tanulmányok a honfoglaláskor és az Árpád-kor folklórjából*, Budapest, 1996, 139–151.

²²⁴⁶ MNL. V. Tatár mondakör.

²²⁴⁷ TIMAFFY László, *Táltosok, tudósok, boszorkányok. Kisalföldi népmondák*, Győr, 1992, 103.

²²⁴⁸ ORBÁN, 1869, 114–115, 1. j.

mondai hagyomány. Itt táltosokkal és kísértetekkel gazdagodik az a történet, amelyet Gyergyóremetén reálisabban mesélnek el. A 2. és 3. adatközlőnél különülnek el legvilágosabban a monda szakaszai. Unokájuknál (4. adatközlő) és a fiataloknál már-már kísértethistóriává egyszerűsödik a történet. Az adatközlők egyénien mondják el a történetet, a részleteket a közös motívumkinszövegéből válogatva össze. A legtöbben ismerik a hadicselt, a hős asszonyokat, Bákainét, a patkónyomos követ és a remetei tatárokat is. Barabás Klárát csak az idős 2. és 3. adatközlő ismeri.

A falu identitását őrző monda motívumgazdagsága azt mutatja, hogy Gyergyóban élnek mentésre méltó, autentikus népi emlékek.

Függelék

1. Szárhegy: Ferencz Béla Ervin atya, Ferenc-rendi kolostor (szül. 1920, helyben): a Tatárdomb földje egyházi tulajdon. Az atya minden babonás elemet elhagy. Szerinte a 17. századi bibliai viták ihlették a mondat. Gedeon könyvének az a részlete, amely szerint egy apró sereg isteni segítséggel megvert egy nagy túlerőt, bibliai prototípusa a tatár túlerővel szembeszálló 300 helybeli győztes csatájának. Puskás Teréz volt a hősnő, aki lopótökbbe helyezett lámpásokat. Az asszonyok pedig fazekakat vittek. A tatárok aludtak, mikor hirtelen kigyúltak a fények körülöttük és az asszonyok dobolni kezdtek. A tatárok azt hitték, támad az ellenség. Az asszonysereg legyilkolta őket. Hangsúlyozza, hogy ő így képzelel el az eseményeket. A hadicselt a Bibliából merítették. Bákainéről nem hallott. A szármányhegyi kápolna melletti követ gyermekkorából ismeri, a patkónyomot Szent László lovának tulajdonítja, de legendát nem ismer, viszont ismeri Orbán Balázs leírását.

2. Szárhegy: Ambrus Sándor (szül. 1927): a Tatárdombtól az öregektől hallott. Ott törték be a tatárok. A táltos Bákainé azt mondta, hogy mindenki menjen ki a mezőre és vigyen fazekakat, tegyenek fel süvegeket, hogy lássa az ellenség, hogy sokan vannak. Megijedtek a tatárok. Az emberek bekerítették és beleverték őket a mocsárba. Egy Barabás Klára nevű asszony 3-4 tisztet kivégezett, amikor azok bementek beszélgetni vele. Puskás Klárát és Barabás Klárát azonos személynek tartja. Puskás a hősnő lánykori, Barabás a hősnő férjezett neve. Állapotos volt, a harc után ikreket szült. Akik át tudtak menekülni a „selyméken”, a zombékokon a tatárok közül, azok Remetén telepedtek le. Ott ma is élnek leszármazottaik.

3. Szárhegy: Ambrus Sándorné (szül. Koszti Katalin, 1937): a hegyen imádkozott a nép, amikor jöttek a tatárok. Bákainé a hegyen valaha elmondta, hogy imádkozzanak, mert ő nem fog akkor már élni, de visszatér és megjövendőli, hogy győznek-e. És valóban, a hegyi kápolnánál lóháton megjelent az imádkozó népnek és megjövendőlte a győzelmet. Lovának patája látszik egy kövön. A szármányhegyi kápolnát azért építette Lázár gróf, mert ott halt meg a fia lovasbalesetben.²²⁴⁹ Barabás Klára paprikát dobott a tisztek szemébe, hatot kivégezett, de a hetediket már nem bírta, ezért behívta a malomba, ahol dolgozott, hogy nézze meg, és végzett vele a gátnál. „Hat kenyeret sütött, hetet kivégezett, és azon este két gyermeket szült”. Férjével bizonytalan abban, hogy azonos volt-e a molnárné (Barabás Klára) Bákainéval. Puskás Klárát/Kalárit Mezei Erzsébetnek is nevezték. Barabás Klárát is táltosnak tartotta a nép, mert előre tudta, hogy bemegy hozzá a 7 vezér, ezért előre megfőzte a forró kását, amit

²²⁴⁹ ORBÁN (1868, 114–115, 1. j.) szerint a Szármányhegyen először egy Lázár ős épített öt imolát egy álmában megjelent szent intésére. A kápolna mellett id. Lázár István gróf alapította a remeteséget 1642-ben, ahol 1665-ig éltek remeték. Ekkor ifj. Lázár István átengedte a custodiát a (ferences) szerzeteseknek, akik Szárhegyen alapítottak kolostort.

a szemükbe öntött. Talán a 7. vezér is táltos volt, mert az asszony tudta, hogy őt nem bírja a többiekhez hasonlóan megölni, ezért hívta a malomba. Nem tudni, hogy pontosan hogyan végzett a hetedikkel. Férje nem hallotta, hogy Barabás Klára táltos lett volna, csak molnárné volt. Felesége az édesanyjától, a ditrói Jánosi Máriától és más öregektől hallotta ezt. A férj szerint Barabás volt Puskás Klára férjének a neve. Lehetséges, hogy Remetén élnek tatár leszármazottak. Ma minden remetei lakosnak magyar neve van. Az anyósától is hallott a Tatárdombról. Tőle tudja azt is, hogy a plébániatemplom falánál török–tatár csontok voltak, azok tartották a vizet. Miután kiszedték, a templomhoz vezető útba falazták őket, hogy az imák el ne folyjanak. Erről a férje nem hallott.

4. Szárhegy: Szabó Kinga (szül. 1982): a mondát a nagyszüleitől, Ambrus Sándortól és Katalintól, valamint Szabó Dénestől és Évától hallotta, akik mind Szárhegyen élnek. A tatárjáráskor asszonyok voltak otthon. Puskás Klára kísértetként jelent meg fekete lovon a szármányhegyi kápolnánál, és megmondta a népnek, hogyan nyerhetik meg a csatát. Lova patája nyomot hagyott egy kövön. Az emberek követték a tanácsát és kimentek a Tatárdomb mocsaras, ezért műveletlen környékéhez. Ott kaszárt, kapát, botokat szúrtak a földbe és felöltöztették azokat. A tatárok megrohanták a látszat-sereget, de a mocsárba süllyedtek. A Tatárdombba temették őket. A túlélők Gyergyóremetén telepedtek le és a helybeliekkel keveredtek. Összekeveri Puskás Klára alakját Bákainéval. Nem tud arról, hogy jósnő lett volna. Az eseményeket az 1400-as évekbe helyezi.

5. Szárhegy: Kulcsár Ágoston (szül. 1936): a mondát az öregektől hallotta. Az eseményeket az 1300-as és 1500-as évekbe helyezi. A tatárok betörésekor csak 58 ház állt Szárhegyen. A férfiak el voltak a háborúban. A Tatárdomb környékén mocsár volt, abba cövekeket szúrtak az asszonyok, rá kalapokat aggattak. A tatárok behajtottak a lovaikkal és belevesztek a mocsárba. Az asszonyok lemészárolták őket. Puskás Klára ditrói asszony 18 „töröknek” vette el az életét, és este két fiút szült. A tatár halottak sírja fölé dombot emeltek, később fákkal körbeültették és emlékoszlopot emeltek ott. A helyi Lázár-kastély történetéről és Kájoni Jánosról, a lármafákról és az őrhelyként működő kápolnák törökkori szerepéről is beszélt. A szármányhegyi patkónyomós követ ismeri, Szent László lovának tulajdonítja, de mondát nem tud róla. A remetei tatár leszármazottakról hallott, szerinte a helységet az odatelepült „tatár” remetéről nevezték el, tőle származik az érthetetlen nevű Portik család. Bákainét jósnőnek ismeri, de nem köti a tatár betöréshez. Őseitől úgy hallotta, hogy az 1800-as években élt egy Bákainé. Ez az asszony megjósolta a világháborúkat és egyéb, bekövetkezett katasztrófákat. A falubeliek elismerik jóslatai igazságát. Egyet különösen emlegettek: „ezer telik s ezer nem”. Ezt a világról mondta, de nem mondta meg, hogy mikor telik be az „ezer”. Vihart, jégesőt is jósolt, valamint vasmadarakat (repülő) és ló nélküli szekeret (autót). „Két vaspálcán fognak menni”, mondta, és ez beteljesült a vasútban. Arról nem tud, hogy Bákainé megjelent volna halála után. Csak Illés prófétáról tud, aki július 20. körül mindig megjelenik tüzes szekeren villámlások, viharok közepette.

6. Szárhegy: Kulcsár Ágostonné, (szül. Orosz Karolina, 1938): a Tatárdomb mellett pásztorkodott gyermekkorában. A férfiak régen elmentek katonának. Amikor jöttek a tatárok, az asszonyok férfiruhába öltöztek. Kévét raktak a mocsárba, és amikor a tatárok odamentek, az asszonyok fejszével levágták őket. A maradék elmenekült. A halottakat a Tatárdombba temették. Így hallotta gyermekkorában. Puskás Klára terhes volt, de fejszével több tatárt levágott, majd másnap ikreket szült. A szármányhegyi kápolna melletti kő patanyomát bizonytalanul Szent Lászlónak tulajdonítja. Bákainéről nem jut eszébe, hogy ki volt, csak az, hogy harcolt az ellenség ellen. Gyergyóremetéről hallotta, hogy egy tatár beöltözött remetének és megmenekült. Utódai ma is ott élnek, az Ivácsó család nevét idegennek érzi.

7. Szárhegy: Sas Andrásné, Gózon Julianna Erzsébet (szül. 1950) (a múzeum munkatársa): 1658-ban a székelyek Rákóczi György mellett harcoltak. A férfiak távollétében betörték a tatárok. Feldúlták Tögyest, Ditrót, Szárhegyet. Szárhegyen Gábor deák összefogta az asszonyokat a tatár ellen. A falu aljába kévét hordtak, amiket felöltöztettek férfiruhába. Az asszonyok kaszával, kapával, erős paprikával a kék mögötti mocsaras területen húzták meg magukat. A tatárok lovai megakadtak a zsombékos területen, így legyőzhették őket az asszonyok. Bákainé, a javasasszony minden nagy eseményt megjövendölt. Utolsó jövendölése az volt, hogy valami nagy veszedelem közeledik. Nem tudta, hogy mi az a vész, de megígérte, hogy a sírból is fölkel, hogy megmondja majd, mit tegyen a nép. A nép, mikor miséről tért haza, nagy fekete lovat látott, egyik lába a szentmiklósi Szent Anna-kápolnánál, másik lába a szármányhegyi Szent Antal-kápolnánál. A ló patkójának nyoma meglátszik a kápolna mellett. Hátán Bákainé ült. Elmondta, hogy jönnek a tatárok, törökök, majd arról beszélt, hogyan lehet őket legyőzni: a búzakévéket le kell vinni egy bizonyos helyre és férfiruhába öltöztetni. Az asszonyok pedig vegyenek magukhoz mindenféle fegyvert, szórják az ellenség szemébe a paprikát és harcoljanak villával, kaszával. A tatárokat majd megzavarja a vizenyős hely, és akkor le lehet őket győzni. Ez így is történt. A csatában a ditrói születésű Puskás Klára állt legderekből helyt, aki a győzelem után állítólag hármas ikreket szült. A remetei tatár leszármazottakról nem tud.

8. Szárhegy: Pál Antal (szül. 1950): a tatárok bejöttek a Szármányhegy felől. A magyarok megverték őket a Tatárdombnál, amely mocsaras terület volt Szármányhegy és Délhegy közt. Az asszonyok összegyűltek és szekereket vittek a hegyre, majd „nyujtóval békélt” állították föl azokat, úgy, hogy a tatárok ágyúnak nézték. Kalapokat, kabátokat tettek a cölöpökre, ezért azt hitte az ellenség, hogy sok ember van ott. Miután leverték a tatárokat a mocsárban, nagy sírt ástak ott. Egy Bákainé nevű asszony volt a vezérük. Remetén élnek tatár leszármazottak, de nem ismeri a nevüket. Remetén élt egy remetének nevezett öreg, szakállas ember. Egy ásott lyukban tanyázott, akörül nőtt fel a falu. Ő maga gyermekként a Szármányhegyen legeltette a teheneket. Az öregek mondták, hogy valami lovas arra járt, amikor a kő még lágy volt, ezért a patkó nyomot hagyott benne. Ezt a követ ő is látta fiú korában. A lovas nevét nem tudja. A követ velem együtt hosszan kereste a kápolna környékén, de azt már részben tönkretette a bányászat. Eredetileg 4 patkónyom látszott rajta. Fiatalkorában ráállítottak egy lovat, patái beleillettek a nyomokba.

9. Szárhegy: Pál Antalné (szül. Gáspár Erzsébet, 1958): úgy ismeri a mondát, mint a férje.

10. Gyergyóremete: Portik Lukács Margit (szárhegyi múzeumi dolgozó, szül. 1950): nem hallott a Remetén letelepedett tatárokról, akikről az ő családját származtatják. A Tatárdombról hallott az öregektől. A férfiak háborúban voltak, ezért Puskás Klára vezette az asszonyokat. Edényeket tettek a mocsárba, és mikor a tatárok azt hitték, hogy a katonákra rontanak, bele-süllyedtek a mocsárba. Ezért Tatárdomb a hely neve. Nem tudja, hogy ki van eltemetve a Tatárdombon. A szármányhegyi kápolna melletti kőről hallott, de nem ismeri a történetét. Bákainéről hallott, de nem emlékezik, hogy mit. Hallott a régi jósokról is, akik az időjárásról jövendöltek. Nem tudja, hogy miért nevezik a falut Remetének.

11. Gyergyóremete: Pál Gáspár (szül. 1953): A tatár betöréskor összefogott Szárhegy és Ditró otthonmaradt lakossága. A csata helyén rudakat állítottak föl és ruhákba öltöztették azokat. Bábukat állítottak a nádasba, így csalták be oda a tatárokat, majd a székelyek bekerítették és beszorították őket a mocsárba. A víz sekély volt, az őz is átgázolhatta, ezért sok tatár átmenekült Remetére. Ott a sebesült tatárok már nem bírtak átkelni a Maroson. Akik ottmaradtak a túloldalon, azokat úgy hívják, hogy „beteg tatárok”, a falurész neve „túl-a-Maros”. Az erősebbek a Maros innenső partján telepedtek le. A halottakat a Tatárdombba temették. A domb eredetileg nagyobb volt, de egyre süllyed. Az előtte lévő kereszt kezdetben

a tetején állt, de le kellett venni a megroggyant dombról. A remetei Portik és Bakos családok valószínűleg a tatár túlélők leszármazottai (saját felesége is Portik-leszármazott). Hallott egy Bákainé nevű jósnőről is. A Lázár-kastályban lakott az 1500-as években. Megjósolta, hogy lesz egy aranytehén, megmondta, hogy az hol fog élni és honnan fog vizet inni. Ez bevált. Az Aranytehén azonos a Tejpor-gyárral, amit 1953–1955 közt építettek ugyanoda, ahol Bákainé szerint él majd az aranytehén. Az ivóhelye nyolc kilométerre van a gyártól, ahonnan a gyár a szükséges vizet hozatja. Bákainé azt is megmondta, hogy Ditróban kétágú templom lesz, aminek a tornyában fa fog nőni, és amikor az egy ölnyire megnő, akkor vér fog folyni. Ez is megvalósult, mivel a XX. század elején építették a jelenleg is álló kéttornyú r. kat. templomot Ditróban, és annak a tornyában kétszer kinőtt egy fa. Az első fa jelentette volna az I., a másik fa a II. világháborút. Harmadszor is kinőtt egy fa a toronyból, de az emberek kitepték, hogy ne folyjon több vér.

12. Szárhegy: Csergő Ákos (szül. 1961): a Feketeasszonyoknak is nevezett Bákainé jövendőmondó volt, aki a Délhegyről ugratott a szármányhegyi kápolnához, hogy figyelmeztesse a lakosságot a török–tatár dúlásra. A kápolna mellett egy kövön látszik Bákainé lovának a nyoma. Ekkor a férfiak háborúban voltak, az otthonmaradottak mentek ki a mezőre. Kaszákat és edényeket hordtak a fűbe. Kalapokat tettek a kaszákra, így csalták törbe a tatárokat. A lovak nem mehettek a fűben rejlő akadályok (edények) miatt, így le tudták kaszabolni a tatárokat, és a Tatárdomb alá temették őket.

13. Csíkjenőfalva: Szőcs Vilmos (szül. 1964): székely asszonyok a Tatárdombnál ölték meg a tatárokat és a dombban temették el őket. Az eseményeket a középkorba helyezi.

14. Szárhegy: Csibi András (szül. 1989): a helybeliek fazekakat tettek a mocsárba és kalapot a botokra. A lovak elbotlottak a cserepekbe, ledobták a tatárokat. A patkónyomos követ ismeri.

15. Szárhegy: Kozma Zsombor (szül. 1990): a Tatárdombnál ölték meg a tatárokat. Mikor a férfiak katonaságban voltak, összefogtak az asszonyok, Puskás Klára vezetésével legyőzték a tatárokat. Bákainé megjósolta a tatárok betörését, de időközben meghalt. Halála előtt elmondta, hogy mit kell tenni az ellenség ellen. Mikor Gyergyóremete irányából támadtak a tatárok, megjelent fekete lovon, és megjósolta a győzelmet. Lovának patkónyoma látható a kápolna melletti kövön. Remeténél életben maradt néhány tatár, máig vannak leszármazottaik.

Lokális hagyományteremtés a XXI. században

Két kis-sárréti társadalmi ünnep jellemzői

A magyarországi lokális társadalmak a rendszerváltást követően az őket mesterségesen összetartó külső, felső politikai kontroll csökkenésével fokozottan szembesültek a lokális arculatvesztéssel és a közösségi kapcsolatok formálissá válásával, a közösségek széthullásával.

Az ország nemzeti identitásának újrafogalmazásával párhuzamosan az önkormányzatiság kialakítása során a helyi hatalmi elit számára hangsúlyozott cél lett az egyedi lokális arculat megteremtése, illetve újraalkotása. Az 1989-es rendszerváltozás óta eltelt időben általánosan jellemző a lokális közösségek hely- és szerepkeresése, melynek jellemző formája az ünnep-teremtés, ezért a rendszerváltás időszaka az ünnepek, ünnepi alkalmak átértékelésének máig tartó periódusa is. Mivel az ünnep alapvetően reprezentálja a közösséget, olyan kiemelt időpillanatokat igyekeznek akár mesterségesen is létrehozni, amelyek köré a lokális identitás megfogalmazható. Az ünneplési gyakorlat újjáépítése lehetőség az emlékek kollektív birtokba vételére,²²⁵⁰ mert módot teremt a helyi társadalom kollektív tudatának és kollektív emlékeztének formálására. Nemcsak a hatalmi elit pozíciójának erősítésére nyílik így lehetőség, hanem a lokális kapcsolati háló újjászövésére is, hiszen „a társadalmi ünnep lényegénél fogva közösségi jellegű...”.²²⁵¹ Tehát a közösségi ünnep alkalmas arra, hogy megerősítse az egyénben a közösséghez tartozás tudatát.²²⁵² A megszerkesztett ünnepek gyakran más, korábbi ünnepek elemeiből építkeznek, miközben idővel maguk is mintává válnak.²²⁵³

Ebben a tanulmányban két szomszédos kis-sárréti település falunapjának eltérő kialakulását és működését mutatom be.

A terület ünnepi szokásainak formálódásában jelentős szerepet játszottak az országosan zajló társadalmi, politikai változások, valamint az individualizációt, modernizációt elősegítő folyamatok. Az egyedi stratégiák kialakulására hatott a sajátos, történelmileg determinált helyzet:

- A trianoni határmegvonás következtében a terület elvesztette hagyományos térségi kapcsolatrendszerét.
- A szocialista érában Hajdú megye a hozzá csatolt bihari csonkot nem tudta saját rendszerébe integrálni.
- A térségben faluösszevonásokra került sor, ennek során a települések lakói lokális és vallási identitásukban is csorbát szenvedtek. (A református Csökmőhöz csatolták a katolikus felekezetű Kórósszigetet és Újirázt.)
- A kis-sárréti terület a XX. században a periféria perifériájává vált.²²⁵⁴ Tulajdonképpen a rendszerváltást követően vált világossá, hogy a térségben élők önmeghatározása nem történt meg. Ezért a rendszerváltást követően ebben a térségben különösen jelentőssé vált a lokális identitást demonstráló ünnepi alkalmak megteremtése.

²²⁵⁰ FEJŐS Zoltán 1996, 132.

²²⁵¹ VEREBÉLYI Kincső 2004, 17.

²²⁵² A. P. COHEN 1995, 50.

²²⁵³ VEREBÉLYI Kincső 2004, 19.

²²⁵⁴ BÉRES Csaba–SÜLI-ZAKAR István 1990.

Az újirázi templombúcsú és falunap

Újiráz helyzete sajátos, mert a váradi káptalan által 1912-ben telepített falu katolikus szigetként áll a református felekezetű tömbben. A szocialista érában Csökmővel összevont település az 1989-es rendszerváltást követően nyerte vissza önállóságát.

A falu létrejötte során a telepések kiválasztásának alapvető szempontja volt a vallásosság, ezért az újiráziak önmeghatározásában napjainkig jelentős szerepet játszik a vallásos múlt. Az újirázi templombúcsú lényegében a faluközösség kialakulásának emlékünnepe maradt a szocializmus időszakában is.²²⁵⁵ Az évek során megtartotta családszervező szerepét is, erre az alkalomra tértek haza a településről elszármazottak.²²⁵⁶

A minden év októberének második vasárnapján megtartott, kiemelt jelentőségű ünnep alkalmas volt arra, hogy a település hatalmi elitje a település lokális identitását szimbolizáló társadalmi ünnepet építsen köré. 1992-ben a helyi önkormányzat a templombúcsút megelőző napon falunapot hozott létre, amellyel a lakosok összetartozás-érzésének erősítése és demonstrálása volt a cél. „Az ünneplés tárgya a faluközösség maga.”²²⁵⁷

Néhány interjúalany véleménye szerint a falunap azért települt a templombúcsú előtti napra, mert önmagában nem tarthatott számot jelentős érdeklődésre, ezért a szervezők a búcsúra hazaérkező rokonsági kör jelenlétét kívánják az időpontválasztással kihasználni. Az újonnan létrejött falunap a családi rendezvények szervezése szempontjából mindenesetre megfelelőnek bizonyult, mert a hétvégére hazaérkező rokonság a szombat délelőtti programon már részt tudott venni, lehetőséget biztosítva a vendéglátó helyieknek az ünnepi ebéd elkészítésével járó szervezési feladatok elvégzésére.

Az ünnepi események a falu főterén álló katolikus templomban és az előtte elterülő emlékparkban zajlanak. A templom kiemelt szakrális közösségi tér és ebben a minőségében az egyházi telepítésű falu identitásszimbóluma is. Újirázon a főter kiemelt jelentőségű területe az emlékpark is, amely sohasem tartozott ugyan a szorosan vett szakrális térbe, de a két világháború között a rendelkezésre álló terület szakralizálására történtek lépések. Így például helyiek adakozásából állítottak kőkeresztet, amely mintegy lezárja a templom, az iskola és a plébánia által határolt területet. Mivel a szocialista érában nemigen nyílt volna lehetőség a település központi terének szakralizálására, az Újirázon szolgálatot teljesítő papok csak metakommunikatív eszközökkel igyekeztek jelezni jogukat a területre. Ilyen volt például, hogy a pap rendszeresen ezen a téren fócizott a falusi gyerekekkel. A főterhez való jog alátámasztása egyházi oldalról a történetiség hangsúlyozásában nyilvánul meg. A települést a váradi káptalan hozta létre, a főter közepére egy egyházi főméltóság, Bunyitay Vince építtetett templomot a saját jövedelméből.

Ugyanakkor a terület egyben a polgármesteri hivatal előtti központi tér is, a rendszerváltozást követően parkosították, és itt állították fel a betelepülők, valamint a háborús hősök emlékművét, amit közadakozásból a polgármester tervei alapján készítettek el. Így a település központi terének reprezentációs használatára a helyi vezetés is jogot formál.

²²⁵⁵ A hetvenes évektől nemcsak Újirázon, hanem az ország más pontjain is az erősen szekularizálódott templombúcsú lett a lokális társadalmak legfontosabb közösségi ünnepe. (SZUHAY Péter 1994, 365; HERNÁDI Miklós 1985, 176.)

²²⁵⁶ BÁLINT Sándor 1939, 198.

²²⁵⁷ HESZ Ágnes 2004, 60.

A világi és a vallási vezetés számára az azonos fizikai tér más-más kognitív jelentéssel rendelkezik. (A térnek ez a fajta „megduplázott” volta /átfedései/ eddig elsősorban etnikai vonatkozások tekintetében dokumentált.)²²⁵⁸

Ha a legfőbb községi térnek a település középpontjában álló emlékparkot tekintjük, akkor ez a terület nem a közösség összetartozását, hanem az egyház és a politikai elit egymáshoz viszonyuló patthelyzetét szimbolizálja. Az emlékpark a hétköznapiakban kimondatlanul is tabunak számít, amibe nem illendő belépni. Az emlékműhöz nem vezet út, aki a közelébe akar menni, bele kell gázolnia a füvesített parkba.

Tizennégy év alatt pontos koreográfiája alakult ki a rendezvénynek, amibe beletartozik az elődökről való megemlékezés és az előző év eseményeinek felelevenítése. A hazalátogató rokonok szombaton a falunapi rendezvényeken vehetnek részt, vasárnap a templomi szentmisén, majd pedig délután a kirakodóvásárban. A kétnapos ünnep így egyszerre hordoz vallási, családi és közigazgatási tartalmakat is.

A rendezvényi struktúra állandósága lehetőséget nyújt az évről évre ismétlődő elemek szerepének vizsgálatára.

A vallási ünnepre nehezedő szombati falunap a templomban szentmisével kezdődik. Mivel a vasárnapi szentmisét minden évben vendég pap tartja, a helyi plébános ekkor emlékezik meg a település alapításáról. A mise után az emlékparkban folytatódik a rendezvény. A park kapcsán kialakult feszültség megnyilvánul a falunapon is, feloldására gyakorlatilag csak az emlékünnepségre zajlik a parkosított térben, ahol egyaránt jelen van a helyi vallási és hatalmi elit. Az emlékünnepségre a polgármester beszéde, az általános iskolások műsora, és az emlékművek megkoszorúzása tartozik. A helyi pap itt nem mond beszédet, csupán reprezentációs céllal van jelen, mintegy a vallási és politikai elit egységének kifelé történő demonstrálására.²²⁵⁹

A falunapi megemlékezések fontos eleme a polgármester ünnepi beszéde, amelynek évről évre visszatérő momentumai a betelepülő első száz telepesre és a két világháború hősi halottaira való emlékezés, valamint a jelen és a múlt közötti kapcsolat hangsúlyozása. A háttérben a száz telepes, az első és a második világháború hősi halottainak állított emlékhely adja. Az emlékparkban folytatódó ünnepség már minden elemében világi. A megemlékezést az emlékművek megkoszorúzása zárja. Nincs pódium, csak az ünnepi emlékműsor zajlik a parkban, az ünnepség többi része a parkot szegélyező – erre az időre lezárt – közúton folytatódik.

Az ünnepség folytatásaként évről évre a falunapon köszöntik az újszülötteket, az ifjú házasságokat, valamint a 35., 40., 50., 55. és 60. házassági évfordulójukat ünneplő lakosokat. Az ünnepeleknek ajándécsomaggal kedveskednek. Gratulálnak a település legidősebb házaspárjának és a legidősebb lakosoknak. Ebben a gesztusban a közösségi és az egybetartozási élmény²²⁶⁰ kiegészül a jövőre orientáltsággal. A falusi lakosság lélekszámának nyilvános számontartása – a közösségi lét és az egységbe tartozás szimbóluma. A családi összetartozást a jubiláló házaspárok köszöntése, a múlttal való kapcsolatot és az ősök tiszteletét pedig az idősek köszöntése szimbolizálja.

Az ünnepi műsort minden évben az általános iskola tanulói adják, az ünnepség utolsó részében valamilyen gyakran más, szórakoztató jellegű műsorszámot is bemutatnak. A gyere-

²²⁵⁸ BARNÁ GÁBOR 2000, 689–701; KESZEG VILMOS 2004, 41.

²²⁵⁹ BÍRÓ A. ZOLTÁN–TÚROS ENDRE 1994, 77.

²²⁶⁰ ANDOR CSABA 1978, 469–473.

kek műsorát a szülők, rokonok és ismerősök nyilvánvaló érzelmi ráhangoltsággal figyelik. Akárcsak a megajándékozottak, ők is bevonódnak az ünneplés folyamatába, részeseinek érzik magukat.

A falunapi ünnepségeken 2005-ig (a kórus vezetőjének haláláig)²²⁶¹ fontos szerepet töltött be a helyi asszonykórus. Nyitó és záró akkordja volt a főtéri ünnepségnek. A kórus szerepe szimbolikus, megalakulásával újraszerveződött egy háború előtt jól működő civil szervezet. Azoknak az idős embereknek, akik még emlékeznek a háború előtti asszony- és férfikórus működésére, ez a kontinuitás megnyilvánulása, a lokális hagyományörzés része. Az asszonykórus a helyi hagyományok folyamatosságának megtestesítője. Repertoárjuk jelentős része azonban a térséghez nem kapcsolódó műdal.

Bár nem minden évben, de több alkalommal az ünnepséget követően egy Debrecenből érkezett néptáncsoport szórakoztatja a közönséget. A néptánc mint a múlt, a múlttal való folyamatosság szimbóluma jelenik meg a kreált ünnepen, hogy legitimizálja azt.²²⁶² Az újonnan létrejött lokális ünnepek gyakran hordoznak valamiféle népies vonulatot.²²⁶³ „A folklór a legitimáció elemeként az ünnepeken folklorizmus formájában realizálódik”.²²⁶⁴ Valamilyen formában a közfelfogás által népinek tekintett attribútumok jelennek meg (néptánc, népzene, táji jellegzetességeket hordozó kézművesség). Késői, 1912-es létrejötte miatt Újiráznak nincs karakteres népviselete, tánca, a kívülről érkező táncosok mint a múlt attribútumát mutatják fel a különböző tájegységek táncait.

A közönség a lezárt közúton kap helyet, sajátos módon merőlegesen az emlékparkra, az ünnepség kiemelt terére. A közönség szerepe a nyilvánosság, a lakosok részvételükkel legitimálják az eseményt. A nagy tér lehetővé teszi, hogy a nézők a műsorok zavarása nélkül beszélgessenek. Egy részük az ünnepség ideje alatt is folyamatos mozgásban van.

A hivatalos programok után délután és este évről-évre más, többnyire fiatalok számára szervezett műsor kerül megrendezésre, így a falunapra és a templombúcsúra is jellemző a hivatalosság és szórakozás kettősége. Délelőtt a hivatalos, délután a szórakoztató programok zajlanak mindkét napon. A falunapot követő vasárnapi templombúcsú alkalmával a szentmisét vendég pap tartja. A búcsúhoz tradicionálisan kirakodóvásár társul, amely kezdetben még vallásos tartalmú árucikkkel jelent meg, kegytárgyak, vallásos tárgyú nyomatok és könyvek árusítására szolgált. Napjainkra azonban szekularizálódott, sőt gátolja a vallási ünnep lefolytatását is. A templombúcsút éveken keresztül a templomkertben zajló körmenet zárta. Néhány éve megszűnt a körmenet, mert a búcsúhoz kapcsolódó kirakodóvásár zaja zavarta a szakrális eseményt.

Az újiráziaiak a kirakodóvásár méretére nagyon büszkék. Több adatközlő hasonlította a térség legnagyobb vásárához, a debreceni Mihály-napi vásárhoz. Hangsúlyozzák, hogy még annál is nagyobb. Egyesek tudni vélik, hogy a vásárolók sokkal szívesebben jönnek Újirázra, mint a debreceni Mihály-napi nagyvásárba, mert itt nagyobb a forgalom. A kirakodóvásár azért válhatott a lokális identitás hordozójává, mert a lakosok azt élik meg, hogy kicsi (700 fős), periférikus helyzetű településük egy rendezvény erejéig jelentősebb szerepet tölthet be, mint a megyeközpont. Adatok hiányában mindezt nem tudjuk sem cáfolni, sem alátámasztani, tény azonban, hogy minden év ezen időszakában a térség, kétségtávol legnagyobbat vására kerül megrendezésre a faluban. Nemcsak a vásári árusok igen nagy száma (jelenlétük beszövi

²²⁶¹ A kórus vezetője az általános iskola igazgatónője, a polgármester felesége volt.

²²⁶² Herman BAUSINGER 1983, 440.

²²⁶³ VEREBÉLYI Kincső 2004, 17.

²²⁶⁴ Herman BAUSINGER 1983, 440. (idézi PENTELÉNYI 2004, 50.)

a település összes jelentős központi útvonalát, meggátolva ezzel a településen való áthaladást), hanem a szórakozási lehetőségek száma is igen jelentős: céllövölde, körhinta, légvár stb. töltik be a település sportpályáját.

A csökmői Sárkány-nap

A helyi ünnepi alkalmak keletkezésének egy másik formáját figyelhetjük meg a szomszédos Csökmőn, ahol valós, de mondai szinten fennmaradt történeti esemény szolgálja a rendezvény alapját. A lokális hagyományon alapuló ünnep érdekességét és különös sajátosságát az adja, hogy a falu lakossága által szégyellt falucsúfoló motívumaira épül.

A történet szerint egy sárréti csaló, bizonyos Csuba Ferenc becsapta és kirabolta a csökmőieket. Elrejtett kincset ígért, ám ahhoz – elmondása szerint – csak úgy férhettek a csökmőiek, ha kihúzzák a mocsárból a kincset őrző sárkányt. A kötél végét a mocsárban egy nagy fához kötötte, és ezt húzatta a csökmői férfiakkal. Figyelmeztette azonban őket, hogy aki más asszonyával hált, azt a sárkány szétszaggatja. Erre a derék férfiak ijedtségben hazaszaladtak. Csuba azzal a rossz hírrel ment utánuk, hogy amiért háborgatták, még az éjszaka bejön a faluba és szétépi őket a sárkány. Azt javasolta, hogy egy házban bújjon el mindenki. Rájuk lakatolta az ajtót és az éj leple alatt kirabolta a falut.

A valóságallappal rendelkező történet²²⁶⁵ rajta maradt a csökmőieken, akik ezt igen rosszul viselték. A faluban még a hatvanas években is felemlíthetetlen volt a „sárkányhúzó” jelző, ami verekedésre, sőt emberölésre is okot adhatott.²²⁶⁶ Gunda Béla is lejegyzett egy esetet. Amikor tanítványaival keresztülutazva Csökmőn idős asszonyoktól érdeklődtek a sárkányhúzás iránt, „a válasz mindannyiunknak szóló leírhatatlan káromkodás volt.”²²⁶⁷ – írta a kiváló néprajzkutató.

A hetvenes évekre a felbomló lokális struktúrában átértékelődött, jelentőségét veszítette a korábban izzó gyűlöletet kiváltó gúnynév. A településen ekkorra már nem beszélhetünk a Tönnies-i értelemben vett zárt testületi jellegű közösségről, így a kollektív normarendszer hiányában nem a folklórjelenségek terjedési mechanizmusa szerint alakulnak a folyamatok.²²⁶⁸ Úgy tűnik a közösségi identitás devalválódása a negatív elemekre is igaz. A korábbi szégyen azonban nem válik az egész lokális közösség számára egy csapásra helyi hagyománnyá. A sárkányhúzás motívumát nem a teljes helyi közösség választja ki és integrálja, hanem csak egy szűk, többnyire nem is a lokális társadalom normáit követő csoport. A sárkányhúzás jelentőségének és megítélésének átalakulását a helyi faluház munkatársainak, néhány, a helyi közösségbe kívülről érkezőnek, illetve a lokális társadalomnak csak egy szűk, többnyire kulturálisan determinált személynek köszönheti. Hatásukra rövid idő alatt a lokális hagyományörzés tárgyává váltak a történet egyes momentumai. A változás először a csoportok, közintézmények névadásában volt tettenérhető: Sárkány Népfőiskolai Egyesület, Sárkány étterem, Sárkány citeraegyüttes. A faluház előterét Kárpáti Gusztáv festőművész Sárkány című alkotása díszíti.

²²⁶⁵ Csuba Ferenc valóban létező csaló volt, akit azonban Csökmőn elfogtak és börtönbe vetettek 1789-ben.

²²⁶⁶ Volt olyan adatközlőnk, akinek a dédapját három év börtönbüntetésre ítélték, mert tizenharmad magával agyonütött egy furtai legényt, aki utánunk kiáltotta, hogy „sárkányhúzó”.

²²⁶⁷ GUNDA Béla 1989, 146–147.

²²⁶⁸ BOGATIREV, Pjotr G.–JAKOBSON, Roman 1969.

A folyamat a rendszerváltást követően vett új fordulatot, 1991-től minden évben megrendezték a Sárkány-napnak keresztelt falunapot. Itt már nemcsak mint megőrzendő hagyomány, hanem mint egyedi, a környező településektől markánsan különböző identitásszimbólum jelenik meg a sárkány figurája.²²⁶⁹

A falunapot a faluház munkatársai rendezik. Ők állítják össze a programot és találják ki a rendezvény összképét. Szándékuk a falusiak összetartozás-érzésének erősítése, a korábban gúny tárgyát képező sárkányban rejlő emblematisz lehetőségek kihasználásával átértékelni a korábbi negatív képet. Ennek érdekében a korábban gúnyoló szomszédos falvak lakosságát is igyekeztek bevonni a rendezvényekbe. Az ünnep célja a szórakoztatás, a mindennapokból való kimozdulás. A monda szerint a sárkányhúzás augusztusban történt, ezért a rendezvényt is az augusztus 20-i Debreceni Virágkarneválhoz legközelebbi szombaton rendezik.

A Sárkány-nap két ponton deklarálja a sárkánymotívumot. Az ünnep kezdőpontján, reggel hat órakor a Csökmői Fúvószenekar kíséretében a helyi legények közül néhányan egy papírmáséból készült, kerekeken gördülő sárkányfigurát húznak végig a település főutcáján „népiesnek tűnő viseletben”. A sárkányhúzókat néhány kreált népviseletű leány kíséri, akik „sárkányfüvet” osztogatnak. A másik, az iskola sportpályáján felállított színpadon a délutáni programok között szereplő sárkányhúzó erőverseny.

A sárkánynapon a hajdani folklórelemek új értelemben való felhasználásával találkozunk, miközben a programok egyfajta városi kevert kultúrát tükröznek. A falunap változó színvonalú rendezvényei elsősorban szórakozási, kikapcsolódási lehetőséget kívánnak biztosítani a

²²⁶⁹ A megítélés változásához szükség volt a sárkány figurájának XX. század végi szerepváltozására is, amennyiben a keresztény kultúra gonosz démonikus lénye fokozatosan szimpatikusabb szerepkörbe avanszált. Mindebben közrejátszott a megnövekedett információáramlás is, amely segítségével egyre több ember tekinthetett be más kultúrákba, így ismerté vált például a kínai szerencsehozó sárkány. Mivel a rendezvényen fontos szerepet betöltő papírmásé sárkányt az általános iskola tanulói készítették el, feltehetően a gyerekirodalom is jelentős hatást gyakorolt, gondoljunk csak a *Süsü* sorozatra, vagy a *Végtelen történet* jóságos sárkányfigurájára.

helybeliek és az ide érkező vendégek legszélesebb körének. A fő hangsúly a különféle bemutatókon, koncerteken, együttesek műsorain van. Este mindig valamilyen éppen aktuális, országosan ismert „sztárvendég” fellépése jelenti a fő attrakciót, valamint a tűzijáték és a hajnalig tartó multság. A Sárkány-naphoz kapcsolódó kirakodóvásár, büfék, körhinták, céllövöldék és ökörsütés teszi a környező településről érkezők számára még vonzóbbá a rendezvényt.

Helyi adatgyűjtések szerint az ezredfordulóra a Sárkány-nap ismertsége és látogatottsága meghaladta a falu többi ünnepe iránti érdeklődést, beleértve a vallási ünnepeket is. Felmerül a kérdés, hogy valóban túl tudtak-e lépni a helybeliek a két évszázados megszégyenítésen? A Sárkány-nap népszerűsége mögött nem áll a lokális társadalom tagjainak hagyományörző szándéka, népszerűségét a szórakoztató rendezvények iránti igény eredményezi.

Maga a Sárkány-nap kreált esemény, a mondai háttérrel az esemény hitelesítésére, legitimálására, a közkultúrában megjelenő divatelemek meghonosítására igyekeznek felhasználni a szervezők. Ez a szokás nem tekinthető teljes értékű, önálló teremtői aktusnak, minthogy a folklór nem jelenik meg benne önérvényű esztétikai objektivációs rendszerként. Bár motívumaiban feltűnik a történet, ám egészében nyilvánosan egyetlen alkalommal sem verbalizálódott, nem került felolvasásra vagy eljátszásra a történet egyetlen variánsa sem.²²⁷⁰ 2005-ben már nem rendeztek „sárkányhúzó” erőversenyt, 2006-ban pedig sárkányhúzó fiatalok hiányában már a reggeli sárkányhúzás is elmaradt, noha az előzetes programtervben még szerepelt.

A sárkányhúzás történethez meglehetősen eltérően viszonyulnak a falu lakói. Az idősebb nemzedék, akik még megélték a falucsúfolást, inkább feledtetnék a sárkány-hagyományt. Az első Sárkány-nap még határozott ellenérzést váltott ki egyesekből. Volt olyan vélemény is, hogy az akkori polgármester egyenesen a Sárkány-napnak „köszönhette” bukását.

A közép-nemzedék közül sokan nem érzik szégyenteljesnek a történetet, így nem is vált ki belőlük sem szégyent, sem dühöt a felelőltetése. Ők azok, akik közül a falunap szervezői kikerültek, ők igyekeztek a falu népszerűsítésének eszközévé tenni a sárkánymotívumot. Ugyanakkor úgy tűnik, hogy az átadás-átvétel folyama megszakadt, mert az általunk megkérdezett csökmői fiatalok jelentős része egyáltalán nem, vagy csak töredékesen ismerte a sárkányhúzás történetét. Közülük is legtöbben a történet fiktív voltát hangsúlyozták.

Összességében ezek a lokális tradíciók hivatottak szimbolizálni a közösség egyediségét a környező településektől eltérő voltát.

A programok tekintetében a szervezők közösségi ünnepről alkotott ideáljának képe jelenik meg az eseményben. Mivel a részvétel nem kötelező, a közönség létszáma, a részvétel aktivitása alapján mutatkozik meg, hogy a szervezők és a helyi társadalom ünneplésről alkotott képe milyen mértékben esik egybe. Ez a passzív visszajelzés segíti a kreált ünnepek évről évre történő alakítását, a közösségi normákhoz igazítását.

Nem mellékes a környező települések között az egyes ünnepi szokáselemek átvétele sem. Minden egyediségre törekvés ellenére ezek az alkalmak általános klisék szerint állítódnak össze, rendezvényi struktúrájuk meglehetősen hasonló. Így meghatározható, hogy a szomszédos települések lakosságának milyen korú és érdeklődésű tagjait vonzzák. Kutatásaim során a megkérdezett szervezők mindig hangsúlyozták a környező településeken zajló hasonló ünnepek figyelemmel kísérését, indoklásuk szerint azért, hogy ne ütközzenek egymással a környék rendezvényei. Ugyanakkor az interjúk mondatfordulataiból hangsúlyosan kiderül, hogy figyelik a szomszédos települések rendezvényeinek látogatottságát, és azt, hogy honnan, milyen messziről érkeznek a közönség kívülálló tagjai. Ezek az információk a rendezvény

²²⁷⁰ VAJDA Mária 2006.

sikerességének mércéi, amellyel a környező települések hasonló rendezvényeihez hasonlítják a saját társadalmi ünnepeiket.

Interjúnkban a kérdésekre adott válaszok alapján azt tapasztaltuk, hogy a rendszerváltás óta konstruált ünnepeket a helyi társadalom tagjainak egy része régebbinek véli a valóságnál.²²⁷¹ Régiségük látszatát éppen az adja, hogy a lokális közösség nagy nyilvánossága előtt zajló események biztosítják az ünnephez tartozás élményének megélését, és általános ismertségük révén pedig a lokális identitás kialakulásának lehetőségét. Valamint kíváncsiak a nagy múltú folyamatos identitás, ezért az ünneplés tárgya gyakran a múltra orientál.

Az ünnepeknek rendkívül fontos része a szórakozás. Tartalmuktól függetlenül lehetőséget nyújtanak a munkaszünetre, a családi kapcsolatok ápolására, a bőséges evés-ivásra, korcsoportoktól függően a mulatozásra, táncra, tehát éppen azokra a tevékenységekre, amelyekre a korábbi, nem kreált ünnepi alkalmakon is sor került. A rendezvények köré szerveződő szórakozási alkalmak általánosan ismertek és látogatottak, elsősorban a környező települések fiataljai körében.

Az átalakuló társadalmi, életmódbeli háttér változást eredményez az ünneplés céljában és formájában, gyakran egyetlen településen belül is a többféle, generációnként eltérő világszemlélet egyidejű jelenléte figyelhető meg. A fogyasztói társadalomban nem tud érvényesülni az ünnep fokozott fogyasztást engedélyező szerepköre, mivel napjainkban az életmód átalakulásának következtében már nem váltják böjtös és vigalmi időszakok egymást, így az ünnepre nem a bőséges, hanem a túlfogyasztó, pazarló fogyasztás vált jellemzővé.

Irodalom

- ANDOR Csaba
1978 *Ünnep és kommunikáció*, Világosság 1978/8–9. 469–473.
- BAUSINGER, Herman
1983 *A folklorizmus fogalmához*, Ethnographia 440.
- BARNA Gábor
2000 „*Mentális határok – megduplázott világok*”, in BALÁZS Géza et al. (szerk.) *Folklorisztika 2000-ben. Folklór – Irodalom – Szemiotika. Tanulmányok Voigt Vilmos 60. születésnapjára II*, Budapest, 689–701.
- BÁLINT Sándor
1939 *Adatok a magyar búcsújárás néprajzához*, Ethnographia 198.
- BÉRES Csaba–SÜLI-ZAKAR István
1990 *Bihar: térbeli hátrányok – társadalmi problémák*, Debrecen–Berettyóújfalu
- BÍRÓ A. Zoltán–TÚROS Endre
1994 *Egyház a társadalom szemszögéből*, Antropológiai Műhely 5. 1994/2. 73–80.
- BOGATIREV, Pjotr–JAKOBSON, Roman
1969 *A folklór sajátos alkotásmódja*, in *Hang–Jel–Vers*, Budapest, 329–346.
- COHEN, Anthony P.
1995 *The Symbolic Construction of Community*. Chichester: Norwood (Reprinted 2000. Routledge)

²²⁷¹ Például a 2000-ben lezajlott újrírási millenniumi zászlóavatás időpontjára 2005-ben egy kutatás során véletlenszerűen kiválasztott újrírási lakosokból álló mintán kérdeztem rá. A megkérdezettek közül senki sem emlékezett azonnal az időpontra, csak hosszas emlékrekonstrukcióval tudták megközelítőleg meghatározni az idejét, de még így is többen évekkal korábbra tették.

- FEJŐS Zoltán
1996 *Kollektív emlékezet és az etnikai identitás megszerkesztése*, in *Magyarságkutatás 1995–1996*, 125–142.
- GUNDA Béla
1989 *A rostaforogató asszony*, Budapest
- HERNÁDI Miklós
1985 *Ünneplő társadalom*, Budapest
- HESZ Ágnes
2004 *Falunap a Somogy megyei Cserénfán*, in PÓCS Éva (szerk.) *Rítus és ünnep az ezredfordulón*, Budapest 57–70.
- KESZEG Vilmos
2004 *Az ünneplő Torda. Az ünneplés alkalmi és terei egy kisvárosban*, in PÓCS Éva (szerk.), *Rítus és ünnep az ezredfordulón*, Budapest, 21–42.
- SZUHAY Péter
1994 *A magyarországi parasztság életmódjának változása 1945-től napjainkig*, in *Herman Ottó Múzeum Évkönyve XXXII*, 365.
- VAJDA Mária
2006 *„Komádiba, Tótiba, bocskorban jár a liba”*. *Bosszantó folklórhagyományok*, Budapest
- VEREBÉLYI Kincső
2004 *Ünnep*, in PÓCS Éva (szerk.) *Rítus és ünnep az ezredfordulón*, Budapest. 13–20.